

DATE

GOVT. COLLEGE, LIBRARY

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DATE	SIGNATURE

॥ श्रीः ॥

विद्याभवन संस्कृत ग्रन्थमाला

३१

ॐ नमः शिवाय

श्रीमदनन्तभट्टविरचितं

चम्पूभारतम्

‘प्रकाश’ संस्कृत-हिन्दीटीकोपेतम्

टीकाकारः

न्याय-व्याकरण-वेदान्त-साहित्याचार्य—

आचार्य श्रीरामचन्द्र मिश्रः

(प्राध्यापक, राजकीय संस्कृत महाविद्यालय, रांची)

चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी-221002

१९७८

प्रकाशक—

चौखम्बा विद्याभवन

वोक, (बनारस स्टेट बैंक नवन के पीछे)

पो० बा० ६६, वाराणसी-२२१००१

सर्वाधिकार सुरक्षित

द्वितीय संस्करण १९७८

~~१९७९~~

अन्य-प्राप्तित्यात—

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन

के, ३७/११७, गोपालमन्दिर सेत, पो० बा० नं० १२१,

वाराणसी-२२१००१

मुद्रक—

श्रीजी मृदणालय

वाराणसी-२२१००१

THE
VIDYABHAWAN SANSKRIT GRANTHAMALA

31

CAMPŪBHĀRATA

OF
ANANTA BHATTĀ

With

'Prakasha' Sanskrit and Hindi Commentaries

By

Acharya Sri Ramchandra Misra

(Professor, Govt. Sanskrit College, Ranchi)

THE

CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN

VARANASI

1978

© The Chowkhamba Vidyabhawan
(Publishers & Oriental Book-Sellers)
Box 69 (Behind The Benares State Bank Building),
Chowk, Varanasi-221001
Phone : 63076

Second Edition

~~Price Rs. 20.00~~

1978

Also can be had of

The Chaukhamba Surabharati Prakashan

Post Box No. 129

K. 37/117, Gopal Mandir Lane, Varanasi.

अवतारणी

अथायमुपक्रम्यते प्रकाशयितुं प्रकाशनामकमंस्कृतहिन्दीव्याख्याद्वितयसमूहोऽ-
नन्तकविकुञ्जरकृतचम्पूभारतनामा प्रसिद्धचम्पूग्रन्थः । एतद्रचयितुः परिचयादिक-
मष्टेनैव हिन्दीभाषाप्रतिपक्षेन प्रस्तावनानामकेन प्रकरणेन ज्ञातव्यम् । अयं
चम्पूग्रन्थः साहित्याध्ययनबद्धादरागानलीविह्वलः सरसतया समाधकृद्दयावर्जको
महामारतकथावोवक्तया सुकृतावायव्येति मन्ये मुक्तिमुक्तिहृन् । अत्य ग्रन्थस्य
शारंगसेवराजक्रीयसंस्कृतपाठशालापरीक्षापाठ्यत्वमपीदमन्यं गौरवं समेवयति । अतो-
न्मोत्तममेकं संस्करणं चिरादपेक्षतेरम् ।

अस्य चम्पूभारतग्रन्थस्य षट्श्लोकाः प्रयन्ते, प्रथमा—कुरविरामकृता, द्वितीया—
नारायणसूक्तिता, तृतीया—महाडिलक्ष्मणस्वामिकृता, चतुर्थी—कुमारतन्त्रार्थ-
रचिता, पञ्चमी—सरसिहाचार्यविरचिता, षष्ठी—अज्ञातकर्तृका । आम् कतिम-
दोक्षान् श्रुतिमात्रगोचरतां गताः, मया केवलं प्रथमद्वितीयश्लोकायोगलोचनं कर्तुं
पारितम् । तत्र नारायणसूक्तिता श्लोकाऽतिसंक्षिप्ता, मूलार्थबोधनविधुरा, कुरविकुञ्ज-
चन्द्ररामकवीन्द्रकृता व्याख्या तु मङ्गिनायरीतिमनुहरन्ती मङ्गलार्थज्ञापनाय प्रयत्नमात्मा,
सद्यपि यत्र तत्र स्थलने, प्रशंसापात्रमेव, परं माऽपि केवलसंस्कृतोपनिबद्धतया
छात्रानां साधारणपाठकानां च न तथा हृदयावर्जिकेति प्रयासमावाय नूलग्रन्थं
मंस्कृत्य तत्र संस्कृतहिन्दीभाषाद्वयोपनिबद्धं व्याख्यानद्वयमप्युज्जम् ।

अस्यां हि व्याख्यायां संस्कृते सर्वेऽप्यर्था उपपादिताः, कोऽप्यन्वयोऽलङ्कारसदृश-
श्लोकद्वयोऽपि यथासम्भवं प्रदर्शिताः, ततोऽवशिष्टाऽपेक्षिता च सरलता हिन्दीभाषा-
रुवादेन सद्य एव तदवस्तादुपस्थापितेति मूलग्रन्थलापने किमपि काठिन्यं नानुभूयेत ।

आशासे विद्वांसोऽध्यापकादृष्टात्राद्यास्त्य प्रयाममिममुपादाय ग्रन्थसमिन्त्र
मानुसाहयिष्यन्ति । शमिति ।

विदुषामाश्रयः

रामचन्द्रमिश्रः

जन्माष्टमी }
सं० २०१४ }

मुजफ्फरपुरमण्डलान्तर्गतचक्रफतेहाग्रामवासिनां

परमपूजनीयगुरुवर—

पण्डित श्रीक्षिप्रुरक्षाशर्ममहानुभावानां

करकमलयोरेभिः शब्दैः सादरं

समर्पयति—

गुरुदेव,

बाल्यकाले विद्यारसानभिज्ञस्य मम पाठने भवान्यमन्व-
भूक्तलेशभरं, सम्प्रत्यहमनुमिनोमि तस्य परिणतिरियं व्याख्या,
परीक्षारूपेणैमां भवद्भयः समुपहृत्य कामपि निर्वृतिमिव कामय-
मानः—

भवदीयशिष्यान्यतमो

रामचन्द्रमिश्रः

मस्ताक

यह सृष्टि कब प्रारम्भ हुई इस विषयमें कितना भी मतभेद क्यों न हो परन्तु उस विषयपर जब निर्णय होगा, तो समयका मापदण्ड लब्धाव्यमें ही होगा। सृष्टिके आदिमें मानव-सृष्टि इस तरहकी हुई होगी इसपर भी आपत्तियों की जा सकती है, फिर भी मानव-सृष्टि जब इस रूपमें पहुँची तभी सृष्टिका याथार्थ्य सिद्ध हुआ यह मानना ही पड़ेगा, क्योंकि मानव ही ऐसा जीव है जो अपनी संवेदनाको दूसरों तक पहुँचाना चाहता है, अपनी अनुभूतियोंको दूसरों तक पहुँचाकर उन्हें लाभान्वित करना चाहता है। ऐसे ही प्रयासोंमेंसे एक प्रयासका फल काव्य है-यह निश्चित है। मनुष्यका यह प्रयास नानाप्रकारका तथा नानाप्रकारकी भाषाओं द्वारा हुआ यह भी एक शाश्वत सत्य है। भाषा चाहे जो हो, सर्वत्र प्रेरणा एक ही तरहकी होती रही होगी, इसी बातको ध्यान में रखकर आचार्योंने कहा है—

‘उक्तिविशेषः काव्यं भाषा या भवतु सा भवतु।’

काव्य किसी भी भाषाका क्यों न हो, अपने प्रयोजनके सम्बन्धमें उसे कुछ कहना चाहिये। इस अंशपर विचार करते समय दो शाखाओं पर ध्यान देना होगा, एक यह कि काव्यप्रयोजनसे काव्यनिर्माणका प्रयोजन क्या है यह विचारणीय है, और दूसरी बात यह है कि काव्यज्ञानका प्रयोजन क्या है? इन दोनों प्रश्नोंका संक्षिप्त समाधान इस प्रकार है :—

काव्यप्रयोजन

काव्यके प्रयोजनमें कहा है—

‘काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये।

सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ॥’

काव्यके बनाने तथा जाननेसे यश-कोटि प्राप्त होती है, अर्थ-धन मिलता है, व्यवहार-लोकाचारका ज्ञान होता है, शिवेतर-अकल्याणकी क्षति होती है, तत्काल-काव्यनिर्माणकाल तथा काव्यपरिशीलनकालमें एक विलक्षण प्रकारकी आनन्दानुभूति होती है, और कान्तासम्मित रूपमें-अतिहृदयङ्गम, मनोभिलषित, नहीं टालने योग्य अनुरोधके रूपमें उपदेश प्राप्त होता है। इन सभी विषयोंके उदाहरण भी काव्यप्रकाश

प्रस्तावना ।

कारने दिये हैं, उदाहरणों की आवश्यकता है भी नहीं क्योंकि इन बातोंकी सत्यता आत्माको स्वतः प्रतीत होती है, इस प्रकार काव्यके प्रयोजन प्रतीत हैं ।

काव्योंमें चम्पूकाव्य

काव्य सामान्यतः दो प्रकारके माने जाते हैं—दृश्य और श्रव्य । श्रव्यकाव्यके भी दो भेद हैं, गद्यकाव्य और पद्यकाव्य । गद्यकाव्यका गौरव उत्तरी अर्धप्रधानतासे है, क्योंकि पद्यकाव्य कुछ अंशोंमें रागके द्वारा भी श्रोताको आकृष्ट कर सकता है, परन्तु गद्यकाव्यको तो अपने अर्थगौरवमात्रसे ही श्रोतृजन-हृदय-समावर्जन करना पड़ता है । गद्यकाव्यका अर्थगौरव और पद्यकाव्यकी अर्थगौरवबहुलित रागभयता दोनों एकत्र मिल जाने पर अधिक चमत्कार उत्पन्न कर सकेंगे, इसी बातको ध्यानमें रखकर चम्पूकाव्यको उद्भावना की गई होगी । चम्पूरामायणके रचयिता धामनगराधीश भोजदेवने भी इस प्रसङ्गमें यही कहा है :—

‘गद्यानुबन्धरसमिश्रितपद्यसूक्तिर्हृद्या हि वाद्यकलयो कलितेव गीतिः ।

तस्माद्व्याधु कविमार्गजुषां सुखाय चम्पूप्रबन्धरचनां रसना मदीया ॥’

‘गद्यसम्बन्धके होनेसे पद्यसूक्तियों उसी प्रकार आनन्दप्रद हो जाती हैं जैसे वाद्य-यन्त्रोंकी सहायतासे गानविद्या अधिक चमत्कारप्रद हो जाती है, अतः कविमार्गके अनुसरणमें लगे लोगोंको मानसिक सुख प्रदान करनेकी इच्छासे हमारी रसना चम्पूप्रबन्ध प्रस्तुत करनेका यत्न करेगी ॥’

इस उद्धरण तथा कथनसे यह सिद्ध होता है कि एकमात्र गद्यसे अथवा पद्यसे उत्तना आनन्द नहीं प्राप्त हो सकता है जितना कि उभयसन्मिश्रणसे, जैसे केवल वाद्य सुनते रहिये तो या केवल मौखिक गीत सुनते रहिये तो उत्तना आनन्द नहीं आयगा जितना कि नानपूरोंकी आवाजके साथ गीत सुननेमें आता है ।

चम्पूलक्षण

चम्पूकाव्यका लक्षण सबसे पहले आचार्य दण्डीने किया :—

‘गद्यपद्यमयी वाणी चम्पूरित्यभिधीयते’

इसी लक्षणको पाँडेके आचार्योंने जो दुहराया है, विलोम किसीने वाणी न बहन् गद्य इति । कुछ मौखिक भेद नहीं हुआ । यद्यपि कथा तथा आख्यायिकाएँ—

‘कञ्चिदत्र भवेदाप्या क्वचिद्वक्त्रापवक्तृके ।

आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेर्घृत्तकीर्तनम् ॥’

इत्यादि लक्ष्मणानुरोधसे गद्यपद्यका मिश्रण होता है फिर भी वहाँ प्राधान्य गद्यका ही होता है । पद्य तो केवल नियमपालनार्थ लिखे जाते हैं । चम्पूमें पद्य और गद्यकी मात्रा लगभग समान ही होती है, यद्यपि अक्षरोंको गिनकर नहीं देखा जाता फिर भी इस बात पर दृष्टि रखनी होती है कि किसी एक पद्यका अधिक प्राबल्य तो नहीं होता जा रहा है ।

सामान्यतः कथानिर्वाहके लिये गद्यका प्रयोग करते हैं और किमी वस्तुके वर्णनार्थ पद्योंका व्यवहार करते हैं । इस नियमका भी उल्लङ्घन होता ही रहता है । वास्तविकता यह है कि इस विषयमें चम्पूकारोंने पूरी स्वतन्त्रतासे काम लिया है । रीतिकारोंने भी उल्लङ्घनपूर्वक कोई नियम बनानेका प्रयास नहीं किया ।

चम्पूकी परम्परा

चम्पूकाव्यका बीज जानकग्रन्थमें पाया जाता है । जातकग्रन्थ १०वीं शतीसे पहले ही लिखे गये हैं । सबसे प्राचीन जो चम्पूग्रन्थ उपलब्ध होता है वह है 'त्रिविक्रममट्ट'कृत 'नटचम्पू' वा 'दमवन्तीचम्पू' । त्रिविक्रममट्टने राष्ट्रकूटराजा शङ्करतीर्थका नौतारी शिष्य-लेख ९१५ ई० में लिखा था, इससे उनका समय निश्चित सा है । जैन कवि 'सोमप्रभ' का 'यशस्विलक'चम्पू राष्ट्रकूट राजा कृष्णके समयमें ९५९ ई० में लिखा गया । ये दोनों चम्पूग्रन्थ ही आगे चलकर लिखे गये चम्पूग्रन्थोंके लिये आदर्श बने ।

जैनपुराण-'उत्तरपुराण' का आधार बनाकर लिखे गये 'जीवनधरचम्पू' का समर्थ निश्चितरूपसे नहीं कहा जा सकता, इसके रचयिताका नाम हरिचन्द्र है । यह १० उन्मकका एक विशाल ग्रन्थ है । इसके अतिरिक्त और भी बहुतसे चम्पूग्रन्थ इनके ही पत्रचिह्नों पर चलकर बनाये गये ; रामायणके आधार पर चम्पूरामायण तथा भारतके आधारपर इस प्रसिद्ध पुस्तककी रचना हुई । 'भागवतचम्पू' नामक तीन ग्रन्थ उपलब्ध होते हैं जिनके रचयिताओंके नाम ये हैं—१. चिदम्बर २. राममट्ट ३. राजनाथ । रामायण तथा भारतके आधारपर कुछ और भी चम्पूग्रन्थ बने हैं, पर उनकी प्रख्याति नहीं हो सकी । अन्धान्य पुराणोंके आधार पर बने चम्पूग्रन्थोंकी संख्या भी कम नहीं है, 'नृसिंहचम्पू' नामके दो ग्रंथ मिलते हैं, उनमें एकके रचयिताका नाम है केशवमट्ट तथा दूसरे का सङ्कर्षण । इन दोनों ग्रन्थों में प्रह्लादकी कथा वर्णित है । पद्मपुराणकी कथा पर 'आनन्दवृन्दावन' नामक एक विशाल चम्पूग्रन्थकी रचना हुई है । इसके अनन्तर प्रसिद्ध चम्पूका शेष श्रोतृग्रन्थ हुए जिनकी कृति 'पारिजातहरणचम्पू' नामसे प्रसिद्ध है । इनका समय १६वीं शतीका उत्तरार्ध माना जाता है । समुद्रमन्थनकी कथाको आधार मानकर नीलकण्ठ कविने 'नीलकण्ठविजय' नामक चम्पूकी रचना १६३७ ई० के लगभग की थी । 'वर्दान्विकापग्नियचम्पू' नामक चम्पूकी रचना लीकवि 'दिलमलाम्बा' द्वारा इसी समयमें की गई थी ।

इसके बाद चम्पूकी एकरसता-वृत्ती पौराणिक कथावर्णनपरता-से असन्तुष्ट होकर मनुष्यपुद्गलदीप्तिरहित 'यात्राप्रबन्ध' नामक चम्पूकी रचना की, यह रचना भी १६वीं शताब्दी के अन्तिम भाग की ही है ।

इसके बादने कवियोंने १५८ ध्यान दिया कि पौराणिक विषयातिरिक्त विषयों पर भी चम्पूकाव्य लिखे जायें । तदनुसार वेङ्कटाध्वरने 'विश्वगुणादर्शचम्पू' की रचना की । इसमें विश्वावल्ल तथा दृष्टानुकी व्योमयात्राका वर्णन है जो काल्पनिक तथा रमणीय है । इसीकी देखादेखी 'अन्नार्य' ने 'तत्त्वगुणादर्श' नामक चम्पूकी रचना की ।

इसी परिवर्तमान शैलीको देखकर लोगोंने शास्त्रीयतत्त्वप्रतिपादनार्थ गद्यमय कवि 'बामनाथ' को चम्पूकाव्य कहना प्रारम्भ कर दिया, जैसे—'विद्वान्ताचार्यविवेक', 'विद्वान्ताचर्यविवेक', 'विद्वान्ताचर्यविवेक' आदि । इन ग्रन्थों को काव्य न कहकर दर्शन कहना ही अधिक युक्तियुक्त होगा :

अनन्तमट्टका परिचय तथा काल

चम्पूभारतके प्रणेता अनन्तमट्टका परिचय तथा काल कुछ स्पष्ट निर्दिष्ट नहीं मिलता । परन्तरया सुना जाता है कि अनन्तमट्ट 'भागवतचम्पूके' निर्माता अमिनव कालिदासके प्रतिस्पर्धी थे, उन्होंने प्रतिस्पर्धामें अनन्तमट्टने भी 'भागवतचम्पू' नामक एक ग्रन्थ लिखा था । इसी परम्पराको आधार मानकर हम कल्पना कर सकते हैं कि अनन्तमट्ट अमिनव कालिदासके साथ ही ग्वाल्हरी शताब्दीमें रहे होंगे । अनन्तमट्टकी रचना भारतचम्पूसे मालवार्निवासी नारायणमट्टावि नामक विद्वान् ने अपने निबन्धोंमें बहुतसे उद्धरण दिये हैं तथा मानवेद नामक एक शास्त्रिणात्य विद्वान्ने भारतचम्पूपर टीका भी लिखी है । मानवेदका समय १६वीं शताब्दीका अन्त तथा १७वीं शताब्दीका प्रारम्भ काल माना गया है । तदनुसार अनन्तमट्टका समय १६वीं शताब्दीसे पूर्व तथा ग्वाल्हरी शताब्दीके बादका मानना पड़ेगा । क्योंकि ऐतिहासिकोंको 'ज्ञात' है—अमिनव कालिदास ग्वाल्हरी शताब्दीमें सिद्ध होते हैं । फलतः उनके प्रतिस्पर्धी अनन्तमट्ट भी १६वीं शताब्दीमें ही रहे होंगे, यह मानना होगा । इस परम्पराकी पुष्टिके लिये हम अनन्तमट्टकी भाषाकी भी प्रमाणिक रूपमें प्रस्तुत कर सकते हैं । अनन्तमट्टकी भाषा इतनी स्वच्छ, स्पष्ट, अलङ्कारमय तथा अनुकरणप्रधान है कि उनका समय बहुत प्राचीन तथा अविनवीन नहीं बताया जा सकता । अनन्तमट्टने 'पञ्चतन्त्र', 'धनञ्जय' आदि ग्रन्थोंके साथ ब्रह्म प्रचार कल्पनाये की हैं, वे बहुत प्राचीनकालमें प्रचलित नहीं थीं । इसके अतिरिक्त अनन्तमट्टके विषयमें कुछ निश्चितरूपसे नहीं कहा जा सकता, क्योंकि उन्होंने अपने विषयमें कुछ भी नहीं कहा । अन्य इतिहासकारोंने भी उनके ग्रन्थकी चर्चाके अतिरिक्त और विरुद्ध प्रमाण उनके विषयमें नहीं डाला ।

प्रकृत अनन्तमट्टकी रचनाके रूपमें हम केवल दो ही ग्रन्थोंके नाम प्रस्तुत कर सकते हैं—१. 'भारतचम्पू' २. 'भागवतचम्पू' । इनमें द्वितीय ग्रन्थ अब दुर्लभ हो गया है ।

'साहित्यकल्पवल्ली' के निर्माता अनन्त, चन्द्रालोककी व्याख्याके प्रणेता अनन्त तथा 'कामसमूह' नामक ग्रन्थके निर्माता अनन्त प्रस्तुत अनन्तसे भिन्न हैं, अतः उनको इनसे पृथक् करके ही परिचित कराना ठीक है ।

चम्पूभारत ग्रन्थपर पाँच व्याख्याये उपलब्ध होती हैं—१. कुरवि-कुलचन्द्र रामकवीन्द्र-कृत २. मल्लाड़ी लक्ष्मणस्वामीकृत ३. नारायणस्वामीकृत ४. कुमारतानार्यकृत ५. अशात-कर्तृक ।

चम्पूभारतका स्वरूपनिर्देश

चम्पूभारत एक विशालकाय चम्पूग्रन्थ है, जिसमें महाभारतकी कथा संक्षिप्तरूपमें बारह स्तवकों द्वारा वर्णनात्मक रीतिसे निबद्ध की गई है । इसमें कुल मिलाकर १००० से कुछ अधिक श्लोक तथा मानमें उससे कुछ थोड़ा गद्य है । इस ग्रन्थकी विशेषता पद्योंमें ही है ।

कथासार

प्रथम स्तवक

हस्तिनापुरमें पाण्डुका निवास था। वे अम्बाद्विवाहके गर्भमें त्रिभोगद्वारा व्यासदेवसे उत्पन्न किये गये थे। उनकी दो रानियाँ थीं, कुन्ती तथा माद्री। एक समय पाण्डु शिकार करने गये, और मृगके जोड़नेसे पुरुषरूपधारी मार दिया। वह पुरुषरूप मारे जानेपर पुम्पका रूप धारणकरके पाण्डुके सामने आया और उसने वश—'मैं किन्दम नामक एक तपस्वी हूँ, तुमने रिरिंसावस्थामें मुझे आहूत किया है अतः अभी तुम रतिविरामण होगे तभी तुम्हारे प्राण छूट जायेंगे। इस क्षणसे पाण्डुकी बड़ा दुःख हुआ। राजधानी छोड़कर वे वनमें रहने लगे। कुछ दिन बीतनेपर अनपत्यतासे व्यथित होकर पाण्डुने अपने मनोभाव कुन्तीसे कहे। कुन्तीने कुमारीअवस्थामें प्राप्त वरदानकी बात कहकर उन्हें निश्चिन्त किया। पाण्डुकी अनुयासे कुन्ती तथा माद्रीने सुषिष्ठिआदि पाण्डवोंकी जन्म दिया। वे बाळक बनमें ही पाले पोसे गये। एक समय वसन्तकी कानोदोषकतासे विह्वल होकर पाण्डुने अपनी छोटी छोटी माद्रीकी रतिके लिये बाध्य किया। रतिके अन्तमें पाण्डु का देहावसान हो गया। माद्रीने सहगमन किया। दोनों पाण्डवों के लाटनपाटनका मार कुन्तीने लिया। पाण्डुकी मृत्युकी बात सुनकर धृतराष्ट्र वनमें आये और बाळकोंके साथ कुन्तीको हस्तिनापुर ले गये।

द्वितीय स्तवक

पाण्डव अपनी माता कुन्तीके साथ हस्तिनापुरमें रहने लगे। धृतराष्ट्रके पुत्र दुर्योधनादिके जन्मकी पड़ती नहीं थी। विशेषकरके भीमके वे बहुत शत्रु बन गये थे। भीमके शांति रहने पर उन लोगोंके साथसे अडवावा, विषमिश्रित भोजन कराकर अनेक भीमकी गह्रांने डेज दिया। भीम गह्रापथसे पाताल गये। बाण्डुकिने उनकी बड़ा आदर किया। धीरे-धीरे बड़े होने पर पाण्डव तथा दुर्योधनादि औरव साथ-साथ धनुर्वेद पढ़ने लगे। द्रौण उनके शिक्षक नियुक्त हुए। एक समय अनेक क्षिप्रों के साथ द्रौण गह्रागमन करने आये थे। आशने उन्हें पकड़ लिया। अर्जुन ने आह्वय मारकर उनके प्राण बचाये। आचार्यद्रौणने कहा कि दुर्योधन आह्वय मारकर दुर्योधनकी नाँचा दिखलाया जाय। तदनुसार औरव तथा पाण्डवने नियुक्त दुर्योधनके नगरकी घेर लिया। वनमें सर्वापेक्षया और अर्जुनने दुर्योधनकी बन्दी बनाया। इसी अपमानसे व्यथित होकर दुर्योधन शत्रुघातन वश किया, जिससे द्रौपदी तथा धृष्टद्युम्न उत्पन्न हुए। शिक्षा समाप्त होनेपर सुषिष्ठिकी चौवराज्य दिया गया। धृतराष्ट्रके आदेशानुसार कुन्तीके साथ पाण्डवगण वारणास्य नामक नगर गये, जहाँ पर उनकी नष्ट कर देनेके लिये लाक्षागृहकी रचना की गई थी। पुरोचनने ले जाकर उन्हें लाक्षागृहमें ठिकाया। लाक्षागृहमें दोनानुसार आग लगा दी

गई, जिनमें पुरोचन ही सपरिवार स्वाहा हुआ, पाण्डवगण तो भीमद्वारा निर्मित सुर-
द्रमागसे बाहर वनमें निकल गये। वनमें भीमको हिडिम्बासे भेंट हो गई, उसके साथ
भीम उसके नाव गये, वहाँ हिडिम्बासुरको मारा, हिडिम्बाको पत्नी बनाया, उसी
मार्गमें पाण्डवोंकी व्याससे भेंट हुई। व्याससे उपदेश लेकर पाण्डवगण एक चक्र
नगरीमें आ गये। वहाँपर एक वृद्धाके एकमात्र पुत्रकी रक्षार्थ भीमने वकासुरका वध
किया। तत्पश्चात् किम्बदन्ती सुनी गई कि द्रुपदपुरमें स्वयंवर होगा, अतः पाण्डव
वहाँ चले। वहाँ पहुँचकर पाण्डव एक कुलालके घरमें ठहरे। नियत समयपर अर्जुनने
मत्स्ययन्त्रका भेदन करके द्रौपदीका वरण किया। द्रुपदने पाँचों पाण्डवोंके साथ द्रौप-
दीका विवाह कर दिया। निराश राजगणने द्रुपदके ऊपर आक्रमण किया, जिन्हें पाण्ड-
वोंने मार भगाया।

तृतीय स्तवक

विवाहके बाद पाण्डव कृष्णाके साथ हरिनापुर चले आये। कुछ दिनों पश्चात् नार-
दने पाण्डवोंसे भेंट की और उन्हें असिधाराप्रतिज्ञा ग्रहण कराई। तदनुसार यह निश्चित
हुआ कि द्रौपदी नियत समयके लिये एक एक पाण्डवके साथ रहा करेगी, और उस
नियत समयके अभ्यन्तर जो दूसरा एकान्तस्थ दम्पतिका अवलोकन भी कर लेगा, उसे
एक वर्षके लिये तीर्थयात्रा करनी होगी। इस तरहकी प्रतिज्ञाके बाद एक दिन एक
ब्राह्मण उनके द्वारपर आया। उनके कटु भाषणने अर्जुनको विचलित कर दिया। उन्होंने
उस ब्राह्मणके उपकारार्थ सद्यः धनुष लाने उस प्रकोष्ठमें प्रवेश किया, जिसमें द्रौपदी तथा
धर्मपुत्र एकासनासीन थे। नियमभङ्गके दण्डस्वरूप अर्जुनको तीर्थयात्रा करनी पड़ी।
उसी प्रसङ्गमें गङ्गास्नान करने हुए अर्जुनको उलूपी नामक नागकन्या नागलोक ले गई,
वहाँ अर्जुनने उलूपीसे 'इरावाण्' नामक पुत्र उत्पन्न किया। नागलोकसे आकर अर्जुन
हिमालयकी ओर गये और फिर पूर्वदिशामें आये, वहाँ विशाङ्गदा नामक राजकन्यासे
उनका प्रेम हुआ और उससे वभृशहन् नामक पुत्र भी हुआ। पूर्वदिशासे चलकर
अर्जुन सेतुतीर्थके दर्शनोंसे अपनेको कृतकृत्य करके गोकर्ण क्षेत्र आये। वहाँसे वे प्रभास
नामक क्षेत्र आये जहाँ सुमद्रासे भेंट हुई और कपटसन्ध्यासीके रूपमें उन्होंने सुमद्राका
हरण किया जिससे अभिमन्युका जन्म हुआ। इसके पश्चात् कृष्ण तथा अर्जुन अपने
परिवारके साथ जलकांटा करने गये। क्रीड़ा समाप्त होनेपर अग्निदेवने उनसे खाण्डव-
वनदाहकी प्रार्थना की और अस्त्रादि प्रदान किया। खाण्डववनदाहमें इन्द्रने तक्षकके
रक्षार्थ अर्जुनसे युद्ध किया जिसमें इन्द्र सफल नहीं हुए। जलते हुए खाण्डववनसे अर्जुनने
मयकी रक्षा की।

चतुर्थ स्तवक

अर्जुन द्वारा बचाये गये मयने प्रत्युपकारकी भावनासे युधिष्ठिरका सभाभवन
निर्मित किया। नारदने युधिष्ठिरके पास आकर उन्हें राजसूय यज्ञ करनेका उपदेश

दिया । जरासन्धके साथ लड़ाई हुई और वह मारा गया । सभी दिशाओंको जीतकर पाण्डवोंने कोश इकट्ठा किया । यज्ञ प्रारम्भ किया गया । यज्ञमें आरुद्र नृपोंके सामने भगवान्का सविशेष पूजन किया गया जो शिशुपालको बहुत बुरा लगा । फलतः तना-जनी हुई, और वह मार डाला गया । इस प्रकार यज्ञमें पाण्डवोंकी समृद्धि देखकर दुर्यो-धनपक्षगत शकुनि प्रभृतिको बड़ी ईर्ष्या हुई । उन लोगोंने स्थिर किया कि द्यूतमें युधिष्ठिर-का सर्वस्व हरणकर उन्हें वनमें भेज दिया जाय । द्यूत का आयोजन हुआ । पाण्डव सबन्धु-बान्धव द्यूतमें सम्मिलित हुए । शकुनिने ऐसे पासे मौजे किये उनको कनकः हार होती गई, यहाँ तक कि युधिष्ठिर अपनी स्त्री तक हार बैठे । द्यूतमें लौटी गई द्रौपदीको समाने लाकर दुःशासनने विवश करना चाहा, जिस पर कुपित होकर भीमने दुःशासन-वधकी प्रतिज्ञा की । अर्जुनने भी कर्णवधकी प्रतिज्ञा की । व्यवस्थाके अनुसार पाण्डव वनवासके लिये चले । धर्म द्वारा आराधित भगवान् सूर्यने उन्हें एक ऐसा अन्नपात्र प्रदान किया जो कभी रिक्त न हो सके । पाण्डव क्रान्तिक वनमें रहने लगे, भीमने वहाँ पर किमीर नामक दैत्यका वध किया । तदनन्तर व्यास आये और उन्होंने अर्जुनको प्रतिश्रुति विषाका उपदेश किया । अर्जुन तपःसिद्धिके लिये हिमालय पर गये और वीर तपस्या द्वारा शिवको तुष्ट किया । अर्जुनकी भावनाकी परीक्षाके लिये शिवने क्रियातपेय धारण करके अर्जुनके साथ वीर युद्ध किया, जिससे उनको पूर्ण सन्तोष हुआ । वे प्रत्यक्ष हुए और अर्जुनकी पाशुपतास्त्र प्रदान किया ।

पञ्चम स्तवक

इसी समय इन्द्रने अर्जुनको स्वर्ग भुला भेजा । स्वर्ग पहुँचकर अर्जुनने गानविषाका अभ्यास किया । उर्वशी अर्जुनपर आकृष्ट हुई । उसने प्रत्याख्यात होकर अर्जुनकी नपुंसक हो जानेका श्राप दिया, जिसका फल अर्जुनके अज्ञातवासकालमें दुर्बलारूप हुआ । स्वर्गमें रहकर अर्जुनने 'कालकेय' आदि इन्द्रविरोधी दैत्योंका वध किया । इसी बीच पाण्डव हिमालयके पास आ गये । एक दिन द्रौपदीने भीमसे सौगन्धिक पुष्पकी दाचना की । भीमने सौगन्धिक की खोज करनेके लिये वनपरायणकी दात्रा की । मार्गमें भीमकी इन्द्रनाम्नके पराक्रमका परिचय मिला । अनन्तर भीम वन हटने पहुँचे वहाँ सौगन्धिक वनन लाकर द्रौपदीका मनोरथ पूर्ण किया । इसी समय अर्जुन भी आ गये । सभी बड़ी प्रसन्नता से रहने लगे । अब वे द्वैतवनमें जाकर रहने लगे । दुर्योधनकी पाण्डवोंकी हानिदृष्टा देखने की इच्छा हुई और वह सैन्य वीरद्वारा व्याजसे द्वैतवनमें आया । उसकी सैन्यसंहतिकी इन्द्रप्रेरित चित्रसेनने समाप्त कर दिया । इसी भसंगमें दुर्योधनादिकी गन्धर्वोंने बन्दी बना लिया । पीछे दुर्योधनादिकी स्त्रियों द्वारा प्रार्थित होने पर धर्मराजने अपने अनुजों द्वारा दुर्योधनादिकी मुक्त करवाया । युधिष्ठिरने दुर्योधनको बहुतसे उपदेश दिये, परन्तु ग्लानिके

कारण दुर्योधन प्राण देनेको उद्यत हो गया । रात्रिमें स्वप्नावस्थामें राजसोंकी सहायताका आश्रासन पाकर वह राजधानी लौट आया ।

इसी बीच जयद्रथने सूने आश्रमसे द्रौपदीका हरण कर लिया, वह द्रौपदीको लेकर भागा ही जा रहा था कि सीम आदि ने उसे पकड़ लिया और उसकी खूब मरम्मत की । उसको इससे बड़ा कष्ट हुआ और उसने तपस्या करके युद्धमें पाण्डवोंको राक रखनेकी क्षमता प्राप्त की ।

इधर कर्णके पास आकर सूर्यने समझाया कि यदि कोई मनुष्य तुमसे कवच-कुण्डल मांगने आये तो मत देना, परन्तु महादानों कर्णको यह बात कब स्वीकार्य हो सकती थी । इन्द्रके याचना करने पर उसने अपने कवच-कुण्डल दे ही दिये ।

इस प्रकार समय बीत ही रहा था कि एक दिन एक हरिण आया और पाण्डवोंके प्रतिवेशी किसी ब्राह्मण की 'अरणि' लेकर भागा । उसका पीछा करते हुए पाण्डव एक तालाबके पास पहुँचे । उन्हें प्यास लग रही थी । ज्योंही वे पानी पीने गये त्योंही क्रमसे मूर्च्छित होकर गिरते गये । पीछे उन्हें हँदते हुए धर्मराज वहाँ पहुँचे । अपने अनुजोंकी दशा देखकर वे बहुत दुखी हुए । इसी समय धर्म प्रकट हुए और उन्होंने कुछ प्रश्न किये जिनका युधिष्ठिरने समुचित उत्तर दिया । धर्मने प्रसन्न होकर दर्शन दिये और सभी जी उठे ।

पष्ठ स्तवक

पूर्वोंक रीतिसे वनवास समाप्त करके पाण्डवोंने गुप्तवासके लिये विराट्के यहाँ यात्रा की । विराट्पुरके समीप श्मशानभूमिमें शमीवृक्ष पर उन लोगोंने अपने शस्त्र छिपाकर रख दिये और सभी एक एक करके विराट्के घर पहुँचे । कङ्कके वेपमें युधिष्ठिर गये, उन्हें समामें दूत खेत्तनेका काम मिला । नूदके वेपमें भीम गये, अतः वे पाचकवर्गके प्रधान नियुक्त हुए । क्लीव वृहन्नलाके रूपमें उपस्थित अर्जुनको कन्यानृत्यकलोपदेशनका काम मिला । इसी प्रकार नकुलको अश्वशाला एवं सहदेवको गोशालाका प्रधान बनाया गया । द्रौपदी प्रसाविकाके रूपमें विराट्की रानी सुदेष्णाकी सेवामें नियुक्त हुई । एक दिन सुदेष्णाने द्रौपदीको अपने भार्गव कौचकके घरसे मद्यपात्र लानेको भेजा । कौचककी दृष्टि द्रौपदी पर लग गई । उसने द्रौपदीको रति-प्रार्थनासे कलुषित कर दिया । द्रौपदीने उसे बहुत समझाया । अपने गन्धर्वपतिर्योंकी चर्चा करके भय भी दिखलाया, परन्तु कौचकने नहीं माना । अनन्तर द्रौपदीने अपनी सारी दशा भीमसे कह दी । परामर्शानुसार कौचकको नृत्यशाला-रूप सङ्केतगृहमें बुलाया गया, जहाँ पर भीम पहले ही से उपस्थित थे । कौचकके आते ही भीमने उसे उस अन्धकारपूर्ण नृत्यमञ्चपर समाप्त कर दिया । द्रौपदीने रोना प्रारम्भ किया कि हाय, गन्धर्वोंने कौचकको मार डाला । उसका रोना सुनकर कौचकके भार्गव और सारी विपत्तिकी मूलभूत द्रौपदीको भी कौचक

के साथ चित्त पर रखकर जन्म हासनेको प्रस्तुत हो गये । उनके इस भयदूर भाव को देखकर भीम इमशानमें पहुँचे, और उन अनुचितकारियोंको गमगु मेव दिया । तत्प्राप्त बटनाओंको स्वर गुप्तचरों द्वारा दुर्योधनको भेज दिया । उसने अपने ससुरा के सम्मानार्थ उनके निश्चित किया कि इन सभी बातोंके मूल पाण्डव ही हैं, जो विराट् पर रह रहे हैं । ग्लौमन्ति विचार करके दुर्योधनने विराट्की गाँवोंका हरण करनेके सैन्य दुर्योधनको भेजा । विराट्के सैन्य तथा दुर्योधनके सैन्यमें बड़ी लड़ाई हुई । दुर्योधन विराट्की बन्दी बना लिया था, परन्तु दहवत्सुधारी मानने विराट्को छोड़कर दुर्योधनको ही बन्दी बना लिया, परन्तु सुषिष्ठिने दुर्योधनको भी मुक्ति दिला दी ।

सप्तम स्तवक

ममत्ता वृत्तान्त सुनकर दुर्योधनने गौहरनके लिये पूरी तैयारीके साथ आक्रमण किया । समाचार सुनकर विराट्के पुत्र उत्तरने अन्तःपुरमें बड़ी हौग हौग । दुर्योधनको सारथ्य करनेके लिये अनुमोद किया और लड़ने चले । बाते समय लड़कियोंने उत्तरने निवेदन किया कि आप कौरवोंके दल हीनकर लेंगे आँवें । उत्तर चले तो ये बड़े उत्साहसे, परन्तु वेते ही उन्होंने कौरवोंकी सेना देखी कि उनकी धैर्य जाड़ा रहा । वे मागनेकी तैयारी करने लगे । रुपये लूटकर माग हो रहे थे कि दुर्योधनने उन्हें पकड़ कर रुपये बाँध दिया और बहुत समझाया । अन्तमें वहाँ तक कहा कि आप रथ सेनाहिते मैं ही लड़ूँगा । वही निश्चित हुआ । दुर्योधन (अर्जुन) ने अपने अरु निष्ठासे और कौरवोंकी प्रत्यापनास द्वारा मुग्ध करके उनके वरु उत्तरवा लिये । वे कौपीन पहनकर अपना ना मुँह लिये राक्षसानीको लौट गये । नगरकी ओर लौटते समय अर्जुनने उत्तरने कहा कि 'यह बात किसी पर प्रकट नहीं होत्रियेगा, आर्ये, आप रथी बन आर्ये और मैं पूर्ववत् सारथी बन जाऊँ हूँ ।' नगरमें आनेपर विजेता उत्तर कुमारकी बड़ी प्रशंसा की गई । दुर्योधन ने कन्याओंने दलका विवरण दिया । विराट्ने अब अपने पुत्र उत्तरने पूछा कि 'बिदा ! तुमने कौरवोंको किस तरह हराया ?' तब उत्तरने उत्पन्न भाषाने सारी सुदृक्ता बता दी । विराट्को पाण्डवोंकी सारी बातें दान हो गईं, उन्होंने सुषिष्ठिने समा माँगो और इसी आनन्दोत्सवमें उत्तराके साथ अभिमन्यु का विवाह सम्पन्न हुआ । इस प्रकार अष्टावका की अवधि भी समाप्त हुई ।

अष्टम स्तवक

अष्टावका समाप्त होनेपर सुषिष्ठिने सभी राजाओंको विराटपुरमें आमन्त्रित किया । पाण्डवोंने सादर अस्त्रोद्दिगी तथा कौरवोंने ग्यारह अस्त्रोद्दिगी सेना खट्खो की । अत्यन्त दुर्योधनने थोड़ा देकर अपने पक्षमें कर लिया । श्रोत्रपाकी अपने पक्षमें लानेके लिये अर्जुन दारका गये । दुर्योधन भी पहुँचे । अर्जुन मगवाले चरणकी ओर तथा दुर्योधन उनके शिरकी ओर बैठ गये । मगवाले बर सोकर ठेठ दब उनकी दृष्टि अर्जुनपर ही पड़ी ।

अतः उन्होंने निरुद्धमावसे अर्जुनका सारथ्य करना स्वीकार कर लिया। दुर्योधनको भी उन्होंने नवकोटि यादवसेना प्रदान करके सम्मानित किया। भगवान् अर्जुनके साथ विराट्पुर आये। यहाँ आनेपर युधिष्ठिरने उनसे अपने हृदयके भाव प्रकट किये। उनकी बातोंसे प्रभावित होकर भगवान् सन्धिका प्रस्ताव लेकर हस्तिनापुर आये। भगवान् हस्तिनापुरमें विदुरके अतिथि हुए और यथासमय दुर्योधनकी समामें उपस्थित होकर धृतराष्ट्रके सामने सन्धिका प्रस्ताव रखा। धृतराष्ट्रको सन्धि स्वीकार्य थी, परन्तु दुर्योधनने सन्धिकी बात नहीं सुनी। वह सभाभवनसे निकल गया। दुर्योधनने भगवान्को बन्दी बना लेना चाहा। भगवान्ने अपना विराटरूप प्रदर्शित किया। सभी सभासद स्तुति करने लगे। वहाँसे आकर भगवान्ने सारी बात पाण्डवोंसे बता दी। पाण्डवोंका रणोत्साह बढ़ने लगा। इसी समय कुन्तीने कर्णके पास जाकर उससे अपना मातृत्व-ममत्व प्रकट करके युधिष्ठिरका पक्ष ग्रहण करनेका अनुरोध किया। कर्णने उसे औचित्य प्रदानसे निरुत्तर कर दिया। कुन्ती लौट आई।

नवम स्तवक

दोनों पक्षोंमें युद्धकी तैयारी होने लगी। दुर्योधनने भीष्मको सेनापति बनाया और पाण्डवोंकी सेनाके प्रधान धृष्टद्युम्न बनाये गये। भीष्मका सेनापतित्व कर्णको अच्छा नहीं लगा। अतः कर्णने प्रतिज्ञा कर ली कि जब तक भीष्म जीते रहेंगे युद्ध नहीं करूँगा। इधर अर्जुन जब युद्धक्षेत्रमें आये तब उनकी मोह हो गया कि अपने ही बान्धवोंपर शस्त्र प्रयोग करना क्या ठीक होगा? भगवान्ने गीताका उपदेश देकर उन्हें प्रज्ञातस्थ किया। युद्ध प्रारम्भ हुआ। द्वन्द्वयुद्ध होने लगा। भीष्मने दशसहस्र सैनिकोंका नंहार किया। भीष्मके वाणोंसे लोग क्षत-विक्षत होने लगे। अन्तमें दश दिनों तक युद्ध करके भीष्मने शरशय्या ले ली।

दशम स्तवक

भीष्मके बाद द्रोण सेनापति हुए। द्रोणने दुर्योधनकी प्रार्थनासे युधिष्ठिरको बन्दी बनानेकी भरपूर चेष्टा की। भगवत्त और भीष्मकी बड़ी लड़ाई हुई। भगवत्तने अर्जुनके वधार्थ वैष्णवास्त्रका प्रयोग कर दिया, जिसे भगवान्ने अपने वक्ष पर ले लिया। दूसरे दिन द्रोणने पञ्चव्यूहकी रचना की। उस दिन अर्जुन अनुपस्थित थे, अतः अभिमन्युने व्यूहभेदन करके भीतर प्रवेश किया। जयद्रथने व्यूहका मुख बन्द कर दिया। अकेला अभिमन्यु कर्ण-द्रोण-कृप-अश्वत्थामा आदिसे लड़कर निरुद्ध हो गया और मारा गया। अर्जुनने अभिमन्युके लिये बड़ा विलाप किया और प्रतिज्ञा की कि कल सूर्यास्तके पहले जयद्रथको अवश्य निहत् करूँगा। दूसरे दिन अर्जुनने घोर संग्राम प्रारम्भ किया। भूरिश्रवाने सात्यकिका वध करना चाहा तभी अर्जुनने भूरिश्रवा का हाथ काट डाला। कृष्णने चक्रसे सूर्यको छिपा लिया। जयद्रथ मारा गया। जयद्रथके

मारे जानेसे दुःख होकर दुर्योधनने रात्रियुद्ध प्रारम्भ किया । पाण्डवोंकी ओरसे घटोत्कचने भोषण युद्ध प्रारम्भ किया । सभी वीरगण रणस्थल छोड़कर भागने लगे । अन्तमें कर्णने एक वीरघ्नी शक्तिसे घटोत्कचका वध कर डाला । द्रुपद तथा विराट् द्रोणाचार्य द्वारा निहत हुये, और अश्व त्यागकर बैठे हुए द्रोणके मस्तक को धृष्टद्युम्नने काट डाला । अश्वत्थामाने आग्नेयास्त्रका प्रयोग किया, जिसे अर्जुनने ब्रह्मास्त्र द्वारा निवारित किया ।

एकादश स्तवक

द्रोणाचार्यके अनन्तर कर्ण प्रधान सेनानायक बनाये गये । शल्यको उनका सारथि बनाया गया । कर्णने शल्यकी बड़ी प्रशंसा की, परन्तु अर्जुनको दिये गये वचनके अनुसार शल्य कर्णको भग्नोत्साह ही करता रहा । भीमने दुःशासनपर आक्रमण करके उसका वध कर दिया और उसके शोणिनसे द्रौपदीका वेणीबन्धन किया । कर्णने अर्जुनपर नागास्त्र प्रयोग किया किंतु कृष्णने अर्जुनके रथको पृथ्वीमें धँसाकर अर्जुनको बचा लिया । अन्तमें अर्जुनके द्वारा कर्ण मारा गया ।

द्वादश स्तवक

कर्णके मारे जाने पर शल्य सेनापति बनाये गये । युधिष्ठिरने शल्यका वध किया । नकुलने शकुनिको यमपुर भेजा । बचे हुए कृपादि युद्धक्षेत्रसे भाग गये । दुर्योधन जलस्तम्भनविधाके द्वारा हृदमें जाकर छिप गया । उसे भीम खोजने चले । भीमके साथ दुर्योधनका गदायुद्ध हुआ । दुर्योधन मारा गया । अश्वत्थामाने धृष्टद्युम्न तथा पाण्डव-शिशुओंका वध कर दिया । अर्जुन आदिने अश्वत्थामाका पीछा किया । अश्वत्थामाके शिरसे मणि निकाल ली । वह इतनेज होकर चला गया । युधिष्ठिरकी प्रार्थना पर कृष्ण और व्यासने धृतराष्ट्रको सान्त्वना प्रदान की । लौहमूर्तिरूप भीमको चूर्ण करके धृतराष्ट्रने अपना कोप शान्त किया । युद्धमें मारे गये लोगोंका और्ध्वदेहिकसंस्कार सम्पन्न किया गया । युधिष्ठिर हस्तिनापुर आये, राज्यारूढ़ हुए । भीष्मसे युधिष्ठिरने राजनीतिका उपदेश लिया और अश्वमेध यज्ञ किया ।

[यही संक्षिप्त कथा इस चम्पूभारतमें वर्णित हुई है । महाभारत एक विशाल ग्रन्थ है । उसमें अनेक प्रासङ्गिक कथायें वर्णित हैं । उसमें वर्णित कथाओंके विषय में व्यासने कहा है—‘यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् कश्चित्’ तथापि इस काव्यग्रन्थमें उतनी कथायें देना संभव नहीं था । अतः आवश्यकतानुसार कथायें ली गई हैं, और उनका वर्णनात्मक रूपमें प्रदर्शन किया गया है ।]

समालोचन

चम्पूभारतका साहित्यिक चमत्कार

चम्पूभारतके निर्माता अनन्तमृद एक रीतिसम्प्रदायके कवि थे अतः उन्होंने अपने इस ग्रन्थमें प्राचीन परम्पराका पूरा पालन किया। मङ्गलाचरणमें एक ही श्लोक ननत्कारात्मक है, जिसका साहित्यिक गौरव स्तुत्य है। गणेशको पुराण गजके रूपमें वर्णित करके उनसे क्षेमकी याचना की गई है। वर्णनका उदात्तता उसका सर्वस्व है।

मङ्गलाचरणके अनन्तर हस्तिनापुरीके वर्णनमें कविने बड़ा कौशल प्रदर्शित किया है, एक श्लोक है—

‘दीर्घरंगारमणिभिर्विवसायमानां निश्चिन्वते मनसि यत्र बिशां युधानः।

कार्तान्तिकैरखिलकालनिवेदनाय घण्टामगैरभिहतस्य धनारवेण ॥’

वरमें ध्यो हुए रत्नोंकी प्रभासे दिन और रात्रिमें ठनिक भी भेद नहीं रह गया है, रात्रिका ज्ञान करना कठिन हो रहा है, युवकोंकी यदि रात्रिका पता नहीं ध्ये तब तो उनकी प्रियतमायें खण्डिता हो जायें, और फिर मानका अपनोदन एक समस्या हो जाय, अतः उन्हें किसी न किसी प्रकार रात्रिका ज्ञान करना ही है और वे घण्टाघरके शब्दों पर ध्यान देकर अपना शाव्य समय समझ लिपा करते हैं। साहित्यमें प्रकाशा विषयके कारण अनाको पूर्णिमा होते आपने अनेक स्थलोंपर देखा-सुना होगा, किन्तु यहाँपर रात्रिको दिन होते देखिये।

प्रथम स्तवकमें एक प्रकरण आया है पाण्डुके द्वारा उस आखेटका, जिसके प्रसङ्गमें उनके जीवनका दिशा ही बदल जाती है। वे वन में गये, उनके सामने एक नृगयूय प्रकट हुआ, जिसका वर्णन इस प्रकार है—

‘मूसुजोऽस्य सविधे विचरन्त्योर्मोजमद्रसुतयोर्दक्षिणोमाम्।

जेतुकामनिव सर्वसमष्ट्या प्रादुरास पुरतो नृगयूयम् ॥’

राजाके सम्मुख नृगयूय ऐसे प्रकट हुआ, मानो वह निकलकर राजाके पास रहनेवाली कुन्ती तथा माद्रीके नयनोंको परास्त करना चाहता हो।

यह प्रसङ्ग जब मैंने पढ़ा तब मुझे रघुवंशका दशरथनृगबावर्जन ध्यानरत हो गया, वहाँ पर कालिदासने कहा है—

तस्य स्नानमगपिभिर्मुहुरेणद्यादैर्ष्याहृष्यमानहरिणीगमनं पुरस्तात्।

आविर्दमूष कुसुमसुखं मुगानां यूयं तदप्रसरगर्वितकृष्णसारम् ॥’

मुझे ऐसा प्रतीत होता है कि अनन्तमट्टकी बुद्धिमें कालिदासकी यह कविता उस समय अवश्य नाच रही होगी जब उन्होंने उपर्युक्त पद्य बनाया होगा । यह धारणा तब और दृढ़ हो जाती है जब मैं देखता हूँ कि इसके आगेवाले श्लोकोंमें इससे भी अधिक समता है । देखिये रघुवंश—

‘तत्प्रार्थितं जवनवाजिगतेन राज्ञा तूणीमुखोद्घृतशरेण विशीर्णपङ्क्तिः ।

श्यामीचकार वनमाकुलदृष्टिपातैर्वातेरितोत्पलदलप्रकरैरिवाद्रैः ॥’

अनन्तमट्टने लिखा—

‘वोणीपतौ मदकलं प्रति कृष्णसारं तूणीमुखे पतितपाग्निराकुलैः स्मिन् ।

वोणीकुलानि तरलैर्यमुनाजलानां वेणीमिवाश्रितलनैर्विपिने वितेनुः ॥’

राजाके द्वारा वाणग्रहणपूर्वक लक्ष्य किये गये मृगगणने अपने कातर तथा श्याम-प्रम दृक्पातसे वनको पूर्ण रूपसे ऐसा श्यामल बना दिया, मानो यमुनाका प्रवाह वनमें बहने लगा हो ।

कालिदासने जहाँ वनमें आर्द्र नीलकमल बिखेर दिये थे, वहाँ अनन्तमट्टने यमुना-को धारा प्रवाहित कर दी है, परन्तु दोनोंकी कविताके प्राणाधायक स्वर एक ही तारनें बंधेसे लगते हैं ।

अनपत्यता बहुत अखरनेवाली बात है । प्रसूतिविकल जनको सन्तानके अभावमें वंशलोपकी बड़ी चिन्ता रहा करती है, कालिदासने शाकुन्तलमें लिखा है—

‘अस्मत्परं वत ययाश्रुति संमृतानि को नः कुले निवपनानि करिष्यतीति ।

नूनं प्रसूतिविकले च मया प्रसिक्तं धौताश्रुसेषमुदकं पितरः पिबन्ति ॥’

इसी तरहकी बात अनन्तमट्टने भी अनपत्य पाण्डुके मुखसे कहलाई है—

‘गात्रं न केवलमशेषबुधोपलाल्यं गोत्रं च तत्रभवतः कुमुदैकबन्धोः ।

आपाण्डु वर्तत इति स्फुटमथ मन्ये यस्मात् प्रजां न लभसे यदुवीरकन्ये ॥’

वसन्तका उन्मादकर काल उपस्थित हुआ । अनन्तमट्टने उस प्रसङ्गमें एक श्लोक लिखा है—

‘कुरबके रवकेलिस्रुतः सुधा समधुरं मधुरं मधु पट्पदाः ।

पपुरवापुरवार्यमपि स्मयं नृपवने पवनेरितपादपे ॥’

इस श्लोकको पढ़िये और मिलाइये कालिदासके इस श्लोकसे—

‘विरचिता मधुनोपवनश्रियामभिनवा इव पत्रविशेषकाः ।

मधुलिहां मधुदानविशारदाः कुरबका रवकारणतां ययुः ॥’

नैते कनर जो चहरन दिये है उनसे मेरा प्रयोजन यह सिद्ध करनेका कदापि नहीं है कि अनन्तमदूने काळिदासकी कविताका अर्थः, भावः, या शब्दः अनुकरण किया है । मेरा केवल इतना ही मन्तव्य है कि काळिदासकी कविताका अनन्तमदूने पर्याप्त परिशीलन किया था, और वह उनके लिये अनुकरण नहीं, अनुगमनकी वस्तु बन गई थी ।

व्यासके उपदेशानुसार पाण्डवगण एकचक्रपुरमें रहने आये । वहाँकी एक एकपुत्रा दृष्टाके कष्टका वर्णन बढ़ा ही हृदयग्राही किया गया है—

‘सन्तानमूलमिदमेकमपत्यमास्ते संवर्त्तकालसहजस्र स राक्षसेन्द्रः ।

संनूयते च समयः प्रपया महत्या सन्तीर्यतां कयमियं सस्ति मे विपत्तिः ॥’

इस श्लोककी सीधी-सादी भाषासे जननीहृदयकी जो व्याकुलता झोंक रही है वह आत्मादकी उत्कृष्टताका विषय है ।

द्रौपदीका स्वयंवर हो रहा है, सभी देशोंके राजागण उचित स्थानोंपर आकर बने हुए हैं । इसी समय द्रौपदी रत्नखरर आती है । उसे कविने लक्ष्मीका रूपक दिया है, परन्तु इन्दीवरने नित्यवाससे वह लक्ष्मी इयाना हो गई है । कमलके कमावने लक्ष्मीको इन्दीवरने ही वास करना पड़ रहा था, क्योंकि सत्त्व दीप्त सोमकवंशी द्रुपदकी कौतिल्य चन्द्रमा तो लगा ही रहता है, जितनी अच्छी तुलना है—

‘जाग्रत्सोमदकीर्त्तिसोमनिमिषस्पन्नावकाशात्पयात्

प्राप्तेन्दीवरनित्यवासवदितरयानप्रमा श्रीरिव ।

पाशालस्य सुता ततः परिजनैः सार्वं पुरः परयतां

राज्ञां बुद्धिमिवावित्थं शिविकां रत्नस्थलीं प्राविशत् ॥’

इस पद्यमें एक और बात ध्यान देने योग्य है । द्रौपदी सभी राजाओंकी बुद्धिमें आरुढ़ थी । उसी समय वह शिविका पर आरुढ़ होकर वहाँ सेते आईं मानो राजाओंकी बुद्धियों ही शिविकार्य बन गईं । शिविका जब चली है तो खोली रहती है, उसी प्रकार राजागणकी बुद्धियाँ भी प्रचलित हो रही थीं, उन्हें मय लग रहा था कि क्या जाने किसे यह राजकन्या बरेगी ।

द्रौपदीका विवाह हो रहा है । सलियों उसे सजा रही हैं । उस समयका एक श्लोक बड़ा सुन्दर बना है । सारे ऋषि सजा दिये गये, काशी पहनाना शेष है, सखा हाथोंमें काशों लिये खड़ी है । कमर मिटे तो पहनाई जाय, परन्तु कमर इतनी पतली है कि दीर्घनयना सखी भी उसे नहीं देख पा रही है । लघुनयना होती तो कदाचिद् यह भी कहा जाता कि तुम्हारी आँखें सूझ कटिकी नहीं देख पा रही हैं, परन्तु दीर्घनयना होकर भी जिसे नहीं देख रही है वह कमर मला कितनी पतली है—

‘सकलमपि वपुर्विभूष्य तन्मयाः सपदि सखी विपुलेषणाम्बुजापि ।

चिरतरमनवेक्ष्य मध्यवर्ष्टि करदृत्तकाञ्चनकाञ्चिरेव तस्यौ ॥’

अग्निद्वारा प्रार्थित होकर अर्जुनने खाण्डववनका दाह करना प्रारम्भ किया । धूमलेखा आकाशको चूमने लगी । उसका वर्णन कविने यों किया—

‘हुताशनपरित्रासादुच्चलन्त्या वनश्रियः ।

कवरीव श्लया वेगात् कापि धूम्या स्वमानशे ॥’

इस श्लोकको देखते ही मुझे नैपथका यह श्लोक स्मरण आ जाता है—

‘पतघ्निना तद्गुचिरेण वञ्चितं श्रियः प्रयान्त्याः प्रविहाय पक्वलम् ।

चलत्पदाम्भोरुहन्पुरोपमा सुकूज कूले कलहंस्तमण्डली ॥’

कविताकी सफलता अलङ्कारोंकी सजावटसे जितनी होती है उससे अधिक भावसृष्टिसे होती है । जिस कविको अपनी कवितामें समय-समयपर भावसृष्टि करनेका जितना अधिक क्रम प्राप्त रहता है उसे हम उतना अधिक सफल कवि मानते हैं । अनन्तमनने अलङ्कारोंकी सजावटके साथ ही भावसृष्टिका भी अधिक ध्यान रखा है । व्यासदेवके परामर्शानुसार वनवासकालमें अर्जुन हिमालयके परिसरमें तपस्या कर रहे हैं । उनकी तपस्यासे सन्तुष्ट होकर शिवजी उनकी परीक्षा लेने आये हैं । किरातके वेपमें आये हुए शिवजी तथा अर्जुनमें एक शूकरके लिये विवाद उठ खड़ा हुआ है । दोनोंमें युद्ध हो रहा है । शिवके साथ पार्वती भी आई हैं जो अलग खड़ी होकर युद्ध देख रही हैं । अर्जुनके प्रहारोंसे शिवका शरीर क्षत-विक्षत हो रहा है । नन्दादेवके मनमें अर्जुनके प्रति सन्तोष है । तथापि कृतक क्रोध करके वे अपना धनुष तानकर उसपर बाणसन्धान कर बैठते हैं । पार्वतीको भय हो जाता है कि कहीं शङ्कर सचमुच बाण न छोड़ दें । वे ठहरा नाता, उनका हृदय भावी अनिष्टकी शङ्कासे व्याकुल हो उठता है, वे अर्जुनकी रक्षाके लिये व्यग्र हो उठती हैं । शिवके समीप जाकर उनके हाथ पकड़ लेनेका समय नहीं है । तब-तक तो सारा खेल बिगड़ जा सकता है, अतः उन्होंने अव्यर्थ मन्त्रजपसे अर्जुनकी रक्षाका प्रयत्न किया । इस प्रसङ्गमें कविने कहा है—

‘सखीव हरे विहृष्टचापे सहसा शैलसुतापि जातशङ्का ।

भववत्सुतमङ्गलाय देवी मनसा यात ह्युः श्रुतिं जजाप ॥’

गोधनापहरणके लिये आये हुए कुशर्माकी हारसे कुपित होकर कौरवोंने विराट्पर चढ़ाई कर दी है । बड़ी भारी सेना बढ़ती चली आ रही है । विराट्के पुत्र उत्तरने बड़ी-बड़ी बातें कीं, वृहन्नलको सारथि बनाया, युद्धक्षेत्रकी ओर चले, परन्तु सैन्यदर्शनमात्रसे ही उनका-बीरत्व हस्त हो गया, वे रथसे उतरकर भागनेकी चेष्टा करने लगे । उस समय

उनकी उक्तिमें जो स्वामाविक कृपणता वर्णित हुई है वह भावाभिव्यक्तिका एक सुन्दर निदर्शन है—

‘गाः कालयन्तु सह वरसकुलैर्नशेयैः

घोयान्दहन्तु क्रुदः प्रहरन्तु गोपान् ।

मह्यं पलायनमहोत्सवमेव देहि

प्राणेषु किञ्चिदपि मे गुह्यं न वेत्सि ॥’

‘मातुर्मुखं मम पुरः पुर एव तिष्ठ-

त्युत्कण्ठितस्य नय तरसविधं कृपालो ।’

चम्पूभारत एक वीरगाथाकाव्य ही माना जायगा, क्योंकि यह महाभारतके पदव्यासों-पर चळता है। वीरगाथाकाव्यको काव्यान्तरसाधारण्य प्रदान करनेका प्रयास किया गया है जो बहुत अंशोंमें सफल भी हुआ है, परन्तु चरम दृश्य तो वीररसकी पर्यन्त विश्रान्ति ही है। इस प्रसङ्गमें यह भी देख लेना है कि प्रारम्भसे ही कविने वीररसके परिपोषका पर्याप्त प्रवन्ध कर रखा है। जब-जब अवसर आता गया है, कविने वीररसका पर्याप्त वर्णन किया है। युद्धारम्भके पूर्वमें किया गया सन्धिप्रयास उस वीररसको ही पुष्ट करनेके लिये किया गया है। भगवान् जब दूत बनकर गये हैं उस प्रसङ्गमें अनन्तमदृष्टने जो दशावतार-स्तुति कराई है वह बड़ी ही हृदयग्राहिणी है। आरम्भ के—

‘दुग्धाम्बुराशितनयानयनद्वयेन

तुल्याकृतित्वमहिमानमिवोपगन्तुम् ।

मत्स्यत्वमेव भुवि यः सुरवैरिनीता

मध्येसमुद्रमनवीनगवीर्विचिक्वे ॥’

इस श्लोकमें मत्स्यरूपधारणका कारण कितना सरस है ?

‘श्वश्रूम्नेरजनि यस्य पदाब्जधूलिः’ पढ़कर ऐसा लगता है मानो कविने रामावतारमें किये गये अदृश्योद्धारको नया जीवन प्रदान किया हो।

इसके बाद आपकी भीष्मके सेनापतित्वमें होनेवाले भीषण युद्धका सरस वर्णन पढ़ने-को मिलेगा, जिसमें अलङ्कारों द्वारा अर्थोक्ति सजावट कविताकी अनुप्राणित-सी करती हुई मिलेगी। उद्धरणों द्वारा उनका आस्वादन कराना यहाँ सम्भव नहीं है। एक वस्तुमात्रका निदर्शन कराया जा सकता है।

दश दिनों तक अविराम युद्ध करनेके कारण भीष्मने देवोंको सन्तुष्ट कर दिया। देवगण प्रसन्न होकर भीष्मके ऊपर कल्पवृक्षके फूल गिराने लगे। सन्तान (कल्पवृक्ष) पुष्पका लाम

ही उन भीष्मके लिये सन्तानलाम हुआ, जो आजन्म कुमार ही बने रहे। यह तो बड़े आश्चर्यकी बात हुई कि भीष्मको बिना विवाहके सन्तान-लाम हुआ—

भीष्मस्य कन्याजनपाणिपीडां पितुर्मुदे त्यक्तवतोऽपि तस्य ।

सङ्गात्सुराणां सति पुष्पवर्षे सन्तानलामोऽजनि तद्विचित्रम् ॥

असाधारण युद्ध करके भीष्मपितामह शरशय्यापर पड़ गये। वे जबतक लड़ते रहे, उनके बागोंसे मर-भरकर अनेक वीर देवाङ्गनाओंकी मनोरथपूर्तिके सहायक बनते रहे। अब उनके रणनिवृत्त होनेसे देववालाओंकी बड़ा दुःख हुआ कि अब उन्हें नये-नये वर नहीं मिलेंगे। उन्हें ऐसा लगा मानो उनके श्वशुरका देहान्त हो गया हो। पतिप्रदाता ही तो श्वशुर होता है, भीष्मने उन्हें पति दिये। वे उनके मरणकी यदि श्वशुरमरणके रूपमें लें, तो यह उचित ही कहा जायगा—

‘मगति विनुतकीर्त्ती जामदग्न्यस्य शिष्ये

कवलितरिपुवर्गे कालधर्म प्रपन्ने ।

बहुसुरवरलामाद्दकामोत्सवानां

श्वशुरमरणदुःखं स्ववर्धूनां बभूव ॥’

इस प्रकार युद्धमें वीरगगन मारे जाते रहे, द्रोणके मारे जानेपर कर्ण सेनापति हुए। कर्णने अपना सारा युद्धकौशल प्रकट किया परन्तु भवितव्यता उनके विरुद्ध थी। वे अर्जुनद्वारा निहत हुए। उनके निधनके पश्चात् होनेवाले सूर्यास्तके वर्णनमें कविने बड़ी अच्छी कल्पना की है—

‘ततः स्वकीयस्य तनूभवस्य वधाग्नले स्नातुमना इव द्राक् ।

मन्दायमानधुतिमालभारी मरीचिमाली संममज्ज सिन्धौ ॥’

कर्णके मारे जानेके अनंतर सूर्य समुद्रमें ऐसे डूब गये, मानो वे पुत्रको तिलतोयाञ्जलि देनेके लिये स्नान करना चाहते हों।

कर्णके मारे जानेके पश्चात् महाभारतका युद्ध निर्बल-सा हो गया है, अनन्तमष्टने उधरकी कथाकी अतिसंक्षिप्त रूपमें कहकर ग्रन्थसमाप्ति कर दी है।

महाभारतका जितना कथामाग इस ग्रन्थमें लिया गया है उसे अलङ्कृत करके रखनेका प्रयत्न प्रयत्न किया गया है। इसी विषयकी निदर्शनके रूपमें दिखलानेके लिये मैंने कतिपय उद्धरण दिये हैं। ऊपर जो उद्धरण दिये गये हैं वे पद्यभागके हैं। गद्यभाग भी बड़ा अच्छा बना है।

व्यासके उपदेशानुसार पाण्डवगण एकचक्रा नगरमें आकर ठहरे, वही नगरीका अनिलपुवर्गन अनन्तने दिया है। देखिये, कितना सुन्दर श्लोक है—

‘प्राङ्मुपमिव बकत्रलाक्रान्तां, पातालनगरीमिव प्रस्यहं वर्धमानवलिशोकाम्,
अङ्गनाज्यसीमाम् इव सूर्यतनयानुकूलप्रतिष्ठाम्, रविरयाचयुरमिवैकचक्राम्’ ।

गद्यके निर्माणमें ख्यातकीर्ति वागमट्टने विरोधानासके द्वारा गद्यका बड़ा गौरव बढ़ाया है, वस्तु विरोधानासका एक दृष्टान्त इस चम्पूभारतमें भी देखिये—

‘विशृङ्खलहर्षितगिरिव्रजमपि शृङ्खलाखेदितमहीमृत्कुलम्, जरावटितदेह-
मपि देदीप्यमानवलसम्पदम्, आशाजेतारमपि पदार्थापहारजागरितारम्, मागध-
मपि विगीतव्यापारम् ।’

गिरिव्रज, जरा, मागध आदि पदोंका इलेष इस विरोधानासको चमका रहा है ।

इसी तरह अन्य अलङ्कारोंका भी यथोचित समावेश किया गया है । यद्यपि इस चम्पू-
काव्यमें गद्यकी मात्रा कुछ कम है, केवल कथामागकी जोड़नेकी कड़ीका काम गद्य
खण्डोंसे ठिया गया है, फिर भी कथानकके विपुलताकृत वैचित्र्यके चलते पाठकको हृदयो-
द्देग नहीं हो पाता ।

ऊपर दिये गये उद्धरणोंसे स्थालीपुलाकन्यायद्वारा आपको इस चम्पू ग्रन्थके साहित्य-
चमत्कारकी झोंकी मिल गई होगी विशेष इस ग्रन्थमें ही देखें ।

पात्रालोचन

इस ग्रन्थमें पात्रोंको नया रूप नहीं दिया गया है । महाभारतके पात्र अपने-अपने
रूपमें ही उपस्थित किये गये हैं । महाभारतके पात्र इतने प्रसिद्ध हैं कि उनकी आलोचना
अनावश्यक है । इस सन्वन्धमें इतना और जान लेना चाहिये कि जब कवि रसप्रकर्षसृष्टिके
लिये कथामें भेद उत्पन्न करते हैं उस समय कविकल्पित पात्रचरित्रका आलोचन कवि-
सन्पादित चमत्कारातिशयकी दृष्टिसे आवश्यक हो जाता है । चम्पूभारतके पात्रोंके चरितमें
कोई मौलिक परिवर्तन नहीं किया गया है । महाभारतमें उनके चरितमें जो न्यूनाधिक्य
है उसे व्योका व्यो रख दिया गया है । इसलिये यहाँ पात्रोंकी आलोचना नहीं दी
जा रही है ।

चम्पूभारत की टीका

चम्पूभारतकी दो टीकार्यें मुझे पढ़नेकी मिल सकीं—१. कुरविकुलचन्द्र रामकवीन्द्र-
कृत टीका तथा—२. नारायण श्रीखण्डेकृत टीका । इनमें दूसरी टीका अतिसंक्षिप्त है ।
पहली टीकामें जो त्रुटियाँ मुझे दीख पड़ीं, वे नीचे दी जा रही हैं—

१—पाठ सुधारनेका यत्न न करके जो पाठ बैठा देखा उसीकी टीका करनेके लिये
बलाव प्रयत्न किया गया है ।

२—टीकामें कुछ ऐसी आमक बातें लिखी गई हैं, जिन्हें साधारण पाठक ही नहीं, विद्वान् भी अममें पढ़ सकते हैं ।

पाठभेद

मूलग्रन्थके पाठको ठीक करनेका प्रयास कभी नहीं किया गया था । यद्यपि निर्णय-सागरके नवीन संस्करणमें छानबीन करके टिप्पणीमें पाठभेद दिये गये हैं, परन्तु मूलमें लगाये जानेवाले पाठोंपर किसीने कुछ ध्यान नहीं दिया । फलतः पाठकी भ्रष्टि बहुत अखरती थी ।

प्रस्तुत टीका

मैंने ययामति विचारकर 'प्रकाश' नामक यह संस्कृत-हिन्दी टीका प्रस्तुत की है । इसमें पाठको यथाशक्ति ठीक करके तदनुसार टीका लिखनेका प्रयास किया गया है । हो सकता है कि सर्वत्र मेरी कल्पना ठीक न हुई हो । किन्तु साथ ही मुझे विश्वास है कि मेरे द्वारा किये गये पाठशोधनसे कविको आत्माको चोट नहीं पहुँची होगी, क्योंकि कविताकी दृष्टिसे उपयुक्त तथा संभवी पाठोंको ही मैंने स्थिर किया है । पाठकगण अन्यान्य पुस्तकोंसे मिलाकर देख लें कि मेरे द्वारा स्थिरीकृत पाठोंमें पुराने पाठोंकी अपेक्षा क्या प्रागुण्य है ।

अन्तमें मैं रामकवीन्द्रकी टीकाके प्रति आभार प्रदर्शित करना अपना कर्त्तव्य समझता हूँ जिसने मुझे इस टीकाको प्रस्तुत करनेमें बड़ी सहायता दी है ।

आशा है इस प्रकार प्रस्तुत की गई इस टीकासे लाभ उठाकर पाठकगण मुझे सफलभ्रम बनावेंगे ।

श्रीकृष्णजन्माष्टमी }
२०१४ संवत्

बिनयावनत
रामचन्द्र मिश्र

हसितसुरपुरश्रीरस्ति सा हस्तिनाख्या

रिपुजनदुरवापा राजधानी कुरुणाम् ॥ २ ॥

तुहिनकिरणेति । तुहिनकिरणस्य चन्द्रमसो वंशः कुलमेव वंशः वेणुस्तस्य तत्सम्बन्धीनि स्यूलानि बृहन्ति यानि मुक्ताफलानि तेषाम् चन्द्रवंशोत्पन्नानामिति विवक्षितोऽर्थः । वंशस्य मुक्ताफलजनकतया प्रसिद्धेः कुलस्य तत्त्वेनाध्यवसायः । वंशमुक्ताफलानामिति श्लिष्टपरम्परितरूपकम् । विपुलयोः विशालयोः भुजयोः बाह्वोः विराजन् शोभमानः वीरलक्ष्याः शौर्यसम्पदः विमूना बाहुल्यं येषां तयोक्तानाम् भुजवीर्याधिगतशौर्यप्रसिद्धीनामित्यर्थः, कुरुणाम् नाम राजविशेषाणां तदाख्याप्रथितानाम्, हसितसुरपुरश्रीः उपहसितदेवनगरीवैभवा रिपुजनदुरवापा शत्रुभिरघ्न्या सा प्रसिद्धा हस्तिनाख्या हस्तिनापुराभिधाना राजधानी प्रधाननगरी राज्ञाभावासनमिमूला अस्ति । 'प्रधाननगरी राज्ञां राजधानीति कथ्यते' इति शब्दाण्वे । मालिनीवृक्षम्, तल्लवणं यया—'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः' इति ॥ २ ॥

चन्द्रनाके वंश रूप वंशके स्यूल मुक्ताफलस्वरूप (जैत्रे वंशदण्डेन मुक्ताफल सारभूत होता है वृक्षां तरह चन्द्रवंशके प्रधानभूत) तथा विशाल भुजाओंमें वीर-लक्ष्मीके उत्कर्षते शोभित कुरवशी नृपोंकी हस्तिनापुरी नामक एक प्रसिद्ध राजधानी थी, जो अपनी सुन्दरतासे देवपुरीकी भी हँसती थी तथा जिसपर शत्रुओंका आक्रमण कठिन था ॥ २ ॥

यस्यामुदग्रनृपमन्दिरचन्द्रशाला-

वातायने गतिवशाद्वपुषि प्रसक्तम् ।

दीपाग्रधूममपिकां शिशिरांशुबन्धे

मोहात्कुरङ्ग इति मुग्धजना वदन्ति ॥ ३ ॥

यस्यानिनि । यस्यां हस्तिनापुर्यां नाम चन्द्रवंशिनृपतिराजधान्याम् उदग्रायाः उन्नताया विशालाया इत्यर्थः । नृपमन्दिरचन्द्रशालायाः राजभवनशिरोगृहस्य (सौधशिल्लरस्यभवनस्य) वातायने गवाक्षे गतिवशात् गमनात्कारणभूताव वपुषि (चन्द्रमसः) काये प्रसक्तम् लग्नाम् शिशिरांशुबन्धे चन्द्रमण्डले दीपाग्रधूममपिकाम् गृहान्तर्वर्त्तिदीपधूमकृतकजलम् मुग्धजनाः पामराः पुरुषाः मोहात् ज्ञानवशात् 'कुरङ्गः मृग' इति वदन्ति कथयन्ति । चन्द्रमसि श्यामतया प्रति-
समानं वस्तुविशेषं ये लोकाः कुरङ्गमाख्यान्ति ते न भूतार्थविद्ः, सत्यत्वे स्वसौ-
गन्धरोक्षप्रासादवर्त्तिदीपनिर्गतधूमकालिमा, यो वियति विसर्पतश्चन्द्रस्य तत्राग-
सति तद्वपुषि प्रसक्त इत्यर्थः । 'चन्द्रशाला शिरोगृहम्'—'वातायनं गवाक्षः' इत्यु-
त्राप्यमरः । अत्र चन्द्रस्य तादृशमन्यसम्यन्वेऽपि तत्सम्बन्धाभिधानादतिश-

योक्तिः, कुरङ्गत्वं निषिध्य मपीत्वारोपरूपोऽपह्ववश्रेत्यपह्नुतिरचेति तयोः सङ्करः ।
वसन्ततिलकं वृत्तम्—उक्तं वसन्ततिलकं तमजा जगौ गः इति च तल्लक्षणम् ॥३॥

जिस हस्तिनापुरीमें ऊँची अट्टालिकाओंके गवाक्ष-भागोंसे निकलती हुई दीपधूनकी
कालिख पानसे गुजरने वाले चन्द्रनाकी देह में लग गई है, उसी काली सी चीजकी
साधारण लोग कुरङ्ग कहा करते हैं इह कहना उनका अज्ञानजन है ॥ ३ ॥

ग्रीष्मेषु शीतकरकान्तकृतोदरासु यद्गोपुराग्रिमदरीषु पथागतस्य ।

विश्राम्यतो हरिहयस्य विलम्बनेषु चिह्नं तदीयदिनसंततिदीर्घभावः ॥४॥

ग्रीष्मेष्वनि । शीतकरकान्तैः चन्द्रकान्तमणिभिः कृतमुदरं मध्यभागो यासा-
न्तासु चन्द्रकान्तमणिनिर्मिताभ्यन्तरभूमिषु यस्याः हस्तिनापुर्याः गोपुरस्य पुर-
द्वारस्य अग्रिमदरीषु ऊर्ध्वद्वारेषु यः पन्थाः सूर्यनिर्गममार्गः तेन पथा मार्गेण ग्रीष्मेषु
तपर्तुषु आगतस्य हरिहयस्य सूर्याश्वस्य विश्राम्यतः विश्रामं कुर्वतः सतः विल-
म्बनेषु कालक्षेपेषु तदीयानां ग्रीष्मर्तुनां दिनसन्ततेः दिवससमूहस्य दीर्घभावः
आयामवत्त्वम् लिङ्गम् प्रमाणभूतम् । एनस्या हस्तिनापुर्या गोपुरद्वाराणि विशाला-
नि चन्द्रकान्तमणिनिर्मितान्यत एव शीतलतराणि च सन्ति, विशालतया सूर्योऽ-
पि तेन पथैवात्मनो यात्रां निर्वर्त्तयति, तत्रागतस्य ध्रान्ता अश्वास्तत्र गोपुरद्वारे
विश्राम्यन्ति, तेन चाहानि वर्धन्ते, तद्दिनवृद्धया हेतुना स्फुटानुमेयो हर्यश्वकृतो वि-
श्रान इति पिण्डार्थः । अत्र गोपुरोपरिगृहाणामादित्याश्वविश्रान्तिस्थानत्वासम्ब-
न्धेऽपि तन्लम्बन्धकथनादतिशयोक्तिः, गृहाणां चन्द्रकान्तमणिमयत्वकथनादुदा-
त्तालङ्कारश्चेति तयोः संसृष्टिः । रव्यश्वविश्रान्तिस्थानतया वर्णितस्य गोपुरद्वार-
स्योच्चतया चन्द्रकान्तमणिनिर्मितत्वेन च समृद्धिमत्त्वं पुर्या व्यज्यते । पूर्वोक्तमेव
वृत्तम् ॥ ४ ॥

हस्तिनापुरीके गोपुर-शिखर-भवन चन्द्रकान्तमणिके बने होनेके कारण अतिशीतल है,
ग्रीष्म ऋतुमें नूर्यके अश्व जब उस विशाल गोपुरके बीचमें से गुजरने लगते हैं तब
अपनी सन्तप्त देहकी शीतल करनेकी इच्छासे वहाँ विश्रान करने लगते हैं, इससे उन्हें
गन्तव्य स्थल तक पहुँचनेमें अधिक समय लग जाता है और इसीलिये ग्रीष्मके दिन
लम्बे-लम्बे हुआ करते हैं ॥ ४ ॥

यत्राङ्गनावदनयामवतीशिहृष्यचन्द्राश्मसौधगलितः सलिलप्रवाहः ।

वृन्दारकेन्द्रनगरीवृहदुत्सवाय मन्दाकिनीति लभते महतीमभिल्याम् ॥५॥

यत्राङ्गनेति । यत्र यस्यां नगर्याम् अङ्गनानां वनितानाम् वदनेन मुखेन
यामवतीशेन निशानायेन हृष्यद्भ्यः स्रवद्भ्यः चन्द्राश्मगृहेभ्यः चन्द्रका-
शिलाशकलैर्निमितेभ्यो गृहभ्यः सौधेभ्यः गलितः च्युतः प्रवाहः जलपूरः वृन्दा

देवाः तेषाम् इन्द्रः स्वामी देवराट् तस्य नगर्याः स्वर्गस्य बृहदुत्सवाय महते प्रमोदाय मन्दाकिनीं विषदग्धा इति महतीम् श्लाघनीयाम् अभिल्याम् प्रतिष्ठाम् लभते प्राप्नोति । अयमाशयः—अस्या नगर्याः सौधानि चन्द्रकान्तमणिरचिता वि सन्ति, तेषु वसन्तीनां वनितानां सुखानि चन्द्रास्तत्सम्पर्काच्च्यवमानानि चन्द्रकान्तमणिगृहाणि पयःपूरं प्रवाहयन्ति, तेनैव पयोराशिना विषदग्धात्पद्यमाना दिविपदां प्रमोदाय जायते इति । अत्र वास्तविक्या आकाशगङ्गायास्तत्त्वं प्रतिपित्य वदनचन्द्रद्रुतचन्द्रकान्तमणिसौधसम्बन्धि-पयःपूररूपत्वमुपन्यस्यत इति प्रकृतप्रतिपेक्षपूर्वकान्यस्यापनरूपापहृतिरलङ्कारः । स्वर्गज्ञाप्रवाह-पूरकजलसाविशिखरवत्सौधसम्पन्नत्वेनास्या नगर्या विशालभवनवत्ताभिधानद्वारा समृद्धिशालित्वध्वनिश्च । अन्यत्पूर्ववत् ॥ ५ ॥

हस्तिनापुरी की विशाल अट्टालिकायें चन्द्रकान्तमणि की बनी हैं, उसने रहने वाली कियोंके मुखरूप चन्द्रते वह अट्टालिका पसीजती है, उससे च्युत जलराशि जमा होकर आकाशगङ्गाका प्रतिद्व नाम धारण करता है, जो आकाशगङ्गा देवोंके बड़े आनन्दका कारण है ॥ ५ ॥

दीपैरगारमणिभिर्दिवसायमानां निश्चिन्वते मनसि यत्र निशां युवानः ।
कार्तान्तिकैरखिलकालनिवेदनाय घण्टामणोरभिहतस्य घनारवेण ॥ ६ ॥

दीपैरिति । यत्र हस्तिनापुर्याम् युवानः युवकाः युवत्यश्च दीपैः प्रकाशमानैः अगारमणिभिः गृहखचितरत्ननिबहैः दिवसायमानां प्रकाशातिशयसहिग्ना दिन-चदाचरन्तीं निशाम् रात्रिम् अखिलकालनिवेदनाय सर्वेषां कालखण्डानां प्रातर्मध्याह्नसायंसमयादिसूचनाकृते कार्तान्तिकैः मौहूर्तिकैः अभिहतस्य आहतस्य वादितस्य घण्टामणेः कांस्ययन्त्रस्य घनारवेण दीर्घध्वानेन मनसि निश्चिन्वते रात्रित्वेन जानते । गृहखचितमणिप्रभाभिर्निशापि दिवेव प्रतीयमाना मौहूर्तिकाहत-घण्टाशब्देनैव युवभिर्निशात्वेन ज्ञायत इत्यर्थः । 'स्युर्मौहूर्तिकाहृतिकार्तान्तिका अपि' इत्यमरः । दिनत्वसंपादकप्रभावमणिखचितगृहशालित्वेन गृहाभिरामताकृतो नगर्या उत्कर्षातिशयो व्यज्यते ॥ ६ ॥

घरमें खचित चमकदार मणिओंकी किरणोंसे रात दिन बन जाती है—रातकी श्यामता भिन्न जाने पर वह दिन मालूम पड़ने लगती है, उस समय युवकवर्गकी यह नहीं प्रतीत होता है कि रात है या दिन, ऐसी स्थिति में उन्हें समय-ज्ञान करानेवालों द्वारा आहत घण्टाके नादसे ही दिन-रात्रिका निश्चय करना पड़ता है, ऐसी यह समृद्ध नगरी है ॥ ६ ॥

वक्त्रं विलासमणिदर्पणधार्यमाणं वामा हिमांशुरयमित्यवधार्य यस्याम् ।
आदर्शविम्बधृतिरश्रुतदृष्टपूर्वा तस्येति तादृशधियं विनिवर्तयन्ति ॥ ७ ॥

वक्त्रं विलासेति । यस्यां हस्तिनापुर्याम् वामाः सुन्दर्यः विलासमणिदर्पणधार्य-
माणम् क्रीडार्यमवस्थापिते मणिदर्पणे प्रतिविम्बितं वक्त्रम् स्वं मुखम् 'अयम् दृश्य-
मानमुखरूपः सुघोशुः चन्द्रः' इत्यवधार्य संशय्य तस्य चन्द्रमसः आदर्शविम्बधृतिः
आदर्श दर्श यावत् अमावास्यापर्यन्तम् विम्बधृतिः पूर्णमण्डलता अश्रुतदृष्टपूर्वा न
पूर्वं श्रुता नापि दृष्टा इति (विचार्य) तादृशधियम् प्रागुत्पन्नं भ्रमम् विनिवर्तयन्ति
निवारयन्ति । मणिदर्पणे प्रतिविम्बितं स्वीयं मुखं चन्द्रत्वेन प्रतिपद्यमाना हस्तिना-
पुरललनाः—अमावास्यापर्यन्तं चन्द्रस्य विम्बधारणं कथं सम्भवेत्, अतो नायं
चन्द्रः किन्तु मुखमेवेति निश्चयं कुर्वन्तीत्यर्थः । निश्चयान्तः सन्देहालङ्कारः ॥ ७ ॥

जित हस्तिनापुरीमें पहले विलासमणि-दर्पण-प्रतिविम्बित-अपने मुखोंको बदलायें
चन्द्रमा समक्षने लगती हैं, पीछे जब उन्हें यह बात याद आती है कि चन्द्रमण्डल तो
अमावास्या तक अखण्ड नहीं रहा करता है तब उनका वह शान चला जाता है, अर्थात्
उनका उन विलासमणिदर्पणोंमें प्रतिविम्बित होनेवाले अपने मुखोंमें चन्द्रत्व-प्रकारक भ्रम
दूर हो जाता है, वे समझ जाती हैं कि यह चन्द्र नहीं मुख है, अमावास्याके दिनोंमें चन्द्र-
मण्डल कैसे होगा यह शान उन्हें गतभ्रम बना देता है ॥ ७ ॥ १६२० = ६०

आलापकालसमपल्लविताङ्कवीणा-

सौरभ्यपातिमधुपारवसंकुलस्य ।

तन्त्रीस्वनस्य समितौ तरुणीस्वनस्य

जानाति यत्र चतुरोऽपि न तारतम्यम् ॥ ८ ॥

आलापेति । यत्र यस्यां हस्तिनापुर्याम् आलापकाले वीणावादनसमये, पल्ल-
वितायाः सजातपल्लवायाः (वसन्तरागे गीयमाने शुष्ककाष्ठेऽपि पुष्पाणि पल्लवाश्च
जायन्त इति सङ्गीतविद्या-प्रसिद्धिमनुरुध्येत्यमुच्यते) अङ्कवीणायाः क्रोडावस्था-
पितवाद्ययन्त्रप्रमेदस्य सौरभ्येण सुगन्धेन पातिनां पातुकानां मधुपानां भ्रमराणाम्
आरवेण स्वनेन सङ्कुलस्य मिलितस्य तन्त्रीस्वनस्य वीणानादस्य तरुणीस्वनस्य च
समितौ सभासु वीणावादनादिगोष्ठीषु चतुरः निपुणः अपि तारतम्यम् श्रेष्ठम् न
जानाति अवगच्छति । अङ्के वीणामवस्थाप्य वसन्तरागे गीयमाने तत्काले वीणादण्डः
पल्लवानुद्भावयति, तत्सौरभ्यपातिनो भ्रमराश्चागत्य तत्र झङ्कुर्वन्ते, तदयं तेषां
झङ्कारो युवतिजनवचनैर्मिश्रितः सन् पृथक्त्वेनावधारयितुं न शक्यते चतुरैरपीति-
मावार्थः । 'ममितिः संगरे साम्ये सभायामपि' इति विश्वः ॥ ८ ॥

जिस हस्तिनापुरीमें गोदमें रखकर वीणा पर जब वसन्तराग बजाया-गाया जाता है तब उस वीणाके नये पुष्प-पल्लव उग आते हैं, उसकी सुगन्धसे आकृष्ट होकर भ्रमर वहाँ आकर गुंजार करने लगते हैं, उस समय चतुरोंके लिये भी वीणास्वर और तरुणी स्वरका भेद समझ सकना कठिन हो जाता है ॥ ८ ॥

शालीनतामविगण्य सखीसमाजे

पश्चात्कृतस्य कमितुः प्रणयप्रकोपात् ।

मुग्धाः समीक्ष्य मुकुरायितरत्नभित्तौ

छायां क्षणानुत्पन्नं शमयन्ति यस्याम् ॥ ९ ॥

शालीनतामिति । यस्यां पुर्याम् मुग्धाः नवोदाः स्त्रियः प्रणयप्रकोपात् मानव-
शात् सखीनां समाने सखीजनसमक्षम् शालीनताम् कोमलभावम् (लज्जातिकृतं
मार्दवम्) अविगण्य अनादृत्य विहाय पश्चात् कृतस्य पराङ्मुखीकृतस्य कमितुः
प्रियतमस्य छायां प्रतिविम्बं मुकुरायितरत्नभित्तौ दर्पणवदतिस्वच्छे प्रतिविम्ब-
ग्राहिणि च रत्नकृतकुड्ये समीक्ष्य दृष्ट्वा क्षणानुत्पन्नं किञ्चित्कालकृतं पश्चात्तापं
शमयन्ति शमयन्ति जहति । सम्मुखगतान् प्रियान् मानाधीनाः प्रेयस्यो नाद्रि-
यन्ते स्वाभाविककौटिल्यात्, पश्चात्पराङ्मुखेषु च तेषु दृष्टैव पराङ्मुखीकृतः
प्रिय इति पश्चात्तपन्ति च ताः । अत्र पुर्यां तु पराङ्मुखीकृतानां नायकानां प्रतिवि-
म्बानि रत्नमयभित्तिषु प्रतिफलन्ति सन्ति प्रेयसीनां सम्मुखीनान्येव जायन्त इति
तासां पश्चात्तापस्य शमनं जायत इति तात्पर्यार्थः । 'स्याददृष्टे तु शालीनः' इत्यमरः ।
अत्र सम्मुखप्रतिविम्बावलोकनस्य पश्चात्तापशमनहेतुकतया वर्णनात् काव्यलिङ्ग-
मलङ्कारः ॥ ९ ॥

प्रणयप्रकोपसे मुग्धा ललनायें अपने प्रियतमोंको जब पराङ्मुख कर देती हैं, और
पराङ्मुख होते प्रियतमोंको देखकर स्त्रियोंके हृदयमें थोड़ा पश्चात्ताप होता है, परन्तु वे
स्त्रियाँ जब रत्नमय भित्तिपर प्रतिविम्बित रूप अपने प्रियतमोंको सम्मुख देखती हैं तब
उनका पश्चात्ताप कम हो जाता है । पराङ्मुख प्रियतमके प्रतिविम्बको सम्मुख होना ही है ॥

चित्रं दिदर्शयिषुणा जनितस्य यस्यां

मध्यं विनैव विधिना महिलाजनस्य ।

अङ्गं नितम्बजघनादि यतो यतोऽध-

स्तुङ्गं कुचाद्युपरि याति ततोऽनुकूलम् ॥ १० ॥

चित्रमिति । यत्र चित्रम् आश्चर्यजनकं वस्तु दिदर्शयिषुणा दर्शयितुं कामयमानेन
विधिना ब्रह्मणा मध्यम् कटिभागं विनैव अन्तरैव जनितस्य सृष्टस्य महिलाजनस्य
नितम्बजघनादि श्रोणीजहाप्रभृति अधः नीचैःस्थम् अङ्गं यतो यतो याति येन-

वर्त्मना गच्छति, ततस्ततः तेन वर्त्मना नुदरां विद्यालम् कुचादि स्वनप्रवृत्ति
ऊर्ध्वम् उपरितनम् अङ्गम् अनुकूलम् अधोऽङ्गानुवृत्तिं मन यानि गच्छति ।
यस्यां हस्तिनापुर्यां म्रियाम् कटिभागो नैवान्ति । आश्रयवस्तु दर्शयितुकामो विधाता
तासां मध्यं नैव स्पृष्टवान्, विधानुगृह्यैव च इतिमन्तरैव मृष्टानां स्त्रीणामधोभाग-
तया प्रमिद्धानि तानि तानि निनम्यजघनादीन्यङ्गानि यथा दिशा गच्छति, तदनु-
गामितया तामामुपरितनाङ्गानि कुचादीन्यपि गच्छन्तीति भावः । मध्यम्योर्ध्वा-
धोऽङ्गयोजनद्वारतया प्रतिद्वस्य अङ्गान्याभावेऽपि येन पथाऽधोऽङ्गं यानि तेनैव
पधोर्ध्वाङ्गमपि प्रयातीति वस्तुस्थितौ ब्रह्मगन्तादृग्भुतवस्तुदिदर्शयिषेव कार-
णीभवतीति तात्पर्यम् ॥ स्त्रीणां मध्यं विना गननासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धाभिधाना-
दतिशयोक्तिः । तथा च सौन्दर्यातिशयध्वनिः ॥ १० ॥

जिस हस्तिनापुरीमें विधानाने आश्रय वस्तु निनम्यनेको रङ्गासे विद्योको कटिभागे
विना ही पैदा किया, उनके नीचे वाले अङ्ग निनम्य जघन आदि निनर नाते है, अङ्गादी
रङ्गासे उनके ऊपर वाले अङ्ग कुच आदि भी उनके साथ-साथ उधर ही जाया करत हैं ।
अर्थात् वहाँकी स्त्रियों इनकी कृशमध्या है कि उनके डेननेसे ऐसा मानस पटना है मानो
ब्रह्माने उन्हें विना मध्यके ही बनाया हो, और अङ्ग की रङ्गासे ही उनके अंग भाग
और ऊर्ध्वभाग साथ-साथ चल रहे हों, उनके बीचमें निनम्य-योडक मध्यभागका
नितान्त अभाव हो ॥ १० ॥

पङ्केरुहाणि परिस्त्रामवतीर्य यस्यां

प्राकारभित्तिमभितः परिवेष्टयन्ति ।

अन्तःस्थितं विदूषतामवलज्जनाना-

मास्थानि जेतुमखिलानि किलात्मभासा ॥ ११ ॥

पङ्केरुहाणि । यस्यां हस्तिनापुर्याम् पङ्केरुहाणि कमलानि कर्तुणि आत्मभासा
स्वसौन्दर्येण अन्तःस्थितम् अन्यन्तरभागे प्राकरपरिवृतेऽन्तःपुरे वामम् विदूष-
ताम् कुर्वताम् अवलज्जनानाम् स्त्रीणाम् अखिलानि सकलानि आस्थानि मुखानि
जेतुम् परिस्त्रामवतीर्य परितः स्वात्पायां भूमौ समागत्य अभिनः समन्ततः प्राकार-
भित्तिं चरणकुल्यम् परिवेष्टयन्ति आवृण्वन्ति । यथा कश्चिद्दिग्निः स्वराष्ट्रे प्राकार-
निलीय स्थितं जेतुं तत्परिस्त्रायामवतीर्य पग्विगोति तथैव कमलानि मुखैः सह
बद्धवैराणि सन्ति शुद्धान्तवासिललनाजनमुखविजिगीषया परिस्त्रास्ववतीर्य समन्ततः
प्राकारान्तर्वासिबनिताजनमुखानि परिवृण्वन्ति निवृण्वन्तीति भावः । परिस्त्रामु विक-
सितानां कमलानामन्तरवस्थितललनाजनमुखविजिगीषाशालित्वेत्वेनाऽब्रालङ्कारः ।

‘अभितः परितः समयानिकपाहाप्रतियोगेऽपि’ इति ‘प्राकारभित्तिम्’ इत्यत्र द्वितीया ॥ ११ ॥

जिस हस्तिनापुरीकी परिखाओंमें विकसित कमल ऐसे लगते हैं मानों प्राकारके अभ्यन्तर भागमें वर्तमान स्त्रियोंके सुखोंको जीतनेके लिये ही समस्त दल लेकर वह वहाँ उपस्थित होकर प्राकारको चारों ओरसे घेरकर खड़े हुए हों ॥ ११ ॥

या खलु पुरा कुरुधराधिपापराधसमेधितक्रोधेन हलधरेण निजायुधेन हठात्कर्षणशिक्षया समुत्क्षिप्तदक्षिणक्षितिभागा तदीयभुवनभूषणायमानां भोगवतीमात्मना विजेतुं किंल भागीरथीपाथःपथेनावतीर्थ कृतप्रस्थानेवाद्यापि परिदृश्यते ।

या खलु पुरेति । या हस्तिनाख्या पुरो पुरा पूर्वस्मिन्समये कुरुधराधिपस्य कुरुदेशस्वामिनो दुर्योधनस्यअपराधेन दोषेण पुत्रीहरणसाम्बन्धनात्मकेनसमेधितक्रोधेन प्रज्वलितकोपेन हलधरेण बलरामेण निजायुधेन स्वास्त्रभूतेन हलेन हठात्कर्षणशिक्षया बलपूर्वककर्षणेन समुत्क्षिप्तदक्षिणक्षितिभागा समुद्धतदक्षिणभूभागादक्षिणस्यादिश उत्थापिता सती तदीयं बलरामीयं यद्भुवनं लोकः पातालम् (बलरामस्य शेषावतारतया पातालमत्र तद्भुवनमुक्तम्) तस्य भूषणायमानाम् अलङ्कारभूताम् भोगवतीम् नाम नगरीम् आत्मना स्वस्वरूपेण विजेतुं पराभवितुम् भागीरथीपाथःपथेन गङ्गाजलवर्त्मना अवतीर्थ कृतप्रस्थाना चलिता इव अद्यापि अधुनापि परिदृश्यते ज्ञायते किलेति प्रसिद्धौ । पुरा दुर्योधनाय कुपितो बलरामो हलेन तद्राजधानीमुत्पादयितुमैच्छत्, अत एव तस्या दक्षिणो भागोऽंशत उद्धत इव भाति, अनेनेव च निकारेणेयं पुरी गङ्गावर्त्मना पातालं गत्वा शेषांशस्य बलरामस्य पुरीं भोगवतीं जिगीपुरिव प्रतीयत इत्याशयः । दक्षिणे उद्धता, उत्तरतो गङ्गायां प्रविश्य पातालं प्रस्थितेवेयं पुरी पातालस्थभोगवतीजिगीपाशालितयोधेक्ष्यते । अत्र बलरामकृतापराधायाः पुर्यास्तं जेतुमशक्तायास्तदीयपुरीजयोद्योगकथनात् प्रत्यनीकमलङ्कारः ॥

जो हस्तिनापुरी ऐसी प्रतीत होती है मानों—दुर्योधन द्वारा किये गये पुत्रीहरण एवं साम्बन्धन रूप अपराधसे दुर्योधन पर कुपित होकर बलरामजीने अपने अस्त्र हलसे बलपूर्वक उखाड़ कर इसके दक्षिण भागको थोड़ा ऊंचा कर दिया हो, इसपर कुपित होकर यह नगरी बलरामजी (शेषांश) के लोक-पातालके अलङ्कार स्वरूप भोगवती नामक नगरीको जीतनेके लिये गङ्गारूप जलमार्गसे प्रस्थित हो चुकी हो । बलरामने इस नगरीको

१. ‘क्षणेन’, ‘तत्क्षणं च’ ।

२. ‘भागतया’ ।

३. ‘भोगवतीम्’ ।

४. ‘विजेतुं भागीरथी’ ।

५. ‘दृश्यते’ । इति पा० ।

कष्ट पहुँचाया, उसका बदला लेनेके लिये यह नगरी गङ्गास्य ब्रह्मर्षासौ पातालमें पहुँचकर
उन्की नगरी भोगवती को जीतना चाह रही हो-देता मालूम पड़ता है ॥

उपेत्य तां पाण्डुरदारविक्रमः प्रजामनः पल्लवयन् प्रशासनात् ।

यशःप्रकाशैर्यमुनासखीसखैर्निनाय लोकं निजनामवाच्यताम् ॥ १२ ॥

उपेत्येति । ताम् पूर्वोक्तप्रकाराम् हस्तिनापुरीम् उपेत्य प्राप्य राजधानीभावेना-
साद्य प्रशासनात् समुचितरूपेण पालनात् प्रजामनः पल्लवयन् उदारविक्रमः मह-
नीयविक्रमः पाण्डुनाम राजा यमुनायाः सखी गङ्गा तस्याः सखायः सदृशाः
गङ्गाप्रवाहधवलस्तैस्तयोक्तैः यशःप्रकाशैः स्वकीर्त्तिप्रकाशैः लोकं भुवनं निज-
नामवाच्यताम् स्ववाचकामिधानभूतपाण्डुपदवाच्यताम् शुक्लतामित्यर्थः । निनाय
प्रापितवान् । तस्य पाण्डोर्यशसा धरणी धवलतां गमितेति भावः । तद्गुणालङ्कारः-
'तद्गुणः स्वगुणत्यागादत्युत्कृष्टगुणग्रहः' इति तत्त्वचणम् । वंशस्यं वृत्तम् ॥ १२ ॥

उक्त नगरीको राजधानी बनाकर नहनीय पराक्रम युक्त पाण्डु नामक राजाने अपने
प्रशंसनीय शासन द्वारा प्रजाके हृदयको प्रसन्न करते हुए गङ्गाप्रवाह की तरह धवलवर्ण
अपने यशके प्रकाशसे इस संसारको अपने नाम-पाण्डु शब्दका वाच्यत्व प्राप्त करा
दिया, अर्थात् उन्होंने अपने यशसे संसारको उज्ज्वल किया ॥ १२ ॥

यं किल पराशरसुतो निखिलावनीदेशावनाय निजजननीनिदेशा-
वनन्नमना मनागितैराश्रयतपश्चर्यालङ्कर्मिणः समानोदर्यस्य विचित्रवी-
र्यस्य कुटुम्बिन्यामन्त्रालिकायां संपादयामास ।

यं किलेति । यम् पाण्डुम् नाम नृपम् इतराश्रयतपश्चर्यालङ्कर्मिणः इतरेषाम्
अन्यजनानाम् आश्रयाय विस्मयाय या तपश्चर्या तपस्या तस्याम् अलङ्कर्मिणः
दक्षः 'कर्मन्तमोऽलङ्कर्मिणः' इत्यमरः । पराशरसुतः व्यासः निखिलावनीदेशावनाय
समस्तभुवनपालनाय मनाक् स्वल्पम् निजजननीनिदेशावनन्नमनाः निजजनन्याः
स्वमानुः सत्यवत्याः निदेशेन आज्ञया अवनन्नम् नियोगाभिमुखम् मनो यस्य
तयोक्तः सन् समानोदर्यस्य समानगर्भजातस्य भ्रातुः विचित्रवीर्यस्य कुटुम्बिन्याम्
भार्यायाम् अन्त्रालिकायाम् जनयामास उत्पादितवान् । पुरा किल पराशरः कुमार्यां
सत्यवत्यां व्यासमजनयत्, परतश्च सा शन्तनुनोडा सती विचित्रवीर्यमसूतेति कथाऽ-
त्रानुसन्धेया ।

जिस पाण्डुको आश्रयजनक तपस्यामें दक्ष पराशरसुत व्यासने माता सत्यवतीकी
आज्ञासे नियोगके लिये तत्पर होकर अपने सोदर-विचित्र वीर्यकी कन्या अन्त्रालिकामें जन्म
दिया था ।

चित्रं चरित्रं जगतीतलेऽस्य न श्लाघयामास नरेषु को वा ।

स यत्स्वयं पाण्डुरपि स्वकेन गुणेन रक्तानकरोत्समस्तान् ॥ १३ ॥

चित्रमिति । चित्रम् विस्मयावहम् अस्य पाण्डोर्नाम नृपस्य चरितम् जगतीतले संसारे को वा नरः कः पुरुषः न श्लाघयामास प्रशंसितवान् ? सर्वोऽपि प्रशंसित-
वानित्यर्थः । यत् यस्मात् स स्वयम् आत्मना पाण्डुः तदाख्यः धवलश्च यशसा
सन्नपि स्वकेन निजेन गुणेन शौर्योदार्यप्रजानुरजनादिना समस्तान् निखिलान्
मानवान् रक्तान् अनुरक्तान् अरुगवर्णांश्च अकरोत् । पाण्डो रक्तत्वकरणं विरुद्ध-
मिति प्रथमं विरोधाभासः, गुणिनो राज्ञः पाण्डुसंज्ञस्य प्रजानुरक्तिरत्वमिति तत्परि-
हारश्च । अत्र विरोधाभासोऽलङ्कारः, 'आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास उच्यते'
इति लक्षणात् । उपेन्द्रवज्रयोर्मिश्रणादुपजातिवृत्तम्, तल्लक्षणं यथा—'उपेन्द्रवज्रा-
जतजास्ततो गौ' 'स्यादिन्द्रवज्रा यदिती जगौ गः'—अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ
यदीयावुपजातयस्ताः' इति ॥ १३ ॥

इस राजा पाण्डुके आश्चर्यजनक चरित्र की प्रशंसा इस भूमण्डल पर कौन आदमी
नहीं करता था, अर्थात् सभी आदमी इस राजा पाण्डु के आश्चर्यजनक चरित्रकी प्रशंसा
करते थे, उस पाण्डुने स्वयम् नामसे पाण्डु (यशसे धवल-यह भी प्रतीत होता है)
होकर भी अपने (दया-शक्ति-शौर्य-औदार्य) गुणोंसे सबको रक्त (लाल) अनुरक्त
कर दिया था ॥ १३ ॥

अन्तर्भवत्कृष्णमृगाजिनाङ्कैः सुनिर्मलैः षोडशदानकीर्तैः ।

खण्डैरमुष्येन्दुरकारि धात्रा मृपाऽयमन्धेरजनीति वार्ता ॥ १४ ॥

अन्तरिति । धात्रा ब्रह्मणा अन्तर्भवन् मध्येवर्त्तमानः कृष्णमृगस्य मृगविशेषस्य
अजिनं चर्म (तदुपायतया वधश्चाजिनम्) तद्रूपः अङ्कः कलङ्कः येषु तैः सुतरां
निर्मलैः अमुष्य राज्ञः पाण्डोः षोडशसङ्ख्यकानां दानानां तुलदान-रत्नदान-धेनुदान-
मृगचर्मदानादीनाम् कीर्तैः खण्डैः इन्दुः चन्द्रः अकारि निर्मितः, अयम् इन्दुः
अब्धेः समुद्रात् अजनि जात इति वार्त्ता मृपा मिथ्या । षोडशमहादानेषु कृष्णमृगा-
जिनदानमपि वर्त्तते, तद्दानस्य मृगवधसाध्यतया पापरूपत्वं तत्त्वेन च कलङ्कत्वो-
पचारः, इदृशानाम्नेपां दानानां मध्येऽस्यान्तर्भूतत्वं मन्दप्रभतया, समेषां दानकीर्त्ति-
खण्डानां धवलत्वेनान्तर्भूतमृगचर्मदानाङ्कत्वेन च चन्द्रोपादानत्वं सूपपद्यते । तदय-
माशयः—राज्ञा पाण्डुना यद्वृत्तिं षोडशप्रकाराणि दानानि कृतानि तैश्च प्रत्येकं कीर्त्ति-
खण्डानि जन्यन्ते स्म, तत्रैकं खण्डं मृगचर्मदानजन्यं वधसाध्यतया पापसङ्कलमिति
तस्य कलङ्करूपत्वमुक्तम्, समस्तैश्चैभिः षोडशभिरपि खण्डैरिन्दुरजनीति वस्तु
स्थितिः, समुद्राच्चन्द्रो जात इति तु मिथ्या कथेति । 'अजिनं वधचर्मणो' इति रत्न-
कोशः । अत्र चन्द्रमसः समुद्रजातत्वमपोद्य कीर्त्तिखण्डजातत्वमास्वीयते इति

‘प्रकृतं प्रतिपिधान्यस्थापनम्’ इति लक्षिताऽपहुतिरलङ्कारः ॥ १४ ॥

राजा पाण्डुने नाना प्रकारके दान क्रिये थे, जैसे तुलादान, धेनुदान, अजिनदान आदि. उन प्रत्येक दानोंसे उनकी कीर्तिवर्षा उत्पन्न हुई थी, उनमें मृगवर्मदानजन्य कीर्ति वधस्ताप्यनया इयामल वर्ण होनेके कारण कलङ्क रूपसे नान ली गई और कीर्तिलखण्ड धवल थे, उन्हीं पीटश कीर्ति लण्टोंसे बलाने चन्द्रमाका निर्माण किया है, चन्द्रमा समुद्रसे उत्पन्न हुआ यह वान तो झूठा है ॥ १४ ॥

जग्राह निग्राहपरः परश्रियां करैः कराग्रेण करेणुचङ्क्रमः ।

कुन्ती शकुन्तेशरथो यथा रमां समुद्रकाञ्चीं च समद्रकन्यकाम् ॥ १५ ॥

जग्राहेति । करैः राजदेयनागभूतैः परश्रियाम् परकीयसम्पदाम् शत्रुविभवानामित्यर्थः, निग्राहपरः स्वीकारपरायणः, करेणुचङ्क्रमः गज इव मन्दगामी स राजा पाण्डुः शकुन्ताः पद्मिणस्तेपामीशो गरुडः रथो वाहनं यस्य स तथोक्तः विष्णु-र्यथा रमाम् लक्ष्मीम् (गृह्णाति-पत्नीत्वेन स्वीकरोति) तथा कुन्तीम्, समद्रकन्य-काम् माद्रीम् समुद्रकाञ्चीम् समुद्रवसनाम् उर्वाम् च कराग्रेण हस्ताग्रभागेन जग्राह । यथा विष्णुः रमायाः पतिस्तथा करदीकृतभूपालतया निश्चिन्तः पाण्डुः कुन्तीं माद्रीं समुद्ररानां धरित्रीं च स्वायत्तीचकारेत्यर्थः । वृत्त्यनुप्राससहचर्यु-पमाञ्जालङ्कारः ॥ १५ ॥

कर्मभासे नमस्त शत्रुओंकी धनराशिओ अपने वशमें कर देने वाला तथा राजगानी राजा पाण्डुने कुन्ती, माद्री, एवं समुद्रनरिबुना पृथ्वीओ पत्नीरूपमें ग्रहण किया जैसे शकुन्तेश-मन्दगाहन मगवान् विष्णुने लक्ष्मीका ग्रहण किया था ॥ १५ ॥

अथ कदाचिन्मृगयोपलालितद्वादयो नरेश्वरोऽयमश्वे शशिश्वेनरोचिषि विश्वातिशायिनि विजितमातरिश्वनि कृताधिरोहः पार्श्वधृतविश्वकटुभि-रनेक्यगुराक्षुपकरणैर्यौधैरनुद्रुता मृदुभद्रविनयाभ्यां यदुमद्रतनयाभ्या-मनुविद्धः सिद्धगणनगनीयमहिमवतो हिमवतो जङ्गाहे महतीमटवीतट-वीथिकाम् ।

अधेति । अथ कुन्तीमाद्रीपरिणयनानन्तरम् कदाचिन् जानु मृगयोपलालित-हृदयः आन्वेष्टानुरव्रितहृदयः (आन्वेष्टप्रसन्नमनाः) अयम् नरेश्वरः नृपो राजा-पाण्डुः शशिश्वेनरोचिषि चन्द्रकिरणधवलकान्तौ विश्वानिशायिनि संभारजयिनि सर्वत उत्कृष्टे विजितमातरिश्वनि वेगगौरवेण जितवायौ (वायोरपि गतिवेगं

१. ‘करैः’ ।

२. ‘शकुन्तैः’ ।

३. ‘कदाचन’ ।

४. ‘वेजसि’ ।

५. ‘रयविज्जि’ ।

६. ‘वायुरोपकरणानुरोधैर्यौधैः’ ।

७. ‘अवजगाहे’ । इति पा० ।

स्वगतिवेगेनाधरोकुवाणे) कृताधिरोहः आरुढः, पार्श्वद्वयविश्वकदुभिः वामदक्षि-
णनागयोरवस्थापितमृगयाकुशलशुनकैः अनेकवागुराद्युपकरणैः नानाप्रकारकजा-
लादिमृगयोपयुक्तोपकरणसमेतैः योधैः शूरैराटविकैः अनुदुतः अनुयातः सन्, मृदुः
कोमलः अकटोरः, भद्रः कल्याणकरश्च विनयः प्रश्रयो ययोस्ताभ्याम् तथोक्ताभ्याम्
यदुतनया कुन्ती मद्रतनया माद्री ताभ्याम् अनुविद्धः अन्वितः, सिद्धगणैः योगिभिः
गगनीयः परिसङ्ख्यातुं शक्यो महिमा यस्य तादृशस्य हिमवतः हिमालयस्य मह-
तीम् विशालाम् अटवीतटर्वाधिकाम् वनपरम्पराम् जगाहे प्रविष्टः । मृगयाकृष्ट-
चित्तो ध्रुवे तीव्रगतौ चारुं आरुढः पाण्डुः पार्श्वयोः शुनो धारयद्विर्जालादियुक्तैश्च
वीरसहचरैरनुगतः कुन्तीं माद्रीं चापि विनोदनाय सह नयन् सिद्धैरेव ज्ञातमह-
त्त्वस्य हिमालयस्य विस्तीर्णा वनपरम्परां प्रविष्टवानिति वक्तव्यसारः । 'मृगव्यं
स्यादाखेटो मृगया त्रियाम्' इति, 'श्वा विश्वकदुर्मृगयाकुशलः' इति चामरः ।
वृत्त्यनुप्रासोल्लङ्घारः ।

एक नयन शिकारके प्रति आरुढ होकर यह राजा पाण्डुने चन्द्रमाकी तरह स्वच्छ
कान्तिगले तथा सर्वोत्कृष्ट वेगसे वायुको भी परास्त करनेवाले अश्वपर आरुढ होकर पासमें
अनेक शिकारी कुत्तोंको रखनेवाले, नाना प्रकारके जाल आदि शिकारके योग्य उपकरणोंसे
सज्जद वीरोंको साथ लेकर कोमल तथा कल्याणमय विनय वाली कुन्ती तथा माद्री नामकी
अपनी रानियोंको सहनै लेकर सिद्धगगन जिसको महिमाको जानते हैं ऐसे हिमालय पर्वत
की विस्तीर्ण वन-परम्परामें प्रवेश किया ॥

तत्र स तावदतिवृत्तकवनमल्लिकामतल्लिकोद्वेल्लितधूमिलोऽवलग्नदृढ-
तम्रकच्छपुटविच्छुरितच्छुरिको निपङ्गानुपङ्गमांसलिततमांसललितः पर-
निरासनपरं शरासनवरं करो कुर्वाणो गीर्वाणचक्रवर्तिविक्रमः क्रमेण विवि-
धमृगवधं विधातुमुपचक्रमे ।

तत्रेति । तत्र हिमालयवनपरम्परायाम्, तावदिति वाक्यालङ्कारेऽप्ययम्, अति-
वृत्तकाभिः स्वराभिः वनमल्लिकामतल्लिकाभिः प्रशंसनीयाभिः अरण्यमल्लि-
कालताभिः उद्वेल्लितः आकृष्योपरि नीतः धूमिलः कचभरो यस्य स तथोक्तः,
अवलग्ने मध्यतनुभागे कटिदेश इत्यर्थः, दृढलग्नः बलवद्बद्धः यः कच्छपुटः मध्य-
भागवन्धनपटान्तरम् तत्र विच्छुरिता प्रविष्टा क्षुरिका लघुसङ्घो यस्य तादृशः,
निपङ्गयोः तूणीरयोरनुपङ्गेण धारणेन मांसलिततमाभ्याम् पृरिताभ्यामुच्छि-
ताभ्यां पुष्टाभ्याञ्च अंताभ्याम् स्कन्धाभ्यां ललितः रमणीयः सः पाण्डुः परनिरासन-

१. 'मांसलतमान्' 'मांसलिनमान्' ।

२. 'निरासपरम्' ।

३. 'गीर्वाणगगचक्र' ।

४. 'मृगवधवधम्' । इति पा० ।

परम् शत्रुपराजयप्रवणम् शरासनवरम् महत् धनुः करे कुर्वाणः हस्तेन दधानः
गीवार्णा देवास्तेषां गणस्य समुदयस्य चक्रवर्ती शक्रः तस्येव विक्रमः पराक्रमो यस्य
तथोक्तः इन्द्रसमानसारश्च क्रमेण शनैः शनैः विविधमृगवधम् नानाप्रकारकहरिण-
मारणम् विधातुम् कर्तुम् उपचक्रमे प्रारब्धवान् । हिमशैलवनोद्देशे आभ्यता
मल्लीलताकृष्टकचेन कटिवन्धनपटनिविष्टतीक्ष्णच्छुरिकेण तूणीरद्वयवहनमांसलां-
सयुगेन धनुर्दधता शक्रपराक्रमेण च तेन पाण्डुना नानाप्रकारकमृगवधः प्रारम्भ-
तेति भावः । 'मतस्त्रिका मचर्चिका' इत्यादयः प्रशंसावचनाः । 'धम्मिहः संयताः
कचाः' इत्यमरः । 'कच्छो जलप्रायदेशे मध्यवन्धनपटके' इति विश्वश्च ॥

उस हिमालयवर्ती वनमें पाण्डु जब धूम रहे थे तब छोटी-छोटी वनमल्लिका लतायें
उनके बालोंको लपेट लेती थीं, उनकी कमरमें बंधे कमर पैंचमें छुरी चमक रही थी,
तरकसके बांधनेसे उनके कंधे चढ़े हुए तथा सुन्दर प्रतीत होते थे, शत्रुओंको मार मगाने
वाले धनुषसे उनका हाथ युक्त था, वह देवराजके समान पराक्रमी राजा पाण्डु क्रमशः
नाना प्रकारके मृगोंको मारना प्रारम्भ किया ।

भूभुजोऽस्य सविधे विचरन्त्योर्भोजमद्रसुतयोद्दशि शोभाम् ।

जेतुकाममिव सर्वसमष्ट्या प्रादुरास पुरतो मृगयूथम् ॥ १६ ॥

भूभुज इति । मृगाणां यूथम् समुदायः अस्य भूभुजः राज्ञः पाण्डोः सविधे
समीपे विचरन्त्योः विहारं कुर्वन्त्योः भोजमद्रसुतयोः कुन्तीमाद्रयोः नाम तद्व-
नयोः दशि चक्षुषि शोभाम् विपुलत्वस्वच्छत्वचापत्यादिकृतं रामणीयकातिशयम्
सर्वेषाम् मृगाणां समष्ट्या सम्मेलनेन जेतुकामम् इव पराजितां कर्तुमिच्छयेव पुरतः
राज्ञः समीपे प्रादुरास प्रकटीवभूत् । राज्ञः समीपे स्थितयोः कुन्तीमाद्रयोर्नयनशो-
भाया विजयस्येच्छयैव मृगयूथं पाण्डोरग्रत आत्मानमदर्शयत्, मृगैः प्रत्येकं तद्व-
नितानयनशोभाविजयस्याशक्यत्वात्सर्वसमष्ट्या जेतुकाममिवेत्युक्तम् । अत्र मृग-
समष्ट्या जेतुमिष्यमाणतया राज्ञोर्नयनशोभाया अत्यन्तरमणीयतोक्ता । अत्र
सर्वे मृगा एकीभूय नेत्रशोभाजयेच्छया किमागता इति हेतुच्छेदाज्जङ्कारः ॥ १६ ॥

राजा पाण्डुके सनीपमें घूमता हुई कुन्ती तथा माद्री नामक रानियोंकी नयन-शोभाकी
जीतनेकी इच्छासी करके मृगोंका दल पाण्डुके आगे प्रकट हुआ । एक-एक कर वह
मृग रानीकी नयन शोभाको नहीं जीत सकता था इसीलिये उन लोगोंने मिलकर जीतनेकी
मातृनासे राजाके सामने अपनेको प्रकट किया ॥ १६ ॥

क्षोणीपतौ मदकलं प्रति कृष्णसारं तूणीमुखे पतितपाणिनखाङ्कुरेऽस्मिन् ।
एणीकुलानि तरलयमुनाजलानां वेणीमिवाक्षिवलनैर्विपिने वितेनुः ॥ १७ ॥

क्षोणीपताविनि । क्षोण्याः पृथ्व्याः पतौ स्वामिनि ॥ ३५ ॥
 राजनि मदकलं मत्तं प्रियासाहचर्यलाभेन प्रसन्नान्तरङ्गमि
 जातिविशेषं प्रति उद्दिश्य तूणीमुखे तूणीराग्रभागे पतितपा-
 ग्रहस्ततया स्वनखभासा तूणीरपुरोभागं रञ्जयति सति वाणमा-
 इत्याशयः, पुणीकुलानि कर्तुंणि मृगीसमूहाः विपिने तत्र वने तरलैः अक्षिवलनैः
 नयनसञ्चारैः यमुनाजलानां वेणीम् प्रवाहमिव वितेतुः कृतवन्ति । अयमाशयः—
 प्रियाभिः सह विहरन्तं कृष्णसारमुद्दिश्य वाणमाक्रष्टुकामे राजनि पाण्डौ तूणीराग्र-
 स्थापितहस्तप्रभया तूणीराग्रप्रदेशं प्रकाशयति सति तदभिप्रायं ज्ञात्वा सम्भ्रान्ता-
 भिर्हरिणीभिः स्वप्रियतमप्राणापहारसंभावनया कातरनयनसञ्चारद्वारकनीलकान्ति-
 प्रसारविधया विपिने यमुनेव प्रावाह्यतेति । हरिण्यश्रुकिताः सर्वासु दिक्षु दृशो
 व्यापारयन्निति यावत् । अत्रातिनैल्यात्कटाक्षाणां यामुनजलपूरत्वेनोपेक्षणमिति
 बोध्यम् ॥ १७ ॥

मतवाले कृष्णसार मृगको लक्ष्य बनानेकी इच्छासे राजा पाण्डुने जमी अपने निपङ्गके
 अग्रभागको अपने नलोंकी प्रभासे चमकाया—अपने निपङ्ग पर हाथ रखा, तभी
 हरिणियोंने अपनी भयचकित आँखोंके सञ्चारसे उस वने यमुनाके प्रवाहको फैलाता दिया,
 उनके भीतनयन-सञ्चारसे फैलती हुई नीलकान्ति की राशि यमुनाके प्रवाहकी तरह
 मादस पड़ती थी ॥ १७ ॥

कुरङ्गयूनां कुरुते स्म भीतिं गुरोः कुलस्यामृतदीधितेनः ।

सजातिरेषां तनुते कलङ्कमितीव रोषादिपुभिः स पाण्डुः ॥ १८ ॥

कुरङ्गयूनामिति । एषाम् पुरोद्दिश्यमानानां कुरङ्गयूनाम् युवमृगाणाम् सजातिः
 समानवंशजः कुरङ्ग इत्यर्थः । नः अस्माकं चन्द्रवंश्यानां कुलस्य गुरोः अन्ववाय-
 प्रवर्त्तकस्य चन्द्रमसः कलङ्कम् मृगालान्द्यनत्वं कुरुतेस्म प्रथयतिस्मेति रोषात् कोपा-
 दिव स चन्द्रवंशोद्भवो राजा पाण्डुः कुरङ्गयूनाम् तरुणमृगाणाम् भीतिम् मार-
 णाय संहितशरतया प्राणवाधाजन्यं भयं कुरुतेस्म उत्पादयतिस्म । समानवंशजा-
 तस्य हरिणस्यापराधेनान्ये हरिणा अपि राज्ञा हन्तुमुद्दिश्यन्तेस्मेति तात्पर्यम् ॥ १८ ॥

इत हरिणोंके वंशमें उत्पन्न किसी हरिण विशेषने ही हमारे कुलके प्रवर्त्तक चन्द्रमाको
 कलङ्क लगाया था, इसी कोपसे मानो राजा पाण्डुने वाण-सन्धान द्वारा हरिणोंको भय
 प्रदान किया ॥ १८ ॥

प्रजयं हयं गमयते ततस्ततः पतिता नृपाय शलकीशलाकिकाः ।

गहने वनेऽपि पिशुनत्वमाचरन्ग्रहणे वराहकुलवर्तनी भुवाम् ॥ १९ ॥

प्रज्वलिनि । प्रहृष्टः करवान्तरविलङ्गो जवो गतिवेगो यस्य तं प्रज्वं हयं
वाहनारवम् गमयते वाहयते नृपाय पाण्डवे ततस्ततः यत्र तत्र पतिनाः विकीर्णाः
शलकीशलकिकाः शल्यमृगरोमाणि कण्टकाङ्गुलीनि कर्तुं गि गहने जनसञ्चार-
वर्जितेऽपि वने कानने वराहकुलवर्त्तनीमुवाम् शूकरकुलमागंभूमीनाम् ग्रहणे ज्ञाने
अवलम्बने वा पिशुनत्वं सूचकत्वं वाचरन् अकुर्वन् । जयमेतदभिप्रायः—वराहा-
शलकीरनुधावितवन्तो वराहैरनुयाताः शल्यक्यो येन वर्त्मना गतास्तत्र वर्त्मनि
तासां कण्टकरोमाणि पतितानि, तानि राज्ञे वनेऽपि वराहगमनपथं सूचयन्ति सन्ति
पिशुनत्वं व्यापयन्ति । वराहानुगनशलकीसम्यग्र्यिकण्टकदर्शनादुन्नीयतेस्म वरा-
हगमनमार्गं इत्यर्थः । 'श्वविषु शल्यस्तल्लोमि शलली शल्लं शलम्' इत्यमरः ।
'नृपाय' इति पदे क्रियाग्रहणात्सम्प्रदानत्वम् । अत्रेना वराहकुलवर्त्तन्यः शलली-
शालिन्वाद्' इति दृश्यमानाभिः शललीमिवराहमार्गानुमानादनुमानालङ्कारः ।
मञ्जुभाषिणी वृत्तम्,—'सज्जसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी' इति लक्षणात् ॥ १९ ॥

कल्पन्त तेन घोडेकी सवारी करनेवाले राजा पाण्डुको इधर-उधर बिखरे हुए शाईके
कण्टकोने उस घोर वनमें भी शूकोके यात्रायुक्त मार्गकी सूचना दे दी । राजधानीमें रहने
पर सूचक लोग जैसे संचारकी गति-विधिकी सूचना दिया करते थे वही तरह इन कण्टकोने
भी राजाको वराहके मार्गकी सूचना देकर अपना पिशुनभाव बाहिर किया ॥ १९ ॥

वैशन्तपङ्कविद्वतेर्विनिवृत्य सद्यः प्रत्युद्यतां व्वनिषु मत्सरिणां हयस्य ।
भृदार एष वनपोत्रवतामतानीभृदारशब्दमसहिष्णुरिवान्तमेषाम् ॥ २० ॥

वेगन्तेति । भृदारः भृदाराः यस्यास्तौ भूपतिः एषः पाण्डुः हयस्य पाण्डुवाहन-
भृताश्वस्य व्वनिषु हेपितेषु मत्सरिणां घृतहेपागाम् अत एव च सद्यस्तद्वेपाश्रवण-
समकालम् एव वेगन्तः पल्लवस्तस्य पङ्के कर्दमे या विहतिः उत्त्वातकैलिः तस्याः
प्रतिनिवृत्य पराधुर्वीभूय क्रीडां परित्यज्येत्यर्थः, प्रत्युद्यताम् (अश्वम् नारयितुम्)
सन्मुखमागच्छताम् एषाम् पोत्रवताम् शूकरागाम् भृदारशब्दम् (भृदारो राजा
भृदारः शूकरश्चेति राजा शूकरागो स्ववाचकपदानिलप्यत्वमहमभागः) भृदार-
शब्दाभिधेयत्वम् असहिष्णुः अनुप्यमाग इव अन्तम् विनाशम् अतानीव कृत-
वान् । भृदारोऽयं राजा स्वकीयाश्वशब्दश्रवणात् घृतमत्सरं पल्लवविहतिं विहाय
जन्मुखमभिप्रावन्तं भृदारपदानिलप्यं पोत्रिणं तेषां भृदारशब्दाभिलप्यत्वान्नहन-
तयेव न्यवचीदित्यर्थः । 'नानामिजागानि समं यदीयं तेजस्विनस्त्वं कतमे ज्ञमन्ते,
इत्याशयः । अत्रासहनकारणं भृदारनानकत्वं तच्च श्लष्टं विशेषणं राजशूकरयोर्बो-
ध्यम् । श्लेषसङ्कीर्णोऽथेशालङ्कारः ॥ २० ॥

राजाके घोड़ेकी हिन्दिनाइट हुनकर जन्यते भरे हुए शूकर—बो पानीमें डींचने
विहार कर रहे थे—पल्लवने निकलकर राजाके व्वनिमुख चर पड़े, राजाने इन शूकोके

‘मूढार’ शब्दसे पुकारे जानेकी हिमायतकी नहीं सह सकनेके कारण उनका वध कर दिया । ‘मूढाराः वत्स सः मूढारः’ ऐसा विग्रह करके मूढार शब्द रामवाचक है, और ‘सुर्वं श्रावयतीति मूढारः’ ऐसा विग्रह करने से मूढार शब्द का अर्थ शूकर होगा । राजाने देखा कि जिस अश्वमेधमं हम समझे जाते हैं उसी शब्दसे इस नीच शूकर को पुकारा जाय वह मेरा अपमान होगा, मानो इसी द्वेष से राजा ने शूकरोंको मार मगाया ॥ २० ॥

तूर्णं प्रधाव्य तुरगं स्वयमन्यतोऽसौ पाण्डुः कुलं परिवारं लुलाययूनाम् ।
अग्रे विशातकरधूननदुर्विधत्वात्सत्यापितद्विरदभावेविपर्ययाणाम् ॥ २१ ॥

तूर्णमिति । असौ पाण्डुः स्वयम् आत्मनैव अश्वम् स्वं वाहनम् अन्यतः अन्यस्यां दिशि प्रधाव्य चालयित्वा अग्रे पुरोदेशे विशालकरधूननदुर्विधत्वात् महतः शुण्डादण्डस्य चालने क्लेशत्वात् सत्यापितद्विरदभावविपर्ययाणाम् प्रमापितहस्तिभावरालिख्यानाम् लुलाययूनाम् तत्प्राप्तनमहिषाणां कुलं समूहं परिवारपरिवृणोतिस्मि । वनमहिषा विगालनया श्यामतया बलशालितया च यद्यपि राजा इव प्रतिभान्ति, न तथापि ते राजा इव शुण्डादण्डान् धारयन्ति, येनाक्रान्तास्सन्तो निजरक्षायं तान् घूर्णादुरतेन च शुण्डादण्डवूननासमर्थत्वेन ते महिषा आत्मनो हस्तिनो भिन्ननां कण्ठरवेणैवाहुरीदृशांस्तान् वनमहिषान् राजा पाण्डुः परिवृतवान् इति भावार्थः । ‘लुलायो महिषो वन्यः’-‘निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रः’ इति च हारलानरौ ॥ २१ ॥

राजा पाण्डुने झेड़को दूसरी ओर दौड़ाकर तब वनमहिषोंको घेर लिया, वे वनमहिष आगेकी ओर उल्टे शुण्डादण्डोंको चलानेमें अक्षम होनेके कारण अपनेको हाथीमें भिन्न सिद्ध कर रहे थे । यद्यपि विशालता, बलवत्ता, श्यामता आदिमें वनमहिष हाथियोंके समान थे, फिर भी इनके शुण्डादण्ड नहीं थे कि उन्हें वह बलकर अपनी रक्षा कर सकें और इसी अन्मर्थतासे वह अपना हाथी नहीं होना सिद्ध कर रहे थे ॥ २१ ॥

आकर्ण्य क्षितिपहयारवान्सूह्यानामूलं कुपितधियस्तिरो विषाणम् ।

व्याधूयान्तिकतरुषु अण्णाक्षिचस्त्वग्यक्रियुं पुनरथ तच्चिरान्न शेकुः ॥ २ ॥

आकर्ण्येति । असह्यान् सर्पायितुमशक्यान् क्षितिपत्स्य राज्ञः पाण्डोर्हयस्य वाहनभूताश्वस्य आरवान् हेपागण्डान् आकर्ण्य कुपितधियः सज्जातक्रोधबुद्धयो वनमहिषाः विषाणम् शृङ्गम् (जातिहूननेकत्वम्) निरो व्याधूय चालयित्वा क्षणात् त्वरितम् अन्तिकतरुषु सर्पाववर्त्तिवृक्षेषु (तत् शृङ्गम्) आमूलम् शृङ्गस्यादिनं भागम् यावत्समग्रं शृङ्गमित्यर्थः, निचरन्तुः निम्नातवन्तः, अथ पुनः शृङ्गस्य तत्त्वच्छेदेन निम्ननानन्तरम् त एव वनमहिषाः चिरात् चिरं प्रयस्यापि तत् निस्त्रातपूर्वं निजं

वनम्' इति च । 'व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको ना सितच्छत्रे सिताम्बुजे' इत्यमरः ॥ रथो-
द्धतान्छदः—'स्यान्नराविह रथोद्धता लगौ' इति लज्जणात् ॥ २४ ॥

यह कोई आश्चर्यकी वान नहीं हुई कि राजा पाण्डुके चन्द्रहासके पतनसे वनमें रहनेसे
पोषित पुण्डरीकों (व्याघ्रों)की मृत्यु हुई, (चन्द्रमाकी ज्योतिसे पानीमें पोषित कमलोंकी सङ्कोच
दशा मुकुलितता हो गई) इस श्लोकमें चन्द्रहास, वन, पुण्डरीक, निमीलन शब्द द्रिष्ट हैं,
व्याघ्रपक्षमें चन्द्रहास—लङ्ग, वन—जङ्गल, पुण्डरीक—व्याघ्र, मोलन—मृत्यु । कमलपक्षमें—
चन्द्रहास—चाँदकी ज्योति, वन—पानी, पुण्डरीक—इवेतकमल, मोलन—भुरझाना ॥ २४ ॥

गहनमस्तिशरारुमृगव्रजं कृतवताऽप्यमुना जविवाजिना ।

ममृगिरे हरया मदशालिनो मनुजपेन गिरीशदरीशयाः ॥ २५ ॥

गहनमिति । जवः अस्ति अस्येति जवी वेगवान् वाजी अश्वो यस्यासौ जविवाजी-
तेन जविवाजिना नीव्रगामिवोटकारुदेन अमुना राज्ञा पाण्डुना गहनम् वनम्
अस्तशरारुमृगव्रजम् अस्ताः हिंसाः मारिताः शरारूणां घातकानां व्याघ्रादीनां
मृगाणां हरिणानां च व्रजो यत्र तादृशम् मारितकूरसखहरिणादिवर्गम् कृतवता
विहितवता अपि अमुना मनुजपेन राज्ञा गिरीशदरीशयाः पर्वतगुहानिलीनाः
मदशालिनो मत्ताः हरयः सिंहाः ममृगिरे अन्विष्यन्तेस्म । अयमाशयः—द्रुतगामिनं
हयमारुढौष्यं राजा प्राग् हिंसकसखभूतान् व्याघ्रादीन् मृगांश्चावधीतावताऽप्य-
पूर्णमृगयारसश्च भीतान्पर्वतकन्दरानिलीनान् सिंहानन्वेषयामासेति । द्रुतविलम्बितं
वृत्तम् । द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ' इति तल्लज्जणात् ॥ २५ ॥

तेज चलनेवाले अश्व पर आरुढ नरदेव राजा पाण्डुने पहले वनको हिंसक प्राणी
व्याघ्र आदि तथा मृग समुदायसे शून्य बना करके राजाके भयसे पर्वत-गुहाओंमें छिपे हुए
सिंहोंका अन्वेषण करना प्रारम्भ किया ॥ २५ ॥

विस्फारघोषमवकर्ण्य विनिर्गतानां

हुंकुर्वतां तरुणकेसरिणां गुहाभ्यः ।

या केवलं प्रथममानन एव भल्लैः

स्तां पञ्चतां स विदधे सकलेऽपि देहे ॥ २६ ॥

विस्फारेति । विस्फारघोषम् धनुरास्फालनशब्दम् अवकर्ण्य श्रुत्वा गुहाभ्यः
पर्वतकन्दराभ्यो विनिर्गतानां हुंकुर्वताम् दर्पण हुंशब्दं विदधताम् तरुणकेसरिणाम्
युवकसिंहानाम् या पञ्चता प्रथमं पूर्वम् केवलम् आनने मुख एव आसीत्, स राजा,
पाण्डुः भल्लैः अश्वमेदैः तां पञ्चताम् मृत्तिं सकले समग्रे देहे अपि विदधे कृतवान् ।

अत्र सिंहानां पञ्चास्यतया केवलमुत्पत्तितायाः पञ्चतायाः समीरशरीरसम्बन्धकरणं चमत्कारजनकम् । सिंहानवधीदिति तु परमार्थः । पञ्चतापदे श्लेषः, 'संख्यामेवे विशालत्वं पञ्चता मरणेऽपि च' इति विश्वः । भल्लैः सकले देहे मुखमात्रस्थां पञ्च-
तामानयदिति भद्रयन्तरेण मृतिप्रतिपादनात् पर्यायोक्तं नामालङ्कारः ॥ २६ ॥

पाण्डु द्वारा किये गये धनुषद्वारको सुनकर पर्वतोंकी कन्दराओंसे निकलकर हुंकार करनेवाले सिंहोंके मुखमाथे जो पञ्चता थी, उसे पाण्डुने अपने भाले द्वारा उनके सम्पूर्ण शरीरव्यापी बना दिया, अर्थात् उन्हें पञ्चत्व-नीति प्राप्त करा दिया ॥ २६ ॥

एवमश्रान्तमृगयापरिश्रान्तमपरिमितस्वेदशीकरनिकरकोरकितफाल-
मूलमोतेनिरुत्तमाश्रयानु तुहिनगिरिदेश्या वन्दनीयमन्दिमानो मानससरोऽ-
रविन्दमकरन्दसौरभपारद्वानो मातरिश्वानः ।

एवमिति । एवम् अनेन प्रकारेण अश्रान्तमृगयापरिश्रान्तम् अनवरताखंडक्रिया-
जानश्रमम् अपरिमितेन बहुना स्वेदशीकरनिकरेण धर्मबिन्दुजालकेन कोरकितम्
फालमूलम् ललाटदेशो यस्य तं तथोक्तं श्रमबिन्दुव्याप्तकपालदेशमित्याशयः, तम्
पाण्डुम् तुहिनगिरिः हिमालयः तद्देशः तदश्रान्तः तत्र भवाः तुहिनगिरिदेश्याः
हिमगिरिपरिसरप्रवाहिणः वन्दनीयमन्दिमानः प्रशंसनीयमन्दगतयः मन्दं वहन्त
इत्थिर्यः, मानसं नाम सरस्तत्र यानि अरविन्दाणि कमलानि तेषां मकरन्दः पुष्प-
रसस्तस्य यत्सौरभं सुगन्धस्तस्य पारदश्चानः पारगाः मानसविकासिसरोजसौरभ्य-
शालिन इति भावः । मातरिश्वानः वायवः आश्रयानम् शीतलम् अपगतक्लमम्
आतेनिरुत्तवन्तः । मृगयाश्रान्तस्य स्वेदाचित्तवपुश्च तस्य कार्यं हिमगिरिजान-
त्वेन शीतला मन्दा मानससरोजसौरभ्ययुताश्च वायवोऽशिशिरयन्त्रित्यर्थः । 'मात-
रिश्वा सदागतिः' इति वायुपर्यायवचनः ॥

इस प्रकार बराबर शिकार खेलते रहनेके कारण पाण्डु थक गये, कठोर परिश्रमके कारण उनके ललाट पर पसीनेकी बूँदें प्रकट हो आईं, उस हिमालय प्रदेशकी मन्द मन्द बहनेवाली तथा मानससरोवरके कमलोंकी सुगन्धसे परिचित वायुने उन्हें ठण्ढा किया ताकता पहुंचाई ॥

तदनन्तरगता परतपः समन्ततः शङ्खान्तरवनिरन्तरदिगन्तरावस्थित-
मृगकुलशरण्यादरण्यादुत्पन्नवमानस्य कस्यचिदनुपलवमन्दीभूतजवचमुरो-
श्चमुरोः सरणिमनुसरमाणस्तदीयतनूहचित्रविन्दुनिकरैरिव गैगनमुत्प-

१. 'मानससरोरविन्दः वन्दुमन्दोदसौरभपारद्वानो' ।

२. 'सौरभः' ।

३. 'अनन्तरगता' । ४. 'मन्दितजवि' । ५. 'चित्रैर्गगनं समुत्पतद्भिः' । इति पा० ।

तद्भिः खुररजोभिरनुमीयमाननुरगगतिः सुदूरमनुपपात ।

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं तत्परतः विश्रामानन्तरमित्यर्थः । असौ परन्तपः शत्रु-
विजयी समन्ततः सर्वासु दिक्षु शकुन्तरवनिरन्तरदिगन्तरात् पश्चिरवपूर्णदिगन्तरा-
लात् पक्षिणां कृजितेन मुखरितदिश इत्यर्थः, अखिलमृगाकुलशरण्यात् सकलहरि-
णगणाश्रयभूतात् अरण्यात् वनभागात् उल्लवमानस्य पलायमानस्य अनुप्लवने
अनुधावने मन्दीभूतोऽतिशिथिलतां गतो जवः वेगो ययोस्तौ तथोक्तौ अनुप्लवनमन्दी-
भूतजवौ चम्बाः सेनायाः ऊरु यत्र तस्य अनुसरणे परासितसेनागतेरित्यर्थः । कस्य-
चिच्चमूरोः हरिणविशेषस्य सरणिम् पन्थानम् अनुसरमाणः अनुगच्छन्, तदी-
यानां लक्ष्यीकृतहरिणसम्बन्धितां तनुरुहाणां केशानां चित्रविन्दूनां शवलवर्ण-
लोमसंस्थानविशेषागाम् निकरैः पुञ्जैः इव गगनमुपतद्भिः आकाशदिशि उत्पतद्भिः
खुररजोभिः गत्युत्थापितधूलिभिः अनुमीयमाननुरगगतिः ऊह्यमानाश्चगमनः
सुदूरम् बहुदूरं यावत् अनुपपात अनुजगाम । अयमभिसन्धिः—जाते श्रमापनयने
शत्रुविजयी स पाण्डुः पक्षिकृजितमुखरितदिगवक्राशात् सकलहरिणगणाध्युपिता-
त्तस्मादरण्यात् पलायमानस्य कस्यचिदेकस्य मृगस्य पदवीमनुससार, यो हि मृगो
निजानुसारिणां संस्थानां वेगं (तीव्रगतिकतया स्वस्यानुसरणेऽसमर्थतामापाद्य)
मन्दमिव कृतवान्, तादृशं मृगमनुसरनश्च तस्याश्वेनोद्गमितो धातुविमिश्रो भूरेणु-
स्त्रुन्नियमाणमृगचित्ररेणुराजिरिव वज्राजे, दृश्यमानो रेणुरेव तदीयस्याश्वस्य गति-
माग्यत, तदेवमनुसरन्मृगं म राजा दूरमुपयात इति ।

इसके बाद शत्रुविजयी पाण्डुने चारों ओर पक्षियोंके कलरवसे दिगन्तरालको मुखरित
करनेवाले तथा सकल मृगगणके आश्रयभूत उस वनसे भागनेवाले और अपनी क्षिप्रगमिताके
द्वारा पीछा करनेवाले मैनिर्झोंकी गनिको मन्द सिद्ध करनेवाले एक भृगके पीछे घोंटा
दौड़ाया, आसमानमें उड़ती हुई धूलिमें घोंटेका दौड़नेका अनुमान होता था, उड़ती हुई
चित्र वर्ण धूलि ऐसी लगती थी मानो उस भृगके चित्रवर्ण रोम ही आकाशमें उड़ रहे हों,
इस प्रकार उस भागते हुए भृगका पीछा करनेवाले पाण्डु बहुत दूर निकल आये ।

तत्र तावन्कस्मिंश्चिन्नतागुल्मपरिमरे म नरनाथः परिकथितनृगुणिस-
प्रथितकलेवरमशिथिलरतिमुखमनाथं हरिणमिधुनं नयनपथस्यानिधी-
चकार ।

तत्र तावदिति । तत्र सुदूरदेशे कस्यचित् लतागुल्मस्य कुञ्जस्य परिसरे प्रान्ते
म नरनाथः राजा पाण्डुः परिकथितेन दृश्यमानेन तन्गुणिसा प्रथितं युक्तं कलेवरं
वपुर्यस्य तं तथोक्तं युवानमित्यर्थः, अशिथिलरतिसुखसनाथम गाढसुरतक्रीडा-

तत्परम् हरिणमिधुनम् सस्त्रीकं हरिणम् नयनपथातिथीचकार दृष्टवान् ।

उत्त दूर देशमें पहुँचकर राजा पाण्डुने दृश्यमान यौवनसे सुन्दरबाय तथा गाद-
भुरत क्रीड़ा परायण किसी हरिण जोड़ेको अपने नयन मार्गका अतिथि बनाया (देखा) ॥

तिग्मेन बाणेन जघान तस्मिन्युग्मे नराणामधिपः पुमांसम् ।

वातायुराकारमसौ महर्षेर्जातयुरन्तः सहसा ललन्वे ॥ २७ ॥

तिग्मेनेति । नराणाम् अधिपः पाण्डुः तस्मिन् युग्मे हरिणमिधुने पुमांसम्
पुरुषं मृगं तिग्मेन तीक्ष्णेन बाणेन जघान हतवान् । असौ पाण्डुना निहतो वातायुः
मृगः जातः आयुषोऽन्तः समाप्तिर्यस्य सः मृतः सन्नित्यर्थः, महर्षेः आकारम् मुनि-
वेषम् सहसा हठात् आललन्वे । बाणनिहतस्य तस्य गतायुषो मृगस्य स्थाने सहसा
मुनिरेकः प्रादुर्भूय स्थित इति भावः । 'मृगे कुरङ्गचातयुहरिणाः' इत्यमरः ॥ २७ ॥

राजा पाण्डुने उत्त हरिण मिधुनमें से पुरुष मृगको तीक्ष्ण बाणसे आहत कर दिया,
आहत होनेके कारण उत्त मृगकी आयुका अन्त हो गया, और उसको जगह पर सहसा
एक मुनि प्रकट हुए (उस मरे हुए मृगने मुनिका वेष धारण कर लिया) ॥ २७ ॥

ततः कृपामन्दमनाः किंदमनामधेयः संदारिततनुस्यन्दमानरुधिरेण
महारुपा कल्परविकल्पमहा रुपा तस्मिन्महीभृति संभोगसंभेदकमम्भो-
जद्रशां दम्भोलिमिव सहस्रक्षः शापमुदस्त्राक्षीत् ।

ततः कृपेन । ततः हतस्य मृगस्य मुनिरूपधारणात् परतः कृपया दयया मन्दं
शून्यं मनो यस्य स तयोक्तः निर्दय इत्यर्थः, किंदमनामकः तपस्वी संदारितायाः
बाणभिन्नायास्तनोः शरीरात् स्यन्दमानं प्रवहत् रुधिरं शोणितं यत्र तयोक्तेन
महता अरुपा व्रणेन हेतुना कल्परविकल्पमहाः प्रलयकालिकसूर्यसमतोजस्कः
रुपा कोपेन तस्मिन् महीभृति राजनि पाण्डौ महीभृति पर्वते सहस्राक्षः इन्द्रः
दम्भोलिम् वज्रम् इव अम्भोजदशाम् कमलनयनानाम् रमणीनां सम्भोगभेदकम्
सुरतस्य नाशकम् शापम् उदस्त्राक्षीत् दत्तवान् । यथा इन्द्रः पर्वतानामुपरि वज्रं
ग्रहतवान् तथैव स्त्रीसम्भोगप्रतिषेधकं शापमसौ मुनिः पाण्डुनृपे दत्तवान् इत्यर्थः,
यथा स्वस्त्रिया सह रममाणोऽहं त्वया मारितः, तथा त्वमपि स्त्रियं रतये गत्वा
मरिष्यसीति तच्छ्लापाकार ऊहनीयः । 'व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः' इत्यमरः ॥

इसके बाद बाणाहत होनेसे निर्दय-हृदय किन्दम नामक मुनिने बाण-मित्र अश्वसे
रुधिरके बहनेके कारण भयङ्कर व्रणसे कुपित हो प्रलयकालिक सूर्यके समान कठोर तेज

धारण करके उस राजाको खिचोंके साथ संभोगका प्रतिषेध करनेवाला शाप दिया, जैसे इन्द्रने पर्वतोंके ऊपर वज्र-प्रहार किया था ॥

तदनु तापसशापेन विरचितमनस्तापेन तेन भूपेन चतुरङ्गबलमिव संप्राङ्गराज्यमपि व्यसृज्यत ।

तदन्वति । तदनु ततः पश्चात् विरचितमनस्तापेन चित्तखेदप्रदेन तापसशापेन मुनिप्रदत्तेनाभिशापेन हेतुना तेन भूपेन राज्ञा पाण्डुना चतुरङ्गं बलम् हस्त्यश्वरथ-पादातरूपं सैन्यम् इव सप्ताङ्गम् स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गवलात्मकाङ्गसप्तको-पेनम् राज्यम् अपि व्यसृज्यत अत्यज्यत, भोगस्य स्त्रीसुखसारतया सुरतस्य च शापप्रतिषेधतया भोगाभावे राज्यस्य श्रममात्रसारतया राज्यं त्यज्यतेस्म, तद्रक्षा-साधनं बलमपि राज्यत्यागे वृथात्वेनात्यज्यतेति बोध्यम् । अत्र बलराज्ययोः प्रकृत-चारेकत्र त्यागक्रियायामन्वयात्तुल्ययोगितालङ्कारः ।

इसके बाद उस तपस्वी किंदम मुनिके शापसे मनमें सन्तप्त होकर उस राजा पाण्डुने सैन्यबलके साथ-साथ सप्ताङ्ग राज्यका भी त्याग कर दिया । राज्यके सात अङ्ग हैं—स्वामी, अमात्य, सुहृद्, कोश, राष्ट्र, दुर्ग, बल । सेनाके चार अङ्ग होते हैं—हाथी, घोड़ा, रथ, पदाति ।

अष्टाङ्गयोगानुवतोऽस्य राज्ञो मिष्टान्नमासीन्मृदुकन्दमूलम् ।

गर्भो वनस्याजनि केलिसौधो दर्भोऽपि सिंहासनतां जगाहे ॥ २८ ॥

अष्टाङ्गेति । अष्टाङ्गयोगाः यत्र नियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमा-धयो नाम योगशास्त्रप्रसिद्धाः, तान् अष्टाङ्गयोगान् अनुवृत्तः पाण्डुः सुकोमलम् कन्दमूलम् मिष्टम् पदसम् अन्नम् भोजनम् आसीत्, वनस्य गर्भः अम्यन्तरभागः केलिसौधः क्रीडाहर्म्यम् अजनि अजायत, अपि किञ्च दर्भः कुशः सिंहासनताम् राजाधिष्ठेयासनत्वम् जगाहे प्राप्तवान् । मुनिना शप्तः पाण्डुः स्त्रीसुखनिवृत्तो राज्यं विहाय वनेऽवात्सीत्तत्र कन्द-मूलमशनं वनमध्येवासं कुशोपरिशयनं चारेभ इत्यर्थः । एतैर्विशेषकथनैस्तस्य निवृत्त्यनुमुखचित्तता निवेदिता भवति ॥ २८ ॥

यम नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, ध्यान, धारणा, समाधि नाम आठ अङ्गों वाले योगमें लगे राजा पाण्डुने कन्द-मूलको अपना आहार, वनके मध्यभागको अपना क्रीडा-मवन तथा कुशास्तरणको सिंहासन समझा ॥ २८ ॥

अहो नरपतितापसयोः समानरूपं फलमिदमाचरितम् ।

अहो इति । अहो इति आश्चर्यद्योतकमव्ययम् , नरपतिः राजा पाण्डुः तापसो-
मुनिः किन्दमस्तयोः फलं बाणशापप्रयोगजन्यम् समानरूपम् एकविधम् आच-
रितम् अजायत । शापग्रस्तस्य पाण्डोर्यां स्थितिः सैव बाणाहतस्य मुनेरपि स्थिति-
रिति कारणभेदेऽपि कार्यतुल्यत्वमाश्चर्यजनकमित्यर्थः । अत्र फलस्य भिन्नत्वेऽपि
समानशब्दाभिलष्यतामुपादाय तुल्यत्वमुक्तं बोध्यम् ॥

यह आश्चर्यजनक बात हुई कि शापग्रस्त राजा पाण्डु तथा बाणाहत किन्दम मुनि
दोनोंको एक ही तरहकी दशा हुई ।

तथा हि—

बाणशापप्रयोगाभ्यां बाधितौ तावुभावपि ।

तपस्वितां यतः सद्यस्तादृशीमुपजग्मतुः ॥ २६ ॥

बाणशापेति । यतः यस्मात् तौ उभौ द्वौ अपि किन्दमपाण्डु (बाणप्रयोगेण शाप-
प्रयोगेण चेति क्रमान्वयविचित्रा) बाणशापप्रयोगाभ्याम् (अन्योन्यकृताभ्याम्)
बाधितौ पीडितौ सन्तौ सद्यः तत्कालमेव तादृशीम् अवर्णनीयाम् तपस्विताम् शोच्यां
दशां मुनिवृत्तिं च उपजग्मतुः । बाणेनाहतो मुनिर्मृगारूपं विहाय तपः प्रारंभे, शापे-
नाहतश्च पाण्डुः प्राक्तनं विलासं विसृज्य तपस्तप्तुमारंभे, शोच्यां स्थितिं वाऽनुप्रपन्न
इत्याशयः । एकस्य बाणेनाहनिरपरस्य शापेनाहतिरिति कारणभेदे सत्यपि तप-
स्वितारूपफलाभेदे विस्मयमावहतीति तात्पर्यम् । 'तपस्वी तापसे शोच्यं' इति
विश्वः ॥ २९ ॥

बाण तथा शापके प्रयोगसे बाधित होकर वह दोनों किन्दम मुनि तथा राजा पाण्डु
मद्यः उस प्रकारकी तरस्विकाको प्राप्त कर लिया । बाणसे आहत होकर किन्दमने वृष
शरीर त्याग करके तरस्वाका जीवन अपनाया और शापसे आहत होकर पाण्डुने भी
विलासमय जीवन छोड़कर शोच्यदशा प्राप्त की, यही भाव है ॥ २९ ॥

क्रमादतिपतिते चावरोधवधूजनानुरोधगुणद्वारे गणरात्रे—

क्रमादिति । क्रमात् एवं क्रमशः अवरोधवधूजनस्य अन्तःपुरवर्त्तिवनितालो-
कस्य योऽनुरोधगुणः अनुसरणरूपः गुणः रज्जुः तस्य द्वारे द्वेदके गन्धर्विशेषरूपे
गणरात्रे बहुषु रात्रिषु अतिपतिते व्यतीते सति । यदा बह्वीष्वपि नि-न्तु स्त्रीणा-
मनुरोधो रतिप्रार्थनादिक्रः कामव्यापारो न प्रावृत्तत तदेति भावः । 'गणरात्रे
निशा बह्वयः' इत्यमरः ॥

अनन्तर क्रमशः अन्तःपुरवासिनी ललनाओंसे दिये गये अनुरोध रूप रज्जुके काठने
वाले रात्रि समूहके बीतते जानेपर, अर्थात् जब काम-व्यापारसे शून्य बहुत दिन बीत
गये तब— ॥

अपाकरिष्यन्ननपत्यभावमपत्यभावं भुवनं करिष्यन् ।

उवाच देवीमुचितं स पाण्डुरूपहरे जातुचिदूहदक्षः ॥ ३० ॥

अपाकरिष्यन्निति । जातु चित् कदाचित् ऊहदक्षः पूर्वापरचिन्ताचतुरः सः पाण्डुः (आत्मनः), अनपत्यभावम् मन्तानराहित्यम् अपाकरिष्यन् दूरीकर्तुम् इच्छन् भुवनं लोकञ्च अपत्यभावं न विद्यते पत्यभावः स्वामिराहित्यं यस्य तादृशं सस्वामिकमित्यर्थः । करिष्यन् कर्तुंकामः सन् उपहरे एकान्ते देवीम् कुन्तीम् उवाच वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तवानिति यावत् ॥ ३० ॥

पूर्वापर-विचारणे निपुण राजा पाण्डुने किसी समय एकान्तमें अपनी अपत्यशून्यताको दूर करने तथा मन्तारको स्वामीने युक्त करनेके ख्यालसे देवी कुन्तीको निम्नलिखित प्रकारकी बातें कहीं ॥ ३० ॥

परिपालयतोऽपि मे महीं परिपूर्तिर्न तनूजदुर्गतेः ।

प्रजया हि मनुष्य इत्यसौ प्रथते हि श्रुतिवर्णपद्धतिः ॥ ३१ ॥

परिपालयत इति । मे मम पाण्डोः महीम् समस्तां जितिम् परिपालयतः रक्षतः अपि एकान्तपत्रं राज्यसुपभुजानस्यापीत्यर्थः । तनूजदुर्गतेः अपत्यदारिद्र्यात् हेतोः परिपूर्तिः पूर्णता वृत्तिर्नास्ति, नन्यपि राज्यसुखावाप्तिं सन्तत्यभावेनाहं सन्नुष्टो नास्मीत्यर्थः । तथाभावस्योचित्यं समर्थयान्-उज्या हीति । प्रजया सन्तत्या मनुष्य इत्यसौ पुनादृशी श्रुतिवर्णपद्धतिः वेदाक्षरपद्धिः प्रथते प्रसिध्यति हि । 'प्रजया हि मनुष्यः पूर्णः' इत्येवंरूपा श्रुतिः प्रसिद्धा विद्यत इत्यर्थः । वेदप्रामाण्यस्याशक्या-पलायनया तदुद्दिनायै मन्देहस्याभावेनापत्यस्याभावान्मम जन्म निरर्थकमिति भावः ॥ वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । वैतालीयं वृत्तम्, तद्वृत्तं यथा—
पडविपमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च न्युनो निरन्तराः । न समात्र पराश्रिता कला वैताली-
येन्ते रली गुरुः ॥ ३१ ॥

यद्यपि मैं सारा दुर्ध्वपर आधिपत्यकारी हूँ तथापि मुझे अपनेमे पूर्णताका ज्ञान नहीं हो रहा है, क्योंकि मनुष्य प्रजासे पूर्णताको प्राप्त होता है ऐसी बात वेदके अक्षरोंसे प्रमाणित होती है ॥ ३१ ॥

गात्रं न केवलमशेषबुधोपलाल्यं गोत्रं च तत्रभवतः कुमुदैकवन्धोः ।

आपाण्डु वर्तत इति स्फुटमव मन्ये यस्मान्प्रजां न लभसे यदुदीरकन्ये ॥

गात्रमिति । तत्र भवतः सर्वपूज्यस्य कुमुदैकवन्धोः कुमुदानां प्रसिद्धस्य सुहृदः चन्द्रस्य अशेषबुधोपलाल्यम् अमृतमयतया सकलदेवगणोपभोज्यम् गात्रं वपुः

शरीरमेव आपाण्डु सर्वथा शुक्लम् वर्त्तते इति । किन्तु (कुमुदैकबन्धोः) गोत्रं वंशपरम्परा अपि अशेषबन्धोपलक्षणं सकलविद्वज्जनप्रशस्यं सत्, आपाण्डु पाण्डुना-
मकराजपर्यन्तमेव वर्त्तते इति अहम् स्वयम् मन्ये, यतः हे यदुवीरकन्ये ! यदुवंश-
पुत्रि ! त्वं प्रजां तनयं न लभसे । त्वय्यनपत्यायां पाण्डुपर्यन्तमेव चन्द्रवंश इति
जायते स्थितिः । आपाण्डु शब्दस्यार्थद्वयम्, गात्रपक्षे—आ समन्तात् पाण्डु श्वेतम्,
गोत्रपक्षे—आपाण्डु पाण्डुपर्यन्तम्, अत्र चन्द्रवंशस्यापाण्डुस्थितिरूपपूर्ववाक्यार्थं
प्रति कुन्तीकर्तृकापत्या लाभरूपोत्तरवाक्यार्थस्य हेतुतया वाक्यार्थहेतुकं काव्य-
लिङ्गमलङ्कारः ॥ ३२ ॥

अमृतमय होनेके कारण सकल देवगण द्वारा उपभोग्य—पूजनीय तथा कुमुदकुल-
बन्धु चन्द्रदेवका गात्र ही आपाण्डु सर्वतः श्वेत नहीं है, सकल पण्डित प्रशस्य निर्दोष चन्द्र-
देवका वंश भी आपाण्डु पाण्डु राजा तक ही है क्योंकि हे यदुवंशपुत्रि, तुम्हो सन्तान
तो है नहीं ॥ ३२ ॥

न ह्यतीव विधिरप्यसुतानां नश्यते फलमिति श्रुतिसिद्धेः ।

जीवतो मम यथाहवसाध्यो मीलतोऽपि न तथा परलोकः ॥ ३३ ॥

नहीति । विधिः श्रुतिस्मृतिविहितकर्म अपि असुतानाम् पुमपत्यरहितानाम्
अतीव फलम् आत्यन्तिकं फलम् स्वर्गापवर्गादिरूपम् नहि नश्यते न ददाति, 'नापुत्रस्य
स्वर्गलोकोऽस्ति' इत्यादिश्रुत्या पुत्ररहितानां स्वर्गसाधनाशक्यत्वात् । एवञ्च पर-
लोकः स्वर्गः मम जीवतः प्राणतः यथा आहवेन यज्ञेन साध्यस्तथा मीलतः प्राण-
त्यागं कुर्वतः सतः साध्यः संप्राप्तो न भवति, (मरणानन्तरं शरीराभावात्—
पुत्राभावाच्च तत्कृतिफलभाक्त्वस्याशंसितुमशक्यत्वात्) अथ च परलोकः शत्रुजनः
जीवतः सतः यथाऽऽहवेन युद्धेन साध्यस्तथा मीलतो त्रियमाणस्य साध्यो वशीकर-
णीयो न भवति, मरणानन्तर युद्धाभावात्, पुत्रसन्तत्यभावेन तद्द्वारकशत्रुवशी-
कारन्याप्यनाशंस्यत्वादिति भावः । 'आहवः समरे यज्ञे' इति हेमचन्द्रः ॥ ३३ ॥

पुत्रहीन व्यक्ति द्वारा अनुष्ठित श्रौत—स्मात्त विधि फलप्रद नहीं होते हे ऐसा बात श्रुति-
सिद्ध है, अतएव जैसे जीवनावस्थामें मैं परलोकका साधन यज्ञ द्वारा कर सकता हूँ वैसे
मरने पर नहीं कर सकता, (क्योंकि मरनेके उपरान्त मैं शरीर नहीं होनेसे यज्ञ कर
नहीं सकता और सन्तान है नहीं जो मेरे स्वर्गलोकके लिये यज्ञादि करेगा) दूसरा
अर्थ यह भी किया जा सकता है कि जैसे मैं जीवनावस्थामें आहव-युद्ध द्वारा परलोक
शत्रुको साध्य-वशीभूत कर सकता हूँ वैसे मरकर नहीं कर सकता, क्योंकि मरणोत्तर
शरीर तो रहेगा नहीं, युद्ध किया कैसे जायगा, और सन्तानके नहीं होनेसे उनका
आधीन्य भविष्यमें भी संभव नहीं । इस श्लोकके परलोक तथा आहव शब्द दिलष्ट हैं, पर-
लोक स्वर्ग तथा शत्रु, आहव यज्ञ या युद्ध ॥ ३३ ॥

अहं किमन्वा किमर्भोष्टापदे तवेति मातुर्धुरि तातपृच्छया ।

प्रलोभतुल्यं प्रवदन्तमर्भकं मुदा हसञ्जिघ्रति मूर्ध्नि पुण्यभाक् ॥ ३४ ॥

अहमिति । हे बालक, तव अर्भोष्टापदे प्रेमस्थाने अहम् किम् ? उत अन्वा माता किम् ? त्वं मात्रे मह्यं वाऽधिकं स्निह्यसीति मातुः जनन्याः धुरि पुरतः तात-पृच्छया पितुः प्रश्नेन प्रलोभतुल्यं यस्य हस्ते यावत्लोभनीयं वस्तु क्रीडनकादि-तत्तुल्यं तत्तारतम्येन तातं मातरं वा प्रीतिपात्रत्वेन प्रवदन्तम् अर्भकम् मुदा प्रस-न्नतया हसन् पुण्यभाक् तादृशसन्ततिशालितया पुण्ययुतः जनः मूर्ध्नि शिरसि जिघ्रति । समीपे स्थितं पुत्रं पिता पृच्छति अर्भक ! ब्रूहि, तवाहं प्रियस्तव माता वा ? स च बालको यस्य हस्ते प्रलोभ्यवस्तु यावत्पर्ययति तमेव प्रीतिपात्रं प्राह, यदि पितुर्हस्ते बहुसुन्दरं क्रीडनकं पश्यति तदा तम्, इतरथा मातरं प्रीतिपा-माह, स्थितावस्थां हर्षेण हसन् पिता पुत्रं शिरसि जिघ्रतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अजी बालक, तुम मुझको अधिक प्यार करता है अथवा अपनी माताको ? पिता द्वारा माताको सामने इस प्रकार पूछे जाने पर लड़का जिसके हाथमें अधिक लुभावना पदार्थ देखना है उसीको विषयमें अपना मन्तव्य प्रकट करता है, इस पर दैसता हुआ पुण्यात्मा पिता अपने पुत्रका शिर सूँवकर अपना प्रेम प्रकट करना है । ऐसा पिता धन्य है ॥ ३४ ॥

निन्द्यते पितृभिस्तप्तैर्निरपत्यधनः पुमान् ।

अध्वनीनैरतिश्रान्तैरवकेशीव पादपः ॥ ३५ ॥

निन्द्यत इति । तप्तैः लुप्तपिण्डोदकक्रियतया तप्तैः सन्तप्तैः पितृभिः निरपत्यधनः अपत्यं सन्ततिस्तेन धनेन रहितः पुमान् अतिश्रान्तैः मार्गचलनश्रमपीडितैः अध्व-नीनैः पान्यैः अवकेशी वन्ध्यः पादपः वृक्ष इव । यथा पत्र-फलरहितो वृक्षोऽध्वनीन-विश्रमानुपयुक्ततयाऽध्वनीनैर्निन्द्यते, तथा पितृभिरपि निरपत्यः पुमान् निन्द्यते, तन्मयापि पिण्डपातानुवृत्तिकर्मानुपयुक्तत्वादित्यर्थः । ‘अवकेशी तस्त्वन्यः’ इत्य-मरः । ‘एष वा अनृणो यः पुत्री’ इति धृतिवचनेन पुत्रवत्ताप्रशंसा ज्ञाप्यते तदनु-रोधेधनीयमुक्तिः ॥ ३५ ॥

वितरलोक्त अपत्य-धनरहितोंको निन्दा किया करते हैं, (क्योंकि उसका सन्ततिके नहीं होनेसे आगेकी पिण्डोदक क्रिया लुप्त हो जाती है (जैसे अनिश्रान्त पथिक शाखा-पत्र-फलशून्य वृक्षको निन्दा करते हैं ॥ ३५ ॥

कदापि तातशब्दस्य कल्पभूमिरुहामिव ।

नार्थीभवितुमर्हामि नरवाहनसंनिभः ॥ ३६ ॥

कदापीति । नरवाहनेन कुचरेण सन्निभस्तुल्योऽहं पाण्डुः तातशब्दस्य ‘तात’

इति पितृपर्यायशब्दस्य कल्पनूमिरुहाम् कल्पवृक्षाणाम् इव कदाऽपि अर्थाभिवितुं
अर्थत्वमुपैतुं वाचकत्वं वेपैतुं न अर्हामि । यथाऽहं प्रभूतसम्पत्तिकतया कल्पवृक्षाणां
पुरोऽर्थित्वमुपगन्तुं नार्हामि तथैव तातशब्दस्याभिधेयोऽपि न भवितुमर्हामीति-
शोच्योऽस्मीत्यर्थः । अर्थाभिवितुमर्हामीति वाक्ये अर्थशब्दाच्चिप्रत्यये अर्थिन् शब्दाच्च
चिप्रत्यये अर्थाभिवितुमिति पदं सिध्यति । अर्थः वाच्य इत्यपि बोध्यम् ॥ ३६ ॥

प्रभूतसम्पत्तिशाली होनेके कारण कुवेरतुल्य मैं जिस प्रकार कमी भी कल्पवृक्षके
आगे वाचक नहीं हो सकता हूँ, वसी प्रकार 'तात' शब्दसे पुकारा भी नहीं जा सकता
हूँ । मुझे आपकी सत्यताके कारण कुछे सम्मान होगी ही नहीं, फिर मुझे तान शब्दके
अर्थ होनेका सौभाग्य कैसे प्राप्त हो सकेगा ॥ ३६ ॥

किं भोगवैभवयशःश्रितिजीविताद्यैरन्मोरुहाक्षि ! नियमैरनघैस्त्वमेव ।
शापातिरेकद्वयपावकशायिनो मे तापापनोदविधये तनयं प्रसुष्व ॥ ३७ ॥

किं भोगेति । भोगः तृक्चन्दनवनिताद्युपभोगः, वैभवम् ऐश्वर्यम्, यशो दान-
जन्या कीर्तिः श्रितिः भूः राज्यमित्यर्थः, जीवितम् प्राणधारणं तदाद्यैस्तन्पश्रुतिभिर्मम
किम् ? नास्ति किमपि फलमित्यर्थः, सन्तत्यभावे सर्वाण्यपीमानि भारायमाणानी-
त्याशयः । हे अन्मोरुहाक्षि ! कमलनयने ! कुन्ति ! अनघैः भर्तृनुज्ञानतया दोषशून्यैः
नियमैः व्रतोपवासादिभिः नियोगादिभिर्वा त्वम् एवं शापस्य किन्दमदत्त-स्त्रीप्रसङ्ग-
प्रतिषेधकाभिशापस्य योऽतिरेकः अतिशयः प्रकर्षस्त एव द्वयपावको वृत्ताग्निस्तत्र
गते यस्तस्य किन्दमप्रदत्तशापाग्निदह्यमानस्येत्यर्थः मे मम पाण्डोः तापापनोद-
विधये अनपत्यताजनितमनःखेदशान्तये तनयं पुत्रं प्रसुष्व जनय । 'अपत्यशून्य-
तयाऽहमिमानि भोगवैभवयशःश्रितिजीवितानि वृथा मन्ये, सन्तनिलाभस्य
च स्त्रीप्रसङ्गमात्रसाधनतया किन्दमशापेन तस्य कर्तुमशक्यतया च तप्येऽनो मर्दा-
यानुमत्या त्वं व्रतोपवासादिना नियमेन, नियोगेन वा पुत्रं प्रसुष्व, येन चैत्रजाप-
त्यमाप्याहं निर्वृतिमाप्तादयेयमिति तापर्यार्थः ॥ ३७ ॥

हे कमलनयने, मेरे लिये तृक्चन्दनवनितादिभोग, धन, यश, राज्य, जीवन यह
किस कामके हैं, मैं किन्दनपुनिके शापस्वयं वनवह्निमें डुल रहा हूँ, जनः मेरे सम्ताप
(अनपत्यताखेद) को दूर करनेके लिये तुम हमारी अनुज्ञा होनेके कारण निर्दोष व्रतो
पवानाद्युपाय अथवा नियोगसे सम्मान उत्पन्न करो, जिससे क्षेत्रजमन्त्रि प्राप्त करके मैं
अनपत्यतासे अग्नी रक्षा कर सकूँ ॥ ३७ ॥

इत्यसंकोचतः शोचतः पत्युरप्रसुवि सप्तप्रमन्दाक्षरमणीयं मन्दाक्षर-
मणीयन्त्रितमिदं वचनं पृथापि कथयामास ।

तीति । इति एवमुक्तप्रकारेण असङ्कोचतः निर्लज्जभावेन शोचतः चिन्तयतः पत्युः स्वामिनः पाण्डोः अग्रभुवि पुरोदेशे समग्रेण महता मन्दाद्येण लज्जया रमणीयं सुन्दरं यथा स्यात्तथा मन्दाः परिमिताः अक्षराणि मणय इव तैर्यन्त्रितं गुम्फितमिदं वक्ष्यमाणलक्षणं वचनम् पृथा कुन्ती अपि कथयामास । एवं स्फुटमुक्तवतः पत्युः पुरतः पृथाऽपि मन्दस्वरेण लज्जामभोजिमिदमूच इत्यर्थः ।

इस प्रकार असङ्कोचित रूपसे दुःख प्रकट करते हुए पतिदेवके आगे प्रभूत लज्जासे सुन्दर तथा मन्द मन्द कहें गये अक्षररूप मणिओंसे गुम्फित निम्नोक्त वचन पृथाने कहे ।

राजन् ! खलु पुरा मम पिता पितामहसमानस्य निशान्तमधिवसतः कृशां तनुलतां तपसा बहूतोऽपि दिशां ततिषु निशान्तरविकान्तिभृशान्तरङ्गाङ्गरुचां तरंगुपरंपरां तरलयतोऽशान्तमनसो मुनेरुपान्तपरिचरणाय मामनुशासितशैशवराज्यामपि नियोज्यामकरोत् ।

राजत्रिति । राजन्, महाराज, पुरा पूर्वसमये मम पिता जनकः कुन्तिभोजो नाम पितामहसमानस्य अतिवृद्धस्य ब्रह्मणा वा तुल्यस्य निशान्तम् अन्तः पुरम् अधिवसतः गृहागतस्य तपसा ब्रतोपवासादिना कायक्लेशकारिणा नियमेन कृशाम् दुर्बलाम् तनुलताम् काययष्टिम् बहूतः धारयतः अपि तपःकृशस्यापीत्यर्थः । दिशां प्राच्याद्रीनां दिशां ततिषु समुदायेषु निशान्तरवेर्वालसूर्यस्य भृशम् अन्तरङ्गाणाम् आत्मीयानाम् बालरविप्रभाभासमानानाम् अङ्गरुचाम् तनुकान्तीनाम् तरङ्गपरम्परां वीचीनिचयं तरलयतः प्रसारयतः सर्वासु दिशासु तेजस्विनीं देहकान्तिं प्रसारयतः अशान्तमनसः क्रोधनस्वभावस्य मुनेः ऋषेः दुर्वाससः उपान्ते समीपे परिचरणाय सेवार्थं अनुशासितं पालितं शैशवं बाल्यमेव राज्यं यथा ताम् बालिकाम् अपि नियोज्याम् परिचारिकाम् अकरोत् । पुराकाले मम गृहागतस्य दुर्बलतनोः सर्वदिगवच्छेदेन बालसूर्यप्रभामिव स्वां तनुकान्तिं विकिरतः क्रोधनस्वभावस्य दुर्वाससो बालामपि मां सेवायां न्ययुक्त इत्यर्थः ।

हे राजन् ! पुराने समयमें मेरे पिता कुन्तिभोजने मुझ बालिकाको दुर्वासा ऋषिकी परिचर्यामें नियुक्त किया था, जो दुर्वासा ऋषि, ब्रह्माके समान, हमारे घरमें वास करने-वाले, तपस्याके कारण कृशशरीर, बालरविकी कान्तिके समान शरीरकान्तिकी दिशाओंमें प्रक्षारित करनेवाले एवं नितान्त क्रोधी स्वभावके थे । (अनुशासितशैशवराज्याम्—बाल्यावस्थारूप राज्यपर शासन करनेवाली बालिका) ।

१. 'पुरा खलु पिता मम' ।

२. 'रविकान्त' ।

३. 'अन्तरङ्गरुचाम्' ।

४. 'तरलयितुः' ।

५. 'यौवराज्याम्' । इति पा० ।

ततो नियोगान्समयेषु लब्धुं मया महायन्त्रजुषा महर्षेः ।
आरामवल्लीरपहाय तस्य भ्रूवल्लिमेव प्रतिपाल्य तस्थे ॥ ३८ ॥

तत इति । ततः आत्मनो दुर्वाससः परिचर्यायां नियुक्तेरनन्तरम् समयेषु स्नान-
पूजाद्यवसरेषु महर्षेः दुर्वाससः नियोगान् जलाहरणाद्यर्थमादेशान् लब्धुम् आसाद-
यितुं महायन्त्रजुषा सातिशयं यत्नं धारयन्त्या कथमयं मां पानीयपुष्पादि समाहर्तुं-
माज्ञापयिष्यतीति सततसतर्कयत्यर्थः मया कुन्त्या आरामवल्लीः उद्यानस्थिताः लताः
अपहाय प्रविहाय बाल्योचितपुष्पावचयादिवैयग्र्यं त्यक्त्वेत्याशयः, तस्य महर्षेर्दुर्वा-
ससः भ्रूवल्लिम् भ्रूलताम् एव प्रतिपाल्य उत्सुकभावेन निरीक्ष्य तस्थे स्थितम् ।
सेवायां लग्नैर्जनैः सेव्यः कदा किमाज्ञापयेदेतदर्थमनन्यासक्तचित्ततया सदा स्थात-
व्यमिति ध्यानं महान् गुणः सेवकस्येति स एवं गुणोऽत्र कुन्त्या निरहङ्कारभावेनोप-
निबद्धो वेदितव्यः ॥ ३८ ॥

इसके बाद समय-समय पर मुनिकी आज्ञाओंको पानेके लिये अनवरत प्रयत्नशील
रहनेवाली मैंने पुष्पोद्यानवर्त्तिनी लताओंको छोड़कर मुनिकी भ्रूलता ही देखकर बैठना
पसन्द किया । मैं बालत्वमावसिद्ध पुष्पचयन-प्रवृत्तिको छोड़कर उनकी आज्ञाकी प्रतीक्षामें
उनकी भ्रूलता—आंखकी ओर देखती हुई बैठी रहने लगी ॥ ३८ ॥

यथा यथा सेवनयन्त्रजन्मना निदाघतोयेन निषिक्तमङ्गकम् ।

तथा तथावर्धत तापसान्तिके महाविकासा मम भक्तिवल्लरी ॥ ३९ ॥

यथा यथेति । सेवने मुनिपरिचरणे यो यत्नः प्रमासातिशयस्ततो जन्म उत्पत्ति-
र्यस्य तादृशेन मुनिपरिचर्याप्रमासप्रभवेणेत्यर्थः, निदाघतोयेन घर्मांभसा यथा
यथा यावतांशेन मम कुन्त्याः अङ्गकम् अल्पमङ्गम् शरीरावयवः निषिक्तम् सिक्तम्
आर्द्रम् अभवदिति शेषः, तथा तथा तावतांशेन मम भक्तिवल्लरी श्रद्धालता
तापसान्तिके मुनिविषयेऽवर्द्धत वृद्धिममजत् । यथा यथाऽहं मुनिपरिचरणजन्य-
श्रमांभसाऽसेचिपि तथा तथा मम भक्तिलता मुनिपर्युपासने वृद्धिमापदिति
भावः । अत्र सिच्यते कायः, वर्द्धते भक्तिलतेति विपमं नामालङ्कारः । अङ्गकमि-
त्युत्पार्थं कन् । स्पष्टमन्यत् ॥ ३९ ॥

सेवाविषयक प्रयासोंसे पैदा होनेवाले पत्तीनेकी बूंदोंसे जैसे-जैसे मेरे छोटे-छोटे
अङ्ग भीगते थे वैसे-वैसे मुनिपर आश्रित हमारी भक्तिरूपिणी लता बढ़ती जाती थी ।
परिश्रमके पत्तीनेसे ज्यों-ज्यों हमारे अङ्ग भीगते थे त्यों-त्यों हमारी श्रद्धा मुनिपर बढ़ती
जाती थी ॥ ३९ ॥

तपस्विनस्तस्य तपःकृशस्य सरूपतामात्रमिवाश्रयद्भिः ।
दिने दिने मे दयनीयरूपैरङ्गैरशेषैरतिकार्यमापे ॥ ४० ॥

नपस्विन इति । तपःकृशस्य तपस्याद्भूतघतोपवासादिना दुर्बलदेहस्य तप-
स्विनः मुनेः तस्य दुर्वाससः सारूप्यम् कार्यकृतं सादृश्यम् आसुमिव अधिगन्तुम्
इव आश्रयद्भिः कार्यं भजद्भिः दयनीयरूपैः कारण्यास्पदाकृतिभिः मम अङ्गैरङ्गैः
सकलैर्देहावयवैः दिने दिने अतिकार्यम् सातिशयं दौर्बल्यम् आपे प्राप्तम् । सेव्य-
मानस्य मुनेः कार्येनोपमितं कार्यमिवाधिगन्तुं दयनीयावस्थानि ममाङ्गानि परि-
व्यापिपरिश्रमेण दुर्बलान्यभवन्ति तात्पर्यम् । सारूप्यमधिगन्तुमिवेति हेतुव्येत्ता ॥

अति दुर्बलकाय तपस्वी दुर्वासाको कृशताके लगान कृशता प्राप्त करनेके लिये हमारे
दयनीय रूपवाले अङ्गोंने दिनानुदिन कृश होना प्रारम्भ कर दिया ॥ ४० ॥

आपादनेन समिधामभिषेकवारामभ्यर्चनामुमनसामपि तापसेन्द्रः ।
मय्येव शिष्यजनताम् मितां वितन्वन्नन्ते वसन्तमपि कोपमपाचकार ॥ ४१ ॥

आपादनेनेति । तापसेन्द्रः तपस्विकुलश्रेष्ठो दुर्वासाः समिधाम् द्वे मोपक-
रणकाष्ठानाम् अभिषेकवाराम स्नानार्थमपेक्षितानां जलानाम् अभ्यर्चनामुमन-
साम् पूजार्थकुसुमानाम् अपि आपादनेन सम्पादनेन (मयाऽनुष्ठितेन) मयि
कुन्त्याम् एव अमितां समग्राम् शिष्यजनताम् शिष्यजनभावम् वितन्वन् कुर्वन्
सन् अन्तेवसन्तम् सदा समीपवर्त्तिनं कोपम अपि अपाचकार दूरीकृतवान् । (यथा
कोऽपि गुरुः कुत्राप्येकत्र शिष्यं सर्वां ममतां निधाय तदितरं विद्यार्थिनं गम-
यति, तथा) मयि शिष्यभावं विभ्रदयं दुर्वासाः स्वाभाविकतया सदा समीप-
वर्त्तिनमपि कोपमहासीदित्यर्थः । 'अन्तेवसन् विद्यार्थी समीपस्थश्चेति श्लेषोऽत्र
चमत्कारभूमिः । 'छात्रान्तेवासिनो शिष्ये' इति कोशः ॥ ४१ ॥

तापसश्रेष्ठ दुर्वासाने—श्रीमन्को लकड़ा, स्नानार्थ जल, पूजाके लिये अपेक्षित फूल
आदि जुटा देनेवाली मूल कुन्तीपर सारी शिष्यजन-भावनाको केन्द्रित करके 'अन्तेवसन्'
विद्यार्थी तथा सदा सन्निहित कोपको भी दूर बना दिया । (जैसे किसी एक ही विद्यार्थी
द्वारा सारी व्यवस्थाके सम्पादनके भारके उठा लिये जाने पर गुरुदेव और विद्यार्थियोंको
उस भारसे मुक्त कर देने हैं उसी तरह) मेरी सेवासे प्रसन्न होकर दुर्वासाने अपना
कोप छोड़ दिया ॥ ४१ ॥

७ एकां समां तत्र वसन्कदाचिदेकां स मां पार्श्वगतामवेक्ष्य ।
समाधिवृत्त्या सह मौनमुद्रां समापयामास तपोधनेन्द्रः ॥ ४२ ॥

एकामिति । सः तपोधनेन्द्रः तपस्विश्रेष्ठो दुर्वासा नाम मुनिः तत्र मद्गृहे एकां
 ममाम् संवत्सरं तिष्ठन् स्थितः सन् कदाचित् माम् एकाम् सखीजनविरहिताम्
 शार्ङ्गगताम् मुनेः समीपे वर्तमानाम् अवक्ष्य विलोक्य समाधिवृत्त्या प्रणिधान-
 त्यापारेण सह सहैव मौनमुद्राम् मौनावस्थाम् समापयामास अवसायितवान् । मम
 गृहे वर्षं यावदास्थितो मुनिवरोऽसौ कदाचिदेकाकिनीं स्वसमीपेऽवस्थितां माम-
 विलोक्य समाधिं विमृज्य वक्तुमारभेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

वे तपस्विवर दुर्वासा मुनि एक वर्ष तक हमारे गृह पर रहे, एक समय जब उन्होंने
 मुझे अपने पास अकेली देखा, तब समाधि त्याग करके मौन भक्त किया, अर्थात् निम्न
 लिखित वचन कहा ॥ ४२ ॥

‘वत्से ! भवत्सेवासंप्रदायेन संप्रति भृशं प्रसीदामि’ इति व्याहृत्य
 म मुनिरनुकम्पितचेता मह्यमत्यर्थमभीप्सितार्थसमर्थापनपरतन्त्रं कमपि
 मन्त्रमुपादिक्षत् ।

वत्से इति । वत्से ! पुत्रि ! कुन्ति ! भवत्याः सेवायाः त्वया कृतायाः मम परिच-
 र्यायाः सम्प्रदायेन क्रमेण सम्प्रति इदानीं भृशम् अत्यर्थं प्रसीदामि, इति एवम्
 व्याहृत्य उक्त्वा स मुनिर्दुर्वासाः अनुकम्पितचेताः दयमानमनाः भूत्वा मह्यम्
 कुन्त्यै अत्यर्थम् भृशम् अभीप्सितस्य कान्यमानस्य अर्थस्य वस्तुनः समर्थापने
 संपादने परतन्त्रं वशगम् अभीष्टार्थसंपादकम् कमपि मन्त्रम् उपादिक्षत् उप-
 दिष्टवान् । मन्त्रानुक्तिर्गोप्यतया ॥

‘वत्से ! कुन्ति ! तुन्दारी सेवाके कमसे इत समय मैं अत्यन्त प्रसन्न हूँ’ ऐसा कहकर
 दयायुक्त हृदयवाले दुर्वासा मुनिने मुझे सर्वथा अभीष्ट वस्तु-प्रदानमें समर्थ एक मन्त्र
 बतलाया ॥

अपि कुधामावसंतरमुष्मान्मत्वा गुरुत्वं वरमन्त्रलाभे ।

अपुष्पवत्यामपि मे दशायामामोदभारोऽधिकमाविरासीत् ॥ ४३ ॥

अपि कुधामिति । कुधाम् कोपानाम् आवसतेः निवासभूतात् अपि अमुष्मात्
 दुर्वाससः वरमन्त्रलाभे अभीष्टफलदातृतयाऽभीष्टमन्त्रलाभे गुरुत्वं गौरवं भाग्यशालि-
 त्वमान्मनो मत्वा विज्ञाय अपुष्पवत्याम् रजोयोगरहितायाम् बाल्यरूपायामित्यर्थः ।
 दशायाम् मम अधिकम् महान् आमोदभारः प्रमोदः आविरासीत् अजायत ।
 पुष्पे सति लतास्वामोदः सुगन्धः प्रादुर्भवतीति प्रसिद्धिः सैवात्र व्यतिरेककोटी-
 कृता । लताः पुष्पिताः सत्य आमोदभारमादधतेऽहं त्वपुष्पवत्यपि महान्तमानन्द-
 मविन्दमिति भावः ॥ ४३ ॥

क्रोधके आश्रयभूत दुर्वासा मुनिसे इष्टफलद मन्त्रका मैं लाभ कर सकी इस गौरवको प्राप्त करके पुष्पवती नहीं होने पर भी मुझे महान् आमोद हुआ । साधारणतः लतायें फूलनेके बाद ही आमोद-सुगन्धसे युक्त होती हैं, लेकिन मैं पुष्पवती रजोधर्मिणी होनेके पहले ही उस ऋषिके वन्दनको प्राप्त करके बहुत प्रसन्न हुई ॥ ४३ ॥ ५१५२८

अधुना तस्य प्रभावेण शतमुखमुखासु निखिलासु लेखरेखासु^१ ये ये परार्ध्यास्ते ते रहसि कृतसान्निध्याः स्वानुगुणगुणगणविभवानात्मभवा-
न्मयि विकसदनुकम्पाः संपादयिष्यन्ति ।

अधुनेति । अधुना सम्प्रति तस्य महर्षेर्दुर्वाससो मन्त्रस्य प्रभावेण सामर्थ्येन शतमुखमुखासु इन्द्रमुखासु निखिलासु सकलासु लेखरेखासु देवसमुदयेषु ये ये परार्ध्याः श्रेष्ठाः ते ते देवाः रहसि एकान्ते कृतसान्निध्याः (मयाऽऽहूताः सन्तो मम) समीपमुपगताः स्वानुगुणः स्वरूपोचितः यो गुणगणः शौर्यसामर्थ्यसम्पन्न-
तादिः स एव विभवः सम्पत्तिः येषाम् तान् स्वसदृशगुणगणसंयुक्तान् आत्म-
भवान् पुत्रान् मयि मद्विषये विकसदनुकम्पाः जायमानानुग्रहाः संपादयिष्यन्ति
जनयिष्यन्ति । तस्य दुर्वासोदत्तस्य मन्त्रस्य प्रभावेण मया ध्यायमानाः केषुपि
शक्रप्रभृतयो देवा मयि स्वसदृशशौर्यादिगुणशालिनः पुत्रान्मयि जनयितुमवश्यं
दयिष्यन्त इत्याशयः ॥

इतः समय दुर्वासा द्वारा उपदिष्ट उस मन्त्रके प्रभावसे इन्द्र प्रभृति देवगणमें जो प्रधान हैं वे सभी एकान्तमें (मेरे बुलाने पर) उपस्थित होकर मुझमें अपने समान शौर्यादि गुण गणोंपेत् पुत्रोंको उत्पन्न करनेका कृपा कर सकते हैं । (मैं जिस देवताको चाहू उन्हें अपने पास एकान्तमें बुलाकर उनके समान पुत्रको अपनेमें उनसे उत्पन्न करवा सकती हूँ) ॥

इति नृपाय कृपायतचेतसे यदुसुता मुनिनेतुर्नुग्रहम् ।
अदृशनन्नृणपीडमहर्षतेरभिदधे रत संगमर्ज विना ॥ ४४ ॥

इति नृपार्थेति । इति एवं प्रकारेण कृपायतचेतसे दयावशीभूतहृदयाय नृपाय राज्ञे पाण्डवे मुनिनेतुर्मुनिश्रेष्ठस्य दुर्वाससः अनुग्रहं वरप्रदानलक्षणां कृपाम् यदुसुता यदोः कुन्तिभोजस्य नाम्नो यदुर्वंशिनः पुत्री कुन्ती अहर्षतेः सूर्यस्य अदृशनन्नृणपीडम् दन्तक्षतजन्यकष्टरहितम् रतसङ्गमर्जं सुरतप्रापणं विना विहाय अभिदधे । एवं दयमानमानसाय पाण्डवे कुन्ती दुर्वासोवरप्रदानकृपा-
वृत्तं सर्वमात्यक्केवलं सा मन्त्रपरीक्षणाय सूर्यमाहूय वाल्ये सूर्येण सह रतवतीति

१. 'लेखरेखासु' : २. 'प्यानमात्रसाध्यसानिध्याः' । ३. 'स्वस्वानुरूपगुणविभवान्' ।

४. 'रतिः' । इति पा० ।

नोवाच, तस्य चौर्यरतरूपत्वेन कुलद्वयनिन्द्यत्वादिति । अत्रार्हर्षतेः सूर्यस्य रते
'अदशनघ्नणपीड'मिति विशेषणं चौर्यरते दशनच्छदघ्नणविधानमयुक्तं बोधयत्का-
मशास्त्रस्थितिं परिचययति । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ ४४ ॥

इस प्रकार कृपा करनेवाले राजा पाण्डुसे कुन्तीने मुनिवेषे दुर्वासाके वर-प्रदानकी
सारी बातें बता दी, केवल मन्त्रपरीक्षाके लिये उसने सूर्यका आवाहन किया था और
उसने उनके साथ (दन्तक्षत्र वंजित-चौर्यरत) सम्भोग भी किया था इस बातको छिपा
लिया । चौर्यरत दोनों कुलके लिये अवशस्कर होगा इसलिये उस अंशको प्रकाशित
नहीं किया ॥ ४४ ॥

इति वचनमयीं सुधां किरन्तीं यदुनृपतेस्तनूयां प्रशंसमानः ।

पतिरनुमनुते स्म पौरवाणां प्रकृतमहोत्सवपारदर्शनाय ॥ ४५ ॥

इति वचनमयीमिति । इति प्रागुक्तस्वरूपां वचनमयीं वागात्मिकां सुधाम्
अमृतं किरन्तीं वर्षन्तीं यदुनृपतेः कुन्तिभोजस्य तनयां पुत्रीं कुन्तीं प्रशंसमानः
हृदयेनाभिनन्दयन् पौरवाणां पतिः पाण्डुः प्रकृतस्य प्रारब्धस्य महोत्सवस्य
वरमन्त्रलाभात्मकस्य पारम् अन्तः तद्द्वारकपुत्रलाभरूपः तस्य दर्शनाय
अनुमनुतेस्म अनुज्ञां ददातिस्म । एवममृतमयं वरमन्त्रलाभरहस्यमभिदधत्यै
कुन्त्यै पौरववंशप्रधानः पाण्डुः प्राप्तेन मन्त्रेण साध्यं पुत्रलाभरूपं महोत्सवं
कर्तुमनुज्ञामदादिति भावः । पुष्पिताग्रावृत्तम्, 'अयुजि नयुरगरेफतो यकारो
युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति च तल्लक्षणम् ॥ ४५ ॥

इस प्रकार वचनरूप अमृत वरसाने वाली कुन्तीकी हृदयसे प्रशंसा करते हुए पौरव-
वंशके प्रधानभूत राजा पाण्डुने उसे इस प्रारब्ध उत्सव-मन्त्र लाभके पार पानेकी अनु-
मति दे दी, पाण्डुने अनुमति दे दी कि तुमने मन्त्र पाकर जिस उत्सवका प्रारम्भ किया
है उसका अन्न भी देख लो, अर्थात् मन्त्र द्वारा देवोंको आहूत करके उनसे पुत्र
उत्पन्न करो ॥ ४५ ॥

तदनन्तरम्—

धर्मात्प्राप युधिष्ठिरं पवनतो भीमं च भीमं द्विषां

जिष्णां जिष्णुमतीव धृष्टगुमनया कुन्ती मुनेर्विद्यया

अन्या सापि तथैव तत्र नकुलं रूपास्पदं गीष्पतेः

सख्यात्रं सहदेवमप्यजनयन्नासत्ययोरन्निकात् ॥ ४६ ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तरम् पत्युर्नियोगाज्ञाप्राप्तेः परतः । धर्मादिति । अनघा

पत्युरनुशामासाद्य प्रवृत्ततया पापास्पृष्टा कुन्ती मुनेः दुर्वाससः विद्यया मन्त्रेण धर्मात् यमराजात् युधिष्ठिरं नाम पुत्रं प्राप, पवनतो वायोः द्विपां शक्राणां भीमं भयङ्करं भीमं नाम पुत्रं प्राप जनयामास, जिष्णोः इन्द्रात् अतीव घृणुम् अत्यन्त-गम्भीरं जिष्णुं नामार्जुनं प्राप जनयामास । तदेव कुन्त्या धर्मवायुशक्रंभ्यो देवेभ्यो युधिष्ठिरभीमार्जुना नाम त्रयः पुत्रा अजायन्तेति पादद्वयार्थः । अन्या द्वितीया सा माद्री अपि तथैव मुनिद्वारोपदिष्टया कुन्त्या माद्रथै कथितया विद्यया मन्त्ररूपया नामत्ययोः स्ववैद्ययोः अश्विनीकुमारयोः अन्तिकात् सकाशात् तत्प्रसङ्गात् तत्र तस्मिन्समये रूपास्पदसौन्दर्यनिधानम् नकुलं नाम गीप्पतेः बृहस्पतेः सच्छात्रं सदृशं तमिव विद्याबुद्धिसम्पन्नं सहदेवम् अपि अजनयत् उदपादयदित्यर्थः । अश्विनीकुमारयोर्द्वित्वनित्यसम्बद्धतया तयोः प्रसङ्गेन माद्रथाः नकुलसहदेव-नामकौ पुत्रावजनिपातामिति स्फुटाशयः । 'जिष्णुरिन्द्रेऽर्जुने जैत्रे' इति- 'नासत्या-वश्विनौ दत्तौ' इति चामरः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्- 'सूर्याश्वैर्मसजस्तताः स गुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति च तत्त्वचणम् ॥ ४६ ॥

पतिर्का आशा पालनेके कारण नियोजन्य पापरो अस्पृष्टा कुन्तीने दुर्वासा द्वारा उद्दिष्ट मन्त्रके प्रभावसे धर्मराजके साथ प्रसङ्ग करके धर्मराजको, और वायुके साथ प्रसङ्ग करके शक्र-भयङ्कर भीमसेनको ध्रुव इन्द्रके साथ प्रसङ्ग करके अतिधीर अर्जुनको जन्म दिया । पाण्डुकी दूसरी रानी माद्रीने भी कुन्ती द्वारा बनाये गये उसी मन्त्रके द्वारा अश्विनीकुमारको बुलाकर उनके साथ प्रसङ्ग किया जिससे उसके अति सुन्दर तथा बुद्धिमानके ममान बुद्धिमान नकुल और सहदेव नामके दो पुत्र उत्पन्न हुए ॥ ४६ ॥

तदनु वासवनन्दनसंभृताः स पटुगीतिरवप्रमदालयः । सुमनसस्तु यथोचितमाचरन्निपतनं भुवि नृत्यविधिं दिवि ॥ ४७ ॥

उदन्तिपित । तदनु युधिष्ठिरादिजन्मानन्तरम् वासवस्य इन्द्रस्य नन्दने प्रसा-दने सम्भृताः वासवस्य नन्दने तदारभ्य वने च सम्भृताः सम्पादिताः पटुगीतिर-वेण मनोहरगीतशब्देन सहितानां प्रमदानामप्सरसामालयः समूहा यत्र तथा विधाः सुमनसो देवाः, पटुगीतिरवेण प्रमदैः सानन्दैरलिभिः सहिताः सुमनसः पुष्पाणि च यथोचितम् यथायोग्यतं भुवि निपतनं (पुष्पाणि) दिवि स्वर्ग-नृत्यविधिम् (देवाः) आचरन् कृतवन्तः । अयमाशयः—युधिष्ठिरादिपूतपन्नेषु वासवस्य हर्षेण नियुक्ता गायन्तीभिः सुस्वराभिरप्सरोभिः सहिता देवमहा दिवि ननृतुः, इन्द्रस्य नन्दनालये वने सम्पादिताः मयुरं कूजद्विभ्रमरैः सहिताः सुमनसः (पुष्पाणि) च भुवि निपेतुः । अत्र नन्दन, संभृत, प्रमदालि, सुमनः शब्दाः श्लिष्टाः । श्लेषसङ्कीर्णं यथासङ्ख्यन्नामालङ्कारः । 'सुमनाः मालतीपुष्प-पण्डितेषु सुरेषु च'—'त्रियः सुमनसः पुष्पम्' इति च विश्वामरौ ॥ ४७ ॥

युधिष्ठिर आदिके जन्म ले लेने पर इन्द्रकी प्रसन्नतासे प्रेरित होकर मधुर गीत गाने वाली अप्सराओंको साथ लेकर देवतागण स्वर्गमें नृत्य करने लगे, एवं इन्द्रके उषान नन्दनवनमें सम्पन्न तथा मधुर शब्द करनेवाले मतवाले भ्रमरोंसे युक्त फूल पृथ्वी पर गिरने लगे । इन्द्र आदि देवोंने खुशियों मनाई और आकाशसे पुष्पवृष्टि भी हुई ॥ ४७ ॥

जन्मोत्सवो महानेपां जलमत्यच्छमावहन् । ४७ ॥

विद्यामनन्यसामान्यां त्रीडां कुम्भभुवोऽनयन् ॥ ४८ ॥

जन्मोत्सव इति । एषां युधिष्ठिरादीनाम् महान् अभूतपूर्वः जन्मोत्सवः प्रादुर्भाव-
प्रभवः प्रमोदः जलम् सर्वमपि वारि अत्यच्छम् अतिस्वच्छम् आवहन् कुर्वन् सन्
कुम्भभुवः अगस्त्यस्य मुनेः अनन्यसामान्याम् अनितरसाधारणीम् विद्यां जल-
स्वच्छीकरणात्मिकाम् त्रीडाम् अनयत् लज्जितवान् । 'अगस्त्योदये जलशुद्धिः'
इति प्रथिताभाणकेनागस्त्यस्य जलशोधकत्वमभिधीयते, इतः पूर्वमियं जलशो-
धनकलाजास्त्यमात्रवृत्तिरासीत्, अधुनैषां जन्मना जले प्रसन्नतां गते सति सा
तदीया विद्या लज्जितेवाजायत, अनन्यसामान्यताव्यावृत्तेः, अधुनावधि परासाध्य-
तया मता जलशुद्धिर्जन्मोत्सवेन कृतेति मुनेर्विद्या लज्जितेव जातेति भावः ॥ ४८ ॥

युधिष्ठिर आदिके जन्मसे होनेवाले महान उत्सवने जलको अतिशय स्वच्छ बनाकर
दूमरोंमें नहीं रहनेवाली अगस्त्यकी जलशोधन विद्याको लज्जित सा कर दिया । अब तक
'अगस्त्योदये जलशुद्धिः' की प्रथा थी, परन्तु इनके जन्मसे जब पानी आपसे आप साफ
हो गया तब अगस्त्यकी जलशोधन विद्या लजा भी गई ॥ ४८ ॥

स्वस्य चक्रगतिं सख्युः स्वयमप्याश्रिता इव

जवात्प्रदक्षिणज्वाला जज्वलुर्यज्यपावकाः ॥ ४९ ॥

स्वत्येति । यज्वनां यज्ञं कुर्वताम् पावकाः पवित्रतासम्पादकाः त्रेताग्नयः स्वस्य
सख्युः मित्रस्य वायोः चक्रगतिम् चक्राकारभ्रमणलक्षणं गतिम् आश्रिताः प्राप्त-
वन्त इव स्वयम् अपि आत्मनाऽपि जवात् वेगात् प्रदक्षिणज्वालाः सख्यभागगामि-
शिखाशालिनः सन्तः जज्वलुः दिदीपिरे । अग्नयो दक्षिणावर्त्ताः सन्तो वेगेन दिदी-
पिरे, ते स्वसुहृदो वायोश्चक्राकारचलनविद्यां स्वमप्यभ्यास्यन्निति भावः ॥ ४९ ॥

वाजिर्होको पवित्र करनेवाली त्रेताग्नियों दक्षिणावर्त्त ज्वालासे पूर्ण होकर वेगसे
धधकने लगीं, मानों उन अग्नियोंने अपने प्रिय मित्र वायुकी चक्राकार गति अपना ली हो ॥

सामोवो भीमसंभूतिसंभूताशौचवत्तया ।

संकुचन्निव संस्पर्शे समीरो मन्दमावर्त्ता ॥ ५० ॥

सामोद इति । सामोदः सुगन्धयुक्तः हर्षपूर्णश्च समीरो वायुः भीमस्य द्वितीय-
पाण्डवस्य संभूत्या जन्मना सम्भूतम् जनितं यत् अशौचम् अपवित्रभावस्तद्वत्तया
तद्युक्तत्वेन संस्पर्शं पराङ्गस्पर्शं सङ्कुचन् सङ्कोचं धारयन्निव मन्दम् शनैः आववौ
वातिस्म । जाते पुत्रे पितुः कतिपयदिनव्यापकमशौचं सम्पद्यत इति स्मार्त्तसम्प्र-
दायः, तेन वायुः स्वात्मजस्य भीमस्य जन्मनाऽधिगताशौचं इव पराङ्गस्पर्शं वार-
यितुकामः सन् सुगन्धपूर्णः सहर्षश्च भूत्वाऽपि शनैर्ववौ इति भावः । ववौ इति
वातेः कर्त्तरि लिट् ॥ ५० ॥

भीमके जन्म लेनेके कारण होनेवाले अशौचसे युक्त होकर वायु सुगन्धपूर्ण तथा
प्रसन्न होकर भी दूसरोंके शरीर स्पर्शको बचाती सी हुई धीरे धीरे बहती थी । जिसको
सन्तान होती है उसे कुछ दिनों तक अशौच मनाना होता है, इस स्मार्त्त नियमका
पालन करनेवाला भीमका पिता पवन भीमके जन्म लेने पर दूसरोंके स्पर्शसे बच बच कर
धीरे धीरे बहता था ॥ ५० ॥

कन्यकात्वेऽपि मय्येपा कामुकीति स्मरन्निव ।

प्रसूतिदिवसं कुन्त्याः प्रादिद्युतदहस्करः ॥ ५१ ॥

कन्यकात्वेऽपीति । एषा कन्यकात्वेऽपि अनूढदशायाम् अपि मयि मद्भिषये
कामुकी रिरंसुः अभूत् अजनि इनि स्मरन्निव अहस्करः भास्करः कुन्त्याः प्रसूति-
दिवसं युधिष्ठिरादिजन्मवासरं प्रादिद्युतत् समधिकं प्रकाशयामास । कन्यकात्वेऽ-
पीत्यपिनाऽनुपभुक्त्यौवनोपभोगप्रदायित्वेन कुन्त्यां रवेः प्रेमप्रकर्षो व्यज्यते, स
एव चाधिप्रसूतिदिवसं प्रकाशातिशयसम्पादनेन पुरस्कृतो वेद्यः ॥ ५१ ॥

यह कुन्ती जब कन्या थी, तभी इसने हमारे प्रति रतिकी इच्छा प्रकटकी थी, उसके
इस प्रेमको याद सा करके सूर्यने उसके प्रसूतिदिवस-युधिष्ठिरादि जन्म दिनको खूब
प्रकाशित कर दिया, सूर्यने युधिष्ठिर आदिके जन्मके दिन अपना प्रकाश खूब फैलाया ॥ ५१ ॥

पुष्पात्प्रागेव सुपुत्रे पुत्रमेपेति वीरुधः । ५२ ॥

फलेग्रहय एवासन्प्रसूनात्प्राक्पृथावने ॥ ५२ ॥

पुष्पात्प्रागिति । एषा कुन्ती पुष्पात् रजोयोगात् प्राक् पूर्वम् वात्य एव पुत्रं कर्णं
नाम सुपुत्रे उत्पादयाच्चकार इति मत्वा मनसिकृत्य इव पृथाया वने कुन्त्यावास-
समीपोद्याने वीरुधः लताः प्रसूनात् कुसुमदर्शनात् प्राक् पूर्वम् एव फलेग्रहयः फल-
धारिण्यः आसन् 'पुष्पमग्रे कृत्वा फलानि जायन्त' इति प्रसिद्धं तदेवात्र पुष्पा-
त्प्राक् फलधारणं लताभिः कुन्तीस्पर्द्धयेव कृतं वर्ण्यते । 'स्याद्रजः पुष्पमार्त्तवम्'
'स्याद्वन्यः फलेग्रहिः' इत्युभयत्रामरः ॥ ५२ ॥

इस कुन्तीने पुष्प-रजोयमसे पहले ही प्रसव (कर्ण जन्म) कर चुकी है, इस लिये

(स्पर्धांते) कुन्तीके उद्यानकी लनाब्रोंने भी फूलसे पहले फलोंकी धारण करना पसन्द किया । जब फल लगते हैं तब लनाके निकटमें फल होता है बादमें उसके आगे फूल होता है, इसी वस्तु स्थिति पर यह उत्प्रेक्षा आधारित है कि लनाब्रोंने भी कुन्तीकी देखा-देखी फूलके पहले फलोंका धारण करना पसन्द किया ॥ ५२ ॥

तदनु गुणगणैरभङ्गुरशुभंयुताविकासमये समये—

तदन्विति । तदनु नत्पश्चात् गुणगणैश्चन्द्रतारादिभिः अभङ्गुरायाः पर्याप्तायाः अस्तीप्तायाः शुभंयुतायाः शुभफलाधायकयोगस्य विकासमये वृद्धिजनके समये काले प्राप्ते सतीत्यर्थः ।

इसके बाद किमी मङ्गलनय सनयमें जब चन्द्रमा-नारा आदि शुभ फलप्रद वन रहे थे, तब—

६ प्रजाधिपोऽसौ प्रथमं युधिष्ठिरे सुतेषु तेजस्विषु तेषु पञ्चषु ।

प्रभाकरे पञ्चतपा इवोन्नते व्यापारयामास विलोचनद्वयम् ॥ ५३ ॥

प्रजाधिपोऽसौ इति । असौ प्रजाधिपो राजा पाण्डुः तेजस्विषु स्वभावतस्तेजः सहितेषु तेषु पञ्चसु सुतेषु युधिष्ठिरादिषु पञ्चत्वात्मनः पुत्रेषु मध्ये उन्नते विशालकाये ज्येष्ठत्वाव्यासकायवृद्धिप्रकर्षे युधिष्ठिरे पञ्चतपाः पञ्चाग्निमध्ये तपस्यापरायणो जनः प्रभाकरे सूर्ये इव विलोचनद्वयम् निजं नयनयुगलम् व्यापारयामास अर्पितवान् । पाण्डुः शुभे समये प्रथमं युधिष्ठिरमपश्यत्तया पञ्चाग्निव्रती प्रथमं प्रभाकरमेव पश्यतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

राजा पाण्डुने पाँचों पुत्रोंमें लंबे (ज्येष्ठ होनेके कारण बड़े) युधिष्ठिर पर सर्वप्रथम अपनी नजर डाली, उन्होंने सबसे पहले युधिष्ठिरको देखा, जैसा पञ्चाग्नि व्रत करनेवाला तपस्वी पहले सूर्यपर अपनी दृष्टि डालता है । पञ्चाग्नि व्रत वह होता है जिसमें तपस्वी अपनी चांगे तरफ आग बला लेता है और ऊपरमें सूरज तपते रहते हैं, उसी वनसमें बैठा हुआ व्रती ध्यान लगाता है । इस व्रतका उल्लेख कालिदास तथा नावने भी अपने काव्योंमें किया है—‘शुचौ चतुर्णां ज्वलतां हविर्भुजां शुचिस्मिता मध्वगता सुमध्यमा । विजित्य नेत्रप्रतिधातितीं प्रमानमन्ददृष्टिः सवितारमैक्षत ॥’ ५म सर्ग कुमारतन्त्रम् । माघमें—‘तेजस्विमध्ये तेजस्वी दवीयानपि गम्यते । पञ्चमः पञ्चतपस्तपनो जातवेदस्तान्’ ॥ ५३ ॥

तपस्विनीनां स्ननपायिनस्ते दूरकणत्कीचकदत्तकर्णाः ।

वने दिनान्ते वसुधेन्द्रपुत्रा बलकेषु निद्रासुखमन्वभूवन् ॥ ५४ ॥

तपस्विनीनामिति । ते युधिष्ठिरादयः पञ्च वसुधेन्द्रपुत्राः राजसुताः वने पाण्डु-

नाऽध्युपिते कानने तपस्विनीनां प्रतिवेशस्थितानामृषिपत्नीनां स्तनपायिनः स्तन्यरसं पिबन्तः, द्रुम् ईपत् क्षणत्सु शब्दायमानेषु कीचकेषु वेणुषु—‘कीचका वेणुवस्तेत्युर्यं स्वनन्त्यनिलोद्गताः’ इति परिभाषितेषु दत्तकर्णाः अर्पितश्रुतयः वेणुशब्दान् शृण्वन्त इत्यर्थः, दिनान्ते सन्ध्यासमये वल्केषु वल्कलेषु निद्रासुखम् शयनम् अन्वभूवन् अनुभूतवन्तः । वने घात्रीस्थाने ऋषिस्त्रियः, गानस्थाने वेणुस्तनः, दोलाशयनस्थाने वल्कलशयनं च तानुपाचरन्तित्याशयः ॥ ५३ ॥

वह युधिष्ठिर आदि पाँचो राजकुमार वनके पड़ोसकी ऋषिपत्नियोंके दूध पीते, मधुर मधुर शब्द करनेवाले वेणुओंको ध्वनिको सुनने एवं सन्ध्या समयमें वल्कल पर सोते थे, उन लोगोंको परिचर्यामें धार्ये नहीं थी, बाजे नहीं बजते थे और उन्हें सुलानेके लिये दोल नहीं लगाये गये थे, क्योंकि वनमें इनका प्रबन्ध कहाँसे हो सकता था ? वहाँको परिस्थितिके अनुसार हो उनका लाडल-पाटल संभव हुआ ॥ ५४ ॥

क्षुत्पीडया स्तनरसे कलहं शिशूनां

कुन्ती तदा शमयितुं कुचकुम्भयुग्मे ।

एकं युधिष्ठिरधनञ्जययोश्च भाग-

मेकं समीरणसुतस्य च संविभेजे ॥ ५५ ॥

क्षुत्पीडयेति । कुन्ती क्षुत्पीडया बुभुक्षाकष्टेन स्तनरसे स्तन्ये विषये शिशूनाम् कलहं विवादं शमयितुं निवारयितुम् तदा तत्र काले कुचकुम्भयुग्मे स्तनरूपकलशद्वये एकं कुचकुम्भम् युधिष्ठिरधनञ्जययोः धर्मपुत्रार्जुननामकयोः प्रथमनृतीयपुत्रयोः एकञ्च समीरणसुतस्य वायुजातस्य भीमस्य संविभेजे विभज्य दत्तवती । बुभुक्षापीडयाऽस्मी त्रयोऽपि कुन्तीपुत्रा यदा स्तन्यपानविषयेऽहमहमिकृतयाऽकलहायन्त तदा तेषां कलहं निवारयितुकामा कुन्ती द्वयोरात्मनः स्तनयोरेकं युधिष्ठिरधनञ्जययोर्भागमकल्पयदेकञ्चापरं स्तनं भीमस्य भागं कृतवती, तस्य चद्वाशित्वेन ममेनांगेनोदरपूर्तरसंभवात्तथा सति कलहकारणस्यानपनेयत्वादिति भावः ॥ ५५ ॥

कुन्तीके तीनों लहके जब भूभकी पीटाते स्तन-पानमें झगड़ने लगे तब कुन्तीने अपने दोनों स्तनोंका बट्वाग करके उनका झगड़ना छुड़ाया, उसने दोनों बड़े और छोटे युधिष्ठिर तथा अर्जुनके लिये एक स्तन दिया और पूरा एक स्तन भीमके हिस्सेमें जाने दिया, क्योंकि नीमकी भूख वहाँ थी, यदि उसे अधिक भाग नहीं मिलता तो कलह शान्त नहीं हो सकता ॥ ५५ ॥

निशाचरैः समं वान्ये नियोद्धुमिव कौतुकी ।

उत्तानशयने मुष्टिमुदग्रां मारुतिर्दधौ ॥ ५६ ॥

निशाचरं गिति । मरुतो वायोरपत्यं मारुतिः भीमः राक्षसैः समं सह वाल्ये

बालकावस्थायाम् एव नियोद्धुम् बाहुयुद्धं कर्तुं कौतुकी कुतूहलवानिव उत्तान-
शयने ऊर्ध्वमुखशयनावस्थायाम् उदग्राम् उपरिकृताम् मुष्टिम् मुकुलिताङ्गुलि-
करदशाम् दधौ । उत्तानशयो बालो भीमो यदुदग्रां मुष्टिं बबन्ध तत्तस्य भाविनो
राक्षसैः सह बाहुयुद्धस्य विषये उत्कण्ठाभिव प्राकटयदित्याशयः ॥ ५६ ॥

बालक भीम शय्या पर चित लेटा हुआ है, उसकी मुट्ठियां बंधीं तथा ऊपरकी ओर
उठी हुई हैं, वह ऐसी लगता है मानो वह राक्षसोंके साथ युद्धके लिये इस बाल्यावस्थामें
उत्कण्ठित हो, वह मुट्ठी बांधकर राक्षसोंको डरवा रहा हो ॥ ५६ ॥

ततः क्रमेण गतेषु कतिपयेषु वासरेषु—

तत इति । ततः तदनन्तरम्, क्रमेण कतिपयेषु कतिपु चन वासरेषु दिनेषु
गतेषु अतीतेषु सत्सु ।

पद्मिरात्मपितृयोपिति भूमौ स्पर्शनं परिहरन्त इवैते ।

जानुभिः करसरोजसहायैश्चङ्क्रमं चमदकुर्वत बालाः ॥ ५७ ॥

पद्मिरिति । पुत्रे बालाः युधिष्ठिरादयः आत्मनः स्वस्य पितुः पाण्डुर्योपिति
पत्न्याम् (राज्ञो भूपतित्वेन भुवस्तत्पत्नीत्वं बोध्यम्) भूमौ (पितुः पत्न्या मातृ-
त्वेन भूमौ मातृत्वमवगत्य तस्यां पादन्यासस्य मातुः काये पादन्यासवत् परिहर-
णीयतया) पद्भिः चरणैः स्पर्शनम् स्पर्शं परिहरन्तः त्यजन्तः इव करसरोजसहायैः
कमलोपमकरसहकृतैः जानुभिः चङ्क्रमम् संचारं चमदकुर्वत चमत्कृतवन्तः, जानु-
चरणं चक्रुरित्यर्थः । बालाः प्रथमं हस्ताभ्यां जानुभ्यां च भुवि चरन्तीनि
स्वभावसिद्धं तदनुसारेण पञ्चापीमे पाण्डुपुत्रा हस्ताभ्यां जानुभ्यां च संचरमाणाः
लोकानानन्दयामासुः, तेषां तथाचरणं मातृस्थानीयायाः पृथिव्याः पादेन स्पर्शस्य
परिजिहीर्षामूलकत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इति हृदयम् । स्वागतावृत्तम् ॥ ५७ ॥

इसके बाद क्रमशः कुछ दिन वातने पर, मानों पाण्डुके लड़के युधिष्ठिरादि अपने
पिता-पाण्डुकी स्त्री-पृथ्वीको अपने पैरोंसे नहीं छूना चाहते हों इसीलिये वे हाथ तथा
जानुकी सहायतासे चलते थे, जो लोगोंको चमत्कृत करता था । ज्ञान-सम्पन्न जन अपने
पूज्य वर्गकी अपना पैर छुलाना नहीं चाहते हैं, पृथ्वी पाण्डुमोग्या होनेके कारण पाण्डुकी
स्त्री हुई, इसीलिये उनके लड़के युधिष्ठिर आदिके लिये वह मां हुई, उसे ये लड़के अपने
पैरोंके मानों स्पर्शसे बचाना चाहते थे, इसीलिये केवल हाथ तथा जानुओंसे ही चलते
थे । लड़कपनमें जो लड़कोंका हाथ-जानुसे चलना होता है, उसीको कविने पृथिवी स्पर्श-
परिजिहीर्षामूलक बताया है । यहाँ हेतुत्वैकाग्र्य स्पष्ट है ॥ ५७ ॥

आदाय भीममतिमांसलमुत्तमाङ्गेऽप्यग्निाय जानुकृतचङ्क्रममाश्रमान्ते ।

बाह्यालतैव वेहनाद्विरराम शश्वत्कौतूहलं न तु कदाचन तापसीनाम् ॥ ५८ ॥

आदायेति । आश्रमान्ते आश्रमस्य समीपे जानुकृतचङ्क्रमम् जानुभ्यां चलन्तम् अतिमांसलम् अतिस्थूलवपुष्कम् बलवन्तं च भीमम् भीमसेनन्नाम द्वितीयं पाण्डुपुत्रम् आदाय गृहीत्वा अङ्गे कृत्वेत्यर्थः । अपि किञ्च शिरसि आघ्राय तापसीनाम् मुनिस्त्रियाम् बाहालता भुजवल्ली एव वहनात् भीमस्योत्थापनपूर्वकात् धारणात् विरराम निवृत्ता, (मांसलस्थूलतनोस्तद्वहनस्य श्रमसाध्यतया तासां हस्तास्तद्वहनान्निवृत्ताः) शश्वत् पुनः (तासां तापसीनाम्) कौतूहलं वहनोक्तत्वं तु न विरराम समाप्तिं न गतम् । भीमं वहन्त्यः शिरसि जिघ्रन्त्यश्च मुनिललनास्तद्भारस्यासह्यतया श्रान्तभुजा अपि प्रसन्नमुखकान्तेस्तस्य वहनान्नाट्यन्ति तात्पर्यम् । 'बलवान्मांसलोऽसलः'—'भुजा बाहा च बाहौ स्या'दिति च त्रिकाण्डशेषः ॥ ५८ ॥

तापस ललनायें भामको जो बड़ा स्थूल तथा बलवान् लड़का था, गोदमें लेती थीं, उसका शिर चूमती थीं, ऐसा करनेमें उन तापम-स्त्रियोंके हाथ (गोद लेनेमें बोजिल भीमके भारसे) भले ही थक जाते थे, परन्तु उस दुधर बालकको गोद लेनेसे उनका मन नहीं भरता था ॥ ५८ ॥

वृद्धतापसपुरःप्रसारितं वेणुदण्डमवलम्ब्य शैशवे ।

भावयन्निव गदापरिग्रहं भाविनं पवनभूश्चचार मः ॥ ५९ ॥

वृद्धतापसेति । मः पवनभूः वायुपुत्रः भीमः शैशवे बाल्यावस्थायाम् वृद्धतापसेन केन चिद् वृद्धेन तपस्विना पुरः भीमस्याग्रे प्रसारितं स्थापितं वेणुदण्डम् वंशयष्टिम् अवलम्ब्य गृहीत्वा भाविनं स्वेन करिष्यमाणं गदापरिग्रहम् गदास्वीकारम् भावयन् सूचयन्, इव चचार । यदैव भीमो वृद्धतापसावस्थापितं दण्डमादाय चचार तदैव लोका अन्वमासिपुर्यदयं बालो गदाग्रहणं करिष्यतीति भावः ॥ ५९ ॥

बूढ़े तपस्वियों द्वारा अपने आगेमें रखी गई बांसकी लाठी धानकर जब वायुपुत्र भीम अपनी बाल्यावस्थामें चलते थे तब ऐसा प्रतीत होता था मानों वह लोगोंको सूचना दे रहे हों कि मैं कभी गदाका ग्रहण करनेवाला हूँगा । बूढ़ोंकी लाठी पकड़कर भीमके चलनेसे लोग उनके गदाकुशल होनेकी उन्मीद करने थे ॥ ५९ ॥

मुनिसुतैरविशेषजुगो वने मुहुरमी नवशैशवकेलिपु ।

मलिनतामनयन्त कलेवरं मदकलाः कलभा इव धूलिभिः ॥ ६० ॥

मुनिसुतैरिति । वने कानने मुनिसुतैः तत्रत्यमुनिबालकैः अविशेषजुगः अव्यतिरिक्तव्यवहाराः समानवृत्तयः अमी युधिष्ठिरादयः कुमाराः बालाः पाण्डुराजपुत्राः नवासु नूतनासु शैशवकेलिपु बाल्योचितक्रीडासु मदकलाः मत्ताः कलभाः करि-

शावकाः इव धूलिभिः रजोभिः कलेवरं वपुः मलिनताम् भूसरत्वम् अनयन्त
प्रापितवन्तः, मुनिशिष्यवद् व्यवहरन्तोऽमी युधिष्ठिरादयो राजशावका इव स्वं स्वं
देहं रजसा मलिनं कुर्वन्तिस्मेति भावः ॥ ६० ॥

सर्वाश्रमे मुनिपुत्रोंके सनान ये पांचो पाण्डव वात्स्योचित नये नये खेलोंके प्रसङ्गमें
धूलिसे अपने कायको मलिन बना लिया करते थे, जैसे मल हाथोंके बालक अपनी देह
पर धूल उछाल लिया करते हैं ॥ ६० ॥

तत्र तत्र मृदुपांसुषु पाण्डोः पुत्रपादतलविन्यसनेन ।

छत्रकेतुकुलिशैः स्फुटरेखैश्चित्रवत्यभवदाश्रमभूमिः ॥ ६१ ॥

तत्र तत्रेति । पाण्डोः आश्रमभूमिः पाण्डुनाऽधिष्ठित आश्रमप्रदेशः तत्र तत्र
सर्वत्रेत्यर्थः, पुत्राणां पाण्डोः सुतानां युधिष्ठिरादीनां मृदुपांसुषु सूक्ष्मरजस्सु पाद-
तलविन्यसनेन चरणन्यासेन स्फुटाः स्पष्टाः सुपरिचयाः रेखाः आकारविशेषाः
येषां तैस्तयोक्तैः छत्रकेतुकुलिशैः आतपत्रध्वजवज्रैः चित्रवती सचित्रा अभवत् ।
पाण्डोराश्रमे यत्र यत्र तदर्मकाः कोमलधूलिषु चेदस्तत्र तत्र तच्चरणन्यासेन छत्रस्य
ध्वजस्य वज्रस्य च स्फुटा रेखा अङ्किता अभूवस्ताभिश्च रेखाभिस्तस्याश्रमस्य
भूमिः सचित्रेव व्यधीयतेति तात्पर्यम् । एतेन ध्वजादिरेखाङ्कितचरणशालितया
साम्राज्यलक्षणं व्यञ्जितम् ॥ ६१ ॥

पाण्डुके आश्रममें कोमल धूल पर उनके लङ्के युधिष्ठिरादि बालवृन्द जहाँ जहाँ
चरण रखते थे वहाँ वहाँ उनके चरणोंमें वर्तमान स्पष्ट रेखावाले ध्वज, छत्र एवं वज्रके
चिह्न साफ साफ बनते जाते थे, जिनसे सम्पूर्ण आश्रमभूमि ही सचित्र सी लगती थी ।
इनका तात्पर्य यह हुआ कि उनके चरणोंमें ध्वज आदि की साम्राज्यमूचक रेखाएँ वर्तमान
थीं, जिनका चित्र धूलमें बन जाँदा करता था ॥ ६१ ॥

लीलास्मितैः सुकिंयुगाद्रलङ्घिर्लालाजलानां प्रपतैर्दृष्टिः ।

बाला दधुस्ते हृदि मौक्तिकानां माला ध्रुतोल्लेखनरन्ध्रसूत्राः ॥ ६२ ॥

लीलास्मिनैरिति । ते बालाः युधिष्ठिरादयः पाण्डुसुताः सुकिणोः ओष्ठप्रान्तयोः
युगान् गलङ्घिः कान्त्याकारेण पतङ्गिः लीलास्मितैः सलीलहासैः लालाजलानां
वृद्धिः प्रधुभिः प्रपतैश्च विन्दुभिरपि ध्रुतोल्लेखनरन्ध्रसूत्राः शाण्वर्षगच्छिद्-
सूत्रविरहिनाः मौक्तिकानां मालाः मुक्तावजो दधुः धारयन्तिन्म । मुक्तावजो हि
सामान्यतः शाण्वर्षजनरन्ध्रसूत्रयुगा एव भवन्ति परमसी बाला यद्वाष्टपुटयुगान्
स्मितकान्तीर्विकिरन्ति यच्च लालामांकरान् पातयन्ति मय्येताः शाण्वर्षजनवृद्धि-

करणसुत्रगुम्फनादिरहिता मुक्तामाला एव जायन्त इति । 'प्रान्तावोष्टस्य सृकिणी'
'सृगिका स्यन्दिनी लाला'—'पृषन्ति विन्दुपुत्रौ' इति सर्वत्रामरः ॥ ६२ ॥

उन पाण्डुपुत्रोंके मुखोंसे ओठोंके बीच हेकर अति भास्वर मन्द मन्द मुसकान निकलती थी, माथ ही उनके लेर भी गिरा करने थे, दोनों मिलकर ऐसे प्रतीत होते थे, मानों उन बालकोंने बिना गगड़े एवं सूत्र तथा धिद्रसे वज्रित मोतियोंकी मालाएं पहन रखी हों । लेरकी दूँटें मोतीके समान गोल गोल थी, हँसोंकी कान्तियोंने उन मोतियोंमें कात्र पैदा कर दिया होगा, इस प्रकार दोनोंका सङ्गन मालाकार प्रतीत होने लगा होगा ॥ ६२ ॥

अत्यन्तवाल्यादमृतायिताभिरन्योन्यमर्थोक्तिभिराह्वयत्सु ।

स भीमसेनोऽजनि 'पाण्डुपुत्रेध्वर्थोक्तनामापि च पूर्णनामा ॥ ६३ ॥

अत्यनेति । अत्यन्तवाल्याद् अतिबालभावाद् हेतुभूताद् अमृतायिताभिः
सुधावदाचरन्तीभिः तद्वन्मथुराभिरित्यर्थः, अर्थोक्तिभिः अस्फुटोक्तिभिर्वालोक्तितया
अप्रकटवर्गाभिरुक्तिभिः पाण्डुपुत्रेषु युधिष्ठिरादिषु अन्योन्यमाह्वयत्सु परस्परमा-
ह्वानं कुर्वत्सु सत्सु स भीमसेनो नाम द्वितीयः पाण्डुपुत्रः अर्थोक्तनामा अपि उक्त-
नामार्धः अपि पूर्णनामा सम्पूर्णाभिधानः अजनि जातः । वाल्यात्ते पाण्डुपुत्राः
मथुराभिरस्फुटाभिश्च वाग्भिरन्योन्यमाह्वयन्ति, ते च पूर्ण नामोच्चारयितुमपारय-
न्तोऽर्धं नामैवोच्चार्य विरमन्ति, तावत्तैव च वक्तव्यसमाप्तिं प्रतियन्ति, स्थिता-
वस्यां युधिष्ठिरार्जुनादयोऽपूर्णनामान एव तिष्ठन्ति, परं भीमसेनस्य नामनि
अर्धोच्चारितेऽपि सति स पूर्णनामा जायते, तावतापि तस्य संप्रतिपत्तेस्तावतोऽप्यं-
यस्यार्थसमाप्तत्वात्, युधिष्ठिरार्जुनादीनां नामस्वर्धोच्चारितेषु तु तथात्वं नोपपद्यत
इत्याशयः ॥ ६३ ॥

अतिबालक होनेके कारण पाण्डुके पुत्रगण अनृतोपम तुतली बोलियोंसे एक दूसरेको
पुकारते हैं, इस स्थितिमें उनके द्वारा पूरा नाम उच्चारित नहीं होता है, तब औरोंके
नाम तो अधूरे ही रह जाते हैं, परन्तु भीमसेनका नाम अर्धोच्चारित होने पर भी पूरा
हो जाता है । भीमसेनका नाम यदि आधा भी कहा जाता है तथापि उसका आधा
'भीम' एक नाम बन जाता है, क्योंकि वह भी एक सार्थकपद है, औरों के नामकी
स्थिति भिन्न है, क्योंकि उनका आधा पूरा पद नहीं होता है ॥ ६३ ॥

तदानीमयमन्त्रालिकासूनुरविलम्बितं संक्रन्दन् इव पञ्चनन्दनागम-
संपदा तथा मुदमैमितपचां वभार ।

तदानोमिति । तदानीं बालेषु बाललीलापरेषु सत्सु अयम् अम्बालिकासुतुः पाण्डुः सङ्क्रन्दन् इन्द्र इव तथा पञ्चानां तत्सङ्ख्याकानाम् नन्दनानां पुत्राणाम् आगम-
रूपया सम्पदा लाभरूपेणैश्वर्येण, इन्द्रपदे—पञ्चानां नन्दने वने अगमानां पारिजा-
तादितरुणां सम्पदा समृद्धया, अमितपञ्चाम् अनल्पाम् सुदम् हयं वमार प्राप्त-
वान् । यथेन्द्रस्य पारिजाततरुसमृद्धया महानानन्दो जायते तथा पाण्डुरपि पञ्चा-
नाममीषां पुत्राणां लाभेन महान्तमानन्दमविन्दतेति भावः । ‘सङ्क्रन्दनो दुश्च्यवन-
त्तरापाण् सेववाहनः’—‘पलाशी दुद्रुमागमाः’ इत्युभयव्रामरः ।

उक्त समय अम्बालिकाके पुत्र पाण्डुने पांचों पुत्रोंके लाभरूप सन्निहिते महान् आनन्द प्राप्त किया जैसे इन्द्र अपने नन्दनवनमें पांच पारिजातादि वृक्षोंके लाभरूप सन्निहिते महान् आनन्द प्राप्त करते हैं ॥

पुत्रेषु तेषु कमपोषितेषु विलोकयन्त्या विहरत्सु कुन्त्याः ।

आप्याययामासतुस्तर्ङ्गं प्राप्यापि माद्रीतनयौ यमत्वम् ॥ ६४ ॥

पुत्रेभ्यो । क्रमात् क्रमशः पोषितेषु यथोचितलालनपालनादिना पुष्टि गमितेषु तेषु युधिष्ठिरादिषु पुत्रेषु विहरत्सु सानन्दं क्रीडत्सु सत्सु विलोकयन्त्याः विहरत्-
स्तान् पुत्रान् पश्यन्त्याः कुन्त्याः माद्रीतनयौ नकुलसहदेवौ यमत्वं युग्मजातत्वं प्राप्यापि यमजौ सन्तावपि (कुन्त्याः) अन्तरङ्गम् अन्तःकरणं हृदयम् आप्याय-
यामासतुः आनन्दं प्रापयामासतुः । सामान्यतो यमं हृद्वा लोको विभेति, परं यमौ—यमलौ सन्तावपि माद्रीपुत्रौ कुन्त्या हृदयमानन्दयामासतुः, तयोर्मृतमातृ-
कतया कुन्त्याः समधिकवात्सल्यमाजन्वादित्यर्थः । यमत्वं प्राप्यापि कुन्त्या हृदयमानन्दयामासतुरिति विरोधः, यमत्वं युग्मत्वमिति च तत्परिहारः । विरो-
धामासोऽलङ्कारः ॥ ६४ ॥

पाण्डुके पांचों पुत्र जब क्रम-क्रमसे पुष्ट होकर विहार करने लगे, तब उन्हें देवतां हुई कुन्तीके हृदयको माद्रीके पुत्र नकुल तथा सहदेव यमत्ववाली होकर भी आनन्दित करते थे, यमत्व शब्दका साधारणतः ‘यमका भाव’ यह अर्थ प्रतीत होता है, इन अर्थमें विरोध है, क्योंकि जो यमत्व प्राप्त करेगा वह कितनीही आनन्दित कैसे करेगा, उससे तो सती टरेगी, परन्तु यमत्वका अर्थ जब युग्मजातत्व—जुड़ुआपन किया जायगा तब विरोध छूट जायगा । यही विरोधामास यहाँ पर है ॥ ६४ ॥

तैरादराद्वनलतासु दृढीकृतासु दोर्लाविधेः परिचितस्य सहर्षिपुत्रैः ।

पययिलन्ध्वमसकृत्पवमानमूनोरारोहणं द्रुतमभूद्वसानभूमिः ॥ ६५ ॥

तैरादरादिति । तैः युधिष्ठिरादिभिः पाण्डुपुत्रैः ऋषिपुत्रैः तपस्वितनयैः सह दृढी-
कृतासु त्रिचतुरादिलतातन्तुमेलनेन सवल्लवं गमितासु वनलतासु वनलतारूप-
रज्जुषु आदरात् सातिशयस्नेहवशात् परिचितस्य कृतस्य दोलावित्रेः दोलारोह-
णस्य पर्यायलब्धं क्रमप्राप्तं पवमानसूनोः वायुपुत्रस्य भीमस्य आरोहणम् असकृत्
अनेकधा द्रुतम् आशु अवसानभूमिः अभूत् अजायत । अयमर्थः—दोलारोहणं
कामयमानाः पाण्डुपुत्राः सवयोभिर्ऋषिपुत्रैः सह लतातन्तुस्त्रिचतुर्वारमावर्त्य
रज्जुतां नीत्वा दोलामारोहन्ते पर्यायेणारोहन्ति च परं पर्यायक्रमेण यदैव भीम-
स्यारोहणस्यावसर आयाति तदैव सा दोला द्रुतं भज्यते, न काकतालीयेनेदं
भवति किं त्वसकृदिदं दृष्टमित्यर्थः । एतेन भीमस्य समधिकसारवत्ताकृता
भारवत्ता व्यञ्जिता ॥ ६५ ॥

मुनिपुत्रोके साथ मिलकर पाण्डुपुत्रोंने लताओंको तीन-चार बार लपेट कर उसीका
झूला बनाकर क्रम क्रमसे उस पर चढ़कर बड़े शौकसे झूलने थे, क्रमशः जब भीमका
पर्याय आता, तब उसके चढ़ते ही वह झूला दृढ़ जाता, ऐसा अनेक बार होता था ।
उनके भारको वह लताओंका झूला बर्दास्त नहीं कर पाता था ॥ ६५ ॥

भीमेन दन्तयुगले विधृतं यमन्ये वन्येभमारुहुरद्रिनिभं सगर्भ्याः ।
शुण्डां प्रगृह्य विजयः स्वयमेव मानी तं लीलया रदपथेन समारोह ॥ ६६ ॥

भीमेनेति । अन्ये अर्जुनातिरिक्ताः भीमस्य सगर्भ्या आतरो युधिष्ठिरनकुल-
सहदेवाः भीमेन दन्तयुगले उभयदन्तदेशे विद्यतम् धृत्वा निश्चलतामापादितम्
यम् अद्रिनिभम् पर्वततुल्यम् उन्नतं वन्येभम् अरण्यचरं गजम् आरुह्य, मानी
अभिमानशाली विजयोर्जुनः स्वयम् आत्मना एव शुण्डां प्रगृह्य रदपथेन दन्त-
मार्गेण (तं वन्येभम्) आरोह । मानिनो नान्यस्योपकृतिं मर्पयन्तीत्याशयः ॥ ६६ ॥

अर्जुनको छोड़कर और युधिष्ठिर, नकुल, सहदेव, भीमके द्वारा दांत पकड़ करके
खड़ा किये गये जिस वनगजपर चढ़ते थे, उसी हाथीपर अभिमानी अर्जुन बिना भीम की
सहायताके ही उस हाथीकी शुण्डाको पकड़कर दांतके मार्गसे चढ़ जाना था ॥ ६६ ॥

तदनु विधिवदुपनीतानां क्रमेण मधुरेण वयसा शिरसा च विधृत-
वपुषां विनयगौरवपुषां सकलासु कलासु कौशलमुन्मीलयतां तेषां
यशांसि वलभेदनमदायलस्य धाम्ना युगलमपि युगपदुल्लङ्घ्यामासुः ।

नदन्विनि । तदनु तदनन्तरम् विधिवत् यथाशास्त्रमर्यादम् उपनीतानाम् उपनी-
यनानाम् कृतयज्ञोपवीतसंस्काराणाम् क्रमेण मधुरेण रमणीयेन वयसा वाल्यात्परेण

यौवनेन विधत्तवपुषाम् आश्रितशरीराणाम् शिरसा मस्तकेन च विनयगौरवपुषाम्
विनयेन व्यवहारं कुर्वताम् विनीतानामित्यर्थः, सकलासु कलासु तत्तद्विद्याविशेषेषु
कौशलम् दक्षताम् उन्मील्यतां प्रकटीकुर्वताम् तेषां पाण्डुपुत्राणां यशसि नम्रता-
जन्याश्च कीर्तयः बलमेदन इन्द्रस्तन्मदावलस्य हस्तिन ऐरावतस्य धाम्नी युगलम्
आवासस्थानद्वयम् सागरं स्वर्गं च युगपत् सहैव उल्लङ्घयामासुः । तेषां कीर्तयः
सागरं तीर्त्वा स्वर्गं चातिक्रम्य प्रासरन्नित्यर्थः । ऐरावतस्य जन्मस्थानं सागरः,
स्थितित्थानं स्वर्गः, तदुभयमत्र धामयुगलपदार्थः ।

इमके बाद यथाशास्त्र उन बालकोंका यशोपवीत संस्कार हुआ, उनका शरीर रमणीय
यौवनसे पूर्ण हुआ और उनका शिर विनयसे नम्र हुआ, उन्होंने मारी कलाओंमें कौशल
प्राप्त किया, इन सभी कारणोंसे उन पाण्डुपुत्रोंका यश इन्द्रके हाथी ऐरावतके दोनों
स्थानों—सागर तथा स्वर्गको साथ साथ पार कर गया । अर्थात् उनका यश सागरके
पारमें और स्वर्गके भी ऊपर फैल गया ।

नवतरुणिमलक्ष्मीनन्दनीयं शरीरं

कुरुवृषभसुतानां कुर्वती नेत्रपात्रम् ।

मुनिततिरिति मेने मोहनाय त्रिलोक्याः

स्वविशिख इव कामः सोऽपि किं पञ्चधाऽभूत् ॥ ६७ ॥

नवनमपिनेति । मुनीनां ततिः समुदायः नवस्य नूतनस्य सद्य उद्भिन्नस्य तरु-
णिन्तो यौवनस्य लक्ष्या शोभया नन्दनीयं प्रशंसनीयं लोभनीयं च कुरुवृषभ-
सुतानां पाण्डुपुत्राणां शरीरं वपुः नेत्रपात्रं चक्षुर्विषयं कुर्वती सती त्रिलोक्याः
लोकत्रयस्य मोहनाय वशीकरणाय सः प्रसिद्धपराक्रमः कामः कन्दर्पः अपि स्वस्या-
त्मनः कामस्य विशिखो बाणः (पुष्पम्) इव पञ्चधा पञ्चप्रकारकः अभूत् किम्
इति मेने मन्यतेस्म । अयमाशयः—अतिसुन्दर-यौवनशोभा-सम्पन्नान् गुताद्
पाण्डुपुत्रान् दृष्ट्वा मुनयः स्वचेतसि सम्भावयन्ति 'किं लोकत्रयं वशीकर्तुं कामो-
ऽपि स्वविशिखवत् पञ्चधा जात' इति । तद्विग्रहस्य पञ्चप्रकारकत्वं प्रसिद्धमेव ।
उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ॥ ६७ ॥

नवयौवनकी शोभासे युक्त इन पाण्डुपुत्रोंकी देहकी देखकर मुनियोंकी मण्डली ऐसा
समझती थी कि क्या संसारकी अपने वशमें करनेके लिये कामदेवने अपने बाणों (कृशों) को
तन्हु पांच प्रकारका रूप धारण किया है ? कामके पांच बाण प्रतिष्ठ हैं, उन्हींकी तरफ
स्वयं कामदेवभी पांच ठो दन गया है क्या ? ॥ ६७ ॥

अथ कदाचिदखिलहरिदन्तरनिरन्तरबलमानमलयपयमानकम्पित-
चम्पकसंपादितसौरभसंपदनुकम्पितनिलिम्पयथाः केसरकुसुमकेसरशिख-

रभासुरधूलीधूसरदिशो मनसिजविजयसहकारचतुरसहकारपल्लवतल्लजपरिचर्वणगर्वायमाणकलकण्ठयुवककण्ठोक्तपथिकजनसंदोहजीवितसंदेहा वनदेवतावदनतिलकायमानतिलककलिकावलिपलितंभाबुकनभोविभागा मदनहुतमुगङ्गारसदृशकमलभृङ्गारुमधुरसासङ्गारचितमदभृङ्गारवविभवतुङ्गारहितमिथुनशृङ्गाररसाः समुन्मिषद्वासन्तिकामिषेण सीमन्तिनीरतेन्दन्तं दुरन्तं विचिन्त्य रहसि वसन्तं नृपं तमिव हसन्तो वसन्तोदयवासरा मन्दं मन्दमरण्याङ्गधरण्यां कमपि विकासमापादयामासुः ॥

अथ कदाचिदिति । अथ कदाचित् अनन्तरं कस्मिंश्चित्काले वसन्तोदयवासराः वसन्ताख्यस्यर्त्ताः उदयस्य आविर्भावस्य वासराः दिवसाः मन् मन्दम् लघु लघु शनैःशनैरित्यर्थः, अरण्याङ्गधरण्याम् वनावयवभूमौ पाण्डुसेवितवनभूमावित्यर्थः, कमपि वर्णयितुमशक्यं विकासम् उद्रेकम् आपादयामासुः । वसन्तदिवसाः कदाचित्तस्य वनविभागस्य महान्तं विकासं चक्रुरित्यर्थः । ते वसन्तदिवसाः कीदृशा इत्यपेक्षायामाह—अखिलेत्यादि । अखिलेषु सर्वेषु हरिताम् दिशाम् अन्तरेषु मध्यभागेषु निरन्तरम् सततं वल्मानैः चलद्भिः पवमानैः वायुभिः कम्पिताः चालिताः ये चम्पकाः चम्पकाख्यकुसुमतरवः तैः मग्नादितया वसन्तागमसमये लब्धया सौरभसम्पदा सुगन्धसम्पत्त्या अनुकम्पितः अनुगृहीतः निखिलः निलिम्पपथः देवमार्गा आकाशो येषु तादृशास्तथोक्ताः, सर्वासु दिशासु सततं वहद्भिर्मलयानिलैः कम्पितानां चम्पकवृक्षाणां सुगन्धेन वियद्योजयन्त इति विशेषणार्थः । केसरकुसुमानां वकुलपुष्पाणां ये केसराः किञ्चलकास्तच्छिखरेष्वग्रभागेषु भासुराभिः स्थित्वा प्रकाशमानाभिः धूलीभिः पुष्पपरार्गैः धूमराः नलिनाः दिशो येषु तथोक्ताः, वकुलधूलिमलिनीकृतदिशावकाशा इत्येतद्विशेषणार्थः । मनसिजस्य कामदेवस्य विजये सकलपराभवे सहकारः सहायता तत्र चतुरस्य दत्तस्य सहकारस्यान्नतरोर्यं पल्लवतल्लजाः प्रशंसनीयाः पल्लवास्तेषां परिचर्वणेन आस्वादनेन गर्वायमाणः सगर्वः कलकण्ठयुवा युवककोकिलस्तस्य कण्ठेनोक्तः मृष्टमभिहितः पथिकजनसन्दोहस्य पान्थकुलस्य जीवितमन्देहो येषु तथोक्ताः, कामस्य लोकविजये सहायभूतानां चूनवृक्षाणां नवपल्लवास्वादनेन सगर्वाणां कोकिलयूनां कण्ठेन स्फुटामिधीयमानपथिककुलप्राणसंशया इत्यर्थः । वनदेवतानां वनाधिष्ठात्रीणां देवतानां वदनेषु मुखेषु निलकायमानाः चन्दनविन्दुवदवभासमानानि यानि तिलकानि पुष्पमेदास्तेषामंकलिकानां कुड्मलानां वलिभिः समुद्रायैः पलितंभाबुकः नभोविभागाः

१. 'नृद्गार' ।

२. 'मनसि विचिन्त्य' ।

३. 'अरण्याङ्गधरण्याम्' इति पा० ।

आकाशदेशो येषु तयोक्ताः, विकसितानि तिलकुसुमानि वनदेवताहृद्यतिलका-
नीव प्रतिभान्ति, तैश्च भ्रवलिन आकाशदेशो रवेतकेणो बृद्ध इव येषु दिनेषु प्रती-
यते तादृशा इत्याशयः । मदनः काम एव हुतमुगनिः तदङ्गारसदृशानि यानि कम-
लानि तान्येव नृङ्गारवः 'सुराही' शब्दस्थानानि सूक्ष्मसुखानि मद्यपात्राणि तेषु
यो मधुरसः परागः स एव मधुरसो मद्यम् तदासङ्गेन तदासेवनेन रचितो
जितो मदः मत्तता येषां तेषां नृङ्गाणां भ्रमराणामारवाः गुञ्जितानि तेषां विमवेन
गमृष्टया नृङ्गः विमालः अरहितानाम् अवियुक्तानां मिथुनानां स्त्रीपुंसानां यूनां
नृङ्गारसः संभोगसुखं येषु ते तयोक्ताः, कमलानि रकामतया कामहुतमुगङ्गारा-
कृतीनि, तान्येव सूक्ष्मसुखं स्त्रीपुमाण्डानि तेषु वर्तमानो यो मधुरसो मद्यं परागश्च
तदास्यादनेन मत्ता भ्रमराः शब्दायन्ते, तदुत्खनिसमेधितमदनाश्च युवानो
महत्संभोगसुखमनुभवन्ति येषु तादृशा इत्येतदर्थः । समुन्मिषन्त्यः विकसन्त्यो
या वासन्तिका मायवीकुसुमानि तासां मिषेण छलेन तं नृपं पाण्डुं हसन्तः उप-
हसन्तः, कीदृशम् पाण्डुम् ? इत्यपेक्षायाम्—स्त्रीमन्तिनीरतेः स्त्रीसंभोगस्य उद-
न्तम् वृत्तं दुरन्तम् किन्दमशापस्यावध्यतया, मृत्युपर्यवसायिनं विचिन्त्य विभाव्य
गृह्मि पृकान्ते गृहीपकवस्तुवजिते वसन्तम्, इति विगेषणं बोध्यम् । उपमा-
रूपकोट्येवानुप्रासानां संसृष्टिः ॥

इतरे वाट सम्राट् दिशाओंमें निरन्तर बहती हुई हवासे कांपते हुए चम्पक द्वारा
प्रकटित सुगन्धने आकाशको डुक करनेवाले, कुरबक हृत्के विश्वत्की धूलसे दिशाओंको
मलिन करनेवाले, कामकी दिव्यद्वयमें सहायता-दक्ष कामके प्रशुनर्णय पल्लवोंके आत्मा-
वनसे मगन होकर युवा द्वारा स्पष्ट जण्टसे बड़ा गया है अधिकजनोंके जीवनमें मन्देहलिन
दिनोंमें ऐसे, वनदेवताके मुखके तिलरुको तण्डु लगनेवाले तिरक प्रमूनोंकडियोंके मन्देहसे
ज्वेतमस्तकवाना बृद्ध बन गया है आसमान जिनमें ऐसे, कामदेवस्व आगेके अङ्गारोंके समान
प्रतीत होनेवाले कमलनेत्र सुराही (मद्यपात्र)में स्थानि पुष्परसस्वर मदिकाके सेवनसे मगनवाले
भ्रमरोंके नृङ्गार-मृदुलिसे विमल हो गया है संयुक्त सुखोंका संभोग सुख जिन दिनोंमें
रताइया, कीर्त्तनीका इत्थान-नृपुण्यवसायी होगा ऐसा सोचकर पृकान्तमें देते हुए
गया पण्डुको जिनमें हुई माधवीके बहनेसे इतने हुए, वसन्त शत्रुके दिन धनि गंडम
पवती लवली भूमिमें अवर्गनीय विवासको प्राप्त हुए ॥

किं शुकस्य वदने रुचिरत्वं किं शुकस्य हृदयेऽपि वशित्वम् ।

किंशुकस्य कुमुमेषु नदन्ती शंसति स्म मधुपातिरितीव ॥ ६८ ॥

किं शुनत्वेति । शुकस्य पत्रिविगेषस्य वदने चञ्ची रुचिरत्वं सौन्दर्यं किं कीदृ-
शम् ? पलाशपुष्पममर्शं रक्तिमवकिमादिकृतं शुकवदनस्य सौन्दर्यं न गण्य-
मित्यर्थः, शुकस्य हृदये व्यासपुत्रस्य वित्तेऽपि कीदृशं वशित्वं जितेन्द्रियत्वम्,

तदपि न प्रशंस्यम्, कामोत्तेजकपलाशकुसुमदर्शनेन तस्याप्यपनेयत्वादिति भावः । किंशुकस्य पलाशस्य कुसुमेषु नदन्ती शब्दायमाना मधुपाणिः अमरमाला इतीव शंसवित्स्म कथयवित्स्म । शुकमुत्तमानानि पलाशपुष्पाणि मुनीनामपि मोह-
कराण्याविरासन्मित्यर्थः ॥ ६८ ॥

पलाशके फूलोंपर गुब्बार करती हुई अमरमाला नानों कह रही थी शुककी चोंचकी लाडिला क्या है ? और शुकदेवसुनिके हृदयका वशित्वनी क्या है ? इस पलाश-पुष्पके समान शुकवदननी पराजित है और इसकी देखकर शुकसुनिमी अपना वशित्व खोदेगे ॥ ६९ ॥

कुरवके रवकेलिमृतः सुधासमधुरं मधुरं मधु षट्पदाः ।

पपुरवापुरवार्यमपि स्मयं नृपवने पवनेरितपादपे ॥ ६६ ॥

कुरवक इति । पवनेरितपादपे वायुकन्मितदुमे अत्र नृपवने पाण्डोराश्रमवर्त्तिनि कालने कुरवके तदाख्यकुसुममेदे रवान् गुञ्जितानि केलीः क्रीडाश्च विभ्रति ये ते तथा रवकेलिमृतः षट्पदाः अमराः सुधासमधुरं सुधोपमम् मधुरं हृद्यत्वादनम् मधु पुष्परसं पपुरात्वादयमानासुरपि च अवार्यं दुर्वारम् अतिप्रबलम् स्मयम् नदन् अवापुः प्राप्तवन्तः । वातकन्मितवृष्टे पाण्डोराश्रमे अमराः पुष्परसं पीत्वा मत्ता अजायन्तेत्यर्थः । अत्र वाक्यार्थहेतुकं कान्यलिङ्गमनुप्रासश्च ॥ ६९ ॥

हवासे झूठे हुए वृक्षोंसे नरे उस पाण्डुनृपके आश्रमस्थ वनमें कुरवकके वृक्षोंपर गुब्बार तथा क्रीडा करनेवाले मौरि अदृष्टमन स्वादु मधुर पुष्परस पीकर स्वतः अपरिहार्य नदते मत् हो रहे थे ॥ ६९ ॥

अथास्मिन्नमुता तपोवनपरिसरे पटीरगिरिवन्धुना गन्धवहस्तन्धयेन संनिधिं नीयमानो मद्रजः परिग्रहस्तपस्यन्तमपि मनस्यन्तः कं परिताप-
संपदा न लिप्सेदित्ययन्तिरमप्यलिगिरा बोधयन्त्यामिव वनवासन्त्यामयं क्षणादेव क्षितिपतिरिक्षुधन्वनो लज्यतामध्यरुम् ।

अथेति । अयं एतदनन्तरम् वासन्त्यान् माधवीलतायाम् इति वक्ष्यमाणप्रकार-
कम् अयान्तरम् अन्यमयम् श्लिष्टं वाक्यमित्यर्थः, अपि अलिगिरा अमरशब्देन बोधयन्त्याम् प्रतिपादयन्त्याम् इव अयम् क्षितिपतिः राजा पाण्डुः जगात् क्षति-
इषुधन्वनः कामदेवस्य शरव्यतां लज्यत्वम् अव्यरुहत् आरुढः कामातुरो जात इत्यर्थः । वासन्त्या किमुकमित्यपेद्यामाह—मन्निव्रिति । अस्मिन् अत्र कुटीर-
परिसरे पर्णशालासन्निधौ अमुना एतेन पटीरगिरिवन्धुना मलयाचलसन्धन्विना गन्धवहस्तन्धयेन बालपवनेन मन्दानिलेनेत्यर्थः, सन्निधिं नीयमानो समीप-
आप्यमाणः मद्रजः परिग्रहः नम वासन्त्याः रजसः परागत्य परिग्रहः संपर्कः,

१. 'तपोवनकुटीरपरिसरे' । २. 'मद्रजापरिग्रह' । ३. 'वासन्त्यामियन्' । इति पा० ।

(अर्यान्तरे-मद्रजः मद्रदेशोद्भवः परिग्रहः स्त्री माद्रीरूपा ललना) तपस्यन्तम् तपस्यासंलग्नम् अपि कम् अन्तः मनसि चित्ते परितापसम्पदा न लिम्पेत् परितप्तं न कुर्यात् । सर्वोऽप्यस्मिन् समये वासन्तीपुष्परजसा सम्पर्कमवाप्य तपस्यापरायणः सद्यपि मनसि कामविकारं लभेतेति सर्वसाधारणी कामविकृतिरुक्ता, मद्रजा तपस्वी समीपस्था चेत् पाण्डुस्तपस्यद्यपि कामविकृतचेता जात इति पाण्डुपत्नीयोऽर्थः । 'पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः' इत्यमरः ॥

इसके बाद इस पर्णशालाके पासमें बहनेवाले इस मलयाचल-सम्बन्धी बालक पवन-मन्दानिलके द्वारा समीप लाये गये वासन्ती परागके (माद्री-स्त्रीके) सम्पर्कमें आकर तपस्यामें निरत रहने वाला भी कौन जन अन्तश्चित्तमें कामविकारजन्य परितापको नहीं प्राप्त करेगा इस द्वयर्थक वाक्यको अमरके शब्दोंसे जब वनकी माधवीलता कहने लग गई तब-तुरन्त-यह राजा पाण्डु कामदेवके शाणका लक्ष्य बन गया, पाण्डुका हृदय काम पीडित हो गया ॥ ६९ ॥

परिहृत्य तनुं चित्ते वाणं कामो मुमोच यत् ।

अन्तरेवातिरक्तोऽभूदब्रणस्तद्वहिर्नृपः ॥ ७० ॥

परिहृत्वेति यत् यस्मात् कारणात् कामः कामदेवः तनुं शरीरं परिहृत्य विहाय चित्ते हृदये वाणं निजं शरं मुमोच त्यक्तवान् प्राहरदित्यर्थः, तत् तस्मात् नृपः पाण्डुः अन्तः चित्ते एव अतिरक्तः सातिशयकामासक्तः बहिः शरीरे अब्रणः अभूत् । यत्र प्रहास्तत्रैव व्रणोदयस्तद्देश एव रक्तनिर्गमेन रागश्च भवति, अत एव कामेन हृदयेऽतिग्रहतः पाण्डुर्बहिरव्रणो हृदये रक्तः सातिशयोद्रिक्तकामवासनश्चाजायते-त्याशयः ॥ ७० ॥

कामदेवने शरीर छोड़कर हृदय पर ही प्रहार किया था, अतएव राजा पाण्डु बाहरसे बिल्कुल अब्रण- परहित होकर भी भीतर हृदयमें अतिरक्त (खूनसे रंगा-सातिशयकामी) हो उठे ॥ ७० ॥

कं केलिदेशमुपयाम्यधुनेति ताव-

त्कङ्कलिसंचलनकल्पितचित्रशोभम् ।

माद्रया करेणुरिव साकमसौ करेण्वा

गूढं ययौ कुरबकद्रुलतानिकुञ्जम् ॥ ७१ ॥

कं केलिदेशमिति । असौ नृपो राजा पाण्डुः तावद् आदौ अधुना कं केलिवेशम् स्त्रीरूपयुक्तं स्थानं रतियोग्यं निमृत्तं स्थलमित्यर्थः, उपयामि ? इति (विभाष्य) करेण्वा गजस्त्रिया साकं सह करेणुरज इव तथा सञ्चिह्नितया माद्रया साकं कङ्कलित्वस्य कृष्णमेवस्य संबलनेन मिलनेन कल्पिता सृष्टा चित्रा आश्चर्यजननी

शोभा यस्य तादृशम् कुरवकद्रोः कुरवकवृक्षस्य लतानिकुक्षं लतापिहितं स्थानं ययौ गतवान् । माद्रीमादाय लतागृहं प्रविष्ट इत्यर्थः । 'करेणुरिभ्यां स्त्री नेमे' इत्यमरः । गजोपमया मदमत्ततोक्ता सती रतिप्रवृत्तौ प्रयोजिका व्यक्ता ॥ ७१ ॥

कामवासनासे पीडित होकर राजापाण्डुने पड़े यह चिन्ताकी कि किस कीड़ामवनमें प्रवेश करें, इस प्रकार विचार करके वह मतवाला हाथी जैसे इधिनीको साथ ले उसी तरह माद्रीके साथ कहेलि वृक्षका साहचर्य होनेसे जिसकी शोभा आश्चर्यजनक रूपमें बढ़ गई है ऐसे कुरवक वृक्षके निकुञ्जमें प्रवेश कर गये ॥ ७१ ॥

शापं च मृत्युप्रदमप्रजातेस्तापं च पत्युः स्मरजं निरीक्ष्य ।

दूरेतरस्मिन्सुरतेऽपि देव्या दोलायमानं हृदयं तदासीत् ॥ ७२ ॥

शापमिति । अग्रजातेः ब्राह्मणस्य किन्द्रमाख्यमुनेः मृत्युप्रदम् मरणपर्यवसायिनं शापम्, पत्युः पाण्डोः स्मरजं कामवासनोद्रेकजनितं तापम् वेदनाञ्च निरीक्ष्य दृष्ट्वा सुरते रतिकेलौ दूरेतरस्मिन् अत्यन्तसन्निहिते सत्यपि (कामी यतिः कामिन्या प्रौढया च स्त्रिया समेतो रहसि स्थितः कालश्च वसन्त इत्येवमुन्मादकारणसमवधाने सत्यपीत्यर्थः) तदा तस्मिन्मनसरे देव्याः माद्रीयाः तत् हृदयम् (यत्रैकत्र कामवासनया समं पत्युः कामवेदनाज्ञानं, परतश्च पत्युर्मरणज्ञानं विद्यते) दोलायमानम् कम्पमानम् किङ्कर्त्तव्यविमूढम् आसीत् अजायत । सा रमेय रतिं प्रार्थयमानं प्रियं निवारयेयं वे'ति निर्णेतुं न समर्याऽऽसीदित्याशयः ॥ ७२ ॥

मृत्यु देनेवाले किन्दम मुनिके द्वारा दिये गये शापको और अपन प्रियतम राजा पाण्डु के हृदयमें लगी कामवासनारूप आगको देखती हुई माद्रीका हृदय उस समय अति सन्निहित रतिक्रीड़ाके विषयमें अति किङ्कर्त्तव्य विमूढ हो रहा था, वह कर्त्तव्यका निर्णय नहीं कर पा रही थी ॥ ७२ ॥

चाटुप्रयोगे चतुरः स पाण्डुः प्रसूनतल्पे प्रविवेशितायाः ।

क्षौमं विभेद स्मरैराजधानीक्षौमं कराम्भोजदलेन तस्याः ॥ ७३ ॥

चाटुप्रयोग इति । चाटूनां प्रियमधुरवाक्यावलीनां प्रयोगे व्यवहारे कुशलः निपुणः प्रियानुनयनप्रवीण इत्यर्थः, स पाण्डुः प्रसूनतल्पे पुष्पनिर्मिते शयनीये प्रविवेशितायाः शायितायाः तस्याः माद्रीयाः स्मरराजधान्याः कामनिवासभूतेर्चराङ्गस्य क्षौमं प्राकारभूतम् आवरकम् क्षौमम् वस्त्रम् कराम्भोजदलेन कररूपेण कमलपत्रेण विभेद शिथिलीचकार । अत्र कामराजधानीप्राकारस्य कमलदलकरणकं भेदनं निवध्यमानं विरोधमाभासयति वस्तुस्तु वस्त्रपर्यवसायित्वेन न विरोधः । 'क्षौमं हुक्के प्राकारे' इति विश्वः ॥ ७३ ॥

प्रियाकी खुशामद करनेमें अनुनयनमें-निपुण उस राजा पाण्डुने फूलकी सेज पर सुलाई गई माद्रीके स्मरराजधानी-वराङ्गके प्राकाररूप वस्त्रको अपने कमलदलरूप हाथसे ढीलाकर दिया-खोल दिया ॥ ७३ ॥

तत्र तौ राजदम्पती मुनिशापबलपरिचिचीपयेव, मुहुरंभङ्गुरालिङ्गन-मङ्गलतरङ्गितकुचकुम्भसंभृतधर्मजलनिर्मितमदनयौवराज्याभिपेकमधरित-मधुरसमधुरिमाधरविम्बविडम्बिताम्बरचरकुटुम्बिजीवनमतिजयपम्फुल्य-मानधम्मिल्लविगलदविरलवकुलमुकुलपुनरुक्तपुष्पतल्पम् विगणितवीणागु-णकणितमणितमसृणितमतिचिरप्रमुपितमसमशरसमरमुन्मीलयामासतुः ।

नवेति । तत्र पुष्पशय्यायाम् तौ राजदम्पती माद्रीपाण्डु मुनिशापस्य किन्दम-प्रदत्तस्य 'रत्यन्तं जीवनं पाण्डोरिति' शापस्य बलं सामर्थ्यम् तस्य परिचिचीपा परिचेतुमिच्छा 'सत्योऽसत्यो वाऽसावि'ति जिज्ञासा तथा इव मुहुः वारंवारम् अभ-ङ्गुरेण अतिदृढेन आलिङ्गनमङ्गलेन आश्लेषसुखेन तरङ्गितौ पूर्णौ यौ कुचकुम्भौ ताम्यां सम्भृतः सम्पादितः धर्मजलनिर्मितः स्वेदविन्दुकृतः मदनयौवराज्याभि-पेको यत्र कर्मणि तत्तथा, आलिङ्गिताभ्यां सुखिताभ्यां च स्तनाभ्यां सवता धर्म-जलेन कृतकन्दर्पराज्याभिपेकमित्येतद्व्याविशेषणपदार्थः । अधरितस्तुच्छीकृतौ मधुरसस्य मधुनः स्वादस्य मधुरिमा माधुर्यं येन तेन विम्बेनेव अधरेण विड-म्बितम् अनुकृतम् अम्बरचरकुटुम्बिनां देवानाम् जीवनम् अमृतं यत्र तत्तथा, मधुरसातिशायिमाधुर्यशालिविम्बोपमाधरानुकृतमित्येतदर्थः । अतिजवेन अति-वेगेन पम्फुल्यमानात् शिथिलीभवतः धम्मिल्लात् विगलद्भिः पतद्भिः अविरलैः व्यापकीभवद्भिर्वहुभिरित्यर्थः, वकुलमुकुलैः अशोकपुष्पैः पुनरुक्तं द्विगुणीकृतं पुष्प-तल्पं यत्र तत्तथा । रतस्यातिशयवेगप्रवृत्ततया चलिताद्भिमिल्लान्निपतद्भिर्वहुभिः कुसुमैर्यत्र पुष्पशयनं द्विगुणीभूतपुष्पं जायते तथेति भावः । अवगणितं तुच्छतां गर्मितं वीणाया गुणस्य तन्म्याः कणितं शब्दो येन तादृशेन मणितेन रतिकृजितेन मसृणितं निविडौकृतम् । एतच्च रतविशेषणम्, एवमप्रेतनमपि । अतिचिरप्रमु-पितम् बहोः कालाध्यतिवद्धम्, असमशरस्य कामदेवस्य समरं युद्धम् सुरतमि-त्यर्थः, उन्मीलयामासतुः प्रकटीचक्रतुः ।

उस पुष्पशय्या पर पाण्डु तथा माद्रीन कामयुद्ध-सुरत क्रीडा प्रकट किया, मानो वह दोनों किन्दम मुनि द्वारा दिये गये शपके बलकी परीक्षा कर रहे हों उस रतिमें बारबार किये गये आलिङ्गनजनित मुखके होनेसे तरंगित कुचरूप कुम्भसे धर्म जल (स्वेद) चू रहा था मानो कामदेवका यौवराज्याभिपेक हो रहा था, मधुके रसकी तुच्छ करनेवाले ओष्ठ विम्बसे

अपने माधुर्यके द्वारा अम्बुचारी देवोंके जीवनधार अनृतका अनुकरण किया जा रहा था, रतिरमत्तमें सबेग प्रवृत्त होनेके कारण खुले हुए केशपाशसे गिरनेवाले फूल उन दोनों की पुष्पशय्याकी द्विगुणित बना रहे थे, बीणाके तारकी झङ्कारकी गाय करनेवाले रतिकालिक शब्दसे जो रतिक्रीड़ा युक्त थी और जिस रतिका भोग उन दोनोंने बहुत दिनोंसे छोड़ दिया था ॥ ७३ ॥

आयुषः संततिं दीर्घाभावहन्नपि पौरवः ।

आयुषः संततेरन्तर्माजगाम रतेरिव ॥ ७४ ॥

आयुः रति । पौरवः पाण्डुः आयुषः तन्नामकस्य स्ववंशपूर्वपुरुषस्य दीर्घां चिरानुवर्त्तिनीम् सन्ततिम् परम्पराम् आवहन्नपि सन्तानोत्पादनद्वारा कुर्वन्नपि (आयुषो जीवनादृष्टस्य दीर्घां सन्ततिम् अनुवृत्तिम् आवहन् धारयन्नपि, आयुषा युज्यमानोऽपीत्यर्थोऽपि प्रतिभासते) आयुषः सन्ततेः जीवनानुवृत्तेः अन्तं समाप्तिं रतेः स्त्रीसुखस्यान्तमिव आजगाम प्राप, समाप्तायामेव रतिक्रीडायां पाण्डुर्गतासुरभवदिति भावः । श्लेषानुप्राणितो विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ७४ ॥

पुरुवंश प्रदीप्त राजा पाण्डु आयु नामक अपने पूर्वपुरुषकी वंश-परम्पराको सन्तानजनन द्वारा लम्बी बनाते हुए भी (जीवनादृष्टकी विशालताकी धारण करते हुए भी) आयुके अवसानको रतिके अवसानके समान ही प्राप्त हुए, अर्थात् रतिके समाप्त होते ही पाण्डुकी जीवन यात्रा समाप्त हो गई । आयु-नामक पुरुरवा और स्वर्शके पुत्र एक राजा हो गये हैं, वह चन्द्रवंशके प्रधान पुरुष थे ॥ ७४ ॥

नृपस्य दूरीकृतपाशसंगमं यमं विहायैकमुपेयुषो वधूम् ।

अजन्ममूरीकृतपाशसंगमो यमोऽपरः संनिदवे लतागृहे ॥ ७५ ॥

नृपत्येति । एकं दूरीकृतः त्यक्तः पाशस्य संसारस्य बन्धनरूपस्य संगमः यत्र तादृशं त्यक्तविषयवासनं यमम् निगृहीतेन्द्रियगणतयाज्वस्थानं विहाय त्यक्त्वा वधूम् स्वस्त्रियं माद्रीम् उपेयुषः रतिसंगमेन प्राप्तवतो नृपस्य पाण्डोः अजन्मम् संवतम् ऊरीकृतः स्वीकृतः पाशसंगमः पाशाख्यबन्धनसाधनं येन तादृशोऽयम् अपरो यमः (निग्रहातिरिक्तः) यमराजः लतागृहे संनिदवे समीपमागतः । इन्द्रियनिग्रहं त्यक्त्वा स्त्रिया सह कृतारतेः पाण्डोः समीपे यम आगत इत्याशयः । एकं यमं त्यक्तवतः समीपमन्यो यम आगत इति वृश्चिकमिया पलायमानस्याशीविषमुन्ने विनिपातो जात इति बोध्यम् । अत्रेष्टार्थोऽयमादनिष्टावाप्तिरूपो विषमालङ्कारमेदः । वंशस्यं वृत्तम् ॥ ७५ ॥

सांसारिक बन्धनरूप पाशके संसर्गसे रहित एक यम-इन्द्रिय निग्रहरूपको छोड़कर अपनी

कीके साथ संयोग करनेवाले राजा पाण्डुके सनीप लगावृद्धमें नित्य पाशधारण करनेवाला दूसरा यम-यमराज आकर उपस्थित हो गया ॥ ७५ ॥

आलिङ्गनेन कुरवो हरिणैक्षणाना-

मामोदगौरवभृतो भुवि सर्व एव ।

तन्मध्यभागपि तथा स कथं नु पाण्डु-

रालिङ्ग्य मद्रतनयामवधि प्रपेदे ॥ ७६ ॥

आलिङ्गनेनेति । सर्वः एव कुरवः कुरवकवृक्षः हरिणैक्षणानाम् मृगनयनानाम् आलिङ्गनेन हस्ताभ्यामुपगूहनेन आमोदस्य सुगन्धस्य गौरवेण आधिपत्येन नृतः पूर्णः भवतीति शेषः, यथोक्तम्—‘पादाहतः प्रमदया विकसत्यशोकः, शोकं जहाति वकुलो मुलसीधुसिक्तः । आलिङ्गितः कुरवकः कुरुते विकास-मालोकितस्तिलक उत्कलिको विभाति’ इति । अपि च सर्वे एव कुरवः कुरुवंशया राजानः हरिणैक्षणानाम् स्वप्रियागां सुन्दरीणाम् आलिङ्गनेन गाढारलेपेण आमोदगौरवभृतः प्रभूतानन्दाः आसन्नित्यर्थः, तन्मध्यभाक् कुरवकवृक्षान्तर्गतः स पाण्डुः अपि (कुरुवंशमध्यगश्च) तदा मद्रतनयाम् माद्रीं नाम प्रियाम् आलिङ्ग्य अवधिम् जीवनधारणावधिम् मृत्युम् कथन्तु प्रपेदे प्राप्तः । तरुण्यालिङ्गितः कुरवोऽधिकं सुगन्धं वहति) कुरवश्च प्रियालिङ्गिताः प्रमोदमेवाभजन्त, परमिदं तु तर्कणीयं यदयं पाण्डुः कुरुमध्यगः कुरवकमध्यगश्च भूत्वापि प्रियामालिङ्ग्य कथं नृत इति भावः । ‘कुरवः’ इत्यस्य कुरवक इत्यर्थे करणीये चवयोरभेद आस्थेयो भवति । अत्रापि विषमभेदोऽलङ्कारः, स्पष्टमन्यद् । वसन्ततिलकं वृत्तम्—उक्ता वसन्ततिलका तमजा जगौ गः’ ॥ ७६ ॥

समी कुरवक वृक्ष मृगनयनिर्दोके आलिङ्गनसे अधिक सुगन्ध (पुष्पोद्गम द्वारा) पाते हैं, समी कुरुवंशी राजगण प्रियतमाके आलिङ्गनके आनन्दको पाते रहे हैं, यह पाण्डु भी उन्हीं कुरवक वृक्षोंके बीचमें स्थित थे, उन्हीं कुरुवंशकी विचली सन्तानोंमेंसे थे, फिर मैं न जानें, क्यों प्रयत्नोके आलिङ्गनसे उनकी जीवनावधिका ही अन्त हो गया ? ॥ ७६ ॥

निद्रया किल निमीलितं मृतेर्मुद्रया निजमुदीच्य वल्लभम् ।

उद्रवा करमुदस्य विह्वला मद्रराजतनया रुरोद सा ॥ ७७ ॥

निद्रयेति । सा मद्रराजतनया माद्री निद्रया किल संभावनायाम् निद्रात्वेन संभाव्यया मृतेः मरणस्य चेष्टया निमीलितं मुकुलिताक्षं पिहितनयनं निजं वल्लभं प्राणनाथम् उदीच्य दृष्ट्वा (पूर्वं निद्रात्वेन प्रतीतयाऽपि पश्चादस्तचेतनया मरणलिङ्गत्वेन ज्ञातया हतचेष्टया निमीलितमस्तसर्वचेष्टं प्रियम्पर्यवन्ती माद्री)

विह्वला संभ्रान्तचित्ता सती करम् हस्तमुदस्य उत्क्षिप्य उद्रवा उच्चैः शब्दं कुर्वती
रुरोद चक्रन्द । रथोद्धता वृत्तम्—स्यान्नराविह रथोद्धता लगौ' इति लक्षणात् ॥७७॥

। नद्राकी तरह प्रतीत होनेवाली चृत्यु-मुद्रासे अस्त-समस्त-चेष्ट अने प्रियतम पाण्डुको
देखकर माद्री हाथ उठाकर शब्द करती हुई विह्वल भावसे रोने लगी ॥ ७७ ॥

तन्निशान्य समर्पमेत्य कुमारैस्तादृशं पतिमवेक्ष्य रुदन्त्याः ।

भोजपुंगवभुवोऽश्रुनिपातैर्भूरपि स्वयममुञ्चत बाष्पम् ॥ ७८ ॥

तन्निशान्येति । तत् माद्रीकृतं क्रन्दनं निशम्य श्रुत्वा कुमारैः युधिष्ठिरादिभिः
पञ्चभिः पुत्रैः समम् सह एव पाण्डुमाद्रीयुतं लताकुञ्जमागत्य तादृशम् मृतं
पतिम् अवेक्ष्य दृष्ट्वा रुदन्त्याः भोजपुङ्गवभुवः भोजाधिपकुमार्याः कुन्त्याः अश्रु-
निपातैः बाष्पवर्षैः भूः पृथिवी अपि (राजभार्यात्वेन एकस्यां राजभार्यायां रुदन्त्यां
सत्यामन्यस्या राजभार्याया अपि रोदितुमुचितत्वात्) स्वयम् आत्मनैव बाष्पम्
अश्रु अमुञ्चत अरोदीदित्यर्थः ॥ ७८ ॥

माद्रीका उस प्रकार रोना सुनकर युधिष्ठिरादि पांचों राजकुमारोंके साथ कुन्ती वहाँ
लताभवनमें आई, वहाँ आकर जब उसने पतिको उस दशमें देखा तो वह रोने लगी,
उसके रोनेसे मानों पृथ्वी भी रोने लगी, (पृथ्वी भी राजभार्या होनेके कारण उसका रोना
देखकर उसके साथ रोने लगी ॥ ७८ ॥

माद्रया तयाऽनुमृतया महितस्य राज्ञो

निर्वर्तितासु तनयैर्निखिलक्रियासु ।

भूयोऽपि तौ सुमनसां पुरतः प्रकाशं

जायापती तु सुरतोत्सवमन्वभूताम् ॥ ७९ ॥

माद्रयेति । तया स्वसंगमेन राजमरणप्रयोजिकया अनुमृतया सहमरणं सती-
भावात्मकं प्राप्तया माद्रया सह महितस्य लोकपूजितस्य राज्ञः पाण्डोः तनयैः
पुत्रैर्युधिष्ठिरादिभिः निखिलक्रियासु श्राद्धाद्यौर्ध्वदेहिककर्मसु निर्वर्तितासु कृतासु
सतीषु तौ जायापती माद्रीपाण्डू प्रकाशम् स्वर्गोत्तरणधर्मशरीरलाभेनोज्ज्वलम्
सुरतोत्सवं संभोगसुखम् देवत्वप्राप्तिजनितमानन्दञ्च भूयः पुनरपि सुमनसां देवानां
पुरतोऽग्रे अन्वभूताम् अनुभूतवन्तौ । 'सुरतोत्सव' शब्दे सुरतमेवोत्सव इति
सुरता देवत्वम् तदुत्सव इति च द्विधाच्छेदेनार्थद्वयप्रतीतिः, 'सुरतं मैथुनेऽपि
स्याद्देवत्वे सुरता स्त्रियाम्' इति विश्वः ॥ ७९ ॥

माद्रीके साथ मरे हुए तथा लोकपूजित राजा पाण्डुकी और्ध्वदेहिक क्रिया उनके पुत्रों
द्वारा पूर्णरूपमें की गई, फिर वह दोनों माद्री और राजा पाण्डु दम्पती देवोंके सामने

फिरसे दुरतोत्सव-रतिमुख या देवत्व-प्राप्तिजनित सुखका अनुभव करने लगे ॥ ७९ ॥

तदनु नव्यवैधव्यवहुव्यथायाः पृथायाः पुरतो निर्मर्यादपितृशोकवि-
दौर्यमाणधैर्यं सोदर्यजनपरिवार्यमाणाया हृदि विदितनिखिलधर्मजाताय
धर्मजाताय महत्यामपि विपत्त्यां वैर्यात्येन भवितव्यमिति राजनयनिग-
माङ्कुरं प्रकाश्य काश्यपादयो दयोपेताः शतशृङ्गमुनिपुंगवास्तुङ्गमणिसौ-
धशृङ्गं कुलक्रमागतं कुरुनगरमेतानवतारयामासुः ।

तदन्विति । तदनु तत्पश्चात् नव्यवैधव्येन नवीनेन पत्युर्मरणेन बहुव्यथायाः
अनन्तदुःखायाः पृथायाः कुल्याः पुरतः अग्रे निर्मर्यादेन अपारेण पितृशोकेन पितृ-
मरणजदुःखेन विदार्यमाणधैर्यः भिन्नघृतिभिः अधीरैरित्यर्थः, सोदर्यजनैः सहोदर-
भ्रातृभिः भीमादिभिः परिवार्यमाणाया परिवृताया सहितायेत्यर्थः, हृदि हृदये विदित-
निखिलधर्मजाताया ज्ञातसमस्तकर्तव्यकलापाया धर्मजाताया यमपुत्राय युधि-
ष्ठिराय महत्याम् गभीरायाम् अपि विपत्त्याम् आपत्तौ वैर्यात्येन धैर्येण भवितव्यम्
'न संश्रमः कार्यः' इति उक्तप्रकारम् राजनयनिगमाङ्कुरं राजनीतिशास्त्रसारम्
प्रकाश्य उपदिश्य दयोपेताः पाण्डवेषु दयालवः शतशृङ्गमुनिपुङ्गवाः शतशृङ्गाख्य-
पर्वतवासिमुनिजनश्रेष्ठाः काश्यपादयः काश्यपप्रभृतयः पतान् युधिष्ठिरादीन्
पाण्डुपुत्रान् तुङ्गानि उन्नतानि मणिसौधानां रत्ननिर्भितभवनानां शृङ्गाणि
शिखराणि यत्र तादृशम् कुलक्रमागतम् वंशानुपूर्व्यां प्राप्तं कुरुनगरम् हस्तिना-
पुरम् अवतारयामासुः प्रापयामासुः । मृते पाण्डौ सद्यो वैधव्येनातिपीडितायाः
पृथायाः पुरतः पितृशोककदर्थितसोदरजनयुताया निखिलधर्मरहस्यवेदिने युधि-
ष्ठिराय महत्यपि दुःखेऽधीरता नावलम्बनीयेति राजनीतिरहस्यं बोधयित्वा शत-
शृङ्गवासिमुनिमुल्याः काश्यपादयो युधिष्ठिरादीन् उच्चप्रासादपरिवृतं वंशानुक्रमा-
गतं हस्तिनापुरमानीतवन्त इत्यर्थः ॥

इसके बाद नवीन वैधव्य दुःखसे अतिपीडित। कुन्तीके आगे अपार पितृशोकसे
जिनके धैर्य दूट रहे हैं, ऐसे सोदरोंसे परिवृत एवं हृदयमें सभी प्रकारके धर्मरहस्योंको
जाननेवाले धर्मराजको 'बड़ी विपत्तिके आने पर धीरता बनाये रखना चाहिये' इस प्रकार
का राजनीति शास्त्रके रहस्यका उपदेश देकर शनश्रंग पर्वतपर रहनेवाले ऋषियोंमें प्रधान
तथा दयालु काश्यप आदि ऋषिगण इन युधिष्ठिरादि पाण्डुपुत्रोंको हस्तिनापुर ले आये,
जो उच्च रत्नभवनोंसे युक्त तथा पाण्डवोंके कुलक्रमसे आती हुई राजधानी थी ॥

१. 'बहुविध' । २. 'विदीर्यमाण' । ३. 'धैर्याय सोदर्य' ।
४. 'धर्मजाय' । ५. 'सत्यां वैर्यात्येन' । ६. 'नयनाकुशन्', 'नियमाकुशन्' ।
७. 'शृङ्गसंकुचन्' । इति पा० ।

मन्दं मन्दमुपेत्य तत्र संदसो मत्पाण्डुपुत्राङ्कुराः

केति प्रेमपुरःप्रसारितकरः कुर्वन्ढालिङ्गनम् ।

स्पर्शं स्पर्शमिमाम्निजाङ्गमितान्भ्रातुः स्मरन्कौरवः

अथोत्तद्विर्नयनान्मुभिः स विदधे शोकं नदीमातृकम् ॥ ८० ॥

मन्दं मन्दमिति । तत्र तस्मिन्नवसरे पाण्डवेषु हस्तिनापुरमायातेष्वित्यर्थः, सः प्रसिद्धः कौरवो धृतराष्ट्रः सदसः सभाभवनात् मन्दं मन्दं शनैः शनैरेत्य आगत्य मम पाण्डोः पुत्राः अङ्कुरा इव मत्पाण्डुपुत्राङ्कुराः क कुत्र सन्ति ? इति (वदन्) प्रेमपुरःप्रसारितकरः स्नेहेन हस्तौ अग्रे प्रसारयन् ढ्ढालिङ्गनम् प्रेम्णा गाढालिङ्गनं (युधिष्ठिरादीनाम्) कुर्वन् इमान् अङ्गमितान् क्रोडे कृतान् पाण्डुपुत्रान्युधिष्ठिरादीन् स्पर्शं स्पर्शं भूयो भूयः स्पृष्ट्वा भ्रातुः स्मरन् पाण्डुं ध्यायन् सन् शन्योत्तद्विः प्रवहन्निः नयनान्मुभिः शोकम् नदीमातृकम् नदी माता वर्द्धयित्री यस्य तयोक्तं चक्रे । तदीयः शोकोऽश्रुपयसा प्लावित इवाजायतेत्यर्थः । युधिष्ठिरादीनां हस्तिनापुरप्रवेशवृत्तमाकर्ण्य सभामण्डपाच्चलितो धृतराष्ट्रो मन्दं मन्दं तद्वन्तिकमागत्य प्रेम्णा करौ प्रसार्य तानालिङ्ग्य च तत्स्पर्शवशादेकसम्बन्धिज्ञानस्याप्रसम्बन्धिस्मारकतया पाण्डोः स्मरणं कुर्वन् प्रवहमाणेनाश्रुणा शोकं जलाप्लुतं चकारेति तात्पर्यम् ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् 'सूर्याश्वमेसजास्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति ॥ ८० ॥

युधिष्ठिरादि पाण्डुपुत्र जव हस्तिनापुर आ गये तव यह समाचार धृतराष्ट्रने नुना, और वह समामण्डपसे चलकर धीरे धीरे उनके पास पहुँचे, हमारे पाण्डुके वशके अङ्कुर कहां हैं ? ऐसा कहकर उन्होंने हाथ फैलाकर उन जालकोंको प्रेमसे गले लगाया, उनके गरीरोंका स्पर्श करते ही धृतराष्ट्रको अपने भाई पाण्डुको याद आ गई, और पाण्डुकी स्मृतिमें बहनेवाले अश्रुप्रवाहने धृतराष्ट्रके शोकको नदीमातृक-आप्लावित कर दिया ॥

पाण्डवेषु दृढतापरिणाहप्रायरूपतनुसंपदियत्ताम् ।

स्पर्शनं विदधतैव दृशाऽन्धः पाणिना परिममौ धृतराष्ट्रः ॥ ८१ ॥

पाण्डवेष्विति । दृशाऽन्धः नयनरहितः स धृतराष्ट्रः पाण्डवेषु युधिष्ठिरादिषु ता दृढता कायिकी शक्तिः, परिणाहो दैहिकी विशालता, तयोः प्रायो बाहुल्यम् रूपतनुसम्पदः सौन्दर्यस्य इयत्ताम् एतावत्त्वं स्पर्शनं विदधता स्पृशता पाणिना हस्तेनैव परिममौ ज्ञातवान् । प्रज्ञाचक्षुषो हि स्पर्शेनैव दृढतां विशालतां सौन्दर्यं च जानन्तीति धृतराष्ट्रोऽपि स्पृष्ट्वैव सर्वं ज्ञातवान्, तस्याप्यन्धत्वादित्यर्थः ॥ ८१ ॥

आंखके अन्धे धृतराष्ट्रने पाण्डवोंमें कितनी कायिक दृढता तथा विशालता है, कितनी

सौन्दर्यं सन्नति हे ! इन बातोंको केवल स्वयं करनेवाले शास्त्रके द्वारा ही अन्दाज कर दिया । कभी काननोको स्वयं शक्ति कुछ विच्छेदन होती है रसीसे छूकर ही वह सारी बातें जान गया ॥ ८१ ॥

दत्त्वा तत्तत्प्रत्यहं यद्यदिष्टं यावत्स्वेषामात्मजानां शतेऽपि ।

पाण्डोः पुत्रेष्वन्विकालुनुरेतेष्वेकैस्मिन्प्रेम तावद्वन्ध ॥ ८२ ॥

दत्तेति । अन्विकालुनुरेतेष्वेकैस्मिन्प्रेम तावद्वन्ध ॥ ८२ ॥
दत्तेति । अन्विकालुनुरेतेष्वेकैस्मिन्प्रेम तावद्वन्ध ॥ ८२ ॥
तत् तत् इष्टम् अक्षय-वत्सनादिकं दत्त्वा प्रदाय स्वेषाम् आत्मीयानाम् आत्मजानां पुत्राणां शतेऽपि यावत् यत्परिणामं प्रेम आसीत् तावत् प्रेम एतेषु युधिष्ठिरादिषु एकैस्मिन् प्रत्येकवन्ध एतवान् । स्वपुत्रापेक्षयाऽधिकं तेऽप्यस्मिन् इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

धृतराष्ट्रप्रदिदिन भी वस्तु इन पाण्डुपुत्रोंको प्रिय होती भी वह दिया करते थे, और उनकी करने की पुत्रों पर विजता प्रेम था, उनकी प्रेम वह प्रत्येक पाण्डव पर रखते थे ॥ ८२ ॥

एवं वत्समात्रेऽपि भक्तिमत्सु तेषु निजपितृवत्सलतानसकृत्समीक्ष्य नत्तरेण दुर्ननायमानो हृदयालवाले सुयोधनो रावेयप्रधानदुर्बोध-मेवोत्सवसविषयवरेणीरुहमविरुद्धामकुतोरोवां विरोधविषयीरुयमेधांचक्रे ।

स्वनिम्नि । एवम् अनेन प्रकारेणैवस्तुप्रदानकृपया वत्समात्रे वाक्ये अपि भक्तिमत्सु गुरुवने धृतराष्ट्रादौ ययोचितं श्रद्धानावहत्यु तेषु युधिष्ठिरादिषु पाण्डवेषु निजस्य पितुः धृतराष्ट्रस्य वत्सलत्वान् प्रेमातिशयम् असकृत् अनेकधा समीक्ष्य इष्ट्वा नत्तरेण अन्यशुनद्वेपेण दुर्ननायमानः (विद्यमानः) सुयोधनः हृदयरूपे आलवाले पयोदानाय निर्मिते वृन्नाघोगर्भे जलाघाते रावेयप्रधानाः कर्मप्रभृतयो ये दुर्बोधाः दुष्टबुद्धयः तेषां मेवोत्सवः दुष्टपुरुषतिरेक सविषयवरेणीरुहः समीपवर्ती वृद्धस्वमविरुद्धान् आश्रितान् कुतोरोवान् न विद्यते कुतोऽपि रोधो निवारणं यत्नास्त्रादृशीन् विरोधविषयीरुयन् विरोधरूपां विपलत्वान् एषाञ्चके वर्धमानाः । एधतेरन्तर्भावितम्यर्थताञ्च बोध्या । अन्याऽपि लता कचनालवाले रोप्यते, तदाधारमूलः समीपे कोऽपि वृक्षोऽपेक्ष्यते, तस्या निरोधश्च प्रतिवर्ष्यते, इयं हि विरोधविपलता दुर्बोधनस्य हृदयरूप आलवाले प्रसूता कर्जादीनां दुर्बुद्धिरूपं तस्माश्रिता, कोऽपि रोधकश्च नैवानुदतिदुर्ललितत्वात्स्येति तात्पर्यम् । 'मत्सरोऽन्यशुनद्वेपे' इत्यन्तरः ॥

इत उरह बाल्यावत्पाने नी गुरुवन पर अद्या रखनेवाले उन पाण्डुपुत्रों पर अपने

१. 'वेधा' । २. 'दुर्ननायमानो दुर्बोधनो' । ३. 'दुर्बोधनो' । ४. 'दुर्बोधनो' ।
५. 'कुतोरोवान्' । इति पा० ।

पिताके प्रेमको बारबार देखकर डाहसे जलते हुए दुर्योधनने अपने हृदय
कर्ग-शकुनि आदियोंकी बढ़ी हुई दुर्बुद्धिरूप वृक्षपर अवलम्बित, किसी प्रका-
रहित, विरोधरूप विषलताको बढ़ाना प्रारम्भ किया ॥

तीव्रोदयानविनयान्द्रघतां क्रमेण दुर्योधनाद्यसुहृदां दुरहंकृतीनाम् ।
पट्टाभिपेकमभिलष्यति फालदेशे कुट्टाकभावकुतुकं कुरुते स्म भीमः ॥८३॥

तीव्रोदयानिति । क्रमेण तीव्रः दारुणः उदयः प्रकटीभावो येषां तांस्तथोक्तान्
अविनयान् दुष्टचेष्टितानि दघताम् कुर्वताम् दुरहङ्कृतीनां निर्मूलाहङ्कारपूर्णानाम्
दुर्योधनाद्यसुहृदान् दुर्योधनादिशत्रूणाम् पट्टाभिपेकम् यौवराज्याभिपेकम् अभि-
लष्यति कामयमाने फालदेशे ललाटे भीमः कुट्टाकमुष्टिकुट्टने ताडने कुतुकम् कौत्-
हलं कुल्लेस्म । कुट्टपाकानविनयान्धारयतां निर्मूलार्वाशालिनां तेषां दुर्योधनादि-
शत्रूणां ललाटे यौवराज्यमिच्छति सति भीमस्तदुपरिप्रहारं कर्तुमैच्छत्, भीमो न
मृष्यतीति चिन्तया ते यौवराज्याभिराशा अजायन्तेत्यर्थः ॥ ८३ ॥

क्रम क्रमसे कठोर अविनयोंको प्रकटित करने वाले एवं मिथ्या अहङ्कारसे भरे हुए
दुर्योधनादि रिपुगणके ललाट जब यौवराज्याभिपेक होनेकी इच्छा करने लगे तब भीमने
उन पर घूँसा ताननेका कौतुक किया । अर्थात् भीम नहीं सहन करेगा इसी भयसे
दुर्योधनादि पाण्डव-शत्रुओंको यौवराज्यसे निराश हो जाना पड़ा ॥ ८३ ॥

पञ्चधा प्रवहन्तीनां पवनात्मज एव सः ।

कौरवक्रोधसिन्धूनां क्रमात्संगमभूरभूत् ॥ ८४ ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते प्रथमः स्तवकः ।

पञ्चधेति । सः प्रसिद्धपराक्रमो यतोऽसौ पवनात्मजः वायुतनयः भीमः एव
पञ्चधा पञ्चसु शाखासु युधिष्ठिरादिषु विभिन्न प्रवहन्तीनां स्यन्दमानानां क्रोधसि-
न्धूनां कोपनदीनां सङ्गमभूः सम्मेलनभूमिः अभूत् । यद्यपि दुर्योधनादीनां धार्त्त-
राष्ट्राणां कोपस्य पञ्चापि आतरः पात्राणि, तेषां कोपनदीप्रवाहः पञ्चधाऽपि वहति,
तथापि भीमबलाश्रयतया युधिष्ठिरादीनां धार्त्तराष्ट्रास्तस्मै एव समधिकमकुप्यन्निति
मन्ये भीमे सर्वेऽपि कोपनदीप्रवाहाः समगंसतेति भावः ॥ ८४ ॥

युधिष्ठिरादि पाँच पाण्डवों पर होनेके कारण यद्यपि दुर्योधनादिकां कोपरूप नदी
पाँच मार्गोंसे बहती थी, तथापि उन नदियोंके सङ्गमका स्थान वायुपुत्र भीम ही थे ।
भीमके बल पर युधिष्ठिरादि निर्भर थे, अतः सर्वाधिक कोप उत्ती पर केन्द्रित हुआ था ॥

इति मैथिलपण्डित-श्रीरामचन्द्रमिश्रप्रणीते चम्पूभारत-‘प्रकाशे’

प्रथमस्तवक ‘प्रकाशः’ ॥

द्वितीयः स्तवकः

एकदा तु ते सर्वे सुपर्वसरितः सलिलेषु विहृत्य समुत्तीर्णा वीचीमिर-
नीचीमिरत्कलितफेनकूटेष्विव पटगृहवाटेषु परिगृहीतमनोहरान्वरपटीर-
हाराभ्यवहाराः कुमाराः कुशलकुशीलवकुलशीलितविचित्रवादित्रकलशी-
रवविवशीकृतमनसः सुखमासामासुः ।

इति । एकदा एकस्मिन् कस्मिंश्चित् समये ते सर्वे कुमाराः राजपुत्राः कौर-
वाश्च सुपर्वणां देवानां सरितो गङ्गायाः सलिलेषु जलेषु विहृत्य जलक्रीडापूर्वकं स्नानं
कृत्वा समुत्तीर्णाः तदमुवमायाताः सन्तः जनोचीनिः उन्नतानिः वीचीनिः तरङ्गैः
उत्कलितेषु तटदेशे प्रापितेषु फेनपटलेषु गङ्गापयःफेनराशिष्विव स्थितेषु पटगृह-
वाटेषु वस्त्रनिर्मितगृहकष्यान्तरेषु परिगृहीताः आसादिताः—मनोहरम् अम्बरं
वस्त्रम्, पटीरः चन्द्रनलेपः, हारो मणिमाला, अभ्यवहारः भोजनम्—मनोहरान्वर-
पटीरहाराम्भ्यवहारा यैस्ते तयोक्ताः सन्तः कुशलानां गानविद्यानिपुणानां कुशील-
वानां गायकानां कुलेन समुदायेन शीलितानां वाद्यमानानां विचित्रवादित्राणाम्
नानाविधवाद्यानाम् कलशीनां घटवाद्यानां च रवैः शब्दैः वक्षीकृतानि आकृष्टानि
मनांसि येषां ते तयोक्ताः सुखम् अकलेशम् आसामासुः अवर्तन्त । 'गायकास्तु
कुशीलवाः' इत्यनरः ॥

एक समय सभी राजकुमार कौरव तथा पाण्डव देवसरित गङ्गाके जलमें विहार करते
तट पर आये, पवननिर्मित छोटदारियोंमें—जो फेनो प्रतीत होती थीं, मनों बड़ी बड़ी तरङ्गोंमें
फेनोको राशि लाकर छिनारे रख दीं—साथ सुन्दर बत्त पहने, चन्दन लगाया, मणि-
माला धारण किये, भोजन किया, फिर अच्छे अच्छे गायकों द्वारा बजाये गये नाना प्रकारके
वाद्य तथा कुशीलवाओके शब्दोंने उनके मनोविनोद किया—इस प्रकार वे सुखमें रहते थे ।

रहसि नलिनतल्पे रत्नपर्यङ्ककपे

दिनविरतिसमीरैः सेव्यमानः स भीमः ।

तटमुवि कुसुमानां तादृशैर्गन्धपूरै-

रविकमलसताया हानिदद्रौ निद्रौ ॥ १ ॥

रहस्येति । कुसुमानां पुष्पाणां तादृशैः वचसाऽप्यकार्यैः गन्धपूरैः सुगन्धैः अल-
सताया निद्रायाः अनुष्ठाने आलस्यस्य हानिदाः शसिकराः द्रवः वृषा बस्यां
तादृश्यां तयोक्त्यायाम् तटमुवि गङ्गातटभूमौ दिनविरतिसमीरैः सायंकालिक-

१. 'सर्वेभ्यः' । २. 'विरं विहृत्य' । ३. 'वाटीषु' । ४. 'कुशलकुशीलव-
वाक्कुलपरिशीलित' । ५. 'नानसा' ।

वायुमिः सेव्यमानः आराध्यमानः सः प्रसिद्धपराक्रमो भीमः द्वितीयपाण्डुः रहसि
एकान्ते रत्नपर्यङ्कस्थे रत्ननिर्मितसद्वोपमेये नलिनतल्पे कमलदलशयनीये अधिकं
गाढं निद्रां सुप्ताप । यत्र वृद्धाः स्वसुप्तैः प्रसारितैः सुगन्धैर्निद्रामाह्वयन्तीव
तादृशी या जाह्नवीतटभूमिस्तस्यां कचनैकान्तभागे भीमो नलिनदलतल्पमास्तीर्य
सुखमस्वाप्सौदिव्यर्यः ॥ १ ॥

दुर्जोंकी प्रखर गन्धसे निद्रा-सेवनके सन्ध्यामें आलस्यको दूर करनेवाले वृक्षोंसे युक्त
गङ्गाके तट पर कहीं स्थानमें सायंकालिक वायुसे सेवित भीम रत्ननिर्मित पर्यङ्ककी तुलना
करनेवाले कमल-दलकी तेज पर गाढ़ निद्रामें सो गये ॥ १ ॥

अथ निशीथे तथाभूतस्य तस्य जिघांसया कुरुनरेन्द्रनन्दनेन चोदि-
तैर्नरेन्द्रैरुपेत्य युगपदेव भट्टिति निर्भृतं समुद्रादितेषु नियन्त्रणपेटकेषु—

अथेति । अथ भीमे निद्रामगने सति निशीथे अर्धरात्रे तथाभूतस्य गाढसुप्तस्य
भीमस्य जिघांसया हन्तुमिच्छया कुरुनरेन्द्रस्य धृतराष्ट्रस्य नन्दनेन पुत्रेण दुर्योधनेन
चोदितैः भीमवधार्थमादिष्टैः नरेन्द्रैः मान्त्रिकैर्विषवैद्यैः (ये मन्त्रद्वारा वशगान्
सर्पान्पालयन्ति, ययोपयोगं तान् व्यापारयन्ति च तैः) उपेत्य भीमसकाशमागत्य
युगपत् सहैव भट्टिति शीघ्रं निर्भृतं प्रच्छन्नभावेन नियन्त्रणपेटकेषु सर्पधारण-
मञ्चूपासु समुद्रादितेषु विवृतमुखेषु कूटेषु, (सर्पा बहिरित्य जिह्वाप्रसारान् वितेनु-
रिति वक्ष्यमाणेन वाक्यपूर्तिः । दुर्योधनादिषां विषवैद्याः भीमस्य दंशनाय बहु-
न्सर्पान् युगपदेव व्यापारयामासुरित्यर्थः । 'नरेन्द्रो विषवैद्येऽपि' इति विश्वः ॥

भीमके सो जाने पर अर्धरात्रमें सोये हुए भीमकी मरवा देनेकी इच्छासे धृतराष्ट्रके
पुत्र दुर्योधन द्वारा प्रेरित विषवैद्योंने भीमके पात जाकर एक ही साथ सटसे छिपकर अपनी
अपनी पित्रारिषोंका मुख खोल दिया : (जो लोग मन्त्र द्वारा सर्पोंको अर्धान करके
रखते हैं उन्हें विषवैद्य कहा जाता था, आजकल उन्हें 'संपेरा' कह सकते हैं, नियन्त्रण
पेटक उस पेटारीकी कहते हैं जिसमें सर्प रहते जाते हैं) ॥

सुते पितृस्वादिमसंप्रदायशुश्रुत्सयेव श्वसनाशनेन्द्राः ।

समीरसुतुं समुपेत्य जिह्वावहिःप्रसारान्वहुशो वितेनुः ॥ २ ॥

सुत इति । श्वसनो वायुरशनं भक्ष्यं येषां ते श्वसनाशनाः सर्पास्तेषामिन्द्राः
प्रधानसर्पाः सुते (वायोरिति शेषः) भीमे पितरि वायौ यः स्वादिमा स्वादः
(सपैर्भक्ष्यमाणे वायौ यः स्वादः) तस्य यः सम्प्रदायः परम्परानुवृत्तिः पितुः पुत्रे
सद्वृत्तः तस्य शुश्रुत्सा शोधनेच्छा परीक्षाकामना तथा इव समीरसुतुं भीमम्
समुपेत्य बहुशः अधिकम् बहिःजिह्वाप्रसारान् रसनावहिष्करणव्यापारान् वितेनुः

चक्रुः । सर्पमुत्थ्या भीमस्य समीपमागत्य स्वीया रसना बहिः प्रसारयामासुः, मन्ये ते परीक्षितुमिच्छन्ति यदस्मानिर्मलितपूर्वं वायौ यः स्वादु आसीत् सः स्वादो वायु-
सुते भीमे विद्यते न वेति । उपजातिवृत्तम् , हेतुव्येष्टाऽलङ्कारश्च ॥ २ ॥

सर्पेण द्वारा छोड़े गये सर्पगण भीमके पास आकर अपनी अपनी जीमबी ज्यादा बाहर निकालने लगे, उनका यह व्यापार ऐसा लगता था मानों वे इस बातकी परीक्षा लेना चाह रहे थे कि भीमके पिता वायुमें जो स्वाद है वह पुत्र भीममें परम्परा-क्रमसे आया है अथवा नहीं । सांप वायुमक्षा होनेके कारण वायुके स्वादको पहचानते हैं, इस समय भीमके स्वादकी जानकारीके लिये वह जीम फैला रहे हैं ॥ २ ॥

सुप्तस्य तस्य तु सुयोधनमृत्युमुक्ता

वाताशानाश्च सकला वनदेवताश्च ।

आशीर्द्वयं वपुषि चायुषि च प्रतेनुः

पूर्वा न तत्र चरमैव पुषोष वीर्यम् ॥ ३ ॥

सुप्तस्येति । दुर्योधनमृत्युमुक्ताः दुर्योधनविषवैद्यधेरिताः वाताशानाः सर्पाः च सकलाः वनदेवताश्च तस्य सुप्तस्य भीमस्य वपुषि काये आयुषि जीवनादृष्टे च आशीर्द्वयम् द्विविधाः आशिषः दंष्ट्राव्यापारान् शुभकामनाश्च 'आशीः शुभाशंसाऽहिदंष्ट्रयोः' इत्यमरः । चक्रुः । तत्र द्वयोराशिषोर्मध्ये पूर्वा प्रथमा सर्पदंष्ट्राव्यापृतिरूपाऽऽशीः वीर्यं भीमप्राणहरणसान्त्वयम् न पुषोष न चरितार्थवती, चरमा वनदेवताकृता भीमशुभाशंसैव वीर्यं भीमरक्षणरूपं सामर्थ्यं पुषोष कृतवतीत्यर्थः । सर्पैः कृतेऽपि शतशो दंष्ट्राव्यापारे वनदेवताप्रसादाद् भीमो नास्त्रियतेति तात्पर्यम् । वसन्त-
तिलकं वृत्तम् ॥ ३ ॥

दुर्योधनके मृत्यों द्वारा भीमको मारनेके लिये छोड़े गये सर्पोंने आशीः—दंष्ट्राव्यापार किया और सारे वन-देवताओंने आशीः—शुभकामना की, आशीर्द्वयका प्रयोग एक ही साथ किया गया, इन दोनोंमें एक प्रथम आशीः भीमके शरीर पर तथा दूसरी आशीः भीमके आयु पर प्रयुक्त हुई । इन दोनों आशिषोंमें शरीर वाला आशीःका कुछ फल नहीं हुआ, केवल आयुवाली आशीःने ही अपना वीर्य दिखलया । सर्पोंके काटते रहने पर भी वन-देवताओंके आशीर्वादसे भीम नहीं मरे ॥ ३ ॥

मर्मदत्तदर्शना भुजङ्गमा मारुतेर्वपुषि सुप्तिभूरुहः ।

मुष्टिमेयतनवो विरेजिरे मूलिका इव बहिर्विनिर्गताः ॥ ४ ॥

मर्मैति । भुजङ्गमाः सर्पाः मारुतेः वायुसुप्तस्य भीमस्य वपुषि शरीरे मर्मसु हृदयादिमर्मस्थानेषु दत्तदर्शनाः प्रयोजितदंष्ट्राः सन्तः बहिर्विनिर्गताः भूमेः बहिर्नि-

सृताः मुष्टिमेयतनवः समाहताङ्गुलिः करो मुष्टिस्तेन मेया परिच्छेद्या तनुः येषां तादृशाः सर्पा मूलिकाश्च ते तथोक्ताः सर्पाः सुप्तिभूरुहः शयनतरोः मूलिकाः मूलानीव विरेजिरे । भीमे कृतदशनप्रहाराः सर्वात्मनोऽस्थितवपुषश्च ते सर्पाः शयनतरोर्मूलानीव प्रतिचमासिरे इत्याशयः । उल्लेखः । रथोद्धतावृत्तम् ॥ ४ ॥

दुर्योधन द्वारा छुड़वाये गये सर्पोंने भीमकी देहके मर्म-स्थानों पर अपने दाँत गड़ा कर लटक गये, उनकी देह मुष्टिमेय प्रतीत होती थी, वह सर्प ऐसे प्रतीत होते थे मानों शयनरूपी वृक्षकी जड़ें बाहर निकल आयी हों ॥ ४ ॥

अन्येद्युरपि पुनराजीवन्तं निद्रारुणनयनराजीवं तं स मुग्धधीः स्निग्ध इव सज्जिगधकेलिकायामारालिकदापितकवलनिचोलितकरालगरलविह्वलं प्रलम्बितशिरसं रज्जुभिः परिणाह्य परिणाहिनीभिरसुहृदां हृदयशूलमपि शूलकीलिते निर्जरसरिदन्तर्जले विसर्जयामास ।

अन्येधरिति । मुग्धा अज्ञानोपहता धीर्यस्य सः मुग्धधीः सः दुर्योधनः स्निग्धः प्रेमयुतः सुहृत् मित्रमिव (कपटमित्रम्) अन्येद्युः परस्मिन् वासरे (सर्पदंशतोऽप्यमृते भीमे) आजीवन्तं प्राणान् धारयन्तं निद्रया अरुणे रक्तामे नयने एव राजीवे रक्तकमले यस्य तं तथोक्तम् भीमम् पुनः भूयः सज्जिगधकेलिकायाम् सहभोजनक्रीडाप्रसङ्गे आरालिकैः पाचकैः (कर्तृभिः प्रयोज्यभूतैः) दापितैः कवलैर्वासैः निचोलितेन अन्तर्हितेन करालेन गरलेन भीषणविषेण विह्वलम् मूर्च्छितम् अतएव प्रलम्बितशिरसम् अस्तचैतन्यतया स्थिरोर्ध्वमस्तकम् विषवेगवशेनोत्थितकचकलापं वा परिणाहिनीभिः विशालाभिः रज्जुभिः परिणाह्य बन्धयित्वा (भीममिव) असुहृदाम् अमित्राणाम् दुर्योधनादीनाम् हृदयशूलम् मनोदुःखम् अपि शूलकीलिते स्थूणाभिव्याप्ति निर्जरसरितः गङ्गाया अन्तर्जले पथसि विसर्जयामास पातितवान् । पुनरपरस्मिन्नहनि यदा दुर्योधनो भीमं सर्पदंशितमपि यदा जीवन्तं निद्रारक्तनयनं चापश्यत्तदा स तं सहभोजनाय न्यमन्त्रयत्तत्र च तस्मै सूदृढाया प्रच्छाद्य विषमदापयत्तद्देगविह्वलं घूर्णमानशिरसं च तं गङ्गाजले पातयामास, यत्र जले प्रागेव तद्गुप्तोऽवहिर्भावाय स्थूणा निखाता आसन्, तद्विसर्जनेन च दुर्योधनः स्वं हृदयशूलमपि विसर्जितममस्तेत्याशयः । 'आरालिका आन्धसिकाः' इति पाचकपर्यायेष्वमरः ।

दूसरे दिन भी जब फिर भीम जीता ही देखा गया, उसकी आँखें सोते रहनेसे लाल कमलतुल्य हो रही थीं, तब दुर्योधन मुग्ध हो गया, उसने भीमको सहभोजन केलिके लिये निमन्त्रित किया, और कपट मित्र बनकर पाचकोंके द्वारा दिये गये आहारमें विषा

१. 'अपरेद्युः । २. 'सन्धि', 'जन्धि', । ३. 'आरालिककरदापित' ।

४. 'लम्बिशिरसम्' । ५. 'हृदि शूलम्' । इति पा० ।

कर मयङ्कर विष दिलवा दिया, उस विषके वेगसे भीम विह्वल हो गये, उनका शिर छटक गया, तब उनको दुर्योधनने लन्बी-लन्बी रस्तिर्योंमें बंधवाकर शत्रुओंके हृदय-शूलके साथ साथ गङ्गाके गर्भमें फेंकवा दिया जहाँ पर पड़े ही से कीलें गाढ़ कर रखी गई थीं कि भीमका शरीर कहीं ऊपर तैरने न लग जाय ॥

तेषां तदानीं धृतराष्ट्रजानां तीरे च नीरे दिविषत्तटिन्याः ।

मरुत्सुतं मारयितुं प्रवीरं सारा गुणाः साधनतामवापुः ॥ ५ ॥

नेषानिति । तदानीं तस्मिन्काले तेषां धृतराष्ट्रजानां दुर्योधनादीनां दिविषदो देवाः तेषां तटिनी नदी गङ्गा तस्याः तीरे तटप्रदेशे नीरे जले च प्रवीरम् महाशूरं भीमं मारयितुं हन्तुं साराः सूदाः गुणाः रज्जवश्च साधनताम् प्रयोजकत्वम् अवापुः प्राप्ताः । सूदास्तटे विषं दत्त्वा रज्जवश्च नीरे तं बद्ध्वा दुर्योधनस्य साहाय्यं कृतवन्त इत्यर्थः । यद्वा सारा गुणाः भीमगताः श्रेष्ठा बलादयः साधनतां प्राप्नुस्तैरेव सङ्गिर्भीमस्य द्वेष्यतया वध्यत्वेनावधारणात् । 'गुणोऽप्रधाने रूपादौ मौन्या-सुदे वृकोदरे' इति विश्वः । अत्र भीमगतगुणानामेव तन्मरणसाधनतया वर्णना-ल्लेशो नामालङ्कारः, 'लेशः स्यादोपगुणयोगगणदोषत्वकल्पनम्' इति तल्लङ्घणात् ॥ ५ ॥

उक्त समय दुर्योधनादि द्वारा बहादुर भीमको मारनेकी जो चेष्टायें गङ्गाके तट पर या जलमें की जा रही थीं, उन्हीं भीमके गुण बौरत्व आदि ही कारण बन गये थे, अथवा गुण-भञ्जक, सार-विषदेनेवाले ही भीमके मरणमें साधन बन रहे थे ॥ ५ ॥

ततः पातालभुवि तदागमनकौतुकिना वासुकिना संमानितः स घृति-मानितस्ततोऽग्रासु दिशासु तदनुगुणपरिगणनं दिनगणमत्ययशङ्किभिरितरैरपत्यैः सह विचित्य 'हो वत्स ! रिपुमर्त्सन भीम ! कवा निपीदसि ?' इति विपीदन्त्याः कुन्त्या नवममपि वासरमनवममेव संजनयन् प्रमञ्जन-भूरमृताञ्जनैरिव दृशौ रञ्जयामास ।

तत इति । ततः भीमस्य जले निपातनात् परतः पातालभुवि नागलोके तदागमनकौतुकिना भीमागमनजन्याश्चर्ययुतेन कुतोऽयमागत इति संभ्रान्तेन वासुकिना नागलोकाधिपेन संमानितः कृतातिथ्यः सः घृतिमात्रं गंभीरः भीमः इवस्ततः समन्ततः अग्रासु दिशासु पूर्वादिषु तदनुगुणपरिगणनं दिनगणं दिक्संख्यासमान-सङ्ख्यकम् अष्टौ वासरानित्यर्थः, अत्ययशङ्किभिः भीमापायशङ्कायुतैः अपत्यैः युधिष्ठिरादिभिः स्वपुत्रैः सह साकं विचित्य अन्विष्य 'हो वत्स पुत्र, रिपुमर्त्सन शत्रु-मर्दन, भीम, क्व वा कुत्र निपीदसि तिष्ठसि ?' इति एवं प्रकारेण विपीदन्त्याः खेदमनुभवन्त्याः कुन्त्याः नवमम् अपि वासरम् दिनम् अनवमम् (नवममिन्न-

मिति विरोधप्रतिभासः, न अवमम् शून्यमनवमम् अशून्यम् इति परिहारः) अशून्यम् एव सञ्जनयन् कुर्वन् प्रमञ्जनसूनुः वायुसुतः भीमः अमृताञ्जनैरिव सुधानिर्मितचक्षुःप्रसाधनद्रव्यैरिव कुन्त्याः दृशौ रञ्जयामास स्वागमनेन प्रसादं गमयामास । भीमः पाताले तदागमनमाश्चर्यकरमिति चकितेन वासुकिनागेन सन्कृतः, तत्राष्टौ दिवसाननैपीत्तावदमी तद्भ्रातरो युधिष्ठिरादयोऽष्टासु दिशासु तमन्विष्टवन्तः, अमिलिते च तस्मिन् कुन्ती शृशं विलपितवती, नवमे चाहनि भीमो-मातुः पुर उपस्थाय तस्या दृशौ प्रसन्ने चकारेत्यर्थः ।

इमके बाद भीमके पातालमें पहुँच जानेसे वासुकि नागको बड़ा आश्चर्य हुआ, उन्होंने भीमका सत्कार किया, इतर आठ दिशाओंमें उनकी संख्याके बराबर आठ दिनों तक कुन्ती अपने पुत्रों युधिष्ठिरादिकोंके साथ भीमको खोजकर—हाथ बेड़ा शत्रुमर्दन भीम तू कहाँ जाकर बैठ रहा है ! इस प्रकार विलाप करने लगी, उसके नवम दिनको भीमने मूना नहीं जाने दिया, वह वायुपुत्र आकर कुन्तीकी आँखोंको शीतल कर दिया मानों उसने कुन्तीको आँखोंमें अमृतका अञ्जन लगा दिया हो ॥

आगतस्य तस्य मदावलायुतवलावहानां पृदाकुपरिपदुपदापितदश-कलशपीयूषाणां निषेवणेन विशेषितपरिपोषगात्रं सवित्रीभुजान्तर ईव सोदरकौरवहृदयेऽपि मोदविषादसंपदौ न ममतुः ।

आगतयेति । आगतस्य पाताललोकात् समायातस्य तस्य भीमस्य—मदावलाः हस्तिनः अयुतम् दशसहस्राणि तेषां बलमावहन्ति प्रापयन्ति ये तेषाम् दश-सहस्रकरिवलसमबलप्रदायिनाम् पृदाकुपरिपदा सर्पसमाजेन उपदापितानाम् उपहतानाम् दशकलशपीयूषाणां कलशीभिर्घटैः परिमितानाम् अमृतानां निषेवणेन पानेन विशेषितं परिपोषं समधिकपुष्टं गात्रं वपुर्यस्य तादृशम्, (गात्रमिति विशेष्यं पृथक्कल्पनीयम्) सविन्याः जनन्याः मातुः कुन्त्याः भुजान्तरे बाहुयुगलमध्यभागे न ममौ इति क्रियाध्याहारः कर्त्तव्यः । मोदविषादयोः हर्षशोकयोः सम्पदौ संवृद्धौ च क्रमशः सोदरकौरवयोः हृदये अपि न ममतुः । कुन्ती तमालिङ्ग्य क्रोडे उपवेशयितुं कामयमाना अपि स्थूलीभूततया तस्य तथा कर्त्तुं नापारयदिति स तद्भुजान्तराले न ममौ, युधिष्ठिरादिसोदरा हृदयेऽभिमानमानन्दं कौरवाश्चापरिमितं शोकमासादयामासुरिति भावः ॥

भीमके आने पर दश हजार हाथियोंके बलसे देनेवाले सर्पसमाजसे उपहन दशघटोंमें भरे अमृतको पीकर मोटा हुआ उसका शरीर उसकी माता कुन्तीकी अङ्गपाली (अंक-

५. 'पृदाकुपरिवृद्धापित' । २. 'पानाद्विशेष' । ३. 'परिपोषगात्रं गात्र' ।

४. 'एव कौरवहृदयेऽपि' । इति पा० ।

मापादयितुं दिशि दिशि ख्यातविद्यागुणं पौत्रगणं महताऽर्थराशिनो सह द्रोणाय समर्पितवानित्याशयः । 'आपगस्तु निषद्यायाम्' इति—'उपायनोपहारोपदापदानि समानार्थानां गति च कोपरसिकाः ॥

कर्त्तव्य जाननेवालोंमें श्रेष्ठ भीष्मपितानहने दूसरे स्कन्दके सहस्र जलज तथा अनि जगत्तु कृपाचार्यके द्वारा अनिन्दनीय वीर्यशक्ता आश्रयभूत धनुर्विद्याकी शिक्षा दिला करके भी उनकी धनुर्विद्याको और अधिक दृढ़ करनेके लिये दिशाओंमें विदित-पराक्रम वाले अपने पौत्रोंको पूर्ण अर्थराशिके साथ नाना प्रकारके धनुर्वेदके रहस्यश द्रोणके चरणोंमें नौन दिया ॥

सिन्धुजातकलशीभुयोस्तयोः स्निग्धभावमवलोक्य तादृशम् ।

तत्र पौरनिकरः समाचरच्चित्रपूरजटरे निमज्जनम् ॥ ७ ॥

सिन्धुजातेति । तयोः सिन्धुजातः गाढभूयो भीष्मः, कलशीभूः द्रोणः, तयोः तादृशं स्निग्धभावम् अन्योन्यानुरागम् अवलोक्य दृष्ट्वा तत्र हस्तिनापुरे पौर-निकरः नगरवर्ती लोकः चित्रपूरस्य आश्चर्यरसस्य जटरे मध्ये निमज्जनं समाचरत् । समानविद्यानां परस्परयशःपुरोभागितानियमेषु भीष्मेण सह द्रोणस्य तादृशं प्रेमागमालोक्य हस्तिनापुरवासिनो महति विस्मये निपेतुरित्याशयः । सिन्धुजातं समुद्रचयः कलशीभूश्चागस्यस्तयोः प्रेम विस्मयावहं भवेदेवेति चमत्कारः । अनन्तकविरयं द्रोणं कलशभुवमनेकघोक्तवानिति ध्येयम् ॥ ७ ॥

सिन्धुजात-गङ्गासुत भीष्मपितानह तथा कलशीभू-द्रोणमें इस तरहकी गाढ़ी प्रीतिकी देखने वाले पुरवासीजन आश्चर्य-रसके मध्यमें डूब गये । सिन्धुजात-समुद्र समूह, कलशीभू-बड़ोद्भव अगस्त्य इनमें प्रेमका होना आश्चर्यकी बात है ही, परन्तु सिन्धुजातका अर्थ भीष्म एवं कलशीभूका द्रोण लिया जायगा नव प्रसन्नका अर्थ सात हो जायगा ॥ ७ ॥

कुमारास्तूर्णमारुक्षन् कुम्भयोनेरनुग्रहात् ।

कोटिं कोदण्डसारस्य गुणिनस्ते गुणा इव ॥ ८ ॥

कुमारा इति । गुणिनः शौर्यादिगुणसम्पन्नाः कुमाराः युधिष्ठिरादयो दुर्योधना-द्यश्च कुम्भयोनेर्द्रोणस्य अनुग्रहात् कृपावशात् कोदण्डसारस्य धनुर्विद्यानैपुण्यस्य कोटिम् उत्कर्षं परां काष्ठां कोदण्डसारस्य धनुःश्रेष्ठस्य गुणाः मौर्वीसृत्राणि कोटिम तदप्रदेशमिव तूर्णम् आरुक्षन् आरुढाः, यथोत्तमस्य धनुषो गुणो नम्यमानः सन् शीघ्रमेव कोदिमादीकते, तथैव द्रोणानुग्रहवाद्युधिष्ठिरादयस्तु चरितमेव धनुर्वि-द्यायां नैपुण्यमलभन्तेत्याशयः ॥ ८ ॥

वित्त प्रकारसे धनुषी प्रत्यक्षा अच्छे धनुष पर झटसे अग्रदेशमें पहुँच जाती है, वस्तु

प्रकार वे युधिष्ठिरादि राजकुमार द्रोणाचार्यके अनुग्रहसे शीघ्र ही धनुर्वेदकी चोटि पर-
रहस्य पर पहुँच गये ॥ ८ ॥

कूलस्थस्यानुकुर्वन्कुरुसुतसदसः कुम्भयोनेः कदाचि-

त्लातुं मध्ये जलानां चिरकृतवसतेः सिन्धुभूवर्धमानः ।

आदौ पादौ निपीड्य स्फुटकमलरुचौ विभ्रदन्तेवसत्त्वं

ग्राहो जग्राह कश्चित्स्वयमपि विजयास्त्रागमन्तं महान्तम् ॥ ६ ॥

कूलस्थयेति । कदाचित् कूलस्थस्य गङ्गातटस्थितस्य कुरुसुतसदसः धर्मराजादि-
शिष्यमण्डलस्य अनुकुर्वन् अनुकरणपरः सिन्धुभूवर्धमानः गङ्गानदीरूपभूमौ प्रवृद्धः
कश्चिद् ग्राहः नक्रः जलान्तं मध्येऽन्तः पयसि स्नातुं स्नानाय चिरकृतवसतेः
अधिककालपर्यन्तं स्थितवतः तस्य कुम्भयोनेः द्रोणस्य स्फुटकमलरुचौ पादौ चरणौ
निपीड्य नितरां पीडयित्वा अन्तेवसत्त्वं समीपस्थत्वं च विभ्रत् सन् स्वयमपि
विजयास्त्रागमेन अर्जुनास्त्रप्रहारेण महान्तम् भीषणमन्तमवलानं जग्राह प्राप ।
अत्र—गङ्गातटवर्त्ति-युधिष्ठिरादयो यथा द्रोणशिष्यास्तथैव तच्छिष्यतां कामय-
मानः ताननुकुर्वन् कश्चिद् ग्राहः चिराय जले स्नानं कुर्वतो द्रोणस्य समीपमेत्य
तत्पादौ निपीड्य वन्दित्वा च जयप्रदास्त्रवेदस्यान्तं प्रापेत्यर्थो ध्वन्यते । अत्रार्थं
सिन्धुमुवा गाङ्गोयेन वर्धमानस्य पोषितस्येत्येवं विभक्तिं विपरिणमस्य कुरुसुत-
सदोपि विशेषणीयम् । कदाचित्स्नातुं गङ्गामवतीर्णस्य द्रोणस्य चरणग्राही कश्चिन्म-
करोऽर्जुनेन वाणद्वारा हत इति पौराणिकी कथाऽत्र ध्यातव्या । नृगधरावृत्तम्—
'अस्मैर्पादां त्रयेण त्रिमुनियतियुता नृगधरा कीर्त्तितेयम्' ॥ ९ ॥

एक समय युधिष्ठिरादि कुरुवर्गीय तट पर बैठे थे, द्रोणाचार्य स्नान करनेके लिये
गङ्गाकूलमें उतरे और देर तक स्नान करने रहे, इतनेमें एक ग्राह समीप आकर उनके
चरणयो जैरोंसे पकड़ लिया, जो उनके चरण विकसित कमलकी तरह थे, और स्वयं भी
अर्जुनके दागके आनेसे भीषण अन्तकी प्राप्त हुआ । वह ग्राह मानों तट पर बैठे युधिष्ठि-
रादियों देखा देगो द्रोणका अन्तेवसत् द्वात्र दन गया, उनके चरण छुद, और विजयप्रद
धनुर्विद्याकी शिक्षा ली वह भी अर्थ जानीत होता है ॥ ९ ॥

ततस्ते सर्वोत्तरा अपि शैरासनेषु दक्षिणाः 'गुरुदक्षिणां कुरुत मह्यं
द्रुह्यतो द्रुपदस्य युधि बलाद्गृहीतस्य समर्पणम्' इति गुरुणा चोदिताः
सर्वेऽप्यहर्षपूर्विकया कयापि विमतेषु कृतावद्वसेनं याज्ञसेनं पुरं निरुध्य
चिरमयुध्यन्त ।

ततस्त इति । ततः तदनन्तरम् ते युधिष्ठिरादयः सर्वोत्तराः सर्वविधधनुर्वेद-

पारगाः अपि शरासनेषु बाणनिक्षेपेषु दक्षिणाः कुशलाः (उत्तराः दक्षिणाः इति विरोधः, परिहारस्तूक्त एव) द्रुह्यतः प्रतिज्ञाभङ्गद्वारा द्रोहं कुर्वतः द्रुपदस्य तदा-
ख्यस्य राज्ञो युधि युद्धे बलाद् गृहीतस्य द्रुपदस्य समर्पणम् मह्यम् अर्पणम् गुरु-
दक्षिणां कुरुत, (अधुना यावत् यद् भवन्तो मयाऽस्त्रवेदमध्यापितास्तद्वक्षिणायां
द्रुपदं गृहीत्वा मह्यमर्पयत, यतोऽसौ प्रतिज्ञाभङ्गेन मम द्रोही वर्त्तते) इति पूर्वं
गुरुणा द्रोणेन चोदिताः आदिष्टाः सर्वे युधिष्ठिरादि-दुर्योधनादयः कयाऽपि अहंपूर्वि-
कया अहं पूर्वमहं पूर्वमिति प्रतिस्पर्द्धया विमतेषु शत्रुषु कृतावज्ञसेनम् तिरस्कार-
परायणसेनासहितम् याज्ञसेनं पुरम् द्रुपदनगरं निरुध्य समन्ततः परिदार्य चिरं
बहुकालपर्यन्तम् अयुध्यन्त युद्धं कृतवन्तः ।

सर्भो धनुर्धारियोमं श्रष्ट कुमारगणं जव बाण चलानेमे निपुण हो गये तव गुरु द्रोणे
उन लोगोंसे एक समय कहा कि—मेरे द्रोही द्रुपदको युद्धमें बलपूर्वक पकड़ कर लाओ, यही
हमारी गुरु दक्षिणा होगी, इस पर सर्भो कुमार हम-हम करके शत्रुओं पर तिरस्कार
दृष्टि रखनेवाली सेनासे युक्त याज्ञसेनपुर (द्रुपदपुर) को घेर कर बहुत काल तक लड़ते रहे ॥

कृत्ते भल्लैर्धनुषि स गुरुद्रोहिणस्तस्य जीव-

ग्राहे बाहाञ्चलपरिचलत्खड्गवल्लीसहायः ।

पुत्रावल्यां सुबलदुहितुः पूर्वपक्षी भवन्त्यां

सिद्धान्तोऽभूदिवि भुवि बुधैः श्लाघितः सव्यसाची ॥१०॥

कृत इति । गुरुवे द्रोणाय द्रुह्यति प्रतिज्ञाभङ्गकरणेन अपराध्यति स गुरुद्रोही
द्रुपदस्तस्य भल्लैः बाणभेदैः धनुषि शरासने कृत्ते सति (द्रुपदेन बाणप्रहारेण
च्छिन्ने धनुषि) सुबलदुहितुः गान्धार्याः पुत्रसमुदाये पूर्वपक्षीभवन्त्याम् पूर्वपक्ष-
रूपतामाश्रयन्त्याम् सत्याम् तस्य जीवग्राहे द्रुपदस्य जीवतो ग्रहणे बाहायाः
भुजस्य अञ्चलेऽग्रभागे परिचलन्ती भ्राम्यन्ती खड्गलता एव सहायो यस्य तथोक्तः
केवलखड्गसाधन इत्यर्थः, द्विवि स्वर्गे बुधैः देवैः भुवि पृथिव्यां बुधैः पण्डितैश्च
श्लाघितः प्रशंसितः सव्यसाची अर्जुनः सिद्धान्तः सिद्धान्तोत्तरसमानः अभूत्
अजायत । यथा क्वचित्पण्डितसभायां शास्त्रार्थे कतिचन पूर्वपक्षमातिष्ठन्ते, तत्रै-
कोऽपरः सिद्धान्तं व्यवस्थापयति, तथैवात्र युद्धे दुर्योधनादिषु गान्धारीतनयेषु
द्रुपदस्य जीवग्राहे किञ्चिद् व्याप्त्य कृतप्रारम्भेषु सत्सु खड्गसहायोऽर्जुनस्तं
तथा गृहीत्वा उत्तरपक्षरूपां युद्धसमाप्तिं कृतवानित्यर्थः । 'ज्ञानिचान्द्रिसुरा बुधाः'
इत्यमरः । मन्द्राक्रान्ता वृत्तम्—तल्लक्षणं यथा 'मन्द्राक्रान्ता जलधिपङ्गुर्भौं
नतां तादगुरुचेत्' इति । अयं श्लोको नैपथीयचरितवृत्तीयसर्गस्थस्य श्लोकस्यास्य-
च्छायां मनुहरति—'अनुरूपमिमं निरूपयन्नथ सर्वेष्वपि पूर्वपक्षताम् । सुवसु व्यप-
नेतुमक्षमस्त्वयि सिद्धान्तधियं न्यवेशयम्' इति ॥ १० ॥

द्रोणाचार्यके द्रोही द्रुपदके द्वारा गान्धारी-तनय दुर्योधनादिके धनुष जब बाग द्वारा काट दिये गये, और इस प्रकार वे पूर्वपक्ष मात्र (युद्ध प्रारम्भ करनेवाले मात्र) रह गये तब हाथके अग्रभागमें तलवारकी घुमानेवाले एवं स्वर्गमें देवों द्वारा तथा पृथिवी पर पण्डितों द्वारा प्रशंसित अर्जुन जीवित द्रुपदकी पकड़कर ले आनेमें सिद्धान्त (युद्ध-समाप्ति कर) बन गये ॥ १० ॥

पार्थमेव पुरतो निधाय ते कौरवास्तदनु संनिधौ गुरोः ।

भक्तिभिर्व्यनमयन्निजं शिरः पार्षतस्तु परिभूतिलज्जया ॥ ११ ॥

पार्थमेवेति । तदनु ते युधिष्ठिरादयो दुर्योधनादयः कौरवाः कुलवंश्याः अस्मिन्नुद्दे विजृम्भतया पार्थम् अर्जुनम् एव पुरो निधाय अग्रेकृत्वा गुरोः सविधे द्रोणान्तिके भक्तिभिः श्रद्धाभावैः निजं शिरः स्वमस्तकम् अनमयन् नतं कृतवन्तः, पार्षतः द्रुपदस्तु परिभूतिलज्जया पराजयजनितया त्रपया निजं शिरः अनमयद्विति वचनविपरिणामेनान्वयः । द्रुपदे गृहीते सति सर्वे कुमाराः अर्जुनं प्रधानमग्रेकृत्वा भक्त्या गुरु प्राणमन्, द्रुपदोऽपि तैरानीतो लज्जाधोमुखस्तरथावित्यर्थः ॥ अत्र प्रस्तुतानां शिष्याणां प्रस्तुतस्य द्रुपदस्य चैकत्र शिरोनमनक्रियायामन्वयात् तुल्ययोगिताऽलङ्कारः, 'प्रस्तुतानां पदार्थानामन्येषां वा यदा भवेत् । एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता' इति ॥ ११ ॥

इसके बाद सभी कुलवंशों कुमारोंने पार्थको (जिसने युद्ध जीता था) आगे करके श्रद्धा भक्तिके साथ अपने आचार्य द्रोणके चरणोंमें शिर झुकाया, और द्रुपदने भी अपना शिर हारकी लाजसे झुका लिया ॥ ११ ॥

अथो गुरुनीतमधिज्यधन्वना पुरःप्रदेशं पुरुहूतसूनुना ।

तरङ्गितार्क्षं तमवेक्ष्य विद्विषं वचो गभीरं वदति स्म सस्मितम् ॥ १२ ॥

अथो गुरुरिति । अथो एतदनन्तरं द्रुपदे जीवग्राहं गृहीते सति अधिज्यधन्वना आरोपितमौर्वीकधनुर्धारिणा पुरुहूतसूनुना इन्द्रात्मजेनार्जुनेन पुरः प्रदेशं नीतम् अग्रे समानीय स्थापि द्रुपदं तरङ्गितार्क्षम् भयचकितलोचनं लज्जया साश्रुनयनं वा अवेक्ष्य सस्मितं किञ्चिद् हासपूर्वकं गभीरम् सार्थगौरवं मर्मभेदि वचनं वदन्तिस्म उवाच ॥ १२ ॥

इसके बाद जब द्रुपद पकड़कर धनुर्धारी अर्जुन द्वारा आचार्य द्रोणके आगे उपस्थित किये गये तब आचार्य द्रोण भय-चञ्चल-नयन द्रुपदकी ओर देखकर निम्नलिखित गभीर वचन मुन्मुग्ग कर कहे ॥ १२ ॥

‘अरे शत्रियसत्तम ! पुरा महत्तरमभिदेश्यमग्निवेश्यं नाम मुनिमल-

परिश्रमाय प्रश्रयेण सह शुश्रूषमाणस्त्वं मत्कृते पितुरनन्तरं ममाधिराज्य-
पदस्य प्रथममर्थं भवते वितीर्य ततः परमर्थमहमनुभविष्यामीति यद्यथा
प्रत्यश्रुणुयास्तत्तथा निर्वर्तितं खलु धिग्विप्रमिति क्षुरप्रायेण विप्रियवच-
नेन प्रतीयसीं मनसि व्यथां मम वितीर्णवता महार्णवपरिधानवतीं वसु-
मतीं स्वयमेवा भवता नन भवता ।

अरे क्षत्रियसत्तमेति । अरे क्षत्रियश्रेष्ठ, रे अरे इति नीचता-
व्यञ्जकं सम्बोधनमाह तुः । क्षत्रियसत्तमेति क्षत्रियाधमतापर्यवसायि, अस्य सन्द-
र्भस्य व्याजस्तुतिरूपत्वात् । पुरा पूर्वकाले अग्निवेश्यम् प्रभावेणाग्नितुल्यम्
अग्निवेश्यं नाम तदाख्याप्रसिद्धम् अस्त्रपरिश्रमाय अस्त्रविद्यामधिगन्तुम् प्रश्रयेण
नम्रभावेन सह शुश्रूषमाणः परिचरन् त्वं द्रुपदः मत्कृते मम द्रोणस्यार्थं पितुः
(द्रुपद) जनकस्य अनन्तरं वानप्रस्थग्रहणात् परतः मम द्रुपदस्य अधिराज्यपदस्य
राज्यस्य अर्थम् समांशम् आदौ प्रथमम् भवते द्रोणाय वितीर्य दत्त्वा ततः परम्
तुभ्यं दीयमानादर्थोदवशिष्टमर्थम् अहम् द्रुपदोऽनुभविष्यामि भोक्ष्ये इति यत्
यथा येन प्रकारेण प्रत्यश्रुणुयाः प्रतिज्ञातवानासीः तत्तथा निर्वर्तितम् पूरितम् ,
खलु पदमिहोपहासे, (प्रतिज्ञातदानस्य राज्याधेस्य ग्रहणायोपस्थितं मां द्रोणं
प्रति) 'धिग् विप्रं ब्राह्मणम्' इति क्षुरप्रायेण क्षुरवत्तीक्ष्णेन विप्रियवचनेन कट्टक्या
मम द्रोणस्य मनसि व्यथां मानहानिभवं कष्टं वितीर्णवता दत्तवता महार्णवरशना-
वतीं वसुद्रकाक्षीं (समग्राम्) वसुमतीं पृथ्वीम् स्वयम् आत्मना एवं अनुभवता
भुज्जानेन भवता द्रुपदेन । अयमर्थः—पुराऽग्निवेश्याश्रमेऽधीयानेन त्वयाऽहमुक्तो
यद्यदा पितुरनन्तरं मम राज्यकाल उपस्थास्यते तदा पूर्वं तुभ्यमहं राज्यार्थं
प्रदाय शेषमर्थमहं भोक्ष्ये, तत्तु भवता तद्ग्रहणायोपस्थितं मां धिग्विप्रमिति धि-
क्कृत्य समस्तां महीं भुज्जानेन साधु निरुद्धमित्यर्थः । अत्र व्याजस्तुत्या मिथ्या-
भाषित्वेनाधिष्ठेपप्रत्ययः ॥

अर क्षत्रिय श्रेष्ठ, पुराने कालमें अग्निके समान प्रतापी महात्मा अग्निवेश्य नामक
मुनिसे नम्रतापूर्वक जव तुम धनुर्विद्याका अभ्यास कर रहे थे, तब तुमने हमसे प्रतिश्रावो
था कि जव पिताजीक बाद मैं राज्य प्राप्त करूँगा तब आधा राज्य तुमको देकर शेष राज्यार्थ-
का स्वयं उपभोग करूँगा, उस अपनी प्रतिश्रावका पालन तो तुमने खूब किया, जब हम
प्रतिश्राव राज्यार्थ ग्रहणका कामनासे तुम्हारे पास गये तब छुरेकी तरह तीसे वचनोंसे
मुझे धिक्कार कर समुद्र-वेष्टित इस पूरी पृथ्वीका उपभोग करके तुमने अपना वचन
खूब न्या ॥ ॥

१. 'क्षुरप्रवरप्रायेण' ।
२. 'मम मनसि व्यथा वितार्णवताऽर्णवरशनावतीम्' ।
३. 'स्वयमेवानुभवता भवता' ।

आबालवृद्धं जलसक्तमेव जनाः समस्ता द्रुपदं यदाहुः ।

तस्मात्त्वयि स्वीकृततादृशाख्ये कथं नु भज्येत न मित्रतेजः ॥ १३ ॥

आबालवृद्धमिति । यद् यस्मात् आबालवृद्धम् बालान् वृद्धांश्चाभिधाय सर्व-
बाला वृद्धाश्चेत्यर्थः, जनाः लोकाः द्रुपदं द्रोणस्य पदं मूलम् जलसक्तम् पृथ्वीगर्भ-
वर्त्तिसमग्रम् (डलयोरनेदात्) द्रुपदं तन्नामानं त्वाम् जलसक्तम् मूर्खसहचरम्
आहुः । तस्मात् स्वीकृततादृशाख्ये गृहीततन्नामके त्वयि द्रुपदे मित्रतेजः सूर्यरश्मिः
सुहृद्यभावश्च कथं न भज्येत विनश्येत् नु यथा जलसक्तमूले वृक्षे सूर्यतेजोऽकि-
ञ्चित्करं भवति, तथैव मूर्खवेष्टिते त्वयि ममप्रभावस्तत्र राज्यप्रार्थनाकाले नापस्त-
दिति भावः । अत्र 'द्रुपद' पदनिस्तुत्यार्थस्य समर्थनात् निरुक्तिर्नामालङ्कारः, तदु-
क्तम्—'निरुक्त्यौगता नाम्नामन्यार्थत्वप्रकल्पनम्' इति ॥ १३ ॥

बालकौसे लेकर बूढ़ों तक सभी आदमी द्रुपद-वृक्ष मूलको जल सक्त-पानीसे भींगा
कहा करते हैं, तुम भी द्रुपद नामधारी होनेके कारण जल सक्त-ड-लमें अभेद होनेके कारण
मूखे जनावृत रहे, ऐसी स्थितिमें जैसे वृक्षों पर सूर्यका तेज अपना प्रभाव नहीं दिखलाते
हैं, क्योंकि उसकी जड़ें पानीमें भीगी रहती हैं, उनी तरह मूर्खावृत होनेके कारण द्रुपद
तुझ पर भी मेरे सदृश मित्रका कुछ नहीं प्रभाव पड़ा, अर्थात् तुमने मित्रके प्रति किये
गये वादेको पूर्ण नहीं किया ॥ १३ ॥

इति व्याजस्तुतिवचनेन पौरवान्ते भार्गवान्तेवसता प्रधर्षितः पार्षत-
स्तेन सार्धमर्चराज्यपरिवर्तनमात्रमङ्गीकृत्य कृत्यविदां ककुदस्तौ जम्भ-
रिपुकुम्भसंभावानुभावप्युपयमं प्रवर्त्तयितुं कृतक्रतुनिर्वर्त्तनः सोमकान्तिको-
पास्यौ पुत्रौ भागीरथीविनावसथस्य याजस्य मुनिराजस्य याजनानुग्रहेण
परिजग्राह ।

इति व्याजेति । इति उक्तप्रकारकेण व्याजस्तुतिवचनेन निन्दापर्यवसायिन्या
स्तुतिवाचा पौरवान्ते पौरवकुमारगणसमग्रम् भार्गवान्तेवसता परशुरामशिष्येण
प्रधर्षितः कृतभर्त्सनः निन्दितः पार्षतः द्रुपदः कृत्यविदाम् कर्त्तव्यार्थज्ञानशालिनां
ककुदः श्रेष्ठः सन् तेन परशुरामशिष्येण द्रोणेन समम् सह अर्धराज्यपरिवर्त्तनम्
'गृहाणार्थं राज्यस्ये'ति दानरूपम् अङ्गीकृत्य स्वीकृत्यजम्भरिपुरिन्द्रस्तत्सम्भवम-
र्जुनम् कुम्भसम्भवं द्रोणं तावुभावपि उपयमम् विवाहम् (अर्जुनसम्बन्धे) उप-
यमम् यमान्तिकम् (द्रोणपत्ने) प्रवर्त्तयितुम् प्रापयितुम् कृतक्रतुनिर्वर्त्तनः कृत-

१. 'जड' ।

२. 'पौरवान्ते वसता' । ३. 'पार्षदः' ।

४. 'परिवर्त्तनेन परमङ्गीकृत्य' । ५. 'उपयममेव' । ६. 'कृतक्रतुनिर्वर्त्तनः' ।

७. 'तद्वचन' ।

८. 'परिजग्राह । तावोऽपि । इति पा० ।

यज्ञः सोमश्चन्द्रस्तस्य कान्तिरिव कान्तिर्यस्य तत् सोमकान्तिकम् आस्यम् सुखम्,
उभया सहितः सोमः शिवः तस्येव कोपो यत्र तादृशम्, सोमकान्तिकास्यां
पुत्रीम् चन्द्रमुखीं तनयां महादेवकोपोनं च पुत्रम् पुत्री पुत्री च पुत्रश्चेति पुत्री
(द्रौपदीष्टद्युम्नाः (द्रौपद्योपयमोऽर्जुनस्य, दृष्टद्युम्नद्वारको वधश्च द्रोणस्येति
कामनया कृतयज्ञो द्रुपदः) भारगीरयीवनावसथस्य भारगीरयीतदस्थवनवासिनः
याजस्य याजनामकस्य मुनिराजस्य ऋषिप्रवरस्य याजनानुग्रहेण यज्ञसम्पादन-
कृपया परिजग्राह वृत्तवान् । द्रोणेन निन्दितो द्रुपदोऽर्धराज्यं तस्मै प्रदायापि मन-
सा दुःखितो याजनामकस्य मुनेः प्राधान्ये यज्ञं कृतवान् यत्र अर्जुनपरिणेषां द्रौपदी
नाम चन्द्रमुखीं तनयां शिववन्कोपोनं द्रोणवातिनं दृष्टद्युम्ननामकं च पुत्रं ववे इत्या-
शयः ॥ पुत्री च पुत्रश्चेति पुत्री, 'पुमान् खिया' (पा० १।१।६७) इत्येकशेषः ॥

इस प्रकार पौरवोंके सामने मार्गवक्षिण्य द्रोगके व्याज-स्तुति वाले वचनोंसे लजवाये
गये द्रुपदने आधा राज्य देनेका वादा करके कर्त्तव्य निर्णय कर लिया, और इन्द्रपुत्र अर्जुन
एवं द्रोगको क्रमशः (उपयम-विवाह, उपयम-यमके समीप) पहुँचानेके लिये यज्ञ किया,
जिस यज्ञके प्रधान आचार्य गङ्गातीरवर्त्ती वनमें रहनेवाले याज-नामक मुनि थे, और
उक्त यज्ञमें उन्होंने चन्द्रमुखी कन्या द्रौपदी, एवं महादेवकी तरह कोपनत्वभाव पुत्र दृष्ट-
द्युम्नका वर मांगा ।

तातोऽपि धर्मतनयं तपनीयपीठ-

मारोप्य चक्षुरिव लब्धममुं तपोभिः ।

आवर्जितैः कलशवारिभिरभ्यपिञ्च-

दानन्दवाप्सलिलैरैवनीं च पौराः ॥ १४ ॥

तातोऽपीति । तातः दूतराष्ट्रः अपि तपोभिः तपस्याभिः स्वाचरितैर्ब्रतौपवासा-
दिभिरित्यर्थः, लब्धं पुनरासादितं चक्षुः नेत्रमिव (अन्धस्य पुनर्नेत्रलाभो यथाऽऽ-
नन्दजनकस्तथाऽऽनन्दजनकमित्याशयः) धर्मतनयम् युधिष्ठिरं तपनीयपीठम्
कनकासनम् आरोप्य उपवेश्य आवर्जितैः नानातीर्थोपहृतैः कलशवारिभिः वट-
स्थितजलैः अभ्यपिञ्चत् अभिषिक्तवान्, यावराज्यं प्रदत्तवानित्यर्थः, पौराश्च आन-
न्दवाप्सलिलैः हर्षांशुप्रवाहैः अवनीम् पृथ्वीम् अभ्यपिञ्चन्, 'राज्ञोऽभिषेकं तद्व-
धूरन्यभिषिच्यत' इति सम्प्रदायानुसारण्यमुक्तिः । अयं श्लोकः चम्पूरामायणी-
यस्यास्य श्लोकस्य च्छायांमनुहरति—'अभिषिक्ते तु सुग्रीवे रामश्यामपयोमुचा ।
अभिषेक्तुं स्थिता मेवास्तन्महर्षी महिषीमिव' ॥ उन्नेजा व्यज्यते ॥ १४ ॥

इत्तके बाद तात दूतराष्ट्रने तपस्याओंके द्वारा दुवारा पाई गई आंखके समान प्यारे

युधिष्ठिरको स्वर्ण सिंहासन पर बैठा करके नाना तीर्थों से लाये गये जलसे पूर्ण घटों द्वारा अभिषेक प्रदान किया, और पौरजनने अपने अपने आनन्दाश्रु-प्रवाहसे (उस अभिषिच्यमान राजाकी खोके समान) पृथ्वीको अभिषिक्त किया । राज्याभिषेकमें राजा-रानी दोनोंका अभिषेक किया जाता है, युधिष्ठिरका अभिषेक धृतराष्ट्रने किया, और उनकी भोग्या पृथ्वीका अभिषेक लोगोंने किया ॥ १४ ॥

आविभ्रतो धरणिमद्भदनिर्विशेषं

नानाधनायतिभिरस्य नयोदिताभिः ।

पस्यं समस्तमपि वासवसंनिभस्य

कोशीवभूव कुतुकैः सह कौरवाणाम् ॥ १५ ॥

आविभ्रत इति । धरणिम् अखिलं महीम् अद्भदनिर्विशेषम् केयूरवत् (अनायासम्) आविभ्रतः धारयतः वासवसन्निभस्य इन्द्रतुल्यस्य अस्य युधिष्ठिरस्य जयेन पष्ठांशभागग्रहणात्मकेन उदिताभिः सज्जाताभिः नानाधनायतिभिः नाना-प्रकारकसमृद्धीनामगमैः समस्तम् अपि पस्यम् भवनम् कौरवाणां दुर्योधनादीनाम् कुतुकैः कुतूहलैः सह कोशीवभूव कोशागारत्वमाप मुकुलीवभूव च । अयमाशयः-विनैवायासं भुवं पालयतो महेन्द्रपराक्रमस्य युधिष्ठिरस्य कस्यग्रहणेन सम्पदतितरां ववृधे येन तदीयं सर्वमपि भवनं कोशागारभावमापन्नं, दुर्योधनादीनां च कुतुकं-राज्यमासाद्य कान्दशामयमनुभवतीत्येवंरूपं कुतूहलं शाम्यति-स्मेति, महतामभ्युदयेन खलानां तादृशाचरणस्य स्वाभाविकत्वादिति 'निशात-पस्यसदनभवनागारमन्दिरम्' इति-'कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधाने धनवे-श्मनि' इति चामरविश्वी । सहोक्तिरलङ्कारः ॥ १५ ॥

राजा युधिष्ठिरने समूर्चा पृथ्वीको केयूरकां तरह अपने हाथसे अनायास धारण कर लिया, नयपष्ठांश भाग ग्रहरूप करके बढ़ते रहनेसे उनका सारा राजप्रासाद ही कोशागार बन गया, और दुर्योधनादिके कुतूहल मुकुलित हो गये, जब युधिष्ठिर राजा हुए तब उनके विरोधी दुर्योधनादिके हृदयोंमें बड़ा कुतूहल था कि देखें इनका राज्य कैसे चलता है, जब उनका राज्य ठीकसे चलने लगा तब उनकी वह दुष्टभावना मुकुलित हो गई, वह फूल-फल नहीं सती ॥ १५ ॥

पारोसिन्धु प्रथितममितं प्रत्यहं वर्धमान

सोढुं पार्थाभ्युदयमपटोः स्वात्मजस्यानुरोधात् ।

प्रीतो राजाऽप्यनुजतनयप्रेममार्गे प्रयातुं

मातुर्दोषादिव बहिरगादन्तरप्यन्धभावम् ॥ १६ ॥

पारेन्निश्चिन्धि । राजा धृतराष्ट्रः प्रीतः युधिष्ठिरप्राप्तप्रजापालनजन्य-
कर्त्तिधनागमादिभिः प्रसन्नः अपि पारेसिन्धु समुद्रस्य पारे प्रथितम् विस्तृतं
ख्यातञ्च, अमितम् अनल्पम्, प्रत्यहम् प्रतिदिनम् वर्धमानम् पार्थाभ्युदयम्
युधिष्ठिरस्य प्रतापम् सोढुम् मर्षयितुम् अपटोः असमर्थस्य स्वात्मजस्य दुर्योधनस्य
अनुरोधान् आग्रहानुसरणात् अनुजतनयस्य आवृणुष्यस्य युधिष्ठिरस्य प्रेममार्गे
स्नेहवर्त्मनि प्रयातुं चलिनुम् मातुः अम्बिकायाः दोषात् अङ्गिनिमीलनरूपात्
बहिः बाह्यनेत्रविषये इव अन्तरपि हृदयनेत्रविषयेऽपि अन्धभावम् अन्धत्वम्
अगात् प्राप्तः । युधिष्ठिरे धृतप्रेमापि धृतराष्ट्रो दुर्योधनानुरोधाद्युधिष्ठिरप्रेममा-
गानुसरणे चेतसाऽन्धो जातो यथाऽसौ मातुर्दोषाद्बाह्यनेत्ररहित आसीत्तथेति
बोध्यम् । पुरा सत्यवत्याज्ञया व्यासेन सह सङ्गताऽम्बिका, तद्रूपं दृष्ट्वा सा भयं
जुगुप्सां च भजमाना नयने प्यधत्त, अतएव च तद्गर्भतो धृतराष्ट्रोऽन्धो जात इति
कथा भारते । मातुर्दोषाद्बहिर्नेत्रशून्यः पुत्रानुरोधाच्चान्तेर्नेत्रशून्यो जातो राजा
युधिष्ठिरं न्यूनप्रेमा जात इत्याशयः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ १६ ॥

राजा धृतराष्ट्र वद्यपि युधिष्ठिरके प्रजापालनजन्य वश, धनागन, आदिसे प्रसन्न
थे, फिर भी समुद्रके पर पार तक फैले हुए, अनन्त, दिनों दिन बढ़ने वाले युधिष्ठिराभ्यु-
दयको नहीं सह सकने वाले अपने पुत्रके अनुरोधसे मतीजा युधिष्ठिरके ऊपर प्रेम करनेमें
अन्तः अन्ध हो गये, उनकी ज्ञानशक्ति लुप्त हो गई, जिससे वह युधिष्ठिरके प्रेम मार्ग पर
नहीं चले, जैसे वह मानाकी गलतीसे बाह्य चक्षुहान हो गये थे । माताके दोषसे बाह्यान्ध
धृतराष्ट्र पुत्रके दोषसे अन्तरन्ध हो गये, और युधिष्ठिरसे प्रेम करना छोड़ दिया ॥ १६ ॥

तदनु सौवलीजानिरसौ बलीयसाऽमर्षेण धर्षितः सहजविनयं धर्म-
तनयमाहूय कृतावहित्यो गिरमित्थमुत्थापयामास ।

तदन्विति । तदनु युधिष्ठिरादिविषये प्रेमत्यागात्परः सौवली गान्धारी जाया
यस्यासौ सौवलीजानिः धृतराष्ट्रः बलीयसा महता अमर्षेण द्वेषेण धर्षितः
पीडितः सन् सहजविनयं स्वाभाविकनम्रतोपेतं धर्मतनयं युधिष्ठिरं नाम पाण्डु-
तनयप्रथमम् आहूय आचार्य कृतावहित्यः विहिताकारगोपनः (द्वेषं प्रच्छादय-
न्निन्यर्थः) इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण गिरं वाचमुत्थापयामास प्रारम्भे ॥

इसके बाद गान्धारीके पति धृतराष्ट्र हृदयमें ज्वरेस्त द्वेष धारण करके स्वाभाविक
नम्रताके पात्र युधिष्ठिरको बुलाकर (अपने द्वेषको छिपाते हुए) इस प्रकार कहना
प्रारम्भ किया ॥

‘वत्स ! संप्रति वारणावतं पुरुषपेत्य वारणाननगुरोस्तत्सवं वारणाय
विपदां निषेव्य सहानुजैस्तत्र वास्तव्यपौरजनभव्यया गिरा स्तव्यो निर-

वधिसुखामनुशाधि वसुधाम्' इति ।

वत्सेति । वत्सेति प्रीतिसन्वोधनं बालेषु, सम्प्रति अद्युना वारणावतं नाम पुरं नगरमुपेत्य गन्वा विपदां सम्भाव्यमानानामापदां वारणाय दूरीकरणाय वारणाननः गणेशः तद्गुरोः पितुः शिवस्य उत्सवं नैमित्तिकं पाक्षिकादिकं पूजा-सन्भारम् निपेक्ष्य अनुष्ठाय तत्र वारणावतपुरे वास्तव्याः वासिनो ये पौरजना स्तेषां भव्यया कुशलयुतया गिरा वाचा सह अनुजैः भ्रातृगणसहितः स्वव्यः प्रशंसनीयः सन् निरवधि मर्यादारहितं कालं यावत् सुखम् आनन्दो यस्यां तादृ-शीम्, अनन्तसुखसम्पन्नाम् इति वाङ्मयः, वसुधां पृथ्वीम् अनुशाधि पालय । अत्रापि गद्यभागे नैपथीयकाव्यस्याधस्तनश्लोकस्य च्छाया दृश्यते 'द्यां प्रशाधि-गलितावधिकाळं साधु साधु विजयस्व विद्वौजः' ॥

देवा, इस समय तुम वारणावत नगरमें जाकरके विपत्ति दूर करनेवाले महादेवके उत्सवमें भाग लो, और वहाँ रहनेवाले पुरवासियोंकी कुशलिनी वाणीसे स्तुत होकर भाइयोंके साथ वहाँ पर अनन्त सुख-समृद्धिमें भरी इस वसुधाका पालन करो ॥

तस्याशयं हृदि विदन्नपि धर्ममूनु-

स्तातस्य वाचमविलम्ब्य तथेत्यगृह्णात् ।

तत्तादृशेषु गुरुशासनपालनेषु

कुलंकपं गुणगणेन कुलं हि पुरोः ॥ १७ ॥

तस्याशयमिति । तस्य घृतराष्ट्रस्य आशयम् 'केनापि प्रकारेण पाण्डवाः पुरान्तरे स्थापनीयाः' इति गृध्रमभिप्रायं हृदि स्वचित्ते विदन् जानन् अपि धर्ममूनुः युधि-ष्ठिरः तातस्य पितृव्यस्य वाचम् वारणावतपुरप्रस्थानाज्ञां तथा मन्ददुर्कं तथास्तु इति पत्रम् अविलम्ब्य शीघ्रम् अगृह्णात् स्वीचकार । तत्रार्थान्तरन्यासमाह—तत्तादृशेष्विति । तादृशेषु गुरुशासनपालनेषु श्रेष्ठजनाज्ञास्वीकरणेषु तत् प्रसिद्धं पुरोः कुलं पुरुवंशः गुणगणेन स्वगुणराशिना कूलद्वपम् परिपूर्णम् । पूर्वो हि गुवांदेशपालने प्रसिद्धः, पूर्वनाम पुत्रः पित्रे ययातये यौवनं ददाविति कथाञ्च भित्तिनूतिः । अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । तत्तल्लक्षणं यथा—'उत्तिर्यन्तरन्यासः स्यात्सामान्यविशेषयोः' इति ॥ १७ ॥

घृतराष्ट्रके गृध्र आशय—'कित्ती प्रकार पाण्डवोंको हस्तिनापुरसे हटावे' इस प्रकार के अभिप्रायको अपने मनमें समझने हुए भी स्वभाविक नत्रनाशली युधिष्ठिरने तथास्तु कह कर उनकी आज्ञा स्वीकार कर ली, क्योंकि इस प्रकारके आज्ञा-पाठन-कार्यमें पूर्व-वंशके लोक अपने गुणोंसे परिपूर्ण होते आये हैं । 'तनय ययानिहि यौवन ददञ्च, धिनु

आज्ञा अथ अयं न भयं' वाली कथाको इष्टिमें रखकर पूर्ववंशको गुरुजनकी आज्ञाके पालनमें सदा तत्पर कहा गया है ॥ १७ ॥

धर्मभूरनुजैः साकं तद्गिरा तत्पुर ययौ ।

कर्मचोदनया जीवः कायमन्यमिवेन्द्रियैः ॥ १८ ॥

धर्मभूरिति । जीवः पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्चग्राणाः, मनः, एतत्सप्तदशपदार्थ-समष्टिरूपलिङ्गदेहो जीवः, स यथा इन्द्रियैः सह कर्मणः पापपुण्यरूपस्या-चरितस्य (धर्मस्य पापस्य वा) चोदनया प्रेरणया अन्यं कार्यं शरीरं याति तथैव धर्मनूः युधिष्ठिरः अनुजैः भ्रातृभिः सह तद्गिरा धृतराष्ट्रवाचा (चोदितः) तत् वारणावतं नाम पुरं ययौ ॥ १८ ॥

जैसे जीव इन्द्रियोंके साथ धर्म-अधर्म रूप अपने कर्मको प्रेरणासे शरीर-त्वागके बाद पुनः दूसरा शरीर ग्रहण करता है उसी तरह युधिष्ठिर अपने अनुजोंके साथ धृतराष्ट्रकी आज्ञासे उस वारणावत पुरको चले गये ॥ १८ ॥

सविनयमथ दर्शितं महीयः सचिववरेण पुरोचनेन शत्रोः ।

जतुगृहमभजन्त तत्र पार्था जगदिव नृत्नमशेषवस्तुपूर्णम् ॥ १९ ॥

सविनयमिति । अथ पार्थाः पृथापुत्रा युधिष्ठिरादयः शत्रोः दुर्योधनस्य सचिव-वरेण प्रधानामात्येन पुरोचनेन तन्नामकेन दर्शितम् नयनगोचरतां नीयमानम् महीयः अतिदीर्घपरिणाहम् अशेषवस्तुभिः सकलैः पदार्थैः अशनवसनशयना-सनादिभिः पूर्णम् जतुगृहम् लाक्षानिर्मितं भवनम् नृत्नं नवीनं जगत् भुवनम् इव अभजन्त प्राप्तवन्तः । यथा जगति सर्वं वस्तु विततं तथा तत्र लाक्षाभवनेऽपि सर्वं वस्तु विततमासीदिति सारांशः ॥ १९ ॥

इसके बाद पृथाके पुत्र युधिष्ठिरादि पाण्डव दुर्योधनके प्रधान सचिव पुरोचन द्वारा दिग्दर्शित गये उस अतिविशाल लाक्षागृहका आश्रय लिया जो नये लोककी तरह सभी प्रकारकी वस्तुओंसे पूर्ण था ॥ १९ ॥

तत्र ते विदुरभृत्यभाषितैः सौवलेयशतमन्युहेतुना ।

पञ्चतामपि परां धनंजयप्रापणेन जतुधान्नि मेनिरे ॥ २० ॥

तत्र त इति । ते पार्थाः तत्र जतुधान्नि लाक्षागृहे विदुरभृत्यभाषितैः विदु-रप्रेषितसुरक्षाखनकद्रुतोक्तिभिः सौवलेयशतस्य गान्धारीपुत्राणां शतसङ्ख्यानां दुर्योधनादीनां मन्युः पाण्डवानां विषये क्रोधः हेतुर्यस्य तेन सौवलेयशतमन्यु-हेतुना धनञ्जयप्रापणेन वह्निसंयोगेन (सुवलायाः देवमातुः अपत्यं पुमान् सौ वलेयः स चासौ शतमन्युः इन्द्रः स हेतुर्जनको यस्य तादृशेन धनञ्जयप्रापणेन अर्जुनसंगमेन) पराम् अपरां पञ्चताम् पञ्चत्वम् मरणम् (एका पञ्चता पञ्चसंख्या-

वत्ता यथाऽर्जुनसङ्गमेन जाता तथाऽपरा पञ्चता मरणम् अग्निसंयोगेन भाविनीति) मेनिरे तर्कितवन्तः । पाण्डवा यथा वयमर्जुनासादितेन पञ्चसङ्ख्याका जातास्तथैवात्र लाक्षागृहे वह्निसंयोगेन पञ्चत्वं प्राप्स्याम इति दुर्योधनदुश्चिकीर्षितं विदुरमृत्यवाचा प्रतीयवन्त इत्यर्थः । अत्र श्लोके 'सौवलेयशतमन्युहेतुना' 'धनञ्जयप्रापणेन' इति पदद्वयं श्लिष्टं, तत्रार्थभेद उक्त एव पूर्वमिति बोध्यम् । 'शतमन्युर्दिवस्पतिः'—'धनञ्जयोऽर्जुने वह्नौ'—'स्यात्पञ्चता कालधर्मः' इत्यमरविश्वौ ॥ २० ॥

युधिष्ठिर आदि पाण्डवोंने विदुर-मृत्युके कहनेसे समझ लिया कि इस लाक्षागृहमें गान्धारीके पुत्र शतसङ्ख्याक कौरवोंके कोपसे लगायी जानेवाली आगके द्वारा हम लोग दूसरा पञ्चत्व प्राप्त करेंगे, एक बार तो देवमाताके पुत्र इन्द्रके द्वारा उत्पादित अर्जुनके मिलनेसे हमने पञ्चता पञ्चसङ्ख्याकता प्राप्तकी थी । इस श्लोकमें सौवलेय-शतमन्यु, धनञ्जय वह दो शब्द तथा पञ्चता शब्द-श्लिष्ट हैं, सौवलेय-गान्धारीपुत्र, शत-सौ, मन्यु-कोप, धनञ्जय-आग, यह अर्थ पञ्चता-मृत्युमें, और पञ्चता—पञ्चसंख्यावाले अर्थ पञ्चमें सौवलेय याने देवमाताके अपत्य, शतमन्यु-इन्द्र, (हेतु-जनक) धनञ्जय अर्जुन ॥ २० ॥

शिशमयिपुरपि द्विषां स मन्त्री निभृतशरारुरिमाग्निगूढभावान् ।

अवसरमनलावृते निकेते प्रतिदिनमेधयितुं प्रतीक्षते स्म ॥ २१ ॥

शिशमयिपुरिति । निभृतः प्रच्छन्नः शरारुः वातको द्विषां पाण्डवदुहां मन्त्री स पुरोचनः निगूढः प्रच्छन्नो भावो येषां तान् निगूढभावान् विदुरमृत्योक्तं रहस्यं गोपयतः इमान् पार्थान् युधिष्ठिरादीन् अग्न्यावृते अग्निदग्धे निकेते जतुगृहे शिशमयिपुः शमं विनाशं प्रापयितुरपि, प्रतिदिनम् अहन्यहनि एधयितुं वर्धयितुं पोषयितुम्, (इति विरोधः) एधयितुम् एधभावं नेतुं ज्वलनेन्धनभावं गमयितुम् अवसरं योग्यं समयं प्रतीक्षतेस्म प्रतिपालयतिस्म । पुरोचनो नाम दुर्योधनमन्त्री प्रकटं पाण्डवानाराधयन्नपि तान्दाहयितुमवसरं प्रतीक्षमाणस्तथावित्याशयः । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ २१ ॥

प्रच्छन्न होकर पाण्डवोंके घातमें रहनेवाला वह शत्रु-मन्त्री पुरोचन-अपनी रहस्यता को छिपाकर रखनेवाले इन पाण्डवोंको आग लगाकर जला डालनेकी दृष्ट्या रन्ते हुए भी प्रतिदिन इनको (एधयितुं) दड़ानेके लिये (या-एधयितुं-आगमें एध-इन्धन बनानेके लिये) अवसरकी प्रतीक्षा करता था ॥ २१ ॥

जातुचिदपत्यैः सह पञ्चभिर्भृत्यभावमिपादमीपार्मामिपफलेषु विपं निनीपन्त्या निपादयोपित इव तस्य पुरोचनस्य निद्रायामपि द्राघिमाणं दातुकामेन तत्र सद्यनि क्षणदायामाशुशुक्ष्णि क्षणान्निक्षिप्य जननीसोदर-

जननीचेतरसंवेशसुखमणिमञ्चायमानभुजशिखरसीमेन ^१भीमेन तस्माद्-
गृहाद्विदुरकिंकरकृतलिङ्गया सुरङ्गया निर्जग्मे ।

जातुचिदिति । जातुचित् कदाचित् अपत्यैः पुत्रैः (पञ्चभिः) सह-पञ्चपुत्रा,
मृत्युभावमिषात् सेवकत्वव्याजात् अमीषां युधिष्ठिरादीनाम् आमिषफलेषु मांसेषु
फलेषु भक्ष्यफलेषु वा विषं गरलं निनीयन्ती प्रापयितुकामा या (मांसे फले वा-
विषं प्रदाय गुप्तरूपेण पाण्डवान्मारयितुं दुर्योधनेनादिष्टा धृतसेवकरूपा) निषाद-
योषित् किराती तस्याः इव पुरोचनस्य शत्रुमन्त्रिणः (अपि) निद्रायां द्राविमाणं
चिरस्यायित्वं दातुकामेन आनेतुमिच्छता (विषप्रदानाय चेष्टमानां सपञ्चपुत्रां
किरातीं पुरोचनं च दार्ष्यनिद्रां मृत्युं प्रापयितुमिच्छता) तत्र सन्ननि लाक्षा-
गृहे चण्णदायां निशि चणात् क्षटिति आशुशुचणिं वह्निं निक्षिप्य प्रज्वाल्य
जनन्याः मातुः कुन्त्याः सोदरजनस्य भ्रातृवर्गस्य च नीचेतरत् विपुलवत् संवेश-
सुखम् निर्भरनिद्राऽऽनन्दस्तत्र मणिमञ्चायमाना मणिनिर्मितमञ्चसमाना भुज-
शिखरसीमा स्कन्धाग्रदेशो यस्य तादृशेन तथोक्तेन भीमेन विदुरकिंकरकृत-
लिङ्गया विदुरप्रेषितमृत्युविहितचिह्नया सुरङ्गया अन्तर्भूमिपथेन निर्जग्मे वहि-
रायातम् । पञ्चभिः पुत्रैः सह सेवकतामिषेण पाण्डवेभ्यो मांसे भक्ष्ये फले वा
गोपयित्वा विषं दातुमिच्छन्त्या किरात्या सहैव पुरोचनमपि मारयितुमेकस्यां
निशि तत्र जातुगृहे वह्निं निक्षिप्य स्वस्कन्धयोर्मातरं भ्रातृंश्च निर्भरं शाययन् भीमो
विदुरमृत्यवोपहितसुरङ्गावर्त्मना तस्मात्स्थानान्तरमयासीदित्यर्थः । 'आमिषं पलले
वलीवे त्रिषु स्याद् भोग्यवस्तुनि' इति- 'शिखावानाशुशुचणिः' इति च विश्वामरौ ।

किंती समय पांचपुत्रोंके साथ मृत्युभावमें नियुक्त होकर भक्ष्यफल अथवा मांसमें
क्षिपाकर पाण्डवोंको विष देना चाहनेवाली पञ्चपुत्रा निषादीको ही भांति पुरोचनको
दार्ष्य निद्रा प्रदान करनेकी इच्छासे रातमें उस लाक्षागृहमें आग लगाकर-माना तथा
भाइयोंकी सुख-निद्रामें मणिमय मञ्चका काम करती है जिसकी स्कन्धद्वयी-ऐसे भीम
विदुर-मृत्यु द्वारा संकेतित सुरङ्गकी राहसे उस घरसे बाहर निकल गये ॥

पार्यद्विषां विग्रहमेकमेकं विभज्य सप्तापि शिखाः कृशानोः ।

स्वीकृत्य तृषाः स्वशिरःप्रकम्पैः शंश्लाधिरे तत्र समीरपुत्रम् ॥ २२ ॥

पार्यद्विषामिति । तत्र भीमकृतान्निक्षेपेण ज्वलति लाक्षागृहे कृशानोः अग्नेः
सप्तापि शिखाः पार्यद्विषाम् पाण्डवशुभमनिच्छतां किराती-तत्पुत्रपञ्चक-पुरोचना-
नाम् एकम् एकम् एकैकम् (सप्तानां शिखानां भागेष्वेकमेकं वपुः स्यात्तेषामपि
सप्तत्वात्) विग्रहम् शरीरम् विभज्य विभागं कृत्वा स्वीकृत्य आस्वाद्य च तृषाः
तृषाः सत्यः स्वशिरःप्रकम्पैः शिखाग्रभागधूननैः समीरपुत्रं भीमं शश्लाविरे

प्रशंसोः । अग्नेः सप्तापि शिखाः सप्तापि तेषां शरीराणि विभज्यात्वाद्य तादृश-
शरीरात्वाद्भावसरप्रदायिनः (स्वमुहदो वायोः पुत्रस्य च) भीमस्य प्रशंसामिव
शिखाग्रभागरूपशिरःक्रमेण सन्पादयामासुरित्याशयः । गम्योत्प्रेक्षाज्जलङ्कारः ॥२२॥

उक्त समयमें पाण्डवके शत्रुमृत पञ्चपुत्रा निषादी और पुरोचनके सात शरीरों
को एकएक करके बाँटकर आत्मादान करनेवाली आगकी सात दिशाओंमें अपने शिरोंको
बाँटा बाँटाकर पञ्चपुत्र भीमकी प्रशंसाकी ॥ २२ ॥

प्रपश्यतां पौरवृणां प्रभाते सांक्रामिकं रोगमिवाधितापम् ।

आविश्रतामश्रुभिरेव शान्तिरापादि तत्राग्निहठात्क्रियायाः ॥ २३ ॥

प्रपश्यतामिति । प्रभाते प्रातःकाले (ज्वलत्तल्लाङ्गागृहम्) प्रपश्यताम् बीज-
मागानाम् (अतएव) सांक्रामिकम् एकस्य शरीरादन्यस्य शरीरे सङ्क्रमण-
शीलम् खर्जनप्रभृतिरोगमिव अधितापम् वह्निहाहम् आविश्रताम् धारयताम् (गृहे
स्थितोऽग्नितापो मन्ये सङ्क्रम्येव दर्शकेषु गतः) पौरवृणां पुरवासिमनुष्यागाम्
अश्रुभिः नेत्राश्रुभिः एव तत्र लाङ्गामवने अग्निहठात्क्रियायाः वह्निकृतस्य बला-
हाहनस्य शान्तिः समाप्तिरापादि । पौरजनैः प्रज्वलत्तल्लाङ्गागृहमवेक्ष्य रुद्रभिः स्वाश्रु-
भिरेव (उपायान्तराभावात्) स वह्निरुपशमित इत्यर्थः ॥ २३ ॥

प्रातःकालमें जिन लोगोंने जलते हुए लाङ्गागृहको देखा, वे लोगभी सन्तप्त होगये,
नानीं लाङ्गागृहमें वर्चनान् अग्निताप संक्रामक रोगकी तरह दर्शकोंमें चला गया हो और
सन्तप्तसे रोते हुए पौरजनोंने अपने अश्रुप्रवाहसे ही उक्त आगको शान्त किया (क्योंकि
दूसरा कोई उपाय संभव नहीं था) ॥ २३ ॥

तत्रालये दग्धतनून्यैतान्निश्चित्य पार्यान्निजचारवाचा ।

दुःखापदेशेन सुयोधनाद्याः संमोदवाप्यं सस्रजुः समायाम् ॥ २४ ॥

तत्रालय इति । अथ लाङ्गागृहदाहात्परतः निजचारवाचा स्वीयगुप्तचरमापि-
तेन तत्रालये तस्मिन् लाङ्गागृहे पुनान् पार्यान् दग्धतनून् भस्मीभूतशरीरान्
निश्चित्य दुयोधनाद्याः सर्वे त्रातरः दुःखापदेशेन पाण्डुपुत्राणां मरणमुद्दिश्य रोदनं
क्रियत इत्यपदिश्य समयां निजपरिषदि संमोदवाप्यम् हर्षांशु सस्रजुः विसृष्ट-
वन्तः । चारुमुखैर्तेषां पाण्डवानां भस्मीभावमाकर्ष्य मुदिताः कौरवाः पाण्डव-
मरणजन्यं दुःखं नादयन्तो वस्तुतो जहपूरित्याशयः ॥ २४ ॥

इसके बाद 'लाङ्गागृहमें वे सभी गण्टव अपनी नाजा कुत्तोंके साथ बैठ गये' यह
समाचार जब सुनचरों द्वारा दुयोधनादि कौरवोंको मिला तब वे क्रूर क्रूरसे समाने
पाण्डवोंके लिये रोते थे, परन्तु वस्तुतः वह उनकी दुःखाश्रु नहीं था, वह उनकी आनन्दाश्रु
वह नहीं था, उनकी 'पाण्डवोंके मरण जानेसे अब हमारा राज्य अकण्टक हो गया' यह
सन्तुष्टता झुंझी हो रही थी ॥ २४ ॥

तावत्सोऽपि गन्धवहसूनु रन्वतमसर्वन्धुरं सक्थिजवसमुत्थितमरुदु-
त्पाटिततरुविटपवसतिविघटनसमुद्भ्रान्तशकुन्तकुलनिवहानिध्वानमध्वानं
विलङ्घ्य कस्यचित्काननकासारतीरतरोरधिपरिसरमेतानवतार्य तदीयपरि-
रक्षणविचक्षणः क्षणमवतस्थे ।

तावदिति । तावद् सुरङ्गाद्वारा निर्गमसमये सः प्रतिद्वपराक्रमो (भीमः)
गन्धवहसूनुः वायुसुतः अन्वतमसेन गाढान्धकारेण बन्धुरं निविडं व्याप्तम् ,
सकम्पोः ऊर्वोः जवेन वेगेन समुत्थितः उदगतो यो मरुत् वायुः तेन मरुता
उत्पाटितानामुन्मूलितानां तरुणां वृक्षाणां विटपेषु शाखासु याः वसतयः पक्षिणां
कुलायास्तेषां विघटनेन विध्वंसेन समुद्भ्रान्तानां भयचकितानां शकुन्तानां
पक्षिणां कुलेन निवहः कृतो निध्वानः शब्दो यत्र तादृशम् , अध्वानं मार्गं विलङ्घ्य
अतिक्रम्य कस्यचित् काननकासारतीरतरोः वनवर्त्तिसरोवरतटविटपिनः अधिपरि-
सरं समीपे एताद् भ्रातृन् मातरं च अवतार्य स्कन्धदेशादवरोप्य तदीयपरि-
रक्षणविचक्षणः समातृकाणां भ्रातृणां रक्षायां निपुणः (भीमः) क्षणम् किञ्चित्
कालम् अवतस्थे विश्रामाय स्थित इति । सुरङ्ग्या प्रस्थितोऽसौ निविडतमसा
व्याप्तं भीमस्य वेगेन वृक्षाणां पतनेन अष्टनीडानां पतनानां कोलाहलेन मुखरितं
कञ्चन पन्नानमतिक्रम्य कस्यचित् वनसरस्तटस्थितस्य तरोः समीपे तान्स्कन्धादव-
तार्य विश्राम्यतिस्म भीम इत्यर्थः ॥

सुरङ्गके मार्गसे चलकर भीमने गाढ अन्धकारसे आच्छन्न, एवं भीमके जोरसे चलने
के वेगसे उत्पन्न वायु द्वारा उखाड़े गये वृक्षोंकी शाखाओंके विघटनसे टूटे हुए बोललोंके
भयचकित पक्षियों द्वारा किया जा रहा है शब्द जिसमें ऐसे-मार्गको तय करके किसी
वनवर्त्ती तालाबके तटस्थ वृक्षके पास अपने भार्यों और माताको अपने कन्धों परसे
उतार कर रख दिया और उनकी रक्षामें सावधान रहकर कुछ देर तक विश्राम किया ॥

तत्र कापि तरुणी तडिदाभा तं ययौ जतुगृहे सुहितेन ।

चूपणाय तमसां वनमार्गे चोदिता हुतवहेन शिखेव ॥ २५ ॥

तत्र कापीति । तत्र वनतटागतस्तले तडिदाभा विधुदिव तरला प्रकाशशालि-
नी च जतुगृहे लाक्षागृहे सुहितेन (किरातीतलुग्रपशुकपुरोचनानां स्वादुपदा-
र्थानां भक्षणेन) नृत्नेन हुतवहेन अग्निना प्रेरिता वनमार्गे भीमगन्तव्यकानन-
वर्त्मनि तमसां चूपणाय अन्धकारदूरीकरणाय चोदिता आदिष्टा (वह्नि) शिखा

१. 'धुरंपर' । २. 'विटपविघटन' । ३. 'विघटन' । ४. 'कुलवह' ।

५. 'जागरविचक्षणः'; 'विचक्षणजागरः'; 'विचक्षणजागरूकः' । ६. 'सुहितेन' । इति पा० ।

ज्वाला इव स्थिता कापि तरुणी तं भीमं ययौ प्राप । तत्र तरुमूले काचिदति-
प्रकाशा तरुणी तं प्राप, सा भीमेन जतुगृहे बह्वयं यो नरवलिः प्रदत्तस्तनूमेन
वह्निना तन्मार्गतमोदूरीकरणाय प्रेरिता वह्निश्चिन्नेव प्रतीयतेस्म, इत्याशयः ।
जतुगृहसु/वपदार्थवृत्तत्वं वह्नेः स्वशिखाप्रेषणे कारणत्वेनोपनिबद्धमिति काव्य-
लिङ्गम्, शिखारूपतोप्रेक्षा, तडिदाभा इत्युपमा चेत्यमीषां सङ्करः । स्वागता
वृत्तम् ॥ २५ ॥

उम न्यान पर एक विजलीकी तरह चमक वाली औरत भीमके तानने आई, वह
ऐसी लगती थी, मानो लाक्षागृहमें भीमके द्वारा प्रस्तुत किराती आदिके शरीररूप
उत्तम पदार्थके आस्वादनसे सन्तुष्ट होकर अग्निदेव द्वारा आदिष्ट भीमके मार्गमें वर्णमान
अन्यकारकों चूनेमें नत्पर अग्निशिखा हो ॥ २५ ॥

अधरोष्टविभागरेखिका सुदृशोऽस्या वदनेऽस्ति वा न वा ।

इति सा हृदि तस्य संशयं परिमापु किल मौनमत्यजत् ॥ २६ ॥

अधरोष्ठेति । अस्याः भीमसमीपमायातायाः सुदृशः सुन्दर्याः वदने मुखे
अधरस्य ओष्ठस्य च विभागरेखिका स्वल्पा भेदकरी कापि रेखा अस्ति वा नास्ति
वा ? इति एवं लक्षणं तस्य भीमस्य हृदि चित्ते नन्तं संशयं संदेहं परिमापु दूरी-
कर्तुं सा सुन्दरी मौनमत्यजत् जहाँ । तडिदाभा सा सुन्दरी—अस्याः सुन्दरतनो-
मुखं निम्नोष्ठोर्ध्वोष्ठयोर्मध्ये विभेदरेखा विद्यते न वेति सन्देहमिव भीमस्य दूरीकर्तुं
तं व्याजहार, येन रेखासत्त्वासत्त्वविषयः संशयः स्वयमेव दूरीभूत इति भावः ।
उपेक्षा स्फुटा ॥ २६ ॥

इम तरुणाके मुखमें नीचे—ऊपरके ओठोंके बीचमें विभाग रेखा है कि नहीं है ? इन
प्रकार सन्देहमें पड़े हुए भीमके सन्देहको दूर करनेके लिये उस तरुणीने मौनत्याग किया ।
उसके बोलनेसे भीमके हृदयका वह संशय मिट गया ॥ २६ ॥

एतां प्रशान्ति भुजया वनराज्यसीमामेकः स्वयं नरभुजानृपभो हिडिम्बः ।
अधाशभागजनवधे सममन्तकेन तुल्याभिधानपद्या स्वस्मृमान्मया यः ॥ २७ ॥

प्रशान्ति । नरभुजाम् मनुष्यभक्षकाणाम् ऋषभः प्रधानभूतः, अतएव च
जनवधे लोकानां मारणे अन्तर्केन यमेन समम् अर्धांगमाक् ससांशमारी (यावन्तो
जना यमेन हन्यन्ते तावतां हन्तेत्यर्थः) हिडिम्बः नाम राक्षसः स्वयमेकः सहाय-
कान्तरनिरपेक्षः भुजया बाहुबलेन एतां वनराज्यसीमाम् वनराज्यपर्यन्तमुखं
शान्ति नियन्त्रयति, यो हिडिम्बः तुल्याभिधानपदा समाननामधारिण्या मया

हिडिम्बया स्वसृमान् भगिनीयुक्तः, अस्तीति शेषः । इमाम् वनमुवं मम भ्राता
राक्षसराजो मानववधे यमेन सदृशश्च हिडिम्बः स्वयं शास्ति, तस्य हिडिम्बाना-
मिकाऽनुजाऽहमस्मीति तात्पर्यम् ॥ २७ ॥

नरभोजिर्वा-राक्षसौ मे प्रधान, नरसंहारमे यनके साय समान भाग रखनेवाला मेरा
भाई हिडिम्ब अकेले स्वयं इस वनभूमिका शासन करता है, और मैं उसीके नामके तुल्य
नामवाला हिडिम्बा उसकी बहन हूँ ॥ २७ ॥

वीतशङ्कमिह तेऽद्य तिष्ठतः कीदृशं ककुदमित्ययं मम ।

चित्तरङ्गभुवि नृत्तकौशलीमुत्तरङ्गयति चित्रलासकः ॥ २८ ॥

वीतशङ्कमिति । इह यमतुल्यहिडिम्बाधीनेऽपि कानने अद्य सम्प्रति वीतशङ्कं
निर्मयभावेन तिष्ठतः वर्त्तमानस्य ककुदं धैर्यं कीदृशम् ? इति एनंविधम् यत्
चित्रं विस्मयः स एवं लासको नृत्यकुशलो नटो मम चित्तरङ्गभुवि हृदयरूप-
रङ्गशालापाम् नृत्तं कौशलीम् स्वीयनर्तनक्रियावैदग्धीम् उत्तरङ्गयति प्रकटी-
करोति । अत्र हिडिम्बशासितेऽतितरां भयङ्करेऽपि वने निर्मयतयाऽवस्थितस्य तय
हृदये कीदृशं विलक्षणं धैर्यमिति विस्मयरूपो नर्तको मम हृदयरूपे मञ्चे स्वं
कौशलं प्रकाशयति, त्वामत्रैवं दृष्ट्वा तव हृदयस्थितेन धैर्येणाहमिति विस्मिताऽस्मी-
त्याशयः । साह्यां रूपकम् ॥ २८ ॥

आज इस काननमें निर्मयभावसे बैठे हुए तुम्हारे हृदयमें कितना धैर्य है ? यह
विस्मयरूप नर्तक हमारे चित्ररूप रङ्गभूमिमें अपना नृत्तकौशल दिखला रहा है । हमारा
हृदय आश्चर्य विभोर हो रहा है कि तुम्हारे कलेजे में कितनी जीवट है कि तुम यमपुरी
समान हिडिम्ब-वनमें आकर भी निश्चिन्तभावसे बैठे हो ! ॥ २८ ॥

रुधिरं पातुकामेन तेन वो हन्तुमीरिता ।

अधरं पातुकामाऽहमस्मि ते रूपसपदा ॥ २९ ॥

रुधिरनिनि । रुधिरम् युष्माकं रक्तं पातुकामेन आस्वादयितुमिच्छता तेन यम-
कल्पेनैतद्गन्धस्यामिता हिडिम्बेन वः युष्मान् हन्तुं व्यापादयितुम् ईरिता उक्ता अहम्
हिडिम्बा ते तव भीमस्य रूपसम्पदा सौन्दर्येण तव अधरं पातुकामाऽस्मि, स्वदीय
रूपसम्पदाकृष्टा त्वया सह रन्तुमिच्छामीत्यर्थः ॥ २९ ॥

उस हिडिम्बने हमको तुम्हें मारनेके लिये प्रेरित किया है क्योंकि वह तुम्हारा रक्त
पीना चाहता है, परन्तु रूप-गन्धान्तिसे मोहित होकर मैं तुम्हारा अधर चूमना चाहती हूँ,
तुम्हारे रूपपर लड़ूँ होकर मैं तुम्हारी रक्तिका निखा चाहती हूँ ॥ २९ ॥

अद्य ते सविधमापनेदसौ दृश्यसेतदुचितं वचः शृणु ।

मारणं रिपुषु तन्वताऽमुना मा रणं कुरु महान्वलेन सः ॥ ३० ॥

अथ त इति । अथ सम्प्रति असौ हिडिम्बः तव सविधं समीपम् आपतेत् आगच्छेत्, संभाव्यते तस्यान्नागमनम् इत्यर्थः, अतः हृद्यम् मनोहरमथ च उचितम् योग्यम् एतत् वक्ष्यमाणप्रकारं वचनम् मम कथनं शृणु आकर्ण्य, रिपुषु शत्रुषु विषये मारणं वधं तन्वता विदधताऽमुना हिडिम्बेन सह रणं युद्धं मा कुरु मा कृयाः, सः हिडिम्बः बलेन महान् अतिशयितसामर्थ्यशाली, अतस्तेन युद्धं मरणनिमन्त्रणमित्याशयः ॥ ३० ॥

इसी समय वह हिटिन्ब तुम्हारे समीप आ सकता है, इसलिये हमारा यह मनोहर एवं उचित कथन सुनो, शत्रुओंके संहारमें निपुण उस हिटिम्बके साथ तुम युद्ध मत करो, क्योंकि वह बलमें महान् है ॥ ३० ॥

उपयामविधौ त्वरस्व मे कृपया मारशराः शरारवः ।

दिवि वा भुवि वाऽथ दिक्षु वा रमये त्वामुपनीय रंहसा ॥ ३१ ॥

उपयानेति । (हे धीर,) मे मम हिडिम्बाया रतिं प्रार्थयमानाया उपयामविधौ पाणिग्रहणकर्मणि कृपया त्वरस्व शीघ्रतां कुरु, तत्र कारणमाह—मारशरा इति । यतो मारशराः (मम विषये) कामवाणाः शरारवः घातकाः, कामो मामत्यर्थं पीडयति, विवाहेन न मम केवलं त्राणम्परं वः प्राणरक्षापि, यतः मारस्य शत्रोर्हिडिम्बस्य शराः शरारवः घातकाः, अतो निजान्प्राणान् रक्षितुमपि मम पाणिग्रहणाविषये त्वया त्वरणीयमित्याशयः । ननु तव पाणिग्रहणं कथन्नो रक्षायै जायेतेत्यपेक्षायामाह—दिवीति । दिवि स्वर्गे भुवि पृथिव्यां वा दिक्षु दूरदेशे वा रंहसा वेगेन त्वाम् उपनीय नीत्वा रमये क्रीडयामि । एवं मम पाणिग्रहणं तव कृते प्राणरक्षया समं सुन्दरीविहारप्रदमपीति तत्र शीघ्रताया औचित्यं व्यक्तीकृतम् ॥ ३१ ॥

कृपया तुम इनारे साथ विवाह करनेमें शीघ्रता करो क्योंकि कन्दर्पके बाण बड़े घातक हैं, अथवा हिटिम्बके बाण बड़े घातक हैं और विवाह हो जाने पर तो मैं तुमको स्वर्गमें वा भूलोकमें कहीं भी वेगसे उड़ा कर ले जाऊँगी और तुम्हारे साथ निर्भर विहार करूँगी ॥ ३१ ॥

इत्येनां भाषमाणां रजनिचरपतिः क्रोधलिङ्गैः स्फुलिङ्गैः-

दग्ध्वैर्वाद्गोरभीक्ष्णं स्फुटघटितभुजास्फोटवाचाटिताशः ।

विभ्राणो बभ्रुकैश्यं त्वमिह वससि को मृत्युवक्त्रार्थजग्धो

दुर्बुद्धे ! तिष्ठ यासि क पुनरिति गिरा मेदुरः प्रादुरासीत् ॥ ३२ ॥

इत्येनां भाषमाणामिति । अभीक्ष्णम् वारं वारम् स्फुटम् प्रकटम् घटिताः कृताः ये भुजास्फोटाः भुजताडनानि तैः वाचाटिताः मुखरीकृताः आशाः दिशो येन स

तयोक्तः, एवम् वञ्चु निहलवर्गं कैश्यम् असंयतकंनाराशम् विभ्राणः धारयन् रज-
निचरपतिः राजसमुदयो हिडिम्बः, इति उक्तप्रकारं वचनं (भीमं प्रति) भाष-
माणाम् पुनराम् हिडिम्बां नाम स्वसारं क्रोवलिङ्गैः किमयमियमेभिः सह सस्तेहं
संलपति ? किमयं वा नैनामाशु व्यापादयति ? इतिमूलकं कोपं प्रकाशयद्भिः
अष्टागोः स्फुलिङ्गैः क्रोधाग्निकर्णैः दग्ध्वा इव स्थितः (हिडिम्बां प्रति रक्ताक्षाम्या-
मिव नयनान्यां परयन् स्थित इत्यर्थः) हे दुर्बुद्धे मूढमते, मृत्युवक्त्रे मृत्युमुखे इह वने
अर्धजगत्तः अर्धमद्वितः मृत्युमुखपतितः त्वं को वससि वासं करोषि ? तिष्ठ पुनः, क यासि
गच्छसि ? इति गिरा वाचा नेदुरः युक्तः प्रादुरासीत् प्रकटीभूतः । अयमाशयः—
एविरं पातुमाज्ञतायां हिडिम्बायां भीमस्य रूपसङ्गदाऽऽकृष्टायां तद्वरपानं काम-
यमानायां सत्यां स्वाज्ञापालने विलम्बमसहमानो हिडिम्बः कुपितो भुजास्फोटैर्न
दिशो मुखरयन् प्रादुर्भूतः सन् भीमं प्रति—अरे दुर्बुद्धे कोऽसि त्वं योऽत्र मृत्योर्मुख इव
वने वससि ? क यासि ? तिष्ठ, सद्योऽहमशुना त्वां यमपुरं नयामीति भाषमाणो
भीमं तर्जयितुमायाव इति ॥ ३२ ॥

इतः प्रकारं कर्तुं हुदं इतः हिडिम्बाको क्रोवते भरी आंखोंसे निगलता सा हुआ बाल-
वार दाढ़ टोकनेकी आवाजसे दिशाओंको गुजारा हुआ, पिङ्गलवर्ण-केशों वाला, अरे
मूढ़, मृत्युमुखके समान इत वनमें वास करनेवाले तूने कौन हो ? जाते कहाँ हो ?
वश्यो, इत नरइके अश्रोंका व्यवहार करनेवाला वह हिडिम्ब वहाँ प्रकट हुआ ॥ ३२ ॥

तस्मिन् रक्षसि नेदिष्ठे तादृक्पक्षपाश्वरे ।

अपमृत्युरिवोदस्यादनिलस्यात्मसंभवः ॥ ३३ ॥

तस्मिन् रक्षसि इति । तादृकाणि श्रुतिमात्रानुमेयकठोरभावानि पक्षपाणि कठो-
राणि वचनानि यस्य तस्मिन् तादृक्पक्षपाश्वरं तस्मिन् रक्षसि हिडिम्बे नेदिष्ठे
समीपवर्त्तिनि सति अनिलस्यात्मसंभवो वायुपुत्रो भीमः अपमृत्युः असामयिकमर-
णम् इव उदस्याद् आसनं विहाय उदस्याद् उर्यितः । अत्रोपमया हिडिम्बवचो
व्यज्यते ॥ ३३ ॥

उक्त तरह कठोर वचन उच्चारण करनेवाला वह राक्षस हिडिम्ब जब अति समीप
आ पहुँचा तब वायुनन्दन भीम अपने स्थानसे उठकर खड़े हो गये ॥ ३३ ॥

वृक्षेण वृक्षं गिरिणा गिरीन्द्रं हस्तेन हस्तं वचसा वचश्च ।

परस्परं प्रतिरुध्य घोरं समीकमेतौ सममादधाते ॥ ३४ ॥

वृक्षेणेति । एतौ भीमहिडिम्बौ वृक्षेण वल्गा वृक्षम्, गिरिणा पर्वतेन गिरीन्द्रम्
पर्वतश्रेष्ठं, हस्तेन मुञ्जेन हस्तं मुञ्जं, वचसा वचश्च प्रतिरोध्य वारयित्वा समम्
एकसमानम् घोरं दालगञ्ज समीकम् युद्धम् आदधाते चक्राते । भीमहिडिम्बौ वृक्ष-
प्रहारे एकत्र कृते वृक्षेणैव तं वारयत एवमेव गिरिणा प्रहारे कृते तं गिरिणैव वारयतः,

तदेवं तपोः समबलं भीषणं युद्धं चक्रुरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

वे भीम और हिटिम्ब समान भावनें भीषण युद्ध करने लगे, एक ओरसे वृक्ष द्वारा प्रहार किये जाने पर दूसरा योद्धा उस प्रहारको वृक्षसे ही बचाता था, पर्वत-प्रहारको पर्वतसे, हस्त-प्रहारको हाथसे और तीखे वचनोंका उत्तर तीखे वचनोंसे देता था ॥ ३४ ॥

स्वसुः समक्षं स्वयमेव मुष्ट्या बलं विडौजा इव वज्रसख्या ।

हिडिम्बमेनं यमराजधानीकुटुम्बमुख्यं कुरुते स्म भीमः ॥ ३५ ॥

त्वत्पुत्रिणि । सः भीमः स्वयम् आत्मना वज्रसख्या अशनिवत् कठोरया मुष्ट्या मुष्टिप्रहारेण स्वसुः भगिन्याः हिडिम्बायाः समक्षम् पुरतः पुत्रेन हिडिम्बं नाम राक्षसं विडौजाः इन्द्रः बलं बलासुरम् इव यमराजधान्यां ये कुटुम्बिनः वासिनस्तेषां मुख्यं प्रधानम् कुरुते स्म । पश्यन्त्यामेव हिडिम्बायां भीमो हिडिम्बं न्यवधीदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

इन्द्रेने जैसे बलासुरको अपने वज्रसे मारकर यमपुर भेज दिया था, उसी प्रकार वज्रके समान बलवाली मुष्टिके प्रहारसे भीमने हिटिन्द्रको हिटिम्बाके सामने ही यमपुर निवासियोंका प्रधान बना दिया, अर्थात् मार करके वनलोके भेज दिया ॥ ३५ ॥

तदनु तिमिरकदम्बेन हिडिम्बेन निर्मुक्तात्तस्मादहर्मुखादिव वनारसं-
ध्यवेव सरागया तथा कमलपालिकया सह तपनभानव इव राजसूनवस्ते
निष्क्रम्य शालिहोत्रमुनेः सरसि वीतिहोत्रभास व्यासं भगवन्तमासेव्य
तत्र तन्निदेशाद्दहानि कतिचिद्विनाह्यांचक्रुः ।

नदन्विति । तदनु हिडिम्बवधानन्तरम् तिमिरकदम्बेन तमःसमूहेन इव हिडिम्बेन तन्नामकरक्षता निर्मुक्तात् रहितात् तस्मात् अहर्मुखात् प्रातःकालात् प्रत्युपात् इव वनात् काननात् सरागया लौहित्ययुक्तया प्रेमपूर्णया च कमलपालि-
कया कमलमालया हिडिम्बया सह सन्ध्यया सह तपनभानवः सूर्यकरा इव ते राजसूनवः राजपुत्राः पाण्डवा निष्क्रम्य वहिर्भूय शालिहोत्रमुनेः सरसि सरस-
स्तीरे वीतिहोत्रो वह्निस्तस्य भा इव भाः कान्तिर्यस्य तं तथोक्तम् वह्निप्रभं भगवन्तं सर्वसामर्थ्यशालिनं व्यासं नाम मुनिम् आसेव्य अभ्यर्थनादिना सत्कृत्य तत्र सर-
स्तीरे तन्निदेशात् भगवतो व्यासस्य वचनात् कति चिद्वहानि कानि चन दिनानि अनिवाह्यांवभूवुः गमयामासुः । यथा तमःसमूहात् निर्गताः सन्ध्यया सरागया युक्ताः सूर्यकरा भवेयुस्तथा पूर्णानुरागया हिडिम्बया सह तस्माद्द्वानाज्निगताः पाण्डवाः शालिहोत्राख्यमुनिस्वामिकस्य सरसस्तीरे स्थितं वह्निसमानभासं व्यासं समभ्यर्च्य च तदादेशादरेण तत्र कतिचिन्नाहानि न्यवान्सुरिति भावः । 'वीति-

क्षेत्रो घनञ्जयः', 'कृपीटयोनिर्ज्वलनः' इत्यग्निपर्यायेष्वमरः । तिनिरसमृहेन हिडिम्बस्य सन्वयया हिडिम्बायाः, अहर्मुग्धेन वनस्य, तणनभानुमिश्र पाण्डवानाः सुपमेयोपमानभावः कल्पितः ॥

इतके वाट निर्मिर राशि सृष्टा उक्त हिडिम्बसे गहिन अहर्मुक्त-प्राप्त्युपके मनान उक्त वनसे वाट निर्मलकर सन्वयादी तद्ग सगग (लौहित्ययुक्त एव प्रेमपूर्ण) उक्त कमल वनपल्ल्या हिडिम्बाके साथ सूर्यकरके समान वे पाण्डुपुत्र शालिहोत्र-नामक मुनिके नगोवरके तट पर अवस्थित व्यागदी तरह देदीप्यमान एव सर्वसामर्थ्यशाली भगवान् न्यास मुनिकी वन्यर्थना करके उनके आदेशानुसार कुछ दिन वहाँ पर ठहर गये ॥

पुत्रं तत्र घटोत्कचं पवनमृसङ्गादनङ्गातुरा

प्रात्रं सर्वगुणैर्मनोजवसतां प्राप्तं नक्तंचरी ।

कुर्या वः स्मृत एव कर्मसु हरः शक्तेरपि संसना-

मित्युक्त्वा स पितृन्यथाभिलषितं युक्तस्तथा निर्यया ॥ ३६ ॥

पुत्रं तत्रेति ॥ तत्र शालिहोत्रमुनिसरस्तटे अनङ्गातुरा कामपीडिता नक्तञ्चरी राक्षसी हिडिम्बा पवनमुत्रः भीमस्य सङ्गात संभोगात् सर्वगुणैः सर्वैः शौर्यादिगुण-गणैः मनोजवसतां प्राप्तम् पितृसादृश्यसाधवन्तम् घटोत्कच नाम पुत्रं प्राप्तं जनयामास, सः जातो भीमपुत्रो घटोत्कचः—वः युष्माकम् पितृणां कर्मसु उप-युक्तकार्यावसरेषु स्मृतः एव स्मृतिमात्रेण सन्निहितः सन् हरः इन्द्रस्य शक्तेः सामर्थ्यस्य अपि न संसनाम् निष्फलं कुर्याम् विदध्यान् इति उक्तप्रकारेण पितॄन् युधिष्ठिरादीन् उक्त्वा तथा हिडिम्बया युक्तः सहितः यथाभिलषितं स्वेच्छया ययौ गतः । तत्र सरस्तटे भीमेन मिथुनीभूय हिडिम्बा भीमसमं घटोत्कचं नामतनय-मजनयद्यन्य च पुत्रो-यदा क्वचन कर्मणि भवन्तो मांस्मरेयुस्तदा स्मरणमात्रेण सन्नि-हितोऽहमिन्द्रस्यापि शक्तिं विफलं कुर्यामिति युधिष्ठिरादीन्भिधाय मात्रा हिडि-म्बया सह यथाभिमनदेशं यथाविन्यर्थः । 'अथ मनोजवसः पितृसन्निभः' इत्यमरः, शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३६ ॥

उक्त सरोवरके तट पर भीमके सयोगसे कामातुरा उक्त राक्षसी हिडिम्बाने सभी गुणगणोंसे भीम-समान घटोत्कच नामके पुत्रको जन्म दिया । उक्त लटकने-जव कनी मौना पढ़ने पर आप मुझे स्मरण करेंगे, तब आपके स्मरण करने मात्रसे उपस्थित होऊँ मैं (आपके विरोधमें गर्दी) इन्द्रशक्तिको भी व्यर्थ कर दूँगा, इस प्रकारकी बातें अपने बाप तथा चचा लोगोंसे कहकर अपनी माता हिडिम्बाके साथ यथेच्छ स्थानकी यात्राकी ॥ ३६ ॥

ततस्ते वन्याशनैर्धन्या धारितवमुद्यासुधाशनाकृतयः प्रावृषमिव वक्-

बलाकान्तां पातालभुवमिव प्रत्यहं वर्धमानबलिशोकमङ्गराज्यसीमामिव
सूर्यतनयानुकूलप्रतिष्ठां रविरथाक्षधुरमिवैकचक्रं पुरीं क्रमादाक्रम्य कस्य-
चिद्गृहमेधिनी गृहमध्यमेत्यै सुखमध्यवात्सुः ।

तत इति । ततः घटोत्कचे मात्रा सह प्रयाते सति, वन्याशनैः वनमवकन्द-
मूलाद्याहारैः धन्यास्तुष्टाः श्लाघ्याश्च, वारिताः-चसुधा-पृथ्वी सुधाशनाः-
अमृतभुजो देवाः भूदेवाः ब्राह्मणास्तेषामाकृतयो रूपाणि यैस्ते ब्राह्मणरूपधारिणः
ते पाण्डुतनयाः, प्रावृषम् वर्षाकालमिव वक्रवलेन वक्राख्यदानवसैन्येन वक्रपश्चि-
समूहेन च आक्रान्ताम् परिवृताम्, पातालभुवम् पाताललोकम् इव प्रत्यहं
वर्धमानः दिनानुदिनमेधमानो बलिना प्रबलेन वक्राख्यदानवेन हेतुभूतेन शोकः
कष्टं यस्यास्ताम्, वर्धमानः वलैर्वैरोचनस्य शोको (पाताले बलिर्विष्णुना नाग-
पाशैर्वद्ध इति तत्प्रभवः) यस्यां तां च अङ्गराज्यसीमाम् अङ्गाख्यदेशपर्यन्तभुव-
मिव सूर्यतनयायाः यमुनायाः अनुकूलं तटे प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्यास्तां, सूर्यतनयेन
कर्णेन पालकेन अनुकूला उचिता प्रतिष्ठा प्रशस्तिर्यस्यास्तां च, रविरथस्य सूर्य-
स्यन्दनस्य अक्षधुरं चक्रावलम्बितिर्यग्दाहमेदमिव एकचक्रं केवलैकचक्रयुताम्
तदाख्यां च एकचक्रां नाम पुरीम् क्रमात् क्रमेण आक्रम्य अग्निमित्य कस्यचित्
गृहमेधिनी गृहस्थस्य गृहमध्यम् गृहम् एव प्राप्य सुखम् अकलेशम् अध्यवात्सुः
अवसन् ॥

इसके बाद वनमें मिलनेवाले कन्द-मूल-फल आदिके आहारसे सन्तुष्ट तथा ब्राह्मणकी
आहुति धारण करनेवाले वे पाण्डव-वर्षा ऋतुकी तरह बगलेकी पांतेसे युक्त एवं वक्राक्षुरके
सैन्यसे विरो, पाताललोककी तरह दिनोंदिन बढ़ रहा है बलिका शोक जिसमें ऐसी,
और दिनों दिन बढ़ रहा है बलवान् वक्राक्षुरके कारण लोगोंका शोक जहाँ पर ऐसी,
अङ्गराज्यकी सीमाकी तरह-कर्णके द्वारा पालित होनेसे जिते उचित संमान प्राप्त है ऐसी
तथा यमुनाके किनारे अवस्थित, सूर्यके रथकी धुरीकी तरह एक चक्के वाली तथा एक
चक्रा नामकी नगरीमें आकर किसी गृहस्थके घर आकर सुखसे रहने लगे ॥

भिक्षामटद्विरथ तत्र पृथाकुमारैर्यं विभज्य पृथगर्पितमैत्रराशिम् ।

आकण्ठमभ्यवहरन्निखिलैः प्रतीकैः पुत्रो बभूव मरुतः पुनरुक्तपोषः ॥३७॥

भिक्षामिति । अथ तत्र एकचक्रानामपुरे भिक्षाम् अटद्भिः आहरद्भिः पृथाकुमारैः
युधिष्ठिरादिभिः पृथक् प्रत्येकम् अर्धं विभज्य समांशविभागं कृत्वा अर्पितं दत्तम्
अन्नराशिम् अन्नपूरम् आकण्ठं यावच्छृति अभ्यवहरन् सुज्ञानः मरुतः पुत्रो वायु-

१. 'जगतीमिव' 'नगरमिव' । २. 'गृहम्' । ३. 'उपेत्य' । ४. 'तनूजैः' ।
५. 'अन्नराशेः' । इति पा० ।

सुनुर्भूमिः निखिलैः सर्वैः प्रतीकैः अत्रयवैः पुनरुक्तपोषः द्विगुणितपुष्टिः बभूव जावः ॥ ३७ ॥
 वत्त एकचक्रापुराणे सनी पाण्डव मोख नांगकर लाये गये अन्नमेंसे अलग करके
 जाधा-जाधा अन्न नीमको देते थे, वत्ते यावत् वृत्ति खाता हुआ नीम सनी अङ्गोंमें दुगुना
 पुष्ट हो गया ॥ ३७ ॥

तत्र तत्र द्विजैरेते पृष्टा नाशं पृथामुवाम् ।

इत्युचुर्चयमत्रैव विद्वस्तेषां तु संस्थितिम् ॥ ३८ ॥

तत्र तत्रैति । एते पाण्डुसुताः युधिष्ठिरादयः तत्र तत्र यत्र तत्र गोष्ठीषु द्विजैः
 पृथामुवां युधिष्ठिरादीनां नाशं दाहजन्यं मरणं पृष्टाः सन्तो 'वयम् अत्र 'एकचक्रा'
 पुर्याम् एव तेषां पाण्डवानां संस्थितिम् मरणं विद्वः जानीमः' इति ऊचुः । अर्थात्
 'ते मृताः' इत्यत्रैवास्माभिः श्रूयतेऽतो नास्ति तत्सत्यताविषयेऽस्माकं किमपि
 वक्तव्यमित्यर्थः । 'वयमत्रैव तेषां संस्थितिमवस्थानं जानीमः' इत्यपि सत्यमत्र
 प्रच्छाद्योच्यमानं बोध्यम् ॥ ३८ ॥

जहाँ तहाँ गोष्ठियोंमें जब एकचक्राके रहनेवाले ब्राह्मण इन पाण्डुपुत्रोंसे लाक्षागृहमें
 आग लगनेसे पाण्डवोंके मरणके विषयमें पूछते थे, तब वे लोग यही कहते थे कि हम तो
 उनके विषयमें मरनेको बात यहाँ पर सुन रहे हैं, (हम तो उनका यहाँ रहना जानते
 हैं, वह कथं नो वत्तमें छिपा है, जो सत्य है) संस्थितिका अर्थ मरण भी है और रहना
 भी, इस प्रकार सत्य-प्रकाशन और आकारगोपन दोनों ही इस श्लोक में किया गया है ॥

यज्ञेण केनापि हतो हिडिम्ब इति ब्रुवाणेषु मिथो द्विजेषु ।

आकृतगर्भं हसितं सगर्भ्याश्चकूर्मुखं वीक्ष्य समीरसूनोः ॥ ३९ ॥

यज्ञेणेति । केनापि अज्ञातविशेषपरिचयेन यज्ञेण हिडिम्बो हतः मारितः इति
 नियः परस्परं ब्रुवाणेषु द्विजेषु ब्राह्मणेषु सत्सु सगर्भ्याः सोदराः युधिष्ठिरादयः
 समीरसूनोः वायुसुतस्य नीमस्य मुखम् वीक्ष्य दृष्ट्वा आकृतगर्भं तानिप्रायम्
 (अयमेव हिडिम्बहन्ता, यमत्रत्या अज्ञातपरिचयं यज्ञमाचक्षते) हसितं स्मितं
 चक्षुः । अत्रत्यद्विजानां हिडिम्बहन्तुर्विषयेऽज्ञानं लक्ष्यकृत्य जहसुरित्याशयः ॥ ३९ ॥

एकचक्रापुराणे ब्राह्मणगजव आपसमें कहते थे कि हिडिम्बको किसी यज्ञने मार
 दिया तब सोदरगण नीमके मुखको ओर देखकर अभिप्राय-सूचक दृष्टिसे हंता करते थे ।
 उनके वत्त प्रकार हंतेका यह अभिप्राय होता था कि जिसे यह ब्राह्मण लोग यज्ञ कह
 रहे हैं वह तो यही है ॥ ३९ ॥

एकदा सायमन्तर्गृहे निरवग्रहं निष्पतद्भिर्वाग्धैस्तरङ्गितोत्तमाङ्गर्मपत्य-
 मुत्सङ्गभुवि पुरोधाय यातुधानापरावभयानुरोधेन मन्दितं कन्दितमुत्स-

जन्ती कुन्ती समुपसृत्य विषादनिदानं विप्रायताक्षीमप्राक्षीत् ।

एतदेति । एकदा एकस्मिन्समये सायंकाले अन्तर्गृहे गृहान्तरं निरवग्रहम् अनिवारितरूपेण निप्यतट्टिः स्रवद्भिः वाय्वैः अश्रुभिः तरङ्गितोत्तमाङ्गं सिक्नु-
मुत्तमम् अपत्यं बालकमुत्पन्नमुवि क्रोददेशे पुरोवाय निधाय स्थापयित्वा यानु-
धानस्य रक्षसोऽपराधः जानामङ्गरूपस्ततो नयं तदनुरोधेन (स्फुटस्फुटितेन वक्तो
नाम राक्षसो नाप्रसन्नो भवेदिति मयेनेत्यर्थः) नन्दितं नन्दीकृतं क्रन्दितं रोदन-
मुत्सृजन्ती कुर्वती विप्रायताक्षीम् ब्राह्मणरमणीम् समुपसृत्य उपेत्य कुन्ती विषाद-
निदानं दुःखहेतुम् अप्राक्षीत् तद्गुदितकारणं जिज्ञासितवती । स्वन्तं बालकमङ्गे
कृत्वा स्वतीं ब्राह्मणीमुपेत्य कुन्ती तद्गुदितकारणं पृष्टवतीत्यर्थः ।

एक समय संध्याकाळीनं वराले मोनर धारा-प्रवाहरूपेण वहति हुए बांदुळीने मीणा
हुया है सिर जिसका ऐसे बालकको गोदमें लेकर वह नामक राक्षसके रंज हो जानेके
मयसे जोरसे न रोकर धीरे-धीरे रोती हुई ब्राह्मणकी कान्हे समीप जाकर कुन्तीने उससे
रोनेका कारण पूछा ॥

साऽपि तां कृपालुतया हृदि लगद्गदां गद्गदाश्रमाचचचे ।

साश्रूति । सा विप्रस्यी अपि कृपालुतया दयालुमानसतया हृदि हृदये लग्ना
गदः परितापो यस्यास्ताम् मनसि खेदनावहन्तीम् तां कुन्तीम् गद्गदाश्रम
दुःखास्तुत्यब्दम् आचचचे ऊचे । ब्राह्मणी कुन्त्याः सहानुभूति दृष्ट्वा दुःखेन
गद्गदस्वरेणोवाचेति ॥

उक्त ब्राह्मणीने देखा कि क्याके कारण कुन्तीने हृदयमें इनारे दुःखसे सन्दाप हो रहा
है तब उसने गद्गद स्वरमें कहा—

सावयेयमिति धर्मसंग्रहं संदधाति मिथुनं परस्परम् ।

आवये परमनेकजन्मनोरावयोरजनि पापसंग्रहः ॥ ४० ॥

साधयेयमिति । धर्मः पितृणापाकगणरूपः संगृह्यते साध्यते अनेनेति धर्मसंग्रहः
पुत्रस्तं साधयेयम् उत्पादयेयम् इति हेतोः मिथुनम् दम्पती परस्परं सन्दधाति
संयुज्यते, पितृणामृण येन शुद्ध्यति तादृशं धर्म्यं पुत्रमुत्पादयितुमेव स्त्रीपुरुषौ
परस्परं संयुज्यते इत्यर्थः, 'जायमानो ह वै त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान् भवति स्वाध्याय-
नपिन्धः प्रजया पितृभ्यो यजेन देवेभ्यः, प्रजान्यः पितृभ्य एष वा अङ्गो यः पुत्री'
इति श्रुत्या पुत्रोत्पादनं धर्मं ज्ञात्वा दम्पती परस्परं मिलित्वा संयोगेन पुत्रमुत्पाद-
यत इति प्रथमपादद्वयस्यार्थः । परं किन्तु अनेकानि बहुनि जन्मानि ययोस्त-
योरनेकजन्मनोः बहुनि जन्मानि प्राप्तवन्तोरावयोः आवये मानस्यैव्यधायै पाप-
सङ्ग्रहः दुःखसङ्ख्यः अजनि जातः, अनेनाल्पायुषा पुत्रेण विद्यमानयोरावयोः
पापसङ्ख्यं पृथाप्यं परिगतः, अयं पुत्रो धर्मसङ्ख्यस्याने दुःखप्रदत्वेन पापसङ्ख्य-

रूपो जात इत्यर्थः । अस्य पुत्रस्य निधनेन खेदमात्रफलको दम्पत्योरावयोः सङ्गमो जात इति भावः ॥ ४० ॥

पितृ ऋण चुकानेके लिये पुत्रोत्पादनके रयालसे ही दम्पति परस्पर संयोग करते हैं, यह कार्य उनका धर्म-संग्रह माना जाता है, परन्तु हम दोनों प्राणियोंके लिये यह पुत्ररूप धर्मसंग्रह पापसंग्रह होने जा रहा है, क्योंकि यह लड़का नहीं रहेगा, हम दुःखमें ब्रला करेंगे ॥ ४० ॥

अयि ! किं ब्रवीमि परिपाकमंहसामतिभीषणो वक इति क्षपाचरः ।

स्वसुरादरात्स्वयमिवागतो यमो यमुनावनान्तमवलम्ब्य वर्तते ॥ ४१ ॥

अयि किमिति । अयीति सस्नेहं मग्बोधनम् अयि, अंहसाम स्वपापानां परिपाकं दुःखात्मना परिणतिं किं ब्रवीमि केन प्रकारेण प्रकाशयामि ? अकथनीयो मम दुःखपरिपाक इत्यर्थः, अतिदारुणः अतिभयङ्करः वक इति वकसंज्ञः क्षपाचरो राक्षसः स्वसुः यमुनायाः आदरात् स्नेहप्रकर्षात् स्वयम् अनाहृत एवागतो यम इव यमुनावनान्तम् तत्तीरवर्त्तिकाननप्रान्तम् अवलम्ब्य आश्रित्य वर्तते अस्ति । यमुनातीरकानने वक्रो नाम राक्षस एको वसति यः स्वसुर्यमुनायाः स्नेहादागतो यम इव प्रतीयत इत्यर्थः । मञ्जुभाषिणी वृत्तम् ॥ ४१ ॥

अर्जो, अपने पापोंका परिणाम कहाँ तक बताऊँ ? हमारा दुःख अवर्णनीय है, क्योंकि वक नामक अतिदारुण राक्षस यमुना-तटस्थ वनप्रान्तमें रहता है जो ऐसा मालूम पड़ता है मानो अपनी बहन यमुनाके प्रति स्नेह होनेके कारण स्वयं यमराज आया हो ॥ ४१ ॥

मा भून्नाशो युगपदिति नो भीरुभिर्जालु पौरैः

पूर्वैर्लब्ध्वाऽवसरमसकृत्प्रार्थनाभिः प्रकृतप्रम्

एकैकस्मिन्नहनि वितरत्येकमेकं पुमांसं

नित्यं तस्मै बलिमिह जनस्तुङ्गमन्नस्य राशिम् ॥ ४२ ॥

मा भूदिति । नः अस्माकं सर्वेषां पुरवासिनाम् युगपत् सहैव नाशः वधः मा भूत् न जायताम् इति हेतोः भीरुभिः स्वस्वप्राणाल्यवशङ्किभिः पूर्वैः प्राक्तनैः पौरैः पुरवासिभिः जालु कदाचित् अवसर वक्राय प्रार्थनायाः समर्थं लब्ध्वा प्रार्थनाभिः अनेकधाऽनुनयैः प्रकृतप्रम् निश्चितम् एकैकस्मिन्नहनि प्रतिवासरम् एकमेकम् पुमांसं पुरुषं तुङ्गम् महोन्नतम् अन्नस्य राशि च जनः एतत्पुरवासिलोकः इह नित्यं सदा तस्मै वक्राय बलिम् वितरति ददाति । सर्वेषां जनानां युगपदेव विनाशो मा भूदिति पौरास्तत्समीपं गत्वा 'प्रार्थनाभिस्तमनुनीय च निश्चितं चक्षुर्यदेकः पुमान् महोन्नतमन्नराशिः प्रत्यहं तत्र बलिरूपेणानामिष्यति मा वृथा

पुरजनकवर्नं कृथास्तद्रनुसारेण प्रत्यहं महताऽन्नराशिना सममेकं पुमांसमुपहरन्त्य-
त्रत्या जना वकाय बलिरूपेणेत्याशयः ॥ मन्दाक्रान्ता वृत्तम्, लक्षणमन्य-
त्रोक्तम् ॥ ४२ ॥

समूचे गाँवका एक साथ ही नाश न हो जाय इसलिये डरकर इस गाँव के पुराने
वासिन्द्रोंने अवसर पाकर नानाप्रकारसे भित्रतें करके तय कर दिया कि प्रतिदिन एक एक
पुरुष तथा बड़ो सी अन्न राशि बलिके रूपमें दिया करेंगे, और उसी तरह प्रतिदिन दिया
करते हैं ॥ ४२ ॥

तादृशः प्रलयकालकठोरो वासरः स तु ममालयभूमेः ।

द्वारि तिष्ठति वकात्परितुष्टात्पारितोपिकमिवाद्य जिघृक्षुः ॥ ४३ ॥

तादृश इति । तादृशः वक्तुमशक्यः क्रमप्राप्तश्च प्रलयकालकठोरः प्रलयसमय-
समरौद्रः सः वासरः तु ममालयभूमेः मद्गृहस्थलस्य द्वारि अनतिदूरे तिष्ठति,
यस्मिन्नहनि मद्गृहात् बलिर्देयः स वासरोऽतिसन्निहितः इत्यर्थः । अद्य परि-
तुष्टात् मया दत्तेन बलिना परितुष्टात् वकात् पारितोपिकं सन्तोषसूचकमुपहारं
जिघृक्षुरिव, मन्ये स वासरो मद्गृहमुपेत्य मया दीयमानं बलिं वकाय समर्प्य च
ततः किमपि लिप्समान इवास्ति, अत एवास्मै स्वार्थवशेन मद्गृहसमीपमागत
इत्याशयः ॥ ४३ ॥

उस तरहका क्रम-प्राप्त एवं प्रलयकालके समान कठोर वासर हमारे नरके दरवाजे पर
पहुँच गया है, ऐसा लगता है कि वह हमारे द्वारा दिये गये बलिसे परितोषित वक्ते कुछ
इनाम लेना चाह रहा हो । ऐसा होता है कि जिसे आप कुछ दिला दोजियेगा वह आप
पर खुश होकर आपको कुछ पारितोपिक प्रदान करेगा, अतः जल्दी करके यह दुष्ट वासर
हमारे घर पर आगया है, हम जो बलि देंगे, वह वक्तेको प्राप्त कराकर यह वासर उससे
कमोशनकी तरह कुछ पारितोपिक लेलेगा ॥ ४३ ॥

बालानिव प्रवयसोऽपि नराशनोऽयं

मुञ्जीत चेन्मम स एव हि पुण्यपाकः ।

बालेन भाव्यमिति तद्वलिपु व्यवस्था

कण्ठे पुनः कलयति ककचस्य घाटीम् ॥ ४४ ॥

बालनिवेति । अयं नराशनः नरभोजी वक्कः बालान् इव प्रवयसः वृद्धानपि
चेत् मुञ्जीत भक्षयेत्, तर्हि स एव (वक्कृतं वृद्धभक्षणम्) मम पुण्यपाकः पुण्य-
फलोदयः सुखावहः स्यात् । यदि स बालानिव वृद्धानपि भक्षयेत्तदास्मानमेवोप-
इत्यास्मात्कष्टात् मुक्तिं लभेय तदेव नोपपद्यते इत्याह—।।लेनेति । वक्कस्य बलिना

बालेन मान्यमिति तद्वलिषु तदभक्ष्येषु व्यवस्थानिर्णयः, तदियं विषमा व्यवस्था पुनः मम कण्ठे क्लृप्तस्य करपत्रस्य धाटीं शैलीं तुलनां करोति । तदीया बालभक्षण-व्यवस्था मामतिशयेन खेदयतीति भावः ॥ ४४ ॥

बालकोंकी तरह बूड़ोंको भी अगर वह नरभोजी बक खा जाता तब तो मेरे पण्यका चंदय ही हो जाता, क्योंकि कि तब तो मैं अपनी बलि देकर इस कष्टसे छूट जाती, परन्तु उसने तो नियम बना रखा है कि बलिमें आया हुआ मनुष्य वच्चा ही होना चाहिये, उसका यह नियम हमारे गले पर आरे की भाँति चल रहा है, जैसे आरासे कोई मुलायम चीज कष्टसे कटती है, उसी तरह हमारा गला रेता जा रहा है ॥ ४४ ॥

सन्तानमूलमिदमेकमपत्यमास्ते

संवर्तकालसहजश्च स राक्षसेन्द्रः ।

संभूयते च समयः क्षपया महत्या

सन्तीर्यतां कथमियं सखि ! मे विपत्तिः ॥ ४५ ॥

सन्तानमूलमिति । सन्तातस्य वंशपरम्परायाः मूलं कारणभूतम् इदं क्रोडे रुद्धं एवं सजातीयरहितम् अपत्यम् पुत्ररूपम् आस्ते, तद्वा न वंशोच्छेदे परिणमेदित्यर्थः, ननु दयया कदाचिद्वको मुखेदिदं तवापत्यमिति चेत्तत्राह—संवर्तते । सः प्रसिद्ध-प्रूरभावः राक्षसेन्द्रः राक्षसराजः वकः संवर्तकालसहजः प्रलयकालतुल्यः, ननु कालान्तरे भावि दुःखमिति चिन्ता न कार्या, तत्राह—संभूयते इति । महत्या दुःखदुर्याप्यया क्षपया एकयैव रात्र्या समयो बलिप्रदानकालः संभूयते प्राप्यते (भूभ्राष्ट्रावात्मनेपदी), एकस्यां दुःक्षयायां क्षपायां वीतायामेव मम बलिप्रदान-स्यावसरः प्राप्तो भवतीति दुःखमतिसन्निहितमित्यर्थः । इयम् उक्तप्रकारा मे मम विपत्तिः हे सखि, कथं केन प्रकारेण सन्तीर्यताम् अतिक्रम्यताम् । एतादृशीं विपद-महं कथं ह्यारमुत्तराणीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

हमारे वंशको कायम रख सकने वाला यह एकमात्र पुत्र है, और यह राक्षस प्रलय-कालके समान निर्दय है । एक भयङ्कर रातभरके बाद बलि पहुँचानेका समय ही जायगा, यहाँ हमारी विपत्ति है, सखी, बताओ किस प्रकार इस विपत्तिको पार करूँ ? ॥ ४५ ॥

इत्युदीर्य सरभसावगाहनहृदयसमुत्कूलितं शोकसरःपूरमिव नयन-सलिलं विशृङ्खलं खेलयन्त्यै तस्यै 'तनयेषु द्वितीयः समरेष्वद्वितीयः सुतः सखि ! ते' दीयते । स एव तत्प्राणनाशने बली भविष्यति । मा भैषीः' इति सा नरदेवमहिषी प्रत्यश्रूयीत् ।

इत्युदीर्येति । इति उक्तप्रकारेण उदीर्य कथयित्वा सरभसं सवेगं यथा तथा अव-

गाहनं शोकसरसि।मञ्जन तेन हृदयात् समुत्कूलितं तटं प्रापितम् उपरि क्षिप्तमिति वा शोकसरसः खेदसरोवरस्य पूरं प्रवाहमिव नयनसलिलम् अथु विशृङ्खलं निष्प्रतिबन्धं खेलयन्त्यै पातयन्त्यै तस्यै ब्राह्मणभाषायां—हे सखि, तनयेषु मम पञ्चसु पुत्रेषु द्वितीयः समरेषु युद्धेषु अद्वितीयः अप्रतिद्वन्द्वी सुतः स्वपुत्रो भीमः ते तुभ्यं दीयते, (स एव त्वया स्वसुतस्य परिवर्त्ते वक्राय बलिरूपेण प्रेष्यताम्) सः मम द्वितीयः पुत्र एव तत्प्राणनाशने तस्य वक्रस्य प्राणानां नाशने हरणे बली भविष्यति सामर्थ्यवान् भविष्यति, तस्य वक्रस्य प्राणानां जीवनरक्षाकरं यदशनं तत्र बलीभविष्यति अवलिभूतोऽपि बलिरूपेणोपस्थास्यत इत्यप्यर्थः। सा भैषीः वंशलोपमुख्येचय भयं सा कृथाः, इति एवं सा नरदेवमहिषी राजपत्नी कुन्ती प्रत्यश्रूयीत्—ब्राह्मणीपुत्रस्य स्थाने भीमस्य बलिरूपेण प्रेषणं प्रतिज्ञातवतीत्यर्थः।

इस प्रकार कहकर वेगपूर्वक उत्त ब्राह्मणीका हृदय शोक सरोवर में डूब गया, उसकी डूबनेसे शोक-प्रवाह किनारेकी ओर डकेल दिया गया हो, ऐसा लगनेवाला जो अथु था, उसकी अप्रतिहत भावसे वक्रनाती हुई उस ब्राह्मण-खांसे राजपत्नी कुन्तीने कहा—दे सखि, हमारा जो दूसरा लड़का है वह युद्धमें बेजोड़ है, मैं उसे तुन्हें दे रही हूँ, वही उस दुष्ट वक्र की जीवनोपयोगी बलि बन जायगा (या—उसके प्राणसंहारमें बलशाली होगा) तुम डरो मत, इस प्रकार कुन्तीने अपना प्रतिज्ञा सुना दा ॥

अनयोरथ दम्पत्योरश्रुहेतोः शुचः पदे ।

आनन्दस्यातिरेकोऽभूदादेश इव तत्क्षणम् ॥ ४६ ॥

अनयोरिति ॥ अथ कुन्ती प्रतिज्ञाघोषगानन्तरम् अनयोः दम्पत्योः ब्राह्मण्याः ब्राह्मणस्य च अश्रुहेतोः रोदनप्रवर्त्तकस्य शुचः खेदस्य पदे स्थाने तत्क्षणम् प्रतिज्ञाकर्गनकाल एव आनन्दस्य अतिरेकः समृद्धिः आदेशः इव अभूत् अजायत । व्याकरणशास्त्रे यथा—शपि सति 'पा' धातोः स्थाने 'पिव' आदेशो भवति, तथैव शुचः स्थानमानन्दातिशयो गृह्यतवान्, शोकाश्रूणि हर्षाश्रुभावेन परिणतानि जातानीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इन दोनों—ब्राह्मणी और ब्राह्मणके हृदयमें जो शोक था, उसकी जगहमें तत्काल ही आनन्दान्तिरेक-प्रचुर आनन्द आदेशके त्नामें आगया। जर्षात् जैसे आदेश होने पर प्रकृतिकी निवृत्ति हो जाती है, उसी तरह जोक हट गया और उसकी जगह आनन्दने ले ली ॥ ४६ ॥

तमिमं प्रसुवा रहस्युदन्तं गदितो वायुसुतो बलावलेपान् ।

मनसा न वक्रं लिनेह रात्र्यामनसा धारितमन्नराशिमेव ॥ ४७ ॥

तमिममिति । वायुसुतो भीमस्तमुक्तप्रकारकप्रतिज्ञाघोषगारूपम् उदन्तं वृत्तान्तं प्रसूः माता तथा प्रसुवा कुन्त्या रहसि एकान्ते गदितः उक्तः सन् बला-

वलेपात् शौर्यगर्वनः राश्यां तस्यां निशि वक्रं नाम तमसुरं मगसा न लिलेह
न स्पृष्टवान् सङ्कदपि तद्विषये न ध्यातवान्, शौर्येण स्वविजये विरवासशालितया
वक्रस्य विषये किमपि न चिन्तितवान्, अनसा शकटेन धारितम् वक्रायोपहर्तुं
शकटोपरिस्थापितम् अन्नराशिम् पुनः लिलेह ध्यानेनास्वादयामास, श्वोऽप्रमाणे-
नान्नराशिना प्रभूत आहारो भवेदित्येतन्मात्रमचिन्तयदित्यर्थः । अनः शकटं तथा
च नलोदये प्रयोगः—‘यद्वरिषु सन्नामानस्थितयो यन्नुन्नमुदलसन्नामानः’ ॥
औपच्यन्दसिकं वृत्तम् ॥ ४७ ॥

भीमको जव माता कुन्तीते अपनी उक्त-प्रकारक प्रतिशका समाचार एकान्तमें कहा तब
उस वायुपुत्र भीमने अपने बाहुबलके गर्वके कारण रातमें एक बार भी मनमें उस वक्रासुरके
बारेमें नहीं सोचा, उसने केवल गादी पर लदो हुई उस अन्नराशिका (मनमें)
आस्वादन किया, उसने केवल यही भर सोचा कि कल इस अन्नका प्रभूत भक्षण करूंगा ॥

अपरेद्युर्निखिलजनानन्दकरे भगवति दिनकरेऽपि मन्देहकुलमवस्क-
न्दितुमुदयगिरिशिखरमधिरुढे,—

अपरेद्युरिति । अपरेद्युः परस्मिन्नहनि निखिलजनानन्दकरे सकललोकहर्षका-
रिणि दृष्टिदूषकतिमिरापाकरणद्वारा समस्तजनहर्षकरे भगवति सर्वसामर्थ्यशालिनि
दिनकरे सूर्य अपि मन्देहकुलम् मन्देहानां नाम रक्षसां समूहम् अवस्कन्दितुं नाश-
यितुम् उदयगिरिशिखरम् अधिरुढे उदयाचलमागते सति, सूर्योदये सतीत्यर्थः,
‘मन्देहा नाम राक्षसाः सूर्योदयं प्रतिबन्धन्ते ब्राह्मणदीयमानजलाञ्जलिवलेन
सूर्येण निहन्यन्ते’ इति कथात्र ध्यातव्या ॥

दूसरे दिन अन्धकारको दूर करके सभीको आँखोंको रूपग्रहण-समर्थ बनाकर समस्त
जनताको आनन्दित करनेवाले भगवान् सूर्य मन्देह नामक राक्षसोंके समुदायको मारनेके
लिये जब उदयाचलकी चोटी पर चढ़ आये, तब—जब सूर्योदय होगया—तब ॥

स शकटमधिरुह्य भीमसेनो दधिकलशीकुलशीभरैन्नराशिम् ।

वक्रभयनवनं त्रिवेश शाखानगरमिवान्तकवीरराजधान्याः ॥ ४८ ॥

स शकटमिति । सः मात्रा विज्ञापितोऽधिकान्नलाभसंभवेनानन्दंश्च भीमः
दधिकलशीनां दधिकुम्भानां कुलम् समूहः तमश्नुते व्याप्नोतीति कुलशी (शक-
न्धादित्वात्पररूपेण दीर्घविरहः पिप्पल्यादित्वान्डीप् च) पङ्क्तिः, तां भरतीति
दधिकलशीकुलशीभरः अन्नराशिर्यत्र तादृशं दधिकलशीकुलशीभरान्नराशिम् दधि-
कुम्भसंसृतम् शकटम् वृषभयानम् अधिरुह्य अधिष्ठाय अन्तकवीरस्य यमस्य या

राजधानी संयमनीपुरी तस्याः शाखानगरम् उपपट्टनम् इव वकभवनवने विवेश
प्रविष्टवान् । दधिकलशिकुलेषु अञ्चानि स्थापयित्वा पूरितं शकटमधिस्थाय यमराज-
राजधान्याः शाखानगरमिव वकाधिष्ठितं वनं भीमः प्राविशदित्यर्थः । 'यन्मूल
नगरात्परं तच्छाखानगरम्' इत्यमरः । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ ४८ ॥

दहीके मटकोंकी पट्टिमें भरकर रखे गये अत्रसे पूर्ण उस गाड़ी पर बैठकर वह भीम-
सेन वकके घरवाले वनमें पैठा, वह वन ऐसा लगता था मानो वह यमराजकी राजधानी
संयमनीका शाखा नगर-एक ढोला-हो ॥ ४८ ॥

कङ्कालोच्चयकल्पितान्तकचमूशाटीकुटीविभ्रमे

तत्र क्रुद्धतदौपवाह्यमहिषश्वासोग्रचक्रानिले ।

गृध्रध्वाङ्गशृगालघोषविकसद्रक्षोपदानस्तवे

भुञ्जानः शकटस्थ एवं स तदा चक्रे मर्हत्द्वेलितम् ॥४९॥

कङ्कालेति । कङ्कालानां शरीरशल्यानाम् उद्धयेन समूहेन कल्पितः रचितः
अन्तकचम्बाः यमसेनायाः शाटीकुटीविभ्रमः पटमण्डपसादृश्यं यत्र तादृशे
(यत्र नराणां प्रत्यहं भक्ष्यमाणानां सक्थीनि यमसेनापटमण्डपवत्प्रतिभान्ति
तत्र) क्रुद्धस्य कुपितस्य तदौपवाह्यस्य यमवाहनस्य महिषस्य श्वासवद्गुणः भयङ्कर-
श्चक्रानिलः आवर्तवायुर्यत्र तादृशे, (यत्रावर्तवायुः कुपितयममहिषश्वाससादृ-
श्यमावहति तत्र,) गृध्राः कंकाः, ध्वाङ्गाः काकाः, शृगालाश्च तेषां घोषैः शब्दैः
विकसन् प्रकटन् राक्षसः वकस्य अपदानस्तवः यशःस्तुतिः यत्र तादृशे, (यत्र
वकमक्षितशेषं प्राणिमांसमश्नन्तो गृध्राः काकाः शृगालाश्च तदीयं विलुप्तमिव स्तु-
वन्ति, तत्र) वकभवनवने शकटस्थः यानारूढः पूर्णं भुञ्जानः शकटस्थितं वलि-
कल्लसमन्नं भक्षयन् स भीमो महत् घोरां द्वेलितम् सिंहनादं चक्रे । अत्र तद्वने
वलिरूपान्नभक्षणसिंहनादाभ्यां भीमस्य निर्भयत्वरूपं वस्तु ध्वनितम् । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४९ ॥

जहाँ पर राक्षस-भक्षित नरकङ्कालों के यमसेनाके पटमण्डपकी तरह प्रतीत हो
रही थी, जहाँ पर जोरसे चल्ती हुई आवर्तवायु कुपित यममहिष-श्वात्त-वायुकी तरह
उग्र या आर जहाँ गृध्र, काक एवं शृगाल अपने शब्दोंसे वकालुरका कीर्तिगान कर रहे थे,
(वे राक्षसभक्षित-शेषमांस खाते हैं अतः उसकी कीर्ति कृतश्रुताते गते हैं) ऐसे उस
वकभवन-वनमें गाड़ीपर बैठे बैठे ही गाड़ी पर रखे हुए अन्नराशिको खाते हुये भीमने
जोरसे सिंहनाद किया ॥ ४९ ॥

सोऽपि तदिदं निशम्य वलिपुरुषविशेषमन्दिताशकटागमनेन प्रथममेव

कृतोन्मेपं रोपं द्विगुणयन् गिरिकंदरमन्दिरमुखात्सरभसं विनिर्गत्य,—

तोऽपीति । सः ब्रह्मासुरोऽपि तत् इदं भीमस्य गर्जितं निशम्य श्रुत्वा वलिना वलिरूपेण अन्नेन पुरुषेण च (वलवता पुरुषेण भीमेन चेत्यप्यर्थः) विशेषेण अति-तरां मन्दितं स्वल्पवेगीकृतं यच्छुक्कटागमनं यानोपस्थानं तेन प्रथमम् भीमसिंह-नादश्रवणात् पूर्वत एव कृतोन्मेपम् जातोदयं रोपं क्रोधं द्विगुणयन् समेधयन् गिरि-कन्दरम् मन्दिरं वासगृहं तस्य मुखात् द्वारदेशात् सम्भसं वेगेन विनिर्गत्य- (प्राद्रवदिति वक्ष्यमाणक्रियया वाक्यपूर्तिर्बोध्या) अयमेतदाशयः—भीमस्य गर्जितं निशम्य ब्रह्मासुरो द्विगुणं कुप्यतिस्म, यतोऽसौ दलपुरुषभारेण मन्दमाग-च्छतः शकटस्य विलम्बोपस्थित्या पूर्वत एव कुपित आसीत्तदेवमतिकुपितोऽसौ-कन्दराद्वाराद्वहिरेत्य वेगेनाधावदिति ॥

एत ब्रह्मासुरे नीं जव नीन का सिंहनाद सुना तो एतका क्रोध दुगुना होगया, क्योंकि वलिभूत पुरुष (या वलवान् पुरुष) के भारसे गाड़ी कुछ अधिक विलम्बसे आई थी, इस प्रकार अति कुपित वह राक्षस कन्दरारूप अपने मन्दिरके दरवाजेसे वेगपूर्वक बाहर निकल्यार ('दौड़ा' यह क्रिया आगे है) ॥

एवं को वाऽपराधोऽत्यमुमविगणयन्वाहुमत्रेति धुप्यन्
व्यक्तोरोरक्तेखाकृतविरुदजगद्वातुकत्वप्रशस्तिः ।

क्रोशन्मर्त्याङ्गन्खादत्वरणपरिचलत्सृङ्गलभ्रास्थिदण्ड-

स्थूले दंष्ट्रे दधानः पवनमुवमभि प्राद्रवद्यातुवानः ॥ ५० ॥

एवमिति । व्यक्ताभिः स्फुटदृश्याभिः उरसि वक्षोदेशे रक्तेखाभिः रुधिरलेप-धाराभिः कृतानि रचितानि विरुदानि विजयचिह्नानि यस्यास्तादृशी जगतो मूलो-कस्य धातुकत्वेन ब्रधेन प्रशस्तिः श्लावा यस्य तादृशस्तयोक्तः, (उरसि कृतेन रुधिरलेपेन विजयचिह्नधारिणीं भुवनसंहारकत्वप्रशस्तिं विभ्राणः) क्रोशतां कष्टवशेन रुदतां मर्त्यानां वलित्वेनागतानां मानवानामङ्गानां शरीरावयवकरपादा-दीनां खादने भक्षणं त्वरणेन शीघ्रतया परिचलतो. सृक्कणोरोष्ठप्रान्तयोः लग्नौ अस्थिदण्डाविव स्थूले विशालस्थूले दंष्ट्रे दन्तौ दधानः धारयन्, (भक्षणकाले रुदतां मानवानां शरीरावयवानां निगलन् तदस्थिखण्डतुल्ये विशाले दंष्ट्रे कल-यन्) अत्र मदीये दने अमुं सकलसंहारकतया प्रसिद्धं मदीयं बाहुम् अविगणयन् अनाद्रियमाणः (अस्मादप्यविम्यत्) एवम् उक्तप्रकारेण सिंहगर्जनादिना को वाऽ-पराधोति स्वापराधं प्रकाशयतीति धुप्यन् सचीत्कारं ब्रुवन् यातुधानः, राप्सो वकः पवनमुवं भीममभिलक्ष्यीकृत्य प्राद्रवत् धावतिस्म ॥ ५० ॥

स्फुट दृश्यमान छातीपर खिची रुधिरभारा रूप विजय-चिह्नोत्ते जिसकी भुवनसंहार लीलाकी प्रशस्ति लिखी है, चिल्लाते हुए मानवोंके शरीरावयवोंके भक्षणमें जल्दी करनेके कारण ओष्ठप्रान्तमें चुभी हुई हड्डियोंकी तरह प्रतीत होनेवाले बड़े बड़े दांतोंको धारण करनेवाला, एवम् हमारे इस भवन-वनमें हमारे इस भुवनविजयी हाथसे भी नहीं ढरनेवाला कौन आदमी इस प्रकारका अपराध कर रहा है, इस प्रकार चिल्लाकर कहता हुआ वह राक्षस बक पवनपुत्र भीमकी ओर दौड़ा ॥ ५० ॥

निजभुजयुगलीनियन्त्रणाभिर्नियमितयत्नपरस्परावुभौ तौ ।

निगडितनयनं निलिम्पपङ्क्तेर्निरवहतां निपुणं नियुद्धशिल्पम् ॥ ५१ ॥

निजेति । तौ उभौ द्वौ भीमबकासुरौ निजाम्यां स्वीयाम्यां भुजयोर्हस्तयोर्युगलाम्यां द्वयाम्यां नियमितः निरुद्धप्रसरः यत्नः परप्रहारप्रयासः यस्य तादृशं परस्परम् इतरेतरं ययोस्तौ तयोक्तौ सन्तौ (परस्परं भुजघन्धेन व्यर्थीकृतपरस्परप्रहारचेष्टौ इत्यर्थः) निलिम्पपङ्क्तेः देवसदृश्य निगडितनयनम् आश्चर्यरसस्तिमितनेत्रम् (आश्चर्याधानेन देवानां नयनानि स्थिराणि कुर्वन्तावित्येवं तयोर्विशेषणं फलति) निपुणं प्रबलतरं नियुद्धशिल्पं युद्धकौशलं निरवहताम् कृतवन्तौ तयोर्भीषणं युद्धं साश्चर्या देवा अप्यपर्यन्नित्याश्रयः ॥ ५१ ॥

अपनी भुजाओंसे प्रतिदम्भीकी भुजाओंको नियन्त्रित करके एक दूसरेके मारक प्रयत्नों को विफल कर दिया करते थे, इस प्रकार यह भीम तथा बकासुर अपनी युद्धविद्या निपुणताका प्रदर्शन ही कर रहे थे कि देवगण आश्चर्यसे स्तिमितनेत्र होकर इनकी लड़ाईका अवलोकन करने लगे ॥ ५१ ॥

ततः,—

पुत्रस्य वायोर्मुजदौर्ललित्यं बकं वने तत्र चिरं चरन्तम् ।

निन्ये दशां कामपि राक्षसस्त्रीनेत्राभ्रवर्षर्तुविलासयोग्याम् ॥ ५२ ॥

ततः पुत्रत्येति । ततो युद्धकौशलप्रदर्शनानन्तरम् वायोः पुत्रस्य भीमस्य भुजयोर्दौर्ललित्यं दर्पः तत्र वने चरन्तं चिरात्तत्र स्वेच्छया भ्रमन्तं (चर-गतिभक्षणयोः) सत्त्वानि भुजानां च राक्षसस्त्रियाम् निशाचरीणाम् नेत्राण्येवाभ्राणि मेघास्तेषां वर्षर्तौः वर्षाकालस्य यो विलासः धाराप्रवाहवृष्टिरूपः तद्योग्यां तदुचितां कामपि दशां निन्ये अवर्णनीयां स्थितिं प्रापयामासेत्याशयः । भीमभुजदर्पो राक्षसस्त्रीनेत्रमेघेषु वर्षर्तुमध्यवासयत्, ता अरुदन्, एतेन बकस्य मरणं पर्यायोक्तालङ्कारविषयः । अत्रोपजातिरङ्गन्तुः ॥ ५२ ॥

पवनपुत्र भीमके भुजदर्पने उस वनमें विहार करनेवाले बकासुरको राक्षसोंकी स्त्रियोंके

नयनरूप मेघकी वर्षाऋतु विलासके योग्य दशाको प्राप्त करा दिया, अर्थात् वकासुरकी वह दशा हो गई जिससे राक्षसियोंके नयनरूप मेघकी वर्षाऋतु आ गई, फलतः वकासुर मारा गया, उसके मग्नेपर राक्षसियों रोने लगीं, यह अर्थ प्रतीत होता है, यहां पर्यायोक्ता-लङ्कार है, पर्यायोक्तमें वक्तव्य अर्थ सुमान्फिराकर ही कहा जाता है, यही उसका लक्षण है—
'पर्यायोक्तं यदा भङ्गया गम्यमेवाभिधीयते' ॥ ५२ ॥

तं विकृष्य पुरसीन्नि निशीथे तत्क्षणात्कुणपमर्शनदोषम् ।

मार्द्दुकाम इव मारुतसूनुर्मालुरङ्घ्रिमुपसेवितुमागान् ॥ ५३ ॥

तं विकृष्येति । मारुतसूनुः भीमः तं वकासुरम् (शवरूपम्) निशीथे रात्रौ पुर-
सीग्नि ग्रामस्य सीमायां समीपे विकृष्य आकृष्य नीत्वा तत्क्षणात् तत्काल एव
कुणपमर्शनदोषम् राक्षसस्पर्शजनितं पापम् मार्द्दुकामः प्रक्षालयितुमिच्छुरिव मातुः
कुन्त्याः अङ्घ्रिम् चरणम् उपसेवितुम् वन्दितुमागात् आयातः, 'न मातुर्देवतं परम्'
इति स्मरणान्मातृपादवन्दनायाः सकलपापापनोदकतया स्वकृतराक्षसशवस्पर्श-
जनितपापापननुत्सयेव भीमो मातरं नमस्कृतुं तदैवायात इत्यर्थः । हेतूपेक्षाऽ-
लङ्कारः । 'राक्षसः कौणपः क्रव्यात् क्रव्यादोऽस्रप आसरः' इति 'पदङ्घ्रिश्चरणो-
ऽस्त्रियाम्' इति चामरः ॥ ५३ ॥

उस वकासुरकी लाशको रातमें रातमें ही गांवकी सीमामें लाकर भीमने राक्षस-शव-
स्पर्शजन्य पापका प्रायश्चित्त सा करनेके लिये माताके चरणोंमें प्रणाम करनेके लिये
आगमन किया । मातासे बढ़कर कोई देवता नहीं है और मातृदेवता के प्रणामसे सभी
पापोंके नष्ट हो जाने की पूरी आशा है ॥ ५३ ॥

आलोक्य यातुशवमेतदशेषपौरैरहोमुखे परवशीक्रियते स्म चेत्तः ।

आश्चर्यपूरपरिमेलनफेनिलाभिरानन्दसागरतरङ्गपरम्पराभिः ॥ ५४ ॥

आलोक्येति । अहोमुखे प्रातःकाले अशेषपौरैः सर्वैर्नगरवासिभिः एतत् यातु-
शवम् राक्षसस्य चक्रस्य मृतशरीरम् आलोक्य दृष्ट्वा चेत्तः स्वहृदयम् आश्चर्यपूरस्य
विस्मयरसप्रवाहस्य परिमेलनेन सङ्गमेन फेनिलाभिः सफेनाभिः आनन्दसागर-
तरङ्गपरम्पराभिः हर्षान्मुधिवीचिमालाभिः परवशीक्रियतेस्म अधीनतां नीयतेस्म ।
तादृशस्य दुर्धर्षस्य वकासुरराक्षसस्य मृतं शरीरं दृष्टवतां पौराणां चेतांसि साश्चर्या-
नन्दसागरे निमग्नानि जातानीति भावः ॥ ५४ ॥

प्रातःकाल जब सभी पुरवासियोंने उस शवको देखा तो उनके हृदय आश्चर्य-रस-
प्रवाहके मिलनेसे फेनायमान आनन्दसागरकी लहरोंसे पराधीन होने लगे, अर्थात् उनके
हृदयमें आश्चर्य और आनन्द दोनों उमड़ पड़े । आश्चर्य इसलिये हुआ कि इस दुर्धर्ष
राक्षसको मारनेवाला कौन है और वह कहाँ है, आनन्द इसलिये हुआ कि अब इसने
द्वारा किये जाने वाले उग्रद्वोंसे मुक्ति मिली ॥ ५४ ॥

भवनमेत्य तदा गृहमेधिनः पवनजे प्रवणीकृतमूर्धनि ।

प्रयुयुजे सममाशिषमक्षतैः प्रमुदितः पुरि तत्र महाजनः ॥ ५५ ॥

भवनमेत्येति । तत्र पुरि तदा प्रातःकाले गृहमेधिनः पाण्डवातिथेयस्य गृह-
स्थस्य भवनम् तदा पाण्डवावासभूतं गृहम् उपेत्य आगत्य प्रमुदितः दुरन्तदैत्य-
वधेन हृष्टः महाजनः तन्नगरवासि मुख्यजनः प्रवणीकृतमूर्धनि नम्रतया नतशिरसि
पवनजे भीमे (विषये) अक्षतैः महत्सूचकश्वेततण्डुलैः समम् सह आशिषः
शुभेच्छाप्रकाशकवचांसि प्रयुयुजे प्रयुक्तवान् । दैत्यवधानान्तरं पुरमुख्या भीमस्य
गृहमागत्य तमाशीभिर्मरम्यर्चयद्विति भावः ॥ ५५ ॥

उक्त समयमें जिसके घरमें पाण्डव टिके थे उस गृहस्थके घरपर आकर गांवके प्रधान
लोगोंने नम्रतासे नत भीमके ऊपर प्रसन्न हृदयसे अक्षत तथा आशीर्वादकी वृष्टि की ॥ ५५ ॥

निशि जातु निकेतवेदिकाया निकटे सुप्तिमुखं निषेव्य पार्थान् ।

पथिकोऽपररात्रजागरूकः प्रवभापे गिरमीदृशीं प्रसङ्गात् ॥ ५६ ॥

निशांति । जातु कदाचित् पथिकः कश्चनाध्वनीनः निशि रात्रौ निकेतवेदिकायाः
पाण्डवाध्युषितभवनप्राङ्गणवेदिकायाः निकटे समीपे सुप्तिमुखं निद्राजन्यमानन्दं
निषेव्य उपमुज्य अपररात्रजागरूकः अरुगोदयवेलायां प्रबुद्धः सन् प्रसङ्गात् कथा-
प्रस्तावात् पार्थान् युधिष्ठिरान् पञ्चापि कुन्तीसुतान् ईदृशीम् वक्ष्यमाणलक्षणां
गिरं वभापे उवाच । कश्चित् पान्यो निशि पाण्डवगृहवेदिकासमये सुखं सुप्त्वा
प्रातःकाले पाण्डवैः सह वार्त्तालापस्य प्रसङ्गेन तान् वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाचेत्यर्थः ।
औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ५६ ॥

किसी समय रातमें पाण्डवोंके रहनेके घरकी वेदिकाके पास सानन्द शयन करके
प्रातःकाल उठे हुए एक ब्राह्मणेने कथाप्रसङ्गमें इस प्रकारकी बात पाण्डवोंसे कही ॥ ५६ ॥

‘पाञ्चालिकां युवमनोरथसौधरत्न-

पाञ्चालिकां हृदि ममेति ममेति कृत्वा ।

अद्य स्वयंवरमहाय नृपाः प्रयान्ति

दूतैः समं द्रुपदभूपतिराजधानीम् ॥ ५७ ॥

पाञ्चालिकानिति । युवमनोरथाः युवकानामभिलाषाः एव सौधानि भवनानि
तेषां रत्नपाञ्चालिकाम् रत्ननिर्मितां पुत्तलिकाम् सर्वैर्युवभिरभिलाषविषयत्वेन
मनसि नीताम् (सर्वेषां यूनां हृदयेषु भवनेषु रत्नप्रतिमाभावेन वसन्तीम्) पाञ्चा-
लिकाम् द्रुपदात्मजाम् ममेति ममेयं स्यादिति ममेति ममेयं स्यादिति कृत्वा अद्य
सम्प्रति नृपाः सर्वे भूपालाः दूतैः समं राजानाद्धानाय द्रुपदप्रेषितैः दूतैः सहैव

स्वयंवरमहाय स्वयंवररूपायोल्लवाय द्रुपदमूपतिराजधानीम् द्रुपदाख्यनृपतिपुरीम्
प्रयान्ति । अद्य सर्वे राजानो द्रौपद्यास्तस्याः स्वयंवरे सङ्गन्तुं त्वरमाणाः सर्वा-
भ्यो दिशाम्यः समायान्ति, या द्रौपदी सर्वेषां यूनां हृदि वसतीवेत्यर्थः । 'पाञ्चा-
लिका पुत्रिका स्याद् वञ्चदन्तादिभिः कृता' इत्यमरः । 'सौधरत्नपाञ्चालिका' इति
केवलपरम्परितरूपकमलङ्कारः । वसन्तविलकं वृक्षम् , तदन्यत्र लक्षितपूर्वम् ॥५७॥

सुवर्णके हृदयरूप प्रासादमें रत्नप्रतिमाकी तरह अवस्थित द्रौपदीके विषयमें यह
द्रौपदी हृन्को मिल जाय, इस प्रकारके भाव हृदयोंमें रखनेवाले राजगण आज द्रुपद
द्वारा उन्हें डुलानेके लिये भेजे गये दूतोंके साथ ही स्वयंवर रूप उत्सवमें सम्मिलित होनेके
लिये राजा द्रुपदकी राजधानी को जा रहे हैं ॥ ५७ ॥

भोक्तुमन्नमपि सूपसमग्रं दोग्धुमप्यभिनवप्रसवा गाः ।

लप्स्यते द्विजगणोऽपि च तस्माद्वत्सलाद्दुहितुरुत्सवकाले ॥ ५८ ॥

भोक्तुमिति । द्विजानां ब्राह्मणानां गणः समुदयः अपि भोक्तुम् सूपेन द्विदलेन
समग्रं युतम् अन्नम् तण्डुलादि, दोग्धुम् अपि अभिनवप्रसवाः अचिरप्रसूताः
गाः धेनूः, तस्माद् दानितया प्रथिताद् द्रुपदाद् नाम राज्ञः द्रुहितृवत्सलाद्
कन्यायां स्निह्यतो दुहितुः सुतायाः द्रौपद्याः उत्सवकाले स्वयंवरमहावसरे लप्स्यते
प्राप्स्यति, स हि राजा कन्यावत्सलः, अतस्तत्स्वयंवरावसरे तन्निर्विघ्नतासम्प-
त्त्येऽवश्यं ब्राह्मणेभ्यो भोक्तुं ससूपमन्नं गाश्च दोग्धुं प्रदास्यति, एतेनात्माकं ब्राह्-
मणानामपि तत्र गमनं न निष्फलमित्युक्तम् ॥ ५८ ॥

राजा द्रुपद अपनी कन्याको बहुत अधिक प्यार करते हैं । वे उसके स्वयंवरोत्सवके
सनय ब्राह्मणोंको खानेके लिये दाल-चावल और दूहनेके लिये हालकी ब्याई गायें
भी देंगे ॥ ५८ ॥

न हि तत्र भवेदपार्यता विजयः सिद्धिमुपैष्यति स्फुटम् ।

युगपत्सुखमस्तु वो महद्रुतमागच्छत तन्महौजसः ! ॥ ५९ ॥

न हि तत्रेति । तत्र द्रौपदीस्वयंवरे अपार्यता गमनवैयर्थ्यं न हि भवेत्, विजयः
अस्माकं प्रस्थानम् साफल्यम् सूपोपहितान्नलाभाद्, इति स्फुटं स्पष्टम्, अंतः
हे महौजसः प्रकृष्टतेजःशालिनः, वः युष्माकं पञ्चानामपि युगपद् एकदैव महत्सुखं
प्रमृत्तान्तगवादिलभतः अस्तु जायताम्, (तस्माद् यूयं) द्रुतम् शीघ्रम् आगच्छ-
तेति अभिधार्थः । तत्र द्रौपदीस्वयंवरे अपार्यता—पार्यस्य विरहः न हि भवेत्,
विजयः—अर्जुनः, सिद्धिम्—सफलतां मत्स्ययन्त्रमेदनेन द्रौपदीवरणरूपाम्, वः
युष्माकं युगपन्महत्सुखम्—पञ्चानामपि द्रौपद्या परिणयरूपम् । इत्यप्यर्थोऽनुरणा-
भोज्यमासते इति बोध्यम् ॥ ५९ ॥

द्रौपदी-स्वयंवरमें जाना व्यर्थ नहीं होगा, हम लोगोंकी यात्रा सूप-तण्डुल एवं धेनु लाभसे अवश्य सफल होगी, आप लोगों को इकट्ठे बहुत सुख मिल जायगा (क्योंकि आप पाँच रहेंगे) इसलिये हे तेजस्विवर, आप लोग शीघ्र आवें । द्रौपदीका स्वयंवर पार्थके विना नहीं होगा, विजय-अर्जुनको मत्स्य-यन्त्र-भेदन द्वारा द्रौपदी लाभरूप सिद्धि अवश्य मिलेगी, आप सभीको एक साथ ही बहुत सुख मिलेगा-पाँचोंका ब्याह एक साथ ही हो जायगा, यह अर्थ भी झलकता है ॥ ५९ ॥

इति वाचमुपश्रुतिं द्विजातेर्हृदि कृत्वा सुधयेव निर्मितां ताम् ।

पथि भूसुरसंघर्मध्यभाजः प्रति पाञ्चालपुरं प्रतस्थिरे ते ॥ ६० ॥

इति वाचमिति । इति उक्तरूपाम् उपश्रुतिम् भविष्यतोऽर्थस्य सूचयित्रीम् सुधयेव अमृतेनेव निर्मिताम् ताम् अनुभवैकवेद्यस्वादां द्विजातेः ब्राह्मणस्य वाचं वाणीम् हृदि कृत्वा अभ्युपेत्य (मत्वा) ते पाण्डवाः पथि मार्गे भूसुरसङ्घर्मध्यभाजः ब्राह्मणसमूहमध्यगताः सन्तः पाञ्चालपुरं द्रुपदनगरं प्रति प्रतस्थिरे चलिताः । रात्रिचरमयामोक्तया सत्यमिदं ब्राह्मणवचनं भवेदिति मनसि कृत्वा ब्राह्मणैः सह पाण्डवा द्रुपदनगरं प्रति चेलुरित्याशयः । उपश्रुतिपरिभाषा यथा हारावल्याम्— 'नक्तं निर्गत्य यात्कञ्चित् शुभाशुभकरं वचः । श्रूयते तद्विदुर्धरां दैवप्रश्नमुपश्रुतिम्' इति ॥ ६० ॥

इस प्रकारकी सत्यत्वेन संभावित अतएव अमृतसे सनी हुई ती उत ब्राह्मणकी वाणीको हृदयमें रखकर वे पाण्डव ब्राह्मणोंके समुदायके बीचमें मिलकर द्रुपदपुर के लिये चल पड़े ॥ ६० ॥

ते पुनरप्यनेकदिननीतजनपदवनसीमानः पथि कृतोदयेन भगवता पराशरदायादेन 'जनुर्भवनपरिच्यवनेन वो नवो हर्षः पार्षतस्य समुन्मिपति' इति गिरानुगृहीताः साक्षात्परोहता भुजप्रतापानलेनेव फल्लुनकरवे-ल्लितेन महताऽलाततेजसा निशि नितान्तसीमान्तितसंतमसया पदव्या त्रिविष्टपतदिनीं समया प्राविक्षन् ।

ते पुनरपीति । ते पाण्डवाः अनेकैः दिनैः बहुभिर्वासरैः नीताः अतिक्रान्ता जनपदस्य वनस्य च सीमानोऽवधयो यैस्ते तथोक्ताः सन्तः पुनरपि भूयोऽपि पथि कृतोदयेन मार्गे प्रकाशितस्वस्वरूपेण (पूर्वं शालिहोत्रमुनिसरस्तटे व्यासस्य मिलितत्वेनेह पुनरुदयः प्रोक्तः) पराशरदायादेन पराशरात्मजेन व्यासेन—चः युष्माकं पाण्डवानां जनुर्भवनात् लाक्षागृहात् पावकदह्यमानात् परिच्यवनेन नि-

१. 'युय' । २. 'ते पुनरनेक' । ३. 'सदन' । ४. 'फाल्गुनकरवलितातेन' ।

५. 'तेजसो नितान्त' । ६. 'तदिनीं प्राविक्षत्' । ७. 'प्राविक्षन्' । इन्दीवरात्— इति पा० ।

विघ्नं निर्गमनेन पार्यतस्य द्रुपदस्य नवो नूतनो विलक्षणो हर्षः आनन्दः समुन्मि-
पति जायते, द्रुपदो भवतां जतुगृहे दहमानेऽपि जीवितत्वं निशम्य विलक्षणाभानन्द-
मनुभवतीत्यर्थः, इति एवंभूतया गिरा वाचा अनुगृहीताः अनुकम्पिताः सन्तः
साक्षात् तुल्यकालं प्ररोहता संजायमानेन भुजप्रतापानलेन बाहुपराक्रमतेजसा
इव फल्गुन-करवेल्लितेन अर्जुनबाहुद्वये भ्रमता महता दूरगामिना अलाततेजसा
उल्मुकतेजसा निशि रात्रौ नितान्तं साधु सोमन्तितं द्विधा विभज्य पार्श्वयोरव-
स्थापितं सन्तमसं गाढान्धकारो यत्र तादृश्या पदव्या मार्गेण त्रिविष्टपतटिनीं गङ्गां
समया समीपे प्राविष्टन् प्रविष्टाः । चलितेषु तेषु बहुभिर्दिवसैर्जनपदवनसीमा-
नमतिक्रान्तवत्सु च पुनरपि व्यासः समुपस्थाय नेपां जतुगृहाद्रक्षया द्रुपदस्य
महान्तं हर्षमावेदितवाननन्तरं च तेऽर्जुनकरघृतालाततेजसा दूरीकृताध्ववर्तित-
मसो गङ्गातटमवापुरित्यर्थः । 'दायादौ सुतवान्धवौ' 'अलातमुल्मुकं च' इति
विश्वः । 'त्रिविष्टपतटिनीं समया' इत्यत्र 'अमितः परितः समया निकषा ह्यप्रतियोगे-
ऽपी'ति द्वितीया ॥

पाण्डवोंने कुछ दिनोंमें जब देशों तथा वनोंकी सीमायें पार कर लीं, तब फिर उनको
भगवान् पराशरसुत व्यास मिले, और कृपा करके उन्होंने बताया कि लाक्षागृहके जल
जानेपर भी पाण्डवोंके बालवाल बच जानेसे द्रुपद विलक्षण आनन्दका अनुभव करते हैं ।
इसके बाद अर्जुनने अपने हाथोंमें मशाल लिया, वह मशाल ऐसा प्रतीत हो रहा था
मानो अर्जुनके बाहुका प्रताप चमक रहा हो, उस मशालने रास्तेके अन्धकारको चीरकर
अलग कर दिया और उसी प्रकाशके मार्गसे वे लोग गङ्गातटके पास पहुँच गये ॥

तत्र खलु,—

इन्दीवरात्प्रतितरंगमनुप्रविष्टै-

र्विम्बैरिवाब्धिदुहितुस्तरुणीकदम्बैः ।

क्रीडन्समं पयसि चित्ररथो विलोक्य

पार्थान्खरोध कुपितः प्रधनं चिकीर्षुः ॥ ६१ ॥

तत्र खलु = तस्मिन् गङ्गातटे ।

इन्दीवरादिति । इन्दीवरात् लक्ष्म्या आवासभूतात् नीलकमलात् प्रतितरङ्गान्
प्रतिबिम्बिचि अनुप्रविष्टैः आयातैः अब्धिदुहितुः समुद्रतनयायाः विम्बैः प्रतिविम्बैरिव
तरुणीकदम्बैः युवतिभिः समं सह पयसि क्रीडन् जलविहारमनुभवन् चित्ररथः
पार्थान् (तत्र रहः केलिस्थाने आगतान्) पाण्डवान् विलोक्य प्रधनं चिकीर्षुः
चित्ररथो नाम यक्षः तान् जिवांसुः (पार्थान्) खरोध निवारितवान् कथमत्रायासीति
निवार्य स्थित इत्यर्थः । गङ्गायाः पयसि स्थितानां कमलानां मध्ये वसन्त्याः लक्ष्म्याः
प्रतिविम्बानीव, स्त्रियो बहिर्भूताः चित्ररथस्य रमण्य आसन्, ताभिश्च सह जल-

वेदिप्रवृत्तचित्ररथः पार्यानागच्छतस्तत्र वीध्य स्वरहस्तविमलमुनेन्मागस्ताम्
हनुमिच्छया स्तोषेति भावः । पूर्वार्धे स्वरूपोत्प्रेक्षा, उत्तरार्धे काव्यलिङ्गालङ्कारः ॥

एत गद्यादपर—

छन्मार्के आवातगृहस्य कनकोत्ते हर वरुणने एन एन करके निकली हुई छन्मार्को
अतिमूर्च्छितोक्षी हरइ अति सुन्दरी स्त्रियोंके साथ चन्द्रेलिनै निरत चित्ररथने आते हुए
प्राप्तवर्णो देवदत्त (हजारें रत्न गुमझोटाभूषणों के लिये चले आये कतः) रत्न शोषते उन्हें
भारनेके लिये घर लिया ॥ ६१ ॥

अन्नमात्मसमनामदैवतं संप्रयुज्य समरे धनंजयः ।

तत्र तस्य रथमप्रवर्तिनं जातुपालयसहायमावतनोत् ॥ ६२ ॥

कल्पमिति । धनञ्जयः अर्जुनः कामसमनामदैवतम् स्वनामाननामकम् स्वना-
मसमदैवतञ्च धनञ्जयनामकम् धनञ्जयदैवतं च, आग्नेयान्नमित्यर्थः समरे चित्र-
रथेन सह युद्धे सम्प्रयुज्य व्यवहस्य तत्र युद्धे तस्य चित्ररथस्य रथं स्यन्दनम् जातु-
पालयस्य दासपूर्वस्य लाक्षागृहस्य सहायं सत्पापम् सद्यस्तन् आतनोत् कृतवान् ।
अर्जुनस्तत्र युद्धे चित्ररथस्य यानं धनञ्जयास्त्रेण लाक्षागृहमिव दादितवानिति भावः ।
(‘धनञ्जयोर्जुने बहौ’ इति विश्वः) ॥ ६२ ॥

अर्जुनने एत युद्धमें अपने नामके समान नाम तथा दैवतावाले-धनञ्जय नामक
अग्निदैवत अलक्षा प्रयोग करके चित्ररथके रथमें लाक्षागृहना साथी बना हावा, जिस
प्रकार लाक्षागृह जल गया था, वही प्रकार चित्ररथका रथ भी अर्जुनके द्वारा चलाये गये
आग्नेयालते जल गया ॥ ६२ ॥

गन्धर्वाणां पत्युर्गन्धर्वजुषः सौरसैन्धवे तस्मिन् ।

पायसि भङ्गः शिशिरो रोधसि भङ्गस्तु वापहेतुरभूत् ॥ ६३ ॥

गन्धर्वाणामिति । गन्धर्वजुषः अहङ्कारशालिनः गन्धर्वाणां पत्युर्गन्धर्वराजस्य चित्र-
रथस्य तस्मिन् सुरसिन्धोः गङ्गाया इदम् सौरसैन्धवं तत्र सौरसैन्धवे गाङ्गे
पायसि जले भङ्गः तरङ्गः शिशिरः शीतलः सुखावहः अनूत्, परन्तु रोधसि
तस्या एव गङ्गायास्तटे भङ्गः अर्जुनकृतपराजयः वापहेतुः सन्तापकरः अनूत्
अजायत । अत्रैकस्यैव भङ्गशब्दस्य तरङ्गरामबो नपार्यकृतया चमत्कारः, जले
भङ्गः शीतलतया सुखावहस्तटे-भङ्गस्त्रापहेतुरिति भावः । गीतिरायामेदो वृत्तम्-
‘आर्या प्रयमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं नवेदुमयोः । इल्योः कृतयति शोभां
तां गीतिं गीतवान् सुजङ्गमा’ इति ॥ ६३ ॥

एत गवीं गन्धर्वराजके लिये गङ्गाके पानीमेंका भङ्ग-तरङ्ग को शीतल-सुखावह रहा,
परन्तु वदपरका भङ्ग-पराजय वापका कारण हुआ । अर्जुन द्वारा किया गया पराजय
बड़ा सन्तानन्द हुआ ॥ ६३ ॥

सख्यस्य लाभत्सपदि ग्रहप्यन्कुशीलवेन्द्रः कुरुनन्दनानाम् ।

प्रादर्शयत्स्वां प्रथमं विनीतिं पश्चादमीषां पदवीं च रम्याम् ॥ ६४ ॥

सख्येत्येति । सपदि समये तस्मिन् कुशीलवानां गानदद्याणां गन्धर्वाणामिन्द्रो राजा गन्धर्वराजः चित्ररथः सख्यस्य पाण्डवैः सह मैत्र्याः लाभत् ग्रहप्यन् आनन्द-मनुभवन्तस्त्वं प्रथमम् आदौ कुरुनन्दनानां युधिष्ठिरादीनां पञ्चानां पाण्डवानाम् (पुरत इति ज्ञेयः) रम्याम् रमणीयां स्वां विनीतिं विनयं नम्रताम् विनिष्ठां नीतिं पुरोहितेन सह राजा गन्तव्यमिन्धुपदेशरूपम्, पश्चात् विनीतिप्रदर्शनानन्तरम् अमीषां पाण्डवानां रम्यां स्वरूपकष्टां पदवीं पन्थानं च प्रादर्शयत् दर्शितवान् । उपजातिर्वृत्तम् ॥ ६४ ॥

एतत् समय गन्धर्वराज चित्ररथने पाण्डवोंके साथ मित्रता प्राप्त कर प्रसन्न होकर पहले अपनी नम्रता या राजाको पुरोहितके साथ जाना चाहिये इस प्रकारकी अपनी रमणीय नीति और पीछे सुन्दर मार्गका प्रदर्शन कर दिया ॥ ६४ ॥

धर्मभूरथ सहोदरैः समं धौम्यमध्वनि समीच्य विश्रुतम् ।

प्राणिनामयमर्हिसकोऽपि सन्पादपीडनममुष्य क्लृप्तवान् ॥ ६५ ॥

धर्मभूरिति । अयं मार्गद्वये चित्ररथेन प्रदर्शिते सति धर्मभूः धर्मसुतो युधिष्ठिरः विश्रुतं ज्ञानविज्ञानसम्पन्नतया प्रख्यातं धौम्यं नाम ब्राह्मणम् अध्वनि मार्गे समीच्य विलोक्य प्राणिनां सकलसत्त्वानाम् अर्हिसकः अमारकः अनुपद्रावकः अपि अयम् युधिष्ठिरः सहोदरैः समम् भ्रातृभिः भीमादिभिः सह अस्य धौम्यस्य पादपीडनं (चरणपीडाम्) पादवन्दनं च क्लृप्तवान् विहितवान् । अत्र यः प्राणिमात्रस्यानुपद्रावकः स कथं-मुनेः पादौ पीडयेदिति विरोध आपातप्रत्येयः, पादपीडनशब्दस्य प्रणामपरत्वेन तत्परिहारः । विरोधाभासोऽलङ्कारः । रथोद्धतावृत्तम् ॥ ६५ ॥

चित्ररथके द्वारा नम्रता तथा पुरोहित रखनेका विचार, एवं सुन्दर मार्गरूप ओ रान्नों के बता दिये जानेके बाद धर्मपुत्र मार्गमें ज्ञान-विज्ञाननिधिके रूपमें संसारमें प्रसिद्ध धौम्यमुनिको देखकर, किसी भी प्राणीके ऊपर हिंसा, द्वेष, उपद्रव आदि बुरे भाव नहीं रखनेवाले युधिष्ठिरने भी धौम्यके (चरणोंको पीड़ित किया) चरणोंमें भाद्योंके साथ प्रणाम किया । इस श्लोकमें 'पादपीडन' शब्दका चरणपीड़ा अर्थ करनेपर विरोध मालूम पड़ता है परन्तु पादपीडनका अर्थ प्रणाम करनेपर विरोध छूट जाता है ॥ ६५ ॥

यथाऽऽतिथ्यविधौ प्रीतः स पुरस्कुरुते स्म तान् ।

तथाऽध्वगमने तेऽपि तं प्रश्रयवशंवदाः ॥ ६६ ॥

यथाऽऽतिथ्येति । सः धौम्यः प्रीतः पुरोहितपदप्राप्तेन सन्तुष्टः आतिथ्यविधौ अतिथिसत्कारकर्मणि यथा तान् पाण्डवान् पुरस्कृत्स्तेषु सममानयत्, प्रश्रयवशं-

वदाः नन्नतावशीभूतास्ते पाण्डवा अपि तथा तं धौम्यं नाममुनिम् अध्वगमने मार्ग-
चलने पुरस्कृतस्तेस्मेति वचनविपरिणामेनान्वयः । धौम्यं पुरोहितपदे प्रतिष्ठाप्य
तत्कृतातिथ्यसत्कृता इमे पाण्डवास्तं धौम्यमग्रे कृत्वा पथि चेलुरित्यर्थः ॥ ६६ ॥

पौरोहित्य पदपर प्रतिष्ठित किये जानेसे सन्तुष्ट धौम्यमुनिने जिस प्रकार पाण्डवोंका
आतिथ्य सत्कार करके उन्हें सम्मानित किया, पाण्डवोंने भी उसी प्रकार नन्नता-वशी-
भूत होकर राह चलनेमें धौम्यको आगे कर लिया । पुरस्कृतके अर्थ सम्मानित करना
तथा आगे करना दोनों होते हैं, इसीसे यहाँ चमत्कार आ गया है ॥ ६६ ॥

धौम्यस्य सुधामधुरिमधौरेयीभिः स्वयंवरकथाभिः ।

द्रुपदपुरसरणिरेषां द्वित्राण्यभवत्पदानीव ॥ ६७ ॥

धौम्यस्येति । सुधायाः अमृतस्य मधुरिमा माधुर्यं तस्य धौरेयीभिः धुरन्धराभिः
धौम्यस्य मुनेः स्वयंवरकथाभिः स्वयंवरविषयकवार्त्ताभिः एषां पाण्डवानां
द्रुपदपुरसरणिः द्रुपदराजधानीमार्गः द्वित्राणि पदानि इव अमवत् । धौम्येन
प्रस्तुताभिरतिमधुरसरसाभिः स्वयंवरकथामिराकृष्टचित्ता इमे पाण्डवाः पथि अग्रे
नान्वभूवन्निश्चिन्ताशयः । आर्यावृत्तम् 'लक्ष्मैतत्सप्तगणाः गोपेता भवति नेह विप-
मेजः । पष्ठोऽयं सलघू वा प्रथमेऽर्धे नियतमार्यायाः । पष्ठे द्वितीयलान्ते परके
मुखलाच्च सयतिपदनियमः । चरमेऽर्धे पञ्चमेकं तस्मादिह भवति पष्ठो लः ।' इति
तत्त्वज्ञानम् ॥ ६७ ॥

अमृतकी मधुरताके भारकी दोनेवाली, (अमृत समान सरस मधुर) धौम्यमुनिके
द्वारा प्रस्तुत स्वयंवरकी कथाओंसे पाण्डवोंका द्रुपदपुर मार्ग दो-तीन पगके समान हो गया,
अर्थात् धौम्यद्वारा वर्णित अनृतोपम मधुररसपूर्ण स्वयंवरकी कथाएं मुनिके-मुनिके वे पाण्डव
दिना ध्यानके द्रुपदपुर मार्गको तय कर गये ॥ ६७ ॥

भूदेवेष्वतिनिविडेपु मध्यभाजां पञ्चानामपि युगपत्पृथ्यासुतानाम् ।

पुस्फोर द्रुपदपुरं पुरःप्रदेशे वक्त्राब्जे सरभसमक्षि दक्षिणं च ॥ ६८ ॥

भूदेवेष्विति । अतिनिविडेपु घनेषु बहुतयाऽत्यन्तव्याप्तेषु भूदेवेषु ब्राह्मणेषु
मध्यभाजां मध्यगतानाम् पञ्चानामपि पृथ्यासुतानां कुन्तीतनयानां युधिष्ठिरादी-
नाम् पुरःप्रदेशे अग्रे युगपत्, सहैव मुख्यकालम् द्रुपदपुरम् द्रुपदपुत्रराजधानी
पुस्फोर प्रकटीभवूव, पञ्चानामपि तेषां वक्त्राब्जेपु मुखकमलेषु दक्षिणं वामेतरत्
नयनं च सरभसं पुस्फोर चचाल, ते सहैव द्रुपदराजधानीं दृश्युः, तेषां दक्षिण-
नेत्राण्यपि शुभव्यञ्जकानि सहैवास्फुरन्निति भावः, अत्र द्रुपदपुरदृग्विषयी-
भावाच्चिचलनयोः समानपदोपात्तयोर्योगपद्यात्समुच्चयो नामालङ्कारः । प्रहर्षिणी-
वृत्तं, तत्त्वज्ञानं यथा—'प्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम्' इति ॥ ६८ ॥

सघन पान्तमें चलते हुए ब्राह्मणोंके बीचमें वर्त्तमान इन पाण्डवोंके सामने एक ही

साथ द्रुपदपुर स्तव प्रकट हुआ, और उनके सुलाभमें दक्षिण नयन भी एक साथ ही फटका उठे ॥ ६८ ॥

कुमारिकाया द्रुपदस्य भूपतेः कुचोपमाद्रव्यमिवाभिवीक्षितुम् ।

कुल्लहास्तत्र पुरे कुतूहलाकुलालगेहं प्रथमं समाविशन् ॥ ६९ ॥

कुमारिकाया इति । द्रुपदस्य भूपतेः राज्ञः कुमारिकायाः न्वयंवराया द्रौपद्याः कुचोपमाद्रव्यम् स्तनोपमानपदार्थं घटम् अभिवीक्षितुमिव द्रुपदुम् इव ते कुल्लहाः कुल्लहास्तत्रेष्टाः पाण्डवाः तत्र पुरे द्रुपदनगरे कुतूहलात् घटदर्शनोत्कण्ठापारतन्त्र्यात् प्रयत्नम् प्राक् कुलालगेहं समाविशन् प्रविष्टवन्तः, तत्रैव द्रुपदपुत्रीस्तनोपमानभूत-वटदर्शनस्यायत्नसम्पाद्यतया प्राक्तनैव जग्मुरिति भावः । कुतूहलवशेन द्रौपदी-दर्शनादपि प्राक् तत्कुचोपमानभूतं घटमेव द्रुपदमचेष्टन्तेति बोध्यम् । अभिवीक्षितु-मिवेति हेतुश्रेष्ठाः ॥ ६९ ॥

उक्त नगरमें जानेपर पाण्डवोंने लकड़े पहले कुन्हारके घरमें प्रवेश किया, मारों वे कुतूहलवश राजा द्रुपदकी कन्याके स्तनोंके उपमानभूत घटको देखना चाहते हैं ॥ ६९ ॥

तामागमन्नथ पुरीं शतशः ससैन्याः

स्मारं युगोदयमिवाद्भुतमावहन्तः ।

भूपाः स्तुता भुजमुदस्य पठद्भिरग्रे

पथं निवद्धविरुदं पटुवन्दिवृन्दैः ॥ ७० ॥

तामागमन्निति । अथ एतदनन्तरम् अद्भुतम् आश्चर्यकरम् स्मारं कामसम्बन्धिनम् युगोदयम् कालप्रवृत्तिम् (यत्र धर्मयुगोदयस्तत्र सर्वे धर्मपरा एवं यत्र कामयुगोदयस्तत्र सर्वे कामप्रवृत्ताः सकामाः, तथा च) (आश्चर्यकरं कामयुगम्) आवहन्तः दधानाः प्रवर्तयन्तो वा कामातुरा इति भावाः ससैन्याः सेनासहिता दक्षिणं सन्त्येतरं भुजं बाहुम् उदस्य उत्थाप्य निवद्धविरुदं यशोरागिमधिकृत्य प्रवद्धं राज्ञां दानस्य शौर्यस्य च वर्जनाय अथितं पथम् अग्रे तेषां पुरः पठद्भिः गाग्रद्भिः पटुवन्दिवृन्दैः चतुरवैतालिकसमुदयैः स्तुताः शतशः शतम् भूपाः राजानः तां पुरीम् द्रुपदनगरीम् आगमन् आयाताः । अथ बहवो भूताः सेनानिः सह तां पुरमुत्तेना यैः सह सैन्यानि वभूवुः, ये वन्दिभिः स्तूयमाना आसन्, ये चाश्चर्यजनकरूपेण कामयुताश्चासन् इत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ७० ॥

इतके बाद आश्चर्यजनक कामयुगके उदयको धारण करनेवाले, (अर्थात् जिनके मनमें अद्भुत कामवासनाका भाववैश ही रहा था—देते) सेनाओंसे युक्त, आगे आगे यशो-रागिकों प्रदर्शित करनेवाले पक्षोंकी पढ़ने हुए चतुर वन्दिवाँसे स्तूयमान सैकड़ों राजा उस नगरमें आये ॥ ७० ॥

द्यावाभूमी निरुन्धन् यदुवलरजसां श्रेणिभिः सीरपाणि-
वेगादागात्स वीरः स्वविनयगुरुणा शौरिणाऽन्वीयमानः ।

आहारश्चायुधं च द्विपदवमतये येन संसेव्यमाने

ते द्वे हालाहलत्वं रणभुवि वहतो नामतः कृत्यतश्च ॥ ७१ ॥

द्यावाभूमी इति । यदुवलरजसां यादवसैन्योद्धतधूलीनां श्रेणिभिः समुदयैः
द्यावाभूमी आकाशमवर्णी च निरुन्धन् व्याप्नुवन् वीरः शूरः सीरपाणिः बलरामः
स्वविनयगुरुणा स्वीयनम्रताख्यगुणेन श्रेष्ठत्वं धारयता अतिविनीतेन शौरिणा
श्रीकृष्णेन अन्वीयमानः युक्तः सन् वेगात् द्रुतम् द्रुपदपुरमायातः । येन सीर-
पाणिना द्विपदवमतये शत्रुपराभवाय संसेव्यमाने भक्षणद्वारा धारणविधया च
स्वीक्रियमाणे आहारः भक्ष्यं हाला, आयुधमस्त्रं हलं च द्वे अपि रणभुवि युद्धस्थले
नामतः कृत्यतश्च हालाहलत्वं विपरुषत्वं वहतः धारयतः । कृष्णानुतो बलरामो
यो हालां पिबति हलं च धारयति, ये द्वे अपि मिलति सती युद्धे शत्रूणां कृते
नाम्ना हालाहलभावं कर्मणापि विपरुषत्वं धारयत इत्यर्थः । 'सुरा हलिप्रिया
हाला' 'कृपको लाक्षलं हलम्' 'हालाहलः कालकृत्यो गरलं विपरित्यपि' इति सर्व-
त्राभिधानरत्नमाला । स्रग्धरावृत्तम्, ऋन्मैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा
कीर्तितेयम्' इति च तल्लक्षणम् ॥ ७१ ॥

यादव सेना द्वारा उद्गर्ह गई धूलिरादिसे गृह्णीतया आकाशको आवृत करते हुए
एवं अपनी नम्रताके कारण श्रेष्ठता धारण करनेवाले बलरामजी वेगसे उस नगरीमें
आ गये, जिनका आहार हाला, और अस्त्र हल, केवल शत्रुके पराभवके लिये ही सेवित
होते हैं, और उनके आहार और अस्त्ररूप हाला एवं हल मिलकर युद्धमें वस्तुतः नाममें
और काममें दोनों तरहसे हालाहल-विपरुष बन जाते हैं ॥ ७१ ॥

विभ्राणो मणिदीर्घकुण्डलभरं कर्णत्रयं पार्श्वयो-

रग्रे चातिमनोहररूपमखिलेष्वङ्गेषु दुर्योधनः ।

सेनादुन्दुभिनादतुन्दिलनभाः स्वस्यानुविम्बायितै-

रासीदत्स नवाधिकैः परिवृतप्रान्तो नवत्यानुजैः ॥ ७२ ॥

विभ्राण इति । मणिभिर्दीर्घाणि खचितैः रत्नैः प्रकाशशालीनि यानि कुण्डलानि
तेषां भरः समुदयो यत्र तादृशम् (कर्णयोः कुण्डलानां रत्नखचितान्त्रं, राधेयस्य
कर्णस्य तु रविप्रदत्ते कुण्डले स्वत एव भास्वरवर्णं, उभयत्रापि मणिभिर्दीर्घप्रत्वं मणि-
चर्दीप्रत्वं चेति समासभेदेनान्वयः) कर्णत्रयं श्रुती द्वे एकं च राधेयम् पार्श्वयोः
अग्रे च (पार्श्वयोः श्रुती अग्रे चातिप्रीतिपात्रं कर्णाः) अखिलेषु च अङ्गेषु शरीरा-

वयवेषु अतिमनोज्ञम् अत्यन्तसुन्दरं रूपं सौन्दर्यं विभ्राणः धारयन्, सेनानां हुन्दुभिनादेन हुन्दिलं पूरितं नभो व्योम येन तादृशः, स्वस्य अनुविम्बायितैः प्रति-विम्बवत् प्रतीयमानैः नवाधिकैः नवत्या नवनवत्या अनुजैः कनिष्ठभ्रातृभः परिवृत्तप्रान्तः वेष्टितः सः प्रसिद्धः दुर्योधनः प्रत्यासीदत् समायातः । द्रुपदपुरमायात इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

शेनो पाद्वीमें मणिखचितकुण्डलधारी दो कर्ण—कान, एव आगे भी मणिकी तरह चमकनेवाले सूर्यदत्त कुण्डलधारी राधेय—कर्ण, इस प्रकार तीन कर्णोंको एवं सकल अर्धों में रमणीय रूपको धारण करनेवाला, सेनाके हुन्दुभि शब्दसे आकाशको गुँजा देनेवाला, और निन्यानवे अनुजोंसे वेष्टित वह दुर्योधन भी द्रुपदनगरीमें पहुँच गया ॥

तदनु परितः कीर्णैः पुष्पैस्तरंगितसौरभं

सणिमयमहामञ्चालावनीन्द्रपरम्परम् ।

अगल्लजनितैर्धूपैरालिह्यमानवितानकं

स्वनितपटहं प्रापुः पार्थाः स्वयंवरमण्डपम् ॥ ७३ ॥

तदन्विति । तदनु वर्णितराजागमनात्परतः पार्थाः युधिष्ठिरादयः कुन्तीनन्दनाः परितः कीर्णैः समन्ततोऽलङ्कारादिद्रुपयुक्ततया व्याप्तैः पुष्पैस्तरङ्गितसौरभं समेधितसुगन्धं, मणिमयमहामञ्चेषु रत्ननिर्मितविशालसिंहासनेषु धारुढाः स्थिताः अवनीन्द्रपरम्पराः राजगणा यत्र तादृशम्, अगल्लजनितैः अगुरुत्थैः धूपैः सुगन्धद्रव्यधूमैः आलिह्यमानवितानकम् व्याप्तपटवितानम् स्वनितपटहं वाद्यमानवाद्यम् स्वयंवरमण्डपम् स्वयंवरार्थं कल्पितं सभास्थानं प्रापुः आगताः । सर्वेषु राजसु समायातेषु व्याकीर्णसुमनःसुगन्धियुक्तं मणिमयासनोपविष्टराजकं धूपव्याप्तविता-नञ्च स्वयंवरमण्डपं पार्थाः समायाता इत्यर्थः । हरिणीवृत्तं, तल्लक्षणं यथा—
'रसयुगं ह्यैस्त्वो' त्रौस्तो गोपदा हरिणी तदा' ॥ ७३ ॥

इसके बाद पार्थगणने चारों ओर बिखरे हुए फूलोंकी सुगन्धसे युक्त, मणिमय मञ्चों पर बैठे हुए राजाओंसे वेष्टित, अगरके धूमसे व्याप्त हो रहा है जहाँका चंदोवा (पटावरण) ऐसे उस स्वयंवर-मण्डपमें प्रवेश किया ॥ ७३ ॥

जाग्रत्सोमककीर्तिसोमनिमिपत्पद्मावकाशौत्यय-

प्राप्तेन्दीवरनित्यवासघटितश्यामप्रभा श्रीरिव ।

पाञ्चालस्य सुता ततः परिजनैः सार्धं पुरः पश्यतां

राज्ञां बुद्धिमिवाधिरुह्य शिविकां रत्नस्थलीं प्राविशत् ॥ ७४ ॥

जाग्रत्सोमकेति । जाग्रत् सदा दांप्यमानः यः सोमकानां पाञ्चालानां कीर्ति-

सोमो यशश्चन्द्रः तेन निमिषद्भिः सङ्कुचद्भिः प्रभैः कमलैः अवकाशस्य ससुख-
निवासस्य अत्ययेन नाशेन प्राप्तः अगत्याऽङ्गीकृतः इन्दीवरेषु नीलकमलेषु
नित्यवासः सदास्थितिः तेन यद्विता जनिता श्यामा प्रभा कान्तिर्यस्यास्तादृशी
श्रीः लक्ष्मीरिव पाञ्चालस्य द्रुपदराजस्य सुता कन्या द्रौपदी परिजनैः सर्वाभिः
सार्वभू पुरः अग्रे पश्यतां दत्तदृष्टीनां राज्ञां बुद्धिमिव शिविकां नरवाहं यानमा-
रुह्य रङ्गस्थलीं सन्मामण्डपं प्राविशत् आगता । पाञ्चालानां निस्तन्द्रेण यशश्चन्द्रेण
सर्वाणि कमलानि सङ्कुचितानि, तेन लक्ष्म्या वासस्थानानि नष्टानि, अतः सा
केवले नीलकमले सततवासेन श्यामतां प्राप्ता, (सर्वेषु कमलेषु ससु तु सर्वत्रवासेन
तद्रूपं स्वच्छं तिष्ठतिस्म) तादृशी श्रीरिवेयं राजसुता राज्ञां बुद्धिरिवारुह्य शिविकां
स्वयंवरमण्डपमापदित्यर्थः, शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७३ ॥

पाञ्चालराजाशौका कीर्तिचन्द्र सदा चमका करता है, जित्ते सभी कमल सुकुलित
हो गये, लक्ष्मीके वासका नाश हो गया, अब लक्ष्मीकी केवल नीलकमलमें ही बाध्य होकर
रहना पड़ रहा है, इसीते वह काटी पड़ गई है, ऐसी लक्ष्मीकी तरह वह द्रुपदराजपुत्री
अपनी सखियोंके साथ राजाओंकी बुद्धिमें और शिविका-होलीमें चढ़कर स्वयंवर-मण्डपमें
आई ॥ ७४ ॥

द्रौपदीमुखरारिशुविसंपत्कौमुदीमहति रङ्गतटाके ।

पद्मचक्रयुगलं नृपतीनां तत्क्षणं विजघटे बहुदूरम् ॥ ७५ ॥

द्रौपदीति । तत्क्षणं द्रौपद्याः स्वयंवरमण्डपे प्रवेशकाले रङ्गः समामण्डप एव
तटाकः जलाशयस्तत्र द्रौपद्या मुखमेव शशी चन्द्रस्तस्य या शुतिसम्पत् कान्तिसमूहः
सैव कौमुदी चन्द्रिका तया महति सुन्दरे मनोज्ञे सति (द्रौपद्याः मुक्तशशिनः
प्रभया कौमुद्या समामण्डपे प्रकाशिते सति) नृपतीनां राज्ञां पद्मचक्रयुगलं
पद्मरूपं चक्रवाकयुगलं बहुदूरं विजघटे विद्युत्कमलम्, सर्वेऽपि राजानो निनिमेष-
दृष्ट्या तामपश्यन्तित्यर्थः । चन्द्रिकायां चक्रवाका विवदन्ते, द्रौपदीरूपकान्ति-
चन्द्रिकायां राज्ञामपिपद्मरूपं चक्रवाकयुगलं विवदितं, सर्वे निर्निमेषा अभूवन्नि-
त्यर्थः । सावयवं रूपकमलङ्कारः ॥ ७५ ॥

उक्त समय समामण्डपरूप तालाबमें द्रौपदीके मुखरूप चन्द्रमाकी कान्तिरूप
चन्द्रिकाके फल जानेपर राजगणकी वरनीरूप चक्रवाकयुगल दूर-विद्युत् हो गये । चक्र-
वाकके जोड़े चांदनीमें बिछुड़ जाते हैं, राजाओंकी आँखें निर्निमेष होकर द्रौपदीको देखने
लगीं, यही सारांश है ॥ ७५ ॥

तां पश्यतः सदसि वस्य महीसुराणां वामेवरे महति वासवनन्दनस्य ।

अन्तर्बलस्य सपदि प्रकटीबुभूषोरुद्वल्लग्नं किल भुजे स्फुरणं वभूव ॥ ७६ ॥

तां पश्यत इति । महीसुराणां ब्राह्मणानां सदसि मण्डले (स्थित्वा) तां द्रुपद-

पुत्रीं परयतः साक्षात्कुर्वतः तस्य वासवनन्दनस्य अर्जुनस्य महती श्लाघनीये
वामतरे दक्षिणे भुजे बाहौ सपदि तत्काले प्रकटीभूयोः प्रकाशमासादयितुमिच्छतः
अन्तर्बलस्य सारवत्तायाः उद्द्वलनम् सञ्चरणं नाम स्फुरणं सञ्चलनं वभूव ।
ब्राह्मणगोष्ठ्यां स्थितोऽर्जुनो यदा द्रौपदीमैत्रत तदा तस्य दक्षिणो बाहुः स्फुरतिस्म,
मन्ये तदीयमन्तर्बलं प्रकाशमासादयितुमन्तर्व्यापारमिव व्यधत्तेति । उपेक्षा
सुहृदा । 'दक्षिणास्त्रिपरित्यन्दः दक्षिणस्य भुजस्य च । हृदयस्य प्रसादश्च सद्यः
संसिद्धिसूचकाः' इति शाकुनाः ॥ ७६ ॥

ब्राह्मणोंकां मण्डलोंके बीचमेंसे अर्जुनने जब राजपुत्री द्रौपदीको देखा तब उनका
दायाँ हाथ देखा फट्फटने लगा नानो उनका आन्तरिक पराक्रम प्रकट होनेकी इच्छासे छट-
पटा रहा हो ॥ ७६ ॥

तावत्सरभसमुपेत्य साक्षादादेष्टुमनाः प्रद्युम्न इव धृष्टद्युम्नः सायकैः
साकं सकाशमुपनीतं स्वयंवरदिदृक्ष्या सपरिवारं प्रत्यासन्नमिव पन्नगपतिं
चापं पुरस्कृत्य कन्यावलोकनघन्यान् राजन्यानेवमवादीत्—

तावदिति । तबतः तस्मिन्समयसे सरभसम् इति उपेत्य समाभवनमध्यमाप्य
साक्षात् सद्यः उपदेष्टुमनाः स्वाभिप्रायप्रकाशनेच्छुः प्रद्युम्नः कामदेव इव धृष्टद्युम्नः
द्रुपदसुतः सायकैः साकम् वाणैः सह सकाशमुपनीतं समीपे स्थापितं स्वयंवर-
दिदृक्ष्या आगतं सपरिवारं सपरिजनं पन्नगपतिं शेषनागमिव चापं धनुः पुरस्कृत्य
अग्रे स्थापयित्वा कन्यावलोकनघन्यान् द्रौपदीदर्शनकृतार्यान् राजन्यान् चत्रियान्
एवं वक्ष्यमाणप्रकारम् अवादीत् उक्तवान् । धृष्टद्युम्नः साक्षात्काम इव, (सायकाः
सर्पा इव चापः सर्पराज इव,) सपरिवारं पन्नगराजमिव चापमग्रे निधाय राज्ञो
वक्ष्यमाणं वचनमूचे इत्यर्थः ॥

तबतक त्वयन् उपदेश प्रदान करनेके लिये आये हुए कन्दर्पके सदृश धृष्टद्युम्नने
बाणोंके साथ समीप ठाये गये-स्वयंवर देखनेकी अभिलाषासे परिजनके साथ आये
हुए शेषनागके समान चापको आगे रखकर द्रौपदीके दर्शनोंसे कृतार्थ राजाओंसे इस
प्रकार कहा ॥

‘बाणेन संप्रति नृपा ! दिवि लक्ष्यमेत-

त्तच्छ्रायवद्भुवि निपातयितुं पदुर्यः ।

मौर्वीमिमामिव स दक्षिण एव पाणौ

कुर्यात्स्वसारमभिदर्श्य मम स्वसारम्’ ॥ ७७ ॥

बाणेनेति । हे नृपाः, सम्प्रति अधुना यः कोऽपि दिवि आकाशे स्थितम् पतत

लक्ष्यं यन्त्ररूपम् तच्छाद्यवत् (यन्त्रच्छायातुल्यम्) बाणेन भुवि निपातयितुं
 भ्रंशयितुं पटुः दधः स्यात्, सः दक्षिणे पाणौ हस्ते इमां मौर्वीम् इव स्वसारम्
 निजपराक्रमम् अभिदर्श्य प्रदर्श्य मम दृष्टद्युम्नस्य स्वसारं भगिनीन् द्रौपदीम् अपि
 दक्षिणे पाणौ कुर्यात् परिणयेतेत्यर्थः । अये राजानः, यथाऽऽक्रान्ते दृश्यमानस्यास्य
 यन्त्रस्यच्छाया भुवि पतति, तथा यो वीरो बाणेन यन्त्रमिदं विद्ध्वा भुवि पात-
 यितुं पटुर्भविष्यति, न दक्षिणे पाणौ यथा मौर्वी धारयन् भविष्यति तथैव तेन
 हस्तेन द्रौपदीमपि पत्नीत्वेन ग्रहीष्यतीति वीर्यशुल्केयं राजपुत्री न कुलधनादि-
 शुल्का, तत्प्रदर्शयत् पराक्रममित्यर्थः । अत्र द्रौपदीमौर्व्योः पाणिग्रहणरूपैकधर्म-
 सम्बन्धात् तुल्ययोगिताऽलङ्कारः ॥ ७५ ॥

हे राजगण, आकाशमें दोखनेवाले इस यन्त्रकी छाया जैसे जमीनपर, पट रही है,
 उन्ना तरह जो इस यन्त्रको जमीनपर गिरानेमें पटु हो सकेगा, वही अपना पराक्रम
 दिखलाकर दायें हाथमें मौर्वीकी तरह हमारी वहनको ग्रहण कर सकेगा अर्थात् उसीके
 साथ इनारी वह वहन व्याह दो जायगी ॥ ७५ ॥

इत्थं प्रगल्भमुदिता रभसेन पीठा-

दुत्थाय चापमुपसृत्य करेऽपि कृत्वा ।

आत्मानमेव कृतयन्नमनैपुरातिं

मौर्वीलतां न तु महीपतिपङ्क्यस्ताः ॥ ७६ ॥

इत्यमिति । इत्थं उक्तप्रकारेण प्रगल्भम् प्रौढभावेन उदिताः दृष्टद्युम्नेनोक्ताः ताः
 तत्र स्थिताः महीपतिपङ्क्यः राजसहाः रभसेन वेगेन पीठात् स्वासनात् उत्थाय
 चापमुपसृत्य चापस्य समीपे गत्वा करे अपि कृत्वा चापं गृहीत्वा च कृतयत्नम्
 विहितप्रयासम् आत्मानम् स्वम् एव आसिं पीढाम् अनैपुः प्रापयामाधुः मौर्वीलतां
 धनुःप्रत्यङ्गां तु आसिं धनुष्कोटिं नानैपुः धनुस्तु नारोपितवत्य इत्यर्थः । राजान
 उत्थाय धनुःसमीपं गत्वा धनुःस्याप्यापि च तावता श्रमेणात्मानमेव पीढामलम्भ-
 यन्, मौर्वी तु तैः धनुष्कोटावारोपयितुं नाशक्यतेति भावः । 'आसिः पीढा धनु-
 ष्कोट्योः' इति विश्वः । परिसंख्याऽलङ्कारः ॥ ७६ ॥

इस प्रकार दृष्टद्युम्न द्वारा ललकार करके कहे गये राजगण तेजीके साथ अपने
 आसनसे उठे, धनुषके पास गये, उठे उठाया, परन्तु इन प्रयासोंसे उन्होंने अपनेको
 ही आसि—पीढ़ा पहुँचाई, मौर्वीलता—प्रत्यङ्गाको आसि—धनुष्कोटि तक नहीं पहुँचा सके,
 उनके द्वारा धनुष नहीं बढ़ा, खुद थककर बैठ गये ॥ ७६ ॥

दृष्ट्वा राजकमिदं द्विर्जसंघमध्याग्निर्गत्य संसदि निलिम्पयतेः कुमारः ।

चापे शरं करयते समवत्त लज्जां भूपेषु भूरि कुतुकं वसुधेन्द्रपुत्र्याम् ॥७६॥

दृष्ट्वायेति । नय निलिम्पपतेः देवेन्द्रस्य कुमारः पुत्रोऽर्जुनः इदं धनुरारोपयितु मप्यशक्तं राजकं राजसमूहं दृष्ट्वा द्विजसङ्घमध्यात् ब्राह्मणमण्डलात् सदसि स्वयंवर- मण्डपे निर्गत्य निःसृत्य करयते हस्तेकृते चापे धनुषि शरं बाण समवत्त योजित- वान्, भूपेषु तथाकर्तुमशक्तेषु राजानु भूरि प्रचुरमात्रया लज्जां मनधत्त ताँहज्जया- मास, वसुधेन्द्रपुत्र्यां राजकुमार्यां द्रौपद्यां च कुतुकं कौतूहलं (किमयमेव मां वरीता ? इत्येवं रूपम्) समवत्त प्रकट्टी कृतवान् । अत्रैकेन शरसन्धान व्यापारेण राजसुलज्जासन्धानस्य द्रौपद्यां कौतुकाधानस्य च व्यापारद्वयस्य वर्णनाद्विशेषा- लङ्कारः ॥ ७९ ॥

अर्जुनने जव पृथ्वीपतियोको धनुष चदानेनें भी वसुधेन्द्रं देव्या तव वे ब्राह्मणमण्डलते निकलकर समानमण्डपमे आवे, धनुष उठाकर उत्तर बाग चढ़ाया, इतोंके नाथ उन्होंने राजाओंको अनिशान लज्जन तथा राजपुत्रीको कुतूहल्युक्त भी कर दिया ॥ ७९ ॥

वीरेण तेन विशिखेन विल्लनमूलं

चक्रभ्रमेण पतयालु तदा शरव्यम् ।

अस्मिन्समाजवलये त्वयमेव दोष्मा-

नित्याहिताभिनयलीलमिवावभासे ॥ ८० ॥

वीरेणेति । तदा तेन वीरेण अर्जुनेन विशिखेन बाणद्वारा विल्लनमूलम् छिन्ना- धारं चक्रभ्रमेण चक्राकारभ्रमणेन चक्रवद् भ्रान्त्वा पतयालु पतत् शरव्यम् लक्ष्य- त्वेन कल्पितं शरव्यं यन्त्रम्, अस्मिन् समाजवलये क्षत्रियब्राह्मणमण्डले तु अयम् अर्जुन एव दोष्मान् प्रशंसनीय बाहुशाली इति बाहिताभिनयलीलम् घनचेष्टा विशेषम् इव आवभासे रराज । यदार्जुनः स्वबाणेन लक्ष्यतया कल्पितस्य यन्त्रस्य मूलाधारमच्छेत्सीत् तदा चक्रवद्भ्रान्त्वा तद्यन्त्रमयतन्मन्यं तद्यन्त्रं नृत्या- भिनयेनात्रसमाजेऽर्जुन एव प्रशंसनीय भुजशालीत्युच इवेति भावः । 'पतयालुत् पातुके' इत्यमरः ॥ ८० ॥

वीर अर्जुनने बाणसे जव उत्त यन्त्रका मूल छिन्न कर दिया तब वह यन्त्र चक्रवी तरह नाचकर भूमिपर गिर पड़ा, उत्तका वह नाचना ऐसा लगा मानो वह अग्निजके द्वारा यह बना रहा हो कि इस ब्राह्मणों तथा क्षत्रियोंके समाजमें तो वही अर्जुन प्रशंसनीय भुजवाला है ॥ ८० ॥

तदानीम्—

निष्पतत्सुरकराञ्जलिपुञ्जात्पुष्पवर्षमभितः कुत्स्वीरम् ।

१. 'पुष्पेन्द्र' इति पा० ।

= च० भा०

मन्दहास इति विक्रमलक्ष्म्याः संदधे सकलचेतसि बुद्धिम् ॥ ८१ ॥

निष्पतति । तदानीम् तस्मिन् यन्त्रे छिद्यमाने सुरकराञ्जलिपुष्पात् देवकर-
पुरसमुद्रयात् कुरुवीरम् अर्जुनम् अभितः सर्वतः पतत् स्रसमानं पुष्पवर्षं सुमनो-
वृष्टिः विक्रमलक्ष्म्याः पराक्रमश्रियः मन्दहासः स्मितम् इति बुद्धिं ज्ञानं सकल-
चेतसि सर्वेषां हृदये संदधे जनयामास । अर्जुनेन छिन्ने मत्स्ययन्त्रे देवैः कीर्णं
पुष्पन्तर्भितः पपात, पतञ्च तत्पुष्पं पराक्रमश्रियोमन्दहासत्वेन लोकोऽबुध्यत
सकल इत्यर्थः ॥ स्वागता वृत्तम् ॥ ८१ ॥

वीर अर्जुनने जब अपने बाणसे उस मत्स्य यन्त्रको काट गिराया तब अमरोंने अपनी-
अपनी अञ्जलियोंसे अर्जुनकी चारों ओर फूलोंकी वृष्टि की, वे गिरते हुए फूल लोगोंको
ऐसे प्रतांत होते थे, गानों वीर लक्ष्मी उस वीर अर्जुनको देखकर मन्दहास विलेख रही हो ॥

पाञ्चालपुत्रीप्रहिताः कटाक्षाः पाण्डोस्तनूजं परितो बबल्लुः ।

माङ्गल्यमालाऽवतरोदिहेति माध्वीलिहः पूर्वमिवोपयाताः ॥ ८२ ॥

पाञ्चालेति । पाण्डोस्तनूजं पुत्रमर्जुनं परितः समन्तात् पाञ्चाल पुत्री प्रहिताः
द्रौपदी शिषाः कटाक्षत्रिभागद्वपाताः—इह अत्रार्जुने माङ्गल्यमाला शुभाशंसिनी
स्वयंवरस्रक् अवतरोद् आगच्छेत् (इति संभाव्य) पूर्वं माङ्गल्यमालावतरणात्
प्राक् उपयाताः आगताः माध्वीलिहो भ्रमराः इव बबल्लुः परिवारितवन्तः । अत्रा-
र्जुने स्वयंवरस्रगागच्छेदिति संभाव्य पूर्वमेव पतिता भ्रमरावलीव द्रौपदीक्षिप्त
कटाक्षावली सर्वतोऽर्जुनं पर्यवेष्टयन्नित्यर्थः । उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ॥ ८२ ॥

द्रौपदीके द्वारा चलाये गये जो कटाक्ष अर्जुनको चारों ओरसे परिवृत करने लगे, वे ऐसे
लगते थे नानो वहाँ पर स्वयंवर माला आवेगी इस संभावनासे पहलेही आये हुए भ्रमर
हों । जब अर्जुनने यन्त्र भेदन किया तब द्रौपदीने कनखियोंसे उसकी ओर देखा, उसीकी
यह उत्प्रेक्षा की गई है ॥ ८२ ॥

जननान्तरनेत्रवारिस्त्रिपथाहेमपयोजगुम्फितेव ।

बलवैरिभुवस्तयाधिकण्ठं वरणे चम्पकमालिका वितेने ॥ ८३ ॥

जननान्तरंति । तथा द्रौपद्या जननान्तरे पूर्वस्मिन् जन्मनि नेत्रवारिभिः अश्रुभिः
सृष्टानि रक्षितानि यानि त्रिपथाहेमपयोजानि गङ्गासुवर्णकमलानि तैः गुम्फिता
प्रथिता इव चम्पकमालिका चम्पकपुष्पस्रक् वरणे पतित्वेन वरणार्थम् बलवैरिणः
शक्रादृभूरुपत्तिर्यस्य तस्यार्जुनस्य अधिकण्ठं कण्ठे वितेने न्यन्ता । तदा द्रौपदी
पार्थ पतित्वेन वरीतुमात्मनोहस्ते स्थितां चम्पकमालां तस्य कण्ठे निहितवती,
पीतवर्गा सा चम्पकमाला द्रौपद्याः पूर्वजन्मनि तयाऽश्रुभिर्गङ्गापयसि सृष्टैः कनक
कमलैर्प्रथितेव प्रतीयतेस्मैत्यर्थः । पुरा जन्मनि नालायनी (यात्रजन्मनि द्रौपदी)
एत्यर्थं तपस्यन्ती तुष्टेन शिवेन महेंद्राह्वानाय प्रेरिता सतीन्द्रागमने विलम्बेन

गङ्गापयसि निजाश्रूणि विस्मृत्य तैरश्रुभिः कनककमलानि जनयामासेति महाभार-
तीया कथात्र व्याख्या ॥ ८३ ॥

पूर्व जन्ममें अपने नेत्रजल-अश्रुसे पैदा भिदे गये गङ्गाके स्वर्गकमलोंसे विरचितसां
कनककमल, इन्द्रके पुत्र अर्जुनके कण्ठमें पतित्वेन वरणके निमित्त टाल दी गई, द्रौपदीके
पादोंके रूपसे वरण करनेके लिये अर्जुनके रक्तमें चमक माना टाल दी। वह चमकमला
पातवर्ग होनेके कारण ऐसी प्रतीत होती थी नासो द्रौपदीने सात्यकी नामक अपने पूर्व
जन्ममें अपने आँतुओंसे गङ्गाके प्रवाहमें जिन कनक कमलोंकी सृष्टि की थी, उन्हीं कनक-
कमलोंसे रची गई हो ॥ ८३ ॥

तदनु स महावीराग्रेसरः नमग्रगुणशेखरितां नरपतिसुतामिव शरा-
सनलतामुद्रहन्तज्ञां बलसवजाय नभाङ्गपाल्लणाशिश्रकाम ।

तद्विवि । तदनु द्रौपद्या कण्ठे मालायामासीजितायाम् महावीरागाम् शूरा-
णामग्रेसरः प्रथमः सोऽर्जुनः नमग्रगुणैः सौन्दर्य चारित्रादिभिः शैश्वरितान् भूयि-
तान् (नमग्रेण अन्वष्टेन गुणेन सौन्दर्या च शैश्वरितान् सनाथांचेति धनुर्लता
पदे) नरपति सुताम् राजपुत्रीम् द्रौपदीम् इव शराम्न लतां चापवहीम् उद्रहन्
धारयन् राज्ञां इत्रियागां बलं सामर्थ्यं सैन्यञ्च अवजाय निरन्कृत्य किममी करि-
ष्यन्तीति तानविगमयन् इव नभाङ्गमात् न्दयवग्मङ्गपात् ज्ञानात् तत्काल एव
निश्चकाम निर्यामीम् ।

जन्मके बाद शूराग्रगण्य अर्जुन नमग्रगुणोंसे अन्वष्टुत (एवम्-अन्वष्टित प्रत्यञ्जसे
पुनः) राजकुमारोंकी तरह धनुर्लताकी नारण भिदे शरजगत्के बल तथा सैन्यकी पन्थाह
नही करते हुए स्वयंवर मण्डपमें उनी तन्म निश्चय पड़े ।

तदात् एव खलु खलोऽयमखिलानस्मानतिसमयेन विस्मरन्कस्मैचि-
द्बुद्धितरं विप्राय प्रायच्छदिनि द्रुतं द्रुपदाय द्रोहमुन्निद्रयतः कतिचन राज-
न्याञ्जन्याभिमुखान्प्रति सुलभेन्नेपेण रोपेण, नरभसं भुजोऽभीतैरुपवीतैः
कण्ठमावेष्ट्य समायं यष्टेर्ममायं जिष्टस्य लज्जयमिति वचनेन चातिचापलं
कुर्वाणान्यगणिनीर्याणान् भवतां पुनराशीरेव जयराशीकरणायालमिति म-
स्मितं निवर्तयन्नमन्यपतिर्कुमारो युधि नमारोपितयनुर्गुणनिरगलनिर्गलि-
नेन शरानिकरेण तेषां परेषामधिकं दिशि दिशि कान्दिशीकतां विदेश ।

तदात् एति । तदान्वे तत्काले एव अर्जुने निश्चकामनि सर्वत्यर्थः, अयम् पुनः
व्ययमानः गगनः द्रुष्टः द्रुपदः कतिन्मयेन महतः गर्वेण अस्मान् राजन्यान् विस्मरन्

१. 'नमग्रगणितश्चकाम ।

२. 'एव न्याय ।

३. 'सुलभेन्नेपेण सरमन्-'

४. 'मिने जतिवाचते' ।

५. 'कुमारोऽपि समा' । इति पाठ ।

उपेक्षमाणः कस्मैचित् अज्ञातनामगोत्राय विप्राय ब्राह्मणाय दुहितरं स्वं कुमारौ
द्रौपदीं प्रायच्छत दत्तवान् इति एवम् द्रुतं शीघ्रं द्रुपदाय तदाख्याय राज्ञे द्रोह-
मुन्निद्रयतः द्वेषं जागरयतः द्विपतः कतिचन कतिपयान् राजन्यान् चत्रियान्
जन्याभिमुखान् युद्धार्थमुद्यतान् प्रति सुलभोन्मेषेण आशुभाविना रोपेण कोपेन
सरभलं वेगेन भुजोन्नीतैः करधृतैः उपवीतैः यज्ञसूत्रैः कण्ठमावेष्ट्य आवृत्य मम
अयं यष्टेर्लक्ष्यम् अहममुं लगुडेन हन्मि, ममायं विष्टरस्य महमिमं स्वासनेन ताड-
यामीति वचनेन च अतिचापलं कुर्वाणान् अतिचाञ्चल्यं नाटयतः धरणीगीर्वाणान्
भूदेवान्, भवतां ब्राह्मणानाम् पुनः आशीः शुभाशंसा जयराशी करणाय विज-
यानां समाहाराय अलम् पर्याप्ता, इति एवं सस्मितं सेपद्मासं निवर्त्तयन् निषेधयन्
अमर्त्यपतिकुमार इन्द्रात्मजोर्जुनो युधि समारोपितः धनुषि स्थापितो यो गुणः
प्रत्यक्षा ततो निरर्गलमप्रतिहतभावेन निर्गलितेन निष्क्रान्तेन शरनिकरेण वाण
राशिना तेषाम् परेषाम् शत्रुभूतानां राज्ञाम् दिशिदिशि कान्दिशीकताम् भयेन
पलायमानताम् दिदेश विहितवान् । अयमेतदभिप्रायः—यदा द्रौपदी अर्जुनस्य
गले स्वयंवर माल्यमर्पितवती तदा राजानो द्रुपदाया द्रुह्यन्यदयमस्माननाट्य
कस्मैचिद्ब्राह्मणाय कन्यामदादिति, तेषां द्रोहमिममनुचितं मन्यमाना विप्रास्तान्
राज्ञो दण्डेन विष्टरेण च मारयितुं प्रायतन्त, तथा चेष्टमानांश्च विप्रान् भवदाशीरेव
ममजयं साधयिष्यति मा वृथा एतान्भवन्तो वधिपुरिति सस्मितं निवर्त्त्य धनुष्या
रोप्यमौर्वीं ततोऽवाधभावेन वाणान् वर्षन्नुर्जुनः सर्वान् राज्ञो भयद्रुता नकरोदिति ।
'कान्दिशीको भयद्रुतः' इत्यमरः ।

उस द्रौपदीने अब अर्जुनके गलेमें जयमाला डाल दी तब राजा लोग विगड़ पड़े,
उन्होंने यह कहकर द्रुपदने द्वेष करना प्रारम्भ किया कि इस द्रुपदने हम लोगोंका अपमान
नरके एक ब्राह्मणको अपनी कन्या दे दी । उनके इस प्रकार कहनेसे ब्राह्मणोंको क्रोध हो
जाया, उन लोगोंने क्रोधसे जनेऊको हाथसे लेकर गलेमें लपेट लिया, अर्थात् मैं इसको लाठीका
तट्टा बनाता हूँ, मैं इसको आसनका लक्ष्य बनाता हूँ इस प्रकार जल्दबाजी करते हुए
ब्राह्मणोंको अर्जुनने यह कहकर हँसते हुए मना किया कि आपके आशीर्वाद ही हमारी
विजयराशिके लिये पर्याप्त हैं । ब्राह्मणोंको इस प्रकार रोककर अर्जुनने अपने धनुष पर
प्रत्यक्षा चढ़ाई और अवाध रूपमें वाणवृष्टि करने लगे, उनके वाणोंसे राजागण चारों
ओर भयमे तितर-वितर हो गये ।

तावदस्य राजसंघस्य जङ्घालतामनुकुर्वद्भिरिव रथार्थद्विरपरार्णवाभ्य-
र्णमवतीर्णयति तूर्णमणोजवन्धौ तेन निहिता दीप्तिर्मपरामिव तां दयिता-
मनुरञ्जयन्नयमपि धनंजयस्तामेव वासभुवमाससाद् ।

नावदिति । नावत् तदा कस्य भयेन पलायमानस्य राजसंभवस्य राजगणस्य
जहालनात् क्षतिद्रुतगमिचक्षुः अनुकुर्वद्भिः अनुहरद्भिः इव रथार्थद्भिः रथया जितै
रथैः अपरार्थान्वर्णयन् पश्चिमपयोविमर्मापम् तूर्गम् शीघ्रम् अवतीर्णयति आयाते
अग्रे जलं तत्र जातम् अणोज्ज्वलं तद्वन्वां सूर्यं तेन निहिताम् स्थापिताम्
अपरां द्वितीयां दक्षिणं प्रमात्रिव तां दक्षिणां प्रेयसीम् द्रौपदीम् अनुरजयन् प्रीणयन्
अयं धनञ्जयोऽर्जुनोऽपि तानेव प्राचीनां वाससुवम् आवाप्त्यलं कुलालगृहम्-
मन्नाद् ग्रस्तः । राज्ञः पलायमानात् दृष्ट्वा ताननुकुर्वन्तः सूर्याश्च अपि पलायितु
मारभन्तः, तेन ते शीघ्रमेव कमलवन्दुमररमागरमसीपं प्रापयन्, सूर्येण निहि-
त्स्वप्नकावद्वा जित्वाने, तद्विषं द्रौपदी द्वितीया प्रमेव तस्य धनञ्जये चित्ता, वह्निः
सूर्यस्य प्रभां रागं प्रापयति, द्रौपदीमपि धनञ्जयोऽनुरजयति, धनञ्जयपदस्य
वह्निर्जुनस्यार्थ इति बोध्यम् ॥

उक्तं मनस्य भगवन्वाले राजगणको द्रुतगमिनाम् अनुकरण करनेवाले रथमें जुने
सूर्यके बोधे भी तेजस्वि मानसे लगे जितले भगवान् सूर्य भी शीघ्र ही पश्चिमतागरके
समीप आ गये, और सूर्यके द्वारा छोड़ी गई दूसरी प्रमाती तरह दीग्नेवाली द्रौपदीका
अनुरोध करता हुआ अर्जुन अपने वासन्धरमें आ गये ।

स्वेदान्धुभिर्निटिलजैः पद्भ्याः सवित्री-

मार्द्राचकार स तथा सह चापपाणिः ।

मोदान्धुभिर्निधनजैस्तमियं च मौलौ

विस्मरेचेतसि कुलालवधूसमाजे ॥ ८४ ॥

स्वेदान्धुभिः धमंजलैः सवित्रीं मातरं कुन्तीं तथा द्रौपद्या सह सहितः पद्भ्याः
चरणावच्छेदेन मार्द्रा चकार द्रौपद्युपेतोऽर्जुनः कुन्त्याक्षरणां वचन्दं, तद्वन्दनेन
तच्छिरः सम्भूतस्वेदजलेन कुन्तीचरणां क्लिन्नां वन्तवृत्तिरित्यर्थः । इयं कुन्ती च
विस्मरेचेतसि राजपुत्रीमहितार्जुनदर्शनेन चकितचित्ते कुलालवधूसमाजे तम्
अर्जुनम् मौलौ क्षिरोदगे मोदान्धुभिः हर्षाश्रुविन्दुभिः मार्द्रा चकार, प्रणमतोऽ-
र्जुनस्य मस्तकमाजिघ्रन्तीकुन्ती स्वहर्षाश्रुप्रवाहेण तन्मौलिमार्द्राकृतवतीति च
वाच्यम् ॥ ८४ ॥

द्रौपदीके साथ आकर धनुषारी अर्जुनने ललाटोलम्ब पसीनेसे अपनी मांके चरण
निग्ये दिये, माताने आश्चर्यचकित कुलालरमणियोंके समाजमें अर्जुनका माथा न्यूना,
चित्तके कुन्तीके अलम्बाइले उनकी सिर माँग गया ॥ ८४ ॥

कुललयहराः कुन्धं जिग्युः कुचैरिति भाषिते

करिवरशिरः कर्मेत्येवं प्रहृष्टमनाश्विरम् ।

द्रुपददुहितुर्दृष्टु तुङ्गौ कुलालपतिः कुचौ

निजमपि घटं निश्चित्यैवं नितान्तमलज्जत ॥ ८५ ॥

कुवलयदृश इति । कुवलये नीलकमले इव दृशो यासां ताः कुवलयदृशोवनिताः कुचैः स्वीयैः स्तनैः कुम्भं जिग्युजितवत्य इति भाषिते उक्ते सति (तत्रत्यस्य जयते) करिवरशिरः करिमस्तकम् एव कर्म (प्रोक्तवाक्ये कुम्भशब्दस्य गजशिरः परत्वम्) इति हेतोः चिरंबहुकालपर्यन्तं प्रहृष्टमनाः प्रसन्नहृदयः कुलालपतिः कुलालमुख्यः द्रुपददुहितुः द्रौपद्याः तुङ्गौ विशालौ कुचौ दृष्ट्वा निजमपि घटम् एव विजितं निश्चित्य अवधार्य नितान्तम् अन्यर्थम् अलज्जत लज्जामनुवभूव । अयमाशयः—स्त्रीणां कुचैः कुम्भोजित इति श्रुत्वा तत्रत्यकुम्भशब्दस्य गजशिरः परत्वमेव न घटपरत्वमिति संभावयन् कुलालपतिः पूर्वं स्वीयं घटमपराजितं मत्वा महान्तमानन्दमन्वभूत्परं द्रौपद्याः स्तनौ पश्यनस्तस्य मनसि स्वघटस्यापि पराजयं मत्वा लज्जोदिता, स्वस्येव स्वीयपराजयस्यापि त्रपाकरत्वादिति । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ८५ ॥

रमणीके स्तनौने कुम्भो विशाफ्तार्ने परान्त कर दिया, ऐसा तुनकर कुलालराजने समझा कि वहाँ कुम्भसे मनलव है हाथीने मस्तकने. और इन प्रकार सोचकर वह बहुत समय तक खूब रुझा रहा, परन्तु तब उसने द्रौपदीने स्तन देखे तब उसने अपने घटोंकी भी पराजयका निश्चय नो गया. और इस प्रकार वह लज्जित हो गया ॥ ८५ ॥

अन्येद्युर्गृहमुपनीय पूजितांस्तान्

व्यासोक्त्या विदितवरः पुरामरातेः ।

पञ्चापि क्षितिपतिनन्दनान्सुतायाः

पाञ्चालो निशि परिणीतयेऽनुमेने ॥ ८६ ॥

अन्येद्युर्गति । अन्येद्युः ततः परस्मिन्नहनि पाञ्चालो राजा द्रुपदः व्यासोक्त्या व्यासस्य कथनेन पुरामरातेः शिवस्य विदितवरः ज्ञातवरदानः द्रौपद्या नालायनी-जन्मनि पतिपञ्चकलाभात्मकवरदानविषयकज्ञानवान् सन्नित्यर्थः, तान् पञ्चापि क्षिति-पतिनन्दनान् पाण्डवान्युधिष्ठिरादीन् पूजितान् सत्कृतान् निशि रात्रौ गृहमुपनीय स्वभवनं प्रापत्य सुतायाः द्रौपद्याख्यस्वकन्यायाः परिणीतये विवाहाय अनुमेने पञ्चभिरपि समं स्वपुत्र्याः पाणिग्रहणं स्वीकृतवानित्यर्थः । इयं तव कन्या पूर्वस्मिन् जन्मनि नालायनी नाम, भर्त्र्य तपस्याया शिवं प्रप्नादितवती, तेन च वरं वरी तुमादिष्टा 'पतिं मे देहि' इति पञ्चकूबो व्याहनवती, शिवोऽपि पञ्चपतींस्तमस्वेति

स्वीकृतवान् । तद्वरप्रभावेणात्र जन्मनि पञ्चपतिलाभोऽस्या जायते इति व्यामस्य कथनं तत्पर्यम् ॥ ८६ ॥

दूसरे दिन व्यासके कहनेसे जब द्रुपदको मालूम हो गया कि उनकी कन्याको पूर्व-जन्ममें महादेवने पांच पति पानेका वरदान दिया था, तब उन्होंने युधिष्ठिरादि पांचों राजकुमारोंको सत्कार करके अपने घर बुलाकर सभीके साथ अपनी लड़कीका विवाह स्वीकार किया ॥ ८६ ॥

ततः परमीदृशोत्सवश्रवणात्परमानन्दमनुभवन्तीभिरन्तःपुरिकाभिः परिवृतां तां सखीजना मण्डनमण्डपिकामुपनीय प्रसाधयितुमारभन्त ।

ततः परमिति । ततः परं राज्ञा कन्यादानं स्वीकृत्य प्रारब्धे तत्पर्यम्भारे सति ईदृशोत्सवश्रवणात् द्रौपदी धन्यं पतिपञ्चकं प्राप्नोतीति हर्षविषयं निशम्य परमानन्दम् उत्कटकोटिकं हर्षम् अनुभवन्तीभिः अन्तःपुरिकाभिः अवरोधजनैः परिवृतां वेष्टितां तां द्रौपदीम् सखीजनाः वयस्याः मण्डनमण्डपिकाम् मण्डनार्थं कल्पितां शालाम् उपनीय प्राप्य प्रसाधयितुम् उद्दत्तनशिरोजसंयमनालङ्कारपरिधापनादिना सज्जयितुम् आरभन्त प्रारब्धवयः ॥

इसके बाद जब राजाने पांचों पाण्डवोंके साथ द्रौपदीका विवाह मञ्जूर कर लिया तब यह सुनकर अन्तःपुरवासिनी स्त्रियोंको बड़ा आनन्द हुआ, वे द्रौपदीको सुवारकवादी देनेके लिये आर्ड और उन्हे घेरकर बैठ गई, तथा सखियोंने उसे मण्डनशालामें ले आकर सवारना प्रारम्भ कर दिया ॥

द्रौपद्याः पञ्चपत्नीत्वे द्रष्टुं लिपिमिवोत्सुका ।

सीमन्तशिल्पव्याजेन शिरोजान्वयभजत्सखी ॥ ८७ ॥

द्रौपद्या इति । सर्वा काचन वयस्या द्रौपद्याः पञ्चपत्नीत्वे पञ्चभिः परिणेतव्ये विषये लिपिं ब्रह्मगो लिखितं द्रष्टुं साक्षाद्विलोकयितुम् उत्सुका उत्कण्ठमाना इव सीमन्तशिल्पव्याजेन केशप्रसाधनकलाप्रदर्शनच्छलेन शिरोजान् व्यभजत् केशान् द्विधा विभक्तवती । इयं द्रौपदी पञ्चभिः परिणेत्यते, अयं विषयोऽस्याः कपाले ब्रह्मणा कुत्र लिखित इति मार्गमागेव काचन सखी द्रौपद्याः शिरोजानां प्रसाधनं व्याजीकृत्य तान्निभज्य स्थापितवती, (येन ब्रह्मलिपिर्द्रष्टुं शक्येत इत्याशयः । उद्येक्षाञ्जलद्वारः ॥ ८७ ॥

किसी सखीने—द्रौपदीके पांच पति होंगे, यह बात उसके कपालमें कहाँपर लिखी है, इसका पता लगानेके लिये उसने शिरके बालोंको वार्दीकीके साथ सवारनेके छलसे उसके बालोंको बाँटकर दो भागोंमें कर दिया (जिससे मांगवाली जगहपर ब्रह्माकी लिखावट पढ़ी जा सके) ॥ ८७ ॥

मृगमदतिलकं रराज तन्व्या मुखशशिना महसा बलाहतायाः ।

चिकुरमिपजुषोऽपराधशान्त्यै नमितमपत्यमिवान्धकारवन्द्याः ॥ ८८ ॥

नृपमदेति । तन्व्याः कृशाद्रथाः द्रौपद्याः मृगमदतिलकं कस्तूरीकृतो ललाटस्य-
विन्दुः मुखशशिना मुखरूपेण चन्द्रमसा महसा स्वतेजो द्वारा बलात् हठात् आह-
तायाः आनीतायाः चिकुरमिपजुषः केशपाशव्याजमाश्रितायाः अन्धकारवन्द्याः
अन्धतमसरूपायाः वन्द्यभूतायाः कस्याश्चित् स्त्रियाः अपराधशान्त्यै आवृताप-
राधक्षमापणाय नमितं प्रणतीकृतम् अपत्यम् सन्ततिरिव रराज शुशुभे, अय-
मर्थः—मुखरूपः शशी राजा, स स्वप्रतापेनान्धरूपां काञ्चन स्त्रियं वन्द्यी चकार,
या चिकुरव्याजमुपेत्य मुखशशिनः समीपे तिष्ठति, सा स्वापत्यमिव नृगमद-
तिलकं नमितं कृत्वा चन्द्रेण स्वापराध क्षमापयतीति व्यवहारानुरोधिनीयमुद्येक्षा बोध्या ॥ ८८ ॥

कृशाद्री द्रौपदीके मुखमें लगाया गया कस्तूरी-तिलक ऐसा लगता था नानो मुख रूप
चन्द्रमाद्वारा बलपूर्वक वन्द्यी की गई—और केशपाशके रूपमें उसके पास वर्तमान अन्धकार
रूप वन्द्यीका वच्चा (नृगमदतिलक) प्रणाम करके अपनी माताके अपराधकी क्षमा-
वाचना कर रहा हो ॥ ८८ ॥

अधिनासिकाशिखरमाकलितं नवमौक्तिकं नरपतेर्दुहितुः ।

शुशुभे मुखान्मुखमध्यचरस्मितहंसिकाजनितमण्डमिव ॥ ८९ ॥

अधिनासिकेति । नरपतेः राज्ञो द्रुपदस्य दुहितुः पुन्याः द्रौपद्याः अधिनासा-
शिखर नासाग्रे आकलितं योजितं नवमौक्तिकम्—मुखान्मुखमध्यस्थं मुखकमलस्य
मध्यचर्या अन्यन्तरचारिणी या स्मितहंसिका ईपद्मासरूपा हंसी तथा जनितम्
उत्पादितम् अण्डम् कोशमिव शुशुभे रराज । द्रौपद्या नासाग्रे समासज्यमानं
मौक्तिकं मुखान्मुखमध्यचारिस्मितहंसीप्रसूतमण्डमिव प्रतीयतेस्मेत्यर्थः । अत्र
मौक्तिकं धावत्यवर्तुलवादिकृताऽण्डत्वोद्येक्षारूपकं चालङ्कारौ ॥ ८९ ॥

राजकन्या द्रौपदी की नासाके आगे लगाया गया मौक्तिक ऐसा प्रतीत होता है
नानो मुखकमलमें प्रनग करनेवाली हंसीने अण्डा दिया हो, हंसीका अण्डा गोल चमक-
दार होता है, इसीसे मोतीमें उसकी उत्प्रेक्षा की गई है ॥ ८९ ॥

सुतरां जनमोदमादधाते सुतनोमौक्तिकरत्नकर्णपत्रे ।

परिचेतुमिवाननेन्दुसेवां परिवेषस्य शिशू समीपभाजौ ॥ ९० ॥

सुतनमिति । सुतनोः सुन्दर्या अस्या द्रौपद्याः कर्णपत्रे कर्णिकानामके कर्णभूषणे
दे आननस्य द्रौपदीमुखस्येव इन्द्रोः चन्द्रस्य सेवां परिचर्याम् परिचेतुम् अम्यसि-

तुम् समीपभागौ मुखेन्दुसकाशमुपेतौ परिवेषस्य परिधेः शिशू बालकाविव सुतराम् अत्यन्तं जनमोदम् लोकानामानन्दमादधाते सम्पादयतः । लोका द्रौपद्या वर्तुलधवले ते कर्णभूषणे दृष्टाः प्रमोदमायान्ति ये चन्द्रसेवामभ्यसितुं तत्समीपागतौ परिवेषस्य शिशू इव प्रतीयेते इत्यर्थः । उच्चेष्टाऽलङ्कारः । 'परिवेषस्तु परिधिरुप-सूर्येन्दुमण्डलम्' इत्यमरः ॥ ९० ॥

सुन्दरा द्रौपदीक कानोंमें पहनाये गये कणिका नामक कर्णाभरण लोगोंको आनन्द देते थे, वे कर्णाभरण ऐसे मानूस पड़ते थे मानो परिवेषके वच्चे चन्द्रनाथ मुखकी सेवाका अभ्यास करनेके लिये चन्द्रमाके पास आये हों । परिवेष कहलाना है—चन्द्रमा वा सूर्यके दिव्बके चारों ओर कभी-कभी दीखनेवाला मण्डल, जिसे लोग 'नभा' कहते हैं ॥ ९० ॥

तादृक्के तरलमणिप्रभातरंगे तन्वङ्ग-या मुखमभितस्तदा व्यभाताम् ।

मूर्तत्वं प्रकटमुपेत्य जागरूके वर्णे द्वे नयनविपाठयोरिवान्ते ॥ ९१ ॥

तादृक्के इति । तदा तरलाः चलाः नगीनां खचित्रत्नानां प्रभातरङ्गाः कान्ति-प्रवाहाः ययोस्तादृगे तादृक्के कर्णभूषणे तन्वङ्ग-याः द्रौपद्याः मुखमभितः मुखस्य पार्श्वदेशयोः—नयनविपाठयोः नेत्ररूपवागयोरन्ते अवसानभागे मूर्तत्वम् शरीर-धारित्वमुपेत्य प्राप्य जागरूके विद्यमाने तयोर्विपाठयोरन्ते चरमेवर्णं ठकारौ इव व्यभाताम् प्रतीयेतेस्म । द्रौपद्याः कर्णयोः स्थितौ वर्तुलौ मध्यखचितश्यामलरत्नौ च तादृक्कां (नयनशरयोः) नेत्रविपाठयोः अन्तिमौ वर्णाविवमूर्तिमन्तौ प्रतीयेतेस्म, तौ हि वर्तुलाकारौ मध्यविन्दुवदितौ च लिख्येते देशविशेषे, तदाधारेणैवेयमुच्चेष्टा । 'तादृक्कः कर्णभूषणम्' 'स्थलध्वेदो विपाठश्च चित्रपुङ्ख शरः मरः' इति त्रिकाण्ड शेषः ॥ प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ ९१ ॥

जिनसे कान्तिका तरङ्गे उठा करती हैं ऐसे तादृक्क-कर्णभूषण-द्रौपदीके मुखके दोनों ओर ऐसे दीख पड़ते थे, मानो उत्तकी दोनों आँखोंमें वर्तमान (कन्दर्पके) विपाठ-शर के अग्निन दो वर्ण हों । कर्णाट लिपिमें लिखा जाता है गोल तथा मध्यमें बिन्दु देकर । उसीके आधारपर यह उत्प्रेक्षा की गई है । तादृक् भी गोल और मध्यमें श्यामरत्नसे खचित्र होता है, वह ऐसा लगता है मानो दोठ लिखे हों ॥ ९१ ॥

सख्याः करोऽञ्जनविधौ सकृदेव गन्तु-

मापाङ्गभागमपटुः श्रममानशे यः ।

रेखावधेरनवगामितया दृगङ्गं

पूर्वाक्तमेव स पुनः पुनराललन्वे ॥ ९२ ॥

सख्या इति । सख्याः द्रौपदीप्रसाधनपरायाः कस्योश्चिद्व्यस्याया यः करो हस्तः

अञ्जनविधौ द्रौपद्या नेत्रयोरञ्जनकर्मणि अपाङ्गभागम् नेत्रान्तर्पर्यन्तम् सकृत् एकवारम् एव गन्तुम् प्राप्तुम् अपटुः अममर्थः सन् श्रमम् व्यापारबाहुल्यकृतं-
खेदम् आनशे प्राप, सः करो रेखावधेः नेत्रविभाजकरेखारूपस्यावधेः अनवगामि-
तया अज्ञातृतया पूर्वाक्तम् पूर्वं न्यस्ताञ्जनम् एवं दृग्गङ्गम् नयनं पुनः आललम्बे
आशिथ्रिये, पुनरञ्जयितुमिति शेषः । नेत्रे अञ्जयन्ती सखी विशालस्य नेत्रस्या-
पाङ्गमेव गत्वा श्रान्ता सर्ता रेखाया अपरिचयेन पारं प्राप्तमसंभावयन्ती पुनस्तद-
क्तमेवाक्षि-पुनराश्रितवत्यञ्जयितुमित्यर्थः । अत्र नयनयोस्तादृग्दैर्घ्यासम्बन्धेऽपि
तत्सम्बन्धाभिधानरूपातिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ९२ ॥

द्रौपदीकी प्रसाधनार्थं लगी हुई सखीका जो हाथ अञ्जन लगानेमें अपाङ्ग तक पहुँचकर
एक बारमें ही थकावटका अनुभव करने लगा, उस हाथको नेत्रविभाजकारिणी रेखाका
ज्ञान नहीं हो सका, अतः उस हाथने उस अञ्जित नेत्रको ही पुनः अञ्जन लगानेके लिये
अवलम्बित किया । आँगोंकी विशालतासे सखीके हाथको थककर पुनः अञ्जित नेत्रमें ही
अञ्जन लगानेके लिये बाध्य होकर लौट आना पड़ा ॥ ९२ ॥

सकलमपि वपुःवभूष्य तन्व्याः सपदि सखी विपुलेक्षणांभुजापि ।

चिरतरमनवेक्ष्य मध्यदेशं करधृतकाञ्चनकाञ्चिरेव तस्यौ ॥ ९३ ॥

सकलमर्षाणि । तन्व्याः कृशाङ्गयाः द्रौपद्याः सकलम् समग्रम् वपुः शरीरं
विभूष्य यथोचितालङ्कारादिना प्रमाध्यापि विपुलेक्षणांभुजा विशालाक्षी अपि
सखी द्रौपदीवयस्या सपदि तत्काले मध्यदेशं कटिभागम् अनवेक्ष्य अनवलोक्य
चिरतरं बहुकालपर्यन्तं करधृतकाञ्चनकाञ्चिः हस्तन्यस्तसुवर्णरशना एव तस्यौ
स्थिता, क काञ्चीमिमां न्यस्येयमिति विभावयन्त्येवातिष्ठत्, इत्यर्थः । अत्र द्रौपदी-
मध्यभागस्यावलोकनसम्बन्धेऽपि तद्वसवन्धाभिधानादतिशयोक्तिः, एवं सख्या
नेत्रयोर्विशालतारूपदर्शनसामग्रीसत्त्वेऽपि दर्शनरूपकार्यानुत्पत्तेर्विशेषोक्तिश्चेत्यनयोः
सङ्करः । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ ९३ ॥

सखीने द्रौपदीका सारा शरीर अलङ्कृत करके जब काञ्ची पहनाना चाहा तब उसे
विशाल आँगोंसे भी द्रौपदीका मध्यभाग नहीं दीख पड़ा, और इसलिये वह बहुत देर
तक हाथोंमें सोनेकी बनी काञ्ची लिये गयी ही रह गई, कहाँ पहनावे यह नहीं समझ
सकी ॥ ९३ ॥

काञ्चीकलापमणिविम्बितपार्श्वयोपि-

त्कौशेयपङ्क्तिरवनीन्द्रसुता वभासे ।

आविर्भविष्यदधिगोष्ठि कटीनिमग्नं

वासः शतं जनदृशामिव सूचयन्ती ॥ ९४ ॥

काञ्चीकलापेति । काञ्चीकलापे काञ्चीदामनि ये मणयो रत्नानि तेषु प्रतिविम्बिताः प्रतिफलितकृतयः पार्श्वयोपितां समीपस्थरमणीनां कौशेयपङ्क्तिः पट्वस्त्रमाला यस्याः सा तथोक्ता काञ्चीमणिप्रतिफलितसमीपस्थवनिताद्यतकौशेयपरिधान-सन्ततिः साऽवनीन्द्रसुता अधिगोष्ठि द्यतसभायां (दुःशासनकृतवस्त्रापहरणवेला-याम्) आविर्भवन्पिप्यत् प्रकाशमासादपिप्यत् वासःशतम् अनन्तवासोसि कटी-निमग्नम् श्रोणीदेशेऽवस्थितं सूचयन्ती ज्ञापयन्ती वभासं दिदीपे । अयमाशयः— द्रौपद्याः काञ्चीमणिषु प्रतिविम्बितानि समीपस्थीणां वासोसि दुःशासनकृतवस्त्रा-पहारसमये प्रकटीभवन्पिप्यन्ति वाससां शतानीव प्रच्छन्नानि स्थितानि प्रतीयन्ते-स्मेति । उक्तेचाऽलङ्कारः ॥ ९४ ॥

द्रौपदीका काञ्चीमें खनिन मणियोंमें प्रतिविम्बित होनेवाले समीपस्थ औरतोंके वस्त्र द्येते मालूम पड़ते थे मानों द्रौपदीने कभी आगे चलकर द्यूतसभामें प्रकट होनेवाले अपने विशाल वस्त्रपुञ्ज कटिप्रदेशमें छिपाकर रख लिये हैं, उसीको लोगोंको बता रही हो कि देख लो हमने पहले ही इनने वस्त्र संचित कर रखे हैं, द्यूतसभामें हमारी लाज नहीं जा सकेगी ॥ ९४ ॥

आतङ्कपीडामददां पुराऽहमस्यास्तदा भाविषु वल्लभेषु ।

एवं विचिन्त्येव भयेन पादे लाक्षाकृतं धाम पपात तन्व्याः ॥ ९५ ॥

आतङ्केति । अहं लाक्षागृहं कर्तुं पुरावारणावतपुरनिवासावसरे अस्याः द्रुपद-सुतायाः भाविषु भविष्यत्सु वल्लभेषु स्वामिषु आतङ्कपीडाम् शङ्काकृतं दुःखम् 'कदाचिद्वयमत्र दद्येमहि' इति संभावनया मनःकष्टम् अददां दत्तवत्, एवम् अनेन प्रकारेण विचिन्त्य स्मृत्वा स्वापराध विभाव्य भयेनेव तदा सखीकृतद्रुपदतनया प्रसाधनकाले लाक्षाकृतं धाम अलक्तकपपादितं तेजः (लाक्षारचितं गृहम् च) तन्व्याः कृशाङ्ग्याः द्रौपद्याः पादे चरणप्रान्ते पपात निपतितम् । लाक्षाधाम्ना (नामसाग्याल्लाक्षागृहेण) चिन्तितं यदहमस्याः द्रौपद्या भाविनः पतीम् पाण्ड-वान् वारणावतपुराधिकरणकवाससमये दाहशङ्कया व्यथामदामिति तद्गयाकुलम् भूत्वा लाक्षाधाम-अलक्तकृतं रक्ताभ तेजोऽस्याश्चरणमशिश्रित्वापराधक्षमापणप्रती-कारभूतत्वात् पादपतनस्येत्याशयः । लाक्षाधाम्नो लाक्षाधामत्वेन रूपणमुत्प्रेक्षा च ॥

लाक्षाधाम शब्दके दो अर्थ हैं, लाक्षासे बना घर और लाक्षा द्वारा प्रस्तुत तेजकान्ति, दोनों एक ही शब्दसे कहे जाते हैं, अतएव एक है, लाक्षाधाम-लाक्षागृहने सोचा कि मैंने उस समय, जब पाण्डव वारणावत पुरमें रहते थे, तब उनके हृदयमें दाहकी शङ्का उत्पन्न करके द्रौपदीके भावी पतियोंको मानसिक कष्ट दिया था, इसी बातको याद करनेसे टरकर

वह लाक्षाधाम—अप्राकृत तेज इत समय कृशाब्जा द्रौपदीके चरणोंमें गिर रहा है । (अपना अपराध क्षमा करानेके लिये) ॥ १५ ॥

तस्याः सखीषु सकलास्वपि तत्तदङ्गं
वेगादिभूपितवतीषु विवाहवैपैः ।

कौलक्ष्यासहनवृद्धपुरोहितानां

कोपस्य पात्रमभवत्कुचशिल्पकर्त्री ॥ १६ ॥

तस्याः सखीभिः । सकलासु सर्वासु कलाविशेषेषु च सखीषु तद्व्यस्यासु तस्याः द्रौपद्याः तत्तदङ्गं करपादादि वेगात् शीघ्रतया विभूषितवतीषु वैवाहिकोपयुक्त-
लङ्कारादिना सजीकृतवतीषु अपि कुचशिल्पकर्त्री स्तनयोश्चित्रादिनिर्माणपरा सखी कालक्षयं शुभमुहूर्त्तापगमं न सहन्ते ते कालक्ष्यासहनास्तादृशानां वृद्ध-
पुरोहितानां कोपस्य पात्रं क्रोधगोचरः अभूत् । सर्वास्सख्यस्तत्तदङ्गं प्रजाप्य निवृत्तकायाः, परं विशालयोः कुचयोश्चित्रप्रसाध्यतया तत्र विलम्बमादधत्यै सख्यै शुभमुहूर्त्तव्यनिगममसहमाना वृद्धाः पुरोधसः कोपं प्रकाशयामासुः इत्यर्थः ।
काव्यलिङ्गमलङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १६ ॥

द्रौपदीकी सभी अन्य सखियाँ सभी और अङ्गोंको वैवाहिक अलङ्कारोंसे वेगपूर्वक अलङ्कृत कर चुकीं, फिर भी विशाल कुचोंपर चित्रादि बनाने वाली सखीका कार्य सन्तुष्ट नहीं हो सका था, इसी समय शुभ मुहूर्त्तके इतनेबड़े नहीं बढ़ास्त करनेवाले वृद्ध पुरोहित उक्त कुचचित्रकारी सखीपर दिग्भ्रष्ट पड़े कि यह व्यर्थ देर करती है, शुभ समय बीत जायगा ॥ १६ ॥

एवमलंकृतामेनामालोक्य स्वयमपि संध्यारुणिमसंपादितलाक्षाकृत्या-
मञ्जनतिलकरञ्जितमुखभागां परिणेतुमिव प्रतीचीं दिशमुपगतवति भग-
वति भासांनिधौ,—

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण अलङ्कृतां सखीभिः भूषिताम् एनाम् द्रौपदी-
मालोक्य दृष्ट्वा स्वयम् आत्मना अपि—सन्ध्यारुणिम्ना सायन्तनरागेण संपादितं
विहितं लाक्षाकृत्यं यावककार्यं यस्यास्तां तथोक्तम्, अञ्जनतिलकेन कञ्ज-
विन्दुना (अञ्जनतिलकाख्याभ्यां वृक्षाभ्याञ्च) रञ्जितो भूषितो मुखभागा मुख-
देशो यस्यास्तां तथोक्तम्, प्रतीचीम् पश्चिमामाशाम् परिणेतुं वोढुमिव उपगत-
वति भगवति भासांनिधौ सूर्यं, सूर्येऽपि प्रतीच्या दिशया विवाहं कर्तुमिव तत्स-
मीपमुपार्च्छति सति, सूर्येऽस्तोन्मुखे सतीत्यर्थः ।

द्रौपदीको इन प्रकार नजी देखकर—खुद भी—सायंरागसे जिमने अलङ्कृत कार्य

लिया है और अञ्जनतिलक नाभिक वृक्षरूप कज्जलविन्दुसे जो शोभित है ऐसी प्रतीची दिशाके साथ विवाह सा सम्यक् करनेके लिये जब भगवान् सूर्य प्रतीचीके समीप चले गये, तब—

तस्यामेव क्षपायां सपदि निजकुलोत्तंसपार्थोत्सवाना-

मालोकायेव साक्षाद्विशति हिमन्त्रां द्यां शुभंयौ मुहूर्त ।

सोपानैरध्यरुक्षन्मरकतखचितैर्वेदिमेते कुमारः

सालंकाराः पुरोधःसरमसनिहितैः संविधानैः समग्राम् ॥६७॥

तस्यामेवेति । तस्यामेव क्षपायां रात्रौ सपदि सद्यः निजकुलोत्तंसाः चन्द्रवंशा-
लङ्काराः ये पार्थाः कुन्तीपुत्राः शुधिष्ठिरादयस्तेषाम् ये उत्सवाः विवाहमङ्गलानि
तेषाम् आलोकाय प्रत्यक्षीकरणाय इव हिमरुचौ चन्द्रे साक्षात् स्वयं द्याम् आकाशं
विशति आगच्छति सति, शुभंयौ शुभान्विते मुहूर्तं समये सालङ्काराः गृहीत-
वैवाहिकवस्त्राभरणाः एते शुधिष्ठिरादयः कुमारः राजपुत्राः पुरोधोभिः पुरोहितैः
सरमसंवेगेन निहितैः स्थापितैः संविधानैः उपकरणैः कुशापल्लवपुष्पादिभिः समग्राम्
युक्तम् वेदिम् वैवाहिकं मण्डपं मरकतखचितैः हरिन्मणिवद्भैः सोपानैः अध्यरुक्षन्
आलुढवन्तः । जाते चन्द्रोदये शुधिष्ठिरादयो वेदीमायाता इत्यर्थः ॥ स्वधरावृत्तम् ॥

उसी रातमें चन्द्रमा जय अपने वराभूषण पार्थों के वैवाहिक उत्सवको देखनेके लिये
सुद आकाशमें चढ़ गये, तब शुभ मुहूर्तमें शुधिष्ठिर आदि राजकुमार-पुरोहितों द्वारा
शीघ्रतासे रखे गये कुशादि साधनोंसे भरी वेदी पर नीलमसे बनी संविधानोंके सहारे
आलुढ हुए ॥ ९७ ॥

तत्र मुहूर्तगुणेष्विव समन्तादोजायमानेषु दीपेषु मन्त्रविदां वदनेष्विव
शब्दायमानेषु वाद्येषु कुलपालिकाः कमनीयमणिकोरकितैः कनकभूषणैर्यु-
क्तसहजरामणीयकां कन्यकाममीपां सकाशे निवेशयामासुः ।

तत्रेति । तत्र विवाहमण्डपवेद्याम् मुहूर्तगणेषु वैवाहिकलग्नेषु इव समन्तात्
सर्वतः ओजायमानेषु ओजोवद्भासमानेषु प्रकाशशालिष्वित्यर्थः । मन्त्रविदाम्
मन्त्रोच्चारणाचरतां वेदिकानां वदनेषु मुखेषु इव वाद्येषु मङ्गलसूचकपटहादिषु
शब्दायमानेषु शब्दं कुर्वणेषु, कुलपालिकाः प्रसिद्धाः पतिव्रताः स्त्रियः कमनीय-
मणिकोरकितैः सुन्दररत्नराशिखचितैः कनकभूषणैः स्वर्णालङ्कारैः अविद्वत्सहज-
रामणीयकाम् अक्षुण्णस्वाभाविकसौन्दर्यां कन्यकां कुमारीं द्रौपदीम् अनीपां
पाण्डवानां सकाशे पाद्वे निवेशयामासुः स्थापितवत्यः । शुभमुहूर्तं वाद्येषु सश-
ब्देषु वेदिकेषु मन्त्रानुच्चारयन्सु च कुलस्त्रियः कन्यां वेदीस्थितानां पाण्डवानां समीपे

सप्तानिन्पुरित्याशयः । ओजःशब्दात्कथं कर्तुः अथ सलोपरवेति सलोपे
‘अकृतावधानुक्तयोः’ इति दीर्घः, ततः ‘मानवि’ ‘ओजायमानेषु’ इति रूपम् । अत्र
सुहृत्तगगनां दीपैः मन्त्रविदां वाद्यैश्च सान्ध्यप्रतीतिस्तुल्ययोगितालङ्कारं क्वचित् ॥

वेदीति कनर दीप जगत् रू धे, मानो वे दीप सुहृत्तं यो तद्वत् अनां ओजगुण प्रकाशित
जगत् रू धे, मन्त्र बोधनेवले मन्दित मन्त्र बोध रू धे, वाजे नौ बज रू धे, स्ते ही
जनयते सुन्दर रत्नोले योनिव स्वर्गामरत्ने अष्टकृत होने पर नौ विस्फी त्वामाधिक
गननीयमाने वृद्ध विचार नहीं पैदा हुआ है-ऐसी कुमारी शीतलो ओ सुहागिनोने इन सान्ध्या
के नाच लक्ष्मी दिया दिया ॥

पूतपार्थ्वं कुशाङ्कुरैः पुरस्त्वान्मणिहृष्टिने ।

भ्राजलत्तस्य धौन्यस्य प्रतिविम्बं इवानलः ॥ ९८ ॥

पूतपार्थ्वं इति । कुशाङ्कुरैः अनितवङ्कुरैः पूतपार्थ्वं पवित्रसर्वनागे मणिहृष्टिने
मणिमयवेदिकायां पुरस्ताद् अग्रमार्गे तस्य पुरोहितत्वेन वृत्तस्य प्रत्यावस्य च
धौन्यस्य वृद्धस्यस्य सुतेः प्रतिविम्बः प्रतिवृत्तिरिव अनलः वह्निः भ्राजलत् । कुमारा-
स्तोत्रमार्गे पवित्रिनसर्वनागे तत्र मणिमयहृष्टिने वह्निः प्रादुरासीत्, मन्त्रे
त धौन्यस्य वैजस्विनः प्रतिविम्बः स्यादित्यर्थः । पुरोहितो वैद्यामणित्यापनाङ्गमूर्तं
कुशास्तरणं कृत्वाग्निं स्थापितवान् इति कथानात् । उद्येदाष्टलङ्कारः ॥ ९८ ॥

कुसुमेति उर्विशोक्त सर्वनाग उद्ये मणिमय वेदीय अग्निने अग्नि प्रकटं हुई, वह ऐसी
लक्ष्मी थी मन्त्री वैजस्वी धौन्यको प्रतिच्छाया हो ॥ ९८ ॥

वर्मान्प्रजाश्च बहु संचिनुवानयेति

शान्त्यस्तमिषदत्तदाहृनिभिर्नुवाणः ।

तामात्मजां द्रुपदराज इवानलोज्ज्वलि

प्रादादिवेन्नतशिवामकरेण तेभ्यः ॥ ९९ ॥

वर्मान्निष्ठे । युष्मन् पाण्डवाः जनया द्रौपद्या सह वर्मान् श्रौतान्मातांश्च विधीन्
प्रजाः मन्तव्यं बहु प्रभूतं यथास्त्याजया संचिनुत सम्प्रादयन्, इति शान्त्यन्तानाम्
वहो दृष्टमानानां मनिषां काष्ठानां चट्वराङ्गनिभिः चट्वराङ्गैः इति प्रोक्त-
प्रकारं वक्तुं द्रुवाणः पार्थानुदिरयान्निद्रवानः अनलः वह्निः अपि द्रुपदराज इव
तान् जाम्बजां पुत्रान् (द्रौपद्या यामकृत यज्ञस्तन्मन्त्रेणाग्निपुत्रास्त्वमपि सृष्ट-
पत्नम्) उद्यमानां समेषिनां शिवानामग्नेय कर्ष्वमागेन करेण तेभ्यः पाण्डवेभ्यः
प्रादात् सन्प्रदत्तवान् इव । अग्निद्रौपद्या जनकः स हि तां पाण्डवेभ्यः सन्प्रददाति,
तस्य शिवाम् पुत्र करः, मनिहृदयमानाभिः कृतश्चट्वरा अथ पुत्र दानवाक्या-

बलिः, इति चमत्कारकरोमिजावः, द्रुपदो यथा स्वहस्तेन तां पाण्डवेभ्यो वर्म-
नाभ्यामावेन ददौ तथा बहिरपि ददाविन्त्युद्येहा । वसन्तनिलकं वृत्तम् ॥ ९९ ॥

अत्र लोभ इति द्रौपदीके साधु वर्ममण्डौ औग पुत्रोत्पन्न करे देता बहिर द्रुपदे
द्रौपदी नामक अम्बी कन्या उन्हें दे दी और अग्निदेवने भी उन्हें वाक्योंको जलती
दुर्योधनकी चटकाइत शुकसे दुहगक शिन्धुकर कर्मे द्रौपदीको पाण्डवोंको दे
दिया ॥ ९९ ॥

अथ जातुयालयसमर्पणान्कृतं

परिपोषणस्य वपुषोऽभिर्वाङ्मृतुम् ।

सृष्ट्यालवः किल पृथ्यामुताः क्रमा-

त्यरिचक्रमुर्ध्वतुज वयूमखाः ॥ १०० ॥

अथ जातुयेति । अथ पाणिग्रहणानन्तरम् पृथ्यामुता युधिष्ठिरादयः पञ्च त्रातरः
वयूमखाः वय्वा द्रौपद्या सहिताः जातुयालयसमर्पणात् लाजागृहलपस्वादुमज्य-
ग्रदानाद् कृत जनितम् अस्य बह्वैः वपुषः कायस्य परिपोषम् पुष्टिम् अभिर्वाङ्मृतुम्
समन्ततो विलोकयितुम् सृष्ट्यालवः काङ्क्षन्तः क्रमशः पूर्वदिक्क्रमेण हुतमुजं
वद्विन् परिचक्रुः प्रदक्षिणाकृतवन्तः । अस्मानिरस्ते बह्वैः जातुयालयो भक्ष्यतया
द्वन् सौम्य वपुषा क्रियतां पुष्टिमधिगतवानिति समन्ततो द्रष्टुं कामयमाना इव
पाण्डवा द्रौपद्या सहान्तिं परितो वज्रसुरित्थयः, वैवाहिकविभ्यश्चमृताग्निरक्रम-
णस्य पुष्टिदर्शनत्वेनोत्थेकनादुद्येहाऽलङ्कारः । 'जातुग्रविकारे तु जातुपं त्रादुप त्रिषु'
इत्यमरः ॥ १०० ॥

पाण्डवोंने आगको समूचा वाझागृह मोझके करमें दिया था, उसे वा लेनेसे
आगकी देवने जितनी छुटि हुई है इसी करजो वाग ओगसे खूब अच्छी तरह देखनेकी
इच्छा से, रत्नेवाले दुर्गदिगदि पाण्डवोंने उस समय वयू द्रौपदीके साथ अग्निही
प्रदक्षिण की, वे इसके वागे लग्न हुये १०० ॥

कठिनत्वसंपद्वलेपमराखुचकुड्मलस्य कुर्वारवधूः ।

कृतनिर्जयेव पनिपाणिद्वन् पदसरमनः शिरसि मा निद्वे ॥ १०१ ॥

कठिनत्वेति । सा कुर्वारवधूः द्रौपदी कुचः स्तनः कुड्मलः सुहृल इव तस्य
कठिनत्वसम्पद् कठोरतात्वा सञ्चक्षितोऽखलेपनः सर्वादिभयम्नस्मात् कारण-
मृताद् कृतो विहितो निर्जयः पराजयो यथा मा नयन्का इव अरमनः शिरा-
न्वडस्य शिरसि उपरि पनिपाणिद्वन् पनिभिः स्वहन्मैर्धर्ममागं पदम् स्वचरणं
निद्वे दत्तवती । अस्मोपरि चरणधारणं वैवाहिको विधिः, तत्र वधूः पनिद्वन्

स्वपादमरमनि दधाति, तत्रोत्थेजते-मन्ये स्वकुचकाटिन्यद्वारा द्रौपदी अरमनः काटिन्यं जितवती, जितकाटिन्यमरमानं पराजयसूचकेन शिरसि चरणन्यासेनाभिभवति चेति । 'कुचकुड्मल' शब्देनोपमा । प्रमितावरावृत्तम् ॥ १०१ ॥

एत कुम्हार बड़े द्रौपदीने अपने कुटुम्हण्यार स्तनोंकी कठोरतासे पत्थरकी कठोरता जित ली है, इसीलिये वह नानो पत्थरके निरपर अपना बड़ करण रख रही थी जिसे उसने पनि पकड़े हुए थे । नववधू लज्जाले स्वयं पत्थरपर पैर नहीं रखती हैं, उस कार्यमें पतिदेव उसका चरण पकड़कर उसे पत्थरपर रखवा देते हैं, यही कठानेके लिये 'पति पणिधृत' कहा है ॥ १०१ ॥

कन्ययाभ्युपहृता विधिलाजाः कन्दलत्पनलोचिपि पेतुः ।

पञ्चवल्गभकराग्रयिमर्दाद्वाहुयंशगलिता इव मुक्ताः ॥ १०२ ॥

कन्येति । कन्यया द्रौपद्या अभ्युपहृताः त्यक्ताः विधिलाजाः लाजहोमाद्य-विवाहविध्यज्ञभूता लाजाः पञ्चानां सुविष्टिरादीनां बहूनानां पत्नीनां कराग्रैः हस्ताग्रभागैः विमर्दान् पांडवान् हेनो बाहुवंशात् द्रौपदीकररूपवंशात् गलिताः पतिताः मुक्ता इव कन्दलति ज्वलति अमलोचिपि बहिजेजसि पेतुः पतन्तिस्म । अयमाशयः—द्रौपदी लाजहोमकर्मणि पतिभिर्दत्तबाहुः बहूनां लाजान् विमुञ्चति, तत्काले तस्मात् पत्न्यां लाजाः पतिपञ्चकरीडिततद्भस्मवंगपतितानि मौक्तिकानीव प्रतिभान्तिस्मेति । वंशतो मौक्तिकमुत्पद्यत इति प्रसिद्धिमनुसृत्य हस्त-पतितलाजानां वंगपनिनमुक्ताभावेनोद्देष्टव्यं कृतम् । लाजानां धावत्यान्मुक्तात्वं हस्तयोश्च वर्तुलस्वलम्बत्वाभ्यां वंगता संभाव्यते । स्वागतावृत्तम् ॥ १०२ ॥

कन्या द्रौपदी द्वारा गिराये गये पण्डा जन्मी हुए आगने गिर रहे थे, वे ऐसे लगने थे मानों पाँचों पतिजों द्वारा पीटिन-धृत द्रौपदीके हाथ रुद्र बँडते मोती गिर रहे हों । वंश हाथ-लाज मोतीकी तुलना व्यंजना फल है ॥ १०२ ॥

विधिचोदनासु मणिदीपयष्टिकापरितः स्फुरत्प्रतिकृतेषु सुभुवः ।

उभयोर्विवेचनविधौ पुरोधसः स्वलतनं बभूव न तु मन्त्रतन्त्रयोः ॥ १०३ ॥

विधिचोदनास्त्विति । विधिचोदनासु वैवाहिककर्मरूपहोमादिविधौ प्रेरणासु इदं कुरु इदं कुरु इत्येवंरूपासु प्रकान्तानु—मणिदीपयष्टिका परितः स्फुरत्प्रतिकृतेः मणिमयदीपाधारप्रतिविम्बितद्रौपदीप्रतिकृतेः सुभुवः यथार्थद्रौपद्याश्च (मन्ये) उभयोः प्रतिकृतितन्त्रद्रौपद्याः विवेचनविधौ यथार्थ ज्ञानकर्मणि पुरोधसो धौन्यस्य पुरोहितस्य स्वरूपं श्रमः बभूव, मन्त्रतन्त्रयोः मन्त्रपठनतदनुष्ठानयोस्तु स्वरूपं अनौपान्तिकम् । अयमाशयः—द्रौपदी वेशां स्वयं स्थिता, मणिमयदीपाधारे प्रति-

विम्बिता तत्तनुश्च, अनयोः सादृश्यातिशयेन धौम्यो यदा कदाचित् कर्मोपदेशकाले द्रौपदीं विहाय तत्प्रतिकृतिमेवादिशति, सोऽयमेव भ्रमस्तस्य जातो न मन्त्रतन्त्रयो-
र्भ्रमो विस्मरणादिरूपो जात इति । परिसङ्ख्यालङ्कारः, भ्रमस्य मन्त्रतन्त्रविषयकत्व-
परिहारेण द्रौपदी तत्प्रतिकृतिविवेचनविषयकतया व्यवस्थापनात् ॥ १०३ ॥

द्रौपदी स्वयं भी वेदीपर बैठी थी, और वहाँ रखे गये मणिनिर्मित दीपोधारमें उसकी पड़ती हुई प्रतिमूर्तिरूपा दूसरी द्रौपदी भी वहाँ बैठी थी, ऐसी स्थितिमें धौम्य-पुरोहित को विधियाँ करवानेमें धोखा हो जाता था, कि कौन सच्ची द्रौपदी है और कौन प्रति-
मूर्ति है, परन्तु मन्त्र-तन्त्रमें धोखा नहीं होता था ॥ १०३ ॥

बाहुप्रताप इव साक्षिणि हव्यवाहे

सामन्तराजधरणेरिव याज्ञसेन्याः ।

काङ्क्षासमं क्रमश एव करं गृहीत्वा

हर्षेण वृद्धिमभजन्नवनीन्द्रपुत्राः ॥ १०४ ॥

बाहुप्रताप इति । अवनीन्द्रपुत्राः पाण्डुराजपुत्राः युधिष्ठिरादयः बाहुप्रतापे
भुजवीर्ये इव हव्यवाहे वह्नौ साक्षिणि सति सामन्तराजधरणेः शत्रुनृपराज्यस्य
इव याज्ञसेन्याः द्रौपद्याः काङ्क्षासमम् इच्छासमकालम् एव क्रमशः ज्येष्ठानुपूर्व्येण
क्रमेण च करं राजप्राप्यं भागं हस्तं च गृहीत्वा हर्षेण वृद्धिम् अभजन् समृद्धा
जाताः । यथाऽभी राजकुमाराः स्वभुजवीर्यं साक्षीकृत्य करदराजभूरेयथेच्छं कर
क्रमशो गृहीत्वा प्रसन्नतां यातास्तथैव वह्नि साक्षीकृत्येच्छासमकालम् ज्येष्ठानुक्र-
मेण द्रौपद्याः पाणिं गृहीत्वा हर्षेण पूर्णा जाता इत्यर्थः । तुल्ययोगिताकाव्यलिङ्गा-
लङ्कारयोः सङ्करः ॥ १०४ ॥

जिस प्रकार इन राजकुमारोंने अपने भुजवीर्यको साक्षी बनाकर सामन्त राजगणसे
उनकी भूमिका कर-राजदेय भाग एक क्रमसे यथेच्छ लेकर वृद्धि प्राप्त की, उसी प्रकार
वे अग्निको साक्षी बनाकर इच्छाकालमें ही ज्येष्ठक्रमानुसार राजकुमारी द्रौपदीका
पाणिग्रहण करके भी हर्षसे पूर्ण हुए ॥ १०४ ॥

पाञ्चालराजश्च स पाण्डवश्च पुण्यत्तमौ पूजकपूज्यभावम् ।

आढ्यंभविष्णुत्वमकिचनत्वं व्यत्यस्यतां ताविव यौतुकैस्तैः ॥ १०५ ॥

पाञ्चाल राजश्चेति । पूजकः सत्कारकर्त्ता पूज्यः पूजायोग्यश्च, तयोर्भावम् स्वरूपम्
पुण्यत्तमौ अतिशयेनधारयन्तौ सः पाञ्चालराजः द्रुपदः, पाण्डवो युधिष्ठिरश्च तौ
तैः रत्नहस्त्यश्वादिभिर्नानाविधैः यौतुकैः विवाहावसरप्रदेयैः आढ्यंभविष्णुत्वं धनि-
कत्वम् अकिञ्चनत्वं दारिद्र्यं च व्यत्यास्यताम् परिवर्तितवन्तौ इव । अयमाशयः—

विवाहादस्तात्पूर्वं द्रुपदः भाव्यतमो युधिष्ठिरश्च दरिद्र आस्तां परं विवाहे द्रुपदस्ता-
वन्ति यौतुकानि दत्तवान् वैदीयमानैः सः दरिद्रः कृतः, युधिष्ठिरश्च तैलम्यमानैराज्यः
सज्जातो मन्ये तदा तौ स्वं स्वं धनिकत्वं दारिद्र्यं च परिवर्षितवन्तौ इति । 'आर्घ्यं
भविष्युः' इत्यत्र 'कर्त्तरिभुवः' इतीप्सुन्, अनाज्यः गात्र्यो भवतीत्यार्घ्यं भविष्युः,
नास्ति किञ्चन यस्य सः अकिञ्चनः ॥ १०५ ॥

सत्कार करनेवाला राजा द्रुपद एवं सत्कार पाने वाला युधिष्ठिर उक्त समव दिवे एवं
पाये गये दहेजके कारण ऐसे काले थे मानों वे दोनों अपनी धनिकता तथा गरीबी आपसमें
परिवर्षित कर रहे हों । द्रुपद धनी थे वह पूजक थे, उन्होंने पूजनीय एवं दरिद्र जामादा
युधिष्ठिरको बहुत सम्पत्ति दहेजमें दे दी, जिससे द्रुपद दरिद्र हो गये और युधिष्ठिर धनी
हो गये, ऐसा नाछम पड़ा मानों यह दोनों आपसमें धनिकत्व एवं गरीबीका बदला-
बदल कर रहे हों ॥ १०५ ॥

एवमन्तरिक्षनिष्कृपलक्ष्यवेधनलक्षणेन शुक्लनिष्केण निजकण्ठनि-
ष्कायितकन्याभुजलतानेतान्पथि कौन्तेयानवगन्तारो दुरहंतारोपितनिवर्त-
नमतयो विकर्त्तनतनयोपायविधेयैः सहायैः सह संमन्त्र्य समारब्धपूर्वस्य
युद्धपलायनाध्ययनस्य द्वितीयावृत्तिविच्छिन्ति परिजिहीर्षमाणा इवं शकु-
निभागिनेयाः सेनापुरःसरनिःसाणनिःसारितनिःस्वानलालितैः द्ध्वेतितैः
क्षालितगवाक्षमौनरीक्ष्यं द्रुपदपूरं पुनरपि निरुद्धं निरुच्छ्वासयांचक्रुः ।

एवमिति । एवम् अनेन विवाहप्रकारेण अन्तरिक्षे आकाशे निश्चितं यत् लक्ष्यं
मत्स्यरूपं तस्य वेधनम् वागेन भेदनं तत्त्वत्वेन तत्स्वरूपेण शुक्लनिष्केण
कन्यामूल्यतया देयधनेन हेतुना निजकण्ठनिष्कायितकन्याभुजलतान् स्वकण्ठा-
वस्थापितद्रौपदीबाहुन् (आकाशस्थापितमत्स्य यन्त्रभेदनरूपं कन्यामूल्यं प्रदाय
तां परिणीय च तद्बाहुपाशालिङ्गित कण्ठान्) एतान् पञ्चवरान् पथि मार्गे पार्थान्
युधिष्ठिरादीन् पाण्डवान् अवगन्तारः जानन्तः (एते पार्था एव कन्यां लब्धवन्त
इति ज्ञात्वा) दुरहन्तया दुरहङ्करिण आरोपिता जनिता (पार्थानां) निवर्त्तने
द्रुपदान्तःपुरप्रवेशाद्वारणेमति र्षेपां ते तथोक्ताः शकुनिभागिनेयाः (गान्धार्या-
भ्राताशकुनिरतिद्रुर्मतिस्तद्वहौरात्म्यं सूचयितुमिदं नाम) दुर्योधनादयः विकर्त्तन-
तनयः सूर्यसुतः कर्णस्तस्योपायाः सामाद्यस्तद्विधेयैः वरयैः सहायैः दुःशासन-
दिभिः सह संमन्त्र्य विचार्य—समारब्धपूर्वस्य पूर्वमारब्धस्य युद्धापलायनरूप-
स्याध्ययनस्य पाठस्य द्वितीयावृत्तिविच्छिन्ति पुनरावृत्तिराहित्यम् परिविहीर्ष-

१. 'विध' । २. 'इव ते' । ३. 'ललितैः' । ४. 'क्ष्वेतितैः' । ५. 'रीक्ष्यम्' ।

६. 'नगरम्' । ७. 'निवार्य' ; 'निर्वाच' । इति पा० ।

भागाः परिहर्तुमिच्छन्त इव (यदधीयते तद्विराक्यते, तेन तदधीतं स्थिरं भवति, अनिरपि दुर्योधनादिभिः पाण्डवैस्तह युद्धे पलायनमधीतं तन्मा विस्मारीति ब्रुवेद पुनर्युद्धमारभ्य पलायनं कृत्वा तद्वद्वीकर्तुं कामयमाना इवेत्यर्थः) सेनायाः सुरस्तरः चम्रदेशे स्थितो यो निस्साणो दुन्दुभिस्ततो निस्सारितः प्रकटी कृतो यो निःस्वानः शब्दस्तेन लालितैः पुष्टतां लम्बितैः (दीर्घतां गमितैः) खेलितैः स्व-सिंहगजितैः फालित दूरी कृतं गवाक्षाणां भवनवातायनानां मौनं निःशब्दत्वमेव तैर्ह्ययत्र वाद्यशमम् (शब्दपूरितेषु गवाक्षेषु तेषां मौनं फालितं भवेत्) द्रुपद-नगरस्य पुनः अपि (एकदा द्रोणाज्ञया सपाण्डवाः कौरवाः पूर्वमपि द्रुपदपुरं निरुद्ध-वन्तोऽस्तोऽधुनातनं निरोधनं पुनरपीति विशेषितम्) निरुद्धास्तयाञ्जुः (तत्र-त्प्रमागिनां बहिर्निर्गमनादि प्रतिबन्धं कृत्वा) निरुद्धासं चक्रुः परितोऽवरुद्धवन्त इत्यर्थः । 'समारब्धपूर्वस्य युद्धपलायनाध्ययनस्य द्वितीयावृत्तिं परिच्छिन्ति परि-च्छिहीर्षमाणा ध्रुव' इत्युपेक्षा । 'विकर्त्तनार्क मार्त्तण्ड' इति 'विधेयोविनयग्राही वचनेत्यत आश्रयः' इति चामरः ॥

इत प्रकार आकाशमें रखे गये लक्ष्मका व धन रूप कीमत चुकाकर अपने गलेमें नववधूकी मुजलवा डाले हुए वरोंको पार्थ जानकर दुर्योधनादिने दुरहङ्कारवश सोचा कि इन्हें लौटा दें, अर्थात् देश वैवाहिक विधिके लिये जानें न दें, अनन्तर शत्रुनिके भाव्जे दुर्गोवनादिने कर्गकी होशियारीसे अधीन रहनेवाले अपने साथियोंसे परामर्श करके द्रुपदके नगरको घेर कर निरुद्ध्वास कर दिया, वहाँके वासियोंके लिये सांन लेना भी कठिन कर दिया, मानों दुर्योधनादियोंने पाण्डवके साथ युद्धमें भागनेका जो पाठ पढ़ा था उसकी पुनरावृत्ति विच्छेदको वे बचाना चाहते थे, उन लोगोंने उस द्रुपद नगरको घेरा जिसके भवनकी खिड़कियाँ सेनाके आगेमें बजती हुई दुन्दुभिके शब्दसे परिवर्धित दुर्योध-नादि सिंह गर्जनसे अपने मौनका भङ्ग कर रही हैं, अर्थात् जहाँ पर इनका मयङ्कर गर्जन तथा दुन्दुभिनाद घर घर व्याप्त हो रहा है ॥

तत्क्षणमेव सत्वरं निर्गते^१पु विविधैरायुधैरशून्येषु द्रुपदसैन्येषु ।

तत्क्षणमेवेति । तत्क्षणम् पुरनिरोध समकालम् एव विविधैः खड्गगदादिभिर्नाना-प्रकारकैः वायुधैः प्रहरणैः उपेतेषु युक्तेषु द्रुपदसैन्येषु द्रुपदसैनिकेषु (युद्धार्थं) सत्वरं निर्गतेषु शीघ्रं पुराद्वहिरायातेषु सत्सु 'ते पृथासुता अपि पुरान्निरीयुः' इति वक्ष्यमाणेन वाक्यपूर्तिः ॥

तत्काल ही नाना प्रकारके शस्त्र अस्त्रोंसे सज्जित द्रुपद सैनिक इत जव गांवके बाहर छडनेके लिये निकल पड़े तब— ॥

पृथासुतास्तेऽपि रथाधिखडा द्विधा विचार्येवं पुपन्निरीयुः ।

शरैर्विधातुं द्विषतोऽपि चूर्णांस्तत्सुभ्रुवामप्यलकानचूर्णान् ॥ १०६ ॥

पृथासुता इति । ते युधिष्ठिरादयः पृथासुताः पार्था अपि स्याद्विष्टाः स्येषूप-
विष्टाः सन्तः शरैर्बाणैः द्विषतः शत्रून् दुर्योधनादीन् चूर्णान् स्रग्धराः कृतान् ;
तेषां द्विषतां सुभ्रुवां स्त्रीणाम् अलकान् केशान् अपि अचूर्णान् कुङ्कुमादि प्रसाधन
चूर्णरहितांश्च विधातुं कर्तुम् द्विषा उभयथा विचार्य इव पुरात् दुपदनगरात्
निरीयुः निर्याताः । युधिष्ठिरादयः पाण्डवा अपि स्यान्विष्टाय शत्रून्मारयितुं तेषां
वधूनां वैयव्यकृतं केशेष्वनंस्कारं च नम्यादयितुं विचार्यैव नगराद्विर्याताः इत्यर्थः ॥

युधिष्ठिर आदि कुन्तीके पुत्र भीमो पर बैठकर अपने शरीरसे शत्रुओंको चूर्ण करने
एवं उनके नारे जानेके कारण उनकी स्त्रियोंके बालोंमें कुङ्कुमादिप्रसाधनचूर्णका राहिन्य
करनेके लिये विचार करके ही नानों निकल पड़े ॥ १०६ ॥

शङ्खान्दध्मुस्ताडयन्ति स्म भेरीश्चक्रुः श्वेलाश्चापनौदान्विवन्तुः ।

सिद्धादीनां द्योसदां लालनीये युद्धारम्भे ते द्वयेऽपि प्रवीराः ॥ १०७ ॥

गङ्गानेति । ते द्वये प्रकारद्वैविव्येन प्रत्याताः पाञ्चालाः कौरवाश्च प्रवीराः योद्धारः
दिवि न्वर्गे सीदन्ति तिष्ठन्ति ये ते द्योसदः आकाशचारिणः स्वर्गस्थाश्च तेषां द्योसदां
सिद्धादीनाम् नारदादि मुनीनां सिद्धचारणादीनां च लालनीये युद्धारम्भे
युद्धाद्यङ्गणे शङ्खान् दध्मुः अवाद्यन्, भेरीः ताडयन्ति स्म, श्वेलाः सिंहनादान्
चक्रुः विहितवन्तः, चापनादान् धनुष्टङ्कारान् विवन्तुः प्रकटी कृतवन्तः । द्वयोरपि
पद्भ्योर्वीरार्यङ्गोपक्रमकरणीय शङ्खवादनभेरीताडनसिंहनादधनुष्टङ्कारान् प्रारब्ध-
वन्त इति भावः । शालिनी वृत्तम्, तल्लक्षणं यथा—‘शालिन्युक्ता स्तोतरी
गोऽन्विलोकैः’ इति ॥ १०७ ॥

पाञ्चाल तथा कौरव उभय पक्षके वीरोंने आकाशचारी सिद्धादि द्वारा प्रशस्तिर उन
युद्धके आरम्भमें शङ्ख फूँके, भेरियाँ बजाई, सिंहनाद किये, और अपने धनुषोंको टंकारित
किया ॥ १०७ ॥

अनयोर्वलयोर्महारथानामवलोक्य नभोजुषां सुरीणाम् ।

मुद्गशां च पुरस्य सौधभाजां वरणस्रग्विधृतैव भेदिकाभूत् ॥ १०८ ॥

अन्योर्वलि । अनयोःवलयोः कौरवपाञ्चालसैन्ययोः महारथानाम् प्रसिद्धयो-
द्धृगाम् अवलोक्यदर्शनाय नभोजुषाम् आकाशसमवस्थितानां सुरीणाम् देवाङ्ग-
नानां सौधभाजां ग्रामादिगिर्यमारुढानाम् पुरस्य दुपदनगरस्य वनितानां च
भेदिका पार्थक्येन ज्ञापनकरी विष्टा करस्थिता वरणस्रक् युद्धे मृदानां वीराणां
पनिवने वरणाय रजिता माला एव अभूत्, अयमर्थः—प्रवर्त्तमाने युद्धे महारथा-

नवलोकयितुं नृपदपुरललनाः प्रासादमारुहन् देवाङ्गना अपि नभसि समायाताः
तत्र तयोरतिशयितसाम्येन का देव्यः काश्चैतत् पुरवनिता इति ज्ञानं नाभविष्यत्परं
देववाला युधि सृष्टान् वरीतुं त्रजोहस्ते धृतवत्य आसन्निति सत्यपि भेदकान्तरा-
भावे माला एव भेदं बोधयितुमलम्भवन्निति । पौराङ्गनानां सौन्दर्यातिशयो-
व्यङ्ग्यः ॥ १०८ ॥

इन दोनों- (पाञ्चाल नैन्य-औरव सैन्य) सैन्योंमें वर्तमान महारथियोंको देखनेके
लिये आकाशमें आयी हुई देववालाओं तथा प्रासाद शिखरोंपर आई हुई पुर ललनाओंमें
भेद इतना हो रहा कि देववालाओंके हाथोंमें वरणमालाएँ थीं और पुरललनाओंके हाथोंमें
नहीं थीं । (देवललनायें युद्धमें मृत वीरोंके वरणार्थ माला लिये हुई थीं) ॥ १०८ ॥

आसीदतामाशु धनुर्घराणामासीदताम्यत्करकौशलानाम् ।

क्षणं मियो वीणगणोपरोधाद्ब्रणं न कस्यापि रणं नवं यत् ॥ १०९ ॥

आसीदतामिति । आशु त्वरया आसीदताम् अन्योन्यसमीपमागच्छताम् अता-
स्यत् करकौशलानाम् अश्रुटितहस्तलाघवानाम् (धनुर्ग्रहणशरसन्धानादिषु अवि-
च्छिद्ययत्नकरजुषाम्) धनुर्घराणाम् मियः परस्परम् वाणगणोपरोधात् शर
निकरवारणात् (ईतोः) कस्यापि धनुर्घरस्य ब्रणं क्षतं नाभूत्, यत् यस्मात् रणं
युद्धं नवम् नूतनम्, अथ च वकार शून्यम्, ब्रणशब्दे वकारच्युतौ रणशब्दः
फलति, तदेवात्र चमत्कारकतया निबद्धम् । परस्परं सम्मिलितानां शरसन्धानादि-
व्यापृतकराणामपि तेषां धनुर्घराणां परस्परशरोवरोधव्याप्तत्वेन क्षतस्यावसरो
नूतने तत्र रणे नायासीदिति भावः ॥ १०९ ॥

वे धनुर्घर एक दूसरेके समीप पहुँचकर अपने हाथका कौशल शरसन्धान आदिमें दिख-
लाने लगे, परन्तु वे एक दूसरे के बाणोंके इस खूँतीसे रोक रहे थे कि किसीको ब्रण घाव
नहीं लगा, वह युद्ध नया जो था ॥ १०९ ॥

द्विरदं द्विरदस्तुरगं तुरगो रथिकं रथिकः पदगं पदगः ।

इतरेतरमेत्य रणं विदधे दिवि नारदविस्मयनाकतरम् ॥ ११० ॥

द्विरदमिति । द्विरदः हस्त्यारूढोयोद्धा द्विरदं स्वसमानं हस्त्यारूढं योद्धारम्,
तुरगः अश्वारोही तुरगम् अश्वारोहिणम्, रथिकः रथी रथिकं रथस्थम्, पदगः
पदातिः पदगम् पादचारिणम्, (इत्येवं प्रकारेण) इतरेतरम् अन्योन्यम् एत-
संयुज्य दिवि स्वर्गे नारदस्य यो विस्मयः आश्चर्यरसस्तस्य नाकतरम् कल्पवृक्षम्
(बह्माश्चर्यप्रदमित्यर्थः) रणं युद्धं विदधे ॥ ११० ॥

१. 'वाणगण निरद्वय ब्रणं विना तत्र रणं नहीं है ।
द्विरदस्तुरगं तुरगः' ।

३. 'विदधौ' । इति पा० ।

२. 'रथिकं रथिको द्विरदं

हाथी पर बैठा हुआ हाथी बालेसे, घुड़सवार घुड़सवारसे, रथस्थ रथीसे एवं पैदल सेना पैदल सेनासे परस्पर भिड़कर स्वर्गस्थ नारदको आश्चर्यचकित कर देनेवाला युद्ध करने लगे । (नारदको आश्चर्य देनेमें कल्पवृक्ष अति आश्चर्यप्रदाता, जैसे कल्पवृक्ष खुद देता है, वसी तरह खूब आश्चर्य देनेवाला युद्ध होने लगा) ॥ ११० ॥

रजोऽन्धकारेषु दृशोऽन्धयत्सु करैः करान्कौतुकसूत्रचिह्नान् ।

परामृशन्तो युधि पाण्डुपुत्राः परस्परं पर्यहरन्प्रहारान् ॥ १११ ॥

रजोऽन्धकारेष्विति । रजसा सेनोद्धतधूलिभरणं जनितेषु अन्धकारेषु तमस्य दृशः नेत्राणि अन्धयत्सु सत्सु कौतुकसूत्रचिह्नान् प्रतिसरयुक्तान् करान् हस्तान् करैः परामृशन्तः स्पर्शान्तः पाण्डुपुत्राः युधिष्ठिराद्याः परस्परम् अन्योन्यम् प्रहारान् आघातान् पर्यहरम् अवारयन् । अयमर्थः—सेनाभिरुद्ध तेन रजसाऽन्धकारे दग्नि-रन्योन्यमीक्षितुमशक्ताः पाण्डवाः परस्परं प्रहारोमाकारीति प्राक् कौतुकसूत्रयुक्तान् करान् परामृश्य सद्योजातविवाहतया कौतुकसूत्रयुक्तकरावयमेवेति प्रतीत्य च तादृशोत्तरकरणेनैव प्राहार्पु रिति ॥ १११ ॥

सेना द्वारा उद्धृत धूलिसे हुए अन्धकारमें आँखोंकी शक्तिके अकार्यके हो जानेपर पाण्डवोंने हाथद्वारा कंगनवाले हाथोंका स्पर्श करके परस्पर प्रहारको बचा लिया । पाण्डवोंने देखा कि कहीं ऐसा न हो कि हम एका दूसरे भाई पर ही प्रहार करने लग जायें, अतः उन्होंने एक-दूसरे के हाथोंके हाथसे हाथ छूकर देख लेते थे कि इतके हाथमें कंगन है कि नहीं ? कंगन रहने पर समझ जाते थे कि यह हमारे ही भाई हैं क्योंकि इनका अंगो व्याह हुआ है, इस प्रकार वे अपने भाइयों पर प्रहार बचाते थे ॥ १११ ॥

सोमकेष्वपसर्पत्सु सूर्यसूनोः शितैः शरैः ।

कूजयामास कोदण्डं कुलिशायुधनन्दनः ॥ ११२ ॥

सोमकेष्विति । सूर्यसूनोः कर्णस्य शितैः तीक्ष्णैः शरैः बाणैः सोमकेषु पाञ्चालेषु अपसर्पत्सु पलायमानेषु सत्सु कुलिशं वज्रमायुधं प्रहरणं यस्यास्ती कुलिशायुध इन्द्रस्तस्य नन्दनः पुत्रः अर्जुनः कोदण्डं स्वशरासनं कूजयामास गुणार्कषणेन ध्वनयतिस्म । कर्णप्रेरितबाणैर्मिश्रधैर्येषु पाञ्चालेषु पलायमानेष्वर्जुनः कर्णेन सह प्रति-योद्धुं स्वं धनुष्टुतवानित्यर्थः ॥ ११२ ॥

सूर्य पुत्र कर्ण द्वारा चलाये गये तीक्ष्ण बाणोंके आघातसे जब पाञ्चाल-सैनिक भाग सड़े होने लगे तब वज्रायुध-इन्द्रके तनय अर्जुनने अपने धनुषका टङ्कार किया ॥ ११२ ॥

तेन जनन इव प्रघनेऽपि वृकोदरद्वितीयेन फरोदरपरिकर्मीकृतस्य कार्मुकस्य धर्मनिर्माथिभिः शरोर्मिभिर्निर्कृतमर्माणो भयविसारिभिः स्वेद-

वारिभिः स्वर्पदान्येव यानपदेऽभिषिञ्चन्तः समराजिरकन्दलितपार्थिवराज-
तुर्याश्चन्द्रकलावलोकनं परिहर्तुमिव सुखं निवर्त्य सौवलेयाः केवलैरेव
वाहुभिः कुरुपुटभेदनं प्रति पलायाम्बुदुः ।

तेन जनन इवेति । जनने जन्मनि इव प्रधने युद्धे अपि वृकोदरद्वितीयेन (जन्म-
नि वृकोदरपश्चाज्जाततया पार्यस्य वृकोदर द्वितीयत्वं प्रधने तु वृकोदरो द्वितीयोऽ-
नुगन्तासहायो यस्य तत्त्वेन) तेन पार्येन करोदरे वाहुमल्ये परिकर्माकृतस्या-
लङ्कारभावं प्रापितस्य (हस्त धृतस्य) कर्तुंकस्य धनुषः वर्मनिर्मायिभिः क्वच-
नेदिभिः शरोर्निभिः बाणगणैः निकृष्टसमांशः निश्चान्तराः सौवलेयाः दुर्योधनादयः
मयविसारिभिः मयेन समुत्पादितैः स्वदेवारिभिः धर्मतोयैः स्वपदानि निजपादान्
एवं यानपदे वाहनस्यानेऽभिषिञ्चन्तः स्मरारोपयन्तः (मयेन हेतुना जनितैः स्वदे-
वारिभिः स्वीयपादानेव यानपदं छन्मयन्तः, पादचारिणः) समराजिरे रणाङ्गो
कन्दलितस्य शरोदतः पार्ययसश्चतुर्योचन्द्रस्य कर्जुनकीर्तिरूपचतुर्योचन्द्रमसः कला-
याः अवलोकनं दर्शनम् परिहर्तुम् वर्जयितुमिव (यथा चतुर्योचन्द्रदर्शनं
लोकाः कलङ्कमीत्यावर्जयितुं सुखं परावर्त्तयन्ति तथैव दुर्योधनादयोऽपि पार्यस्य
यद्यन्ते दर्शनं वारयितुम् इव) सुखं निवर्त्य परावर्त्य केवलैः निरायुधैरेव वाहुभिः
कुरुपुटभेदनम् कुरुताजघानीं हस्तिनापुरीं प्रति पलायाम्बुदुः पलायन्तः ।

जन्मना वृकोदर द्वितीय तथा युद्धेन नो वृकोदरसे सहजं पार्थने हायने धनुषको
अन्धकार की तरह धारण करके शत्रुओंके कवचोंको फाड़ देनेवाले बाणोंसे दुर्योधनादिके
शरीरोंको क्षत विध्न कर दिया तब मयसे बहते हुए पसीनेसे अपने चरणोंको ही सवारोंके
अलनपर प्रतिष्ठित करके वे दुर्योधनादि खाली हाथ युद्ध भूमिसे हस्तिनापुर भाग गये,
उनका मागला पैसा लगा नानो वे रणाङ्गनमें फैलते हुए कर्जुनके यशरूप चतुर्योचन्द्रके
अवलोकनको वचानेके लिये सुँह डुना रहे हो ॥

वीमत्सुचापविवृतेषु महत्सु कर्मस्त्वेकं दृढं जगृहारे युधि धार्तराष्ट्राः ।

वीन्द्र्य स्थितेषु विमतेषु विलोलजीवं पृष्ठ प्रकाश्य गमनं पृथुना जवेन ॥११३॥

वीमत्सुचापेति । युधि धार्तराष्ट्राः दुर्योधनादयः वीमत्सोरर्जुनस्य चापेन धनुषा
विवृतेषु प्रकटीकृतेषु महत्सु शलाघ्येषु कर्मसु व्यापारेषु एकम् कर्म दृढं जगृहारे
दिवितवन्तः, यद्यपि युद्धेऽर्जुनचापेन तानि तानि बहूनि कर्माणि प्रकटीकृतानि
परन्तेषु मध्ये दुर्योधनादयः केवलमेकं कर्मैव विवृतिमशक्नुवन्, यथा गुरुर्या
बहुषुविषयेषु पाठितेषु मन्दरद्वाजः कमप्येकं जातुं प्रसुर्भवति तद्वदित्यर्थः । दुर्योव-
नादिभिः किङ्कर्मगृहीतमित्याह— इति । विमतेषु शत्रुषु स्थितेषु विलोलजीवं

चलं जीवनं वीक्ष्य मरणमुत्प्रेक्ष्य पृष्ठं प्रकाश्य दर्शयित्वा पृथुनाजवेन महतावेगेन गमनं पलायनम् । धनुरपि शत्रुषु स्थितेषु वीक्ष्य मान् विलोलजीवं चलत्प्रत्यम्बं पृष्ठं स्वपश्चाद् भागं प्रकाश्य महतावेगेन गमनं चलनं करोति, ततोऽगृहीतं शिक्षा इवामी गमनं चकुरिति भावः । गम्योत्प्रेक्षा । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ११३ ॥

युद्धक्षेत्रमें अर्जुनके चापने बहुतसे कार्य दिखलाये परन्तु दुःसाधनादिने उनमेंसे केवल एक ही कार्य तोखा कि शत्रु सामने खड़े हो, उन्हें देखकर जीवनकी चलायमानता तोचकर पीठ दिखाकर बढ़ी तेजासे चल दिये, धनुष भी शत्रुओंको देखकर अपनी प्रत्यक्षा (जाँबा) को चलायमान करके और पीठ सामने करके बढ़ी तेजासे चलना प्रारम्भ कर दिया, उसीकी शिक्षासे दुर्योधनादि भी चल पड़े यह उत्प्रेक्षा की गई है ॥ ११३ ॥

विजयात्परमेतेषामृजवोऽप्यतिभीषणाः ।

सद्यो गुणाः समुन्नेमुखनेमुस्तु^१ धन्विनाम् ॥ ११४ ॥

विजयादिति । एतेषां पाण्डवानां गुणाः शौर्यधैर्यादयः विजयात् परम्-तत्रत्य विजयात्परतः ऋजवः विनयान्विततया मृदवः सन्तोऽपि अतिभीषणाः शत्रुभयदाः सद्यः तत्कालपत्र समुन्नेसुः परमप्रकर्षमभजन्, धन्विनां परेषां धनुर्धराणाम् दुर्योधनादीनाम् गुणाः चापगताः प्रत्यक्षाः शौर्यादयो वा अवनेसुः अनमन्, परामवकृतां ग्लानिं नामावनतिमवाप्ता इत्यर्थः ॥ ११४ ॥

इन पाण्डवोंके शाय आदि गुण विनयान्वित होनेके कारण ऋजु होकर भी उक्त विजयके बाद परम प्रकर्षको प्राप्त हुए, और दूसरे धनुर्धरोंके गुण (प्रत्यक्षा वा शौर्यादि) अवनति-पराजय कृत ग्लानिको प्राप्त हुए ॥ ११४ ॥

ते निवृत्य नगरं सैमावसंस्तोषिता द्रुपदराजपूजया ।

अप्यशेषजनकेन शौरिणा जन्यभावमुपजग्मुपा समम् ॥ ११५ ॥

ते निवृत्त्येति । ते पाण्डवाः नगरं नृपतेर्द्रुपदस्य राजधानीं निवृत्त्य युद्धस्थलात् पुनरागत्य अशेषजनकेन सकलवृष्टिकर्त्रा अपि जन्यभावम् चराणां सख्यम् उपजग्मुपा प्राप्तेन शौरिणा कृष्णेन समं द्रुपदराजपूजया द्रुपदकृतसत्कारविशेषेण तोषिताः प्रसन्नाः समावसन् अधिश्रिताः । युद्धात्परावृत्तास्ते द्रुपदपुरे कृष्णेन सह द्रुपदकृतां सपर्यामुपभुञ्जानाः सुखमासामासुरिति भावः । जनकस्य जन्यत्वं विरोधं प्रतिभासयति, जन्यशब्दस्य वरसहचरत्वरूपार्थत्वेन तत्परिहारश्च । 'जन्याः स्निग्धावरस्य ये' इत्यमरः ॥ ११५ ॥

वे पाण्डव युद्धस्थलसे लौटनेपर द्रुपदराज द्वारा किये गये सत्कारका सकल लोकका

१. 'अरिभीषणाः' । २. 'च' । ३. 'धन्वनाम्' । ४. 'समाविशन्मूषिता' ।

५. 'वन्द्यशेष' । इति पा० ।

जनक दौकर भी (जन्मभाव-उत्पद्यमानता, एवं वर्तिका सहचरत्व) जन्मभावको प्राप्त करनेवाले कृष्णके साथ भोग करते हुए द्रुपदपुरीमें आनन्दसे रहे ॥ ११५ ॥

पार्थ एव सहजेष्वखिलेषु प्रायशो युधि बलं श्रुतवत्याः ।

अन्वभूदधिकमीक्षणवृष्टीरर्जकांशमिव राजसुतायाः ॥ ११६ ॥

पार्थएवेति । अखिलेषु सहजेषु भ्रातृणां मध्ये पार्थ एव अर्जुन एव युद्धे समरे बलम् अर्जुनस्य पराक्रमप्रकर्षं श्रुतवत्याः आकर्णितवत्याः राजसुतायाः द्रौपद्यः अर्जकः अर्जनकर्त्ता अधिकं स्वेतरभ्रातृप्राप्यभागादधिकम् अंशम् भागम् इव अधिकं भूयसा ईक्षणवृष्टीः अपाङ्ग वीक्षितानि अन्वभूत्, यथा सम्पत्तेरर्जकोऽधिकं भागमाप्नोति, तथैव पराक्रमाकृष्टा द्रौपद्यर्जुनायाधिकं स्निह्यन्ती तद्वीतयोऽधिकं तमै-
क्षतेत्यर्थः ॥ ११६ ॥

द्रौपदीने पार्थका पराक्रम सुना, उसके हृदयमें पार्थके लिये अधिक स्नेह जगा, उसने पाण्डवोंके बीचमें अर्जुनकी ओर अधिक दृष्टि वर्षाकी, सस्पृह नयनोंसे उनकी ओर ज्यादा देखा, यह ऐसा प्रतीत हुआ मानों उपार्जन करनेवालेको कुछ ज्यादा भाग मिल रहा हो ॥ ११६ ॥

वृत्तान्तमेवमवकर्ण्य स राजवृद्धः क्षत्वा सकाशमुपनाय्य सहानुजातैः ।

धर्मात्मजाय धुरि कंसमिदोऽर्थमौवादन्वर्थतामथ विभज्य ददौ स्वनाम्नः ॥

वृत्तान्तमिति । अथ स राजवृद्धो धृतराष्ट्रं एवम् उपरिवर्णितप्रकारम् लाक्षा-
गृहाधिर्गमादारभ्य द्रुपदपुरे दुर्योधनादि पराजयान्तं वृत्तान्तम् समाचारम् अव-
कर्ण्य श्रुत्वा क्षत्वा विदुरेण (द्वारा) अनुजातैः अनुजैर्भौमादिभिः सह (धर्मराजं)
सकाशम् स्वसमीपम् उपनाय्य आकार्यं कंसमिदः कृष्णस्य धुरि अग्रे (तं
साक्षिणं कृत्वा) धर्मात्मजाय युधिष्ठिराय स्वस्य नाम्ना 'धृतराष्ट्र' इति संज्ञायाः
अन्वर्थताम् राज्यधारणम् समांशेन विभज्य द्विधा विधाय इव ददौ । पाण्डवा-
नामीदृशं पराक्रमं श्रुत्वा विदुरद्वारा तानाह्वय च कृष्णस्याग्रे धृतराष्ट्रो युधिष्ठि-
राय स्वराज्यस्यार्थं भागं दत्तवान् मन्ये स स्वांसंज्ञामेवान्वर्था राज्यधारित्वार्थिकां
तस्मै विभज्यददावित्यर्थः ॥ ११७ ॥

बूढ़े राजा धृतराष्ट्रने जब पाण्डवोंका लाक्षागृहसे निकल भागना, स्वयंवरोत्तर युद्ध
विजय आदि वार्त्ता सुनी तब विदुरके द्वारा भाइयों सहित धर्मराजको बुलाया और भगवान्
कंसहन्ता श्रीकृष्णके आगेमें अपना आधा राज्य धर्मराजको दे दिया, मानो उसने अपनी
अन्वर्था-राष्ट्रधारण कर्त्तृत्वरूप अर्धयुक्त धृतराष्ट्र इस संज्ञाका हो आधा विभाग करके
दे दिया हो ॥ ११७ ॥

तस्मिन्नाहितलक्षणे नृपसुते राज्याभिषिक्ते सति
 स्वान्वक्षीणि द्युर्घदम्बु शिशिरं लिप्ताङ्गके कुङ्कुमैः ।
 रागं यद्विभरां वभूवुरवहन्यद्वर्णिते वन्दिभि-
 निष्पन्दत्वमतः स्वदृष्टिरिति तं पौरा विवधुः स्फुटम् ॥११८॥
 इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते द्वितीयः स्तवकः ।

तस्मिन्निति । आहितानि स्थितानि लक्ष्णानि राजत्वं प्रापक विशालबाहुत्व
 करकमलोपलक्ष्यमाणशङ्खचक्रचिह्नत्वादीनि यस्मिंस्तस्मिन् नृपसुते पाण्डुपुत्रे युधि-
 धिरे राज्याभिषिक्ते कृतराज्याभिषेके सति-यत् यतः स्वानि लोकानाम् संब-
 न्धीनि अक्षीणि नेत्राणि शिशिरम् आनन्दजन्यं शीतलम् अम्बु हर्षांश्च दधुः धारि-
 तवन्ति, (नृपसुते च) कुङ्कुमैः काश्मीरजैः लिप्ताङ्गके चर्चितवपुषि सति रागं
 प्रेमरक्तत्वं च यत् विभरां वभूवुः, वन्दिभिः स्तुतिपाठकैः वर्णिते स्तुते सति निःस्प-
 न्दत्वम् स्तब्धत्वम् अवहन् प्रापुः, अतः पौराः पुरवासिनः तं नृपसुतं स्वदृष्टिः
 निजं नयनमिति विवधुः प्रकाशयामासुः । युधिधिरं पौराः स्वनेत्रं मन्यन्तेस्म,
 यतस्तस्मिन्नभिषिच्यमाने तद्देव पौराणां नेत्राण्यपि हर्षांश्च शीतलमधारयन्,
 तस्मिंश्च कुङ्कुमलिप्त शिरसि यथा स रक्ताङ्गः समजनि तथैव पौरनेत्राण्यपि सरा-
 गाणि प्रेमपूर्णान्यजायन्त, वन्दिभिः स्तुते च तस्मिन् यथा राज्ञा स्तब्धः समजायत
 तथा तेषां नयनान्यपि स्तब्धान्यमूवन्नतः सर्वगुणसाम्याद्राजानमपि तेस्वनेत्र-
 मिति प्रकारेण प्रकाशयामासुः । अति लोकानुरञ्जकोऽमूद्युधिधिर इति भावः ।
 उद्येच्चा काव्यलिङ्गं चालङ्कारौ । वृत्त शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ११८ ॥

सभी सुलक्षणोंसे युक्त पाण्डुपुत्रके अभिषिक्त होनेपर पुरजनोंकी आँखें भी शीतल
 आनन्द धारिते भौंग गईं, फिर उनके सिरपर जब कुङ्कुम लेप किया गया तब जिस प्रकार
 युधिधिर रक्त झुप उठीं तरह पुरजनोंकी आँखें भी अनुरक्तरागपूर्ण हुईं, एवं जैसे वन्दियों
 द्वारा उनकी स्तुतिकी जानेपर वह स्तब्ध बैठे रहे उसी तरह पुरजन नयन भी स्तब्ध बैठे
 रहे, इन समताओंके कारण पुरजनोंने युधिधिरको भी अपना नेत्र ही प्रकाशित किया,
 उनके आचरणमें युधिधिर उनकी पुनलीसे बन गये ॥ ११८ ॥

इति मैथिलपण्डित श्रीरामचन्द्र मिश्र प्रणीते चम्पूभारत 'प्रकाशे'
 द्वितीयस्तवक 'प्रकाशः' ॥

तृतीयः स्तवकः

पितृव्यवाचाय पृथातनूजो हरिं पुरोधाय समं वलौघैः ।

परस्परस्नेहमिवैव मातुं प्रस्थं ययौ खाण्डवशब्दपूर्वम् ॥ १ ॥

पितृव्येति । अथ राव्याभिपेक्षात्परतः एषः पृथातनूजः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः पितृव्यस्य स्वपितृव्रातुर्धृतराष्ट्रस्य वाचा वचनेनाज्ञया परस्परस्य अन्योन्यस्य (स्वपत्न्य-दुर्योधनादेश्च) स्नेहं सौहार्दं मातुं प्रमापयितुम् इव खाण्डवशब्दपूर्वम् इन्द्रशब्दोपपदम् प्रस्थं वन्नामकमिन्द्रप्रस्थं हरिं श्रीकृष्णं पुरोधाय अग्रे कृत्वा वलौघैः सह ययौ । यथा कोऽपि किमपि मातुमिच्छुः सन् प्रस्थं नाम मानसाधनं समासादपति तयैवायमपि धर्मराजो धृतराष्ट्रस्याज्ञासुररीकृत्य दुर्योधनादिभिः सह स्वपत्न्य सौहार्दं मातुमिवेन्द्रप्रस्थाभिधे नगरे भगवता सह गतवानित्यर्थः । अत्र प्रस्थ शब्दशक्तिमूलको वस्तु भ्वनिः । 'खाण्डवो वलसूदनः' 'कुडचः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक्' इत्युभयत्रामरः । उपजातिवृत्तम्, तद्वर्णमुत्तमन्यत्रेति ॥१॥

इत्थे वाद अपने वाचा धृतराष्ट्री वात मानकर धर्मराज अपनी सेनाके साथ मगवानकी आगे छेकर इन्द्र प्रस्थ नामक नगरमें आ गये, मानों वह दुर्योधनादिके अपने पक्षके स्नेहका परिमाण करना चाहते हों । 'प्रस्थ' एक प्रकारका 'बखरा' होता है, जिससे कित्ती वस्तुको तीला जाता है, धर्मराजने इन्द्रप्रस्थका आश्रय लिया, इस वाक्यमें प्रस्थ शब्द शक्त्या मान करना अभिव्यक्त होता है ॥ १ ॥

तत्र वर्नीभवति वनीयकजनमनीषितपूरकपुरुकुलावनीपसुरसुरभिगोष्ठी-
गौष्ठीने देशे स्मरणमात्रकृतसंनिधानेन सकलशिल्पपारद्वन्द्वना विश्वक-
र्मणा स्वकर्मणा निर्मापितं रामणीयकावलोकनसुलभविस्मयभारगुरुतरा-
नमरान्वोदुमश्रमतया दमातलमवलम्बमानैविमानैरिर्वाभ्रलिहं कुरुविन्दम-
णिसन्दिरेर्जमरिपुनिदेशेन लम्बिततन्त्रामोपपदमिन्द्रं प्रस्थं मधिष्ठिताय
युधिष्ठिराय निवेद्य स्वपुरेऽपि सुपमाभीदृशीं परीक्षितुमिव स्यन्दनेन यदु-
नन्दनेन प्रयये ।

तत्र वर्नीभवतीति । वनीयकजनानां याचकानां मनीषितानि अभीष्टानि तेषां
पूरकाः सामग्र्येण दातारः ये पुरुकुलावनीयाः पुरुवंदयाः पृथ्वीभुजः ते एवं सुर-
सुरमयः कामधेनवः तासां गोष्ठ्याः समूहस्य गौष्ठीने प्राक्तने स्थाने (यत्र वाचका-

१. 'वर्नीभवती' । २. 'देशे प्रविश्य' । ३. 'नयनपात्रेण' । ४. 'पारद्वन्द्वकर्मणा' ।
५. 'विश्वकर्मणा निर्मापितं' । ६. 'कामनीयकविलोकन' । ७. 'क्षनातलम्' । ८. 'कुरु-
विन्दमणिमन्दिरेरञ्जलिहन्' । ९. 'तत्रानो' । १०. 'पदं हरिप्रस्थम्' । ११. 'अधिष्ठाय' ।
१२. 'विनिवेद्य' । इति पा० ।

भिलापपूरकाः पौरवा राजानः पूर्वं न्यवसन् तत्रेत्यर्थः) तत्र देशे इन्द्रप्रस्थतया पश्चात्ख्यातिगते तस्मिन् स्थाने वनी भवति लोकानघ्युषिततयाऽसंस्कारवशात् काननभावं प्राप्ते स्मरणमात्रकृतसन्निधानेन स्मरणमात्रोपस्थितेन सकलशिल्प पारदृष्टना समस्तगृहनिर्माणदिकलानिपुणेन विश्वकर्मणा देवशिल्पिना स्वकर्मणा स्वीयेन यत्नेन निर्मापितं विरचितं, रामणीयकस्य सौन्दर्यस्य अवलोकनेन वीक्षणेन सुलभः यः विस्मयभारः आश्चर्यगौरवम् (तत्पुरवीक्षणजनितं देवानां हृदये जायमानं यदाश्चर्यं तेन तेषां गुरुभूतत्वमत्रोपेक्षितं बोध्यम्) तेन गुह्यतरान् बृहदारान् अमरान् देवान् चोदुम् अक्षमतया अक्षततया क्षमातलम् भूतलम् अवलम्बमानैः आश्रयद्भिः विमानैः सुरयानैरिव कुरुविन्दमणि मन्दिरैः पद्मरागमणिनिर्मितैः गृहैः अम्रल्लिहम् आकाशचुम्बि, (तत्रपुरे पद्मरागमणिनिर्मितानि गृहाणि विमानानि व प्रतीयन्ते, तानि विमानानि देवान् चोदुमशक्तानि सन्ति भूमिमाश्रितानीति क्रियोत्प्रेक्ष्यते) जम्भरिपुनिदेशेन इन्द्रस्याज्ञया लम्मिततन्नामोपपदम् इन्द्रशब्देन चिह्नितपूर्वभाग संज्ञायामिन्द्रशब्दसङ्घटितम् इत्यर्थः । इन्द्रप्रस्थम् नाम नगरम् अधिष्ठिताय आश्रितवते युधिष्ठिराय निवेद्य स्वपुरं गन्तुमिच्छामीति निवेद्य स्वपुरे द्वारकायाम् अपि ईदृशीम् इन्द्रप्रस्थवर्त्तिसुपमासा दृशीम् सुपमां परां शोभां परीक्षितुं ज्ञातुम् इव यदुनन्दनेन श्रीकृष्णेन स्यन्दनेन रथेन प्रयये प्रतस्थे चलितम् । श्रीकृष्णो मम पुरे शोभेतादृशी विद्यते न वेति ज्ञातुमिवेन्द्रप्रस्थात् द्वारकां गत इत्यर्थः । 'वनीयको याचनकः' 'गोष्ठं गोस्थानकं तत्तु गौष्ठीनं भूतपूर्वकम्' 'कुरुविन्दः पद्मरागः' इति सर्वत्रामरः ॥

इन्द्रप्रस्थ नामक स्थान पुराने समयमें याचकोंकी कामना पूर्ण करनेमें कामधेनुमृत पुरुवंशी राजाओंका पूर्वतन स्थान था, फिर भी समयक्रमसे वह बन हो गया था, वहाँ स्मरणमात्र करनेसे विश्वकर्मा आकर उपस्थित हुए, वे सभी प्रकारके शिल्पोंके ज्ञाता थे ही, उन्होंने फिरसे अपने प्रयाससे वहाँ नगर निर्माण किया, उस नगरमें निर्मित नगर ऐसे लगते थे मानों उस नगरकी देखनेसे देवोंको बड़ा अचम्भा हुआ, उस आश्चर्यभारसे वे भारी हो गये, अतः उन्हें नहीं बहन कर सकनेके कारण यह विमान पृथ्वीपर आ गये हैं, ऐसे वहाँके पद्मराग मणिके बने मकान थे जो आकाशको छू रहे थे, इन्द्रकी आज्ञासे उस नगरके नामके पूर्वमें इन्द्रशब्द लगा दिया गया, इस तरह वह इन्द्रप्रस्थ नगर बसाया गया, वहाँ जब युधिष्ठिर प्रतिष्ठित हो गये तब भगवान् कृष्ण रथ पर आरुढ़ अपने नगर द्वारकाको चले गये, जानेके समय उन्होंने युधिष्ठिरने अनुमति ले ली, वे इसलिये द्वारका गये कि देखें—इन्द्रप्रस्थकी सी शोभा द्वारकामें है या नहीं ? ॥

प्राणायमानमहिलानय पाण्डुपुत्रान्शोणाविमाननुजिघृक्षुर्द्वारभूमा ।

एणाजिनेन घटितोद्गमनीयकृत्यो वीणाविनोदरसिको मुनिराविरासीत् ॥ २ ॥

प्राणायमानेति । अथ कृष्णे द्वारकां प्रयाते सति उदारभूमा महाप्रभावोपपन्नः एणाजिनेन मृगचर्मणा घटितम् सम्पादितम् उद्गमनीयकृत्यम् उत्तरीयान्तरीय-
रूपवस्त्रद्वयकार्यं येन तथोक्तः वीणाविनोदरसिकः वीणावादनव्यसनी मुनिः नारदः
प्राणायसाना अतिप्रियतया प्राणवदाचरन्ती महिला भार्या द्रौपदी येषां तान्
प्राणायमानमहिलान् इमान् युधिष्ठिरादीन् पाण्डुपुत्रान् अनुजिघृक्षुः दर्शनदाने-
नानुकम्पयितुकामः क्षोणौ भुवि आविरासीत् प्रकटीवभूव । इमान् पाण्डुपुत्रा-
न्दर्शनप्रदानेनानुग्रहीतुकामो नारदो मृगचर्मणी वसानः पृथ्व्यामायात इत्यर्थः ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २ ॥

कृष्णके चले जानेके बाद उदार प्रभाववाले मृगचर्मको पहने हुए एवं वीणा वजाने
वाले महर्षि नारद प्राणकी तरह अपनी स्त्री द्रौपदीसे प्रेम रखनेवाले पाण्डुपुत्रोंको दर्शन
प्रदान करके अनुकम्पित करनेके लिये पृथ्वी पर उतरे ॥ २ ॥

तपोनिधेरागमनेन सद्यः सभा विभोः स्तब्धजनारवापि ।

वीणारवानुदुतभृङ्गमालाकोलाहलैर्घोषितदिङ्मुखाम्भूत् ॥ ३ ॥

तपोनिधेरिति । विभोः प्रभोर्धर्मराजस्य सभा तपोनिधेः तपस्विनो नारदस्य
आगमनेन उपस्थित्या सद्यः तत्कालम् स्तब्धजनारवा शान्तलोकसञ्चारभाषणादि-
शब्दाऽपि वीणायाः नारदसम्बन्धिन्या महत्यानाम वीणायाः रवान् तन्त्रीनादान्
अनुदुतायाः अनुगच्छन्त्याः भृङ्गमालायाः भ्रमरततेः कोलाहलैः झङ्कारैः घोषितानि
मुखराणि दिङ्मुखानि दिग्वकाशाः यस्यां तादृशी अभूत् । यद्यपि तपस्विनो
नारदस्यागमनेन तत्रत्याः लोकाः स्तब्धा मूकाश्चाजायन्त तथापि नारदकरस्थवीणा-
नुगतभ्रमरझङ्कारैर्दिशो मुखरीवभृषुरित्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ॥ ३ ॥

यद्यपि नारदके आनेसे धर्मराजकी सभा स्तब्ध होकर निःशब्द हो गई, फिर भी
नारदकी वीणाके शब्दका अनुगमन करनेवाले भ्रमरोंके झंकार-कोलाहलसे दिशायें मुद्रित
हो उठीं ॥ ३ ॥

दृष्ट्वा नृपो देवमुनिं धिनीतो मौलिस्रजां धूलिमधूलिवृन्दैः ।

सपङ्कमाधाय तदङ्घ्रियुग्मं विपङ्कमात्मानमयं व्यतानीत् ॥ ४ ॥

दृष्ट्वेति । अयं नृपो युधिष्ठिरः देवमुनिं नारदं दृष्ट्वा साक्षात्कृत्य धिनीतो नम्रः
सन् मौलौ स्वक्षिरसि (स्थितानां) स्रजां पुष्पमालानां धूलयः परागाः मधूलयः
मकरन्दाश्च तेषां वृन्दैः समुदयैः तस्य देवमुनेनारदस्य अङ्घ्रियुग्मं पादयुगलं स-
पङ्कं कर्दमयुतम् आधाय कृत्वा आत्मानं स्वं विपङ्कं निष्पापम् व्यतानीत् कृतवान् ।

आगतस्य नारदस्य चरणौ नत्वा युधिष्ठिरः स्वं पापं प्राशुददित्यर्थः । अत्र नारद-
चरणयोस्सपङ्क्तवत्सत्त्वादनमुदया स्वीयपद्मापनोदनं चमत्कारप्रदं वर्णितम् । उप-
जातिरेव वृत्तम् ॥ १ ॥

धर्मराजने नारदको देखकर अपने शिरकी मालाके पराग तथा मकरन्दसे उनके
चरणोंको पङ्क्तुक्त बनाकर अपने सारे पाप पङ्क्त धो दिवे । नारदके चरणोंमें धर्मराजने
झुककर प्रणाम किया, उनके शिरपर वर्तमान पुष्पमालाकी धूलि तथा मकरन्दसे नारदका
चरण मलिन हो गया, और नारदको प्रणाम करनेके कारण धर्मराजके सभी पाप भुट
गये ॥ ४ ॥

मेध्यां वृसीमधिगतस्य विरिञ्चिसूनोरास्थाय संविधिमुदारमुदां कुरुणाम् ।
तस्याद्भुतागमनहेतुपरिच्छिदायां चित्तानि दूरपथवर्तनतामवापुः ॥ ५ ॥

मेध्यामिति । मेध्याम् पवित्राम् वृसीम् व्रतिजनोचितमासनम् अधिगतस्य
प्राप्तवतः तत्रोपविष्टस्येत्यर्थः, विरिञ्चिसूनोः ब्रह्मात्मजस्य नारदस्य सन्निधिं सामी-
प्यावस्थानं प्राप्य लब्ध्वा उदारमुदाम् प्रवृद्धहर्षाणां कुरुणाम् युधिष्ठिरादीनां
चित्तानि हृदयानि तस्य नारदस्य अद्भुतम् आश्चर्यकरं यदागमनम् अकस्मादुप-
स्थानं तस्य हेतोः कारणस्य परिच्छिदायां विभावेन किमर्थमयमायात इति विचारे
दूरपथवर्तनताम् सुदीर्घाध्वस्थितिम् दीर्घालोचनपरायणत्वम् अवापुः प्राप्तानि,
नारदस्य समीपे स्थित्वा तत्सङ्गसुखमनुभवन्तो युधिष्ठिरादयः किमर्थमयमायात
इति विषये दूरविभावनासक्तचित्ता अभूवन्नित्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५ ॥

ब्रह्माके पुत्र नारदजी पवित्र व्रतिजनोचित आसनपर बैठ गये, उनके समीपमें आकर
बैठे हुए कुरु-युधिष्ठिरादिको अपार अग्नन्द हुआ, उनके चित्त दीर्घ भावनामें पड़ गये
कि ये नारदजी अकस्मात् आये किस उद्देश्यसे हैं ? उन लोगोंने इस विषयमें बड़ी-
बड़ी भावनार्थ करना प्रारम्भ कर दिया कि आखिर इनका यहाँ आना किस अभिप्रायसे
हुआ है ? ॥ ५ ॥

निकुञ्चिते तेन धृता निजाङ्गे विपञ्चिका मौनमवाप्य तस्थौ
पाञ्चालिकावन्दनवादशैलीमाधुर्यमाकर्ण्य विलज्जितेव ॥ ६ ॥

निकुञ्चित इति । निकुञ्चिते संकोचिते (अप्रसारिते) निजाङ्गे स्वीये क्रोडे तेन
नारदेन धृता विपञ्चिका वीणा पाञ्चालिकायाः द्रौपद्याः या वन्दनवादशैली प्रणा-
मावेदनप्रकारस्तस्याः साधुर्यम् आकर्ण्य श्रुत्वा विलज्जिता वीणा इव मौनमवाप्य
मूकीभूय इव तस्थौ । अयमाशयः—उपविष्टो नारदो वीणां स्वाङ्गे निधाय युधिष्-
ठादिभिः सह संलिलपिपया तद्वादनान्न्यवर्तत, तेन सूका वीणा द्रौपद्या नारदो-

देश्यकप्रगामावेदने यत्स्वरमायुषं तदाकर्णतेनैव मूकीभूय स्थितेत्युच्चेयते । हेतुवे-
द्यास्तुष्टोऽलङ्कारः ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ ६ ॥

नारद पक्षी नारदर बैठ गये, नरदकी सिनदी हुई गोदमें बीणा मौन होकर पड़ी
दी क्योंकि वे युधिष्ठिरादिके साथ बात करनेकी अभिप्रावसे बीणा बजाना छोड़ चुके
थे, उस सनव वह बीणा पेसी लगती थीं नानो दौपदीने जो अपना प्रगाम नारदसे
निर्वाह किदा उसमें उसका स्वरमायुषं सुनकर वह बीणा लज्जित हो गई हो ॥ ६ ॥

राक्षामुना समुचितेषु समाजनेषु पात्रैश्च पाणिनिवृत्तैः प्रचलैश्च वेत्रैः ।
निर्वर्तितेषु रभसेन निर्वर्तितेषु स्मित्वा मियो गिरममापत धावृत्तुः ॥ ७ ॥

राक्षानुनेति । धावृत्तुः वक्ष्यः पुत्रो नारदः अमना राजा युधिष्ठिरेण पाणिनि-
वृत्तः परिजनकरगृहीतैः पात्रैः पूजोपकरणधारकस्याख्यादिभिः समाजनेषु सत्कार-
पूजनेषु निर्वर्तितेषु सत्सु प्रचलैः प्रसरद्भिः लोकाशिवारयितुं चलद्भिः वेत्रैः वेत्र-
दण्डैश्च समाजनेषु समास्थितलोकेषु रभसेन हठेन निर्वर्तितेषु दूरीकृतेषु सत्सु च
मियो रहसि एकान्ते स्मित्वा हासपूर्वकं गिरं वक्ष्यमाणलक्षणां वाचममापत, यदा
युधिष्ठिरो नृत्यपात्रस्थितैः पात्रैर्नारदस्य पूजां समपादयद्यदा च वेत्रदण्डैस्ततः
स्थानात् जनतां दूरीकृतवांस्तदा एकान्ते जाते नारदः स्मयमानः सन् वक्ष्यमाण-
प्रकारेणोक्तवानित्यर्थः ॥ ७ ॥

जब राजा युधिष्ठिरने परिजनहस्तस्थित पात्रोंसे नारदकी पूजा सन्मन्त्र कर दी, और
तत्सुकिहस्तावस्थित वेत्रदण्डों द्वारा समाने वर्तमान जनसमुदायको वहाँसे हटा दिया,
तब एकान्तमें नारदने सुन्दराते हुए इस प्रकार कहना प्रारम्भ किया ॥ ७ ॥

लाक्षागृहाद्यदध्यावि साक्षादिव रतिः प्रिया ।

यद्व्यवाहिं च युष्माभिस्तद्व्ययं हि सतां मुदे ॥ ८ ॥

लाक्षागृहादिति । (हे कुरवः, युष्माभिः) लाक्षागृहात् लाक्षागृहदाहजन्य
संभावितदाहात् यद् अध्यावि व्युत्तम् निस्तृतम् (आत्मानो गोपायिताः) यद्
(च) साक्षात् रतिः रतितुल्या सुन्दरी प्रिया द्रौपदी व्यवाहि परिणयविधिना
प्राप्ता तत् व्ययम् हि सतान् सज्जनानां मुदे हर्षाय जातमिति शेषः । परापञ्चवृत्तेः
परकीयशुभसम्पदश्च सज्जनानन्दहेतुतया भवत्सु लाक्षागृहसम्भावितान्निदाहविषयो
निवृत्तेषु सत्सु द्रौपदीस्वरूपस्त्रीरत्नलाभेन समृद्धयत्सु च सत्सु सतमानन्दः समवि-
कनपुण्यदित्यर्थः ॥ ८ ॥

आप लोग जो लाक्षागृहसे बच गये, और आपने जो साक्षात् रति सटकी प्रिया द्रौपदी
का पाणिग्रहण कर दिया इन दोनों बातोंसे सज्जनोको आनन्द हुआ, फलतः हम भी
आपके इन बन्धुदर्योसे प्रसन्न हैं ॥ ८ ॥

स्वतोभातमतीनां वः कुतो वाऽन्यानुशासनम् ।

मौनं तु सुहृदाख्येये दूनं वक्तारमादिशेत् ॥ ६ ॥

स्वतोभातेति । स्वतः आत्मना भाताः प्रकाशिताः मतयः कर्त्तव्याकर्त्तव्यबुद्ध्यो येषां तादृशानाम् भवतां पाण्डवानाम् अन्यानुशासनम् परकृतं हिताहितोपदेश-
नम् कुतः ? नोपपद्यत इत्यर्थः । किन्तु सुहृदाख्येये मित्रवाच्ये विषये मौनम् मृकीभूयावस्थानम् वक्तारम् वचनसमर्थम् जनम् दूनम् सन्तप्तम् आदिशेत्,
यदि वक्तुमीशः स्वतोभातमतीनामपि हिताहितं न ब्रूयात्तदासौ कदाचित्तापमनु-
भवेदिति बुद्ध्वा स्वतो विवेकिनोऽपि भवतः किञ्चिदुपदिशामीत्याशयः ॥ ९ ॥

यद्यपि आप स्वयं हिताहितज्ञानसम्पन्न हैं, आपको दूसरोंके उपदेशकी आवश्यकता नहीं है, परन्तु मित्रोंको जो बात कहनी चाहिये उस बात में चुप्पी लगा जाना कभी सन्तापप्रद हो जाया करता है, इसलिये आपसे कुछ कहना चाहता हूँ ॥ ९ ॥

अष्टमी किल शिखा वधूरियं भाति याजमखवेदिवर्हिषः ।

यूयमभ्रसरिता वृतान्वयाः पावनः खलु भवत्समागमः ॥ १० ॥

अष्टमीति । इयम् प्रत्यक्षदृश्या वधूः द्रौपदी याजमखवेदिवर्हिषः याजनामक-
मुनेः मन्त्रे पुत्रेष्टियानो याः वेदयस्तासु स्थितस्य वर्हिषः अग्नेः अष्टमी सप्ताधिका
शिखा ज्वाला (इव अतिप्रकृष्टप्रकाशा पृत्ता च) अस्तीति शेषः, यूयम् पाण्डवाश्च
अभ्रसरिता गङ्गया वृतः स्वपरिणेत्यत्वेन स्वीकृतोऽन्वयः वंशो येषां तादृशः, भवतां
द्रौपद्या युष्माकं च समागमः दाम्पत्यलक्षणः सम्बन्धः पावनः अतितरां पवित्रः,
पुरा द्रुपदो याजं पुरोधसं कृत्वा पुत्रीयामिष्टिमकृतेति तत एव च द्रौपदी जातेति
तस्यास्तन्मखवेदिवर्हिषशिखात्वमुक्तं तेन तस्याः कुलशुद्धिरभिधीयते, भवतां च
वंशो गङ्गया वृतस्तद्युष्माकं समागमोऽतितरां पवित्र इत्यर्थः ॥ १० ॥

आपकी वधू द्रौपदी क्या है, याज नामक ऋषि द्वारा सम्पादित पुत्रीवेष्टि बागकी
वेष्टीमे अवस्थित बहिरा आठवीं शिखा है, और आपके वंशको स्वयं गङ्गाने (शान्तनुके
साथ विवाह करके) वरण किया था, अतः आप लोगोंका यह विवाहसम्बन्ध अतीव
पवित्र है ॥ १० ॥

जायया च पतिभिश्च कदाचिज्जायते स्म नहि दम्पतिशब्दः ।

अद्भुतस्य खलु तस्य जगत्यामर्थसामनुभवन्ति भवन्तः ॥ ११ ॥

जाययेति । जायया भार्यया (एकस्या भार्याया व्यञ्जनायैकवचनम्) पतिभिः
स्वामिभिः बहुभिः (बहुवचनमत्रापि सामिप्रायम्) दम्पतिशब्दः कदाचिदपि
नहि जायतेस्म भवतिस्म एका भार्या पतिश्चैव एतद्बोधयितुमेव दम्पतिशब्दः

न तु बहवः पतयः पत्नी चैकेति बोधयितुम् । जाया च पतिश्चेति विग्रहे
स्य दम्भात्रो निपात्यते, तदा दम्पतिशब्दसिद्धिः न च दम्पतिशब्दः स्व-
भावतो जायामेकां तत्पतिश्चैकमभिधत्ते, नत्वेकाधिकपतिसहचरितामेकां भार्यामा-
हेत्यर्थः । सृयम् पाण्डवाः द्रौपदी च अदभुतस्य आश्चर्यकरस्य तस्य दम्पती शब्दस्य
अर्थताम् वाच्यत्वम् अनुभवन्ति । एका द्रौपदी भार्या भवन्तश्च पञ्चपाण्डवाः पतयः
इति न श्रुतं पूर्वमित्याश्चर्यं जनयति लोकानामित्याशयः । स्वागतावृत्तम् ॥ ११ ॥

जाया—स्त्री एक हो और पति बहुतसे हों, इस अर्थमें दम्पति शब्दका प्रयोग कभी भी
नहीं हुआ था, यह आश्चर्यकी बात है कि आप पाण्डव तथा द्रौपदी उसी दम्पति शब्दने
कहे जाते हैं । अर्थात् आप पाँचों पाण्डव द्रौपदीरूप एक पत्नीसे दम्पति कहे जाते हैं वर
अदभुत बात है ॥ ११ ॥

एकस्मै स्पृहयालूनामिष्टाय सुधियामपि ।

करस्थमेव ब्रुवते कलहं निधनावधिम् ॥ १२ ॥

एकस्मै इति । एकस्मै इष्टाय अभिलषितवस्तुने स्पृहयालूनाम् कामनाशालिनां
सुधियां कर्तव्यज्ञानवताम् अपि निधनावधिम् मरणान्तम् कलहं विरोधम् कर-
स्थम् हस्तगतम् अनायासलभ्यम् एव ब्रुवते वदन्ति नीतिविद् इति शेषः । एक-
मेव वस्तु कामयमानाः सुधियोऽपि विरुध्य मरणान्तं तत्फलमाप्नुवन्तीति नीति-
कुशला वदन्तीति भावः । तथोक्तं असन्नराधवे—‘एकामिषाभिलाषो हि मूलं वैर-
महातरोः’ इति ॥ १२ ॥

एक ही वस्तु की कामना करनेवाले सुधीजन भी मरणान्तिक परस्पर वैरकी अनायास
ही प्राप्त कर लेते हैं, ऐसा नीतिज्ञोंका कथन है । यदि एक ही वस्तु की कामना दो व्यक्ति
करने लगे तो वे कितने भी बुद्धिमान् क्यों न हों, उनमें मरणान्त विरोध अनायास
उत्पन्न हो जाता है ॥ १२ ॥

सुन्दोपसुन्दौ सहजावभीकौ सुरेष्विव कापि सुराङ्गनायाम् ।

अन्योन्यमाहत्य पुरा यमस्य मनोभवेषोरिव लक्ष्यमास्ताम् ॥ १३ ॥

सुन्दोपसुन्दाविति । पुरा पूर्वसमये सुन्दोपसुन्दौ नाम नहजौ सोदरौ भ्रान्तौ
सुरेषु देवेषु (अभीकौ-निर्मयौ) इव क्वापि सुराङ्गनायाम् तिलोत्तमाख्यायां देव-
ललनायां विषये अभीकौ कामुकौ सन्तौ अन्योन्यम् परस्परम् आहत्य प्रहार
कृत्वा मनोभवेपोः कामवाणस्य इव यमस्य लक्ष्यम् चक्षुर्विषयः वेध्यश्च वास्ताम् ।
सुन्दोपसुन्दौ नाम सोदरौ राज्ञसौ तिलोत्तमां कामयमानौ परस्परप्रहारेण मृता-
विति पौराणिकी कथा । तौ हि देवेष्वभीकौ निर्मयौ तिलोत्तमायाश्चाभीकौ कामु-
का—‘अभीकः कामुकं ऋग् शंभौ च भयवर्जिते’ इत्यमरः । यथा च तौ कामवाणानां

लक्ष्यौ वेध्यौ जातौ तथैव यमस्यापि लक्ष्यौ दर्शनविषयौ जातवः ।
उपजातिवृत्तम् ॥ १३ ॥

पुगने जमानेनै नुन्द उपनुन्द नामक सोदर भ्राता दो राक्षस हुए थे, वे दबोसों
जित प्रकार अभीष्ट (निर्मय) थे उसी प्रकार तिलोत्तमाके विषयमें अभीष्ट-कामुक थे,
फलतः एकने दूसरे पर प्रहार किया और जित प्रकार वे कामदेवके बाणोंके लक्ष्य-
वेध्य हुए थे उसीप्रकार यमके लक्ष्य-दृग्गोचर बने, यमपुर गये । इस श्लोकमें-अभीष्ट-
निर्मय एवं कामुक, लक्ष्य-वेध्य एवं द्रष्टव्य यही श्लेष चमत्कार उत्पन्न करता है ॥ १३ ॥

तत्सौभ्रात्रशारव्यस्य द्वैधीकरणकेलये ।

भवतां मारचापेषू भवतां मा वधूकृते ॥ १४ ॥

तदिति । तत् एकपत्नीविषये बहूनामनुरागस्य विपदाघायकत्वस्य दृष्ट्वा-
द्देनोः भवतां पाण्डवानां सौभ्रात्रे भ्रातृस्नेह एव शारव्यं लक्ष्यं तस्य द्वैधीकरणं
भेदनम् एव केलिः तस्मै मारचापेषू कामस्य धनुर्बाणौ वधू कृते द्रौपदीं निमित्ती
कृत्य मा भवताम् न जायेताम् । अयमाशयः—एकस्याः कामिन्या विषये एकाधि-
कासक्तेर्भयावहत्वस्य दृष्टान्तैः प्रमितत्वेन सम्भवति भवतामपि सौभ्रात्रे कामस्य
चारबाणौ छिन्ध्यातां तन्माप्स्तु, अतः पूर्वत एव तद्विषये भवद्भिर्भवितव्यं दत्ताव-
धानैरित्याशयः ॥ १४ ॥

ऐसा न हो कि कामदेवके धनुषबाण द्रौपदीके निमित्त आप लोगोंके भ्रातृस्नेहको
लक्ष्य बनाकर उसके भेदनकी केलि करने लगे, अर्थात् द्रौपदी विषयक कामवासनासे
प्रेरित होकर आप लोग भाई-भाई में कहीं लड़ न जाये ॥ १४ ॥

इति रहस्यं तपस्विनिदेशं शुभदं तर्कयन्तस्ते कौन्तेयास्तस्यैव सम-
क्षमसिधारासगन्धां संधामिमामाववन्धुः ।

इतीति । इति प्रोक्तप्रकारकं रहस्यं गोप्यं तपस्विनिदेशं महर्षेर्नारदस्याज्ञां
शुभोदकं कल्याणोपपादकं तर्कयन्तः भावयन्तः, तपस्विनोऽमुनानिदेशेन कल्याण-
सन्माकं जायेतेति परामृशन्तस्ते युधिष्ठिरादयः कौन्तेयाः कुन्तीपुत्राः तस्य नारदस्य
समक्षम् पुरत एव असिधारासगन्धाम् चङ्गधारासदृशीं दुर्लभ्याम् इमाम् वक्ष्य-
माणप्रकारान् सन्धाम् प्रतिज्ञां नियमम् आववन्धुः कृतवन्तः । 'सन्धा प्रतिज्ञा
पर्यादा' इत्यमरः ।

इत प्रकारका रहस्यभूत महर्षि नारदका वचन कल्याण कर समझते हुए पाण्डवोंने
नारदके सामने ही यह असिधारा सन्धा दुर्लभ्य प्रतिज्ञा की वही ।

एते वयं चातका इव जीवनमयं वर्षमेकैकमवलन्व्य प्रियया सममनया
मुखेन वत्स्यामः ।

एते इति । एते वयं पाण्डवाः (पञ्चापि भार्यया एकया कृतविवाहाः) चातकाः पश्चिमेदाः इव जीवनमयम् विरोधनिरोधद्वारा जीवनप्रदम् एकैकं वर्षम् सग्वत्सरं वृष्टिं च अवलम्ब्य अनया प्रियया द्रौपद्या मम सुखेन आनन्देन वत्स्यामः स्यास्यामः । यथा चातका जीवनप्रदं जलवर्षमेकमादाय सुखं जीवन्ति तथा वयमपि मियोविरोधपरिहारेण प्राणरक्षोपायं सग्वत्सरमेकमवलम्ब्य प्रिययाऽनया सहसुखं वत्स्याम इत्यर्थः । अत्र गद्यसूत्रेण जीवनमयम् इत्यत्र जीवनमयम् इत्यस्य जलरूपं वर्षमिति चातकपक्षे पाण्डवपक्षे च जीवन प्रदम् वर्षम् कालपरिमाणभेदमित्यर्थभेदः । स्पष्टमन्यत् ।

हम पाण्डव एक वषका नियम बाध लेते हैं, जिससे परस्पर विरोध छूट जायगा हमारे जीवनकी रक्षा होगी, और प्रिया द्रौपदीके साथ मानन्द रहेंगे, वैसे चानक एक वृष्टि जल्दी पकर अपनी प्रियाके साथ मानन्द रहना है । नियम ऐसा होगा कि उसे कोई बाधनेका साधन नहीं करेगा, वह हमारे बीचमें नज़्वाग्वी धारणी तरह रहेगा ।

तथाभूतेष्वस्मासु यो मिथुनकृतोपवेशे देशे दृशापि प्रविशेत्सोऽयं वृजिनं विहातुमजिनं परिधाय सुकृतसार्थसमर्थापकतीर्थपरिमृष्टास्वष्टासु दिक्षु तत्त्रिगुणसंख्यान्पश्चान्क्षान्क्षपयेदिति ।

तथाभूतं भवति । तथाभूतेषु वदसन्धेषु एकं वर्षमनया सहामुकस्तिष्ठेदिति कृतनियमेष्वस्मासु पाण्डुपुत्रेषु सत्सु योऽन्यतम पाण्डवः मिथुनकृतोपवेशे सभायेंण पाण्डवान्यतमेनाध्युषिते देशे स्थाने दृशाऽपि (किमुतकायेन) प्रविशेत् सोऽयं वृजिनं विहातुं पापं परिमार्जयितुम् अजिनं चर्म परिधाय वसित्वा सुकृतसार्थसमर्थापकतीर्थपरिमृष्टासु पुण्यराशिजनक तत्तत्तीर्थयुतासु अष्टासु दिक्षु तद्विगुणसंख्यान् चतुर्विंशतिम् पञ्चान् पञ्चदशदिग्ब्रह्मात्मककालान् क्षपयेत् गमयेत् । यत्र द्रौपद्या सह स्थानुं निर्धारितपर्यायः कश्चिदस्मासु तिष्ठेत्तत्र स्थाने यदि तदितरः कश्चनास्मासु प्रविशेत् तदा कृतनियमभङ्गः नः नियमभङ्गनरूपं पापं प्रहालयितुं एतत्तत्पस्विषेपः सन् पुण्यप्रदतीर्थयुतास्वष्टासु दिक्षु भ्राम्यन् दिक्संख्यात्रिगुणसंख्यान् पञ्चान् व्यतियापयेत्, वर्षमेकं गमयेदित्यर्थः । 'कलुषं वृजिनं नोऽयम्' इत्यमरः ।

नियम बाध लेने पर एक आठनीके साथ जहाँ पर द्रौपदी बठी सोई रहेंगा वहाँ कोई दूसरा पाण्डव चला जायगा तो वह नियम भङ्गजन्य पापके प्रक्षालनके लिये चर्म पहनकर (नपस्वी वेष धारण करके) पुण्य राशि प्रदान करनेवाले तीर्थोंसे जुन आठों दिशाओंमें चौबीस पक्ष (एक वर्ष) बितावे ।

राजा निदेशकृदभूदिति धातुसूतोरन्तर्मुदो निरवधेरिदमास चिह्नम् ।

यत्तस्य पाणिरकरोन्मृदुकण्ठगीतेवीणागुणे विवशरिङ्गणमङ्गुलीनाम् ॥१५॥

राजेति । मृदुकण्ठगीतेः मधुरकण्ठध्वनेः धातृसूत्रोः नारदस्य पाणिः करः वीणागुणे वीणोपरि अङ्गुलीनां करजानां विवशरिङ्गणम् अश्वत्थान्तं चलनमकरोत् (स्वतोऽङ्गुलयः पश्चिलिताः) इति अङ्गुलीनां स्वतः सञ्चारः—राजायुधधिरः निदेश-
कृत् उक्तपालनकरः अभूत् इति कण्ठात् निरवधेः अनन्तायाः अन्तर्मुदः आन्तरि-
कानन्दस्य चिह्नम् आस बभूव । युधिष्ठिरे नारदोक्तमर्थं स्वीकृतवति सति यन्नारदस्य
करो वीणागुणोपरि त्रमणं चक्रे, तेन नारदस्य हृदये राज्ञा आज्ञापालकत्वं प्रतीत्यो-
त्पद्यमानस्य महान् आनन्दस्यानुमानमजायतेत्यर्थः । अत्र विवशाङ्गुलीस्त्रलनेना-
न्तर्मुदोऽनुमानालङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३५ ॥

नधुर कण्ठ ध्वनि धाले नाद । अङ्गुलियो वरवश वीणाके तारोपर नांचने लगीं ।
रसीने वर प्रकट होना था कि कण्ठाके पुत्र नारदके हृदयमें युधिष्ठिर द्वारा अपनी अङ्गुली
नाम स्थिति जानेसे अनाम आनन्द हो रहा है ॥ १५ ॥

तस्मिन्नभःसरणिमुत्पत्तिने मुनीन्द्रे सा तेषु पञ्चसु समं बधूते मृगाक्षी ।

सांक्रन्दनेषु विटपध्विव दानलक्ष्मीर्मानोभवेषु जयमिन्दिरिवाशुनेषु ॥ १६ ॥

तस्मिन्ना न । तस्मिन्मुनीन्द्रे नारदे नभः सरणिम् आकाशमार्गं प्रत्युत्पत्तिने
उद्भूते सति सा मृगाक्षी हरिणनेत्रा द्रौपदी पञ्चसु तेषु पाण्डवेषु युधिष्ठिरादिषु पञ्चसु
साङ्क्रन्दनेषु इन्द्रस्वामिकेषु पारिजातादिषु विटपिषु तरुषु दानसम्पदिव वितरण
समृद्धिगिव पञ्चसु मानोभवेषु कामसन्धन्विषु आशुनेषु वाणेषु मिद्धिः सर्वलोक
जय इव समं नुल्लयादुरागं बधूते स्थिता । अयमाशयः—नारदे वक्तव्यमुक्त्वा स्वर्ग-
मार्गं प्रत्युत्पत्तिने सति सा द्रौपदी पञ्चापि पाण्डवान् समेनानुरागेण प्रसादयामास,
यथा पञ्चन्वपि सुरतरुषु समानैव दानलक्ष्मीर्यथा वा पञ्चन्वपि कामवाणेषु समैव
त्रिजयशक्तिरिति । मालोपमाञ्जलकारः, 'मालोपमा यदेकस्योपमानं बहु दृश्यते'
इति लङ्गणान् ॥ १६ ॥

नारद जब आकाशमार्गसे ऊपर उड़ गये तब वह मृगाक्षी द्रौपदी पाँचों पाण्डवों पर
समान भावसे वन्दने लगी, वैसे पाँचों सुरतरुओंपर दानशक्ति समान रहती है और
कन्दारों पर पाँचों वायों पर मा लौन विक्रयशक्ति नुल्लय हो गइती है ॥ १६ ॥

विप्रः कश्चन तत्र जावय मुजाबुद्धृत्य चौरैर्हृता

गावो मे निखिला हतोऽस्मि विविना वत्सोऽपि नो शिष्यते ।

राजन् ! राज्यमिदं विमुञ्च वसुधां शास्मीति सर्वान्मृपा-

क्तिन्ना हामयमीति रोषकटुवाङ्मय ययौ मूपतेः ॥ १७ ॥

विप्रः कश्चनेति । तत्र इन्द्रप्रस्थपुरि जालु कदाचित्—‘निखिलाः सर्वाः मे गावः, चौरः तस्करैः हताः चौर्येणनीताः विधिना भाग्येन हतोऽस्मि मृतोऽस्मि, वत्सोऽपि एकोऽपि वत्सो न शिष्यते न त्यक्तः, हे राजन् युधिष्ठिर, इदं (यत्र ब्राह्मणस्वमपि न सुरक्षितं तादृशमुपद्रवभूयिष्ठं) राज्यम् विमुञ्च त्यज, अहं तव स्थाने वसुधां शास्मि, पालयामि (मयि पालयति च नोपद्रवाः स्युरिति व्यङ्ग्यम्) । इति एवम्, सर्वान् नृपान् किं हासयसि ? सर्वेपि राजन् ईदृशा एव वलीवाः सज्जाना यैर्ब्राह्मण रक्षाऽपि न कर्तुं पार्यते इति किमुपहासस्य पात्राणि करोषि ? इति एवञ्च रोषकटुवाक् कोपकठोरवचनः कश्चन विप्रो ब्राह्मणः भुजाबुद्धृत्य हस्ताबुद्धृत्य (आक्रोशन्) भूपतेर्धर्मराजस्य द्वारं गयीं प्राप्तः । कदाचिदेको ब्राह्मणो युधिष्ठिरस्य द्वारमायातः सन् आक्रोशद्यत् मम गावश्चौरैर्हताः, त्वं भुञ्जराज्यं तव राज्यस्थितिर्नोपयुक्ता, त्वया राज्ञा सर्वेषां राज्ञामुपहासा भवतीति कथितवांश्चेत्यर्थः ॥ १७ ॥

किंता समय एक ब्राह्मण युधिष्ठिरके दरवाजे पर आया, वह दोनों हाथ उठाकर क्रोधके मारे कड़वी बातें कह रहा था कि—हमारी सारी गावें चौरोंने हरली हैं, भाग्यने मुझे मार दिया, एक बछड़ा भी नहीं बचा है, महागज, आप राज्य त्याग कर दें, मैं इस राज्यका शासन करूँगा (जिससे अपराधीको दण्ट दिया जा सके) आप क्यों अपनी अकर्मण्यतासे सभी राजाओंका उपहास करवा रहे हैं ? ॥ १७ ॥

दृष्ट्वा त मधुरस्मितोऽथ विजयः कृत्वासनादुत्थितिं

नत्वाङ्घ्रौ समवेक्ष्य भृत्यमिह मां ब्रह्मन् ! सहस्र्य क्षणम् ।

गावस्ते स्वयमाव्रजेयुरधुनेत्याश्वास्य दस्यून्पुरः

प्राविक्षन्मनसा ततस्तु नृपतेः शंखाय गेहं स्वयम् ॥ १८ ॥

दृष्ट्वा नमिति । अथ विप्रकृताक्रोशश्रवणानन्तरम् मधुरस्मितः मिष्टहासो विजयः अर्जुनः तं विप्रम् दृष्ट्वा पुरोवीक्ष्य आसनात् उत्थितिं कृत्वा ब्राह्मणस्य सत्काराय त्वमासनं विहायोत्थाय अङ्घ्रौ ब्राह्मणस्य चरणद्वेजे नत्वा प्रणम्य हे ब्रह्मन्, मां भृत्यं स्वसेवकं समवेक्ष्य मत्वा क्षणं सहस्रं तिष्ठ दासे मयि दयां कृत्वाऽत्र मां प्रतीक्षस्वेत्यर्थः । अधुना सम्प्रति ते तव ब्राह्मणस्य गावः चौरापहता धेनवः स्वयम् धात्मनैव आव्रजेयुः परावृत्त्यागच्छेयुस्तत्राधिकस्य प्रयासस्यावश्यकतानास्तीत्यर्थः । इति एवं प्रकारेण (तं ब्राह्मणम्) आश्वास्य धैर्यं लभयित्वा पुरः प्रथमं मनसा दस्यून् विप्रगावपहारकान् चौरान् प्राविक्षत् प्रविष्टः तान्भ्यालवान्, कवमे स्युरमीचौरा इति चिन्तितवान्, परतश्च ततः शंखाय शस्त्रमासादयितुं नृपतेः धर्मराजस्य गेहं विश्रामागारं प्राविक्षत् प्रविष्टवान् । अत्र प्राविक्षत् इत्यस्य मनसेतिकरणयोरो चिन्तनार्थता, निरूपपदकत्वे तु स्वार्थपरतेति बोध्यम् ॥ १८ ॥

उस आक्रोशपरायण ब्राह्मणको देखकर अर्जुन आसन छोड़कर खड़े हो गये, उसके

चरणोंमें शिर नवाया । आप मुझे अपना दास समझकर कुछ देरके लिये वहाँ प्रतीक्षा करें; आरक्षी गावें खुद लौट जाएंगी, इस प्रकार ब्राह्मणकी आश्वसति करके अर्जुनने पहले मनसे चोरोका विचार किया,—सोचा कि ब्राह्मणकी गायोंका चुगनेवाला दौन ही नकल है ? इसके बाद खुद गरीरसे धर्मगजके विश्रामागारमेंसे शस्त्र लेनेके लिये उत्तमें पैठ गये ॥

तत्र तेन जगृहे तदस्विना चक्षुषा नृपतिरङ्गनास्वः ।

पाणिना च सशर शरासनं पूर्तये सपदि विप्रवासयोः ॥ १६ ॥

तत्र तेनेति । तत्र नृपतेर्भवने तरस्विना बलवता वेगवता च तेन अर्जुनेन अङ्गना-
ससः स्त्रीद्वितीयः द्रौपद्या युक्तः नृपतिः युधिष्ठिरः चक्षुषा नयनेन सशरं बाणयुतं
शरासनञ्च पाणिना हस्तेन सपदि तत्काहे विप्रवासयोः विप्रगृहवियोगयोः पूर्तये
भरणाय मंगमाय च जगृहे दृष्टः उपादीयत च । अयमाशयः—तस्मिन् भवनेऽर्जुनो
राजानं द्रौपद्या सह शयानं दृष्टवान् येन पूर्वोक्तप्रतिज्ञानुसारं तेन विप्रवासः—
चतुर्विंशतिं पञ्चान् यावत् तीर्थप्रवासः पूरणीय आपतितः, तत्रैव गृहे चासौ शर-
युतं स्वं धनुर्गृहीतवान्येनासौ चौरैरपहता गाः प्रत्यानीय ब्राह्मणस्य वासं गृहं
पूरयिष्यतीति ॥ १६ ॥

राजाके कर्मे जाकर अर्जुनने अपने नेत्रसे द्रौपदीके साथ वर्तमान युधिष्ठिरको देखा,
जिसने उसकी नारदके सामने किये गये नियमके अनुसार तीर्थप्रवास करना पड़ना और
हाथसे धनुषबाण उठाया, जिसके बाग वे डगी गई गावें लौटा कर ब्राह्मणके घर-
विप्रवास—को गोपनसे पूर्ण करेंगे ॥ १६ ॥

विनिर्गतोऽसौ विशिखानिव स्वकान् विमुक्तजीवान्विरचय्य तस्करान् ।

नितान्तवेगामिव गोपरम्परं निवर्तयामास शुचं द्विजन्मतः ॥ २० ॥

विनिर्गत इति । असौ गृहीतशरासनः श्वचापोऽर्जुनः विनिर्गतः स्वपुरादिप्रक्रान्तः
सन् स्वन् स्वीयान् निजान् विशिखान् बाणानिव तस्करान् चौरान् विमुक्तजीवान्
त्यक्तप्रत्यङ्गान् मुक्तप्राणांश्च विरचय्य कृत्वा नितान्तवेगाम् अनिवेगेन प्रधावन्तीम्
गोपरम्पराम् इव नितान्तवेगाम् अतिप्रवृद्धां द्विजन्मतो ब्राह्मणस्य शुचम् शोकम्
निवर्तयाम गृहं प्रत्यावर्तयामास समापयामास च । अयमर्थः—चापमादाय चलि-
तोऽर्जुनः स्वधनुःप्रत्यङ्गातो बाणान् विमुच्य तस्करान् गतजीविनांश्च विधाय
गृहाभिमुखधावितया सान्निध्यवेगामिव ब्राह्मणस्य गां तदीयां प्रवृद्धां शुचम्
अपि निवृत्तां चकार । अत्र जीवाशब्दस्य प्रत्यङ्गा जीवितं चार्थः—तथा चामरः—
'जीवा जीवन्तिका भूमिर्माँर्वी जीवितवृत्तिषु' इति । अत्र तुल्ययोगिता द्वयम् ॥२०॥

अर्जुन चार बैकर गावसे बाहर हुए, बाणोंको प्रत्यङ्गसे छोड़ा और धनुषगनकी
जीवनशोका समाप्त हुई, अनन्तर मुक्त हुई गावें वेगके साथ ब्राह्मणके घर लौट आई और
ब्राह्मणका बड़ा दुःख शोक निवृत्त हो गया ॥ २० ॥

प्रयाणनन्त्रे तदनु स्वमौलौ पार्थस्य जज्ञे नियमाभिपेकः ।

प्रागेव तीर्थोपगमात्पवित्रैर्वाष्पैर्नरेन्द्रस्य वियोगभीरोः ॥ २५ ॥

प्रयाणनन्त्र इति । तदनु ब्राह्मणमन्त्रान्धगर्वाप्रत्यावर्त्तनानन्तरम् प्रयाणनन्त्रे तीर्थ-
यात्रार्थं युधिष्ठिराज्ञामाम् दयितुं तच्चरणप्रणते पार्थस्य स्वमौलौ निजमन्त्रके वियोग-
भीरोः अर्जुनवियोगाद्भीतस्य नरेन्द्रस्य राज्ञोयुधिष्ठिरस्य वाष्पैः अध्रुमिः तीर्थो-
पगमान् तत्तत्तीर्थप्राप्तं पूर्वमेव नियमाभिपेकः व्रतस्नानम् जज्ञे अजायत । अय-
माशयः—ब्राह्मणस्य गाः प्रत्यावर्त्त्य नियमरक्षार्थं तीर्थभ्रमणायोद्यतोऽर्जुनो राजश्र-
रणयोः प्रणतस्तन्म्यां स्थितौ तद्वियोगभीतस्य राज्ञो नयनाभ्यां प्रवहमानोऽध्रु-
मरोऽर्जुनस्य शिरसि पतित्वा तं स्नपयामास, मन्येऽर्जुनस्तीर्थ प्राप्तेः पूर्वमेव निय-
माभिपेकं प्राप्तवानिति । अत्र गम्योत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ॥ २५ ॥

प्राथम्यं कार्यार्थं लौटा कर अर्जुनं नारदके सामने की गइ प्रतिष्ठाके प्राप्ताय
तीर्थयात्राको तैयारी करके राजाको आज्ञा प्राप्त करनेके लिये उनके चरणों पर शिर रखा,
अर्जुनके माँवा वियोगसे दुर्गा युधिष्ठिरकी आँखोंसे आँसूका प्रवाह बह चला, उससे
उनका शिर झीग गया, ऐसा लगता था मानों अर्जुनको तहाँमें पहुँचनेसे पूर्व ही नियम-
स्नान प्राप्त हो गइ हो ॥ २५ ॥

स धीरधीरत्युच्छिन्नेन कृच्छ्रेण राज्ञा कृताभ्यनुज्ञो बलकलं घनं घना-
बलह्वनाय परिधाय मलयानिल इव मनुष्यधर्मणा राजन्वर्ती काष्ठां प्रति-
ष्ठमानस्तपःप्रसादितस्य भगवतो भवानीवल्लभस्य साक्षात्कृपामिव भगी-
रथरथपथानुसारिणीं तरङ्गिणीमुपगम्य तत्र पवित्रासु वीचिषु ग्रायंतननि-
यमाय ऋचोऽधमर्षणीर्जपन्मज्जनमकार्षीत् ।

स धीरधीरिति । धीरन्धीः गर्भीररदयः सोऽर्जुनः अत्युच्छिन्नेन अनिमृष्टेन
कृच्छ्रेण अर्जुनवियोगकष्टेन राज्ञा युधिष्ठिरं कृताभ्यनुज्ञः गन्तुमनुमतः सन् घना-
बलह्वनाय ईपद्मिषुक्त युधिष्ठिरदर्शनजन्यनियमभङ्गकृतमहापातकक्षपणाय घनं
सान्द्रं बलकलं तच्छब्दं परिधाय बन्धित्वा मलयानिलः दक्षिणपवन इव मनुष्य-
धर्मणा कुबेरेण राजन्वर्ती शोभनराजयुक्ताम् काष्ठासुत्तरां दिशं प्रतिष्ठमानश्चलितः
सन्, तपः प्रसादितस्य तपस्यया तोषितस्य भगवतो भवानीवल्लभस्य सितस्य
साक्षात् कृपाम् भगीरथेऽनुग्रहमिव भगीरथरथपथानुसारिणीम् यथा दिशा भगी-
रथस्य रथोगतस्तथा दिशागतां तरङ्गिणीं नदीं गङ्गाम् उपगम्य प्राप्य तत्र गङ्गायां
पवित्रासु स्वभावपृतासु वीचिषु तत्तरङ्गेषु ग्रायंतन नियमाय मायङ्कालिककर्त्तव्य-
भूतसन्ध्याविधिपूर्तये अधमर्षणीः पापापनोदिनीः ऋचः मन्त्रान् जपन् आवर्त्तयन्
मज्जनम् स्नानम् अकार्षीत् ॥

१. 'राज्ञो गृहीताभ्यनुज्ञो' । २. 'बलकलह्वनाय' । ३. 'रथानुत्तारिणीम्' । इति पा० ।

गम्भीरं हृदि कर्तुं नको मगराज सुधिछिन्ने वड़े कष्टसे तौर्ययात्रायां अनुमति दी,
अनुमति प्राप्त करके अर्जुनने उस नियममहान्न मद्यान् पापके प्रक्षालनार्थ गाढ़ा क्लृप्त
धान्य कर दिया। इसके बाद वह मल्याचर जैसे उत्तरको ओर चला ही उसी तरह ऊपर
हाग सुगम आसिनी (ऊपर आसिनी) दिशा उत्तर दिशाको पस्थित हुए, मार्गमें उनको
तपस्वा द्वारा प्रमत्त छिये गये मगराज शङ्कको कृपा तुल्य, मगोरथ रथ यथा अनुगमन
करनेवाया गङ्गा नदी प्राप्त हुई, उनके पवित्र जलमें स्नान करके तापं समय प्राप्त सन्ध्याके
प्रसङ्गमें शान नाशक मन्त्रवा जप छिये ॥

नालीकाकुलनयनमंत्रले स्वलित्वा मन्त्राऽयः पयसि रमेव तत्र काचित् ।
नं दृष्ट्वा भुजगमुता मिथो रिरंसुः संतुष्टा हृदयमिवानयस्त्वगेहम् ॥ २२ ॥

नालीकादिनि । तत्र गङ्गायाम् (मायङ्काले) नालीकात् कमलात् कुवलये यः
महकनः सन्प्लुत्यगमते तत्र स्वलित्वा जयः पयसि जलान्तः मग्ना रमा लक्ष्मीरिव
स्थिता काचित् भुजगमुता नागकन्या उल्लसीनाम तम् अर्जुनम् दृष्ट्वा खलोक्य
सन्तुष्टा आकृष्टा तनी मिथः एकान्ते रिरंसुः तेन सह विहचुक्रामा सती हृदयम्
स्वचित्तम् इव गेहम् निजमब्जनम् आनयत् । सा तं पूर्वं यथा हृदये कृतवती तथैव
नृगृहमप्यानीतवतीत्यर्थः । लक्ष्मीः कमलवासिनी, सा हि सायं स्वावासकमले
सङ्कुचति सति चन्द्रविकासि कमलं कुवलयमुत्प्लुत्यगच्छन्ती पयसि पतिताश्चो
निमग्ना, मेव प्रतीयमाना काचनोल्लसीनाम् नागकन्या पयसि स्नान्तमर्जुनं दृष्ट्वा
कृष्टचित्ता तं पूर्वं हृदये स्थापितवती पश्चाच्च स्वगृहं प्रापितवतीत्यर्थः । अत्र रसोप-
मयोल्लस्या अलौकिक सौन्दर्यसम्पन्नं चोच्यते ॥ २२ ॥

कमलमें बान करनेवाली लक्ष्मी एक दिन सार्वकालमें मुँहसे हुए कमलसे कूट कर
कुवलयमें जा रही थी, चक्रगन शान्तने रिर गई, उसीके समान प्रतीत होनेवाला कोई
उल्लसी नानवी नागकन्या, जो उस गङ्गाके जलमें बास करती थी, अर्जुनको देन कर आकृष्ट
हो गई और एकान्तमें उनके साथ रमय करनेकी इच्छासे जैसे पहले उसको अपने हृदयमें
प्रवेश कराया, उसी तरह उन्हें अपने घर ले गई ॥ २२ ॥

प्रहृष्य हृदि तत्रैषा मनुष्यं फणिनां रतैः ।

संतर्पयितुर्नारिभे कंदर्पसममर्जुनम् ॥ २३ ॥

प्रहृष्येति । तत्र गङ्गायाम् अवस्थिते स्वगृहे एषा उल्लसी हृदि मनसि प्रहृष्य
वाहनयोग्य पुण्ड्रलमेन सन्प्लुष्य कन्दर्पसमं कामसमानसौन्दर्यं मनुष्यम् मानव-
वंशोद्भवं तमर्जुनं फणिनां रतैः नागलोकोचितैः रतिप्रकारैः सन्तर्पयितुं प्रसादयितु-
मार्गसे उपचक्रमे । दुर्लभसमागमं नरं रत्नयितुं तदननुनूतनागलोकोचित रतानि
प्रकाशयितुं विनोदित वतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

अर्जुनको प्राप्त करके उलूपी हृदयमें बहुत प्रसन्न हुई, मनुष्य योनिमें उत्पन्न अर्जुनको, जो रूपमें कन्दर्पके समान थे—प्रसन्न करनेके लिये उसने नागोचित रतिका प्रयोग करना प्रारम्भ किया ॥ २३ ॥

भोगाय तस्या भुजगेन्द्रपुत्र्याः फूत्कार एव स्फुटसीक्रियासीत् ।

कस्तूरिकाङ्कोऽजनि कण्ठनैल्यं फणामणिः पल्लवशेखरोऽभूत् ॥ २४ ॥

भोगायेति । तस्याः भुजगेन्द्र पुत्र्याः नागराज कन्यायाः उल्लाप्याः भोगाय रति-
सुखाय फूत्कारः सर्पजातीयश्वासः एव स्फुटसीक्रिया प्रकटः सीत्कारः अभूत्,
कण्ठनैल्यम् सर्पजातिस्वभावसिद्धं कण्ठे नीलत्वं कस्तूरिकाङ्कः मृगमदलेपः अजनि
जातः, फणामणिः फणस्थितं रत्नं च पल्लवशेखरः शिरोभूषणमभूत् । स्त्रियो हि
पत्ये कामयमानाः संभोगसुखाभिव्यञ्जकं सीत्कारं कुर्वन्ते, मृगमदं लिप्यन्ति, शिरसि
भूषणं च धारयन्ति, अर्जुनाय स्निह्यन्ती सोलूपी स्वजाति सिद्धं फूत्कारमेव सीत्का-
रमप्राकटयत्, कण्ठनैल्यमेव मृगमदलेपमविभः, फणामणिमेव च मस्तक भूषणम-
धारयदित्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ॥ २४ ॥

सर्पराजकनया उस उलूपीने संभोग सुखानुभवार्थं स्निह्यानिमित्त फूत्कारको ही सीत्कार
बनाया, गलेकी अपनी कालिकाकी ही कस्तूरीपद्मलेप बनाया और उनके फणपर वर्तमान
नणिते ही शिरोभूषणका कार्य चला ॥ २४ ॥

पाण्योर्ज्यामर्शकाटिन्यं तस्य तत्कुचमर्दने ।

तस्याश्च तन्मुखास्वादे फलायाभूद्द्विजिह्वता ॥ २५ ॥

पाण्योरिति । तस्य अर्जुनस्य पाण्योः करयोः ज्यामर्शनं ग्रन्थिजावर्षणेन यत्का-
टिन्यम् कठोरत्वम् तत् तस्याः उल्लापिकायाः कुचयोर्मर्दने विषयः, तस्याः उल्लपि-
कायाः द्विजिह्वता च तन्मुखास्वादे अर्जुनेमुखचुम्बने विषयः फलाय उपकाराय
अभूत् । अर्जुनः सततं ज्याया आमर्शेन यत्करस्य काटिन्यमार्जिजत् तदुलूपी कठोर-
स्तनमर्दनकाले उपकारायाजायतेवं सोलूष्यपि यद्विद्वनयं जिह्वाया अभृत तदर्जुना-
धरपाने तदुपकारकमभूदिति भावः । अत्रोलूपास्तनस्य मातिशय कठोरकरमृद्य-
तया कठोरतातिशयः, अर्जुनाधरस्य च जिह्वाद्वया स्वाधरसतया सरसतातिशयः
ध्वन्यते ॥ २५ ॥

धनुषको प्रत्यञ्चाका बराबर आमर्शन करते रहनेसे अर्जुनके हाथमें जो कठोरता आ
गई थी, वह उसके द्वारा किये गये उलूपी कुचमर्दन कार्यमें उपकारी सिद्ध हुआ, इसी तरह
उलूपीकी द्विजिह्वता उसके द्वारा विहित अर्जुनाधरपानमें उपकारिका साबित हुई ॥ २५ ॥

सुखाचक्षुःश्रवस्तन्त्र्याः सुरते मीलनं दृशोः ।

चक्रे मणितवैदग्ध्यं तस्य काननकौमुदीम् ॥ २६ ॥

सुखादिति । चक्षुः श्रवाः सर्पस्तत्तन्व्याः नागसुन्दर्यास्तस्या उल्लूपाः दृशोः नयनयोः सुरते रतिकाले (आनन्दानुभवान्) मीलनं पिधानं तस्य अर्जुनस्य मणितवैदग्ध्यं रतिकूजितवैदुष्यम् काननकौमुदीम् अरण्यचन्द्रिकां चक्रे विदधे । यथाऽरण्ये चन्द्रिका व्यर्था तद्रूपभोगक्षमजनदौर्लभ्यात्, तद्वदर्जुनस्यापि रतिकूजितपाण्डित्यं व्यर्थमजायत, तेन सह रममाणायाम् उल्लूपाः चक्षुः श्रवस्तथा चक्षुर्मिलने श्रवसोऽपि मीलितत्वेनार्जुनकृतरतिकूजितपाण्डित्यप्रदर्शनस्य श्रोत्रभावेन नैयर्थ्यादिति भावः । 'चक्षुः श्रवाः काकोदरः फणी' 'मणितं रतिकूजितम्' इत्युभयत्रामरः ॥ २६ ॥

नागसुन्दरी उल्लूपां जव सुरतम् मजा आनेपर अपनी आँखें मूँद लेती थीं, तब (चक्षुःश्रवा होनेके कारण उसके कान भी मुँद जाते थे । अर्जुनके द्वारा प्रकटीकृत रति कूजित पाण्डित्य जंगलकी चन्द्रिका बन जाते थे, जैसे जंगलमें बिजरी चांदनीका कोई उपभोक्ता नहीं होनेसे वह व्यर्थ जाता है, उसी तरह अर्जुन द्वारा प्रकटीकृत रति कूजित पाण्डित्य व्यर्थ जा रहा था, क्योंकि उल्लूपां आनन्दान्तरेकसे आँखें मूँद ली थी उससे उसके कान भी मुँद गये थे, वह सुनती ही नहीं थी ॥ २६ ॥

श्लाघाकम्पात्प्रियरतेः शिरसोऽन्तःपथाद्धः ।

च्युतो मणिरिवैरावान्सुपुत्रे तनयस्तथा ॥ २७ ॥

श्लाघाकम्पादिति । तथा उल्लूपिकया प्रियरतेः अर्जुनकृत सुरतव्यापारस्य श्लाघायाम् अभिनन्दने कम्पात् चलनात् शिरसः मस्तकात् अन्तःपथात् अभ्यन्तरमार्गात् च्युतः मणिः मस्तकस्थं रत्नम् इव तनयः पुत्र इरावान् नाम सुपुत्रे प्रासूयत । अयमाशयः—उल्लूपा अर्जुनकृतं रतं प्रशंसन्ती यन्मस्तकमकम्पयत्तेन शिरसि स्थितं तन्मस्तकरत्नमभ्यन्तरमार्गात् च्युतं तदिव प्रकाशमानता शालीरावान् नाम पुत्रस्तथाऽजन्मनेति । उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ॥ २७ ॥

अर्जुन द्वारा की गई रति की प्रशंसामें उल्लूपांने शिर कँपाया, उसके मस्तकका रत्न च्युत हुआ, मानो वही भीतरके मार्गसे निकल आया हो ऐसे इरावान् नामक पुत्रको उल्लूपांने जन्म दिया ॥ २७ ॥

इत्येकिकां स रजनीमपनीय तत्र श्वासैः समं स्वकुलसंभवपृष्ठमित्रैः ।

मुक्तस्तथा तटगतोऽनुचरान्द्रिजातीनन्तर्वतोऽद्भुतरसैरतनोत्स्ववृत्त्या ॥ २८ ॥

इत्येकिकामिति । इति प्रोक्तप्रकारेण तत्र उल्लूपा भवने सः अर्जुनः एकाम् एवं एकिकाम् रजनीं रात्रिम् अपनीय गमयित्वा स्वकुलसंभवाः नागवंश्याः नागाः

तेषां पृष्ठस्य मित्रैः (सर्पपर्यायै 'दीर्घदृष्ट' शब्दः, अतश्च स्वकुलसंभवपृष्ठतुल्यैः)
विशालैः दीर्घैः श्वासैः समं मह तया उल्लपिकया युक्तः गन्तुमनुमतः सन् तदगतः
गङ्गातीरमायातः अनुचरान् महयात्रियान् त्रिजानीन् ब्राह्मणान् स्ववृत्त्या निज-
वृत्तान्तेन अद्भुतरसैः आश्रयैः अन्तर्वतः (गन्तव्यतान्-मदितान्) युक्तान् अत-
नोत् कृतवान् । उक्तप्रकारेणोत्पाद्य भवने निशामेकामनिवाह्य दीर्घैः श्वासैः समं
तया गन्तुमनुमतोऽर्जुनो गङ्गातीरमागम्य तत्र नदागमन प्रतीक्षमाणान् स्वसहयात्रि-
कान् ब्राह्मणान् स्ववृत्तश्रावणद्वारा साश्रयान्कृत्येत्यर्थः । 'अन्तर्वतानीनु गभिणी'
इत्यमरः, तेन अन्तर्वत् पदस्य युक्तत्वमर्थः फलतीति बोध्यम् ॥ २८ ॥

इतः प्रकार उल्लुपिके साथ एक रात बिताकर अर्जुन उल्लुपिके विदा हुए, उसने दीर्घ
श्वासके साथ उन्हें विदा किया. वह गङ्गातट पर आये और वहाँ पर उनकी प्रतीक्षामें
बैठे हुए सहयात्री ब्राह्मणोंको अपना साग वृत्तान्त सुनाकर आश्रय चकित कर दिया ॥२८॥

उल्लपिकाया रतिदंशनैस्तैरुन्मस्तकं मोहमिवापनेतुम् ।

उदग्रवीर्यौषधिजन्मभूमिमुमागुरुं शैलमयं प्रपेदे ॥ २९ ॥

उल्लपिकाया ऽति । अयम् अर्जुनः उल्लपिकायाः स्वेन रमिताया एतज्जामिकाया
नागकन्यायाः तैः प्रमिद्वैरनुभूतैश्च रतिदंशनैः सुगन्धकालिकदन्तैः उन्मस्तकस्य
उत्थापितशिरस्कम् उदितम् इत्यर्थः मोहम् विषविदारजां मूर्च्छाम् अपनेतुं दूरी-
कर्तुमिव उदग्रवीर्याणां विषशमने महाप्रभावाणा पुल्लिकादिकानाम् औषधीनाम्
जन्मभूमिम् उत्पत्तिस्थानम् उमागुरुं पार्वतीजनकतया प्रथितं शैलं पर्वतं हिम-
वन्तं प्रपेदं गतः । अयमर्जुनो हिमवन्तं नाम पर्वतं गतो यत्र महाप्रभावा औषधयः
प्रादुर्भवन्ति, मन्यं स स्वेन रमिताया उल्लुपिनामकनागकन्यायाः (विषधरवंश-
जातत्वेन तस्या अपि सविपतया) दन्तैः मूर्च्छक्रान्तमात्मनि विषवेगं शमयितु-
मौषधिविशेषमन्विष्यतीत्यर्थः । फलार्थेऽस्मादुल्लपिकारः ॥ २९ ॥

उल्लुपिके द्वारा किये गये सुरतकालिक दन्तक्षतसे अपने ऊपर होनेवाली विषविदा-
मूर्च्छाको मानो दूर करना चाहते हुए अर्जुन महाप्रभाव औषधियोंके जन्मस्थान रूप
पार्वतीके जनक शैल-हिमालय पर गये ॥ २९ ॥

फालस्य पञ्चविशिखे पदयोः कृतान्ते हासस्य दानवपुरेष्ववलोकनस्य ।

शम्वायुधे पशुपतेरपदानपद्यं गायन्ति सिद्धमिथुनान्यशृणोत्स तस्मिन् ॥ ३० ॥

फालस्येति । तस्मिन् हिमालये नाम पर्वते मोऽर्जुनः पशुपतेः शिवस्य फालस्य
शिखरः पञ्चविशिखे पञ्चबाणे कामदेवे, (जिवेन शिरोऽवयवभूतललाटस्थितेन
वह्निना कामो दग्धः, तेन कामदेवे विषये तत्फालस्यापदानम् यशस्करं वृत्तं कर्म)

पदयोः शिवस्य चरगयोः कृतान्ते यमराजे, (पुरा शिवमन्त्रस्य मार्कण्डेयस्य प्रागानाहनुमागतो यमः शिवेन पादान्यां ग्रहण इति शिवपादयोर्यमविषयेऽपादानम्) (शिवमन्त्रान्वितः) हासस्य दानवपुरेषु त्रिगुसुरनगरेषु, (रथः शैवी, यन्ता घनघृतिः, वासुकिर्बलुः, रथाङ्गे चन्द्रार्कौ, एवमादियुद्धमाश्रयं सम्पाद्य योद्धुं गतेन शिवेन त्रिपुरात्मकं रिपुं तुच्छं दृष्ट्वा हान्यः कृतः, इति शिवहासस्य दानवपुर-विषयेऽपदानम्) अवलोकनस्य दृक्पातस्य शून्यायुधे वज्रायुधे इन्द्रे विषये, (इन्द्रः कदाचिच्छिवमाज्ञात्काराय कैलाशं गतस्तत्र द्वारि रूपान्तरण स्थिते शिवमना-दित्यान्तः प्रविशन् इन्द्रस्तेन रूपान्तरयता शिवेन निषिद्धत्वं हन्तुम् वज्रमुद्यतवान् ततः शिवमन्त्रबललोकमाश्रयं स्तब्धमवावयवं कृतवानिति शिवविलोकनस्येन्द्रेऽपदानम्) एवमपदानपद्यम् एतादृशवृत्तकर्मन्तुनिच्छन्दः गायन्ति गानकमीकुर्वन्ति सिद्धमिथुनानि विद्याधरयुगलानि अशृगोत् । स तत्र हिमालये सिद्धदम्पतिभिर्गीत-मानं शिवस्य तत्कर्म यमस्करमाकर्णितवानित्याशयः । अत्र विद्याधरमिथुनान्य-शृगोत् इति वाक्ये धर्मवर्मिगोरमन्दोपचारेणैव विद्याधरमिथुनानां शृगोतिकर्म-तोपपाद्या, प्रयुज्जते एवं कवयः—यथा वाग्मीकिः—रुद्री गजमीरशृगोत् कपिः, वागश्च—‘विलपन्तं कपिञ्जलमश्रौषन्’ इति । एवं च गायन्ति सिद्धमिथुनान्य-शृगोदित्यस्य सिद्धमिथुनकृतानि अपदानगीतानि अशृगोदित्यर्थः पर्यवस्यति, एवं-मेव ‘रुद्री राजमीरशृगोत् कपिः’ इत्यस्य गजमीनां राज्ञानमशृगोदिति ‘विलपन्तं कपिञ्जलमश्रौषन्’ इत्यस्य च कपिञ्जलविलासमश्रौषमित्यर्थो वाक्यः, स्पष्ट-मन्यत् ॥ ३० ॥

हिमालय पर गङ्गेकटे सिद्धोके जेठे मन्दादेवके लखरुई कामविषयक यशोगाथा, कवये कर्णोक्तौ मन्दादेवका यशोगाथा. उनके हासको दानवपुरविषयक दशोपा. और कवये देवतेजी इन्द्रविषयक यशोगाथा गा रहे हैं, उसे अर्जुनने सुना । ३०-इ-मन्दादेवके मार्कण्डेयन नेश्रीने कामदेवको मन्त्र का दिया. मन्दादेवके कर्णोने मार्कण्डेयप्राग-इदानी-छत यमराजके ऊपर प्रहार किया. त्रिगुसुरके कण अक्रमर करनेके लिये जब मन्दादेव सज्जर दानवपुरमें पहुँचे तब अग्ने दुग्गमको तुच्छता देखकर हँसने लगा. इन्द्रने जब रूपान्तर स्थित शिवका अरमान किया तब शिवजीने दर्शनमात्रसे इन्द्रको मन्त्रवगाव कर दिया, इस प्रकारको शिवकी कीर्तियोंका सिद्ध लोग वर्णन कर रहे हैं उसे अर्जुनने सुना ॥ ३० ॥

तत्र तस्य हिमाचलस्य स्वरन्तुपुटविनिमयविन्यासचन्द्रकिरितवतार-पथैरपि रोमन्थफेनशकनतारकितैः प्रतीरनमेखतलोपवेशैरप्यनुमेयहरवृषभ-स्त्रैरविहारानु कटकमरसीषु वृजितानि विशोध्य वनमदावलकलमविदलि-

तस्मिन्नुपप्रवालपरिमलसुरभितेनोपत्यकावर्त्मना दिवि भुवि भरणकुश-
लाभ्यां महेन्द्राभ्यां परिगृहीतां हरितमवजगाहे ।

नत्र नत्येति । सः पार्थः तत्र हिमालये तस्य हिमाचलस्य हिमालयस्य खरै
तीक्ष्णाग्रभागैः खुरपुटैः विनिमयेन वारंवारनिक्षेपेण चन्द्रकितैः अर्धचन्द्राकृति
रेन्वायुक्ताकृतैः अवतारपथैः अलपर्यन्तावरोहणवर्त्मभिः, रोमन्धेन चञ्चितस्याकृष्ण-
पुनश्चर्वणं रोमन्धेनस्तेन यत् फेनशकलं फेनखण्डं तेन तारकितैः सज्जाततारोपम-
रवंतस्वर्णद्वयुक्तैः, प्रतीरनमेरुनलोपवेशैः तटस्थितच्छायाद्रुमतलावस्थानैः अनुमेयाः
प्रतीतिपथागामिनः हरवृषभस्य शिवदाहनवृषस्य स्वरविहारा यथेच्छविहृतयो
यासु तादृशीषु कटकसरसीषु हिमगिरिनितम्बवर्ति सरस्सु (स्नानादिना) वृजि-
नानि पापानि विशोध्य अपनुद्य वनमदावलकलभैः अरण्यगजवालकैः विदलितानां
भक्षितानां मरुद्रुमप्रवालानाम् देवदारुवृक्षसिलयानाम् परिमलैः सुगन्धैः
सुगन्धिलेन सुरभीकृतेन उपत्यकावर्त्मना उपत्यकास्थिताध्वना दिवि स्वर्गे भुवि
मर्त्यलोके च भरणकुशलाम्याम् (दिवि भरणकुशलः पालनदत्तो महेन्द्रः शक्रः,
भुवि भरणकुशलः धारणक्षमो महेन्द्रो नाम पर्वतस्ताभ्याम्) महेन्द्राभ्याम् शक्र-
पर्वतं विशेषाभ्याम् परिगृहीताम् अवलम्बिताम् हरितम् दिशम् अवजगाहे प्राचीं
गत इत्यर्थः । हिमालयं गतोऽर्जुनस्तत्रस्थितासु सरसीषु स्नातवान्, यासौ सर-
सीनामवतारपथाः हरवृषपुरपार्तेश्चन्द्राकारचिह्नयुक्तीकृताः, तदनुमाश्र तद्रोम-
न्धक्रियाच्युतफेनखण्डैस्तारकितमूलाः, तासु सरसीषु स्नानेन शोधितपापोऽन्वाव-
र्जुनः अरण्यगजशावकभक्षितदेवदारुपल्लवसुरभितेनोपत्यकापथेन प्रस्थितः प्राचीं
दिशं ययौ यत्र महेन्द्रः पर्वतो वर्तते, यस्याश्च पतिरिन्द्रः, ययोर्महेन्द्रः पर्वतो भुवं
धत्ते, महेन्द्रश्च शक्रो दिवमवतीत्यर्थः ॥

उस हिमालयपर तीक्ष्ण पुराके पटकनेसे चन्द्राकार चिह्नयुक्त कर दिचे गये हैं
घाटके मार्गें जिसके और रोमन्ध क्रिया द्वारा च्युत फेनसे तारकायुक्त बना टाले गये हैं
वृक्षमूल—इन हेतुओंसे अनुमान किया जाना है कि शिवजीके वृषभका स्वर विहार जहाँ पर
ऐसी नितम्बदेशस्थित सरसीमें स्नान करके अर्जुनने अपने पाप धो दिये, और वे वन
गजके वच्चों द्वारा तोड़े गये देवदारु रुम पल्लवोंसे सुगन्धित हिमालयोपत्यका मार्गसे
प्राची दिशाको गये, जहाँपर स्वर्गके पालन करनेवाले महेन्द्र-इन्द्र और पृथ्वीको धारण
करनेवाले महेन्द्र पर्वत, दोनों महेन्द्र वास करते हैं । इन्द्र प्राचीदिशाके स्वामी हैं, अतः
उनका वहाँ रहना वर्गित होता है ॥

संपुल्लयमाननवकेतकपांसुगर्भैः

पर्यन्तनिर्भरजलैः फलिताभिपेकः ।

पार्थः स तत्र जनकाभिधयेव हृष्टः

पादे चिरं परिचचार गिरिं महेन्द्रम् ॥ ३१ ॥

संकुल्यमानेति । संकुल्यमानानि सातिशयविकासशालीनि यानि नवानि प्रत्यग्र-
प्ररूढानि केतकानि केतकीकुसुमानि तेषां परागाः धूलयो गर्भे अभ्यन्तरे येषां तैः
तादृशैः पर्यन्तनिर्झराणाम् प्रान्तपातिजलप्रपातानां जलैः पानीयैः फलिताभिपेकः
जातस्तानः सः पार्थः अर्जुनः तत्र पूर्वस्यां दिशि जनकस्य स्वपितुरिन्द्रस्य अभिधया
नाममात्रेण तन्मात्रसाम्येनेत्यर्थः हृष्टः प्रसन्नः महेन्द्रं नाम गिरिं पादे चरणे प्रत्यन्त-
भागे च चिरं बहुकालपर्यन्तं परिचचार पूजयामास सिपेव बभ्राम च । अयमाशयः—
प्राचीं दिशमुपेतोऽर्जुनो महेन्द्रस्य पर्वतस्य प्रत्यन्तभागे नवविकसितकेतकीपराग-
पूर्णनिर्झरजलैः सम्पादितस्तानः सन् स्वपितुर्नाम्ना समाननामानं महेन्द्रं चरणे
चिरं परिचचार सिपेवे बभ्राम चेति भावः । अत्र महेन्द्रप्रत्यन्तभागे भ्रमणमेव
महेन्द्रपादपरिचरणरूपेण वर्ण्यते ॥ ३१ ॥

फूले हुए नवीन केतकीपुष्पाके परागसे युक्त पर्यन्तपातो निर्झरजलसे सम्पादित
स्तान्नामार्थं उस अर्जुनने अपने पिताके नाम मात्र सादृश्यसे युक्त महेन्द्र पर्वतको पाकर
अति प्रसन्न हो महेन्द्रके पादमें परिचरण किया, उसकी उपत्यकाओंमें भ्रमण किया; उसकी
चरणसेवा की यह अर्थ भी ध्वनित होता है ॥ ३१ ॥

निजनगरनिरीतो वासविर्दिक्षु सर्वा-

स्वपि परिणयहेतो कापि वात्रामुहूर्ते ।

जनकपरिगृहीता सा दिगित्येव तस्यां

कथमपि न स जातां कन्यकां पर्यणैषीत् ॥ ३२ ॥

निजनगरनिरीत इति । वासवस्यारत्यं पुमान् वासविः अर्जुनः सर्वासु प्राच्यादिषु
चतसृष्वपि दिक्षु परिणयस्य विवाहस्य हेतो कारणीभूते कापि अनिर्वाच्यशुभ-
योगयुक्ते मुहूर्ते निजनगरनिरीतः स्ववानप्रामादिन्द्रप्रस्थाश्रितः अपि सा प्राची
दिक् जनकेन स्वपित्रा शक्रेण परिगृहीता उटा इत्येव हेतोः तस्यां दिशि प्राच्यां
जातां कन्यकां (स्वसृभावात्तस्याः) न पर्यणैषीत् न परिणीतवान् । अयमाशयः—
अर्जुनो यास्मिन् शुभमयमे गृहान् प्रस्थितस्तन्मिन् समये मृतादृशो योग आसीद्य-
त्रप्रस्थितस्य सर्वास्वपि दिशासु परिणयः सज्जायेत, परं स प्राच्यां जातां कन्यकां
न परिणीतवान्यतः प्राची तत्पित्रा शक्रेण परिगृहीता, तस्यां जाता च कन्यातस्य
भगिनीत्वाद्गम्येति ॥ ३२ ॥

अर्जुन किन्हीं ऐसे शुभ मुहूर्तमें अपने गांव इन्द्रप्रस्थसे निकले थे कि सभी दिशाओंमें
उनका विवाह हो जाय । परन्तु प्राची दिशा उनके पिता इन्द्रद्वारा परिणीत थी, प्राची-
दिशामें उत्पन्न कन्याएँ सौतेली बहन होनेके कारण उनके लिये अगम्य थीं, अतः अर्जुनने

आर्चा दिशाकी कन्ध।ओंमें दिग्गोका पण्डितन नहीं किया ॥ ३२ ॥

जलधितटपदव्या नर्मरैश्चरिशब्दै-

रवमयमनुकुर्वन् राजतालीवनानाम् ।

रतिपतिरथकारेणाद्रिणा लाञ्छितायां

दिशि विविधतटिन्यां दत्तचक्षुः प्रतस्थे ॥ ३३ ॥

जलधितटेति । अयम् अर्जुनः रतिपतेः मदनस्य रथम् वाहनभूतं मलयानिलं करोति तेन तथाभूतेन अद्रिणा मलयाचलेन लाञ्छितायां युक्तायां विविधतटिन्यां बहुनद्यां दिशि दक्षिणदिशायां दत्तचक्षुः जितनयनः, (तां दिशं पश्यन्) शर्शरैः चरिशब्दैः परिहितवल्कलभवशब्दैः राजतालीवनानाम् तालवृक्षपत्राणाम् रवम् ध्वनिम् अनुकुर्वन् अनुहरन् जलधितटपदव्या समुद्रतीरस्यमार्गेण प्रतस्थे चलितः । अयमाशयः—‘मलयमलदायोधनरथः’ इति शङ्करभगवत्पादोक्तदिशा मलयपवनस्य कामरथत्वप्रसिद्ध्या तादृशरथनिर्मात्रा मलयाद्रिणा युक्तायां दिशि दत्तदृष्टिः स्वशरीरवल्कललोत्थरवेणतालतल्पपत्रध्वनिमनुकुर्वन् दक्षिणदिशो निम्नतया नानानदी-प्रवाहस्थलतां पश्यन्नायमर्जुनो जलधितटगामिनाऽध्वना चचालेति । मालिनी-वृत्तम् ॥ ३३ ॥

इत्थं वाद कन्दर्पके रथको—दक्षिणानिलको प्रन्तुन करनेवाले मलय पर्वतसे युक्ता एवं नानाध्वनि नदियांसे नरी हुट्टे दक्षिण दिशाको देखते हुए, अपने वल्कलके शब्दसे ताल वृक्षके शब्दोंका अनुकरण करनेवाले अर्जुनने दक्षिण दिशामें ले जानेवाले समुद्रतटवर्ती मार्गमें प्रस्थान किया ॥ ३३ ॥

अङ्गां प्रचारादतिवर्तमानमालोकमालोकमसौ पयोधिम् ।

तटेन गच्छन्स्तरसोपलेभे चोलीहरिद्रासुरभीन्समीरान् ॥ ३४ ॥

अङ्गानिति । असौ समुद्रतटगामिनाध्वना प्रस्थितोऽर्जुनः अङ्गां प्रचारात् दृष्टि-विषयात् अतिवर्तमानम् अतिक्रम्य स्थितम् (दूरप्रसूततया दृग्विषयवहिर्भूतम्) पयोधिं सागरम् आलोकम् आलोकम् दृष्ट्वा दृष्ट्वा (आभाषण्ये णमुलो द्विरुक्तिः) तटेन समुद्रतटवर्त्मना तरन्ना वेगेन गच्छन् चोलीनां चोलदेशाङ्गनानां सन्धन्धिन्यो या हरिद्राः सुखकुचादिलिप्तास्ताभिः सुरभीन् शोभनगन्धपूर्णान् समीरान् वायून् उपलेभे प्राप्तवान् दृग्गोचरातिशायिनं पयोधिं पश्यन्अर्जुनो वेगेन गत्वा चोलदेशे तद्देशस्थिताभिर्बनिताभिः स्त्रीयसुखकुचादिषु लिप्यमानाभिर्हरिद्राभिः सुगन्धपूर्णान् वायून्नुबन्धूवेत्यर्थः । चोलदेशाङ्गनानां हरिद्रालेपः प्रसिद्धस्तदसुरोधनेयमुक्तिः ॥३४॥

दृष्टि विषयको पार करके वचनान सागरको देखते—देखते समुद्र—तट—मार्गसे वेगपूर्वक जाते हुए अर्जुनने चोलदेशकी स्त्रियों द्वारा अपने अङ्गोंमें लेव की गई इत्यादि दृग्गोचर वायुका अनुभव किया ॥ ३४ ॥

शैलौ गर्भे शिशुरिव भुवः शासनाद्यस्य शेते
वातापि यो जठरदहने कल्पयामास हव्यम् ।
क्षोणीनग्नं करणमहिमा कोपलेशो यदीय-

स्तस्यावासं दिशमभिययौ तापसस्येन्द्रसूनः ॥ ३५ ॥

शैल इति । इन्द्रमूलुः अर्जुनः यस्य मुनेरगस्त्यस्य शासनात् शैलौ विन्ध्यपर्वतः
शिशुः बालक इव (आज्ञावशंवदः मन्) भुवः पृथिव्याः गर्भे कुक्षौ शेते निलीयते,
योऽगस्त्यः वातापि नाम दानवं जठरदहने जाठरान्नौ हव्यं हविः कल्पयामास,
यदीयः यस्यागस्त्यस्य कोपलेशः क्रोधलवः क्षोणीनग्नं करणमहिमा समुद्रशोषण-
द्वारा समुद्रवसनाया धराया नग्नतासम्पादकेन सामर्थ्येनोपपन्नः तस्य तापसस्य
तपस्विनो मुनेरगस्त्यस्य आज्ञासं निवासस्थलतां गतां दिशम् अभिययौ प्राप्तः ।
पुरा सूर्यमार्गावरोधायोद्यन्तं विन्ध्यं तत्समीपगतोऽगस्त्यः पादप्रणताय विन्ध्याय
यावद्रहं दक्षिणस्या दिशो न परावर्त्तं, तावदेवमेव स्थेयमित्युदीर्य तं भूमौ निलायया-
मास, तेन तदीयशासनाद्विन्ध्यस्य शिशोरिव धराशायित्वमुच्यते, ग्राहणवधव्यस-
निनं च वातापिमगस्त्यो निर्गीर्य पाचयामासेति तस्य तज्जठरानलहव्यरूपतोक्ता-
समुद्रशोषणाच्च धरानग्नतासम्पादकसामर्थ्यशीलत्वमुपनिबद्धमिति बोध्यम् । पर्या-
योक्तमलङ्कारः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ३५ ॥

जितके प्रभावंसे आशा मानकर विन्ध्याचल पर्वत पृथ्वीकी गोदमें बच्चेकी तरह दुबका
पड़ा है, जिसने वातापि नामक ब्राह्मण भक्षी राक्षसकी अपनी जठराग्निमें हव्यका रूप
दे दिया, जिसके थोड़ेसे कोपने (समुद्रपान द्वारा) समूची पृथ्वीको नष्ट बना दिया था;
ऐसे तपस्वी अगस्त्य मुनिके आवास कहला सकनेके गौरवसे युक्त दक्षिण दिशामें अर्जुन
गये ॥ ३५ ॥

धृत्वा फलेषु सलिलानि कवेरजायाः
साम्यं परीक्षितुमिवाभ्रसरिद्गुणौघैः ।
अभ्रंलिहैर्निविडितां तटनारिकेलै-

रालोक्य चोलवसुधामयमभ्यनन्दन्* ॥ ३६ ॥

धृत्वेति । अयम् अर्जुनः कवेरजायाः कावेर्याः सलिलानि जलानि फलेषु नारि-
केलेषु धृत्वा आदाय अभ्रमरितः आकाशगङ्गायाः गुणौघैः माधुर्यधावल्यादिभिः
साम्यम् कवेरजाजलस्य धावत्यमाधुर्यादीनि तन्माधुर्यादितुल्यानि सन्ति न चेति
तुलनां परीक्षितुम् ज्ञातुम् इव अभ्रंलिहैः आकाशचुम्बिभिः तटनारिकेलैः तीरवर्त्ति-
नारिकेलवृक्षः निविडितां व्याप्तम् चोलवसुधाम् चोलदेशमहीम् आलोक्य अभ्य-

नन्दत् समधिकं सन्तोषमाप्तवान् । यत्र नारिकेलवृक्षाः स्वर्गङ्गाजलगतं माधुर्य-
धवलत्वे अत्र कावेरीपर्यसि विद्येते न वेति, परीक्षितुमिव फलेषु जलमादायाकाश-
गङ्गासमीपदेशपर्यन्तं गतास्तां चोलमहीमुपेत्यायमर्जुनोऽतितमामानन्दमविन्द-
दित्यर्थः, अन्योऽपि कस्यचिद्वस्तुनो गुणान् अन्यवस्तुगुणेन सह तुलयितुं स्वीयं
वस्तु तुलनीयगुणवद्वस्तुसमीपं नीत्वा तुलयन्तीति प्रसिद्धं व्यवहारमुपजीव्येयमु-
पेक्षा । वसन्ततिलकं धृतम् ॥ ३६ ॥

कावेरीके जलमें आकाशगङ्गाके जलके समान स्वच्छता-मिठास आदि गुण हैं या
नहीं इसकी तुलना करनेके लिये अपने फलोंमें कावेरीका जल भर करके आकाशगङ्गाके
पास तक पहुँचे हुए नारिकेलके वृक्षोंसे युक्त चोल पृथ्वी (चोल नामक देशकी जमीन)
को देखकर अर्जुन बहुत प्रसन्न हुए ॥ ३६ ॥

कालेन संगततमं कटुतामवेत्य

स्वर्गौकसामथ सुधारसनिःस्पृहाणाम् ।

अभ्रंलिहः फलवतस्तदनारिकेलान्

सहात्मजासलिलवैवधिकानमस्त ॥ ३७ ॥

कालेनेति । अथ कालेन बहुना समयेन सङ्गततमाम् अतिशयेन सञ्जातां कटुतां
वैरस्य सहचरं काटवं रसविपर्ययम् अवेत्य ज्ञात्वा । (चिरकालपर्युपितेयं सुधा
कटुवी जातेति) सुधारसनिःस्पृहाणाम् अमृतपानवीतरागाणाम् स्वर्गौकसाम्
देवानाम्—अभ्रंलिहः आकाशचुम्बिनः फलवतः पानीयपूर्णप्रशंसनीयफलयुक्तान्
तदनारिकेलान् तीरवर्त्तिनारिकेलितरून् (असौ अर्जुनः) सहात्मजासलिलवैवधि-
कान् कावेरीजलभारवाहकान् अमस्त ज्ञातवान् । नारिकेलवृक्षा जलपूर्णफलानि
धृत्वा आकाशदेशे तिष्ठन्तो देवेभ्यः कावेरीवारि निवेदयितुं भारवाहका इव स्थिताः
ज्ञाता अर्जुनेन, देवाश्चिरपर्युपितां सुधां कटुं मन्यमानाः स्पृहयन्ति हि कावेरीजलाय,
तेनामी नारिकेलतरवो भारेषु तदारोप्य तेभ्य उपहर्तुमिव तदावासदेशपर्यन्तं
गता इत्याशयः । 'वार्त्तावहो वैवधिकः' इत्यमरः । विविधः शिष्यद्वयसहितो
दण्डविशेषो भारवहनसाधनं तेन भारं हरतीतिवैवधिकः, 'तेन वहति' इति ठक् ।
उपेक्षाऽलङ्कारः ॥ ३७ ॥

बहुत समय बीत जानेके कारण अमृत वासी होकर बदमजा-कड़वा-हो गया है, देव-
गण उसे पसन्द नहीं करते हैं, इसलिये ये नारियलके पेड़ अपने फलोंमें कावेरीका
जल भर कर आकाश तक पहुँचा रहे हैं, मानों ये नारियलके वृक्ष देवोंके भरिया हों,
अर्जुनको ऐसा प्रतीत हुआ । अर्जुनने जब नारियलके वृक्षोंको जो आकाशको चूम रहे
ये देखा तो उसे ऐसा लगा मानो यह वृक्षगण देवोंके लिये कावेरीका जल पहुँचा रहे हों ॥

१. 'हन्त महता' । २. 'अपि' । ३. 'अभ्रंलिह' । इति पा० ।

११ च० भा०

वाराशिवासजडमात्मवपुर्विशोष-

मानेतुमातपभरात्तटमुत्तरेण ।

लङ्कामिवागतवती निजपौरवर्ज

पार्थो विवेश नगरीमथ पाण्ड्यगुप्तम् ॥ ३३ ॥

वाराशीति । (अथ चोलदेशप्राप्त्यनन्तरं) पार्थोऽर्जुनः वारां राशिवाशिस्तत्र वासेन सततस्थित्या जडम् शीतम् आत्मवपुः स्वाङ्गम् आतपभरात् किरणसम्पर्क-
वशात् शोषम् शुष्कताम् आनेतुम् निजपौरवर्जम् स्वपुरवासिराक्षसपरित्यागपूर्व-
कम् आगतवतीम् लङ्कां नगरीम् इव तटमुत्तरेण तीरस्योत्तरतः पाण्ड्यगुप्तम् मणि-
ल्लपुरम् विवेश प्रविष्टः । अथ चोलान् गतस्यार्जुनस्य चिरं जलमध्यवासादार्द्रं स्व-
मङ्गमातपेन शोषयितुमिव (रात्रसान्विहाय) आयातां लङ्कामिव सर्वथा समृद्धां
मणिल्लपुरं नाम पाण्ड्यराजधानीं प्रति गमनमभूदित्यर्थः । 'एनयाद्वितीया' इति
वार्तिकेन तटमुत्तरेण इत्यत्र द्वितीया ॥ ३८ ॥

चोल देशमें जाकर अर्जुनने पाण्ड्यदेशकी राजधानी मणिल्लपुरमें प्रवेश किया, वह
नगरी पेसी सर्वथा समृद्ध थी कि उसे देखनेसे लगता था मानो बहुत देर तक जलमें
बास करनेसे मोंगे हुए अपने शरीरकी धूपमें सुखानेके लिये अपने वाशिन्हे राक्षसोंकी
छोड़कर लङ्का नगरी ही समुद्रके उत्तरी तट पर आई हो ॥ ३८ ॥

मणिल्लपुरे संपद्गुणल्लनालकामदे ।

जनदृष्टिकृतानन्दो जगाम कुरुकुञ्जरः ॥ ३६ ॥

नगलरेति । कुरुकुञ्जरोऽर्जुनः सम्पद्भिः समृद्धिभिः गुणैः सौन्दर्यादिभिश्च लल-
लितः अपासितोऽल्लकायाः कुवेरवर्या मदो येन तादृशे तत्र मणिल्लपुरे जनदृष्टि-
कृतानन्दः लोकानां दृष्टिभ्यः स्वदर्शनवसरप्रदानजन्यमानन्दं वितरन् जगाम
प्रविष्टः, अत्र कुरुकुञ्जरपदस्य कुरुप्रेष्ठ इत्यर्थः, तथाचोक्तम्—'स्युरुत्तरपदे व्याघ्र-
पुंगववर्षमकुञ्जराः सिंहसङ्घलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः' इत्यमरः । अत्र प्रस-
ङ्गादर्जुनपरत्वं बोध्यम् ॥ ३९ ॥

इसके बाद कुरुकुञ्जर-कुरुवंश प्रेष्ठ अर्जुनने लोगोंकी दृष्टियोंको अपने दर्शनोंसे आनन्द
प्रदान करते हुए उस मणिल्लपुरमें प्रवेश किया, जो पुर अपनी समृद्धि तथा सौन्दर्यादि
गुणोंके द्वारा अल्लका नामक कुवेरपुरीके गर्वको चूर करता था ॥ ३९ ॥

तत्र चित्राङ्गदा तेन व्यूढा राजकुमारिका ।

दर्शने दीहृदातौ च द्यौरासीदनङ्गदा ॥ ४० ॥

तत्र चित्राङ्गदेति । तत्र नगर्याम् राजकुमारिका पाण्ड्यराजपुत्री चित्राङ्गदा तेन-

र्जुनेन ध्यूढा परिणीता, या द्वयोः अर्जुनस्य स्वस्याश्च क्रमशो दृष्टेन लघलोकने
अनङ्गदा कामवर्धिका, दौहदासौ गर्मपीडायां च अनङ्गदा अङ्गदाख्यभूषणविरहिणी
आसीत् या छत्रपमात्रमात्राऽर्जुनस्य कामं समधुक्षयत्, स्वयं गर्भिणी भूत्वा च
याऽङ्गदं नाद्रियतेस्म तादृशी चित्राङ्गदानाम पाण्ड्यराजपुत्री तेन परिणीतेत्यर्थः ।
चित्राङ्गदाप्यनङ्गदेति विरोधप्रतिभासः, परिहारस्तूष्ण एव ॥ ४० ॥

उत्त नगरीमें पाण्ड्य राजकुमारी चित्राङ्गदाके साथ अर्जुनने विवाह किया; वह देखने
मरते ही अर्जुनके अनङ्गको बढ़ानेवाली थी, और गर्म पीड़ाके कारण उसे अङ्गद नामक
भूषण भी भार मालुम पड़ता था ॥ ४० ॥

एलालवङ्गतरुपिप्पलिकापटीर-

तान्मूलिकाक्रमुकदम्पतिभावरन्ध्याम् ।

उद्यानभूमिमुपगम्य तया स पार्थः

सुख्यन्पितुः पदममन्यत बल्वजेभ्यः ॥ ४१ ॥

एलालवङ्गेति । एला स्त्री लवङ्गः पतिः, पिप्पलिका स्त्री पटीरक्षन्धमश्च
पतिः, तान्मूलिका रमणी क्रमुकश्च वल्वभस्तदेयां दम्पतिभावेन स्त्रीपुरुषसंबन्धेन
(स्त्रीपुंभावेन मिथुनकृतप्रीत्यतिशयप्रत्ययः) रम्याम् उद्यानभूमिम् पुष्पवाटिका-
स्थलीम् उपगम्य प्राप्य तया चित्राङ्गदया नाम स्त्रियया सुख्यन् आनन्दमनुभवन्
सः पार्थोऽर्जुनः पितुः पदम् इन्द्रभावम् बल्वजेभ्यः तृणविशेषेभ्यः अमन्यत ता-
निव तुच्छं मन्यतेस्म 'बल्वजेभ्यः मन्यतेस्म' इत्यत्र 'मन्यत्कर्म्मणादरेविमापाठ-
प्राणिषु' इति चतुर्थी । 'सुख्यन्' इति 'सुखदुःख तत्क्रियायाम् इति कण्ठवादि-
पठितधातोर्थगन्ताच्छतरि रूपम् । एतदुद्यानचित्राङ्गदयोः स्वर्गोद्यानतदप्सरोक्षि-
रमणीयतात्र व्यज्यते ॥ ४१ ॥

एला-लवङ्ग, पिप्पली-चन्दन, तान्मूलोल्ला-सुपारीके वृक्ष, इनके जोड़ोंसे रमणीय
उद्यानमें प्रियतमा चित्राङ्गदाके साथ सुखानुभव करनेवाले अर्जुनने अपने पिताके पद
इन्द्रत्वको बल्वजवृणके समान समझा । अर्जुनकी दृष्टिमें बढ़ाँका उद्यान नन्दनसे उष्ण
और चित्राङ्गदा अप्सराओंसे अधिक सुन्दरी थी, अतः उन्होंने इन्द्रपदको कुछ महत्त्व
प्रदान नहीं किया ॥ ४१ ॥

दिवसे शुभंयुगुणकोरकिते दयितं हृदि स्थितमिवार्तिमती ।

अवतार्य सा भुवि कुमारर्मधादथ वभ्रुवाहन इति प्रथितम् ॥ ४२ ॥

दिवस इति । अथ सा चित्राङ्गदा आर्त्तिनती गर्मधारिणीसती शुभंयुगुणकोर-
किते शुभप्रदगुणगणशालिनि दिवसे वासरे (प्राप्ते सति) हृदि स्थितं मनसि वर्त्त-

मानं दयितं वल्लभं पार्थनिव वन्धुवाहन इतिप्रथितं स्यात् कुमारम् अवतार्य जन-
यित्वा भुवि पृथिव्याम् अधाव स्यापितवती । गर्भधारिणी सा पितुरनु रूपं पुत्रं
बन्धुवाहनं सुपुत्रं इत्यर्थः । अत्र बन्धुवाहनेऽर्जुनोपनया तद्गतगुणगणसम्पन्नत्वं
च्यव्यते । प्रमिताश्रावृत्तम्, तद्वन्नं यया—‘प्रमिताश्रासञ्जससैक्यिता’ इति ॥४२॥

गर्भमारसे पीडित वस चित्राश्राने गुणगुण्युक्त तनयके आने पर अपने हृदयने
वर्त्तमान प्रियतम अर्जुनके सनान पुत्र बन्धुवाहन नामसे ह्यान कुमारको जन्म देकर
पृथ्वी पर रख दिया । (वैसे जितांको जब भार नहीं उठता है तब वह जमीन पर रखकर
हल्की लाँस लेता है) ॥ ४२ ॥

असावहंपूर्विकया प्रशंसतां सुतोदयं शोभनमीश्वरार्थिनाम् ।

ददौ तथा दक्षिणदेशवासिनां तमेव दायदमुदारतल्लजः ॥ ४३ ॥

असावेति । उदारतल्लजः प्रशंसनीयौदार्ययुक्तेऽसावर्जुनः बहन्पूर्विकया बहम्
पूर्वमहंपूर्वमितिस्पर्धया शोभन सुतोदयं रमणीयपुत्रजन्मप्रशंसतां स्तुवताम् तथा
ईश्वरार्थिनाम् वत्सम्यमिमं तनयं राजत्वेन देहीति प्रार्थयमानानां दक्षिणदेश-
वासिनां चोलदेशवासिजनानां तम् बन्धुवाहनम् एव दायदं स्वांशहरं पुत्रं राज-
मावेन ददौ दत्तवान् यदा बन्धुवाहो जातस्तदा सर्वे तद्देश्यास्तदुदयं स्तोतुमहंपूर्व-
मितिस्पर्द्धन्तेऽस्मभ्यं सुन्दरं दासकं देहीति च याचन्तेस्म, तदनुरोषादुदाराग्रणी-
रर्जुनस्तं स्वपुत्रमेव तेभ्योराजत्वेन दत्तवानित्यर्थः । उदारतल्लजत्वस्य समर्थकं पुत्र-
दानमिति सामिप्रायविशेषणत्वात्परिकरोऽलङ्कारः ॥ ४३ ॥

उदाराग्रण्यं अर्जुनने—मैं पहले स्तुति करूँगा मैं पहले स्तुति करूँगा इस प्रकार
स्पर्धापूर्वक वस सुन्दर पुत्र जन्मको प्रशंसा करनेवाले, एवं अपने लिये एक योग्यशास्त्रकी
याचना करनेवाले दक्षिण देशवासियोंको अपना पुत्र बन्धुवाहन ही दे दाला ॥ ४३ ॥

इति स तत्र कानिचिद्दिनान्युषित्वा प्रयासीति भाषितस्य पद्मावल-
म्बिवाष्पमेवोत्तरयन्तीं प्रेयसीं रहसि दृढालिङ्गनतरंगितवरकलोत्तरीयम-
र्मरसहाय्यायि सीत्कृतिं पुलकमूर्त्तरैर्कपोलवले परिचुम्ब्य तस्याः कथंचि-
दुदञ्चितानुमतिर्निर्गत्य रक्षोयोधिभिरिन्द्राक्षुपतिसेनाव्यसैरुत्पाटितानां मल-
यदुर्गमहेन्द्रपादानां मूलशिलातलपरिदृश्यमानकैराङ्गुलिनखरेखाव्यावर्ति-
तकुलिशमयाक्षिलितशैलसंस्थानबुद्धिभिः संनिवेशावटैः स्यपुटितामटवीं
विलङ्घ्य पुत्रीनिकाररूपां पुलस्त्यान्यस्य पुरीमुन्मूलयितुं प्रसारितेन भुवो
भुजेनेव सेतुना कृतसीमन्तमुदन्वन्तममजत ।

१. 'सुतोदयम्' ।

२. 'इति तत्र दिनानि कानिचिद्' ।

३. 'सीत्कारम्' ।

४. 'कपोले' ।

५. 'इति तत्रान्यह्युतिः' ।

६. 'उच्छालित' ।

७. 'न्यकार' । इति पा० ।

बौलने बागं हस्ताक्षुति लखरेखासे दूर हो गई है—यह पर्वत इन्द्रके बज्रके मरते भाग गये हैं—देखो बुद्धि जिसको ऐसे अर्जुनने समझ दिया कि यह पर्वत उन बागर सेनापतिश्री द्वारा ही उलटते गये हैं दिनके हाथकी बहुलियोंके बिड़ यहाँ वर्तमान हैं, इस प्रकार उन सबे दुर पर्वतमूर्खोंसे निम्नोक्त वननागको पार करके अर्जुनने समुद्रको प्राप्त किया, उसको बौलने बना सेतु देखा उस रहा या नगों नाता रूखों बगनों पुत्रों सींगाने प्रवि रावन द्वारा किये सबे अजमानते गठ होकर रावण— पुरी लड़ाई दस्तद्व कर सँकसेके लिये हाथ फैलाये हो, इस प्रकारके मेहसे दिशा विमल उन समुद्रको अर्जुनने प्राप्त किया ॥

समीक्ष्य सेतुं रघुवीरनिर्मितं स चित्रमितीकृतवीरवर्नजयः ।

दिनेशवंशस्य तपोविचारणे चिरावकाशं वित्तवान चेतसि ॥ ४४ ॥

नमीक्ष्येति । सः समुद्रतीरगः धनज्ञयः रघुवीरनिर्मितं रामेण कारितपूर्वम् सेतुं बन्धं समीक्ष्य साद्रमालोक्य चित्रस्य आश्चर्यरसस्यैव चित्रत्यालेख्यस्य मितीकृता आश्चर्याकृता धीर्येण सः तपोक्तः आश्चर्यरसयुक्तबुद्धिरित्यर्थः, दिनेशवंशस्य सूर्यकुलस्य तपसः सुकृतस्य विचारणे नावनायाम् चेतनि स्वहृदि चिरावकाशं प्रनूतनवकाशं वित्तवान् वित्तारितवान् । सूर्यवंशेन कीदृशं तपःकृतं येन तत्रेदशप्रभावः सातीरामोऽप्यवतीर्ण इति चिरंभावयामासेत्याशयः ॥ ४४ ॥

राम द्वारा बनवाये गये सेतुको देखकर आश्चर्यरसने पटु गई है बुद्धि विनकी ऐसे उन धनज्ञपने सूर्यवंशी उल्टाके सम्बन्धने नावना करता हुआ उक्त चित्राकारको हृदयने देर तक बनाये रहा । अर्जुनने देर तक यहाँ सोचा कि सूर्यवंशने कौनसे, उन किये बिहसे वस्त्रने भगवान् रामने बना लिया, जिसने प्रभावसे यह सेतु बना गया ॥ ४४ ॥

अथौ वानरपातिवाचलशिलामङ्गाभियातैश्चिरा-

दृग्गान्धैः कुणिभिः क्रेण च पद्म खड्गैः पयोमानुषैः ।

बीचीबीयिषु कीर्त्यमानमनयं वृत्तं रघूणां प्रभोः

श्रायं श्राघमन्तौ तटेन हरितं प्राचेतसीमभ्यगात् ॥ ४५ ॥

अप्यावेति । अतौ अर्जुनः अथौ सागरे वानरैर्हनुमान्प्रवचनवृत्तिनी रामसेनापतिभिः पातिताः सेतुनिर्माणा न्यस्ताः येऽचलाः पद्माः तेषां शिलामङ्गैः पापाङ्गैः येऽभिवाताः प्रहाराः तैश्चिरात् बहुकालतः अज्जग चक्षुषा गन्धैः हतरक्षः श्चिभिः क्रेण कुणिभिः कुक्कैः, पद्म चरणेन खड्गैः पटुभिः पयोमानुषैः जलमानवैः बीचीबीयिषु तरङ्गरूपरथ्यासु (उपविश्य) कीर्त्यमानं गीयमानं रघूणां प्रभोः राववश्रेष्ठस्य रामस्य अनयं पापाप्रहारिवृत्तं चरितं श्लाघं श्लाघं प्रशस्य (धन्यो-रामो यदीयं चरितमनी गायन्तीति स्तुत्वा) तटेन समुद्रतीरवर्त्मना प्राचेतसी

वाल्मीकिरितं दिश (प्रतीच) बन्धगात्र । तत्र सेतुस्त्वत्तत्रे वातरजति
मिच्छावर्तनैश्च विनापिनादृष्टा कायान्तरागत्या वीर्यवीर्यिभूतविरप रामचरितं
गान्ति जलानुपस्थान प्रसन्नवर्चनः समुद्रतटवर्त्मना प्रतीची दिशं प्रतस्थे
इत्यर्थः । 'अष्टाकाणैः' 'कौमे कुणिभिः' इत्यादौ 'पेनाङ्गविकारः' इति कृतीया ।

कादूर्वाविश्रितं वृत्तम् ॥ ८५ ॥

सेतु बंधनेके समय बन्धगौने जो पर्वत का का करके समुद्रमें डाले, उनके शिलाखण्डोंसे
काट डोकर कुछ जल नाल बन्धे हो गये, कुछ लड़े तथा लंगड़े हो गये, वे जल
नाल नरकभूत गतिधौने बैठकर नगवत् रामके पवन चरित्रोंका गान कर रहे थे,
अर्जुनने जब उनका रामवशोगान सुना तो वे उसकी प्रशंसा करने लगे, और समुद्र तट
मार्गी अवस्थान कर बगौनी विशा-पच्छिम चले गये ॥ ८५ ॥

गोकर्णमेत्य स कुलाद्रिसुताप्रियस्य पुष्पाणि मूर्ध्नि निद्वे पुरतूतसूनुः ।

आगामिनां निजशरासनताडनामान्त्रावकारा इति सूचयतेव दोष्णा ॥ ८६ ॥

गोकर्णमेत्येति । सः पुरतूतसूनुः इन्द्रपुत्रः गोकर्णं नाम तीर्थविशेषम् एतत् प्राप्य
कुलाद्रिसुतान्वतराबुधवीर्यादीनां तस्याः प्रियस्य पत्युः शिवस्य मूर्ध्नि शिरसि-वा-
गामिनां नविन्यतां निजशरासनैः स्वगाण्डैश्चमुखा ताडनात्तान् आवादानान् अत्र
शिवशिरसि वक्कामः स्थानम् इति सूचयता इव प्रकटयता इव दोष्णा बाहुना
पुष्पाणि निद्वे स्थापितवान् । गोकर्णतीर्थेष्वनस्तत्र स्थितस्य शिवस्य शिरसि
पुष्पाणि स्थापितवान् नन्ये संभाविति किंरातुद्ये शिवस्य शिरसि बाणान् वात्यति,
यत्प्रमादनां बाणानामत्रावकाराभ्युपगम्यति साम्प्रतिकमुत्तवारगेन सूचितवानिति-
भावः । पुरा क्ति तत्पत्योर्जुनस्य बलं पराविद्धे शिवस्यैव सुपुत्रे प्रसक्तं चास्त्राणि
वृत्तवानिति प्रार्चनां कथामुक्तव्येयमुद्येका । वसन्तवितकं वृत्तम् ॥ ८६ ॥

गोकर्णं नाम्ब तीर्थमे जाकर अर्जुनने पर्वतराजपुत्रीने स्वामी शिवजीने मन्त्र पर
पूछ चहुने, मन्त्रो उनके हाथ बाह रहे थे. कि यहाँ पर नावीशुद्धने गर्म्हजने बागोंने
छिपे स्थान होता । अर्जुनकी सभ शिवजी का कुछ कुछ था, जिने किशानसुद्ध कहते
हैं, उसने अर्जुनने शिवजी के मन्त्र पर बाण प्रहार किया था. इस समय जो कुछ रहते
थे. मन्त्रो यहाँ हमने बाणोंकी कमी स्थान मिलेगा यह बात सूचित कर रहे थे ॥ ८६ ॥

गोवृक्षतमं कुर्यात्कन्यासहायमन्तः सततं दवानः ।

वाश्वर्यमैश्वर्य तमेव देवं गोकर्णवासं कुरुराजसूनुः ॥ ८७ ॥

गोवृक्षेति । गोवृक्षमन्त्रं वृष्णसूक्तदेशस्थितं कुरुराजकन्यासहायम् हिमालय-
पुत्रीदार्य शिवमन्तः स्वइदं सततं दवानः धारयन् (ध्यायन्) कुरुराजसूनुः
अर्जुनः तम् शिवम् एव देवम् गोकर्णवासम् गोः कर्णेस्थितमिति विरोधप्रतिपादनं,
गोकर्णनामकेश्वरे स्थितमिति च तत्परिहारम् वाश्वर्यम् अकिंचनकिंचनम् पेशेष्ट ।

पृष्ठस्थत्वेन ध्यायमानस्य कर्णस्थत्वेन दर्शनसवश्यमाश्चर्यं प्रयोजयेदिति भावः ॥४०॥

जित्त पार्वतीप्रिय शङ्करको अर्जुन गोपृष्ठस्थित मानकर हृदयमें रहते आ रहे थे, उन ही परमेश्वर महादेवको गोकर्ण (गार्गके कान-अथवा गोकर्ण तीर्थ) में देखकर अर्जुनको आश्चर्यचकित रह जाना पड़ा ॥ ४७ ॥

पापापनुत्तयै परिकल्पितो यः प्रभासतीर्थे प्रथितेऽभिपेकः ।

सेतुं दृशा दृष्टवतोऽस्य सोऽसौ साध्यं विना जागरितो बभूव ॥ ४८ ॥

पापापनुत्तयै इति । पापस्य मिथुनदर्शनजन्यदुरितस्य अपनुत्तयै क्रियाय प्रथिते पापक्षयकरतया ख्याते प्रभासतीर्थे तन्नामके पुण्यतीर्थविशेषे (अर्जुनेन) यः अभिपेकः स्नानम् परिकल्पितः कृतः, सेतुं सागरबन्धं दृशा स्वेष्टया दृष्टवतः साक्षात्कृतवतोऽस्यार्जुनस्य सोऽसौ अभिपेकः साध्यं विना (पापक्षयरूपं फलम् पूर्वं सेतुदर्शनेनैव जातमित्यधुना) फलमन्तरैव जागरितः स्थितः बभूव । स हि प्रभासतीर्थाभिपेकस्तस्य भाविने शुभायातिष्ठत्, सम्प्रतितत्साध्यतया सम्भावितस्य पापक्षयस्य सेतुदर्शनेनैवानुष्ठितत्वादितिभावः ॥ ४८ ॥

पाण्डवोंने नारदके स्नानने नियम बनाया था कि हममेंसे जो आदमी द्रौपदीके साथ एकान्तमें केलिवरायण स्वेत्तर भाईको देखेगा, वह एक वर्ष तक तीर्थों में घूमा करेगा, अर्जुन के द्वारा वह नियम भङ्ग हो गया, उस पापके प्रक्षालनार्थ वह प्रभासतीर्थमें स्नान करने आये थे, परन्तु प्रभासमें किया गया उनका स्नान फलसे खाली ही रहा, वह आगेके लिये ही सुरक्षित रहा, क्योंकि उनका वह पाप-जिसका क्षय प्रभासतीर्थस्नानसे किया चाहते थे, प्रभासतीर्थ आनेसे पूर्व सेतु दर्शनसे ही नष्ट हो चुका था, कहा है 'सेतुं दृष्ट्वा तमुद्रस्य ब्रह्महत्यां तरन्ति ते' । ब्रह्महत्या पद यहाँ पर सर्वविध पापोंका उपलक्षक है ॥४८॥

पापापनोदे फलितेऽर्जुनस्य प्रागेव सेतोरवलोकनेन ।

प्रभासतीर्थे नियमाभिपेकः पश्चात्सुभद्रागमहेतुरासीत् ॥ ४९ ॥

पापापनोदे इति । अर्जुनस्य पापापनोदे दुरितक्षये सेतोः समुद्रबन्धस्य अवलोकनेन प्रागेव प्रभासतीर्थेऽभिपेकतः पूर्वमेव फलिते निष्पन्ने सति पश्चात् उत्तरकालिकः प्रभासतीर्थे नियमाभिपेकः यथाविधिस्नानम् सुभद्रागमहेतुः सुभद्रा-प्राप्तिकारणम् आसीत् अभवत् । सेतुदर्शनादेव क्षीणपापस्यार्जुनस्य प्रभासेऽभिपेकस्तस्य सुभद्राप्राप्तावुपाकरोत्, पुण्यस्य पापक्षयशुभोदयोभयहेतुतया पापक्षयेऽचरितार्थत्वे शुभोदयजननस्वामाध्यादिति भावः ॥ ४९ ॥

अर्जुनके पापका क्षय तो सेतुके दर्शनसे ही हो गया था, फिर प्रभास तीर्थमें किया गया सविधि स्नान उनकी सुभद्रा प्राप्तिमें कारण बना । जिस प्रभासतीर्थसे उन्होंने अपने

पापोंको क्षय करना सोचा था, वृत्ता कार्य पापक्षय पहले ही कारणान्तरसे सम्पन्न हो चुका था, अतः वह प्रभास तीर्थस्नान शुनोदयान्तरका कारण बनकर वृत्तार्थ हुआ ॥ ४९ ॥

ततो घनाविर्भवनाद्वियेव तन्नामलं मानसमस्य भेजे ।

कर्णान्तरक्रौञ्चपथेन शोभायशोमरालो यदुकन्यकायाः ॥ ५० ॥

ततो वनेति । ततः प्रभासतीर्थे स्नानात्परतः तत्र प्रभासक्षेत्रे घनाविर्भवनात् वर्षाकालोपसरणात् भिया भयेन इव यदुकन्यकायाः यादववंशसुतायाः सुमद्रायाः शोभायशोमरालः सौन्दर्यकीर्तिरूपो हंसः कर्णान्तरक्रौञ्चपथेन कर्णमध्यरूपक्रौञ्चवर्मना अमलं निर्मलम् अस्य अर्जुनस्य मानसं हृदयं भेजे प्राप । यथा वर्षागमनाद्भीतो हंसः क्रौञ्चवर्मना मानसं याति तथैवायं प्रभासे सुमद्रासौन्दर्यकयाः कर्णातिथी चकारेत्यर्थः । समस्तवस्तुवर्तिसावयवरूपकमलद्वारः । वर्षाकाले हंसा भारतं वर्षं विहाय मानसं सरो गच्छन्तीति प्रसिद्धिमनुसृत्योक्तिरियम् ॥ ५० ॥

वैते वरसातके आनेसे टरकर हंस क्रौञ्चमार्गसे निर्मल मानस सर चले जाते हैं उसीतरह वर्षाके आगमनके भयसे सुमद्राके सौन्दर्य जन्य यशोरूप हंस कर्णमध्यरूप मार्गसे अर्जुनके निर्मल मानसमें प्रवेश कर गया, अर्थात् अर्जुनने सुमद्राके सौन्दर्य यशका अवग किया ॥ ५० ॥

स्मृतिपथस्थितयापि सुमद्रया जनसमक्षमियासितुमात्तमीः ।

द्विजकुलानि स तत्र समत्यजत्सहचराणि रतीशवशंवदः ॥ ५१ ॥

स्मृतिपथेति । अथ सुमद्रासौन्दर्ययशोवार्ताश्रवणानन्तरं स्मृतिपथस्थितया संकल्पगोचरया अपि सुमद्रया (हेतुभूतया) रतीशवशंवदः मन्मथवाधायुकः सः अर्जुनः जनसमक्षम् लोकानां समीपे आसितुं स्थानुम् आत्तमीः गृहीतभयः (भीतः) इव सहचराणि सहयात्रिकाणि द्विजकुलानि ब्राह्मणवृन्दानि तत्र प्रभासतीर्थे समत्यजत् त्यक्तवान् यदा स्मृतमात्रयैव सुमद्रया कानपीडितोऽसावर्जुनो लोकसमक्षमवस्थातुं भयमन्वभूतदासी स्वसहयात्रिकान् ब्राह्मणान्यथेन्द्रं गन्तुं विस्मृतवानित्यर्थः ॥ ५१ ॥

ध्यानमें आई हुई सुमद्राके चलते काम पीड़ा युक्त अर्जुनने जब लोकके सामने रहनेमें (रहस्य भेदका) भयका अनुभव किया, तब उन्होंने साथ-साथ चलते ब्राह्मणोंके दलोंकी दधेच्छ जानेकी अनुमति प्रदान कर विदा कर दिया ॥ ५१ ॥

पयसा परिपूरितौ घटौ परिपश्यन्पथि पाकशासनिनः ।

कमलाक्षकनीयसीकुचौ कलयामास करस्थिताविव ॥ ५२ ॥

पयसेति । पाकशासनत्येन्द्रस्यापत्यं पुमान् पाकशामनिः अर्जुनः पथि मार्गे पयसा परिपूरितौ जलपूर्णौ घटौ परिपश्यन् बौद्धमागः कमलाक्षस्य कृष्णस्य कनी-

यस्याः भवरजायाः सुभद्रायाः कुक्षौ स्तनौ फरस्थितौ हस्तगतौ एव कलशामास
शातवान् । यदार्जुनो मध्येमार्गं जलसंभृतौ कलशावपश्यत्तदैव सुभद्राप्राप्तिविषये
कृतनिश्चयोऽजायत, यात्राकाले जलपूर्णघटदर्शनस्येप्यमाणवस्तु प्रदत्वेनाभ्युपेतत्वा-
दित्यर्थः ॥ ५२ ॥

अर्जुनने जब रास्तेमें जलसे पूर्ण कलश देखे तभी उन्होंने भगवान्की छोटी बहन
सुभद्राके स्तनोंको करगत समझ लिया, अर्थात् उनको सुभद्राकी प्राप्तिमें निश्चय हो गया,
क्योंकि यात्राकालमें जलपूर्ण घटके दर्शनसे कार्य सिद्धिकी आशा इष्ट हो जाती है ॥ ५२ ॥

तदानीं खलु,—

चक्राङ्गीमदपश्यतोहरचलच्छम्पासमुन्मेषणैः

पुष्प्यत्केतकगन्धसिन्धुविलुठत्पुष्पंधयान्धीकृतैः ।

मेदस्वीकृतकेकिनीकलकलैर्मेषंकराशामुखैः

पान्थानामपमृत्युभिः कतिपयः प्रादुर्बभूवे दिनैः ॥ ५३ ॥

चक्राङ्गीति । चक्रवाकस्त्रियस्तासां मदो दिने निरन्तरप्रियसहवासदर्प-
स्तस्य पश्यतोहराणि लुम्पकानि चलन्तीनां समुन्मिषन्तीनां शम्पानां समुन्मेषणैः
विलसन्तैः, एवं पुष्प्यतां विकासं प्राप्नुवतां केतकानां गन्ध एव सिन्धुः सागरस्तत्र
विलुठद्भिः सञ्चरद्भिः पुष्पन्धयैर्भ्रमरैः अन्धीकृतैः मलिनत्वं प्रापितैः, तथा मेदस्वी-
कृताः पीनत्वं गमिताः केकिनीनां मयूरीणां कलकलाः कोलाहला यैस्तथाभूतैः,
अपि च मेघङ्गराणि मेघायमानानि आशामुखानि दिग्गवकाशा येषु तादृशैः, अथ च
पान्थानामपमृत्युभिः पथिकजनानां वियोगिनां विनैवायुरन्तं मृत्युप्रदैः कतिपयैः
द्वित्रैः वार्षिकैः वर्षर्तुजातैः दिनः प्रादुर्बभूवे जातम् । कतिपयानि प्राकृष्येयानि दि-
नानि प्रादुरासन् यत्राकालसन्ध्याऽऽगमेन दिनावच्छेदेन प्रियसहवाससौभाग्यशालि-
नीनां चक्रवाकोनां गर्वा निर्धूयन्तेस्म, विद्युतः समुन्मिषन्तिस्म, केतकपुष्पसुगन्धि-
सञ्चारिणोऽभ्रमराहृतस्ततोदिशोऽन्धीकृतवन्तः, मयूरीणां रुतानि बहुलीभूतानि, सर्वा
अपि दिशो मेघायमाना अभवन्, पान्थाश्चाकालिकं मृत्युमापद्यन्तेस्मेत्यर्थः । पश्य-
तोहरः—चौरः, 'पश्यतोऽर्थं हरति यः स चौरः पश्यतोहरः' इति हलायुधः । 'वाग्-
दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु' इति पठ्याः अलुक् । मेघङ्करशब्दे 'मेघर्त्तिभयेषु
कृमः' इति खशि खिच्वान्मुम् ॥ ५३ ॥

चक्रवाकी गणकी दिनमें निरन्तर प्रिय सहवासका घमण्ड था, मेघके उमड़ आनेसे
उन्हें अकाल सन्ध्या हो जानेके कारण दिनमें ही प्रियवियुक्त होकर अपना गर्व छोड़ देना
पड़ा, विजलियाँ चलने लगीं, फूलते हुए केतक पुष्पकी सुगन्ध रूप समुद्रमें सञ्चरण करने

बाले भ्रमरोंने दिशाओंको अन्धी बना दिया, केकिनी-मयूरीका शब्द अधिक हो गया, दिशाओंमें मेघ भर गये, पान्थोंकी अकाल मृत्युएँ होने लगीं; इस प्रकारके वरसाती दो चार दिन प्रकट हुए ॥ ५३ ॥

कालाम्बुदालिनलिकाक्षणादीप्रिवर्त्या

सन्धुक्षितात्सपदि सध्वनिनिःसरद्भिः ।

वर्षाशमसीसगुलिकानिकरैः कठोरैः-

धर्माभियातिमवधीद्वनकालयोधः ॥ ५४ ॥

कालाम्बुदेति । घनकालो वर्षासमयः योधः योद्धा क्षणदीप्तिः विद्युत् एव वृत्तिः अभिमुखीरज्जुस्तया सन्धुक्षितात् प्रज्वलितात् कालाम्बुदालिः श्यामघनमाला एव नलिकं नालायुधविशेषस्तस्मात् सपदि सद्यः तत्क्षणमेव सध्वनि सतडतडाशब्दम् निःसरद्भिः कठोरैः कठिनैः वर्षाशमसीसगुलिकानिकरैः करकारूपसीसगुलिकासमुदायैः धर्माभियातिम् ग्रीष्मकालरूपं शत्रुमवधीत् मारितवान् । यथा कश्चन भटो नलिकास्रं वर्त्या सन्धुक्ष्य ततो निर्गतैः कठोरैश्च सीसगुलिकानिकरैः स्वप्रतिपक्षं वीरं हन्ति, तथाऽयं वर्षासमयो विद्युत्वा वर्त्या सन्धुक्षिताद्वर्षाकालिकश्यामलघनमालारूपनलिकास्रात् सशब्दं निःसरद्भिः करकारूपगुलिकासमुदायैः ग्रीष्मसमयरूपं स्वशत्रुं पराजितवानिति तात्पर्यम् । समस्तवस्तुविषयं सावयवरूपकमत्रालङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५४ ॥

वर्षाकाल रूप योद्धाने विजली रूप पलीतेते संयोजित मेघमाला रूप मशीनगनसे तड़-तड़ शब्दके साथ निकलनेवाली ओले रूप गोलीयोंसे तुरत हीं ग्रीष्म समय रूप अपने दुश्मनको मार दिया । बन्दूककी नलमें वारूद भरी रहती है, उसमें जब पलीता लगाया जाता है तब उससे गोलियाँ निकलती तथा मित्राने पर मार करती हैं, उसी बातको यहाँ मेघ तथा ग्रीष्मके युद्धमें बताया गया है । पूरा रूपक मरा है ॥ ५४ ॥

माध्वीलिहा विरुरुचे भलिनीकृताग्रा

कान्तारसीग्नि नवकेतकवर्हरेखा ।

दग्धाञ्जले स्मरभिया दयिताजनेन

सम्प्रेषिता पथिकभर्तृषु पत्रिकेव ॥ ५५ ॥

माध्वीलिहेति । माध्वी पुष्पमधु लिङ्गते आस्वाद्यते येन तेन माध्वीलिहा भ्रमरेण भलिनीकृताग्रा श्यामीभूताप्रदेशा केतकवर्हरेखा केतकीकुसुमपत्रम् स्मरभिया कामभयेन हेतुना दयिताजनेन प्रियाजनेन पथिकभर्तृषु दूरगतेषु प्रियतमेषु विषये सम्प्रेषिता निवृष्टा दग्धाञ्जला अन्ते दग्धा पत्रिका लिपिः इव कान्तारसीग्नि घनप्रान्ते विरुरुचे प्रचकाशे । आपदि मग्ना गृहिणी पतिं त्वरितमायातमिच्छन्ती

तत्समीपे दग्धैकदेशां पत्रिकां प्रहिणोति, भ्रमरेणाश्रितैकदेशा केवकी तथैव दृष्टो
इत्याशयः । अत्र पथिकस्त्रीणामापदिमप्रता ध्वन्यते ॥ ५५ ॥

पुष्परस पायी भ्रमरोत्से जिसका आंगका भाग काला पड़ गया है ऐसा केतक पुष्प
वनमें ऐसा प्रतीत होता था मानो वह कन्दर्पभयसे पथिक वधुओं द्वारा अपने पतियोंके
पास भेजी कोर पर जली चिट्ठी हो । जब किसी पर कोई वट्टी मुर्तीवत आपड़ती है तब
अपने सहायकको शीघ्र बुलानेके लिये जो पत्र भेजा जाता है उसका कोर जला डाला
जाता है, उससे स्थितिकी गंभीरता प्रकट होती है, यहाँ पर प्रोषित पतिकाओं पर आपत्ति
आई है, उन्हें कामदेवसे भय है अतः वह अपने पतियोंके पास केतक पुष्प रूप पत्र भेजती
हैं, जिसका अग्रभाग जला हुआ सा लगता है क्योंकि उसपर भ्रमर बैठे हैं ॥ ५५ ॥

अर्जुनेषु सकलेषु विकासिष्वद्विर्सीन्नि धृततादृशशब्दः ।

एक एव विशुशोष विशेषादेतदम्बुभृदनेहसि चित्रम् ॥ ५६ ॥

अर्जुनेष्विति । अम्बुभृदनेहसि वर्षासमये अद्विर्सीग्नि पर्वतभूमौ सकलेषु सर्वेषु
अर्जुनेषु तदाख्यवृद्धभेदेषु विकासिषु विकासशालिषु सत्सु धृततादृशशब्दः तत्स-
मानाभिधानाभिधेयः एकः (पार्थरूपोऽर्जुनः) विशेषात् सातिशयं विशुशोष शुष्य-
तिस्म एतत् चित्रम् यस्मिन् वर्षाकाले सर्वेऽर्जुनाः कानने विकसन्ति, तस्मिन्नेव
समये एकोऽर्जुनः पार्थः (सुभद्रावियोगव्यथया) सातिशयं शुष्यतिस्म । सर्व-
विकाससमये एकस्य तज्जातीयस्य शोषो विस्मयमावहतीति भावः ॥ ५६ ॥

वर्षातके दिनोंमें पर्वत पर जब कि जमा अर्जुन (वृक्ष) विकसित हो रहे थे, आश्चर्य
की बात है कि एक अर्जुन (पार्थ) विशेषतः सूखता जाता था । जमा अर्जुनके विकास
समयमें एक अर्जुन सूखता जाय यह आश्चर्यकी बात तो है ही ॥ ५६ ॥

वियत्यशेषासु विदिक्षु दिक्षु वियोगशिल्पीन्द्रविनिर्मितायाः ।

तस्या मृगाद्याश्च तडित्तेश्च धनंजयः संविदिदे न भेदम् ॥ ५७ ॥

वियतीति । वियति आकाशे अशेषासु सकलासु दिक्षु विदिक्षु (दिशः प्राच्यादय-
श्चतस्रः, विदिशश्चैशान्यादयश्चतस्रः, सम्मिलिताश्चता अष्टौ दिशो व्यवहियन्ते) वियो-
गशिल्पीन्द्रविनिर्मितायाः विरहंरूपेण कारुवरेण चित्रितायाः मृगाद्याः हरिणनेत्रा-
यास्तस्याः सुभद्रायाः तडित्तेश्च विद्युन्मालायाश्च भेदम् पार्थक्यम् धनञ्जयोऽर्जु-
नो न संविदिदे न ज्ञातवान् । 'त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे' इति प्रसिद्धोक्तिः, तद-
नुसारेण वियोगरूपः शिल्पीपार्थस्य दृष्टेः पुरतः सर्वासु दिक्षु सुभद्रायाश्चित्रं निर्मा-
तिस्म, तच्चित्राणि च विद्युद्भिस्तुलितानि तदङ्गकान्तेर्विद्युत्प्रभत्वादतः सादृश्येन
मिलितासु चित्रितासु सुभद्रामूर्तिषु तडित्तित्यु च भेदं बोद्धुमर्जुनो नाक्षमतेत्या-
शयः, सामान्यं नामालङ्कारः, तत्त्वलक्षणं यथा- 'सामान्यं गुणसाम्येन विशेषो नोप-
लक्ष्यते' इति ॥ ५७ ॥

न वभूवे तयोस्तत्र नयनानन्दिनोर्मियः ॥ ६० ॥

तत्त्वैति । तत्र तस्मिन् कृष्णप्रादुर्भावसमये मियः परस्परं नयनानन्दिनोः अन्योन्यप्रीतिजनकविलोकनयोः तयोः कृष्णार्जुनयोः स्वस्ववेषाकथानया स्वस्व-
वृत्तान्तकथनरूपया नद्या द्वितीयर्त्ताः श्रीष्मस्य गुणः सन्नेपः (शोषरूपः) तज्ज्ञया
तज्ज्ञानशालिन्या न वभूवे न जार्त्त तयोः परस्परस्नेहिनोरन्योन्यस्य पुरः स्वस्ववृत्ता-
न्तव्याहृतनदी श्रीष्मर्त्तुगुणं सन्नेपरूपं न वेत्ति स्म अन्योन्यकथासंज्ञेपो नानुदित्यर्थः ।
'लङ्घनतर्कशुद्धिश्चास्वमानोस्त्वस्यैववारे प्रथमं वभूव मघौ' इत्यादिमात्कराचार्योक्ति-
दिशा यस्तन्ते मृष्टमादिस्तरगेन श्रीष्मर्त्तोर्द्वितीयर्त्तरूपता बोध्या ॥ ६० ॥

मगवान् तया अर्जुन एक दूसरेको देखकर खुश हो रहे थे, वे अपनी अपनी क्या
करते जा रहे थे, कनका कनारुपा नदी द्वितीय शत्रु-श्रीष्मशत्रुचा गुण शोष या संक्षिप्त
शेषा कहीं प्रथम कर रही थी, उन दोनोंका प्रोत्साहन शीघ्र समाप्त नही हो रहा था । ॥६०॥

विजयो मधुरस्मितस्य भावं विदुषस्तस्य मतेन भिक्षुवेषः ।

कुसुमाक्षमयादिवातिगूढः कुहरे रैवतकस्य तिष्ठति स्म ॥ ६१ ॥

विजय इति । विजयः अर्जुनः भावं विदुषः अर्जुनमनोभावं जानतस्तस्य मधुर-
स्मितस्य साष्टवमधुरहासनृतः श्रीकृष्णस्य मतेन सम्मत्या भिक्षुवेषः सन्न्यासिवेष-
धारी कुसुमाक्षमयाद् कानगरनीतेरिव अतिगूढः प्रच्छिन्नः सत् रैवतकस्य तदाख्य-
पर्वतस्य कुहरे गुहागृहे तिष्ठति स्म । सन्न्यासिवेषधारी विजयो भावं ज्ञात्वा हसतो
मगवतः सन्मतिमादाय रैवतकपर्वतस्य कुहरेतिष्ठत्, मन्ये स कामाक्षमयादात्मानं
गोपायितुमिव तां विजनां त्यलीं स्वावासनूमीचकारेत्याक्षयः । उच्छेष्टा स्फुटा ॥ ६१ ॥

अर्जुनके मनोभावको समझकर जानिप्राय मुकुतराते हुए मगवान् कृष्णकी सम्मतिसे
भिक्षुवेष अर्जुन उस रैवतकके कुहर-गुहागृहमें छिपकर रहने लगे, मानों वे कानाखके
नयने छिपकर स्नानमें रहते हों ॥ ६१ ॥

कथं सुमद्राकमनीयतायाः कल्पेत नुत्यै कविरुश्रतोऽपि ।

चतुर्थमप्याश्रमस्य येन तां साधनीभूय दिदृक्षते स्म ॥ ६२ ॥

कथमिति । उद्यतः स्वकवितागुणेन प्रतिष्ठां प्राप्तोऽपि कविः कवितानिर्माणपरः
सुमद्राकमनीयतायाः सुमद्रासौन्दर्यस्य नुत्यै प्रशंसार्थं कल्पेत हम्नः स्यात्, येन
यतः (आश्रमेषु ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यवानप्रस्थसन्न्यासनामकेषु) चतुर्थम् अपि आश्र-
मम् अस्य अर्जुनस्य साधनीभूय सुमद्राप्राप्त्युपायरूपतामवलम्ब्य तां सुमद्रां
दिदृक्षते स्म द्रष्टुमिच्छति स्म । यस्या दर्शनाय निवृत्तिमिति कथं चतुर्थः सन्न्यासा-
श्रमोऽपि अर्जुनस्य साधनीभूय स्पृहयति तद्रूपप्रशंसाकविविरसाम्बैवेत्यर्थः । अनेन
सन्न्यासाश्रमस्यापि रूपदर्शनस्पृहाकथनेन तत्सौन्दर्यस्यालौकिकत्वं व्यजितम् ।
'आश्रमोऽस्त्री' इति कथनादाश्रमशब्दोऽत्र स्त्रीबतया प्रयुक्तो वेद्यः ॥ ६२ ॥

ख्याति प्राप्त कवि भी सुमद्राका सुन्दरताके वर्णनमें किस प्रकार समय ही सक्रता है ? जब कि चतुर्थ आश्रम सन्यास भी अर्जुनका साधन बनकर सुमद्राको देखनेकी इच्छा कर रहा है, जिस रूपका बादू निबन्धिप्रधान सन्यास पर भी चल गया, मला उसको वर्णनमें कोई कवि किस प्रकार सक्रयता प्राप्त करेगा ॥ ६२ ॥

तदात्वं एवाद्रितटात्पतिः त्रियः परिप्लवं तं प्रकृते शुभागमे ।

यदाशये ते शय एव तद्वेदिति ब्रुवन्द्वारवती पुनर्वयौ ॥ ६३ ॥

तदात्वं इति । त्रियो रुक्मिणीरूपाया लक्ष्म्याः पतिः श्रीकृष्णः प्रकृते तस्मिन् शुभागमे सुमद्रापाणिग्रहणरूपकल्याणाधिगतौ परिप्लवम् अधीरमानसम् स्याद्वा नत्पादितिसन्दिहानमानसमित्यर्थः यत् ते आशये अभिप्राये (मनसि) तत् (सुमद्रारूपं प्रियं वत्सु) ते तव अर्जुनस्य शयं करे भवेदेवेति ब्रुवन् कथयन् पुनः अद्रितटाद् रैवतकनामकतत्पर्वताद् द्वारवतीं नाम निजपुरीं तदात्वं तत्काले ययौ गतः । अर्जुनं समाधात्य तदिष्टसम्पादनौपयिकं विधिं सम्पादयितुं श्रीकृष्णो द्वारकां प्रस्थित इत्यर्थः । 'दृन्दोऽभिप्राय आशयः' 'पञ्चशास्त्रः शयः पाणिः' इत्युभय-त्रामरः ॥ ६३ ॥

रुक्मिणी रूपा लक्ष्मीके स्वामी भगवान् श्रीकृष्णने सुमद्रा प्रातिके संबन्धमें सन्दिग्ध-चित्त अर्जुनसे कहा कि आपके मनमें जो बात है वह शीघ्र आपके शयमें होगी, अर्थात् आपका इष्ट सिद्ध होगा, ऐसा कहकर वे रैवतकके तटसे उठी समय पुनः द्वारका चले गये ॥ ६३ ॥

तदनन्तरमहस्करमदतस्करमहा महान्मस्करीरैवतकं गिरिमुपस्कुरुते तस्य नमस्करणमस्माकं श्रेयस्करणमिति पुरोयोजनबोधनात्कृतूहलिना हलिना नगरमानीयमानं यहिरपि ज्वलता विरहानलज्वालेनेव काषाय-वाससावगुण्ठितवपुषं सव्यसाचिशब्दमत्सरेण स्मरवीरेण प्रवासरन्त्रैम-न्वीक्ष्य पन्नगपाण्ड्ययदुकुमारिकाणां कृते पृथगीरितां त्रिशरकाण्डीमिव त्रिदण्डीं बिभ्राणं निजपल्लवकोमलमनिर्जयशोकादिव शुष्केण पटीरदो-रुणा पादुकीभूय परिचर्यमाणपादयुगलं तं कुहनाभिभुं संभ्रमेण वन्दमा-नेषु यदुवृन्देषु मुकुन्दोऽपि सविनयमुपागतश्चेत्-पूरणावशिष्टैः स्वसोदरीप्रे-मरसैरिव तीर्यजैः पिचण्डिलं कमण्डलुं तदीयपाणोरादाय 'भगवन् ! इत' इत एहि' इति राजभवनमुपनीय कन्यैकान्तःपुरे निवेशयामास ।

१. 'नह' । २. 'रैवतकगिरिः' । ३. 'अन्विष्य' । ४. 'पृथक्पृथक्' । ५. 'तल्ला' । ६. 'युवं' । ७. 'भावनानिमित्त' । ८. 'अवसेषैः' । ९. 'जटैः पूरित' । १०. 'इत इत इति' । ११. 'कन्यान्तःपुरे' । इति पा० ।

तदनन्तरमिति । तदनन्तरम् हरेद्वारकागमनानन्तरम् अहस्करस्य सूर्यस्य यो
मदस्तेजस्वितादर्पस्तस्य तत्करमपहतमहस्तेजो यस्य तादृशस्तथोक्तः सूर्या-
दप्यधिकतेजाः महान् श्रेष्ठः मस्करीपरिवाजकः रैवतकं नाम गिरिम् पर्वतम् उप-
स्कृते अलङ्करोति, रैवतकगिरिसमीपे तिष्ठति, तस्य परिवाजकस्य नमस्करणं
प्रणतिः कस्माकं यादवानाम् श्रेयस्करणम् इष्टसाधनमिति पुरोधोजनबोधनात्
पुरोहितवचनात् कुतूहलिना तत्परिवाजकनमस्करणादिष्टतोत्कण्ठेन हलिना बल-
रामेण नगरम् द्वारकापुरं नीयमानं प्राप्यमाणम्, बहिरपि (हृदये का
कथा ?) उबलता दीप्यमानेन विरहानलज्वालेन सुभद्रावियोगानलप्रकाशेन इव
काषायवाससा कषायरागरञ्जितसन्न्यासिधार्यवस्त्रेण अवगुण्ठितवपुषम् वैष्टितदे-
हम्, सव्येन साची वाणप्रयोक्ता सव्यसाची स एव शब्दो बोधको यस्य स सव्य-
साची तच्छब्दमत्सरेण तच्छब्दवाच्यताप्रसूतेर्प्यया स्मरवारेण कामदेवेन प्रवास-
न्ध्रम् प्रवासरूपम् ग्रहारावकाशम् अन्वीक्ष्य विचार्यपन्नगकुमारिका उल्लपी, पाण्ड्य-
कुमारिका चित्राद्वदा, यदुकुमारिका सुभद्रा तासां कृते तासां विषये पृथक् प्रत्येकम्
ईरितां प्रयुक्तम् त्रिशरकाण्ठीम् वाणकाण्डत्रयीम् इव त्रिदण्डीं वैष्णवयष्टित्रयं
विभ्राणं धारयन्तम्, निजपल्लवस्य चन्दनतरुसिलयस्य यः कोमलिमा मार्दवं
तस्य निर्जयः (अर्जुनपदाकृतः पराजयः) ततः शोकात् खेदात् इव शुष्केण पटी-
रदारुणा चन्दनकाष्ठेन पादुकीभूय चरणपादुकाभावमवाप्य परिचर्यमाणपादयुग-
लम् चरणयोः सेव्यमानम् तं कुहनाभिषुम् मायांसन्न्यासिनम् अर्जुनम् यदु-
वृन्देषु यादवगणेषु सन्ध्रमेण त्वरया बन्द्मानेषु नमस्कृत्वैस्तु सत्सु सुबुन्दः श्रीकृष्णो-
ऽपि सविनयम् नम्रभावेन उपागतः सन्न्यासिनोऽर्जुनस्य समीपमायातः, चेतः-
पूरणावशिष्टैः हृदयं पूरयित्वोर्वरितैः स्वसोदरीप्रेमरसैः सुभद्राप्रीतिरसै इव तीर्थ-
जलैः तत्तत्तीर्थोपहृताभिरद्भिः पिचण्डिलं पूर्णं कमण्डलुम् तदीयपाणेः अर्जुनकरात्
आदाय गृहीत्वा भगवन्, इत इतः अस्यां दिशि पुहि आगच्छ इति एवंप्रकारेण
राजभवनं राजप्रासादम् उपनीय प्राप्य कन्यकान्तःपुरे कन्यकाध्युषितेऽवरोधे
निवेशयामास प्रवेशं कारितवान् । तदनन्तरं सूर्यादप्यधिकतेजस्वी कोऽपि सन्न्यासी
रैवतके तिष्ठति स प्रणम्य इति पुरोहितोक्तिः प्रमाणीकृत्य तद्दर्शनोत्कण्ठितो बलरा-
मस्तं नगरमनैषीत् तस्य सन्न्यासिनः शरीरे काषायं वसनं वर्त्ततेस्म तदृष्टदयेऽभि-
मानो वियोगबहिर्ज्वाल इव प्रतीयतेस्म, तस्य कोरे दण्डत्रयी तिष्ठतिस्म, मन्ये सा
तस्योपरि ग्रहता उल्लपीचित्राद्वदासुभद्राविषये कामस्य शरत्रयी सा, तदीयपादयो-
श्चन्दनकाष्ठपादुकावर्त्तत सा तथा प्रतीयतेस्म यथास्य पादेन कोमलतया चन्दनका-
ष्ठमजीयत, तदेव निजपराजयजनितखेदेन शुष्कीभूयास्य पराजेतुश्चरणां परिचरति,
तादृशं त कपटसन्न्यासिनमर्जुनं यद्वः प्रणेषुः, तदेव कृष्णस्तत्रागतः, स तदीयक-
रतः कमण्डलुमादात्, स हि हृदयं पूरयित्वाऽवशिष्यमाणैः प्रेमजलैरिव तीर्थसलिलैः

दूर्णः प्रतीयतेस्म, कमण्डलुं स्वकरे गृहीत्वा कृष्णस्तं सन्न्यासिवेमर्जुनं राजप्रासाद-
मार्गाय कन्यान्तःपुरप्रवेशं कारितवानित्याशयः । उपमा उल्लेखा चालङ्कारौ ॥

इसके बाद मूर्खके तेजस्विनागब्रह्मों दूर करनेवाला—मूर्खसे भी अधिक तेजस्वी एक
सन्न्यासी वहाँ रैवतकके समीपमें रहता है, उनका नमस्कार शितदायक है, वह बान
पुरोहितजनसे मुनकर उन्हें देखनेके लिये उत्तुक बलरामने उनको द्वारकापुरमें बुला
लिया, वह सन्न्यासी कापाय ब्रह्मते शरीरको ढके हुए था, वह ऐसा लगता था, मानो
भीतरकी तरह बाहर भी सुभद्राविरहकी ज्वाला लिपटी हो, उसके हाथमें जो तीन दण्ड
वर्त्तमान थे, वे ऐसे लगते थे, मानो कन्दर्पने अर्जुनके सव्यसाची शब्दसे पुकारे जानेसे
मत्सर धारण करके इस प्रवासकालको प्रहारोपयुक्त समय जानकर उसके ऊपर उल्लूपी
चित्राङ्गदा और सुभद्राके लिये अपने तीन बाणोंका प्रहार किया है, उसके पैरोंमें चन्दन
की बनी पाइका थी, वह ऐसी लगती थी मानो चरणों द्वारा कोमलतामें पराजित होनेसे
मूखा हुआ चन्दनकाष्ठ उसके चरणोंकी शुश्रूषा कर रहा हो, ऐसे कपटसन्न्यासीके पास
आकर यादवगण जब उसे प्रणाम कर रहे थे तब भगवान्ने वहाँ आकर अर्जुनके हाथसे
कमण्डलु ले लिया, वह कमण्डलु हृदयमें न समाते हुए सुभद्राप्रोतिरसस्वरूप नीर्यज्जाले
भरा था, कमण्डलुको अपने हाथोंमें लेकर भगवान्ने अर्जुनसे कहा कि आर्य महाराज,
श्वर आइए, ऐसा कहकर भगवान्ने उन्हें राजप्रासादमें ले जाकर कन्यान्तःपुरमें प्रवेश
करा दिया ॥

मार्गे शरत्रयममुष्य कृते विमुच्य

शेषं द्वयं पुनरिवोन्मिषुमात्तलोभः ।

शुश्रूषितुं तदनु सोदरचोदिताया-

स्तन्याः स्मरो नयनमेव शरं व्यतानीत् ॥ ६४ ॥

मार्गे इति । तदनु अर्जुनस्य कन्यान्तःपुरे प्रवेशात् परतः स्मरः कामदेवः मार्गे
तीर्थवर्त्तमानि अमुष्यकृते अर्जुनस्य विषये शरत्रयं बाणपञ्चकमध्ये बाणत्रितयं विमुच्य
(उल्लूपीचित्राङ्गदासुभद्रारूपल्लनानात्रयविषयकानुरागजनने) प्रयुज्य शेषं द्वयं
बाणयुगल पुनः उज्झितुं मौक्षुम् आत्तलोभः घृतेच्छ इव शुश्रूषितुम् अर्जुनं सन्न्यासिनं
परिव्रित्तम् सोदरचोदितायाः कृष्णेन आदिष्टायाः तन्याः सुन्दर्याः सुभद्राया
नयनं चक्षुरेव शरं बाणं व्यतानीत् कल्पयामास । पञ्चसु बाणेषु त्रीन् बाणान्प्राणान्
प्राक् प्रयुक्तवतः कामदेवस्य अवशिष्ट बाणद्वयं परिचर्यायै सन्निहितायाः सुभद्राया
नयनमेवाजायतेत्यर्थः । उल्लेख्या रूपकं सङ्कीर्त्यते । वसन्ततिलक वृत्तम् ॥ ६४ ॥

इसके बाद कामदेवने जो तीर्थयात्रामें उल्लूपी, चित्राङ्गदा एवं सुभद्राके विषयमें अर्जुन
के ऊपर अपने तीन बाणोंका प्रयोग कर चुका था—सन्मति अपने सोदर माई भगवान्
कृष्ण द्वारा अर्जुनकी आराधनामें निशुक्लकी गई सुभद्राके नयनकी ही अपना अवशिष्ट

वाग बनाया । पहले तीन वाग छोड़ ही चुका था, शेष दो वागके रूपमें उसने सुमद्राके नयन ही प्रयुक्त किये ॥ ६४ ॥

वपुषा मधुरेण सुभ्रुवो धनुषा चित्तभुवश्च तर्जितः ।

तपनेव दिने दिने तनोस्तनिमानं जगृहे स मस्करी ॥ ६५ ॥

बुधेति । स मस्करी कपटसन्न्यासी मधुरेण कोमलेन सुभ्रुवः सुन्दर्याः सुम-
द्रायाः वपुषा शरीरेण चित्तभुवः मनोजस्य मधुरेण पुष्पभवत्वात् मधुयुक्तेन धनुषा
च तर्जितः सन्तापितः सन् तपसा तपस्यया इव दिने दिने अनुदिनं तनोस्तनिमानं
कृशानां जगृहे प्राप्तवान् । कामपीडया जायमानं कार्यं तपःप्रभवत्वेनाप्येधयते ।
तेयं पञ्चमी कृशता नाम मन्मथावस्थोक्ता ॥ ६५ ॥

सुमद्राके नधुर-सुन्दर शरीर एवं कानदेवके मधुरस्सयुक्त पुष्प निर्मित वागसे सन्तापित
वह कपट सन्न्यासी अर्जुन दिनानुदिन दुर्बल हुआ जा रहा था, रक्षा लगता था मानो
वह तपस्या ही से दुर्बल हुआ जा रहा हो ॥ ६५ ॥

प्रतिनिःश्वसिते दीर्घे पाणिना नासिकां स्पृशन् ।

भावयामास पार्थोऽयं प्राणायामसमापनम् ॥ ६६ ॥

प्रतीति । अयं पार्थः दीर्घं प्रतिनिःश्वसिते निःश्वासे पाणिना हस्तेन नासिकां
स्पृशन् आमृशन् प्राणायामस्य वायुनिरोधस्य समापनम् अवसानं भावयामास
बोधयामास । सुमद्रावियोगजं निःश्वासमन्योर्विद्यादिति तं गोपयितुमयं पार्थः
पाणिना नासाग्रं स्पृष्ट्वा प्राणायामसमाप्तौ ममायं श्वासस्त्यज्यते नायं वियोगजो
निश्वास इति लोकान्वञ्चयामासेत्यर्थः । तुलनार्थं दृश्यतां नैषधीये—‘मृषाविपा-
दाभिनयाद्यं क्वचिज्जुगोप निःश्वासतर्ति वियोगजाम्’ इति । अत्र युक्तिर्नामा-
लङ्कारस्तल्लङ्घनमुक्तं यथा—‘युक्तिः परातिसंधानं क्रियया मर्मं गुप्तये’ इति ॥ ६६ ॥

अब अर्जुनको सुमद्रा वियोगमें दीर्घ निःश्वास निकल पड़ता था तब वे हाथसे नाकका
अग्रिम भाग छू कर यह बगानेका प्रयास करने लगते थे कि मैं प्राणायाम समाप्त करके
श्वास छोड़ रहा हूँ, यह निःश्वास नहीं है, इस प्रकारसे वे भाव गोपन करते थे ॥ ६६ ॥

प्रणवोच्चरणे पुरः प्रसर्पन्प्रबभासे यतिनस्तदाधरोष्ठः ।

मुहुरभ्रगतावलीन्द्रपुत्रीमुखमास्वादयितुं किलोज्झिह्वानः ॥ ६७ ॥

प्रणवोच्चरण इति । तदा कपटयतिवेषधारणसमये प्रणवोच्चरणे ओष्ठारोच्चरण-
वेलायाम् पुरः प्रसर्पन् यतिनः अर्जुनस्याधरोष्ठः किल अग्रतायाः पुरःस्थितायाः
अवलीन्द्रपुत्र्याः राक्षस्यार्याः सुमद्रायाः मुखम् आस्वादयितुम् अधरम् पातुम्

१. 'सुभ्रुवा' । २. 'चित्तभुवा' । ३. 'प्रसर्पन्' । ४. 'अधरोष्ठम्' ।
५. 'उज्झिह्वानम्' इति पा० ।

मुहुः सूर्योभूयः उज्जिहानः चलन् इव प्रवभासे प्रतीयते स्म । अयमाशयः—यति-
वेषधारी पार्थो यदौङ्कारमुच्चारयति तदौष्ठ्यवर्णोकारोच्चारणकाले तदोष्ठः पुरश्चलति,
मन्ये स सुभद्राधरपिपासयैव परिस्फुरतीति । स्वरूपोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । उत्पूर्वकाज्ज-
हातेः गानञ्चि उज्जिहानपदम् ॥ ६७ ॥

यतिवेषधारी अर्जुन जब ओङ्कारका उच्चारण करते थे तब ओष्ठ्य वर्ण ओङ्कारके
उच्चारणमें उनका ओठ आगेकी ओर चलता हुआ सा दीखता था, वह ऐसा लगता था,
मानो आगे में बैठी हुई राजकुमारी सुभद्राके ओठका पान करना चाहता हो ॥ ६७ ॥

कन्याकरे मृदति पादपद्मं पुण्यन्ति गात्रे पुलकाङ्कुराणि ।

हरे हरे माधव माधवेति हरिस्मृतेरन्यथयांचकार ॥ ६८ ॥

कन्याकरे इति । सः पार्थः कन्यायाः सुभद्रायाः करे पादयुग्मम् अर्जुनचरणद्वयं
मृदयति संवाहयति सति (अर्जुनपादयुगलं मर्दयति सति) पुण्यन्ति जायमाणानि
गात्रे स्वदेहे पुलकाङ्कुराणि रोमाञ्चविकारान् हरे हरे माधव माधवइति एवं हरिस्मृतेः
भगवत्स्मरणरूपव्याजात् अन्यथयाञ्चकार गोपयति स्म । अयमाशयः—सुभद्रा यदा-
ऽर्जुनस्य पादौ मर्दयति तदा कपटसंन्यासिनस्तस्य रोमाञ्चा उद्भूयन्ति, भवन्तममुं
रोमाञ्चोदयं लोको ज्ञात्वा मां लम्पटं मा ज्ञासीदिति मनसि कृत्यार्जुनस्तदा हरे हरे
माधवेत्युच्चारयन् रोमाञ्चोऽयं भगवत्स्मरणजन्येति गोपनं कृतवान् इति । युक्तिर-
लङ्कारः ॥ ६८ ॥

जब सुभद्रा यतिवेषधारी अर्जुनके चरणोंको दवाने बैठती थी, तब सार्विकभावके
उद्दिन होनेसे अर्जुनके रोमाञ्च हो आये, अर्जुनने देखा कि इन रोमाञ्चोंको देखकर लोग
मुझे लम्पट नहीं कहीं समझने लग जाँय, अतः उसने हरे हरे माधव माधव कहकर यह
रोमाञ्च भगवत्स्मरणजन्य है, कामजन्य नहीं यह बताकर अन्यथाभाव द्वारा गोपन कर
दिया ॥ ६८ ॥

एकदा निर्वर्त्य प्रत्यवसानकृत्यं प्रतिक्षणमिक्षुचापक्षुरप्रसंतक्षणेन सम-
न्तात्पतितैः सत्त्वगुणशकलैरिव स्वेदविन्दुभिर्व्याकीर्णं चामूरवीं त्वच-
मव्यास्य विश्राम्यन्तं तं कुहनासंन्यासिनं धवित्रेण वीजयन्ती सुभद्रा
‘तैस्तैरिद्वितैर्यतित्वे संशय्य तस्य तत्त्वजिज्ञासया सविनयमनुरहसि व्य-
जिज्ञपत् ॥

एतदेति । एकदा एकस्मिन्समये प्रत्यवसानकृत्यम् भोजनरूपं कार्यं निर्वर्त्य

१. ‘पुण्यन्त्यु’ । २. ‘पुलकाङ्कुराणि’ । ३. ‘प्रसंतक्षणेन’ । ४. ‘श्वेत’ ।

५. ‘विश्राम्यन्तं धवित्रेण’ । ६. ‘तैस्तैरिद्वितैर्यतित्वे संशय्य तस्य’ । इति पा० ।

समाप्य प्रतिक्षणं सततं दृष्टुचापपुरप्रसन्नरूपेण कामत्राणकृतभेदनेन समन्तात् पतितैः समन्ततो विकीर्यमाणैः सत्त्वगुणशकलैः सत्त्वगुणस्य त्रण्डैरिव स्वेदविन्दुभिः घर्मजलैः व्याकीर्णा व्याप्तां चामूरवीं मृगसन्त्यन्धिनीं त्वचं चर्म अध्यास्य उपविरय विध्राम्यन्तम् श्रममपनुदन्तं कुहनासन्न्यासिनम् मायायतिवेषधारिणम् तम् नर्जुनम् धवित्रेण मृगचर्मव्यजनेन वीजयन्ती घायुं चालयन्ती सुमद्रा तैस्तैः काम-विक्रियापूर्णैः इक्षितैः अर्जुनस्य चेष्टाभिः (तस्य) यतित्वे संन्यासिभावे संशय्य संदेहमासाद्य तस्य तत्त्वजिज्ञासया याथार्थ्यं ज्ञातुम् सवितयं नन्नभावेन अनुरहसि एकान्ते व्यजिज्ञपत् अर्जुनं सूचितवती । एकदाऽर्जुनः कृतभोजनतया स्वस्थो भूत्वा मृगचर्मण्युपविरय विध्राम्यति स्म, तस्य देहात् स्वेदविन्दवो निपत्य तद्भासने विकीर्णा कामेन स्ववाणैर्विदीर्णैर्म्यस्तदङ्गैः पतिताः सत्त्वगुणकणा इव प्रतीयन्ते स्म । सा तदङ्गितैस्तस्य यतित्वे समदिग्ध, सा तत्त्वं ज्ञातुं तमेकान्तेऽकथयदित्याशयः । 'प्रत्यवसानं भोजनमभ्यवहारश्च जप्तिश्च' इति हलायुधः । 'धवित्रं व्यजनं तद्यद्रचितं मृगचर्मणा' इत्यमरः ॥

एक सनयने भोजनादिदृष्ट्य सम्पन्न करके अर्जुनरूप यति मृगचर्मासनपर बैठकर विग्राम कर रहे थे, प्रतिक्षण कानदेवके वाणों द्वारा प्रहारके होते रहनेसे शरीरके छिद्र जानेसे बिखरे हुए सत्त्वगुणतण्डवी तरह पत्तीनेकी बूटें आसनपर बिखरी पड़ी थीं, सुमद्रा मृगचर्मनिमित्तव्यजनेसे धीरे धीरे हवा कर रही थी, सुमद्राको अर्जुनकी कान चेष्टाओंसे सन्देह हुआ कि यह वास्तव सन्यासी नहीं है, उसने यथार्थता ज्ञानकी इच्छासे एकान्तमें अर्जुनसे इत प्रकार निवेदन किया ॥

तपस्विन्नद्य मे प्रीतिस्तवाभ्यागमसंभवा ।

कन्यामौन्यावकीर्णित्वे कल्पशाखाशिखायते ॥ ६६ ॥

तपस्विन्निति । हे तपस्विन् यतिवर, तवाभ्यागमसंभवा त्वदागमनजन्या मे मम प्रीतिः प्रसन्नता कन्यामौन्यावकीर्णित्वे कन्याजनोचितसंलापनियमनङ्गे कल्प-शाखाशिखायते कल्पतरुशाखाप्रभागवदाचरति बहुसंलापेच्छां जनयति । भवदा-गमनजन्यो हर्षः कन्यामपि मामप्रष्टव्यविषयकप्रश्नकरणे व्यापारयतीत्यर्थः । 'अवकीर्णीषतव्रतः' इत्यमरः ॥ ६९ ॥

हे यतिवर, आपके आगमनसे मुझे जो आनन्द प्राप्त हुआ है वही मेरे हृदयमें कन्या-जनोचित मौनव्रतको मङ्ग करनेके लिये अधिक इच्छा उत्पन्न कर रहा है । आपके आग-मनसे मुझे इतना अधिक आनन्द प्राप्त हुआ है कि मैं कन्याजनके लिये अपेक्षित मौनका मङ्ग करनेकी इच्छा करने लगी हूँ, कुछ पूछना चाहती हूँ ॥ ६९ ॥

इदानीममी,—

इदानीम् इति । इदानीम् भवदागमनसमये, अमी-यादवाः ।

आपके आनेपर वह यादवगण ।

यदवः खलु पुण्यराशयो यतिनामिन्द्र ! तवाङ्घ्रिसेवनात् ।

शिरसैकमवाप्य यद्रजो मनसान्यत्परिवर्ज्यते च यैः ॥ ७० ॥

यदव इति । हे यतिनामिन्द्र यतिश्रेष्ठ, तवाङ्घ्रिसेवनात् भवदीय चरणसेवा-
वसरलाभात् यदवः यादवाः खलु निश्चयेन पुण्यराशयः शरीरिणः पुण्यसङ्घा इव
जाता इत्यर्थः, यत् यस्मात् एकं भवत्पादोरथं रजः परागम् शिरसा स्वमस्तकेन
अवाप्य प्राप्य यैः यदुभिः अन्यत् स्वहृदयस्थितं रजः वासनासंज्ञातो रजोगुणः
मनसा हृदयेन परिवर्ज्यते त्यज्यते । भवदागमेन भवत्पादभवं रजः शिरसा गृह्णन्तो
निजहृदयगतं रजो जहतोऽस्मीं यादवाः सातिशयपुण्यभाजो जाता इत्याशयः ।
एकरजोधारणं पररजो निरासकारणत्वेनोक्तमिति काव्यलिङ्गमलङ्कारः । 'रजः स्या-
दात्तैरेणौ परारागुणयोरपि' इति विश्वः । वैतालीयं वृत्तम् ॥ ७० ॥

हे यतिवर, आपके चरणोंकी सेवाका अवसर पानेसे यादवगण अतिपुण्यशाली हा
गये हैं, क्योंकि सन लोगोंने एक रज आपका चरणरज पाकर-दूसरा रज-अपने हृदयका
रजोगुणप्रभव कामादिविकार छोड़ दिया है । आपके चरणोंकी वन्दनासे यादवोंका मान-
सिक विकार शान्त होगया है, अतः आपका आगमन उनको पुण्यभागी बना दिया है ॥७०॥

भगवन्नखिलं विबुध्यसे परमार्थं वद भावि मे शुभम् ।

प्रयता यतयो भवद्विधाः प्रणिधानेन हि दिव्यचक्षुषः ॥ ७१ ॥

भगवन्निति । हे भगवन् सामर्थ्यशालिन्, अखिलम् समस्तम् भूतभविष्यद्वृत्त-
मानरूपं वस्तु विबुध्यसे जानासि, अतः मे मम भावि भविष्यत् शुभं कल्याणं
यथार्थं वस्तुतः सत्यसत्यं वद कथय । हि यतः प्रयताः संयमपरायणाः भवद्विधाः
त्वादृशाः दिव्यदृष्टयो यतयः योगिनः प्रणिधानेन समाधिना दिव्यचक्षुषः व्यवहिता-
व्यवहितजाताजातसकलवस्तुदृशनयना भवन्ति । यतो भवादृशायतयः सर्वज्ञा
भवन्ति, अतस्त्वमपि सर्वं वेत्सि, तेन मदीयं भविष्यच्छुभं मह्यं कथयेति भावः ॥७१॥

हे यतिराज, आप भूत, भविष्य, वर्तमान सब जानते हैं, अतः हमारा भविष्य शुभ
वार्थरूपमें मुझे बता दें, आपके सद्गुरु योगी समाधिके द्वारा दिव्यचक्षु हुआ करते हैं ।
आप समाधिके द्वारा सब जान सकते हैं, अतः कृपा करके मुझे बतावें कि हमारा भविष्य
शुभ क्या बैसा है ॥ ७१ ॥

अवकर्ण्य तदेष्ट मीलितः क्षणमद्गोः प्रतिवाचमाददे ।

बहुना किमपि ! स्वकैर्गुणैर्विजयं प्राप्स्यसि योपितां कुले ॥ ७२ ॥

अवकर्ण्येति । एषः कपटसन्न्यास्यर्जुनः तत् सुभद्रावचनम् अवकर्ण्य श्रुत्वा क्षणम्

किञ्चित्कालपर्यन्तम् मीलितः पिहितदृष्टिः (प्रणिधानं करोमीति बोधयितुं मुद्रित-
नयनः) अयि सुभद्रे, बहुना उक्तेन अधिककथनेन किम् ? नास्ति बहुक्तेन फलम्
स्वकैः निजैः गुणैः शीलसौन्दर्यादिभिः योषितां कुले स्त्रीवर्गे विजयं सर्वोत्कर्षं प्राप्स्य-
सि लप्स्यसे । अर्जुनं नाम विजयं प्राप्स्यसीति च ध्वन्यते । 'विजयस्तु पार्थ'
इत्यमरः ॥ ७२ ॥

उस कषटसन्ध्यासी अर्जुनने सुभद्राकी वार्ते सुनकर कुछ देरके लिये समाधि करनेका
अभिनय करनेके लिये आखें मूंद लीं, अनन्तर उत्तर दिया कि अयि सुभद्रे, अधिक कहने
की आवश्यकता नहीं है, तुम अपने शीलसौन्दर्यादिगुणोंसे ही स्त्रियोंके बीच विजय
सर्वाधिक उत्कर्ष प्राप्त करोगी, विजय अर्जुनको प्राप्त करोगी यह अर्थ भी ध्वनित
होता है ॥ ७२ ॥

पादाङ्गुष्ठनखं यस्ते फाले कुर्याद्विशेषकम् ।

स नरोऽपि स्मरेणार्तः सद्यः स्यादामिपं दृशोः ॥ ७३ ॥

पादाङ्गुष्ठेति । यः नरः ते तव सुभद्रायाः पादाङ्गुष्ठनखं चरणाङ्गुष्ठनखरं फाले
स्वशिरसि विशेषकं तिलकं कुर्यात्, यो मनुष्यः प्रणयकुपितायास्तव प्रसादनाय
त्वत्पदयोः प्रणमन् त्वच्चरणनखं स्वशिरसो भूषणभावं प्रापयेत्, सः स्मरेणार्तः काम-
पीडितः नरः पुरुषः (अर्जुनश्च) ते दृशोः नयनयोः सद्यः तत्काल एव आमिपं
भोग्यं विषयः स्यात् भवेत् । यस्ते प्रियस्तव मानमपसारयितुं तव चरणयोः प्रणंस्यति
स नरः शीघ्रमेव त्वया दृश्येत, अचिरेणैव त्वया प्रियः प्राप्येतेत्यर्थः, तव चरणयोः
त्वां प्रसादयितुं कामोऽर्जुनस्त्वयाऽचिरेणैव द्रक्ष्यत इत्यपि ध्वन्यते । 'नरोऽर्जुने
मनुष्येऽपि' इति हलायुधः ॥ ७३ ॥

जो नर मनुष्य (तथा अर्जुन) मानावस्थामें तुम्हारे चरणोंमें प्रणत होकर तुम्हारे
चरणाङ्गुष्ठ नखसे अपने शिरको तिलकित करेगा तुम्हारे चरणोंमें प्रणत होकर तुम्हें
मनावेगा, वह नर (अर्जुन) भी शीघ्र ही तुम्हारी आंखोंके समक्ष उपस्थित होगा, तुम्हारी
आंखोंका आमिप-विषय-भोग्य वस्तु बनेगा ॥ ७३ ॥

इति सा तस्य वक्रिमस्पृशा वचसा श्रवसा च विश्रुतपूर्वैस्तैस्तैर्लक्ष्यैः
सोऽयं संक्रन्दननन्दन इति निश्चयमणिं हृदयपेटिकापुटे निधाय 'भग-
वन् ! भवदभिहितयोर्विजय-नरशब्दयोः क्रमेण धर्मिपरता च विशेषना-
मता च तव कृपया भविता' इति तस्मै व्रीडंतरलतरनयनं वदर्नं भवन-
मन्ती तस्थे ॥

१. 'माले' । २. 'निपीतपूर्वः' । ३. 'लक्षणैश्च' । ४. 'अयं यतिः' । ५. 'पेटक' ।

६. 'शब्दयोर्धर्मिपरता विशेष' । ७. 'नामपरता' । ८. 'भवेत्' । ९. 'तरल नयनं' ;
१०. 'अवनमयन्ती' । इति पा० ।

अन्ते । इति उक्तप्रकारेण वक्त्रिस्तृतीया कौटिल्यपूर्णेन तस्य कपटसन्ध्यावि-
नोर्जुनस्य वचना (श्लेषपूर्णेन भावनेन) श्रवणा कर्णेन विस्तृतपूर्वैः दूतवन्दना-
खिलुष्वार् वाक्यनित्यरस्तैस्तैर्दीर्घवाहुत्वपट्टजनयनत्वसुरेखनुल्लवादिमिलित्वैः सा
सुमद्रा सौम्यं संक्रन्दनन्दनः इन्द्रपुत्रः कर्जुन इति निश्चयमिति निर्णयस्वरूपं मूल्य-
वद्वत्त्वं हृदयपेटिकापुटे हृदयरूपमन्त्रूपान्तरनिधाय स्थापयित्वा—भगवन्,
महाराजः भवदभिहितयोः पूर्वतत्पद्यद्वये भवतोच्चारितयोः विजयनरगद्योः
क्रमेण कान्तपूर्व्येण धर्मिनरता विशिष्टव्यक्तिवाचकता (विजयशब्दस्य धमपरत्वं
विहाय धर्मिवोधकता) विशेषानमता (नरशब्दस्य सामान्यपुमात्राभिधायित्व-
सुदासने) विशिष्य कस्यापि पुनो वाचकता च तत्र रूपया भविता भविष्यति
(त्वत्कृतया मन्त्रकृते विजयशब्दो व्यक्तिविशेषवाची, नरशब्दोऽपि कस्यचनैकस्य
वाची मन्त्रस्यते) इति एवं समीक्षितरत्नरत्नयनं लज्जया चञ्चलदृष्टिं यथास्याचया
वदन् सुखम् लवनमन्ती नीचैः कुर्वती तस्यै । एवमभिधाना सा लज्जानतसुखी-
जातेत्यर्थः ।

इतः प्रकारेण वक्त्रिणां उनके वचनो सुननेसे तथा पड़े सुने गये उनके तत्त्वज्ञानसे
मित्रान के सुननेसे यह वही इन्द्रपुत्र कर्जुन है ऐसा निश्चय कर लिया, इतः प्रकारके
निश्चयस्वरूप तत्त्वज्ञान के हृदयरूप पेटिके लम्बे रह लिया, और वहाँ—महाराज, कान्ते
और कान्ते कथनसे विजय और नर शब्द कहे हैं, वे क्रमशः धर्मिवाचक तथा लज्जित
वाचक भी मेरे लिये काफ़ी कृपणसे हो ही जायेंगे, ऐसा कहकर कर्जुनके मानने लक्ष्म
चक्रन नयन सुन सुनाकर बैठो रही ॥

यनेवमुद्दिश्य तवोक्तिमङ्गी स एष दासोऽस्त्यनुकम्पनीयः ।

इति प्रकारं क्षणमर्जुनत्वं चुचुस्व तां चोरयतिः कपोले ॥ ७४ ॥

वमिति । ततः हे सुन्दरि, यन् कर्जुनमुद्दिश्य लक्ष्याकृत्य एवम् उक्तप्रकारा तव
उक्तीनां वचनानां मङ्गी प्रकारो रीतिः (प्रकटी भवति, यं लक्ष्याकृत्य त्वमेवं व्यङ्ग्येना-
भिदधासि, सः अनुकम्पनीयः दयनीयः तव दासः सदाबुद्धिवाचारी एषः कर्जुनः
कहमस्ति, इति एवम् कर्जुनत्वं प्रकाश्य कपटयित्वं निराकृत्य त्वमर्जुनं बोध-
यित्वा चोरयतिः वृद्धसन्ध्यासी सोर्जुनत्वां सुमद्रां कपोले गण्डस्थले जगं सहृद
चुचुस्व सुम्वितवान् । वंशस्थं वृक्षम् ॥ ७५ ॥

जिन्को टहन बनाकर तुम इतः प्रकार वचनमङ्गीका प्रयोग कर रही हो, वह तुम्हारा
दान मैं कर्जुन यही हूँ । इतः तरह अपना कर्जुनरूपत्व प्रकाशित करके कपट सन्ध्यासी
कर्जुनसे सुमद्राके गठ वृक्ष लिये ॥ ७४ ॥

स्नेधान्धूपूरभरिते सुदरास्तदास्याः क्षेत्रे स्वर्किशुकशिलीमुखसीरकृष्टे ।

पुष्पास्त्रकर्मकवरः पुलकच्छलेन शृङ्गारबीजनिकरान्निविडानवाप्सीत् ॥ ७५ ॥

स्वेदान्दुरेति । तदा सुम्यनकाले पुष्पास्त्रकर्मकवरः कामदेवरूपो निपुणः कृपकः स्वेदान्दुष्पूरमरिते स्वेदजलप्रवाहपूर्णं स्वस्य यः किंशुकशिलीमुखः किंशुकास्यपुष्प-विशेषकृतो चाणः स एव सीरो हलस्तेन कृष्टे विदारिते अस्याः सुमद्रायाः क्षेत्रे गरीरे एव क्षेत्रे केंदारे पुलकच्छलेन रोमाञ्चव्याजेन निविडान् घनान् शृङ्गारबीज-निकरान् शृङ्गाररमस्य बीजसमूहान् अवाप्सीत् उत्तवान् । यया कञ्चन निपुणः कृपकः पयः पूर्णं सीरकृष्टे च क्षेत्रे बीजं वषति, तथैवायं कामदेवः सुमद्रायाः गरीरे क्षेत्रे स्वेदपयसाऽऽचिते किंशुकास्यवाणरूपहलेन कृष्टे च रोमाञ्चरूपबीज-राशौ शृङ्गाररूपतरुजनकानवाप्सीदित्याशयः । समस्तवस्तुविषयं सावयवं रूपक-मलङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ७५ ॥

पसंनेके बल्ले नरे हुए तथा कामदेवके किंशुकास्वरूप हल्ले जुते हुए सुमद्राके शरीर रत्न क्षेत्रमें कामदेवरूप दक्ष कित्तानने रोमाञ्च व्यावर्त्ते खूब अधिक शृङ्गारके बीज बो दिये । क्षेत्रमें पानी भरा हो, वह हल्ले जुता हो, उसमें यदि अधिक बीज टाठ दिया जायगा तो ज्यादा उपज होगी, कामदेव हुआ कित्तान, पसंनेके बल्ले पूर्ण तथा कामवान् छव सुमद्रा का शरीर हुआ खेत, रोमाञ्च बीज, शृङ्गाररत्न होगी फलठ । इत प्रकार इसमें रूपक सन्ततवस्तुविषयक सावयव है ॥ ७५ ॥

तस्यामेव वधूमिमां स रजनौ सद्योऽनुकूलां रहः

पाणौकृत्य विलोकितोत्सवमरो द्वाभ्यां हरिभ्यामपि ।

पौरैरुभयथा जनेष्ववलतां प्राप्तेषु पार्थस्तथा

जाग्रत्सारथिविद्यया सह रथारुढः पुरान्निर्ययौ ॥ ७६ ॥

तस्यामेवेति । तस्यामेव रजनौ रात्रौ अनुकूलाम् प्रगपिजीम् इमां सुमद्रारूपां वधूं पत्नीम् मयः शीघ्रं रहसि एकान्ते पाणौ कृत्य वैवाहिकेन विविनाऽङ्गीकृत्य द्वाभ्याम् अपि हरिन्याम् इन्द्रोपेन्द्रान्याम् विलोकितोत्सवमरः दृष्टवैवाहिकोत्सव-समुद्भूतः सः पार्थः पौरैषु द्वारकावासिषु जनेषु लोकेषु उभयथा द्वाभ्यामपि प्रका-रान्याम् अवलताम् (बलरामस्यान्यत्रगतत्वेन) बलरामरहितत्वम् निर्वर्त्तय च प्राप्तेषु सन्धु जाग्रती प्रकाशमाना सारथिविद्या रथचालनचानुरी यस्यास्तथा सुमद्रया सह रथारुढः सन् पुरात् द्वारकानगरात् निर्ययौ प्रस्थितः । शीघ्रं तां परिणीय रथचालनचतुरया तथा सह द्वारकातोऽर्जुनः बलरामस्यानुप-स्थिततया याद्वास्तं रोद्धमपि नापारयन्तीति भावः ॥ ७६ ॥

उक्त रातमें अनुकूला सुमद्राके साथ एकान्तमें वैवाहिक विधि सम्पन्न हुआ, दोनों हरि-इन्द्र और उपेन्द्र अर्जुनसुमद्रा विवाहोत्सवके साक्षी रहे, बलराम शम्भु पूजा करनेके लिये द्वावान्तर गये थे, अतः पुरवासा दोनों प्रकारसे अवल-बलरामरहित तथा शीघ्ररहित

हो रहे, रथ चलानेको जलाने निपुण सुमद्राके साथ रथ पर आल्ह होकर अर्जुनने दारका परसे प्रस्थान कर दिया ॥ ७६ ॥

आकर्ण्येदं नृन्भिमतानां यदूनां पार्योद्देशात्क्रोधनत्वस्य जातेः ।

म्लानि दातुं माधवो माधवोऽभूद्यत्रात्ता कौरवी सा समृद्धिः ॥ ७७ ॥

आकर्ण्येति । इदं सुमद्राया हरणम् आकर्ण्य श्रुत्वा पार्योद्देशात् अर्जुनमुद्दिश्य नृन्भिमतानां युद्धोद्यतानाम् यदूनाम् यादवानाम् क्रोधनत्वस्य क्रोपस्य जातेः जात्यात्यकुसुमनेदस्य म्लानि दातुम् म्लानतां जनयितुम् (अनुत्साहं कर्तुम्) माधवः श्रीकृष्णो माधवो वसन्तोऽभूत्, (वसन्ते जाते म्लयिमानतायाः 'नस्याज्जातीवसन्ते' इत्यादिकविसम्प्रदायसिद्धतया भगवान् यादवानां क्रोपरूपस्य जातीकुसुमस्य म्लानौ वसन्तभावं जगामेत्यर्थः) यत्र भगवति कौरवी कुरुवंश्यानाम् सा प्रसिद्धा समृद्धिः आयत्ता स्थिता, यत्र माधवे वसन्ते कौरवी कुरुवपुष्पसम्बन्धिनी समृद्धिर्विकासादिरूपाऽयत्ता मर्यादिता । इदं सुमद्राहरणवृत्तमाकर्ण्य यद्यपि यादवः पार्यमुद्दिश्य रणायोद्योगं प्रारेभिरे तथापि श्रीकृष्णस्तेषामुद्योगं शिथिलयामास, यथा जातीपुष्पविकासं वसन्तः शिथिलयतीतितात्पर्यम् । शालिनीवृत्तम् ॥ ७७ ॥

रथ सुमद्राहरण वृत्तान्तके सुननेसे यादवगण अर्जुनको उद्देश्य करके युद्धके लिये उद्यन हुए परन्तु श्रीकृष्णने उन्हें रोका, उनके क्रोपरूप जानी पुष्पके विकासमें वसन्त ऋतु का काम किया, जैसे वसन्तसे जातीका विकास रुक जाता है, वसां प्रकर भगवान्के समक्षानेसे यादवोंका क्रोप रुक गया, और जैसे वसन्त ऋतुव पुष्पको समृद्धिका कारण होता है वैसे ही कृष्ण कुरुवंश-अर्जुनादि को समृद्धिके कारण भां ये ॥ ७७ ॥

रणोत्साहे शान्ते यदुजडिमकीर्तिध्वजलतां

मुहुः स्मारं स्मारं कपटयतितां बलिगतकुचम् ।

हसन्त्याः प्रेयस्या दशनरुचिमित्रीकृतयशाः

शताङ्गेनाविधत्सुरपतितनूजो निजपुरीम् ॥ ७८ ॥

गोलाहेति । सुरपतेः इन्द्रस्य तनूजः पुत्रः अर्जुनः रणोत्साहे यादवानां युद्धोद्योगो शान्ते सति यदुजडिमकीर्तिध्वजलतां यदूनां जडिन्नां मूढभावेन या कीर्तिः प्रसिद्धिः तस्या ध्वजलताम् तत्प्रख्यापिकाम् (यादव एवंजडा यदीदृशमर्जुनस्य कपटयत्तित्वं न ज्ञातवन्तः इति प्रत्यापयन्तीम्) कपटयतितां स्वस्य प्रच्छन्न-सन्त्यामितां मुहुः वारं वारं स्मारं स्मारं स्मृत्वा स्मृत्वा बलिगतकुचं चलस्तन-मण्डलं हसन्त्याः प्रेयस्याः सुमद्रायाः दशनरुचिमित्रीकृतयशाः दन्तकान्तितुलितकीर्तिः सन् शताङ्गेन रथेन निजपुरीम् स्वनगरीम् इन्द्रप्रस्थम् अविवृष्टं प्रविष्टः । यदवो यदा भगवद्वज्रोधेन युद्धान्यवर्तन्त, तदा तेषां कपटयतिकृतवच्चनया मूढत्वं स्मृत्वा उच्चैर्हसन्त्याः सुमद्राया दन्तकान्त्या समानीभूतयशा अर्जुनोरथे-

नेन्द्रप्रस्थं प्रविष्ट इत्यर्थः, कीर्तिष्वजलतामिति रूपकेण सह दशानरुचिमित्रीकृतयशः
इति उपमासङ्कीर्यते ॥ ७८ ॥

जब यादवोंका रणोत्साह शान्त हो गया तब यादवोंको देवदूतोंको प्रख्यापित करने-
वाली अर्जुनकी दूधसन्ध्यासिताको याद करके बार-बार स्तनोंको कम्पित कर हँसती हुई
सुमद्रा रूप अपनी प्रियतनाकी दन्तकान्ति स्नान धवल दशवाला अर्जुन रथपर बैठकर
अपनी नगरी इन्द्रपुरीमें प्रवेश किया ॥ ७८ ॥

ततो मुहूर्ते सकलाभिनन्द्ये कुरुद्वहानां कुशलोदयाय ।

सुतं सुभद्रा सुपुत्रेऽभिमन्युं प्रवीरसूः सा तमिव प्रवीरम् ॥ ७९ ॥

ततो मुहूर्ते इति । ततः अर्जुनसुभद्रयोः इन्द्रप्रस्थपुरीप्रवेशानन्तरम् प्रवीरसूः
वीरजननी सा सुभद्रा कुरुद्वहानां कुरुवंशोद्भवानां पाण्डवानां कुशलोदयाय ऐहिक-
पारत्रिकशुभसम्पादनाय सकलाभिनन्द्ये सर्वजनप्रशंसनीये मुहूर्ते तम् अर्जुनम् इव
प्रवीरम् शूरम् अभिमन्युं नाम सुतं पुत्रम् सुपुत्रे जनयामास । तमिवप्रवीरमित्यु-
पमा । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ७९ ॥

सर्वजन प्रशंसनीय शुभमुहूर्तमें कुरुवंशोद्भव अपने पूर्वजोंके ऐहलौकिक तथा पारलौकिक
कल्याणके साधक अभिमन्युको बार-बार जननी सुभद्राने जन्म दिया, वह पुत्र अभिमन्यु अपने
पिता अर्जुनके स्नान ही बहादुर था ॥

पाञ्चालपुत्री च पतिव्रतानां प्रधानभावे कृतपट्टवन्वा ।

पञ्चापि सद्यः प्रतिभूरिव स्वान्पतीन्पितृणामनृणानकार्षीत् ॥ ८० ॥

पाञ्चालपुत्रीति । पतिव्रतानां प्रधानभावे मुख्यपदे कृतपट्टवन्वा कृतामिपेका-
सर्वैः पतिव्रतामुख्यपदे प्रतिष्ठापिता पाञ्चालपुत्री द्रौपदी च प्रतिभूः लम्बिका इव
स्वान् स्वकीयान् पञ्चापि युधिष्ठिरादीन् पतीन् सद्यः तदैव पितृणाम् अनृणान्
पितृणरहितान् सुपुत्रत्वेन पितृणमुक्तान् अकार्षीत् कृतवती । प्रकैकस्य पत्युरैकैकं
पुत्रं जनयित्वा तान् पितृणमुक्तान् कृतवतीत्याशयः । 'जायमानोहर्वै पुरुषस्त्रिमि-
र्ऋणैर्ऋणवान् भवति स्वाध्यायेनपिम्यः प्रजया पितृभ्यो यज्ञेन देवेभ्य इति 'एष
वा अनृगो यः पुत्री' इति च श्रवणात्पुत्रोत्पादनेन पाण्डवाः पितृणामनृणा अभि-
वदन्ति बोध्यम् ॥ ८० ॥

पतिव्रताओंके मुख्य पदपर अनिपेका पाञ्चालराजतनया द्रौपदीने भी अपने पांचों
पतिओंको पितृ ऋणसे मुक्त करा दिया, जैसे प्रतिभू-जमानतदार किसीको ऋणसे श्रृण
मुक्तकर ऋणमुक्त करा देता है ॥ ८० ॥

अथ तेषां तादृशं पुत्रोत्सवमाकर्ण्य ऋतुर्वसैन्तसामन्तो राजन्यसंब-
न्धितया हर्षादिव समाजगाम ॥

अथेति । अयं पाण्डवानां पुत्रोत्पत्तिवार्त्ताश्रवणानन्तरम् तेषां पाण्डवानां तादृशं विलक्षणं पुत्रोत्सवम् पुत्रजन्म आकर्ष्य श्रुत्वा वसन्तसामन्तः वसन्तर्तोरनुचरः ऋतुग्रीष्मर्तुः राजन्यसम्बन्धितया वसन्तो ऋतुराजस्तत्सम्बन्धितया (समानानां समानोदये हर्षस्य स्वामाविकत्वेन ग्रीष्मो राज्ञामुदयेन हृष्यन्निवायातः) हर्षादिव समाजगाम समायातः ।

इसके बाद पाण्डवोंके बैठते पुत्र-जन्मोत्सव की खबर पाकर वसन्तका अनुचर ग्रीष्म ऋतु राजसम्बन्धितके कारण हृष्ट-ता होता हुआ आ पहुँचा ॥

तदानीं भगवान्पवमानस्तु भीमस्य पुत्रोत्पत्तिनिमित्ताशौचवत्तया लोकस्पर्शाय संकुचन्निव कतिचन दिनानि मलयं विहाय पदमेकमपि न चचाल ॥

तदानीमिति । तदानीं ग्रीष्मसमये भगवान् पवमानः वायुदेवः भीमस्य पुत्रोत्पत्तिनिमित्ताशौचवत्तया पुत्रस्य भीमस्य पुत्रो जात इति जन्माशौचशालितया इव लोकस्पर्शाय लोकानां स्पर्शकर्मणे संकुचन् लज्जमान इव (अशौचपाते लोकाः पराङ् स्पृशन्तीति लोकाचारः, वायुः पौत्रजन्मना जाताशौच इव परस्पर्शे लज्जमानतया) कतिचन दिनानि कियतो वासरान् यावत् मलयं दिग्वस्थितं पर्वत-विशेषं विहाय पदम् एकमपि न चचाल न पस्पन्दे । ग्रीष्मे दक्षिणानिलसंचार-विरहोऽप्राशौचवत्ताहेतुकतयोपेक्षितः ।

उस समय भगवान् वायुदेव मलय पर्वतको छोड़कर एक पद भी नहीं चलते थे, मानो भीमके पुत्रकी उत्पत्ति होनेसे वायुदेव अशौचशाली होकर दूसरोंके स्पर्शसे लज्जाका अनुभव करते हों । (अशौच होनेपर लोग दूसरोंके स्पर्शको बचाते हैं ॥

एतेन खल्वकरुणेन तपागमेन जीवातुरद्य मम दूरत एव देशात् ।

उत्सारितो मधुरितीय रूपा वनान्ते तत्स्वागतं परभृतो न समाचचार ॥८१॥

एतेनेति । अकरुणेन निर्दयेन एतेन तपागमेन ग्रीष्मेण मम कोकिलस्य जीवातुः जीवनौपधरूपः प्राणदातेत्यर्थः मधुः वसन्तः अद्य देशात् स्वविषयात् एव दूरतः दूरदेशे निःसारितः गमितः, इति अस्मात् कारणात् रूपा कोपेन इव वनान्ते वनभृतौ परभृतः कोकिलो नाम तत्स्वागतं ग्रीष्मस्य स्वागतं न चकार, ग्रीष्मो कोकिलो मूकस्तिष्ठति, मन्ये कोकिलस्य प्राणप्रदो वसन्तोऽमुना ग्रीष्मेण स्वविषयादनेन ग्रीष्मेण निस्सारित इति कोपादसौ कोकिल आगतमपि ग्रीष्मं न स्वागतं व्याहरतीति भावः । ग्रीष्मे कोकिला न कृजन्तीति प्रसिद्धिमनुष्येयमुत्प्रेषा । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ८१ ॥

१. 'सुतोत्पत्ति' ।

२. 'कतिचिदिनानि' ।

३. 'देशत एव दूरात्' । इति पा० ।

इन निर्दय ग्रीष्म ऋतुने हमारे प्राग्जाता वसन्तऋतुको देखते ही निकाल बाहर कर दिया है, इसलिये कुपित कोकिल ग्रीष्मऋतुके जाने पर भी उत्सव स्वागत नहीं कर रहा है। ग्रीष्मने कोकिल नहीं क्रमता है उसको उत्प्रेक्षा की गई है कि जिस ग्रीष्मने कोकिलोंके प्राग्जाता वसन्तको निकाल बाहर किया उसांके आगमनमें यह कोकिल-सुदृढ अपना असहयोग जतानेके लिये नौन साथ कर बैठ गया है ॥ ८१ ॥

शिरिषपङ्केः कुरुकामिनीनां शरीरवत्स्या सह मार्दवेन ।

उपस्थितामृदुपमा तदानीं तपःस्थितानां सुलभं हि सर्वम् ॥ ८२ ॥

शिरिषेति । तदानीं ग्रीष्मागमनसमये कुरुकामिनीनां द्रौपद्यादिललनानां शरीरवत्स्या गात्रलतया सह शिरिषपङ्केः शिरिषकुसुमसमूहस्य उपमा सादृश्यम् उपस्थिता अभूत्, अजायत, हि यतः तपःस्थितानां तपस्यानिरतानां ग्रीष्मे वर्तमानानाञ्च सर्वं दुरापमपि सुलभम्, यतोऽमृति शिरिषकुसुमानि तपःस्थितानि वतपुत्राद्युनैषां कुसुन्दरीभिः सह सादृश्यमजायत, यावदिमानि तपःस्थितानि नासंस्तवावदेषां मार्दवापेक्षया कुसुन्दरीणां मार्दवस्यातिशयवत्तया सुलभा नाजायत, सम्प्रति तु तपःप्रभावादिव तपःप्रभावादमीषां सुलभा कुसुन्दरीणामङ्गैः सनजनीति तात्पर्यम् । तपःस्थितानामिति पदं श्लिष्टम्, तथैव च सत्ययान्तरन्यासस्य सङ्गतिः । तपस्यार्थकतपःशब्दगतविसर्गस्य 'खपरे शरि वा विसर्गलोपोवक्तव्यः' इति लोपे तपस्थितानामिति रूपेऽर्थद्वयमपि सुपपादम् । अत्र रलेषमूलकः सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ८२ ॥

ग्रीष्म सनपके आ जाने पर कुसुन्दरी द्रौपदी आदि स्त्रियोंके अङ्गोंके साथ शिरिष पुष्प कुकुमारतामें बराबरी करने लगे, तपःस्थित-तपस्यानिरतयन एवं ग्रीष्मने वर्तमान उनके लिये दुर्लभ क्या है ? तपस्थित होने कारण ही शिरिषकुसुमोंको द्रौपदी आदि औरतोंके अङ्गोंसे तुलना प्राप्त हो सकी ॥ ८२ ॥

कुरुकेलिवनेषु मल्लिकाकुसुमेषु भ्रमरावलिर्वभौ ।

ऋतुना मधुगन्धगुप्तये जनुनाग्रे निहितेव मुद्रिका ॥ ८३ ॥

कुरुकेलीनि । कुरुकेलिवनेषु कुरुवंश्यानाममीषां पाण्डवानां क्रीडाकाननेषु मल्लिकाकुसुमेषु मल्लिकानामक्षवेतपुष्पभेदेषु स्थिता मधुपावलिः भ्रमरवतिः ऋतुना ग्रीष्मेण मधुगन्धगुप्तये मल्लिकाकुसुमस्थितपरागसुगन्धसुरङ्गायै अग्रे उपरिभागे जनुना नीललाङ्गया निहिता मुद्रिका मुद्रा इव बभौ प्रचक्राशे । यथा कोपि किमपि सुरक्षितोक्तुं तदुपरि स्वमुद्रां स्थापयति तथैव कुसुमगतपरागसुगन्धयोगुप्तये स्थाप्यमाना मुद्रैव भ्रमरनाला प्रतीयते स्म । स्फुरत्येवाञ्जलद्वारः । त्रैतालीयं वृत्तम् ॥ ८३ ॥

पाण्डवोंके श्रीटाकाननोंमें वर्तमान मल्लिका-कुसुमों पर बैठे हुए भ्रमर-समुदाय ऐसे लगने थे, मानों ग्रीष्मऋतुने उन पुष्पोंमें वर्तमान मधु तथा सुगन्धकी सुरक्षाके लिये लाह की सील मुहर कर दी हो । आज भी लोग जिस चीजकी सुरक्षा करना चाहते हैं, उसपर लाहकी सील कर देते हैं ॥ ८३ ॥

शुभसौरभसंभृतानि भूमौ शुचिभूतान्यपि यानि पाटलानि ।

कलयेयुरतीव चित्रभावं क्षणपीतानि दृशा कथं न तानि ॥ ८४ ॥

शुभसौरभेति । भूमौ पृथिव्यां शुभसौरभेण उत्तमसुगन्धेन संभृतानि पूर्णानि शुचिभूतानि ग्रीष्मे जातानि यानि पाटलानि पाटलपुष्पाणि तान्यपि दृशा नेत्रेण क्षणं पीतानि सादरमवलोकितानि तानि पाटलापुष्पाणि चित्रभावम् आश्चर्यं कथं न कलयेयुः उत्पादयेयुः । स्वतः शुभ्राणां पाटलत्वं श्वेतरक्तत्वं ततश्च (दृशा) पीतत्वमिति आश्चर्यकरत्वमुचितमेव, यानि शुभ्राणि पाटलानि पीतानि तानि चित्रभावं कथं न कलयेयुः धारयेयुरिति भावः । शुचिभवानि पाटलवर्णानि च पीतानि सन्ति कथं नाग्निभावं गच्छेयुरिति च । 'शुचिः शुभ्रेऽनुपहते शृङ्गारापादयोरपि । ग्रीष्मे हुतवहेऽपि स्यात्' इति विश्वः ॥ ८४ ॥

सुन्दर सुगन्धसे पूर्ण पृथ्वीपर पवित्र या ग्रीष्ममें उत्पन्न पाटलपुष्प या पाटल-श्वेतरक्त-वर्ण थोड़ी देरके लिये आँखोंसे देखे गये (पीत) किस तरह चित्रभाव आश्चर्यकी सृष्टि नहीं करते । पाटल ग्रीष्ममें पैदा हुआ, देखा गया और आश्चर्यप्रद हुआ, शुचि, पाटल पीत मिल जाने पर चित्र बन जाता है, इसी बातकी मित्तिपर उत्प्रेक्षा तथा इलेप किया गया है ॥ ८४ ॥

सीमन्तविद्युद्वत्संशरीषचापं

कैश्यं घनोऽयमिति कैः सुदृशां न जज्ञे ।

तस्याथ एव निटिले^१ सततं यदासी-

त्तत्तादृशी सलिलशीकरदुर्दिनश्रीः ॥ ८५ ॥

सीमन्तेति । सीमन्तः केशमध्यरेखैव विद्युत् विद्युल्लता यत्र तत्तथोक्तम्, अवन-सशरीषम् भूषणीभूतं शरीषकुसुमम् एव चापम् इन्द्रधनुर्यत्र सुदृशां स्त्रीणां तत्तथोक्तम् कैश्यम् केशसमूहः घनोऽयम् मेघोऽयम् इति पूर्वप्रकारेण कैः द्रष्टृभिः न जज्ञे न ज्ञायतेस्म । केशस्थितया मध्यमरेखया सीमन्तसंज्ञया विद्युद्भूतिदीप्त-वर्णया भूषणीभूतेन शरीषपुष्पेण चन्द्रधनुराकारेण वनिताजनकचनिचये केन जनेन मेघोऽयमिति न सन्दिदिहे, मेघस्यापि श्यामत्वादासीत्तत्र मेघत्वभ्रमः सर्वेषामपीति भावः । केशानां मेघत्वे उपोद्बलकान्तरमाह—तस्येति । यत् यस्मात्

तस्य केशस्य पुर अधः अधोभागे निटिले ललाटदेशे तादृशी अनुभवैकवेद्या
मलिलगीकरदुर्दिनश्रीः स्वेदजलविन्दुकृता मेघाच्छन्नदिनलक्ष्मीः आसीत् । यत्र
मेघो भवति तत्र दुर्दिनमपि सन्नायाति, केशा मेघाः सन्ति तत्सहचरं चेदं ललाट-
स्थितजलविन्दुकृतं दुर्दिनमिति तात्पर्यम् । अत्र सलिलगीकरैर्दुर्दिनरूपैः केशानां
धनत्वानुमानादनुमानालङ्कारः, स च सीमन्तविद्युदित्यादिरूपकसङ्कीर्णः ॥ ८५ ॥

सीमन्तरेखारूपं विजली एवं भूषणानृतं शिर्षामुत्तुनरूपं इन्द्रधनुषो देवदत्तं लिखोके
केशको विसृजे मेघं नही समस्त दिया, वनोकि केशशकर वनके नीचे ललाट पर पक्षीने
जो वृन्दनो दुर्दिनको रोना जो दोन रही है ॥ ८५ ॥

उग्रैः करैरुष्णरुचैः समन्तादृन्मायमाणाखिलदिङ्मुखस्य ।

आगन्तुमहः सविधं स्वकालेऽप्यनीश्वरेवापससर्प रात्रिः ॥ ८६ ॥

उग्रैरिति । उष्णैः अशानैः उष्णरुचः सूर्यस्य उग्रैः असह्यैः करैः किरणैः सम-
न्तात् सर्वतः उन्मायमानविलदिङ्मुखस्य सन्तापितसकलदिशावकाशस्य अहः
दिवसस्य स्वकाले सविधं मर्मापं प्रति आगन्तुं नदन्तिकमुपगन्तुम्, अपि अनीश्वरा
अशक्नुवती इव रात्रिः अपससर्प दूरं जगाम । सूर्यकिरणसन्तापितसकलदिशाव-
काशस्याहः समीपमपि गन्तुमशक्नुवतीव रात्रिर्दूरमपससर्पेति भावः ॥ ८६ ॥

सूर्यो अशक्नोति कठोर किरणोत्ते मन्तस हो गया है सारा दिशावकाश जिसने
देते दिवसको प्राप्त नी—अपने निवत सनधने नी—अनेने अन्तमर्थ होकर रात्रि दूर नाग
गयी हुई । सूर्यको रात्रि छोटी होती है, उसीकी हेतुलेका है ॥ ८० ॥

वर्षास्त्रियं त्वरितमस्मदुपान्तभूमेरुन्मूलनं कलयतीति ह्वावलीडैः ।

तीरद्रुमैः स्वनिकटादपसारितेव मध्यं जगाम सरितां सलिलस्य वेणी ॥ ८७ ॥

वर्षास्त्रियं । इयं वेणी सलिलधारा वर्षासु वर्षर्तौ अस्माकम् तीरवर्तिद्रुमाणाम्
उपान्तभूमेः समीपसुखः त्वरितं शीघ्रं यथास्यात्तया उन्मूलनम् निपातनं कलयति
कगिन्यति ह्वा कोपेन अवलीडैः युक्तैः तीरद्रुमैः तदतलभिः स्वनिकटात् स्वप्रान्त-
देशात् अपसारिता दूरं गमिता इव इयं सलिलस्य वेणी प्रवाहो मध्यम् नदीं
मध्यदेशं जगाम । पूर्वमियं वेणी तदतलमूलपदन्तिमागताऽऽसीत्परं तद्रुमाणां मूल-
मकृन्तदियं वर्षाकाले समृद्धजलाश्रितः कुपितास्तदतरवस्तां स्वसमीपाददूरमपासार-
यन्नत एवेयं ग्रीष्मे मध्यदेशमाश्रयतीति भावः ॥ ८७ ॥

वर्षाश्रुते अनेतर यह सलिलप्रवाह इनारी जबकी जमीनको खोद डालेगी, इसी
कारण क्रुद्ध होकर तदवृष्टौने वत सलिलप्रवाहको अपने समीप देदते दूर भगा दिया है
इसीलिये ग्रीष्मका प्रवाह नदीनाटके मध्यदेशनावने रह गया है ॥ ८७ ॥

देशे देशे जडिमकुरङ्गास्तेजोभहैर्दिनकरमिल्ले ।

धावं धाव प्रहरति राजां धारागेहं शरणमवापुः ॥ ८८ ॥

देशेदेशे गति । जडिमानः शैल्यानि पुत्र लुङ्गाः नृगाः दिनकरमिल्ले सूर्यरूप-
जिगते देशे देशे सर्वेषु देशेषु धावं धावं भ्रान्त्वा तंजोभल्लैः स्वीयकरणनिकररूपमह-
नानकात्रमेदैः प्रहरति महारं कुर्वति मनि राजां धारागेहं यन्त्रधारागृहं शरणं
रञ्जन्म अवापुः प्राप्तवन्तः । यथा क्रूरैः किरातैरुपद्रुता नृगाः किमपि निवृत्तं गृहं
शरणमाश्रयन्ते तथा दिनकरमिल्लेन करनल्लेन प्रहियमाणा अनी शैत्यरूपहरिणा
राजां यन्त्रधारागृहाण्येव शरणीचक्रुः । आतपभीतानि शैल्यानि यन्त्रधारागृहे
पुत्र निर्लीय प्राणान् ररञ्जुगित्याशयः । 'पुलिन्दाः श्वरा भित्ताः किराताश्चान्त्यजाः
दृयङ्' इति त्रिकाण्डशेषः । मत्तावृत्तम्, तद्वृत्तं यथा—'शिवान्ततामभसगयुक्ता'
इति ॥ ८८ ॥

दिनकररूप किरात अनी जिग हन माना केज सनी और क्रीड दोउर जड
शैत्यरूप हरिणोंपर प्रहार करने लगा, तब वह शैत्यरूप हरिणने राजाओंके यन्त्रधारागृहमें
शरण ली, क्योंकि सनी जगहें ने मूर्खजी किरातोंसे मलत होगई, केवक यन्त्रधारागृहमें
ने हय दंडक मिलती रही ॥ ८८ ॥

अङ्गाङ्गसङ्गासहने तपतावन्योन्यमेर्वाभिमुखा युवानः ।

वाचापि केचिन्मनसापि केचिद्दृश्यापि केचिद्दृढमालिलिङ्गः ॥ ८९ ॥

अङ्गाङ्गेति । वङ्गैः स्वकीयैः करमुखादिभिः अङ्गनां परकीयावयवानां सङ्गस्य
स्पर्शस्य असहने अमर्यादितरि तपतां ग्रीष्मसमवे अन्योन्याभिमुखाः परस्परभि-
मुखान्धिताः पुत्र युवानः युवका युवत्यश्च, केचित् वाचा वचनेन वापि, केचित्
दृग्वापि दृढम् निर्मरम् आलिलिङ्गः अन्योन्यांशलेपसुखान्धमवविति-
भावः । अङ्गसङ्गसुखस्यालम्ब्यत्वे दर्शनसंभाषणादिनैव युवानोऽन्योन्यं समभावय-
मिति तात्पर्यम् ॥ ८९ ॥

अपने अङ्गोंसे दूसरेके अङ्गोंका स्पर्श करना जब कठिन हो जाना था, ऐसे ग्रीष्म
नमयमें युवक और युवतीगण, जोई बातें लड़ाकर, कोई मनसे मन मिलाकर, और कोई
आँखोंसे आँखें लगाकर एक दूसरेका दृढ़ालिङ्ग कर लेते थे । जब ग्रीष्मऋतुमें शारीरिक
आलिङ्गन करना अशुभ्य ता हो गया तब युवकयुवतियोंने वाचिक, मानसिक, तथा
दृश्यमन्य आदि, नौसे ही दृष्टि मान ली ॥ ८९ ॥

एवं पचेलिमां हेलिमयूखकठोरिमकेलिं तस्य तनयायै निवेदयितु-
क्रामाभिरिव रामाभिर्निरन्तरौपात्तौ दग्ध्वनि वसन्तौ वसन्तरतिकान्ता-

विव जयन्तजनकानन्तरजकौन्तेयौ परिपाटलहंसपाददुरवगाह्वनजातस-
नाथे पाधसि रोधसि च विहारैस्तेषां दिनानामपयिकमातिथ्यमापाद-
यितुं तामेव भगवतीं सरितमापतताम् ॥

एवमिति । एवम् अनेन प्रागुक्तप्रकारेण पचेलिमां परिपक्वाम् पूर्णाम् हेलिमयूत-
कठोरिमकेलिम् सूर्यकिरणकठोरतालीलाम् तस्य सूर्यस्य तनयायै पुत्र्यै यमुनायै
निवेदयितुकामाभिः कथयितुमिच्छन्तीभिः इव रामाभिः वनिताभिः निरन्तरोपान्तौ
मिलितपाश्वौ (सङ्गतौ) दग्धवनि चक्षुर्वर्त्मनि वसन्तौ तिष्ठन्तौ वसन्तरतिकान्तौ
वसन्तर्तुकामदेवौ इव जयन्तजनक इन्द्रस्तदनन्तरज उपेन्द्रः कौन्तेयः पार्थश्च
तौ, परिपाटलैः रक्तवर्णैः हंसानां स्वनामरयातानां पक्षिणां चरणैर्दुरवगाहैः प्रवेष्टुं
मशक्यैः वनजातैः कमलैः सनाथे युक्ते पाधसि यमुनाजले, परिपाटलैः रक्ताभैः
हंसपादैः सूर्यकिरणैः दुरवगाहैः प्रवेष्टुमशक्यैः वनजातैः तरुभिः सनाथे युक्ते
रोधसि यमुनातटे च विहारैः जलक्रीडाभिः काननक्रीडाभिश्च तेषां ग्रीष्मर्तुसं-
न्धिनां दिनानाम् औपयिकम् यथोचितम् आतिथ्यम् सत्कारम् उपयोगम् आपा-
दयितुं कर्तुम् तामेव भगवतीम् पूज्याम् सरितम् यमुनाम् आपतताम् गतवन्तौ ।
सूर्यकिरणानाम् कठोरतायाः समग्रतां सूर्यकन्यायै निवेदयितुमिवागनाभिः स्त्री-
भिस्सङ्गतौ दृश्यमानौ वसन्तकामदेवाविव स्थितौ कृष्णार्जुनौ रक्ताभहंसचरणदुःस-
ञ्चारकमलकुलोपेते यामुने जले रक्ताभसूर्यकरैर्दुर्मैयुक्ते च रोधसि यमुनातीरे
विहारैः (जलक्रीडाभिर्वनविहारैश्च) ग्रीष्मीयदिवसानामुचितमुपयोगं विधातुम्
यमुनामागतवन्तावित्यर्थः ॥

इस प्रकार सूर्यकिरण कठोरतालीलाकी परिपूर्णताकी नूर्यकी कन्या यमुनासे वतानेके
लिये आई हुई सी रमणियोंसे युक्त, मननके सामने आवे हुए वसन्त एवं कामदेवकी
तरह दीखनेवाले जयन्तपिताके अनुज भगवान् और अर्जुन, रक्ताभहंसपाद द्वारा दुष्प्रवेश
कमलोंसे युक्त जल तथा रक्तवर्ण नूर्य किरणोंके लिये दुर्गम वृद्धोंसे युक्त यमुनातटमें विहारों
से (जलक्रीडासे तथा वनविहारसे) गर्मीके दिनोंका उपयुक्त सत्कार करनेके लिये इसी
भगवती यमुनामें उतरे ॥

कल्लोलजालकपटेन कलिन्दपुत्र्या पादं प्रति प्रससृपे परमस्य पुंसः ।
तिष्ठन्ति मे पुनरिह त्रिजगत्पवित्राः सख्यः कतीति सैमवेक्षितुकामयेवा ॥६०॥

कल्लोलति । कलिन्दपुत्र्याः यमुनायाः कल्लोलजालपटलेन तरङ्गावलीसमुदयेन
परमस्य पुंसः आदिपुरुषस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य पादं प्रति चरणसमीपे पुनः मूयः
इह भगवत्पादयोः त्रिजगत् पवित्राः संसारस्य पवित्रतां कुर्वत्यः कति कियत्यः

द्वैतवनं तपोवनं तस्मिन् सर्वस्य समस्तस्य शुभस्य मूलानि कारणानि मूलानि कन्दादीनि भोज्यानि मुनीन्द्रसङ्घात् ऋषिसमुदयात् (आतिथ्यरूपेण जग्राह स्वीकृतवान्) काम्यकवनाद्धिर्गत्य वर्त्मकृतं श्रममविगणय्य युधिष्ठिरो द्वैतवनमायातः सन् ऋषिभिरातिथ्यरूपेण दीयमानानि सर्वशुभजनकानि मूलानि भोज्यानि प्राप्तवानिति भावः ॥ ५१ ॥

इसके बाद राजा युधिष्ठिर द्रौपदीको साथ लेकर रास्तेके कष्टोंका ख्याल बिना किये काम्यक वनसे निकलकर द्वैतवन नामक तपोवनमें आये और वहाँ पर सकल शुभके देनेवाले मूल-कन्द रूप भोज्य वस्तु आतिथ्यके रूपमें मुनियोंसे प्राप्त किये ॥ ५१ ॥

तत्राथ ते सत्यवतीसुतस्य पादारविन्दात्प्रविसृत्वरीभिः ।

नखप्रभाभिर्नवपुष्पपङ्क्तीर्जटालतानां जनयांवभूवुः ॥ ५२ ॥

तत्राथेति । अथ एतदनन्तरं ते पाण्डवाः सत्यवतीसुतस्य व्यासस्य पादारविन्दात् चरणकमलात् प्रविसृत्वरीभिः प्रकर्षेण निर्गच्छन्तीभिः नखप्रभाभिः चरणनखकान्तिभिः जटालतानां निजशिरसि स्थितानां जटारूपाणां वह्नरीणां पुष्पपङ्क्तीः कुसुमसमूहान् जनयांवभूवुः उत्पादयामासुः । व्यासदेवस्य चरणयोः प्रणमतामेपां पाण्डवानां जटास्तच्छरणनखप्रभाभिर्मिलितास्तदानीं ता नखप्रभास्तज्जटावह्नरीणां कुसुमभावमभजन्नेति भावः । रूपकमलङ्कारः ॥ ५२ ॥

इसके बाद वे पाण्डव सत्यवतीपुत्र व्यासदेवके चरणोंसे अधिक मात्रामें निकलने वाली नखप्रभासे अपनी जटारूपी लताकी पुष्पपङ्क्ति वनाली, अर्थात् उन लोगोंने व्यासके चरणों पर अपने शीश रखे, व्यासके चरणोंके नखोंकी अति प्रसन्न श्वेतरक्त कान्ति उनके मस्तकों पर फैल गई, वह ऐसी लगने लगी मानो उनके शिरकी जटारूप लताओंमें फूल लगे हों ॥ ५२ ॥

तस्मिन्कवौ तापसयूथनाथे स्वातीर्मयाजग्मुषि वासभूमिम् ।

तेषामतिक्षामतया युतानां शुचाक्षिदेशेष्वतिवृष्टिरासीत् ॥ ५३ ॥

तस्मिन्निति । अथ तापसयूथनाथे मुनिवृन्दमुख्ये तस्मिन् कवौ भारतप्रन्थनिर्मावृतया कवित्वशालिनि व्यासे (कवौ शुक्रे च) वासभूमिम् (पाण्डवनिवासदेशम्) स्वार्तास्वाती नाम नक्षत्रमेदम् (शुक्रस्य वासदेशतया ज्यौतिषे प्रसिद्धम्) आजग्मुषि आगते सति शुचा दुःखेन अतिक्षामतया सातिशयकार्श्येन युतानां तेषां पाण्डवानाम् अक्षीण्येव देशास्तेषु नेत्ररूपदेशेषु अतिवृष्टिः समधिका वृष्टिः आसीत् । अयमर्थः यथा शुक्रे स्वातीनक्षत्रमायाते (तुलामायाते सति) ऽतिवृष्टिर्भवति तथा व्यासे समागते सति पाण्डवानां नेत्ररूपदेशेष्वतिवृष्टिः प्रावर्तत,

व्यासं दृष्ट्वा पाण्डवा रुदुः, 'स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृजद्वारमिधोपजायते'
इति प्रसिद्धेरित्याशयः । स्वातीगतस्य शुक्रस्य वृष्टिप्रदत्वं प्रसिद्धं तथा च पठ्यते-
'स्वातीगते शुक्र इवातिवृष्टिः' इति, समस्तवस्तुविषयं सावयवरूपकमलङ्कारः ॥५३॥

जैसे शुक्रकवि अपनी वासभूमि स्वातीमें आजाते हैं तब अतिवृष्टि देशोंमें होती है,
उसी तरह मुनिजनमुख्य कवि व्यासदेव जब पाण्डववासभूमिमें आये तब शीकसे अतिक्रूर
हुए पाण्डवोंको नेत्ररूप देशमें अतिवृष्टि होने लगी, व्यासदेवको देखकर पाण्डवोंके
नयनोंसे आंमूकी धारा बहने लगी ॥ ५३ ॥

प्रसृमरतनुभासा प्रावृपेण्यान्स मेघा-

न्दिशि दिशि विदधानो दीर्घदर्शी तदानीम् ।

कुरव इति महान्तं शब्दमाविभ्रतोऽपि

स्ववचननिपुणिन्ना तानशोकानकार्षीत् ॥ ५४ ॥

प्रभृमेति । तदानीम् तस्मिन् काले दीर्घदर्शी अव्याहतज्ञानतया दूरदर्शी स
व्यासः प्रसृमरतनुकान्त्या व्यापनशोल्या शरीरप्रभया दिशि दिशि सर्वासु दिशासु
प्रावृपेण्यान् मेघान् वार्षिकान् जलदान् विदधानः (सर्वासु दिशासु श्यामां स्वदेह-
प्रभां विस्तार्य सर्वासां दिशां सज्जलजलदावृतत्वमिव कुत्राणः सन्) 'कुरवः' इति
महान्तं प्रतिष्ठाप्रदं शब्दम् वाचकम् आविभ्रतः (कुरव इत्यभिधया वाच्यान्)
अपि तान् पाण्डवान् स्ववचननिपुणिना आघासनप्रदस्वोयवचनचातुर्येण अशो-
कान् विगतखेदान् अकार्षीत्) कुरवका अशोका जाता इति विस्मयावहम् , तदे-
वान्न 'कुरवः' इति कुरुशब्दतः सम्पाद्य चमत्कारजनकं कृतम् ॥ व्यासकृतेन विप-
दि धैर्यमवलम्बनीयमित्यादिनाश्वासनेन पाण्डवाः शुचं निरास्यन्निति भावः ॥५४॥

चारों ओर फैलने वाले अपने शरीरको श्यामल कान्तिते सभी ओर मेघोंको सृष्टि
करनेवाले व्यासदेवने 'कुरवः' इस प्रतिष्ठाजनक महान् शब्दसे पुकारे जानेवाले उन
पाण्डवोंको अशोक बना दिया, कुरवकको अशोक बनाना ही इसका कवित्व चमत्कार
है ॥ ५४ ॥

तस्मात्प्रतिश्रुतिरिति प्रतिपद्य विद्या-

मालिङ्गथ धर्मतनयेन विसृज्यमानः ।

मर्यो हिमाचलमगात्परमास्त्रमातुं

शंभोः कृपाजलनिषेधश्चरणार्चनाभिः ॥ ५५ ॥

तस्मादिति । पार्यः अर्जुनः तस्मात् व्यासात् प्रतिश्रुतिरिति नाम्ना प्रसिद्धां दीर्घां
विद्यां विदधानपूर्वकं मन्त्रम् प्रतिपद्य ज्ञात्वा धर्मतनयेन सुविधिरेण आलिङ्ग्य सास्त्रेयं

विसृज्यमानः गन्तुमनुज्ञातः सन् कृपाजलधेः दयासागरस्य शम्भोः शिवस्य चरणा-
र्चनाभिः आराधनाभिः परमास्त्रम् पाशुपतम् अस्त्रम् वाप्तुं लब्धुं हिमाचलं
हिमालयम् अगात् गतवान् व्यासेनोपदिश्यमानप्रतिश्रुतिमन्त्रो युधिष्ठिरेणानुज्ञात-
श्चार्जुनः शिवमाराध्य पाशुपतमस्त्रमवाप्तुं हिमालयं गत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इसके बाद अर्जुनने व्यासदेवसे प्रतिश्रुति नामक शिवमन्त्र प्राप्त किया, युधिष्ठिरने
अर्जुनको गले लगाकर जानेकी अनुमति दी, फिर अर्जुनने दयासागर शिवजीके चरणोंकी
आराधना द्वारा पाशुपतास्त्र पानेके लिये हिमालयकी यात्रा की ॥ ५५ ॥

यस्मिन्हिमानीभृति यक्षवृन्दमङ्गेषु सर्वेष्वपि मञ्जुलेषु ।

नखम्पचोष्णं नलिनेक्षणानामुरोजमेवातितरामुपास्ते ॥ ५६ ॥

यस्मिन्निहि ॥ हिमानीभृति प्रालेयपूर्णे यस्मिन् हिमाचले यक्षाणां देवयोनिवि-
शेषाणां वृन्दं समूहः नलिनेक्षणानां कमलाक्षीणां सुन्दरीणां स्त्रीणाम् सर्वेषु अपि
अङ्गेषु शरीरावयवेषु मञ्जुलेषु सुन्दरेषु सत्स्वपि नखम्पचोष्णम् अत्युष्णतया नख-
पाचकम् उरोजम् स्तनम् एव अतितराम् भूयसा उपास्ते सेवते । सत्स्वपि सर्व-
वृन्देषु कमनीयेषु यक्षा यव केवलमुरोजमात्रमुपासते तद्धिमस्यैव तत्र स्थितस्य
प्रभाव इति भावः ॥ ५६ ॥

जिस हिमालय पर्वत पर रहनेवाले यक्ष-अपनी स्त्रियोंके सारे शरीरावयवोंके
अतिशय सुन्दर रहने पर भी नखम्पचोष्ण-नखको पका देने वाली गर्मीसे युक्त न्तन
भागकी ही अधिक सेवा करते हैं, अधिक काल स्तनोंसे ही चिपटे रहते हैं क्योंकि उत
स्थितिमें पालेकी ठंडक उन्हें कम सता पाती है क्योंकि स्तनकी गर्मी उनकी बहुत रक्षा
कर देती है ॥ ५६ ॥

यो वत्सतामेत्य वसुंधराया निपीयं रत्नावलिकान्तिपूरान् ।

मनःशिलावप्रक्षरीमिपेण दरीमुखैरुद्गिरतीव तृप्रः ॥ ५७ ॥

यो वत्सतामिति । यो हिमालयः वसुन्धरायाः पृथिव्याः वत्सताम् वत्सभावम्
पृथु प्राप्य रत्नावलिकान्तिपूरान् मणिगणप्रभाजालं निपांय निकामं पीत्वा तृप्तः
मनःशिलावप्रक्षरीमिपेण मनःशिलानिर्झरव्याजेन दरीमुखैः गुहारूपैः आननैः उद्गिर-
तीव वमतीव । यथा कोऽपि वत्सो मातुः पयोऽधिकं पीत्वा मुखेन वमति तथाऽयं हि-
मालयो मातृस्थानीयाया धरायाः रत्नावलिकान्तिपूरान् पीत्वा तृप्तः मनःशिलानिर्झ-
रव्याजेन दरीमुखैः रत्नावलिकान्तिपूरानिव वमतीति भावः । अयं श्लोकः कालि-
दासीयं-‘यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं मेरौ स्थिते दोग्धरि दोग्धने । भास्वन्ति
रत्नानि महौपवीश्च पृथूपदिष्टां दुदुहुर्वरित्रीम्’ इतिपद्यमुपजीवति ॥ ५७ ॥

जो हिमालय बछड़ा बनकर वसुन्धरारूप गौका रत्नावलिकान्ति समुदाय रूप पय यथेच्छ पोकर वृत्तहो मैनशिल—एक प्रकारका गैरिकद्रवके प्रवाहके व्याजसे गुहारूप मुखसे उगलसा रहा है। दरियोंसे मैनशिलके झरने गिर रहे हैं वे ऐसे लगते हैं मानों हिमालय रूप बछड़ेने जो पृथ्वी रूप गौका रत्नकान्ति समूह रूप दूध खूब छककर पी लिया था, वृत्त होकर—अघाकर—उसीका वमन कर रहा हो ॥ ५७ ॥

आरोहतस्तं तरसा समीरकिशोरकः स्वेदजलाणुराजिम् ।

निपीय तस्याननपद्ममाध्वी^१ द्विरेफभावं प्रकटीचकार ॥ ५८ ॥

आरोहत इति । तम् तथाभूतं हिमालयं नाम पर्वतम् आरोहतः क्रामतः तस्य पार्श्वस्य स्वेदजलाणुराजिम् प्रस्वेदवारिकणिकाम् आननपद्ममाध्वीम् मुखकमलमकरन्दं तरसा निपीय समीरकिशोरकः मन्दवायुः द्विरेफभावं भ्रमरत्वं प्रकटीचकार । समीरकिशोरकः—वालो वायुः—मन्दवायुः समीरकिशोरकशब्दस्य रेफद्वयघटिततया द्विरेफः, यथा भ्रमरशब्दस्य रेफद्वयघटिततया स द्विरेफः, सोऽयं समीरकिशोरको न नाममात्रेण द्विरेफः किन्तु पद्ममाध्वीपानकसंस्वेनापीत्युपपादयति—आरोहत इति हिमगिरिमारोहतोऽर्जुनस्यास्य पद्ममकरन्दरूपां स्वेदजलकणिकाराजिमाचामन्नसौ समीरकिशोरः स्वं द्विरेफभावं द्रवयतीति तात्पर्यम् ॥ ५८ ॥

उस हिमालय पर चढ़ते हुए अर्जुनके पसीनेकी बूंदोंको—जो उसके मुखकमल पर मकरन्दकी तरह मालूम पड़ रही थी—पीता हुआ मन्द पवन अपने समीरकिशोरत्वको प्रकट कर रहा था । ‘समीरकिशोर’ शब्दमें दो रेफ हैं अतः वह द्विरेफ हुआ, वही समीरकिशोर रूप द्विरेफ अर्जुनके चेहरे रूप कमलपर फैली हुई स्वेद बिन्दु रूप मकरन्द राशिका पान करके अपना द्विरेफत्व-भ्रमरत्व-प्रकट कर रहा था ॥ ५८ ॥

शिवाख्ययोरेकतनुत्वकारणं त्रिलोकपित्रोर्महसोस्तपोवनम् ।

मिथोऽर्च्यमानं मिथुनैस्तपस्विनां तथेच्छुभिस्तत्र ननाम पाण्डवः ॥ ५९ ॥

शिवाख्ययोरिति । तत्र हिमालये पाण्डवः अर्जुनः त्रिलोकपित्रोः लोकत्रयीजनकयोः शिवाख्ययोः शिवशिवापदाभिषेययोः महसोः तेजसोः पार्वतीपरमेश्वरपदाभिलष्ययोः एकतनुत्वकारणम् एकशरीरकत्वसम्पादकम् (अभेदकरणम्) तथेच्छुभिः स्वयोरपि तादृगेकतनुत्वमभिलष्यद्भिः तपस्विनां मिथुनैः स्त्रीपुंसैः मिथः रहसि अर्च्यमानम् पूज्यमानं तपोवनं ननाम । अर्जुनस्तत्तपोवनं प्राप्य प्रणमति स्म यत्र पार्वतीपरमेश्वरावभेदं गतौ, यत्र च तदभेदप्राप्तिवृत्तान्तश्रवणेनात्मनोरपि तथाऽभेदं कामयमानाः दम्पतिलोकास्तपोवनं तदाराधयन्तीति भावः । हेतुरलङ्कारः ॥ ५९ ॥

अर्जुनने उस हिमालय पर वर्त्तमान शिवतपोवनको प्राप्त करके उसे प्रणाम किया

क्योंकि उसी तपोवनमें सिद्धि प्राप्त करके लोकत्रयीके जन्मदाता शिव-शिवा शब्दोंसे पुकारे जाने वाले पार्वती-परमेश्वर रूप तेज एकतनु-अभिन्न-होगये हैं, और इसी बातको छननेसे बहुत तपस्वी जोड़े अपनेको अभिन्न-पार्वती शिवकी तरह नित्यमिलित बनानेके लिये उस तपोवनमें आराधना कर रहे हैं ॥ ५९ ॥

तत्र दर्भदलमुष्टिमाहरन्संनिधास्यदृषभोपदामिव ।

चित्तमीशपदयोः समादधत्तप्तुमारभत दुश्चरं तपः ॥ ६० ॥

तत्र दर्भेति । तत्र शिवतपोवनेऽर्जुनः सन्निधास्यतः कदाचित् समीपमागमि-
प्यतः ऋषभस्य शिववृषभस्य नन्दिनः उपदाम् उपहारमिव दर्भदलमुष्टिम् मुष्टि-
मितदर्भान् आहरन् नयन्, (आगमिष्यतो हरवृषस्योपायनत्वेन संभाष्यमानं
मुष्टिमितं दर्भमाहृत्य पुरः स्थापयन्) किञ्च—ईशस्य महादेवस्य पदयोश्चरणयोः
चित्तं समादधत् निवेशयन् सन् शिवं ध्यायन्निश्चयः दुश्चरं कष्टसाध्यम् तपः
तप्तुम् कर्तुमारभत प्रारब्धवान् । रथोद्धतावृत्तम् । 'स्यान्नराविह रथोद्धता लगौ'
इति च तत्सङ्गणम् ॥ ६० ॥

अर्जुन जब उस शिवतपोवनमें आगये तब वे नियमानुसार कुशदलकी मुष्टि
लाकर ऐसे रखने लगे—मानो आनेवाले महादेवके वृषभ नन्दीका उपहार रख रहे हों,
वे अपना हृदय शिवजीके चरणोंमें लगाये रहते, और बराबर उन्हींका ध्यान किया करते,
इस तरह अर्जुनने कष्टसाध्य तप करना प्रारम्भ कर दिया ॥ ६० ॥

चतुरस्तपःस्थितिविशेषविधौ चरणं निर्धातुमखिलेन निजम् ।

स जुगुप्समान इव शत्रुजिते प्रपदेन तिष्ठति भुवः स्म तले ॥ ६१ ॥

चतुर इति । तपःस्थितिविशेषविधौ तपस्यासम्बन्धिनामासनभेदानां विधाव-
नुष्ठाने चतुरः दक्षः सोऽर्जुनः शत्रुजिते घृतकपटेन शत्रुभिरायत्तीकृते भूतले अखिलेन
सर्वांशेन चरणं निधातुं पादं स्थापयितुम् जुगुप्समानः त्रपमाण इव प्रपदेन पादा-
ग्रभागमात्रेण भुवस्तले तिष्ठति स्म । अयमाशयः—तपस्याकालोपयुक्तासनभेद-
विदुर्जुनः पादाग्रेण भुवमवलम्ब्य तपश्चरितुं प्रवृत्तो मन्ये शत्रुभिरायत्तायां भुवि
सर्वात्मना चरणं निधातुमसौ लज्जत इवेति तात्पर्यम् ॥ अत्र तपस्योपयोगितया
पादाग्रेण भुव आलम्बनं शत्रुजितमहीस्पर्शविषयक-जुगुप्साहेतुकतयोपेक्ष्यते इत्यु-
पेक्षाश्लङ्कारः ॥ ६१ ॥

तपस्याकालोपयुक्त आसन आदिका ज्ञान रखने वाला वह अर्जुन केवल पादाग्र
भागसे पृथ्वी पर अवस्थित होकर तप करने लगा—मानो घृत-कपट द्वारा शत्रुओंसे
स्वायत्तकी गई पृथ्वीपर वह अपना चरण पूर्ण रूपसे रखनेमें जुगुप्सा-लज्जाका अनुभव

करता हो । दूसरेकी पृथ्वी पर सम्पूर्ण चरण रखनेमें लज्जितसा होकर केवल पादाग्र पृथ्वी पर अवस्थित करके अर्जुनने कठोर तपस्या करना प्रारम्भ कर दिया ॥ ६१ ॥

भानौ ललाटन्तपभानुजाले प्रविष्टदृष्टिं परितस्तमग्निः ।

भूयोऽपि भोक्तुं विपिनं दिशेति प्रेम्णोपरुन्धन्निव दृश्यते स्म ॥ ६२ ॥

भानाविति । ललाटतपम् शिरस्तापनचममतितीव्र भानुजालं किरणसमूहो यस्य तादृशो ललाटन्तपभानुजाले भानौ सूर्ये प्रविष्टदृष्टिम् तन्मयीभावेन ध्यानविधया स्थापितचक्षुषम् तम् अर्जुनं परितः तस्य समन्ततः (चतुर्ष्वपि भागेषु स्थितः) अग्निः भूयः पुनः अपि भोक्तुं भक्षयितुं दग्धुम् विपिनम् खाण्डवमिव किमप्यन्यत्वनम् दिश देहीति एवं प्रकारेण प्रेम्णा स्नेहेन उपरुन्धन् उपरुध्याग्रेहेण प्रार्थयमान इव दृश्यते स्म दृश्यते । सूर्यनिविष्टदृष्टिः समन्ततः स्थापितवह्निश्च पार्थः पञ्चाग्निव्रतमाचरन्नग्निना खाण्डववनभक्षणलोभेनोपचितममत्वेन पुनरपि किमप्यन्यद्वनं भोक्तुं देहीति उपरुध्यागृह्यमाण इव प्रतीयते स्मेत्यर्थः । अत्रोपेक्षाऽलङ्कारेण पञ्चाग्निव्रतचर्या ध्वन्यते । तुलनार्थं दृश्यताम्-शुचौ चतुर्णां ज्वलतां हविर्भुजां शुचिस्मिता मध्यगता सुमध्यमा । विजित्य नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभामनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षत' इति कुमारे ॥ ६२ ॥

ललाटकी तथा देनेवाली किरणोंसे युक्त सूर्यमें अपनी दृष्टिको प्रविष्ट करके बैठे हुए—अनन्य चित्तसे अति प्रखर तेजवाले सूर्यकी ओर देखते हुए-सूर्यका ध्यान करते हुए अर्जुनके चारो भागमें अवस्थित वह्निदेव ऐसे प्रतीत हो रहे थे भानो वे पुनः अर्जुनसे उसे घेरकर आग्रह प्रार्थना—अनुरोध कर रहे हैं कि मुझे कोई दूसरा वन खानेको दो । खाण्डव वनको खाकर उनका लोभ बढ़ गया है, वह पुनः कोई दूसरा वन अर्जुनसे मांग रहे हैं । यह उत्प्रेक्षा पञ्चाग्नि व्रतका घोटन करती है, पञ्चाग्नि व्रतमें तपस्वीके चारो ओर आग होती है और वह सूर्यको देखा करता है ॥ ६२ ॥

तपोविधौ स पावकेन सर्वदिक्षु वासवि-

स्तदा बभूव वेष्टितो धनंजयत्वबान्धवात् ।

अजीजनत्तमङ्गराजमङ्ग ! वैरिणं भवा-

निनीय रोषतो दिनेश एव चक्षुरक्षिपत् ॥ ६३ ॥

तपोविधौ तपोऽनुष्ठानप्रक्रमे पावकेन अग्निना धनञ्जयत्वबान्धवात् धनञ्जय इति नाममात्म्यकृतसौहार्दात् सर्वदिष्ठु सर्वतः वेष्टितः बभूव । अग्निरर्जुनं धनञ्जयपदाभिधेयत्वकृतमैत्रीमाहात्म्यात् समन्ततो वेष्टितवानित्यर्थः । (अथ च स वासविः)

अङ्ग हे सूर्यदेव, भवानेव वैरिणं मम प्रधानशत्रुं कर्णं नाम अङ्गराजम् अजीजनत् उत्पादितवानिति रोपादिव कोपादिव दिनेशे एव सूर्यं प्रत्येव आत्मनः चक्षुः नयनम् अक्षिपत् निदधे । अन्योऽपि शत्रुपितरं कोपरक्तेन चक्षुषाऽवलोकयति, तद्वदयं पार्थो भास्करं प्रति कोपरक्तेन चक्षुषाऽपश्यदिवेति भावः । पञ्चचामरं वृत्तमिदम्—तत्तत्क्षणं यथा—लघुर्गुह्निरन्तरं भवेच्च पञ्चचामरमिति ॥ ६३ ॥

तपस्यामें लग्न-पञ्चाग्निव्रत नामक तपस्यामें निरत अजुन वह्निदेवसे चारों तरफसे विरा हुआ था मानो धनञ्जय नामसादृश्यकृत बन्धुत्वसे वह्निदेव उसे वेष्टित किये हुए है, और उसने सूर्य पर दृष्टि लगा रखी थी, मानो वह कोप करके सूर्यदेवसे कह रहा था कि आपने ही हमारे शत्रु अङ्गराज कर्णको जन्म दिया है । पञ्चाग्निव्रत उपासकके चारों तरफ आग रहती है और वह सूर्यकी ओर टकटकी लगाये रहता है, इसी पर यह उल्लेखाकी गई है कि आग धनञ्जय-नामसान्यकृत बन्धुत्वसे अर्जुनको घेरकर स्थित है, और सूर्यकी ओर वह इसलिये कोपसे देख रहा है कि सूर्यने उस शत्रु कर्णको जन्म दिया है ॥ ६३ ॥

पाराशरिप्रापितमन्त्रभागैराराधयन् शंकरमन्तरङ्गे ।

सप्तापि चर्षीस्तपसा विजेतुं सप्तत्वमाप स्वयमेक एव ॥ ६४ ॥

पाराशरिति । पराशरस्य मुनेरपत्येन पाराशरिणा व्यासेन प्रापितस्य उपदिष्टस्य मन्त्रस्य प्रतिश्रुतिविध्यायाः (सप्तभिः) भागैः अन्तरङ्गे स्वमनसि शङ्कर शिवस्य आराधयन् पूजयन् ध्यायन् सः अर्जुनः स्वयम् एक एव अद्वितीयः सन्नपि सप्त सप्तसंख्यकान् अपि मुनीन् मरीच्यादीन् तपसा तपोऽनुष्ठानेन विजेतुं पराजितुम् इव स्वयम् आत्मना सप्तत्वम् जटासहितत्वम् आप । अत्र तपोनियमनिष्ठतया स्वतः प्राप्ताया जटायुक्तायाः सप्ततायाः सप्तर्षिजयहेतुकत्वेनोद्यत्तणादुत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ॥ ६४ ॥

पराशरपुत्र व्यास द्वारा उपदिष्ट प्रतिश्रुति विधाके सात भागों द्वारा अपने हृदयमें महादेवका ध्यान करते हुए अर्जुनने मानो अपनी उग्र तपस्यासे सात ऋषियों-मरीचि आदियों-को जीतनेके लिये एक होकर भी सप्तत्व-सप्तसंख्यकत्व या जटाधारित्व-प्राप्त कर लिया । सप्त शब्दका दोनो अर्थ है, सात संख्यावाला, और जटायुक्त, देखिये सारस्वत कोषमें लिखा है—‘सप्तोऽदन्तो जटायुक्ते नान्तः सङ्ख्यान्तरे स्मृतः ॥ ६४ ॥

फलपर्वणजलानिलाशनानि प्रविहाय क्रमशस्तपस्यतोऽस्य ।

विषयेषु न लोलतां प्रपेद विजयस्यार्क्षगणः कराग्र एव ॥ ६५ ॥

फलपर्वेति । फलपत्रजलानिलानाम् अशनानि देहनिर्वाहार्थं भक्षणानि क्रमशः विहाय पत्रं स्वीकृत्य फलत्यागः, जलं स्वीकृत्य पत्रत्यागः, अनिलं च वायुं च

स्वीकृत्य जलस्य त्यागः, एवमुत्तरोत्तरभक्ष्यस्वीकारेण पूर्वपूर्वभक्ष्यत्यागेन तपस्यतः अनुष्ठानं कुर्वतोऽस्य विजयस्य अक्षगण इन्द्रियवर्गः रुद्राक्षगणश्च विषयेषु शब्दस्पर्श-रूपादिषु लोलतां ग्रहणामिमुख्यं न प्रपेदे न प्राप अपितु कराग्रे हस्ताग्रभागो यत्वं लोलतां चलतां प्राप । तस्याक्षगण इन्द्रियवर्गः विषयपराङ्मुखोऽतिष्ठत् तस्या-क्षगणो रुद्राक्षकृता जपमाला च कराग्रे चलति स्म । विषयपराङ्मुखतया स मन्त्र-जपं कृतवानित्याशयः ॥ ६५ ॥

क्रमशः अर्जुनने फल, पत्र, जल, वायुका भोजन छोड़कर तप करना प्रारम्भ किया, फल छोड़कर पत्ते खाता, पत्ते छोड़कर जल पीता, बादमें जल छोड़कर वायु पर रहता, इस तरह क्रमशः आहार छोड़कर वह तप करता रहा, इस दशामें उसके अक्षगणने-इन्द्रियोंने-तो चञ्चलता-विषयोन्मुखता-छोड़ दी, परन्तु अक्षगण रुद्राक्षनिर्मित जप मालिका हाथके अग्र भागमें बराबर चलती रही, अन्याहृत गतिसे जप चलता रहा ॥६५॥

तत्तादृशेन तपसा तरुणेन्दुमौलिं

तन्वन्द्यापरवशं तनयो मघोनः ।

पादाग्रमेव धरणौ प्रणिधाय तस्था-

वुद्यम्य बाहुमुपरीव फलानि लिप्सुः ॥ ६६ ॥

तत्तादृशेनेति । मघोन इन्द्रस्य तनयः पुत्रोऽर्जुनः तत्तादृशेन तेनातिदुश्चरेण तपसा तपस्यानुष्ठानेन तरुणेन्दुमौलिं बालचन्द्रशेखरं शिवम् दयापरवशं कृपाग्रवर्णं तन्वन् कुर्वन् (शिवस्य हृदये कारुण्यमुद्वेचयन्) फलानि वृत्तस्थितफलानि तपः-फलानि च दुरासदत्वानि लिप्सुः आदातुमिच्छुः प्रेप्सुश्च बाहुम् हस्तं निजम् उपरि उद्यम्य उत्थाप्य पादाग्रम् चरणयोरग्रदेशम् एवं धरणौ पृथिव्यां प्रणिधाय अव-स्थाप्य तस्यौ स्थितोऽभूत् । यथाऽन्य उच्चदेशस्यफलानि प्रेप्सुः पादाग्रेण स्थितौ बाहुमुत्क्षिपति, तथाऽयमुन्नतं तपः फलं प्रेप्सुरपरिकृतहस्तः पादाग्रमात्रस्पृष्टमृत-लश्च कृच्छ्रं तपः कृत्वा शिवं दयाद्रुतं कर्तुं प्रावर्त्ततेति भावः । अत्र फलपदे रूपके-णोत्थापितयोपेक्षया शिवस्य फलवृक्षोपमाप्रतीतेरलङ्कारेणालङ्कारान्तरध्वनिः ॥ ६६ ॥

इन्द्रका पुत्र अर्जुन अपनी उस दुश्चर तपस्यासे शिवके हृदयमें दयाका सञ्चार करनेके लिये पृथ्वी पर केवल पादाग्र मात्र स्थापित करके हाथ उठाकर खड़ा रहा करता था, मानो किसी उच्च फलकी कामना कर रहा हो । जैसे किसी उच्चफलको पानेकी इच्छा रखनेवाला पैरके एक भागसे पृथ्वीको छूता हुआ हाथ ऊपर उठाये रहता है उसी तरह उच्चफल-प्राप्त्युपायकी प्राप्तिसे दुर्जयत्व-को पानेकी इच्छासे अर्जुनने अङ्गुष्ठमात्रसे पृथ्वी पर अवस्थित होकर वस्थितहस्त हो तीव्र तपस्या की । 'प्राशुल्यसे फले लोमादुद्गाहुरिव वामनः' बी छाया इस कविता पर पड़ती सी प्रतीत होती है ॥६६॥

निरुध्य वायुं निमृत्तं तपस्यतः शिरःसमुत्था दशदिविसृत्त्वरी ।

नटस्फुलिङ्गा नवधूमसंततिः स्फुटीचकारास्य धनंजयाभिधाम् ॥ ६७ ॥

निरुध्येति । वायुं प्राणवायुं निरुध्य समाधिवश्यतया हृदि व्यवस्थाप्य निमृत्तं निष्ठुरं तपस्पतः तपस्यां कुर्वतोऽस्यार्जुनस्य शिरःसमुत्था मस्तकभागोत्थिता दश-
दिग्विसृत्त्वरी दशस्वपि दिशासु प्रसरणशीला नटस्फुलिङ्गा प्रकटीभवदग्निकणा च
नवधूमसन्ततिः नूतना धूमपरम्परा धनञ्जयाभिधां धनञ्जय इति संज्ञाम् स्फुटी-
चकार इटीचकार । धनञ्जयो वह्निस्तस्य च वायुनिरोधे सति धूममाला समन्वतो
व्याप्नोति, स्फुलिङ्गाः प्रादुरासतेऽयमर्जुनोऽपि तथेति सिद्धमस्य धनञ्जयसंज्ञकत्व-
मिति भावः । धूमस्फुलिङ्गयोर्दर्शनेन धनञ्जयत्वज्ञानादनुमानं नामालङ्कारः ॥ ६७ ॥

समाधिवशीभूत प्राण वायुका नियमन करके एकान्त तपस्यापरायण उस अर्जुनके
शिरसे उठकर दश दिशाओंको व्याप्त करती हुई तथा स्फुलिङ्गोंसे व्याप्त नई धूमपङ्क्तिने
अर्जुनके धनञ्जय नामको सार्थक सिद्ध कर दिया । आगमें भी हवाके रुक जाने पर
धूममाला ऊपरकी ओर उठती है जिसमेंसे स्फुलिङ्ग निकलते हैं ॥ ६७ ॥

तस्याथ नारदमुखात्तपसः प्रभावं

श्रुत्वा हरस्त्रिजगतामधिपो दयालुः ।

देव्या दृशा सदसि सूचिततद्दिदृक्षो-

दित्सन्नभीष्टमपि लुब्धकतामयासीत् ॥ ६८ ॥

तस्यायेति । अथ सदसि सभायां नारदमुखात् देवर्षिकथनद्वारा तस्य अर्जुनस्य
तपसः प्रभावं महत्त्वं श्रुत्वा (अर्जुनोऽतिकठिनं तपस्यतीति निश्चयः) दयालुः
तदीयतपस्याद्गतहृदयः, देव्याः पार्वत्याः दृशा नेत्रचेष्टया सूचिततद्दिदृक्षो ज्ञात-
पार्वतीहृदयस्यार्जुनदर्शनलालसः पार्वती तपस्यन्तमर्जुनं दिदृक्षतीति तन्नेत्रचेष्ट-
याऽवगम्य अभीष्टम् अर्जुनस्य काम्यमानं फलम् दित्सन् दातुमिच्छन् अपि शिवः
लुब्धकताम् शबरत्वम् लुब्धत्वञ्च अयासीत्, दातुमिच्छोर्लुब्धत्वमयुक्तमिति वि-
रोधः, वरं दातुं शबरवेपधारणमिति च तत्परिहारः ॥ ६८ ॥

सभामें नारदके कहनेसे अर्जुनके तपःप्रभावको सुनकर दयालु हो, शिवने-पार्वती
की नयन-भङ्गीसे यह समझकर कि यह तपस्या-परायण अर्जुनको देखना चाहती है-
अर्जुनको अभीष्ट वर-प्रदान करनेके लिये लुब्धक-शिकारी-शबरका रूप ग्रहण कर
लिया । शबरके रूपमें अर्जुनको अभीष्ट फल देनेके लिये तैयार हो गये ॥ ६८ ॥

हेरम्भगण्डमदपङ्कविशेषकौ तौ

स्कन्दौपवाह्यशिखिपिच्छकृतावचूडौ ।

भूपाधुनीतटतरुच्छदवलुप्रवस्त्रौ

कोदण्डिनौ व्यरुचतां कुहनाकिरातौ ॥ ६६ ॥

हेरन्वेति । तौ पार्वतीपरमेश्वरौ हेरम्बस्य गजाननस्य गण्डयोः कपोलयोः यो मदपङ्कः तच्छूतो विशेषकः तिलकं ययोस्तादृशं गजानन—मदवारिकृततिलकौ, स्कन्दस्य कार्तिकेयस्य य औपवाह्यः राजवाहनभूतः शिखी मयूरस्तस्य पिच्छेन कृतः भवचूडः शिखाभूषणं ययोस्तौ तथोक्तौ, किञ्च भूपाधुन्याः भूषणीभूतायाः नद्याः गङ्गायाः तटतरुच्छदैः पुलिनप्ररूटपादपत्रैः क्लृप्तं सम्पन्नं वस्त्रम् परिधानीयं ययोस्तौ तथाविधौ कोदण्डिनौ धनुर्धारिणौ कुहनाकिरातौ मायाशवरभेयौ व्यरुचताम् रेजतुः । किराता हि गजमदकृततिलका मयूरपिच्छचूडा वृक्षपत्रवल्कवस्त्राश्च धनुरादाय च चरन्ति पार्वतीपरमेश्वरावपि गणेशरूपगजमदपङ्कस्य विशेषकं कार्तिकेयवाहनमयूरपिच्छस्यावचूडं स्वशिरोभूषणीभूतगङ्गानदीतटतरुपत्रकृतं वस्त्रं चासाद्य धृतधनुषौ मायाकिरातौ भूत्वा व्यरुचतामिति भावः । महतां परिकरान्वेषणे स्वीया एवोपकुर्वन्त इत्याशयः ॥ ६९ ॥

महादेव और पार्वतीने जब माया-किरातका रूप बनाया तब उन लोगोंने गजानन के मद-पङ्कसे टीका काढ़ लिया, कार्तिकेयके वाहन मयूरके पिच्छोंसे शिरपर कलंगी सी बनाली, और शिरपर प्रवाहित होनेवाली गङ्गानदीके तटपर उत्पन्न वृक्षोंके पत्रोंसे वल्कका कार्य सम्पादित किया, इस प्रकार सज-धजकर धनुषसे लैस होकर वे दोनों माया-किरात खूब भले लगते रहे ॥ ६९ ॥

शवरत्वजुषः वरस्य पुंसः शशिखण्डान्नु शकारसंविधानम् ।

भजति स्म तदा शिखण्डभावं भगवन्मस्तकभूषणं यदेषः ॥ ७० ॥

शवरत्वेति । शवरत्वजुषः शवररूपधारिणः वरस्य श्रेष्ठस्य पुंसः शिवस्य शशिखण्डात् शशिखण्डपदात् शकारसंविधानम् शकाररूपान्नरयोगः नु किमु ? यत् यस्मात् पुषः भगवन्मस्तकभूषणम् शशिखण्डः तदा शिवस्य शवरभावधारणवेलायां शिखण्डरूपत्वम् शिखण्डशब्दभावं भजति स्म । अयमाशयः—वरः पुरुषः शिवः तद्रूपणं च शशिखण्ड इतीयं वस्तुस्थितिः, तत्र भूषणभूतशशिखण्डस्याक्षरेण योगे वरः पुरुषः शवरो जातः, अतो भूषणवाचकशशिखण्डशब्द आद्यक्षरेण शकारेण हीनः शिखण्डः सन् भूषणतां शवरभावे गत इति । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ७० ॥

वर पुरुष-श्रेष्ठ पुरुष-शिवजीने जब शवरत्वरूप धारण किया तो वरमें 'श' अक्षर शशिखण्ड रूप उनके भूषणके नाममेंसे आकर जुड़ गया, वह वरसे 'शवर' बन गये, अब भूषणमें शशिखण्डके स्थानमें शिखण्ड ही रह गया, अतः वही उनका शवरभावमें भूषण रहा, शिखण्ड-मयूरपिच्छ ॥ ७० ॥

तदानीमेव रजतगिरिशिखराभिर्गच्छन्तौ, किमेतदिति सांशयिकैरपि तदनुसरणोचितवेपरचनानुकूलैः प्रमथकुलैः परिवार्यमाणौ, समुच्चलितलाङ्गूलमितस्ततो धावद्भिर्दूरचारश्रमविदारितवदनलम्बमानरसनाग्रनिपातिनीभिः सृणिकाकणिकाभिर्वनपद्धतिं शुद्धतरां कुर्वद्भिर्दृढतरश्वासितकम्पमानावयवैस्तेषु तेषु वनगुल्मेषु श्वापदानन्विष्यान्विष्य हुंकारमाचरद्भिर्विनिगमविश्वकद्रुभिरविमुच्यमानपार्श्वभागौ, दीपकमृगायमाणनिजहरिणशौवकपार्णिभागानुधावनौ, भाविनि पदे पदे वनदेवताभिरर्प्यमाणमुरतस्त्यसवास्तरणेन प्रशमिततुहिनजडिमोद्रेगेन हिमयतः कटकपथेन सविलासं संचरमाणौ, कावेतौ "कदाचिदप्यदृष्टपूर्वो वनमस्मदीयमा"क्रमत इति रोषकपाचित्तया निवारयितुकामैरपि तेजोविशेषेण प्रतिहतोत्साहैरन्यैः शवरयुवभिः केवलं मवलोक्यमानां, जटावल्लरीमूलपल्लवंमुकुलीभवदल्ललिभिस्तपस्विपुल्लैर्नभसि धिमानवेगं निरुध्य हर्षाश्रुभिर्मरुद्भिश्चाभिर्वर्ष्यमाणजयशब्दां, तौ जगदादिमौ हंपती "सनियममुपासीनस्य शुनासीरसुतस्य तपोवनसीमानं शनैः शनैरासीदताम् ।

तदानीमेवेति । तदानीम् शवररूपधारणकाले एव रजतगिरिशिखरात् कैलासशिखरात् निर्गच्छन्तौ ब्रह्मिश्चलन्तौ, एतत् शिवयोः किरातरूपधारणं किम् कुतः ? अथवा काविमौ किरातौ पार्वतीशिवौ तदन्यौ वा ? इति सांशयिकैः अनिश्चितमतिभिः अपि तदनुसरणोचितवेपरचनानुकूलैः किरातरूपधारिशिवाभ्युगमनोपयुक्तकिरातवेपधारणपद्धतिः प्रमथकुलैः शिवस्य गणैः परिवार्यमाणौ वेष्टितौ, समुच्चलितलाङ्गूलम् उर्यापितपुच्छम् इतस्ततः यत्र तत्र धावद्भिः वेगेन समुपसर्पद्भिः दूरचारश्रमेण दूरागमनवेदेन विदारितात् उन्मुक्तात् वदनात् मुक्तात् लम्बमानायाः लम्बीभूतायाः रसनायाः जिह्वाया अग्रतः पुरोदेशात् निपातिनीभिः पतनशीलाभिः सृणिकाकणिकाभिः लालजलविन्दुभिर्वनपद्धतिं काननमार्गं शुद्धतरां कुर्वद्भिः पवित्रां नयद्भिः, दृढतरनिःश्वासितकम्पमानावयवैः अतिप्रवृद्धश्वासवेगचलत्पार्श्वोदरा-

१. 'विपविरचनाकुलैः' । २. 'पारिपद' । ३. 'लम्बायमान' । ४. 'पातिनीभिः' । ५. 'शुद्धतरां निव' । ६. 'द्रुततर' । ७. 'वनगुल्मिषु' । ८. 'श्वापदानि' । ९. 'शावकानुधाव्यमानपार्णिभागौ प्रशमिततुहिनजडिमोद्रेगेन भाविनि पदे पदे वनदेवताभिरर्प्यमानवरप्रसवास्तरणेन हिमवतः' । १०. 'कावेतावप्यदृष्ट' । ११. 'आक्रमते' । १२. 'विशेषप्रति' । १३. 'आरप्यैरन्यैः' । १४. 'अवलोक्यमानौ' । १५. 'मुकुली' । १६. 'सननभिवृष्यमाण' । १७. 'सविनयन्' । इति पा० ।

दिभिः, तेषु तेषु वनगुल्मेषु कुञ्जेषु श्वापदान् मृगविशेषान् अन्विष्यान्विष्य भूबो
 मूयो मृगयित्वा हुङ्कारम् शब्दभेदम् आचरन्निः कुर्वन्निः, विश्वे समस्ता निगमाः
 वेदा एवं विश्वकद्रवः मृगयाकुशलाः शुनकास्तैः अविमुच्यमानौ सदा सेवितौ
 पार्श्वभागौ प्रान्तदेशौ ययोस्तौ तादृशौ, दीपकमृगः किरातादिभिर्विष्यमृगान् वञ्च-
 यितुं वर्द्धितौ मृगस्तद्वाचरन् यो निजहरिणशावकः शिवस्य स्त्रीबो भूषणहरिण-
 शावकस्तरपार्णिभागम् स्त्रुरचिह्नं प्रति अनुधावनं गमनं ययोस्तौ तथाक्तौ, भाविनि
 पदे पदे सर्वस्मिन्नेव पुरोभाविनि चरणपाते वनदेवताभिः अर्घ्यमाणानाम् उप-
 ह्रियमाणानाम् सुरतरुप्रसवानाम् मन्दारादिदेववृक्षोद्गतानां पत्रपुष्पादीनाम्
 आस्तरणेन हेतुभूतेन प्रशमिततुहिनजडिमोद्वेगेन मन्दीभूतशीतकृतकष्टेन हिम-
 वतो हिमालयस्य कटकपथेन उपत्यकामार्गेण सञ्चरमाणौ चलन्तौ, कौ एतौ ?
 कदाचित् अपि अदृष्टपूर्वौ नावलोकितौ, तथापि नितान्तापरिचितत्वेऽपि अस्मदीयं
 वनम् आक्रमतः आखेटेन कर्धयत इति रोपकपायिततया कोपकलुषीभावेन
 निवारयितुकामैः निरोद्धुमिच्छन्निः अपि तेजोविशेषेण अनयोर्माया-शबरयोः
 प्रभावबाहुष्येन अन्यैः मार्गैर्वर्त्मभिः शबरयुवभिः केवलम् आलोक्यमानौ, (न तु
 वार्यमाणौ) जटा एवं वल्लर्यौ लतास्तानां मूले आदिभागे पल्लवमुकुलं किसलय-
 द्वयसंपुटमिव सम्पद्यमानः मुकुलीभवन् अञ्जलिः येषां तैः तथोक्तैः मस्तकन्यस्त-
 अलिभिः तपस्विपुञ्जैः मुनिगणैः नभसि च आकाशे विमानवेगं स्वीययानगमनं
 निरुध्य प्रतिवध्य मरुद्भिः देवैश्च हर्षाश्रुभिः प्रमोदाश्रुधाराभिः सह अभिवर्ष्यमाण-
 जयशब्दौ उच्चार्यमाणजयकारौ जगदादिभौ प्रपञ्चपितरौ दम्पती पार्वतीशिवौ
 सनियमम् यथाविधि उपासीनस्य उपासनामाचरतः शुनासीरसुतस्य इन्द्रपुत्रस्या-
 र्जुनस्य तपोवनसीमानम् तपस्याभूमिम् शनैः शनैः क्रमशः आसीदताम् प्राप्ता ।
 'सृणिका स्यन्दिनी लाला' 'श्वाविश्वकद्रुर्मृगयाकुशलः' 'अलङ्कृती दीपकं क्लीवं
 मृगे ना मृगवञ्चके' इति ते ते कोशाः ॥

शबरका रूप बनाकर कैलास-शिखरसे बाहर निकलते हुए—यह क्या है ? यह
 हमारे प्रभुही हैं या और कोई हैं इस विषयमें संशययुक्त होकर भी उनके अनुगमनोपयुक्त
 वेपरचनार्थे निपुण पारिपदों से घिरे हुए, पूछ उठाये श्वर-उधर दौड़कर बहुत दूर तक
 चलते रहनेके कारण खुले हुए मुखसे लटकती हुई जीमके अग्रभागसे गिरनेवाली लार-
 की बूंदोंसे वनमार्गमें पवित्र बनाने वाले और जोरोंसे सांस लेनेके कारण हिल रहे हैं
 शरीरावयव जिनके ऐसे, एवं झाड़ियोंमें मृगोंको बारबार ढूँढ़कर हुँकार करने वाले
 समस्त वेदरूप शिकारी कुत्तोंसे घिरे, मृगवञ्चनाके लिये पोषित दीपक मृगके समान
 अपने भूषणमृगके स्त्रुर-चिह्नों पर चलनेवाले, हर भगले ढग पर वनदेवता द्वारा
 मन्दारतरुके पत्रपुष्पके बिछाये रहनेसे हिमकी ठंडकका कष्ट कम हो गया है ऐसे
 हिमालयोपत्यका-मार्गसे चलते हुए, ये कौन हैं ? ये तो कभी नहीं देखे गये ? क्यों

वे यहाँ इनारे बनमें शिकार कर रहे हैं ? इस तरह कुपित होकर नी शबर युवक जिन्हें—अधिक प्रभावशालिता के कारण देखते मर हैं कुछ देखते नहीं, ऐसे और लड़ा पर स्थापित किया है अष्टलिको जिन्होंने ऐसे मुनिजन, तथा विमान रोककर आकाशचारी देवमग भीलोंमें आनन्दार्थ मरकर विनका जयजयकार करते हैं ऐसे प्रपञ्चके जनक दम्पति पार्वती—शिव धीरे धीरे नियमपूर्वक तपस्या करनेवाले इन्द्रपुत्र अर्जुनके तपोवन—लीमा पर पहुँचे ॥

तत्र खलु:—

आपादलन्विजटमातपमात्रमर्द्धमूर्ध्वीभवद्भुजमुदारतपःकृशाङ्गम् ।

दृष्ट्वाऽनुगृह्य कुरुवीरमुनीन्द्रमेनं त्रेधा बभूव सुतवत्सलता भवान्याः ॥७१॥

आपादेति । आपादं पादपर्यन्तं लम्बिन्यो लम्बमानाः जटा यस्य तं तयोक्तम् , आतपमात्रमर्द्धम् फलपत्रजलानिलानपि विहाय सूर्यकरमात्राहारम् , ऊर्ध्वीभवद्भुजम् उपरिचक्षितबाहुम् , उदारतपःकृशाङ्गम् अतिमहत्या तपस्यया दुर्बलदेहम् एनम् कुरुवीरमुनीन्द्रम् अर्जुनरूपं तपस्विश्रेष्ठं दृष्ट्वा अनुगृह्य कृपादया वीक्ष्य भवान्याः सुतवत्सलता पुत्रवात्सल्यं त्रेधा बभूव त्रिधा व्यभज्यत, कुमारगणनाय-विषयकतया द्विधास्थिता भवान्याः पुत्रप्रीतिरर्जुनविषयतयाऽप्युदितत्वेन त्रिधा प्रवृत्ता, सुतस्नेहेन पार्वती तमनुगृहीतवतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

जिसके पैरों तक जटा टूट रही है, जो केवल सूर्यकिरण—नात्र पान करके जी रहा है, जिसने अपने हाथ ऊपर उठा रखे हैं, जो कठोर तप करते रहनेसे अति दुर्बल हो गया है, ऐसे कुरुवंशी अर्जुनरूप तपस्विश्रेष्ठको देखकर भवान्की पुत्र—वात्सल्य तीन भागोंमें बँट गया । इससे पहले उनका वात्सल्य कात्तिकेव और गणेश इन दो पुत्रों पर होनेके कारण दो जगह बँटा था, अब उनका वात्सल्य अर्जुन पर हो गया अतः त्रिधा बँट गया ॥ ७१ ॥

क्षोदयन्नय महीं सुरपातैः कोऽपि कोपकुटिलो वनकोलः ।

घोरघृत्करणघोणमुपागात् कुक्षिमाश्रममुवः कुरुसूनुः ॥ ७२ ॥

क्षोदयन्निति । अयं कोपकुटिलः कोपेन क्रूरः कोऽपि वनकोलः अरण्यवराहः सुरपातैः सुरन्यासैः नहीं पृथ्वी क्षोदयन् चूर्णयन् सन् घोरेण भयङ्करेण घृत्करणेन घुर्घुरशब्देन उपलक्षिता घोणा नासाग्रभागो यत्र कर्मणि तथा कुरुसूनुः अर्जुनस्य आश्रममुवः तपस्यास्थानस्य कुक्षिन् मध्यभागम् उपागात् । अत्रान्तरे सुरपातैर्मुवं दलयन् घोणया घोरं घुर्घुरशब्दं कुर्वन् कोपि कोपी वनवराहोऽर्जुनस्य तपस्याश्रमस्य मध्यमुपागतवानिति भावः । 'वराहः सूकरो घृष्टिः कीलः' इत्यमरः ॥ ७२ ॥

इसके बाद खुरपातसे पृथ्वीको चूर्ण करता हुआ, क्षुपित कोई वनवराह वोरवृत्कारसे युक्त नासाग्र भागसे फूटकार करता हुआ (धुरधुर शब्द करता हुआ) कुरुवंशी अर्जुनके नपत्याश्रमके मध्य भागमें आकर उपस्थित हुआ ॥ ७२ ॥

तं वीक्ष्य रौद्रवपुं मृगशावकेषु त्रासाद्विशत्सु कटिलम्बितवल्कभागान् ।
पर्याकुले कलकलैरपि पक्षिजाले पार्थो निवृत्यनियमाज्जगृहे शरासम् ॥ ७३ ॥
तं वीक्ष्येति । रौद्रवपुं भीषणशरीरं तं वनकोलं वीक्ष्य दृष्ट्वा मृगशावकेषु हरि-
णपोतेषु कटिलम्बितवल्कभागान् अर्जुनस्य कटिप्रदेशे लम्बमानान् परिधानवल्क-
लैकदेशान् त्रासात् वनकोलापादानकाद्भयाद् विशत्सु रक्षार्थं प्रविशत्सु, पक्षिजाले
पक्षिगणे च कलकलैः शब्दैः पर्याकुले च्यग्रे सति पार्थः नियमात् समाधेः निवृत्य
विरम्य शरासं धनुः जगृहे गृहीतवान् आर्तत्राणस्य तपसोऽप्यतिपुण्यतया पीडि-
तान् हरिणपक्षिगन्त्राणामर्जुनो विरमिततपस्यः सन् धनुरादत्तेति भावः ॥ ७३ ॥

मयङ्कर शरीर वाले उस वन-वराहको देखकर जब मयके नारे मृगशावक अर्जुनके
कटि प्रदेशमें लटकने वाले वल्कलके एक भागमें छिपने लगे, और पक्षिगण कलकल
शब्दसे व्याकुलता प्रदर्शित करने लगे, तब पार्थने समाधिसे विभ्रान देकर धनुष उठा
लिया, आर्तोंका त्राण भी नो तपस्या ही है ॥ ७३ ॥

मुनिरेप यदाऽभ्ययाद्वराहं मुखरज्यालतिको जवाज्जिघांसुः ।

शवरो दृष्टो तदाऽभिधावन्धनुराकृष्य सहानुयायिवर्गैः ॥ ७४ ॥

मुनिरेप इति । मुखरा सदृक्काशब्दा ज्यालतिका प्रत्यङ्कारूपा लता यस्य ताद-
शः धनुर्धकारयन् एषः मुनिः अर्जुनः यदा जिघांसुः वराहं हन्तुमनाः जवाद् वेगाद्
अभ्ययात् अभिमुखं गतः, तदा तत्रैव काले धनुराकृष्य चापमास्फालयन् अनुया-
यिवर्गैः अनुचरगणैः सह अभिधावन् वराहानभिमुखमुपसर्पन् शवरः (लोकैः) दृष्ट-
ो दृश्यते स्म । यदैवार्जुनः प्रहर्तुमाकृष्टचापो वराहमुपगतस्तदैव तदभिमुखमनु-
धावन् कश्चन सानुचरः शवरो लोकैरवलोकित इत्याशयः ॥ ७४ ॥

धनुषको दृष्टारित करके जब वह मुनिरूप अर्जुन मारनेके लिये वेगसे उस वन-
वराहके अभिमुख चले जा रहे थे, उसी समय लोगोंने देखा कि एक सानुचर शवर
धनुष ताने हुए उस वन-वराहका पीछा करता चला जा रहा है ॥ ७४ ॥

मा मुञ्च वाणं मद्नुद्रुतेऽस्मिन्नपेहि जालमेति किरातनेतुः ।

वचः स लक्ष्यं मनसो न कुर्वन्वराहमखस्य चकार लक्ष्यम् ॥ ७५ ॥

मा मुञ्चेति । हे जालम, असमीक्ष्यकारिन्, मद्नुद्रुते मयाऽनुधाविते अस्मिन्
वराहे वाणं मा मुञ्च न प्रहर, अपेहि अन्यतो गच्छ, इति उक्तप्रकारकं किरातनेतुः

शबरनायकस्य वचः वचनम् मनसः लक्ष्यम् विषयम् मनोगोचरं ध्यानोपनीतम् न कुर्वन् अनाद्रियमाणः उपेक्षमाणः सः अर्जुनः वराहं सूकरं लक्ष्यं चकार विभेदः । किगतनेतुः पश्यत एव तद्वचोऽनाकर्णितकेनानादृत्य वराहे वाणं मुक्तवानित्यर्थः ॥ ७५ ॥

अरे ओ अविवेकी मूर्ख, मैं जिसका पीछा करता आ रहा हूँ उस सूकर पर तुम वाण मत चलाओ, कामो हयो, इस तरह कही गयी कपटी किरात-नायककी बातको मनमें न लाकर अर्जुनने उस वन-वराह पर अस्त्र चला दिया, उसे अपने अस्त्रका लक्ष्य बना ही दिया ॥ ७५ ॥

शिलीमुखाभ्यां शिवसव्यसाचिनोः समुज्जिताभ्यां युगपत्किटेस्तनौ !

समं विभज्यायुरभुज्यत क्षणात्सहोदराभ्यामिव पैतृकं धनम् ॥ ७६ ॥

शिलीमुखान्यामिति । युगपत् एककालम् किटेः वराहस्य तनौ देहे समुज्जिताभ्यां त्रिष्टुष्टाभ्यां शिवसव्यसाचिनोः शिवस्य अर्जुनस्य च शिलीमुखाभ्यां वाणाभ्याम् (तस्य वराहस्य) आयुः जीवनम् क्षणात् शीघ्रं समम् तुल्यभागं विभज्य सहोदराभ्यां भ्रातृभ्यां पैतृकम् धनमिव अभुज्यत । यथा सोदरौ भ्रातरौ पैतृकं धनं समं विभज्य भुङ्गाते तथैव शिवेनार्जुनेन च प्रयुक्तौ वागौ सूकरस्यायुः समं विभज्य भुक्त्वन्तौ । वंशस्य वृत्तम् ॥ ७६ ॥

शिव तथा अर्जुन द्वारा एक समयमें सूकरके शरीर पर छोड़े गये वाणने उसके प्राणोंको एक साथ बाँट कर खा लिया, जैसे दो सहोदर भाई पैत्रिक धनको बाँट कर उपभोगमें लाते हैं । दोनों वाण साथ लगे, और उनसे उस वाराहकी मृत्यु हो गई ॥ ७६ ॥

ततः कुपितोऽपि क्रुधप्रवीरस्तपःशान्ततया नातिपरुषमेवमुवाच ।

तत इति । तत एवं जाते वराहवधे कुपितोऽपि शिवेन कृताङ्गाणप्रयोगादात्मनोऽपमानमिव विभाव्य जातमन्युरपि क्रुधप्रवीरः अर्जुनः तपःशान्ततया चिरतपोऽनुष्ठानार्जितशमेन हेतुना नातिपरुषम् नातिक्रुधवचनम् एवम् वक्ष्यमाणदिशा उवाच । यद्ययं तपःपरो नास्त्यास्यत्तदेतोऽपि परुषमन्यधास्यदित्याशयः ॥

वराहके मारे जाने पर शिव द्वारा किये गये वागप्रशारसे क्रुपित अर्जुनने वक्ष्यमाण-प्रकारक अनतिक्रोध (थोड़ा कम क्रुधे) वचन कहे ॥

अस्मिन्ममावसथमापतिते मया प्रा-

ग्लक्षीकृते शबर ! यत्प्रहृतं त्वया तत् ।

शापस्य वाथ धनुषोऽसि वंशे तथापि

सोढं ममाद्य तपसा च भुजोष्मणा च ॥ ७७ ॥

अस्मिन्निति । हे शबर ! मम आवसयं निवासदेशम् आग्रमम् आपतिते बागते (किञ्च) मया प्राक् पूर्वं लक्ष्मीकृते शरव्यतां प्रापिते अस्मिन् वराहे यत् यस्मात् स्वया प्रहृतं बागः प्रयुक्तः तत् तेनापराधेन मम शापस्य ब्राह्मवलस्य अथवा धनुषः धात्रपराक्रमस्य वशे अधिकारक्षेत्रे अस्ति वर्तते । मदावासदेशागतत्वेन मयैव प्राग्लक्ष्मीकृतत्वेनैरपश्रमस्वत्वेऽत्र वराहे यत्त्वं प्रहृतवानसि तमिमं तवापराधं दण्डयितुं प्रभवति मम शापश्चापश्च, शापेन त्वां दण्डुं बाणेन त्वां व्यापादयितुं वाऽहमीशे—तयाऽपि अद्य मम तपसा भुजोष्मणा च बाहुवलेन सोढुम् नर्षितं तवाम् इत्यर्थः ॥ ७७ ॥

अजी शबर, हमारे आग्रममें आये हुए और मेरे द्वारा पहले ही लक्ष्य बनाये गये इस सूकर पर जो तुमने बाण चलाकर अपराध किया है, उस अपराधके कारण तुम हमारे चाप और शाप दोनों के वशमें हो, चाहें तो मैं तुमको शाप देकर मरन कर दे सकता हूँ या बाणसे विद्ध कर सकता हूँ, फिरभी आज हमारे तप तथा बाहुवलेन क्षमा कर दी है ॥ ७७ ॥

इति तस्य मुनेरन्तर्दर्परसपरीवाहवेणीमिव वाणीमाकर्ण्य क्षोणीधर-
धन्वापि सस्मितं प्रत्यभाणीत्,—

इति नन्वेति । इति उक्तस्वरूपाम् अन्तः हृदये दर्परसस्य गर्वस्य परीवाहः उपकुल्या तस्य चेर्णी प्रवाहम् इव तस्य मुनेरर्जुनस्य वाणीं वाचम् आकर्ण्य क्षोणी-
धरधन्वा त्रिपुरदाहे मेरुं चापभावेन प्रयोजितवान् पर्वतचापः शिवोऽपि सस्मितं समन्दहासं प्रत्यभाणीत् प्रत्युत्तरं ददाति । शिवस्य क्षोणीधरधनुषसुक्तं यथा 'रथः क्षोणी यन्ता शतघृतिरगेन्द्रो घनुरयो रथाङ्गे चन्द्रार्कौ, इत्यादि महिन्नः स्तोत्रे 'जलोच्छ्वासाः परीवाहाः' इत्यमरः ॥

उक्त मुनि अर्जुनकी उक्त प्रकार हृदयमें, वर्तमान गर्वके स्रोतके प्रवाहके समान अन्तर्बर्ती गर्वको प्रकट करनेवाली वाणीको सुनकर क्षोणीधरधन्वा-पर्वतही जिसका धनुष हो—ऐसे शिवने सुकुटादिके साथ प्रत्युत्तर दिया ॥

मृदुबुद्धिरङ्ग ! वचसैव लक्ष्यसे मृगहिसनं विपिनसीमनीदृशम् ।

शतशः स्वधर्म इति पठ्यते बुधैः शबरस्य वा वदत्तपोधनस्य वा ॥ ७८ ॥

मृदुबुद्धिरिति । अङ्ग हे मुने ! वचना एव स्वोक्तवचनेनैव त्वं मृदुबुद्धिः लक्ष्यसे प्रतीयसे, वनसीमनि वनभुवि ईदृशं मृगहिसनं मृगयाद्वारा मृगवधः स्वधर्म इति बुधैः पण्डितैः शतशः अनेकधा पठ्यते, सः स्वधर्मः शबरस्य किरातस्य स्वधर्मः अथवा तपोधनस्य स्वधर्मः इति वद कथय । मृगयया वनजन्तुवधो यः स्वधर्मतया बुधैः-
रुक्तः स किरातस्य मुनेर्वा स्वधर्म इति कथयेत्यर्थः ॥ ७८ ॥

हे मुने ! आप मन्दबुद्धि हैं यह आपके वचनोंसे ही शत हो रहा है, आप यह तो

बताये कि मृगयाद्वारा वनप्राणियोंकी हिंसाको विद्वानोंने जो धर्म बताया है वह किसका स्वधर्म है किगनोंका या मुनिजननोंका ? ॥ ७८ ॥

तत्स्वकुलाचारादप्रमाद्यते मह्यमयुक्तकारिणोऽपि त्वया कियद्दूरं प्रकाश्यते तपसीय^१ बाहावप्याहोपुरुषिका ।

नदिनि । तत् तस्मात् मृगहिंसायाः शवराणां कृते स्वधर्मत्वेनोक्तत्वात् स्वकुलाचारात् निजकुलधर्मतः अप्रमाद्यते अन्वलिताय स्वकुलोचितं धर्ममनुतिष्ठते मह्यम् मामुद्दिश्य—अयुक्तकारिणा मुनिजनगर्हितमृगवधप्रवृत्तेन त्वयाऽपि कियद्दूरं कियत्पर्यन्तम् तपसि तपोऽनुष्ठान इव बाहौ भुजवीर्येऽपि आहोपुरुषिका-गर्वः प्रकाशयते, अनुचिताचारिगन्तव धर्मादप्रमाद्यतो मम पुरः स्वतपसो निजभुजवीर्यस्य वा चर्चा नितान्तहास्येत्याशयः । 'आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात् संभावना-त्मनि' इत्यमरः ॥

अपने कुल-धर्मसे नहीं स्थानित होनेवाले मेरे सामने अनुचित आचरण करनेवाले शेर आप जो अपने तप तथा भुजबलके सम्बन्धमें आहोपुरुषिका-आत्मप्रशंसा-प्रकाशित कर रहे हैं वह कितना प्रकाशित करेंगे ? क्योंकि स्वधर्म-च्युत होने के कारण आपकी यह स्वप्रशंसा स्वधर्म पर दृढ़ रहनेवाले मेरे सामने नहीं चल सकती है ॥

संदृश्यते खलु तपस्तव शुद्धमेत-

द्यजन्तुहिंसनविधौ दृढवद्वकच्छम् ।

आस्तामिदं भुजबलं च मृगात्ययेऽस्मि-

न्साहायकं यदुपजीवति मे शरस्य ॥ ७९ ॥

सन्दृश्यते इति । एतत् तव मुनेः तपः तपोऽनुष्ठानं शुद्धं निर्दूषणं दृश्यते यत्तव-तपः जन्तुहिंसनविधौ प्राणिवधकर्मणि दृढकच्छम् सन्नद्धं विद्यते, नेदं शुद्धं यतो ब्रह्महिंसाकलङ्कितमित्यर्थः, एवं तपमोऽसारतामुक्त्वा भुजवीर्यमपि दूषयितुमाह-अस्तानिनि । दृढं च त्वया प्रशस्यमानम् भुजबलम् आस्ताम् एकतस्तिष्ठतु, (नात्र किमपि सारमस्ति,) यत् एतत् तव भुजबलम् आत्मन् मृगात्यये वराहवधे मम शरस्य मया प्रयुक्तस्य बाणस्य साहायकं सहायतामुपजीवति अपेक्षते, यदि मया बाणो न प्रयुक्तः स्यात्तदा त्वदीयेन बाणेन केवलेनासौ वराहो नैव व्यापादितः स्यादित्युपहासो बोध्यः ॥ ७९ ॥

आपका यह तप तो शुद्ध मादम पढ़ रहा है क्योंकि यह प्राणिवधमें तत्पर है, (क्योंकि आप जिन अपने तपकी टॉप हांक रहे हैं वह तो प्राणिवधमें कलङ्कित है) और आप अपने भुजबलको रहने दीजिये वह तो इतना हीन है कि शर्मा वराह-वधके लिये

हमारे बाणकी सहायताका अपेक्षी रहा । अर्थात् आपको जिस भुजवीर्यका इतना अभिमान है वह ऐसाही है कि यदि मैं बाण चलाकर सहायता न की होती तो केवल आपके बाण भरसे वह बराह मरता भी नहीं ॥ ७९ ॥

ईदृशीं वचनरीतिमपास्यन्नेहि सान्त्वय कियानसि मे त्वम् ।

अक्षिण किञ्चिदरुणिभि जगत्यामन्तकोऽपि मदतीव विभीयात् ॥ ८० ॥

ईदृशीम् इति । ईदृशीम् एवंविधाम् 'शापस्य घाऽथ घनुषोऽसि वशे' इत्यादि-रूपाम् वचनरीतिम् चाग्भङ्गीम् वचनक्रमम् अपास्यन् परिहरन् एहि आगच्छ मत्समीपम्, सान्त्वय अपराधक्षमापणादिना मामनुनय, त्वं मे मम पुरतः कियान् कियन्मात्रः असि अत्यल्पोऽसीत्यर्थः । (मम) अक्षिण नयने किञ्चिदरुणिभि मनाक् शोणाद्यमाने सति जगत्यां लोके अन्तकः मृत्युरपि मत् मत्सकाशात् अतीव अत्यन्तं विभीयात् भयं लभेत । ईपदरुणनेत्रस्य मम मृत्योरपि भयजनकत्वे लोक-दृष्टे तव वृथा विकथनः नोचितेति भावः । अत्र लोचनारुण्यमात्रेणान्तकत्रासरूप-वाक्यार्थस्य सान्त्ववादकरणं प्रति हेतुत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ स्वागतावृत्तम्, लक्षणं प्रागुक्तम् ॥ ६० ॥

'तुम हमारे शाप या चापके वशमें हो' इस तरह बोलनेकी रीति छोड़कर क्षमा-प्रार्थना आदिसे मुझे शान्त कर लो, तुम हमारे सामने होते ही कितने बड़े हो ? मेरी आँख अगर थोड़ी लाल हो जाय तो इस लोकमें मृत्यु भी मेरे भयसे थर-थर कांपने लगे । अतः तुम्हारा हित इसीमें है कि तुम साम-वचनोंसे मुझे मनाकर अपनी रक्षा कर लो ॥ ८० ॥

इति शंकरस्याहंकारवादेन सातङ्कः कुरुकुलशशाङ्कः पुनरपि कामपि गिरमेवमङ्कुरयामास ।

इतीति । इति उक्तप्रकारेण शङ्करस्य किरातवेषधरस्य हरस्य अहङ्कारवादेन स्वसामर्थ्यख्यापकवचनेन सातङ्कः किमयं जगद्विलक्षणः स्यात् इति सवितर्कः मनसि किञ्चिदुत्पन्नभयो वा कुरुकुलशशाङ्कः कुरुवंशप्रकाशकत्वात्तत्र चन्द्रः अर्जुनः पुनरपि भूयोऽपि कामपि गिरं वाचम् एवं वक्ष्यमाणदिशा अङ्कुरयामास उवाच । शिववचनेन मनसि जातशङ्कोऽर्जुनः पुनरेवमभाषतेत्यर्थः, 'रुक्तापशङ्कास्वातङ्कः' इत्यमरः ॥

शबरवेषधारी शङ्करकी इस प्रकार अहङ्कार-पूर्ण बातें सुनकर—क्या बात है कि यह इतनी धृष्टता कर रहा है ? इसमें कोई विश्वविलक्षण तत्त्व तो नहीं है ? इत्यादि शङ्काओं से युक्त (भीत) अर्जुन—जो कुरुकुलकी ग्याति बढ़ाने वाला था, पुनः इस प्रकारसे कहने लगा ।

यस्मादनेचरकुलावम ! जल्पसि त्व

मेवं मनः पुलकयन् स्वजनस्य हृत्तः ।

तस्मादसंशयमुपान्तजुषः किरात्या-

स्ताटङ्कमेव सहसे न कपोलमित्रम् ॥ ८१ ॥

यस्मादिति । हे वनेचरकुलावम, शबरकुलकलङ्क, इतः गर्वशाली त्वं स्वजनस्य स्वक्रान्तायाः स्वाजुचरवर्गस्य वा मनः पुलकयन् आपातरमणीयामिर्मिथ्याशौर्य-प्रकाशिकाभिर्वाग्भिः प्रमदयन् एवं प्रोक्तप्रकारकं वचनं यस्माद् जल्पसि वदसि, तस्माद् उपान्तजुषः स्वपार्वस्थितायाः किरात्याः कपोलमित्रम् गण्डस्थलस्य शोभाजनकं ताटङ्कमेव केवलं कर्णभूषणम् न सहसे न मृष्यसे । त्वदीयं कठोरमीदृशं वचनं नान्यस्मै फलाय कल्पते केवलं तव भरणं मया सम्पाद्यमानमुपपाद्य वैधव्य-दानद्वारा तव त्रियाः कपोलस्थलं निस्ताटङ्कं सम्पादयेदित्याशयः । अनेन भाषणेन त्वं मम वक्ष्यतां भजसे इति तात्पर्यम्, पर्यायोक्तं नामालङ्कारः ॥ ८१ ॥

अरे शबरकुलकलङ्क, गर्वोदित होकर अपने परिजनों के हृदयको पुलकित करने वाली यह बोली जो तू निकाल रहा है—‘सान्त्वय’ इत्यादि बातें जो मुझसे कह रहा है, उससे नाकम होता है कि तू इस समय तुम्हारे साथ रहने वाली अपनी इस पत्नी के गालों पर झूठनेवाले ताटङ्कको नहीं बरदाश्त कर रहा है, अर्थात् तू ऐसी बातें कह कहकर मुझे लुपित किये दे रहा है, इसका फल होगा तुम्हारा वध, अनन्तर यह तुम्हारी सहचरी विषवा हो जायगी, वैधव्यके कारण यह ताटङ्क नहीं रख सकेगी, फलतः इस तुम्हारे कटु भाषणका यही परिणाम होगा कि तुम अपनी खाँके कपोल पर चटकने वाले इन ताटङ्कोंको उतरवाकर रहोगे ॥ ८१ ॥

तादृग्वचः श्रवणदाहि मुनेर्निशम्य-

सर्वे गणा हृदि रूपा निजिवांसवोऽपि ।

देव्या विलोक्य वदनं स्मितगर्भगण्डं

तूणार्धकृष्टविशिखेन करेण तस्थुः ॥ ८२ ॥

तादृगिति । सर्वे गणाः शबरवेषधरहराजुगाः प्रमयाः तादृक् उक्तप्रकारम् श्रवण-दाहि अतिकटुतया कर्णमन्तापकरं मुनेः तपस्विनोर्जुनस्य वचः वचनं निशम्य श्रुत्वा हृदि स्मरिते रूपा अर्जुनोपरि कोपेन निजिवांसवः निहन्तुमिच्छुवः घृतार्जुन-वधकामा अपि सन्तः देव्याः पार्वत्याः स्मितं गर्भं यस्य तत्तया गण्डं वदनं मुखं विलोक्य पार्वत्या मुखं स्मेरं विलोक्य तूणात् तूगीरात् अर्धं कृष्टः बहिर्मांशितः शरो बाणो येन तादृगेन निपट्रोद्घृतशरार्धभागेन करेण (उपलक्षिताः) तस्थुः स्थिताः । अर्जुनस्य तथा कठोरं वचनं निशम्य उद्वेगवद्भया निपङ्क्तः शरार्धमुद्घृत्यापि

गगाः पार्वत्याः स्मयमानकपोलं मुखं वीक्ष्य तदीये मनसि रोषाभावं ज्ञात्वा हन्तव्यो न वास्यमिति तद्वाजां प्रतीक्षमाणा इव स्थिता इति भावः । अत्र पुत्रवत्सलदेवी-स्मेराननावलोकनस्य विनेपणविधया गर्वगणमोहनिवृत्तिं प्रति हेतुत्वात् काव्य-लिङ्गमलङ्कारः ॥ ८२ ॥

उक्त प्रसङ्गके अर्जुनं एतिते वचन—‘‘तं अन्विषुः दोनेके कारण वानोर्गे जलाते ये, हुनकर शिक्के पीछे चले चले प्रनर्थने नमने शब्दाको कि इसे मार गिराया जाय, यह अब बड़ी धृष्टता कर रहा है, इसका बंध कर देना चाहिये, तदनुसार उन लोगोंने तत्कालसे वानोका आधा भाग खींचकर हाथमें भी कर लिया, परन्तु जब उन लोगोंने देखा कि पार्वतीके कपोलों पर सुन्दराष्ट्र क्षेत्र नहीं है, तब उनके हृदयोंमें सुन्दरेह हो गया कि क्या बात है कि देवी सुन्दरा रही हैं, क्या यह मारने योग्य है या अवध्य है ? इसी विन्तामें वे लोग पार्वतीकी आंखोंकी प्रतीक्षा करते रहे, वानोको उसी तरह व्यर्थदृष्ट करने हाथमें लिये रहे, चलाया नहीं ॥ ८२ ॥

अथ भिल्लमल्लकुलवल्लभावुभौ परिफुल्लमल्लकुलशत्यपल्लवैः ।

स्थगितावलोकसरणिं दिवौकसां समरं भयंकरजवं वितेतनुः ॥ ८३ ॥

अथ भिल्लेति । अथ भिल्लमल्लः किरातमुख्यः शिवः, कुलवल्लभः अर्जुनश्चोभौ परि-कुल्लैः विकासभाभिः प्रकाशशालिभिः—भल्लकुलानाम् वाणमेदानां शल्यानि अग्र-भागा एव पल्लवानि तैः दिवौकसां देवानां स्थगितावलोकसरणिन् आस्थादितदृष्टि-पथं भयङ्करजवं भीषणवेगप्रवृत्तं समरं युद्धं वितेतनुः चक्रतुः । अथ शिवार्जुनौ भल्ल-वाणान् दिवि वितत्य देवानां युद्धदर्शनप्रवृत्तानि नयनानि विकलयन्तौ देवोन् युयु-धाते इत्याशयः । मञ्जुभाषिणी वृत्तम् ॥ ८३ ॥

इन्के बाद शवर—मुख्य शङ्कर तथा कुलवल्लभ अर्जुन, दोनों अतिवेगसे युद्ध करने लगे, उन दोनोंने अति प्रकाशशाली मल्ल नामक स्थूल वाणोंके अग्रभाग रूप पल्लवोंसे आकाशवर्ती देवोंके देहोंके मार्गको आवृत कर दिया—आकाशको ढक दिया ॥ ८३ ॥

अथसन्धिगगनद्विरेप वाणैः श्रवणालम्बिजपाक्षसूत्रघर्षान् ।

प्रमथेशमवाकिरत्सं दिव्यं प्रतिमालिङ्गमिव प्रसूतपुङ्खैः ॥ ८४ ॥

अथ सन्धेति । न पुनः अर्जुनः श्रवणालम्बिनां कर्णस्थितानां जपाक्षसूत्राणाम् उपमाघनहृद्वाजमालानाम् घर्षात् घर्षणात् मलयाः शिथिलतां गताः सन्धयः येषां तथाभूताः गन्तः पत्राणि येषां तैः नयाविधैः (तपोनिरतस्यार्जुनस्य करस्थिता अञ्जमाला युद्धकाले तत्कणयोर्लम्ब्यन्ते, तानिघृष्टानां तन्मन्त्रस्थिततृणगिरवर्त्तिनां वागानां मन्त्रिपत्राणि शिथिलितानि, तादृशैर्वाणैरित्यर्थः) प्रमथेशम् शिवम् अवा-

किरत् आच्छादितवान् , इव यथा न दिव्यम् अत्याश्चर्यकरं प्रतिमालिङ्गं पूजोपयुक्तं शिवविग्रहं प्रसन्नपुञ्जैः पुष्पराशिभिरवकिरति ॥ ८४ ॥

कानमें लटकने वाले जपमालाके धपानसे दीया पड़ गया है मन्त्रि जिमना—पैसे पत्रों वाले बागोंसे अर्जुनने महादेवको ढक दिया, जैसे वह उनके दिव्य प्रतिमान्द्रियों पूजाके समयमें रोज ढक दिया करता था ॥ ८४ ॥

सरुधीय हरे विकृष्टचापे संशरं शैलसुतापि जातशङ्का ।

मघवरसुतमङ्गलाय देवी मनसा यातैड्युश्रुतिं जजाप ॥ ८५ ॥

सरुधीवेति । हरे शवरवेपधारिणि शिवे सरुपि कृतककोपधारिणि इव मशरं बाणेन सह विकृष्टचापे आस्फालितधनुषि सति जातशङ्का किमत्याहितमुपस्थापयेदिति भीता सती देवी शैलसुता पार्वत्यपि मघवरसुतमङ्गलाय अर्जुनस्य कल्याणं सम्पादयितुं मनसा स्वहृदयेन 'यात इषुः' इति श्रुतिं मन्त्रं जजाप आवर्त्तयामास, महादेवे धनुषा सह चापमाश्रयति सति भीता पार्वत्यपि पार्थस्य मङ्गलाय 'यात इषुः' इति मङ्गलजनकं मन्त्रमावर्त्तयितुमारेभे इत्यर्थः । 'यात इषुः शिवतमा शिवं बभूव ते धनुः । शिवा शरव्या या तव तया नो रुद्रं मृडय' इति मन्त्रस्वरूपम् , अर्थस्तु—हे रुद्र, ते तव या इषुः बाणः शिवतमा अतिशयशुभप्रदा, यत् ते धनुः शिवं बभूव, या तव शरव्या लक्ष्यम् शिवा मङ्गलं बभूव, तया इप्सा तेन धनुषा तया शरव्यया नोऽस्मान् मृडय सुख्य' इति ॥ ८५ ॥

इतिमि वीमला अभिनय करके जब महादेवने बाणके साथ धनुष उठाकर उसे नीचा नव देवी पार्वती मनमें डर गई कि क्या महादेव प्रहाग कर देंगे, तब नो डीक नहीं होगा, इस प्रकार डरकर अर्जुनकी मङ्गल-कामनासे पार्वतीने अपने मनमें 'यात इषुः' इत्यादि मन्त्र जपना प्रारम्भ कर दिया ॥ ८५ ॥

ससंभ्रमाकृष्टधनुर्गुणोऽपि शंभुः कृपान्भोनिधिरिन्द्रसूनौ ।

संवद्धमात्रान्कतिचिच्च देहे चक्रेऽपराद्धान्कतिचिच्च बाणान् ॥ ८६ ॥

समभ्रमेति । कृपान्भोनिधिः दयामागरः शंभुः समभ्रमं सत्वरं यथा म्यात्तथा आकृष्टधनुर्गुणः कर्णान्ताकृष्टचापजीवः मन्त्रपि इन्द्रसूनोः अर्जुनस्य देहे कतिचित् बाणान् संवद्धमात्रान् केवलं स्पृष्टान् कतिचिच्च अपराद्धान् लक्ष्यात् च्युतान् स्खलितान् अकार्षीत् । यद्यपि शिवो धनुराचर्क्य, परमर्जुने दयां कृत्वा कौश्रित्वाणान् केवलमर्जुनदेहस्पृशः कतिचिच्च बाणान् लक्ष्यमर्जुनदेहं विसृज्यान्यत्र गतान् कार्षीदित्यर्थः । दयापरतया युद्धस्याभिनयमिव चकार नतु वस्तुतः प्रजहारेत्याशयः ॥

दयाके सागर महादेवने यद्यपि धनुषको आकृष्ट कर लिया, उसपर बाण भां चढ़ाया, परन्तु इन्द्रपुत्र अर्जुनके ऊपर दया होनेके कारण कुछ बाणोंको अर्जुनके शरीरसे छुला

भर दिया (चोट नहीं लगने दी) और कुछ बाणों को तो लक्ष्यच्युत ही बना दिया, अर्जुनके शरीर तक पहुँचने भी नहीं दिया ॥ ८६ ॥

विगाह्य शंभुं विजयस्य बाणाः पुनः पदत्वं पुपुषुर्न दृष्टयोः ।

नरादुदारादभिगम्य लुब्धं न मार्गणा यान्ति खलु प्रकाशम् ॥ ८७ ॥

विगाहेति । विजयस्य अर्जुनस्य बाणाः शराः शंभुं विगाह्य शिवं प्राप्य पुनः दृष्टयोः नयनयोः पदत्वं विषयत्वं न पुपुषुः न प्रापुः, अर्जुनेन शिवमुद्दिश्य, प्रहितास्त-
दङ्गेषु प्रविष्टा इव पुनर्दृश्या नाजायन्तेति भावः । तत्रार्थान्तरन्यासमाह—नरादिति ।
मार्गणाः याचकाः बाणाश्च उदारात् महतो दातुश्च नरात् मनुष्यात् अर्जुनाच्च लुब्धं
कृपणं जनं किरातं च प्राप्य प्रकाशं लोचनगोचरत्वं न यान्ति न पुनर्दृश्यन्ते खलु ।
यथा याचकाः प्रागुदारं पुरुषं प्रपद्य पश्चात्कृपणं गत्वा पुनः कृपणद्वारं नोपसर्पन्ति
तत्र न दृश्यन्ते, तथैव प्राग् नरमर्जुनं प्राप्य पश्चात् लुब्धं शवरं शिवं गता बाणा
नादृश्यन्त । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ ८७ ॥

अर्जुन द्वारा शिवको लक्ष्य करके छोड़े गये बाण महादेवको प्राप्त करनेके बाद फिर
कभी आँखोंके गोचरत्वको नहीं प्राप्त कर सके, अर्थात् शिवके पास पहुँच कर लुप्त होते
गये, फिर दोखते नहीं थे, जैसे मार्गण-याचक (बाण) उदार महान् दाता नर अर्जुनसे
चूटकर लुब्ध लोभी कृपण (शवर) के पास जाकर फिर प्रकाशमें नहीं आता है । एक
याचक यदि उदारके पास आये, और बादमें उसे लुब्धसे पाला पड़े तो वह अपनी
याचकताको नहीं प्रकाशित करता है ॥ ८७ ॥

निःस्वे निपङ्गयुगले नितराममर्षी

चापेन मूर्ध्नि गिरिशं पुर एव देव्याः ।

पार्ष्णिप्रमुक्तधरणिः प्रजहार वेगा-

त्कुर्वन्त्रणं स कुटिलं शशिखण्डमित्रम् ॥ ८८ ॥

निःस्वे इति । निपङ्गयुगले तूणीरद्वये अपि निःस्वे दरिद्रे बाणरूपसम्पदारहिते
सति नितराम् अमर्षी अतिकुपितः सोऽर्जुनः पार्ष्णिभ्यां गुल्फाधोभागाभ्यां प्रमुक्ता
त्यक्ता धरणिः पृथ्वी येन तयोक्तः पादपश्चाद्भुवं हित्वाऽङ्गुष्ठमात्रेण धरणिमाश्रयन्
शशिखण्डमित्रं चन्द्रकलासदृशं वक्रं कुटिलं घ्नन् आहतित्तं कुर्वन् करिष्यन्
वेगात् वेगमाश्रित्य देव्याः पुरः एवं पार्वतीसमक्षम् एव गिरिशं शिवं मूर्ध्नि शिरो-
देशे चापेन धनुर्दण्डेन प्रजहार आघातं कृतवान्, यदाऽर्जुनस्य तूणीरयोर्बाणाः
सर्वे समाप्तास्तदा बाणाभावात्प्रहर्तुमशक्त्याऽतिकुपितोऽसावर्जुनः शिवस्य शिरसि
प्रजिहीर्षया धरणिं पादाङ्गुष्ठमात्रेण स्पृशन् सन् पार्वत्यां पश्यन्त्यामेव मस्तके
चापेन प्रहतवान् येन प्रहारेण चन्द्रशकलमिव क्षतमजायतेति भावः ॥ ८८ ॥

जब अर्जुनने देखा कि उसके दोनों तरफ बाणसे खाली हो रहे हैं, तब उसे बड़ा क्रोध हुआ, उसने केवल अक्रुध मात्रही पृथ्वी पर रखा और पैरका पिछला भाग पृथ्वीसे उठा लिया, (जिससे ऊंचे महादेवके शिर पर प्रहार कर सके) पार्वतीके सामने ही उसने वेगसे महादेवके मस्तक पर अपने चापका प्रहार किया, जिस प्रहारसे महादेवके मस्तक पर चन्द्रकलाके समान एक तिरछा धाव (व्रण-क्षत) हो जाय ॥ ८८ ॥

धनुषाभिहतात्समुत्थितैर्धरकन्यारमणस्य मस्तकात् ।

विपुलैरिव रक्तशीकरैर्विनिपेते मणिभिः फणाभृताम् ॥ ८९ ॥

धनुषेति । धनुषा अर्जुनचापेन अभिहतात् ताडितात् धरकन्या पार्वती तद्रमणस्य शिवस्य मस्तकात् समुत्थितैः चलितैः फणाभृताम् सर्पाणां मणिभिः विपुलैः दीर्घैः रक्तशीकरैः इव विनिपेते पतितम् । अर्जुनचापाहतात् महादेवमस्तकात् तच्छिरोभूषणपन्नगानां मणयः पतन्तः सन्तः आहताच्छिवस्य शिरसः पतन्तो रुधिरविन्दव इव प्रतीयन्ते स्म । वैतालीयं वृत्तम् ॥ ८९ ॥

अर्जुनके चापसे आहत शिवके शिर परसे उड़कर गिरते हुए सर्पफणामणि पड़े लगते थे, मानो उनके शिरमें चोट लगनेसे बड़ी बड़ी रक्तविन्दुएं गिर रही हों ॥ ८९ ॥

देवस्य तस्य जगतां जनकस्य चित्ते

पार्थप्रहारजनुपः प्रमदान्बुराशेः ।

भूषाधुनीतटभुवि द्विपवक्त्रवालय-

वप्रक्रियाभिरुदितः प्रमदः कणोऽभूत् ॥ ९० ॥

देवत्वेति । जगतां समस्तलोकानां जनकस्य तस्य देवस्य हरस्य चित्ते पार्थ-प्रहारजनुपा पार्थकृतताडनजन्मनः प्रमदान्बुराशेः आनन्दसागरस्य (पुरतः) भूषाधुनी अलङ्कारभूता गङ्गानदी तस्यास्तटभुवि तीरे द्विपवक्त्रस्य गजाननस्य वाल्ये शिशुत्वे वप्रक्रियाभिः तिर्यग्दन्तप्रहारः उदितः उत्पन्नः प्रमदः हर्षः कणः विन्दुः अभूत् । अर्जुनकृतताडनजन्मनः प्रमदान्बुराशेः पुरतो मस्तकभूषणीभूत-गङ्गातटे वाल्ये वप्रक्रीडामभ्यस्यतो गजाननस्य दन्तप्रहारेण जनितः प्रमदः कण-तुल्यो मतः, सागरविन्द्वोर्यावन्मात्रातारतम्यं तावदेवार्जुनकृतप्रहारजन्यानन्द-वप्रक्रीडापरगणेशकृतदन्तप्रहारजन्यानन्दयोर्मात्रातारतम्यं शिवो मतवान्, इति । 'उत्त्रातकेलिर्दन्तार्यैर्वप्रक्रीडा निगद्यते' इति विश्वः ॥ ९० ॥

समस्त जगत्के पिता महादेवके चित्तमें अर्जुन द्वारा किये गये प्रहारसे उत्पन्न आनन्द सागरके आगेमें शिरोभूषणीभूत गङ्गा नदीके तट पर लड़कपनमें गजानन द्वारा किये गये खेलमें दन्त-प्रहारसे उत्पन्न हर्ष एक बूंद समझा गया । शिवजीने पार्थ-प्रहार-

नन्य हर्ष-तनुद्रको आगे अपने पुत्र गजाननकी बालक्रीडासंबन्धी प्रहारसे उत्पन्न हर्ष विन्दुतुल्य-अतिसत्त्व समझा ॥ १० ॥

सं गाण्डीवदण्डोऽपि स्वाण्डवे तक्षकवधूवधसाधनतया चिरमयमस्म-
कुलविरोधीति क्रोधनैस्तस्य जटावनकुटुम्बिभिः कुण्डलिभिर्मिक्षित इव
तत्क्षणं नालद्यत ।

ततोऽयं दैवविपर्ययः किमुतामुष्य माया किमिति चिन्तापरतन्त्रेणापि
धैर्यदत्तहस्तोत्साहेन 'तिष्ठ तिष्ठ जटात्मन् ! ऐवमर्जुनं निर्जित्य यशोऽ-
र्जितुमिच्छसि ?' इति कृततर्जनेन सितबाहनेन वृषबाहनं प्रति नियोद्बु-
भारेभे ।

स गाण्डीवेति । सः येनार्जुनः शिवशिरसि प्राहरत्सः गाण्डीवदण्डः गाण्डीवाख्य-
धनुर्दण्डः अपि स्वाण्डवे तदाख्यवनद्राहे तक्षकवध्वाः तक्षकगृहिण्याः वधस्य साध-
नतया करणत्वेन चिरं बहुकालमयम् धनुर्दण्डः अस्मत्कुलस्य सर्पवंशस्य विरोधी
इति—यतोऽयं स्वाण्डवेऽस्मत्सगोत्रां तक्षकगृहिणीमवधीदतोऽयं मद्रिपुः—इति हेतोः
क्रोधनैः कृतकोपैः तस्य शिवस्य जटावनकुटुम्बिभिः जटावने निवसद्भिः कुण्ड-
लिभिः सर्पैः भक्षित इव तत्क्षणं तत्र काले नालद्यत अदृश्यतां गतः । शिवमाहा-
त्म्याद् गाण्डीवदण्डोऽप्यदृश्यो जातस्तदा ज्ञायते स्म यदसौ शिवजटावासिभिः सर्पै-
र्मुष्यते स्म यतस्ते तक्षकवधूं स्वाण्डवे स्तण्डितवत्तेऽस्मै गाण्डीवाय कुप्यन्ति-
स्मेति भावः ॥

ततः शबरशरीरे गाण्डीवल्लयानन्तरम् अयं शबरवपुषि गाण्डीवल्लयः सम
दैवस्य भाग्यस्य विपर्ययः प्रतिकूलभावः किम् ? अथवा असुष्य युध्यमानस्य
शबरस्य माया इन्द्रजालम् किम् ? इति चिन्तापरतन्त्रेण एतादृशचिन्ताचुम्बि-
तहृदयेनापि धैर्यदत्तहस्तोत्साहेन गाम्भीर्यसमेधितरणोद्यमेन—तिष्ठ तिष्ठ जटा-
त्मन् नृत्वं एवं प्रकारेणैतेन अर्जुनं निर्जित्य पराजित्य यशोऽर्जितुम् कीर्तिं प्राप्तुमि-
च्छसि ? एवमेवार्जुनवञ्चनया यशस्वी भवितुं कामयसे ? नेदं सम्भवति, इति एवं
कृततर्जनेन शबरं भर्त्सयता तेन सितबाहनेन श्वेताश्वेनार्जुनेन वृषबाहनं शिवं
प्रति तेन सह नियोद्बुधं युद्धं कर्तुम् भारेभे प्रवृत्तम् ॥

उसी समय अर्जुनका गाण्डीव दण्ड भी उस किरानकी देखें लीन हो गया, ऐसा
मान्दम हुआ—नानों स्वाण्डव बनने तक्षककी खाँके वधने हेतु बननेके कारण यह
गाण्डीव सर्पकुलका चिरविरोधी है अतः शिवकी जटाओंमें बाँस करनेवाले सर्पोंने
गाण्डीवको खा लिया हो ।

१. 'यत्र स' । २. 'तस्यैव देवस्य' । ३. 'किनमुष्य' । ४. 'तिष्ठ' ।
५. 'अर्जुनमेवन्' । ६. 'वृषभबाहनम्' । इति पा० ।

उक्त समय—क्या यह हमारे भाग्यको प्रतिकूलता है? या यह इस शबरकी नाया-
इन्द्रजाल है? इस तरह विन्तानें पड़े हुए—फिरमी गंगोरतासे समेधित—सुद्धोत्साह
अर्जुनने—ठहरो ठहरो, अरे मूर्ख शबर, क्या इसी तरह अर्जुनको हराकरके तू? कीर्त्ति
वर्मान्न करना चाहता है? इस तरह महादेवको कलकार कर उनके साथ फिरसे
उत्तमा प्रारम्भ कर दिया ॥

परुषे मुनिमुष्टिताडने पतिते लुब्धकवामवक्षसि ।

शिथिला जगलुः किरातिकायाः सितगुञ्जामणिहारयष्टयः ॥ ६१ ॥

परुष इति । परुषे कठिने मुनिमुष्टिताडने अर्जुनकृतमुष्टिप्रहारे लुब्धकवामवक्षसि
शबरस्य सत्ये भागे वक्षसि पतिते सति किरातिकायाः शबर्याः सितगुञ्जामणि-
हारयष्टयः शुभ्रैर्गुञ्जामणिभि रचिताः स्रजः शिथिलाः श्लथवन्धनाः सत्यो जगलुः
पतन्ति स्म । अर्जुनेन शबरं प्रहरता कृते मुष्टिपाते दैवयोगाच्छबरस्य वामोरसि
पतिते सति (शिवस्वार्धनारीश्वरत्वेन तद्बानभागस्य पार्वतीरूपतया) तत्सह-
चर्याः किरातिकायाः शुभ्रगुञ्जाराशिनिर्मिताः स्रजः शिथिलवन्धाः सत्यो गलिता
भवन्तिस्मेति भावः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ११ ॥

अर्जुन मुनि द्वारा किये गये कठोर मुष्टिप्रहारके दैववश किरानके बाई छातीन
वग जानेसे उसके साथ चलने वाली किरानोंके गलेमें लटकती हुई उजरी गुञ्जामणि
निर्मित माला शिथिल-वन्धन होकर जमीनपर बिखर गई । इसका तात्पर्य यह है कि
किरानवेव शिव अर्धनारीश्वर हैं उनका बाँधा हिस्सा पार्वती हैं, बाँधे हिस्से पर प्रहार
जानेसे पार्वतीकी माला ढीली पड़कर जमीनपर गिर गई ॥ ११ ॥

उपवासकृशे भृशं मुनेरुरसि स्वीकृतमुष्टिमादवः ।

प्रजहार हरोऽपि पीडनात्परिहर्तुं स्वमिवास्य हृद्रतम् ॥ ६२ ॥

उपवासने । हरः शिवः अपि भृशम् अत्यर्थम् उपवासेन अनाहारेण कृशे
दुर्बलतामापन्ने मुनेः अर्जुनस्य उरसि वक्षोदेशे—अस्य अर्जुनस्य हृद्रतं हृदये वर्त्त-
मानं स्वं निजं शिवम् पीडनाद् आवाताद् परिहर्तुं रक्षितुम् इव स्वीकृतमुष्टि-
मादवः अङ्गीकृतमुष्टिशैथिल्यः सन् प्रजहार आजघान । हरोऽपि शिथिलया मुष्टयाऽ-
र्जुनस्य वक्षसि प्रहृतवान् । मन्ये शिवोऽर्जुनस्य चित्ते वसन्तमात्मानं प्रहाराद्रक्षितुमि-
वासौ शिथिलमुष्टिर्भूदिति । उद्येक्षाऽलङ्कारः ॥ १२ ॥

महादेवने माँ मुष्टिप्रहार किया—परन्तु उन्होंने देखा कि हमारा प्रतियोद्धा अर्जुन
चिकित्सक उपवास करनेके कारण बहुत दुबला हो गया है अतः उन्होंने अपनी मुठ्ठीको
मृदुल-ढोली करके प्रहार किया, उनका यह मुष्टिमादव-विधान देखा गया मानो वह

अर्जुनके भक्तिपूर्ण हृदयमें आराध्य देवके रूपमें अवस्थित अपने (शिव) को प्रहारते वचाये रखना चाह रहे हों ॥ १२ ॥

इति परस्परमुष्टिप्रहारवृष्टिपरिमृष्टवनकुसुमपरागभस्माङ्गरागौ सरम-
समेकेन बाहुना जटासु गृहीत्वाऽपरेण बाहुना वलयितगलनालौ तौ शबर-
तपोधनौ यदा महत्यामधित्यकायामापततां तदा मृटिति घटितद्वारदरी-
गर्भनिरुद्धसिद्धमिथुननिर्वद्धहाहाकारस्तीरवधनदूरोत्सर्पिर्वीचिवेगोत्पाटिता-
कृष्टमुनिजनपर्णशालासहस्रसुरस्त्रवन्तीपूरो दर्वाकरविभुर्कंधराखर्वोकरणपै-
ट्टभारोऽयमुर्वीधरपतिरासीत् ।

इति परम्परेति । इति एवं प्रकारेण परस्परमुष्टिप्रहारवृष्टिभिः अनवरतान्यो-
न्यकृतमुष्टिपातनवर्षणैः परिमृष्टः दूरीकृतः वनकुसुमपरागः काननोद्भवपुष्परजो-
लेपः (शिवस्य) भस्माङ्गरागः विभूतिलेपश्च (अर्जुनस्य) ययोस्तौ तथोक्तौ, सरमसम्
वेगेन एकेन बाहुना भुजेन जटासु गृहीत्वा जटामादाय अपरेण द्वितीयेन बाहुना
भुजेन वलयितगलनालौ पाशनेवान्योन्यस्य कण्ठमावेष्टयन्तौ तौ शबरतपोधनौ
किरातवेपः शिवो मुनिरर्जुनश्च यदा यस्मिन् काले महत्याम् विस्तृतायाम् अधित्य
कायाम् पर्वतोर्ध्वभूमौ आपततां पततः स्म, तदा तस्मिन् काले तयोः पातेन अयं
हिमवान् नाम उर्वीधरपतिः पर्वतराजः झटिति सत्वरं घटितं पिहितं द्वारं यासां तास
दरीणां गुहानां गर्भेषु अम्यन्तरभागेषु निरुद्धाः वन्दीभूता ये सिद्धमिथुनाः देवयो-
निविशेषद्वन्द्वानि तैर्निबद्धः कृतः हाहाकारो हाहाध्वनिर्यत्र तादृशः, तीरवनेषु तट-
वर्त्तिकाननेषु दूरोत्सर्पिणीभिः वीचिभिस्तरङ्गैः वेगेन त्वरया उत्पाटितानि विरुद्धानि
आकृष्टानि स्वसविधमानीतानि च मुनिजनानां पर्णशालासहस्राणि येन तथाभूतः
सुरस्त्रवन्तीपूरो गङ्गाप्रवाहो यत्र तथाभूतः, दर्वाकराणां सर्पाणां विभोर्नायकस्य शेष-
नागस्य कन्धराया ग्रीवायाः खर्वोकरणे नमने भाराधिक्यवशाद्धः प्रापणेः पटुः
समर्थो भारो यस्य तादृशश्चासीत् । अयमाशयः—अर्जुनः शिवश्च मुष्टियुद्धे मुष्टिपात-
परम्परया द्वयोरपि शरीरे वर्त्तमानं काननपुष्परजो विभूतिलेपं च परिमृष्टवान् वेगेन
एकेन बाहुना जटामादाय परेण कण्ठं वेष्टयित्वा च यदा तौ किरातार्जुनौ हिमा-
लयोर्ध्वभूमौ पतितौ तदा तयोर्भारेणातिचलितस्य हिमालयस्य दरीणां द्वाराणि
सद्य एवं प्पाधीयन्त, तत्र वन्दीभूताश्च सिद्धमिथुना हाहाकारमारभन्त, गङ्गायाः
प्रवाहश्चोच्छूलितः सन् तटवर्त्तिषु वनेषु गताभिर्वीचिभिर्मुनिजनानां बहूनि पर्ण-
सदनानि समुत्पाद्याकृष्य च स्वस्मिन्निलीनान्यकृत, शेषनागस्य कन्धरा भाराधि-
क्येन नताऽजायतेति ॥

इस प्रकार जब अर्जुन और शिव अन्योन्यके ऊपर मुष्टिप्रहारकी वृष्टि करने लगे तब उन मुष्टिवृष्टियोंसे महादेवके शरीर पर लगा वनकुम्भरज लुप्त हो गया और अर्जुनकी देह पर का विभूतिलेप पुंछ गया, उन दोनोंने एक-एक हाथसे परस्परकी जटा पकड़ ली, एक हाथसे गला वेष्टित कर लिया, इस प्रकार एक दूसरेसे दलङ्घकर जब किरात और अर्जुन उस विस्तृत पर्वतकी ऊर्ध्वभूमिमें आकर गिरे, उस समय वह हिमालय—शीतलासे बन्द होनेवाले दरवाजों वाली गुहाओंमें बन्दीमूत सिद्ध-मिसुन जहाँ हाहाकार कर रहे हैं, जहाँ पर गङ्गा-प्रवाहने छल्लकर दूर तक फैलनेवाली अपनी तरङ्गोंसे मुनिजनोंकी हजारों पर्णशालाओंको उखाड़कर अपनी ओर खींच लिया है, और जिसके भारसे चंपराजके फणगन अवनत हुए जा रहे हैं—ऐसा हो गया ॥

अवाङ्मुखत्वेन निपात्य शंभुना समुज्झितोऽयं ददृशे विमोहितः ।

तवाद्य जामातरि मे दशामिमां निवेदयेत्यद्रिमिव ब्रुवन्नरः ॥ ६३ ॥

अवाङ्मुखत्वेनेति । शंभुना किरातवेपेण शिवेन कर्त्ता अवाङ्मुखत्वेन अधोमुखी-कृत्य निपात्य भूमौ पातयित्वा समुज्झितः त्यक्तः विमोहितः मूर्च्छितश्चायम् अर्जुनः—हे हिमालयाद्रे, तव जामातरि कन्यापतीं शिवे मम इमां मूर्च्छारूपां दशाम् निवेदय ज्ञापय इति उक्तप्रकारेण आर्द्र हिमगिरिं प्रति रहः एकान्ते ब्रुवन् कथयन्निव दृष्टो दृष्टः अवाङ्मुखीकृत्य किरातवेपेण हरेण पातितं तेन समुज्झितं मूर्च्छितं चार्जुनं दृष्ट्वा लोका मेनिरे यद्ययमर्जुनो हिमवन्तमनुसृणद्भि यन्महादेवमाख्याहि ममेमां मरणकृष्णं दशाम् इति ॥ ६३ ॥

किरात-वेपथारी शिवने जब अर्जुनको नीचे मुक्ककर जमीन पर गिराकर छोड़ दिया तब वह मूर्च्छित होकर वहीं पड़ा रहा, देखनेवाले समझते थे कि अर्जुन मूर्च्छित नहीं है, वह लोगोंसे छिपाकर हिमालयसे कह रहा है कि हे पर्वतराज, कृपा करके आप अपने जामाता शिवसे हमारी यह मरणान्तिक दशा सूचित कर दें ॥ ६३ ॥

पार्थस्य तस्य भुजयोः परमेश्वरोऽसौ

वीर्यं विलोक्य युधि विस्मयमानचेताः ।

चापत्रणे सुरनदीकणसेकशङ्काम्

मप्युत्सृजन् मुहुरकम्पयदुत्तमाङ्गम् ॥ ६४ ॥

पार्थस्येति । असौ परमेश्वरः किरातवेपः शिवः युधि युद्धे तस्य पार्थस्य भुजयोः शङ्कोः वीर्यं सामर्थ्यम् विलोक्य दृष्ट्वा विस्मयमानचेताः चकितहृदयः सन् चापत्रणे अर्जुनकृतचापप्रहारसंजातमस्तकञ्चते सुरनदीकणसेकशङ्काम् तस्मिन् सद्यः क्षते गङ्गाजलविन्दुसेकेन अधिका व्यया भविष्यतीति भयम् अपि उत्सृजन् परिहरन् सन् मुहुः भूयोभूयः उत्तमाङ्गं स्वं शिरः अकम्पयत् चालितवान् । युद्धेऽर्जुनबाहुबल-मवलोक्य चकितः शिवः शिरःकन्दे गङ्गाजलकणपाते क्षते न्ययाऽधिक्यं

स्यादित्यप्यगम्यन् शिरश्चालनेन पार्थस्य वीर्यं धैर्यं च श्लाघितवानिति भावः ॥१९॥

परमेश्वरने युद्धने की श्रुतिका दाहुवीर्यं देखा तो उनका हृदय अचरजसे भर गया; उनके वह शस्त्रा भी नहीं रोक सकी कि-शिर शिलाने पर गड़ा-बलकग गिरे, और उनके संसंगे श्रुतन द्वारा किये गये चाप-प्रहारके धावमें वेदना बढ़ जायगी-उन्होंने बार बार शिर शिलाकर श्रुतनके वीर्य तथा धैर्यकी बढ़ी तारीफ की ॥ १९ ॥

तथाविध एवासौ चिरार्दाचरितचेतनात्वागताचारः शनैरुत्थाय पुरतो घण्टाघणघणात्कारसहचरेण कण्ठगजितेन कर्णयोः कल्पितसुधारसमोक्षे महोक्षे निपेदिवांसम्, भुजमूलप्रसारितगिरिजापाणिभ्युगलनखराङ्गुरधोरणीद्विगुणीकृतहारमणिरमणीयवक्षसम्, पारिषदगणाक्षलिकमलवनमध्यराजहसायमानम्, मार्दवभरितशार्दूलचर्मनिर्मितपल्ययनपर्यङ्कोपरिभागतिर्यगर्पितचरणपल्लवसंवाहनपरेण शिलादकुमारेण च दर्पदुर्ललननिवारणाय मुञ्जवन्धनकनकशृङ्खलेन निरुध्य मुहुर्मुहुः करपुटास्फालितककुदशृङ्गेण शृङ्गिणा च लक्ष्यमाणोभयपक्षभागम् गाण्डीवदण्डताडनपरिपीडितचूडाशशिनमाश्रयितुमवतरद्विरुद्धनिकरैरिव सुरतरकुसुमवर्षैरवकीर्यमाणम्, जटामल्मकुशवीरवारिभिस्तैरेव चतुर्भिरात्रायपुरुषैः परिपश्यमानशतरुद्रीयविरुद्रप्रबन्धम्, अन्वरे सविबमवलम्बमानैस्तु न्धुरप्रभृतिभिः सुरवैणिक्कैरुपवीण्यमानमक्कजनरक्षणपदानप्रकरणम्, कर्णपूरीकृततमालमञ्जरीर्मधुमिषेण कटाक्षात्साक्षात्कृपासिव वर्षन्तम्, प्रज्वलद्गिरिप्रकारपत्रगफणारत्रैर्वृक्षैः शरव्रणैरिवाशुरज्यमानावयवम्, अवतंसशशिकलार्परिगलितकिरणवारापातशीतासहिष्णुतयेव दन्तपटगर्भवर्तिना स्मितेन सूचितहृदयप्रसादम्, भगवन्तं महाध्वमुद्वीज्य पद्मतटरुहविटपिसमुत्पादनपटुभिः प्रमोदाश्रुपूरैर्नदीमातृकायमाणैर्पुलकाङ्कुरः सविनयमुपसृत्य पादारविन्दयोः सहस्रकृत्वः प्राणंसीत् ॥

१. 'चेतनाचरित'; 'आनदितचेतना' । २. 'शनैः दलैः' । ३. 'घण्टामलमग-
वणात्कार' । ४. 'परिवर्तित' । ५. 'भुगलनखराङ्गुर' । ६. 'पल्ययनाङ्कोपरि' ।
७. 'वैकचरण' । ८. 'दर्पसमुद्धतन' । ९. 'सुरतरदकनकशृङ्खले' । १०. 'शृङ्गैः' ।
११. 'द्विरिदिना' । १२. 'गाण्डीवदण्डनरीदिवन्' । १३. 'निकरैः' । १४. 'मलित' ।
१५. 'तुम्ब' । १६. 'रक्षा' । १७. 'नधुहरीमिषेण' । १८. 'व्रगनिवात-
वन्धमानावयवमासकावर्तितदशभिः' । १९. 'कटागलित' । २०. 'सहिष्णुनेव' ।
२१. 'तटरुहनिनेषविदिनि' । २२. 'मुद्वज्जरोहः' । इति पा० ।

तथापि इति । तथाविधः अवाङ्मुखीभूय पृथिव्यां पतितो मूर्च्छितश्च एव असी
 अर्जुनः चिरात् बहुकालात् आचरितः कृतः चेतनायाः संज्ञायाः स्वागताचारः
 स्वागतविधिः येन तथोक्तः सन् चिरं लब्धचेतनः सन् गर्भैः मन्दम् उत्थाय पुरतः
 स्वस्याग्रदेशे घण्टावणवणात्कारसहचरेण घण्टाशब्दसहितेन कण्ठगजितेन कर्णयोः
 श्रोतृजनश्रोत्रविलयो कल्पितसुधारसमोच्चं दत्तामृतवृष्टौ (स्वशब्देन घण्टाशब्देन च
 भक्तानां कर्णयोरमृतमिवाप्यति) महाञ्जे वृषराजे नग्दिनि निषेदिवासम् आसी-
 नम् , भुजमूलाभ्यां कञ्जभ्यां प्रसारितस्य गिरिजायाः पार्वत्याः पाणियुगलस्य
 मुजद्वितयस्य नवराक्षुरघोरणीभिः नखप्रभाधाराभिः द्विगुणीकृतैः प्रवर्धितद्युतिभिः
 हारमणिभिः रमणीयवस्त्रसम् शोभमानवचःस्थलम् , पारिषदगणानां प्रमथानाम्
 अञ्जलयः एव कमलानि तेषां वनस्य समुद्रस्य मध्ये राजहंसवदाचरन्तम्
 (अञ्जलिं बद्ध्वा स्तुवतां प्रमथानां मध्ये विष्टन्तम्) मार्दवभरितेन अतिमृदुना
 शार्दूलचर्मगा निर्मितस्य रचितस्य पल्ययनपर्यङ्कस्य पृष्ठास्तरणरूपशयनीयस्य
 उपरिभागे ऊर्ध्वदेशे तिर्यगर्पितस्य वक्रभावेन स्थापितस्य चरणपल्लवस्य पल्लव-
 कामलस्य शिवपादस्य संवाहने मृदुमर्दनकर्मणि तत्परं लगेन गिलादकुमारेण
 नन्दिकेश्वरेण च दर्पदुर्लभनिवारणाय गर्वहेतुकोरप्लवननिरोधाय सुखवन्धन-
 कनकशृङ्खलेन स्वर्गनिर्मितखलीनेन निरुध्य वनेष्वस्थाप्य मुहुर्मुहुः पुनः पुनः
 क्रपुटास्फालितककुदशृङ्गे कुञ्चितपाणिपरामृष्टककुदशृङ्गे नृदिणा गणभेदेन च
 लब्धमागोभयपदभागम् चिह्नितोभयभागम् , गाण्डीवदण्डेन अर्जुनस्य तन्नामकेन
 चापेन यन्नाडनं प्रहारस्तेन परिपीडितम् आहतं चृडाशगिनम् शिवभूषणचन्द्रम-
 सम् आरवासयितुम् सान्त्वयितुम् इव अवतरद्भिः आकाशादथ आगच्छद्भिः उहुनि-
 क्रैः तारागणैः इव सुरुनरुक्तुसुमवर्षैः मन्दारवृक्षपुष्पवृष्टिभिः अवकीर्यमाणम्
 आच्छाद्यमानम् , जटाभस्मकुण्डीरधारिभिः तैः किरातेरवररूपधरैः एव चतुर्भिः
 जाम्नायपुन्यैः पुरुषाकारैर्वैदैः परिष्वज्यमानः उच्चार्यमाणः अतर्द्धियरूपो विरुद-
 प्रवन्त्रो यशःप्रशस्तिर्यस्य तं तथोक्तम् , अम्बरे आकाशे सविधम् अवलम्बमानैः
 समानसुरसर्पैः तुम्बुरुप्रभृतिभिः वैगर्जैः वीणावादनप्रवीणैः उपवीण्यमानम्
 वीणयोपगीयमानम् भक्तजनरञ्जनादानप्रकरणं स्वाश्रितमार्कण्डेयादिजनरक्षाकृति-
 प्रस्तावम् , कर्णदूर्गकृता श्रोत्राभरणभावं नीता सा नमालम्भरी तस्या मधुनः
 मकरन्दस्य मित्रेण व्याजेन कटाक्षान् नेत्रप्रान्तान् साक्षान् प्रपद्य सुधां अमृत-
 निव वर्षन्तम् प्रवाहयन्तम् , प्रपद्यद्भिः आगमानैः परिष्कारपन्नगफणारणैः भूषा-
 मुजद्वयगमर्जनिभिः नृजैः अचिरभवेः शरवर्गैः बागावातशतैः इव अनुरज्यमाना-
 वयवम् रक्तगात्रम् अवनमशनिकट्या भूषणीभूतचन्द्रकट्या ततः परिगलितस्य
 निर्गन्तस्य किरणवारापानस्य द्विरणप्रवाहस्य यच्छीर्षं जादय तदमहिष्युतया सां-
 ह्वनचननया इव दन्तपदगर्भवतिना ओष्टनिशीनेन (अन्योऽपि ग्रीतामहिष्युः पद-

गर्भे मिलीयते) स्मितेन हृषद्भासेन सूचितहृदयप्रसादम् आन्तरिकीं प्रसन्नतां व्यञ्जयन्तम्, भगवन्तं सर्वसामर्थ्ययुक्तम् महादेवं शिवम् उद्दीक्ष्य आलोक्य पद्मगणोः तदल्लविटपिनः तीरवर्त्तिनो वृक्षा निमेषाः तेषां समुत्पादने उन्मूलने पटुभिः दक्षैः प्रमोदाश्रुपूरैः आनन्दाश्रुप्रवाहैः नदीमातृकायमाणपुलाकाङ्कुरः अति-समृद्धपुलकरातिः सन्नुपसृत्य तदन्तिकमुपेत्य पादारविन्दयोः कमलरूपयोः शिव-चरणयोः सहस्रकृत्वः सहस्रधा प्राणंसीत् प्रणतवान् ॥

नीचे मुँह करके जमीन पर बेहोश पड़े हुए अर्जुनने बड़ी देरके बाद चेतना प्राप्तकी, बीरते उठे तो आगेमें-बग्नकी घनबनाहटके साथ मिले हुए कण्ठगजितते मञ्जवनोंके कानोंमें अमृत वरसानेवाले वृषराजपर आनीन, मुञ्जूट-कक्ष होकर फैलाये गये गिरिजाके शीनों हार्थोंके नखोंकी प्रभासे डुगनासा प्रवीत होनेवाले हारनगियोंते शोभित वक्षः स्पलशाली, प्रनयगङ्गी अञ्जलिरूप कमलवनके बीच राजहंसकी तरह प्रवीत होनेवाले, अठिकौमल व्याघ्रवर्नते निर्मित बाहन-पृष्ठास्तरगरूप विद्यावनपर देड़ा करके रखे गये चरण की सहलानेमें संलग्न नन्दिकेश्वरते तथा वेगते झूढ़ने न लगे इस हेतु लीनेकी दुल-बन्धन रञ्जुते संयत करके बार-बार करपुटके आश्वासनसे विसृता कज्जु तथा शृङ्ग आत्माकलित किया जा रहा है ऐसे चूड़ीते तेबिन है दोनों भाग जिनका ऐते, जिनके चारों ओर मन्दारतरुके फूल बिखरे हैं मानों गाण्डीवकी चीटसे पीडित चन्द्रमाकी तलहों के लिये तारे शकृष्टे हुए हैं, ऐते, जडा-जुष्ट-मत्स्य-वल्कलधारी किरानेश्वरके सन्मन बेकवालें चार वेद पुरुष जिनके शतरुद्रिरूप यशोगायाका गान करते हैं ऐते, आकाशमें थोड़ा नीचे उतरकर तुम्बुरु प्रभृति स्वर्गके बादक लोग विसृती मञ्ज-रक्षा-जनित्र जीर्त्तिगे बीगापर गाते हैं, ऐते, कानमें भूषणरूपसे लगाई गई तनालमञ्जरीके मन्तरन्दके व्याजते जो साक्षात् कटाक्षते अमृतकी वर्षासी कर रहा है ऐते, चमकते हुये भूषण-सर्पोंकी फणाके नगिगन्ते विसृता शरीर रंगा हुआ ऐसा प्रवीत होता है मानों अमी-अमी किराना-जुन युद्धमें लगे दाणके भावसे शरीर रंगा गया हो, भूषणरूपमें वर्त्तमान चन्द्रनाले गिरनेवाली किरणधारके सैत्यको नहीं बरदाश्त कर सकनेके कारण जिनकी हैंसी दन्तपट-बोठमें छिपी हुई है, ऐसी हैंसी द्वारा जो आन्तरिक प्रसन्नताकी सूचना दे रहे हैं ऐते, भगवान् महादेवकी देखकर पनोरुप तटपर पैदा होनेवाले निमेषरूप वृक्षोंके वलाङ्ग फेकनेमें दक्ष आनन्दाश्रु-प्रवाहोंते अति समृद्ध होकर चञ्चल गया है पुलाङ्कुर विसृता ऐते अर्जुनने नम्रताके साथ शिवजीके चरणारविन्दोंमें हजार बार प्रणाम किया ॥

स्वामिन् ! मया जडधिया त्वयि देवदेवे वाचा शरेण धनुषा दृढमुष्टिना च ।

यत्ते चतुर्विधमकारि रणे तद्वागः क्षन्तव्यमद्य भवता करुणार्णवेन ॥६५॥

स्वामिजिति । हे स्वामिन् नाथ, रणे युद्धे देवदेवे देवानामपीश्वरे त्वयि भगवति

१. 'देवदेव' । इति पा० ।

रिदे उदविद्या नृदमतिना मयाऽर्जुनेन वाचा, वचनेन (कुत्सितशब्दप्रयोगेन) शरैः वागेन, वचुषा गाग्डीवदग्दनादनेन, ददमुष्टिना वरस्यावातेन च वचुर्विषम् वचुषकारकम् ते जनाः अपराधः अकारि, तत् कल्याणविन दयासागरं भवता गद्य सगति वन्तश्चम् । साधूनां वनामारवया भवतः त्रैव नम शरणमिति भावः ॥ ९५ ॥

हे नर, दुष्टने आज महादेवके विषयमें नृदमति मैंने वचन, वाग, वचुष तथा मुष्टि इन चारोंके द्वारा जो अपराध किये हैं, हे दयासागर आप उन्हें क्षमा करना कर दें । आपके द्वारा उन अपराधीको क्षमा दी गयी शरण है ॥ ९५ ॥

इति विज्ञापयन्तमेतं पारिजातपल्लवतल्लजप्रतिमल्लस्य पाणिपल्लस्य परामर्शेन प्रमुषितप्रगवेदनाहं प्रवर्गकेतनमनङ्गरासुतोऽप्येवमवादीन्—

इति विज्ञापयन्तमिति । इति उक्त्यकारेण विज्ञापयन्तं निवेदयन्तम् एतन् अर्जुनम् पारिजातस्य स्ववृन्दमेवम् ये पल्लवतल्लजाः प्रमत्स्यानि किमप्यानि तेषां प्रतिमन्तस्य वैदिगन्तकेमन्तनायुतस्य पाणिपल्लस्य निवकरतल्लस्य परामर्शेन तर्शेन प्रमुषितप्रगवेदनाहम् वनकशङ्कितमवावयवम् पल्लवमकेतनम् कनिष्वङ्गमहुतनम् अतङ्गसाधनः स्मरहरोजि एवम् वज्रमानदिशो अवदद् वाचासितवान् ॥

इत प्रकार निवेदन करते हुए अर्जुनको पारिजात तल-पल्लवके समान कोन्ठ पानितकठे लूकर शरीरगत प्रगवेदनाको शरने हुए महादेवने भी उस कनिष्वङ्गने इत प्रकार कहा—

यथा तृतीयेन युधि प्रवीर ! तवापराधेन भवामि तुष्टः ।

तथा न भक्त्या तनसां विमूढ्या तदप्रसूतार्चनया च बह्वया ॥ ९६ ॥

येन । हे प्रवीर, तव चक्रेनेन युधि तृतीयेन अपराधेन जानकृतवाङ्मनामना येषां तुष्टे भवामि तथा नहत्या अनाधवा भक्त्या श्रद्धया, तनसां विमूढ्या तनस्या-सन्दो, तत्प्रां नातादार्ढ्यवृद्धानां प्रसूनैः कुसुमैः बह्वया नातारूपया अर्चया पूजया वा न तुष्टे भवामि । शूरानां और्ध्वदन्तशस्त्रिमममिति तव जानताङ्गनकृत-और्ध्वदन्तनेन आवर्ता मम तुष्टिर्वाता न तावती पूजादिमिरिति ॥ ९६ ॥

हे वीर, दुष्टने किये गये तुम्हारे तंसे अपराधसे (जान-तल्लसे) मैं विवता तुम पर लुप्त हैं वरना न मीनसे न वन्याओंसे, न नाता वृद्धोंके पूजा द्वारा वा न नहं वृद्धोंसे पूजओंसे मैं लुप्त हूँ, अर्थात् तुम्हारी निर्भयतापूर्ण शूरतासे मैं अति प्रसन्न हूँ ॥ ९६ ॥

इति सुवानाहुरीवुराणं वचनमभिवायः—

१. 'कुत्सितशब्दप्रयोगे' । २. 'नृदमेन' । ३. 'दद' । ४. 'अनि' ।

५. 'द्वयानुसृत्यार्गे' । इति पञ्च ।

इति इति । इति एवम् सुवामाधुरीशुरीणम् अमृतवन्मधुरं वचनम् अनिवाच्य
उक्त्वा ॥

इमं प्रकारं कथित्वा मनुजानां मानकी वचनं कर्त्तव्यं वचनं कथ्यते—

तत्क्षणाद्वनुरिपूनापि तांस्तान् नान्तिधाप्य विभुरत्नमपि स्वम् ।

पाण्डवाय धनुराहतिरीनेः पारितोषिकमिव प्रदिदेश ॥ ६७ ॥

अन्वयः । तद्गताव तन्मिन्नेव समये विभुः व्यापकः शिवः, धनुः अन्त-
र्हितं गाण्डीवं तान् तान् शिववपुषि लीनान् दृष्टुं बाणान्, सन्निधाप्य स्वमहिम्नां
उपस्थाप्य धनुराहतिरीनेः गाण्डीवद्वाराताडनपद्धतेः पारितोषिकम् सन्तोषप्रदानम्
इव स्वं स्वकीयमन्त्रम् पाशुपतान्त्रम् अपि पाण्डवाय कर्तुनाय दिदेश दत्तवान्,
तद्गमेव शिवोऽर्जुनाय गुप्तं गाण्डीवान्त्रं तदीयं धनुः लुप्तान् प्रयुक्तपूर्वान् बाणान्
प्रत्यावर्ष्य गाण्डीवद्वाराताडनस्य पारितोषिकमिव स्वं पाशुपतान्त्रमपि समर्पितवान्-
निति तान्पर्यम् ॥ ९३ ॥

इमं समयं व्याप्य नृदेवने पृष्ठे नो वनका गाण्डीव धनुः तथा बाण लीन-
द्वये नो गुप्तं ही नये ये, पृष्ठे अस्मां गच्छन्त अस्मै नो कर्तुंको दिया, मानो वद-
मर्जुनं दारा प्रददित गाण्डीव बाणान्—अन्वयः पुनश्च ॥ ९३ ॥

तस्याथ पाशुपतलाभदुरापदीप्तेरैरणोः समक्षमपरिप्लवपद्मपङ्क्तेः ।

आश्चर्यवृत्तिरखिलैरनुगामिभिः स्वैरन्तर्दधे स भगवानमृतांशुर्मांसिः ॥ ६८ ॥

इत्यनन्तभट्टकविद्वत्तो चन्द्रभारते चतुर्थः स्तवकः ।

अन्वयः । अथ पाशुपतान्त्रदानात्परतः आश्चर्यवृत्तिः अद्भुतव्यापारः ताडने
वरप्रदः सः अमृतांशुर्मांसिः चन्द्रचूटः शिवः पाशुपतलाभदुरापदीप्तेः पाशुपताख-
लामनेतरजनदुर्लभनेजलः अपरिप्लवपद्मपङ्क्तेः निर्निमेषतयनस्य तस्य अर्जुनस्य
अर्जुनोः नेत्रयोः समक्षम् एव पुन एव अखिलैः समस्तैः स्वैः अनुगामिभिः अनु-
चरैः प्रमथादिभिः सह अन्तर्दधे तिरो बन्धू । कर्तुनाय पाशुपताख दत्त्वा विस्मय-
नीयप्रभावः मगगः शिवोऽन्तरधादिति भावः ॥ ९८ ॥

पाशुपत अस्मै दे देनेके दाद आश्चर्यमय व्यापार दाले चन्द्रचूट शिवको पाशुपत
अरुके, निळ वने हे शूराओं दारा दुर्लभ केनेते समक्ष, तथा अखिल नेत्रोंते देनेते हृद
कर्तुंको आंखोंके सामनेही अपने सकल अनुगामी प्रमथादिके साथ अन्तरित हो
गये ॥ ९८ ॥

इति वैदिकगणितश्रीरामचन्द्रमिश्रप्रणीते चन्द्रभारते 'प्रकाशे'

चतुर्थस्तवके 'प्रकाशः' ।

पञ्चमः स्तवकः

अथ सविधतपोधनैः कृताशीरमरपतेर्धृतशासनः स पार्थः ।

रयजितपवनं समातलिः सन् रथमधिरुह्य मुदा दिवं प्रतस्थे ॥ १ ॥

अथ सविधेनि । अथ पाशुपतास्त्रलाभात् परतः सविधतपोधनैः समीपवर्तिभिः मुनिभिः कृताश्रीः दत्ताशीर्वादः अमरपतेः इन्द्रस्य धृतशासनः पाशुपतास्त्रलाभानन्तरं स्वर्गं प्रत्यागन्तव्यमिति शक्रेणाज्ञप्तः सः पार्थः रयजितपवनम् आत्मवेगेन पराभूतवायुवेगं रथम् इन्द्रग्रहितं दिव्यं यानम् समातलिः मातलिनामकेनेन्द्रसूतेन सह भूतः सन् अधिरुह्य आरुह्य मुदा हर्षेण दिवं स्वर्गं प्रतस्थे चलितः । इन्द्रेण स्वर्गमागन्तुमाज्ञप्तोऽर्जुनो रथमारुह्य स्वर्गं चलित इत्यर्थः । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ १ ॥

इमके वाट पागमे रहनेवाले मुनियोसि आशीर्वाद प्राप्त करके 'पाशुपतास्त्र' प्राप्त हो जाने पर स्वर्ग आना' इस प्रकारका इन्द्राज्ञासे वाचित होकर वेगसे वायुको पराग्न करनेवाले रथ पर-जिते इन्द्रेने भेजा था—मानलिके साथ आरुढ़ हो सानन्द पागेन स्वर्गके लिये प्रस्थान किया ॥ १ ॥

नाकमेत्य धनुरङ्कितदोष्णा नायको दिविपदामतिहृष्टः ।

नाम फाल्गुन इति ब्रुवता स्वं नन्दनेन जगृहे पदयुग्मे ॥ २ ॥

नाकमेत्येति । अक्रुदुःखं न एकमग्निमिति नाकं स्वर्गमेत्य प्राप्य धनुरङ्कित दोष्णा चापालङ्कृतवाहुना फाल्गुन इति स्वं नाम ब्रुवता कथयता नन्दनेन स्वपुत्रेण अर्जुनेन अतिहृष्टः आत्मजदर्शनेनातिप्रमुदितः दिविपदं नायको देवार्धाक्षः पदयुग्मे चरणद्वये जगृहे प्रणतः । स्वर्गं गतो धृतधनुश्चार्जुनः स्वनामोपादानपूर्वकं पितरमिन्द्रं पादयोः प्रणनामेति भावः । स्वागतावृत्तम् ॥ २ ॥

रथो पहुँच कर नाभभूषितवाहु अर्जुनने 'फाल्गुन' अपना नाम बताकर पुत्रके देखनेमे अतिप्रमन्न इन्द्रके चरणोंमें प्रणाम किया । नाम बताकर प्रणाम कर धर्मशास्त्र-सिद्ध प्रकार है, अतः नाम बताकर प्रणाम करना लिखा गया है ॥ २ ॥

पाणिना परिस्मृशन्नमुमिन्द्रः पद्मलीकृतजयन्तमहेर्ष्यः ।

आदरेण धुगि नाकिगणानाम्नामनार्धमधिरौपयति स्म ॥ ३ ॥

पाणिनाति । पद्मलीकृता जयिप्रवृत्ता जयन्ते स्वपुत्रे महती ईर्ष्या कोपः 'अद-रोऽयं किं कुर्वति' इति ज्ञानजया परत तादृजः । अतः पद्मलीकृता अतिवृद्धा जयन्तस्य महेर्ष्या असृया 'स्वपुत्रोऽभव मां तादृगि स्वायनार्धं न स्थापयति. परस्त्रीजातममुं कथं स्वायनार्धं उपरोधगती'स्वेवराणां येन तादृज इन्द्रः अमुं पद-प्रणतमर्जुनं पाणिना स्वहस्तेन परिगृह्यन् स्पर्शन् यत् आदरेण नाकिगणानाम् देवानां धुरि अग्रतः आसनार्धम् स्वायनार्धभागे अधिरौपयति स्म उपवेक्षितवान् ।

इन्द्रः कृतदिव्यास्त्रलाभतयाऽऽदरेणार्जुनं स्वासनार्धे उपवेशितवान् । तथा कुर्वन्तं च तं वीक्ष्य जयन्तस्येर्ष्यां वर्धते स्म, इन्द्रस्यैव वा जयन्तस्याशूरत्वकृतेर्ष्यां वर्धते स्मेति बोध्यम् ॥ ३ ॥

बढ़ी हुई हैं ईर्ष्या—‘यह जयन्त निकम्मा है’ इस प्रकारका कोप जिसका ऐसे अथवा बढ़ाई है जयन्तके हृदयकी ईर्ष्या टाहको जिसने ऐसे इन्द्रने अर्जुनको हाथसे छूते हुए देवगणोंके सामने ही आदरसे अपने आसनके आधे भागमें बैठा लिया ॥ ३ ॥

सदसि वसति तस्मिन्सार्धभौमे कुरूणां

कपटशवरबाणैः कल्पितार्द्रव्रणोऽपि ।

निखिलसुरवधूनां नेत्रसंघाः समेता

निशितकुलिशकल्पा निर्दयं संनिपेतुः ॥ ४ ॥

सदसीति । तस्मिन् इन्द्राधिष्ठिते सदसि सभायां वसति वर्त्तमाने कपटशवर-बाणैः मायाकिरातस्य भगवतः शिवस्य शरैः कल्पितानि जनितानि आर्द्राणि नवानि व्रणानि क्षतानि यस्य तादृशोऽपि कुरूणां सार्वभौमे कुरुराजेऽर्जुने निखिल-सुरवधूनां सर्वासां देवललनानां निशितकुलिशकल्पाः तीक्ष्णवज्रसमाः नेत्रसङ्घाः कटाक्षपाताः समेताः सङ्घीभूताः सन्तो निर्दयमकृपं निपेतुः अपतन् । शरबाणक्षत-वपुषं तमर्जुनमप्सरसः कटाक्षै रुज्झितदयं त्रिभिदुरित्यर्थः । आर्द्रव्रणे कुलिशपा-तस्य निर्दयत्वं स्फुटम्, स्वार्थपरायणाः परकष्टं न विभावयन्तीति तात्पर्यम् ॥ ४ ॥

इन्द्रकी सभामें वर्त्तमान मायाशवर रूपधारी शिवजीके बाणोंके प्रहारोंसे ताजं घाव वाले कुरुराज अर्जुनके ऊपर सभी सुर वालाओंने अपने तीखे कटाक्ष रूप वज्र एक साथ निर्दयता पूर्वक छोटे । जो पहलेसे ही बाणाहत हो उसके ऊपर तीक्ष्ण वज्र प्रहार कहाँतक उचित होगा, इसीलिये ‘निर्दय’ कहा है । सभी देववालाएँ अर्जुनको सत्यइनयनोंसे एक साथ देखने लगीं यही भावार्थ है ॥ ४ ॥

आस्थानसीन्नि तनयाद्गिरिशेन युद्ध-

माकर्ण्य हर्षविकसन्मनसो मघोनः ।

अङ्गेऽखिले प्रसरतां पुलकाङ्कुराणा-

मक्षणां सहस्रतयमेव बभूव विघ्नः ॥ ५ ॥

आस्थानसीन्नीति । अस्थानसीग्नि सभाभुवि तनयात् स्वपुत्रस्यार्जुनस्य मुखात् गिरिशेन मायाशवररूपधरेण शिवेन सह युद्धम् वृत्तमर्जुनस्य संग्रामम् आकर्ण्य श्रुत्वा हर्षविकसन्मनसः प्रमोदपूर्णहृदयस्य मघोन इन्द्रस्य अखिले सकले अङ्गे शरीरावयवे प्रसरतां व्याप्नुवतां सद्य एवोत्पद्यमानानां पुलकाङ्कुराणां रोमाञ्चरूप-वृत्तमङ्गः (प्ररोहि) अङ्गां नेत्राणां सहस्रतयम् सहस्रम् एव विघ्नः प्ररोहप्रति-

वन्धकः अभूत् । अक्षि विहाय सर्वाण्यङ्गानि सपुलकानि जातानि, अक्षीणि तु रोमाभावाच्च पुलकितानि, तेन तदीयसकलशरीरे पुलकप्रसरणेऽक्षीण्येव तावतिदेशे पुलकोदयप्रतिबन्धजनद्वारा विघ्नस्वरूपाण्यभवन्निति भावः ॥ ५ ॥

सभामें अर्जुनरूप अपने पुत्रके मुखसे माया किरातरूप शिवके साथ अर्जुनद्वारा किये गये युद्धकी बातोंको सुनकर हृदयमें आनन्दोत्फुल्ल होने वाले इन्द्रकी आँखें ही समस्त शरीरमें रोमाञ्चके प्रसरणमें विघ्नस्वरूप बन गईं । आँखोंमें वाल नहीं होते इसी लिये आँखें रोमाञ्चित नहीं होती हैं, और आँख वाली जगह रोमाञ्चसे वञ्चित रह जाती है, फलतः सन्तुष्टी देहमें रोमाञ्चके प्रसरणमें आँखोंका विघ्न होना प्रमाणित होता है ॥ ५ ॥

आज्ञया पितुरमर्त्यसमाजादग्रतः स्थनितमङ्गलवाद्यम् ।

वारणेन्द्रमधिरोप्य जयन्तो वैजयन्तमनयद्विजयं तम् ॥ ६ ॥

आश्रयेति । जयन्त इन्द्रस्य स्वनामख्यातः सुतः पितुरिन्द्रस्याज्ञया आदेशेन अमर्त्य समाजात् देवसमूहात् तम् विजयम् अर्जुनम् वारणेन्द्रम् परावतम् अधिरोप्य आरूढं कृत्वा अग्रतः पुरतः स्थनितानि वाद्यमानानि मङ्गलवाद्यानि वीणा-वेणवादीनि यत्र तादृशम् वैजयन्तं नाम स्वप्राप्तादम् अनयत् प्रापयामास । सभा-यामुपविष्टमर्जुनं वैजयन्तं नाम प्राप्तादमुपगमयितुं पित्रादिष्टो जयन्तस्तमैरावते नाम गजे उपवेश्य वाद्यमानवीणादिवाद्यं वैजयन्तं नाम प्राप्तादमापयदिति भावः । 'स्यात्प्राप्तादो वैजयन्तः' इतीन्द्रोपकरणनामन्यमरः । स्वागतावृत्तम् ॥ ६ ॥

पिता इन्द्रकी आज्ञा प्राप्त करके जयन्तने ऐरावत नामक हाथी पर बैठकर अर्जुनको 'वैजयन्त' नामक इन्द्रके राजप्रासादमें पहुँचाया जहाँ पर पहलेहीसे मङ्गलवाद्य वीणावेणु आदि बज रहे थे ॥ ६ ॥

आनतस्य पदयोरथ जिष्णोराशिपोऽनुपदमिन्द्रपुरंध्री ।

पारिजातकुसुमस्य परागैः फालसीमनि ललाम चकार ॥ ७ ॥

आनतस्येति । अथ अर्जुने वैजयन्तप्राप्तादमुपगते सति इन्द्रपुरन्ध्री शचीनामेन्द्रस्य पत्नी पदयोरानतस्य शच्यै कृतप्रणामस्य जिष्णोः अर्जुनस्य आशिषः चिरजीवि-त्वाद्याशीर्वादान् अनुपदम् अनन्तरम् पारिजातकुसुमस्य मन्दारप्रसूनस्य परागैः रजोभिः फालसीमनि ललाटदेशे ललाम रक्षितिलकं चकार कृतवती । असामान्य-रूपगुणादिषुपः पुत्रस्यपरकीयदुष्टदृष्टिनिवारणाय मातरो रेणुभिस्तिलकमाचरन्ति, तदेव ललामपदप्रतिपाद्यं, तामेवरीतिमनुसरन्ती शची कृताशीर्वचनप्रयोगा सती पार्थस्य मस्तके पारिजातकुसुमधूलिभिरेव तिलकं चकार, धराधूलिस्तु तत्र नैव प्राप्येति पारिजातधूलिस्तिलक उपायुज्यतेति बोध्यम् ॥ ७ ॥

वैजयन्तप्रासादमें आकर अर्जुनने इन्द्रकी स्त्री शची के चरणोंमें शिर नवाया, अनन्तर आशीर्वाद प्रदान करके शचीने अर्जुनके मस्तक पर पारिजातकुसुमकी धूलसे टीका काढ़ दिया। असाधारण रूपगुणशाली सन्तानको लोगोंकी दुष्ट दृष्टिसे बचानेके लिये मानार्थ धूलका निलक लगा देती हैं, इसी तिलककी वहाँ लज्जाम कहा गया है, स्वर्गमें धराकी धूलका एकान्त अभाव रहनेसे शचीने पारिजातकुसुमपरालसे ही-तिलक लगाया होगा ॥७॥

पुनः पुनस्तत्र पुलोमपुत्र्या जयन्तशङ्खां ददतः स्वकान्त्या ।

नरस्य मौर्वीकिण एव दोष्णोर्नामग्रहेषु स्वखलनं न्यरीत्सीत् ॥ ८ ॥

पुनः पुनरिति । तत्र वैजयन्तप्रासादे स्वकान्त्या स्वीयरूपसम्पदा पुनः पुनः बारं-बारं जयन्तशङ्खां ददतः जयन्तोऽयमिति अभिमुत्पादयतः नरस्य अर्जुनस्य दोष्णोः बाह्वोः मौर्वीकिणः सततस्यामर्पणव्रणकिणः एव पुलोमपुत्र्याः शच्याः नाम-ग्रहेणैव आह्वानाय क्रियमाणेषु नामोपादानेषु स्वखलनं वैपरीत्यलक्षणं दोषं न्यरीत्सीत् न्यवारयत् । अयमाशयः—अर्जुनोऽपि जयन्त इव रूपसम्पदुपेतः तेन क्रोड-जुनः कश्च जयन्त इति भ्रमे पतित्वा शची यावदर्जुनं जयन्तनाम्ना संबोधयति तावदर्जुनस्य बाह्वो र्वर्त्तमानो मौर्वीकिण एव दृश्यमानः सस्तां तस्यान्तथा विपरीतनाम्नाह्वानलक्षणात् स्वखलनादवारयदिति । निश्चयान्तः सन्देहोऽलङ्कारः ॥ ८ ॥

जयन्तप्रासादमें रहनेके समय अर्जुनको देवकर शचीको बारबार जयन्तका भ्रम हो जाता था, क्योंकि दोनोंका रूप मिलना जुलना था, भ्रममें पड़कर शची अर्जुनको जयन्त नामसे पुकार बैठतीं, परन्तु अर्जुनके मुँहमें धनुषकी प्रत्यक्षाके धर्पणने जो ठेगा हो रहा था, उसीको देवकर शची उस गर्तीसे बच जाया करती थीं, उन्हीं ठेकेने शचीको नामोपादनपूर्वक पुकारनेमें अर्जुनके लिये जयन्त शब्दका व्यवहार रूप सम्पन्नसे दयाया गया, वैसा नहीं करने दिया ॥ ८ ॥

पितुरिवाश्रकलां दिवि गायकात्पिककुलाद्भूतकण्ठरवोदयः ।

परिहृतामृतदिव्यजनावृतः परिशिशील स गीतकलामपि ॥ ९ ॥

पितुरिवाश्रकलामिति । पिककुलैः कोकिलनिबहैः आहूतः मयद्भुमानं निषेवितः कण्ठरवोदयः स्वरप्रकाशो यस्य स तथोक्तः कोकिलकण्ठतोऽप्यधिकरक्तकण्ठः सः अर्जुनः दिवि स्वर्गलोके गायकात् चित्रसेनात् गीतकलाम् गानविद्यां परिहृतामृतैर्न्यक्तमुधाकैः दिव्यजनैः स्वर्गवासिभिः आवृतः वेष्टितः (तदीयगीतविद्याभ्यासमयमेतदीयन्वग्माधुरीपानमनृणादेवाः अमृतमपि विहाय तं परिवृण्वन्ति स्मेत्येतद्विशेषप्रतिपाद्यम्) पितुरिन्द्रात् अश्रकलाम् अश्रविद्यामिव परिशिशील शिञ्जितवान्, पितुश्चविद्यां चित्रसेनाच्च गानविद्यामुभयमप्यधीतेस्मेति तात्पर्यम् । अत्र प्रकृतयो-

दर्शनी द्वारा दिये गये शापकी बात सुनकर इन्द्रने अर्जुनसे कहा कि बेटा, यह शाप तुम्हारे लिये हर्षका ही कारण हुआ, क्योंकि गुप्तवासकी अवधिमें जब तुम विराट्की अन्तःपुरमें उनकी लड़कीको विधत्सेनोक्त गानविद्या पढ़ाते रहोगे, उस समय तुम्हारी नपुंसकता तुम्हारे लिये अच्छी होगी। उतने ही समयके लिये इस शापका प्रभाव रहेगा । ११ ॥

अथ कदाचिदस्त्रशिक्षासमाप्तौ गुरुसमक्षं गुरुदक्षिणात्वेन विपक्षकुल-क्षपणं भिक्षमाणेन सहस्राक्षेण स्वमस्तकादाक्षिप्य शिरसि निक्षिप्तकिरीटो बलक्षाश्वोऽयं मातलिपरिकल्पितरथ्येन नन्दनवनमन्दपवनसंदीप्यमानके-तनस्पन्दनेन स्यन्दनेन निर्गम्य विलङ्घितदूरवियत्पथः पाथोनिधौ रक्षःकु-लकोलाहलनीचीकृतवीचीरथं रसातलकुहरमुग्रं निरुध्य रणप्रस्तावं वित-स्तरे ॥

अर्थान् । अथ कदाचित् बलजः श्वेतः अश्वो यस्य सः बलक्षाश्वोऽयमर्जुनः अस्त्र-शिक्षासमाप्तौ अस्त्रविद्याध्ययनावसाने गुरुसमक्षम् बृहस्पतेरुपस्थितौ गुरुदक्षिणा-त्वेन गुरुदक्षिणारूपेण विपक्षकुलक्षपणं शत्रुभूतस्य निवातकवचकालकेयाख्यराक्षस-समुदायबधं भिक्षमाणेन याचमानेन (मयाऽस्त्रविद्यां ग्राहितोऽसि तद्दक्षिणारूपेण मम विरोधिनां कालकेयाद्यसुराजह्नीति पार्थमनुरुन्धता) महस्राक्षेण शक्रेण स्वम-स्तकात् निजशिरसः आक्षिप्य आकृष्य शिरसि निक्षिप्तकिरीटः स्थापितमुकुटः सन् मातलिकल्पितरथ्येन इन्द्रसारथियोजितवाहनाश्वेन नन्दनवनस्य स्वर्गकाननस्य मन्दपवनेन मन्दवायुना सन्दीप्यमानम् क्रियमाणम् केतनस्पन्दनं ध्वजकम्पनं यस्य तादृशेन (नन्दनकाननोत्थमन्दमसीरण्यमुद्धूयमानध्वजपटेन) स्यन्दनेन रथेन निर्गत्य स्वर्गात् चलिन्वा विलङ्घितदूरवियत्पथः अतिवाहितसुदूराकाशमार्गः पाथो-निधौ समुद्रे रत्नानां कुलम्य समुद्रस्य कोलाहलेन भृशिशब्देन नीचीकृतः परास्तः स्वर्पाकृतः वीचीरवः तरङ्गध्वनिर्यत्र तत्तथोक्तम् (अर्थात् ध्वनद्विदं त्यवृन्दानां कोलाहलं मन्दीभूततरङ्गशब्दम्) रसातलकुहरमुग्रम् पातालगुहाद्वारम् निरुध्य स्वरथेनावरुध्य रणप्रस्तावं युद्धनिमग्नं वितन्तरे दत्तवान्, रक्षांसि योद्धुमा-मन्त्रयामामेति भावः । वितस्तरे इत्यात्मनेपद चिन्त्यम् ।

अस्र विद्याकी पढ़ाई समाप्त हो जाने पर अर्जुनसे इन्द्रने बृहस्पतिकी सामने गुरु दक्षिणाके रूपमें कालकेयादि दुरान्त राक्षसोंके बधकी याचना की, और अपने मस्तक परसे उतारकर अपना मुकुट अर्जुनके शिरमें पहना दिया, तब श्वेतवाहन अर्जुनने इन्द्रके सारथि मातलि द्वारा योजितवाह तथा नन्दनवन पवन द्वारा चलाया जा रहा है

१. 'कदाचित्' । २. 'अस्त्रविद्याशिक्षापरिसमाप्तौ' । ३. 'सुर' ।

४. 'गम्भीरनीरपूरक्षितरक्षः' । ५. 'रव' । ६. 'वितस्तार' । इति पा० ।

पनाका पत्र जिल्ला रसे दिव्य रथ द्वाग सुहृन्त्यानी अकाशवध्वो पर वरके सनुदने
गाम्भीर्ये कोटादृष्ट करनेसे मन्द पड गया है तरङ्गका शब्द जहाँ पर रसे पाताल गुप्त
शब्दको रथसे बेरका कालवेगसे दैत्योको सुदके लिये ललकाग ॥

तावद्नाकर्णितपूर्वगाण्डीवविस्तरश्रवणादहंपूर्विकया युगपद्भिषेण-
यतो द्विविधव्यवसावाद्व्याप्तमरणान्निद्रां क्षुरप्रैर्विश्राणितविवरादुरसः
कृतप्रयाणैः प्राणैर्विकोटिशो निगतकवचानपि प्रवातकवचानेव विरचय्य
नमसि प्रेमादपतितेन पतङ्गपरिवेषेणैव स्फटिकप्राकारेण परिगुणिततो
हिरण्यपुराद्विदितवन्धुर्जनवृत्तान्ततया रोषादभिगम्य कलहायमानान्काल-
केयनपि कालगेहानिधीन्याश्रुतेन मन्त्रपूर्व निमन्त्रयांचक्रे ॥

तावदिति । तावत् तस्मिन् समये अनाकर्णितपूर्वस्य कदापि पूर्वमश्रुतस्य गा-
ण्डीवविस्तरस्य श्रवणाद् अहंपूर्विकया अहंपूर्वमहंपूर्वमिति परस्परप्रतिसर्प्यया
युगपद् नहैव अभिषेकयतः सैन्या महाक्रमं कुर्वतः (राजसान्) द्विविद्धिः
देवैः अवल्यभावाद् हन्तुमशक्यत्वात् (देवान्मात्मारयितुं न शक्नुयुरिति वर-
प्रमाणेन) अव्याप्तमरणाद् अचिन्तितमृदून् क्षुरप्रैः तीव्रमुखक्षुरप्रनामकवाग-
विर्गैः विश्राणितविवराद् कृतच्छिद्राद् (मिश्रात्) उरसो हृदयदेशात् कृत-
प्रयाणैः प्रस्थितैः प्राणैः प्राणवायुभिः निवानकवचान् वाताप्रवेरयवर्महराद् निवात-
कवचानामकौशं ताद् प्रवातकवचाद् वातोदधूतज्वचान् कम्पितकवचशालिनः
(निर्गच्छद्भिः प्राणवायुभिः कम्पमानकवचाद् विरचय्य विषाय नमसि आकारे
प्रेमादाद् जनवधातवगाद् पतिनेन म्वलितेन पतङ्गस्य सूर्यस्य परिवेगं मण्डला-
कारवेष्टनेन परिधिना इव (सूर्यपरिधिमेष्टनेन) स्फटिकप्राकारेण स्फटिकमयवर-
णेन परिगुणितः सुरक्षितः हिरण्यपुरात् तदभिधानात् स्वतगराद्-विदितवन्धु-
जनवृत्तान्ततया श्रुतनिर्वातकवचमरणसमाचारतया रोषात् कोपात् अभिगम्य
मर्मावसुपेय कलहायमानान् सुदं कुर्वतः कालकेयान् तदगम्यदैत्यमेष्टान् अपि
कालगेहानिधीन् यमसमग्रशुभिकान् पाशुपतेन शिवदत्तेनास्त्रेण मन्त्रपूर्व समन्त्रकं
निमन्त्रयाश्चकेयनमद्वानिधिमवेनाह्वानं चक्रे, तानपि निहतवान् इत्यर्थः ॥

इमं मन्त्रं कर्म मी पदके गाण्डीय शब्दको मरी सुतः वा इत्यनेन 'इमं पदके
इमं पदके अक्रम्य करो' इमं प्रतिपद्यति, मय पञ्चाव ही सैन्य लेख आक्रमण करने
वले एवं देवों द्वाग अवल्यभावा वरदान मिल रहनेके कारण मरण की चिन्तासे रहित
उन निगतकवच नामक दैत्य बुन्दोंको ध्यानिमें लुप्त नामक भीष्माग्र बाणोंसे छिद्र

करके उनके हवाके द्वारा भी अप्रवेद्य कर्मों को निकलने वाले प्राणपवनों द्वारा प्रवात-वायुकम्पित बनाकर, (अर्थात् उनकी नारकण) आकाशमें प्रमादवश गिरे हुए सूर्यके परिवेष (परिधि) की तरह दीपने वाले स्थिति निर्मित प्रकारसे सुरक्षित हिरण्यपुरसे निवातकवच नामक बन्धुओं के मारे तानेकी गदन पाकन तोसे निकलकर सामने जाकर युद्ध करनेवाले कालकेय नामक दैत्यों को भी मरानेवाला पाशुपतास्त्र प्रयोग द्वारा अर्जुनने यमराजके घरका आतिथ्य स्वीकार करनेवाला निमन्त्रण दे दिया । (उनका भी पाशुपतास्त्रसे वध कर दिया) ॥

अवायुनेयाः शरदभ्रपङ्कीरविद्यमानास्तमयाश्च ताराः ।

दैतेयसंहारभवाः स जिष्णुर्दिवि प्रतिष्ठापयति स्म कीर्त्तिः ॥ १२ ॥

अवायुनेया इति । स जिष्णुरर्जुनः दिवि स्वर्गमें अवायुनेयाः वायुना चालयितुमशक्याः शरदभ्रपङ्कीः शारदघनमालाः, अविद्यमानः असम्भवी अस्तमयो यासां तास्तथोक्ताः तारा नक्षत्राणि च दैतेयसंहारभवाः निवातकवचकालकेयादिदैत्यवधजाताश्च कीर्त्तिः प्रतिष्ठापयति स्म । अर्जुनेन तान् दद्यान् हत्वा दिवि शारदघनोपमा धवलाः नक्षत्रोज्ज्वलाश्च कीर्त्तयः स्वर्गं स्थापिता या हि कीर्त्तयो न वायुना चाल्यन्ते, न वा कदाचिदस्तं यान्तीति । अत्र कीर्त्तिभिः सह शारदघनमालायास्ताराणाञ्च धावत्यकृतमौपम्यं तत्रावायुनेयत्वानातमयत्वाभ्यां व्यतिरेकः । स्पष्टमन्यत् ॥ १२ ॥

अर्जुनने राक्षसों-निवातकवचकालकेय प्रभृतिके वधजारा स्वर्गमें अपनी ऐसी प्रीति-स्थापित कर दी जो हवा द्वारा नहीं उड़ायी जा सकनेवाली नक्षत्रवृत्तों में घूमना और कभी भी नहीं अस्त होनेवाले तारोंके रूपमें रही जा सकती है । १२ ॥

हतरिपुं विनिवृत्तमवेक्ष्य तं हरिहयस्य सुरैः सह तुष्यतः ।

नयनवारिभिरङ्गमनाप्लुतं न दृष्टे तिलमात्रमपि स्वकम् ॥ १३ ॥

हतरिपुमिति । हतरिपुम् निहतराज्यरूपदेवगणशत्रुम् विनिवृत्तं पुनरुपागतं तमर्जुनम् अवेक्ष्य दृष्ट्वा सुरैः सह देवैः सार्धं तुष्यतः प्रसादमनुभवतः हरिहयस्य हृन्दस्य स्वकम् निजमङ्गम् शरीरावयवः नयनवारिभिः प्रमोदाश्रुभिः अनाप्लुतम् अनिलन्नम् तिलमात्रम् ईषदपि न दृष्टं दृष्टम् । राज्ञ्यान् हत्वा सज्जगत् परावर्त्तमानमवेक्ष्य देवैस्सह प्रसीदन्मनसो देवाधिपस्य क्रिमन्मङ्गमजलाप्लुतं न दृश्यते स्मेति भावः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः, द्रुतविलम्बित वृत्तम् ॥ १३ ॥

शत्रु-जै-देवशत्रु राक्षसों-को मारकर सज्जगत् जीत चुपे इन्द्रको देसकर देवोंके साथ प्रमत्ताता अनुभव करनेवाले इन्द्रका ऐसा जो भी अङ्ग नहीं देखा गया जो तिलमात्र की जलाप्लुत नहीं हो, अर्थात् समस्त अङ्ग जानन्द, मग्न देखा गया ॥ १३ ॥

पुरि वज्रिणः सुरनुतिप्रसरत्पुलकावमभ्रनुजचापकिणः ।

मनसे स पञ्च शरदोऽप्सरसां वसति स्म पञ्चशरदो विजयः ॥ १४ ॥

पुरीनि । अप्सरसाम् मनसे देवाङ्गनानां हृदयाय पञ्चशरदः कामप्रदः सुराङ्ग-
नानां मनसि कासवासनाया उत्पादकः न विजयोऽर्जुनः सुराणां देवानां नृत्या-
बलवीर्यादिस्तुत्या देवैः कृताभिः प्रशंसाभिरित्यर्थः, प्रमरद्भिः प्रकटीभवद्भिः पुलकैः
रोमाञ्चैः अवमग्नः छन्नः निरोहितः भुजवापकिणः बाहोर्विद्यमानं चापघर्षणमव-
चिह्नं यस्य स तथोक्तः सन् वज्रिणः इन्द्रस्य पुरि स्वर्गं पञ्चशरदः पञ्चवर्षाणि यावत्
वसति स्म । अर्जुनः पञ्चवर्षाणि यावदमरपुत्रे वसति स्म, तत्र स्थिताय तस्मै अप्स-
रसोऽप्यसृष्टुहन्, देवकृताभिः पराक्रमप्रशंसाभिश्च तस्य तनूरोमाञ्चिताऽतिष्ठदि-
त्यर्थः । प्रमिताद्वरावृत्तं, तद्वचनं यथा—‘प्रमिताद्वरा सजससैः कथिता’ इति ॥ १४ ॥

अप्सरार्थके हृदयोर्मे कन्दर्पवासनाको जायते कान्ताला, देवो द्वारा नी गइ प्रशसकै
मुनेसे होनेवाले रोमाञ्चोंमें छिप गया है चापघर्षणजन्य प्र-किण जिसका देना वह
अर्जुन देवपुरीमें पांच वर्षों तक रहा ॥ १४ ॥

तस्य वृत्तिमधिगम्य लोमशाद्धर्मजोऽपि मुदितः सहानुजैः ।

प्राप्ततीर्थमुनिसेवनः क्रमात्पावनं बदरिकावनं ययौ ॥ १५ ॥

तस्येति । धर्मजः धर्मपुत्रः सुधिष्ठिरः अपि अनुजैः सोदरैर्भ्रातादिभिः सह लोम-
शान्ताममुनेः तस्यार्जुनस्य वृत्तिं सकुशलं स्वर्गावस्थानं पाशुपतास्त्रलाभादिकं च
समाचारम् अधिगम्य निशम्य मुदितः प्रसन्नः सन् प्राप्ततीर्थमुनिसेवनः अधिगत-
गङ्गादितीर्थैः प्राप्तमुनिसङ्गतिश्च क्रमात् पावनं पवित्रं बदरिकावनं तदालयं चेत्रं
ययौ । धर्मराजोऽपि स्वर्गागताल्लोमशादार्जुनवृत्तमाकर्ष्य प्रसन्नः सन् बदरिकाश्रमं
ययौ, यन्मार्गं गङ्गादितीर्थसेवायाः मुनिजनसङ्गतेश्चावसरः प्राप्यतेस्मेति भावः ।
रथोद्धतावृत्तम् ॥ १५ ॥

धर्मराजने भी स्वर्गते आवे हुए लोमशमुनिके मुक्तते अर्जुनका सारा वृत्त पाशुपतास्त्र
आम, स्वर्गने रहता आदिथो मुनकर भाइयोंके साथ बड़ा आनन्द प्राप्त किया, और
कनकः गङ्गादि तीर्थोंकी सेवा और मुनिजनोंके साथ संगति करते हुए पवित्र बदरिकाश्रमकी
यात्रा की ॥ १५ ॥

तत्र ब्रह्मपरायणैर्मुनिगणैः संसेव्यमानान्तिकौ

सप्रचञ्चा यमिनी निरीक्ष्य स नरं नारायणं चाख्यया ।

अङ्गेनानिशमन्तरेण महतीमेकां क्षमां संस्पृशन्

बाह्यैरष्टभिरङ्गैरपि परां पस्पर्श पार्थः क्षमाम् ॥ १६ ॥

तत्र बदरिकावने ब्रह्मपरायणैः ब्रह्मध्यानसंलग्नैः मुनिगणैः ऋषिसमुदयैः संसे-

व्यमानान्तिकौ उपास्यमानसमीपौ सध्रुवञ्चौ सहवर्चनानौ यमिनौ आस्यया नर-
नारायणं च नरनारायणनामानौ यमिनौ मुनी निरीक्ष्य दृष्ट्वा अनिशं सर्वदा आन्त-
रेण अङ्गेन मनसा महतीम् अज्ञोभ्याम् एकां क्षमां तितिक्षां संस्पृशन् आश्रयन्नपि
पार्यः युधिष्ठिरः बाह्यैः बहिर्भवेः अष्टभिरपि करपादाभिरङ्गैः पराम् अन्याम् क्षमां
धरणीं पस्पर्श साष्टाङ्गं प्रगनामेत्यर्थः । युधिष्ठिरो बदरिकाश्रमे ब्रह्मध्यानपरैर्मुनिभिः
सेव्यमानसमीपदेशावपृथक् स्थायिनौ नरनारायणौ नाम मुनी दृष्ट्वा मनसा क्षमा-
मेकामवलम्ब्यमानौ निजैरङ्गैरष्टाभिरपि परां क्षमां धरणीं स्पृष्टवान् , इत्याशयः ॥१६॥

उक्त बदरिकाश्रममें ब्रह्मनारायणमुनिगण जिनके समीपमें रहा करते हैं ऐसे तथा
नित्यतहचर तरस्थी नरनारायण नामक मुनियोंको देखकर आन्तर्यङ्ग अन्तः करण
द्वारा एक क्षमा-तितिक्षा-को रखते हुए भी युधिष्ठिरने अपने बाएँ आँठो अङ्गो द्वारा
दूसरी क्षमा पृथ्वीका स्पर्श कर लिया । उनके चरणोंमें साष्टाङ्ग प्रणाम किया ॥ १६ ॥

विलोकनैर्विश्रमशाखिभिस्तयोर्भवाध्वगानौमत्रयूनितक्षमः ।

निवासमालम्ब्य तपोवने तदा विवासदुःखाद्विरराम पार्थिवः ॥ १७ ॥

विलोकनैरिति । तदा नरनारायणचरणवन्दनावसरे पार्थिवो राजा युधिष्ठिरः
भवाध्वगानां संसारपथपथिकानां देहिनां विश्रमशाखिभिः छत्रप्रदानेन संताप-
हारिमिर्बृच्चैरिव स्थितैस्तयोर्नरनारायणयोर्विलोकनैः असकृत् दर्शनैः विधूनितक्लमः
अपगतवनवासक्लेशः सन् तपोवने नररायणतपस्याश्रमे निवासमालम्ब्य स्थित्वा
विवासदुःखात् राज्यभ्रंशकृत्वात् कष्टात् विरराम मुक्तेऽभूत् । नरनारायणौ दृष्ट्वा
वनवासक्लेशं हित्वा तदन्तिके वासेन राज्यभ्रंशकष्टादपि युधिष्ठिरो मुच्यते स्मेति
भावः ॥ १७ ॥

संसाररूप तथाके पथिक-देहियों के छायाप्रदान द्वारा संसारहारी वृक्ष स्वरूप नर-
नारायणके दर्शनसे जिनका वनवासक्लेश समाप्त हो गया है ऐसे राजा युधिष्ठिर जब
उक्त नर-नारायणके तपोवनमें वास करने लगे, तब विवास-राज्यभ्रंशरूप बध्ने भी निवृत्त
हो गये-मुक्त हो गये ॥ १७ ॥

एकदा तत्र स्नुषावत्सलतथैव मारुतेन पुरतो नीतमटवीपर्यटनखेदै-
संपदामसासहिमन्धंकरणमलिकुलचेतसामासेचनकमङ्गां कमपि कहार-
मुकुलमादाय 'क लभ्येत पुनरेतादृशम् ?' इति कौतुकहर्षाभ्यां सूचितन-
र्पया पार्षत्या रहसि याचितः पार्षदश्विः क्षुणं विचिन्त्य तद्विचिचीपया
दिशमुदीचीं प्रतल्ये ॥

एकदेति । एकदा कदाचिदेकस्मिन् समये मारुतेन वायुना स्नुषावत्सलतया

पुत्रवधूस्नेहेन इव पुरतो नीतम् अग्रतः प्रापितम् (द्रौपदी वायुस्तुपा, भीमस्य वायुपुत्रत्वात्) अटवीपर्यटनखेदसंपदाम् वनभ्रमणजनितश्रमाणाम् असासहिम् अपनेतारम्, अलिकुलचेतसाम् अमरमानसानाम् अन्धङ्करणं मोहनम्, अवगाम् दर्शकलोचनानाम् आसेचनकम् तृप्तिकरम् कमपि अनिर्वाच्यरूपगुणयुतम् कङ्कहार-सुकुलम् पद्मकोशमादाय हस्ते गृहीत्वा 'क कुत्र पुनः भूयः एतादृशम् इदममानेन तुल्यम् कमलं लभ्येत प्राप्येत' इति कौतुकहर्षाभ्यां कुतूहलानन्दाभ्यां सूचित-तर्पया ज्ञापितकमलप्राप्तिकामनया पार्यत्या द्रौपद्या रहसि एकान्ते याचितः तादृशं कमलमानेतुं प्रार्थितः पार्यदक्षिः पृष्ठदक्षस्य वायोः सुतो भीमः क्षणं विचिन्त्य अल्पं कालं यावत् तदुपलब्धिस्थानविषये विभाव्य तद्विचिचीपथा तादृशस्य कमलपुष्प-स्याहरणाय उदीचीं दिशमुत्तरां दिशाम् प्रतस्थे चलितः ॥

किती समय उस बदरिहारण्यमें वायुने द्रौपदीके आगे एक कमलका फूल लाकर गिरा दिया—मानों वायुदेव अपनी पुत्रवधू द्रौपदी पर प्रेमसे उसे उसके आगे रख रहे हों, वह फूल ऐसा था जिसके मिल जानेसे वनमें भ्रमण करनेसे उत्पन्न थम समाप्त हो जाता था, भ्रमणोंके हृदयको मोद लेनेवाले तथा आँखोंको तृप्त करने वाले अवर्णनीय रूप गुणयुक्त उस कमल-पुष्पको हाथमें लिये 'कहाँ पर यह फूल और मिल सकता है?' इत प्रकार कौतुक तथा हर्ष प्रकट करनेके वहाने उस फूलको पानेकी इच्छा प्रकट करती हुई द्रौपदीने भीमसे बैसा फूल माँगा, भीमने थोड़ी दूर तक सोचा कि ऐसा फूल कहाँ मिल सकता है? फिर वे उस तरहके फूलोंको पानेकी इच्छासे उत्तर की ओर चल पड़े ॥

क्षिप्रं विलङ्घ्य गिरिशैवलिनीवनानि

गच्छन्नसौ पथि ददर्श कपिं महान्तम् ।

दृग्भ्यामवन्तमरिपत्तनद्राहकाले

निद्रां भयार्द्रुपगतामिव कुम्भकर्णात् ॥ १८ ॥

क्षिप्रमिति । असौ उत्तरां दिशं प्रस्थितो भीमः गिरिशैवलिनीवनानि पर्वतनदी-काननानि विलङ्घ्य उत्तीर्य पथि मार्गे गच्छन् सन् महान्तं भीषणकायं कपिम् हनुमन्तम्—अरिपत्तनद्राहकाले शत्रुनगर्यां लङ्कायां दाहसमये भयात् प्राणनाश-भीत्या कुम्भकर्णात् तं विहाय उपगतम् शरणागतं निद्राम् दृग्भ्याम् स्वनेत्रा-भ्याम् अवन्तं रक्षन्तं ददर्श । भीमो मार्गे कुम्भकर्णांमिव निद्रामुपागतं कमपि महान्तं कपिम्पश्यदित्यर्थः ॥ उपेक्षालङ्कारः ॥ १८ ॥

उत्तर दिशाको प्रस्थित—भीमने जल्दी—जल्दी पहाड़, नदियाँ और वनोंको पार करके रास्तेमें पड़े एक महान् कपिको देखा, वह इस तरह सो रहा था कि मानो हनुमान्जी

लङ्कारूप शत्रुपुरीके दाह समयमें भयसे कुम्भकर्णको छोड़कर अरगमें आर्द्र उसकी निद्राको अपनी आँखोंमें रखे हों ॥ १८ ॥

कपिकुञ्जरं सुकृतपुञ्जमञ्जनापवमानयोरचलमानमध्वनि ।

विपयं दृशोरथ पुरो वृकोदरः स चकार साधु विहिताक्षिमीलनम् ॥ १९ ॥

कपिकुञ्जरमिति । अथ सामान्यतो दर्शनात् भरतः अञ्जना हनूमन्माता पर्वमानस्तज्जनकश्च वायुस्तयोः सुकृतपुञ्जम् पुण्यराशिरूपम्, विहिताक्षिमीलनम् निमीलितदृशम् अचलमानम् मार्गादनपसरन्तं पर्वतप्रमाणं वा तं कपिकुञ्जरं वानरमुख्यम् हनूमन्तं पुरः अग्रे अध्वनि-मार्गं दृशोर्विपयम् अक्षिगोचरं चकार ददर्श ॥ अत्र पुनस्य पुण्यराशिरुभ्यत्वेऽपि तस्मिन्स्तरव्यपदेशः कार्यकारणयोरभेदाध्यवसायमूलकलक्षणयाऽऽयुर्ध्वतमिति च बोध्यः ॥ १९ ॥

इसके बाद भीमने अञ्जना तथा वायुदेवके पुण्यपुञ्जरूप, रास्तेसे नहीं हटनेवाले अथवा पर्वतप्रमाण (अचलमान) आँखें बन्द किये हुए कपिश्रेष्ठ हनूमान्जीको आगे राह पर देखा ॥ १९ ॥

अभीरसौ गभीरमभाणीच,—

अभीरिति । न भीः भयं यस्यासौ अभीः निर्भयः असौ भीमः गभीरं गभीरस्वरेण अभाणीत् उक्तवांश्च, कपिकुञ्जरमिति शेषः ।

निर्भय उस भीमने गभीर आवाजमें कहा— ॥

कस्त्वं निरुध्य पदवीमविनीतबुद्धे !

निद्रास्यपेहि न सहे गमने विलम्बम् ।

क्रोधो भुजामिव समाद्य हिडिम्बहन्तु-

रुद्यद्गदा तव तनूमपि मूढ ! कुर्यात् ॥ २० ॥

कस्त्वमिति । हे अविनीतबुद्धे, अशिक्षितमते, कः त्वं पदवीं मार्गं निरुध्य आवृत्त्य निद्रासि शेषे ? अपेहि मार्गात् अन्यतो गच्छ, गमने विलम्बं कालात्ययं न सहे न मर्पयामि । रे मूढ (यदि मयोक्तोऽपि मार्गान्नापैपि तदा) हिडिम्बहन्तुः हिडिम्बासुरवधकर्तुः मम भीमस्य क्रोधः मद्विभुजाम् मम बाहुम् उद्यद्गदाम् उत्थितगदारूपप्रहरणाम् इव तव मार्गमवरुध्यशयानतया कृतापराधस्य कपेः तनूम् देहम् अपि उद्यद्गदां (गदाऽऽवातेन) संजातपीडां कुर्यात् विदध्यात् । कुपितस्य मम बाहुर्गदामुत्थाय तव तनून् चूर्णयेदतः पथोऽपमरेति भावः । हिडिम्बहन्तरिति विशेषणस्य साभिप्रायतया परिकरो नामालङ्कारः ॥ २० ॥

हे अशिक्षितमते-मूढ़, रास्ता रोककर सोनेवाले तू म कौन हो ? रास्तेसे दूर हट जाओ, जानेमें विलम्ब मैं नहीं सह सकता हूँ । हमको अगर क्रोध हुआ तब आज हमारी भुजाको 'उद्यद्गदा'-उठी है गदा जिसमें ऐसी बनाकर उसकी तरह तुम्हारी देहको भी

उद्यद्गदा'—उत्पन्न हैं पीटा जिसमें ऐसी कर दूँगा । हाथके पक्षमें—'उद्यन्ती गदा यस्यां सा उद्यद्गदा', और देहके पक्षमें 'उद्यन् गदो रोगो यस्यां सा उद्यद्गदा' यह समाप्त करना चाहिये ॥ २० ॥

क्रौर्यस्पृशा तदनु कौरवसार्वभौम-

वाचातया सपदि मारुतनन्दनस्य ।

दृग्द्वारपद्मपुटयुग्मकपाटकूट-

निद्रार्गलाहरणकुञ्चिकया बभूवे ॥ २१ ॥

क्रौर्यस्पृशेति । तदनु ततः क्रौर्यस्पृशा कठोरतायुक्तया तथा प्रागुक्तरूपया कौरव-
पार्वभौमस्य कुरुवंशराजस्य भीमस्य वाचा वचसा सपदि सद्यः मारुतनन्दनस्य
हनुमतः दृग्द्वारस्य नेत्ररूपद्वारस्य पद्मपुटयुग्मम् कपाटकूटम् कपालदलद्वयम् तस्य
निद्रा पृवार्गला तदाहरणकुञ्चिकया तदुद्घाटनशलाकारूपया बभूवे जातम् । यथा
कश्चित् कचिद्द्वारे योजितं कपाटकूटं दत्तार्गलं च कुञ्चिकयोन्मोचयति तद्वद्भीमस्य
कटुर्वा चाणी हनुमतो नेत्रद्वारे योजितं पद्मयुग्मकपाटं दत्तनिद्रारूपार्गलं मोचित-
वर्तमानं भावः । साङ्गं परम्परितं रूपकमलङ्कारः ॥ २१ ॥

भीमकी उस तरहकी कृत्यायुक्त चाणी हनुमान्के नेत्ररूप द्वारमें बरनीन्पन्न कपाटोंमें
लगी निद्रारूप अर्गलाको दूर करनेमें चावी बन गई । जैसे दरवाजेमें लगे कपाटकी
अर्गला-की-—जब खोलना होता है तो चावीसे खोलते हैं उसी तरह हनुमान्के नेत्रद्वारमें
लगे बरनीन्पन्न कपाटकी नीट्ररूप अर्गलाको खोलनेमें भीमकी कटुर्वा चाणी चावी बन गई,
जहाँत मारुतनन्दनसे भीमकी कटुर्वा चाणी नन्दन और खोल दी ॥ २१ ॥

अथ गिरा किचिदुदीच्य तस्य लाङ्गूलमात्रे तरलः कपीन्द्रः ।

कोपास्नाक्षं कुरुसिंहमेनं रवापास्नाक्षः रचयसेवमृचे ॥ २२ ॥

इत्थमिति । इत्थम् एतत्प्रकारया प्रोक्तविधया तस्य भीमस्य गिरा कटुवाचा
लाङ्गूलमात्रे त्रैलपुच्छभागे तरलः चलः (प्रबोधसूचनायेतत्कम्पितपुच्छः) कपीन्द्रः
कपिश्रेष्ठो हनुमान स्वयं स्वापेन निद्रया अस्नाक्षः रक्तनयनः कोपास्नाक्षम् क्रोध-
रक्तनयनम् एनम् कुरुसिंहम् कुरुवीर भीमम् किञ्चित् उदीच्यहृष्टा एवम् वक्ष्य-
माणप्रकारेण उच्ये उक्तवान् ॥ २२ ॥

भीम डाग बड़ी गई इस तरहकी कटुवाणी सुननेके बाद हनुमानजीने पूछमात्र हिला-
कर अपने जामनेकी सूचना दी, भीमकी थोड़ी देरतक देखने रहे और निद्रासे रक्तनयन
कपीश्वरने कोपस्नाक्ष भीमसे इस प्रकार वचन कहा ॥ २२ ॥

१. 'अथ गिरा-' । २. 'वाग्रूपया' । ३. 'कपाट' । ४. 'बभू-' ।

५. 'आ बालधेररिमहागृहदाहशौण्डादाचौपधाचलधृतिस्थपुटात्किरोडात् ।

अङ्गेष्वजानचलनोऽप्यखिलेषु भीममालोक्य मन्दमधरोष्ठपुटे चकम्पे ॥' इति पा० ।

मद्र ! स्वस्त्यस्तु तुभ्यं चिरमिह त्वया निद्रयाप्यतुरोऽहं
 प्रत्युत्थानादिकर्मण्यपदुरवयवैरस्मि वस्मात्त्वमेव ।
 चात्यावस्थातरीत्यापि च विपिनपथे प्रातर्तिर्यक्त्वमेनं
 बालाग्रे नां विहृष्य द्रुवमभिलषितप्रानये साययेति ॥ २३ ॥

मतेति ! हे मद्र, शुभंयो, तुभ्यं स्वस्ति कस्यानमस्त, इह जत्र काले अहं बहु-
 चात्प्रवृत्त्या वरुण बाह्वेन निद्रया त्वामेव चातुरः स्वप्नः कस्मि, अवयवैः स्वप्नैः
 कचरणादिभिः प्रत्युत्थानादिकर्मणि सत्यानमार्गविसरणादिविधियाप्याम् अनटुः क-
 च कस्मि च । (यतोऽहं निद्रया वृद्धवया चानिमूढः प्रत्युत्थानाद्यच्छास्ति)
 वस्माद् त्वम् एव साया वसत्या प्रातर्तिर्यक्त्वम् प्रातर्दिगेत्येति कनियोगां
 समुपलभ्य रूपि च विपिन पथे इह कान्तावर्गमिति प्रातर्तिर्यक्त्वम् वक्रवयाप-
 स्थितम् नान् बालाग्रे पुच्छाद्यमार्गे (दवा) विहृष्य यथेजसस्य द्रुवं शीघ्रम्
 अभिलषितप्रातरे स्वामिष्टमिदं सायय गच्छ । नन् द्रुवमवलम्ब्य नां पथो द्रुव-
 कृष्य च स्वकार्यं समादयितुमागतो वसन्ता गच्छेति भावः ॥ २३ ॥

हे वसन्तिन्, तुभ्यम् मद्रा हो, मैं बहुत दिनोंसे बहुत बड़ा चिरमिह अनेकजी
 निद्रासे व्यथ हूँ, हमारे हाथ में वसन्ते में काम हो गये है, अब तुम ही पुँछका
 बाका मार्ग पछड़ कर बरौंड कर तुमने गच्छे दवा हो, मैं वसन्त में निद्रा से निमो
 हूँ और अपनी इस अवस्था में निद्रा में वसन्तसे निद्रा में वसन्त-दवा होकर दवा हूँ
 तुमने गच्छे दवा बरौंड कर रत्न हो और तुम वसन्ते इस वस्तु में प्रतिष्ठे स्थि प्रपन्न
 को तुम बहादुर हो इत्यादी अवस्था का कहते हैं ॥ २३ ॥

इत्युक्त एव वरुणौ परिवं निदाय वक्तुं दृढं च परिदाय सुजगत्लाभ्याम् ।
 तं क्रयुमेव न रासाकस तु प्रवह्यो बालस्यया वतवयास्य मनश्चक्रे ॥ २४ ॥
 रहन्त यति । इति प्रोक्तकारणं वचनम् (हतुलता) यत्न कथित एव नीमः
 नूनीं प्रियिष्यां परिवं त्वां गदां निवाय स्यादपिवा वक्तुं परिवानवक्तुं च दृढं
 परिवाय दृढीकृत्य (परिक्लं दृष्ट्या) सुजगत्लाभ्याम् अगोलेनभ्यां बाहुभ्याम्
 नं हतुलत्वं कष्टम् उच्छ्राप्तेऽपृहीत्वा पथेजसस्यपिबुमेव न दमस्त न मन्योऽमृत्,
 स इवहः कश्चित् बालस्यवया सवृच्छागवया वतवया सुतया नन नीमस्य
 मनश्चक्रे बाहुभ्याम् । वरुणं उच्छ्रान्तुत्थापयितुमन्यनातेनानेन मनेन वतु-
 क्ष्मैरैवं विलस्य महान् विलस्यः प्रात इत्यर्थः ॥ २४ ॥

१. 'वसन्तः' । २. 'वसन्तः' । ३. 'अभिलषितं प्राति' ।

४. 'प्रातर्तिर्यक्त्वमिति वक्तुमर्हति वक्तुमर्हति' ।

वस्तुतः वरुणं दृष्टुमर्हति वस्तुतः न अभिलषितम् । 'इति मद्र' ।

हनूमन्ने जब ऐसा कहा तब भीमने अपनी गदा जमीन पर रख दी, अपना बल्कल बल कसकर बाँध लिया, और अर्जुन-झीलकी तरह विद्याल तथा धीन अपने बाहुओंसे उस कपिराजकी लीकनेमें नी अस्मर्यताही प्राप्त की, हौ अपनी पुच्छगुन्नासे उस कपिराजने भीमके हृदयको विस्मयमें अवश्य डाल दिया, उसकी पूँछकी गुरुताका अन्धान करके भीमका हृदय विस्मयान्वित हो गया ॥ २४ ॥

तदनु^१ विस्मयत्रीडापारदृशना मातरिष्यसूनुना 'त्वं वासवलोकवासिषु कोऽसि ? इति पृष्ठः कपिकुञ्जरः स्वमञ्जनायां प्रमञ्जनेन^२ संजातं जानकीजानेर्हृदयरञ्जकं लेखवाहकं व्याजहार ॥

सबहुमानं तस्य वचनमाकर्ण्य,—

तदन्वि^३ । तदनु कपिपुच्छोत्थापनाशक्तत्वानुभवे विस्मयस्य आश्चर्यरसस्य वा लज्जायाश्च पारदृशना पारं गतेन महान्तं विस्मयं दीर्घां लज्जां चानुभवता मातरिष्यतो वायोः सूनुना पुत्रेण त्वं कपे, वासवलोकवासिषु स्वःस्थेषु देवेषु कोऽसि ? कतनो नवसि ? इति एवं पृष्ठः अनुयुक्तः कपिकुञ्जरोवांनरश्रेष्ठो हनूमान् स्वम् आत्मानं प्रमञ्जनेन वायुना संजातम् उत्पादितम् जानकीजायायस्य तस्य जानकीजातेः श्रीरामस्य हृदयरञ्जकं चेतस आह्लादकं लेखवाहकं सम्वादप्रापकं दूतं स्याजहारोक्तवान् । देवेषु त्वं क इति भीमेन विस्मित्य लज्जित्वा च पृष्ठो हनूमान् आत्मानं वायुमुत्तरामस्य प्रियं दूतं चाम्यघादिन्यर्थः ॥

सबहुमानम् आदरपूर्णं तस्य वचनं भीमस्य वाचम् आकर्ण्य श्रुत्वा—

जब भीम हनूमान्की पूँछ उठा नहीं सके तब भीमने हनूमान्से आश्चर्य तथा लज्जाके साथ पूछा कि देवोंमेंसे आन कौन हूँ ? इसके उत्तरमें हनूमान्ने बताया कि वायुद्वारा अजन्मसे उत्पादित तथा जानकीके प्रिय रामका लक्ष्य ले जानेवाला प्रिय दूत हूँ मैं ।

उनका इस तरहका आदरपूर्ण कथन सुनकर—

प्रीतेन तेन पुनरप्यधिपः कपीनामूचे तथा यदि भवानधुनार्थयेश्म ॥

कतुं तनुं नयनयोः पथि तावकीनां तत्तादृशीमुदधिपत्वलतासवित्रीम् ॥२५॥

प्रीतेनेति । प्रीतेन हनूमदुक्त्या जातप्रसादेन तेन भीमेन कपीनाम् अधिपः वानरराजो हनूमान् पुनरपि एवम् वच्यमागमकारकं वचनम् ऊचे उक्तः यदि भवान् तथा—रामस्य दास हनूमान्, तर्हि अक्षुना सम्प्रति अहमर्थये प्रार्थये, किं कतुं प्रार्थयसे इत्यपेक्षायामाह—'तत्तादृशीम् अतिमहतीम् उदधिपत्वलतासवित्रीं सागरस्य स्वहरजलाशयताकारिणीम् तावकीं तनुं एवं देहम् नयनयोः मम

हनूमान् जब समुद्र लाँव रहे थे, उस समय उनका विशाल शरीर देखकर समुद्रमें रहनेवाले मैनाकके हृदयमें शङ्का हुई कि यह कोई हमारा ही सजाति सयक्षपर्वत है, परन्तु उसकी इस शङ्काका छेदन हो गया जब कि हनूमान्का पक्ष नहीं देखा गया, मैनाकके हृदयमें वर्तमान मन्देहके छेदनमें पक्षका नहीं होना इसीने कुठारका कार्य किया, जिस रूपकी यह बात है, उस रूपकी देवका भीम भीम जब तक मूर्च्छाकी स्थितिमें रहे तबतक तो उनकी ओरें मुकुलिन-मुंठी हुई-रहीं, फिर जब उनकी होश हुआ तब उनके दोनों हाथ मुकुलिन-अञ्जलिबद्ध-हो गये ॥ २७ ॥

प्रमोदात्परिपुण्यद्भिः प्रतिक्षणमथाङ्गकैः ।

भीमेनार्युदपादीव भ्रातृवृद्धिविडम्बना ॥ २८ ॥

प्रमोदाति । अथ हनूमतो विशालं वपुर्दृष्ट्वा भीमेनापि प्रमोदात् आनन्दाति-
शयात् परिपुण्यद्भिः वर्तमानैः बह्वेवाङ्गकैः भ्रातुः हनूमतः वृद्धेः कायमहत्त्वकल्प-
नायाः विडम्बना अनुकरणम् इव उदपादि कृता । यथा भ्राता हनूमान्वपुषाऽव-
र्धत तदनुकरणप्रवृत्तो भीमोऽपि रोमाञ्चोदयेन फुल्लद्भिर्निजैरङ्गैस्तस्य विडम्बनमिवा-
कृतेति भावः ॥ २८ ॥

हनूमान्के विशाल शरीरको देखकर भीमको जो आनन्दानिदय प्राप्त हुआ, उससे उनका शरीर रोमाञ्चित होनेके कारण प्रफुल्लित हो उठा, ऐसा लगा मानो वह अपने भाई की शरीरवृद्धिका अनुकरण कर रहे हों ॥ २८ ॥

सविनयमेवं व्यजिज्ञपच्च,—

नञ्चिन्यमिति । एवम् वक्ष्यमाणरूपेण सविनयं नम्रभावेन व्यजिज्ञपच्च विज्ञा-
पितवांश्च, भीमो हनूमन्तमुवाच चेत्यर्थः ।

भीम्ने नम्रतापूर्वक हनूमान्से इस प्रकार कहा भी—

प्रार्थ्यमानपददर्शनं चिरात्पश्यतः पथि भवन्तमग्रजम् ।

विस्मयान्मुनिधिरेष मेऽधुना वीरवर्य ! भवतापि दुस्तरः ॥ २९ ॥

प्रार्थ्यमानेति । चिरात् बहुकालात् प्रार्थ्यमानपददर्शनम् काम्यमानचरणावलो-
कनम् अग्रजम् ज्येष्ठभ्रातरं भवन्तं पथि मार्गे पश्यतो मे एषः मन्मात्रवेद्यो विस्मया-
न्मुनिधिः आश्चर्यरमममुद्रः हे वीरवर्य, वीरश्रेष्ठ, भवताऽपि दुस्तरः तत्तुमशक्यः ।
अहं भवतश्चरणयोर्दर्शनं चिरादन्ध सपदि पथि भवन्तं भ्रातरं पश्यतो मम मननि-
यो विस्मयान्मुधिरद्वेल्लते तं (मार्गरं सुखं तार्जवान्) भवानपि न सुखं तरीतुर्माश-
इति भावः । अतिमहान् मम विस्मय इति तात्पर्यम् ॥ २९ ॥

हे वीरके चरणों के दर्शनके लिए चिरकालसे मार्ग पथ पर, मैं भवन्तों के दर्शन

१. 'उदपादीव भ्रातुः' । इति पा० ।

२० च० भा०

उडे नाई-आपके दर्शनोंका अवसर प्राप्त कर सका हूँ, आपके दर्शनोंसे हमारे हृदयमें जो विस्मयका सागर लहराने लगा है, तब कहता हूँ उसे पार कर सकता आपके लिये भी कठिन होगा । आपने समुद्र लांघा है, परन्तु हमारे हृदयका विस्मयसागर पार करना आपके लिये भी कठिन होगा । वह सागर से भी बड़ा है ॥ २९ ॥

राघवस्य सहजादपि त्वयि प्रेमवृत्तिरधिकेति मे मतिः ।

यामिनीचरवधोत्सवे यतो लक्ष्मणादधिकमंरामग्रहीः ॥ ३० ॥

राघवस्येति । राघवस्य रामस्य त्वयि हनूमति सहजात् सोदरात् अपि भ्रातुः लक्ष्मणात् अधिका प्रेमवृत्तिः प्रगाढप्रेमा इति मे मम भीमस्य मतिः विश्वस्त्वं ज्ञानम्, तत्र हेतुमुपन्यस्यति—यतः यामिनीचराणां रक्षसां वध एव उत्सवः संसारकल्याण-साधनत्वात् उत्सवरूपः तत्र लक्ष्मणात् अधिकम् अंशम् भागम् अग्रहीः, अतो रामस्यैव लक्ष्मणापेक्षया अधिकं प्रेमाणं रक्षति, प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणां प्राय-श्चलं गौरवमाश्रितेष्वित्युक्तत्वात् इति भावः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ३० ॥

मैं समझता हूँ कि आपके लिये रामजीके हृदयमें लक्ष्मणसे भी अधिक प्रेम है क्यों कि राक्षसोंके वधरूप उत्सवमें आपने लक्ष्मणसे अधिक हाथ बढ़ाया था । आपको रामजी लक्ष्मणसे अधिक स्नेह करते हैं इसका कारण यही है कि आपने लक्ष्मणसे अधिक न्यायता पहुँचाई थी- लक्ष्यसाधनमें महान् लोग काम देखकर स्नेहका नात्राका विभाजन करते हैं ॥ ३० ॥

आर्य ! क्षमस्व मम वागपराधमुग्र-

मित्यानतं चरणयोश्चिबुके गृहीत्वा ।

जिघ्रिषिरस्यवरजं मुमुचे हनूमान्

भीमोऽप्यमुष्य विरहासहनोऽश्रुबिन्दून् ॥ ३१ ॥

आर्येति । हे आर्य पूजनीय, उग्रं परं मम वागपराधं कट्टिप्रयोगजनित-नागः क्षमस्व मर्षय, इति एवमुक्त्वा आनतं चरणयोः पतितम् अवरजम् कनिष्ठ-भ्रातरम् चिबुके ओष्ठाद्यःप्रदेशे गृहीत्वा शिगमि जिघ्रन् स्नेहज्ञापनाय शिरस्युपा-घ्राय हनूमान् भीमं मुमुचे मुक्तवान् गमनानुज्ञां दत्तवान्, भीमः अपि अमुष्य हनूमतः विरहासहनः वियोगासहिष्णु अश्रुबिन्दून् अध्रूणि मुमुचे विसर्ज्य । मम वचनकृतमपराधं क्षमस्वेत्यभिधाय चरणयोः पतितं भीमं चिबुके घृत्वा शिरस्यु-पाघ्राय च ममसाध्यापनविधयाऽपराधक्षमाभिव सूचयित्वा हनूमान् भीमं गन्तु-मनुज्ञातवान्, भीमश्च गमने हनूमद्वियोगमुत्प्रेष्यैव तदमहतयाऽध्रूणि मुमुचेति भावः ॥ ३१ ॥

हे आर्य, आप हमारे वचनद्वारा किये गये उक्त कटोरा अदगाधकी क्षमा करें, ऐसा कहकर चरणों पर गिरे हुए भीमकी छुट्टी पकड़कर (दाढ़ी पकड़कर) और फिर नैऋत

इनुमान्ने उसे आगे जानेकी अनुमति दे दी, जाते समय इनुमान्के वियोगकी स-
स्र सकनेके कारण भीमने भी अश्रुओंके बूँदोंकी वर्षा की, वह भी रो पड़े ॥ ३१ ॥

गच्छतोऽस्य पथि मारुतेः पुरो गन्धमादनमभूत्कुलाचलः ।

वानरेन्द्र इव गाढवीक्षिकावासनाभिरविमुक्तद्वपथः ॥ ३२ ॥

गच्छतोऽप्येति । अथ हनूमदनुमतिमानाद्य गच्छतः अस्य मारुतेः भीमस्य पथि
मार्गे गन्धमादनं नाम कुलाचलः पर्वतश्रेष्ठः सप्तकुलाचलानामन्यतमः—गाढं निर-
न्तरं सौत्कण्ठं च या वीक्षिकाः दर्शनानि तद्वासनाभिः तत्संस्कारवशात् अविमुक्त-
द्वपथः अनुज्झितदृष्टिर्विषयः (नयनयोगाढमासक्ततया दूरापसरणेऽपि दृष्ट्यो-
र्विद्यमान इव) वानरेन्द्रः हनूमान् इव पुर अग्रेऽभूत् । अयमाशयः—हनूमताऽनु-
मतो भीमो यावदग्रे गच्छति तावत्तेन गन्धमादननामा कुलाचलः दृश्यते स्म, स च
पर्वतो भीमेन चिरं हनूमतो दृष्ट्योपजातेन संस्कारेण दृष्टिस्थितो हनूमान् इव प्रती-
यते स्मेति भावः ॥ ३२ ॥

हनूमान्की अनुज्ञा प्राप्तकरके भीम जब आगे बढ़े तब उनके आगे गन्धमादन नामका
एक पर्वत आ गया, गन्धमादन सात कुलाचलों-पर्वतश्रेष्ठोंमें से एक है, उसे देखकर
भीमकी ऐसा मालूम पड़ा मानों वह बहुत डेर तक और उत्कण्ठासे हनूमान् को देखते
रहे, उसीसे आँखोंमें हनूमद्विषय जो संस्कार-वासनाएँ उत्पन्न हैं उन्हींके कारण दृष्टिवर्त्ता
हनूमान्को ही देख रहे हैं ॥ ३२ ॥

अलकेशयोपिदलकेशयैः सुमैः

सुरभिं प्रमोदसुरभिं नभःसदाम् ।

शिखरे स तस्य महतीमुदग्दिशो

मणिदर्पणीमिव ददर्श वापिकाम् ॥ ३३ ॥

अलकेशेति । सः भीमः तस्य गन्धमादनस्य पर्वतस्य शिखरे उपरिमाने अल-
केशस्य अलकाभर्तुः कुबेरस्य चोपितां रमणीयानाम् अलकं केशपात्रे शेरते निर्भरं
तिष्ठन्ति तैः कुबेरस्त्रीभिरात्मकं केशप्रसाधनकर्मणुपयुज्यमानैः सुमैः सौगन्धिकप्र-
सूनैः सुरभिन् आमोदपूर्णान्, नभःसदाम् देवानाम् प्रमोदाय आनन्दाय सुरभिन्
कामधेनुम् देवानामममन्दस्यानन्दस्य दात्रीम्, उदग्दिशः उत्तरस्या दिशो नायि-
कायाः मणिदर्पणीम् मणिनिर्मितमादर्शमिव महतीम् दीर्घाम् वापिकाम् जलाशय
ददर्श । गन्धमादनशिखरे कुबेरस्त्रीभिः स्वीयकेशप्रसाधनकर्मणि उपयुज्यमानैः
सौगन्धिकप्रसूनैरामोदिनीं देवानामानन्दजननीं दिग् उत्तरस्या नायिकाया मणिम-
यदर्पणीमिवैकां दीर्घां दीर्घिकां भीमो दृष्टवानिति भावः ॥ ३३ ॥

उत्त गन्धमादनपर्वतके शिखर पर भीमने देखा कि एक नायक है जो अश्रुपुनिते

स्वामी कुबेर की स्त्रियों द्वारा अपने केशोंको अलङ्कृत करनेके लिये व्यवहृत किये जानेवाले पुष्पोंसे सुगन्धित है, और देवोंके आनन्दके लिये कामधेनु है, वह तालाब ऐसा रंगा मानो उत्तरदिशारूप नायिकाका मण्डपग हो ॥ ३३ ॥

यक्षाधिपस्य यशसीव गृहीतदेहे

दृष्ट्वा भयादपगते सति हंसयूथे ।

कक्षानिवेशितगदः स विगाह्य तोयं

फुल्लानि हल्लककुलान्यखिलान्यलावीत् ॥ ३४ ॥

। यक्षाधिपस्येति । गृहीतदेहे शरीरधारिणि यक्षाधिपस्य कुबेरस्य यशसि कीर्त्तौ इव हंसयूथे हंपकुले दृष्ट्वा (भीमम्) आलोक्य भयात् त्रामात् अपगते अपसृते सति कक्षायां वस्त्रवेष्टने निवेशिता स्थापिता गदा येन स तादृशो भीमः तोयं विगाह्य पानीयं प्रविश्य फुल्लानि विकसितानि अग्निलानि सर्वाणि हल्लकफुल्लानि रक्तकमलवृन्दानि अलावीत् त्रोटितवान् । 'कक्षा वस्त्रकृतं कटिवेष्टनम्' इति प्रसिद्धं पदकक्षादौ । तत्र वापिकायां विद्यमाना हंसा मूर्त्तिमन्ति कुबेरयशसि इव प्रतीयन्ते स्म, ते हंसा भीमं विलोक्य भयादिवापमस्तुः, अथ कक्षायां गदां स्थापयित्वा मुक्ताभ्यामुभाभ्यां कराभ्यां सर्वाण्यपि तत्र विकसितानि रक्तकमलानि भीमो लुलावेति तात्पर्यम् ॥ ३४ ॥

शरीर धारण करके आये हुए कुबेरसम्बन्धी यशोरात्रिके मनान प्रतीत होने वाले रूप भीमको देखकर ठरसे डर उभर भाग गये. भीमने अपनी गदा पेटीमें (टांड बांधनेका वस्त्र) गोंस ली, और पानीमें उतरकर सारे तिले हुए रक्तकमल तोट लिये । गदाको दाटमें रग्न लिया-इसका उपादान इसीलिये किया है कि वैसा कर लेनेपर दोनों हाथोंसे पकड़ लेनेमें नबिधा होगी ॥ ३४ ॥

तदात्वं एव तद्रक्षिणः 'कस्त्वं रे' जाल्म ! आयुरग्रभूमिमारुरुक्षसि ?' इति समन्ततो निरुन्धानानन्वर्थतावलम्बकतया लोहितायितानां लोचनानां प्रतिबिम्बैस्तां सरसीं पुनरपि मागन्धिकान्तर्वन्नीमिष कुर्वतः क्रोधवशाद्नाम यातुधानान्स भीमो रंहसा मनुपवृंहितसिहनादध्विर्मुपोपितस्य पारयस्य पारणां परिकल्पयांचके ॥

तदात्वं इति । तदात्वे भीमवृत्तपुष्पलवनममये एव तद्रक्षिणः तद्वापीरक्षाधिकृतान्, रे जाल्म, अग्रभीक्ष्यकारिन्, त्व का ? (इत्युक्त्वा) इति एवम्-समन्ततो निरुन्धानान् परितोऽवरोधपरायणान् अन्वर्थतावलम्बकतया सार्थकतया

१. 'मागन्दिनः' ।

२. 'अग्रभीक्ष्यकारि' ।

३. 'लोहितानान्' ।

४. 'चिर-

रम्' । इति पा० ।

लोहितायितानां रक्तीमृतानाम् (शोणितोपमतया लोहितपदसार्धक्यं प्रकाशय-
ताम्) लोचनानां दृशां प्रतिविम्बैः छायाभिः तां सरसीम् वापिकाय पुनरपि भी-
मेन सकलसौगन्धापहरणेन शून्यता गमितत्वेऽपि सौगन्धिकान्तर्वर्तीन् गर्भस्थि-
तसौगन्धिकाम् इव कुर्वतः (स्वरक्तदृष्टिपातेनान्तर्जले सौगन्धिकानीव जनयतः)
क्रोधवशाद् कट्टिजनिताकोपवशात् सः भीमः तादृशान् यातुधानान् रक्षाधि-
कृतान् राजमान् रंहसा वेगेन समुपवृंहितमिहनादः उच्चैः सिंहनादं कुर्वन् यत्न
चिरमुपोषितस्य बहोः कालात् श्रुतप्रहारातया उपोषितस्य परिवस्य गदायाः
पारणां भोज्यं परिकल्पयाञ्चक्रे उपकल्पितवान् । भीमस्तान् राजसान् गदया मार-
यामास, मन्ये चिरीपोषितायास्तद्गदायास्ते भोज्यान्यमवन्, इत्यर्थः ॥

जब मैं फूल नोड़ रहे थे उमा समय उस सरोवरके रक्षक राक्षसगण आये और लज्ज-
कारकर कहा कि अरे सुन्य नू कीन है ? क्यों अपनी जीवनलीलाका अन्त करना चाहता
है ? इस प्रकार कहकर वे राक्षस भीमको छेड़ने लगे, उनकी आँखें यथार्थमें रक्तवर्ण हो रही
थीं, उनकी आँखोंकी रक्तवर्ण प्रतिच्छविके पड़नेसे वह सरसी ऐसी लग रही थी, मानों
उसके भीतर बहुतसे सौगन्धिक पुष्प हों, इस प्रकारके राक्षसोंका भीमने जोंगका
सिंहनाद कर्के संहार कर दिया—अपना उपयाम की हुई गदाका भोजन बना दिया ॥

रक्षःसृता रक्तनदी महाद्रेयिष्यकपतन्ती वियति स्थितानाम् ।

क्षरत्तटीधातुभरीनि बुद्धेः करावलम्ब्य कलयाञ्चकार ॥ ३५ ॥

श्रुन्तेति । महाद्रेः गन्धमादनपर्वतात् विश्वक् सर्वतः पतन्ती प्रवहमाना
रक्षोभ्यः सृता भीमगदाचूर्णितेभ्यो राजमेभ्यो निःसृता रक्तनदी शोणितधारा
वियति अकाशे स्थितानां देवादीनाम् चरन्ती प्रवहन्ती तटीधातुजरी पर्वततट-
वर्निर्गैरिकादिधातुनंपृक्ता नदी इति बुद्धेः करावलम्ब्य चकार दृढतामुद्गावयामास ।
अथः पतन्ती रक्षधारां दृष्ट्वा गैरिकादिधातुप्रवाहोयमिति बुद्धिं देवा द्रढयाञ्चकु-
रिति भावः ॥ ३५ ॥

भीमकी गदासे चूर्णित होकर मरनेवाले राक्षसोंकी देहनिर्गत रक्त-धारा जब गन्ध-
मादनके चारों ओर प्रवाहित होने लगी तब आकाशचारी देवोंकी यह धारणा दृढ़ होने
लगी कि यह गन्धमादनके तटोंसे निकलने वाला गैरिकादि धातुप्रवाह ही है ॥ ३५ ॥

पर्वतस्याग्रवस्तुभ्यः प्रवस्तुं नेच्छतीं दशम् ।

उत्वाय स महायज्ञादुपासीददुपत्यकाम् ॥ ३६ ॥

पर्वतभ्येति । सः भीमः पर्वतस्य तस्य गन्धमादनमहीभृतः अग्रवस्तुभ्यः शिव-
रवत्तिमगिगगादिपरमोपादेयदृश्यपदार्थेभ्यः प्रवस्तुम् निर्गन्तुम् नेच्छतीम्
अर्नाहमानां तद्दर्शनमक्ताम् दृष्ट्वा आत्मनो दृष्टिम् महायज्ञान् दीर्घप्रयामान्
उत्वाय आकृष्य उपत्यकाम् पर्वतामन्नभुवम उपार्मादिव आयानवान् । पर्वतो-

अवभागास्यतवस्तुदर्शनासक्तां दृशं यथादाहृष्यागमनमार्गेण पुनः प्रत्यावृत्त इति भावः ॥ ३६ ॥

गन्धमादन पर्वतके शिखर पर रहनेवाली रमणीय वस्तुओंको छोड़कर किसी प्रकार नहीं हटना चाहनेवाली अपनी दृष्टि को बन्धुर्वक खींचकर भीम पर्वतकी उपत्यकामें लाये । ओंनोंको तुम लेनेवाली चीजों पर लटकी हुई आँखोंको बड़े कष्टसे बहाँसे हटाकर भीम वाग्स चलकर खँवकी समतल भूमिमें आ गये ॥ ३६ ॥

तदानीमितरेष्वपि भ्रातृषु कमलपालिकासूनोः स्कन्धभागशिबिका-
मधिष्ठ्य तस्यैव कटकभुवमागतेषु सत्सु सारुतिरादरेण रहसि तां विक-
सितां कुसुमसंहतिं मूर्त्तानुरागभ्रमदां प्रमदां प्रत्युपदामकरोत् ॥

तदानीमिति । तदानीम् भीमस्य उपत्यकाप्राप्तिकाले इतरेषु अपि भ्रातृषु शुचि-
ष्टिरादिषु कमलपालिकासूनोः हिडिम्बातनयस्य द्रौत्कचस्य स्कन्धभागशिबिकां
स्कन्धदेशरूपं यानम् वाहनम् अधिष्ठ्य आस्थ्य तस्य गन्धमादनपर्वतस्य एव
कटकभुवम् नटदेशम् आगतेषु सत्सु मान्निः भीमः आदरेण सन्नेहम् ताम्
गन्धमादनन्यमरस्या उपनीतां विकसितां फुल्लां कुसुमसंहतिं पुष्पसमुदायम्
मूर्त्तानुरागभ्रमदाम् रक्तनया शरीरधारिप्रेमन्य भ्रमं जनयन्तीम् स्नेहवद्भासमा-
नान् ('रक्तौ च प्रेमरागौ' इति प्रसिद्धया तानां कुसुमसंहतीनां प्रेमप्रत्ययजनकत्वं
बोध्यम्) तां प्रमदां द्रौपदीं प्रति उपदाम् उपहारम् अकरोत् । गन्धमादनाहतानि
रक्तकमलकुसुमानि रहसि भीमो द्रौपद्यै उपहतवानिति ॥

वर्त्ता स्मय उर्ध्वधिर आदि भीमके मन्द मार्ग भी हिटिम्बाके पुत्र द्रौत्कचके कथों
पर बैठकर गन्धमादनकी तराईमें आ गये, वह भीमने वे फूल जो दिव्यमिन्न होकर
शरीरधारी अनुरागके समान लग रहे थे, मज्जन्में अपनी प्रियतमा द्रौपदीको उपहत
कर दिये ।

सरसीव कचेऽप्यस्या घातराष्ट्राकुलीकृते ।

उपे तथा वरतनोरुर्मिमत्यलिभासुरे ॥ ३७ ॥

सर्गवेति । घातराष्ट्रं दुःशासनस्य आकुलीकृते आकुष्टे उर्मिमति कौटिल्य-
नालिनि अलिभासुरे अमराने अस्याः वरतनोः सुन्दर्या द्रौपद्याः कचे केशपाशे
नया भीमनोपावनीकृतया पुष्पसंहत्या घातराष्ट्राकुलीकृते हंसव्याप्ति उर्मिमति तरङ्ग-
युते अलिभासुरे सुगन्धाकुष्टेः अमरैः शोभाशालिनि सरसि इव सरोवर इव उपे
उपि न स्थितम् इत्यर्थः । नानि पुष्पाणि मग्गं तुल्ये द्रौपदीकेशपाशे सुखमासाद्य-
क्तिं, केशानां मग्गा मान्यञ्च श्लिष्टविशेषनत्रयद्वारोक्तरूपम् ॥ ३७ ॥

धार्तराष्ट्रदुःशासन द्वारा आकृष्ट, कुटिलतायुक्त, एवं अमरके समान सुन्दर लगने वाले सुन्दरी द्रौपदीके केशपाशमें वे फूल उसी तरह रहने लगे जैसे वे उस सरोवरमें रझा करते थे, सरोवर भी धार्तराष्ट्रइंसीसे व्याप्त, ऊर्मिमान्-तरङ्गयुक्त, तथा अमरोंसे भरा था । धार्तराष्ट्राकुलीकृत, ऊर्मिमत्, अलिभासुर यह तीन विशेषण श्लिष्ट होकर केश तथा सरोवर दोनोंमें समन्वित होते हैं, तब उपमा बैठती है ॥ ३७ ॥

अथ कदाचिदाखेटाय तटाटवीं पर्यटति तस्मिन्वकद्विषि जटो नाम दुर्जटः सुरारिरुदजमुपेत्य वेदिकया वैतानतनूनपात इव दयितया सह त्रीनपि तान्वीरान्स्कन्धमानीय जवात्केनचिदपदिशपथेन प्रतस्थे ॥

अथेति । अथ कदाचित् आखेटाय मृगयाविहारं कर्तुम् तस्मिन् वकद्विषि यकासुरप्राणहरे भीमे तटाटवीं पर्वतनितम्बदेशं पर्यटति भ्रमति सति दुर्जटः पारुष्यदीर्घविस्तरत्वादिना दुष्केशः जटो नाम सुरारिः राक्षसः उदजम् युधिष्ठिराद्युपितां पर्णशालाम् उपेत्य प्राप्य वेदिकया वेद्या सह तनूनपातः वह्नीन् इव (वेदी द्रौपदी, त्रयोऽपि भीमेन विना स्थिताः युधिष्ठिरनकुलसहदेवा भ्रातरः आहवनीय-गार्हपत्यदक्षिणनामानस्त्रयोऽग्नयस्तान्) दयितया द्रौपद्या सह त्रीन् अपि वीरान् युधिष्ठिरनकुलसहदेवान् स्कन्धमानीय स्वस्कन्धदेशे आरोप्य जवात् वेगात् केनचित् अलक्षितेन अपदिशपथेन दिगन्तरालवर्त्मना प्रतस्थे चलितः । भीमेऽनुपस्थितो जटो नामासुरस्त्रीनपि भ्रातृन् द्रौपद्या सहैव स्कन्धमारुढान् कृत्वा केनापि विद्विग्वर्त्मना प्रयातो यथा कश्चिद्वेद्या सह त्रीनपि वह्नीनादाय गच्छेदिति भावः ॥

किसी समय जब भीम शिकारके लिये पर्वतके अधोभागमें उतर आये थे तब रुपये तथा कड़े-कड़े वालों वाला जटनामक अनुर वहाँ आया और द्रौपदीके साथ तीनों भाइयों को कन्ध पर बैठाकर किसी कोणमार्गसे चल दिया, जैसे कोई वेदीके साथ तीनों वह्नियों—आहवनीय, गार्हपत्य तथा दक्षिण—को लेकर चल दे । वेदीसे द्रौपदीका और तीनों अग्नियोंसे तीनों भाइयों—युधिष्ठिर, नकुल, सहदेव—का सादृश्य प्रतीत होता है ॥

गतागते तत्र घटोत्कचेन जटेन च स्कन्धधृतस्य राज्ञः ।

पादार्पणालाभशुचा वनं तत्पतत्रिनादैरिव रोदिति स्म ॥ ३८ ॥

गतागत इति । तत्र गन्धमादनपर्वते वने गतम् आगतञ्च तत्र गतागते आगमने प्रयाणे च घटोत्कचेन जटेन च स्कन्धधृतस्य स्कन्धदेशेऽधिरोपितस्य (आगमने घटोत्कचेन प्रयाणे च जटेन स्वस्कन्धमारोपितस्य) राज्ञः युधिष्ठिरस्य पादार्पणालाभशुचा चरणसंपर्काप्राप्तिजन्मना खेदेन तद्वनम् पतत्रिनादैः शकुनिकुलकोलाहलैः रोदिति स्म क्रोशति स्म इव, तस्मिन् वने यदाऽयं राजा युधिष्ठिर आयात-

स्तदा घटोत्कचस्य स्कन्धमास्थ्य, अथाधुना प्रयागसमये च जटासुरस्य स्कन्ध-
देशमास्थ्य गतस्तदनयोर्द्वयोरप्यवसरयोः वने युधिष्ठिरः पादमर्पयितुं शक्नो न
यमूव, मन्ये तत्पादस्पर्शालाभजनितस्वेदेन इव तद्वर्तनं पश्चिक्कलोलाहर्लरस्तदि-
त्याशयः । अत्र नवागन्तुकजनदर्शनकृतकोलाहलस्य पादस्पर्शाप्राप्तिजन्यस्वेदप्रयुक्त-
रोदनरूपतथोपेक्षेगादुपेक्षाऽऽह्वारः ॥ ३८ ॥

युधिष्ठिर जव वत्त गन्धमादन वनमें आये तब घटोत्कचके कन्धोंपर बैठकर तथा जव
गये तब भी जटासुरके कन्धों पर हो गये, फलतः जानेमें और आनेमें—कन्धों भी उस वनको
युधिष्ठिरके नरनस्पर्शका सीमात्य जो नहीं प्राप्त हुआ, इसीलिये वह वन पक्षियोंके कल-
कलके बहाने रोने लगा ॥ ३८ ॥

वनं वियासोः कठिने सभान्ते जटासु रोधो न वमूव यस्य ।

वने विजृम्भत्करुणे तु तस्य जटासुरोऽधोऽजनि धर्मसूनोः ॥ ३९ ॥

वन्निनि । कठिने लकरुणे सभान्ते द्यूतसमावमाने वनं वियासोः वनगमनोद्य-
तस्य यस्य धर्मसूनोः युधिष्ठिरस्य जटासु जटाधारणविषये रोधः प्रतिबन्धो नेमा
उचिता इत्येवं जातीयो निषेधो न वमूव नाभूत्, तस्य धर्मसूनोः विजृम्भत् करुणे
सर्वतो वर्णमानदये दयालुजनपरिवृते करुणाख्यवृत्तबहुले वा वने जटासुरः तन्ना-
मको राज्ञः अधः स्कन्धेन बहन्काले निम्नस्थः अजनि जानः । 'जटासुरोऽधो न
वमूव' 'जटासुरोऽधोऽजनि' इत्यनयोरुपानतो विरोधप्रतिभासः, परिहारस्तूक
एव, तदत्र विरोधाभासोऽऽह्वारः ॥ ३९ ॥

दुर्धनमग्री द्यूतसभाले कठोर वन जाति समग्र जिस धर्मपुत्रको जटाधारण करनेमें
िनी प्रकारका रोध—रुकावट, शिक्किराट—नहीं हुई, उसी धर्मराजके उस दयालु पुत्र
युक्त वनमें अथवा करुण नामक वृक्षोंले द्युत वनमें जटासुर नीचे हो गया, कन्धों पर
जटावा हुआ जटासुर धर्मराजके नीचे गया आया । 'जटासुरोऽधो न वमूव', और 'जटासुरो-
ऽधोऽजनि' इन दोनों वाक्योंमें विरोध भासन पढ़ता है, परन्तु 'जटासुरोऽधो' और 'जटा-
सुरोऽजनि' इस प्रकार पढ़च्छेद करने पर विरोध हट जाता है, वही विरोधाभास
अह्वार है ॥ ३९ ॥

नीत्वा किमथ वर्तसीन्नि सुदूरमेता-

नत्रैवं हन्मि सहस्रेति धियैव विष्टम् ।

आलक्ष्यत्तायममरारिरनुष्णजह्वेः

गन्तुं पदात्पदमपि श्रितिपानुभावात् ॥ ४० ॥

नीत्वेति । श्रितिपानुभावात् धर्मराजस्य प्रभावनिशयात् पदात्पदम् एकमपि

पदं गन्तुम् पुरन्तर्तुम् अनुगच्छहः अचमज्जवः सौम्यमरागिः जडासुरो नाम राज्ञः
अथ अधुना वनसीन्नि वनोद्वेगे पुनान् युधिष्ठिरादीश्वरुः जनान् सुदूरं बहुदूरं नीत्वा
किं कार्यम् ? पृतेषां वने सुदूरप्रापगमनार्थकम् । अत्रैव देगे इहैव स्थाने सहसा
जबहुविभाज्य निहन्ति मारयामि इति एवं प्रकारया विद्या विचारणया निहन्
असुरो गच्छन् इव आलस्यत हरयते स्म । अत्रे गन्तुमजसो धर्ममनुग्रमावातिश-
यान्, तत्र स्थितश्चासौ जडासुः पुनान् वने सुदूरं नीत्वा किं कर्तव्यम् ? अत्रैव किञ्च
यानादयानि ? इति चिन्तयन्निवावस्थितः प्रनीयतेन्मेति तापयम् । दत्येचाऽल-
क्षारः ॥ ४० ॥

दुर्निर्दिष्टके प्रमात्र-भाराधिक्य-न अग्रे वज्रमेने एक पद चल्मेने नी अनुगच्छ जह-
अकार्यं जवन-अगत होकर मड़ा वट जडासुः ऐसा लगता है-मानो यही सोचना
उठा ठहरा हुआ हो कि इन्हें वनमें बहुत दूर भीतर ले जाकर क्या करना है, जल्दीसे
वहीं क्यों न इन्हें मार दिया जाय ? ॥ ४० ॥

मध्यमेसार्गं वनान्तात्मदगजगमने मान्तौ मंसुखेऽस्मि-

न्मार्थं तेनाय योद्धुं धृतरभसमनास्तीव्रदर्पप्रसारः ।

दैत्यस्थानराजपुत्रान्क्षितितलमनयद्राहुना स्कन्धमव्या-

त्क्रोधान्योऽरन्निशीशा न पुनरनित्भर्दान्पतस्य शीर्षम् ॥ ४१ ॥

मध्यमेसार्गमिति । मध्यमेसार्गं मार्गमव्ये वनान्तात् वनप्रान्तात् (आगते) मद्-
गजगमने मन्तकवित्त्यगता अस्मिन् मान्तौ मंसं मसुखे मर्मापसुरोवचिनि मति
नेन मारयिना मंसित मह योद्धुं युद्धं कर्तुं धृतरभसमनाः उत्कण्ठितहृदयः सः
तीव्रदर्पप्रसारः अतिदृष्टबलः सः दैत्यः जडासुः स्कन्धमव्यात् तान् राजपुत्रान्
युधिष्ठिरादीन् क्षितितलम् अनयत् मूर्त्ता अवतान्तिवान्, पुनः किञ्च सः अनित्यः
वासुतो मंसित् अरन्तिशीशा मुष्टिता दान्तं मयतनक तस्य जडासुरस्य शीर्षं
गिरः क्षितितलम् मूर्त्तितलम् अनयत् प्रापितवान् पानयामायेत्यर्थः । अयमा-
शयः-वनान्तान्पुत्रगान्ते निवर्तमानो राजगामी च स मंसो यदा मार्गमव्ये जडा-
सुरेण तदाऽनिष्टो जडासुरो मंसित मह योद्धुं तं शस्त्रमिलायां मनसि कृत्वा युधि-
ष्ठिरादीन् राजपुत्रान् मूर्त्तावुदतारयत्, (युद्धोपक्रमे मारोपारणमावरयकमिति
तथा कृतवान्) मंसित् पुनर्मुष्टिपहारं तस्य मयङ्कं मन्तकमेव पानितवान्नि
वीर्यम् ॥ ४१ ॥

सुराविशानके बाद वनप्रान्तमें लौटते हुए मद्गजगमनो मंसते रास्तेमें जडासुरो
सँट हो गई, जडासुरने जनने वनके वनगटके मंसित साथ युद्ध करनेकी हार्दिक इच्छा
प्रकट की, लड़नेकी तैयारीमें दैत्यराज जडासुरके वर्योग आरुद्ध युधिष्ठिरादिको उमने
जलील पर उतारकर रक्त दिया, और मंसिते अपनी वज्रोन्म मुष्टिके प्रहारसे उन
राक्षसके मयङ्क गिरवी हो मराने लिये जलील पर लाल रक्त दिया ॥ ४१ ॥

निपेतुपस्तस्य निकृत्तमूर्ध्नो नितान्तभारेण वनान्तभूमिः ।

निम्नाभवद्दूरममुष्य सङ्गे निजैः प्रतीकैरिव संकुचन्ती ॥ ४२ ॥

निपेतुष इति । निकृत्तमूर्ध्नः छिन्नशिरसः निपेतुपः धरापतितस्य तस्य जटा-
सुरस्य नितान्तभारेण महता भारेण वनान्तभूमिः वनस्थली निजैः स्वीयैः प्रतीकैः
अङ्गैः अमुष्य पापिनो जटासुरस्य सङ्गे स्पर्शविषये संकुचन्ती इव जुगुप्समाना
इव दूरं बहु निम्ना नता अभवत् अभूत् । अयमर्थः—भीमेन छिन्नशिरसो जटा-
सुरस्य तस्य भारेण नमन्ती वनधरणी पापिनस्तस्याङ्गैः स्पर्शं सङ्कोचादिव निम्न-
भावं गता प्रतीयते स्म । अन्योऽपि कस्यचिदमेध्यवस्तुनः स्पर्शाज्जुगुप्समानो नि-
जं वपुर्नमयतीति तद्वदित्याशयः ॥ ४२ ॥

भीम द्वारा आहत होकर शिरके कट जाने पर जब वह जटासुर भूमि पर गिरा तब
उसके भारसे जमीन कुछ दब गई, यह ऐसा लगा मानो वनभूमि उस पापीके अङ्गोंसे
स्पर्श होनेमें कुछ सङ्कोचका अनुभव कर रही हो, इसीलिये अपने अङ्गोंको सिकोड़कर
उसके स्पर्शसे बचना चाह रही हो ॥ ४२ ॥

निष्कण्टकाभवत्सर्वा निहतेऽस्मिन्वनावनिः ।

उत्कण्टकाभवत्प्रीतेरुन्नत्या सा तु पार्ष्णी ॥ ४३ ॥

निष्कण्टकेति । अक्तिन् जटासुरे हते सति सर्वा समस्ता वनावनिः गन्धमाद-
नपर्वतभूमिः निष्कण्टका निरुपद्रवा अपगतशत्रुभया च अभवत्, सा पार्ष्णी
द्रौपदी तु प्रीतेः स्वामिसमृद्धिप्रभवायाः प्रमुद उन्नत्या उदयेन सकण्टका सञ्जातरो-
माज्जा अभवत् अजायत । सर्वासां वनावनीनां निष्कण्टकत्वसंपादकसामग्र्या
पार्ष्ण्याः सकण्टकत्वसम्पत्त्या विपमालङ्कारः । विरोधाभासस्तु स्फुट एव, तयोश्चे-
काश्रयत्वेन सद्गरः ॥ ४३ ॥

उत्त जटासुरके मारे जानेसे पूरी वनभूमि—गन्धमादन वनमही—अकण्टक—शत्रु बाधा
रहित—हो गई, लेकिन वह पार्ष्णी—द्रौपदी—स्वामियोंकी समृद्धिसे उत्पन्न आनन्दकी अधिकता
के मारे रोमाञ्चित हो उठी ॥ ४३ ॥

ततस्ते श्वेताद्रिं चिरमधिवसन्तः कुरुवराः

सिताश्वस्य प्राप्या मुदमनुबभूवुर्निरवधिम् ।

कथाशोपीकारात्त्रिदशरिपुवर्गस्य बहुधा

धनुर्ब्रह्मोज्ज्वलं शतमखभुजे स्थापितवतः ॥ ४४ ॥

ततस्त इति । ततः जटासुरवधानन्तरम् श्वेताद्रिं गन्धमादनपर्वतरूपं हिमाल
त्रैकदेशं चिरम् अधिवसन्तः स्ववासेनाश्रयन्तः ते कुरुवराः पाण्डवाः, युधिष्ठिरा-

दयः बहुधा नानावारं त्रिदशरिषुवर्गस्य देवविरोविराडसनिबहस्य कथाक्षेपीकारात्
नाममात्रावगेषत्वसंपादनात् मारणात् शतमन्त्रस्य इन्द्रस्य भुजे बाहौ धनुर्दक्षो-
ऽस्त्वम् धनुर्वेदस्यागम् शस्त्रविद्यापराङ्मुखत्वम् स्थापितवतः सिताश्वस्य अनुमनस्य
ग्रान्या सहमेन निरवविम् अस्मान्मानम् सुदम् आनन्दम् अनुबभूवुः अनुमूढवन्तः ।
तदनन्तरं ज्वापुरवधादिविविधा क्षमितोपद्रवं तं हिमवदैकदेशं पर्वतमधिवसन्तस्ते
युधिष्ठिरादयो बहुधा तत्तन्निवातकवचकाळकेयादिराक्षसगणसंहारद्वारेण नष्टम-
लमभुतयेन्द्रस्य भुजे शस्त्रविद्यापराङ्मुखतामवस्थापितवतोऽङ्गुनस्य सहमेन परा-
मानन्दकोटिमासवन्त इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

ज्वापुरप्रच्छाते राक्षसैर्लोकं नारे जानं पर निग्नद्रवीमूत वस हिमाच्छ पर वास
करकेवाटे युधिष्ठिर प्रवृत्तं कुरवोरगण-निवात-कवच-काळकेन प्रवृत्तिं शत्रुभोजो कथा-
क्षेप करके निम्ने इन्द्रके बाह्वो शस्त्रविद्यापराङ्मुख कर दिया है, जिम्ने इन्द्रके समी
शत्रुभोजो संहार करके इन्द्रको शस्त्रप्रयोग करनेकी आवश्यकतासे मुक्त कर दिया है—
येते अङ्गुनको सहनि-पुनः प्राप्ति-से आनन्दित हुए ॥ ४४ ॥

तमनुक्रममापितेरायुद्धं स बहुकृत्य चलाचलेन मूर्ध्ना ।

अनुजैर्नृपतिः समं हिमाद्रेर्न्यवृत्तद्वैतवनं नितान्तहृष्टः ॥ ४५ ॥

अनुक्रमेण । सः नृपतिः युधिष्ठिरः अनुक्रमम् क्रमननुसृत्य नापितं कथित-
मोगयुद्धं शिवेन सह स्वस्य युद्धवृत्तम् येन तं तथोक्तमङ्गुनम् चलाचलेन कम्पितेन
मूर्ध्ना शिरसा बहुकृत्य अभिनन्द्य प्रशस्य नितान्तहृष्टः अतिमुदितः सन् अनुजैः
प्रावृत्तिः समम् सह हिमाद्रेः हिमालयात् द्वैतवनं तदाख्यं प्रागव्युपिनं तपोवनं
प्रति न्यवृत्तम् निवर्ततेस्म । ईदृशेन सह स्वयुद्धस्य वृत्तं क्रमशो नापमागमर्जुनं शिर-
कम्पनद्वारा प्रगत्यार्जुनादिभिः स्वप्रावृत्तिः समं नृपतिर्हिमाद्रिं विहाय द्वैतवनं
पुनरागत इत्यर्थः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ४५ ॥

इसके बाद अङ्गुनसे जब क्रमपूर्वक महादेवके साथ हुए अपने मन्त्रान्दोषात करी,
तब युधिष्ठिने फिर हिलाकर वनकी तारीफ की और अति प्रसन्न हुए, फिर अपने छोटे
भार्ये नाम आदिके साथ वस हिमाद्रिसे द्वैतवन समान नोडनको लौट आये ॥ ४५ ॥

नरेन्द्रपुत्राः सह याज्ञसेन्या न केवलं तत्र तपोवनानाम् ।

नेत्राणि जुहुर्नियमैः कृशाङ्गा नेदीयसीनां वनवीर्यां च ॥ ४६ ॥

नरेन्द्रपुत्रा इति । नरेन्द्रपुत्राः राजसुता युधिष्ठिरादयः याज्ञसेन्या द्रौपद्या सह
नियमैः व्रतोपवासादिभिः कृशाङ्गाः दुर्बलदेहाः मन्तः तत्र द्वैतवने केवलं तपो-
वनानां तपस्यानिरतानाम् सुनीनान् एव नेत्राणि न जहः न आकृष्टवन्तः कथ-

मिमे सुकुमारवपुषोऽपीदृशानि कष्टसाध्यानि व्रतान्याचरन्तीति विस्मयेन लोकान
नयनान्यमूनपश्यन्, परं नेदीयसीनां समीपस्थितानां वनवीरश्याम् वनस्थलता
नाम् अपि नेत्राणि मूलानि जहः आकृष्टवन्तः । एतान्कठिनं तपस्यतो दृष्ट्वा मुनये
विस्मयेनैतानपश्यन्, एते च लतामूलन्याहृत्याभुञ्जतेति वक्तव्यांशः । 'नेत्रं नाढ्यं
तरोर्मूले लोचने वसनेऽपि च' इति विश्वः ॥ ४६ ॥

द्रौपदीके साथ कठोर तपस्यामें निरत रहनेवाले युधिष्ठिर आदि राजपुत्र दुर्बल शरीर
होकर केवल द्वैतवनके तपस्वियोंके ही नेत्र नहीं आकृष्ट करते थे, वे वहाँ समीपमें मिलने
वाले लताओंके मूल भी उखाड़कर लाया करते थे ॥ ४६ ॥

तदनु स खलु मानी सर्वसाम्राज्यलक्ष्मीं

प्रचिकटयिपुरेपां प्राप्तकाश्योंव्रतीनाम् ।

कुरुनृपतितनूजो घोषयात्रापदेशा-

दभजत बलसंघैरावृतस्तं वनान्तम् ॥ ४७ ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तरम् मानी अभिमानयुक्तः सः कुरुनृपतितनूजो धृ-
राष्ट्रपुत्रः दुर्योधनः प्राप्तकाश्योंव्रतीनाम् पराङ्गाष्टां प्राप्तवताम् एषाम् युधिष्ठिरा-
दीनां (पुरतः) सर्वसाम्राज्यलक्ष्मीम् एकाधिपत्यसम्पदम् प्रचिकटयिषुः प्रकाश-
यितुं कामयमानः मन बलासहैः सैन्यसमुदयैरावृतः सन् घोषयात्रापदेशात्—निज-
गोकुलदर्शनयात्राच्छ्रुत्वा तं युधिष्ठिराद्यधुपितं वनान्तं वनप्रान्तं द्वैतवनम् अभ-
जत आगतवान् । एवं तपस्यत्सु तेषु कदाचिद्दुर्योधनः स्ववैभवं दर्शयित्वा विजि-
तानामेषां धैर्यं ध्वंसयितुम् ससैन्यो घोषयात्राच्छ्रुत्वेन द्वैतवनमागत इति भावः ।
मालिनीवृत्तम् ॥ ४७ ॥

इसके बाद मानी दुर्योधनने सोचा कि दरिद्रताभी पराङ्गाष्टा पर पहुँचे हुए इन युधि-
ष्ठिर आदि राजपुत्रोंको अपनी एकाधिपत्य सम्पत्तिका दर्शन कराया जाय, जिससे उनके
मनमें ग्लानि हो, ऐसा सोचकर दुर्योधनने सेनाओंको साथ लिया और घोषयात्रा-अपने
पशुधनको देखनेके लिये प्रस्थान-के छलसे उस द्वैतवनमें आ गया, जहाँ वह नपन्या
किया करते थे ॥ ४७ ॥

कर्णानिलैस्तत्र करिप्रजानां चलत्सु सर्वेषु चमूरजःसु ।

रजस्तु चित्ताश्रितमस्य राज्ञो बलादिवाचञ्चलमेव तस्थौ ॥ ४८ ॥

कर्णानिलैरिति । तत्र द्वैतवने करिप्रजानाम् सैन्यगजसमूहानाम् कर्णानिलैः कर्ण-
चालनोत्थितैर्वायुभिः सर्वेषु समस्तेषु चमूरजस्तु सैन्योद्धतेषु धूलीपटलेषु चलत्सु
अपसरत्सु सत्स्वपि अस्य राज्ञो दुर्योधनस्य चित्ताश्रितम् अन्तःकरणवर्तिरजः
रजोगुणस्तु बलादिव राजाश्रयसामर्थ्यवशादिव अचञ्चलम् स्थिरं यथावस्थमेव

तस्यै । तत्र सैन्योत्थापितानि रजोसि गजकर्णवायुभिरपसरन्त्यपि, परं दुर्योधनस्य रजोगुणकृतं हृदयमालिन्त्यं तु तत्रापि वने न न्यवर्ततेति भावः ॥ ४८ ॥

एतद् दैतवनम् हाथियोंके कानकी वायुके चलनेसे सेना द्वारा उड़ाई गई रजतो शान्त हो गई परन्तु दुर्योधनके हृदयका रज-रजोगुण,मालिन्य-बलपूर्वक वही बना रहा, उसमें किसी प्रकारकी कमी नहीं हुई ॥ ४८ ॥

तत्र रज्जुनहनस्य भाविनः स्थानसूचनकृती इवाङ्गदे ।

धारयन्भुजयुगेन कौरवः सैनिकान्स विवभाज पङ्क्तिशः ॥ ४९ ॥

तत्र रज्जुनहनस्येति । तत्र दैतवने भाविनः गन्धर्वः सह युद्धे भविष्यतः रज्जु-नहनस्य रज्जुकृतवन्धनस्य स्थानसूचनकृती इदमेव स्थानं रज्जुभिर्वन्धनस्योपयुक्त-मिति स्वनिवेगेन प्रदर्शयन्ती इव अङ्गदे केयूरनामके भूषणे भुजयुगेन बाहुद्वयेन धारयन् सः कौरवः दुर्योधनः सैनिकान् स्वसेनाः पङ्क्तिशो विवभाज विभक्तान् कृत-वान् वर्गोच्चार । दुर्योधनयुते अङ्गदे गन्धर्वद्वारा करिष्यमाणस्य रज्जुसंयमनस्य स्थानं सूचयन्ती इव प्रतीयतेस्म, ते तथामूले अङ्गदे भुजाभ्यां दधानो दुर्योधनः स्वसेनां वर्गशो विभज्यास्थापयदित्यर्थः ॥ ४९ ॥

गन्धर्वोंके साथ युद्धमें होनेवाले रज्जुवन्धनके स्थानोंको निर्दिष्ट करनेवाले केयूरोंको दोनों हाथोंमें धारण किये हुए दुर्योधनने उस तपोवनमें अपनी सारी सेनाको वर्गीकृत करके बाँट दिया, एक ओर केवल रथी, दूसरी ओर केवल हाथी, तीसरी ओर केवल पदाति इस तरह व्यवस्थित रूपमें सेनाका विभाग कर दिया ॥ ४९ ॥

अभ्रंलिहस्य वटभूमिरुहस्तलेऽसौ

स्थित्वाऽशृणोत्तदनु वैणिकगीतिरीतिम् ।

संगीतभङ्गिरसिकं सह बन्धुवर्गै-

राकारयन्निव मुराधिपगायकेन्द्रम् ॥ ५० ॥

अभ्रंलिहन्वेति । तदनु विभज्य सेनासन्निवेशात् परतः असौ दुर्योधनः बन्धु-वर्गैः स्वभ्रातृसुहृद्भिः सह अभ्रंलिहस्य उद्यतयाऽऽकाशचुम्बिनः वटभूमिरुहः वट-वृक्षस्य तलेऽधोदेशे स्थित्वा सङ्गीतभङ्गिरसिकम् गानविशेषेषु प्रवीणम् मुराधि-पगायकेन्द्रम् इन्द्रस्य गायकमुख्यं चित्रमेतन्नाम गन्धर्वम् आकारयन्निव आह्वय-न्निव वैणिकगीतिरीतिम् वीणावादकानां सङ्गीतभङ्गिम् अशृणोत् आकर्णयामास । यथाविभागं सेना अवस्थाप्य स दुर्योधनः सवन्धुगणस्तत्रोन्नतस्य वटनरोधोदेशे स्ववैणिकैः क्रियमाणं गीतमशृणोन्मन्ये गीतविद्याविशारदमिन्द्रस्य मुख्यं गायकं चित्रसेनन्नाम गन्धर्वराजमाकारयतीवेति भावः ॥ ५० ॥

यथाकन सेनाका विभाग करके अपने बन्धुबान्धवोंसे पुनः दुर्योधनने उन वटान् आकाशरक्षी वटवृक्षके नीचे अपने वीणावादकों द्वारा प्रस्तुत संगीत सुनना प्रारम्भ

किया, ऐसा लगता था मानों वह दुर्योधन उस सङ्गीतध्वनि द्वारा सङ्गीतविद्याविशारद
शुद्धके मुख्य गायक चित्रसेन नामक गन्धर्वको पुकार रहा हो ॥ ५० ॥

तावत्तस्य धार्तराष्ट्रस्य चेष्टितरौच्यं निरीच्य नितरां क्रुधान्धः सुधा-
न्धपतिनिदेशेन वनावनिदेशेऽवतीर्णस्तूर्णं विधृतकृपाणवाणचापकलाप-
तनुत्रसेनश्चित्रसेनश्चिरंलुपितस्तरलुश्चमूर्ततमिव चमूममं निवार्य क्षे-
लया लोलयांचक्रे ॥

तावदिति । तावत् यावद् दुर्योधनो गीतमाकर्णयति तावता कालेन तस्य धार्त-
राष्ट्रस्य दुर्योधनस्य चेष्टितरौच्यम् पाण्डवानामग्रे स्वसाम्राज्यसम्पदः प्रदर्शनेन
तेन्यो लज्जेप्यादिभावप्रदानात्मनः चेष्टितस्य व्यापारस्य रौच्यम् पारुष्यम् नि-
रीच्य ध्यात्वा नितरां क्रुधान्धः अत्यन्तकुपितः सुधान्धसां देवानाम् पत्युरिन्द्रस्य
निदेशेनाज्ञया वनावनिदेशे तत्र वनमुवि अवतीर्ण आगतः तूर्णम् अतिशीघ्रम् यथा
तथा विद्युतानि गृहीताणि-कृपाणाः खट्वः, वाणाः चापाः कलापाः तूणीराः, तनुत्राणि
कवचानि चैतानि यथा सा तूर्णं विद्युत्कृपाणवाणचापकलापतनुत्रा तादृशी सेना
यस्य सः तयोक्तः चित्रसेनो नाम गन्धर्वराजः चिरलुपितः बहोः कालादनधिगताहार-
स्तरलुः नृगादनो हिंस्रजन्तुनेदः चमूर्ततम इव नृगसमूहम् इव अमूमं दुर्योधनसम्ब-
न्धिनीं चमूं सेनाम् निवार्य अस्तव्यस्तां कृत्वा क्षेलया सिंहनादेन लोलयांचक्रे
चञ्चलीकृतवान् । 'तरलुस्तु नृगादनः' इति व्याघ्रविशेषपर्यायं विश्वः । यावदसौ
गीतान्याकर्णयति तावत्तदीयं वैभवप्रदर्शनद्वारा मानसव्यथाप्रदानात्मकं पारुष्यं
विनाम्य कुपितेनेन्द्रेणादिष्टः सज्जीभूतसैन्यानुयातश्चित्रसेनो नाम गन्धर्वस्तदीयां
समस्तां चमूं तरलुर्नृगयूयमिव स्वनादेनास्तव्यस्तां चक्रु इत्यर्थः ॥

वव नक दुर्योधन गीत सुन रहा था उसी समय उसका चेष्टा-वैभवप्रदर्शन द्वारा
वनवासी लुपिष्ठिरादिके दुर्योधको कुछ देना-की कठोरता देखकर अमृतभोजी देवोंको
आफले आये हुए एवं क्रोधान्ध चित्रसेनने—जिसकी सेना तलवार, बाण, तूनीर, कवच
आदिले सज्ज थी, अचिन्त उस वनभूमिमें आकर दुर्योधनको सेनाको अस्तव्यस्त करके
उपने सिंहादने चटपट बना दिया, जैसे तरलुनामक नृगभक्षी जानवर नृगयूयको अपने
गर्जनसे नितरविजय कर दिया करता है ॥

भट्टेषु धावत्सु भयेन कर्णः क्रुधा हस्तकुञ्जरमञ्जुचारः ।

केरण विस्फारितकालपृष्ठो जगाम शत्रुं जगदेकवीरः ॥ ५१ ॥

भट्टेष्विति । कुञ्जरमञ्जुचारः गज इव मनोज्ञगमनः, जगदेकवीरः भुवि मुख्यशूरः,

१. 'अन्ध' । २. 'अवतीर्णम्' । ३. 'अवतीर्णो विधृत' । ४. 'चिरन्' ।
५. 'चिरं लुपित' । ६. 'क्षेलया' इति पा० ।

कर्णः भटेपु कौरवसैनिकेषु भयेन धावत्सु पलायमानेषु सत्सु हसन् प्रतापदेव भवतां वीर्यमिति परिहसन् करेण स्वहस्तेन विस्फारितम् दङ्कारितं कालवृष्टं नाम स्वधनु-
र्येन तथोक्तः सन् क्रुधा सैन्यमथनभवेन कोपेन शत्रुं गन्धर्वं चित्रसेनम् जगाम
प्राप ॥ ५१ ॥

जब दुर्योधनकी सेना भयसे श्वर उधर भागने लगी तब गजवी तरह मन्द गतिसे
चलने वाला, संसारप्रयित शूर, 'आप लोगोंकी बहादुरी इतनी ही है?' इस प्रकार
भागने वाले सैनिकोंका परिहास करता हुआ और अपने कालवृष्ट नामक धनुषको
दंकारित करता हुआ कर्ण कुपित होकर विरोधी चित्रसेनके सामने आया ॥ ५१ ॥

स्वसमाननाम्न्यवयवे नटद्गुणाद्वनुपश्च्युतैः स युधि देवगायिनाम् ।

अतिरक्ततां गलतलैकवर्तिनीमखिले वपुष्यपि चकार सायकैः ॥ ५२ ॥

स्वसमानेति । सः कर्णः स्वसमाननाम्निः स्वाभिधानसदृशाभिधाने कर्णे नाम
अवयवे गात्रैकदेशे नटद्गुणात् नृत्यत्प्रत्यक्षात् चाणग्रहणमोक्षयोश्चलन्मौर्वीकादि-
त्यर्थः धनुषः स्त्रीयात्कालवृष्टनामकात्कार्मुकात् च्युतैः निर्गतैः सायकैः बाणैः युधि
युद्धे देवगायिनाम् गन्धर्वाणां गलतले कण्ठदेशमात्रे एकवर्तिनीम् स्थितिमतीं
वर्तमानाम् अतिरक्तताम् सुस्वरताम् अखिले वपुषि समस्ते कायेऽपि चकारेति
आश्चर्यम्, एकत्रभागे स्थिताया रक्ततायाः सर्वत्र प्रापणमाश्चर्यम्, धनुषश्च्युतैः
बाणैः विद्वानि सर्वाणि गात्राणि रक्ताक्तानि सन्ति, मन्ये स कण्ठमात्रवर्तिनीमति-
रक्ततां सर्वेष्वप्यङ्गेषु सञ्चारितवानिति भावः ॥ ५२ ॥

कर्णेने अपने समान नाम वाले अवयव-कान-में नाच रहा है गुण-प्रत्यक्षा-जिसका
ऐसे अपने धनुषसे निकले हुए बाणोंके द्वारा युद्धमें गन्धर्वोंके कण्ठमात्रमें रहनेवाली
अतिरक्तता-सुस्वरताको-उनके सारे शरीरमें सञ्चारित कर दिया, जो रक्तता केवल
कण्ठमें थी वही रक्तता-शोणित व्याप्तता-उनके सभी अङ्गोंमें फैल गई अश्चर्य है ॥ ५२ ॥

गगने शिरश्चलयतः श्रवोऽब्रलाद्रलितापि दूरभवतंसमञ्जरी ।

पुनरुन्नमद्भिरपुपक्षवायुभिः पुरतोऽभवत्कलहभोजिनो मुनेः ॥ ५३ ॥

गगन इति । गगने आकाशे शिरः चलयतः युद्धशलाघया स्वं शिरः कम्पयतः
कलहभोजिनः कलहप्रियस्य मुनेः नारदस्य श्रवोऽब्रलात् कर्णाग्रभागात् दूरं गलि-
ता पतिता अपि अवतंसमञ्जरी भूषणीभूता मन्दारादिवृक्षपुष्पमञ्जरी उन्नमद्भिः ऊर्ध्व-
गामिभिः इप्सूणां कर्णबाणानाम् पक्षवायुभिः पक्षपवनैः पुनः पुरतः कर्णयोरग्रेऽभ-
वत् । या कर्णमञ्जरी युद्धप्रशंसायां शिरः कम्पयतो नारदस्य कर्णाच्च्युता सार्ध-
गामिनः कर्णबाणस्य पक्षवातेन प्रेरिता सती भूयोऽपि नारदस्य कर्णे निविष्टेति
भावः ॥ ५३ ॥

कर्मके युद्धकौशल्या प्रशंसामें तिर कौनसेवाले कलहप्रेमा नारद मुनिके कानमें
सूषणरूपसे लटकनेवाली जो मछली गिर पड़ी थी, वह मछली ऊर्ध्वगामी कर्मवागके
पक्षवक्त्रसे प्रेरित होकर क्लिप्ते अग्ने पुगने स्थान-नारदके कर्णदेशमें पहुँच गई ॥ ५३ ॥

हस्तैः प्रवीणैरखिलेऽपि कर्णे सुधां विमुञ्चन्सुरगायिवर्गः ।

अयुक्तेतत्पुनरत्र कर्णे विपाठवर्षे विससर्ज घोरम् ॥ ५४ ॥

इत्येति । सुरगायिवर्गः गन्धर्वगणः प्रवीणैः प्रकृष्टवीणायुक्तैः हस्तैः स्वीयैः
पाणिभिः अखिले सकलेऽपि लोकानां कर्णे सुधाम् विमुञ्चन् अमृतं वर्षन् अपि अत्र
कर्णे लस्तिन् युध्यमाने रावेये नाम कर्णे प्रवीणैः युद्धद्वैतैः हस्तैः स्वकरैः घोरं भयद्वरं
विपाठवर्षम् दीर्घाकारवागवृष्टिम् विससर्ज चकार पुनर् पुनरयुक्तम् अनुवितम्,
सर्वत्रामृतदायिनोऽत्र वागप्रदनाऽयुक्तेति भावः । लोकानां कर्णेष्वमृतदायिनोऽपि
गन्धर्वाः कर्णे कटोरान् वागान्वयसृजन्ति तारव्यम् ॥ ५३ ॥

अग्ने नरद वीणयुक्त हाथों वाग जो गन्धर्वगण समस्त लोकके कर्णमें अमृतकी
वर्षा-नदुर स्वरवृष्टि-विया करते हैं, आश्चर्यकी बात है कि वही गन्धर्वगण अग्ने
युद्धद्वैत हाथोंसे इन कर्णोंके ऊपर मयङ्ग दीर्घ वागोंका वर्षण कर रहे थे ॥ ५४ ॥

तदनु विश्वातिशायिनो विश्वावसुकुमारस्य शरगणेन सह जवकृते
कृतपणवन्ध इव धावन्ति रावेये कन्दत्सु कुरुवृन्देऽपु च सर्वेऽपि गर्वेण
गन्धर्वभटाः सुयोधनमायोधनवैरणीमध्यभाजं रश्मिभिरवव्रथ्य गर्जन्तो
रभसवर्जं निर्जरपथमनैवुः ॥

इत्येति । तदनु तदनन्तरं विश्वातिशायिनः सर्वधनुर्वरातिक्रमिणः विश्वामु-
कुमारस्य विश्वावसुनामकगन्धर्वपुत्रस्य चित्रमेतस्य शरगणेन वागवर्षेण सह जव-
कृते वेगार्थं वेगवत्तया धावनविषये कृतपणवन्धे को वेगेन पलायन इति वद्वस्पर्ध
इव रावेये कर्णे धावन्ति द्रुतं पलायमाने सति कुरुवृन्देऽपु अन्येषु च कीरवेषु भीति-
वशाद् कन्दत्सु रोदनपरिषु सन्तु सर्वेऽपि गन्धर्वभटाः गन्धर्वयोधाः गर्वेण युद्धद्वेपेण
आयोधनधरणीमध्यभाजं रणाङ्गमध्यगतं सुयोधनं रश्मिभिः रज्जुभिः अवव्रथ्य
नयन्त्य गर्जन्तः चित्रयं घोषयन्तः रभसवर्जं वेगं विना मन्दं मन्दं निर्जरपथम्
आनामदेन प्रति अनेषु नीतवन्तः । मन्दं नयनं तथाभूतस्य तस्य दुविठिरादि-
दर्शनपथावनान्गाद ।

इसके बाद सभी धनुर्वीरों ने विश्वामुके चित्रमेत नामके शरगणोंके साथ जव-
कृते (वेगार्थ) वेगवत्तया धावनविषये कृतपणवन्धे (को वेगेन पलायन इति वद्वस्पर्ध)

१. 'विश्वामुकीरुः' 'विपाठवर्षम्' ।

२. 'कुरुवृन्देऽपु सर्वेऽपि' ।

३. 'अवव्रथ' ।

४. 'मन्दं मन्दं' इति पाठः ।

भागने लगे, और दूसरे सभी कौरव गण मयके बारे रोने लगे, तब सभी गन्धर्व योद्धा गण युद्ध क्षेत्रमें दर्पते तनकर खड़े हुए दुर्योधनको रस्तीसे बाँधकर गरजते हुए धीरे धीरे आकाशकी ओर ले चले धीरे धीरे ले जानेका अभिप्राय यह था कि इस दुष्टको अपनी करनीका फल दिया जा रहा है यह बात युधिष्ठिर मादि भी देख ल ॥

नयत्स्वमुं वैरिषु नाकमार्गं विपादभाजां विपिने कुरुणाम् ।

तत्तादृशि व्रीडभरेऽपि तेषामुत्तानभावं न जहुर्युस्त्वानि ॥ ५५ ॥

नयत्स्वमुमेति । वैरिषु शत्रुषु गन्धर्वेषु अमुं दुर्योधनं नाकमार्गं स्वर्गवत्सं आकाशदेशं प्रति नयत्सु आकर्षत्सु सत्सु विपिने तत्र द्वैतवने विपादभाजाम् दुःस्वमनुभवताम् तेषां कुरुणाम् कौरवाणां मुखानि वदनानि तत्तादृशि असामान्ये महति व्रीडभरे लज्जातिशये सत्यपि उत्तानभावम् ऊर्ध्वदर्शित्वम् न जहुः न मुमुक्षुः । दुर्योधनवन्दनेन दुःस्वमनुभवन्तो लज्जमावाश्चापि कौरवा नीयमानस्य दुर्योधनस्यावलोकनार्थं मुखमुन्नमय्याकाशं परयन्तस्तस्थुरित्यर्थः । अत्र मुखनमनकारणीभूतलज्जातिशयसत्त्वेऽपि मुखनमनाभावस्य घर्णनात् विशेषोक्तिरलङ्कारः ॥ ५५ ॥

शत्रुभूत गन्धर्वगण जब दुर्योधनको आकाशकी ओर लिये जा रहे थे उस समय द्वैतवनमें रहने वाले कौरवके मुख उस तरहकी असाधारण लज्जाके होते रहने पर भी अपने मुखको अधोमुख नहीं कर सके । उनके मुख ऊर्ध्वदर्शी ही बने रहे—जाते हुए दुर्योधनको देखनेके लिए वे सभी ऊपरकी ओर ही देखते रहे ॥ ५५ ॥

तस्यान्तःपुरसुभ्रुवो विगलितैर्वाष्पाम्बुभिः पङ्क्ति

मार्गे मन्दितवेगपादगतयो वक्षःस्खलत्पाणयः ।

आजग्मुस्तमजातशत्रुमजहत्कारुण्यमद्भिर्द्वये

कुर्वन्त्यो नमितं ह्रियैव पुरतो दत्तार्धसाहं शिरः ॥ ५६ ॥

तस्यान्तःपुरेति । विगलितैः व्युतैः वाष्पाम्बुभिः अश्रुजलैः पङ्क्ति पांसूदकयोः गवशात् कर्दमवति मार्गे वनपथे मन्दितवेगपादगतयो मन्दीकृतवेगचरणतंचाराः मन्दं चलन्त्यः वक्षःस्खलत्पाणयः दुःखातिरेकात् सोरस्ताडनं क्रन्दन्त्यः तस्य दुर्योधनस्य अन्तःपुरसुभ्रुवः अवरोधसुन्दर्यः अजातशत्रुम् कस्यापि विषयेऽनुत्पन्न-शास्त्रवत् अजहत्कारुण्यम् सर्वस्मिन्नपि दयमानमानसम् तम् युधिष्ठिरम् हया लज्जया एव पुरतः पूर्वतः दत्तार्धसाहं नमनविषये कृतसाहायकं लज्जया स्वतो अग्र-वपि शिरः अद्भिर्द्वये युधिष्ठिरस्य चरणयुगले नमितं कुर्वत्यः नमयन्त्यः सत्य आ-जरमुः शरणमुपाययुः । स्वतो मन्दगतयोऽपि रोदनानुद्बुद्धता जलराशिना पङ्क्ति पथि मन्दं चलन्त्य सोरस्ताडनं रुदत्यश्च दुर्योधनस्त्रियः कदाचिदप्यमुक्तदयं तं युधि-

हिरं शरणं प्रपञ्चास्तासां शिरांसि च भर्तृमोचनार्थं शत्रुं शरणीकुर्नह इति छम्जयैव नमितान्यपि ताः प्रणामाय पुनरनमयन्निति भावः ॥ ५६ ॥

गिरते हुए मधुञ्जये पङ्कभूत वस वन मार्गमें और मन्द पट गई है चाट जिनकी ऐसी एवं छातीपर गिर रहे हैं हाथ दिनके ऐसी अर्थात् छाती पीटकर रोती हुई दुर्योधनको बन्धुपुरमें रहनेवालों सुन्दरियोने अज्ञात शत्रु तथा कमीनी दयाका त्याग नहीं करने वाले वस धर्मराजके पास आकर उनके चरणोंमें अपने शीश झुकाये, जो गिर लम्बासे पड़ेही जाये अंशमें झुकचुकं थे, झुकनेमें जिनकी लज्जाने आधी सहायता पड़ेही करदी थी ॥ ५६ ॥

सगद्गदमेवमभिदधुश्च,—

सगद्गदमिति । (ताः सुयोधनस्त्रियः) सगद्गदम् दुःस्तेन स्वल्द्वर्णं यथा स्यात्तथा एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण अभिदधुः कञ्चुः च, धर्मराजं विज्ञापयामासुश्चेत्यर्थः । दुर्योधनश्च स्त्रियोने ते ते कर गद्गद स्वरमे धर्मराजसे दत्त प्रकार निवेदन भी किया ।

संद्रुं तव पादमूलमधुना सर्वैः समं वन्धुभि-

र्देव ! भ्रातरमागतं वनतले लेशेन हेतोर्विना ।

पापः कश्चन गायको दिविपदां हा हन्त वदध्वा दृढं

नःशङ्करूपवीणितो निजभटैरभ्रं नयत्युच्चैः ॥ ५७ ॥

सन्द्रष्टुमिति ! देव, अधुना अद्य तव पादमूलं चरणयुगलं सन्द्रष्टुम् अवलोकयितुम् वन्धुभिः स्वभ्रातृपत्न्यादिभिः समम् सह आगतं भ्रातरं तवानुजन्मानम् दुर्योधनं वनतले वनमुवि पापः दुराचारः कश्चन कोऽपि दिविपदां देवानां गायको गन्धर्वश्चित्रसेनः हेतोर्लेशेन विना विदेव स्वल्पमप्यपराधं, हा हन्त ! दृढं वदध्वा रज्जुभिः संयम्य निःशङ्कैः अभयैर्निजभटैः स्वयोधैः स्वैर्जनैः दृढकैः गभीरं यथा तथा उपवीणितः वीणावादनेन स्तूयमानः सन् अन्नम् आकाशदेशं नयति कर्पति । अद्य तव भ्राता दुर्योधनस्वभ्रातृपादमूलमवलोकयितुं सवन्धुबान्धवो वन-निदमागतः, कारणलेशमपि विनैव तमयं देवगायको रज्जुसंयमितं कृत्वा दिवं नयति, तद्भराश्च तं गन्धर्वं वीणयोपगायन्ति, ते निःशङ्काश्चरन्तीति परमं नः कष्टमुपस्थितं तस्मायस्त्विति भावः ॥ ५७ ॥

महाशाल, आरके मारि दुर्योधन अपने दन्धुओंके साथ आपके चरणोंके दर्शनार्थ दत्त वङ्कटमें आये, दिना कुछ कारणके लहे ओर पानी गन्धर्व कसकर बांधकर लिये जारहा है, वह गन्धर्व निर्भय भावसे आकाश की ओर जारहा है, वसके बोझ गग कीना बजा कर वसकी स्तुति कर रहे हैं ॥ ५७ ॥

तदद्य नः कण्ठमुवि स्तुपाणां तवैव पादं शरणं गतानाम् ।

‘वास्तव्यतां मङ्गलसूत्रिकायाः प्रसीद दातुं प्रथमानकीर्त्ति ! ॥ ५८ ॥

नदवेति । तत् तस्मात् हे प्रथमानकीर्त्ति, वर्धमानयशोराशे, महाराज युधिष्ठिर, तवैव केवलस्य तव पादं चरणमूलं शरणं गतानाम् स्वामेव शरणं प्रपन्नानाम् स्तुषाणां भ्रातृजायानाम् नः अस्माकं कण्ठभुवि गलवेशे मङ्गलसूत्रिकायाः सधवा-
स्वचिह्नभूतस्य मङ्गलसूत्रस्य वास्तव्यताम् निवासं दातुं कल्पयितुं प्रसीद वयस्व ।
यतोऽस्माकं स्वामी शत्रुणा नीयतेऽतः प्रार्थयामहे यदस्माकं स्वामिनं मोचयित्वाऽ
स्माकं सधवाभावं रक्षेति भावः ॥ ५८ ॥

हे वर्धमान यश वाले महाराज युधिष्ठिर, हमारे पतिको शत्रु बाधकर लिये जा रहे हैं, इस लिये हम आपको बहुत आपकी शरणागत हुई हैं आप कृपा करके ऐसा उपाय कर दें जिससे हमारे कण्ठ में मङ्गलसूत्र रूप सधवाचिह्नकावास कायम रहे, ऐसा उपाय कर दें जिससे हम सदा रहें, हमारे पतिकी रक्षा करके हमें विधवा होनेसे बचा लें ॥ ५८ ॥

इति ताभिर्दीनभावं पुरोधाय निवेदितस्य राज्ञो निदेशेन निर्गत्य सत्वरमनुधावतां भ्रूदण्डमिव कोदण्डमपि कोपेन कुटिलीकुर्वतां भीमप्र-
भृतीनां द्वेलितविस्फाराभ्यां तत्क्षणं वियदखिलं विकस्वरनिजगुणमा-
सीत् ॥

इति ताभिरिति । इति एवं प्रकारेण दीनभावं दैन्यं पुरोधाय अग्रे कृत्वा दैन्यं प्रकाशय निवेदितस्य प्रार्थितस्य भ्रातृमागृहीतस्य राज्ञो युधिष्ठिरस्य निदेशेन आज्ञया निर्गत्य आश्रमाद् बहिर्भूय सत्वरं वेगेन अनुधावताम् गन्धर्वाननुसरताम् कोपेन क्रोधवशेन भ्रूदण्डम् भ्रूवल्लीम् इव कोदण्डम् चापम् अपि कुटिलीकुर्वताम् नमय-
ताम् भीमप्रभृतीनाम् भीमार्जुननकुलसहदेवानाम् पाण्डवानां द्वेलितविस्फाराभ्यां सिंहनादचापनादाभ्याम् तत्क्षणं तदा अखिल समग्रं वयत् नभः विकस्वरनिजगुणम् उद्भूतस्वीयशब्दरूपगुणम् सुखरितम् आसीत् । आकाशस्य शब्द एव विशेषगुण इति स्वगुणशब्देन तस्यैव ग्रहणम् ॥

इस प्रकार दानता प्रदर्शित करके प्रार्थित होनेवाले धर्मराजको आज्ञा प्राप्त करके आश्रमसे निकलकर वेगसे हठापराध गन्धर्वोंका अनुसरण करनेवाले भीम आदिने क्रोधसे अपनी भवोंको बक्र बनाया और उसी तरह अपने धनुषोंको भी बक्र बनाया, उस समय उनके सिंहनाद तथा चापशोषसे सारा आकाश सुन्नरित हो उठा, आकाशने अपने गुण शब्दको प्रकाशित कर दिया ॥

अर्जुनस्त्वेवमुवाच,—

अजुन इति । अर्जुनस्मृतृतीयपार्थस्तु एवम् वक्ष्यमाणं वचनमुवाच उक्तवान् ।

अर्जुनने इत प्रकारसे गन्धर्वोंको ललकार कर कहा—

क गायका ! यूयमुपात्तवीणाः क चापधुर्याः कुरुवंशभूपाः ।

अहो रणे चापलभीदृशं वः स्वमूलकं वा परमूलकं वा ॥ ५६ ॥

क गायका इति । उपात्तवीणाः आजन्मनो वीणावादनपराः गायकाः गन्धर्वाः यूयम् क्व ? चापधुर्याः धनुर्विद्यानिष्णाताः कुरुवंशभूपाः कौरववृत्तयो क्व क्व ? नात्माभिः सह भवतां युद्धं युज्यत इत्यर्थः । अहो आश्चर्यम्, रणे युद्धे ईदृशं वर्तमानप्रकारं वश्चापलम् युष्माकं दृष्टत्वम् स्वमूलकम् आत्मविचारमयं परमूलकं वा परप्रतारणाप्रमयं वा ? इति व्रूतेत्यर्थः । युद्धविरतानां गानमात्ररसिकानां भवतां गन्धर्वाणां युद्धप्रवृत्तिः कथं जातेत्याश्चर्यमिति भावः ॥ ५९ ॥

वीणा बजाने वाले गन्धर्व आप लोग कहाँ ? और कहाँ चाप पर जीवन देने वाले वशादुर कौरवगण ? आप गन्धर्वोंने जो यह युद्धमें चपलता दिखलाई है क्या यह आप लोगोंकी बुद्धि की करामात है या किसी और आदमीकी बुद्धि की करामात है ? अर्थात् आप लोग अपनी मर्जीसे लड़ने चले थे या किसी और ने आपको लड़नेमें प्रवृत्त कराया था ? ॥ ५९ ॥

वृषाङ्कमौलेर्व्रणचिह्नदायी वने जर्जनोऽस्मिन्वसतीति वार्ता ।

पपात कर्णे भवतां न किंस्विद्यदीदृशं साहसमातनुध्वे ॥ ६० ॥

वृषाङ्केति । वृषाङ्कस्य शिवस्य मौलेः शिरसः व्रणचिह्नदायी गाण्डीवप्रहारक्षतचिह्नप्रदः शिवस्यापि शिरसि प्रहृत्तां जनोऽर्जुनलक्ष्णो लोकेऽस्मिन् वने वसति इति वार्ता कथा किंस्विद् किं भवतां कर्णे श्रवणे न पपात न गता, यदीदृशं कौरवबन्धनरूपं साहसम् घाट्यम् आतनुध्वे कुरुध्वे । किं भवन्तो महादेवादपि रणेऽयिम्यतोऽर्जुनस्याप्रवने वासं नाकर्णितवन्तो येनैतादृशं कुरुवंशिवन्धनारम्भकं दृष्टत्वं कर्तुं प्रवृत्ता यूयमित्यर्थः ॥ ६० ॥

महादेवके शिर पर गाण्डीवसे प्रहार करके दावका चिह्न प्रदान करने वाला अर्जुन इत वनमें रहा करता है यह बात क्या आप लोगोंने नहीं सुनी थी कि इत तरहका साहस-कौरवोंके साथ युद्ध-उनका बंधन आदिकी दृष्टता करने लगे हैं ॥ ६० ॥

भ्राताधुनासौ न विस्मृज्यते चेत्तथात्र संनह्यतु गाण्डिवो मे ।

यथा महेन्द्रः परिगृह्य त्रीणां स्वबाहुकीर्तिं स्वयमेव गायेत् ॥ ६१ ॥

भ्राताऽनुनेति । असौ भवद्भिर्वदुध्वा नीयमानो मे भ्राता दुर्योधनः चेद् न विस्मृज्यते यदि भवद्भिर्न मुक्तबन्धनः क्रियते तदा मे समार्जुनस्य गाण्डिवस्तदास्यया प्रथितश्चापस्तथा सन्नह्यतु उच्यते भवतु यथा महेन्द्रः शक्रः स्वबाहुकीर्तिम् स्वभु-

जयोर्दानघात्रमत्रं यशोराशिम् वीणां परिगृह्य आदाय स्वयमेव गायेत् गायकान्तरानुपलब्धेः स्वयमेव गायेत् । यदि भवन्तो मदभातरं दुर्योधनं न मुञ्चन्ति, तदाहममुनागाण्डीवेन सर्वान् भवतो हनिष्यामि, येन गन्धर्वाणामभावे इन्द्रः स्वं यशो गातुमात्मभिन्नं कमपि गातारं गन्धर्वमनुपलभमानः स्वयमेव गातुं बाध्येतेति भावः । पर्यायोक्तालङ्कारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ६१ ॥

इसी समय आप हमारे इत बंधे हुए भार्य दुर्योधनको नहीं छोड़ते हैं तो हमारा यह गाण्डीव धनुष ऐसा उपक्रम करेगा कि इन्द्रको वीणा लेकर अपना यश स्वयं गाना पड़ेगा, अब तक तो गन्धर्व उनका यश गाया करते थे, अब तो सभी गन्धर्व मेरे द्वारा निहृत हो जायेंगे, इन्द्रको अपना यश खुद गाना पड़ जायेगा ॥ ६१ ॥

इति विजयस्य वीरवादेन पुनरपि निवर्त्तमानैर्वीणामंसेषु निबध्य बाणासनमेव करे कूजयद्भिस्तैर्नभश्चरैः सममेषां सकलवैमानिकपरिपदङ्गरुहवितीर्णनिद्राभङ्गो महान्संगरोऽभूत् ॥

इति विजयस्येति । इति एवं विधेन विजयस्यार्जुनस्य वीरवादेन साहङ्कारभाषितेन पुनः अपि निवर्त्तमानैः परावर्त्तमानैः अंसेषु भुजशिखरेषु वीणाम् निबद्ध्य स्थापयित्वा वीणावादनं निहायेत्यर्थः करे हस्ते बाणासनम् धनुः एव कूजयद्भिः टङ्कारयद्भिः तैः नभश्चरैः गन्धर्वैः समम् सह एषां भीमादीनां पाण्डवानाम् सकलायाः वैमानिकपरिपदः देववर्गस्य अङ्गसहेभ्यो लोभभ्यो वितीर्णः दत्तः निद्राभङ्गः रोमाञ्चरूपः प्रबोधो येन तादृशः अतिभीषणतया पश्यतां देवानाम् रोमाञ्चं जनयन्नित्यर्थः संगरः संग्रामोऽभूत् जातः ।

अर्जुन की ऐसी बहादुरी मरी बात सुनकर फिरसे लौटे हुए गन्धर्वोंने वीणाको अपने कन्धों पर लटकाकर धनुषको हाथमें रखकर टंकारित करते हुए पाण्डवोंसे लड़ने लगे, गन्धर्वों तथा पाण्डवोंका वह युद्ध इतना भीषण हुआ कि विमान विहारी देवगणके रोम राशिको जगा दिया, उस भीषण युद्धको देखकर देवोंके रोंगटे खड़े हो उठे ॥

गम्भीरगाण्डिवगुणाद्गलितैः पृषत्कैर्गण्डस्थले हृदि भुजे गमितव्रणास्ते । गर्वं बिहाय चकिता गगनान्तराले गन्धर्वभावसदृशं गमनं वितेनुः ॥ ६२ ॥

गम्भीरंति । गम्भीरान् अतिदृढात् गाण्डीवगुणात् गाण्डीवाख्यशरासनमौर्वितः गलितैः निर्गतैः पृषत्कैः बाणैः गण्डस्थले कपोलदेशे हृदि उरसि भुजे बाही च गमितव्रणाः प्रहारक्षतास्ते गन्धर्वाः चकिताः भीताः सन्तः गर्वम् युद्धशूरतादर्पम् बिहाय त्यक्त्वा गन्धर्वभावसदृशं गन्धर्वत्वानुरूपम् गमनम् भीत्या पलायन गगनान्तराले नभसि वितेनुः चक्रुः । गन्धर्वा अश्वास्तदनुरूपं गमनं वितेनुरिति वाच्यः

‘वाजिवाहव गन्धर्व’ इति घोटकपर्यायेष्वमरः । अर्जुनेन गाण्डीबात् प्रहर्षैः शरैः
क्षतवपुषो गन्धर्वागलितयुद्धदर्पाभीताश्च सन्तो वेगेन पलायिष्येति भावः ॥ ६२ ॥

गाण्डीबा धनुषको डोरीस निरुद्धने वाले बाणोंसे क्षत विक्षत हो रहे हैं वपुष, हृदय
और भुज जिनके रस्ते वे गन्धर्व बोरताके गर्वको छोड़कर मजबूतीतक अकाशमें अपनी
जातिके अनुरूप गनन पलायन करने लगे, अथवा घोटकों तरह द्रुत वेगसे शर उधर
मागता आरम्भ कर दिया ॥ ६२ ॥

वीणाः समस्ता विजयेन कृत्वा गन्धर्वसैन्याद्गलिता निपेतुः ।

आयुष्मती केवलमालुलोके हस्ताग्रवीणा दिवि नारदस्य ॥ ६३ ॥

वीणा इति । विजयेन अर्जुनेन कृत्वाः द्विधाः अत एव गन्धर्वसैन्यात् गन्धर्व-
सेनासकाशात् गलिताः च्युताः समस्ताः वीणाः निपेतुः भुवि पतिताः, केवलम्
एका नारदस्य मुनेः हस्ताग्रवीणा करस्थिता महती नाम तन्त्री दिवि आकाशे
वायुष्मती अचिद्धतया जीवनादष्टमच्चमात्मनो गमयन्ती आलुलोके वृद्धो ।
आकाशस्थितैर्गन्धर्वैः स्वस्वन्धेषु घृतासु वीणासु विजयशरच्छिन्नासु भुवि पति-
तासु च मतीषु केवलमेकानारदस्य महती विद्यति सकुशलं स्थिता दृश्येतेस्मेति
भावः ॥ ६३ ॥

अर्जुनके द्वारा छिन्न होकर गन्धर्वोंकी सारी विगायें जब जमीन पर गिर पड़ीं तब
केवल एक मात्र नारदके हाथमें रहने वाली महती नामकी वीणाही आकाशमें जीती
बागती देखी जाती रही ॥ ६३ ॥

एतावतीति युधि मार्गणचारशक्तिः

स्पष्टीवभूव सुरगायकपाण्डवानाम् ।

तेषां ययुः शरकुलानि हि लक्ष्यमात्रं

लक्ष्यं विभिद्य पुनराययुरन्तमेवाम् ॥ ६४ ॥

एतावतीति । युधि युद्धे सुरगायकानां गन्धर्वाणां पाण्डवानाञ्च मार्गणचारशक्तिः
वाण प्रयोगनिपुणता एतावती इयम्प्रमाणा इति स्पष्टी वभूव स्फुट्टीमृता, गन्धर्वाः
पाण्डवाश्च कीदृशीं वाणप्रयोगपटुतां धारयन्तीति तत्र युद्धे स्पष्टतया ज्ञायतेस्मे-
त्यर्थः । हि यतः तेषां गन्धर्वाणां शरकुलानि वागगनाः लक्ष्यमात्रं ययुः केवलं
लक्ष्यं प्रापुः एषां पाण्डवानां शरकुलानि तु लक्ष्यं विभिद्य विदार्य पुनः एषां प्रहृष्ट-
णां पाण्डवानाम् अन्तम् पार्श्वम् आययुः आगच्छन्तिस्म । गन्धर्ववाणाः केवलं
लक्ष्यदेशमुपसर्पन्ति, न तु लक्ष्याणि भिन्दन्ति, न वा परावृत्त्यागच्छन्ति, पाण्डवश-
रास्तु लक्ष्यं प्राप्य तद्विभिद्य पुनरायान्तीति दृष्टमुभयोस्तारतम्यमिति भावः ॥ ६४ ॥

गन्धर्वों और पाण्डवोंकी वाणविद्या निपुणता कैसी है यह बात उस युद्धमें स्पष्टही गई क्योंकि गन्धर्वोंके बाण समूह केवल लक्ष्यतक पहुँचकर रह जाते थे, और पाण्डवोंके बाण लक्ष्यतक पहुँचते उनका भेदन करते, फिर प्रहार करने वाले पाण्डवोंके पाश लौट भी आते थे ॥ ६४ ॥

तत्र शक्रसुतस्य तादृशं विक्रममभिनन्द्य कृतसंधानेन गन्धर्वराजेन समर्पितं पौरुषहीनमिदं न पुरस्करणीयमिति बन्धनमिषेण पश्चादुपनीतबाहुयुगलं सुयोधनमादाय ते भीमादयो वसुधाधिपस्य संनिधिं प्रत्यनयन् ॥

तत्रेति । तत्र युद्धे शक्रसुतस्य अर्जुनस्य तादृशं वर्णयितुमशक्यम् विक्रमम् पराक्रमम् अभिनन्द्य श्लाघयित्वा प्रशस्य कृतसन्धानेन कृतसन्धिना गन्धर्वराजेन चित्रसेनेन समर्पितं प्रस्थावत्तितम्, पौरुषहीनम् अशक्ति इदं बाहुयुगलं न पुरस्करणीयम् नाद्वर्णीयं नाग्रे स्थापनीयमिति धिया बन्धनमिषेण संयमनच्छलेन पश्चादुपनीतबाहुयुगलम् पृष्ठावस्थापितकरद्वयम्, सुयोधनम् आदाय गृहीत्वा ते भीमादयः पाण्डवाः वसुधाधिपस्य राज्ञो युधिष्ठिरस्य सन्निधिं समीपं प्रत्यनयन् प्रापितवन्तः ।

उस युद्धमें इन्द्रके पुत्र अर्जुनका वैसा पराक्रम देखकर उसकी प्रशंसा करने वाले चित्रसेन नामक गन्धर्वराजेने पाण्डवोंके साथ सन्धिकरली और दुर्योधनको उनके हाथोंमें सौंपदिया, दुर्योधनके दोनों हाथ पृष्ठ देशमें अवस्थापित थे, मार्कों दुर्योधनने अपने हाथोंकी अशक्त जानकर तुच्छ समझकर उन्हें आगे करना नहीं चाहा, ऐसे दुर्योधनको वे लोग राजा युधिष्ठिरके पास ले आये ॥

तं वीक्ष्य तत्र तरुमावरणं भजन्ती

सा पार्षती सविधवल्लिपरन्परासु ।

हासैः कराङ्गुलिविलादसकृद्रुलङ्घि-

राकालिकीं कुसुमपङ्क्तिमिव व्यतानीत् ॥ ६५ ॥

तं बोधयेति । तत्र युधिष्ठिरस्य पुरोदेशे तत् वृक्षम् आवरणम् आच्छादकं भजन्ती स्वीकुर्वती वृक्षान्तरालाच्छादितदेहा सा पार्षती द्रौपदी तं तथाऽऽनीयमानं तं पङ्कजयुगले दुर्योधनं वीक्ष्य दृष्ट्वा कराङ्गुलिविलात् हास्यगोपनार्थं मुखे स्थापितस्य करस्य अङ्गुलिसन्धिच्छिद्रात् असकृत् भूयो भूयो गलङ्गिः बहिर्भवङ्गिः हासैः सविधवल्लिपरन्परासु समीपस्थितलताततिषु आकालिकीम् अस्मयोग्पद्मम् कुसुमपङ्क्तिम् पुष्पराशिम् व्यतानीत् अकरोत् इव अयमाशयः—वृक्षान्तरालस्थिता द्रौपदी तद्वत्स्थं दुर्योधनं वीक्ष्य निरुद्धैरपि निर्गतैः स्वहासैरन्तिकस्थलतासु पुष्पाणीवोद्भावयदित्यर्थः । हासानां धातुत्वेन कुसुमत्वोपेक्षा बोध्या ॥ ६५ ॥

वृद्धी नोत्मे छिन्नकर वृद्धो आवरण बनाकर दुर्घोषन की उस स्थिति को देखकर द्रौपदीने इन्हीं रोज़नेके छिये सुखर रखे गये हाथको झुकलियोँके छिद्रमें से निकलने वाले हाथसे सनीरवर्ती छटा परन्तरामें बहालमें फूट खिला दिये, उसकी सख्त इन्हीं छायाओं पर बिखर गई, ऐसा नाचल पटा मानों छायायें अचानकमें फूट पड़ी हों ॥ ६५ ॥

वीरप्रातैस्त्रिमुवनतले विभ्रुते नः कुलेऽस्मि-

न्तुत्पद्य त्वं बहुभिरनुजैरास्थितोऽप्याविपत्यम् ।

एवं मङ्गं किमिह भजसे वत्स ! नीचैः प्रणीतं

राजन्यानां परपरिभवो राजयक्ष्मा हि कीर्तिः ॥ ६६ ॥

वीरप्रातैरिति । हे वत्स दुर्घोषन, त्वं वीरप्रातैः कुरुपुरप्रभृतिवीरसमूहैः हेतुमि-
त्रेमुवनतले लोकत्रये विभ्रुते प्रसिद्धे वः अस्माकम् अस्मिन् कुले चन्द्रवंशे बहुभिः
वनवन्ध्या अनुजैः प्रातुमिः सह उत्पद्य प्रादुर्भूय आधिपत्यम् राज्याधिकारम्
वास्थितः प्रातः अपि नीचैः गन्धर्वादिगायकवादुकैः प्रणीतं सम्पादितम् पुन-
स्तादृशम् नङ्गं पराजयम् इह इदानीम् किमु कुतो भजसे ? वीराणां वंशे जातो
ह्युन्निर्भ्रातृमियुक्तो राज्याधिकृतनया सैन्यसक्तिसम्पन्नोऽपि स्वमेवं वैगिकैः कथं
राज्यीयसे, अनुचितमाश्चर्यकरं चेदं घृणान्तर्यः, एतादृशस्त्यार्यस्यानुचितत्वं
असम्भवितुमाह—राजन्यानामिति । राजन्यानां अग्निपाणां परपरिभवोऽन्यैः कृतः
राज्यस्य कीर्तयेष्टामः राजयक्ष्मा चयरोगतुल्यो विनाशक इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

कुल पूर प्रचुति वीगोंके दाग गिनुवन प्रथित हमारे हम चन्द्रवंशमें निन्दानवे
अनुजोंके साथ पैदाहोकर और गत्या नद होनेसे सैन्य शक्ति सम्पन्न होकर भी तुम
इत प्रकार नीच गांधर्वों द्वारा किये गये पराजयको कैसे नात हो जाते हो ? यह तुम्हारे
छिये उचित नहीं है, अग्निनौका दुर्गों द्वारा जगद्विह होना उसकी कीर्तिके लिये
उपरोक्त है, विनाशक है ॥ ६६ ॥

इत्थं निगद्य सरलेन युधिष्ठिरेण

बन्धाद्विमुच्यं बकविद्विपता विनुष्यः ।

मानं च्युत भृगयमाण इवातिनम्रो

वाचंयमेन स ययौ सहता बलेन ॥ ६७ ॥

इत्येति । सरलेन कोमलहृदयेन युधिष्ठिरेण इत्यन् उक्तप्रकारेण निगद्य उक्त्वा
बकविद्विपता बकासुरसंहारकमीमद्वारा बन्धात् गन्धर्वकृतसंयमनात् विनुष्य
बिभोष्य विषष्टः गन्तुमाशुतः स दुर्घोषनः च्युतम् अष्टं मानं स्वगौरवं भृगयमाणः
अन्विष्यन् इव अतिनम्रः नम्रशिरस्को भूत्वा वाचंयमेन पराजयकृतलज्जया त्यक्त-

तर्जतवशा नूकमूलेन महता बलेन सैन्येन सह ययौ प्रतप्त्ये । मानं युगयमानं
ह्येति हेतुञ्जया ॥ ६० ॥

वीरक इदम् सुविचित्रेने इत् प्रकाश कहकर नीमकी द्वारा दुर्योधनका वन्धन सुतवा
दिया और वले जानेकी जाहा देदी, अनन्तर दुर्योधन शिर नीचा किये पराजयकी
लज्जासे नूक कर्णकी बड़ी लेनकी साम चल पड़ा, वह इत् तरह शिर झुकाये चला रहा
कामाको कर्णने छोड़े हुए गौरवको हूँद रहा हो ॥ ६१ ॥

यं प्रायं बहुमिच्छन्ति जना जीवितुमुत्सुकाः ।

उपाविश्वत्तमेवासाँ पयि प्रापान्तमुष्मितुम् ॥ ६२ ॥

यं प्रायमिति । जीवितुं प्राणान् धारयितुमुत्सुकाः इच्छन्तो जनाः ये प्रायम्
वयः बहुम् ननेकवर्षम्यापिनमिच्छन्ति, तमेव प्रायं निरशनव्रतम् वसाँ दुर्योधनः
पयि मर्त्यप्राणान् लसुञ्चितुम् त्यक्तुम् उपाविश्वत्तं धारयामास । लयनाशयः—
छेदनाशनेच्छया बहुं प्रायं वयः कान्यन्तेष्यं पुनर्दुर्योधनः प्राणान् हातुं पयि
प्रायम् निरशनव्रतमङ्गीकारः । प्रायस्य जीवनसाधनस्यापि मृत्युसाधनतयास्वीकार
इति विवक्षन् । प्रायसत्वेन निरशनव्रतस्य ग्रहणे च विरोधपरिहारः । लज्जाशय-
शयैः पयि स्वं समापयितुमिच्छतिस्मेति तात्पर्यम् । 'प्रायो वयसि बाहुल्ये तुल्या-
नरुणमुत्सुङ्ग' इति वैजयन्ती ॥ ६० ॥

लोक जानेकी इच्छासे वित प्रायःकयत्वा बहुत चाहते हैं, लोग जानेके लिये प्राय
वयसो कयित्वा चाहते हैं, दुर्योधनने अपने प्राण विसर्जित करनेकी इच्छासे वसाँ प्राण-
अनरुणको मर्त्य कर्णका । लज्जासे मरे कर्णन द्वारा प्राण त्यागना चाह । ॥ ६१ ॥

तस्मिन्व्रते स्वपनलज्जसुरारिमाहृत्यागे तनोस्तदनु वन्धुतया निषिद्धः ।

तस्माद्वनात्पुनरपि प्रतिपद्य वैर्यं धृष्यद्भृतो निवृष्टे कुरुराजधानीम् ॥ ६६ ॥

तस्मिन्व्रति । तस्मिन् प्रायो पवेशने जनशनेनात्मवधरूपे व्रते नियमे स्वप्ने
स्वपने लज्जन् प्राप्तं सुरारिः कलन्धुसाये राज्ञस्य साह्य साहायकं येन तादृशः
स्वन्वावगतालन्धुसादिताहायकः, तदनु तस्याहाय्यप्राप्तिवार्ताश्रवणानन्तरम् वन्धु-
तया स्वभ्रातृवर्गेण तनोस्त्यागे मरणे निषिद्धनिवारितश्चासाँ दुर्योधनः वैर्यं प्रतिपद्य
कालाद्य तस्माद् वनात् द्वैताख्याकाननात् पुनरपि धृष्यद्भृतः शब्दायनानवतुरङ्ग-
सैन्यः कुरुराजधानीम् हन्तिनाशुरीम् निवृष्टे परावृत्तः प्रायोपवेशनमाक्षितो
दुर्योधनः कदाचिदलन्धुमादिनी राजसैत्त्वसाहाय्यं करिष्याम इत्यारवात्तनं स्व-
प्येधिमत्वा भ्रातृभिर्मरणाद्वार्यमानाः सन् पुनरपि ससैन्यः स्वां राजधानीं प्राप्त-
वानिति भावः ॥ ६१ ॥

वत् प्रायो प्रवेशन जनशने स्वप्ननयने कलन्धुसादिताहायकेने दुर्योधनको

सहायताका आश्राप्तन दिया, तब उसके बाद उसके भार्योंने दुर्घोषनने प्राणत्याग करनेसे रोका, और उनकी वान मानकर दुर्घोषनने गरजती हुई सेनाके साथ फिरसे कुरुओंकी रान्धानों हस्तिनापुरमें प्रवेश किया ॥ ६९ ॥

कदापि मा वन्धय गायकैर्मामितीव हव्यैरमृतायमानैः ।

संप्रीणयन्निन्द्रमथाभिमतनी स पौण्डरीकं क्रतुमाजहार ॥ ७० ॥

कदापीति । अथ राजधानीप्राप्तेः पश्चात् अभिमानी मानघनः सद्दुर्घोषनः हे इन्द्र, इतः परम् एतत्परतः मां कदापि गायकैः गन्धर्वैः मा वन्धय न संयमय इतीव एतदर्थमिव अमृतायमानैः सुधासहस्रैः हव्यैः हवनीयद्रव्यैः इन्द्रं सम्प्रीणयन् प्रासादयन् पौण्डरीकं नाम क्रतुम् यज्ञम् आजहार कृतवान् । इन्द्रो मां पुनरपि गन्धर्वैर्मा वन्धयत्वित्तीव सुधासदृशहव्यैरिन्द्रमारामयश्चसौ दुर्घोषनः पौण्डरीकं नाम यज्ञमनुष्ठितवानिति भावः ॥ ७० ॥

हे इन्द्र, आप फिर कभी मुझको अपने गायकों द्वारा नहीं बंधवायें, इसी प्रार्थनाके साथ अमृत समान स्वादिष्ट हव्यद्वारा उत्तम इन्द्रको प्रसन्न करनेके लिये पौण्डरीक नामक यज्ञका अनुष्ठान किया ॥ ७० ॥

भूपोऽपि तां वनमुवं प्रविहाय भेजे भूयः स काम्यकतपोवनमण्डलानि ।
किर्मरनाशमुदिताखिलतापसौघस्वाध्याययोधमुखरीकृतदिङ्मुखानि ॥ ७१ ॥

भूपोऽपीति । सः प्रसिद्धः भूपो राजा युधिष्ठिरः अपि तां वनमुवं द्वैतवनमूर्तिं प्रविहाय त्यक्त्वा किर्मरस्य तदात्पराचस्य नाशेन भीमकृतेन वधेन मुदिताः प्रसन्ना ये तापसौघाः सुनिरुमुदयास्तेषां स्वाध्यायेन वेदाध्ययनेन मुखरीकृतं सशब्दं दिङ्मुखं दिशावकाशो यत्र तानि तथोक्तानि काम्यकतपोवनमण्डलानि काम्यकनानक तपोवनानि भेजे प्राप । राजायुधिष्ठिरः पुनरपि काम्यकवनमागतः, तत्र स्थितस्य मुनिजनोपद्रवकारिणो राक्षसस्य किर्मरस्य भीमेन वधे कृते प्रसन्ना मुनयः स्वाध्यायेन तदिगवकाशान् मुखरयन्तिस्तेति भावः ॥ ७१ ॥

अपनी दयालुताके लिये प्रसिद्ध राजा युधिष्ठिर जिस काम्यक तपोवनमें आगये, वहाँ किर्मरनामक राक्षसके भीमद्वारा निहत हो जानेसे प्रसन्न मुनि-जन अपने स्वाध्याय द्वारा दिशाओंकी सुनारिन कर रहे थे ॥ ७१ ॥

मृदुभिर्वनैर्बलिकन्दमूलैर्विहितातिथ्यविधिः स तत्र पार्यः ।

स्थितिमाचरति स्म हृष्टचेतास्तृणविन्दोर्ध्वचने तपोवने च ॥ ७२ ॥

मृदुभिरिति । तत्र काम्यकतपोवनमण्डलेषु सः पार्यः युधिष्ठिरः मृदुभिः अकशेरैः कोमलैः वनवह्निकन्दमूलैः वनमवानां लतानां कन्दमूलैः कन्दैर्मूलैश्च विहिततिथ्यविधिः कृतसत्कारः सन् हृष्टचेताः प्रसन्नः सः तृणविन्दोः तदाह्वयस्य मुनेः

वने वाधि स्थितिम् निष्ठाम आदरम् आचरति स्म, तपोवने च तदीयतपस्या-
ग्रमे स्थितिं निवासं च आचरति स्म । काम्यके मुनिभिः कन्दमूलादिना मुनिजनैः
सर्वस्त्रिमासो युधिष्ठिरस्तृणविन्दोर्नाम मुनेराग्रमे तद्वचनमाद्रिपमाणस्तस्यै इत्या-
दयः । कौषण्डसिकं वृत्तम् ॥ ७२ ॥

उत्त काम्यक वने मुनेर्योने नवीन नवीन लवा कन्दमूल आदिसे युधिष्ठिरका
काविन-तत्कार किया, आतिथ्य स्त्रासे प्रसन्न होकर वह युधिष्ठिर तृणविन्दु नामक
मुनिसे आग्राममें इनकी वक्षिपर आस्था कावे-उनका कहना मानकर-रहने लगे ॥ ७२ ॥

प्रासूत या सदसि पट्टपटीरसंख्याः

सैषा समागतवतीति सकौतुकाक्षयः ।

वेणीधरामुदजसीमनि याज्ञसंनौ

विस्मित्य वल्कलवस ददृशुर्गृहिण्यः ॥ ७३ ॥

प्रासूतेति । या द्रौपदी सदसि धृतसमायां दुःशासनकतृकवस्त्रापहारकाले
वसङ्गताः अनन्तरया गगयिमुमशक्त्याः पट्टपटीः कौशेयवस्त्राणि अनृत प्रकटीकृत-
वती, सैषा द्रौपदी समागतवती वस्त्रायाता इति सकौतुकाक्षयः उत्कण्ठितदृष्टयः
गृहिण्यः मुनिदाराः उदजसीमनि पर्णशालापरिसरभूमौ वेणीधराम् मुक्तकेशीं वल्क-
लवसं वल्कलपरिधानाम् याज्ञसेनीं द्रौपदीम् विस्मित्य आश्चर्येण ददृशुः । या
द्रौपदी धृतसमायामनन्तं कौशेयपट्टराशिमात्रिभाववत्सेयं समागतवतीति तद्वस्त्र-
नोत्कण्ठिता मुनिस्त्रियो यदोदजसीमपि मुक्तकेशीं वल्कलधारिणीं च द्रौपदीम्-
पर्यस्तदा तासां महान् विस्मयो जातः, अनन्तवस्त्रप्रकटनशक्ताया अपि वल्कल-
परिधानत्वं तासां विस्मयमसृजदित्यर्थः ॥ ७३ ॥

वित्त द्रौपदीने धूत समामे असंख्य रेश्मी सादियां वस्त्र की थी, वही द्रौपदी यहाँ
पर आ गई हैं इस बातको सुनकर उन्हें देखनेके लिये आश्चर्यजनकपनवाली मुनिलक्ष्मणों
सब पर्णशालके समीपमें मुक्तकेशी (दुःशासनवस्त्रधरन्त केश नहीं बांधनेकी प्रतिशक्ते
कारण खुले बालों वाली) तथा वल्कधारिणी उत्त द्रौपदीकी देखती थीं तब उन्हें वहा
आश्चर्य होता था जिनने वस्त्रने वस्त्र उत्पन्न किये उसे वल्कल पहनना पड़े यह आश्चर्यकी
बत वो थी ही ॥ ७३ ॥

उत्ताहृत्ते करेऽस्यां विविधवनमयं कन्दमूलोपहारं

दातुं लज्जापयोधेस्तलमभिममृशुर्धर्मद्वारा मुनीनाम् ।

यस्य स्पर्शानुभावादविरतमुदितैः पायसैरेव दिव्यैः

किंचिद्भाण्डं वनान्ते तनुमतिथिजनस्यातनोदन्यथार्थाम् ॥ ७४ ॥

तत्तादृश इति । यस्य द्रौपदीकरस्य स्पर्शानुभावात् स्पर्शमाहात्म्यवशात् अवि-
रतम् अखिलेऽपि काले उदितैः प्रकटीभूतैः दिव्यैः असाधारणैः पायसैः परमान्नैः
एव किञ्चित् अतितुच्छपरिमाणं भाण्डं रविप्रदत्तं पात्रम् वनान्ते वने अतिथिजनस्य
तनुम् देहम् अन्ययार्थाम् विरुद्धार्थाम् अकृशाम् स्थूलाम् अतनोत् अकृत, तत्ता-
दृशे स्वमाहात्म्यवशात् स्पर्शमात्रेण क्वचन पात्रेऽति स्वादुपायसपूर्णत्वमुद्भावयितुं
समर्थे अस्याः द्रौपद्याः करे मुनीनां धर्मदाराः स्त्रियः विविधवनभवं नानाजातीयकं
वन्यं कन्दमूलोपहारं कन्दमूलकल्पितमुपायनं दातुं लज्जापयोधेः लज्जासागरस्य
तलम् अन्तस्तलम् अभिममृशुः स्पृष्टवत्यः अयमाशयः—यो द्रौपद्याः करः स्वस्पर्-
शमात्रेणातिलघुनि पात्रे तादृशं माहात्म्यमुद्भावयति येन तत्पात्रं सर्वदा परमाश-
पूर्णमेवातिष्ठते, यत्परमान्नमाकण्ठमभ्यवहरन्तश्चातिथिजनाः स्वतनोस्तनुत्वमप-
नयन्ति, तत्रैव तस्याः करे वन्यं कन्दमूलादिसमर्पयितुं प्रवर्त्तमानामुनिस्त्रियः
लज्जापयोनिधेरन्तस्तलं प्रापुः लज्जासागरे ममज्जुरित्यर्थः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः,
सम्भरावृत्तम् ॥ ७४ ॥

जिसके स्पर्शके प्रभावसे एक छोटेसे पाक-पात्रसे सतत निकलने वाले विलक्षण पर-
माणकी खाकर अतिथिजन 'अपने तनु-शरीर-को विरुद्धार्थक-अतनु-स्थूल-बनाया करते
हैं, उसी द्रौपदीके हाथोंमें जङ्गली कन्दमूलोंका उपहार देती हुई मुनि ललनायें लज्जा-
सागरकी तहकी स्पर्श करने लग जाती थीं, उन्हें उस समय बड़ी लज्जाका अनुभव
होता था—न्यों कि जो हाथ छू भर देनेसे एक मामूलीसे पात्रमें ऐसा जादू पैदाकर
दे सकता है कि वह परमाश्रसे भरा ही रहे चाहे जितना खर्च किया जाय, उस हाथ पर
एम यह मामूली सा कन्दमूलोपहार रख रही है वे ऐसा समझती थीं ॥ ७४ ॥

दिशि दिशि मृगयायै तेषु यातेषु जातु

स्वयमुटजमवाप्तः सोमकेन्द्रात्मजायाः ।

लपनशशिमहिम्ना लङ्घयामास वेलां

तरलितमकराङ्कस्तत्क्षणं सिन्धुराजः ॥ ७५ ॥

दिशिदिशीति । जातु कदाचित् तेषु युधिष्ठिरादिवु पाण्डवेषु दिशि दिशि भिक्षेयु
दिविभागेषु यातेषु गतेषु स्वयम् आत्मनैव उटजम् युधिष्ठिरस्य पर्णशालाम्
अवाप्तः सिन्धुराजः जयद्रथः सोमकेन्द्रात्मजायाः द्रुपदसुतायाः लपनशशिर्नो मुख-
चन्द्रस्य महिम्ना सौन्दर्यातिशयेन तरलितः झुमितः प्रवृद्ध, मकराङ्कः कामदेवो
यस्य तथाभूतः सन् वेलां परस्त्रियोऽग्राह्यताया मर्यादम् तत्क्षणं सपदि लङ्घया-
मास अतिक्रान्तवान् । तं बलाद्गृहीतवानित्यर्थः । सिन्धुराजः समुद्रः चन्द्रदर्शनेन
वेलां लङ्घयतीति, तस्य च समुद्रेलतायां तदङ्कभूतामकराः झुम्यन्तीति च प्रती-

यते । यथा चन्द्रदर्शनेन समुद्रो वेलां सीमानं जहाति, तथा द्रौपदीमुखं हृष्टा जय-
द्रथः कामाकुलः मन् मर्यादामुल्लङ्घ्य तां बलाद् गृहीतवानिति भावः । अत्र द्विती-
चार्यस्य ध्वनिरेव । मालिनीवृत्तम् ॥ ७५ ॥

किसी समय युधिष्ठिर आदि पाँचो पाण्डव शिकारके लिये यत्र-तत्र चले गये थे,
तब सिन्धुराज जयद्रथ आश्रममें आया, उसने द्रौपदीका मुखचन्द्र देखा, उसका
कामदेव क्षुभित हो उठा, और उसने तत्काल पर स्त्रीको छूना मना है इस मर्यादाका
उल्लङ्घन कर दिया, अर्थात् उसने बलात् उसको पकड़ लिया । समुद्र भी चन्द्रमाके
देखने पर वेला-तटको पार कर जाता है और उसके मकर क्षुभित हो उठते हैं ॥ ७५ ॥

ततः क्रन्दन्तीं कुररीमिव निन्दन्तीमेनां पुरस्तादधिरोप्य सूतकर-
तोत्रदण्डाध्यापितवेगतन्त्रपारीणरथयेन घनतरजर्घनपयोधरभाराक्रमण-
विनम्रीकृतपूर्वभागतया पार्थदर्शनशङ्कया निकुञ्जीभूयेव धावता शताङ्गेन
निमिषचूषितपरिणाहवनीपथं जयद्रथं पुनरप्याश्रमपदमाश्रित्य निशमित-
प्रमदावार्तेन पार्थेन दावार्तेनेव पूर्वजेन नियुक्तो जटारिकिरीटिनौ रोष-
विद्रुमलताकिसलयैरिव लोचनैः शरासनं विकीर्य मृगयानिवृत्तमात्रेण
चरणेन द्रुतमन्वद्रवताम् ॥

तत इति । ततः जयद्रथेन ग्रहणे कृते क्रन्दन्तीम् रोदनपरायणाम् कुदरीम्
उत्क्रोशपक्षिणीम् इव निन्दन्तीम् तदीयमाचरणं गर्हयन्तीम् एनाम् द्रौपदीम् पुर-
स्तात् स्वाग्रभागे अधिरोप्य उपवेश्य सूतकरे सारथिहस्ते (स्थितेन) तोत्रदण्डेन
कशया अध्यापितं यद् वेगतन्त्रं वेगेन प्रस्थानविद्या तत्पारीणाः तत्पारगामिनः
रथ्याः अश्वा यस्य तादृशेन सूतकशाघातवशाद् अतिवेगचलितेन अश्वसमुदयेन
युक्तेन, (द्रौपद्याः) घनतरयोः अतिविशालयोः जघनपयोधरयोः नितम्बस्त-
नयोः भारेण गौरवातिशयेन यद् आक्रमणम् अभिभवस्तेन विनम्रीकृतपूर्वभाग-
तया नमिताग्रदेशतया (द्रौपद्याः पुरोनिपण्णतया पुरो देशस्य नतत्वं बोध्यं
तस्यैव भागस्य तज्जघनस्तनभाराक्रान्तत्वात्) पार्थदर्शनशङ्कया मृगयानिवृत्त-
युधिष्ठिरादिकत्तृकदर्शनभयेन इव निकुञ्जीभूय खर्वीभूय धावता (अन्योऽपि कस्या-
पि शत्रोर्दर्शनं परिजिहीषुः रर्वीभूय गच्छति, तद्वज्जयद्रथस्यन्दनमपि द्रौपद्या
जघनस्तनभारेणाक्रान्ततया नतीभूय धावति मन्ये मृगयाऽऽगतपार्थभयेनेव खर्वी-
भूय धावतीति भावः) शताङ्गेन स्यन्दनेन निमिषचूषितपरिणाहः अल्पकाललङ्घित-
विस्तारः क्षणतीर्णः वनीपथो घनमार्गो येन तं जयद्रथं-पुनरपि आश्रमपदम् आ-

१. 'रुदतीम्' । २. 'तज्जघन' । ३. 'भूत' । ४. 'वार्तेन दावार्तेनेव' ।

५. 'अवकीर्य' । ६. 'मृगयाविहारनिवृत्त' । ७. 'अन्वदुद्रुवताम्' । इति पा० ।

श्रमभुषम् आधित्य प्राप्यनिशमितग्रमदावात्तेन श्रुतद्रौपदीहरणवृत्तान्तेन दावा-
त्तेन वनवद्विपीडितेन ह्य पूर्वजेन ज्येष्ठभ्रात्रा बुधिशिरेण नियुक्ती आविष्टौ जटारिः
जटाहराराक्षसहन्ता भीमः किरीटी अर्जुनश्च तौ रोषविद्रुमलतायाः क्षीपुरुपप्रबाल-
वल्ग्याः किसलयैः नूतनपल्लवैः ह्य अतिरक्तैः लोचनैः नयनैः सारासर्तं चार्प
विकीर्य त्रिस्फाल्य मृगयानिघृत्तमात्रेण तत्कालपुवाखेटतो निवृत्तेन चरणेन पादेन
द्रुतम् शीघ्रम् अन्वद्रवताम् अनुगतवन्तौ, जयद्रथं ग्रहीतुं चलित्वाविर्ययः । उच्ये-
षाऽलङ्कारः ॥

इस तरह पकड़ी जाने पर कुररी नानक पक्षिगीकी तरह रोती तथा जयद्रथकी
निन्दा करती हुई द्रौपदीको आगेमें बैठकर—सूतके करमें वर्त्तन—चाडुक द्वारा पढ़ाई
गई वेग विषा तेजीसे दौटना रूप विषाके पातगामी घोड़े वाले—विशाल नितम्ब तथा
स्तनके भारके कारण बोझिल द्रौपदी द्वारा पूर्व भागमें आक्रान्त होनेके कारण झुक
कर चलते रथसे—जो रथ ऐसा प्रतीत होता था—मार्गों पार्श्वोंके देखनेके मयसे झुझकर
चलता हो, झटसे पारकर लिया ई वनमार्गकी लम्बाईकी जितने ऐसे जयद्रथका—
मृगयासे लौटकर आश्रममें आने पर द्रौपदी हरण वृत्तान्त सुननेके बाद वनाग्नि
पीडितकी तरह दुःखी बुधिशिर रूप ज्येष्ठ भाईकी आश प्राप्त करके रोष रूप
विद्रुमलताके पल्लव समान रक्तवर्ण नयनों वाले तथा दनुष चढ़ाये हुए भीम और अर्जुनने
अभी अभी दिखाएसे लौटे हुए चरणोंसे तेजीके साथ पीछा किया ।

ततः क्षणादेव कर्णपूरवनकुसुमसौरभजिघ्रत्सिञ्जिनीकेन धनंजयेन
सपत्राकृतो धृतत्रासतया विनयविपर्ययो विद्यामिव कृष्णां विमुच्य कृत-
पलायनः स दुर्मैधा पुरःप्रधावितेन मागधविरोधिना रुरुधे ॥

ततः अनुधावनानन्तरम् क्षणात् एव त्वरितम् एव कर्णपूरवनकुसुमस्य कर्णे-
ऽन्तंसभावेनावस्थापितस्य काननपुष्पस्य सौरभं सुगन्धं जिघ्रन्ती अनुभवन्ती-
शिञ्जिनी ज्या यस्य तेन तयोक्तेन कर्णान्ताकृष्टधनुःप्रत्यञ्जेन धनञ्जयेन अर्जुनेन
सपत्राकृतः भेत्तुं लक्ष्यीकृतः धृतत्रासतया भीततया—विनयविपर्ययः अविनयः
विद्याम् ह्य कृष्णां द्रौपदीं विमुच्य विहाय—कृतपलायनः पलायितः सः दुर्मैधाः
नीचमतिर्जयद्रथः पुरः प्रधावितेन अग्रे गतेन मागधविरोधिना जरासन्धशशुणा-
भीमेन रुरुधे अवरुद्धः धृतः ।

इसके बाद कानमें लटकते हुए वनकुसुमकी सुगन्ध ग्रहण कर रही है प्रत्यक्षा दौरी-
जितकी—ऐसे कर्णान्ताकृष्ट धनुषवाले अर्जुन द्वारा लक्ष्य बनाया गया अतः भीम
जयद्रथ द्रौपदीको छोड़कर भागा, जैसे अविनय विद्याको छोड़ देता है, उस भागते हुए
जयद्रथको आगे दबकर जरासन्धके शत्रु भीमने रोक लिया ॥

कचे गृहीत्वा भुवि पातितस्य कठोरचारित्रपरस्य शत्रोः ।

संताडने मारुतिरात्मपाणेः सच्छात्रयामास पदं च वामम् ॥ ७६ ॥

कचे इति । मारुतिः वायुसुतो भीमः कठोरचारित्रपरस्य अतिनिघ्नपरस्त्रीहरण-
रूपकार्यप्रवृत्तस्य कचे केशदेगे गृहीत्वा आदाय भुवि पृथिव्यां पातितस्य तस्य
शत्रोः अहिताचरणपरतयाऽहितस्य जयद्रथस्य सन्ताडने कर्त्तव्ये आत्मनः पाणेः
स्वहस्तस्य वामम् पदम् निजं सभ्यं पादम् सच्छात्रयामास सहाध्यायिनं चक्रे,
ययैव हस्तेन ताडयामास तं तथैव वामपादेनापीति भावः ॥ ७६ ॥

अत्यन्त निन्दनीय कार्यमें तत्पर उस जयद्रथकी चौटी पकड़कर भीमने उसे
जमीन पर गिराकर जड़ जोरोंसे पीटनेका काम शुरू किया, तब उस पीटनेके काममें
उन्होंने अपने हाथके साथ बायें पैरसे भी काम लिया, पीटनेमें उन्होंने बायें
पैरको अपने हाथका सहाध्यायी बनाया, हाथसे तथा बायें पैरसे—दोनोंसे—चूब
मरन्मर को ॥ ७६ ॥

सौवीरभर्तुरथ मूर्धनि पञ्चचूडाः

क्लृप्ताः क्षुरेण पवनात्मभुवा विरेजुः ।

इङ्गालधूमकलिका इव शान्यतोऽन्त-

त्रासान्बुभिः स्मरशरानलपञ्चकस्य ॥ ७७ ॥

मीदीरेति । अथ यगेच्छताडनानन्तरं सौवीरभर्तुः सिन्धुराजस्य जयद्रथस्य
मूर्धनि मस्तके पवनात्मभुवा वायुपुत्रेण क्षुरेण तदाख्यबाणभेदेन क्लृप्ताः निर्मिताः
पञ्चचूडाः शिखाः (सर्वत्र केशांश्छित्त्वा पञ्चस्थलेषु नुक्ताः केशराशयः पञ्च) अन्तः
हृदये त्रासान्बुभिः प्राणभयरूपवारिभिः शान्यतः निर्वाणं प्राप्नुवतः स्मरशरानल-
पञ्चकस्य कामबाणवद्विपञ्चकस्य (कामस्य पञ्चबाणतया तत्प्रहारपञ्चकेन जनि-
तस्य पृथक् पृथक् पञ्चविधस्य वामनावहेः) इङ्गालधूमकलिकाः इङ्गालधूमप्ररोहा इव
विरेजुः । अयमाशयः—भीमो नृशं ताडयित्वा क्षुरेण शिरो मुण्डयित्वा जयद्रथस्य
शिरसि यत्र-तत्र पञ्च चूडाः क्लृप्तवान्, तादृचूडास्तस्यान्तर्हृदि निर्वाणं भजतः
कामान्निपञ्चकस्य धूमशिखा इव विरेजुः इति । उल्लेखाऽलङ्कारः ॥ ७७ ॥

गार पीट करनेके बाद भीमने जयद्रथके शिरसी क्षुरनामक बाणसे मूँड़कर उसने
पाँच शिखायें बना दीं, वे शिखायें ऐसी लगती थीं, मानों वास्तव्य जलके संपर्कसे
उसके हृदयमें बर्त्तमान कन्दर्पके पाँच बाणों द्वारा लगाई गई पाँचों आगे हुए रही हैं
उन्हेंकी धूमराखि ज्जरखी ओर उठ रही हैं ॥ ७७ ॥

विमतमनुजनीतं वीज्य भूपः स्मितास्यः

कृतनतिशिरसं तं केशसारे हृतेऽपि ।

त्वदमुहरणमार्गे दुःशालैवार्गला नः

कचिदपि कुरु मैवं कुत्सितेत्युत्ससर्ज ॥ ७२ ॥

विमतमिति । भूपः राजा युधिष्ठिरः अनुजनीतम् भीमार्जुनरूपस्वानुजन्मभ्यां समीपं प्रापितम् केशभाते केशपाशे हते द्विन्ने अपि लज्जावशात् कृतनतिशिरसं मतमस्तकं तं विमतं शत्रुं जयद्रथं वीक्ष्य दृष्ट्वा स्मितात्प इषद्धासयुक्तवदनः सन् त्वदमुहरणमार्गे स्वप्राणहरणवर्त्मनि दुःशाला नाम धृतराष्ट्रपुत्री नः अर्गला रोषिका यन्मूत्र, (दुःशालावैवन्त्यनयादेव स्वामधुना जीवन्तं त्यजामि) हे कुरित्त नीच, कचिद् अपि कदापि एवं (यथा मदाश्रमे कृतवानसि) ना कुरु नाचर इति वक्त्वा उत्ससर्ज त्यक्तवान् । इतः परं कदापीदृशं नानुष्ठेयमिति कथयित्वा बन्धनान्मोचयित्वा च गन्तुमनुज्ञातवानिति भावः ॥ ७८ ॥

इसके बाद अपने छोटे भाई भीम तथा अर्जुन द्वारा समीप लाये गये केशके उत्तर जाने पर भी लज्जावश शिरः झुकाकर खड़े हुए शत्रु जयद्रथको देखकर युधिष्ठिरने सुत्कुटाकर कहा कि तुम्हारे मार्गोंको हरण करनेसे हमको दुःशाला ही रोक रही है (दुःशाला नामक अपनी चचेरी बहनके विषय हो जानेके भयसे ही तुम्हारी जान नहीं ले रहा हूँ) नीच, जाओ, फिर कहीं पर ऐसा खराब काम नहीं करना, इस प्रकार कद कर युधिष्ठिरने वस्त्रों छोड़ दिया ॥ ७८ ॥

दीनधीः स तपसा हिमशैले हृक्पथं पुरहराद्गृह्यालोः ।

आददे वरमयो विजयौ द्वावन्तरेण युधि पाण्डवरोधम् ॥ ७९ ॥

दीनधीरिति । अयो युधिष्ठिरेण गन्तुमादिष्टः दीनधीः हतमतिः स जयद्रथः हिमशैले हिमालये तपसा तदीयतपस्याप्रभावेण हृक्पथम् नयनविषयत्वं प्रत्यक्षतां गृह्यालोः प्राप्तात् पुरहरात् महादेवात् द्वौ विजयौ जयं च विजयं च अन्तरेण विना युधियुद्धे पाण्डवरोधम् पाण्डवानामवरोधमात्रं वरमाददे प्राप्तवान् । तपस्यावशाद् दृष्टिविषयतां गतशिवस्तस्मै पाण्डवांस्तुवं युद्धे रोद्धुं प्रभविष्यसि परमर्जुनं न रोद्धुं शक्यसे, विजयं च पाण्डवेषु न प्राप्स्यसि इति मात्रं वरं दत्तवानिति भावः ॥ ७९ ॥

युधिष्ठिर द्वारा छोड़ दिये जाने पर वस्त्र नीच मति जयद्रथने हिमालय पर्वत पर वनत्या द्वारा शिवको ज्ञातात् करके वनसे वरदान प्राप्त किया कि अर्जुनके अतिरिक्त पाण्डवोंको मैं युद्धमें रोक नहीं, दो विजय-रथ जय दूसरे अर्जुनके अतिरिक्त पाण्डवोंको मैं लड़ाने में आगे नहीं बढ़ने दे लूँ ऐसा ही वरदान प्राप्त किया ॥ ७९ ॥

पार्याश्र कृच्छ्रादुत्तीर्णा पार्यती प्राप्य रेभिरे ।

हेमन्तात्पद्मिनीं मुक्तां हेलेरिव कराङ्कुराः ॥ ८० ॥

पार्याश्रेति । पार्याश्र युधिष्ठिरादयश्च कुन्तीपुत्राः कृच्छ्रात् जयद्रथकृतापहारक-घात उत्तीर्णा निर्गतां पार्यति द्रौपदीम् प्राप्य हेमन्तात् शीतलोः मुक्ताम् पद्मिनीं कम-

लिनीं प्राप्य ह्येलेः सूर्यस्य कराङ्कुराः किराणा इव रेमिरे रतिमलमन्त । पद्मिनी-
मिव द्रौपदीम् हेमन्तादिव जयद्रथकृतापहारकष्टतो निर्गतां प्राप्य सूर्यकरा इव
पाण्डवाः परां रतिमापुरिति भावः ॥ ८० ॥

जैसे हेमन्त ऋतुसे मुक्ता कमलिनीको पाकर सूर्यके कर रतिको प्राप्त करते हैं उसी
तरह जयद्रथकृतापहार कष्ट से छुटी द्रौपदीको प्राप्त करके पाण्डवोंको बड़ी रति-आनन्द-
मिली ॥ ८० ॥

तत्रान्तरे ज्वलितवर्णवपुः कदाचि-

दङ्क्षेयु शब्द इव कर्णमवाप्य रात्रौ !

भासत्पतिः कृतनमस्करणाय तस्मै

प्रेम्णाशिषः प्रणिजगाद् यवीयसीं गाम् ॥ ८१ ॥

तत्रान्तरे इति । तत्रान्तरे तस्मिन्नेवकाले कदाचित् रात्रौ ज्वलितवर्णवपुः
प्रकाशमानशरीरः भासांपतिः सूर्यः—अङ्क्षेयु करणादिषु शब्दः कर्णम् श्रोत्रेन्द्रियम्
इव अङ्क्षेयु तन्नामकदेशमेदेषु कर्णं नाम राजानं प्राप्य आसाद्य कृतनमस्करणाय
प्रणताय तस्मै कर्णाय प्रेम्णा स्नेहेन आशिषः आशीर्वादस्य यवीयसीं कनिष्ठां
पश्चाद् भवां गाम् वाचं प्रणिजगाद् उक्तवान् । यथा शब्दः सर्वेष्विन्द्रियेषु श्रोत्रे-
न्द्रियमेव याति, तथा ज्वलितवर्णदेहः सूर्यः कदाचिद्रात्रौ कर्णं नाम वीरमवाप्य तेन
प्रणतः सद्वाशीर्वादात् परतो वक्ष्यमाणप्रकारं वचनमुवाचेति भावः । श्लिष्टविशेषणो-
पमाञ्जकारः ॥ ८१ ॥

शब्द जैसे सभी अङ्गोंमें श्रोत्र रूप अङ्गको ही पहुँच जाता है, उसी तरह प्रकाशमान
शरीर सूर्य कदाचित् रातके समय अङ्गदेशमें वर्तमान राजा कर्णके पास पहुँचे, कर्णके
द्वारा नमस्कार किये जानेके बाद आशीर्वाद के उपरान्त सूर्यने कर्णसे निम्नोक्त
वात कही ॥ ८१ ॥

अहमहरधिनायोऽनुग्रहान्मे पृथाया-

मयि जननमगास्त्वं वत्स ! कोशो गुणानाम् ।

तदिदमिह रहस्यं शासने गृह्यतां मे

तनयकुशलयोगे तातपादा यतन्ते ॥ ८२ ॥

अहमिति । अपि वत्स, हे पुत्र, अहम् अहरधिनायः दिनाधिपः सूर्योऽस्मि,
गुणानां शौर्यादायादीनां कोशः आश्रयभूतस्त्वम् कर्णः मे मम अनुग्रहात् कृपावशात्
पृथायाम् कुन्त्याम् जननम् उत्पत्तिम् अगाः प्राप्तवान् । तत् तस्मात् रहसि
एकान्ते इदं वक्ष्यमाणं मम तव जनकस्य सूर्यस्य शासनम् आज्ञा गृह्यताम्

कर्त्तव्यताभ्युपेयताम् तत्रार्थान्तरन्यासेन स्वप्नप्रतां समर्थयति—तातपावाः पितरः तनयकुसुमयोगे पुत्रस्य शुभे यतन्ते प्रयत्नवन्तो भवन्ति । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । यतः पितरः पुत्राणां शुभमनुष्ठायन्तीति निब-
भोऽतोहं तवतातस्तवशुभमेव ध्यास्यामि, तेन मनुष्यं शासनं त्वयाऽवश्यमङ्गी-
कृत्तव्यं भवतीति भावः ॥ ८२ ॥

१ हे पुत्र कर्ग, मैं दिनका स्वामी सूर्य हूँ । हमारे ही अनुग्रहवश तुमने कुन्तीसे जन्म प्राप्त किया, इसलिये इस एकान्तमें तुम मेरी एक बात स्वीकार करो क्योंकि पिता सर्वदा पुत्रका कल्याण ही सोचा करते हैं, मैं तुम्हारा पिता हूँ, मेरी बात तुम्हारी भलाईका ही कारण होगी ॥ ८२ ॥

मुखसंधानविश्लेषमुक्ते कवचकुण्डले ।

तवैते भूपण्ये शोभां तन्वाते परदुर्लभाम् ॥ ८३ ॥

मुखेति । मुखयोः आद्यन्तभागयोः सन्धानविश्लेषान्याम् सन्धानपृथग्भावान्यां मुक्तं रहिते अविविलसने नित्यसम्बन्धे न सन्धातुं नापि पृथक्कर्तुं शक्ये एते कवच-
कुण्डले तव भूपणे अलङ्कारभूते परैर्दुर्लभां जनान्तरदुरापां शोभां दीप्तिं तन्वाते
कुर्वन्ति । एताभ्यां नित्यानुपसक्तया सन्धातुं पृथक् कर्तुं चाशक्याभ्यां कवचकुण्डला-
भ्यां तव परा शोभा जन्यत इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

आदिमें अथवा अन्तमें दोनों ओरसे जो न पहने जा सकते हैं और न उतारे जा सकते हैं, जो नित्य संसक्त हैं, जिन्हें पहना उतारा नहीं जाता है, ऐसे यह कवचकुण्डले दूसरोंके पास नहीं मिल सकते हैं, यह केवल तुम्हारी ही शोभावृद्धि कर रहे हैं । यह कवचकुण्डल जो केवल तुम्हारे ही पास हैं, ऐसे हैं जिन्हें न तुम्हें कभी जोड़ना पहनना पड़ेगा और न उतारना होगा, यह तुम्हारे जन्मके सङ्गी हैं, यह तुम्हारी शोभाके बढ़ाने वाले हैं ॥ ८३ ॥

एतानि याचकमिह द्विजवेषगूढं

मा लब्धकामममराधिपतिं कृथास्त्वम् ।

आज्ञापयात्स्वलसि चेदणुमात्रमस्मा-

द्विष्यो भविष्यसि सुखेन रणे रिपूणाम् ॥ ८४ ॥

एतानीति । एतानि त्वदीयानि सहजकवचकुण्डलानि याचकम् याचिष्यमाणम् द्विजगूढवेषम् ब्राह्मणरूपं धत्वाऽऽत्मानं प्रच्छादयन्तम् अमराधिपतिम् इन्द्रम् इह कवचकुण्डलाचनाविधौ त्वं लब्धकामं कृतार्थं मा कृथाः न सम्पादयेः, ब्राह्मणरूप-
तामास्यायैतानि तव कवचकुण्डलानि याचितुमागतायेन्द्रायैतानि न दद्या इत्यर्थः ।

आज्ञेऽहने प्रतिमाह—आश्रयस्थिति । चेत् यदि आज्ञायया मदादेशवर्त्मनः
अनुमात्रम् ईयदपि स्तवसि व्यवसे यदीमं मदादेशमसतोऽप्युक्त्यसि तदा रणे
युद्धे सुवेन अनायासेन रिपूणां शत्रूणां वधो भविष्यति कत्रवस्तवां हन्तुं समर्थो
भविष्यति । एतत्कवचकुण्डलापत्तं तवावप्यधमतो नैतं ममाज्ञां कथमप्यति-
वर्तेया इत्याशयः । 'एतांति याचकम्' इत्यत्र 'अर्कनोर्भविष्यदावस्यार्थो' इति
कृत्येनो यद्ये प्रतिषेधः ॥ ८२ ॥

आज्ञाके वेदने अनेको धिक्कर देवेन्द्र इत कवचकुण्डलोको मार्गने तुन्दारे पास
आवेगे, तुन उनको इत धिक्करने सकल-उपकवचकुण्डलदा कृतार्थ-नत बना देगा,
यह नद दे देना, यदि तुन हमारी इत निषेधादाका उलटून करोगे, यदि हमारी
बादर ध्यान न देकर करने यह कवचकुण्डल आसनरूप धरकर आये हुए इन्द्रको
दे दोगे तो तुम्हने तुन्दारे शत्रु तुम्हें आसानीसे मार देंगे ॥ ८४ ॥

इत्थं निशम्य तां वाचं रावेयो रचितस्मितः ।

दर्पादखलिना साकमाददे प्रतिमापितम् ॥ ८५ ॥

इतिमिति । इत्थम् प्रोक्तप्रकारम् ताम् वाचम् सूर्यस्य गिरम् निशम्य सादर-
माकर्ण्य रचितस्मितः कृतहासः रावेयः कर्णः हर्षात् आनन्दोदयात् अञ्जलिना
नमस्कारमुचकमुद्राविशेषेण सह प्रतिमापितम् अत्युत्तरम् आददे अग्राह, नम-
स्कृत्य प्रत्युवाचेत्यर्थः ॥ ८५ ॥

इत प्रकार सूर्य की बातें सुनकर और योड़ा हँसकर कर्णने हाथ जोड़नेके साथ अत्युत्तर
दिया, नमस्कार करनेके साथ उनकी बातका अग्राह दिया ॥ ८५ ॥

तवार्थमेति प्रयितेऽपि शब्दे समर्थमेत्यर्थिजनेषु दानम् ।

निषेवरूपे निदधाति मार्गे पदं कथं वा भवदीयजिह्वा ? ॥ ८६ ॥

तवार्थमिति । मम दानम् अर्थिजनेषु कार्यं श्रेष्ठं गच्छति, अहं याचकसुखायैव
ददामि, एतेनापात्रदानाप्रसक्त्या निषेधानौचित्यं व्यञ्जितम्, तव 'अर्थमा' 'यः
खलु ददाति सोऽर्थमा' इति प्रथितार्थे शब्दे नामनि प्रयितेऽपि प्रसिद्धे सत्यपि
भवदीयजिह्वा तव रसना निषेवरूपेऽर्थिने मा दाः इति प्रतिषेधात्मके मार्गे कथं
वा केन प्रकारेण पदं निदधाति ? अहं योग्यपात्रायैव ददामि, त्वं च स्वयमर्थमा
बहुदाता प्रसिद्धयसि, तदेवमपि मां दानाश्रिपेक्षुं तव जिह्वा कथं प्रवृत्तेत्याश्रयम् ।
दातृव्रतस्य स्वयं दातृश्च निषेधो नोचित इति भावः । दातृदानव्रतस्य च पित्रा दात्रा
निषेधो विषमाउद्धारं सूत्रति ॥ ८६ ॥

मेरा दान सदा ही श्रेष्ठ याचकोंके लिये हुआ करता है, तुन मुझे अनायदायी कहकर
नहीं रोक सकते हो । तुन तुम भी अर्थमा-बहुदाता-शब्दसे प्रकारे बाते हो, फिर भी
तुम्हारी जीन मुझे याचकोंके प्रति निषेध प्रयोग करनेके लिये-याचकोंको उदास करनेके-

स्यो प्रवृत्त होती है । तुम खुद दाताके नामसे प्रसिद्ध हो, मैं भी किसी अयोग्य पात्रको दान नहीं देता हूँ, फिरभी तुम्हारी जीम मुझे दान देनेसे रोकनेके लिये चल रही है, यह आश्चर्य की बात है ॥ ८६ ॥

सततं सद्यर्थिसदसे बहु दातुं सकुतूहलस्य पुरुषस्य जगत्याम् ।

उदकोर्मिका करघृता हि विभूषा कनकोर्मिका तु परमङ्गुलिभारः ॥ ८७ ॥

सततमिति । जगत्यां लोके सद्यर्थिनां सदसे उत्तमयाचकसमूहाय सततं सर्वदा बहुदातुम् अनरणं दानं कर्तुं सकुतूहलस्य धृतोत्कण्ठस्य पुरुषस्य करघृता हस्तेज्वलम्बिता उदकोर्मिका दानजलदारा विभूषा तत्करभूषणम्, परन्तु किन्तु कनकोर्मिका हेमाङ्गुलीयकं तु अङ्गुलिभारः भारकारणम् । 'दानेन पाणिर्न तु कङ्कणेन' इत्यभियुक्तोक्तदिशा योग्यपात्रेभ्यो बहुदातुमुक्तस्य जनस्य तद्वस्तुस्थितं दानजलमेवभूषणं भवति, हेमाङ्गुलीयकं तु भारभूतमेवेति भावः । 'ऊर्मिका त्वङ्गुलीये स्याद्वाची भङ्गित्तरङ्गयोः' इति वैजयन्ती । सुमङ्गुलीवृत्तम्, तल्लक्षणं यथा—'सजसाः सगौ यदि सुमङ्गलिकेयम्' इति तल्लक्षणम् ॥ ८७ ॥

इत्त संसारमे योग्यपात्रके लिये सदा बहुतसा दान देनेकी इच्छा रखने वाले जनके लिये उत्तके हाथमें रखा गया दानजल ही उत्तके हाथको अलङ्कृत करता है, सोनेकी अंगूठी तो उत्तकी अङ्गुलियोंका बोझ है ॥ ८७ ॥

दिवसेश ! यः खलु शयः प्रतिकर्तुं धृतलालसो भवति नार्थिषु दैन्यम् ।

प्रतिपादयेत्स तु कथं पुरुषस्य प्रतिकूलवर्णनिजनामपदार्थम् ॥ ८८ ॥

दिवसेति । हे दिवसेदा, दिनपते सूर्य, यः शयः पाणिः अर्थिषु याचकजनेषु दैन्यम् दारिद्र्यम् प्रतिकर्तुम् निरासयितुम् दूरीकर्तुम् धृतलालसः कामुको न भवति खलु यः पाणियाचकजनदैन्यनिराकरणाय उत्सुको न भवति—स तु पाणिः पुरुषस्य स्वस्वामिनो जनस्य प्रतिकूलवर्ण विपरीताशरं यच्चिजनामपदं स्ववाचकशब्दः 'शयः' इत्यस्य विपरीतार्थत्वे 'यशः' इति पदं निष्पद्यते तदर्थं तद्वाच्यं कीर्तिरूपं वस्तु कथं प्रतिपादयेत् सम्पादयेत् ? यो हस्तो याचकजनदारिद्र्यापाकर्मणि बद्धस्थो न भवति सः पुरुषस्य स्वनाम्नः 'शयः' इति पदस्य विपर्ययेण निष्पद्यस्य 'यशः' इति पदस्य वाच्यमर्थं कीर्तिरूपं कथङ्कारं जनयेदित्यर्थः, संग्रहैकपरः प्रायः समुद्रोऽपि रसातले' इत्युक्तंवाददातुः कीर्तिर्न जायत इति भावः ॥ ८८ ॥

जो शय-हाथ-याचक लोगोंकी दानता दूर करनेके लिये उत्कण्ठित नहीं रहा करता है, वह अपने नातिकके लिये अपना नाम 'शयः' उत्तको उलटाकर लिख देनेसे बना शब्द यशः उत्तका वाच्यार्थ हुआ कीर्ति, उक्तको किस प्रकार पैदा करे, बिना दान किये यश नहीं मिला करता है ॥ ८८ ॥

यश एव जन्मफलमात्मवतामिदमेषितव्यमति यन्नभरात् ।

अपि भूषितं गुणगणैरपरैरयशस्विनं न जगदाद्रियते ॥ ८६ ॥

यश एवेति । यशः कीर्तिरेव आत्मवताम् प्राणिनाम् जन्मफलम् जीवनसाफल्य-
करम्, अतः इदम् यशः अतियत्नभरात् अतिप्रयत्नात् पृषितव्यं कामयित-
व्यम् । जगत् संसारः अपरैः सुरुपवशौर्यादिभिः गुणगणैः गुणसमुदायैः भूषि-
तम् अलङ्कृतम् अपि अयशस्विनं कीर्तिवर्जितम् न आद्रियते न सम्मन्यते ।
प्राणिनां जन्मनः फलं यशः, अतस्तदर्थं यतनीयम्, अन्यगुणसद्भावेऽपि कीर्ति-
विरहे लोकः सम्मानदृष्टिपात्रं न भवतीति भावः । काम्यलिङ्गमलङ्कारः । प्रमिता-
चरावृत्तम् ॥ ८९ ॥

यश ही प्राणियोंके जीवन का फल है, खूब प्रयत्न करके उस यशको एकत्र करना
चाहिये, यह संसार उस आदमीका आदर नहीं करता जो रूप, विद्या, धन आदि
गुणोंसे युक्त होकर भी यशसे रहित रहता है ॥ ८९ ॥

व्यापृता वितरणोपनिषत्सु व्याहरन्ति हि विपश्चिदधीशाः ।

स्पर्शनेन रहिताविति हेतोर्लुब्धकं च कुणपं च समानौ ॥ ९० ॥

व्यापृता इति । वितरणोपनिषत्सु दानरहस्यप्रतिपादकशास्त्रेषु व्यापृताः सतत-
परिशीलनजागरूकाः दानविधारहस्यज्ञातारः विपश्चिदधीशाः विद्वन्मुख्याः स्पर्श-
नेन दानेन रहितः शून्यः स्पर्शनेन स्पर्शनं च रहितः इति हेतोः लुब्धकम् धन-
लुब्धम् अदातारम् कुणपं शवं च समानौ तुल्यौ व्याहरन्ति कथयन्ति । दानम-
र्मज्ञाः पण्डिताः स्पर्शनेन दानेन रहितं कृपणं स्पर्शनेन स्पृश्यतया रहितं शवं च
स्पर्शनराहित्यहेतुना तुल्यौ ब्रुवन्तेऽतः शवलुब्ध्या माभूमेत्यवश्यं दानं कर्त्तव्यमित्या-
शयः । 'स्पर्शोनामास्तैस्पर्शदानयोः स्पर्शनं तथा' इति वैजयन्ती ॥ ९० ॥

दानशास्त्रके रहस्यको सतत परिशीलन करनेवाले पण्डितोंका कहना है कि स्पर्शन-
दान से रहित लोभी पुरुष और स्पर्शन-स्पर्श-से रहित शव दोनोंही स्पर्शन रहित होनेके
कारण समान हैं । शवका स्पर्श मना है, अतः वह स्पर्शन रहित हुआ, जिसने दान नहीं
दिये वह भी स्पर्शन-दानसे रहित हुआ, फिर दोनों में क्या भेद ? ॥ ९० ॥

दृष्टे वनीपकजने वदनं स्मितेन दानाम्बुना करतलं यशसा दिशश्च ।

शुश्रीकरोति विवशः स्वयमेव दाता कस्तादृशं प्रतिनिवर्तयितुं क्षमेत ॥ ९१ ॥

दृष्टे इति । दाता प्रकृत्या दानपरायणः पुरुषः वनीपकजने याचकजने दृष्टे दृष्टि-
वर्त्मगते सत्येव विवशः स्वाम्यासपरवशः सन् स्वयम् एव स्मितेन हसितेन वदनं
स्वं मुखम्, दानाम्बुना दानजलेन करतलम् पाणिम्, यशसा दानभक्ष्या कीर्त्या
च दिशः सर्वा आशाः शुश्रीकरोति धवल्यति, तादृशं दातारं कः प्रतिनिवर्तयितुं
दानकर्मणो निवारयितुं क्षमेत शक्नुयात् ? याचकं दृष्ट्वा स्मितमुखीभूय दानाम्बु

करे हस्ता सर्वा अपि दिक्षो ध्वलीकुर्वतो दामिनः कस्तद्दानपथाद् प्रतिवेद्भुमीष
इत्यर्थः । प्रकृतानां वदनकरतलदिक्षाम् ध्वलीकरणस्यैकधर्मसम्बन्धात्तुल्ययोगि-
ताऽलङ्कारः ॥ ९१ ॥

जो दानी पुरुष याचकको देखने भरसे हँसकर दान-जल हाथमें लेकर दान द्वारा
सभी दिशाओंको कीर्त्तिसे धवल बनाता है, याचकको देखकर हँसीसे मुँहको धवल बनाता
है, पानी-दान-जलसे-हाथको स्वच्छ करता है और दानजन्यकीर्त्तिसे सभी दिशाओंको
स्वच्छ बनाता है, उस स्वभाववश दानी जनको कौन उसकी दानपरायणता से रोक
सकता है ? कोई वैसे दानीको दानसे निवृत्त नहीं कर सकता ॥ ३१ ॥

वाञ्छामनाप्रेन वनीपकेन सहासवो दातृजनस्य यान्ति ।

तदद्य शक्रार्चनया धृतासोर्भावी वधो मे परमो हि लाभः ॥ ६२ ॥

वाञ्छामिति । दातृजनस्य दानशीलस्य लोकस्यासवः प्राणाः वाञ्छाम् अनसेन
अपूर्णाभिलाषेण वनीपकेन याचकेन सह यान्ति निर्गच्छन्ति, अदानजन्या दातुर-
कीर्त्तिर्मरणमप्यतिशेते, 'संभावितस्य चाकीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते' इत्युक्तेरिति-
भावः । तत् तस्मात् अद्य द्वदानीं शक्रस्य इन्द्रस्यार्चनया तदिष्टवस्तुदानात्मना
पूजया धृतासोः आगतजीवितस्य मम भावी कालान्तरमविष्णुः वधः शत्रुद्वारकः
प्राणत्यागः परमो महर्हलाभः । अधुना शक्रमनोरथसूर्या प्राप्तजीवितस्य मम काला-
न्तरे भावी शत्रुकृतो वधो महान् लाभ इति । साम्प्रतिकमरणापेक्षया भाविमरणम-
वश्यं लाभ इति तात्पर्यम् ॥ ९२ ॥

मनोरथकी पूर्त्ति नहीं प्राप्त करके लौटते हुए याचकोंके साथ ही दाताजनके प्राण
निकल जाते हैं, याचकको दाता न दे सके तो उसकी इतनी अकीर्त्ति हो जाती है कि
वह एक प्रकारसे मर जाता है, अतः अभी शक्रको उनकी प्रार्थित वस्तु देकर मैं अपने
प्राण लौटा लूँ, फिर कालान्तरमें शत्रुओंके हाथों मरना भी हमारे लिये बड़ा भारी
लाभ ही होगा । अभी मरनेकी अपेक्षा कालान्तरमें मरना लाभप्रद ही है ॥ ९२ ॥

यद्गोष्ठीप्रतिहारभूतलशिला चिन्तामणिः कल्पका

यस्यारामवृत्तिद्रुमाश्च सुरभिः सा होमधेनुः पुनः ।

तादृग्याचति चेदुपेत्य मघवा संपूर्य तत्कामनां

त्रैलोक्यस्थवदान्यसंसदुपरि स्यामेष मे निश्चयः ॥ ६३ ॥

यद्गोष्ठीति । चिन्तामणिः चिन्तितार्थप्रदतया प्रसिद्धो रत्नमेदः यस्य इन्द्रस्य
गोष्ठ्याः सभाभवनस्य प्रतिहारभूतलशिलाद्वाराग्रदेशपाषाणः, कल्पकाः कल्पवृक्षाः
आरामवृत्तिद्रुमाः पुष्पोद्यानावरणवृक्षाः सा प्रसिद्धा सुरभिः कामगावी होमधेनुः

पयसा होमसन्पादिका गौः, तारक्-चिन्तामणिकल्पवृक्षकामधेनुनां स्वामी मघधा इन्द्रः उपेत्य मद्द्वारमागत्य याचति चेत् भिचते यदि, तदा तत्कामनाम् इन्द्र-मनोरथं सम्पूर्णं पूरयित्वा त्रैलोक्ये ये वदान्याः दातारस्तेषां संसदः समुदास्य उपरि ऊर्ध्वं स्यात् जायेय एषः ईदृशः मे मम निश्चयः निर्णीता मतिः । यस्येन्द्रस्य द्वारदेशशिलाभावेन चिन्तामणिकल्पयुज्यते, यस्यारामे नन्दने कल्पवृक्षा आवरण-तरुभावेनोपयुज्यन्ते, कामधेनुश्च होमधेनुमावं भञ्जते, तारकाः सर्वतः सम्पत्तिशाली शक्रो यदि मामुपेत्य याचेत् तदा तदीयं मनोरथं पूरयित्वा सकलदातृसमूहमूर्धन्य-मावं भजेयमेवेति मम दृढो निश्चयस्तदलं भवतो निषेधेनेति तात्पर्यम् । कान्यलिङ्ग-मलद्धारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ९३ ॥

जिस इन्द्रके सन्नामवनके द्वार पर लगा हुआ पाषाण चिन्तामणि है, जिसके नन्दनो-पानने वैरेके लिये कल्पवृक्ष रोपे गये हैं, जिसने होमधेनुके रूपमें कामधेनुएँ पाल रखी हैं, ऐसा इन्द्र यदि मेरे पास आकर याचना करे तो मैं उसे अभीष्ट वस्तु देकर त्रिलोक-वर्ती दाताओंकी नण्डलीका मूर्धन्य-श्रेष्ठ-बनूँ, यह मेरा अहिम निश्चय है, आप मुझे व्यर्थ रोक रहे हैं ॥ ९३ ॥

वीक्ष्य वन्ध्यवचनोऽपि गुणहो विस्मयान्बुनिधिवीचिषु मग्नः ।
पद्मवन्धुरिति वादिनमेनं पाटलस्मितरुचिर्गिरमूचे ॥ ९४ ॥

वीक्ष्येति । इति उक्तप्रकारेण वादिनं कथयन्तम् पुनं कर्णं वीक्ष्य वन्ध्यवचनः व्यर्थोमृतानुरोधः अपि गुणज्ञः दाननिष्ठारूपकर्णवर्तिगुणज्ञाता विस्मयान्बुनिधि-वीचिषु आश्चर्यसागरतरङ्गेषु मग्नः अत्यन्तविस्मितः पद्मवन्धुः कमलकुलविकासकः सूर्यः पाटलस्मितरुचिः स्वतःसितस्यापि हासस्य रक्तोष्ठप्रसारितया रक्तीभूतस्मित-कान्तिः सन् पुनं कर्णम् इति वक्ष्यमाणां गिरम् ऊचे उवाच । एवं कथयतः कर्णस्य निश्चयेन व्यर्थोमृतनिषेधामिप्रायोऽपि तदीयदाननिष्ठाज्ञानेन विस्मयं प्रपन्नः कमल-वनचन्द्रः सूर्यः स्मितपूर्वकं कर्णमुद्दिश्य वक्ष्यमाणं वचनं व्याजहारेति भावः ॥ ९४ ॥

यद्यपि कर्णते सूर्यका दानविरोधा वचन नहीं माना, उनका कथन बेकार हुआ, फिर भी गुणग्राही सूर्यमगवात्को कर्णकी अद्भुत दाननिष्ठतासे बड़ा आश्चर्य हुआ और उन्होंने पूर्वोक्तप्रकारक वचन कहते हुए कर्णते इत प्रकार कहा, कहनेके समयमें उनका हास रक्तम हो उठा, क्योंकि हास श्वेत होकर भी रक्त ओष्ठपर फैलकर रक्तम हो गया ॥९४॥

अथे वत्स ! भवतो भापितं क्षममेव स्थूललक्षाणाममूहशं तु तव मतं पुनरपि मम रसनां निदेशावशेषपथपान्यां निर्मिमीते ॥

१. 'अयि' । २. 'भवता' । ३. 'स्थूललक्ष्याणामीहशं तव' । ४. 'पान्य-नीन्' । ५. 'निर्मिमीते ॥ त्वं शुनाशीरस्य' । इति पा० ।

‘त्वं शुनासीरस्य मनीषितस्य पूरणात्पूर्वमेव पूर्वदेवगर्वनिर्वापणपूर्व-
हृतया कुलिशमपि चिरारूढकलङ्काङ्कुरजर्जरितधाराशतमातन्वती तदीयां
शक्तिमाधत्स्वेति’ ॥

ततस्तथेति परमङ्गीकृत्य पश्यतस्तनूजस्य समक्षमचिरेण स मरीचि-
माली चरमाचलशित्तरपरिशील्यमानविहारमिहापि समाचचार ॥

अये वत्सेति । अये वत्स, हे पुत्र, नवतस्तव नापितं प्रागात्ययेऽपि शक्रमनोरथ-
पूरणदृष्टस्वरूपं स्थूलबाजां महदानिनां वज्रम् उचितम् एव, महावदान्योपयुक्तं
तव वचनमित्यर्थः । अनृद्धं तादृशं प्रागात्ययेऽपि शक्राय तदीहितं दास्याम्येवेत्येवं
रूपं तव मतम् विचारः पुनः अपि मम रसनां जिह्वां निदेशावशेषपथयान्याम्
उक्तादवशिष्टस्य वक्ष्यस्य कथने प्रवृत्तां निर्मिमीते सम्पादयति, तादृशं तव मतं
विशाय पुनरपि मम रसनोक्तशेषं कथयितुमुद्यच्छ्रुतीति भावः ।

वक्ष्यशेषमाह—त्वमिति । त्वं कर्णः शुनासीरस्य इन्द्रस्य मनीषितस्य अमी-
शस्य पूरणात् सम्पादनात् पूर्वं प्रागेव पूर्वदेवाः सुरादिष्वस्तेषां गर्वस्य शौर्यदर्पस्य
निर्वापणपूर्वहृतया समापनधुरन्धरतया कुलिशम् वज्रम् अपि चिरारूढकलङ्का-
ङ्कुरजर्जरितधाराशतम् कार्यविरततया संजातकलङ्कधारम् आतन्वती कुर्वतीम्
तदीयां शक्रस्त्वामिकाम् शक्तिं नामास्त्रमेदम् आधत्स्व स्वीकुरु । अयमाशयः—कवच-
कुण्डलानि याचितुमागतमिन्द्रं प्रागेव तदर्थितदानात्वं तदीयां शक्तिं प्रार्थयस्व,
यथा शक्त्या हतेषु सर्वासुरेषु शक्रस्य वज्रं चिरात् कार्यनिवृत्ततया शतधारावच्छे-
देन सजातकलङ्कं क्रियत इति । ततः तादृशानुरोधप्रवणामन्तरं तथा इति परम्
नृद्धम् अङ्गीकृत्य सूर्योक्तमन्युपेत्य परयतः सादरं सूर्याभिमुखमीक्षमाणस्य तनू-
जस्य स्वपुत्रस्य समक्षम् समीपे अचिरेण त्वरया स मरीचिमाली सूर्यः चरमाच-
लस्य अस्ताचलस्य शित्तरे उपरिभागे परिशील्यमानं सततमन्यस्यमानं विहारम्
श्रीदाम् अकस्मादप्यच्छद्भवारूपाम् अस्तमनक्रियाम् इहापि कर्णसमीपदेशेऽपि समा-
चचार, पश्चिमाचल इवेहापि त्वरितमस्तमगमदित्यर्थः ॥

हे पुत्र, तुम्हारा कर्ण महादानीके उपरुक्त हो है, तुम्हारे शक्ति निश्चयने मेरी विज्ञाद्यो
बाधाके रोपांश कथनरूप मार्गद्वी पान्या बना दी है, क्योंकि तुम्हारे अस्त्रि निश्चयने मेरी
विज्ञाद्यो उत्प्रेष बाध करनेकी बाधित किया है ।

तुन इन्द्रके मनोरथको पूर्ण करनेके पहले राक्षसोंके शौर्यदर्पको समाप्त करनेके धुरन्धर
होनेके कारण इन्द्रके वज्रको शतमूल्यके धाराओंके बर्फ लगा देने वाली इन्द्रकी शक्ति
(युक्त प्रकारका बल) ले लेना । इन्द्रके वज्रकी शक्ति नाश देना, पीछे उनके द्वारा
याचित कवचकुण्डल प्रदान करना ।

इसके बाद जब कर्णने वनका कहना स्वीकार कर लिया-इन्द्रसे शक्ति ले लेनेकी बात मान ली-तब कर्णके देखते देखते ही शीघ्र सूर्यनारायणने पश्चिमाचल शिखर पर परिशीलित क्रीडा-अस्वगमनरूप खेल-वहाँ भी कर दिखाई, देखते ही देखते अस्तंगत हो गये ॥

कतिपयदिने काले याते ततो मरुतां पतिः

सदसि तनयं भानोरेत्यार्थिचाटुशताकुले ।

कवचमलुलं वाचाऽयाचत्सकुण्डलमादरा-

द्यमपि तयेत्युक्त्वा शक्तिं ततो जगृहेऽद्भुताम् ॥ ६५ ॥

कतिपयदिन इति । ततः कतिपयदिने बहुतिथे काले याते व्यतीते सति मरुतां देवानाम् पतिरिन्द्रः अर्थिनां याचकानां चाटुशतैः प्रियवचनैराकुले पूर्णं सदसि समायाम् भानोः सूर्यस्य तनयं पारस्त्र्यं पुत्रं कर्णम् एत्य प्राप्य अतुलम् निरुप-मम् सकुण्डलं कुण्डलाम्यां युक्तं कवचं तनुग्रम् वाचा अयाचत् । अयं कर्णः अपि आदरात् तथा स्वीकरोमि दातुम् इत्युक्त्वा ततः शक्रात् अद्भुताम् विलक्षणाम् शक्तिं नामास्त्रमेदं जगृहे प्राप्तवान् । अयमर्थः—ततः कदाचिद्याचकवृन्दैः स्तूयमानं कर्णमुपेयेन्द्रस्तदीये अतिरमणीये कवचकुण्डले याचितवान् स कर्णोऽपि तद्दानं स्वी-कृत्येन्द्रस्य शक्तिं प्राप्तवानिति भावः ॥ ९५ ॥

इसके बाद कुछ समय बीत जाने पर—याचकवृन्दोंकी ठकुरगृहोंतीसे पूर्ण सामां वतमान कर्णके पास आकर इन्द्रने अतुलनीय कवचकुण्डल मुँह खोलकर माँग लिया, कर्णने भी कवचकुण्डल देनेका वादा करके इन्द्रसे वनकी लोकविलक्षण शक्ति-तन्नामक एक अस्त्र-प्राप्त की ॥ ९५ ॥

नकारमेते बहूतो रिपूं ममेत्यभयभारादिव शस्त्रधारया ।

सुतो रवेर्दशनैर्कर्णवेष्टने स्वयं समुत्कृत्य ददौ विद्वीजसे ॥ ६६ ॥

नकारमिति । एते दंशनकर्णवेष्टने (तनुत्रकुण्डलार्थकी शब्दावेतौ वाच्यवाच-कयोरभेदोपधारात् कवचकुण्डलपर्यवसायिनौ भवतः) नकारम् 'न' वर्णं निपे-भायकमभरमेदं बहूतः स्वावयवीकृतः, अतः कारणात् मम वदान्यस्य कर्णस्य कदापि नकारमवहतः रिपू शत्रू स्तः, इति उक्तप्रकारात् अभयभारात् कोपाति-शयात् इव रवेः सुतः सूर्यपुत्रः कर्णः शस्त्रस्य असेः धारया अस्त्रलेन समुत्कृत्य उत्साह्य दंशनकर्णवेष्टने कवचकुण्डले विद्वीजसे इन्द्राय स्वयं निजहस्तेन ददौ समर्पितवान् । अयमर्थः—दंशनपदं कवचार्यं कर्णवेष्टनपदं च कुण्डलार्थकं ते एते नकारयुतत्वात् कदापि नकारमस्पृशतो मम कर्णस्य शत्रू इति कोपादिव कर्णः

खड्गेन छिद्यत्वा ते दंशनकर्णवेष्टने शक्राय दत्तवान्, 'तनुत्रं वर्म दंशनम्' 'कुण्डल कर्णवेष्टनम्' 'विद्वीजाः पाकशासनः' इति सर्वत्रामरः । हरिणप्लुतावृत्तम्—'रस-
सुगहयैरिष्टन्ता न्सी त्री स्लगा हरिणप्लुता' इति तत्फलचणात् ॥ ९६ ॥

यह दंशन और कर्णवेष्टन (कवच तथा कुण्डल) नकार धारण करनेके कारण कभी भी नकारका ग्रहण न करनेवाले मुझ कर्णके शत्रु हैं, इसी कोपके कारण कर्णने तलवार की धारसे खुद कवचकुण्डलको काटकर निकाला और उन्हें इन्द्रके हाथोंमें सौंप दिया, दानी कर्ण मला 'न'वालोंको अपने अङ्गमें लगा रहने दे यह कब संभव था ॥ ९६ ॥

निशम्य तत्कल्पतरोर्हिया च्युतैश्चिरार्जितैस्त्यागयशोभरैरिव ।

सुपर्वमुक्तैः कुसुमैर्न केवलं तदङ्गमङ्गाश्च सुगन्धयोऽभवन् ॥ ९७ ॥

निशम्येति । तत् कर्णकृतं सहजकवचकुण्डलदानं निशम्य श्रुत्वा हिया लज्जया च्युतैः गलितैः कल्पतरोः कल्पवृक्षस्य चिरार्जितैः बहुकालैकप्रीकृतैः त्यागयशो-
भरैः दानकीर्तिसमुदायैः इव सुपर्वमुक्तैः देवविष्टैः कुसुमैः केवलं तदङ्गम् कर्णस्य
वपुरेव सुगन्धि न अभवत् किन्तु अङ्गाः कर्णपालितास्तन्नामानो देशा अपि सुग-
न्धयोऽभवन् सुरभयोऽजायन्त । कर्णेन स्वशरीरावयवतामिव गतं कवचं कुण्डलं च
शक्राय दत्तमिति निशम्य जातलज्जैः कल्पतरुणा चिरादजितैः त्यागकीर्तिनिवहै-
रिव गलितैः देवविष्टैः पुष्पैः कर्णस्य वपुरेव न केवलं परं तदङ्गा देशा अपि सुर-
भयो जाता इत्याशयः । हियाच्युतैरित्युत्प्रेक्षा । पुष्पवृष्ट्या देशस्यासुरभिवेपि
तत्सौरम्याभिधानादतिशयोक्तिश्च ॥ ९७ ॥

कर्णने अपने शरीरमें लगे हुए कवच तथा कुण्डल इन्द्रको दे दिने, यह सुनकर
लज्जाके मारे चिरकालाजित कीर्तिसमुदाय गिर रहे हों ऐसे प्रतीत होने वाले कल्पतरुके
फूल जब देवोंने बरसाये तब केवल कर्णका शरीर भर ही नहीं, उनका सारा अङ्गदेश
सुगन्धित हो उठा ॥ ९७ ॥

जाग्रत्सु सर्वावयवेषु तस्य कर्णस्य कर्णः पुनरर्थिने स्वाम् ।

हिरण्मयीं यद्विततार भूषां तन्नामसाम्यं ध्रुवमत्र हेतुः ॥ ९८ ॥

जाग्रत्त्विति । तस्य कर्णस्य सर्वावयवेषु करचरणादिषु वपुरंशेषु जाग्रत्सु
विद्यमानेषु सत्सु पुनः कर्ण एव अर्थिने शक्राय याचमानाय स्वां निजां हिरण्मयीं
सुवर्णनिर्मिताम् भूषाम् कुण्डलं नामालङ्कारं यत् विततार ददौ, ध्रुवम् निश्चयेन
अत्र तन्नामसाम्यं कर्णनामसादर्यम् एव हेतुः कारणम् । यद्यपि कर्णस्य सर्वाण्यङ्गा-
न्यासन्नथापि विशिष्य कर्ण एव स्वं कुण्डलरूपं सुवर्णालङ्कारं यदिन्द्राय याचकाया-
दात्तत्र तस्य कर्णनामसादर्यमेव कारणमभवदिति भावः ॥ ९८ ॥

कर्णके सभी अङ्ग करचरणादि विद्यमान थे ही, फिर भी इन्द्र रूप याचकको
कर्ण-कान-ने ही अपना सुवर्णमय अलङ्कार कुण्डल प्रदान किया, और अङ्गोंने कुछ

नहीं दिया, यादूम पड़ता है निश्चय ही इस उदारताकी जड़में कर्णके साथ नामकी समानता ही इसका कारण हुई ॥ ९८ ॥

आपृच्छथ तं तदनु नाकपतिः सुधर्मा-

मासाद्य सिद्धमरुदप्सरसां समाजे ।

प्राशंसदस्य चरितं सविधे सुरभ्या

रोमन्यमप्यविगण्य निशम्यमानम् ॥ ९९ ॥

आपृच्छथोत । तदनु कवचकुण्डलप्राप्त्यनन्तरं नाकपतिः स्वर्गाधीश इन्द्रस्तं कर्णम् आपृच्छथ गच्छामीत्यामन्य सुधर्मान् देवसभाम् आसाद्य आगत्य सिद्धानां नारदादीनां देवयोनिविशेषाणाम् मरुतां देवानाम् अप्सरसाम् स्वर्गेशानाञ्च समाजे सङ्घे रोमन्यं चरितस्याकृष्य पुनश्चर्वणम् अपि अविगण्य अनादृत्य सुरभ्या कामधेन्या सविधे समीपे निशम्यमानम् आकर्ण्यमानम् अस्य कर्णस्य चरितं वदान्यत्वरूपम् प्राशंसत् स्तुतवान् । कवचकुण्डले गृहीत्वा कर्णमापृच्छथ स्वर्ग-मायातः शक्रः सिद्धमरुदप्सरसां समाजे कर्णस्य वदाम्यत्वं प्राशंसितवान् यद् काम-धेनुरपि ध्यानदानेनाकर्णयतिस्मेति भावः ॥ ९९ ॥

इसके बाद कवचकुण्डल पाकर इन्द्रने कर्णसे जानेकी अनुमति ली, देवसभामें आये और सिद्धनारदादि, मरुत्, देवगण और अप्सराओंके समाजमें कर्णके चरितकी बड़ी प्रशंसा की जित्ते रोमन्य क्रिया-चवाये हुए आसको पुनः चवाना-छोड़कर काम-धेनुने भी सादर श्रवण किया, कामधेनुको भी कर्णका चरित सुनकर बड़ा आश्चर्य हुआ क्योंकि वृत्तने सोचा होगा कि मैं भी अपना चमड़ा काटकर तो दान नहीं कर सकती हूँ, यह कैसा दानी है कि कवचकुण्डल-जो शरीरके अङ्ग थे, उन्हें भी काटकर दे दिया ॥ ९९ ॥

तावत्पार्यास्तेऽपि पुनः काम्यकस्तीमां

हित्वा संघैर्भूविबुधानामनुयाताः ।

तीर्थव्रातान्विस्मृतपूर्वानवगाढं

वध्वा साकं द्वैतवनारण्यमवापुः ॥ १०० ॥

तावदिति । तावत् यावत् शक्रः कर्णं कवचकुण्डलादि याचते तावत् ते पार्या युधिष्ठिरादयः अपि काम्यकस्तीमां काम्यकवनमुवम् हित्वा त्यक्त्वा भूविबुधानाम् धरणीसुराणां ब्राह्मणानां सङ्घैः समुदायैः अनुयाताः अनुगताः सन्तः विस्मृतपूर्वान् पूर्वम् असेवितान् तीर्थव्रातान् पुण्यसरोवरादीन् अवगाढं स्नातुम् वध्वा द्रौपद्या साकं सह पुनरपि द्वैतवनारण्यं द्वैतालयतपोवनम् अवापुः प्राप्तवन्तः । मत्तमयूरी-वृत्तम्—वेदैरन्ध्रैस्तौ यस्य मत्तमयूरी' इति तद्वर्णनात् ॥ १०० ॥

जिस समय इधर इन्द्र कर्णसे कवचकुण्डल मांगने आये थे उसी समय वह पार्थ युधिष्ठिरादि काम्यक वनकी सीमाको छोड़कर ब्राह्मणों के दलको साथ लिये पहली यात्रामें जिन तीर्थोंको भूल गये थे उन तीर्थोंमें स्नान करनेकी इच्छासे द्रौपदीके साथ फिरसे द्वैतवन नामक वनमें पधारे ॥ १०० ॥

तत्र कदाचिदाश्रमद्वारि 'ह्रीं हा महाभागाः ! मम होमसाधनमरणि-
मपहृत्य हरिणोऽयमितो^१ धावति' इति बाष्पायमाणस्य कस्यचिद^२अग्रजन्म-
नः शोकनिवारणाय चक्रीकृत्य चापमनुधावतस्तान्पार्थान् पार्श्वलताताड-
तानुषक्तनवकिसलयजालमुत्प्लवनवेगपवनेन^३बहिर्ज्वलद्बहिःशिखाकन्दलमिवा-
रणिं विषाणयोर्विभ्राणः कतिषुचित्पदेषु सुग्रह इव कतिषुचिद्दुरासद
इव विचित्रगतिः कोऽपि कृष्णसारो दूरमा^४कृष्य स्वयमन्तरधात् ॥

तत्रेति । तत्र द्वैतवने कदाचित् एकस्मिन्नहनि हे महाभागाः महानुभावाः
पार्थाः, मम होमस्य साधनम् उपकरणभूतम् अरणिम् अग्निमन्थनकाष्ठम् अपहृत्य
आदाय अयं हरिणः मृगः इतोऽत्र वर्त्मनि धावति, हाहा ! (खेदाभिव्यञ्जकम्)
इति एवं बाष्पायमाणस्य रुदतः कस्यचिद् अग्रजन्मनः ब्राह्मणस्य शोकनिवार-
णाय अरणिपुनरानयनद्वारा कष्टं दूरीकर्तुम्, चापं धनुः चक्रीकृत्य नमयित्वा कुण्ड-
लीकृत्य अनुधावतः मृगमनुसरतः तान् पार्थान् युधिष्ठिरादीन् पाण्डवान् पारव्योंः
उभयोर्मागयोर्या लताः वक्ष्यः तासां ताडनेन आसक्तेन अनुषक्तानि लग्नानि नवकि-
सलयानि नूतनपल्लवा यत्र तादृशम्, अतएव उत्प्लवनवेगपवनेन उत्प्लवनवेग-
संजातवायुना बहिर्ज्वलत् प्रकटीभवत् वह्निशिखाकन्दलं वह्निज्वालाप्ररोहो यत्र तादृ-
शम् इव अरणिं वह्निमन्थनकाष्ठं विषाणयोः शृङ्गयोः विभ्राणः धारयन् कतिषु-
चित्पदेषु पादक्षेपेषु सुग्रहः समीपागतत्वेन ग्रहीतुं सुकरः इव, कतिषुचिदपदेषु
दुरासदः दूरगतत्वेन दुराप इव कदाचित् समीपे कदाचिद्दूरे च प्रकटीभवन् अत-
एव विचित्रगतिः आश्चर्यंगमनः कोऽपि कृष्णसारो नाम मृगः दूरमाकृष्य नीत्वा
स्वयमात्मना अन्तरधात् तिरोबभूव ।

उस द्वैतवन नामक तपोवनमें कभी पाण्डवोंके आश्रम द्वार पर आकर 'महानुभाव
पाण्डवगण, हमारे होमके उपकरण अग्निमन्थन काष्ठअरणिको लेकर यह मृग भागा
जा रहा है' इस प्रकार कहकर रोते हुए किसी अग्रजन्माके दुःखको दूर करनेके लिये
धनुष तानकर मृगका अनुसरण करते हुए युधिष्ठिरादि पाण्डवोंको वह मृग बहुत दूर

१. 'हा महाभागाः' ।

२. 'साधनमपहृत्य' ।

३. 'इतस्ततः' ।

४. 'गृहमेधिनः' ।

५. 'स्तान्पाण्डवलता' ।

६. 'उत्प्लव्य धावनवेग' ।

७. 'उन्नतितगर्भवहि' ।

८. 'विषाणया' ।

९. 'चित्रगतिः' ।

१०. 'अपाकृष्य' । इति पा० ।

आकृष्ट करके ले गया, और दूर ले जाकर खुद अन्तर्हित हो गया, वह नृग अरगिको अपने सींगोंमें लटकाये हुए था, पार्श्ववर्ती लताओंसे रगड़ानेके कारण उन लताओंके नये पत्तव लस अरगिमें लग गये थे अतः वह अरगि ऐसा लग रहा था मानो नृगके वक्षलनेसे उत्पन्न वेगपवनके संपर्कसे लस अरगिमेंसे आगकी शिखाका प्ररोह उत्पन्न हो रहा हो, वह नृग कभी समीपमें प्रकट होने पर ऐसा लगता था मानो अब पकड़ा गया, और फिर दूर निकल जाने पर दुःखसे भी अग्राह्य मालूम पड़ने लगता था, इस प्रकार वह नृग विचित्रगति था ।

तदनु ललाटान्तपनखन्पचहेलिधूलिभ्यां द्यावापृथिवीभ्यामुदन्यावदान्यमहिन्नि दिनयौवने^१ प्रादुर्भवति सति प्रकृतमर्यामिव पानीयमपि इतस्ततो विचिन्वद्भिरनुजैः सह कस्यचिद्विशालस्य वनशालस्य मूलभुवं तच्छायागण्डलमिव पाण्डवः शनैः शनैरुपससर्प ॥

तदनु सृष्टे तिरोभूते सति ललाटान्तपः अतिकठोरो हेलिः सूर्यः नखम्पचा पादतापिनी धूलिः रजश्च ययोस्ताभ्याम् द्यावापृथिव्याम् आकाशधरणीभ्याम् उदन्यावदन्यः पिपासाप्रदायी महिमा प्रभावो यस्य तपद्भ्यां व्योमपृथिवीतलाभ्यां समधिकपिपासाजननपरे दिनयौवने मध्याह्ने प्रादुर्भवति जायमाने सति प्रकृतम् अर्थम् नृगम् इव पानीयं जलमपि इतस्ततो यत्र तत्र विचिन्वद्भिः अन्विप्यद्भिः अनुजैः भीमादिभिर्भ्रातृभिः सह पाण्डवो धर्मराजः कस्यचिद् विशालस्य महतः वनशालस्य वनवृक्षस्य मूलभुवं मूलदेशं तच्छायागण्डलम् तत् तरुच्छायावलयमिव शनैः शनैरुपससर्प प्राप्तवान् ।

इसके बाद सूर्य जब ललाटको तपाने लगा, और जमीनकी धूल नखोंको पकाने लगी, अर्थात् खूब तप गई, इन प्रकार आकाश और पृथ्वीतलको पिपासा प्रदान करने वाली महिमासे युक्त मध्याह्नके प्रकटित होने पर नृगकी तरह पानीका भी अन्वेषण करते हुए अपने अनुज भीम आदिके साथ दुषिष्ठिर किसी विशाल वननृगकी मूलमें लस वृक्षकी छायाकी तरह आ गये, श्रीमन्के दिनोंमें वृक्षकी छाया जैसे लस वृक्षकी बट्में धीरे धीरे चली आती है वसी तरह वे भी लस वृक्षकी जड़में धीरे-धीरे चले आये 'निरस्त्रि दुपहरी बैठकी छाया चाहति छाँह' ॥

तत्रानिलैः कमलगन्धिभिरुच्यमाना-

माशां गतेषु सलिलाय चिराधितेषु ।

भीमादिषु क्षितिभुजा परितप्य भेजे

तेषां पदानुसरणाद्य कापि वापी ॥ १०१ ॥

तत्रानिलैरिति । तत्र वृक्षमूले कमलगन्धिभिः पद्मसौरभयुतैः अनिलैः वायुभिः उच्यमानानाम् अत्र दिशि पद्मपूर्णां वापीं विद्यते इति सुगन्धिद्वारा सूच्यमानाम् आशाम् दिशं सलिलय जलाग्राह्यं गतेषु भीमादियु आतृषु चिरायितेषु आबरव-
कतातोऽधिकं विलम्बं कुर्वन्सु सत्सु चित्तिभुजा राज्ञा युधिष्ठिरेण परितप्य खेदमनु-
भूय अथ तेषां भीमादीनां पदानुसरणात् पदचिह्नान्यनुसृत्योपसरणात् कापि वापी
सरसी भेजे प्राप्ता । कमलसुगन्धिहरेण वायुनाऽत्र दिशि वापीस्यादित्यनुमाय तां
दिशं प्रयातेषु जलाहरणाय भीमादियु विलम्बमानेषु तदनागमदुःखार्तो युधिष्ठिर-
स्तत्पदाङ्गानुसरणचिह्नान्यवलम्ब्य कामपि वापीं प्रापदिति भावः ॥ १०१ ॥

उत्त वृक्षकी जड़में कमलकी सुगन्धसे पूर्ण वायु द्वारा उत्त दिशाके वापीयुक्त होनेकी सूचना प्राप्त करके भीमादि आतृगण रस्ती दिशाकी ओर पानी खाने गये, जब उनके लौटनेमें आवश्यकतासे अधिक देर होने लगी तब खिन्न होकर राजा युधिष्ठिर भी उनके पदचिह्नोंका अनुसरण करके जाते जाते एक तालाबके किनारे पहुँचे ॥ १०१ ॥

तस्यास्तटे कमलिनीदलपात्रपाणी-

स्तान्पङ्क्तिशो निपतितानवलोक्य वीरान् ।

वाष्पाम्बुभिः प्रथमदर्शितमार्गयेव

तन्वा नृपस्य घरणौ सहसा निपेते ॥ १०२ ॥

तस्यास्तटे इति । तस्याः वाष्पास्तटे तीरे कमलिनीदलानि पद्मपत्राणि एवं
पात्राणि जलाहरणोपकल्पितानि भाजनानि पाणौ हस्ते येषां तौस्तयोक्तान् पङ्क्तिशः
एकक्रमेण निपतितान् भूमौ पतितान् तान् वीरान् शूरान् भीमादीन् विलोक्य दृष्ट्वा
वाष्पाम्बुभिः अश्रुधाराभिः प्रथमदर्शितमार्गया पूर्वप्रदर्शितपथया अश्रुभिः पूर्वं
निपत्य प्रदर्शितो नियतनमार्गो यस्यै तादृश्या नृपस्य युधिष्ठिरस्य तन्वा
वपुषा सहसा हठात् घरणौ भुवि निपेते पतितम्, तद्वापीतीरे कमलपत्रपा-
त्रहस्ताम्बुत्वा भूमौ पतितान् भीमादीन् आतृनवलोक्य रुदतो नृपस्याश्रुभिर्यत्र
पतितं तत्रैव वपुषाऽपि पतितं मन्येऽश्रुणि वपुषे पतनाय मार्गमिव प्रादर्शय-
न्निति भावः ॥ १०२ ॥

राजा युधिष्ठिरने देखा कि उसी वापीके तट पर उनके वीर भाई कमलका पत्ररूप
पात्र हाथोंमें लिये हुए नरकर जमीनमें गिरे हैं, उनकी वह दशा देखकर पहले राजाके
अश्रु गिरे फिर वह खुद भी जमीन पर गिर पड़े, ऐसा मालूम हुआ मानो अश्रुओंने
गिरनेमें उनकी देहका मार्गप्रदर्शन किया ॥ १०२ ॥

स नृपतिर्दृष्टोऽधिकवत्सलः सपदि मूर्च्छितधीर्निमृताङ्गकः ।

स्वयमपि प्रविमज्य तदा दशामनुभवन्निष तामनुजाश्रिताम् ॥ १०३ ॥

त नृतिरिति । बबिक्वत्सलः आनृषु साविशयस्नेहशाली स नृपतिः राजा युधिष्ठिरः सपदि तत्पदं एवं मूर्च्छितधीः नष्टचेतनः निवृत्ताङ्गः निश्चलकायश्च तदा तस्मिन् काले अनुजाश्रितान् आनृनिरासादितान् दशां मूर्च्छालङ्घनां नरगसनां स्थितिं प्रविनश्य सनविनागं कृत्वा स्वयम् अपि अनुभवदिव मुञ्जान इव दहसो दहयते स्म, मूर्च्छितो निश्चेष्टसन्स्तदेहश्चासौ नृमौ पतितो राजा युधिष्ठिरः तदा नीमादिभिरुपमुज्यमानां निश्चेष्टारूपां दशां स्वयमपि विनश्य मुञ्जान इव प्रतीयते स्मेति भावः । वत्सलो हि लोको आनृभिः सनदुःखसुखो मन्यते ॥ चप्रेक्षाश्चक्षारः, द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ १०३ ॥

नाशयोंते अतिशय स्नेह करने वाले राजा युधिष्ठिर नत्काल अचेत तथा अचल शरीर होकर गिर पड़े, वनका दह गिरना देता प्रतीत हुआ मानी आनृगण जिस नरगो-पन मूर्च्छादशाका भोग कर रहे थे वनमेंसे अपना नाग लेकर वे भी वनका भोग कर रहे हैं । नाशयोंते साथ सनदुःखसुख होना ही तो वन आनृस्नेह है, वतः राजा युधिष्ठिरने वत्काल मननेको भी नाशयोंकी शब्दमें पहुँचा दिया ॥ १०३ ॥

नासाविलोमनपट्टप्रवर्पद्मगन्वा-

नादाय तत्र मधुपैरनुसेव्यमानाः ।

वर्धिष्णुचेतनममुं वनवापिकायाः

कल्लोलमल्लपवनाः कल्यांवभूवुः ॥ १०४ ॥

नासाविलोमनेति । तत्र तस्मिन्वसरे नासाविलोमनपट्टम् आग्नेन्द्रियाकर्षणस-
मर्थान् नवपद्मगन्वान् प्रत्यप्रप्रस्तुदितसरोजसौरम्याणि वादाय मधुपैः सुगन्वानुसा-
रिभिः अनरैः अनुसेव्यमानाः अनुगम्यमानाः वनवापिकायाः काननस्यसरस्याः
कल्लोलमल्लपवनाः तरङ्गश्रेष्ठसंवन्विनी वायवः कमुं युधिष्ठिरं वर्धिष्णुचेतनं क्रमशः
प्रत्यागतबोधं कल्यांवभूवुः विदुः । आग्नेन्द्रियलोमजनकान् कमलसुगन्वाना-
दाय अनरैरनुगतास्तन्तः समापातास्तच्छडागसरसीतरङ्गावातास्तं युधिष्ठिरं क्रम-
शश्चेतन्यं प्रापयश्रिति भावः । नासाविलोमनेन सुगन्वता, अनरानुगमेन मन्दता,
कल्लोलसंदर्भेन च शीतलतेति वायौ चेतनाप्रत्यावर्त्तनोपयोगिनः शीतलत्वमन्दत्व-
सुगन्वत्त्वात्मकात्रयोऽपि गुणाः प्रकृतिताः । कान्यलिङ्गमलङ्कारः, विशेषणानां
चेतन्यप्रत्यावर्त्तनहेतुत्वेनोपादानात् ॥ १०४ ॥

वही सनय आग्नेन्द्रियको आहूट करनेमें समर्थ नव विकसित कमलोंकी गन्धको
लिये हुए, अनरों द्वारा अनुगम्यमान, एवं वन वनदागकी बड़ी बड़ी तरङ्गोंसे लड़कर
आने वाली वायुने राजा युधिष्ठिरकी चेतनाको बढ़ाया, धीरे-धीरे उन्हें चैतन्य
प्राप्त कराया ॥ १०४ ॥

ततः क्षणादेव किञ्चिदुद्गम्य परितः शून्यशून्या दिशो दशापि विलो-
कयमानः शनैः शनैरुपसृत्य शोकचञ्चलेन कराञ्चलेन तान्भ्रातृन् पर्याय-
वृत्त्या परामृश्य वनविहगमृगपानसौकर्याय सुतरां दुरवतरां तां सरसी-
मिव पूरयितुं बाष्पधारामभिवर्षन् धर्मसूनुरेवं विशपितुमारभत,—

ततः क्षणादेवेति । ततः चेतनाप्राप्यनन्तरम् क्षणात् एव सद्य एव किञ्चिदुद्ग-
म्य उत्थाय परितः सर्वतः दशापि दिशः आशाः शून्यशून्याः नितान्तशून्याः
विलोकयमानः पश्यन् शनैः शनैः उपसृत्य समीपं गत्वा शोकचञ्चलेन खेदकम्पमा-
नेन कराञ्चलेन हस्ताग्रेण पर्यायवृत्त्या क्रमेण तान् भ्रातृन् भीमादीन् परामृश्य
स्पृष्ट्वा सुतरां नितान्तं दुरवतरां प्रोञ्जतीरतयाऽत्यन्तदुरवगाहां तां सरसीम् वापीं
वनविहगमृगपानसौकर्याय वन्यपक्षिहरिणगणजलपानसौविध्यसम्पादनाय पूरयि-
तुम् जलेन पूर्णां सम्पाद्य सुखावतरां सम्पादयितुमिव बाष्पधाराम् नयनवारिप्रवा-
हम् अभिवर्षन् विसृजन् धर्मसूनुः युधिष्ठिरः एवं वक्ष्यमाणविधया विशपितुम्
विलपितुम् आरभत प्रारेभे ।

इसके बाद थोड़ा उठकर बैठे और उन्होंने आँखें खोली तो युधिष्ठिरको सभी दिशायें
सूनी प्रतीत हुई, उन्होंने धीरे धीरे समीप जाकर शोकसे कौपते हुए हाथोंसे एक एक करके
अपने माथ्योंको स्पर्श किया, और खड़ा किनारा होनेसे पानी तक पहुँचनेमें कठिनता
होती थी, अतः उस तालाबमें वनमृग और पक्षियोंको पानी पीनेकी सुविधा प्रदान
करनेके लिये उस तालाबको भरनेकी इच्छासे आँखोंका पानी बरसाते हुए धर्मपुत्र
युधिष्ठिरने विलाप करना प्रारम्भ किया ॥

वीरा ! भवद्विपदि देवपरम्परापि
दूरेतरां प्रति पराञ्ज गिरां प्रवृत्तिः ।

हा हा दशेयमिह वोऽद्य कुतोऽवतीर्णा

मामन्तरेण भवतां किमिदं प्रयाणम् ॥ १०५ ॥

वीरा इति । हे वीराः शूरा मम आतरः, भवतां विपदि अस्मिन्ननिष्टे मरण-
विषये देवपरंपरा देवसमुदायोऽपि दूरेतराम् अतिदूरे, अपि भवद्विपदमाधातुम-
शक्ता इत्यर्थः परान् देवभिन्नान् नरादीन् प्रति गिरां प्रवृत्तिः वाक्प्रसरो नास्ति,
देवभिन्ना मनुष्याभवद्विपदमाव्युरिति तु वक्तुमप्यशक्यमित्याशयः । (एवं देवै-

१. 'उत्थाय' । २. 'दिशो विलोकयमानः' । ३. 'पाणिना तान्भ्रातृन्' ।

४. 'परामृश्य परामृश्य' । ५. 'नरात्र' । ६. 'सरसीं परिपूरयितुमिव' ।

७. 'दूरापरान्प्रति नरान् न गिरां' । ८. 'सौकर्याय दुरवतरां तां' ।

९. 'किमिदं भवतां' । इति पा० ।

नरैश्च भवद्विपदोऽसाध्यत्वे सत्यपि) अथ अधुना वः युष्माकं दशा मरणरूपा कुतः कस्मात् जनात् कारणाद्वा अवतीर्णा उद्भूता, न जाने केनेयं भवतां दशा प्रणीतेति, वास्तु वा येन केनापि कृता भवतां दशेयम् सर्वतोऽधिकमाश्चर्यं तु भवतां मामनापृच्छ्य गमनं जनयतीत्याह—मामन्तरेण मां विना इदं भवतारं प्रयाणं गमनं किम् कुतोऽजनीति भावः ग्रामाद् ग्रामान्तरमपि गमने ममादेशमनुपालयतां भवतां सम्प्रति लोकान्तरप्रयाणं मामनापृच्छ्य जातमिति मृशं चित्रीयते नश्चेत इत्यर्थः ॥ १०५ ॥

बहादुरों, आपकी इस प्रकारकी विपत्ति—अचानक मर जानेमें देवगण भी समर्थ नहीं हो सकते हैं, फिर दूसरोंके बारेमें कहना ही क्या ? दूसरे कर ही क्या सकते हैं ? (देवगण भी जब आप लोगोंकी विपत्तिमें असमर्थ हैं तब) आप लोगोंकी यह दशा अकस्मात् मृत्यु हो कैसे गई ? विना हमको साथ लिये अथवा विना हमसे पूछे, आप चले कैसे गये ? ॥ १०५ ॥

दैवं कठोरचरितं दयया विहीनं

माद्रीसुतावह मातृमुखानभिज्ञौ ।

कन्दाङ्कुराणि च फलानि च भक्षयित्वा

कान्तारसीमनि मयाचरितुं न सेहे ॥ १०६ ॥

दैवमिति । दयया कृपया विहीनम् रहितम् कठोरचरितम् दारुणकर्मदैवं भाग्यं (कर्तृ) मातृमुखानभिज्ञौ मातृमाद्र्याः पत्यासहानुमृततया तया वञ्चितौ मातृसुखरहितौ माद्रीसुतौ नकुलसहदेवौ मया सह कान्तारसीमनि वनभुवि कन्दाङ्कुराणि लवामूलानि फलानि च भक्षयित्वा भुक्त्वा मया सह चरितुं न सेहे मया सहावस्थानं न मृष्यते स्म । निर्दयं भाग्यं मातृसुखवञ्चितयोर्नकुलसहदेवयोः कन्दमूलफलादिनोरपि मया सह वने भ्रमणं न सहतेस्मेति भावः ॥ १०६ ॥

निर्दय तथा कठोरकर्मपरावण भाग्य—माँके सुखसे वञ्चित इन नकुल तथा सहदेवको जो वनमें कन्दमूलफल खाकर हमारे साथ वन-वन घूमा करते थे, नहीं देख सका । निर्दय भाग्यको यह सहन नहीं हो सका कि ये विना माताके लडके नकुल-सहदेव कन्दमूल पर गुजर करते हुए हमारे साथ जङ्गलोंमें घूमा करें ॥ १०६ ॥

स्वयमव्रण एवं यो भवान् व्रणमाधत्त हरस्य मन्तके ।

व्रणमायुपि पार्थ ! तस्य ते विदधाति स्म मृधंवि नैव कः ॥ १०७ ॥

स्वयमिति । हे पार्थ, यः भवान् स्वयम् अव्रणः क्षतरहितः सन् एवं हरस्य निवस्य मन्तके शिरसि व्रणम् घतम् आधत्त अकृत, (शिवमपि युद्धे क्षतेन स्व-

यामास) तस्य ते पार्थस्य आयुषि जीवने प्राणते कः प्रणं द्विदं विदधाति ? कस्त्वां
तयामूनमपि शिवेन सह युद्धवन्त निहन्तीति प्रशनेनाश्रपं व्यज्यते ॥ १०७ ॥

हे पार्थ जिम आपने स्वयं बिना चोट पावे शिवक शिरमें आघात उत्तन्न कर दिया
था, जिस आपने युद्धमें महादेवको भी जख्मी बना दिया था, उसी आपके जीवन पर
आघात करने वाला—बिना किसी प्रहारको लडाईके आपका प्राण लेनेकी क्षमता
रखने वाला यह कौन होता है ? ॥ १०७ ॥

वत्स द्वेपिनियुद्धजीवनभुज प्रत्यानिधे मारुते

कर्णाकर्णिकया निशम्य भवता प्राप्तामवस्थामिमाम् ।

शोकेनानिशमेकचक्रनगरीभाजां च बाष्पायितुं

स्वस्त्रीयैः सह सौवलस्य च मुदी कोऽप्येव कौलोऽभूत् ॥ १०८ ॥
वत्सेनि । हे वत्स, द्वेपिभिः हिडिम्बादिभिः नियुद्धं बाहुयुद्धमेव जीवनं वृत्तिर्य-
योस्तादृशौ भुजा यस्य तादृश शत्रुमर्दनपरायणमुज्ज्वालित्, प्रत्यानिधे कीर्त्ति-
सागर, मारुते भीम, भवता भीमेन प्राप्ताम् आसादिताम् इमाम् मरणलक्षणां
अवस्थाम् दशाम् भवदीयं मरणम् कर्णाकर्णिकया श्रोतृजनपरम्परया निशम्य
आकर्ण्य एकचक्रनगरीभाजाम् एकचक्रनामकग्रामवासिनाम् सौवलस्य तदाख्यस्य
राज्ञः स्वस्त्रीयैः भगिनीपुत्रैः दुर्योधनादिभिः सह अनिष्टं सतत शोकेन मुदा च
बाष्पायितुं रोदयितुं दुर्योधनादीनानन्दाश्रुणैकचक्रपुरीवासिनश्च शोकेनानिशमुदा-
प्यान् त्रिधातुम् एषः कोऽपि कालः अभूत् अजायत । अयमर्थः, हे भीम त्वदीयं
निधनं श्रुत्वा दुर्योधनादय आनन्दाश्रु प्रवाहयिष्यन्ति, वक्रासुरनाशद्वारा रक्षित-
प्राणा एकचक्रपुरवासिनश्च शोकेनाशु प्रवाहयिष्यन्ति, तदयमीदृशः कालः समा-
यात इत्यर्थः । भीमविशेषगतानां हर्षशोकोदयहेतुतयोपनिबन्धनात् काव्यलिङ्ग-
मलङ्कारः ॥ १०८ ॥

हे वत्स, हे दुश्मनोंके साथ बाहुयुद्धमें सतत निरत रहनेवाले बाहुओंवाले, हे
कीर्त्तिसागर, हे भीम, तुम्हारी इस प्रकारकी अवस्थाप्राप्ति—मृत्यु—को लोगों द्वारा परम्परया
सुनकर एकचक्रपुरनिवासी लोग—जिन्हें तुमने वक्रासुरसे बचाया था, तथा सौवलके
भागिनेय दुर्योधनादि सतत शोक तथा हर्षने आँसू बहायेंगे, ऐसा यह समय आ उप-
स्थित हुआ । तुम्हारी मृत्युका खबर प्राप्त करके एकचक्रपुरीके लोग मृत रोयेंगे, और
तुम्हारे शत्रु दुर्योधन आदि आनन्दके आँसू बहायेंगे ॥ १०८ ॥

मय्यप्यसूनिह विमुञ्चति याजसेनि

सा श्वापदामिपमवुद्धगतिर्भवेन्नः ।

हा माद्रि ! कुन्ति ! युवयोर्वनमूमिरेव

पुत्रप्रसूतिविपदोः पदतां प्रपेदे ॥ १०६ ॥

नय्यपीती ! इह अत्र वापीतटे मयि युधिष्ठिरेऽपि असूत्र प्राणान् विमुञ्चति
विस्त्राति सति सा पतिव्रतात्वेन प्रसिद्धा याज्ञसेनी द्रौपदी नः अस्माकम्
असूत्रगतिः अज्ञातात्मदीयवृत्तान्ता सती श्रपदामिषम् मृगमन्त्रकजन्तुविशेषम-
द्या भवेत्, श्रापदानां मध्यतां गच्छेत् । हा माद्रि, हा कुन्ति, युवयोः भवत्योः
मात्रोः वनमूमिरेव वनस्थली एवं पुत्रप्रसूतेः पुत्रजन्मनः पुत्रविपदः पुत्रमरणस्य च
पदतां स्यान्तत्वं प्रपेदे, भवत्यौ वन एवं पुत्रानुत्पादितवत्यौ, भवत्योः पुत्रा वन एवं
मृताश्च, हा अतिकष्टमिदमित्यर्थः ॥ १०९ ॥

व्र न मी इत्त वापितट पर मर जाजंगा तत्र पतिव्रता द्रौपदी भी हमारी खबर
न प्राप्त करके अवश्य ही श्रापद-मृगमन्त्रां हिंसक वन्तु विशेष-का बाहार वन जायेगी,
अनाथ अवस्थामें उसे कोई श्रापद खा जायेगा । हा माद्रि- हा कुन्ति, तुम दोनों नानाओं
के पुत्रोंके लिये वनमूमि ही उत्पत्ति तथा मरण दोनोंका स्थान हुई, वनमें ही तुम्हारे
लड़के जनमें और वनमें ही उनका देहपात हुआ ॥ १०९ ॥

कूटस्थशीतकरकुक्षिगतं कुरंगं

कुर्वन्स्वजातिकृतकापरसातिरेकम् ।

क्रोदण्डमप्यगणयन् कुलिशाखसूनोः

कासी स्थितो वन मृगः कुलहानये नः ? ॥ ११० ॥

कूटस्थेति । कूटस्थस्य अस्माकं चन्द्रवंश्यक्षत्रियाणामादिपुरुषस्य कुक्षिगतम्
उदरे स्थितं कुरङ्गं मृगम् स्वजाती स्वसजातीये मृगे कृतः कोपरसातिरेकः क्रोधाति-
शयो येन तं तथोक्तं कुर्वन् सम्पादयन्, (चन्द्रवंशनाशहेतुतां गतेऽरणिहर्त्तयत्र
मृगेऽस्मद्वंशप्रथमपुरुषोदरगतः कुरङ्गोऽवश्यं कुप्येत्, तेनाथ सम्प्रत्यस्मान् विपनौ
पातयन् अरणिहर्त्ता कुरङ्गः चन्द्रमृगं स्वजाती अरणिहरे मृगे कोपिन करोतीति
तथा विशेषणं दत्तम्) स्वसजातीयकृते स्वस्वामिचन्द्रवंशक्षये चन्द्रमृगः स्वजातीये
कुप्येत्, तथा कुर्वन् तदीयं कोपं जनयन्, ततोऽप्यविम्वदित्यर्थः । कुलिशाख-
सूनोः वज्राक्षपुत्रस्य इन्द्रान्नजस्य क्रोदण्डमप्यगणयन् गाण्डीवं धनुरप्यनाद्रिय-
माणः अमी वनमृगः क्व स्थितः क्व गतः (यः) नः अस्माकं कुलहानये वंशोच्छे-
दाय जात इत्यर्थः ॥ ११० ॥

चन्द्रवंशी राजाओंक आदि पुरुष हुए चन्द्रमा-उनकी कुक्षि-पेटमें रहनेवाले मृगको
उदर मृग—जितने अरणिहरण करके हमें विपत्तिमें डाला है, अपने इस गाँड़नाचम

द्वारा, अपने जातीय मृगपर कुपित बना रहा है, इसको उसको चिन्ता नहीं हो रही है कि हमारे इस आचरणसे हमारे ऊपर चन्द्रमृग कुपित होंगे, और यह मृग वज्रधारण करनेवाले इन्द्रके आत्मज अर्जुनके गाण्डीवकी भी परबाह नहीं कर रहा है. हमारे वक्ता लोप उपस्थित करनेवाला वह मृग है कहाँ ? ॥ ११० ॥

इत्थं विलप्य नृपतौ स्वयमप्यमीपा-

मन्तस्य हेतुरिदमित्युदकं सरस्याः ।

पातुं प्रवृत्तवति कोऽपि पुमानदृश्यो

गम्भीरमाह गगनस्थित एव वाचम् ॥ १११ ॥

इत्थमिति । इत्थं प्रोक्तरूपेण विलप्य विलापं कृत्वा-इदम् एतत्सरस्युदकम् * अमीपां मम भ्रातृणां भीमादीनाम् अन्तस्य मरणस्य हेतुः कारणम्-एतज्जलमेव पीत्वेमे मृताः, तदहमपि जलमिदं पिबामीति-इति एवम् (निश्चित्य) नृपतौ धर्मराजे सरस्या वाप्या उदकं पातुं प्रवृत्तवति उद्युक्तसति कोऽपि अचिन्त्यरूप-माहात्म्यः पुमान् पुरुषः गगनस्थितः आकाशस्थित एवं गम्भीरम् धीरभावेन आह वक्ष्यमाणं वचनमुक्तवान् ॥ १११ ॥

इस प्रकार विलाप करके युधिष्ठिरने तय कर लिया कि इस तालाबके पानीके पीनेसे ही हमारे इन भाइयोंकी जानें गई हैं, अतः हम भी इसका पानी पीकर जान दें, ऐसा निश्चय कर जब वह पानी पीनेको प्रवृत्त हुए इसी समय किसी अदृश्य तथा आकाश स्थित पुरुषने धीर स्वरमें इस प्रकार कहा ॥ १११ ॥

‘राजन् ! मदुक्तिसरणोः प्रतिवाक्यदानं

देवोऽप्युपेक्ष्य जलमत्र न पातुमीष्टे ।

एते मदीयमवमत्य वचोऽवलेपात्

पीताम्भसः सपदि विभ्रति दीर्घनिद्राम्’ ॥ ११२ ॥

राजमिति । हे राजन्, भूपते, मदुक्तिसरणोः मद्बचनमालायाः मयाकृतस्य प्रश्नसमुद्यस्येत्यर्थः, प्रतिवाक्यदानम् उत्तरप्रदानम् उपेक्ष्य विहाय (उत्तरमदत्त्वा) देवः अपि अत्र सरसि जलं पातुं न ईष्टे, एते तव भ्रातरः अवलेपात् बलदर्पवशात् मदीयं पूर्वोक्तप्रकारम् प्रश्नोत्तराग्रह रूपम् वचः वचनम् अवमत्य अनाहृत्य पीताम्भसः पीतैतत्सरोवारयः सपदि तत्काल एवं दीर्घनिद्राम् अपुनःप्रबोधाम् निद्राम् स्वाप विभ्रति धारयन्ति, मत्प्रश्नोत्तरदानमकृत्यैव पयः पातुं प्रवृत्ता इमे सद्य एवं मृता इत्याशयः ॥ ११२ ॥

महागज, हमारी प्रदनावलीका उत्तर दिये बिना इस सरोवरका जल देवता भी नहीं पी सकते हैं (आपकी क्या कथा है, दृष्टान्त देखिये) आपके भाईयोंने हमारा

पातकी उपेक्षा करके जल पी लिया और तत्काल यहीं पर ढेर हो गये, अतः आप भी प्रदनोंका उत्तर दिये बिना इस तालाबका पानी न पियें अन्यथा उसका परिणाम बुरा होगा ॥ ११२ ॥

तत्प्रत्युदीर्य जलमत्र पिबेति वक्तुः

प्रभ्रानसौ दिविचरस्य पट्टत्तरैः स्वैः ।

प्रत्युद्ययौ बहुमतेर्वनदेवताना-

मिन्दोः करानिव तरङ्गकुलैः पयोधिः ॥ ११३ ॥

नत्प्रत्युदीर्येति । तत् तस्मात् कारणात् प्रत्युदीर्य प्रश्नानां महुक्तानामुत्तरं दत्त्वा अत्र सरसि जलं पानीयं पिब इति वक्तुः कथयतः दिविचरस्य नमःस्थितस्य पुंमः प्रश्नान् असौ युधिष्ठिरः स्वैः निजोक्तैः वनदेवतानां बहुमतैः आहतैः पट्टत्तरैः यथार्थोत्तरैः पयोधिः सागरः तरङ्गकुलैः वीचिभिः इन्दोः चन्द्रमसः करान् इव प्रत्युद्ययौ प्रत्युद्गतः । अयमाशयः—यथा सागरश्चन्द्रकरान्स्वतरङ्गैः प्रत्युद्याति आगच्छतश्चन्द्रकरान्स्वतरङ्गैर्मध्ये मार्गमेवावलम्ब्य तदादरं स्यनक्ति, तथैव युधिष्ठिरोपि नद्यप्रश्नान् यथार्थैरुत्तरैः प्रत्युद्ययौ यथार्थोत्तरप्रदानेन तद्यप्रश्नानविलम्बं संभावयामासेत्यर्थः ॥

इसलिये आप भी हमारे प्रदनोंका उत्तर देकर ही इस सरोवरका जल पियें, इस प्रकार कहते हुए उस आकाशचारी पुरुषके प्रदनोंको युधिष्ठिरने वनदेवताओं द्वारा प्रशंसित अपने यथार्थ प्रतिवचनोंसे सत्कृत किया; जैसे सागर अपनी उमड़ती हुई तरङ्गोंसे चन्द्रमाकी किरणोंको सत्कृत करता है ॥ ११३ ॥

तदनन्तरम्,—

कटिलम्बितवल्कलो जटालः कमनीयस्मितधौतयज्ञसूत्रः ।

कुशवर्हवतंसितः स देवः कुरुराजस्य पुरोऽवतीर्य तस्थौ ॥ ११४ ॥

कटिलम्बितेति । तदनन्तरम् युधिष्ठिरेण प्रश्नेपूत्तरेण योजितेषु सत्सु कटिलम्बितवल्कलः ऊरूपरिमाणे परिहितवृत्तवृत्तसन्, जटालः जटाधारी, कमनीयेन सुन्दरेण स्मितेन हासेन धौतं धवलतां नीतं यज्ञसूत्रं यस्य तथोक्तः कुशवर्हः दर्भपत्रैः वतंसितः शिरसि भूषितः सः आकाशात् प्रदनानुपस्थापयन् देवः कुरुराजस्य युधिष्ठिरस्य पुरोऽवतीर्य अग्रे आगत्य तस्थौ साक्षाद् वनूव ॥ ११४ ॥

युधिष्ठिरने जब प्रदनोंके उत्तर दे दिये तब जाय तब लटक रहा है वल्कल जिसका पेना, जटाधारी और स्मित—ईषद हास—से स्वच्छ हो रहा है वशीपवीत जिसका पेना तथा कुशके पत्रोंसे भूषित मन्त्रक वह आकाशचारी देव युधिष्ठिरके आगे आकाशसे उतरकर खड़ा हो गया, सामने आया ॥ ११४ ॥

स तु तत्र लोकातीतेन राकाशतमिवाकारयता निजेन तेजसा कुड्म-
लीकृतकरकमलयुग्मं तमात्मसंभवं प्रेममेदुरमेवमवादीत्,—

स तु तत्रेति । स देवः तत्र तस्मिन् समये लोकातीतेन अलौकिकेन राकाशतम
पूर्णमाशतम् आकारयता उपस्थापयता शतं श्वेता निशाः प्रादूर्भावयता (अति-
धवलमानं विस्तारयता) निजेन तेजसा स्वप्रभया (आवरातिशयात्) कुड्मली-
कृतकरकमलयुग्मं प्रणाममुदया वदद्भ्रमम् (राकायां कमलकुड्मलीभावः स्वा-
भाविक इति ध्वनिः) तम् आत्मसंभव स्वपुत्रं युधिष्ठिरम् प्रेममेदुरं सप्रेम एवं
वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीत् उवाच ।

उस पुरुषने अपने अलौकिक तेजके सामने—जो तेज सैकड़ों पूर्णिमाकी रात्रियोंको
उपस्थित कर रहा था—मुकुलितकरकमल—हाथ जोड़कर खड़े हुए—अपने पुत्र युधिष्ठिरसे,
इस प्रकार कहा—

‘अये वत्स ! मां धर्ममवेहि । विमंतजनवितीर्णं विविधं विपिनक्लेश-
मनुभवतो भवतो भावं बुभुत्सुरेवमाचरिषम् । तद्बहुधा परीक्षितेन भवतः
शीलेन समञ्जसेन प्रश्रोत्तरेण च प्रसेदिवानस्मि । तस्मान्मममानुग्रहेण
स्वप्नान्निवृत्तैरिव भूयोऽप्युत्थितैरनुजन्मभिः सह त्रयोदशीं शरदं वेपान्त-
रवन्तं भवन्तं कोऽपि न जानीयात्’ इति वरमरणिं च विस्मयविस्मारि-
तनयनपरिस्पन्दनाय निजनन्दनाय प्रतिपाद्य स पुमानन्तर्दधे ॥

‘अये वत्स, हे पुत्र, मां धर्म धर्मराजम् अवेहि जानीहि, विमतजनवितीर्णं
शत्रुदत्तं विविधं नानाप्रकारकम् विपिनक्लेशं वनवासकष्टम् अनुभवतः भुञ्जानस्य
भवतो युधिष्ठिरस्य भावम् धर्मे दृढताम् बुभुत्सुः जिज्ञासुः अहम् एवम् यथावृत्तम्
(भीमादीनां मरणोपस्थापनम्) आचरिषम् कृतवान् । तत् तस्मात् बहुधा अनेक-
प्रकारेण परीक्षितेन भवतः शीलेन आचारेण समञ्जसेन युक्तेन प्रश्नोत्तरेण च
च प्रसेदिवान् प्रसन्नः संजातोऽस्मि । तस्मात् ममानुग्रहेण मम कृपया स्वप्नान्नि-
वृत्तैः समाप्तस्वपनक्रियैः जागरितैः इव भूयोऽप्युत्थितैः प्रबुद्धैः अनुजन्मभिः कनिष्ठ
भ्रातृभिः सह त्रयोदशीं शरदं वर्षम् वेपान्तरवन्तम् घृतरूपान्तरं भवन्तं त्वं
कोऽपि न जानीयात् तत्ततः परिचिनुयात्’ इति उक्तप्रकारकं वरम् वरदानवा-
क्यम् अरणिम् मृगवेपमास्थितेनात्मना धृतम् ब्राह्मणसम्बन्धिनम् मन्थनकाष्ठं च
विस्मयविस्मारितनयनपरिस्पन्दनाय आश्चर्यवशविस्मृतनिमेषपातनेत्राय आश्चर्येण
निर्निमेषं पश्यते निजनन्दनाय स्वपुत्राय युधिष्ठिराय प्रतिपाद्य समर्प्य स पुमान्
पुरुषो धर्मराजः अन्तर्दधे तिरोबभूव ॥

१. ‘मंप्रति विमतजन’ । २. ‘मदनुग्रहेण’ । ३. ‘रूपान्तर’ । ४. ‘विजानीयात्’ ।
५. ‘व’ च तमरणि’ । इति पा० ।

‘हे पुत्र ! मैं धनं हूँ, शत्रुओं द्वारा दिये गये नानाप्रकारके वनवासकष्टोंकी मीठी दुर तुम्हारे भावको जाननेकी इच्छासे ही हमने यह—मीमादिका वृत्त्यन्वय—किया है । तुम्हारे आचरणकी परीक्षासे तथा समीचीन उत्तरसे मैं नसन्न हूँ । अतः इसानी शत्रुकृपासे तुम्हारे सारे दिर उठ जायेंगे जैसे छोकर बैठें हों, इनके साथ तुम शत्रोद्वेग वर्धनं स्वाम्भर धारण करके रहोगे, तुम्हें कोई नहीं पड़वानेगा’ इस प्रकारका वरदान तथा अग्नि (जिसे धर्मसे दृढ़ बनकर दया था, जिसके पीछे दया बड़ा काम्य हुआ) विलयसे निर्दिष्ट नयनोंवाले अपने पुत्र-धर्मपुत्र-सुविष्टिहोके समर्पित करके वह पुत्र-धर्म-अन्तर्हित हो गया ॥

सत्तादृशो भगवतो वचसा निकाम-

मासाद्य मोदभरसाश्रममागतानाम् ।

आश्रारण्येर्द्विजवरस्य शुचेश साक-

मेतन्तं जगाम समयोऽपि महानमीषाम् ॥ ११५ ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते पञ्चमः स्तवकः ।

वत्तादृशं शक्ति । तद् वादशः अनुभवेयस्य भगवतः यस्य वचसा वरदानात्मक-
वाक्येन निकामं पूर्णं मोदभरम आसाद्य प्राप्य आश्रमम् आगतानाम् श्रियावृत्तानां
वर्मीषाम् सुविष्टिरादीनाम् आश्रमगः लब्धयज्ञसाधनकाष्ठस्य द्विजवरस्य ब्राह्मण-
स्य शुचा स्नेहेन साकम् सह इव महान् समयः सुदीर्घो दादमवर्षात्मकः वनवास-
कालोऽपि अन्तं जगाम समापत् । एवं यमाद्वरं लब्ध्वा प्रसन्नेन मनसा आश्रमसुप-
गतेष्वेषु ब्राह्मणः स्वभरनिकाष्ठनवाप्य शुचि समाप्तं कृतवान्, एते पान्धवा अप्येवं
वनवासावधिं समापयन्तित्याशयः । तुल्ययोगितालङ्कारः ॥ ११५ ॥

इति मैथिल्यगदित श्रीरामचन्द्रमिश्रप्रणीते चम्पूभारते ‘प्रकाशे’

पञ्चमस्तवक ‘प्रकाशः’ ।

इस प्रकार अनुभूत स्वभाववाले धर्मसे वा प्राप्त करके निदान प्रसन्नताके साथ
आश्रम आनेपर वह पान्धवोंका वनवासकाल समाप्त हो गया, और अग्नि वापस
निष्ट जानेसे उस आश्रमका शोक भी निष्ट गया ॥ ११५ ॥

इति मैथिल्यगदित श्रीरामचन्द्र मिश्रप्रणीते चम्पूभारते ‘प्रकाशे’

पञ्चमस्तवक ‘प्रकाशः’ ॥

अथ षष्ठः स्तवकः

तदनु ते भरता व्यवधाश्रयाचरमहायनलङ्घनकाङ्क्षिणः ।

अतिचिरं रविभाण्डविवर्धिताननुचरानिव तामटवीं जहुः ॥ १ ॥

नदन्विति । तदनु द्वादशवर्षात्मकवनवासकालसमाप्तौ व्यवधाश्रयात् प्रच्छन्न-
भावेन चरमहायनस्य त्रयोदशवर्षात्मकगुप्तवाससमयस्य लङ्घनकाङ्क्षिणः व्यतिया-
पनेच्छवः ते भरताः भरतवंशोद्भवा युधिष्ठिरादयः पाण्डवाः अतिचिरं बहुकाल-
पर्यन्तं रविभाण्डविवर्धितान् सूर्यदत्ताक्षयपात्रस्थितास्रपोषितान् अनुचरान् सह-
यात्रिकान् इव ताम् अटवीं वनं जहुः त्यक्तवन्तः । एवं द्वादशवर्षपर्यन्तं वनवासं
समाप्य त्रयोदशं वर्षं गुप्तवासेन गमयितुमिच्छन्तस्ते पाण्डवाः चिरं पोषिताननु-
चरांस्तामटवीं च विजहुरित्यर्थः । काव्यलिङ्गेन तुल्ययोगिता सङ्कीर्यते । द्रुतविल-
म्बितं वृत्तम् ॥ १ ॥

द्वादशवर्षात्मक वनवासकालकी समाप्ति हो जाने पर तेरहवें वर्षको गुप्तवास
रूपमें बितानेकी इच्छा रखनेवाले वे भरतवंशोत्पन्न पाण्डवगण—बहुत दिनों तक
जिन्हें सूर्यदत्त अक्षयपात्रके स्वादिष्ट अन्नसे पोसा था, उन अनुचरोंके साथ उस
काम्यक वनको भी छोड़कर चले गये ॥ १ ॥

तदन्यमी तदनुचितवचनसाहसाधिगतबाहसाधिपवपुषं नहुषमौदर-
दमुनसः शमनाय चतुर्णववारिकाङ्क्षिणः पारिकाङ्क्षिणः अगस्त्यस्य कोपो-
दिताच्छापोदधेरुत्तरैरुत्तार्य तस्मादेव विस्मारितनिजविधिदुर्विलसितया
तया वरारोहया सह दुःसहनिजधामपिधानवैदग्ध्यमभ्यसितुकामा इव ते
मात्स्यनगरस्य नातिसमीपपितृवनगामिनीं शमीमभजन् ॥

तदन्यमा इति । तदनु काम्यकवनस्थागापरतः अमी युधिष्ठिरादयः पाण्डवाः
तस्मै अगस्त्याय यत् अनुचितवचनसाहसम् अवाच्यकथाप्रतिपादनदृष्टत्वं तेन
अधिगत प्राप्तं बाहसाधिपस्य अजगरश्रेष्ठस्य वपुः शरीरं येन तं तथोक्तम्—अगस्त्यं
प्रति कुत्सितं वचनं व्याहृत्य तच्छापादासादिताजगररूपम् इत्यर्थः । उदरे भवः
औदरः जाठरः यो दमुनाः वह्निः तस्य शमनाय शान्तये जठरज्वालाशान्तये तुमुना-
पूर्णये चतुर्णववारिकाङ्क्षिणः मागरचतुष्टयजलं कामयमानस्य चतुरोपि सागरा-
न्निपीय जठरवह्निं शमितवतः पारिकाङ्क्षिणः मुनेः अगस्त्यस्य कोपोदितात् क्रोध-

१. 'तदनु तदनुचित' । २. 'दमुनः' । ३. काङ्क्षिणः कोपोदिता' । ४. 'रुत्त-
रैरमुमुत्तार्य' । ५. दुर्विलासादासादिनवराः वरारोहया सह' । ६. 'इव मत्स्य' ।
७. 'अनतिसमीपगामिनीं पितृवनशमीम्' । इति पा० ।

नवात् शारोदधेः क्षापसागरात् उत्तरीः नहुषप्रमनप्रलिवचनैः प्लवैः उच्चार्य पारं
 टनमित्रत्वा क्षापान्नीचविचैत्यर्थः, तस्मात् नहुषावत्यावृणोनात् एवं विस्मारित-
 निजविबिदुर्विलसितया अगणितनिजवनवासलरूपमान्यविपर्ययया धैर्यं धारयन्त्या
 उया वरारोहया सुन्दर्या द्रौपद्या सह ते पाण्डवाः दुस्सहस्य सोढुमशक्यस्य निज-
 धान्नः स्वतेजसः पिधाने गोपने वैदग्ध्यं चातुर्यं तदभ्यसितुकामाः तज्जिज्ञासवः
 इव (यया शर्मावतः स्वस्मिन् स्थितं तेजो गोपयति तथा वयमपि स्वं तेजो गोप-
 यितुं शक्नेमहीति शिञ्जानवाप्नुमिव) मात्स्यनगरस्य विराटपुरस्य नातिसर्मीये
 अनविदूरस्थिते पितृवने रमशाने गामिनीं रमशानस्थितां शर्मानं नाम वृक्षम्
 वमन्नम् प्राप्ताः, अगस्त्यशापाप्राप्ताङ्गरमात्रं नहुषं तद्वरमोक्षप्रदानेनोद्दृष्ट्य
 नद्वादर्शनेन मान्यविपर्ययकष्टं सहमानया द्रौपद्या सहितास्ते पाण्डवाः स्वं स्वे ते-
 जसः गोपनं जिज्ञासमाना इव मात्स्यनगरसर्मीपरमशानस्थितं शर्मावृक्षममन्नम् ।
 शर्मावृक्षस्याग्निगर्भत्वं प्रतिद्वन्द्वम्—यथा—‘शर्मानिवान्मन्त्रगलीनपावकान्’ इति ।
 ‘वज्रगरे शयुर्वाहस इत्युभौ’ ‘महाविर्दुमुनाक्षित्रः’ ‘तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी
 वाच्यमो मुनिः’ ‘वरारोहा मत्तकाक्षिनी’ इति सर्वत्रानुरः ॥

इत्येव वादः अगस्त्यके प्रति कन्दुकिन् वचनप्रयोगः क्रमेण धृष्टनाके कारण प्राप्त
 किंवा है नडात् अजगरके शरीरको जिनने पेने नहुषको—जठरभागाशान्तिके लिये
 चारो सागरोंके पानीकी अपेक्षा रखनेवाले—सुमन्त मांगरज्ज्को पी लेनेवाले तपस्वी
 अगस्त्यके औषध प्रदत्त क्षापरूप सागरसे नहुष द्वारा जिये गये प्रज्ञाके उत्तररूप
 नावसे पार करके, नहुषकी दक्षा देवकर मृत गया है माग्दवित्येववृष्ट जित्तको देसी
 दुन्दुभी द्रौपदीके साथ वे पाण्डव विराटपुरके मनीषवर्ती रमशानमें विद्यमान शर्मावृक्षके
 समीप गये—नानी वे लोग उस शर्मावृक्षसे निजनेमोपनजी विद्या सोलना चाह रहे हैं ।
 शर्मावृक्ष अपने अन्दर आग छिपाये रहता है, उन्की नेमोमोपनविद्या सोनकर वे पाण्डव
 नी उद्यवासने अपना तेज छिपाकर रख सके इसीलिये शर्माके पान गये वह उद्देश्य है ।

क्रमेण मत्स्येन्द्रपुरोपकण्ठे करालमापुः पितृकाननं ते ।

वधूदृष्ट्वा भाविनि सुतजानां वयप्रदेशस्य दिदृक्ष्येव ॥ २ ॥

क्रमेणैति । ते पाण्डवाः क्रमेण गतिक्रमेण मत्स्यपुरोपकण्ठे विराटनगरसर्मीये
 स्थितं करालम् मांगगम् पितृकाननम् रमशानम् भाविनि भविष्यतिकाले वधू-
 दुष्टान् द्रौपद्यमानकृतां सुतजानां वयप्रदेशस्य घातस्थानस्य दिदृक्ष्या
 दर्शनेच्छया इव आपुः । क्रमेण ते पाण्डवा विराटनगरसर्मीपवत्तिरमशानं गताः,
 मन्ये द्रौपदीं प्रति दृष्ट्वातां कौचकानां भाविनी वधस्य स्थानं द्रष्टुमिव ते तत्र
 गता इत्युपदेशासारः ॥ उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ २ ॥

जाने जाते वे पाण्डव मत्स्यपुरके निम्न वर्तमान रमशानमें पहुँचे, देला लगना

था मानो भविष्यमे द्रौपदीके प्रति दुरी दृष्टि रक्षनेके कारण मारे जानेवाले कीचकोंके वधका स्थान देखने गये हों ॥ २ ॥

शमीतरौ तत्र निधाय शस्त्रममी तदन्तर्ज्वलदग्निक्लृप्तम् ।

जगाहिरे वेपमिवान्यमुच्चैर्ध्वजं विराटस्य पुरं प्रवीराः ॥ ३ ॥

शमीतराविति । अमी प्रवीराः शूराः पाण्डवाः तत्र श्मशानस्थे शमीतरौ शमी-
बुधे तदन्तर्ज्वलदग्निक्लृप्तम् शमीवृक्षान्तर्वर्त्तमानवह्निसमानमासुरम् शस्त्रं स्वं
स्वमायुधं निधाय स्थापयित्वा अन्यं वेपम् रूपमिव संन्यासपाचकत्वनपुंसकत्वा-
विरूपपरिवर्त्तनम् इव उच्चैर्ध्वजं समुन्नतपताकम् विराटस्य पुरं नगरं जगाहिरे
प्राविशन् । रूपपरिवर्त्तनं कृत्वा विराटनगरं गतवन्त इत्याशयः ॥ ३ ॥

उन पाण्डवीरोंने उस श्मशानमें वर्त्तमान शमीवृक्षपर अपने शस्त्र रख दिये, जो उस
शमीवृक्षके भीतर रहनेवाली आगकी तरह चमकदार थे, और रूप बदल-बदलकर
उन्नत पताकायुक्त विराट नगरमें गये ॥ ३ ॥

समत्वमुत्कर्षनिकर्षयोः स्वं संदर्शयिष्यन्निव धर्मसूनुः ।

क्रमेण हंसः परमो हि भूत्वा कङ्कत्वमापद्यत सद्य एवं ॥ ४ ॥

समत्वमिति । धर्मसूनुः युधिष्ठिरः उत्कर्षनिकर्षयोः सम्पत्तौ विपत्तौ च स्वं
स्वीयं समत्वम् समानभावं निर्विकारचित्तत्वं संदर्शयिष्यन् प्रकटीकरिष्यन्निव
क्रमेण परमो हंसः महात्मा साधुः भूत्वा अपि सद्यः तत्काले एवं कङ्कत्वम् कङ्कसं-
ज्ञाम् आपद्यत प्राप्तवान्, गृध्रभावं गत इति । योहं परमहंसः न एवं गृध्रोऽपि
भवितुं शक्नोमीति मम कृते उत्कर्षापकर्षौ समानौ इति ज्ञापयितुमिव धर्मराजः
संन्यासरूपमास्थायात्मनः कङ्कसंज्ञकत्वं प्रकाशितवानिति भावः । परमहंसस्य
गृध्रत्वमिति विरोधप्रतिभासः, परमहंसस्य कङ्कनामत्वमिति तद्व्युदासः एवं विरो-
धाभास उपेक्षया संकीर्यते ॥ ४ ॥

हमारे लिये उत्कर्ष-अपकर्ष-सम्पत्ति-विपत्ति सभी समान हैं, इस बातको प्रकट
करनेकी इच्छासे धर्मराजने परमहंस होकर कङ्कत्व-गृध्रत्व-स्वीकार किया, परमहंस
नकर अपना नाम कङ्क प्रथित किया ॥ ४ ॥

पुरार्जुनस्येव यतित्वमेतदस्यापि कामप्यपरां सपत्नीम् ।

संपादयेत्किं नु ममेति कृष्णा तथाविधं वीक्ष्य नृपं शशङ्के ॥ ५ ॥

पुरार्जुनस्येति । कृष्णा द्रौपदी तथाविधं दृष्टसंन्यासिरूपं नृपं युधिष्ठिरं वीक्ष्य
दृष्ट्वा पुरा सुमद्राहरणावसरे अर्जुनस्य यतित्वं संन्यासिरूपम् इव अस्य युधिष्ठिर-
स्यापि एतत् संन्यासिरूपम् अपरां सुमद्राभिन्नां काञ्चनद्वितीयां सपत्नीम्

सम्पादयेत् जानयेत् किंलु इति एवं सप्तद्वे सम्भावयामास । यथाऽर्जुनः सन्न्यास-
परिमहं कृत्वा सुमद्रां नाम सपत्नीमाणीतवान्, तथैव किमयं युधिष्ठिरोऽपि
सन्न्यासिवेपमाधाय कामपि मम सपत्नीमानेष्यतीति शङ्का सन्न्यासिवेषधरं धर्म-
राजं परबन्धाः कृष्णायाः स्वान्ते पदमकृतेति तात्पर्यम् ॥ ५ ॥

द्रौपदीने जब धर्मराजका सन्न्यासवेष देखा तो उसके हृदयमें यह खटका हुआ कि
कहीं यह भी अर्जुनकी तरह हमारी एक सौत लाकर न रग दें । अर्जुनने सन्न्यासीका
बाना पहना था, तब सुमद्रारूपी एक सौत ले आये थे, यह धर्मराज भी आज सन्न्या-
सीका रूप ग्रहण कर रहे हैं, क्या ठिकाना, कहीं यह भी न एक औरत लाकर हमारी
सौतोत्री सख्यामें छुदि कर दें, यह बात द्रौपदीके मनमें आद, जब उसने सन्न्यासि
वेषमें युधिष्ठिरको देखा ॥ ५ ॥

त्रिदण्डकाषायकमण्डलुञ्जलो जपस्फुरद्वन्तपटो युधिष्ठिरः ।

उपानहं दारुमयीं पद्मा स्पृशन्नुपासदत्संसदि मेदिनीश्वरम् ॥ ६ ॥

त्रिदण्डेति । त्रिभिः संहर्त्यैकप्रवर्द्धैः दण्डैः कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायं तेन गैरि-
कवस्त्रेण कमण्डलुना पानीयपात्रमेवेन च उञ्जलः शोभमानः—त्रिदण्ड काषायं कम-
ण्डलुं चाददानः, जपेन ओङ्कारवर्त्तनव्यापारेण स्फुरन् चलन् दन्तपटः ओष्ठो
यस्य तथोक्तः, युधिष्ठिरः दारुमयीं उपानहं काष्ठकृतं पादुकां पद्मा स्पृशन् धार-
यन् सन् संसदि ममाध्याम्, मेदिनीश्वरं महीश्वरं राजानं विराटम् उपासदत् प्राप्त-
वान् । अत्र त्रिदण्डग्रहणं पुनर्गाहस्यस्वीकारेऽपातित्यद्योतनाय, एकदण्डग्रहणे तु
तत्रोपयुज्यते, अतएव रावणादीनामपि त्रिदण्डग्रहणे कृतेपि पुनर्गाहस्यं वर्ण्यते ॥६॥

त्रिदण्ड, काषाय वस्त्र तथा कमण्डलुसे युक्त होकर, ओङ्कार जपते ओष्ठको बन्धन
करने हुए युधिष्ठिर पैरमें काष्ठपादुका धारण करके समामे वर्त्तमान पृथ्वीपात विराट्के
समीप पहुँचे ॥ ६ ॥

दृष्ट्वा तमुत्थितो मात्स्यो धृतप्रश्रयविस्मयः ।

तत्पादपांसुं फालान्ते चक्रे तं पुनरासने ॥ ७ ॥

दृष्ट्वेति । न समायामुपस्थितं मन्न्यामिवेष युधिष्ठिरं दृष्ट्वा धृतप्रश्रयविस्मयः
यश्रयेण नम्रतया विस्मयेन कोऽयं महात्मेत्याश्रयेण च युक्तः सन् उत्थितः प्रत्यु-
त्थाय मात्स्यः विराटः तत्पादपांसुं धर्मराजस्य चरणरजः फालान्ते भालमूलं शिरसि
चक्रे स्थापितवान्, पुनः तं युधिष्ठिरसन्न्यासिनम् आसने चक्रे उपवेशितवान्,
अत्र नमस्कृत्युपवेशनक्रिये समाने कर्त्तरि समुच्चिते इति समुच्चयालङ्कारः ॥ ७ ॥

समामे आये हुए सन्न्यासिवेषधारी धर्मराजको देखकर विराट नम्रता तथा विस्मयने
युक्त होकर उठकर गढ़े हो गये, और सन्न्यासीके चरणरजको शिर पर रखा और
युधिष्ठिररूप सन्न्यासीको उपयुक्त आसन पर बैठाया ॥ ७ ॥

दुर्वीरगर्वासहनोऽय भीमो दर्वीकरोदर्शितसूदभावः ।

शोणाधरालोलुपसूतसूनोः प्राणानिलान्पारयितुं किलासीत् ॥ ८ ॥

दुर्वीरिति । दुर्वीराणाम् बह्विहिम्यादीनां दुष्टयोधानां गर्वस्य वीर्यावलेपस्य अस-
हनोऽमर्षयिता भीमः शोणाधरायां रक्तौष्ठ्यां द्रौपद्यां लोलुपस्य सकामतयाऽऽसक्तस्य
सूतसूनोः कीचकस्य प्राणानिलान् प्राणवायून् पारयितुं भोक्षुम् दर्वीकरः दम्यां
खजया युक्तचातुः अत एव दर्शितसूदभावः प्रकटीकृतपात्रकलङ्घनः आसीत् विराट्-
तदसि प्रकटीवमूव । प्राणानिलान् भोक्षुम् दर्वीकरः सर्पः दर्शितसूदभावः प्रकटी-
कृतवातकभाव इति च ध्वन्यते । युधिष्ठिरे प्रागागते सति भीमोऽपि खजां करेण
धारयन् पाचकत्वेन तत्रागतः, मन्ये द्रौपदीं पापदृष्ट्या पश्यतः कीचकस्य प्राणानि-
लान् भक्षयितुमसौ वातकभावमापन्नः सर्प इवागत इत्याशयः ॥ ८ ॥

दुष्ट वीर दक, हिडिम्ब आदिके गर्वको नहीं रहनेवाले भीम द्रौपदीके विषयमें
आसक्ति रखनेवाले पापी कांचकके प्राणोंको हरनेके लिये हाथमें दर्वी लेकर अपनेको
पाचक बताकर विराट्की सभामें आये, प्राणवायुकी पारणा करनेके लिये सर्परूपमें
घातक बनकर आ गये । दर्वीकर पदमें इलेप है ॥ ८ ॥

पितुः सखायं परिपूज्यमेधैर्दिने दिने वृत्तिमिवोपनेतुम् ।

सूदाकृतिः सोऽपि ययौ विराटं वृकोदरो वृत्तशरावपाणिः ॥ ९ ॥

पितुरिति । परिपूज्यम् अत्यन्तादरपात्रम् पितुः बायोः सखायं सुहृदम् अग्निम्
एधैः शुष्ककाष्ठैः दिने दिने प्रत्यहम् वृत्तिम् सन्तुष्टिम् उपनेतुं लभयितुम् इव
सोऽपि वृकोदरः भीमः वृत्तशरावपाणिः करधृतविस्तृतास्यपात्रः अत एव सूदा-
कृतिः पाचकरूपधरः सन् विराटं नाम नृपतिं ययौ प्राप्तवान् ॥ ९ ॥

अपने पिता वायुदेवके मित्र अतएव पिताकी तरह अत्यन्त पूजनीय अग्निको प्रति-
दिन शुष्क काष्ठे तृप्त करनेके लिये भीम भी पाचकरूपमें चौड़ा मुँहका पात्र-कठौता
बगैरह-लिये हुए विराट्के सामने आये ॥ ९ ॥

कुलशैलशृङ्ग इव जंगमे तदा कुरुकुक्षरे चलति कम्पनं मुहुः ।

वसुधैव तस्य न पुरस्य केवलं वहति स्म कीचकभुजाप्यदक्षिणा ॥ १० ॥

कुलशैलशृङ्ग इति । जङ्गमे चले कुलशैलशृङ्गे महापर्वतशिखरे इव तदा तस्मि-
न् समये कुरुकुक्षरे कुरुत्रेष्टे भीमे चलति विराट्समीपगमनार्थं प्रतिष्ठमाने सति
केवलं तस्य पुरस्य विराटनगरस्य वसुधा भूरेव मुहुः कम्पनं न वहति स्म लभते
न्म अपितु अदक्षिणा वामा कीचकभुजा अपि कम्पनं वहति स्म । भीमाकृतौ चल-
कुलशैलशिखरोपमे भीमे तदा विराटमुपसर्पति सति केवलं तस्य नगरस्य धरेव

न चक्रम्ये, अपितु क्रीडकस्य वामबाहुरपि पुस्तोर । वामबाहुस्फुरणमनिष्टघोतकं
बोध्यम् । तुल्ययोगिताऽलङ्कारः ॥ १० ॥

चलनशील कुलशब्दिसरके समान मीषणकाय मीन जड़ विराट्की समाने उप-
स्थित होनेके लिये जा रहे थे उस समय केवल उस नगरकी पृथ्वी ही नहीं हिलने
लगी, वरन् क्रीडकका बायाँ हाथ भी फट्कने लगा था ॥ १० ॥

महानसेऽवतरतो जनस्य स पतिः कृतः ।

महानसेवत रतो मात्स्यं स्वादुषु कर्मसु ॥ ११ ॥

महानस इति । सः महान् विशालकायः मीनः महानसे अवतरतः पाकशालाः
याम् अधिकृतस्य जनस्य लोकस्य पतिः स्वामीकृतः प्रधानपाचकतया नियुक्तः
सन् स्वादुषु रचिकरीषु कर्मसु पाकक्रियासु रतः संलग्नः सन् मात्स्यं विराटम्
असेवनं सिपेवे; स्वयैर्मीजनैस्त्वत्स्वामिनमाराधयामासेत्पर्यः ॥ ११ ॥

विशालकाय मीनकी विराट्ने अपनी पाकशालामें काम करनेवाले लोगोंका प्रधान
बनाकर नियुक्त कर दिया, और उस पद पर रहकर मीनने स्वादिष्ट भोजन बनानेमें
निरत रहकर अपने स्वामीकी सेवा की, स्वादिष्ट भोजनोंसे विराट्की वृत्ति सम्पादित
की ॥ ११ ॥

स्त्रीत्वेन योगः खलु वीरगर्ह्यः पुंस्त्वेन चान्तःपुरवासविघ्नः ।

इतीव पण्डत्वमवश्यमान्यमादाय पार्थोऽपि जगाम मात्स्यम् ॥ १२ ॥

स्त्रीत्वेनेति । स्त्रीत्वेन योगः स्त्रीरूपधारणम् वीरगर्ह्यः अस्मादशवीरजननिन्दितः,
पुंस्त्वेन पुंरूपेण च अत्रः पुरवासविघ्नः अवरोधेऽत्रस्थानस्य प्रतिबन्धः, इति इव
अत एव अवश्यमान्यम् आवश्यककल्पनम् पण्डत्वम् नपुंसकभावम् आदाय स्त्री-
कृत्य पार्थः अर्जुनःअपि मात्स्यम् विराटम् जगाम प्राप । स्त्रीत्वस्य वीरजननिन्दिततया
पुंस्त्वस्य चान्तपुरवासप्रतिबन्धकतया तदुभयस्वीकारस्यायोग्यत्वे पण्डत्वमवश्यं-
मावीति पण्डभावमवलम्ब्य पार्थो विराटमुपासीदिति तात्पर्यम् ॥ १२ ॥

प्रीति रूप धारणकरना अर्जुन ऐसे वीरके लिये निन्दनीय था, और पुरुषरूपमें
रहने पर अन्तःपुरवासमें विघ्न था, इसीलिये नपुंसक बनना आवश्यक हो गया, और
पार्थने नपुंसकका रूप अपनाकर विराट्की समाने प्रवेश किया ॥ १२ ॥

कृतवसतिरसौ नृपस्य कन्यागृहभुवि नर्तयति स्म तालपाणिः ।

मधुकरमुखरो लता वनान्ते मलयगिरेरिव मादतप्ररोहः ॥ १३ ॥

कृतवसतिरिति । तालं कांस्यनिर्मितवाद्ययन्त्रमेदो नर्तकोपेयुक्तः पाणौ यस्य
तादृशः असौ बृहद्विहास्यः पण्डवेशधरोऽर्जुनः नृपस्य विराटस्य गृहभुवि गृहे
अन्तःपुरे कृतवसतिः विहितवस्थितिः सन् कन्याः उत्तराप्रमृतीः विराट्बालिकाः
मधुकरमुखरः अमरैर्क्षहारितः वनान्ते वनभूमौ मलयगिरेः मादतप्ररोहः मन्दवायुः

लता इव नर्तयतिस्म अनर्तयत् । यथा अमरैः शब्दायमानैर्मुञ्जरीकृतो दक्षिण-
पवनो वने लता नर्तयति तथा तालपाणिर्विराटपृष्ठेऽवस्थितोऽर्जुनो विराटस्यो-
त्तरादिकाः पुत्रीः नृत्यकलाम् अशिक्षयदित्यर्थः । अमरशब्दस्तालवेण वायुरर्जुनेन
वनं गृहेण कन्याश्च लताभिरुपमिता बोध्याः । उपमालङ्कारः ॥ १३ ॥

जित प्रकार अमरके शब्दोंसे मुखरित मलयाचलका मन्द पवन काननमें लताओंको
नचाया करता है उसी प्रकार कठताल-गजराप्रभृति वाद्ययन्त्र हाथमें छिये अर्जुनने
विराटके अन्तःपुरमें रहकर उनकी उत्तरप्रभृति कन्याओंको नचाया, नृत्यकलाकी
शिक्षा दी ॥ १३ ॥

मम ध्वजाङ्कस्य विभर्ति संज्ञामसाविति प्रेमभरादुपेतः ।

प्रसूनधन्वेव सुतोऽपि माद्रीया मत्स्येन्द्रमागत्य ननाम मूर्ध्ना ॥ १४ ॥

ममेति । जसी विराटः मम कामस्य ध्वजाङ्कस्य ध्वजचिह्नम् तस्य मत्स्यस्य
संज्ञां नाम मत्स्येन्द्रशब्दावयवं मत्स्यपदम् विभर्ति धारयति इति प्रेमभरात्
स्नेहातिशयात् उपेतः आगतः प्रसूनधन्वा कामदेव इव उपेतः प्राप्तः माद्रीपुत्रः
नकुलः अपि आगत्य सभां प्रविश्य मत्स्येन्द्रं विराटं मूर्ध्ना ननाम शिरसा प्रण-
नाम । काम एवं—अयं विराटो मम ध्वजचिह्नभूतमत्स्यस्य संज्ञां मत्स्येन्द्रतया
विभर्तीति स्नेहातिशयात् माद्रीपुत्ररूपधरः सन् आगत्य सभायां विराटं प्राणंसी-
दित्यर्थः । एतेन नकुलस्य कामसमानरूपता ध्वनिता ॥ १४ ॥

यह मत्स्येन्द्र विराट हमारे ध्वजचिह्न मत्स्यके नामका धारण कर रहा है इसीलिये
प्रेमसे आये हुए कामदेवके समान लगनेवाले माद्रीपुत्र नकुलने सभामें आकर विराट
को शिर नवाया ॥ १४ ॥

तं पश्यन्नकुलं राजा तन्द्रालुर्दण्डनिमेषे ।

निजां मत्स्येश्वराम्बिख्यां निनाय प्रकटार्थताम् ॥ १५ ॥

तं पश्यन्नि । तं नकुलं पश्यन् अवलोकमानः दृशोः निमेषे मीलनव्यापारे
तन्द्रालुः प्रमादयुक्तः निर्निमेषभावेन तमालोकयन् राजा विराटः निजाम् स्वीयां
मत्स्येश्वरः महामत्स्यः मत्स्यानामीश्वर इति वा अभिख्यां संज्ञाम् प्रकटार्थताम्
अन्वर्थभावं निनाय प्रापितवान् 'सुरमत्स्यावनिमेषौ भवतः' शास्त्रप्रसिद्धयनुसारं
मत्स्या अनिमेषा भवन्ति, मत्स्येश्वरेणापि सुतरामन्वर्थसंज्ञेन भाव्यं तेनायं वि-
राटो नकुलावलोकनवेलायां विस्मृतनिमेषतया मत्स्येश्वर इति स्व नाम ययार्थ-
यामासेति भावः । शङ्खोद्येत्तालङ्कारः काव्यलिङ्गेन मञ्जीर्यते ॥ १५ ॥

राजा विराट जब नकुलको देखन लग तब वै पलक गिराना भूल गये, उस समय

देसा लगा मानों वे 'गत्स्येश्वर' संशाको सार्धक बना रहे हों. मछली और देवता अनिमेप होते हैं, राजा भी मत्स्येश्वर हैं तो इनको अनिमेप होना ही चाहिये ॥ १५ ॥

कशां करे स विभ्राणं शराङ्कुलभूषणम् ।

मन्दुरापतिमातेने तं दुरापपराक्रमम् ॥ १६ ॥

कशामिति । स विराटः शशाङ्कुलभूषणं चन्द्रबंशालङ्काररूपं दुरापपराक्रमं शत्रुदुरासदवीर्यं तं नकुलम् कशाम् अश्वदमकं करे विभ्राणम् धारयन्तम् मन्दुरापतिम् वाजिशालाऽधिकृतम् आतेने कृतवान् । नकुलस्य करघृतकशात्वेन अश्व-विद्यानैपुण्यं विभाव्य विराटस्तं स्वाश्वशालाऽधिकारं न्ययुक्तं, 'यद्येन युज्यते लोके बुधस्तत्तेन योजयेत्' इत्युक्तेः ॥ १६ ॥

राजा विराटने जब चन्द्रकुलोपक तथा शत्रुदुर्लभपराक्रम नकुलको हाथमें बाहुन लिये हुए देखा, तब उन्होंने समझ लिया कि यह अश्वविद्याके विशेषज्ञ हैं अतः विराटने नकुलको अपने अस्तबलका मुख्याधिकारी बना दिया ॥ १६ ॥

अस्मत्तिरोधिर्वसतेभ्वितान्तद्देतु-

रेतद्विनैः कतिपर्यैरिति जानतेव ।

पाण्डोः सुतेन चरमेण च तस्य राज्ञो

वृन्दं गवां प्रजुगुपे पृथुकौतुकेन ॥ १७ ॥

अस्मदिति । एतत् गवां वृन्दम् अस्मत्तिरोधिर्वसतेः अस्माकं गुप्तवासस्य कतिपर्यैः स्वल्पैः कतिभिश्चन दिनैः अन्तद्देतुः अवसानकारणं भविता भविष्यति इति जानता इव अवगच्छता इव चरमेण अन्तिमेन पाण्डोः सुतेन सहदेवेन पृथुकौतुकेन अन्यन्तोत्कण्ठया गवां वृन्दं गोसमूहः प्रजुगुपे रक्ष्यते स्म । अयमाशयः—एतद्गवां वृन्दं कतिपर्यैरेव वासरैरस्माकं गुप्तवासस्यान्ते हेतुत्वं प्राप्स्यतीति जानन्निव सहदेवो विराटस्य गाः परेण कुन्तहलेन ररजेति । विराटस्य गोषु शत्रुभिर्हतासु पाण्डवास्तद्रक्षाकाले प्रकटीभवूवुरिवेति कथाऽत्र ध्यातव्या । सहदेवो विराटाज्या तद्गोकुलं पर्यपालयदिति परमार्थः ॥

यह गोवृन्द ही कुछ दिनोंमें हमारे अज्ञानवासके अन्तका कारण होगा, इस गोवृन्दके हरण होने पर हमारा यह अज्ञानवास समाप्त होगा, हमें प्रकट होकर इनकी रक्षा करनेके लिये लटनाही पड़ेगा, उस बातको जानते हुएसे अन्तिम पाण्डुपुत्र सहदेवने पूरी उत्सुकताके साथ विराटके गोवृन्दकी रक्षा की, विराटने सहदेवको गोवृन्द की रक्षामें नियुक्त कर दिया ॥ १७ ॥

आगता नगरवासवाञ्छया देयतेव विपिनस्य पार्यती ।

केलिपुष्पमिव दन्तकङ्कतं विभ्रती नृपवधूमुपागमत् ॥ १८ ॥

आगतोति । नगरवासवान्छ्रया ग्रामवाससुखमनुभवितुम् आगता आयाता विपिनस्य वनस्य देवता अधिष्ठात्री इव प्रतीयमाना पार्षती द्रौपदी, केलिपुष्पं श्रीहाकुसुमम् इव दन्तकङ्कतं राजदन्तनिर्मितं केशप्रसाधनयन्त्रं विभ्रती सती नृपवधूम् विराटस्य प्रधानमहिषीं सुदेष्णान् उपागमत् आगता । हस्ते कङ्कतमादाय द्रौपदी सैरन्ध्रीभावं व्यञ्जयन्ती सती सुदेष्णायाः समीपदेशं गता, तदानीं सा नगरवासेच्छ्रयाऽऽगता ऋषता लीलाकुसुमा वनदेवतेव प्रतीयतेस्मेति तात्पर्यम् । उल्लेखालङ्कारः । 'प्रसाधनी कङ्कतिका' इत्यमरः ॥ १८ ॥

द्रौपदी दायमें केश साफ करनेका साधन हाथीदाँतकी बनी कंधो लिये हुई विराट की रानी सुदेष्णाके समीप पहुँची, उस समय वह ऐसी लग रही थी मानों हाथमें श्वेत लीलासुगन्ध लिये नगरमें वास करनेकी इच्छा रखनेवाली वनदेवता आ गई हो ॥ १८ ॥

सैरन्ध्रीरूपभाजोऽस्या जातिनैच्यान्नतं शिरः ।

सुदेष्णायास्तु तां दृष्ट्वा सुन्दरीं ब्रीलगौरवान् ॥ १९ ॥

सैरन्ध्रीति । सैरन्ध्रीरूपभाजः प्रसाधिकारूपधराया अस्या द्रौपद्याः शिरः मस्तकं जातेः सैरन्ध्रीकुलस्य नैच्यात् नीचत्वात् नतम् अवनतम् आसीत्, स्वां नीचे सैरन्ध्रीवंशे जातां दर्शयितुं द्रौपदी मस्तकं नतं कृत्वाऽतिष्ठदित्यर्थः । सुदेष्णायाः विराटपत्न्याः शिरस्तु तां सुन्दरीम् सर्वावयवानवद्यां द्रौपदीं दृष्ट्वा ब्रीलगौरवात् लज्जातिशयात् नतमभूदिति योजनीयम् ॥ १९ ॥

सैरन्ध्रीरूपधारिणी द्रौपदीका तिर इतलिये झुका था कि उसे सैरन्ध्रीवंशमें उत्पन्न होनेके कारण अपनी जातिकी नीचता अभिव्यक्ति करना पड़ रहा था, और उस परम सुन्दरीको देखनेके कारण उत्पन्न लज्जा-स्वापकृष्टत्वप्रकारकज्ञानजन्य सङ्कोचसे सुदेष्णाका भी तिर नीचा हो रहा था, वह भी द्रौपदीके रूपको देखकर लज्जासे गड़ी जा रही थी ॥ १९ ॥

वनमुव इव माधवोदयश्रीर्मनुजपतेरवरोधयोपितोऽसौ ।

अनुदिनमखिलालिलालनीयैरलमकरोत्तिलकैरतीव दृश्यैः ॥ २० ॥

वनमुव इवेति । असौ द्रौपदी माधवोदयश्रीः वसन्तागमलक्ष्मीः वनमुवः वनस्थलीः इव मनुजपतेः दिगटस्य अवरोधयोपितः स्त्रियः अखिलालिलालनीयैः समस्तसखीप्रशंसनीयैः सकलभ्रमरहृद्यैः अतीवदृश्यैः सस्पृहनिरीक्षणीयैः तिलकैः चित्रकैः तिलकवृक्षविशेषैश्च अनुदिनम् प्रत्यहम् अलमकरोत् प्रसाधितवती । यथा वसन्तागमशोभा समस्तभ्रमरकाम्यैः अत्यन्तसुन्दरैस्तिलकवृक्षैर्वनमुवोऽलङ्करोति

तथाऽन्यो सैरन्ध्रोपदे नियुक्ता द्रौपदी समस्तजनचन्दनीयैस्सस्पृहनिरीक्षणीयैस्ति-
लर्क्षैर्ननुजेश्वरस्य विराटस्थान्तःपुरिकाः प्रत्यहमलङ्कारेति भावः । शिल्पविशेषण-
साधन्योपमाऽलङ्कारः ॥ २० ॥

जैसे वसन्तागमनी शोभा वनभूमिको अनुरों द्वारा प्राथित अत्यन्त दर्शनीय तिलक-
तरुते अलङ्कृत करती है वही तरह सैरन्ध्री पद पर नियुक्त होकर द्रौपदी विराटके
अन्तःपुरजी रमणियोंको समस्त संगीजनसे प्रदर्शित अत्यन्त सुन्दर लगनेवाले निलक्षों
(चित्रकों) ने प्रतिदिन अलङ्कृत किया करती थी ॥ २० ॥

अनन्तरं स्ववशा 'पाञ्चालमुता भृशमादृतकङ्कतमतिरसोत्पादनचण-
मधिकशोभनाटनपाटवमाश्रितगन्धर्वकुलमाकलितगोत्रान्तरं पञ्चधा रूप-
मुदञ्चयन्ती पञ्चापि पतीननुयातवती ॥

अनन्तमिति । अनन्तरम् एवं सर्वेषु विराटगृहे गुप्तरूपेण तिष्ठन्तु स्ववशा
स्वार्थानां शिल्पकारिका च पाञ्चालमुता द्रौपदी भृशम् अत्यर्थम्—आदृतकङ्कत-
तदीयः प्रथमः पतिन्युधिष्ठिरः कङ्कता तद्वाच्यामाद्रियत इति सा स्वयमपि कङ्क-
प्रसाधनयन्त्रमाद्रियते—तेनादृतकङ्कतम् अतिरसोत्पादनचणम् तदीयो द्वितीयः
पतिर्भीमो महानताधिकृततया नवरसोत्पादने रुच्यभोजनसम्पादने प्रयते, द्रौप-
द्यपि द्रष्टृणां शृङ्गारभाविर्भावयतीति अतिरसोत्पादनचणम्, अधिकशोभनाटन-
पाटवम् अर्जुनः समधिकशोभागालिनृत्यकौशलं प्रकाशयति साऽपि अधिकं के शि-
रसि इति अधिकं शोभाया अलङ्करणजन्यश्रियः नाटने योजने पाटवं चातुर्यं
विभर्तीति, आश्रितगन्धर्वकुलम् एतत्पतिषु चतुर्योऽश्वकुलरक्षकतया नियुक्त इय-
मपि गन्धर्वाणां स्वपतीनां कुलमाश्रिता, आकलितगोत्रान्तरम्—सहदेवो गोत्राया
गोवृन्दस्यान्तरं मध्यमधितिष्ठति, इयमपि गोत्रान्तरम् सैरन्ध्रीति भिन्नां संज्ञान्
विभर्तीति, पञ्चधा रूपम् पञ्चप्रकारक स्वरूपमुदञ्चयन्ती धारयन्ती पञ्चापि पती-
ननुयातवती न्वक्षिययाऽनुसृतवती, पत्यनुसरणस्य पतिवताधर्मतया सा पञ्चापि
पतीननुनसारेति भावः ॥

इसके बाद शिल्पकरीके रूपमें नियुक्ता उस द्रौपदीने अपने रूपको पाँच प्रकारका
बनावकर अपने पाँचों पतिवोंका अनुगमन किया, क्रियारूपमें उनका माय दिया—उधि-
ष्ठिरने कङ्क नाम रत्नकर 'आदृतकङ्कत' पद पाया, उसने कङ्कत—कट्टी धारण करके
'आदृतकङ्कत' नाम पाया । भीमने रुचिकर पाक बनावकर—'अतिरसोत्पादनचण' को
पदवी पाई, उसने स्वीयरूप द्वारा, लीगोंमें रसरी उत्पत्ति करके । अर्जुनने नाट्यकलाकी
विशेषज्ञानने चलने 'अधिकशोभनाटनपाटव' शब्दमें पदवी पाई, उसने म्रियमें जग

१. 'स्ववशा भ्रमादृत' । २. 'अधिन' । ३. 'गोत्रापन्नाप' । ४. 'पञ्चा-
नामपि' । ५. 'पाञ्चालनृत्यसिमुता पञ्चापि' । इति पा० ।

वांषना, वसे सजाना आदिसे । नकुलने गन्धर्व-अश्व-कुलका भाग्य लिया, उसने अपने पति रूप गन्धर्वों के कुलका । सहदेवने 'आकलितगोत्रान्तर' गाथों के बीचमें वास किया, उसने अपना गोत्रान्तर-नामभेद, दूसरा नाम-किया, इस प्रकार द्रौपदीने पाँच रूप बनाये, जिससे पञ्चरूपवापन्न पतियोंका अनुकरण कर सके और अपना पातिव्रत्य कायम रख सके 'गोत्रा गोनिचये' 'गोत्रं नाम च कथ्यते ॥

विमतानपि तैर्जित्वा विवासमिव दायकः ।

अक्षेण्वकुरुतावृत्तिमवनीन्द्रेण धर्मभूः ॥ २१ ॥

विमतानपीति । धर्मभूः युधिष्ठिरः तैः अक्षैः अपि विमतान् शत्रून्धुर्योधनादीन् जिन्वा विवासं तेषां राज्यभ्रंशं दायकः वितरिष्यन्निव अवनीन्द्रेण राज्ञा विराटेन सह अक्षेषु द्यूतक्रोडासु आवृत्तिं पुनः पुनरभ्यासम् अकृत । युधिष्ठिरोऽनवरतं विराटेन सह द्यूतेन क्रोडति, मन्ये स द्यूते शत्रून्विजित्य तेभ्यो राज्यभ्रंशं दिस्सती-वेत्युपेक्षा । 'विवासं दायकः' इत्यत्र 'अर्केनोर्मविष्यदाधमर्गयोः' इति पट्टी-प्रतिषेधः ॥ २१ ॥

कङ्क नामभारो युधिष्ठिर सतत राजा विराटके साथ जूधा खेलते रहते थे, मानो वह जूधा खेलनेका स्वर अधिक अन्यास इसलिये कर रहे हों कि जिससे शत्रुओंको जूधाके द्वारा श्री (अस्से हराना तो निश्चित ही है) हराकर राज्यभ्रंश दे सकें ॥ २१ ॥

एवं तैस्तैः स्वकृत्यैः संपादितं शिरःकम्पं चयःकृतमिव संततमनुभव-
ताऽनेन महीपतिना बहुमानिताः पृथ्यासुताः यथा विवासनखेदं तथा
तदीयमपि स्वरूपमितरे जनास्तत्र नाज्ञासिपुः ॥

अथैकदा तत्र सुदेष्णायाः प्रेषणेन मदनोत्सवासवाय वासवायतन-
सदृशं वासगृहमागतां कोखायमकर्षेरिक्लेशादिव विवर्णेन वाससाङ्गु-
लिठताङ्गीं नखशशिपरम्परासेवनलालसतयेव प्रपदसंमुखीनलोचननीलो-
त्पलां राजीवशङ्खयानुव्रजता रौजहंसेनेव राजतभाजनेन राजितकराञ्चलां
पञ्चालमुतां विलोक्य पञ्चेषुवागवञ्चितविवेको मञ्चादुपसृत्य किञ्चिदा-
कुञ्चितमौलिः कीचको नीचां वाचमुवाच,—

एवमिति । एवं तैस्तैः स्वकृत्यैः अङ्गीकृतैः साधितैश्चाङ्क्रीडापाकप्रबन्धकन्या-
त्यकलाम्पासाश्वपर्यवेष्टगवाग्यवतारूपैः संपादितं शिरःकम्पं क्षाघया शिरश्चालनं
चयसा वार्धकेन कृतं कम्पमिव सन्ततम् सदा अनुभवता अनेन महीपतिना विरा-

१. 'कृतैः' । २. 'गिहन्' । ३. 'परिक्लेशदुःखादिव' । ४. 'अवकुण्ठिताङ्गीम्' ।

५. 'रजत' । इति पा० ।

ऐन बहुमानिताः आहताः पृथासुताः युधिष्ठिरादयः यथा विवासनखेदं राज्यभ्रंशं कृतं कष्टं नाज्ञासिपु नाविदन् तथा तत्र विराटनगरे इतरे जनाः लोकास्तदीयं युधिष्ठिरादिसम्बन्धिस्वरूपं वास्तविकं परिचयम् नाज्ञासिपुः ॥

अथ अनन्तरम् एकदा कदाचित् सुदेष्णायाः विराटवध्वाः प्रेपणेन आदेशेन मदनोत्सवासवाय कामोत्सवे उपयोच्यमाणम् वासवं मद्यम् वानेतुम् वासवाय-तनसदृशम् इन्द्रगृहोपमम् वासगृहम् केलीभवनम् आगताम्, (कीचकवासगृहे स्थितं मद्यं नेतुं सुदेष्णाप्रेपणेन तद्वासगृहागतमित्यर्थः) कौरवाधमस्य नीचस्य दुःशासनस्य करेण परिक्लेशात् आमर्शनात् इव विवर्णेन मलिनेन वाससा वस्त्रेण अवगुण्ठिताङ्गीम् आच्छद्यदेहाम्, नखशशिपरम्परायाः नखरूपचन्द्रसमुदयस्य सेवनलालसतया सेवाभिलाषेण—पादस्थनखरूपचन्द्राराधनकामनया इव प्रपद-संमुखीनलोचननीलोत्पलाम् पादाग्रपतितनयनरूपनीलकमलाम्, (द्रौपद्या नीलकमलसमाने नयने सदा पादौ पश्यतः मन्ये तदीये नेत्ररूपे नीलकमले कदाप्यु-ल्थावसरतया नखशशिमालामाराधयितुमिव तत्र गते इति भावः) राजीव-शङ्कया द्रौपद्याः करे रक्तकमलत्वधमेण राजहंसेन इव राजतभाजनेन रजतनि-र्मितासवपात्रेण राजितकराञ्चलाम् शोभितहस्ताग्रभागाम्, (द्रौपद्या कराग्रे स्थितं रजतनिर्मितं मद्यभाण्डं हंसः स हि द्रौपद्या करोष्यं रक्तकमलमिति भ्रान्त्येव तत्र स्थित इति तात्पर्यम्) पाञ्चालयुतां द्रौपदीम् विलोक्य हृष्टा पञ्चोपुवाणैः काम-शरैः वद्धितः अपहृतः विवेकः कृत्याकृत्यज्ञानं यस्य तादृशः सन् मञ्जात् स्वास-नात् उपसृत्य द्रौपद्याः पार्श्वमागत्य किञ्चिन्नतमस्तकः सन् कीचकः नीचाम् निन्द्याम् अयोग्याम् वप्यमाणलङ्घनां वाचमुवाच उक्तवान् ॥

इस प्रकार अपने अपने कार्यों—जूआ खेलना, पाकप्रबन्ध, लड़कियोंको नृत्य सिखलाना, घोड़ोंकी देख रेख, गायोंकी रक्षा आदि—से प्रशंसाके लिये कंपाये गये शिरकी शूद्रापेके कारण भी कौपते हुए समझने वाले राजा विराटके द्वारा आदरप्राप्त वे पाण्डुपुत्र युधिष्ठिर आदि जैसे अपने राज्यभ्रंशजात कष्टको नहीं जान सके, उन्ही प्रकार वहाँके रहनेवाले उनके वास्तविक परिचयको भी नहीं जान सके ॥ इसके बाद किसी समय सुदेष्णाकी प्रेरणासे कामक्रीडामें उपयुक्त होनेवाले मद्य लानेके लिये द्रौपदी कीचकके क्रीडागृहमें गयी जो क्रीडागृह इन्द्रके गृहकी तरह सजा था, दुःशासनके हाथसे छुए जानेके कारण मलिनसे वस्त्रोंसे द्रौपदी अपनेको आच्छादित किये थी, उसके नेत्ररूप नीलकमल उसके पद्माग्र पर थे, मानों वे नीलकमल उसके चरणनखरूप चन्द्रपङ्क्ति की सेवाकी इच्छासे वहाँ आये थे, उसके हस्ताग्रमें चांदीका पात्र था, वह राजत पात्र ऐसा लग रहा था मानो द्रौपदीके हाथको रक्तकमल समझकर राजहंस उस पात्रके रूपमें उसके हाथ पर विराजमान हो, ऐसी द्रौपदीको देखकर कामके बाणों द्वारा हर लिया गया है अर्थात्कर्त्तव्य ज्ञान जिसका ऐसा वह कीचक अपने मझ-भासन-ऐ-

उतरकर द्रौपदीके पास आ गया, और तिर झुकाकर हम प्रकारकी गन्दी बात कहने लगा ॥

इदमेव हि सद्य भद्रभद्रं यदिदानीं तव मार्दवज्ञमङ्घ्रेः ।

अयमप्यहमस्मि धन्यधन्यो हरिणाक्षि ! त्वदपाङ्गगोचरो यः ॥ २२ ॥

इदमेवेति । हे हरिणाक्षि मृगलोचने, सैरन्ध्रि, इदमेव हि सद्य एतदेव मदीयं गृहम् भद्रभद्रम् अतिशयकल्याणभाजनम् अस्ति, यत् इदं गृहम् सम्प्रति तव अङ्घ्रेः चरणस्य मार्दवज्ञम् मृदुत्वज्ञानवत् । इदं गृहमधुना तव चरणकोमलताज्ञानेन धन्यं जायत इत्यर्थः । यस्तव अपाङ्गगोचरः दृक्पातविषयः दृश्यो जातः (सः) अयम् अहमपि धन्यधन्यः अतिभाग्यभाजनमस्मीति शेषः । गृहमिदं त्वच्चरणस्पर्शेनाहं च दृक्पातेन धन्यो जातावित्यर्थः । अतिशयोक्तिः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ २२ ॥

हे मृगलोचने सैरन्ध्रि, हमारा यह गृह आज धन्य हो रहा है जो तुम्हारे चरणोंकी कोमलताका दान पा रहा है, और आज मैं भी धन्यधन्य हो रहा हूँ कि तुम्हारे नयन से पर पड़ रहे हैं, तुम मुझे देख रही हो ॥ २२ ॥

नतगात्रि ! यदागमेन मां नयसे मोदगिरेरधित्यकाम् ।

चिरपुण्यफलोदयश्रियां दिवसो वैजननस्तदेष मे ॥ २३ ॥

नतगात्रीति । हे नतगात्रि, जघनस्तनभारनन्नाङ्गि, त्वं विश्वाधिकसुन्दरी यत् यस्मान् आगमेन स्वीयेनागमनेन मां मोदगिरेः आनन्दरूपपर्वतस्य अधित्यकाम् उपरितनं प्रदेशम् नयसे, स्वयमागमनेन माम् अत्युच्चमानन्दशिखरमारोपयसि, महान्तमानन्दं प्रयच्छसीत्यर्थः, तत् पुप मे दिवसः अद्यतनो वासरः चिरपुण्यफलोदयश्रियाम् चिराचरितसुकृतजन्यफलसमृद्धीनाम् वैजननः प्रसूतिमासः, अद्य मम सर्वाणि नुकृतानि फलदानप्रवृत्तानि, सर्वा अपि पुण्यक्रिया अद्य फलं दातुं प्रवृत्ताः, येन त्वां पश्यामि, इतरथा न दृश्येते दृशं रूपम् । एतेन त्वद्दर्शनं पुण्यातिशयलभ्यमिति ध्वनितम् । 'सूतिमासो वैजननः' इति कोशः, तत्र मासपदं दिनाद्युपलक्षक बोध्यम् ॥ २३ ॥

हे नताङ्गी सैरन्ध्रि, तुमने स्वयम् यहाँ आकर जो मुझको आनन्दरूप पर्वतकी ओटी पर पहुँचाया है, महान् आनन्द प्रदान किया है, सो मालूम पड़ता है कि आजका दिन मेरे समस्त पुण्योंके लिये फल देनेका—फलप्रसव करनेका—है, प्रसूति काल है । हमारे सारे पुण्योंके बन्ने ही आज तुम्हारे दर्शन प्राप्तकर मैं इस असीन आनन्दका उपभोग कर रहा हूँ ॥ २३ ॥

अन्वर्थता मालिनि ! तेऽभिधायाः कुतो न जागर्त्यधुना कचेपु ।

तस्याः प्रतीपोदितवर्णपङ्क्तेर्योऽथवालंकरणं ह्यमीषु ॥ २४ ॥

अन्वर्थति । हे मालिनि, पुष्पमालानिर्माणकर्त्रि सैरन्धि, अधुना सम्प्रति ते कक्षेषु केशेषु तव अभिधायाः 'मालिनी' इति संज्ञायाः अन्वर्थता अर्थवत्ता मालायुक्तता कुतो न जागर्ति विद्यते, किमर्थं तव केशाः सम्प्रति मालयानालंकृता इति प्रश्नाशयः, अथवा अमीषु तव केशेषु तस्याः 'मालिनी' इति तव संज्ञायाः प्रतीपम् विपरीतभावेन उदितायाः उच्चारितायाः वर्णपङ्क्तेः अक्षरसमुदयस्य 'नीलिमा' इत्येवं रूपस्य अर्थः श्यामत्वम् अलङ्करणं शोभाजनकम् अस्त्येवेति शेषः । तव केशेषु मुक्तापुष्पादिरचितमालापेक्षया स्वाभाविको निलिमैव विशेषशोभाकारक इत्याशयः । आक्षेपालङ्कारः—'आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिपेक्षो विचारणात्' इति तद्वचनात् ॥ २४ ॥

हे मालिनि, तुम्हारे इन केशोंमें आज तुम्हारे नामकी अन्वर्थता मालिनि पदकी वथार्थता—माल्यवत्ता—क्यों नहीं है, तुमने आज अपने केशोंको मालासे क्यों नहीं सजाया ? अथवा मालाकी क्या आवश्यकता है ? तुम्हारे नामके अक्षरोंको उल्टा लिखने-बोलने पर बनने वाले पद-नीलिमा शब्दका अर्थ कालापन ही उसका स्वाभाविक अलङ्कार है ॥ २४ ॥

वाहोरनङ्गदत्वस्य बाले ते कारणे उभे ।

एकं तयोस्तु लावण्यमितरन्नावगम्यते ॥ २५ ॥

वाहोरिति । हे बाले, ते तव वाहोः मुजयोः अनङ्गदत्वस्य कामवासनासन्नेषकत्वस्य कामोद्दीपकत्वस्य अङ्गदाख्यभूषणशून्यत्वस्य च उभे कारणे द्वौ हेतु संभवत इति शेषः, तयोर्द्वयोः कारणयोर्मध्ये अनङ्गदत्वस्य कामवासनोद्दीपकत्वस्य एकं कारणं लावण्यम् अवगतम् दर्शनेनैवावधारितम्, इतरत् अङ्गदराहित्यस्य कारणं नावगम्यते नावबुध्यते, तदेदहासुन्दर्याः अङ्गदालाभस्तु न कारणं संभवति, गर्भकृतं स्थौल्यमपि न दृश्यते, तत्किमित्यङ्गदं विना तव बाहू इति न वेशीत्यर्थः ॥ २५ ॥

हे बाले, तुम्हारे हाथ अनङ्गद-कानोद्दीपक तथा अङ्गद कैयूरशून्य-हैं, इसके दो कारण होंगे, उनमें कामोद्दीपक होनेका कारण तुम्हारा लावण्य तो नाजूत है, ऐम्बनेमें ही हात है, परन्तु भूषणशून्यताका कारण नहीं समझ पा रहा हूँ ॥ २५ ॥

अरम्यभावं भजते जगत्यामङ्गेषु किञ्चिद्विकलोऽपि लोकः ।

संदृश्यसे त्वं निखिलेन बाले मध्येन हीनापि मनोज्ञमूर्तिः ॥ २६ ॥

अरम्यभावमिति । अङ्गेषु करचरणादिशरीरावयवेषु किञ्चिद्विकलः इपद्वैगुण्यवान् आंशिकदोषयुक्तः अपि लोकः जगत्याम् संसारे अरम्यभावम् कुरूपत्वम्

भजते प्राप्नोति, अङ्गेषु मत्स्वपि वक्त्रविद्वविशेषे कामपि वक्त्रादिलक्षणां स्वल्पं
वृद्धिम् धारयन्नपि जनः कुरूपतया प्रयामधिगच्छतीत्यर्थः । हे बाले, त्वं तु निरिलेन
समस्तेन मध्येन कटिभागेन हीना रहिताऽपि मनोज्ञमूर्त्तिः रमणीयाकृतिः सन्-
न्यसे, अङ्गे किञ्चिद्दृषिते कुरूपताप्रधालोकस्य तव त्वेकस्याङ्गस्य सर्वथाऽसत्त्वेऽपि
न सौन्दर्यवतिरपि तु मनोज्ञता समृद्धिरिति लोकोत्तररूपसम्पत्तिरसित्वमित्या-
शयः ॥ २६ ॥

इस सत्सारमें वह व्यक्ति अरन्ध-कुरूप-माना जाता है जिसके किसी भी अङ्गमें
थोड़ा भी वैकल्य-दुष्टि, वक्त्रादि दोष-होता है, परन्तु हे बाले, तुम्हारा तो कटिभाग
सोलहो आने गायत्र है, अत्यन्नासत् है फिर भी तुम सुन्दरी हो दोस्त पटती हो, यह
आश्चर्यजनक तुम्हारे सौन्दर्यकी विशेषता है ॥ २६ ॥

न पल्लवस्तन्वि ! न विद्रुमश्च ताम्रोऽधरोऽयं तव दिम्बमेव ।

चन्द्रो यदि स्यात्तव वक्त्रमेतच्चन्द्रस्य बिम्बं सहजं हि लोके ॥ २७ ॥

न पल्लव इति । हे तन्वि, ताम्रः अरुणः अयं तवाधरः न पल्लवः क्रिसलयः नापि
विद्रुमः प्रवालः, (किन्तु) बिम्बम् रक्तफलमेद एव अस्तीति शेषः । तव एतत्
दृश्यमानं वक्त्रं मुख यदि चन्द्रः स्यात् तदा चन्द्रस्य बिम्बं मण्डलं सहजं स्वाभा-
विकं लोकेऽस्ति । अयमाशयः—मुखस्य चन्द्रत्वे तवाधरस्यापि बिम्बत्वं सिद्धमेव,
चन्द्रस्य बिम्बसहचरितत्वात्, तथा च तवेदं मुखमिन्दुरिति निर्णये जाग्रति
तत्पहचरस्यौष्ठस्यापि बिम्बत्वे प्रतिपन्ने तत्र पल्लवत्वस्य विद्रुमत्वस्य वा संशयो
न संभवतीति । अत्र मेदेऽभेदातिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ २७ ॥

हे तन्वि, तुम्हारा यह ओठ न पल्लव है, और न प्रवाल ही है, यह तो निश्चय
रूपसे बिम्ब है, यदि तुम्हारा मुख चन्द्रना है तब यह ओष्ठ बिम्ब ही होगा, क्योंकि
बिम्ब (मण्डल) चन्द्रमाका नित्य सहचर हुआ करता है ॥ २७ ॥

कान्ते ! तवाननमिदं कमलावलीपु

स्रष्टुं पुरा सरसि विस्मृतमेव धात्रा ।

पश्चाद्विचिन्तितवता तदुपान्तभागे

संदृश्यते विरचितः खलु हंसपादः ॥ २८ ॥

कान्ते इति । हे कान्ते प्रिये, तव इदं प्रत्यक्षरमणीयम् आननं मुखम् सरसि
कमलाकरे कमलावलीपु कमलसमुदायेषु स्रष्टुं पुरा धात्रा विस्मृतम् एव, इदं तव
मुखं कमलतया सरसि कमलकुलमध्ये विधाता स्रष्टुं विस्मृतवानिति निश्चितम्
एव, तद्विश्रये कारणमाह—पश्चादिति । पश्चात् कमलानि निर्माय ततः परतः विचि-

न्तितवता ध्यातवता घात्रा तदुपान्तभागे कमलानां पार्श्वे विरचितः कृतः हंसपादः
हंसचरणः हंसपादनामकं त्रुटिचिह्नं च संदृश्यते विलोक्यते । हंसपादो नाम त्रुटि-
सूचकश्चिह्नविशेषः । अयमाशयः—पुरा कमलानि निर्मातुं प्रवर्तमानो ब्रह्मा मरुति-
सर्वाण्यपराणि कमलानि निर्माय तत्र तव मुखरूपं कमलं निर्मातुं विस्मृतवान् ,
अतएव कमलानां पार्श्वे हंसपादं हंसपद्मिणां चरणं हंसपादनामकं त्रुटिचिह्नं च
कृतवान् । यो आन्यति स तत्र त्रुटिचिह्नं हंसपादं निर्माय त्रुटिमार्जनं करोति,
कमलावलीमध्ये तव मुखं निर्मातुमुचितमासीत् तद्विस्मृतवता ब्रह्मणा कमलसमीपे
हंसपादं निर्माय मार्जिता स्वीया त्रुटिरिति । अतिशयोक्तिरलङ्कारः, अनुमानं च ॥ २८ ॥

हे कान्ते, सरोवरमे कमलपाशुका निमोग करनेके समय ब्रह्मा तुम्हारे मुखका
व नाना भूत गटे, इतिदिचे पीछे जब उनकी अपनी गलती याद आई तब उन्होंने कमलों
के सामने हंसपाद-हंसोंका चरण और हंसपाद नामक त्रुटिचिह्न-लगा दिया जो
दीक्षा करना है । जब लिखनेमें कुछ छूट जाता है तब लिखनेवाला सामनेकी पंक्तिमें
एक तिरछा तुर्कीला चिह्न बनाकर त्रुटिका सूचना देता है, उसी प्रकार सरोवरमें कमलों
के समूहमें तुम्हारे मुँहका बनाना मूलकर ब्रह्माने हंसपादरूप चिह्न लगाकर अपना
दोष मार्जित किया है ॥ २८ ॥

कूपस्य तीरे निवसन्नपायं को वा न धत्ते वद कोमलाङ्गि ! ।

त्वन्नाभिकूपस्य वसन्ति तीरे न दृश्यते संप्रति मध्यभागः ॥ २९ ॥

कूपस्येति । हे कोमलाङ्गि, कूपस्य तीरे समीपे निवसन् निवासं कुर्वन् को वा
अपायं पतनलक्षणं विनाशं न धत्ते इति वद, सर्वोऽपि कूपसमीपे वसन् कदाचिद-
वश्यमेव कूपे निपत्यात्मानं विपादयेदित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—त्वन्नाभिकूपस्य
कूपवद्गभीरायास्तव नामः तीरे तटे वसन् तिष्ठन् तव मध्यभागः कटिदेशः संप्रति
नहि दृश्यते । कूपस्य तटे वसतो जनस्य कस्य निपातो न स्यादिति वद, दृष्टं हि
मया तव नामीकूपस्य पार्श्वे वसतो मध्यस्यादृश्यत्वलक्षणो निपातः । तद्वश्यं
त्वयापि मधुच्छेददृष्टान्तद्वारा सिद्धान्तनूतोऽर्थः स्वीकरणीय इति भावः । अर्थान्तरेण
नामेरुतिराम्भीर्यप्रतीतिरलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ २९ ॥

ह कोमलाङ्गि, कूपके किनारे वास करनेवाला कौन नाशको नहीं प्राप्त करता है,
बताओ तो, अर्थात् कूपके समीप रहनेसे सबका नाश निश्चित हो है, देखो तुम्हारे नामी-
कूपके पास रहने वाला तुम्हारा मध्यभाग नहीं दोख रहा है, वह भी कूपके पास रहनेसे
हो मानो अदृश्य हो गया है ॥ २९ ॥

अक्षीणवक्त्रशशिसेवनलामतोषा-

दालिज्जितामिव मियो रजनेखियामीम ।

त्रेधा विभज्य रचितां वहसेऽद्य वेणीं

कं सिंहसहननमूहयितुं वियुक्तम् ॥ ३० ॥

अक्षीणेति । अक्षीणः पूर्णो वनप्रशशी मुखचन्द्रस्तस्तेवनस्य तत्परिचरणावसरस्य लाभेन अधिगमेन यो तोषः मनुष्टिस्तस्मादिव मिथः आलिङ्गिताम् अन्योन्याश्लिष्टाम् रजने स्त्रियामीम् रजन्यास्त्रान् प्रहरानिव त्रेधा विभज्य रचिताम् वेणीं केशचन्धम् अद्य कं सिंहसहनन विशिष्टरूप पुमांसम् वियुक्तम् ऊहयितुं तर्कयितुं वहसे धारयसि ? कस्य पुरुपरत्नस्य वियोगे वेणीं धारयसि ? स्ववेणीधरणेन कस्य पुरुपरत्नस्य वियुक्तत्वं लोकैरनुमापयसि ? तव हि वेणी परस्पराश्लिष्टा रात्रेस्त्रियामीव श्यामा साहि रात्रेस्त्रियामीमुखशशिसेवावमरलाममासाद्येव परस्परमाश्लिष्यन्ती सती वेणीरूपं प्रपन्नेति भावः । प्रोपिते पद्यावेकवेणीधरं शिरो नार्यो वहन्ति, ततो वेणीधारेण कं प्रियं वियुक्तमनुमानविषयतां नयसीति बोध्यम् ॥ उल्लेखाऽनुमानयोः सङ्करः ॥ ३० ॥

पूर्ण चन्द्रमा रूप मुखकी सेवाके अवसरको पा सकनेकी सुशीसे एक दूसरेसे लिपटी हुई (रातके नीनी प्रहरेकी तरह) त्रियामीके समान तीन भागोंमें बाँटकर गुँधी गई हैं वेणीको किस सुन्दर पुरुषके वियोगकी तर्कित करानेके लिये माथे पर धारण करती हो ? जिस स्त्रीका पति बाहर होता है वह वेणी धारण करके उसके वियुक्त होनेकी अभिव्यक्ति करती है, तुम किसके वियोगमें यह वेणी धारण कर रही हो, तुम्हारा वह प्रियतम कौन है ? तुम्हारी यह वेणी ऐसी लगती है मानो सुखरूप पूर्ण चन्द्रमाकी सेवाका अवसर मिल जानेके सन्तोष-सुशीसे आपसमें लिपटी हुई त्रियामी-तीन प्रहर-हो ॥ ३० ॥

सुदति ! बहुपरागधूसरापि त्वमपहरस्यधुना मनो मदीयम् ।

रतिरिव हरकोपदल्यमानस्मरतनुधूमलतावृताखिलाङ्गी ॥ ३१ ॥

सुदतीति । हे सुदति, पूर्णयौवने, बहुना परागेण रजसा धूसरा मलिना अपि त्वम् कार्यकरीत्वेन नियुक्ततया धरापरागमलिनाऽपि त्वम् अधुना सम्प्रति हरकोपेन दल्यमानस्य महादेवकीधेन ज्वलन् यः स्मरः तस्य यस्तनुधूमः शरीरदाहसंभवो धूमस्तस्य लतया लेखया आवृतानि दृष्टानि आखिलान्यङ्गानि यस्यास्तादृशी रतिः कामवधूः इव मे मम मनो हृदयम् अपहरसि आकर्षसि । धराधूलिधूसरतनुरपि त्वं शिवकोपानलदल्यमानकामदेहधूमलताच्छ्रया रतिरिव प्रतीयमाना मम स्वान्तं बलवदाकर्षमीति तात्पर्यम् । उपमाऽलङ्कारः ॥ ३१ ॥

हे सुमति, धूलिधूसर शरा से दोकर भी तुम इस समय हमारे हृदयका आकर्षण कर रही हो, श्लिष्टरूपमें तुम ऐसी लग रही हो मानो महादेवके कोपसे जलते हुए कन्दर्प के शरसे निकलनी हुई धूमलतासे लिपटी गयी हो ॥ ३१ ॥

त्वामुल्लसद्विम्बफलाधरां मे मामप्यनङ्गाशुगमर्दितं ते ।

विशङ्कमस्मिन्विजने प्रदेशे पद्मानने ! पातुमयं हि कालः ॥ ३२ ॥

त्वामुल्लसदिति । हे पद्मानने कमलमुखि, मे मम उल्लसद्विम्बफलाधरां शोभमानविम्बफलतुल्योष्ठीं त्वाम् पातुम्—त्वदधरामृतमास्वादयितुम्, ते तव माम् अनङ्गाशुगमर्दितं कामवाणपीडितं पातुं रक्षितुम् स्वाङ्गदानेन कन्दर्पाद्रक्षितुञ्च विशङ्कम् शङ्कारहितरूपेण अस्मिन् विजने एकान्ते प्रदेशे स्थाने अयं कालः समुचितः समयः । अत्रैकान्तस्थाने निःशङ्कमहं त्वदधरं पिबेयं त्वं च स्वाङ्गदानेन मां रक्षे-
रेतदुपयुक्तोऽयं समयः प्राप्तस्तदलं कालविलम्बेनेति भावः ॥ ३२ ॥

इस निर्जन एकान्त स्थानमें मेरे लिये तुम्हारे विम्बफली तरह शोभमान अधरको पीनेका—तुम्हारे अधरामृतके आस्वादनका—और तेरे लिये कामवाणसे पीड़ित होने वाले हमारी रक्षा करनेका उपयुक्त समय यही है । हे कमलमुखि, यही मौका मिला है कि मैं तुम्हारे विम्बाधरका पान कर सकूँ, और तुम मुझ कामपीडितकी रक्षा कर सको ॥

इति तस्य तादृशं वचनमाकर्ण्यपि चित्तचम्पकमञ्जरीचञ्चरीकाय-
माणपञ्चशरविकारा^१ पाञ्चाली गिरमिमां स्मररागतिमिरकौमुदीमुदीर्या-
मास,—

इति तस्येति । इति एवं प्रकारकं तस्य कीचकस्य तादृशं स्मरविकारजनकं वच-
नम् आकर्ण्य श्रुत्वा अपि चित्तम् एव चम्पकमञ्जरी चम्पकप्रसूनं तस्य चञ्चरीकाय-
माणः भ्रमरवदाचरन् (यथा भ्रमरश्चम्पकमञ्जरी दूरे तिष्ठति तथैव) पञ्चशरवि-
कारो यस्यास्सा तथोक्ता, कामविकारास्पृष्टहृदया पाञ्चाली द्रौपदी स्मररागः काम-
विकारः एव तिमिरं तमः तस्य कौमुदीम् (यथा कौमुद्या तमोऽपसार्यते तथैव)
चन्द्रिकारूपाम् कामविक्रियानाशिकाम् इमां वच्यमाणां गिरम् उदीरयामास
उवाच ॥

इस प्रकार कीचकके कामोद्दीपक वचनको सुनकर भी द्रौपदीके हृदयरूप चम्पक फूलके
भ्रमरके समान आचरण करनेवाला है पञ्चशरविकार—कामविकार—जिसका—इतनी चिकनी
प्रलोभनं वार्ते सुनने पर भी जिसके हृदयमें कामविकार नहीं उत्पन्न हुआ—वैसी द्रौपदीने—
स्मरविकाररूप अन्धकारके लिये चन्द्रिकास्वरूप—कामविकारनिरासकर—यह वचन कहा ॥

अन्तःपुरेषु विहरन्नयि कीचक ! त्वं

सैरन्ध्रये स्पृहयसीति विगर्ह्यमेतत् ।

रम्येषु कल्पकुसुमेषु चरन्दिरेफो

रज्येत किं पितृवनद्रुमगुच्छिकायाम् ? ॥ ३३ ॥

अन्तरिति । हे कीचकः, अन्तःपुरेषु विहरन् अन्तःपुरस्त्रीभिः सह क्रीडां कुर्वन् त्वम् सैरन्ध्रये दास्यै स्पृष्टव्यसि कामयसे इति एतत् विगह्यन् अतिनिन्दनीयम् । अवरोधरमणीभिः क्रीडां कुर्वतस्तव दासीविषया स्पृहा नितान्तहास्येति भावः, तत्र दृष्टान्तमाह—रन्येषु लोकोत्तरसौरभशालिषु कल्पकुसुमेषु कल्पद्रुमप्रसूनेषु चरन् द्विरेफः भ्रमरः पितृवनद्रुमगुच्छिकायाम् रमशानतरुपुष्पस्तवके रज्येत अनु-
रागं भजेत किम् ? नहि कल्पद्रुमकुसुमानुरागी भ्रमरः रमशानतरुकुसुमस्तव-
केऽनुरागं भजते तद्वन्तःपुरस्थललनाविहारिणस्तव दासीकामना नितान्तनिन्द्येति-
तात्पर्यम् ॥ दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ३३ ॥

हे कीचक, तुम जब अन्तःपुरका ललनाओंके साथ विहार करके सुख पा रहे हो तो फिर मुझ सैरन्ध्रीके लिये क्यों स्पृहा कर रहे हो, तुम्हारी इस तरहकी स्पृहा नितान्त निन्दनीय है । जो भ्रमर रमणीय कल्पद्रुम कुसुममें विचरण किया करता है वह क्या रमशान वृक्षके फूलों पर अनुराग रख सकता है ॥ किस प्रकार रमशानवृक्षकुसुम और कल्पवृक्षप्रसूनमें अवर्णनीय अन्तर है उसी तरह हममें और तुम्हारे अन्तःपुरकी स्त्रियोंमें अन्तर है फिर भी तुम मुझ दासी पर अनुराग प्रकट कर रहे हो, तुम्हारे लिये यह अति गद्दित है ॥ ३३ ॥

प्रताप्यते चपलता पतिवन्नीषु या हठात् ।

इष्टार्थसिद्धेः प्रागेव दिष्टान्तं दोग्धि सा नृणाम् ॥ ३४ ॥

प्रताप्यते इति । या चपलता लोलुपता पराङ्मनाऽऽसक्तिः हठात् अविचारपूर्व-
कम् पतिवन्नीषु पतिव्रतासु नारीषु विषयेषु प्रताप्यते क्रियते, सा पतिव्रताविषयाऽ-
ऽसक्तिरूपा चपलता इष्टार्थसिद्धेः तादृशस्त्रीप्राप्तिरूपमनोरथपूर्त्तः प्राक् पूर्वमेव नृणां
तादृशदुष्टपुरुषाणां दिष्टानां मृत्युं दोग्धि उपपादयति । अयमाशयः—पतिव्रता-
नारीमुद्दिश्य यदि हठात् कोऽपि पुरुषो बलात्कारप्रवृत्तिमाधत्ति तदा तादृश-
वनितासुरतप्राप्तेः पूर्वमेव स हृत्प्रवृत्तो नरो मृत्युमाप्नोति, वृद्धिं दुरन्ते कर्मणि मा
पदं निधा इति । 'पतिवन्नी पतिव्रता' 'दिष्टान्तः प्रलयोऽप्ययः' इत्युभयत्राश्रयः ॥ ३४ ॥

बिना विचार किये यदि पतिव्रता नारियोंके विषयमें चपलता—आसक्ति—की, बावी है तो वह चपलता मनोरथपूर्त्तके पहले ही उस लोलुप व्यक्तिके लिए मृत्यु उपस्थित कर देती है, अतः इस सतरेवाले कानमें प्रवृत्त मत हो ॥ ३४ ॥

गन्धर्वाः सन्ति मे कान्ता वाद्यते यान्स्मरोऽनिशम् ।

स्त्राभिख्यां स्वाश्रयसंख्यां च वहन्तीतीर्ष्या किल ॥ ३५ ॥

गन्धर्वा इति । मे मम सैरन्ध्रयाः कान्ताः पतयः गन्धर्वाः गन्धर्वरूपाः सन्ति,

यान् मम पतीन् स्वाभिरयां स्वरूपसदृशं रूपम् स्वाच्छाणां संख्याम् पञ्चसंख्याम् च ब्रह्मन्ति धारयन्तीति ईर्ष्या इव स्मरः कामः अनिशं बाधते कदर्थयति । मम पतयः पञ्चसंख्यकाः सन्ति, कन्दर्पसमरूपाश्च, तांश्च स्वाभिख्यां स्वास्रसंख्यां च धारयतस्तयेर्ष्या इव कामोऽनवरतं पीडयति, एतेन तेषां मद्भिषये सदा सतर्कतया मद्भिषया तव प्रवृत्तिर्न विपत्तिविमुखीति व्यञ्जितम् ॥ ३५ ॥

मेरे पति गन्धर्व हैं, वे कन्दर्पका रूप तथा उसके वाणोंकी संख्याको धारण करते हैं इसी ईर्ष्याके कारण कन्दर्प उन्हें सदा सताया करता है । मेरे पति पौंचसंख्यक तथा काम समान सुन्दर हैं, उन्हें कामदेव सताया करता है, अतः वे हमारे प्रति सदा सानुराग हैं, ऐसी स्थितिमें हमें छेदनेमें तुम्हारा कुशल नहीं है ॥ ३५ ॥

दोष्मतामवतंसास्ते स्वरूपं नैव केवलम् ।

गोपायन्त्यप्रमादेन परेभ्यो मां च मानिनः ॥ ३६ ॥

दोष्मतामिति । दोष्मताम् बाहुबलशालिनाम् अवतसाः अलङ्कारभूताः ते गन्धर्वा मम पतयः केवलम् स्वरूपम् आत्मनो मूर्तिमेव न गोपायन्ति प्रच्छादयन्ति, परम् अप्रमादेन सततसावधानतया माम् च परेभ्यो दुष्टेभ्यो गोपायन्ति रक्षन्ति । ते प्रच्छन्नस्थिताः सावधानतया मां रक्षन्तीति भावः ॥ ३६ ॥

बाहुबलशालियोंके भूषणभूत वे हमारे पति गन्धर्व केवल अपनी मूर्तिको ही नहीं छिपाये रहते हैं, वरन् मुझको भी सावधानीके साथ सदा दूसरोंसे बचाया करते हैं । हमारे पति सदा सन्निहित हैं और प्रच्छन्नरूपमें रहकर सावधानीके साथ हमारी रक्षा किया करते हैं ॥ ३६ ॥

तदद्य पथि वामेऽस्मिन्संप्रतिष्ठाससे यदि ।

ते तु त्वां चारयिष्यन्ति दक्षिणे^१ विधृतक्रुधः ॥ ३७ ॥

तदयेति । तत् तस्मात् तेषां मम पतीनाम् गन्धर्वाणाम् अत्रैव प्रच्छन्नमावेन स्थितत्वात् अथ अनुना त्वं यदि वामे अनुचिते पथि परदाराभिर्मांशनरूपे संप्रतिष्ठाससे पदमाधातुमिच्छसि तदा विधृतक्रुधः कृनकोपास्ते मम पतयो गन्धर्वाः त्वां दक्षिणे पथि यमपुरगामिनि मार्गे चारयिष्यन्ति प्रस्थापयिष्यन्ति, मारयिष्यन्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

अतः यदि तुम इस परदाराभिर्मांशनरूप अनुचित मार्गसे चलना चाहोगे तो वे हमारे पति गन्धर्व क्रुधित होकर तुम्हें यमपुरगामी दक्षिण मार्गसे चलनेके लिए बाधित करेंगे, तुम्हें मारकर यममार्ग-दक्षिण पथ-से बिदा करेंगे ॥ ३७ ॥

इत्युचुपी^३ सा महिषी कुरुणां शेमुषीमती ।

सद्यो निवृत्ते तस्माच्चित्तवृत्तिरिवात्मनः ॥ ३८ ॥

शब्दुच्यते । इति प्रागुक्तप्रकारेण ऊचुषीं कथितवती शेषुषीमतौ प्रगस्तबुद्धिः सा प्रसिद्धचारित्रा कुरुणां महिषी कुरुराजपत्नी द्रौपदी तस्मात् कीचकात् मद्यः सपदि आत्मनः स्वस्याश्चित्तवृत्तिः आत्मभाव इव निववृत्ते परादमुखी बभूव । एवं कथयित्वा सा द्रौपदी कीचकं हिन्वा गन्तुं प्रवृत्ता, यथा तदीया चित्तवृत्तिस्तद्वि-
मुखी आसीत्तथा देहेनापि सा तद्विमुखी जातेत्यर्थः । अत्र द्रौपदी तच्चित्तवृत्त्यो-
निवृत्तिरूपैकक्रियाभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिताऽलङ्कारः ॥ ३८ ॥

इम प्रकार कहकर उद्दिनती वह कुरुराजपत्नी द्रौपदी तुरत कीचकनी छोड़कर वहाँ से चल पड़ी, जिस प्रकार उनकी चित्तवृत्ति उसकी प्रति विमुख थी, उसी प्रकार देहसे भी वह कीचकसे विमुख हो गई ॥ ३८ ॥

यथा यथाऽस्या धावन्त्या रिद्धणेन पदोद्युगम् ।

तथा तथा रूपान्तर्यं तस्याधत्त दृशोरपि ॥ ३९ ॥

यथायथेति । धावन्त्याः कीचकभयान् पलायमानायाः अस्याः सैरन्ध्रयाः पदोः चरणयोः युगम् द्वयम् रिद्धणेन चलनेन (नदावासेन) यथा यथा आरुण्यं रक्ता-
भवम् आधत्त गतम् , तथा तथा नाचन्या मात्रया तस्य कीचकस्य दृशोः नेत्रयोः
युगम् अपि आरुण्यमाधत्त रक्ततामापत् इत्यर्थः । यथा पलाय्य गच्छन्त्यास्तन्त्या-
श्चरणद्वयमायासवशाद्रक्तममृतया स्वापमानजनितेन कोपेन कीचकस्य नयनद्वय-
मपि रक्तमजतीति भावः । तुल्ययोगिताऽलङ्कारः, पादयुगनयनयुगयोरानुपधरण-
रूपैकक्रियाभिसंबन्धात् ॥ ३९ ॥

कीचकके समीपदेहसे भागकर जाती हुई द्रौपदीके पादयुग जैसे जैसे चलनेमें आयास के कारण लाल होने लगे उसी तरह कीचकके नेत्रद्वय भी स्वापमानजन्य कोपके कारण लाल होने लगे ॥ ३९ ॥

कृष्णा ततस्तेन कृतान्तभासा केशे गृहीता भुवि पातिता सा ।

पर्यायवद्वोद्यमविश्रमाभ्यां पद्भ्यां कराभ्यामपि पर्यभावि ॥ ४० ॥

इति । ततः कोपोदयावरतः कृतान्तभासा यमराजसमेन तेन कीचकाधमेन
केशे गृहीता केशेषु गृहीत्वा भुवि पातिता धरायां नाशिता च सा कृष्णा द्रौपदी
पर्यायेण क्रमेण वदः आश्रितः उद्यमः प्रहारप्रवृत्तिः विश्रमः प्रहारनिवृत्तिः वाभ्यां
तादृशाभ्याम् पदोः प्रहरतोः मतोर्हस्तौ विश्राम्यतः हस्तयोश्च प्रहरतोः पादौ
विश्राम्यत एवं क्रमेण पद्भ्यां चरणाभ्यां कराभ्यां हस्ताभ्यां च पर्यभावि तिरस्कृता
नादिता । कोपस्य सर्वाकार्यप्रवर्तकतया कीचकः कृष्णां पद्भ्यां कराभ्याञ्चाप्यताड-
प्रदित्वाशयः ॥ ४० ॥

कुपित होनेपर वमराजके समान प्रतीत होनेवाले उस नीच कीचकने केश पकड़कर जमीन पर गिराई गई द्रौपदीको, क्रमसे उद्यम तथा विश्राम करनेवाले अपने पैरों तथा हाथोंसे अपमानित किया, पीटा । जब पैरोंसे पीटता तब हाथ विश्राम करते और जब हाथोंसे पीटता तब पैर विश्राम करते, इस प्रकार कीचकने कुण्याकी पूरा पीटाई करके उसका अपमान किया ॥ ४० ॥

प्रहारभीत्येव तदा मृगाद्या नाड्यां कच्चियान्तरधत्त संज्ञा ।

उद्गम्य सा दूरगते प्रहर्तयुद्धाटयामास दृशौ चिराय ॥ ४१ ॥

प्रहारभीत्येवेति मृगाद्याः हरिणशावकलोचनायाः द्रौपद्याः या संज्ञा चेतना तदा ताडनकाले प्रहारभीत्या ताडनाद्भयेन इव क्वचन अज्ञातायाम् नाड्याम् धमन्याम् अन्तरधत्त तिरोभवति स्म, या संज्ञा प्रहर्त्तरि ताडके कीचके दूरगते अपसृते सति चिराय उद्गम्य बहोः कालात् प्रकटीभूय दृशौ द्रौपद्या नेत्रे उद्घाटयामास उन्मीलयामास । ताडनावसरे भीतेव संज्ञा क्वचिन्नाड्यामन्तरधान्, प्रहर्त्तरि कीचके दूरगते तु सा संज्ञा नाड्या बहिर्भूय द्रौपद्याः पिहिते नेत्रे उन्मीलयामास, ताडनावसरे मूर्च्छां गता ताडननिवृत्तौ लब्धसंज्ञा च सा द्रौपदी चक्षुरुन्मीलितवर्तीत्याशयः । उपेक्षा समासोक्तिश्चालङ्कारौ ॥ ४१ ॥

मृगाक्षा उस द्रौपदीकी जो चेतना प्रहारकालमें प्रहारसे डरी हुई सी किसी अज्ञात नाड़ीमें जाकर छिप रही थी, प्रहार करनेवाले कीचकके दूर हट जाने पर गतभय होकर उसी चेतनाने, फिर बाहर होकर द्रौपदीकी आँखोंको खोल दिया, द्रौपदी कुछ देरके लिये अचेत हो गई थी, थोड़ी देरके बाद उसने आँखें खोल दीं ॥ ४१ ॥

तदनु शनैःशनैरुत्तस्थुषी धरातलपरागधूसरिमतिरोहितदीधितितया वासरोपलपितमहौपधिलतेव विलुलितचूर्णकुन्तलतया चक्रवाताकुलीकृत-
वालपूलिका चैमरीनृगीव सूतान्ववायजनपदस्य प्रथमामीतिबाधामिव
वाष्पधारासुल्लङ्घ्यन्ती कचिदपि शरणमलभमाना सा याज्ञसेनी मन्दं मन्दं
तदेव भवन्मभिजगाम ॥

तदन्विति । तदनु चेतनालाभात् परतः शनैः शनैरुत्तस्थुषी मन्दं मन्दं कृतोत्थाना धरातलपरामेण पृथ्वीरजसा यो धूसरिमा तनोर्मालिन्यं तेन तिरोहितदीधितितया आच्छन्नप्रकाशतया वासरोपलपितमहा दिनतिरोहिततेजस्का ओषधिलता ज्योतिष्मती वल्ली इव, विलुलितचूर्णकुन्तलतया अस्तव्यस्तमुक्तकयगीभारतया चक्रवातैः आवर्तवायुभिः आकुलीकृता व्यस्ततां गमिता बालपूलिका लोमसश्रयो

१. 'शनैरुत्तस्थुषी' । २. 'अपलापितमहामहौपधि' । ३. 'चमर' । ४. 'भूपति-
भवन्म्' । इति पा० ।

यस्याः सा तादृशी चमरीमृगी इव, सूतान्ववायजनपदस्य कीचकवंशरूपस्य देशस्य (कृते) प्रथमाम् पूर्वं कदाप्यजाताम् ईतिवाधाम् बहुवृष्टिम् इव वाङ्मधाराम् अश्रुप्रवाहम् उत्सृजन्ती वर्पन्ती ववचिदपि शरणं त्रातारमलममाना अनासादयन्ती सा याज्ञसेनी द्रौपदी मन्दं मन्दं शनैः शनैस्तदेव सुदेष्णाऽध्युपितम् भदनम् अभिजगाम आयातवती । उद्येक्षणां त्रयमत्रयोध्यम् । ईतिः—‘अतिवृष्टिरत्नावृष्टिर्मृपकाः शलभाः शुकाः । प्रत्यासन्नाश्च राजानः पटेता ईतयः स्मृताः’ इति परिभाषिता, तत्रात्राया प्रकरणपर्यवसेया ॥

इसके बाद चैतन्य प्राप्त होने पर धीरे धीरे ठी वढ़ द्रौपदी उक्त समय पृथ्वीकी धूलसे उत्पन्न मलिनता द्वारा तेजके छिप जानेसे ऐसी लग रही थी मानो दिनमें तिरोहित हो गया है तेज जिसका ऐसी औषधिलता—ज्योतिष्मती बूटी हो; उसके बाल खुले तथा अस्तव्यस्त हो रहे थे जिससे वह ऐसी प्रतीत होती थी मानो वर्वटर वायुसे अस्तव्यस्तीकृत रोमसंचयवाली चमरीमृगी हो, वह आँसूकी धारा दरसा रही थी, उसकी वढ़ अश्रुधारा ऐसी प्रतीत हो रही थी मानो कीचकवंशरूप देशके लिये ईतिवाधा—अतिवृष्टि हो, ऐसी वढ़ द्रौपदी कहीं भी शरण न पाकर फिर धीरे धीरे वसी सुदेष्णाके प्रासादमें आई ॥

इष्ट्वा तां ज्ञातवृत्तान्तो देव्या गेहे चरञ्जनः ।

नयनान्मो विमुमुचे न तु किञ्चन भाषितम् ॥ ४२ ॥

दृष्ट्वेति । तां तथादशां द्रौपदीं इष्ट्वा ज्ञातवृत्तान्तः अवगतकीचककृतद्रौपद्यपमानवृत्तः देव्यास्सुदेष्णाया गेहे प्रासादे चरन् परिचर्यानिरतो जनो लोकः नयनान्मो वाष्पाम्बु मुमुचे वर्पणं, नतु किञ्चन भाषितम् वचनं मुमुचे उवाच, सुदेष्णाभयान्मूकस्तस्यौ ॥ ४२ ॥

द्रौपदीकी वैसी दशा देखकर तथा सारा वृत्तान्त जानकर भी सुदेष्णाके प्रासादमें रहनेवाले परिचारकजनने केवल आँसूकी वर्षा भर की, कुछ बोल नहीं सके, सुदेष्णाके भयसे उस अत्याचारके खिलाफ आवाज नहीं उठा सके ॥ ४२ ॥

सायं महानसशयं शनकैर्ययौ सा

भीमं रहः पृथुशरावकृतोपधानम् ।

धूमाधिरोहमलिनं वसनं वसानं

नीलाम्बुवाहपरिवीतमिवाचलेन्द्रम् ॥ ४३ ॥

सायमिति । सायं संध्यासमये रात्रौ पृथुना दीर्घेण शरावेण पात्रविशेषेण कृतमुपधानम् उपवर्हकार्यं यस्य तं तथाभूतं पृथुशरावमुपधाय महानसशयम् पाकगृहे निद्रितम्, धूमाधिरोहेण धूमव्यासथा मलिनं श्यामलतामापद्यमानं वसनं वस्त्रं वसानं परिदधतं नीलाम्बुवाहपरिवीतम् श्यामघनाच्छन्नम् अचलेन्द्रं पर्वतराजमिव स्थितं भीमं रहः एकान्ते सा कीचकापमता द्रौपदी यद्यौ प्राप, रात्रौ पृथुशरावमुपधाय

पाकशालायां शयानं धूमसन्वन्धमलिनवस्त्रधारणेन श्यामघनावृतं पर्वतराजमिव प्रतीयमानं भीमं रहस्सा द्रौपदी प्रापदित्यर्थः । उत्प्रेक्षोपमयोः सङ्करोऽलङ्कारः ॥ ४३ ॥

रात्रि होनेपर बड़ेसे शराव-पात्र विशेष-को तकिया बनाकर पाकशालामें सोते हुए, धुवों लगते रहनेसे मलिन हो जानेवाले वस्त्रको पहने हुए—अतएव श्यामघनावृत पर्वत-राजकी तरह प्रतीत होनेवाले भीमको कीचक द्वारा अपमानिता उस द्रौपदीने एकान्तमें पाया, द्रौपदी एकान्तमें भीमके पास पहुँची ॥ ४३ ॥

निःश्वस्य दीर्घमियमन्तिकमावसन्ती

स्पृष्टेन बाष्पसलिलैः कुचयोः स्खलद्भिः ।

बुद्धेन तेन किमिदं व्यसनं तवेति

पृष्टा सगद्गदमुवाच विषण्णचेताः ॥ ४४ ॥

निःश्वस्येति । विषण्णचेताः कीचककृतापमानव्यथितहृदया अतएव दीर्घं निःश्वस्य श्वासं मुक्त्वा अन्तिकम् आवसन्ती उपगता इयं द्रौपदी कुचयोः स्खलद्भिः उन्नतयोः स्तनयोर्निपतद्भिः बाष्पसलिलैः (उत्प्लुत्य पतितैः) स्पृष्टेन अत एव (शीतलजलस्पर्शतः) बुद्धेन भग्ननिद्रेण तेन भीमेन—तव किमिदं व्यसनम् दुःखमुपस्थितमिति पृष्टा अनुयुक्ता सा सैरन्ध्रीरूपा द्रौपदी सगद्गदं दुःखातिरेकतः स्खलितवर्णं यथा तथा उवाच । कीचककृतापमानदुःखिता दीर्घं श्वसन्ती सा द्रौपदी भीमस्य समीपे स्थिता, तदीयेन तत्कुचयोर्निपत्योत्प्लुत्य च पतता अश्रुणा स्पृष्टोऽत एव च प्रबुद्धो भीमो द्रौपदीं पृष्टवान्, किमिदं तं कष्टमुपस्थितं यदित्थं रोदिषि ? तथा पृष्टा सा दुःखेन स्खलिताक्षरं वक्ष्यमाणदिशोवाचेति भावः ॥ ४४ ॥

कीचक द्वारा अपमानित अतएव दीर्घ उसाँसे भरती हुई द्रौपदी भीमके समीप जाकर बैठ गई, उसके आँसू उसके स्तनों पर गिर रहे थे जो उड़कर भीमकी देह पर पड़ते थे, उस अश्रुजलके स्पर्शसे भीमकी नींद खुल गई, उसने द्रौपदीसे पूछा कि तुमको क्या कष्ट है जो इस प्रकार रो रही हो, ऐसा पूछने पर द्रौपदीने गद्गद स्वरमें कहा ॥ ४४ ॥

किमद्य मे दुःखमपत्रपा का को वीरपत्नीत्वपदेऽभिमानः ।

सर्वं गतं कीचकनीचपिङ्गाद्घृत्वा कचे ताडनमाप्तवत्याः ॥ ४५ ॥

किमद्येति । कीचकनीचपिङ्गात् कीचकरूपविटाघमतः कचे केशदेशे घृत्वा गृहीत्वा ताडनं प्रहारमाप्तवत्याः सकचग्राहं ताडितायाः मे ममाद्यदुःखं नाम किम् ? अपत्रपा नाम लज्जा का ? वीरपत्नीत्वपदे वीरभार्याशब्दे वा कोऽभिमानः कीदृशो गर्वः ? मम सर्वं गतम्, यन्मां कीचकपिङ्गः केशेषु गृहीत्वाऽताडयत्तन्मे न दुःखं

न लज्जा न वीरपत्नीत्वगर्वो विद्यते, एकेनैव महता तेनापमानेन मवं मम समा-
प्तमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

कौचकरूप नौच लंपट ने जब मुझे चौड़ी पकड़कर पीट दिया तो अब मेरा क्या
दुःख, क्या लज और वीरपत्नी कहानेका क्या गर्व, मेरा सब समाप्त हो गया ॥ ४५ ॥

मयि दुःखेन घुष्यन्त्यां मत्स्याधिपसमान्तरे ।

तथ्यस्येव यतेरासीद्धर्मसूनोरुपेक्षणम् ॥ ४६ ॥

मवीति 'मयि द्रौपद्यां दुःखेन ताडनकृतकटेन घुष्यन्त्याम् 'मां प्रहियमाणां
त्रायस्व' इति रटन्त्यां सरथां मत्स्याधिपसमान्तरे विराटसम्बन्धिनि सभामण्डपे
धर्मसूनोः युधिष्ठिरस्य तथ्यस्य अकृत्रिमस्य यतेः सन्त्यासिन उपेक्षणम् उपेक्षा
अभूदिति शेषः । यथा कोऽपि वीतरागो यथार्थसन्न्यासी पीड्यमानामपि स्वन्नि-
यमुपेक्षते तथैवात्तां त्राणार्थिनीं च मां विराटसमास्थितो युधिष्ठिर उपैक्षेति
भावः ॥ ४६ ॥

मार पड़नेके कारण मैं चिढ़ाकर त्राणकी याचना कर रही थी, वीर धर्ममूनु युधिष्ठिर
विराटकी समामें बैठे हुए यथार्थ सन्त्यासीकी तरह मेरी उपेक्षा करने रहे, मेरी पुकार सुनकर
भी उन्होंने मेरी रक्षा नहीं की, जैसे वह यथार्थमें ही वीतराग सन्न्यासी हों ॥ ४६ ॥

बुभुक्षते न जीवन्तीं मारितामेव मां नृपः ।

कन्याणं खलु तत्तस्य कङ्कभावमृतोऽधुना ॥ ४७ ॥

बुभुक्षते इति 'नृपः युधिष्ठिरः जीवन्तीं प्राणान् धारयन्तीं मां द्रौपदीं न बुभु-
क्षते न पालयितुमिच्छति, किन्तु मारिताम् अन्येन हताम् एव बुभुक्षते भक्षितुमि-
च्छतीति तत् तस्य अधुना कङ्कभावमृतः कङ्कर्मज्ञयाऽऽमानं प्रथयतः गुप्त्रभावं
भजतश्च कल्याणम् उचितं खलु । कङ्को गुप्त्रः, स हि परैर्हृतमेव भुङ्के, युधिष्ठिरोऽपि
मां मारितामेव बुभुक्षते, कङ्कः सन्न्यासावस्था नाम च युधिष्ठिरस्येति बोध्यम् ॥ ४७ ॥

राजा युधिष्ठिर इस समय जीती हुई द्रौपदीकी रक्षा नहीं करना चाहते हैं, दूसरों
द्वारा मारी गई द्रौपदीकी खाना चाहते हैं, इस समय वह कङ्क बने हैं—कङ्क (सन्न्यासी,
गुप्त्र) हो रहे हैं, मृतका भक्षण तथा मारी जाती हुई का उपेक्षण ही उनके लिये
ठीक है ॥ ४७ ॥

तस्यैवाह्वापयेऽजलं चरता स्वलनं विना ।

भवता खलु निःशङ्कं परामर्श्या कचेऽपरैः ॥ ४८ ॥

नस्वेवेति । तस्य घुष्यन्तीं मामुपेक्ष्य मूत्तेन क्रीडतो युधिष्ठिरस्य एव आज्ञापथे
आदेशमार्गे स्वलनं प्रमादं विना विहाय अजलं सततं चरता चलता भवता त्वया

निःशब्दम् अवश्यम् अहम् अपरैः अन्यैः कीचकादिभिः कचे परामर्शां ग्राहयित-
व्या, सकचग्राहमपमाननीया । दुषिष्टिरस्यैवाज्ञानमुवर्त्तमानेन त्वया सकचग्राह-
मपमानिताश्चमवश्यमुपेक्षणीया स्यामिति काकुभिर्व्या तवान्तिकेऽप्यात्मकष्टोदघो-
पगमिति ध्वन्यने ॥ ४८ ॥

दुषिष्टिगो ही आश्रय बिना किसी नहु-सकच सतत चलनेवाले आपके लिये भी तो
यही ठीक है कि मुझे किसीके द्वारा केश पकड़वाकर अपमानित करें । जो तुम उपेक्षा
करता हो, उसकी लकड़ पौढ़नेवालेके लिये मैं तो उपेक्षा ही उचित है ॥ ४८ ॥

दुःशासनादर्प्यविकापरावः सूतात्मनोऽयं न निहन्यते चेत् ।

आद्ये कचग्राहिणि नाशितेऽपि समायुषौ वेणिसवेहि मां च ॥ ४९ ॥

दुःशासनादिति । दुःशासनात् द्यूतसमायां कृतकचकर्षणाद् दुर्योधनादप्यवि-
कापरावः ताडनादिना कृताधिकाराः अयं सूतात्मजः कीचकः चेत् न निहन्यते
त्वया न व्यापाद्यते तदा आद्ये प्रथमे कचग्राहिणि केशकर्षके दुःशासने मारिते
निहते अपि वेणिमुक्तं केशम् मां द्रौपदीं च समायुषौ समानजीवनावधौ अवेहि
जानीहि, यदीमं सूतपुत्रं न हंसि तर्हि दुःशासने हतेऽपि नाहं वेणीं मोक्षयामि,
आजीवनं मयैवमेव स्यात्तव्यमिति नम प्रतिज्ञां जानीया इति भावः ॥ ४९ ॥

दुःशासनने केवल केश पकड़ा, इसने केश पकड़ा और लात दूँते भी बनाये, इसप्रकार
दुःशासनसे अधिक अपराधी यह कीचक अगर नहीं मारा गया, तो जान लेना, प्रथम केश-
ग्राहो दुःशासनके मारे जाने पर भी मेरी तथा इस वेणीको आधु सनान रहेगी, जब तक
मैं जीवूँगी, यह वेणी बनी ही रहेगी ॥ ४९ ॥

अयं वलीयानिति ते मतिश्चेदन्यत्र मां कापि नयस्व भीरुम् ।

अज्ञातवासेऽप्यनुमूयमाने रक्ष्यं हि शीलं कुलपालिकानाम् ॥ ५० ॥

अयमिति । अयं कीचकः वलीयान् मदपेक्षया बलवत्तरः अतो हन्तुं न शक्यते,
चेद् यदि इति एतादृशी तव मतिः निश्चयात्मकं ज्ञानम्, तदा भीरुं व्रतभङ्गभयदा-
तिनीन् मां कापि कुत्रचिच्छीचक्रान्तेषु स्थाने नय प्रापय । तत्र कारणमाह—
अज्ञातेति । अज्ञातवासे गुप्तवासेऽपि अनुमूयमाने निपेक्ष्यमाने कुलपालिकानां कुल-
मर्यादारक्षणमिच्छुर्न्तानां कृते शीलं चारित्रं रक्ष्यं रक्षणीयम् । अज्ञातवाससमयेऽपि
चारित्ररक्षणस्यावश्यकत्वादत्रावस्थाने कीचकद्वारातद्भङ्गस्य संभाव्यमानत्वात्तया
च दुर्दलेन तद्बलस्यासम्बाधत्वान्मामन्यत्र नयेत्येक एवोपायोऽस्ति सम्प्रति नान्य
इति भावः । अन्यत्र नयने वाक्यार्थस्य हेतुत्वेनोपादानात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥

अगर आप यह समझते हों कि यह कीचक मुझसे अधिक बलशाली है तो रूपदा
पातिव्रत्यमइसे दरनेवासी मुझ गरीबको कहीं दूतगी जगह पहुँचा दीजिये, जिस जगह

कीचकका भय न हो, अज्ञातवासकालमें भी आखिर कुलव्रतपालन करनेवालियोंके लिये अपने चरित्रकी रक्षा तो करना ही है ॥ ५० ॥

श्रुत्वा वधूगिरमिति स्वपनोपनीतं
शोणत्वमक्षिण पुनरुक्तयतो रूपापि ।
तस्याधरोष्ठमुदवेपत निर्गमिष्य-

त्क्रूराक्षरावलि विमर्दनशङ्कयेव ॥ ५१ ॥

श्रुत्वेति । इति प्रागुक्तरूपां वधूगिरं द्रौपदीवाचं श्रुत्वा स्वपनेन निद्रया उपनीतं अनितम् अक्षिण नेत्रे शोणत्वं रक्तिमानम् रूपा कोपेनापि पुनरुक्तवतः द्विगुणतां प्रापयतः तस्य भीमस्य अधरोष्ठम् निर्गमिष्यन्ती बहिरेष्यन्ती या क्रूराक्षरावलिः कठोरवाक्कतिः तथा विमर्दनस्य सङ्घर्षणस्य शङ्कया भीत्या इव उदवेपतं चकम्पे । एवं द्रौपद्युक्तं श्रुत्वा शयनलब्धं नेत्रयोः शोणत्वं कोपेन द्विगुणीभावं नयतो भीमस्यौष्ठः प्रकटीभवदतिकठोरवचनसम्मर्दभीत्येवाकम्पतेति भावः । अत्र क्रोधेनौष्ठस्फुरणे क्रूराक्षरावलि विमर्दशङ्काजातत्वोत्प्रेक्षणादुपेक्षालङ्कारः ॥ ५१ ॥

द्रौपदीकी इस प्रकारकी बातें सुनकर निद्राद्वारा प्राप्त आँखकी लालीको कोपसे द्विगुण बनानेवाले भीमके ओठ चलने लगे, ऐसा मालूम पड़ता था कि वह अभी अभी निकलने वाले कठोर वचनोंके साथ सङ्घर्ष होनेकी शङ्कासे डरकर काँप रहे हैं ॥ ५१ ॥

गदापि सापितष्ठतु मे गम्भीरा नियुद्धमात्रं मयि निर्मिमाणे ।

क्व मेघवाहः क्व मरालवाहः क्व तार्क्ष्यवाहः क्व महोक्षवाहः ॥ ५२ ॥

गदापीति । गम्भीरा अतिदृढ़-गदा तो अलगा रहे, अगर मैं केवल बाहुयुद्ध करने लग जाऊँ तो कहाँ इन्द्र ? कहाँ ब्रह्मा ? कहाँ विष्णु ? और कहाँ महादेव ? इनसे भी कुछ नहीं हो सकता है, फिर छत अधम कीचककी तो बातही क्या ॥

मेरी गम्भीर-अतिदृढ़-गदा तो अलग रहे, अगर मैं केवल बाहुयुद्ध करने लग जाऊँ तो कहाँ इन्द्र ? कहाँ ब्रह्मा ? कहाँ विष्णु ? और कहाँ महादेव ? इनसे भी कुछ नहीं हो सकता है, फिर छत अधम कीचककी तो बातही क्या ॥

हिडिम्बकिर्मीरवृहद्रथात्मभूवकादिहृत्यातरतस्त्रपाम्बुधौ ।

निमज्जनायैव भुजस्य मेऽधुना सृजस्यमुं कीचकसूदनोद्यमम् ॥ ५३ ॥

हिडिन्वेति । हिडिन्वः स्वनामप्रसिद्धः, किर्मीरोऽपि तथा, बृहद्वयस्यात्मभूः पुत्रो जरासन्धः, बक्रो बक्रासुरश्च तदादीनां तत्प्रमृतीनां द्रुष्टानां हत्या मारणेन त्रपा-
न्मुघौ लज्जासागरे तरतः मे मम भुजस्य निमज्जनाय एव द्रुद्धितुमेव अधुना अमुं
कीचकसूदनोद्यमम् कीचकमारणोद्योगं सृजसि करोषि । हिडिन्वकिर्मीरजरासन्ध-
बक्रासुरादिभारगेऽपि मम भुजस्य लज्जा जार्ता, अतिशयितसामर्थ्यजुषो मम
भुजस्य तेषां भारगेऽपि नोत्कर्षः, परं लज्जैव, परन्तु तथापि तेषां राजसत्त्वादि-
गौरवशालितया तत्र त्रपासागरे मम भुजस्तरन्नेवातिष्ठत्, नाधिकमलज्जतात्परमे-
वालज्जतेत्यर्थः, अधुना त्वयाऽनुद्ध्यमानः सन् कीचकं विनिपात्य तु मद्भुजोऽ-
नन्दयं लज्जासागरे मज्जेत्, कीचकस्य नराधमत्वेन तद्वधप्रवृत्तेर्लज्जास्पदत्वादि-
त्याशयः ॥ ५३ ॥

हिडिन्व, किर्मीर, जरासन्ध तथा बक्रासुर वगैरहको मारनेसे उत्पन्न लज्जारूप सागरमें
तैरते हुए इनारे भुजको आज तुम कीचकवधमें उद्यत बनाकर लज्जासागरमें डुबानेका ही
प्रबन्ध कर रही हो । जिस मेरे भुजको हिडिन्वप्रभृतिके मारनेसे भी कुछ लज्जा ही
हुई थी, क्योंकि वह उसके योग्य प्रतिमत् नही थे, उसी भुजसे आज कीचकका वध किया
जायगा, यह तो इनारे भुजके लिये लज्जासागरमें डूब जानेकी ही बात होगी ॥ ५३ ॥

तथाप्यौदास्यमेतस्मिन्ननौपयिकमेव मे ।

क्षोदीयानपि वध्यो हि कुलक्षीघ्नुर् महीयसाम् ॥ ५४ ॥

तथापीति । तथापि कीचकवधस्यातिष्ठदकार्यतया लज्जाजनकत्वेऽपि एतस्मिन्
स्वबुद्धे कीचकहनने विषये मे मम भीमस्य औदास्यं तदस्यत्वमुपेक्षा अनौपयिकम्
अयुक्तं, तच्च कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपमर्थान्तरमाह—
क्षोदीयानिति । हि यतः क्षोदीयान् अतिघ्नोऽपि कुलक्षीघ्नुर् कुललज्जनापाति-
मृत्यमहोद्युक्तो जनः महीयसां महतां वध्यः हन्तव्यः ॥ ५४ ॥

यद्यपि कीचकको मारना अति तुच्छकार्य होनेके कारण मेरे लिये लज्जाजनक होगा,
किर भी इस विषयमें—कीचकको मारनेमें उदासीनता मेरे लिये अनुचित होगी, क्योंकि
छुद्रतम व्यक्तिभी यदि कुललज्जाके शीलपर आघात पहुँचाना चाहता हो तो बड़ोंका
कर्त्तव्य हो जाता है कि वे उसे समाप्त कर दें ॥ ५४ ॥

अये तन्वि ! किं बहुना,—

अये इति । अये तन्वि कृशोदरि, किं बहुना उक्तेन, प्राप्तकाले कार्यं बहुक्त्वाऽल-
मित्यर्थः । तस्मात्कार्यमेव प्रतीक्षस्वेत्यर्थः ।

हे कृशोदरि, अब अधिक कहनेकी क्या आवश्यकता है !

तस्यासृजा यावकिताङ्घ्रिर्मस्थानां चूर्णेन कर्पूरमयाङ्गरागाम् ।

अकीर्तिमप्याप्यभिलिप्तनेत्रीमलंकरिष्ये मम वीरलक्ष्मीम् ॥ ५५ ॥

तस्यासृजेति । तस्य तवापमन्तुः कीचकस्य असृजा शोणितेन यावकिता संजा-
तयावकी कृतलाक्षारगौ अंग्री पादौ यस्यास्तां तथोक्ताम् तस्य कीचकस्य अस्यां
कीकसानां चूर्णेन क्षोदेन कर्पूरमयः कर्पूररचितः अङ्गरागो विलेपनं यस्यास्तां तथा-
भूताम् अपि च अकीर्तिमप्या ह्युर्यशोरूपेणाञ्जनेन अभिलिप्तनेत्रीम् अभ्यक्त-
लोचनाम् मम वीरलक्ष्मीम् आत्मीयां शौर्यसम्पदम् अलङ्कारिष्ये अहं प्रसाधयि-
ष्यामि । मम हि वीरलक्ष्मीर्भया क्रीचकं हत्वा तदीयरुधिरेण यावकितचरणा तद-
स्थिचूर्णेन कर्पूरकृताङ्गरागशालिनी तदयशोऽञ्जनेनाभ्यक्तलोचना च सत्यलंकृतत्वं
प्राप्स्यतीति, अहमवदयं तं हनिष्यामीति भावः ॥ ५५ ॥

मै अपनी वीरलक्ष्मीके चरणोंमें कीचकके शोणितसे अलङ्कृत लगाकर उसकी हड्डीके
चूर्णसे उसके शरीर पर कर्पूरका पावटर मलकर तथा उसकी अकीर्तिरूप त्याहीसे उसके
नेत्रोंको अञ्जनसे लिप्त करके सजाऊँगा ॥ ५५ ॥

वीरध्रियः शिल्पमिदं मयोक्तं यथार्थभावादनुभूय सद्यः ।

सैरन्ध्रिकाचारविनोदनेऽपि तवानुसारेच्छुमवेहि मां त्वम् ॥ ५६ ॥

वीरध्रिय इति । इदं प्रोक्तप्रकारकं वीरध्रियः शौर्यलक्ष्म्याः शिल्पम् अलङ्कारम्
यथार्थभावात् वस्तुतः सत्यरूपेण अनुभूय विलोक्य त्वं सद्यः तरङ्गणम् सैरन्ध्रि-
काचारविनोदने सैरन्ध्रीभूतायास्तव कार्यस्यानुकरणेन प्रसाधनकर्मप्रवृत्तिरूपेण वि-
नोदने क्रीडायाम् अपि तव अनुसारेच्छुम् तवानिप्रायानुगामिनम् अवेहि आनीहि
अहम् वीरलक्ष्मीं प्रोक्तप्रकारेण प्रसाधयिष्यामि, तत्प्रसाधनं दृष्ट्वा त्वमवगमिष्यसि
यद्वत् भीमो मां सैरन्ध्रीभूतां प्रसाधनकर्मणानुकृत्य स्वं प्रेमभरं प्रकाशयति, स्वा-
नुरूपचेष्टादर्शनेन प्रेमप्रकर्षस्य स्वभाविकत्वादित्याशयः ॥ ५६ ॥

इस प्रकार सम्पन्न किये गये मेरी वीरलक्ष्मीके प्रसाधन-अलङ्कारण-को वास्तविकरूपसे
तुम देखोगी, नव तुम्हें मालूम पड़ेगा कि मीन तुम्हारे सैरन्ध्रिकाचारानुसरणमें भी रचि
रखता है, तुम सैरन्ध्री बनो हो, वह भी प्रसाधक बनकर तुम्हीं जैसा प्रसाधन करके तुम्हारे
प्रेमको प्रकट बनानेका इच्छुक है ॥ ५६ ॥

त्वया पुनश्च स्मितपूर्ववाचा प्रत्युत्पतन्त्येव कटाक्षं खेतैः ।

क्रीडां विधातुं क्रियताममुष्य संकेतभूस्ताण्डवमण्डपोऽयम् ॥ ५७ ॥

त्वया पुनश्चेति । त्वया द्रौपद्या च पुनः प्रत्युत्पतन्त्या स्नेहेन स्वयमागच्छन्त्वा

१. 'अत्रान्' ।

२. 'अकीर्तिमप्याप्य विलिप्तनेत्रान्' ।

३. 'पुनः शः' ।

४. 'खेतैः' । इति पा० ।

इव कटाक्षलेलैः वक्रनेत्रपातैः सह स्मितपूर्ववाचा सहासवचनव्याहारिण्या क्रीडां संभोगं वधं च विधातुम् कर्तुम् अयं ताण्डवमण्डपः नृत्यशाला अमुष्य कीचकः । धमस्य सहक्रेतभूः गुप्तमिलनस्थानं क्रियताम् । त्वं च स्नेहेन स्वयमागतामिवात्मानं प्रदर्शयन्ती सती सकटाक्षस्मितं व्याहरन्ती सती इमां रङ्गशालां तस्य सङ्केत-भुवं संभोगाय कल्पयेत्यर्थः, सङ्केतस्थानमायातस्य तस्य वधः सुकरः स्यादतः प्रत्तार्यं तमत्रानयेति भावः ॥ ५७ ॥

तुम भी इस प्रकार हैं-हँसकर कटाक्ष चलाती हुई बातें करना कि वह समझे कि तुम प्रेसने खुद उसके पास आ रही हो, और पीछे उसको संभोग प्रदान करनेके लिये (या उसकी नृत्यक्रीड़ा देखनेके लिये) इसी नृत्यशालाको संकेत स्थान बना दो ॥ ५७ ॥

इत्याश्वासितवतः पत्युरनुमत्या पुनरौगात्य नैपथ्यभवनमधिशयालो-
स्तस्याश्चेतसः पलायमानस्य भयभरस्य सापि विभावरी सहचरी बभूव ॥

स्तीति । इति एवं प्रकारेण आश्वासितवतः दत्ताश्वासनस्य पत्युः स्वामिनो भीमस्य अनुमत्या आज्ञया पुनः आगत्य नैपथ्यभवनम् सैरन्ध्रया आवासाय कल्पितं नृत्यरमणीनामलङ्करणप्रसाधनस्थानम् अधिशयालोः शयितायास्तस्याः द्रौपद्याः चेतसः हृदयात् पलायमानस्य अपसरतः भयभरस्य सा विभावरी रात्रिः अपि सहचरी पलायने सङ्गिनी बभूव, तस्या भयेन सहैव निशापि पलायिता ।

इस प्रकार धीराज वैधानेवाले पतिदेव भीमकी अनुज्ञा प्राप्तकरके द्रौपदी फिर अपने आवासस्थान-अलङ्करण भवनमें आकर सो रही, उसके हृदयसे भागते हुए भयके साथ वह रातभी भाग खड़ी हुई, उसके भयके साथ रात भी समाप्त हुई ॥

अन्येद्युरेत्य चपलः पुनरैव्रीत्तां

सुभ्रु ! प्रसीद मयि तुल्यनिकारपात्रे ।

केलीषु हार्दकलहेषु च केशकृष्टिं

पादाहतिं च दधती कुरु वैरशुद्धिम् ॥ ५८ ॥

अन्येद्युरिति । अन्येद्युः परदिने चपलः परस्त्रीलम्पटः सः कीचकः पुनः पत्यु समीपमागत्य तां द्रौपदीम् अब्रवीत् उक्तवान्, हे सुभ्रु रमणीयभ्रूताशालिनि, तुल्यनिकारपात्रे समानापमानयोग्ये—यादृशस्तव कचग्रहणपादताडनात्मकोऽपराधो मया कृतस्तादृशमेव कचकर्पणचरणावातरूपं दण्डं भोक्तुं योग्ये—मयि प्रसीद प्रसादं प्रकटय । ननु दास्यह राजवल्लभस्य तव दण्डं कर्तुं कथं शक्नुयामिति चेत्तत्राह—केलीष्विति । केलीषु सुरतवन्धविशेषेषु हार्दकलहेषु प्रणयकोपेषु च क्रम-शः केशकृष्टिं कचग्रहणं पादाहतिं चरणप्रहारं च दधती कुर्वती सती वैरशुद्धिं

कृतापमाननिर्यातनां कुरु संपादय । यदहं कचमगृह्णामि यच्च पदाघातमकरं तद-
रतौ प्रणयकोपे च कृत्वा स्वमपि निर्यातयेति भावः ॥ ५८ ॥

दूसरे दिन वह परदारलम्पट कीचक द्रौपदीके पास आया और कहने लगा—मैं
वचित्र दण्डका पात्र हूँ, वैसा कसूर मैंने किया है वैसा दण्ड मुझे मिलना चाहिये, मैंने
तुम्हारे केश पकड़े, तुम्हें पादसे ताड़ित किया, रक्तका बदला मुझे मिलना चाहिये, अतः
तुम मुझपर प्रसन्नता धारण करो और सुरक्खीदामें केशग्रहण करके तथा प्रणयकद्वारा
वत्सलमें पादप्रहार करके अपना बैग साथ लो ॥ ५८ ॥

पञ्च सन्तु धवास्तेभ्यो मुञ्च भीतिं मयि स्थिते ।

पञ्चवक्त्रे वने दृष्टे किं चरेयुः परे मृगाः ? ॥ ५९ ॥

पञ्चेति । पञ्चधवाः पतयः ते सन्तु तिष्ठन्तु, मयि भूयिष्ठवले स्थिते सति तेभ्यः
पतिभ्यः भीतिं नयं मुञ्च त्यज, तत्र पञ्चपतयः सन्तोऽपि मयाऽनुगृहीतायास्ते
नास्ति तेभ्यः स्वल्पमपि भयमित्यर्थः, तद्वदष्टान्तमाह—वने कानने पञ्चवक्त्रे सिंह
दृष्टे सति किं परे मृगाः चरेयुः बहिर्भवेयुः, यथा सिंहं दृष्ट्वा मृगाः पलायन्ते तथा
स्वत्समीपे नां दृष्ट्वा ते स्वत्सकाशाद्दूरमपसरिष्यन्ति, तेन निरशङ्कं नां सुपस्वेत्य-
नुरोधः फलति ॥ ५९ ॥

तुम्हारे पाँच पति हैं तो रहा करे, जब अतिबलशाली मैं उपस्थित हूँ तो वनसे टरनेकी
आवश्यकता नहीं है, क्या वनमें सिंहसे देखे जानेके बाद भी हरिण श्वर ववर चलते हैं ?
जैसे सिंहको देखकर हरिण छिप जाते हैं वैसे ही मुझको तुम्हारे पास देखते ही तुम्हारे
पति वहाँ छिप जाएँगे, वनसे भयभीत होनेकी आवश्यकता बिलकुल नहीं है ॥ ५९ ॥

मस्तकेऽञ्जलिपद्मस्य मम संप्रति मानिनि ! ।

प्रसादशंसितं पादं प्रयच्छ सहचारिणम् ॥ ६० ॥

मस्तक इति । हे मानिनि, कोपने, संप्रति अयुना मम मस्तके शिरसि अञ्जलिप-
द्मस्य स्वप्रसादनाय वदस्याञ्जलेरेव कमलस्य प्रसादसूचकं स्वीयप्रसन्नताद्योतकं पादं
सहचारिणं समीपस्थायिनं सहितं प्रयच्छ वितर । त्वत्प्रसादनाय मयाऽयमञ्जलि-
रारचितस्त्वं स्वप्रसन्नताद्योतकं स्वीयं चरणं मम मस्तके निधेहि इत्यर्थः ॥ ६० ॥

हे मानिनि, मैंने तुम्हारी प्रसन्नता प्राप्त करनेके लिये यह अञ्जलि अपने मस्तक पर
रखा है, हाथ जोड़े हैं, इनका अपनी प्रसन्नताकी सूचित करनेवाले अपने चरणोंको भी
इनारे चिर पर रखकर उसका सही बना दो ॥ ६० ॥

इत्थमतिवेलं प्रलपन्तमेनं प्रैत्यरक्षिमुखसाचीकरणे त्रपादितुकवाम-
भिनयन्ती सा कुन्तीरूपा त्वं पाभिभूतेव वचनमिदं किंचिदुद्वय्याचंकार,—

१. 'मानिनी'; 'नादिनी' । २. 'इति' । ३. 'प्रति जुगुप्सवा' । ४. 'वृष्णा' ।
५. 'चक्रे' । इति पा० ।

अयि भद्र ! जगदिदमारुद्रं क्षुद्रयितुर्मनिद्राणाय शम्बरद्रुहः शासन-
मुद्रणाय द्रुहति को वा जनः ? । किन्तु इयानेव प्रस्तुते वस्तुनि विशेषः ॥

इत्यनिद्रि । इत्यन् अनेन प्रकारेण वृत्तिवेलम् निर्मायां प्रलयन्तं व्ययं वदन्तम्
एवं कीचकं प्रति वल्क्या घृणया मुखस्य साचीकरणे तिर्यक्करणे त्रपाहेतुकताम्
लज्जाजन्यत्वम् अभिनयन्ती प्रदर्शयन्ती नाहं घृणया मुखं वक्तीकरोमि, किन्तु
लज्जया तया करोमीति प्रकाशयन्ती सा कुन्तीस्तुपाकुन्त्याः पुत्रवधूः वृषाग्नि-
मृता कामानुरा इव इदं वच्यमाणं वचनं किञ्चिद् ईषत् मन्दं मन्दम् उदङ्मयांचकार
व्याजहार ।

अयि भद्र हे सौम्य, आरुद्रं शिवपर्यन्तम् इदं जगत् सुवनम् क्षुद्रयितुं स्ववरो
कृत्वा तुच्छीकर्तुम् अनिद्राणाय सततजागल्काय शम्बरद्रुहः कामदेवस्य शासन-
मुद्रणाय आदेनाय को वा जनः द्रुहति विपरीतमाचरति ? न कोऽपि तथेति भावः ।
किन्तु इयान् एतावन्मात्रम् एव प्रस्तुते प्रक्रान्ते मन्मथविकारे वस्तुनि विशेषः
तारतम्यम् अस्तीति शेषः ।

इस प्रकार मर्यादा त्याग करके निरर्थक बातें करते हुए कीचकसे—इसके प्रति घृणास
मुद्र देना करके उस वक्रताको लज्जामूलक प्रदर्शित करती हुई तथा अपनेको कामानुरा सी
जगती हुई उस कुन्तीकी पुत्रवधू द्रौपदीने निम्नोक्त वचन धीरेसे कहे—

अजी भले आदमी, महादेवसे लेकर सारे संसारको अपने वशमें करके क्षुद्र बनानेमें
मदन संलग्न रहनेवाले कन्दर्पके शान्तनके साथ कौन श्रेष्ठ कर सकता है ? किन्तु इस
कामविकारके सम्बन्धमें इतना ही अन्तर है— ॥

स्त्रीपुंसयोर्भावनदौ मिथो यौ पूर्वस्तयोर्ब्रीडतिरःपटेन ।

चिरायते स्पष्टयितुं स्वरूपं परस्तु तन्नोत्सहतेऽनुमन्तुम् ॥ ६१ ॥

स्त्रीपुंसयोरिति । स्त्रीपुंसयोः स्त्रियः पुंसश्च मिथः परस्परं यौ भावनदौ अनुरागनदौ
तयोः पूर्वः स्त्रियोऽनुरागनदः ब्रीडतिरःपटेन लज्जायवनिकया स्वरूपं आत्मस्वरूपं
स्पष्टयितुं प्रकाशयितुं चिरायते विलम्बते, परः पुंसो रागनदस्तु तत् विलम्बाधानम्
अनुमन्तुं स्वीकर्तुं नोत्सहते विलम्बं न प्रतीक्षते । स्त्री पुरुष-विषये यमनुरागं वहति
सोऽनुरागो लज्जायवनिकाच्छ्रद्धात्वेन झटिति न प्रकाशते, पुरुषस्य स्त्रीविषयको राग-
स्तु लज्जायवनिकामावात् त्वरितमात्मानं प्रकटीकरोति, एतावदेवान्तरं तव मम
चानुरागस्य बोध्यम् ॥ ६१ ॥

स्त्री तथा पुरुषके हृदयोंमें एक दूसरेके लिये उदित होनेवाले प्रेमरूप जी नट रहा करते
हैं, इनमें नोहृदयवर्ती पुरुषविषयक अनुरागनद लज्जाके परदेमें छिपा रहनेके कारण

अपनेको प्रकाशित करनेमें देर करता है, और पुरुषहृदयवर्ती स्त्रीविषयक अनुरागनट विलम्ब नहीं सह सकता है, इतना ही अन्तर दोनोंमें है, नहीं तो काम सबको सताता है ॥

किं बहुना,—

गीर्भिस्तवाद्य चतुराभिरुदस्यते मे
गन्धर्वदण्डनभयं त्वद्वाम्रिवित्रः ।

तस्माद्भजस्व रतिसौख्यभराय रात्रौ

भीमे स्थिते तमसि नर्तनगेहमध्यम् ॥ ६२ ॥

गीर्भिन्वेति । चतुराभिः चातुरीपूर्णाभिः तव गीर्भिः वारिभिः त्वद्वाम्रिविन्नः त्वत्कामनापूरणपन्थी मे मम गन्धर्वदण्डनभयं गन्धर्वरूपपातिदेयकष्टभयम् अथ सम्प्रति उदस्यते अपसरति, त्वदीयाभिः कुशलाभिर्वाग्भिरहं गन्धर्वदण्डभयान्मुक्ता, सम्प्रति त्वदाज्ञापालने मम कोऽपि प्रतिबन्धो नास्तीत्यर्थः । तस्मात् रात्रौ रतिसौख्यभराय संभोगसुखातिशयप्राप्तये भीमे तमसि गाढान्धकारे स्थिते वर्तमाने नर्तनगेहमध्यम् नृत्यशालामण्डपम् भजस्व प्राप्नुहि । इदं नृत्यशालामध्यमेवावयोर्मिलनस्य सङ्केतस्थलमस्त्विति भावः ॥ ६२ ॥

कुशरी चतुर वागियोंके तुन लेनेसे आज हमारे हृदयमें रहनेवाला गन्धर्वसे दण्ड पाने का भय मिट गया जो मुझे तुमसे मिलने नहीं दे रहा था, अब आज रातमें जब गाढ़ अन्धकार सर्वत्र व्याप्त रहे तब कामसुखका प्रकर्ष भोगनेके लिये इन नर्तनशालाके बीच में आ जाना । वही इन लोग मिलेंगे । 'भोगके रहने पर' यह भी प्रतीत होता है ॥ ६२ ॥

तथैव लीलां तनवानि तत्र तल्पान्तसीमानमुपेयुष्यते ।

भूयो यथान्तःपुरिकाजनानां वक्त्रं न पश्येरतिमुन्दरीणाम् ॥ ६३ ॥

तथैवेति । तत्र नर्तनगेहे तल्पान्तस्य शय्यायाः एकदेशम् उपेयुषः आगतमात्रस्य ते तव लीलां स्मरक्रीडां तथैव तेन प्रकारेण विचित्रैर्ग्रन्थादिभिस्तनवानि करवै, यथा भूयः अतिमुन्दरीणाम् रतिमुन्दरीणां वा अन्तःपुरिकाजनानां स्वादरोधवधूनां वक्त्रं मुखं न पश्येः । त्वां नत्र गतमहं तथा नमयेयं यथा त्वमात्मललनाः नितरां विस्मरेरित्यर्थः । भीमे स्थिते इति प्रागुक्तं न तत्र मग्न्यन्ते, नया च भीमे स्थिते तल्पमुपेतस्य तव तां लीलां तादृशां कारयेयं यथा त्वं तत्रैव मृन्वा स्वर्क्षाणां मुखं पुनर्द्रष्टुं न शक्नुया इति कुटिलार्थो ध्वन्यते ॥ ६३ ॥

नृचर्मद्वयमें लगी सजके एक भागमें जब तुम आओगे तब मुन्दरी साथ देखी ऐसी संभोगलीलायें प्रकट करूंगी कि फिर तुम अतिमुन्दरी या रतिकी भी मुन्दरी अवरोध ललनाओंका मुँह भी नहीं देखना चाहोगे । पहले इत्येकमें 'भीमे स्थिते' कहा है, भीमकी

वसतिनिर्मे जव तुम दृष्टान्न आरुह्य होगे तव तुम्हारी वह टोका-दका-कराजोगी कि फिर तुम अपनी मिथोके मुँह नो नहीं देख पाओगे, वही पर सदाके लिये विश्राम पा लोंगे, वह इच्छितार्थ नो ध्वनि होता है ॥ ६३ ॥

एवं भृगाव्या वचनमाक्षिकस्य क्षौद्रपटलीभूतकर्णपुटः प्रमोदार्णवज-
लमातुषायमाणद्वयः सदनमासाद्य सभात्मन्मनपूर्वेण सलिलावगाहेन
विरजाकृताङ्गोऽयमन्तरिख बहिरप्यवलितः, ततः परं भगवति निजवर्तन-
यप्रजायतीमनोरयसिद्धिं संपादयितुमिव कमलवन्धौ चरमसिन्धौ निमैगे
ध्वान्ते निरुप्यमानदिविषदध्वान्ते ध्वान्तकदम्बे संमृतसंभोगसंविधानः
कीचको निर्वर्तितराजमोजनपरिवेषणकृत्येन पवमानसूनुना प्रविष्टपूर्वं
तदेव नर्तनमैषद्वयमाहृत ॥

पञ्चमिदि । एवं प्रोक्तकारेण भृगाव्याः हरिगलोचनाया द्रौपद्या वचनमेव
मात्रिकं ननु तस्य क्षौद्रपटलीभूतः नमुच्छ्रुतीभूतः (वाग्रयः) कर्णपुटो यस्य
तयोक्तः—द्रौपद्या ननुर्व वचनं कर्णे कुर्वन् इत्यर्थः, प्रमोदार्णवे आनन्दसागरे जल-
मातुषायमानं पानीयपुष्टप्रवृत्तचरदृष्ट्यं यस्य तयोक्तः आनन्दमग्नमानसः कीचकः
सदनं स्वं प्राप्तादन् वासाद्य जागत्य सभात्मन्मनपूर्वेण गन्धर्वजोमिरद्वोद्वर्तनपूर्व-
केण सलिलावगाहेन स्नानेन विरजाकृताङ्गः निर्मलीकृतदेहः जयन् कीचकः बहिः
उपरि इव अन्तरनि अवलिप्तः चन्दनवर्चितः गर्वितश्च, ततः परं स्नानादुत्तरकाले
निमग्नयस्य स्वपुत्रस्य कर्णस्य प्रजावत्या प्राग्जायायाः द्रौपद्याः मनोरयस्य
कीचकववरूपस्य सिद्धिं पूर्तिं संपादयितुं कर्तुम् इव भगवति कमलवन्धौ सूर्ये
चरमसिन्धौ पश्चिमान्धुवौ निमगने अस्तंगते सति, ध्वान्तकदम्बे अन्धकारराशौ
निरुप्यमानः आत्रिपमानो दिविषदध्वान्तः देवमार्गप्रान्तः आकाशदेशो येन तयोक्ते
आकाशमावृण्वति सति संमृतसंभोगसंविधानः सज्जीकृतवचनचन्दनवान्मूलादिसुरत-
क्षोडोपकरणः कीचकः निर्वर्तितं सन्नादितं राजमोजनपरिवेषकृत्य तन्स्वरूपं स्वीयं
कार्यं येन तयोक्तेन पवमानसूनुना वायुसुतेन प्रविष्टपूर्वम् पूर्वमेवाप्रीयमाणं तदेव
द्रौपदीनिर्दिष्टं नर्तनमैषद्वयम् दृष्टकालानवधम् अगाहृत प्रविष्टवान् ॥

इमं प्रकारं भृगावी द्रौपदीके वचनमन नमुकेन्द्रि, नमुकायाना (वाग्रय) हो रहा है
जब जिसका देहा, द्रौपदीकी माँकी बाँले सुनना हुआ, प्रमोदसागरमें जलमातुषकी तरह
आवरण कर रहा है हृदय जिसका देहा-प्रमोदसागरमधुद्वय, वह कीचक उबड़न लगाकर
स्नान करके निर्मलीकृत बनकर बाहरकी तरह अन्दर नी अवलिप्त-चन्दनवर्चित-रथा

१. 'सुमन्मना' । २. 'नमुच' । ३. 'निमगने निमग्नः' 'निमग्नमाने' । ४. 'ध्वान्ते
संमृतसंभोगे' । ५. 'अतिवर्तिनः' । ६. 'वचन' । ७. 'निम्न' । इति पा० ।

गति हो, इसके बाद मगवान सूर्य जब अपने पुत्र कर्गको आदृष्टाया द्रौपदीके मनोरथ-
वीचक-वध-को पूर्ण करनेके लिये पश्चिम भागमें दृढ़ गये और अन्यकारणाग्निने दोनोंके
मार्गको बेर लिखा तब लंनोगकी सानध्री माला-चन्दन-साम्बूल आदि इकट्ठी करके द्रौपदी
द्वारा निश्चित वस्ती कृत्यशालामें पैठा प्लिमें राजाका भोजन परीक्षनास्वरूप अपना कार्य
सम्पन्न करके वायुपुत्र भीम पहरेसे ही जा बैठा था ॥

क सालभञ्जिकेवासि मौलिति ! स्तन्मपार्श्वगा ।

इत्यसौ भीमतल्पान्तमाससाद् शनैः शनैः ॥ ६४ ॥

क सालभञ्जिकेति । हे सैरन्ध्रि, सालभञ्जिका कृत्रिमपुत्रिका हव त्वं क्व इत्र
स्तन्मपार्श्वगा स्तन्मस्य पार्श्वे वर्त्तमाना असि ? इति एवं भाषमाणोऽसौ कीचकः
शनैः शनैर्मन्दपदन्यासं भीमतल्पान्तम् भीमाधिष्ठितशय्यासनीपन् वाससाद्
प्राप्तवान् । सालभञ्जिकेवत्युपमाऽलङ्कारः ॥ ६४ ॥

हे सैरन्ध्रि, कठपुतलीकी तरह सुन्दरी तुम कहाँ पर खम्बेकी ओटमें दुबकी खदी हो,
इस प्रकार कहना हुआ वह कीचक धीरे-धीरे भीमकी शय्याके पान पहुँच गया ॥ ६४ ॥

ततस्त्वं बललोऽपि खैगसमुचितेन कण्ठस्वरेण मृदुलमेवं जगाद,—

नत्त्विति । ततः कीचके शय्योपान्तमागते सति बललः (विराट्गृहे गुप्त-
वासकाले भीमस्य तदेव नाम प्रयते स्म) अपि खैगसमुचितेन खीजनोपयुक्तेन
कण्ठस्वरेण मृदुलं कोमलं यथास्यात्तया एवं बध्मभाणरूपं वचनं जगाद् प्रोक्तवान् ॥

इसके बाद भीमने (बल्लव यह भीमका ही पुत्रगणकालिक नाम था) खीजनोपयुक्त
स्वरमें मोठा रोहिते यह कहा—

वधूशतमनादृत्य मामपेक्ष्य यदागतः ।

तत्त्वां वहिर्गतप्राणं मन्यते मे मनोऽधुना ॥ ६५ ॥

वधूशतमिति । हे कीचक, यत् त्वं वधूशतम् अवरोधजनान् अनादृत्य अपेक्ष्य
माम् सैरन्ध्रीम् अपेक्ष्य लक्ष्योक्त्य आगतः वायातः, तत्त्वे नम मनः त्वाम्
अधुना वहिर्गतप्राणं मद्गतजीवनं मृतकल्पं च मन्यते । अनुमानालङ्कारः ॥ ६५ ॥

वधूशत-अवरोधत्पित्त अनेक लीजन-को छोड़कर नेरी खीजन जो तुम वहाँ आवे हो,
इससे नेरा मन ऐसा रुनझवा है कि दुश्चारे प्राण मुझमें ही रह रहे हैं (या तुम मर चुके
हो) ॥ ६५ ॥

एवमुक्त्वते वृकोदराय कीचकः पुनरपि वाचं मृदुपदार्मुपदां विद्वे ॥

वृमिति । एवं प्रोक्तरूपेण उक्त्वते वृकोदराय भीमाय कीचकः पुनरपि भूयः
मृदुपदां कोमलां वाचं गिरम् उपदां विद्वे उपायनीकृतवान् उपहृतवान् ॥

इस प्रकार कहनेवाले मीनको कीचकने फिरते कोमल वचन कहे ॥

गन्धर्वानपि दयितांस्तृणाय मत्वा

मामेवं रतिविषये प्रतीक्षसे यत् ।

देवत्वादपि सुतनु ! त्वयाधुना मे

मर्त्यत्वं जगति महत्तरं हि ^१क्लृप्तम् ॥ ६६ ॥

गन्धर्वानिवि । हे सुतनु वरगात्रि, त्वं दयितान् प्रियतमान् गन्धर्वान् अपि तृणाय मत्वा अनादृत्य माम् मनुष्यमात्रम् एवं स्वयमाहूय रतिविषये संभोगाय यत् यतः प्रतीक्षसे प्रतिपालयसि, तत् तस्मात् मे मम कीचकस्य मर्त्यत्वम् मानुष्यकम् देवत्वात् देवभावात् अपि जगति संसारे महत्तरं श्रेष्ठं क्लृप्तम् साधितम् हि-निश्चये । यतस्त्वं देवयोनिगतान् प्रियानपि गन्धर्वान् विहाय मां रतये प्रतीक्षसे ततो देवत्वापेक्षयाऽपि मम मनुष्यतां श्रेष्ठां प्रत्याययसीति भावः । कान्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ६६ ॥

हे सुन्दरि, अपने प्रियजन गन्धर्वोंको अपमानित करके तुम जो इस तरह रतिसंभोगके लिये मेरी प्रतीक्षा कर रही हो, इस्ते तुम हमारे इन मर्त्यभावकी देवत्वसे भी संसारमें श्रेष्ठ सिद्ध कर रही हो ॥ ६६ ॥

सुराधिकत्वेऽपि पदे वितीर्णे मह्यं तवास्त्येव हि कृत्यशेषः ।

कुरुष्व मेरोरधिके कुचे मां सुधाधिकं पायय चाधरोष्ठम् ॥ ६७ ॥

सुराधिकत्वेऽपीति । सुराधिकत्वे देवादपि श्रेष्ठत्वे पदे गौरवे वितीर्णे दत्ते अपि गन्धर्वानप्यनादृत्य मत्प्रतीक्षाविधानेन देवैभ्योऽप्यहं श्रेष्ठ इति प्रमापितेऽपि मह्यं मम कृते तव कृत्यशेषः कर्त्तव्याशेषः अस्त्येव विद्यत एवं कर्त्तव्यशेषमाह—मां सुमेरोरधिके देवालयपर्वतादपि तुङ्गे कुचे कुरुष्व स्थापय, सुधाधिकम् अमृतादपि स्वादिष्टम् अधरोष्ठं च पायय पातुं प्रयच्छ, न गौरवप्रदानमात्रेण मम देवादुच्छत्वं सार्थकं किन्तु देववासभूतसुमेरोरपेक्षयोन्नते कुचे स्थानलाभेन देवभोज्यसुधापेक्षयाऽधिकमधुरस्य तवाधररसस्य पानेन चैव तथेति कर्त्तव्यशेषं पूरयेत्यर्थः । आलिङ्गनाधरपानावसरदानेन मां तोपय, न प्रतीक्षामात्रेण ममेष्टसिद्धिरिति भावः ॥ ६७ ॥

तुमने सुराधिक होनेका गौरव तो मुझे प्रदान किया, गन्धर्वोंका अपमान करके रतिक्रीडामनासे हमारी प्रतीक्षा करके हमें गन्धर्वोंसे श्रेष्ठ तो संसारमें सिद्ध कर दिया, फिर भी तुम्हारा कर्त्तव्य अभी बाकी है तुमको अब मुनेरसे ऊँचे अपने स्तनों पर मुझे रखना चाहिये और अमृतसे स्वादु अपना अधर मुझे पिलाना चाहिये । जिससे देवोंसे ऊँचा सिद्ध करना है उसे देवालयसे ऊँचे स्थान पर रखो, और देवपेय सुधासे स्वादिष्ट अधर पिलाओ, तभी तो देवाधिक पद प्रदान करना सत्य साबित होगा ॥ ६७ ॥

इत्थं सप्तान्तवचनोदयमर्थमञ्च-

मारोदुमानमितपूर्वतनोः स भीमः ।

मुष्ट्याहतिं निटिलसीन्नि चकार शत्रो-

रायुर्लिपिं शिथिलयन्निव धावदत्ताम् ॥ ६० ॥

इत्थमिति । इत्थम् उक्तप्रकारेण सप्तान्तवचनोदयं स प्रियवाक्यव्याहारं प्रियाणि वचनान्युक्त्वा अर्थमञ्चम् शयनीयार्धभागम् आरोह्य आक्रमितुम् आनमितपूर्वतनोः आवर्जितोर्ध्वकायस्य तस्य शत्रोः कीचकस्य धात्रा ब्रह्मणा दत्तां लिखिताम् आयुर्लिपिं जीवनलिपिं शिथिलयन् मार्जयन्निव स भीमः निटिलसीन्नि ललाटदेशे मुष्ट्याहतिं मुष्ट्याघातं मुष्टिप्रहारं चकार । प्रियाणि व्याहरन् कीचको मञ्चार्धभागमारोह्य यावच्छरीरोर्ध्वभागं नमयति, तावत्तस्य ललाटदेशे भीमो मुष्ट्या प्रहारमकृत, मन्ये भीमो ब्रह्मणा कीचकस्य ललाटे लिखितामायुर्लिपिं प्रोन्वितुमिव तथा प्राहार्पादित्याशयः । उल्लेखालङ्कारः ॥ ६० ॥

इतः प्रकारेण नष्टुर वचन कहते हुए कीचकने जब शय्या पर आरोह होनेकी इच्छा से शरीरका ऊपरी हिस्सा झुकाया, उसी समय भीमने उसके कंधा पर मुष्टिप्रहार किया वह प्रहार करना देखा लगा मानो भीम ब्रह्म द्वारा कीचकके ललाटे पर लिखी गई आयुर्लिपि मिटा दे रहा हो ॥ ६० ॥

गन्भीरचेताः स तु कीचकोऽपि गन्धर्वबुद्ध्या प्रतिहन्तुमेतम् ।

सद्यो भविष्याः शवतादशायाः साधारणीमेव ववन्ध मुष्टिम् ॥ ६१ ॥

गन्भीरचेता इति । गन्भीरचेताः अकातरहृदयः सः कीचकः अपि गन्धर्वबुद्ध्या गन्धर्वोपसैरन्ध्रीकामुक्तं मां प्रहरतीति बुद्ध्या एनं प्रहर्तारं भीमं प्रतिहन्तुम् प्रतिहर्तुम् सद्यो भविष्याः जणेनैव भाविष्याः शवतादशायाः नृत्यूपरान्तस्थितरेव साधारणीं सदृशीं मुष्टिं ववन्ध । शवानां मुष्टिर्न मुच्यत इति प्रतिद्वयाऽभ्युच्यां मुष्टिं ववन्धेत्यर्थः, कृते प्रतिकारत्वावश्यकतया कीचकोऽपि भीमं मुष्ट्या प्रहर्तुमभ्युच्यां मुष्टिं ववन्धेति यावत् ॥ ६१ ॥

नहीं है कायर हृदय जिसका देखा वह कीचक वह समझकर कि गन्धर्व बुद्धि पर प्रहार कर रहा है, प्रति प्रहार करनेके लिए मुष्टी बाँधकर तैयार हो गया, उसने अपनी कटो मुष्टी बाँधी जो कुछ ही देर में होनेवाली उसकी शवता दशाके योग्य थी । मुष्टीकी मुष्टी नहीं खुलती है, अतः वह अर्थ हुआ कि न खुलनेवाली मुष्टी बाँध ली ॥ ६१ ॥

जवं भजन्तो जयतर्पवन्तो रुपं वहन्तो रुधिरं किरन्तो ।

परस्परं तौ पटुशब्दवन्तौ नियुद्धवन्तौ नितरामतान्तौ ॥ ७० ॥

जवमिति । जवम् वेगं भजन्तौ धारयन्तौ, जयतर्पयन्तौ जयविषयकामिलाप-
शालिनौ, रूपं वहन्तौ कुप्यन्तौ, रुधिरं किरन्तौ वर्पन्तौ परस्परम् अन्योऽन्यं पटु-
शब्दवन्तौ मारयामीत्यादिशब्दमुदीरयन्तौ नितराम् अतान्तौ लेशतोऽपि अश्रा-
न्तौ तौ भीम-कीचकौ नियुद्धवन्तौ बाहुयुद्धं कृतवन्तौ । अनुप्रासः स्फुटोऽलङ्कारः ॥

वेग धारण करनेवाले, युद्धमें विजयकी इच्छा रखनेवाले, जोयसे भरे शोगितकी धारा
प्रवाहित करनेवाले, एक दूसरेके प्रति 'अव नारा' आदि शब्दोंके प्रयोग करनेवाले तथा
एकदम नहीं एकनेवाले भीम तथा कीचक बाहुयुद्ध करते रहे ॥ ७० ॥

अध्वेलितारावमवीरवादमवीक्षकरलाधनचाटुगुम्फम् ।

अनुचनिःश्वासमहुंक्रियाकमभूतपूर्वं तद्भून्नियुद्धम् ॥ ७१ ॥

अध्वेलितारावमिति । तद् नियुद्धम् भीमकीचकयोस्तद्बाहुयुद्धम् अध्वेलिता-
रावम् सिंहगर्जनरहितम्, अवीरवादम् अवहुविक्रत्यनम्, अवीक्षकरलाधनम् तत्र
एकान्तो द्रष्टुरभावेन दर्शकजनकृतप्रशंसावर्जितम्, अनुचनिःश्वासम् श्रान्त्यभा-
वेनोच्छ्वासरहितम्, अहुंकारम् हुंकारशब्दरहितम् अतएव अभूतपूर्वम् अनीदृशपूर्वम्
अमूर्त् ॥ ७१ ॥

भीम तथा कीचकके बीच हुए उस बाहुयुद्धमें सिंहनाद नहीं, वीरवाद-आत्मश्लाघा-
नहीं, देखनेवालों द्वारा की गई प्रशंसा-ठकुरमुहाती-की पुट नहीं, कोई थकता नहीं था
अतः लंबी सांस नहीं, हुंकार नहीं, इस प्रकार वह बाहुयुद्ध अभूतपूर्व ही हुआ ॥ ७१ ॥

शिलीमुखैश्चित्तजचापजुष्टैर्दत्तानि रन्ध्राणि दधन्निजान्ने ।

समीरजातेन विधूनितोऽपि स कीचको नैव चुकूज किञ्चित् ॥ ७२ ॥

शिलीमुखैरिति । चित्तजचापजुष्टैः कामवनुःसंहितैः पुष्पप्रीतैश्च शिलीमुखैः बाणैः
अमरैश्च दत्तानि कृतानि रन्ध्राणि छिद्राणि दधत् अपि समीरजातेन भीमेन वायु-
समूहेन च विधूनितः कम्पितोऽपि स कीचकः सूतात्मजो वंशमेदश्च न किञ्चित्
सुहृन् शब्दं चकार । अयमाशयः—'कीचका वेणवस्ते स्युर्यं स्वनन्त्यनिलोदताः'
इति परिभाषितो हि कीचकः पुष्पाजुसारिभिरलिभिः कृतच्छिद्रः वायुना कम्पितश्च
कूजति, अयं पुनः कीचकः चित्तजचापजुष्टैः शिलीमुखैः कृतच्छिद्रोऽपि कामबाण-
वर्जितोऽपि भीमेन प्रहारमुद्रया कम्पितोऽपि न किञ्चित् सुकूजेति व्यतिरेकः ॥ ७२ ॥

कामदेवके चापसे छूटे बाणसे तथा पुष्पसे ललझे अनरोंसे किया गया छिद्र कष्ट और
छिद्रको धारण करनेपर भी उस कीचक सूतपुत्र ने तथा वंशविशेषने वायुपुत्र भीम तथा
बाहुसमूहसे कम्पित होकर भी कुछ शब्द नहीं किया ॥ ७२ ॥

१. 'पटुशब्दवन्तौ'; 'पटुशोर्ववन्तौ नियुद्धकेलि निशि निर्मिनाते' ।

२. 'सुधूनि-

तोऽपि' । इति पा० ।

तस्मिन्हते निपतिते वक्त्रैरिमुष्टया

रक्षेण तेन समकन्पि चलत्पताकम् ।

पार्याच्चिरेण परिशीलितमुत्तराद्यैः

कन्याजनैरभिविदन्वयतेव नाटयन् ॥ ७३ ॥

उत्तिगिति । वक्त्रैरिति वक्तासुरहन्तुः मीमस्य मुष्टया मुष्टिप्रहारेण हते कत-
पुत्र निपतिते तस्मिन् कीचके तेन रक्षेण नृत्यमण्डपेन उत्तराद्यैः उत्तराप्रवृत्तिभिः
कन्याजनेः चालिकालोकेः पार्यात् गुरोरङ्गनात् चिरेण परिशीलितम् अन्यस्तन्
नाट्यम् नृत्यकलान् कनिविदन्वयता अनुकृता इव चलन्ती पताका यत्र कर्मानि
उया समकन्पि कम्पितम् । मीममुष्टिप्रहारेण हते कीचके निपतिते सति रङ्गशाला
पताकया सह वक्त्रे, मन्ये सा स्वाङ्गो चिरं पार्यात् कन्यानिरन्यस्वमानं नाट्य-
मनुकरोतिस्मेति भावः । उद्येष्टाऽऽङ्कारः ॥ ७३ ॥

मीमन्त्रो मुष्टिके वावाटसे नरकर चर वह कीचक गिरा वव वह रंगशाला पताकादे
साप द्रौपदी, वक्त्रा द्रौपदी देसा छात्रा भा नानो वह विराट् की वद्विद्वि वक्त्रा
गौरह को नाटयका कन्यास बहुत्र सम्यक्ते कर रही थी, वक्त्रा अनुकूल कर रही हो ।

तदनु तत्र मण्डपे पिण्डवत्या कृतं तस्य दस्योस्तरसं तरसा विलोक्य
ग्रहर्षवत्या पार्षत्या शलाघापूर्वमात्रावमुजः कुलन्यात्रो निर्गत्य यथापुरम-
विहृतमानसो महानसोदरं प्रविश्य सुखेनाविशिरये ॥

उदन्विदि । तदनु कीचकवधानन्तरं तत्र मण्डपे नृत्यमण्डपे पिण्डवत्या कृतं
पिण्डरूपेण स्थितं दस्योः परसतीत्वलुप्याकस्य दुष्टस्य तस्य कीचकस्य तरसं मांसं
तरसा वक्त्रवत्या विलोक्य दृष्ट्वा ग्रहर्षवत्या आनन्दिताया पार्षत्या शलाघापूर्वकम्
सप्रसन्नम् आत्रावमुजः सुन्दितमुजः स कुलन्यात्रः कुलश्रेष्ठो मीमः निर्गत्य नृत्य-
मण्डपाद् वहित्य यथापुरम् पूर्ववत् विहृतमानसः सुकुलितहृदयः महानसोदरं
पाकशालान्यन्तरं प्रविश्य सुखेन विविधिरये निर्गन्तुं सुप्ताप ॥

कीचकै नर वाने पर नृत्यमण्डपे निन्दाकार पड़े हुए वक्तु दुष्ट कीचक के मांसको
वक्त्रापूर्वक देखकर आनन्दित होती हुई द्रौपदीने प्रसन्नतासे साप मीमन्त्रा बाहु कम्प
लिपा, और कुलश्रेष्ठ मीम नृत्यमण्डपे निहृतकर पड़े हो की तरह निर्विकार हृदयसे
पाकशालाके मोटर कारर कारान्ते हो गये ॥

निपात्य मालिन्यपि तत्र शत्रुं चक्रन् मीत्येव चलाप्रपाणिः ।

निशान्य तर्हि किमिति ब्रुवाणाः सर्वेऽपि तस्यावरजाः सन्नेयुः ॥ ७४ ॥

निपात्येति । मालिनी द्रौपदी अपि तत्र नृत्यमण्डपे शत्रुं सर्वात्वापहारपरं कीचकं

निपात्य भीमेन घातयित्वा भीमेव भयेनेव चलाग्रपाणिं हस्ताग्रं चालयन्ती चक्रन्द
स्फोटः, तत् द्रौपदीकन्दितं निशान्य किमिदम् किमिदमन्त्याहितमापतितम् इति
शुवागाः नापमागाः सर्वेऽपि तस्य कीचकस्यावरजाः कनिष्ठभ्रातरः सनीयुः समा-
गवन्तः ॥ ७३ ॥

भीमेके द्वारा कीचककी इत्या करवाकर नातिनोकरा द्रौपदी मयका वभिनयसा
करके हाथ चक्रकर रोने लगी, उसका रोना-चिल्लाता हुनकर सभी कीचकके छोटे भाई-
गण 'यह क्या हुआ ? क्या घटना हुई ?' इत्यादि कहते हुए वहाँ आ गये ॥ ७३ ॥

विलोक्य तं भ्रातरमात्तशोका नृत्यद्विपत्येव पिधानपिण्डम् !

ज्यायानिनामी विदधुः स्थलीं तानस्त्रेण गुल्फद्वयसीं निजेन ॥ ७४ ॥

विलोक्येति । नृत्यः मरणमेव द्विपो गजस्तस्य पिधानपिण्डम् तृणाच्छुक्रमय-
कवलमिव पिण्डीभूतं तं कीचकं विलोक्य आत्तशोकाः प्रातमनोव्यथास्ते कीचका-
वरजाः ज्यायान् ज्येष्ठभ्राता कीचक इव सभी कवरजाः तां स्थलीं रङ्गशालाम् अस्त्रेण
शोणितेन, त्रेत्राश्रुणा च गुल्फद्वयसीं गुल्फप्रमाणां विदधुः । ज्यायान् भ्राता यथा
शोणितेन तां रङ्गशालां प्लावयामास तथाश्वरजा अपि नेत्रजलेन तां प्लावयामा-
सुरित्याशयः ॥ ७४ ॥

दृष्टुपर शार्थके लिये तृणाच्छुक्रमयः समान वल कीचकको देखकर शोकग्रस्त
कीचकके छोटे भाईयोंने वल रङ्गशालामें छुड़ीनर आँसु बहा दिये, वैसे वलके बड़े भाई
कीचकने छुड़ीनर शोणित बहा दिया था ॥ ७४ ॥

तवस्ते सोदरविपत्तिनिमित्तमियमेवेति रोषरुषितचेतसो निवेशित-
शवपिण्डभारस्य मूर्तेर्भीमस्य मुष्टिभिरिव नारिकेलफलैरुपरुध्यमानपार्श्व-
स्य चरमविमानस्य स्तम्भदारुणि संदानितां कौन्तेयसीमन्तिनीं तिमिरसु-
दिरसौदामिनीभिः करदीपिकाभिर्दीयमानचङ्कमावकाशेन पथा पितृवन-
गुपनीय स्वकीयविवेकसंपत्त्या सह महत्त्या चित्यामत्याहुः ॥

तदस्त इति । ततः बहुविलापकरणानन्तरं ते कीचकावरजाः सोदरविपत्तिनि-
मित्तम् कीचकवधहेतुभूता इयं सैरग्री एव—इमानेव निमित्रीकृत्य मन आता
मृत्यु इति रोषरुषितचेतसः कुपितमनसः सन्तः निवेशितशवपिण्डभारस्य स्या-
नितपिण्डाकारकीचकशवस्य मूर्तेः साकारैः भीमस्य मुष्टिभिः मुष्टिप्रहारैः इव नारि-
कैरुफलैः उपरुध्यमानपार्श्वस्य आवृत्तप्रान्तस्य चरमविमानस्य शवरयस्य स्तम्भ-
दारुणि संदानितां इहां कौन्तेयसीमन्तिनीं पार्यपर्यान् कृष्णां तिमिरसुदिरसौ-

१. 'मरत्य' । २. 'भीममुष्टिभिः' । ३. 'उपरुध्यमानस्य चरम' ।

४. 'भावक, सैन पितृव' । ५. 'तद् चित्यामत्याहुः' । इति पा० ।

दामिनीः बन्धकाररूपे मेवे विमुह्यताभावं भजन्तीभिः करदीपिकाभिः हस्तबाणै-
र्दीपैः दीयमानचङ्द्रमावकाशेन दत्तसञ्चारवर्त्मना पथा मार्गेण पितृवनं रमशान-
मुपनीय प्रापत्य स्वकीयविवेकसम्पत्त्या सह स्वीयविचारशक्त्या सह महत्त्वां
विशालायां चित्वां चितायाम् अस्याद्युः विसृष्टवन्तः ।

उन कीचकके भाष्योंने जोचा कि हमारे भाईकी विपत्ति-मरणका कारण यहीं तैरन्ध्रा
है, अतः उन्होंने वसपर कुपितहृदय हो करके उसे उसी अर्थको खूँटेते बाध दिया जिस
अरथी पर कीचकका पिण्डाकार शव रखा था, और भीमके शरीरधारी मुष्टिप्रहारकी तरह
लगनेवाले नारियलके फलोंसे जिसके सभी पादर्व भरें थे, उस अर्थमें पायीकी को द्रौपदीको
बांधकर उस बन्धकाररूप मेधमें बिजली सी प्रतीत होनेवाली हृदयचिर्यां द्वारा चलने योग्य
जगह की राहसे रमशान भूमिमें ले गये, वहाँ ले जाकर उन लोगोंने द्रौपदीको विशाल
चिता पर डाल दिया, उसीके साथ अपनी विवेकबुद्धि भी उसी चिता पर टाक दी ।

तावदेषा चकितचकिता 'हा नाथ हा नाथ ! जगत्प्राणभूत ! विप-
त्समयबन्धो ! संप्रति कान्तां रसवतीं परिगृह्य मुग्धामिमां कथं न गण-
यसि ?' इत्युर्चररोदीत् ॥

तावदिनि । तावत् तस्मिन् समये चकितचकिता अतिभीता एषा कृष्णा—'हा
नाथ, हा नाथ, हा इति खेदे, जगत्प्राणभूत लोकानां प्राणस्वरूप, जगत्प्राणाद्वा-
योरूपन्नेति च, विपत्समयबन्धो, संप्रति रसवतीं शृङ्गारभावपूर्णां कान्तां काञ्चिद्-
परां प्रेयसीं परिगृह्य—कान्तां रम्यां रसवतीं मधुरादिषट्सां पाकक्रियाम् परिगृह्य
आलम्ब्य मुग्धाम् कृत्वाकृत्यज्ञानविधुराम् इमां कथं न गणयसि' इति उत्स्वैः
तारस्वरेण अरोदीत् आक्रन्दितवती । अत्र सामान्यतः पतिस्मरणे भीमार्थकानि
विशेषणानि प्रयुक्तानि सन्ति भीमस्याङ्गानं गमयन्ति ॥

उस समय अतिभीत होकर 'हा नाथ, हा नाथ, हे संसारके प्राणरूप (वातजात), हे
विपत्ति-समयके बन्धु, इस समय दूसरी प्रियाको ग्रहण करके मुझ अभागिनको क्यों भूल
रहे हो (नानारसयुक्त पाकक्रियाका अवलम्बन करके मुझे क्यों विसरा रहे हो), इस
प्रकार जोरोंसे द्रौपदी रोने लगी । (जगत्प्राणभूत-वायुजन्त, रसवती-रसप्रदा को तथा
पाकक्रिया, इन श्लेषों द्वारा भीमका आह्वान प्रतीत होता है) ॥

तत्रास्या रुदितस्वनैरयं जवादाकारितो मारुतिः

सकथनोर्वायुबलादलातमहसामीपल्लभैर्मौलनैः ।

ध्वान्ते गारुडमितिभङ्गिपिशुनेऽप्योषं द्विषां धावितुं

ज्येष्ठस्याध्वनि दिव्यदृष्टिमकरोद्गोर्दर्पसिद्धाञ्जनैः ॥ ७६ ॥

नवास्त्रा शनैः । अथ तत्र रमयानभूमौ अस्याः द्रौपद्याः रक्षितम्बनैः क्रन्दनध्व-
निभिः जवात् वेगात् आकारितः आहूतः मारुतिः भीमः मयध्नोः उर्वोः वायोः
वेगजनितवानस्य बलात् अलातमहसान् ईरहन्तैः दुर्लभैः भीलनैः उपभूतैः
उपलक्षितः सन्—उरवेगजनितवायुवशादलातमहसान् दुर्लभैरुपभूतैः सहितः (भीमे
को उन्मुक्तमादाय धावति, तदूर्खवेगोऽप्यनवायुभिः मन्दुन्नगात् तरकरत्यन्-
लानं न निर्वाति, तदेवं ज्वलदुन्मुक्तकरोऽसौ रगे धावति) उन्मुक्तप्रकाश-
युतः सन् गाल्डमिनिमङ्गिपिथुने मरकतशिलानिमित्तिभ्रम जनयति अपि अति-
निविडेऽपि ध्वान्ते रात्रितमसि द्विषान् कीचकावरजानां निजरिपृग्गाम् ओवं
समुदायं ज्येष्ठस्य पूर्वजस्य ज्ञातुः कीचकस्य अश्वनि मार्गे मरणपथे धावितुं दोर्द-
र्पनिद्राज्जनैः बाहुबलरूप दिव्याज्जनं न्यस्य दिव्यदृष्टिम् अन्धकारेऽपि कार्यंकरने-
त्रम् अकरोत् विहितवान् । अथमाशयः—द्रौपद्या रोदनध्वनिर्ममं त्वरयाऽद्भुतवान्,
भीमश्च धावन्तिस्म, तादृगस्तस्य को ज्वलदुन्मुक्तमानात्तत्र तदीयवेगोऽनवा-
तयपक्रांतस्युच्चिनं सन् मृदा दिर्दपि, येन मरकतमणिहृतभिनिद्रयामलेऽप्यन्ध-
कारे भीमः कीचकज्जातून्, ज्येष्ठस्य ज्ञातुर्वर्त्मनि प्रयातुं स्वीयबाहुबलदिव्याज्जन-
प्रभादेन दिव्यदृष्टिन् अकृत्येयर्थः, भीममुज्ज्वलप्रेरिताः कीचकानुजास्तन्मिन् गाढे
तमसि ज्ञातवर्ं नृतमनुसृतवन्त इति भावः ॥ ७६ ॥

द्रौपदीका रमयानमे रोना मुनकर भीम तेजीसे वशी आ गये, उनके शायोने जवनी
पुत्रे लकड़ी (वस्तु) थी जो उनके देगले उत्पन्न बाधु द्वारा प्रचलित होती रहनेसे बुझनी
नहीं थी, उस गाड़ बन्धकामें—जो मरकत मणिही दोवार का प्रतीत हो रहा था—भीम
ने अपने दगाबन्धन सिद्धाज्जनके द्वारा कीचकानुजोंको ऐसी दिव्य दृष्टि दी, जिससे वे
अपने बड़े भाईके रास्ते चउ सके, भीमके बन्धे सभी कीचकानुज कीचककी तरफ संहर हो
गये, माने गये । ७६ ॥

निपातितान्स्वेन निरीक्ष्य तत्र सुतान्स वीरः सुमनायने स्म ।

उत्पातमुद्रां दधतां स्वपित्रा तालानिवारण्यतले विस्मयान् ॥ ७७ ॥

निपातितानिति । उत्पातमुद्राम् औत्पातिकीं स्थितिं दधता धारयता स्वपित्रा
वायुना अरण्यतले विस्मयान् निपातितान् मयितान् तालान् तालवृक्षान् इव स्वेन
आपन्नना भीमेन तत्र रमयानभूमौ निपातितान् हतान् सुतान् कीचकावरजान् निरीक्ष्य
न वीरः शूरो भीमः सुमनायते स्म हृष्यति स्म । यथारथानिको वायुर्वने ताल-
वृक्षस्यैव पातयति, तथाऽऽप्यना हत्वा निपातितान् तत्र रमयानभूमौ शयि-
तान् सूतवंरयान् कीचकावरजान् दृष्ट्वा भीमो मोदते स्मेति भावः ॥ ७७ ॥

जिस प्रकार औत्पातिक वायु द्वारा अपने पितासे बने वृक्षोंका निराधे गये तालके,

वृक्ष ह्यो, चत्ती तरह श्मशान भूमिमें अपने द्वारा आहत होकर गिरे हुए कीचकानुजोंको देखकर भीम बहुत प्रसन्न हुए ॥ ७७ ॥

गन्धर्वभीरुषु जनेष्वितरेषु तत्र

विष्वक्पलायनपरेषु विमुक्तबन्धा ।

कृष्णा च कीचकरिपुश्च कृतप्रशंसा-

वन्योन्यमभ्यगमतां नगरं पुनस्तौ ॥ ७८ ॥

गन्धर्वेति । तत्र श्मशाने गन्धर्वभीरुषु भीमरूपगन्धर्वाद्भयं भजत्सु इतरेषु हतशेषेषु जनेषु कीचकपरिजनेषु विष्वक्पलायनपरेषु समन्ततो धावत्सु सत्सु विमुक्तबन्धा बन्धनान्मोचिता कृष्णा द्रौपदी कीचकरिषुः कीचकहन्ता भीमश्च तौ अन्योन्यं परस्परं कृतप्रशंसौ श्लाघापरौ सन्तौ पुनः भूयो नगरं विराटपुरम् अभ्यगमताम् यातवन्तौ । हतशेषा जना गन्धर्वभीत्या पलायन्त, तदा कृष्णा बन्धनान्मोचिता, ततस्तौ परस्परं शौर्यं चातुर्यं च श्लाघमानौ पुनर्विराटपुरमागतावित्यर्थः ॥

दूसरे आदमी जो मारे जानेसे बच गये, वे गन्धर्वके भयसे डहर डहर भाग गये । तब भीमने द्रौपदीके बन्धन खोल दिये, इसके बाद भीम तथा द्रौपदी दोनों एक दूसरेकी तारीफ करते हुए पुनः विराटके नगरमें चले गये ॥ ७८ ॥

ततः क्षणादेव संध्यारुणिमकरम्बितेनाम्बरमणिविम्बेन परिचुम्ब्यमाने शम्पायुधहरिदङ्गणे परितो रुधिरवीचीमुचा पिशितपिण्डेन कृतानुपङ्गं रङ्गं विडम्बयति सति शुचा निरस्तमौलिभिर्निर्गलितवाग्भिर्निरुपन्दतनुभिर्निखिलैरपि पौरैर्नृपातनिलयद्वारं निविडितमभूत् ।

ततः क्षणादिति । ततः द्रौपदीभीमयोः विराटनगरागमनानन्तरम् क्षणादेव क्षटिति सन्ध्याऽरुणिमकरम्बितेन प्रातःसन्ध्याकृतारुण्यव्याप्तेन अम्बरमणिविम्बेन सूर्यमण्डलेन परिचुम्ब्यमाने संयुज्यमाने—अतएव परितो भागेषु सर्वेषु रुधिरवीचीमुचा शोणितप्रवाहधारिणा पिशितपिण्डेन मांसराशिना कृतानुपङ्गं सम्पृक्तं रङ्गम् नृत्यशालामण्डपम् विडम्बयति अनुकूर्वति सति शम्पायुधहरिदङ्गणे प्राचीदिशामुखे (सूर्यमण्डलेन रक्तं वज्रायुधदिशामुखं परितो व्याप्तरक्तं नृत्यमण्डपमनुहरति) पूर्वदिशामुखे सूर्यकरसम्पर्केण रज्यमाने सति, शुचा शोकेन निरस्तमौलिभिः त्यक्तोष्णीषैः नतमस्तकैर्वा निर्गलितवाग्भिः मूकीभूय स्थितैः निःस्पन्दतनुभिः लिखितैरिव स्थिरकायैः पौरैः पुरवासिभिः नृपतिनिलयद्वारं राजप्रासादद्वारम् निविडितम् व्याप्तम् अभूत् अजनि । सर्वेपि पौराः शोकविकलमनसो राजद्वारे समायाताः ॥

इसके बाद सगमरमें प्रातःसव्याकी लाठीसे व्याप्त सूर्यबिम्बसे संयुक्त होकर वज्रा-
सुख-इन्द्रको दिशा-पूर्व दिशाका अङ्गन जब—चारो ओर शीघ्रित प्रवाहिते मरे नासिखण्डों
से युक्त मृत्पद्ममण्डपका अनुकरण करने लगा—जब प्राची दिशाका मुख सूर्यकिरणसे संयुक्त
होकर नभिरनासावृत्त रङ्गमण्डपके समान रत्नाम दीप्तने लगा—तब, शीकसे तिरपरकी
पगडियों उतारे या तिर झुकाये, चुप्पी साधे और अचलशरीर नागरिकोंने आ-आकर
राजमन्वनका द्वार घेर लिया ॥

वध्वस्तदा मण्डलशो निविष्टा रुन्धद्रिराशा रुद्रुर्विलापैः ।

महत्सु दुःखेषु विजृम्भितेषु मालिन्युपालम्भनमस्पृशद्भिः ॥ ७६ ॥

वध्वस्तदेति । तदा तस्मिन्प्रभातसमये मण्डलशो निविष्टाः वलयाकारेणोपविष्टाः
वध्वः पौररनन्यः महत्सु घोरेषु दुःखेषु शोकेषु कीचककुलसंहारमघेषु विजृम्भितेषु
प्रवृद्धेषु सत्त्वपि मालिन्युपालम्भनं द्रौपदीनिन्दाम् अस्पृशद्भिः लेशतोऽप्यवि-
वृण्वद्भिः आशा दिशा रुन्धद्भिः व्याप्नुवद्भिः विलापैः परिदेवितैः रुद्रुः क्रन्दन्ति-
न्म । तस्मिन् समये मण्डलीमूय स्थिताः पुरनार्यो दिशो व्याप्नुवद्भिर्विलापैरुदन्
परं गन्धर्वदण्डमयात् काचिदेकमपि शब्दं मालिनीनिन्दान्यञ्जकं नाम्बधत्तेति भावः ।
अत्रोपालम्भनहेतोः कीचकवधस्य सत्त्वेऽपि तदनुदयवर्णनादिशोपोक्तिरलङ्कारः ॥१७॥

उक्त प्रातःकालमें मण्डलाकार बैठों हुई पुरनार्यों उस घोर दुःखके—कीचककुलसंहार
जन्य मनोव्यथाके—उपस्थित होने पर भी गन्धर्व द्वारा दिये जानेवाले दण्डके मयने
मालिनीकी निन्दाको अंशतः भी न छूनेवाले तथा आकाशको गुँगा देनेवाले नियापों
द्वारा रोतां रह्यो । उन्होंने अपने रीने पीनेके सिलसिलेमें एक भी शब्द ऐसा नहीं कहा
किससे मालिनीको शिकायत हो सके, क्योंकि वे इतनी भी कि कहीं मालिनीको शिकायत
करनेसे वे गन्धर्व हम लोगों पर भी विगड़ न जाँय, हमें भी दण्ड न देने लगे, नहीं तो
लेनेके डरे पड़ जायेंगे ॥ ७७ ॥

तस्मिन्दिने संनिधिमागता सा कृष्णा दृशं केकयराजपुत्र्याः ।

मयीशलाकार्पणया विनापि मन्देतरामश्रुकणैरकार्षीत् ॥ ८० ॥

तस्मिन्दिने । तस्मिन् कीचकवधपरभाविनि दिवसे संनिधिमागता सर्भीपमा-
याता सा कीचकवधनिदानतया दयाता कृष्णा द्रौपदी केकयराजपुत्र्याः सुदेष्णायाः
दृशं नेत्रम् मयीशलाकार्पणया अक्षनसाधनकाष्ठन्यासं विना अन्तरेण अपि अश्रु-
कणैः बाष्पजलैः मन्देतराम् पुरिताम् अकार्षीत् तस्मिन्दिने द्रौपदीमागतां दृष्ट्व
इयमेवासमद्भ्रातृवधहेतुरिति समिद्धेन शोकेन सुदेष्णाया नयनं साश्रुजातम् ,
अन्येषु तु दिवसेष्वगत्य द्रौपद्या मयीशलाकायामर्पितायां साश्रुभवतिस्तेत्यर्थः ।

प्रतिदिनं मयीशलाकार्पणं सुदेष्णाशुकारणं तत्र दिने नु सैरन्त्रीदर्शनमेव तथेति भावः । अत्राशुकारणमयीशलाकार्पणमन्तरैवाशुप्रवृत्तिवर्णनाद्विभावनाऽलङ्कारः ॥ ८० ॥

उस दिन जब द्रौपदी सुदेष्णाके पास आई तब सुदेष्णाके नयन नुरना लगानेकी सज्जई के बिना लगाये ही अशुपूर्ण हो गये, दूसरे दिनोंमें जब द्रौपदी आती और नुरनेकी सज्जई सुदेष्णाकी आँखोंमें डालती, तब उसकी आँखोंसे आँसू प्रवाहित होते थे, उस रोज तो द्रौपदीको देखने ही सुदेष्णाकी स्मरण आ गया कि इतने हमारे माश्योंका संशय करवाया है, और उसके नयन आँसूसे भर जाये ॥ ८० ॥

तावद्युधिष्ठिरमुखा अपि वातजात-

व्याधूतकीचककुलाकुलकोटिभागम् ।

निर्यस्त्रियानयनवारिम्परीपरीतं

संकेतशैलमधिरह्य निशस्त्रमुस्ते ॥ ८१ ॥

नावद्रिति । तावत् तस्मिन्समये युधिष्ठिरप्रभृतयः पाण्डवा अपि वातजातेन वायुपुत्रेण भीमेन एव वातजातेन वायुसमूहेन व्याधूतानां निहतानां कम्पितानां च कीचकानाम् एव कीचकानां वेणूनाम् कुलैः समुदायैः आकुलः कोटिभागः अग्रदेशो यस्य तम् तथोक्तम्, तथा निर्यत् प्रियानयनवारिमेव सरी प्रस्त्रवणं तथा परीतं व्याप्तम् संकेतम्-अमुकस्थाने त्वया मया चामुककाले समागन्तव्यम् इत्येवं कल्पितं स्थानम्-एव शैलं पर्वतम् अधिरह्य प्राप्य निशस्त्रम्, आनताया त्रिपत्तेरवसिततया दीर्घं श्वासं तस्यजुः । अयमस्याशयः-कीचके हते सर्वे पाण्डवा वचन संकेतस्थाने एकत्रीभूय स्थितिमालोच्य दीर्घश्वासं त्यक्तवन्तः, तत्र सङ्केत एव शैलत्वेनाव्यवसीयते, सङ्केते भीमहतकीचकस्यैवाग्रदेशस्था पर्वते वायुकम्पितकीचकवेणुकोटिरप्रस्था, सङ्केते द्रौपदीनयनाशुप्रवाहपरीतता, शैले च प्रस्त्रवणपरीतता, तदेवं निर्लङ्गं साम्यमिति समस्तवस्तुविषयं सावयवं रूपकमलङ्कारः ॥ ८१ ॥

उस समय युधिष्ठिरप्रभृति पाण्डवोंने भी भीम द्वारा निहत कीचककुलसे व्यग्र है ओटिदेश जिसका ऐसे, तथा हवाके समुदायसे कम्पित है अग्रभाग जिसका ऐसे वेणुओंसे युक्त, द्रौपदीकी आँखोंसे बहने वाली अशुधारासे व्याप्त तथा शरनोंसे युक्त संकेतस्थान रूप शैलपर आकर दीर्घश्वास ले लिये, दुःखसे छुटकारा पानेपर दीर्घ श्वास लिये ॥ ८१ ॥

तदनु विदितवार्तो धार्तराष्ट्रश्चरेभ्यः

शुभगुणचरितेभ्यः सूतजानां शतस्य ।

वसतिमरिजनानां मत्स्यभूपालपुर्या

हृदयमुकुरलग्नैर्हंतुमिनित्रिकाय ॥ ८२ ॥

तदन्विति । तदनु कीचकानां वधानन्तरं धार्तराष्ट्रः दुर्योधनः शुभमुणचरितेभ्यः शुभानि रमणीयानि गुणाः गूढवृत्तज्ञतेजितज्ञत्वादयः चरितानि ययार्थवक्तृत्वा-
ङ्गीनि च येषां तेभ्यः चरेभ्यः गुप्तचरेभ्यः सूतजानां शतस्य शतसंख्यककीच-
कानां विदितवार्त्तः मृत्युरूपं वृत्तं ज्ञात्वा हृदयमुकुरलङ्घनैः चित्तरूपदर्पणप्रतिबिम्ब-
भूतैः हृदये भासमानैर्हेतुभिः का सा सुन्दरी यां कीचकश्चकमे, के ते गन्धर्वा ये
पञ्च सन्ति, प्रच्छन्ना एव तं न्यघ्नन् इत्यादि तर्कोपनीतैरवश्यममी पाण्डवा इति
सम्भावनात्मकैः लिङ्गैः अरिजनानां पाण्डवानां मत्स्यभूपालपुर्याम् विराटनगरे
वसतिं निवासं निश्चिकाय निर्धारयामास । अयमर्थः युधिष्ठिरादयोऽवश्यं धृतराष्ट्र-
नगरे सन्तीति निश्चयो दुर्योधनस्य चित्ते चरोपनीतकीचकवधवृत्तश्रवणानन्तरं सद्य
पुंवं ज्ञात इति भावः ॥ ८२ ॥

इतके वाद कीचकवधवृत्तान्तको अपने चतुर, विश्वासी एवं यथार्थवक्ता चरोंके मुखसे
जानकर हृदयमें भासित होनेवाले कारणोंसे धृतराष्ट्रके पुत्र दुर्योधनने निश्चयरूपसे समझ
लिया कि हमारे शत्रु-पाण्डव-मत्स्यराज विराटके ही पुरमें हैं ॥ ८२ ॥

अन्येद्युरङ्गेश्वरसौवलाभ्यामास्थाय गोष्ठीमधिपः कुरुणाम् ।

३ भीष्माग्रगान्वन्धुजनान्विलोक्य गम्भीरमेवं गिरमावभापे ॥ ८३ ॥

अन्येद्युरिति । अन्येद्युः परस्मिन्नहनि कुरुणाम् अधिपः दुर्योधनः अङ्गेश्वरसौव-
लाभ्यां कर्णशकुनिभ्यां सह गोष्ठीम् आस्थाय सभामण्डपं प्राप्य भीष्माग्रगान्
भीष्मप्रमुखान् वन्धुजनान् आत्मीयवर्गान् विलोक्य गम्भीरम् धीरस्वरेण एवं
वक्ष्यमाणप्रकारेण गिरं वाचम् आवभापे उवाच । निश्चयानन्तरं कर्णशकुनिभ्यां
सभामवनमागतो दुर्योधनो भीष्मादीनात्मीयान् पश्यन्वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तवान्
हृत्पर्ययः ॥ ८३ ॥

दूसरे दिन अङ्गेश्वर कर्ण तथा शकुनिके साथ सभामवनमें आये हुए दुर्योधनने
भीष्मादि आत्मीयजनोंकी ओर देखकर गम्भीर भावसे इस प्रकारके वचन कहे ॥ ८३ ॥

भो भोः ! विदितं किं भवतामिदम् ? । संप्रति मात्स्यपुरे कामपि
कामिनीं कामयमानः कीचकौऽपि निशि तस्याः पतिभिरदृश्यैः पञ्चभि-
र्गन्धर्वैरनुरहसि स्वसंख्यापर्दाभिवेद्यमनीयत । तस्यै पुनरपि द्रुह्यन्तस्त-
दनुजा अपि तथैवेति काचिदियं किंवदन्ती कर्णात्कर्णमधिरोहति । एवं
चेदसंशयं सा चतुष्पथमण्डपस्तम्भसालभञ्जिकेव सर्वजनकरपरामर्श-

१. 'सौवलिभ्यान्' । २. 'भीमादिमान्' । ३. 'अपीदन्' । ४. 'संप्रति खटु' ।
५. 'कीचको निधि' । ६. 'अभिधेयान्' । ७. 'मण्डपिका' । ८. 'सर्वकरा-
वमर्शः' । इति पा० ।

भाजनं पाञ्चालदुहिता । तस्याः पतिविडम्बका इति प्रवादभाजस्तेऽपि पुनरज्ञातवासिनः परेतपतिपवमानपाकशासनाश्विनां पारस्त्रैगेयाः । तेष्वपि द्वितीयेनैव बाहुवलशालिना बधूद्रुहां निहन्त्रा भवितव्यम् । अहो सर्वत्र विशृङ्खलममीपां दौःशील्यम् ॥

भो भोः त्रिदितमिनि । भो भोः अये बन्धुजनाः, किमिदं कीचकवधवृत्तं भवतां विदितम् ज्ञातम्, (न चेत् सम्प्रति श्रूयताम्) सम्प्रति एषु दिनेषु मात्स्यपुत्रे विराटनगरे कामपि अज्ञातविशेषपरिचयं कामिनीं स्त्रियं कामयमानः प्रार्थयमानः कीचकः विराटरयालः अपि निशि रात्रौ तस्याः प्रार्थयमानायाः कामिन्याः पतिभिः स्वामिभिः अदृश्यैः गुप्तैः पञ्चभिः गन्धर्वैः अनुरहसि एकान्ते स्वसंस्था पञ्चत्वसंस्था तद्वाचकपदं पञ्चत्वं तदभिधेयं पञ्चत्वशब्दप्रतिपाद्यं मृत्युम् अनीयत प्रापितः । तस्यै कीचकवधकारणीमूतायै स्त्रियै पुनः भूयोऽपि द्रुह्यन्तः तां चितायामारोप्य दिधक्षन्तस्तदनुजाः कीचकावरजा अपि तथैव आतुरेव दशां गमिता मारिताः । काचित् कापि इदम् पूर्वोक्तरूपा किंवदन्ती दन्तकथा कर्णात् कर्णम् जनाञ्जनान्तरम् अधिरोहति श्रयते । एवं चेत् यदीयं किंवदन्ती सत्या तदा असंशयं निश्चयेन सा कामिनी चतुष्पथे चतुर्मागमिलनस्थाने यो मण्डपस्तस्य सालभञ्जिका कृत्रिमपुत्रिका इव सर्वजनकरपरामर्शभाजनम् सर्वेषां लोकानां स्पष्टव्यापाञ्चालदुहिता द्रौपदी (एव भवितुमर्हति) तस्याः कामिन्याः पतिविडम्बकाः स्वामित्वेन प्रथमानाः इति प्रवादभाजः ख्याताः ते गन्धर्वाः अज्ञातवासिनः प्रच्छन्नभावेन वसन्तः परेतपतिर्यमः पवमानो वायुः पाकशासन इन्द्रः अश्विनौ स्वर्वेद्यौ । तेषां पारस्त्रैगेयाः परस्त्रीषु जाताः पुत्राः । (यमस्य युधिष्ठिरः, वायोर्ममिः, इन्द्रस्यार्जुनः, अश्विनोर्नकुलसहदेवौ) तेष्वपि पञ्चसु भ्रातृषु बाहुशालिना भुजवीर्ययुक्तेन बधूद्रुहां द्रौपद्यनिष्ठं चेष्टमानानां कीचकादीनां निहन्त्रा मारणप्रवृत्तेन द्वितीयेनैव भीमेनैव भवितव्यम् । अहो, आश्चर्यम् अमीपां पाण्डवानां सर्वत्र सर्वेषु स्थानेषु विशृङ्खलम् अनर्गलं दौःशील्यम् दुष्टं चारित्र्यम् ॥

हे बन्धुजन, क्या आपने कीचकवृत्त सुना है ? इस समय मात्स्यराजके नगरमें एक अज्ञातविशेषपरिचय सुन्दरी है, जिसकी कामना करनेवाले विराटके साले कीचकको भी गन्धर्व नामसे ख्यात अष्टद्वय होकर रहनेवाले उस स्त्रीके पाँच पतियोंने रात्रिके एकान्त में अपनी संस्था पञ्चत्व, उसके लिये पद भी पञ्चत्व, उसका अर्थ मृत्युकी प्राप्त करा दिया । फिर भी उस स्त्रीके प्रति द्रोह करनेवाले-उत्ते चितामें डालकर जला देनेकी इच्छा रखने वाले कीचकानुजोंकी भी वही दशा हुई जो उनके बड़े भाईकी हुई थी । इस प्रकारकी

१. 'सुता' । २. तेऽपि पुनरज्ञातवासिनः परेतपतिपवमानपाकशासनाश्विना पारस्त्रैगेयास्तस्याः पतिविडम्बकाः । ३. 'बाहुशालिना' इति पा० ।

त्रिवेणी कालोक्त फल रही है यदि यह त्रिवेणी सच्ची है तो त्रौदिकके मन्त्रोंके अनुष्ठानकी वरु मन्त्रोंके शक्तिको समझनेवाला वह भी पाश्चात्योंकी द्रौपदी ही है, और उसके पतिजी नरक करनेवाले वे गन्धर्व भी अज्ञानवास करनेवाले वनप्रवृत्ति, वायुप्रवृत्ति, शत्रुप्रवृत्ति और अग्निप्रवृत्ति के दोनों पुत्र मनुज-सदृश ही हो सकते हैं। उनमें भी द्रौपदीके त्रौदिकोंका माननेवाला बाहुशर्मा भी होना, आश्चर्य है। वे पाण्डव कहीं कहीं जाते हैं सब बगद अपना अन्तर्गत आचरण अवश्य ही निरन्तर देते हैं।

तथा हि—

देवो जरासन्धमुलैर्ध्यान्वन्तेऽपि किमिरिद्विद्विन्वमुलैः ।

गूढे निवासोऽपि च सप्तपुत्रैः क नु स्थितास्ते कलहं विनान्यैः ॥ ५२ ॥

देवो इति । देवो स्थितास्ते पाण्डवाः युधिष्ठिरादयः जरासन्धमुलैः जरासन्धप्रवृत्तिभिः व्यन्वन्तः विरोधं कृतवन्तः, वन्तेऽपि स्थिताः किमिरिद्विद्विन्वमुलैः किमिरिद्विद्विन्वप्रवृत्तिभिः व्यन्वन्तिरिति योज्यम्, एवं पराप्रति । गूढे निवासं कलह-वागमकाले अपि सप्तपुत्रैः कीचकैः सह, ते पाण्डवाः कन्यैः पतैः कलहं विरोधं विना क्व नु स्थिताः कुत्राणिहन् । न कुत्रापि ते कान्ध्या स्थिताः सर्वत्रैव ते विगोघनेवास्ति-तवन् इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

जब देखते रहें तब पाण्डवोंके जरासन्ध वरैरहते लड़ाई की, जिस वक्तमें गये तब कहीं पर किमीर, दिदिन्व आदिमें लड़ते रहते, अज्ञानवासमें समयमें भी आसन नहीं छोड़ी, वहाँ भी कीचकोंके साथ विरोध किया, यह पाण्डव बिना दूसरोंके झगड़े कहीं रह न सके हैं, लड़ना इसका स्वभाव है। कहीं भी बिना दूसरोंके झगड़े शक्ता रहना नहीं हो सकता है ॥

अत्रैव स्थित्वा वेद्यान्तरकञ्चुकैः पञ्चमिरकिचनैरेवैवञ्चितः खलु वृद्धो विराट इत्यभिवाय सुगोवतो रावेयेन सह कृतहस्ततालो बलाहुजरा-खलुचैर्वैहास ॥

अत्रैव । वेद्यान्तरं सन्ध्यासाद्रित्योऽप्यो देशस्य एवं कञ्चुकमावरणं वेपां त्रैर्वेद्यान्तरकञ्चुकैः सन्ध्यासापचकत्वादित्यन्तराण्यादाय प्रवृत्तैः अकिञ्चनैर्दे-रैरतैः पञ्चभिः पाण्डवैः अत्रैव विराटस्य राजवान्ध्यामेव स्थित्वा जघ्नुष्य एव वृद्धो विराटः वञ्चितः प्रवारितः खलु इत्यभिवाय उपरिहासमुक्त्वा रावेयेन कर्णेन सह कृतहस्ततालोः करान्तः सुगोवनः बलाहुसुजसिस्तरम् हस्ताग्रं चालयन् आनन्द्या-निर्गन्धेन वाहू चिन्तु सन् उच्चैर्वैहासं कट्टहासमकृतम् ॥

वेद्यान्तरस्य पर्वते स्थिते इति । इति अकिञ्चन पाण्डवोंके विराटके नगरमें ही गङ्गा

बड़े विराट्को ठग लिया,' ऐसा कहकर दुर्योधनने कर्णके हाथ पर ताली मारी और फिर वह जोरोंसे हँसने लगा ॥

ततः,—

संक्षोभे नगरस्य मत्स्यनृपतेर्योद्धं स्वयं निर्गता-

न्दष्टा तानवकीर्णिनो वितनुमो गच्छाधुना त्वं पुरः ।

इत्युक्तः कुरुभूभुजा सदसि गा हर्तुं त्रिगर्तेश्वर-

स्तस्यैवाप पुरीं दिनावधिरिवार्यम्णः प्रतीचीं दिशाम् ॥ ८५ ॥

नक्षोभे इति । ततः पाण्डवानां विराटपुरवासस्य निश्चये सति—मत्स्यनृपतेः विराटस्य नगरस्य राजधान्याः संक्षोभे अस्माभिराक्रमणे कृते सति स्वयम् योद्धुम् निर्गतान् तेषां पाण्डवानां युद्धरसिकतयाऽऽश्रयरक्षाप्रवणतया च युद्धायोद्युक्तान् तान् पाण्डवान् दृष्ट्वा अवकीर्णिनः भगनाज्ञातवासरूपव्रतान् वितनुमः कुर्मः, अधुना सम्प्रति त्वं पुरः अग्रे गच्छ, कुरुभूभुजा कुरुराजेन सदसि सभायाम् इत्युक्तः एवमभिहितः त्रिगर्तेश्वरः त्रिगर्ताख्यदेशाधिपः सुशर्मा गाः धेनूः हर्तुं तस्य विराटस्य एव पुरीम्, अर्यम्णः सूर्यस्य दिनावधिः सन्ध्यासमयः अस्तमयकालः प्रतीचीं दिशमिव वारुणीं दिशाम् इव आप प्राप्तवान् । अयमाशयः—पाण्डवा निश्चयेन विराटपुरे वसन्ति, वयं यदा विराटनगरमवरोत्स्यामस्तदाऽवश्यमेव ते युद्धरनिकाः स्वाश्रयरक्षाप्रवणाश्च युद्धाय नियम्यन्ति, ततस्तान् परिचर्य वयं तान् भगनाज्ञातवासव्रतान् करिष्यामः, तावत् त्वं पुरो गत्वा विराटपुरमदरुन्धि, एवं सभायां दुर्योधनेनोक्तस्त्रिगर्तेश्वरः सुशर्मा विराटस्य पुरीमाप्तवान्यथा सूर्यस्यास्तमयसमयः प्रतीचीं दिशं यातः, सुशर्माणि विराटपुरं गते सूर्योऽपि प्रतीचीं गत इति भावः । अत्र सुगर्भ-दिनावध्योः प्राप्तिरूपैकक्रियाऽन्वयात्तुल्ययोगिताऽलङ्कारः ॥ ८५ ॥

दुर्योधनको जब इस बातका निश्चय हो गया कि पाण्डव लोग विराट-नगरमें रह रहे हैं तब उसने त्रिगर्ताधिपनि सुशर्माको कहा कि यदि हम लोग विराट नगरपर आक्रमण कर दें तो पाण्डव लोग वहाँ पर रहनेके कारण निश्चय ही युद्धमें उतर आयेंगे और इस प्रकार हम लोगोंसे पहचाने जानेके कारण उनका अज्ञातवास समाप्त हो जायगा अतः 'तुम आगे चलो' इस प्रकार कहे जानेपर सुशर्मा, जिस प्रकार सूर्य सन्ध्या समय पश्चिम दिशाको प्राप्त करना है उसी प्रकार गावोंका हरण करनेके लिए विराट-नगरको गया ॥ ८५ ॥

तत्र कचिदरुणतया निमग्नजमदग्निकुमारोष्णनिःश्वासवेगविलुलितं-
यिचित्रयोचीप्रपञ्चमिव^३ स्थमन्तपञ्चकम्, कचिन्नीलतया मदकण्डूलवे-
तण्डुशुण्डाविधूनितविटपमालमिव तमालकाननम्, कचिद्धवलतया मन्द-

१. 'नत्र दक्षिणेन पुरं व्यग्रतरसेन्येन काल्यमानं कचिच्च' ।

२. 'विलुलितवीची' ।

३. 'शमन्तः' 'स्थमन्तकम्' ।

४. 'सालवनम्' । इति पा० ।

रगिरिमथनविशोभितफेनकूटमिव क्षीरोदमध्यम्, उन्नमितलाङ्गूलम्,
उद्गमितहुंकारम्, उल्ललितधूलीकम्, उदामघण्टारवं गोधनं दक्षिणेन पुरं
व्यग्रतरसैन्येन तेन काल्यमानं निशम्य सेनाकुम्भकुलगन्मीरवृंहितार-
म्भैर्मन्दिराप्रसिंहप्रतिच्छन्दवृन्दमुखकन्दरमौननियमं विभिन्दन्, अनुकू-
लपवमानपुरोनाटितपटैर्धैरिभटजीविताहरणाय त्रैवस्वतमिवाह्वयद्भिः केतु-
दण्डैः परिमोटितगगनतटिनीतटविटपिवाटो विराटोऽपि रणप्रयाणैरम्भ-
माटीकत ॥

तत्रेति । तत्र मध्याह्नसमये क्वचित् कृत्रापि भागविशेषे निमग्नस्य स्नानायान्त-
निमग्नस्य जमदग्नि कुमारस्य परशुरामस्य उष्णानाम शत्रुषु क्रोधवशादत्युष्णानां
निःश्वासानां वेगैर्विलुलिता इतस्ततः क्षिप्ताः विचित्रवीचीप्रपञ्चा यस्मिंस्तत् तथा-
भूतं स्यमन्तपञ्चकम् कुरुक्षेत्रे परशुरामनिहतजत्रियन्धिरभयहृदपञ्चकम् इव स्थि-
तम्, (गोधनं नानावर्णं, तत्र रक्तं गोधनं सञ्चरत्सत् कुरुक्षेत्रे स्थितं शोणितहृदप-
ञ्चकमिव प्रतीयतेऽन्तेत्यस्या उद्येक्षाया अर्थः) क्वचित् भागविशेषे धवलतया स्व-
च्छतया मन्दरगिरिमन्थनेन मन्दराचलकृतसत्तोभेण विजोभितफेनकूटम् सञ्चालि-
तफेनसमुदायम् इव क्षीरोदमध्यम्, (या धवला गावस्ता मन्दराचलमधिते
क्षीरोदमध्यं सञ्चरत्फेनपटलमिव प्रतीयन्ते स्म) उन्नमितलाङ्गूलम् उत्थापित-
पुच्छम्, उद्गमितहुंकारम् हुंकारं कुर्वत्, उल्ललितधूलीकम् धूलिमुत्किरत्, उदा-
मघण्टारवं प्रवृत्तभीषणघण्टाशब्दं गोधनं निजं गोरूपं धनम् दक्षिणेन पुरं ग्रामस्य
दक्षिणभागे व्यग्रतरसैन्येन गवां धारणे व्यस्तसैनिकनिवहेन तेन सुशर्मणा
काल्यमानं स्वानुमतदिशं प्रतिगन्तु प्रैर्यमाणं निशम्य श्रुत्वा सेनाकुम्भकुलानां
नेनागजानां गम्भीरवृंहितारम्भैः गम्भीरध्वनिभिः मन्दिराग्रे भवनीपरि यानि
सिंहप्रतिच्छन्दवृन्दानि सिंहाकृतयः तेषां मुक्तान्येव कन्दराः गुहाः तेषां मौन-
नियमं सदा मूकीभावं विभिन्दन् दूरीकुर्वन् सेनाकरिशब्दैर्मन्दिराप्रसिंह-
प्रतिभाः अपि प्रतिशब्दं कर्तुं बाधिताः सत्यो मौनं त्यजन्ति, सेनागजशब्देन
मन्दिराप्रभागवस्थितसिंहप्रतिभामुखकुहराण्यपि सुन्वरीकुर्वन्, अनुकूलेन स्वग-
न्तव्यदिशमेव गच्छता पवमानेन वायुना पुरोनाटितपटैः अग्रे धूयमानपताकैः
त्रैरिभटजीविताहरणाय शत्रुसैन्यप्राणहरणाय त्रैवस्वतं यममिव आह्वयद्भिः आकार-
यद्भिः केतुदण्डैः ध्वजैः परिमोटितः त्रोटितः गगनतटिन्या आकाशगङ्गायाः तटयो-

१. 'मन्थनपरिक्षोभित' । २. 'वल्लसित' । ३. 'गोधनं निशम्य सेनाकुम्भ-
कुल' । ४. 'सैन्यपरिवर्तन' । ५. 'जीवितहरणाय' । ६. 'केतनदण्डैः' ।
७. 'आरम्भोन्' । ८. 'घटोक्त' । इति पा० ।

विटपिबाटो वृक्षराशिर्येन तादृशो विराटः आप रणप्रयाणारम्भं युद्धयात्रोद्योगम्
आटीकत कृतवान् । उद्येसातिशयोक्तिश्चात्रालङ्कारौ ।

उस समय विराटके गोधनका गाँवकी ओर लौटनेका समय था, सभी रंगकी गाँवें थीं;
जो गाँवें लाल थीं और दौढ़ रही थीं, वे ऐसी लग रही थीं मानो कुन्क्षेत्रमें परशुराम-
निहितस्रजियनधिरमय हृद हों जिनमें निमग्न परशुरामके उच्छ्वाससे तरङ्गे उठ रही
हों; कुछ गाँवें काली थीं, वे ऐसी लगती थीं मानो मत्त गजोंने सिर रगट करके शाखायें
तोड़ टाले हों जिनके ऐसे तमालवृक्षसमूह हों, कुछ गाँवें उजली थीं वे ऐसी लगती थीं
मानो मन्दराचलमथित क्षीरसागरके बीचमें फेनराशियाँ चल रही हों, गाँवें पूँछ उठाये,
हुंकार करती हुई, घुल उढ़ाती, घनघोर षण्माशब्द करती थीं उन्हें पकटने व्यस्त मुशर्मा
का सैन्य हॉकर लिये जा रहा है यह बात सुनकर विराटने युद्धयात्राकी तैयारी की,
उनके सेनागजके गम्भीर शब्दसे भवनोंके ऊपर बनी हुई सिंहकी प्रतिमायें भी अपने
मौनव्रतको छोड़नेके लिये लाचार की जा रही हैं, अनुकूल वायु आगेकी ओर पताकाको
छेदरा रही है मानो शत्रु सैन्योंके प्राणहरण करनेके लिये यमराजको झुलावा दिया जा
रहा हो, उनके ध्वजदण्ड आकाशगङ्गाके तटोंमें उत्पन्न वृक्षोंके शाखासमुदायको मरन
कर रहे थे ॥

संख्याय यानेषु समारुत्तशकैलिस्पृशां कीचकवान्धवानाम् ।

अश्वप्रसङ्गेऽप्यभिधीयमानो गन्धर्वशब्दो गरलायते स्म ॥ ८६ ॥

संख्यायेति । संख्याय युद्धं कर्तुं यानेषु गजाश्वादिषु समारुत्तशकैलिस्पृशाम्
आरोहणकुतुकिनाम् कीचकवान्धवानाम् कीचकवंशावशेषाणाम् अश्वप्रसङ्गेऽपि अश्व-
बोधनतात्पर्येण अपि अभिधीयमानः केनचिदुच्चार्यमाणः गन्धर्वशब्दः गरलायते
स्म विषवद्भासते स्म, तानुद्देजयति स्म । युद्धाद्यमे यानमारोदुमुक्ताः कीचकवा-
न्धवाः केनापि जनेनाश्वबोधनेच्छयाऽप्युच्चार्यमाणं गन्धर्वशब्दमाकर्ण्य कीचक-
संहारपरकगन्धर्वसृष्ट्या विमनायन्तेस्म, 'वाजिवाहार्वागन्धर्व' इति घोटकार्येऽमरः '
इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ८६ ॥

युद्धमें जानेकी इच्छासे सवारोंपर आरुढ़ होनेकी उत्कण्ठा धारण करनेवाले कीचक-
वान्धवगण जमी किराँके मुँहसे घोड़ेके अर्थमें भी गन्धर्व शब्दका प्रयोग सुन लेते तो वह
शब्द उन्हें विषकी तरह मालूम पड़ता था, उस शब्दमात्रके सुननेसे वह उद्दिग्ध हो
उठते थे । गन्धर्वोंने ही कीचकका संहार किया है इस विद्वत्सके कारण किसी भी अर्थमें
प्रयुक्त होनेवाले गन्धर्व शब्द मात्रसे वह डर जाते थे, दूधका जला मछ्वा भी तो फूँक-फूँक
कर पिया करता है ॥ ८६ ॥

सभ्यैश्च सूदैश्च तुरङ्गिभिश्च गोपैश्च विज्ञापितवीर्यभूत्रः ।

दन्तानिवेन्द्रद्विरदः स पार्थान्वीरैः पुरोधाय क्रोध शत्रुम् ॥ ८७ ॥

सन्त्येजेत । सन्त्यैः समासद्भिः, सदैः पाचकैः, तुरङ्गिभिः अश्वशालाकर्मकरैः, गोपैः गोरघाडविहृतैश्च विज्ञापितवीर्यभृग्नः सूचितयलाधिक्यान् पार्थान् युधिष्ठिर-भीमनकुलसहदेवान् इन्द्रद्विरदः ऐरावतश्चतुरोदन्तानिव पुरोधाय अग्रे कृत्वा वीरः स विराटः शत्रुं सुशर्माणं श्लोष अवल्लब्धवान् । सभ्या युधिष्ठिरस्य सदा भीमस्य तुरङ्गिणो नहुलस्य गोपाश्च सहदेवस्य वीर्यप्रकर्षं विराट्पात्यात्तवन्तस्तं श्रुत्वा विराटस्तान्पार्थान्पुरोधाय सुशर्मणा सह योद्धुमभ्याययौ यथा शक्यस्य हस्ती ऐरावतः स्वैश्चतुरो दन्तान्पुरोधाय शत्रुमाक्रामति, उपमयाऽलङ्कारेणैषामजस्यत्वं वीर्यावदात्तत्वं च ध्वन्यते । सभ्यादय एवं सभ्यादीन् युधिष्ठिरादिपार्थान्प्रभुरं परि-विन्वन्तिस्म अत एव च तेषां तद्वीर्यकथने उपयुक्तपात्रत्वं बोध्यम् ॥ ८७ ॥

जब युद्धकी तैयारी हो रही थी, तब समासद् लोग जो युधिष्ठिरके साथ रहनेके कारण उनके वीर्यप्रकर्षसे परिचित थे, इसी तरह पाचक लोग जो भीमके बलकी जानकारी रखते थे, घोड़ेके रक्षक जो नकुलकी ताकतसे परिचित थे एवं गोप लोग जो सहदेवके पराक्रमके शता थे, सभी लोगोंने आकर विराटकी उन वीरोंके बलकी सूचना दी, अतः बहादुर राजा विराटने उन चारो पार्थोंको आगे करके सुशर्माको घेरा जैसे इन्द्रका हाथी ऐरावत अपने चारो दोंतोंको आगे करके शत्रुओंको घेरता है ॥ ८७ ॥

तृणकल्पमपि त्रिगर्तभूषं तमुपेक्ष्यैव तदा गवां कुलानि ।

सहदेवविलोकमात्रहर्षात्सहसा मात्स्यचमूसमीपमापुः ॥ ८८ ॥

तृणकल्पमिति । तदा सुधर्मनिरोधकाले गवां कुलानि सङ्घाः सहदेवविलोक-मात्रहर्षात् सहदेवस्य स्वपालकसुख्यस्य दर्शनमात्रप्रभवात् प्रमोदात् तृणकल्पम् अतितुच्छं आसोपयोगि घाससमं च तं युद्धोद्यतं त्रिगर्तभूषं सुशर्माणमुपेक्ष्य अना-हृत्य मात्स्यचमूसमीपम् विराट्तेनासमीपम् आपुः आगच्छन्तिस्म । तृणकल्पस्य गेन स्वपालकप्रेमप्रकर्षात्तत्समीपागमनं गवां स्वभावसिद्धम् । औपच्छन्दसिक्कं युक्तम् ॥ ८८ ॥

उस समय सुशर्मा द्वारा घेरकर रखी गई विराटकी गावोंने जब सहदेवकी देखा तब उनके दर्शनसे उत्पन्न आनन्दसे वे गावें तृणकल्प-अतितुच्छ त्रिगर्तेश्वर सुशर्माकी उपेक्ष करके दठाव मात्स्यराजा विराटकी सेनाके पास चली आईं ॥ ८८ ॥

मौर्वीकुशाङ्कितकरावथ चन्द्रपङ्की

मात्स्यत्रिगर्तवसुधाधिपयोरनीकौ ।

आध्मातशङ्खनिनदप्रणवप्रैणाद-

मायोधनाध्ययनमद्भुतमारभेताम् ॥ ८९ ॥

मैत्रेहृदेति । अथ निरोधे जाते मैत्रेः चानत्याः पुत्रं हृत्तः इति निर्दिष्टः ।
 पुत्रः कदा हन्ता ययोस्त्वौ तयोस्त्वौ, वदन्त्यौ पक्षिण्येन स्थितौ । नन्त्याभ्यामन्वे-
 तुषाविषयोः भास्यवतुषाविष्यत्स विराटस्य त्रिपञ्चमुषाविष्यत्स सुमर्त्यश्च स्त्री-
 र्वा मेने काष्ठादातां शब्दाधिकता शङ्कतां रत्नशङ्कतां निन्दकं शब्दं पुत्र आक-
 र्मादः कौकरोद्योगं यत्र तादृशं तथैवम् । आपोवनाप्ययनम् सुहृत्स्वरूपं वेदा-
 प्ययनम् आग्नेयान् आरब्धवन्तौ । वेदमवीयताः ह्रस्वश्रुत्कराः पक्षिण्येन कौकार-
 काहारपूर्वकं वेदाप्ययनं कुर्वन्ति, वदन्तौ वनयनवदता योषाः मैत्रेः स्त्रियान्तरा-
 न्तेषु कृत्वा मूर्च्छां वदाः शङ्कामितिर्यङ्कारमुच्चारयन्तौ । युद्धरूपं वेदाप्ययनमात्रं
 निरोद्धयः । समस्तवस्तुवर्गं रूपकमलङ्कारः ॥ ४९ ॥

इत्येवम् अथ अत्रापि हृत्त इत्येवम् । मैत्रेः पक्षिण्येन वदं इति नन्त्याभ्यां विराट् तथा
 त्रिपञ्चमुषा इत्येवम् । मैत्रेः पक्षिण्येन वदं इत्येवम् । अत्रापि हृत्त इत्येवम् । वेदा-
 प्ययनं प्रत्ययः ॥ ४९ ॥

मत्तयेन्द्रमन्दिरेनदानमन्त्रयुद्धम्-

स्वच्छान्दमन्त्र-गृह्यवदावदेन ।

श्वेत्तारवेण वज्रलस्य तदा रिदुगां

चिन्तं न केवलमकामि दिशो दूराणि ॥ ५० ॥

मत्तयेन्द्रे । मत्तयेन्द्रो विराटस्तन्मन्दिरे यन्मदान्तं पादमाला । तत्र यद्वज्र-
 हन्तं तानासन्नमन्त्रात् वस्य स्वच्छान्दमन्त्रं यद्वच्छान्दमन्त्रं पुत्र रहस्यं मुक्तं
 वृत्तं तस्य वदावदेन अभिषायेन—मन्त्रराजमदान्तं वदन्तेन मुक्तमिति सूच-
 यता । वज्रलस्य तदाह्वयप्राज्ञावत्सं समापयतो मैत्रेः श्वेत्तारवेण सिंहनादेन
 तदा वल्लिहृत्पुङ्गवक्रमे केवलं रिदुगां चिन्तं न न पुत्र न ककम्पि चिन्तं किन्तु
 दिशोऽपि ककम्पितं मकम्पा वाताः । अत्र रिदुमित्यस्य दिशो च ककम्पितैककि-
 याभिमिष्यन्त्यानुषङ्गयोगिद्राजलङ्कारः ॥ ५० ॥

विराट्के वरुणो मन्त्रराजं नान्द्राजं नान्द्राजं स्वच्छान्दं नान्द्राजं गृह्यवदावदेन
 मन्त्रादेनैव केवलं केवलं विराट्के (विहन्तवो मैत्रेः पक्षिण्येन वदं इति नन्त्याभ्यां विराट्
 त्रिपञ्चमुषा इत्येवम् । मैत्रेः पक्षिण्येन वदं इत्येवम् । अत्रापि हृत्त इत्येवम् । वेदा-
 प्ययनं प्रत्ययः ॥ ५० ॥

उदये समस्तस्य मैत्रिकानां लभ्येगमनिवेनवे ववस्तु ।

निर्वन्तानमन्त्रपरावेषाच्च निर्वन्तं प्राडयितुं च रक्षितुं च ॥ ५१ ॥

उदये इति । समस्तस्य उदये आरम्भे अत्र उन्नेयान् । पदद्वयगतानां मैत्रिकानां

योधवीराणाम् अस्तिवेनवः खड्गाः निजस्य नाम अस्तिधेनुरिति तस्य पदस्य अप-
राधं पश्चाद् धेनुरिति तद्वाच्यम् तदर्थं गोधनम् निखिलं समस्तं ग्राहयितुं सुशर्म-
णाऽपहारयितुं विराटेन रक्षितुञ्च वचल्युः चालन्ति स्म । युद्धे प्रारब्धे सति उभय-
पक्षाया योधाः स्वास्तिधेनुरचालयन्तत्र सुशर्मसैनिकास्तेन गा अपहारयितुं स्वान-
नीनचालयन्, वीरादस्य सैनिकाश्च विराट्द्वारा गा रक्षितुं स्वाननीनचालयन्
इत्याशयः । अस्तिधेनुपदं यद्यपि न्वतरखड्गवाचकं तथापि युद्धप्रकरणात् सत्सङ्गा-
मान्यपरतया नेयं, तत्सुतरस्त्वस्य कवेरीदशार्थाभिधाननिबन्ध एवानाचित्यमिदम-
सृजदिति बोध्यम् ॥ ९१ ॥

युद्ध प्रारम्भ होनेपर दोनों पक्षोंके सैनिक अस्तिधेनु-तलवार चालने लगे, उनकी
तलवारों से लिये चल रही थी कि अस्तिधेनु (तलवार) अपना नामपद अस्तिधेनुपद
उसका उत्तरार्ध धेनु-उसका अर्थ गोधन इसे इगवाना-छिनवाना तथा रगवाना चाहती
थी । विराट्की सेनाकी तलवार गायोंकी बचानेके लिये और सुशर्माकी सेनाकी तलवार
गायोंका हनन करवानेके लिये चल रही थी ॥ ९१ ॥

तावदम्बरपथादभिगन्तुस्तामनीकर्यरणीं शमनस्य ।

कासरादहरवीशतुरंगः कांदिशीक इव दूरमयासीत् ॥ ९२ ॥

तावदिति । तावत् तस्मिन्नेव काले अम्बरपथात् आकाशमार्गात् तान् अनीक-
धरणीम् युद्धभूमिम् अभिगन्तुः आगच्छतः शमनस्य यमराजस्य कासरात् वाहन-
भूतान्महिषाद् कांदिशीकः मयद्रुत इव अहरवीशस्य दिनाधिपस्य सूर्यस्य तुरङ्गः
अश्वः दूरमयासीत् सूर्योऽस्तं गत इत्यर्थः । अश्वमहिषयोर्विरोधः शाश्वतिकः ।
तस्मिन्स्तमये व्योममार्गमवलम्ब्य विराट्सुशर्मणोर्युद्धभूमिमागच्छतो यमराजस्य
महिषमालोक्य भीत इव सूर्यस्याश्वो द्रुतं दूरमपसरति, सूर्योऽस्तंगत इत्यभिप्रायः ॥

तस समय—इव इधर लड़ाई जमा थी—तमी अम्बरमार्गसे विराट तथा सुशर्माकी
युद्धभूमिमें आए । हुए यमराजके महिषको देखकर भड़का हुआ—भयसे बबहावा हुआ—सा
सूर्यका अश्व भयसे दूर भाग खड़ा हुआ, सूर्य अस्तंगत हो गये ॥ ९२ ॥

पाटलीकृतपयोधरपङ्क्तिः प्रादुरास शनकैरथ सन्ध्या ।

वासरस्य रजनेरपि सीन्मोर्मध्यभागकुलुविन्दशिलेव ॥ ९३ ॥

पाटलीति । अथ सूर्योऽस्तंगते सति पाटलीकृता श्वेतरक्ततां गमिता पयोधर-
पङ्क्तिर्मेघमाला यथा सा तादृशी सन्ध्या वासरावसानवेला वासरस्य दिनस्य रजनेः
राश्या अपि सीन्मोः अवधयोः मध्यभागे कुलुविन्दशिलापद्मनरागद्वयस्थिता
प्रादुरास प्रकटीभवन् । सन्ध्या प्रादुरभूत्, तथा मेघमण्डलं श्वेतरक्तीकृतम्, सा
दिननिशयोः सीमस्थले स्थापिता पद्मरागरचिता शिलेव प्रतीयते स्म । द्वयोर्दश-

योर्विभागसोमनि शिला स्याप्यत इति प्रसिद्धिः, दिनरान्योर्विभागकाले सन्ध्यं
शिलाभावं गतेति भावः ॥ ९३ ॥

इसके बाद सूर्यास्त हो जाने पर मेघमण्डलको श्वेतरक्त बनायी हुई सन्ध्या चारों-चारों
प्रकट हुई वह देखो लगती थी मानो दिन और रात्रिको सीमापर स्थापित की गई पधराग
की शिला हो । दो भागोंको सोमा निश्चित करनेके लिये शिला गाढ़ दी जाती है ॥ ९३ ॥

संध्या वमौ सा समरे भटौघो विम्बं विभिन्नादिति भीतिभारात् ।

विवस्वता विद्रवता विसृष्टा नभःस्थले दीप्तिरिवाभिदेया ॥ ९४ ॥

मन्थेति । सा एवं प्रकटीभूता सन्ध्या दिनावसानवेला समरे युद्धे भटौघः
त्रियमाणो वीरगणः (स्वर्गप्रयाणकाले) विम्बं मदीयं मण्डलं विभिन्नात् भेदयेत्
इति भीतिभारात् भयातिशयात् विद्रवता कातरीभूतेन विवस्वता सूर्येण नभः-
स्थले आकाशदेशे विसृष्टा त्यक्ता अग्निदेया अग्नये निशि प्रदातव्या दीप्तिः आत्म-
प्रभा इव वमौ शुशुभे । अयमेतदभिप्रायः—‘युद्धे मृता वीराः सूर्यमण्डलं भित्त्वा
स्वर्गं यान्ति’ इति शास्त्रप्रसिद्धया त्रियमाणा जमी वीरा मम विम्बं भिन्नयुरिति
भीतेन सूर्येण पलायमानेन सता अग्नये दातुं नीयमाना स्वप्रभा आकाशे त्यक्ता,
नेव सा सन्ध्या वमौ इति । युद्धे हतानां सूर्यमण्डलभेदकत्वमुक्तं महाभारते
यथा—‘द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलमेदिनौ । परित्राड् योगयुक्श्च रणे चाभि-
मुखो हतः’ इति । सूर्यप्रभायाश्च गत्या बह्निगतत्वं प्रसिद्धं शास्त्रेषु ॥ ९४ ॥

इस प्रकार प्रकट हुई मन्ध्या—रानी लगती थी मानो नूर्य अशिको नीपनेके लिए जित
प्रभाको लिये जा रहे थे वैसे वनने आकाशमें छोड़ दिया हो, और खुद इस भयसे—कि
कहीं युद्धमें मरनेवाले वीरगण इनारे मण्डलका भेदन न कर दें, कहीं दूर चले गये—माग
नदे हुए हों ॥ ९४ ॥

नभःपयोधेर्नवविद्रुमश्रीः क्रमेण संध्या कशिशानमप ।

उद्यत्प्रकोपैरुभयैरनीकैर्विभज्य नीतेव विलोचनानि ॥ ९५ ॥

नभःपयोधेरिति । नभःपयोधेः आकाशरूपस्य सागरस्य नवविद्रुमश्रीः प्रत्यग्र-
प्रवालसदृशी सन्ध्या—उद्यत् प्रकोपैः युद्धविघ्नकारिण्यां सन्ध्यायां जातक्रोधैः युद्धे
वा परप्रहारेण जातक्रोधैः उभयैः पक्षद्वयगतैः अनीकैः विभज्य समविभागं कृत्वा
लोचनानि स्वस्वनयनानि नीता प्रापिता इव कशिशानम् क्षाप प्राप्तवती समाप्तिं
गतेत्यर्थः । आकाशसागरस्य प्रत्यग्रप्रभा सा सन्ध्या कृपितदंष्ट्रद्वयसैनिकैः मम
विभज्य निजानि नयनानि गमितेव समाप्तिभञ्जितेत्याशयः । रूपक्रोद्येक्षयोः
संकरः ॥ ९५ ॥

आकाशरूप सागरके नवीन प्रवाल (मंगा) की तरह प्रतीत होनेवाली सन्ध्या कमलः क्षीण पड़ने लगी, समाप्त होने लगी, ऐसा मालूम पड़ता था मानो परप्रहारसे अन्योन्य कुपित अथवा सन्ध्या द्वारा युद्धमें विघ्न पड़नेसे सन्ध्यापर कुपित दोनों दृष्टके सैनिकोंने उस सन्ध्याको अपनी आँखोंमें रख लिया हो । सैनिकोंको आँखोंमें जो लाली थी मानो वह सन्ध्याकी ही लाली हो जिसे उन्होंने अपनी अपनी आँखोंमें रख लिया था ॥

ध्वजिनीजनितं रजोऽन्धकारं त्वरितं बान्धवकौतुकातिरेकात् ।

परिरब्धुमिवान्धकारसंघः परमार्थो रणचत्वरं जगाहे ॥ ६६ ॥

ध्वजिनीति । ध्वजिनीभ्याम् उभयोरपि पक्षयोः सेनाभ्यां जनितम् राजतुरगादिपक्षोत्थं रजः तदेव अन्धकारं ध्वान्तं बान्धवकौतुकातिरेकात् बन्धुरवक्रतोत्कण्ठातिशयात् परिरब्धुम् आलिङ्गितुम् इव परमार्थः वास्तविकः रात्रिकृतः अन्धकारसंघः तमोराशिः त्वरितम् आशु रणचत्वरं युद्धादयम् जगाहे प्रविवेश । सेनोत्थापितरजोऽन्धकाररूप साजात्यकृतं धान्ववं हृष्टा तदालिङ्गनेत्कण्ठापरवदा इव तपोभरस्तद्युद्धक्षेत्रं प्रविवेशेति भावः । आलिङ्गितुमिवेति हेतूप्रेक्षा ॥ ९६ ॥

दोनों पक्षोंकी सेनाओं द्वारा जो बून्द उड़ाई जा गयी थी, तत्स्वरूप अन्धकारको धान्वबलिष्ठनविषयक उत्कण्ठासे आलिङ्गित करनेके लिये वास्तविक अन्धकारने उस युद्धक्षेत्रमें प्रवेश किया । वहाँ पर जो अन्धकार फैला हुआ था, वह अन्धकारत्वसाजात्य से रात्रिकृत अन्धकारका बन्धु होगा, उसे देखकर उत्कण्ठातिशयसे उसका आलिङ्गन-सा करनेके लिये वास्तविक रात्रिकृत अन्धकारने उस युद्धक्षेत्रमें प्रवेश किया ॥ ९६ ॥

संकोच्य पक्षानेकेषु संविशास्त्वपि पत्रिषु ।

विस्तार्य पक्षानपरं विचेरुस्तत्र पत्रिणः ॥ ६७ ॥

संकोच्येति । तत्र रात्रिकृतान्धकारे एकेषु कतिपयेषु पत्रिषु पक्षिषु पक्षान् स्वीयपक्षतीः सङ्कोच्य मुकुलीकृत्य बाणावपातभयात् संविशासु कुलायं प्रविशासु मरस्त्वपि अपरे पत्रिणः बाणाः पक्षान् पुङ्खभागान् विस्तार्य विततीकृत्य वेहः प्रचरन्ति स्म, अन्ये गृध्रादिपक्षिणः शवमांसाभिलाषेण मंचेरुरिति वा । विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ९७ ॥

उस रात्रिकृत अन्धकारमें जब कुछ पक्षी अनेक पक्षोंको समेत्कर बाणपातभयसे वांस्तव्यमें छिपने जा रहे थे, उसी समय कुछ पक्षवाले बाण अपने पक्ष पक्षारे शपर-उधर चल रहे थे, अथवा कुछ शवमांसाभिलाषी पक्षी शपर उधर उड़ रहे थे ॥ ९७ ॥

शरवर्षभयेन तत्र युद्धे सकले कङ्ककुले गतंऽपि दूरम् ।

प्रमदं दधदं एव कङ्कः परिवभ्राम समीमपक्षपातः ॥ ६८ ॥

शरवर्षेति । तत्र युद्धे शरवर्षभयेन बाणावपातभीत्या सकले समस्ते कङ्ककुले गृध्रसमूहे दूरं गते पलायिते अपि सति प्रमदं हर्षं दधन् धारयन् प्रमदं रणोत्साहं

च धारयन् समीपपक्षपातः भयङ्कररूपेण पक्षं पातयन् भीमकृतपक्षपातसहितश्च
भीमेन स्वसाक्षिण्यादिना साहायकं प्रापितश्च सन् एक एव कक्षो गृध्रः युधि-
ष्ठिरश्च परिवभ्राम सर्वतः सञ्चचार । तत्र युद्धक्षेत्रे सर्वेष्वपि कक्षेषु वाणावपात-
भयात् सुदूरं पलायितेषु सन्तु महता पक्षपातध्वनिना युतः कोऽपि साहसी गृध्र-
भेदः सर्वतः सञ्चचार, भीमेन कृतसाहायकश्च कक्षापरनामा युधिष्ठिरः सर्वतो
रणोत्साहं धारयन् अमतिस्मेति भावः । विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ९८ ॥

उक्त युद्ध क्षेत्रमें जब सारे गृध्र वागवर्षाके नष्टसे दूर भाग गये थे तब भी मयानक
पक्ष फटफटाता हुआ कोई साहसी गृध्र वहाँपर चारो ओर घूम रहा था, उसे बढ़ी खुशी
हो रही थी, अथवा भीमकी सहायतासे निर्भय होकर रणोत्साहसम्पन्न बन युधिष्ठिर-
रूप का दूध शर-वधर विचर रहे थे ॥ ९८ ॥

अन्योन्यपट्टिशविषट्मभयैः स्फुल्लिङ्गैराजिस्थले तिमिरकर्दमभाजि योधाः ।
आगामिनीषु समितिष्वधिकं विधातुमासन्प्रतापनयबीजमिवावपन्तः ॥९९॥

अन्योन्येति । योधाः उभयपक्षभट्टाः अन्योन्यस्य पट्टिशेभ्यः खड्गविशेषेभ्यः विष-
ट्टेन परस्परसंवर्षेण भवः उत्पत्तिर्येषां तैस्तथोक्तैः परस्परपट्टिशसदृशजन्मभिः स्फुल्लिङ्गैः
अग्निकणैः आगामिनीषु भाविनीषु समितिषु युद्धेषु अधिकम् विधातुम् उपचयं
सम्पादयितुम् तिमिरकर्दमभाजि अन्वकाररूपकर्दमशालिनि आजि क्षेत्रे युद्धरूपे
क्षेत्रं प्रतापस्य नवं बीजमावपन्त इव आसन् । कुर्यादला यथाऽधिकमनमुत्पाद-
यितुं कर्दमीकृतक्षेत्रे शीघ्रादिवीजं वपन्ति तद्वत् योधाः प्रतापरूपमधिकमज्ञमवाप्तुं
तिमिरकर्दनोपपन्ने युद्धक्षेत्रे परस्परपट्टिशप्रहारभयैः स्फुल्लिङ्गैः प्रतापबीजं वपन्त
इवावभासन्तैस्मेत्यर्थः । साङ्गं परस्परितरूपकमलङ्कारः ॥ ९९ ॥

दोनों पक्षोंके योद्धागण होनेवाले युद्धमें अधिक प्रताप पानेकी आशामें परस्पर
पट्टिशसंवर्षसे उत्पन्न अग्निकणों द्वारा अन्वकारमय युद्धक्षेत्रमें मानो प्रतापके बीज
बाल रहे थे, जैसे छपक अधिक अन्न पानेकी आशामें बीजबमय खेतमें अन्नके बीज टाल
करते हैं ॥ ९९ ॥

नलिनीशविम्बपथचारमलध्वा नभसि भ्रमत्सु नववीरसुरेषु ।

करपल्लवौ परिनिपीड्य मृगादयः कलहाय नक्तमशपन्त सुराणाम् ॥१००॥

नलिनीशेति । नववीरसुरेषु ये वीरा युद्धे मृत्वा सद्य एव देवभावं गतास्तेषु नलि-
नीशविम्बं सूर्यमण्डलं तत्पथचारं तेन मार्गेण सञ्चरणं सूर्यमण्डलं भिन्नोपरिगम-
नम् अलध्वा रात्रौ सूर्यस्यासत्वेन सूर्यमण्डलपथचारमप्राप्य नभसि आकाशे
भ्रमत्सु सत्सु सुराणां मृगादयः देवल्लनाः (तेषां नवसुराणां प्रतीक्षणपराः) कर-

पञ्चवौ पञ्चवतुष्यौ निजौ पाणी परिनिपीडय कोपेन संसृज्य कलहाय वाक्कलहं कर्तुं नक्तम् रात्रिम् (सूर्यस्य समागमने विलम्बमादधानाम्) अशपन्त पशुपवाक्यैः अस्मन्नववरलामे विघ्नमातन्वती पापिनी त्वं किमिति विलम्बसे इत्यादिरूपैः अभर्त्सयन् ॥ १०० ॥

युद्धमें मरण प्राप्त करके अभी-अभी देवत्वको प्राप्त हुए देवगण-नये देवगण रात्रिमें सूर्य के नहीं होनेके कारण सूर्यमण्डलमार्गसे सञ्चार नहीं पाकर जब आकाशमें टहल रहे थे—सूर्योदयकी प्रतीक्षामें आकाशमें भ्रमण कर रहे थे उस समय अपने पछवोपम करोड़ों मलती हुई देवललनार्थे वाक्कलह करनेके लिये रात को कोस रही थीं—अमागो यह कब खतम होगी कि हमें नये वर मिलेंगे—इत्यादि कठोर बातें कह रही थीं ॥ १०० ॥

राज हैमी रथकेतुराजी रज्यत्पटा रक्तकणैः प्रकीर्णैः ।

आकर्ण्य युद्धाद्भुतमर्धमार्गाद्द्रष्टुं निवृत्ता चरमेव संध्या ॥ १०१ ॥

रराजेति । प्रकीर्णैः ऊर्ध्वमुत्क्षिप्तैः रक्तकणैः युष्यमानजनदेहनिर्गतरुधिरत्रिन्दुभिः रज्यत्पटा अरुणायमानपताकावच्छा हैमी स्वर्णनिर्मिता रथकेतुराजिः स्यन्दनध्वजा-वलिः युद्धाद्भुतम् आक्षयं युद्धम् आकर्ण्य श्रुत्वा अर्धमार्गात् निवृत्ता द्रष्टुं प्रत्या-वृत्ता चरमा सायन्तनीसन्ध्या इव रराज प्रकाशते स्म । उपरिचिह्नै रक्तकणै रज्य-त्पटा हैमी ध्वजदण्डपरम्पराभीषणं युद्धं भवदाकर्ण्य तद्दर्शनाय मध्येमार्गात्परा-वृत्ता सायंसन्ध्येव धमास ह्रयाशयः । उत्प्रेक्षा स्वरूपगता ॥ १०१ ॥

घायल होनेवाले योद्धाओंकी देहसे ऊपरकी ओर उड़नेवाली रक्तविन्दुओंसे लाल हो रहे हैं पताकावलि जिनके ऐसे बड़े स्वर्णनिर्मित रथपरके ध्वजदण्ड ऐसे प्रतीत हो रहे थे, मानो अद्भुतयुद्धका होना सुनकर देखनेके लिये आधे रास्तेसे लौटकर आई हुई सायंसन्ध्या हो ॥ १०१ ॥

तत्र तावदरिशरैर्निकृत्तमत्तगजैः सप्तिरथिपत्तिकुलनवरक्तसिक्कं रणच-त्वरमनुभूय भूयसा रोपेण संवर्तसमवर्तिसममूर्तिर्हृदि नर्तितधूर्तधार्वराष्ट्र-शासनवार्त्तैर्गैर्तैः कैर्धर्त इव मत्स्यचक्रवर्तिनमाहतुं मुहूर्तादुपावर्तत ॥

तत्र तावदिति । तत्र युद्धे तावत् तस्मिन् समये अरिशरैः शत्रुप्रहर्तैः बाणैः कृत्तानां क्षण्डितानां मत्तगजानां मदमत्तकरिणां सप्तीनाम् अश्वानाम् रथिनां रथा-रोहिणां पत्तीनां पायुचारिसैनिकानां च कुलस्य समुदायस्य नवैः तत्कालप्रवाहिभिः रक्तैः सिक्कम् आर्द्रं रणचत्वरम् युद्धाङ्गणम् अनुभूय साक्षात्कृत्य भूयसा रोपेण महता क्रोपेण संवर्तं प्रलयकाले यः समवर्त्तौ यमराजस्तस्य मूर्तिरिव मूर्तिर्यस्य स तथोक्तः प्रलयकालयमसमभीषणरूपधरः हृदि मनसि नर्तिता स्मृता धूर्तस्य वज्र-

कस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्योधनस्य शासनवार्ता आज्ञावाक्यं यस्य तथोक्तः चेतसा
दुर्योधनादेशं परामृशन् त्रैगर्तः त्रिगर्तदेशस्वामी कैवर्तः धीश्वर इव मरस्यधक्वर्तिनं
मत्स्यदेशाधिपं विराटं मत्स्यध्रेष्ठं च आहर्तुं बन्धुम् उपावर्तत समीपमायातः ।
तत्र युद्धे हनानां गजाश्वरथिपत्तीनां शोगितैराज्ञां समरमुवं विलोक्य कोपेन यम-
समीपगणरूपधरः स्वान्ते दुर्योधनादेशं परामृशन्सुशर्मा विराटं बन्धुं तत्समीपं
चलितो यथा धीश्वरो महामत्स्यं बन्धुं तत्समीपं गच्छतीत्यर्थः । उपमावृत्त्यनुग्रास-
श्चाटङ्कारौ । 'समवर्त्तौ परेतराट्' इत्यमरः ॥

युद्धमें उस समय शत्रुओंके बाणों द्वारा कटे हुए हाथी, घोड़े, रथाल्ट, पैदल सैनिकों
के समुदायके स्त्र्यःश्रित रक्तसे पटे हुए मनरक्षेत्रको देखकर भयङ्कर क्रोधके कारण प्रलय
काण्टिक यमराष्ट्रके समान भीषणरूप धारण करनेवाला सुशर्मानाम त्रिगर्तदेशाधीश्वर
हृदयमें वज्रक दुर्योधनकी आज्ञाकी दुहराना हुआ मत्स्यदेशाधीश्वर विराट्को बांधनेके
लिये उनके पास चला, जिस प्रकार महामत्स्यकी बांधनेके लिये मत्स्याह उस मत्स्यराजके
पास जाता है ॥

मानिनामचरयोऽथ सुशर्मा मध्यवर्तिनमनीकपयोधैः ।

संमुखो ऋटिति बन्धमनैषीत्स ज्यया रिपुमपत्रपया च ॥ १०२ ॥

मानिनामिति । अथ विराट्समीपगमनानन्तरं मानिनाम् अभिमानशालिनाम्
अचरमः प्रथमो मुरयः सुशर्मा नाम त्रिगर्तेश्वरः अनौकपयोधैः सैन्यसागरस्य मध्य-
वर्तिनम् रिपुं शत्रुभूतं विराटम् सम्मुखः तदग्रवर्त्तौ सन् इदिति त्वरया ज्यया
धनुर्गुणेन बन्धमनैषीत् बन्ध, अपत्रपया लज्जया च बन्धम् अनैषीत् अभिमान-
महेनातिलज्जितमकार्षीत् इत्यर्थः । स्वागतावृत्तम् ॥ १०२ ॥

विराट्के समीप जाकर अभिमानियोंमें अग्रगण्य उस सुशर्माने सैन्य-सागरके बीचमें
अवस्थित रिपु विराट्के सम्मुख जाकर अपने धनुषकी डोरीसे उन्हें बांध लिया, और
जहाँ समय लज्जासे भी उन्हें बद्ध कर दिया-बंध जानेसे उनकी मानमङ्गके कारण दहों
लज्जा भी हुई ॥ १०२ ॥

भूपे परामवपदे युधि धर्मसूनो-

भ्रूवक्षिकम्पकलिकामवतंसयन्तः ।

मध्नन्वलानि रिपवे मरुतः कुमारो

मात्स्यं विमुच्य विततार दशां तदीयाम् ॥ १०३ ॥

भूपे इति । भूपे विराटे युधि युद्धे परामवपदे सुसमंभूतबन्धनरूपापमानपात्रे
सति धर्मसूनोः धर्मात्मकस्य युधिष्ठिरस्य भ्रूवक्षिकम्पः शिरःकम्पेन आज्ञाप्रदानं
स एव कलिकामुष्णमुद्गं ताम् अवतंसयन् शिरोमूष्णीकृत्वा युधिष्ठिरेण शिरः-

कम्पनद्वारादचामाज्ञां शिरसा विभ्राणः बलानि शत्रुसैन्यानि मप्यन् मर्दयन् सः प्रसिद्धबाहुवीर्यः मत्तः कुमारो वायुसुतो भीमः मात्स्यं विराटं विमुच्य (अन्तर्मावि-
त्तप्यर्योऽत्र मुचिः) मोचयित्वा (सुशर्मकृतवन्धनान्मुक्तं कृत्वा रिपवे शत्रवे सुशर्मणे
वदीयाम् विराटसन्धन्विनीं चद्रसारूपां दशां स्थितिं विततार ददौ, विराटं बन्ध-
नान्मोचयित्वा सुशर्माणं ववन्वेति भावः । अत्र भ्रूवल्लिकण्ये रूप्यमाणायाः
कलिकाया अवतंसनक्रियोपयोगात्परिणामाञ्जहारः । स्पष्टमन्यत् ॥ १०३ ॥

विराट्के सुशर्मा द्वारा बाँध लिये जानेपर धनुष्यको शिरःकम्पन द्वारा दी गई
आशारूप फूटनालको शिरसे उठाये उस भीमने शत्रुसैन्यका मर्दन करके विराट्को बन्धन-
मुक्त कर दिया, और विराट्की जो बद्धादशा थी वह सुशर्माको दे दी, अर्थात् विराट्को
बन्धनमुक्त करके सुशर्माको बाँध लिया ॥ १०३ ॥

विराटसैन्येषु भिवत्सु युद्धे त्रिगर्तनेतुर्दृढबन्धनाय ।

कोदण्डयुक्तो गुण एव तत्र कर्ता च जज्ञे करणं च जज्ञे ॥ १०४ ॥

विराटं । विराटसैन्येषु युधि युद्धे भिवत्सु निर्विकारभावेनावलोक्यत्सु सत्सु
त्रिगर्तनेतुः त्रिगर्ताधीश्वरस्य सुशर्मणः दृढबन्धनाय संयमनाय कोदण्डयुक्तः धनु-
र्धरः गुणः सूदः एव कर्ता जज्ञे अभूत्, कोदण्डयुक्तः धनुष्यारोपितः गुणः ज्या
एव च करणं साधनं जज्ञे जातः । भीमो धनुष्यया सुशर्माणं ववन्व, सर्वे चान्ये
सैनिका असमर्थतया केवलमपश्यद्वित्याशयः । कोदण्डयुक्तो धनुर्धरो गुणः सूदः
(भीमः) सुशर्मबन्धनक्रियायाः कर्ता, कोदण्डयुक्तो धनुषि स्थितो गुणो ज्या
च करणं बन्धनसाधनमभूदिति स्पष्टार्थः । 'सूदा औदनिका गुणाः' इति पाचक-
पर्यायेष्वमरः ॥ १०४ ॥

युद्धमें विराट्की सेना अक्रियवनी सिर्फ देखती रही, सुशर्माके बाँध जानेमें उसने
कुछ हिंसा नहीं ली, उस सुशर्माके बाँधनेमें तो धनुर्धर पाचक (कोदण्डयुक्त गुण)
भीम कर्ता बना, और (कोदण्डयुक्त गुण) धनुषपर चढ़ी प्रत्यक्षा करण—बन्धनक्रिया
साधन बनी ॥ १०४ ॥

तस्यां निशायां तु तमःकदम्बकं निमीलनोन्मीलनयोर्दशां यथा ।

युद्धं तयोर्मात्स्यसुशर्मणोस्तथा समानरूपं फलमेव सन्ददौ ॥ १०५ ॥

वत्साभिति । तस्यां युद्धेन संगतायां निशायां तमःकदम्बकम् अन्धकारराशिः
यथा देन प्रकारेण दशां छोकलोचनानां निमीलनोन्मीलनयोः पिधानप्रसारणादयोः
समानरूपं तुल्यं फलं दर्शनाभावरूपम् सन्ददौ दत्तवत्, तथैव युद्धं संग्रामः
मात्स्यसुशर्मणोः विराटाय सुशर्मणे च समानरूपं तुल्यं बन्धनात्मकं फलं सन्ददौ
दत्तवत् । अयमर्थः—युद्धे प्रवृत्ते तस्यां रात्रौ नेत्रे पिहिते प्रसारिते च दर्शनाभाव-

रूपं तुल्यं फलमजायत यथा तथा युद्धेऽपि विराटसुशर्माणोस्तुल्यमेव बन्धनात्मकं फलमजायतेति ॥ १०५ ॥

उस युद्धकी रातमें अन्धकारने जिस प्रकार आँखोंके खुलने और बन्द होने, दोनों स्थितिमें समान फल (कुछ नहीं सूक्ष्मा-दर्शनाभाव) दिया उसी तरह उस युद्धने भी विराट तथा सुशर्मा दोनोंको बंधनरूप समान फल दिया ॥ १०५ ॥

विमानितो वायुभुवा विराटतो विमोचितो धर्मभुवा दयालुना ।

तया रजन्येव स सामिशेषया समं ध्वजिन्या निरगाद्यथागतम् ॥ १०६ ॥

विमानित इति । वायुभुवा वातपुत्रेण भीमेन विमानितः बध्नेनापमानितः, दयालुना परदुःखप्रहाणेच्छाशीलेन च धर्मभुवा युधिष्ठिरेण विराटतो विराटमनुनीय विमोचितः मुक्तबन्धनः कृतः सः सुशर्मा सामिशेषया अर्धावशिष्टया ध्वजिन्या स्वीयसेनया समं तया सामिशेषया अर्धावशिष्टया रजन्या समम् इव यथागतं निरगात् येन पथाऽऽयातस्तेनैव पथा प्रत्यावृत्त इत्यर्थः । भीमेन बद्धोऽसौ सुशर्मा दयापरवशेन युधिष्ठिरेण विराटमनुनीय मोचितस्तदनन्तरमसौ सुशर्मा अर्धावशिष्टया स्वयेनया सह यथागतं निवृत्तः, तथाऽर्धावशिष्टा सा रात्रिरपि गतेत्याशयः ॥

भीमके द्वारा बन्धनमें डालकर अपमानित सुशर्मा दयालु युधिष्ठिरके द्वारा विराटको कह सुनकर बन्धनसे छुड़ा दिया गया, और मुक्तबन्धन होनेपर वह अपनी-अर्धावशिष्ट उस रात्रिकी तरह अर्धावशिष्ट सेनाके साथ जिस तरहसे आया था उसी तरहसे वापस लौट गया ॥ १०६ ॥

व्याकृतशीर्षकरको विमलास्थिदन्तो

रक्तहृदांशुकधरो रथकेतुदण्डः ।

सेनाक्षयाद्धृतशमः स्वयमाजिरङ्गः

कङ्कादिवाप चरमाश्रमसंप्रदायम् ॥ १०७ ॥

व्याकृतेति । व्याकृतं क्षिप्तं शिरः सैन्यमस्तकमेव करकः कमण्डलुर्यस्य तादृशः, विमलानि स्वच्छानि यत्र तत्र प्रसृतानि अस्थीन्येव दन्ता यस्य तथोक्तः, रक्तहृदाः शोणितसरांसि एव अंशुकानि कापायवस्त्राणि तेषां धरः धर्ता, रथकेतुः स्पन्दध्वज एव दण्डः संन्यासयष्टिः यस्य स तथोक्तः, सेनाक्षयाद् बहुसैन्यमरणदर्शनात् घृतशमः युद्धोपरमं वैराग्यं च धारयन्, आजिरङ्गः समरदेशः स्वयम् अपि कङ्कात् संन्यासिनो युधिष्ठिरात् चरमाश्रमसंप्रदायम् संन्यासाश्रमदीप्तान् प्राप्त इव प्राप्तवानिव । युद्धदेशो युधिष्ठिरसंन्यासिनः सकाशात् संन्यासमिव गृहीतवान्, अन्योऽपि गृहीतसंन्यासः कमण्डलुरवेतदन्तकापायवस्त्रदण्डशमादीनि संन्यासोप-

करणानि धारयति, युद्धदेशे सैन्यानां छिन्नं शिरः कमण्डलुः, अस्थीनि खेता दन्ताः, रक्तदाः काषायवासांसि, रथश्वजो दण्डः, सेनास्यजन्मा युद्धोपरमो वैराग्यम्, एवं सन्न्यासोपकरणानि संमृतानि बोध्यानि । सन्न्यासदीक्षां प्राप्तवानि-वेत्युद्येक्षा सावयवकङ्कटरूपणेन संकीर्यते ॥ १०७ ॥

सैनिकोंके कटे सिर कमण्डलु, स्वच्छ हड्डियाँ स्वच्छ दन्त, शोणितके षट् काषायवस्त्र, रथके ध्वज दण्ड, सेनाके क्षयसे युद्धविरामरूप वैराग्य धारण करके स्वनं युद्धदेशने भी मानों युधिष्ठिररूप सन्न्यासीसे सन्न्यास आश्रमकी दीक्षा ले ली । जो सन्न्यास लेता है उसे कमण्डलु, शुक्लदन्त, काषायवस्त्र, दण्ड इत्यादि वैराग्यरूप सामग्री अपेक्षित होती है, युद्धदेशमें यह सभी एकत्र हैं, मानो इस युद्धदेशने सन्न्यास ले लिया हो, युधिष्ठिररूप सन्न्यासी गुरु भी उपस्थित थे ही इस प्रकार दीक्षा पूर्ण हुई ॥ १०७ ॥

तदनु 'मुहुर्मुहुर्वल्लमेव केवलमवलोकमाना बलशासनदिशायामो-जायमानेन चन्द्रमसा प्रसूताभिर्मदसहितकरिघटाविषाणाङ्गणप्रतिफलन-शतगुणितधवल्लिमवीचिभिर्मरीचिभिर्दलितरणविमर्ददुर्दशा विराट्स्य च-मूरपि प्रतिनिवर्तनदृष्यमाणगोधनवेगप्रसूतक्षीरधारापातशीतलितसिकता-यां पदव्यां पद्मपङ्क्तिं' निलीनेन समरभूरंगुभारेण नैन्यननिमीलनशिल्प-कल्पितबहुसाहाय्यमुद्रया निद्रया तां यामिनीं पश्चार्धसीमानं प्रत्यवीवहत् ॥

इत्यनन्तमट्टकविकृतौ चम्पूभारते षष्ठः स्तवकः ।

तदन्विति । तदनु परिपन्थिसेनागमनानन्तरम् मुहुर्मुहुः वारंवारम् बल्लं विराटगृहे तदाह्वया प्रसिद्धं भीममेव केवलम् अवलोकमाना वीचमाणा बलशा-सनस्य इन्द्रस्य दिशायां पूर्वस्याम् ओजायमानेन प्रकाशमानेन चन्द्रमसा शक्तिना प्रसूताभिः जनिताभिः, मदसहितानां मत्तानां करिणां गजानां या घटा श्रेणी तस्या विषाणाङ्गणे दन्तचत्वरे प्रतिफलनेन प्रतिबिम्बनेन शतगुणिता शतगुणी-कृता धवल्लिमवीचिः स्वच्छताप्रवाहो यासां तादृशीभिः, (चन्द्रमरीचयो हस्ति-दन्तपरम्पराप्रतिबिम्बिताः सत्यः शतगुणितां शोभां धारयन्तीति) मरीचिभिः किण्वैः (चान्द्रीभिः कलाभिः) दलितरणविमर्ददुर्दशा उपशमितयुद्धश्रमा विरा-ट्स्य चमूः सेना अपि प्रतिनिवर्तने सुशर्मकृतावरोधात् प्रत्यावर्तनकाले हृष्यमा-

१. 'मुहुर्तं मुहुर्विलं बल्लमेव' । २. 'अवलोकमानावलमाना' । ३. 'प्रसूते-मंदकरिघटाविषाणाङ्गणप्रति' । ४. 'विमर्दमट्टश्रमदुर्दशा' । ५. 'निवर्तनवेगहृष्य-मानगोबनपयःप्रसवणधारा' । ६. 'निमीलनेन' । ७. 'लोचनयोर्निमीलन' । ८. 'पश्चार्धसीमा'; 'पश्चात्यसीमानमत्यवीवहत्' । इति पा० ।

णात् प्रसन्नात् गोधनात् गवां समूहात् वेगेन प्रस्रुतैः चरितैः क्षीरधारापातैः पय-
प्रवाहैः शीतलिताः शैत्यं प्रापिताः सिक्ताः मृत्कणाः यस्यां तयोक्तायां पदभ्यां
मार्गे पद्मपङ्क्तिनिलीनेन नेत्रपुटलोमराशिस्थितेन समरभूरेणभारेण युद्धक्षेत्रजो-
राशिना नयननिमीलनशिल्पे नेत्रपिधानकर्मणि कक्षितबहुसाहाय्यमुद्रया कृत-
बहुसहायतया निद्रया तां यामिनीं रात्रिं पश्चार्धस्मीमानं चरमावधिं प्रत्यवीवहत्
समापयामास । सा सेना विराट्स्य गतासु सुदर्शनसेनासु बललं विलोकमाना जाते
चन्द्रोदये मत्तगजदन्तप्रतिविम्बनशतगुणितामिश्रचन्द्रिकाभिः क्षपितयुद्धधमा सती
बन्धनमुक्ततया प्रसन्नानां गवां स्वतः क्षरितया क्षीरधारया शीतलीभूतबालुकायां
पदभ्यां शयाना रेणुभारेण पद्मस्थितेन स्वतो निमीलितनेत्रा तां निशामत्यबाहय-
दिति भावः ॥

सुदर्शनाकी सेनाके चले जानेपर केवल मीनकी ओर देखती हुई, प्राची दिशामें उदित
होनेवाले चन्द्रमाके द्वारा प्रकाशित तथा मतवाले हाथियोंके दाँतोंपर प्रतिफलित होनेके
कारण शतगुणित होनेवाली चन्द्रिका जिनका युद्धधम शान्त कर दिया गया है ऐसी
विराट्की वह सेना, बन्धनसे छूटनेपर प्रसन्न हुई गायोंकी स्वतःप्रवृत्त दुग्धधारके गिरनेसे
शीतल हो गई है बालुका राशि जहाँकी ऐसी वस् राहपर ही बरुनीपर पड़ी युद्धक्षेत्र-
धूलिके कारण आँखके बन्द होनेमें सहायता पहुँचानेवाली निद्रासे वस् रातको पश्चिम
सीमापर-समाप्तिपर पहुँचा दिया । अर्थात् विराट्की सेना मार्गमें ही सो रही, रात खतम
हो गई ॥

इति नैधिलयभित्तश्रीरामचन्द्रमिश्रप्रणीते चम्पूभारत'प्रकाशे'

पष्ठतत्त्वक'प्रकाशः' ॥

सप्तमः स्तवकः

आलुडे घामर्कविन्वे परेद्युः साकं सैन्यैः सार्वभौमः कुरुणाम् ।

पार्यादेकां विभ्रदाहृत्य गोत्रां मात्स्यादन्यां तत्पुरं हर्तुमागात् ॥ १ ॥

आलुड इति । परेद्युः युद्धविरामाद्द्वितीयस्मिन् दिवसे कर्कविन्वे सूर्यमण्डले घामारुडे व्योमगते सति सूर्योदये जात इत्यर्थः, सैन्यैः सेनाभिः साकं सह कुरुणां सार्वभौमः चक्रवर्ती दुर्योधनः पार्यात् युधिष्ठिरात् एकां गोत्रां पृथिवीम् आहृत्य धृते प्राप्य विभ्रत् भुञ्जानः अपि मात्स्यात् विराटात् अन्याम् अपरां गोत्राम् गोवृन्दं हर्तुम् अपहर्तुं तत्पुरम् विराटनगरम् आगात् आयातः । युद्धद्वितीयदिने सूर्योदये जाते युधिष्ठिरं धृते पराजित्यापहतामेकां गोत्रां पृथ्वीं धारयन्नपि मात्स्यादपरां गोत्रां गोरान्धिं हर्तुं ससैन्यो दुर्योधनो विराटपुरमायात इत्यर्थः । 'गोत्रा गोनिचये भूय्याम्' इति वैजयन्ती । शालिनीवृत्तं लक्षणं प्रागुक्तम् ॥ १ ॥

दूसरे दिन सूर्यमण्डलके आकाशगामी हो जानेपर—सूर्योदय हो जानेपर सेनाको साथ लिये, युधिष्ठिरको जुपमें धराकर वनसे धीनी गई एकगोत्रा पृथ्वीको धारण करता हुआ मी दुर्योधन मात्स्य विराट्से दूसरी गोत्रा गोधन धीननेके लिये विराट्के नगरमें आया ॥ १ ॥

सुदूरमार्गश्रमविह्वलान्नी सेना समस्ता धृतराष्ट्रभूतोः ।

आभीरवाटान्तिक एव तस्यौ सद्यो निरुद्धेव तदाज्यगन्धैः ॥ २ ॥

सुदूरेति । सुदूरमार्गे अतिविशालवर्मनि यः श्रमः आयासस्तेन विह्वलानि किञ्चिदपि पुरस्तर्तुं क्षयोक्त्यानि अङ्गानि करचरणादीनि यस्याः सा तादृशी धृतराष्ट्रभूतोः दुर्योधनस्य समस्ता अखिलसेना चमूः तदाज्यगन्धैः आज्यवाटस्थितासुगन्धैः सद्यो निरुद्धेव अस्मदुपभोगं कृत्वा अग्रे गन्तव्यमिति कृतनिरोधा इव आभीरवाटस्य गोपपक्ष्माः अन्तिके समीप एव तस्यौ स्थिता । दूरादागच्छन्त्यत एव श्रमनिःसहाङ्गी दुर्योधनसेना विराटनगरस्थिताभीरवाटस्य समीपे समागत्य स्थिता, मन्वे आभीरवाटाधिस्वरैस्तदाज्यसुगन्धस्तां सेनां पुरस्तरणादिरुद्धवती, मामाप्ताश्चैव पुरस्तरणीयमिति गमनाद्विर्यन्वेन निवारितवतीवेति भावः ग्रहणफलदेव्यस्त्वाने आन्यगन्धग्रहणफलकत्वमुत्प्रेष्यते इत्युत्प्रेक्षाश्लङ्कारः ॥ २ ॥

बहुत दूरसे चटकर घानेके कारण यकी हुई दुर्योधनकी समस्त सेना विराटकी गोपपक्षीके सामने आकर ठहर गई मानो उक्त पक्षीकी घृतगन्धने उसे आगे बढ़नेसे रोक दिया हो—इसारा मात्सादन करके ही आगे बढ़ना ऐसा आग्रह करके आगे जानेसे रोक रखा हो ॥ २ ॥

तावत्तस्य पादात् सर्वाभिसारेण गाहं गाहं गवां व्रजं व्रजगृहे प्रजं गृहे ॥

तावदिति । तावत् यावत् सैन्यं समस्तं तिष्ठति तावता कालेन तस्य दुर्योधनस्य पादात् पादचारि बलं व्रजगृहे गोशालायां गाहं गाहं प्रविश्य प्रविश्य सर्वाभिसारेण सर्वप्रकारेणोद्योगेन गवां धेनूनां व्रज समुदायं प्रजगृहे स्ववशीकरणम् ।

जब तक सेना गयी तबतक दुर्योधनके पैदल सैनिकोंने गोशालामें पैठकर सभी प्रकारके उद्योग द्वारा गोसमुदायको अपने कब्जेमें कर लिया ॥

दण्डाघाते दीयमानेऽपि योधैर्दुग्धं भूयो दोहशेषं वहन्त्यः ।

घोषाद्गावो निःसरन्ति स्म यन्नाद्गोभ्यो घोषो यन्नलेशं विनैव ॥ ३ ॥

दण्डाघात इति । योधैः दुर्योधनसैनिकैः दण्डाघाते लगुडप्रहारे दीयमाने क्रियमाणे अपि भूयः प्रचुरं दोहशेषम् दुग्धावशिष्टं स्तन्यं वहन्त्यः धारयन्त्यः गावः घोषात् व्रजात् यत्नात् यत्नमाधाय क्लेशेन निःसरन्तिस्म निर्गच्छन्तिस्म, घोषस्तु गोभ्यः यत्नलेशं विनैव निःसरतिस्मेति वचनविपरिणामेनान्वयः । घोषः आर्त्तनादः अयमाशयः—ताड्यमाना अपि गावो घोषान्महता प्रयत्नेन निर्गच्छन्तिस्म यतस्ताः पयोधरभारपीडिताः घोषः व्रजस्तु यत्नलेशं विनैव निस्सरतिस्मेति विरोध-प्रतिभासः । घोषस्य स्थावरतया निस्सरणायोग्यत्वाद्यत्नं विनैव निस्सरणस्यात्पन्तासंभवात् तदयं विरोध आपाततः प्रतीयते । ताड्यमाना गावो घोषं कुर्वन्तीति घोषस्यार्त्तनादायकत्वेन विरोधपरिहारो बोध्यः ॥ ३ ॥

दुर्योधनके सैनिकों द्वारा लाठियोंसे पीटी गई गावें स्तनोंमें दुग्धावशिष्ट दूध लिये हुए भी धोपसे बड़े प्रयत्नसे निकलीं, घोष तो वनसे बिना किसी प्रयत्नके ही निकल गया । (स्थावर घोष—गोनिवास निकल गया, बिना प्रयत्नके, यह विरोध प्रतीत होता है, आर्त्तनाद निकला इस अर्थसे विरोधपरिहार होता है) ॥ ३ ॥

इतस्ततः संभ्रममीयुषीणां गोपाङ्गनानां कुचदर्शनेन ।

निषादपङ्क्तिर्निजहस्तिमस्ते सृणि निधौतुं श्लथपाणिरासीत् ॥ ४ ॥

इतस्तत इति । इतस्ततः यत्र तत्र संभ्रममीयुषीणां भयेन सञ्चरन्तीनां गोपाङ्गनानां वज्रवीणां कुचदर्शनेन स्तनान्विलोक्य निषादपङ्क्तिः हस्तिपक्षसमुदायः घृणिम् अङ्कुशं निधातुं प्रहर्तुं श्लथपाणिः अलसकरः निवृत्तव्यापारहस्तः आसीत् । हस्तिपक्षाः सन्निहितेषु वज्रबोकुचेषु विशालवद्विष्वसहचरितत्वादिना हस्तिमस्तकभ्रममादधानाः के हस्तिकुम्भाः के वा कुचकुम्भा इति विवेकुमशक्ताः सन्तोऽङ्कुशारोपणमेव त्यक्तवन्तः, भ्रमावस्थायां कृतेऽङ्कुशारोपणे कदाचिकुचे विभिन्नेऽनौचित्यमापतेदित्याशयः । आन्तिमस्सङ्कीर्णं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४ ॥

भयभीत होकर इधर उधर दौड़नेवाले गोपालबधुओंके स्तनोंको देखकर इस्तिपक लोग भ्रममें पड़ गये कि कौन वास्तविक करिकुम्भ है और कौन गोपालबधुकुच है, इस भ्रमकी स्थितिमें उन लोगोंने करिकुम्भपर अङ्कुश-प्रहार करनेमें अपने हाथ रोक लिये, अन्यथा यदि भ्रमकी दृष्टिमें कुचोंको ही इस्तिमस्तक समझकर अङ्कुश चला दें तो अनुचित काम होगा ॥ ४ ॥

भीमसेनभिपजा शमितो यो दक्षिणे भ्रूदिति मत्स्यपुरस्य ।

उत्तरेऽप्युदभवत्स तु पार्श्वे पञ्चवात इव कौरवबाधः ॥ ५ ॥

भीमसेनेति । मत्स्यपुरस्य विराटनगरस्य दक्षिणे भागे यः कौरवबाधः गोघना-पहरणरूपः कौरवकृत उपद्रवः भीमसेनभिपजा भीमात्मकेन वैद्येन शमितः उपशमं नीतः, स तु कौरवबाधः पञ्चवातः चायुरोगविशेषः इव मत्स्यपुरस्य उत्तरेऽपि पार्श्वे भागे उदंभवत् प्रकटीभूतः । यथा दक्षिणाङ्गे जातोऽर्धाङ्गवातो भिपजा शान्तिं नीतः सन् वामाङ्गे उद्भवति, तथैव भीमेन दक्षिणभागे शान्तिं गमितः कौरवबाध उत्तरभागतो मत्स्यपुरमाचस्कन्देति भावः । उपमाऽलङ्कारः, स्वागतावृत्तम् ॥ ५ ॥

मत्स्यपुरके दक्षिण भागमें जो कौरवकृत गोघनापहरणरूप उपद्रव पैदा हुआ था, उसे भीमसेनरूप वैद्यने उपशमित कर दिया तो वह पञ्चवातकी तरह फिर उत्तर भागमें प्रकट हुआ, अर्थात् भीमने जब दक्षिण ओरसे होनेवाले गोघनापहरण को रोक दिया तब कौरवोंने उत्तर ओरसे आक्रमण किया, जैसे पञ्चवात नामक वातरोगको एक भागमें दबा दिया जाता है तब वह दूसरे भागमें प्रकट हो जाता है ॥ ५ ॥

वृत्तं निवेदयितुमेतदतीव वेरा-

दाधान्य कश्चिदथ गोपयुवा विविग्नैः ।

रिङ्क्षत्पदाः क्षितिपतेरिव घोपसीन्नि

स्वस्यापि गा विमुमुचे नृपसूनुगोष्ठयाम् ॥ ६ ॥

वृत्तमिति । अथ उत्तरभागावस्थितगोघनापहरणप्रवृत्ते सति कुत्सैन्ये कश्चिद् गोपयुवा युवको गोपः विविग्नः खिन्नः एतद् वृत्तम् गोघनापहरणवृत्तम् निवेदयितुं स्वामिने सूचयितुम् । अतीववेगात् सातिशयशीघ्रगामितया आधान्य धावित्वा घोपसीन्नि व्रजे रिङ्क्षत्पदाः स्वलक्षरान्यासाः क्षितिपतेर्विराटस्य गाः धेनुः इव रिङ्क्षत्पदाः स्वलक्षराः भयसंभ्रमगद्गदाः स्वस्य आत्मनः गाः वाच अपि नृप-सूनुगोष्ठयाम् राजपुत्रसभायाम् विमुमुचे तस्याज न्याजहार च । गोषु क्रियमाणासु सतीषु कोपि युवा गोपो वेगेन गत्वा राजपुत्रसभायां स्वलिताक्षराः स्वबाधः

स्थापितवान्, यथा घोषे स्खलत्पादन्यासा गाव आसन्, दुःखमयाम्यामस्फुटा-
चरं स गोपयुवा गोहरणवृत्तं राजपुत्राय निवेदयामासेति भावः ॥ ६ ॥

औरव सैन्यने जब उत्तर मागमें अवस्थित गोपनका अपहरण प्रारम्भ किया तब एक
जवान गोप तेजीसे दौड़कर गया, और राजपुत्रकी समामें दुःख तथा भयसे गद्गद स्वरमें
उत्तने अपनी बातें कहीं, जैसे स्खलितपाद गायोंको बह घोपमें छोड़ आया था । 'रिहत्तपदाः'
यह गाय तथा वाणी दोनोंका विशेषण है, 'गाः' से वाणी और गायें दोनोंका बोध कराना
है ॥ ६ ॥

औदास्यं किमिदं कुमार ! कुरवो गृहन्ति गास्तेऽखिला-

स्त्वहोष्णोः समयोऽयमाजिषु परैर्दुष्प्रापमाप्तुं यशः ।

देवीं केकयनन्दनां कुरु महावीरप्रसूमूर्धसु

द्रागारोह रथं गृहाण च धनुर्धत्स्वाभ्यमित्रीणताम् ॥ ७ ॥

औदात्यमिति । हे कुमार, राजपुत्र, उत्तर, इदम् औदास्यम् उपेक्षणम् किं किम-
र्थम् । कुरवः दुर्योधनादयः ते तव अखिलाः समस्ताः गाः धेनूः गृहन्ति अपहरन्ति
आजिषु समरेषु परैः अन्यैः दुरापं दुर्लभं यशः कीर्त्तिम् आप्तुं लब्धुम् अर्जयितुम्
तव दोष्णोः भुजयोः अयं समयः कालः । केकयनन्दनां सुदेष्णां नाम देवीम् राज्ञीं
महावीरप्रसूमूर्धसु धीरपुत्रजननीषु मातृषु मूर्धन्यां श्रेष्ठाम् सर्वाधिकवीरजनन-
प्रसिद्धां कुरु विधेहि, द्राक् शीघ्रम् रथम् स्यन्दनम् आरोह, धनुः गृहाण धारय,
अभ्यमित्रीणताम् शत्रून् प्रति सन्मुखीनताम् शत्रून् दुश्चर्य प्रस्थानं धत्स्व कुरुष्व ।
अत्रैकस्योत्तरस्य कुरु आरोह गृहाणेत्याद्यनेकक्रियाभिसम्बन्धादीपकं नामालङ्कारः ॥

हे कुमार, उत्तर, यह उपेक्षा क्यों है ? तुम इस तरह खामोश होकर क्यों बैठे हो ?
कुरु लोग तुम्हारी सारी गायें हरकर लिये जा रहे हैं, यही समय है कि तुम्हारे भुज
दुसरोंके लिये दुर्लभ यश समरमें अर्जित करें । उठो, अपनी माता सुदेष्णा देवीको वीर-
जननी माताओंका मूर्धन्य बनाओ, रथपर बैठो, धनुष संभालो और शत्रुओंके सामने
चलकर उनको छक्के छुड़ाओ ॥ ७ ॥

उक्तोऽयमित्यं पुरतो वधूनामुज्जासयन् रमश्रुलवान्नखाग्रैः ।

किंचिन्मणिस्तम्भवियोजिताङ्गो गिरं दधेऽन्तःपुरमाश्रधीरः ॥ ८ ॥

उक्तोऽयमिति । इत्थं पुरोदीरितप्रकारेण वधूनाम् अन्तःपुरस्त्रीणां पुरतः अग्रे
उक्तः गोपयुना अभिहितः रमश्रुलवान् कर्णोष्ठपरिमबरोमलेखान् नखाग्रैः करजा-
ग्रभागैः उज्जासयन् उज्जमयन् शौर्यप्रकाशनाय रमश्रुत्यापयन् अन्तःपुरमाश्रधीरः-
स्त्रीणां मध्ये एव धीरः अयम् उत्तरनामा राजकुमारः किञ्चित् ईषत् मणिस्तम्भ-

त्रियोजिताङ्गः मणिमयस्तम्भतो दूरीकृतदेहः (पूर्वं मणिस्तम्भाधारेण सुखासिकया स्थितः, सत्प्रति कोपाभिनयाय किञ्चिदुत्थितः सन्) गिरं वक्ष्यमाणां वाचं दधे उवाच ॥ ८ ॥

इस प्रकार त्रियोंके बीचमें जब उस जवान ग्वालेने उत्तरको ललकारा, तब मूर्खोंपर ताव देता हुआ, अन्तःपुर मात्रमें अपनी बहादुरी जनलानेवाला वह उत्तर मणिमय स्तम्भसे अपने शरीरको थोड़ा अलग करके इस प्रकार बोला— ॥ ८ ॥

तथा भुजं विक्रमयेयमेतं यन्ता यदि स्यादिह मे युयुत्सोः ।

पण्डोऽपि नः कश्चन पाण्डवोऽभूदिति त्रसेयुः कुरवो यथा ते ॥ ९ ॥

तथा भुजमिति । इह अस्मिन् समये युयुत्सोः शत्रुभिः सह संग्रामं कर्तुमिच्छतो मे ममोत्तरस्य यन्ता कश्चित् सारथिः चेत् स्यात् यदि मिलेत्तदा एतं भुज स्वीयम् इमं बाहुं तथा विक्रमयेयं पराक्रमयुक्तं कुर्यां यथा ते कुरवः नः अस्माकं कुरुणां कश्चन पट्टः पञ्चम्यः प्रसिद्धेभ्यः पाण्डवेभ्यो भिन्नः अपि पाण्डवः तत्समानयोद्धा अमृतं जातः इति मत्वा त्रसेयुः भीता भवेयुः मम तादृशं भुजविक्रमं विलोक्य पण्डं पाण्डवं मां तर्कयन्तस्ते कौरवा अतिमात्रं भयं भजेयुरिति भावः ॥ ९ ॥

इस समय लड़नेकी इच्छा रखनेवाले मुझ उत्तरको यदि एक सारथि मिल जाय तो अपने इस भुजाका वह करामात दिखलाऊँ कि वह कौरवगण समझें कि हमारा कोई छठा पाण्डव हो गया है और ऐसा समझकर वे अति भयभीत हो उठें ॥ ९ ॥

इदं निशम्य स्मितलाञ्छितोऽप्यथा तत्रोत्तरा केशकृता प्रणुना ।

बृहन्नलां सारथिकृत्यदक्षां भ्रात्रे निवेद्यानयति स्म चैनाम् ॥ १० ॥

इदमिति । तत्र इदम् उक्तम् उत्तरविकृत्यनं निशम्य श्रुत्वा स्मितलाञ्छितोऽप्यथा हसिताङ्किताधरया केशकृता प्रसाधिकया सैरन्ध्रया प्रणुना प्रेरिता उत्तरा नाम विराटपुत्री बृहन्नलां नाम नृत्यशिक्षाधिकृत्या सारथिकृत्यदक्षां सारथिकार्यपटुं भ्रात्रे उत्तराय निवेद्य आख्याय एनाम् बृहन्नलाम् आनयतिस्म उत्तरसमीपं प्राप्य स्थापयतिस्म च । उत्तरवाक्यं श्रुत्वा हसन्त्या केशसंस्कारं कुर्वत्या सैरन्ध्रया प्रेरितोत्तरा तथा विकृत्यमानाय स्वभ्रात्रे मम बृहन्नला साधु सारथ्यं कर्तुं क्षमत इत्यभिधाय बृहन्नलामानीय चोत्तरस्य पुरः स्थापितवतीति भावः ॥ १० ॥

उस समय कही गई उत्तरकी आत्मश्लाघापरक बातें सुनकर ईसती हुई सैरन्ध्री द्रौपदी ने उत्तराको प्रेरित किया, और उत्तराने अपने भाई उत्तरसे कहा कि हमारी बृहन्नला नामकी नृत्यशिक्षिका सारथिकार्यमें दक्ष है, उसे अपने सारथिके रूपमें ले जाइये, ऐसा कहकर उत्तराने बृहन्नलाको वहाँ लाकर उपस्थित कर दिया ॥ १० ॥

अवाप्य तां संसदमादृतः क्रमादवाग्बभार द्वयमिन्द्रनन्दनः ।

नृपात्मजं पूजयितुं च मस्तकं नितम्बिनीर्होसयितुं च कञ्चुकम् ॥११॥

अवाप्येति । इन्द्रनन्दनः अर्जुनः तान् संसदम् अन्तःपुरप्रचुराम् समाम् अवाप्य
प्राप्य आदृतः उत्तरादिभिः कृतयुधार्हमत्कारः सन् नृपात्मजं राजपुत्रम् उत्तरं
पूजयितुं सम्मानेन समाजयितुं मस्तकं स्वं शिरः मनस्विनीः तत्र स्थिताः वनिताश्च
हासयितुं प्रसादयितुं कवचं चेतिद्वयम् क्रमात् अवाग्बभार. शिरःपद्मे नमया-
मास, कञ्चुकपत्रे विनैव किञ्चिद्वचनं धारयामास इत्यर्थः । तत्रागतोऽर्जुनः स्वा-
श्रयप्रदं नृपपुत्रमुत्तरं सत्कर्तुं स्वं शिरो नमयामास, स्त्रीणां प्रसादं जनयितुं च
किमप्यनुवर्त्तय कवचं पर्यधत्तेत्याशयः अत्रावाग्बभारेत्यत्र तन्त्रेगोभयार्थकत्वं क्रमे-
णोभयत्रान्वयश्च, यथासङ्घमलङ्कारः ॥ ११ ॥

उत्त स्त्रीमथान समामे आये हृद इन्द्रपुत्र अर्जुनने उत्तरा आदि द्वारा यथोचित रूपेण
सन्वृष्ट होकर राजकुमार उत्तरके सम्मानने अपना सिर झुका दिया, और वहाँकी स्त्रियों
को खुशीके सहाय बनानेके लिये कवच भी बिना कुछ कहे धारण कर दिया ॥ ११ ॥

पण्डोऽपि तेजसा तत्र सारथ्यसदृशाकृतिः ।

न कासां पौरदृष्टीनां चकासामास फौल्गुनः ॥ १२ ॥

पण्डोऽपीति । पण्डः नपुंसकोऽपि सः फाल्गुनः उत्तरफल्गुनीजातवाफाल्गुन-
पदेन प्रतिपाद्योऽर्जुनः तत्र कवचधारणकाले तेजसा सारथ्यसदृशाकृतिः सारथि-
कार्योचितवेषः कामां पौरदृष्टीनां पुरजनलोचनानां न चकासामास प्रकाशोबभूव ।
अपि तु सर्वासामपि पौरदृष्टीनां सारथ्यमदृशाकृतिः प्रचकाश इत्यर्थः । एतत्तेजो
दृष्ट्वाऽयं सम्यक् सारथ्यं करिष्यतीति पौरा विशदश्चक्षुरिति यावत् ॥ १२ ॥

उर्वशीके शापके प्रभावसे नपुनरुवाको प्राप्त होनेपर भी अर्जुनने जब कवच धारण
कर लिया तब किस पुरवासीकी दृष्टिमें वह सारथ्यकर्मके योग्य आकृति-सम्पन्न नहीं
प्रतीत हुआ, अर्थात् कवच धारण करके अर्जुनने सभी पुरवासियोंकी आँखोंमें अपनी
आहूतिकी सारथ्यके योग्य साधिन कर दिया ॥ १२ ॥

तं सारथिपदे कृत्वा स धातारमिवेश्वरः ।

परसेनां हसन्नेव प्रधक्ष्यामीत्यमन्यत ॥ १३ ॥

न मार्याति । सः विराट्पुत्र उत्तरः तम् अर्जुनम् ईश्वरः शिवो धातारम् ब्रह्मा-
णम् इव सारथिपदे कृत्वा सारथिवे नियुज्य हसन्नेव हासमात्रेणैव (अन्तरैव
प्रयत्नं) परसेनां शत्रुसैन्यं त्रिपुरासुरसैन्यं च धक्ष्यामि दाघां करिष्यामीति अम-
न्यत विश्वासमयत । यथा ब्रह्माणं सारथि कृत्वा शिवो हासमात्रेण त्रिपुरासुरसैन्य-

मघाकीत्तथाहमपि फाल्गुनमिमं सारथिपदे लब्ध्वाऽनायासं कौरवसेनां ध्वंसयि-
ष्यामीत्युत्तरो विश्वासमभजतेति भावः । ब्रह्मणः शिवसारथ्यमुक्तं यथा महिम्नः
स्तवे—‘रथः क्षोणीयन्ता शतघृतिरगेन्द्रो धनुरथो रथाङ्गे चन्द्रार्कौ रथचरणपाणिः
शर इति । दिवक्षोस्ते कोऽयं त्रिपुरतृणम्’ इत्यादिना । उपमाऽत्राऽलङ्कारः ॥ १३ ॥

उस बृहन्नलारूप अर्जुनको सारथिपदपर नियुक्त करके उत्तरने समझ लिया कि
मैं शत्रुसैन्यपर हँसते-हँसते विजय पा लूँगा, जैसे शिवजीने ब्रह्माको सारथिपदपर रखकर
हासमात्रसे त्रिपुरासुरके सैन्यको जला डाला था ॥ १३ ॥

मालिनी तादृशः पत्युर्महान्तं तं रणोद्यमम् ।

श्यामाकचरुनिर्वापं जज्ञे सोमाय वाजिने ॥ १४ ॥

मालिनीति । मालिनी सैरन्ध्रीभावे मालिनीतिनाम्ना प्रसिद्धा द्रौपदी तादृशः
क्लीवतां गतस्यापि क्वचधारणे सारथ्योपयुक्ततया भासमानस्य पत्युः अर्जुनस्य
तं रणोद्यमम् युद्धसन्नाहं वाजिने सोमाय वाजित्वगुणविशिष्टसोमदेवतायै श्यामाक-
चरुनिर्वापं श्यामाकसम्पाद्यं होमविशेषं जज्ञे तर्कयामास । अयमाशयः—यः श्या-
माकचरुं सोमाय वाजिने निर्वपयति स क्लीवत्वान्मुच्यते, यथोक्तं श्रुतौ—‘सोमाय
वाजिने श्यामाकं चरुं निर्वपेद्यः कर्लव्याद्विभीयात्’ इति, तथा च पार्थस्येयं युद्धोप-
क्रममेव तदीयाज्ञातवाससमाप्तिविधया तत् क्लीवत्वावसानं समुपस्थापयिष्यतीति
मालिनीमनुतेस्मेति ॥ १४ ॥

मालिनी द्रौपदीने जब अपने नपुंसक पति अर्जुनका वैसा रणोत्साह देखा तब उसने
समझ लिया कि यह रणोत्साह वाजिसोमदेवताक श्यामाक चरुहोम है । ‘सोमाय वाजि-
ने श्यामाकचरुं निर्वपेद्यः कर्लव्याद्विभीयात्’ इस प्रकार श्रुति है, जो श्यामाकचरु होम
करता है वह क्लीवतासे मुक्त हो जाता है, द्रौपदीने समझ लिया कि अर्जुन युद्धमें जाते
हैं अवश्य अपना पराक्रम दिखलायेंगे, लोग इनको पहचान लेंगे, अज्ञातवास समाप्त
होगा साथ ही इनका क्लीपत्व भी जाता रहेगा, अतः उसने उनके रणोत्साहको वाजिसोम-
देवताक श्यामाक चरु (क्लीवत्व समापक) समझा ॥ १४ ॥

अकर्तृकाण्यत्र वशे कुरुणां पाण्डुस्तुपाया वसनानि सन्ति ।

आहृत्य नस्तानि दिशेति कन्यास्तमभ्ययाचन्त कुतूहलिन्यः ॥ १५ ॥

अकर्तृकाणीति । अकर्तृकाणि तन्तुवायेन न रचितानि (भगवत्कृपयैव प्रकटि-
तानि) पाण्डुस्तुपायाः द्रौपद्याः वसनानि वस्त्राणि अद्य सग्नति कुरुणां कौर-
वाणां दुर्योधनादीनां वशेऽधिकारे सन्ति तिष्ठन्ति, तानि द्रौपदीसम्बन्धीनि अकर्तृ-
काणि वासांसि आहृत्य कुरन्म्योऽपहत्य नः अस्मभ्यं दिश देहि, इति उक्तप्रकारं

कुतूहलिन्यः नूतनविश्वविलक्षणवस्त्रलामोष्णशालिन्यः कन्या विराट्-पुत्रः उत्तरा-
रामपुत्रयः तम् युद्धोद्यतम् उत्तरम् अयाचन्त प्रार्थयन्ते स्म ॥ १५ ॥

सुना है इन दिनों कौरवोंके अधिकारमें द्रौपदीके वह वस्त्र हैं जिन्हें किसीने इना नहीं
है, तुम कौरवोंसे छीनकर वे वस्त्र हमारे लिये लेते आना, इस प्रकारसे नवीन तथा
न्योक्त्विलक्षण वस्त्रको पानेकी उत्कण्ठा रखनेवाली विराट्को पुत्री उत्तरारामपुत्रिने युद्धमें जाने
के लिये उद्यत उस उत्तमसे प्रार्थना की, याचना की ॥ १५ ॥

तत्क्षणं यातायातसरभसराजलेखवाहमुखश्रतचललमुज्ज्वलेपवृत्तान्त-
मोदमानमुद्धुलं वीरपत्नीत्ववीरजननीत्वयुगपत्प्रसिद्धेवैजननो वासरो-
यमिति कात्यायनीर्जनसंस्तूयमानसुदेष्णं मस्तकतलविन्यस्तहस्तप्रवृद्धव-
ल्लवयोपिदभयौचनावचनप्रतिशब्दानदक्षगवाक्षमात्रोपलक्षितं कुमारप्र-
याणपरिहार्यमाणमातु तशतान्तःपुरवधूदीनवविलापघोषं तत्पुरमासीत् ॥

तत्क्षणमिति । तस्मिन् क्षणे तच्छगम् उत्तरकृतयुद्धप्रयागसमये तत्पुरम् विराट्-
नगरम् यातायातसरभसाः गतागतवेगशालिनः ये राजलेखवाहाः दृपतिप्रभ्रा-
पकाः तेषां मुखेभ्यः (तत्क्षणमादित्यैः) श्रुतेन कर्णगोचरीकृतेन बल्लमुजावलेप-
वृत्तान्तेन स्वजात्यन्यतमस्य (नीमस्य) बल्लनाम्ना प्रयमानस्य मुत्रवीर्यगर्व-
वत्तेन मोदमानं प्रसीदत् सुदकुलं यस्मिंस्तत्तादृशम्, अयं दिवसः अद्यतनो वासरः
वंरक्तनोववीरजननोत्वयोर्युगपत्प्रसिद्धः वैजननः प्रसूतिदिवसः (अद्य तव स्वामी वि-
राट् पुत्रश्चोत्तरो रणे विजित्य तव वीरपत्नीत्वं वीरजननीत्वं च युगपदुपहरिष्यतीति)
कात्यायनीर्जनेन (' कात्यायन्यर्घ्वदृष्टा या काषायवसनाऽववा ') इति लङ्घितेन स्त्री-
लोकेन संस्तूयमाना श्लाघ्यमाना सुदेष्णा विराट्भार्या यत्र तादृशं तथोक्तम्, मस्त-
कतलविन्यस्तप्रणामार्थं शिरसि कृतपाणयो याः बल्लवयोपितो गोपाङ्गनास्तासाम्
अभययाचनाया वचनस्य रक्ष नः पत्नीन् इति प्रार्थनापरस्य वचसः प्रतिशब्दान-
द्वेगे गवाक्षमात्रेण उपलक्षितम् युक्तम् (सर्वेषामेव पुरुषाणां युद्धार्थं गतत्वेन
बल्लवीमभययाचनावचनप्रत्युत्तरदाता न तत्रासीत् केवलं तद्वचना वचांसि गवा-
क्षेषु प्रतिशब्दं जनयन्तिस्मेति भावः) कुमारप्रयागेन उत्तरयुद्धयात्रया परिहार्य-
माणः निवार्यमाणः मातुःशतान्तःपुरवधूदीनां शतसंख्यककीचकस्त्रीणाम् नववि-
लापघोषः प्रत्यग्रवैचल्यपरिदेवनं यत्र तादृशम् (कुमारयात्रायामपन्नकुलं रोदनं
मा श्रावीति कीचकवधूनां रोदनं प्रतिपिदम्) आसीत् ॥

१. 'दृष्टवमुज्ज्वलावलेप' ।

२. 'कुलवीरपत्नीवीरजननीति तव' ।

३. 'जनस्तूयमानसुदेष्णम्' ।

४. 'इत्थपल्लवतलवदृष्ट' ।

५. 'वावा' ।

६. 'गवाक्षोपलक्षितम्' ।

७. 'प्रयाग्नल' । इति १५० ।

जिस समय उत्तरने बुद्धयात्रा की उस समय विराटके नगरमें—यातायातमें तेजी रखनेवाले राजपत्रवाहक लोगोंके मुखसे बल्लभ भीमके बाहुवीर्यकी खबर पाकर पाचकगण प्रसन्न हो रहे थे, अर्धवृद्धा औरतें रानी सुदेष्णाके पास बैठकर उनकी प्रशंसा इन शब्दोंमें कर रही थीं कि आजका दिन आपके लिये एक ही साथ वीरपत्नीत्व तथा वीरजननीत्व दोनों पदका जन्मदाता होगा, सिरपर हाथ रखकर प्रणाम करके बूढ़ी गोपालस्त्रियाँ अनन्ययाचना—अपने पतिपुत्रोंको प्राणरक्षाकी प्रार्थना कर रही थीं, परन्तु उनके प्रार्थना-वचनका प्रत्युत्तर देनेवाला कोई वीर उस नगरमें नहीं रह गया था, सभी युद्धमें चले गये थे, केवल गवाक्षोंमें ही उनकी प्रार्थनायें प्रतिध्वनित होकर रह जाती थीं, कुमारकी बुद्धयात्राके कारण उनके शतसंख्यक मातुलोंकी स्त्रियोंके विलापघोष निवारित कर दिये गये थे ॥

लाजाभिवर्षी ललनासमाजो राज्ञः कुमाराय रथस्थिताय ।

मुदाशिपं मूल्यमिव व्यतानीजिघृक्षितानां द्विषदंशुकानाम् ॥ १६ ॥

लाजेति । ललनासमाजः पुरवन्निताजनः रथस्थिताय युद्धे गन्तुं कृतरथारोह-
णाय कुमाराय राजपुत्रायोत्तराय लाजाभिवर्षी आचारलाजवर्षणपरः सन् मुदा
हर्षेण जिघृक्षितानाम् आदिरिस्तानां लब्धुमिष्टानां द्विषदंशुकानाम् कौरववस्त्राणां
मूल्यम् इव आशिपं शुभाशंसां व्यतानीत् कृतवान् । पुष्पं वर्षन्त्यो लाजैरवकिर-
न्तश्च ललनाजनाः प्रेप्सितद्विषद्वस्त्राणां मूल्यमिव स्वामाशिपं राजपुत्राय वितेरु-
रिति भावः । उभेक्षा ॥ १६ ॥

युद्धर आरुढ़ राजकुमारके ऊपर शुभसूचक लाजवर्षण करनेवाली ललनाओंने—जो
दुर्योधनादिके वस्त्र वे पाना चाहती थीं उनके मूल्यके समान अपना आशीर्वचन कुमारको
अर्पित किया ॥

आलेख्यदत्तैः पुरुषैरुपेतामालोक्यन् राजर्षये प्रतोलीम् ।

घोटान्नुदन्तीं स रथे निबद्धान्पोटां पुरस्कृत्य पुरात्प्रतस्ये ॥ १७ ॥

आलेख्यदत्तैरिति । स उत्तरः आलेख्यदत्तैः युध्यमानदशायां चित्रार्पितैः पुरुषैः
उपेतां युक्ताम् प्रतोलीं रथ्याम् राजपथे राजमार्गे आलोक्यन् युध्यमानजनचित्र-
पूरितां रथ्यां पश्यन् (ईदृशमेव सुकरं युद्धमिति भावयन्) सन्, रथे निबद्धान्
घोटान् अश्वान् नुदन्तीं पुरःसरणाय प्रेरयन्तीं पोटां स्त्रीपुंसलक्षणां बृहन्नलाम्
(अर्जुनम्) पुरस्कृत्य सारथ्यभावेनाग्रे स्थापयित्वा पुरात् स्वनगरात् प्रतस्ये -
चलितः ॥ १७ ॥

युद्ध करते हुए रूपमें चित्रलिखित पुरुषोंसे युक्त गलियोंकी रागमार्गमें देखता हुआ
(जैसे यह चित्ररथ पुरुष लड़ रहे हैं उसी तरह हमें भी लड़ना है, कोई बड़ी बात नहीं है,

इस प्रकारकी भावना रखता हुआ) वह राजकुमार उत्तर क्षीपुंसलक्षण-कलीव अर्जुनको सारथिके रूपमें आगे बैठकर नगरसे चला ॥ १७ ॥

तदनु दक्षिणदिङ्मुखादुदयमानः पवमानो वृन्दारकमुक्तमन्दारकुसु-
मवर्षमन्दायितधूमगन्धं बल्ललस्य चिकुरबन्धमाघ्राय निशि तस्य जयो-
त्सवं विज्ञापयितुमवसरं विचिन्वन्निव विराट्कुरुनन्दनयोः स्यन्दनसमीपे
मन्दं मन्दमस्पन्दत ॥

तदन्विति । तदनु उत्तरनिर्गमानन्तरं दक्षिणदिङ्मुखात् दक्षिणस्या दिशः मल-
यात् उदयमानः प्रवृत्तः पवमानः वायुः वृन्दारकैः देवैः मुक्तात् विसृष्टात् मन्दार-
कुसुमवर्षात् कल्पवृक्षपुष्पवृष्टेः मन्दायितः मन्दीभूतः अनुत्कटखं गमितः धूमगन्धः
महानसवासे जातो धूमगन्धो यत्र तादृशम् (भीमस्य केशे शिरमहानसवासवशा-
द् धूमगन्धः संजातः स च विजयानन्तरं देववर्षितसुरद्रुमपुष्पसुगन्धसम्पर्कमहिम्ना
मन्दीकृत इति विवक्षितोऽर्थः) बल्लस्य भीमस्य चिकुरबन्धम् केशराशिम् आघ्राय
(स्नेहप्रदर्शनाय पिता पुत्रस्य शिर आजिघ्रतीति प्रसिद्धम्) निशि रात्रियुद्धे तस्य
भीमस्य जयोत्सवं विजयं विज्ञापयितुं पार्थं सूचयितुम् अवसरं योग्यं समयम्
विचिन्वन् अन्विष्यन् इव विराट्कुरुनन्दनयोः उत्तरार्जुनयोः स्यन्दनसमीपे रथ-
पार्श्वे मन्दं मन्दम् अस्पन्दत चलतिस्म । अनुकूलवायुस्तं विजयाशंसिनमकार्षीत्
मन्दस्यानुकूलस्य च वायोर्यात्राकाले प्राप्तिः कार्यसिद्धिं सूचयतीति कवयस्तथा
वर्णयन्ति, दृश्यतां मेधे—‘मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा स्वाम्’ इति ॥

इसके बाद दक्षिण दिशासे आता हुआ, देवों द्वारा बरसाये गये कल्पवृक्षप्रसूनोसे कम
हो गया है महानसधूमगन्ध जिसमें ऐसे भीमके केशोंका आघ्राण करके (बाधु भीमके
पिता थे, स्नेह प्रकट करनेके लिये उन्होंने विजयोपरान्त अपने पुत्र भीमका शिर चूम
लिया) रात्रिमें हुई भीमकी विजयके विषयमें सूचना देनेका अवसर सा ढूँढता हुआ पवन
उत्तर और अर्जुनके रथके पास मन्दगतिसे बहने लगा ॥

प्रस्वापितेभ्यः परभूपतिभ्यः सजातिवर्गः सुलभो रयोऽस्मिन् ।

भविष्यतीतीव ननर्त हृष्टा शताङ्गशाटी शतमन्युसूनोः ॥ १८ ॥

प्रस्वापितेभ्य इति । शतमन्युः इन्द्रस्तरसूनोः अर्जुनस्य शताङ्गशाटी रथध्वजपटः
अस्मिन् अचिरभाविनि रणे युद्धे प्रस्वापितेभ्यः अर्जुनकस्तुं प्रस्वापनास्त्रप्रयोगीण
समाधिभिष कामपि निद्रादशां गमितेभ्यः परभूपतिभ्यः विरुद्धराजभ्यः सकाशात्
सजातिवर्गः स्वसमानजातीयपटराशिः सुलभः प्राप्तुं सुकरः भविष्यति इति हर्षात्

१. ‘वृन्दारकवृन्दमुक्त’ । २. ‘बल्लवचिकुर’ । ३. विजयाय विज्ञापयितुं ।
४. ‘मन्दमन्दम्’ । ५. ‘भविष्यतीति प्रणनर्त’ । इति पा० ।

इव ननर्त्तं नृत्यति स्म । अन्योऽप्यभीष्टजनलामसंभावनया नृत्यति तद्वदर्जुनरय-
ध्वजपटोऽपि प्रस्त्रापितेभ्योऽपरभूयेभ्यस्तदीयानां वस्त्राणां लारं सुकरमुपेक्ष्य
सजातिलामसंभावनयैव ननर्त्तति उपेक्षाऽलङ्कारः ॥ १८ ॥

अर्जुनके रथका ध्वजपट नाच रहा था, ऐसा लगता था मानो अचिरमावी युद्धमें
अर्जुनद्वारा प्रत्वापनायके प्रयोग होनेपर जब सभी विपक्षी राजागण सो जायेंगे, तब उनके
पट-रूपड़े आत्मानांसे मिलेंगे इसी तुझमें नाच रहा हो ॥ १८ ॥

जले मत्स्यान्दधानोऽपि स्थले मत्स्यान्विलोकितुम् ।

आगतोऽन्धिरिवानीकः कुरूणां ददृशे ततः ॥ १९ ॥

जले मत्स्यानीति । ततः नगरादबहिर्गमनानन्तरम् कुरूणां दुर्योधनादीनाम्
अनीकः सैन्यम् जले मत्स्यान् भीमान् दधानः धारयन्नपि स्थले मत्स्यान् विराटा-
दीन् मत्स्यदेश्यान् विलोकितुम् द्रष्टुम् आगतः अन्धिरिव ददृशे उत्तरेणार्जुनेन च
अदर्शि । अत्र कुरुसैन्यस्य सागरत्वोपेक्षया दुरवगाहत्वरूपं वस्तु ध्वन्यते ॥ १९ ॥
उस नगरसे बाहर आनेपर उत्तर तथा अर्जुनने कौरवसैन्यको देखा, वह सैन्य ऐसा
लगता था मानो अलम अपने अन्दर मत्स्य-मछलीको रखनेपर भी स्थलमें मत्स्य-मत्स्य-
देशस्थ विराट आदिको देखनेके लिये आया हुआ समुद्र हो ॥ १९ ॥

सेहे जिष्णुर्न तत्रारेः सेनाधूलिं विसृत्वरीम् ।

प्रायेण मानिना पुंसा परागो न हि सह्यते ॥ २० ॥

सेहे इति । तत्र तस्मिन् कौरवसैन्यदशेनकाले जिष्णुः अर्जुनः अरेः शत्रोः
कौरवपक्षस्य विसृत्तरीं सर्वतः प्रसृमरां सेनाधूलिं चमूसमुत्थं रजः न सेहे न मर्य-
यामास, अत्रार्थान्तरन्यासमाह—प्रायेणेति । प्रायेण भूयसा मानिना अभिमान-
शालिना पुंसा पुरुषेण परागः परकृतः अपराधः परागः धूलिश्च नहि सह्यते न
मृष्यते । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ २० ॥

कौरवसैन्यको देखनेके समय अर्जुनने चारो ओर फैली हुई सेनाकी धूलपरामकी नहीं
सहन किया, प्रायः करके अभिमानों लोग दूसरोंके अपराध-पर आग अथवा पराग धूलको
नहीं ही सहते हैं ॥ २० ॥

तत्रारिसैन्यमवलोकितुरुत्तरस्य श्रीगोष्ठिकाऽजनि रणे निजवेरमनीव ।

भीश्वित्तमश्रुलहरी नयनं विमूर्च्छां बुद्धिं च वैपथुरुजा वपुरानशे यत् ॥ २१ ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन् समये अरिसैन्यं शत्रुसेनाम् अवलोकितुः परयतः उत्तरस्य
निजवेरमनि स्वगृह इव रणे युद्धवेद्रेऽपि श्रीगोष्ठिका वनिताजनपरिवृतत्वम्
अजनि अभूत्, ययासौ स्वगृहे स्त्रीभिः परिवृष्टस्तिष्ठति तथैव रणे शत्रुसैन्य-

मालोक्यासौ स्त्रीभिः स्त्रीलिङ्गपदोपस्थाप्यतया स्त्रीत्वेन मन्यमानाभिः भीष्मादिभिः
परित्रियतेस्मः; भीः, अश्रुलहरी, मूच्छा, वेपथुरुजा इत्यादयो भावा एवं स्त्रियस्तं
परिवृत्य स्थिता इत्याशयः, तदेवाह—चित्तं तदीयं हृदयं भीः भयम्, नयनं
तदीयमस्ति अश्रुलहरी बाष्पधारा, तदीयां बुद्धिं विमूच्छां ज्ञानलोपावस्था, तदीयं
वपुः शरीरं च वेपथुरुजा कम्पः यत् भानगे व्याप्यानिष्ठत्वं, अतोऽसौ स्त्रीभिरिव
परित्रियतेस्मेति भावः । अत्रानेकवाक्यार्थेन स्त्रीगोष्ठीसमर्थनात् कान्यलिङ्गम-
लङ्कारः ॥ २६ ॥

अङ्गुके विशाल सैन्यको देखनेपर उत्तरके हृदयमें मोनि-भय व्याप्त हो गया, ओलोंमें
अश्रुनवाह होने लगा, बुद्धिमें विमूच्छा (ज्ञानलोप) हो गई, शरीरमें वेपथुरुजा (कम्प)
हो गई, ऐसा लगला था नानो बुद्धिमें भी उत्तरके चारों तरफ लियोंकी गोष्ठी (भी, अश्रु-
लहरी, मूच्छा, वेपथुरुजा-इन लियोंकी जनवट) का लुटो, बैठे घरपर उत्तके पास
नारियोंकी जनवट रहा करती थी ॥ २६ ॥

व्यातन्वन्दुरवं गले विरचयंस्तालुन्यपां शोषणं

वृष्टीरधिण विवर्चयन्विपुलयन् द्यां वार्तराष्ट्रारवैः ।

सेवायां त्वरयन्वनंजयर्गुणस्यान्तर्बहिः कम्पयं-

त्रासो मात्स्यसुते चकार चरितं पण्णामृतूनां क्रमात् ॥ २७ ॥

व्यातन्वन्निष्ठि । गले कण्ठे कुरवन् कुरवकं पुष्पमेदन् (भीतिवशाद्गद्गदतया
कुशब्दं) व्यातन्वन् प्रकटीकुर्वन् तालुनि तालुमाने मुखस्ये अपां लालात्रालानां
शोषणं विरचयन् (जलं शोषयन्) अधिग मेत्रे वृष्टीः जलवृष्टीः बाष्पवृष्टीश्च
विवर्चयन् समुपपादयन्, द्यान् आकाशं घात्तराष्ट्रारवैः दुर्योधनादीनाम् किमयं
योद्गुमागत्येत्यं विमेतीति हासनादं विपुलयन् पूरयन् हंसशब्दं तथा कुर्वन्,
घनज्वरपदस्य अर्जुनचरणस्य सेवायां त्वरयन् अग्निस्थानसेवायां च त्वरयन्
उत्सुकयन्, अन्तर्बहिश्च कम्पयन् कम्पं जतयन् त्रासो युद्धमय उत्तरे विराट्पुत्रे
क्रमात् क्रमशः पण्णां वसन्तादीनाम् ऋतूनां चरितं व्यवहारं चकार जनयामास ।
जनयामासः—उत्तरो युद्धात् विमेति, भयेन यद् गद्गदं कुरवं करोति तदेव
कुरवकपुष्पोद्भयरूपं वसन्तचरितम्, तदीयतालु शुष्यति तदीयमुखशोषो जायते
तदिदं जलशोषणात्मकं ग्रीष्मचरितम्, तदीयमग्नि बाष्पं वर्षति, तदिदं वृष्टिरूपं
वर्षर्तुचरितम्, तदीयां भीतिमनुमाप तं हसन्तो घृतराष्ट्रपुत्रा गर्जन्ति तदिदं
घात्तराष्ट्राणां हंसानामारवरूपं शरद्वत्तुचरितम्, उत्तरस्य घनज्वरपादग्रहणमेवा-
ग्निस्थानसेवनरूपं हेमन्तचरितम्, अन्तर्बहिश्च कम्पनं शिशिरचरितं तदेवं क्रमशः
पण्णानपि ऋतूनां चरितं भयनेक्रमाविष्करोतिस्मेति भावः । श्लेषः स्पष्टः ॥ २७ ॥

युद्धमें उत्तर दूर गया, उसके मुँहसे साफ शब्द नहीं निकलते थे, वही कुरवर्ण कुरवक फूट हो गया जो वसन्तका सूचक है, उसका गला सूख रहा था, यह शोष ग्रीष्मका कार्य हुआ, आँखोंसे आँसूका वरसना वर्षाका कार्य हुआ, उसे दूरा देखकर धृतराष्ट्रके पुत्र जो सिंहनाद करते थे वही हंतोका शब्दरूप शरद्गुणा का कार्य हुआ, टरकर वह धनञ्जय—अर्जुनके चरणोंमें लिपट गया, यह हुआ धनञ्जय—वहिका स्थान सेवनरूप हेमन्तका कार्य, और बाहर भीतर होनेवाला कन्वन हुआ शिशिरका कार्य, इस प्रकारसे भयने उत्तरके लिये सभी ऋतुओंके चरित क्रमशः प्रकट कर दिये ॥ २२ ॥

अथ रथादवप्लुत्य पुरं प्रति पलायमानोऽयमुत्तरः पश्चादनुधाव्य कचेपु गृहीतवते फाल्गुनाय फल्गुना कण्ठरवेण प्राक्तनचित्रमिव प्रमुपितार्धवर्णं वच एवमवादीत्,—

अथेति । अथ भयोदयानन्तरं रथात् अवप्लुत्य सवेगम् अवस्थ पुरं प्रति पलायमानः नगरामिमुखं धावन् अयम् उत्तरः विराटपुत्रः पश्चादनुधाव्यम् तोऽनुसृत्य कचेपु गृहीतवते गृहीतोत्तरकेशाय फाल्गुनाय अर्जुनाय फल्गुना व्यर्थेन मन्दीभूतेन सगद्गदस्वरेण वा कण्ठरवेण शब्देन प्राक्तनचित्रम् प्राचीनालेख्यम् इव प्रमुपितार्धवर्णम् भीतिवशात् स्वलदच्चरं लुस्रङ्गं च (चित्रस्य पुराणत्वे तद्गततरागाद्यं लुप्यति, भयभीतस्य पुंसो वचनस्यापि वर्णाः साधु नोच्चार्यन्ते तेन लुप्ता इव प्रतीयन्ते) वचः वचनम् एवं वच्यमाणप्रकारेण अवादीत् ।

इसके बाद उत्तर रथसे दूटकर भागा, अर्जुनने भी उसका पीछा करके उसकी शिला पकड़ ली, इससे उत्तरने अपने गद्गद स्वरमें अर्जुनसे इस प्रकारके वचन कहे, जिनके कुछ अक्षर भयसे अनवश गायब थे, स्फुट उच्चारित ही नहीं हो सके थे जैसे प्राचीन चित्रके रंगोंका आधा हिस्सा गायब हो गया रहता है ॥

किं वा चिकीर्षुरसि हन्त बृहन्नले ! त्व-
मद्गणोर्न मान्ति कुरुराजवलान्यमूनि ।

सद्यो निवर्तय रथं समरेच्छयाऽलं

नेप्याम्यहं निजगृहेष्ववशेषमायुः ॥ २३ ॥

किं वेति । हे बृहन्नले, त्वं किंवा चिकीर्षुः असि किमनर्थकारि मम युद्धप्रवर्तनं कर्तुमिच्छसि ? अमूनि पुरःस्थितानि कुरुराजवलानि कौरवसैन्यानि अद्गोः सम नयनयोः न मान्ति । अपारतया मया द्रष्टुमप्यशक्यानि कौरवसैन्यानि, तथापि मां युद्धे प्रवर्तयन्ती त्वं कमनर्थं विधित्ससीति न वैशीत्याशयः । रथं मम स्पन्दनम् तद्यः तत्कालमेव निवर्तय परावर्तय, समरेच्छया युद्धामिलापेण अलम् नास्ति

किमपि युद्धेन फलम्, अहम् अवशेषम् शिष्टम् आयुर्जीवनसमयम् निजगृहेषु स्वा-
वासेषु नेष्यामि, न कदाचिदपि योत्स्ये इत्यर्थः ॥ २३ ॥

हे बृहन्नले, तुम क्या करना चाह रही हो, हाय कौरवकी यह अपार सेना मेरी
भाँखोंमें नहीं समा रही है, तुम मेरे इस रथको अविलम्ब लौटा दो, मैं अपनी अवशिष्ट
आयु अपने घरों में ही बिताऊँगा । मुझे लड़नेकी विलकुल इच्छा नहीं है ॥ २३ ॥

गाः कालयन्तु सह वत्सकुलैरशेषै-

घोषान्दहन्तु कुरवः प्रहरन्तु गोपान् ।

मह्यं पलायनमहोत्सवमेव देहि

प्राणेषु किञ्चिदपि मे गुरुतां न वेत्सि ॥ २४ ॥

गाः कालयन्तिवति । कुरवः दुर्योधनाद्याः गाः धेनुः अश्वपैः सकलैः वत्सकुलैः सह
कालयन्तु नयन्तु, घोषान् गोष्ठान् दहन्तु भस्मसात्कुर्वन्तु, गोपान् गोरक्षाधिकृ-
तान् जनान् प्रहरन्तु ताडयन्तु, (यथेच्छं कुरवो व्यवहरन्तु नास्ति मम तत्र किमपि
कर्तव्यम्) मह्यम् उत्तराय स्वम् पलायनोत्सवं द्रुतो युद्धस्थलादपसरणरूपं हर्षं
देहि प्रयच्छ, मम प्राणेषु गुरुतां महत्त्वं किञ्चिदपि न वेत्सि नागवच्छसि । मम
प्राणानां यदि महत्त्वं वेत्सि तर्हि मां पलायितुमनुमन्यस्वेति भावः ॥ २४ ॥

कौरवगण सभी गाँवें वध्दड़ोंके साथ ले जायें, घोषको जला डालें और गाँवोंको यथेच्छ
पीटें, मुझे कुछ नहीं कहना है, मुझे तुम केवल भाग जानेका मौका दो, मेरे प्राणोंके महत्त्व
को क्या तुम कुछ भी नहीं समझते हो ? ॥ २४ ॥

मातुर्मुखं मम पुरः पुर एव तिष्ठ-

त्युत्कण्ठितस्य नय तत्सविधं कृपालो ! ।

यावन्ति सन्ति मम कोशगृहे सवित्री

तावद्भिरेव कनकैरभिषेक्ष्यति त्वाम् ॥ २५ ॥

मातृमिति । उत्कण्ठितस्य मातृदर्शनोत्कृतस्य मम मातुर्मुखं पुरः पुरः अग्रेऽग्रे
एवं तिष्ठति अवस्थितं प्रतीयते, हे कृपालो दयाशाली बृहन्नले, मां तत्सविधं मातुः
समीपं नय प्रापय । अहं मातृदर्शनोत्कृतया भावनोपनीततया मातुर्मुखं पुरःस्थि-
तमेव प्रत्येमीत्यर्थः । नैतावता ममोपकारमात्रं सिद्ध्यति, किन्तु तवार्थलाभोऽपि
स्याह—यश्वन्तीति । मम कोशगृहे यावन्ति कनकानि सुवर्णधनानि सन्ति,
तावद्भिः एवं तैः सर्वैः एवं सवित्री मम माता त्वाम् अभिषेक्ष्यति पुरस्करिष्यति,
एवं च यत्प्राणरक्षणं न केवलं दयालुतया करणीयं किन्त्वर्थलाभलोभेनापि तथेति
भावः ॥ २५ ॥

मैं माताको देखनेके लिये लटक ही रहा हूँ, मेरे सामने माताका मुँह सदा नाचा करता है, हे दयालु बृहन्नले, तुम मुझे माताके पास पहुँचा दो, ऐसा करने पर-हमारे कमानेमें कितना सौना है, उतने सनीसे हमारी माता तुम्हें सत्कृत करेगी, पुत्र देनेवालेके लिये अर्घ्य कुछ भी नहीं होता है, अतः जब तुम मुझे नकुशलरूपमें मेरी माताके पास पहुँचा दोगे, तब मेरी माता तुमको खजानेमें वर्त्तमान समस्त सोनेसे पुरस्कृत करेगी ॥२५॥

चित्रे युद्धं विलोक्याहं चापलादेत्य वञ्चितः ।

तत्रासद्भिरिहोद्यद्भिः च्वेलाहेषितवृंहितैः ॥ २६ ॥

चित्रे युद्धमिति । अहम् उत्तरः चित्रे आलेख्ये युद्धं विलोक्य दृष्ट्वा (ईदृशमेव युद्धं भवतीति विभाव्य) चापलात् लौल्यवशात् एतस्य युद्धभूमिम् आगत्य तत्र चित्रे असद्भिः अविद्यमानैः इह युद्धभूमौ च उद्यद्भिः प्रकटीभवद्भिः च्वेलाभिः वीराणां सिंहनादैः हेपितैः अश्वशब्दैः वृंहितैः करिगजितैश्च वञ्चितः प्राणसंशयम् आरोपितः अस्मि । चित्रगतं युद्धमालोक्य युद्धमोदशमेवारुक्तपातं भवतीति प्रतीत्या अहमि-
ह्यातः, परं चित्रयुद्धेऽवर्त्तमाना वीरनादगजाश्वशब्दा मां व्यामोहयन्तीति भावः ॥

मैंने चित्रमें युद्ध दत्ता और लौल्यवश यहाँ युद्धक्षेत्रमें चला आया, उन चित्रोंमें नहीं होनेवाले परन्तु वहाँपर होनेवाले-सिंहनाद समान वीरनाद, घोड़ोंका दिनदिनाना और शायियोंका चिन्पाटना वगैरहने मेरे प्राणोंको संशयमें डाल दिया है ॥ २६ ॥

यथाहं भूतलं त्यक्त्वा रथमारुक्षमुच्छ्रितम् ।

तथा हृदन्तरं मुक्त्वा कण्ठं प्राणोऽधिरोहति ॥ २७ ॥

यथाहमिति । यथा अहम् भूतलं पृथिवीतलं त्यक्त्वा विहाय उच्छ्रितम् उन्नतं विशालं रथं त्यन्दनम् आरुक्षम् आरुढः, तथा मम प्राणः हृदन्तरं स्वाधिष्ठानं मुक्त्वा कण्ठम् अधिरोहति आगच्छति । यथाहमुत्सुकतयोन्नतं रथमारुढवोस्तथैव मम प्राणोऽधुना कण्ठदेशमापद्य बहिर्निर्गन्तुमीहत इत्याशयः ॥ २७ ॥

जित प्रकार मैं पृथ्वीतल छोड़कर रथ ऊँचे विशाल रथपर आरुढ़ हो गया था, उसी तरह इन समय मेरे प्राण हृदयदेशरूप अपनी जगहको छोड़कर कण्ठमें आ रहे हैं, मय के बारे मैं कण्ठगतवान हो रहा हूँ ॥ २७ ॥

इति बहु विलप्य पदयोः प्रणिपतन्तं तं नृपसुतमपराङ्गे कर्णपुटेन मुह-
रौस्फालयन्सस्मितं गिरममर्त्यपतिसुतोऽपि प्रवर्तयामास,—

इति । इति एवं प्रकारेण बहु नानाप्रकारं विलप्य विलापं कृत्वा पदयोः कर्णपुटेन चरणयोः प्रणिपतन्तं पतन्तं तं नृपसुतं राजकुमारमुत्तरं नाम अपराङ्गे पृष्ठदेशे

१. 'त्यक्त्वा' । २. 'बहुधा' । ३. 'पदयोः' । ४. 'आसुरवाटिकयन्' ।
५. 'अनर्पतिसुतः' 'अनराधिपद्वतः' । इति पा० ।

मुहुः वारंवारं करपुटेन करतलेन आस्फालयन् परामृशन् अमर्त्यपतिसुतः देवराज-
पुत्रः अर्जुनोऽपि सस्मितं हसन् गिरं वाचं प्रवर्तयामास व्याजहार ॥

इस प्रकार बहुत-सा विलाप करके पैरोंपर पड़ते हुए राजपुत्रकी पीठकी हाथोंसे थपथपाते हुए देवराजके पुत्र अर्जुनने इस प्रकारके वचन कहे— ॥

उदितोऽसि विराटभूपतेरुदराद्बृद्धं कथं त्वमीदृशः ।

प्रवया अपि यः कुतूहलात्परसैन्यैरधुनापि युध्यते ॥ २८ ॥

उदितोऽस्मीति । हे भद्र, (विपरीतलक्षणया) अभद्र, कुलकलङ्क, ईदृशः युद्ध-
भूमिमात्रदर्शनात् कण्ठगतप्राणः त्वम् विराटपतेः मत्स्वराजस्य विराटस्य उदरात्
कथम् उदितोऽसि कथं विराटात् त्वमीदृशो भीरुः सुत उत्पन्न इति भावः । यः
विराटः प्रवयाः अधिकवयाः बृद्धः सन्नपि कुतूहलात् युद्धोत्सुकत्वात् अधुना अपि
सम्प्रत्यपि परसैन्यैः शत्रुबलैः सह युध्यते । यो विराटो बृद्धः सन्नपि शत्रुसैन्यं साक्षा-
त्करोति तस्य पुत्रत्वं कथमीदृशः कातर उत्पन्नः, 'आकरे पश्चरागाणां जन्म काच-
मणेः कुतः' ॥ २८ ॥

हे कुलकलङ्क, अभद्र, वसं विराट नृपतिके वंशमें इस तरहका कायर तू किस
प्रकार पैदा हो गया ? जो विराट बृद्ध होकर इस समय भी शत्रुसैन्यके साथ युद्ध कर
रहे हैं । जो बूढ़ा पिता उत्साहसे शत्रुसैनिकोंका मुकाबला कर रहा हो, उसका पुत्र इस
तरहका कायर निकले कि शत्रुसैन्यको देखते ही कण्ठगतप्राण हो जाय, यह बड़े आश्चर्यकी
बात है ॥ २८ ॥

सारथौ गतभयेऽपि रथी त्वं संगरे यदि विभेपि रिपुभ्यः ।

मत्स्यकेकयभुवां भुजभाजां मानकृन्तनमितोऽपि किमन्यत् ॥ २९ ॥

सारथाधिति । सारथौ सूते मयि गतभये निर्भये अपि रथी रथारूढः त्वं यदि
संगरे युद्धे रिपुभ्यः शत्रुभ्यः विभेपि भयं लभसे, मत्स्यकेकयभुवां मत्स्ये केकये च
वंशे उत्पन्नानां भुजभाजां बाहुवीर्यशालिनां राज्ञाम् इतोऽपि अस्मादपि तव युद्धा-
त्पलायनात् अधिकं मानकृन्तनम् अभिमाननाशनम् अन्यत् किम्, सारथौ मयि
निर्भये सत्यपि रथस्त्वं यदि युद्धे शत्रुभ्यो विभेपि तदा तव पितृकुले मत्स्यवंशे
मातुलकुले केकयवंशे चोत्पन्नानां बाहुवीर्यशालिनां राज्ञां महदयशो जायेत, त्वत्प-
लायनादधिकं तदकीर्तिकरं न सम्भवतीति भावः । स्वागतावृत्तम् ॥ २९ ॥

मैं सारथि निर्भय होकर बैठा हूँ और आप रथारूढ़ होकरके भी शत्रुओंसे टर रहे हैं,
मत्स्यवंशके तथा केकयवंशके (आपके पितृकुल तथा मातुलकुलके) बाहुबलशाली राजाओंके
लिये इससे बढ़कर अकीर्तिजनक बात क्या हो सकती है ? ॥ २९ ॥

विस्तार्य संसदि विशृङ्खलवीरवादं
युद्धात्पलायितवतोऽद्य तवाङ्गकम्पः
अन्तःपुरेषु हसतामवलज्जनाना-

माचार्य एव भविता कुचवलितानाम् ॥ ३० ॥

वित्तार्थेति । संसदि अन्तःपुरस्त्रीसभायाम् विशृङ्खलं निम्प्रतिरोधं वीरवादम्
'पद्मोऽपि नः कश्चन पाण्डवोऽभूत्' इत्यादिस्वरूपमात्मरलावापरकं वचनं विस्तार्य
उद्घोष्य अद्य युद्धात् पलायितवतः संप्रति समरं विहाय धाप्रितवतस्तव अङ्गकम्पः
भयकृतं शरीरचलनम् अन्तःपुरेषु हसतान् त्वदीयं युद्धात्पलायनं ज्ञात्वा त्वामुप-
हसताम् अवलज्जनानाम् वनिनानाम् कुचवलितानाम् स्तनसंचाराणाम् आचार्यः
उपदेशा भविता एव । त्वां युद्धात्पलायितुं कम्पमानवपुषं च दृष्ट्वा अन्तःपुरस्त्रियो
वलिताकुचं-चालितकुचभारमुच्चैर्हासं करिष्यन्ति, तत्र तवाङ्गकम्पस्तासां स्तनानां
कम्पस्योपदेशेव प्रत्येप्यत इत्यर्थः । स्त्रियोऽपि त्वामुपहसिष्यन्ति तदा का कथा
पुराणामुपहासस्येति भावः ॥ ३० ॥

अन्तःपुरकी स्त्रागोष्ठीमें आपने बिना गीक डोकके वीरवाद-अपने पराक्रमकी तारीफ
की, और अब जब आप लड़ाईके मैदानसे भयसे काँपते हुए भागकर जाइयेगा तब आपका
यह काँपना आपका उपहास करने गयी अन्तःपुरस्त्रिणाओंके कुचोंकी काँपनेका उपदेश
देनेमें आचार्य बनेगा ही, बिना आपका भयसे काँपना देखकर बहुत जोरसे हँसेगी,
आपका काँपना मानो उनके स्तनोंकी काँपना सिखलावेगा ॥ ३० ॥

कियद्द्विपामंशुकमावृतं ते सहोदरेणेति सखीभिरुक्ते ।

मानोत्तराया भृशमुत्तरायाः किमुत्तरं ब्रूहि तदुत्तर ! त्वम् ॥ ३१ ॥

कियदिति । हे उत्तरे, तव सहोदरेण भ्रात्रा उत्तरेण कियत् किं परिमाणम् द्विपामं
कौरवाणाम् अंशुकं वस्त्रम् आहतम् अपहृत्यानीतम् इति एव सखीभिः वयस्याभिः
उक्ते पृष्ठे सति मानोत्तरायाः सा मानशालिण्याः उत्तरायाः त्वदनुजायाः त्वलुः
उत्तरं प्रतिवचनं किं स्यात् इति त्वं वदनां कथय । युद्धान् परावृत्त्य गते त्वयि उत्त-
रासख्यस्तां तव भ्रातो कियत्परिमाणं शत्रूणां वस्त्रमपहृत्यानीतवानिति प्रच्छन्ति
तदोत्तरा किमुत्तरं दास्यति ? नानिनी ग्वा नानभङ्गेन कथं निर्वचना मती रथा-
स्यतीति नम्यं त्वमाख्याहीति भावः ॥ ३१ ॥

जब तुम युद्धसे पराङ्मुख होकर व. प्रोग तब उत्तराकी राखियो उत्तराने पूछेगी कि
तुम्हारे मार्गसाहब शत्रुओंसे कियने वस्त्र तोनकर लाये है ? हम नमय अभिमानिनी
उत्तरा अपनी सखियोंकी कौनसा उत्तर देगी, यह नो बताओ ॥ ३१ ॥

जरठो जनकोऽपि मातुलाः शतमप्यन्तमगुस्त्वमेककः ।

यदि यासि न धैर्यमत्र ते न वशे राज्यमिदं भविष्यति ॥ ३२ ॥

जरठ इति । तव जनकः पिता विराटः जरठः वृद्धः तव शतम् शतसङ्ख्यकाः अपि मातुलाः मातृभ्रानरः कीचका अन्तमगुः विनाशं गताः मृताः, यदि अत्र युद्धे धैर्यम् अवच्छेदत्वं न यासि स्थिरो न तिष्ठसि तदा इदं राज्यं तव वशे अधिकारे न भविष्यति न स्थास्यति । तव पिता वृद्धः सहायकतया संभ्रान्यमाना मातुलाः कीचकाः सम्प्रत्येव नाशं गताः, तदस्यां स्थितौ सहायकाभावेन यदि त्वं युद्धे दृढतां नावलम्बसे तदा त्वदीयं राज्यमिदं स्थिरत्वं नोपयास्यति, वीर-भोग्यत्वाद्वसुन्धरायाः, अतस्त्वया स्वराज्यं रक्षितुं युधि धीरत्वमवश्यमवलम्बनीयमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

तुन्हारे पिता विराट् वृद्धे हो चले हैं, सौसंख्यका तुन्हारे माना कीचका भी मर चुके हैं, उन दोनों सहायक पक्षोंसे कुछ सहायताकी आशा करना व्यर्थ है, इस स्थितिमें यदि तुम युद्धमें स्थिरताका अवलम्बन नहीं करते हो तो तुम्हारा यह राज्य तुन्हारे हाथसे निकल जायगा, तुन्हारे हाथमें नहीं रहेगा ॥ ३२ ॥

तदिदं विजहीहि साध्वसं कुरु पाणौ तृणतां कुनप्यपि ।

तव मत्स्यपतेस्तु वाहिनीमुखभागे खलु वल्गनं क्षमम् ॥ ३३ ॥

नदिद्रमिति । तत् तस्मात् युद्धात्पलायनस्य नद्यांवाद्राज्यभ्रंशपरिणामत्वाच्च इदं सम्प्रति प्रकाश्यमानं साध्वसं भयम् जहीहि त्यज, पाणौ हस्ते तृणतां चापं कुरु स्थापय, कुरुषु सम्प्रत्याक्रमणपरेषु शत्रुषु कौरवेषु तृणतां तृणवृक्षानं तुच्छत्वप्रत्ययं कुरु विधेहि, मत्स्यपतेः मत्स्यदेशाधीश्वरस्य तव उत्तरस्य वाहिनीमुखे सेनाग्रभागे वल्गनं सञ्चरणं क्षमम् युक्तम् खलु, मत्स्यपतेः महामत्स्यस्य खलु वाहिनीमुखे नद्या अग्रतः वल्गनं संचरणं युक्तम् इति च ध्वन्यते, तेनोपमाध्वनिः, 'तृणता स्यात्तृणत्वेऽपि तृणता कार्मुकेऽपि च' इति विश्वः, 'सेनानद्योस्तु वाहिनी' इति धामरः ॥ ३३ ॥

युद्धसे भागना निन्दनीय है, उसका परिणाम राज्यनाश है, अतः इस भयको छोड़ो, धनुष हाथमें उठाओ और आक्रमण करनेवाले इन कौम्वरस्य शत्रुश्रेणियों यासकी तरह तुच्छ समझ लो । तुम मत्स्यराज हो, तुन्हारे लिए उचित यही है कि तुम सेनाके आगे चला करो, महामत्स्यके लिये नदीके आगे रहना ही उपयुक्त होता है ॥ ३३ ॥

इत्याश्वास्य पितृवनाटवीतटमुपेत्य शर्माविटपिकोटिसमाटीकितकिरीटशङ्खापनिपङ्क्तौ जयलक्ष्मीपरिणयनयोग्यतां संपादयितुमिव खण्डित-

पण्डभावोऽयमाखण्डलसुतो निजतत्त्वव्याकरणशतधापल्लवितघाट्यर्थेन
तेनैव सुदेष्णापत्येन परिकल्पितसारथ्यशिल्पं रथमधिष्ठ्य क्षणेन वारि-
निधिपूरस्य वाडवैवहिरिव सपत्नसैन्यस्य संमुखीनो बभूव ॥

इत्याश्वासयेति । इति एवं प्रकारेण उत्तरम् आश्वास्य धैर्यं लभयित्वा पितृवनाट-
वीतदम् इमं शानवत्तिकाननम् उपेत्य आसाद्य शमीत्रिदपिकोटः शमीवृक्षाग्रभागात्
आदीक्षिताः आनीताः किरीटम् देवेन्द्रदत्तं मुकुटम्, शङ्खः देवदत्तनामा स्वीयः
शङ्खः, चापं धनुः गाण्डीवनाम, निपङ्क्तौ अक्षयतूणीरौ एते युद्धोपकरणसम्भाराः येन
तथाभूतः अयम् उत्तरसारथीभूतोऽपि आखण्डलसुतः इन्द्रपुत्रोऽर्जुनः जयलक्ष्मी-
परिजननयोग्यतां विजयश्रीरिमं वृणुयादिति स्वरूपयोग्यताम् संपादयितुं जन-
यिनुमिव खण्डितपण्डभावः दूरीकृतवर्लाञ्छत्वाः (सति नपुंसकत्वे विजयलक्ष्मीः
कथं वृणुयादिति हेतोरेव नपुंसकतां परिहृत्य वीरलक्ष्मीवरणयोग्यतां पुंस्तां
प्राप्य) निजतत्त्वव्याकरणेन स्वस्वरूपपाण्डवत्वाजुनैवादिव्याख्यानेन शतधा
पल्लवितघाट्यर्थेन शतगुणीभूतोत्साहेन तेन रथीभूयागतेन एवं सुदेष्णापत्येन
उत्तरेण परिकल्पितसारथ्यशिल्पं विहितसारथ्यकर्त्तव्यम् उत्तरसारथिकम् रथम्
यानम् अधिष्ठ्य आस्थ्य क्षणेन त्वरितम् सपत्नसैन्यस्य शत्रुबलस्य सम्मुखीनः
अभिसुखावस्थितः बभूव, यथा वाडववह्निः बडवानलः वागितिधिपूरस्य समुद्रस्थः
जलराशेः संमुखीनो भवति । अत्रोपमया यथा बडवानलः सामुद्रमग्निः क्षपयति
तथैवाजुनोऽपि शत्रुसैन्यं क्षपयिष्यतीति वस्तु व्यज्यते ॥

पूर्वोक्तं रितिते उत्तरको आश्वासनं देकर अजुनने इमं शानसमीपस्थितं वनमे आकर
शमीवृक्षके ऊपरों भागते अपना किरीट, शङ्ख, धनुष तथा तरकस उतारा, और अपना
नपुंसकत्व दूरकरके अपनेको वीरलक्ष्मी द्वारा वरण किये जानेके योग्य बना लिया, अनन्तर
अर्जुनने अपना स्वरूप पाण्डव अर्जुन होना बताकर उत्तरके उत्साहको सौगुना कर दिया,
और उत्ती उत्तरको जो रथी बनकर आया था सारथिके कार्यपर नियुक्त करके अर्जुन उसी
रथपर आरुढ़ हुए, और क्षणभरमें वह शत्रुसैन्यके नामने आ गये, जैसे बडवानल समुद्रके
जलपूरके सामने आकर खड़ा हो ।

संख्यातीतमवेक्ष्य कौरवबलं तत्सव्यसाची पुरं

श्रापे तादृशि किञ्चिदेव विदधे साचीभवन्ती दशम् ।

पार्श्वत्या निर्जपद्वयशकलं स्नेहद्वयार्द्रं स्वयं

न्यस्य न्यस्य चिकित्सितत्रणशिरा देवोऽपि यं श्लाघते ॥ ३४ ॥

१. 'व्याकरणाद्' । २. 'सारथि' । ३. 'आस्थ' । ४. 'वारिधि' ।

५. 'वडवा' । ६. 'पुनः' । ७. 'किञ्चिदेव' । ८. 'निजवत्पट्ट' । इति पा० ।

संख्यानीतमिति । सख्यसाची अर्जुनः संख्यातीतम् अनन्तं तत्कौरवबलम्
 द्रुपदोऽप्यनन्तम् अवेक्ष्य दृष्ट्वा किञ्चिदेव ईप्सन्मात्रं साचीभवन्तीतिर्यक् प्रसरन्ती
 दृशं स्वां दृष्टिं तादृशि तस्मिन् चापे गाण्डीवे नाम स्वधनुषि निदधे स्थापितवान् ,
 यं चापं पार्वत्या गौर्या स्नेहद्वयार्द्रं तैलादिना स्नेहेन प्रेम्णा च आर्द्रं सिक्तं निजस्य
 स्वपरिधानभूतस्य पट्टवस्त्रस्य कौशेयवसनस्य शकलं खण्डं न्यस्य न्यस्य वारं वारं
 व्रणविरोपणार्थं स्थापयित्वा चिकित्सितं व्रणं यस्य तादृशं शिरो यस्य तयामृतः
 देवः शिवः अपि श्लाघते प्रशंसति । अपारं कौरवबलं पश्यन्नर्जुनः करवत्तिनि तस्मि-
 न्निजधनुषि वक्रां दृशं निदधे यत् धनुः पार्वत्या स्नेहार्द्रवसनखण्डन्यासेन चिकि-
 त्सितव्रणयुक्तमस्तकः शिवोऽपि श्लाघते, पुरा किरातार्जुनयुद्धेऽर्जुनो गाण्डीवप्र-
 हारेण शिवगिरसि प्रहारमकृतेति कथात्र स्मत्तव्या ॥ अत्र शिवप्रशंसिते धनुषि ,
 वक्रवृत्पातेन तस्याश्चस्तत्त्वं ध्वन्यते ॥ ३४ ॥

अर्जुनेन जव असंख्येय कौरवसैन्यको सामने देखा तव कन्होंने जरा तिरछी दृष्टि
 अपने उस धनुषपर डाली जिस धनुषकी प्रशंसा पार्वती द्वारा स्नेह-नैल तथा ममता-से
 सराबोर अपने बलके दुर्जड़को बारबार रखकरके चिकित्सित हुआ है व्रण जिसका ऐसे
 तिरवाले महादेव भी किया करते हैं । जिस धनुषने महादेवको भी चोट पहुँचाई-जिसकी
 याद महादेव भी किया करते हैं ॥ ३४ ॥

नभसि प्रविसारि देवदत्ते नरदत्तं ध्वनितं ततो दधाने ।

मुमुहुर्द्विरदा मुमूर्च्छुरन्वा रथिनश्चुलुभिरे भटाश्च विभ्युः ॥ ३५ ॥

नभसीति । ततः तदनन्तरं देवदत्ते तदाप्यया प्रथितेऽर्जुनशङ्के नभसि आकाशे
 प्रविसारि व्यापनशीलं नरदत्तम् अर्जुनेन नरेण दत्तम् आप्मानद्वाराजनितं ध्वनितं
 शब्दं दधाने धारयति सति द्विरदाः राज्ञाः मुमुहुः भयेन चकिता चमूबुः, अन्धाः
 मुमूर्च्छुः मूर्च्छामाप्नुः, रथिनः रथस्या योधाः चुलुभिरे चुन्वा लभवन्, भटाः पादा-
 ताश्च विभ्युः त्रस्ता जाताः । चतुरङ्गमपि बलमस्वस्थमजायतार्जुनशङ्कध्वनिमाकर्ण्यन्ति
 भावः ॥ ३५ ॥

इसके बाद अर्जुनके द्वारा शूक नारे जानेपर आकाशमें कैलनेवाले शब्दको धारण
 करनेवाला देवदत्त जव शब्दावधान हुआ तब हाथी अचक्रवाने लगे, घोड़े मूर्च्छित होने
 लगे, रथी लोग भयचलित हो उठे और पैदल सेना मगमगीत हो लगी, इन तरह चतुरङ्ग-
 सैन्य विचलित हो लगी ॥ ३५ ॥

पर्यायेणास्य गाण्डीवः पातितज्यः प्रकोष्ठयोः ।

गन्धर्वयुद्धमारभ्य कृतं मौनं समापयन् ॥ ३६ ॥

पर्यायेणेति । अस्य अर्जुनस्य प्रकोष्ठयोः मणिवल्गवादारभ्य कर्परपर्यन्तहस्तभा-
 गयोः पर्यायेण क्रमेण पातितज्यः पातितमौर्वीकः सन् गाण्डीवः वामदक्षिणहस्तयोः

क्रमशो मौर्वीपाते जायमाने मति गन्धर्वयुद्धम् वने जातं गन्धर्वैः सह युद्धम् आरभ्य प्रभृति कृतम् अवलम्बितं मौनं निःशब्दत्वं समापयत् अवसितं चकार । वानेन पाणिनादाय दक्षिणेन मौर्व्यामारोप्यमाणायां गाण्डीवः शब्दं कृत्वा गन्धर्व-युद्धादारभ्य सम्प्रति यावत् स्वीकृतं मौनघनं समाप्तं कृतवानिति भावः ॥ ३६ ॥

क्रमते वायें तथा दक्षिण कब्जेपग गिर रही है प्रत्यक्षा जिसकी ऐसा अर्जुनका वह गाण्डीव धनुष अपना वह मौन समाप्त कर रहा था, जिसे अपने गन्धर्वयुद्धसे लेकर अब तक कायम रखा था ॥ ३६ ॥

अथ करतलद्वयमण्डपकृतताण्डवस्य गाण्डीवस्य विस्तारेण पाण्डवो-
ऽयमिति निश्चित्य लीलानिस्तीर्णदुस्तरमन्वाप्तिन्धुरयं पुनरपि निर्वन्धु-
मागत ईत्यप्रवृत्त्या निजेर्ष्या रुक्षा विपक्षाः पूर्वपक्षाः सिद्धान्तमिव युद्धा-
य तं पर्यवारयन् ॥

अथेति । अथ कृतदंकारे गाण्डीवे मति करतलद्वयम् अर्जुनस्य हस्तद्वयमेव मण्डपः नृत्यरङ्गः तत्र कृतं ताण्डवं नर्तनं सलीलचलनं येन तादृशस्य अर्जुनकर-युगले सलीलं चलनो गाण्डीवस्य तदाख्यया प्रसिद्धस्य धनुषश्चापस्य विस्तारेण दंकारध्वनिना पाण्डवः अर्जुनः अयं पुरोवर्त्ति धनुर्धर इति निश्चित्य अनुमाय लीलानिस्तीर्णदुस्तरमन्वाप्तिन्धुः अनायाससमापितदुष्कराज्ञातवासवतः अयम् अर्जुनः पुनरपि भूयोऽपि निर्वन्धम् राज्याय निरोद्धुम् राज्यप्राप्तये आग्रहीतुम् आगत इति अचम्प्यया बलीयस्या दुर्निवारया ईर्ष्या गुणानपि दोषेषु ख्यापयन्त्या रुक्षाः कलुषितहृदयाः विपक्षाः कौरवाः पूर्वपक्षाः शङ्काविषया अर्थाः सिद्धान्तम् निर्णयमर्थम् इव तम् अर्जुनं युद्धाय सम्मुखसंग्रामाय पर्यवारयन् परिवव्रुः ॥

अर्जुनने जब धनुषदंकार किया तब अर्जुनके दोनों करतलरूप नृत्यमण्डपमें नृत्य करनेवाले गाण्डीवके दंकारसे कौरवोंने निश्चय कर लिया कि अनायास पार कर लिया है दुस्तर अज्ञातवासप्रतिश्वात्रनको जिसने ऐसा वह पाण्डव अर्जुन ही है, और फिरसे हम लोगोंको राज्यके लिये घेरने आया है, इस दुर्दमनीय ईर्ष्याके कलुषितचित्त होकर विपक्षी कौरवोंने अर्जुनको घेर लिया, जैसे पूर्वपक्ष सिद्धान्तको घेर लेते हैं । शास्त्रमें निर्णय अर्थको निश्चिन करनेके लिए उसके विरुद्ध जो तर्क उपस्थित किये जाते हैं उन्हें पूर्वपक्ष तथा निश्चय अर्थको सिद्धान्त कहा जाता है, सिद्धान्तको पूर्वपक्ष घेरते अवश्य हैं, पर वे तर्ककी कसौटी पर पूरे नहीं उतरने पर छूट जाते हैं, अन्तमें सिद्धान्त अर्थही टिकता है उसी तरह घेरने कौरव लोग अवश्य, परन्तु अन्तमें दृढ़ रहेगा अर्जुन ही, यह बात इस उपमासे प्रतीत होनी है ॥

१. 'गाण्डवस्य विस्तारेण पार्थोऽयम् ।

२. 'विस्तर' ।

३. 'निर्वन्धन्' ।

४. 'इत्यप्रवृत्त्या' । इति पा० ।

विजयस्य रथे ततो निपेतुर्विमत्तानामिषवः परःसहस्राः ।

जनमेजययागवेदिमध्ये जगतां भीतिकरा इवाहिसंधाः ॥ ३७ ॥

विजयदेति । ततः परिवारणे जाते सति परःसहस्राः सहस्राधिकसंख्याः विमतानां प्रतिपक्षानाम् इषवो बाणाः विजयस्य अर्जुनस्य रथे स्थन्दने जगतां भीतिकराः सर्वलोकभयंकराः अहिस्त्राः सर्पसमुद्राः जनमेजययागवेदिमध्ये इव निपेतुः पतन्तिस्म । परीक्षितपुत्रेण जनमेजयेन सर्पवधकाम्यया यज्ञे प्रारब्धे यथा भीषणाः सर्पा मन्त्रबलाकृष्टाः सन्तो वेदिमध्ये न्यपतन् तथैवार्जुनरथस्य मध्ये भीषणाः परस्सहस्राश्च विपक्षबाणाः पतिनुमारभन्तेति भावः ॥ ३७ ॥

अर्जुनको जब चारों तरफसे शत्रुओंने घेर लिया तब सहस्राधिक शत्रुबाण अर्जुनके रथमें गिरने लगे, जैसे संसारको भय देनेवाले सर्पसमुद्राय जनमेजयके यज्ञमें वेदीके बीच गिरने लगे थे । इस व्यमासे गिरनेवाले बाणोंका नोश तथा अर्जुनका सुरक्षित रहना व्यक्त होता है ॥ ३७ ॥

जन्मद्विषोऽपि तनयो जगदेकवीरो

जन्यं समारभत जृम्भयितुं महीयः ।

प्रत्यर्थिरक्ततटिनीन्मपनैः शराणां

भेत्स्यन्निवाथ पितृकाननवासदोषम् ॥ ३८ ॥

जन्मद्विषोऽपीति । जगदेकवीरः संसारप्रसिद्धोऽद्वितीयः शूरः जन्यद्विषः इन्द्रस्य तनयः अर्जुनोऽपि प्रत्यर्थिनां शत्रूणां रक्तस्य शोणितस्य तटिन्यां नद्यां स्नपनैः अवगाहनैः शराणां बाणानां पितृकाननवासदोषम् श्मशानावस्थानपातकं भेत्स्यन् निवारयिष्यन् इव महीयः श्लाघनीयं जन्यं युद्धं जृम्भयितुं प्रकटीकर्तुम् आरभत उपक्रान्तवान् । अर्जुनोऽपि स्वबाणानां श्मशानवासपापप्रक्षालनाय शत्रुशोणितनद्यां स्नानमिव कारयन् भीषणं युद्धमारब्धवान् इत्यर्थः । अन्योपि स्त्रीये जने कुतोपि हेतोर्जातपातकं तत्पातकोपशमनार्थं तस्य नदीस्नानमौलम्यमुपपादयितुं प्रयतते इति बोध्यम् । उद्येक्षाऽलङ्कारः, वसन्तनिलकं वृत्तम् ॥ ३८ ॥

संसारके अद्वितीय वीर तथा इन्द्रके पुत्र अर्जुनने भी भीषण युद्ध करना प्रारम्भ कर दिया, ऐसा लगता था कि अर्जुन अपने बाणोंके श्मशानवास्तज्जलित पापोंका शत्रुशोणितमें उनकी स्नान करा करके नाश कर देना चाहते हैं । जिते पाप लग जाता है वह किती पुण्यनदीमें स्नान करके अपना पाप दूर करना है, अर्जुनके बाणोंने भी बहुत दिनों तक विराटनगरकी श्मशानभूमिमें वास किया था, जिससे उन्हें पाप लग गया था, अर्जुनने सोचा कि शत्रुओंको नाशकर उनके शोणित की नदी बहा दी जाय, उन्हीं स्नान करके

इतरे वाग गदगान् हो जायेंगे, इसी विचारसे उन्होंने भीषण बुद्ध करना प्रारम्भ कर दिया ॥ ३८ ॥

चतुर्दशरथद्विषोन्धरेणून्वरणन्त्रञ्जयुभिः प्रणीय शान्तिम् ।

सुखदष्टरणा यथा भवेयुः सुरवामा गगने तथा समैयुः ॥ ३९ ॥

चतुर्दशरथद्विषोन्धरेणून्वरणन्त्रञ्जयुभिः प्रणीय शान्तिम् । हयरथद्विषेभ्यः दयाः उदधूनाः रेणूः पृथिवीरजांसि वरणवद्भुमिः वरनाडमकरन्दैः शान्तिम् प्रणीय शमयित्वा यथा येन प्रकारेण सुखदष्टरणाः अविघ्नहरययुद्धाः भवेयुः तथा सुरवामाः देवजलनाः गगने विपत्तिः समैयुः समायाताः । भुवो रजांसि दिवि व्रिततानि सन्ति बुद्धदर्शने विघ्नमुत्पादयेयुन्मानि कश्चनवरणमालामकरन्दैः शमं नीत्वा रणं स्फुटं द्रष्टुमाणा देवनाडा विपत्तिं समागता इति भावः । वरणवद्भुमिर्भिरापरागवृथा-मन्दन्त्रैरपि तन्मन्त्रन्योक्तेरतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ३९ ॥

चठने हुए बोड़ें, गंध पूर्व हाथियों दाग डकारों गर्द धूलको हाथने धारणकी गर्द स्वयंकर माउले मकरन्दोंसे शान्ति करके आनालीसे बिना किसी गोकदोके बुद्ध देखा जा सके ऐसा नैदानों करके बुद्ध देवतेके सिद्धे नैदान देवनायों आमन्त्रणमें आकर दृढ़ गई ॥ ३९ ॥

कौन्तेयकर्णद्वितयोपकण्ठमौहूर्तिकावेदितजैत्रयात्रैः ।

आशातराल्यैः शनवेऽथ भल्लैराशा कुवेरस्य च वैरिणां च ॥ ४० ॥

कौन्तेयैति अथ कौन्तेयस्य अर्जुनस्य कर्णद्वितयोपकण्ठाम्बां श्रोत्रद्वयसमीप-दृष्टान्तां मौहूर्तिकाभ्यां ज्यौतिषिकाभ्याम् आवेदिता सूचिता जैत्रयात्रा विजय-पूर्णं यात्रा येषां तादृशः कर्णान्तर्पर्यन्तमाकृत्य सुक्तैः आशातशल्कैः अनितीक्ष्णमुखैः मन्त्रैः शान्तिविशेषैः कुवेरस्य आशा उत्तर दिक् वैरिणां शत्रुभूतानां आशा गोघना-पहरणविषयामिलापः क्लृप्ते अत्रियतेस्म समाप्यतेस्म च । अयमर्थः—अर्जुनेन कर्णान्तर्पर्यन्तमाकृत्य विमृष्टवर्गैरुत्तरदिगपूर्यत, कौरवाणां गोघाहरणविषयाऽऽशा चामज्यनेति । उत्तरदिशि शत्रवोऽवस्थिताः दक्षिणदिशि च पार्थः अतस्तद्विषय-आशा उत्तरं दिशमभूयन्तिनि बोध्यम् । तुल्ययोगितालङ्कारः ॥ ४० ॥

अर्जुनके दोसों कानोंके समीपदेशरूपी ज्यौतिषी द्वारा बताया गया है यात्राका विजयबुद्धि जितकी ऐसे अत्यन्त तीव्र नोकवाले बाणोंसे कुवेरको आशा (उत्तरदिशा) तथा शत्रुओंकी आशा (गोघनापहरणरूप आशा) एक साथ उपरद्ध हो गई । भाव यह है कि शत्रुगण उत्तर दिशामें तथा अर्जुन दक्षिण दिशामें अवस्थित थे ॥ ४० ॥

उद्धारसंविपरिस्तुत्तु मार्गणानामाद्ये उभे अपि तदा तिस्र्यु क्रियासु ।

सायुज्यमापनुर्विवास्तिमया समीके चक्रीकृते धनुषि शक्रमुतेन तेन ॥ ४१ ॥

उद्धारेति । तदा तस्मिन् समये समीके युद्धे तेन शक्रसुतेन अर्जुनेन धनुषि गाण्डीवे चक्रीकृते गुणाकर्षणद्वारेण मण्डलीकृते सति मार्गणानां बाणानाम् उद्धारः निपङ्गादादानं, सन्धिः धनुषि सन्धानम्, परिमुक्तिः बाणप्रयोगः, तासु तदाख्यासु तिसृषु क्रियासु मध्ये आद्ये प्रथमोपात्ते द्वे उद्धारसन्धिनामिके क्रिये अन्तिमया परिमोचनक्रियया सह सायुज्यम् एकीभावम् आपतुः प्राप्ते इव । अर्जुनेन चक्रीकृत-गाण्ढोवेन बाणानां कदा निपङ्गादादानं कदा च धनुषि सन्धानं कृतमिति लोका न विदुः केवलं मोचनमेव विदुस्तेन प्रतीयते आद्ये द्वे क्रिये तृतीयक्रियया सह सायु-ज्यमिव प्राप्ते इति । अतिसिप्रकारितयाऽऽदानसन्धाने अज्ञात्वा बाणमोक्षमेव सर्वो लोको ज्ञातवानिति भावः ॥ ४१ ॥

उस समय युद्धमें अपने धनुषको जब अर्जुनने चक्राकार बनाकर बाण चलाना प्रारम्भ किया, तब बाणोंकी तीन क्रियाओं—निपङ्गसे निकालना, धनुषपर चढ़ाना और छोड़ना इनमेंसे पहली दो क्रियाओंने—निकालना और धनुषपर चढ़ाना—तीसरी क्रिया—बाणमोचन क्रियाके साथ मानो सायुज्य पा लिया था, लोग केवल तीसरी क्रिया ही देखते थे, अतः लोग समझते थे कि पहली दो क्रियायें तीसरी क्रिया ही में लीन हो गई हैं ॥ ४१ ॥

युद्धसीमनि भृतगर्वविप्रुषो मूर्च्छितान्कटकनिःसृताम्भसः ।

तत्र लक्ष्यमकरोत्स कुञ्जरांस्तस्य तात इव शैलसंचयान् ॥ ४२ ॥

युद्धसीमोति । कटकनिःसृताम्भसः कटदेशनिर्गतमदजलान् मत्तान् अतएव भृतगर्वविप्रुषः धृतगर्वलेशान् मूर्च्छितान् विशालतया स्थितान् कुञ्जरान् करिणः सः पार्थः तत्र युद्धे लक्ष्यमकरोत् स्वशरपातविषयान् अकार्पात्, तस्यार्जुनस्य तातः पितेन्द्रः कटकनिःसृताम्भसः नितम्बदेशनिःसृतनिर्झरान् मूर्च्छितान् विशालान् शैलसञ्चयान् पर्वतराशीन् इव । अयमाशयः—यथा शक्रः पुरा पर्वतपक्षच्छेदा-वसरे नितम्बदेशनिर्गतनिर्झरान् विशालान् शैलान् स्ववज्रस्य लक्ष्यानकरोत्तथाऽजु-नोऽपि युद्धे कपोलनिर्गच्छद्दानवारिप्रवाहान् सगर्वान् विशालांश्च करिणो निजबाण-प्रहारस्य लक्ष्यतामनैषीदिति । उपमाऽलङ्कारः ॥ ४२ ॥

जिस तरह इन्द्रने पर्वतपक्षच्छेदनके समय नितम्बभागसे झरने निकल रहे हैं जिनके ऐसे एवं विशालोन्नत पर्वतोंको अपने वज्रप्रहारका विषय बनाया था, उसी तरह उस युद्धमें अर्जुनने कपोलोंपर प्रवाहित हो रहा है दानवारि जिनके ऐसे अतएव सगर्व तथा विशालोन्नत गजराजोंको अपने बाणप्रहारका लक्ष्य बनाया ॥ ४२ ॥

काण्डैरपातयद्धः करिमण्डलानां

शुण्डाः प्रचण्डतरदोर्युधि पाण्डुसूनुः ।

निद्रास्यतां निखिलवैरिमहीपतीना-

मुत्पादयन्निव पृथूरुपधानपङ्क्तिः ॥ ४३ ॥

काण्डैरिति । प्रचण्डतरौ अतिभीषणौ दोषौ बाहू यस्य तादृशः पाण्डुसूनुः अर्जुनः निद्रास्यतां प्रस्वापनाखप्रयोगेन स्वप्नस्यतां निखिलवैरिमहीपतीनां सम-
स्तपरिपन्थिराजन्मानां पृथूः विशालस्यूलाः उपधानपङ्क्तीः उपवर्हराशीन् उप-
धानानि उत्पादयन् निर्मिमाण इव युधि तत्र संगरे काण्डैः स्वप्रहतैः बाणैः करि-
मण्डलानां हस्तिसमुदयानां शुण्ढाः करान् अधः अपातयत् छित्त्वा भूमौ न्यपा-
तयदिति । अर्जुनो बाणैः करिणां शुण्ढादण्डांश्छित्त्वा भूमावपातयन्मन्ये प्रस्वापने
प्रयुज्यमाने स्वप्नस्यतां प्रत्यर्थिभूपालानां कृते सुत्रशयनं सम्पादयितुं विशालान्युप-
धानानि सम्पादितवानिति भावः । उपेक्षाऽलङ्कारः । 'काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्वा-
वर्गावसरवारिषु' इति कोशः । 'भुजबाहू प्रवेष्टो दोः' इति चामरः ॥ ४३ ॥

प्रचण्डबाहुशाली अर्जुनने दुष्टे बाणैस्ते हाथिबोंके शुण्ढादण्ड काट-काटकर नीचे
गिरा दिये । ऐसा लगता था मानो वे प्रस्वापनाखप्रयोग होनेसे सो जानेवाले प्रतिपक्षी
राजाओंके लिये बहुतसे मोटे-मोटे तखिये बना रहे हों ॥ ४३ ॥

विशालरन्ध्रं विजयाखदत्तं देहस्य मध्ये दधतो महान्तः ।

स्कन्दस्य शक्त्या क्षनमेखलस्य क्रौञ्चस्य लीलां करिणो विवव्रुः ॥ ४४ ॥

विशालरन्ध्रमिति । महान्तः विशालाः करिणो गजाः देहस्य मध्ये विजयाख-
दत्तम् अर्जुनयागनिर्मितम् विशालरन्ध्रं महत् छिद्रं दधतः धारयन्तः सन्तः
स्कन्दस्य कार्तिकेयस्य शक्त्या अक्षमेदं क्षनमेखलस्य सच्छिद्रीकृतमध्यभागस्य
क्रौञ्चस्य तदाख्यपर्वतविशेषस्य लीलां तुलनां विवव्रुः प्रकाशयामासुः । अर्जुनाख-
प्रहारजातच्छिद्रं विशालं वपुर्वहन् करी स्कन्दशक्तिनिर्भिन्नस्य क्रौञ्चगिरेस्तुलामासा-
दयदिति भावः ॥ ४४ ॥

अर्जुनके द्वारा पढ़न बाणोंसे पैदा किये गये छिद्रोंकी धारण किये हुए बड़े-बड़े गज
ऐसे प्रतीत होते थे मानों कार्तिकेयकी शक्तिसे जिसका मध्यभाग क्षनविकृत हो गया है
ऐसे क्रौञ्चगिरि हों ॥ ४४ ॥

आधोरणस्य शिरसा पतत्तार्वमार्गे

संधानभाजि दिवमुत्पतिते कत्रन्वे ।

न्यस्य त्रजं सुरैर्वधूरथ वद्धमौना-

त्तस्माद्विया दिवि पलायत दूरमेका ॥ ४५ ॥

आधोरणत्वेति । पृक्का काचित् सुरवधूः नववस्त्रभरणायागता देवाङ्गना दिवम्

आकाशमुत्पतिते पतता अर्जुनवाणेन च्छिन्नं भूवोद्ध्वं गत्वा परावर्त्तमानेन
आधोरणस्य हस्तिपकस्य शिरसा मस्तकेन अर्धमागं पथि संधानभाजि संबन्ध-
नालिनि सति कवन्धे अपमूर्धकलेवरे कस्मिंश्चित् स्रजं वरणमाह्वं निधाय समर्प्य
नवसुरभ्रान्त्या तस्यापमूर्धकलेवरस्य गले वरणमाह्वं नित्तिप्य वद्धमौनात्
अचेतनतया वक्तुमशक्तात् तस्मात् कवन्धात् भिया भयेन दूरम् दिवि पलायते
अपससार । अयमाशयः—अर्जुनच्छिन्नगलः कश्चित् कवन्ध ऊर्ध्वमुत्पतितस्तेन
सहार्जुनेन च्छिन्नं कस्यचिद् हस्तिपकस्योत्पाद्य परावर्त्तमानं शिरःसन्धानम-
पत्तथाभूतं तं कवन्धं दिवि नववल्गुभं वरीतुमायाता सुरवाला वरणस्रजाऽभूपय-
त्परं यदासौ कवन्धो गतचेतनतया किमपि नाभापत तदा ततो भीता सा
सुरवाला ततो दूरं पलायतेति । अत्र भ्रान्तिमदुज्जीवितं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥४५॥

नववल्गुभरणार्थं आकाशमें आई हुई किसी सुरवालाने—अर्जुनके वाणसे छिन्नशिरस्क
किसी कवन्धके गलेमें जिसके साथ ऊपर उड़कर किसी हस्तिपकका कटा हुआ सिर जुड़
गया था—अपनी वरणमाला ढाल दी, परन्तु वह कवन्ध अचेतन होनेके कारण नुप
ही रहा, कुछ भी नहीं बोल सका, तब वह वरण करनेवाली सुरवाला उस कवन्धसे डर
गई और आकाशमें उससे दूर भाग गई ॥ ४५ ॥

तुङ्गा गजाश्च जवनास्तुरगाश्च शूरा योधाश्च तेन निहता भुवमाशु जग्मुः ।
निद्रास्यतो निविडमत्र नरेन्द्रसङ्घात्प्रागेव सम्यगवकाशजिघृक्षयेव ॥४६॥

तुङ्गा गजाश्चेति । तुङ्गाः विशालाः गजाः करिणश्च जवनाः वेगवन्तः तुरगाः
अश्वाश्च, शूराः वीरा योधाः भटाश्च तेन अर्जुनेन निहताः मारिताः सन्तः अत्र
युद्धे निविडं घनं निद्रास्यतः प्रस्वापनास्रप्रयोगावसरे स्वप्स्यतः नरेन्द्रसङ्घात्
राजसमुदयात् प्राक् पूर्वमेव अवकाशजिघृक्षया स्थानलाभेच्छया इव आशु शीघ्रम्
भुवं धरणीं जग्मुः प्रापुः, यदि विलम्बो भविष्यति तदा राजभिरवकाशेषु स्वा-
यत्तीकृतेषु निरवकाशा भविष्याम इति विचार्यैव निहता गजाश्चयोधाः शीघ्रं
धरणीं समागच्छन्तिस्मन्ति तात्पर्यम् ॥ ४६ ॥

जैसे करिगण, तेज चलनेवाले घोड़े और वीर योद्वागण अर्जुन द्वारा निहत होकर
शीघ्र पृथ्वीपर इसलिये आ जाते थे कि प्रस्वापनास्रप्रयोग होने पर तो सभी राजागण
सोने लग जायेंगे, फिर उनके द्वारा सारा स्थान अधिकृत हो जायगा, हम लोगोंको
अवकाश नहीं मिल सकेगा, अतः उनके सोनेसे पूर्व ही जगह दखल कर लें ॥ ४६ ॥

गङ्गा सिता रविसुताप्यसिता पिशङ्गी

चक्रे तयोः सहचरी च पुरा विधात्रा ।

१. वीराः । २. 'नृपेन्द्र' । ३. 'गङ्गां सितां रविसुतामसितां पिशङ्गीं चक्रे तयोः
सहचरी च पुरा विरिञ्चिः' । इति पा० ।

शोणा नृचा न तडिनीति किलाजुनेन

बाणालिभिः शतममृक्सरितां वितेने ॥ ४७ ॥

इति । पुरा पूर्वसमये विषात्रा ब्रह्मणा गङ्गा सिता स्वच्छजला, रविमुता यमुनायै कथिता कृष्णवर्णा, तयोः गङ्गायमुनयोः सहचरी सती सरस्वती च निगङ्गा पिङ्गलवर्णा चक्रे विद्वे नृचा वर्गेन शोणा रक्ता च काचिद् तडिनी कापि नदी न चक्रे न निर्मिता, इति हेतोरस्माद् बुद्धिमेतां पूरयितुं किल वर्जुनेन बाणालिभिः शतसमुदयैः बभूवुस्सरितान् शोणितनदीनां शतम् शतसंख्याः शोणितनद्याः वितेने व्यरचिषन् । रवेतकृष्णपिङ्गलासु नदीषु ब्रह्मणारचितास्वपि रक्तवर्णाया नद्याः शोणितनिर्मितत्वेन तां बुद्धिनाकर्तुमिवाजुनः स्ववर्गे राज्ञो निजाल्य शतं शोणितनदीः प्रवाहितवानिति भावः ॥ ४७ ॥

पूर्व मन्त्रेण सृष्टिकाष्ठे ब्रह्मणे उक्तं नदी गङ्गा बनार्य, काळे कळ काठी यमुना सी बनार्य, गङ्गा यमुनासी सती सरस्वती नामक पिङ्गलवर्णा नदी सी बनार्य, परन्तु रक्त वर्णा कोई बढी नदी बनार्य, इसी कर्मको दूर करनेके लिये वर्जुनेने अपने बाणोंसे सैकड़ों रक्तको नदियाँ बहा दीं ॥ ४७ ॥

कर्णे केति गवेषणस्य विषये गान्धारनाथे पुनः

निर्गन्तुं धृवदिग्भ्रमे विकलितच्छत्रेऽपि दुर्योवने ।

द्रोणेऽपि क्षपितध्वजे कृतबभुर्मङ्गेऽपि तस्यात्मजे ।

मूर्च्छांते सरितः सुतेऽपि युधि सा मन्त्रां कुरुषां वनूः ॥ ४८ ॥

कर्णे केति । ततः रक्तनदीप्रवाहानन्तरं युधि युद्धस्थले कर्णे रावेये क्व ? इति गवेषणस्य विषये कुत्र कर्णे गत इति परानुरयमाने. पुनः गान्धारनाथे बभूवौ निर्गन्तुं ततो युद्धस्थलादपसर्तुं धृवदिग्भ्रमे नयहतज्ञानतया प्राच्यादिदिशां ज्ञानेन रहिते जाते, दुर्योवनेपि विकलितच्छत्रे विन्नातपत्रे कृते, द्रोणे गुरौ क्षपितध्वजे विनश्यतवाके, तस्यात्मजे द्रोणसुते अयवधामनि जनि कृतबभुर्मङ्गे ममसारासने, सरितः गङ्गायाः सुते पुत्रे नीलमे मूर्च्छांते मूर्च्छिते सति सा वनरारि कुरुषां वनूः कौरवसेना मन्त्रैः स्तानि गता सर्वेषां श्रेष्ठनामवेयानां महावीराणां तानु दृक्तासु जातासु कुल्लेना नद्योऽस्माद्वाजायवेति भावः ॥ ४८ ॥

बव—कहाँ गये कर्ण इस प्रकार कर्ण दुर्द्वन्द्वी वस्तु बन गये, शत्रुनिर्को मागनेमें दिग्भ्रम होने लगा, दुर्योधन नष्टच्छत्र हो गये. द्रोणचार्य बिना ध्वजके हो गये, द्रोणके पुत्र अयवधामनाका बहुत मग्न कर दिया गया, कौर मन्त्रनिदानही की मूर्च्छित हो गये वह कौरबलोंके वह विनाश सेना इतीत्यादि हो गई ॥ ४८ ॥

नृपतीन् युद्धागतान् राज्ञः निरीक्ष्य दृष्ट्वा हियात्ताः लज्जया पीडिताः सत्यः निमी-
लनार्जं निमेषपरिचितं नयनं निजं नेत्रं निनिन्दुः । युद्धे नग्नान् नृपान् दृष्ट्वा लज्जा-
त्तानां देवबालानां पुरतो द्वयी गतिः, मुखं परावर्त्तयेयुरर्चिवानिमीलयेयुस्तत्र
शृङ्गदेशे युद्धावलोकनागतदेवसंसर्देन मुखपरावर्त्तनमशक्यविधानं तस्यां स्थितौ
नेत्रमीलनमात्रमुपायस्तदपि च नेत्राणां निमेषशून्यतया विधातुमशक्यं तेन ता-
ममर्यो निजं निमीलनार्जं नयनं 'निनिन्दुरिति भावः ॥ ५६ ॥

आकाशमें युद्ध देखनेकी लालसासे आई हुई देवबालाओंने जब नगे राजाओंको देखा
तब वे मुख परावर्त्तन करना मुँह फेरना चाहने लगीं किन्तु उनके पीठपर युद्ध दर्शनापरियों
की इतनी भीड़ थी कि वे मुँह घुमा नहीं सकतीं, तब उन लोगोंने आँखें मुँह लेना चाहा,
परन्तु निनिमेष होनेके कारण वह भी नहीं हो सका इस अवस्थामें देवियोंने आँखोंकी
खूब निन्दा की ॥ ५६ ॥

इति परिभवलक्ष्म्या संभृतां भोगमुद्रां

तनुभिरभिदधानाः स्थास्तुभिर्नग्नभावे ।

ध्वजपटशकलाग्रैः क्लृप्तकौपीनकृत्याः

सुवलदुहितृपुत्राः स्वां पुरीं प्रत्यगच्छन् ॥ ५७ ॥

इति परिभवेति । इति उक्तप्रकारं नग्नभावे वस्त्रशून्यतायां स्थास्तुभिः तिष्ठ-
न्तीभिः नग्नभिरित्यर्थः तनुभिः स्वदेहैः परिभवलक्ष्म्या अर्जुनकृतानादरसम्पदा
स्त्रिया संभृताम् उपपादितां भोगमुद्रां संभोगस्थितिमिवानुभूतिम् अभिदधानाः
नग्नैर्देहैरेवार्जुनकृतमपमानमभिदधानाः सुवलदुहितृपुत्राः गान्धारीतनयाः ध्वज-
पटशकलाग्रैः पताकावस्त्रखण्डैः क्लृप्तकौपीनकृत्याः सम्पादितकौपीनकार्याः (कथ-
ञ्चिदावृतगुह्याङ्गाः) सन्तः स्वां पुरीं राजधानीं प्रति अगच्छन् गतवन्तः । यथा
कोपि स्त्रियाकृतां रतिमुद्रां नग्नया तन्वा विवृणोति सयैवार्जुनकृतानादरचिह्नानि
विवाससा वपुषामभिदधानाः कौरवाः पताकावस्त्रखण्डानि कौपीनतया परिधाय
स्वां राजधानीं प्रति परावर्त्तन्तेस्मेति भावः । समासोक्तिरनुमानचालङ्कारी । मालि-
नीवृत्तम् ॥ ५७ ॥

इस प्रकार अपने वस्त्रहीन शरीर द्वारा परामव लक्ष्मीके संभोगावस्था अनुभवकी—
अर्जुन द्वारा किये गये वस्त्रापहरणरूप अपमानकी सूचना देते हुए तथा पताका
वस्त्र खण्डको कौपीनकी तरह पहनकर हाज डंकते हुए कौरवगण अपनी राजधानीमें लौट
आये ॥ ५७ ॥

तदनु हरिदङ्गणविश्रुल्लविश्रमितविजयशङ्करवो निजायुवनिक्षेपरक्षिपु
भूतकुटुम्बेषु नवरुधिराञ्जलिपानवृत्तिकिलिकिलितमनुभूयितुकाम इव

१. 'कुटुम्बकेषु' । २. 'नवस्रनरुधिर' । ३. 'परिवृत्ति' । इति पा० ।

पुनरपि पितृवनमेत्य तरुनिहितशस्त्रसंभारः पुरात्सहायातेषु गणेषु आवा-
मेयं तव रणाद्भुतदर्शनं प्रतिवञ्चिते इति उपालब्धमिव कृतसांनिध्या-
भ्यां क्लैव्यसारध्याभ्यां भूयः कृतानुपञ्जनः कुरुकुक्षरो भूमिजयमेवं
जगाद,—

तदन्विनि । तदनु ततः पश्चात् हरिदङ्गणेषु दिशासु विशृङ्खलं निष्प्रतिबन्धं विश्र-
मितः व्यापितः विजयशङ्करवः विजयशङ्खध्वनिः कुरुकुक्षरः कुरुवंशश्रेष्ठः पार्थः
निजायुधनिक्षेपरङ्गिषु स्वास्त्ररूपन्यासधनरक्षकेषु भूतकुटुम्बेषु भूतगणेषु नवसधि-
राञ्जलिपानेन प्रत्यग्रशोगितपानेन या वृष्टिः सन्तोषस्तेन किलकिलितं प्रसन्नतासूच-
कम् स्तं तत् अनुभवितुकामः श्रोतुमिच्छुः इव पुनः अपि पितृवनम् श्मशानम्
पुन्य आगत्य तरुनिहितशस्त्रसंभारः शर्मावृक्षावरयापितास्त्रगणः सन् पुरात् विराट-
नगरात् सह आयातेषु आगतेषु गणेषु वर्गेषु आवाम् एव तव अर्जुनस्य रणाद्भुत-
दर्शनं युद्धकौशलवीक्षणविषये प्रतिवञ्चिते विफलमनोरथे जाते इति उपालब्धम्
निन्दां कर्तुम् इव कृतसान्निध्याभ्याम् समीपागताभ्याम् क्लैव्यसारध्याभ्याम्
नपुंसकत्वसूतभावाभ्यां भूयः कृतानुपञ्जनः सम्बन्ध्यमानश्च भूत्वा (अर्जुनः) भूमि-
जयमुत्तरं प्रति एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण जगाद उक्तवान् ॥

कौर्खोंके वापस चले जानेपर दिशारूप अङ्गणमें बिना रोकके व्याप्त कर दिया है
विजय शङ्खध्वनिको जिसने ऐसे अर्जुन अपने अखरूप धात्रीकी रक्षा करनेवाले भूतगणोंका
नवीन रुधिरपानजन्य वृष्टिसे क्रिये जानेवाले किलकिला शब्दको सुननेको इच्छासे
फिर उस श्मशानमें आये और वही शरीरक्षर अख शस्त्र रख दिया । इसी
समय उनका नपुंसकत्व और सूतत्व दोनों उनके पास आगये मानों उलाहना देने आये
हों कि विराट् नगरसे साथ आनेवालोंमें से हम ही दोनों ऐसे हैं जिन्हें आपने अपना
अद्भुत युद्ध कौशल नहीं दिखलाया । इस प्रकार आये हुये नपुंसकत्व तथा सूतत्वको
स्वीकार करके अर्जुनने मुमीजय-उत्तरसे इस प्रकार कहा— ॥

कुमार ! कोशीकुरु केशपाशं मुखेऽश्रुणो मार्जय पातमार्गम् ।

तूण्या समं दोष्णि निधेहि चापं राशेरुपर्योस्त्व रथे पटानाम् ॥५८॥

कुमारेणि । हे कुमार, राजपुत्र, उत्तर, केशपाशम् अस्तन्यस्तं कचभरं कोशीकुरु
संयमय, मुखे अश्रुणः बाष्पधारायाः पातमार्गम् पतनस्थाने कपोलादौ जायमानां
रेखां मार्जय प्रहालमर्दनादिना अपनय, दोष्णि निजहस्ते तूण्या निपङ्गेण सह
चापं धनुः निधेहि स्थापय, रथे अन्तःस्पन्दनम् पटानाम् कीरवेभ्योऽपहतानां

वीभत्सुः अर्जुनः परिपदि घृतसभायां समानीतः विहितो यो वधूपरिभवः द्रौपदी-
नग्नतारूपपराभवः तदनु रूपफलप्रदित्तया तदुपयुक्तदण्डप्रदानेच्छया इव (परि-
पदि पाञ्चाली कौरवैर्वस्त्रापहरणेन लज्जिता सम्प्रति ते कौरवा अपि नग्नतारूपं
दण्डमनुभवन्निवतीच्छया इव) सारथिना उत्तरेण द्विपतां शत्रूणाम् अपहारित-
विविधपरिधानः गृहीतनानाप्रकारकवस्त्रः गुरुप्रभृतिषु द्रोणादिषु अमीषु प्रस्वा-
पनास्त्रप्रभावेण शयनेषु दिवास्वापः दिवसनिद्राकृतो दोषः मा भूत् , द्रोणादयो
दिवास्वापदोषेण कलङ्किता मा जनिपतेति मन्यमानो विभावयन् कृपया अनुग्रहेण
पुनः अपि तदस्त्रं प्रस्वापनास्त्रं क्षणादेव स्वरयैव संजहार प्रतिसंहतवान् ॥

इसके बाद अर्जुनने घृतसभामें को गई द्रौपदीकी नग्नतारूप वैशङ्गनीके अनुरूप
दण्ड देनेके लिये उत्तरके द्वारा शत्रुओंके नानाविध वस्त्रोंका अपहरण करवा लिया, पीछे
अर्जुनने सोचा कि गुरु द्रोण वगैरहको दिवास्वापका दोष लग रहा है यह अच्छा नहीं
हो रहा है, इसीलिये अनुग्रह करके उन्होंने तुरत अपने प्रस्वापनास्त्रको समेट लिया ॥

अथ दृशः परिमृज्य कराञ्चलैररुणिताः परिमीलनमुद्रया ।

प्रकटितास्यविलैः पटुजृम्भणात्प्रबुधे कुरुराजचर्ममूश्चिरात् ॥ ५३ ॥

अथेति । अथ प्रस्वापनास्त्रसंहरणानन्तरम् परिमीलनमुद्रया मुकुलनावस्थया
अरुणिताः रक्तीभूताः दृशः नयनानि परिमृज्य परामृश्य मर्दयित्वा पटुजृम्भणात्
शयनोत्तरस्वाभाविकजृम्भाविधानात् प्रकटितास्यविलैः विवृतमुखद्वारैः (युक्ता)
कुरुराजचर्मः कौरवसेना प्रबुधे प्रबुद्धा । यथा कोपि सुखसुप्तः प्रबुध्यमानो रक्ते
अक्षिणी मर्दयन् जृम्भाविवृतमुखश्च प्रबुध्यते तथैव कुरसेना प्रबुद्धेति भावः ॥ ५३ ॥

अर्जुनने जब अपना प्रस्वापनास्त्र उपसंहृत कर लिया तब कौरवकी सेना बहुत देर
तक बन्द रहनेके कारण लाल आँखें मलती हुई तथा जंभाईके आनेसे मुँह खोले उठ
बैठी ॥ ५३ ॥

पूर्वप्रयोगमुदिता इव तस्य बाणा

निद्रां द्विषत्सु निखिला ददुरेव दीर्घाम् ।

पञ्चात्प्रयुक्तममुनाऽहमितीव रोपा-

त्प्रस्थापनं तु विततार न तादृशीं ताम् ॥ ५४ ॥

पूर्वप्रयोगेति । तस्य अर्जुनस्य निखिलाः सकलाः बाणाः शराः पूर्वप्रयोगमुदिता
इव पूर्वं प्रयुक्तत्वेन संसृतहर्षा इव द्विषत्सु शत्रुषु विषये दीर्घा चिरस्थायिनीम्
अपुनःप्रबोधाम् एव निद्रां मृत्युम् ददुः दत्तवन्तः प्रस्थापनं तदाख्यमस्त्रं तु अमुना
अनेनार्जुनेनाहं पञ्चात् प्रयुक्तं व्यवहृतम् अभवम् इति रोपात् कीपादिव तादृशीं

दीर्घां तां निद्रां न विततार न ददौ । अर्जुनेन ये वाणाः प्राक् प्रयुक्तास्ते शत्रुभ्यो दीर्घां निद्रां दत्तवन्तो यतस्ते प्राक् प्रयुक्ततया मुदिता आसन् यच्चेदं प्रस्वापनास्त्रं सर्वान्ते प्रयुक्ततयाऽपमत्तमिव रुष्टं तद्रोषादिव शत्रुभ्यो दीर्घां निद्रां न दत्तवदिति भावः । मुदितो बहु ददाति कुपितो न बहु ददातीति प्रसिद्धमेवलोके ॥ ५३ ॥

अर्जुनेने जित बाणोंका पहल प्रयोग किया उस बाणगणने पूर्वप्रयोगके आदरसे मुदित होकर शत्रुसैन्यको चिर निद्रा, मृत्यु प्रदान किया, और उस प्रस्वापनास्त्रने जिसे अर्जुनने अन्तमें प्रयुक्त किया था, अन्तमें प्रयुक्त होनेके कारण कुपित सा होकर शत्रु सैन्यको दीर्घ निद्रा प्रदान नहीं किया । प्रस्वापनास्त्रके प्रभावसे सोरहे थे, वे फिर जग गये ॥ ५४ ॥

स तु वपुरुनुशोच्य धार्तराष्ट्रः समिति विराट्सुतापनीतचेलम् ।

कुलिशभृदनुजीविदत्तवन्धां कुशलममन्यत घोषवाटयात्राम् ॥ ५५ ॥

स तु वपुरिति । स धार्तराष्ट्रः दुर्योधनस्तु समिति युद्धे विराट्सुतापनीतचेलम् उत्तरापहतवस्त्रं वपुः स्वं शरीरम् अनुशोच्य विमान्य कुलिशभृतो वज्रिणः अनुजीविभिः भृत्यैर्गन्धर्वैर्दत्तः कृतो बन्धो बन्धनं यस्यां तां तथोक्तां घोषवाटयात्राम् स्वगोष्ठदर्शनव्याजेन विहितं स्वं प्रयाणं कुशलम् कल्याणकरममन्यत, ततोऽप्यधिकापमानजननीमिमां यात्रामवैषीदिति भावः । पुरा युधिष्ठिरादिषु वने वसत्सु स्ववैभवदर्शनेच्छया दुर्योधनः ससैन्यो गोष्ठावलोकनव्याजेन यात्रामकृत, तत्र यात्रायां तदभिप्रायाशुद्धिं ज्ञातवतेन्द्रेण प्रहिता गन्धर्वास्तमवधनन्, पश्चादर्जुनो युद्ध्वा तममोचयत्, तस्यां यात्रायां तु बन्धनमेव जातमत्र तु वस्त्रापहरणमिति ततोऽपीयं यात्रा दुःखदेति ज्ञेयम् ॥ ५५ ॥

धृतराष्ट्रके पुत्र दुर्योधनने जब अपने शरीर परके वस्त्रको विराट्के पुत्र उत्तर द्वारा अपहृत देखा तब उसने अपने द्वारा की गई तथा जिसमें इन्द्रके अनुचर गन्धर्वों द्वारा दुर्योधन बंध लिया गया था, उस घोषयात्राको ही कल्याणमय माना, अर्थात् उस ने विराट् घोषयात्रा और पहली घोषयात्रामें पहली घोषयात्राको कम अपमानजनक समझा पहली यात्रामें गन्धर्वोंने बंधा भर था, इस यात्रामें तो नंगा करके छोड़ा गया था, अतः यह यात्रा अधिक अपमानजनक हुई ॥ ५५ ॥

पराश्रि कर्तुं वदनान्यनीशाः पश्चाद्विमर्देन नभस्यमर्यः ।

निरीक्ष्य नग्नान्पतीन्हियातौ निमीलनाङ्गं नयनं निनिन्दुः ॥ ५६ ॥

पराश्रिर्कर्तुमिति । पश्चात् पृष्ठदेशे विमर्देन बहुलोकसंमर्देन वदनानि निजमुखानि पराश्रि विमुखानि कर्तुं विधातुम् अनीशाः असमर्थाः नभसि आकाशे युद्धावलोकनायोपेता अमर्यः देवललनाः नग्नान् अपहृतवस्त्रतया अनावृतशरीरान्

वीणासुनीन्द्रो विजयस्य युद्धं नीरन्ध्रभावेन निरीक्षमाणः ।

आनन्दजैरश्रुभिरेव चक्रे हस्तार्पितैराहिककृत्यमन्त्रे ॥ ४६ ॥

वीणेति । वीणाप्रियो मुनीन्द्रः वीणावादनरसिको मुनिप्रवरो नारदोऽपि विजयस्यार्जुनस्य युद्धं नीरन्ध्रभावेन अविच्छिन्नरूपेण निनिमेषतया सततसावधानतया च अन्त्रे आकाशे निरीक्षमाणः पश्यन् हस्तार्पितैः करन्यस्तैः आनन्दजैरश्रुभिः आनन्दवाष्पैरेव आहिकं मध्याह्नसन्ध्यादिकं चक्रे, आकाशे जला-
नुपलब्धेस्ततोऽपसरणे युद्धदर्शनप्रतिबन्धसंभवात् नारदो हर्षाश्रुभिरेव करणैः
मध्याह्नकृत्यं निरवहदित्यर्थः । असंबन्धे सम्यग्यन्यरूपातिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ४९ ॥

वीणावादनरसिक नारदमुनि आकाशमें रहकर अविच्छिन्न रूपसे अर्जुनका लड़ना देखते रहे, और उन्होंने जलके अभावमें आनन्दके अश्रुसे ही अपना मध्याह्न सन्ध्या आदि कृत्य सन्ध्या किया, पानी आकाशमें था नहीं, और युद्ध देखनेमें तबही नारद वहाँसे हटकर पानी लाने जाँव यह हो नहीं सकता था, फिर दूसरा उपाय था ही क्या, हर्षाश्रुको हाथमें लेकर वहीसे मध्याह्नकृत्य सन्ध्या किया गया ॥ ४९ ॥

विस्मयार्णवविभावरीविभुं वीक्ष्य वीक्ष्य विजयस्य विक्रमम् ।

उत्तमाङ्गमखिलाप्सरोगणैरुर्वशी नमसि सात्यकम्पयत् ॥ ५० ॥

विस्मयार्णविति । विस्मयः आश्चर्यमेव अर्णवः सागरस्तस्य विभावरीविभुं चन्द्र-
मसं वृद्धिकरम् महाश्चर्यवर्धनं विजयस्यार्जुनस्य विक्रमं पराक्रमं वीक्ष्य वीक्ष्य सादरं
दृष्ट्वा सा उर्वशी अपि नमसि अखिलाप्सरोगणैः सह उत्तमाङ्गं शिरः अकम्पयत्
अचालयत् । अत्याश्चर्यकरमर्जुनस्य युद्धपराक्रमं सादरं पश्यन्तीषु प्रशंसाघोतनाय
निजशिरांसि चालयन्तीषु चाप्सरस्सु अर्जुनकृतापमानञ्जुमितोर्वश्यपि निजं तं
भावं गोपयितुं स्वं शिरः कम्पितवतीत्यर्थः । रयोद्धतावृत्तम् । तादृग्द्वेषवत्योर्वश्यापि
शिरश्चालने कृते का कथाऽन्यशिरश्चालनस्येत्यर्थापत्तिरलङ्कारो व्यज्यते ॥ ५० ॥

आश्चर्यरूप समुद्रके लिये पूर्णिमास्वरूप—अतिविस्मयवर्धक—एतस्य अर्जुनकृत युद्ध-
पराक्रमको देख-देखकर आकाशचारी अप्सरायें जो प्रशंसा प्रकट करनेके लिये अपने
सिर दिलाती थीं तब उर्वशी भी अपना सिर दिलाया करती थी, यद्यपि उर्वशी अर्जुनसे
अप्रसन्न थी क्योंकि उर्वशीकी रतिप्रार्थनाको अर्जुनने ठुकरा दिया था ॥ ५० ॥

वपुर्ब्रह्मात्कृतवतां सुमदानां वरणञ्च जे विबुधवारवधूम्यः ।

कुसुमात्यये 'किसलयान्यपि दत्त्वा क्षुपतामवाप कुलिशायुधशाली ॥ ५१ ॥

वपुरिति । वपुः निर्जं देहम् अस्त्रमाकृतवतां पार्यप्रयुक्तशस्त्रेभ्यः समर्पितवताम्
तदस्त्रनिष्ठगन्नाणां सुमदानां वीरयोधानां वरणञ्च जे स्वयंवरणमाश्रयनिर्माणाय

विबुधवारवधूम्यः देववालाभ्यः कुसुमात्यये पुष्पसमाप्तौ सत्यां किसलयान्यपि स्वपल्लवान् अपि दत्त्वा प्रदाय कुलिगायुधशास्त्री इन्द्रस्य द्रुमः कल्पवृक्षः क्षुपताम् हस्वशास्त्रत्वम् अवाप । अर्जुनक्षतदेहेष्वसंख्येषु शूरेषु स्वर्गमागतेषु तान्वरीतुमिच्छन्तीभ्यो देववालाभ्यो वरणस्तद्वन्निर्माणाय पुष्पाणि समर्प्य तत्समाप्तौ पत्राण्यपि प्रदाय च कल्पवृक्षो हस्वशास्त्री जायते स्मेति भावः । अत्र कल्पवृक्षस्य शाखा हस्वत्वासंबन्धेऽपि तत्संबन्धाभिधानादतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ५१ ॥

जिन लोगोंने अपने शरीरको अख़्त कर दिया ऐसे वीरोंको वरण करनेके लिये देववालायें फूल चाहती थीं कल्पवृक्षने अपने सारे फूल उन्हें दे दिये, फिर भी उनका प्रयोजन पूर्ण नहीं हुआ, क्योंकि वरणीय जनोंकी संख्या अधिक थी, तब कल्पवृक्षने फूलके अभावमें अपने पत्ते दिये, और पत्तोंको दे देनेके बाद कल्पवृक्ष टूँठ हो गया, हस्वशास्त्र बन गया ॥ ५१ ॥

बाह्योः प्रवृष्टकुसुमस्य ततो निलिम्पैः

प्रस्वापनास्त्रमहिमातिशयेन तस्य ।

निद्रायते स्म निखिलां पृतना रिपूणां

युद्धावतीर्णमपनेतुमिव श्रमं स्वम् ॥ ५२ ॥

बाह्योरिति । ततः तदनन्तरं निलिम्पैः देवैः बाह्योः करयोः प्रवृष्टकुसुमस्य कृत-पुष्पवर्षस्य तस्य अर्जुनस्य प्रस्वापनास्त्रमहिमातिशयेन प्रस्वापननामकास्त्र प्रभावेण रिपूणां कौरवाणां निखिला सकला अपि पृतना सेना युद्धावतीर्णं युद्धोद्भवं श्रमम् अपनेतुं विहातुम् इव निद्रायते स्म सुप्वाप । तदनन्तरं देवैर्भुजयोरभिनन्दनार्थं कृतकुसुमवर्षस्य पार्थस्य प्रस्वापनास्त्रप्रभावेण कौरवाणां सकला सेना निद्रां प्राप, अन्ये सा युद्धोद्भवं श्रममपनयतीव, अन्योऽपि स्वीयं श्रममपनेतुं स्वपिति, तद्वद्युद्धश्रमापनेतुं सेना सुप्वापेति भावः ॥ ५२ ॥

इसके बाद देवगणद्वारा पुष्पवृष्टि करके अभिनन्दित मुजशाली अर्जुन द्वारा प्रयुक्त प्रस्वापनास्त्रके प्रभावातिशयसे शत्रुओंकी सारी सेना सो गई, उसका वह सोना ऐसा लगता था मानों वह सेना युद्धजात थकावटको मिटानेके लिये सो रही है ॥ ५२ ॥

ततः स बीमत्सुः परिषत्समानीतवधूपरिभवानुरुपफलप्रदित्सयेव सारथिर्ना द्विषतामपहारितविविधपरिधानो गुरुप्रभृतिष्वमीषु दिवास्वापो मा भूदिति कृपया मन्यमान इव पुनरपि तदस्त्रं क्षणादेव संजहार ॥

तत इति । ततः प्रस्वापनास्त्रप्रभावेण सर्वेषु शत्रुसैन्येषु निद्रितेषु सत्सु सः

१. 'पृतना निखिला' । २. 'ततो बीमत्सुः' । ३. 'निजवधू' । ४. 'विदिषां' । ५. 'प्रभृतिषु दिवा' । इति पा० ।

वस्त्राणाम् रागेः पुञ्जस्तोपरि आन्व उपविश, सर्वथाऽऽत्मानं रथिनं प्रदर्शयेत्यर्थः ॥

हे राजकुमार उत्तर, अपने इन अलङ्कारों के शोभाशाली सभा में लीजिये, चेहरें पर आँसू के बहनेसे जो लकीर सी बन गई वैसे पोंछ लीजिये, तरल और धनुष अपने हाथों रमिये, और रथ के भीतर रखे गये दुर्योधनादिसे छीने गये कपड़ोंको डेरपर जाकर बैठ जाइये जिससे लोग आपकी रथी मनन करें ॥ ५८ ॥

वधान धैर्यं वद वन्धुगोष्ठ्यामात्मानमेवारिजयस्य हेतुम् ।

मातुः पितुर्वा धुरि मन्त्रिणां वा मा तत्त्वगन्धं मम सूचयेति ॥ ५९ ॥

वधानेति । धैर्यं धीरभावम् वधान धारय, वन्धुगोष्ठ्याम् मित्रमण्डले आत्मानं स्वं एव विजयस्य हेतुम् प्रयोजकं वद अभिवेहि मयैव रिपवो जिता इति स्थापयेत्यर्थः । मातुः जनन्याः सुदृग्जायाः पितुर्विराटस्य मन्त्रिणां सचिवानां वा नम बृहन्नलायाः तत्त्वगन्धं यथाप्यलेशं मा सूचय न प्रकाशय, कस्याप्यग्रे मद्रिपथकं सत्त्वं मा ग्रही, सर्वथेदं रहस्यमेव स्थापयेति भावः ॥ ५९ ॥

धैर्यं धारण लीजिये, अपने मित्राकी मण्डलीमें वहाँ कहा कीजिये कि मेरे ही कारण यह विजय हो सकी है, माता, पिता, अथवा मन्त्री, किसीके सामने इनारे तत्त्वगन्धार्थं परिचय आदिकी चर्चा न लीजिये, इन बातोंको बिल्कुल गुप्त रखिये ॥ ५९ ॥

अथ तथेत्यभ्युपगम्य श्रुतजपङ्कटारुणितनेमिरेखैर्द्विपदात्प्रांतिकालात्-
चक्रैरिव परिभ्रमद्भिचक्रैः संक्रोडता शताङ्गेन पथि गच्छन्नग्रेसरवोट-
कुल्लुरपुटकुट्टनव्रुटितधरणीतलोच्चलितरजोभाराक्रमणविनम्रीकृतपद्मणापि
कुल्लुलजनेत्रोऽयमिति विस्मयवत्विस्तारितेन चक्षुषा बृहन्नलामप्यतादृत्य
मुहुर्मुहुरपिबद्धिः पौरैरनुगम्यमानोऽयमुत्तरो नलकूर्वरं इवालकां स्वां
नगरीं प्रविश्य परम्परोपमर्दनद्विगुणितवन्दिवादित्रयोपेण सहता राजमा-
गंणोपलक्षितः पितुः सभामभिजगाम ॥

अथ तथेति । अथ अर्जुने एवमुक्तवति सति तथा यथा भवतोक्तं तथा करि-
ष्यामीति अभ्युपगम्य स्वीकृत्य श्रुतजपङ्केन शोणितकर्द्वमेन अरुणिता रक्तांग-
मिता नेमिरेखा चक्रान्तायाः—पट्टिका येषां तैस्तयोक्तैः द्विपतां शत्रूगाम् औत्पा-
तिकैः उत्पानकालमवैः अलातचक्रैः उत्सुकचक्रैः इव परिभ्रमद्भिः उपर्यधश्च
गच्छद्भिः चक्रैः रयाङ्गैः संक्रोडता चलता शताङ्गेन रथेन पथि गच्छन् अग्रे सरन्,
अग्रेसराणां पुरोगच्छतां घोटकानाम् अश्वानाम् नुरपुटकुट्टनेन शफाग्रप्रहारेण
व्रुटिता खण्डिता चूर्णीकृता या धरणी ग्रथिर्वा तस्याः तलात् उच्चलितैः उत्पतितैः

१. 'औत्पातिककालचक्रैः' ।

२. 'परिगच्छन्' ।

३. 'गोवदा' ।

४. 'भूत' ।

५. 'कुठमटवैश्रोज्यन्' ।

६. 'शत्रोः शक्रमिव स्वां पुरीम्' ।

७. 'मार्गेन पितुः सभाम्' ।

रजोभारैः धूलिनिकरैः आक्रमणेन उपयारोहणेन विनम्रोक्तपद्मणा नतपद्मणा अपि 'कुरुकुलजैत्रः कौरवगणविजेताऽयम्' इति हेतोः विस्मयविस्फारितेन आश्चर्य-
त्रिकमितेन चक्षुषा नेत्रेण बृहन्नलाम् अग्रे स्थिताम् अपि अनादृत्य उपेक्ष्य मुहुर्मुहुः
भूयो भूयः आपिवद्भिः पर्यद्भिः पौरैः नगरवासिभिः अनुगम्यमानः अनुस्त्रियमाणः
अयम् उत्तरः विराट्सुतः नलकूबरः कुवेरसुतोऽलकां तन्नामिकां नगरीं स्वामिव
नगरीं मात्स्यपुरं प्रविश्य परस्पररोपमर्दनेन अन्योन्यमिलनेन द्विगुणिताः द्वैगुण्यं
प्राप्ताः वन्दिनां स्तुतिपाठकानां वादित्राणां वीणावेणुमृदङ्गादीनां घोषो यत्र तेन
तयोक्तेन महता विशालविस्तृतेन राज्यमार्गेण उपलक्षितः पितुर्विराटस्य सभाम्
आस्थानमण्डपम् अभिजगाम आगतः ॥

उत्तरने अर्जुनका कहना मान लिया, और शोणितसे रक्तवर्ण हो रहा है चक्केका
लौहवेष्टन जिनका ऐसे शत्रुओंके लिये औत्पातिक अलातचक्रके समान चक्रोंके बलपर
चलनेवाले रथपर मार्ग तय करते हुए—आगे चलनेवाले अश्वोंके खुरसे चूर्ण की गर्त
पृथ्वीसे उड़ती हुई धूलि द्वारा आक्रान्त होनेके कारण नतपद्म तथापि 'बही कौरवोंको
जीतनेवाला है' इस आश्चर्यसे विस्तृत नयनसे बृहन्नलकी उपेक्षाकरके बारबार देखते
हुए नगरवासियोंसे अनुगम्यमान उत्तर राजकुमारने अपने पुरमें प्रवेश किया जैसे
कुवेरका बेटा नलकूबर अलकामें प्रवेश करता हो, उत्तरके स्वागतमें वन्दिगण अपने
अपने बाजे बना रहे थे, जो सभी मिलकर आवाजकी दुगुनी बना रहे थे, विशाल मार्गसे
आकर उत्तरने विराटसभामें पदार्पण किया ॥

तान्येव पुष्पाणि त एव धूपास्ते केतवस्ते मणितोरणाङ्काः ।

पुत्रस्य तस्यापि पुरोपचारा बभूवुरग्रे जयिनः पितुर्ये ॥ ६० ॥

तानीति । जयिनः दक्षिणभागे गोग्रहणे कृतविजयस्य पितुः विराटस्य अग्रे
प्रथमं सत्काराय यानि पुष्पाणि मादयानि, ये धूपाः, ये केतवः ध्वजाः, ये मणि-
मयाः रत्ननिर्मिताः तोरणाङ्काः पुरे विराटनगरे उपचाराः स्वागतसंभाराः बभूवुः,
जयिनः उत्तरभागे गोग्रहणे प्रसक्ते प्राप्तविजयस्य पुत्रस्य उत्तरस्य तानि पुष्पाण्येव
पुष्पाणि त एव धूपाः, त एव केतवः, त एव च मणितोरणाङ्काः पुरोपचाराः बभूवुः ।
सायंकाले शत्रून् विजित्यागतस्य पितुः सत्काराय ये उपचाराः मात्स्यधूपध्वजादयः
कृतास्त एव प्रातः पुत्रस्यापि विजये उपचारत्वेनोपयुज्यन्ते स्म, कालविलम्बा-
भावेन नवीनायोजनस्यानावश्यकत्वादिति भावः ॥ ६० ॥

सौंझकी विराट नगरके दक्षिणभागमें गोधनापहरण करनेके लिये आये हुए सैन्यकी
जीतकर जब विराट वापस आये तब उनके स्वागतमें जो मात्स्य, धूप, पताका, तोरण
आदि सजाये गये थे, प्रातःकालमें उत्तर भागमें गोधनापहारी कौरवोंको परास्त करके
आये हुए पुत्र उत्तर कुमारके लिये भी उन्हीं मात्स्य, धूप, ध्वज, तोरणादिका उपयोग हुआ,

गया, युद्धमें मैंने अर्जुनके बिना कुछ नहीं किया, फिर विजयको आगे करके अपनी नगरी लौट आया, अर्जुनको आगे रखकर मैं लौट आया ॥ ६९ ॥

इति तादृशीं तस्य वचनचातुरीं निशम्य दुरोदरविहारप्रहारवेदनामप्यविगणय्य तरलितेन शिरसा श्लाघमाने यतीन्द्रे वासरविरामशंसिनं यामशङ्करवमाकर्ण्य यथोचितं सभास्तारान्विसृज्य मेदिनीपतिर्मोदेन सुदेष्णाप्रासादमाससाद ॥

इति तादृशीमिति । इति एवं तादृशीम् उक्तप्रकारान् तस्य उत्तरस्य वचनचातुरीम् वाक्पटुताम् (शब्दैक्येपि वाच्यव्यङ्ग्यार्थभेदेन सत्यासत्ये वस्तुनी प्रकाशयन्तीम्) निशम्य श्रुत्वा (यदोत्तरो युद्धाश्विबृत्तस्तदा युधिष्ठिरो बृहन्नलापराक्रममेव प्रशंसितवान्, नोत्तरं, तस्य तादृशं धाष्टर्यमसहमानो विराटः पाशकेन युधिष्ठिरं शिरसि प्राहरदिति कथा) दुरोदरविहारप्रहारेण घृतक्रीडासमये विराटद्वारा शिरसि कृतेन पाशकप्रहारेण या वेदना पीडा ताम् अपि अविगणय्य अनाहत्य प्रहारश्च ते शिरसि कम्पमाने पीडा वर्धिष्यत इति कष्टमपि विस्मृत्य तरलितेन चंचलीकृतेन शिरसा मस्तकेन यतीन्द्रे कङ्कसंन्यासिनि युधिष्ठिरे श्लाघमाने प्रशंसापरे सति (युधिष्ठिरोऽर्जुनपराक्रमस्यापकमुत्तरोक्तं वचनं कम्पमानेन शिरसा प्रशंसत्) वासरविरामशंसिनं दिवसावसानसूचकं यामशङ्करवं प्रहरान्तेषु क्रियमाणं शङ्खध्वनिम् आकर्ण्य यथोचितं समुचितक्रमेण सभास्तारान् सभासदृगणान् विसृज्य गमनायानुमन्य मेदिनीपतिर्विराटः मोदेन प्रसन्नभावेन सुदेष्णाप्रासादं राज्ञीमवचनम् आससाद प्राप्तवान् ॥

इस प्रकार कहीं गई उत्तरकी बातें सुनकर घृतक्रीडा समयमें किये गये प्रहारके कष्टको भी भूलकर कङ्क संन्यासी युधिष्ठिरने सिर हिलाकरके उत्तरकी तारीफ की । उसी समय दिनकी समाप्तिकी सूचना देनेवाला प्रहरान्तमें होनेवाला घण्टानाद सुनकर यथोचित रीतिसे सभी सभासदोंको विदा करके राजा विराट प्रसन्न मनसे सुदेष्णाके महलमें पहुँचे ॥

सुतावलोकनेन नरेन्द्रसुभ्रुवश्च्युताखिलाश्रुष्वपि सोदरात्ययात् ।

विलोचनाङ्गेष्वतिवृष्टिस्पंदे विभाण्डकापत्यविजृम्भणायितम् ॥ ७० ॥

सुतावलोकनेति । सुतावलोकनेन पुत्रदर्शनेन नरेन्द्रसुभ्रुवः सुदेष्णायाः सोदरात्ययात्, सोदरभ्रातृणां कीचकानां विनाशात् च्युतानि गलितानि अखिलानि समस्तान्यश्रूणि बाष्पाणि येभ्यस्तादृशेषु अपि विलोचनाङ्गेषु नेत्ररूपशरीरावयवेषु अङ्गदेशेषु च विभाण्डकापत्यविजृम्भणायितम् ऋष्यशृङ्गमुनिवदाचरितम् । यथा-पूर्वमङ्गदेशे अबुधौ सत्याम् ऋष्यशृङ्गमुनेरागमनेनातिवृष्टिरासीत्तथैव भ्रातृमरणेऽति-

शायपातेन शुष्केऽपि सुदेष्णानेषु पुत्रदर्शनेनानन्दाशुप्रवाहः प्रादुरासीदित्यर्थः ।
देवपत्नयोः सङ्गोऽलङ्कारः ॥ ८० ॥

सुदेष्णा माई काँचकाँके मरनेपर इतना रोई थी कि उसके आँसू समाप्त हो गये थे, तथापि पुत्रको देखनेपर उसके नेत्रोंमें आनन्दाश्रु निकल आये, जैसे अङ्गदेहनें जब नूखा पड़ा था, तब विमान्धक ऋषिके पुत्र ऋष्यश्रु मुनिको देखकर अतिवृष्टि हो आई थी, पुत्रका देखना सुदेष्णाकी काँचोत्प अङ्गोंके लिये विनाष्टक मुनिका जाना बन गया ॥

अन्येद्युरात्मजमुत्तादमीषां यौयार्थ्यमवगम्य चक्रितचक्रितः कुटुम्बेन सह सचिवान्पुरस्कृत्य सभाभागतो विराटो नामान्तरसंनिधानादिव हाय-नैकेकमनुपसर्पद्भिः स्वैः स्वैर्वैषैः प्रकृतिमापन्नेन सोदर्यजनेन समुपास्य-मानस्य युधिष्ठिरस्य चरणनलिनयोः पलितं मातुकेन मौलिना मरालयुवकेलिसुल्ललायांचकार ॥

अन्येद्युरिति । अन्येद्युः परस्मिन् वासरे आत्मजमुत्ताद् उत्तरकथनात् अमीषां कङ्कवल्लवृहत्तायाव्यङ्गोपाव्यवाजां यायार्थ्यम् वास्तविकपरिचयम् पाण्डव-स्वोपस्कृतं क्रमशो युधिष्ठिरीमाजुननकुलसहदेवचरुलपम् अवगम्य विज्ञाय चक्रितचक्रितः अतिविस्मितः कुटुम्बेन परिवारजनेन सह सचिवान् मन्त्रिणः पुरस्कृत्य समीपे आयाय सभाम् आस्थानभवनम् आगतः आयातो विराटः नामान्तर-सन्निधानात् कङ्कवल्लादिनामान्तरधारणात् इव हायनम् वर्णम् एकम् अनुप-सर्पद्भिः परस्परमनिलद्भिः स्वैः स्वैर्वैषैः यथोचितस्वस्वरूपैः मन्दर्यजनेन आतृ-वर्गेण समुपास्यमानस्य आराध्यमानस्य युधिष्ठिरस्य चरणनलिनयोः पादकमलयोः पलितं मातुकेन वार्षक्यवशात् श्वेतामूतेन सितकेशेन मौलिना शिरसा मराल-युवकेलिम् युवहंसव्यापारम् उल्ललयाञ्चकार धारयामास यथा युवा मरालः कमल-समीपे विहरति तथैव स्वं श्वेतकेशं शिरो विराटो युधिष्ठिरस्य चरणयोर्न्यस्तवा-मिति भावः । मरालः श्वेतो मौलिरपीति सुबोधं सादृश्यम् ॥

दूसरे दिन उत्तरके मुँहसे इन कङ्क, वल्ल, वृहन्नला आदिका यथार्थ परिचय प्राप्त करके आश्चर्यित होकर अपने परिवारके और मन्त्रियोंके साथ विराट समास्थानमें आये, नामान्तर ग्रहण करनेके कारण वर्ष दिन तक एक दूसरेमें पूयक रहकर आज अपने अपने यथार्थरूप वेषमें प्रकट हुए सोदर भाइयोंसे उगातिव युधिष्ठिरके चरण कमलोंपर जराश्वेन अपने मत्तककी हंसयुवकी लीला धारण करवाया । जैसे हंसयुवा कमलपर लीला करता है वैसे वह विराटने अपने बुढ़ापेके कारण श्वेत मन्तककी युधिष्ठिरके चरणोंपर डाल दिया, श्वेतकेशमन्तक और श्वेत हंसकी तुलना है ॥

नव्यं गुरुं भुवि न मार्गितुमुत्तरायाः
 संरक्ष्य सूतमपि तादृशि संप्रहारे ।
 जन्मर्क्षजीवदिनयोगफलं च दातुं

कन्यासु वत्स ! कथमेत्य कुरुन्व्यजेष्टाः ॥ ६६ ॥

नव्यं गुणमिति । हे वत्स, उत्तरायाः तव स्वसुः नव्यं बृहस्पतातोऽन्यं गुरुं शिक्षकं न मार्गितुं न अन्वेषयितुम्, कन्यासु उत्तराग्रनृतिवालिकासु जन्मर्क्षजीवदिनयोगफलं जनननक्षत्रेण सह बृहस्पतिवासरस्य योगे लभ्यं फलम् वक्ष्यमाप्तिरूपम् च दातुं सम्पादयितुं सूतम् बृहस्पताम् अपि संरक्ष्य प्रहारात् संरक्षित्वा कृत्वा संप्रहारे युद्धे पत्युः जागत्य कुरुन् दुर्घोषनादीन् कथं व्यजेष्टाः जितवान् । आश्चर्यजनकोऽयं तव जयः तस्मिन् युद्धे बृहस्पतारूपसारथे रक्ष्यं यदि त्वया न कृतं स्यात्तदा सम्प्रति उत्तराया अन्यस्य गुरोरन्वेषणं कर्तव्यं स्यात्, कन्याप्रार्थितं वत्सं च त्वयाऽऽनीतं तदिदं युद्धजयरूपं महदाश्चर्यं कथं घटितमिति प्रश्नः जन्मर्क्षजीवदिनयोगे 'अन्वा भोजनमालस्यं विद्यावन्नं वराहना । मृत्युश्चेत्किमाजन्मर्क्षादिदिनयोगितः' इति ज्यौतिषशास्त्रानुसारेण वन्नलानः फलम् ॥ ६६ ॥

वत्स, यदि वत्स युद्धे तुन बृहस्पताको नहीं बचावे तो वत्स जनक उत्तराके लिये दूसरा गुरु खोजना पड़ेगा, वह नहीं करना पड़ेगा, जन्म नक्षत्र और बृहस्पति दिनके योग द्वारा प्राप्यफल वह कन्यार्क्षोष्टे प्राप्त हो गया, तुनने वत्स युद्धमें जाकर औरों पर शक्ति प्रकारसे विजय पाई कि सारा ज्ञान बन गया ॥ ६६ ॥

इति प्रमोदचञ्चलेन पाणिना परामृश्य चरमाङ्गं पुनःपुनरनुयुज्जानाय
 तावाय सौदेष्ण्योऽपि त्रपाप्रवाहामिमुत्तमवस्थातुमपारयन्निव विवर्लित-
 कंठरो गिरमेवं विक्षापयामास,—

इति प्रमोदिति । इति एवं प्रमोदचञ्चलेन हर्षातिशयवशात् कम्पमानेन पाणिना चरमाङ्गं तिरः परामृश्य स्पृष्ट्वा पुनः पुनः अनुयुज्जानाय पृच्छते तावाय पित्रे सौदेष्ण्यः सुदेष्णायाः पुत्रः उत्तरः अपि त्रपाप्रवाहामिमुत्तम्, लज्जाधारासमन्वितं अवस्थातुम् स्थातुम् अपारयन् अशक्नुवन् इव विवर्लितकन्ठरः वक्त्रीकृतप्रीवः पुनं वक्ष्यमाणं लङ्घनां गिरं वाचम् आददै उक्तवान् ॥

इस प्रकार हर्षाधिकवश बोलते हुए हाथसे तिर सहजाते हुए पिता तिरदा द्वारा बारबार पूछे जानेपर लज्जाप्रवाहके सामने टहरनेमें असमर्थ होकर उत्तरने तिर हुकाकर इस प्रकारके उत्तरन करे ॥

रोदःप्रसारि ध्वनितं मया चक्रे धुरि द्विषाम् ।

यावान्मे वेगसंताहस्तावांस्तत्र प्रदर्शितः ॥ ६७ ॥

रोदनप्रसारीति । मया उत्तरेण द्विषां दुरि शत्रूणामग्रतः रोदप्रसारि द्विवि
सुवि च व्याहृतं ध्वनितं सिंहनादः मयेन रदितं वा चक्रे कृतम् । मे मन यावान्
वेगसंताहः पलायनशक्तिः पराक्रमप्रदर्शनसामर्थ्यं च तत्र युद्धे तावान् वेगसंताहः
वैरिणाकर्मणं पलायनं च कृतो मया विहितः । तदिह स्तेपद्वारा वस्तुवृत्तं स्वसामर्थ्यं
च प्रकटीकृतम्, एकं वाच्यम् अपरं व्यङ्ग्यम् ॥ ६७ ॥

मैत्रे द्रुह्योक्ते तान्मे आकाश और धृतिवीपर फेँट जानेवाला सिंहनाद किया, या
अग्नि-रोदन किया, और युद्धमें वेगसे आक्रमण करनेकी विद्वती शक्ति थी, या वेगसे
भागनेकी विद्वती शक्ति थी, स्वकी शक्ति मैंने प्रदर्शित की ॥ ६७ ॥

अहमेको रणे तस्मिन्नपरैरननुष्ठिताम् ।

रथिसारथिपत्तिवै रचयामि स्म कर्तृताम् ॥ ६८ ॥

अहमेक इति । एकः सहायान्तरनिरपेक्षः अहम् उत्तरः अपरैः अन्यवीरैः जन-
सुष्ठिज्ञान सामर्थ्याभावेन अकृतान्, रथित्वे स्यन्दनवर्चित्वे सारथित्वे सूतभावे,
पत्तिवै पदावृत्तिवै च कर्तृतां रचयामि स्म विहितवान् । एक एवाहं दुष्करां रथितां
नारथ्यं पादातनैरन्यकार्यं चानुष्ठितवानित्यर्थः । व्यङ्ग्यार्थस्तु अहमेक एव अपरैः
अननुष्ठितान् अनुष्ठितवान् अनाचरितान् पुरास्त्रिगमसमये रथितां युद्धे सारथितां
मयापलायनसमये पदावृत्तिं चावलम्बितवानिति भावः ॥ ६८ ॥

एक युद्धमें मैंने अकेले ही दृष्टारों द्वारा अज्ञात रथी सारथी तथा पदाति सेनाका
काम किया, मैं ही इस युद्धमें गाँवसे जानेके समय रथपर था, युद्धमें सारथिका कार्य
मैंने ही किया, और समयसे भागनेके समय मैं ही पैदल भागा, इस प्रकार मैंने वह कार्य
किया जिसे कोई बहादुर आदमी कभी नहीं कर सकता है ॥ ६८ ॥

देव ! किं बहुनाः—

अपार्यं कर्म मे नासीदाहवे यदरातिषु ।

पुरो विजयमौवाय पुनर्रागां पुरीमिमां ॥ ६९ ॥

अपार्यमेति । देव, बहुना उक्तेन किं बहुकथनेन नास्ति फलमित्यर्थः, यत् यतः
आहवे युद्धे अरातिषु शत्रुषु विषये मे मन कर्म युद्धम् अपार्यं व्यर्थम् अर्जुनरहितं
च नासीत्, तस्मात् पुरः क्षेत्रे विजयम् जयम् लाभाय कृत्वा पुनः नृपः इनां
पुरीम् आगाम् लायातः, अर्जुनं पुरस्कृत्य गृहमागत इति च ॥ ६९ ॥

मशाराज, अधिक क्या कहा जाय, युद्धमें इनारा कर्म अर्जुनपर अपार्य व्यर्थ नहीं

बोचने अधिक समय हो लगा नहीं था वहाँ जानान सभी सजे सजावे ये ही, नवीन आयोजनकी आवश्यकता नहीं प्रतीत हुई ॥ ६० ॥

तत्रावनीन्द्रः प्रणतं कुमारमस्रैर्द्वयैराद्रितनुव्रमाजौ ।

दोभ्यां द्विपद्वन्वनखेदमाग्न्यामपि प्रमोदाद्दृढमालिलिङ्ग ॥ ६१ ॥

उत्प्रेति : तत्र सभायाम् अवनीन्द्रः राजा विराटः प्रणतं चरणानतं द्वयैः द्विविधै-
रत्नैः पूर्वं रोदनाद् वाष्पैः पश्चाच्च शत्रुशरसत्तेन रुधिरैः काजौ युद्धे काद्रितनुव्रम्
विच्छेद्यवचनं कुमारम् उत्तरम् प्रमोदात् आनन्दवशात् द्विपद्वन्वनखेदमाग्न्याम्
शत्रुसुगमकृतज्याट्टारकवन्वनसञ्जातव्ययाम्याम् अपि दोभ्याम् बाहुभ्यां दृढम्
मालिलिङ्ग गतं परिपस्वजे । सभायामागत्य प्रणतं कुमारमुत्तरं पिता विराटः
सुगमकृतवन्वननिशान्यामपि बाहुभ्यां दृढमालिङ्ग्य पुत्रं समाजितवानिति भावः ॥

समने आकर उत्तरने दिया दो प्रणाम किया, वस्त्रों वचन पड़े दोनों पीछे शत्रु-
प्रहारवन्वन रत्नसे—इस प्रकार दोनों तरहके रत्नसे गीला हो रहा था, ऐसे पुत्रको
पिता विराटने अपने बाहुओंसे गाढ़ालिङ्गन करके अपना प्रेम प्रदर्शित किया, यद्यपि
उनके हाथोंने शत्रु दुश्मनों द्वारा दिये गये वन्वनसे व्याध हो रही थी, फिर भी उन्होंने
उन हाथोंसे आलिङ्गन किया ही ॥ ६१ ॥

पार्योऽप्युपानीय रथस्य गर्भात्पार्श्वस्थितार्यैः पितुरुत्तरार्यै ।

प्रादुर्त्त पट्टांशुकमात्मसूनोः पाणिप्रहार्यं किल मन्त्रवासः ॥ ६२ ॥

पार्योऽतीति । पार्यः अर्जुनः अपि रथस्य गर्भात् अन्यन्तरतः पट्टांशुकं कौरवे-
भ्योऽप्युपानीतं वस्त्रम् उपानीय आदाय आत्मसूनोः स्वसुतस्याभिमन्योः पाणि-
प्रहार्यं विवाहाय मन्त्रवासः कन्यानिश्चयकाले देयं वस्त्रविशेषमिव पितुः विराटस्य
पार्श्वस्थितार्यै समीपावस्थितार्यै उत्तरार्यै विराटपुत्र्यै ददाति । कन्यानिश्चयकाले
श्वशुरः पितृपार्वस्थितार्यै भाविस्तुपार्यै वस्त्रादिकं ददातीति व्यवहारः, तदनुरो-
धेनैव पार्योऽपि रथादुपवृत्तमातीयोत्तरार्यै दत्तवान्यतो हि सा पार्यपुत्रस्याभिमन्योः
परिनेया भवितेति भावः ॥ ६२ ॥

अर्जुनने भी रथके भीतरसे ठे आकर सड़से छीनकर लाया गया वस्त्र पिताके पार्श्वने
वृद्धी हुई वस्त्राको दिया, ऐसा लगता था मानो पार्य अपने पुत्र अभिमन्युके विवाहके
दिने कन्यानिश्चयकालिक वस्त्र दे रहे हों ॥ ६२ ॥

आचेष्टमन्यमखिलं पटमानुदेष्ममन्त्रपुराय स विभक्त्य ददौ कुमारः ।

सैरन्त्रये न तु मलीमसवाससेऽपि संविन्त्व तां ददुपटप्रभवत्तन्नाम् ॥ ६३ ॥

आचेष्टमिति । सः कुमार उत्तरः अन्यम् अर्जुनेनोत्तरार्यै दत्ताद्रिभम् अखिलं

सकलं पदं वस्त्रम् आसुदेष्णम् सुदंष्णां नाम निजमातरमारम्य आचेदं दासंजन-
पर्यन्तं अन्तःपुराय समस्तान्तःपुरवासिलोकाय ददौ, (सैरन्ध्रीं द्रौपदीं) तां
बहुपटप्रभवं मध्यमवलग्नं यस्यास्तां बहुवस्त्रोत्पत्तिस्थानमध्यभागाम् स्वमध्य-
भागादुद्बहुं पदं सृष्टवतीं त्रिचिन्त्य विभाज्य मलीमसवाससे मलिनवस्त्रायै अपि
सैरन्ध्रये द्रौपद्यै तु न ददौ । अर्जुनेन उत्तरायै दत्ताद्वस्त्राङ्गिन्ममखिलमपि वस्त्र-
मुत्तरः सुदेष्णामारम्य दासीपर्यन्तं सर्वेभ्योऽन्तःपुरस्थलोकेभ्यो वितीर्णवान्, परं
नानापटोत्पादकतया प्रथितमध्यां तां विभाव्य मलिनं वासो वसानायै अपि न
ददौ । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ६३ ॥

अर्जुन द्वारा उत्तराको दिये गये वस्त्रके अतिरिक्त सभी वस्त्रोंको उत्तरने अन्तःपुरमें
सुदेष्णासे लेकर दासदासी तक बाँट दिया किन्तु मलिनवस्त्र पहनकर दिन बितानेवाली
द्रौपदीको उत्तरने वस्त्र नहीं दिया क्योंकि उत्तरने सोचा कि द्रौपदीका मध्यभाग—कटि-
प्रदेश तो खुद अगणित वस्त्र पैदा करता है इसे वस्त्र देना व्यर्थ है ॥ ६३ ॥

विनार्जुनं पाण्डुसुतान्समाजे विस्मित्य विस्मित्य विलोकमानम् ।

जिघ्रन्विराटश्चिकुरेषु सूनुं जगाद विन्यस्य निजासनार्धे ॥ ६४ ॥

विनार्जुनमिति । समाजे सभायाम् अर्जुनं विना तद्भित्तानित्यर्थः पाण्डुसुतान्
युधिष्ठिरभीमनकुलसहदेवान् अर्जुनोक्तवेषान्तरवर्त्तिन विस्मित्य विस्मित्य कदापि
पूर्वमदृष्टतया साश्चर्यं विलोकमानं पश्यन्तं सूनुं पुत्रम् विराटः निजासनार्धे विन्यस्य
उपवेश्य चिकुरेषु केशेषु जिघ्रन् एवम् वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच ॥ ६४ ॥

उस सभामें अर्जुनके अतिरिक्त युधिष्ठिर भीम नकुल सहदेव रूप पाण्डवोंको आश्चर्यं
के साथ देखते हुए उत्तर कुमारको अपने आसनके अर्धभागमें बैठाकर उसके बालोंको
सूँघते हुए राजा विराटने उत्तरसे इस प्रकार कहा ॥ ६४ ॥

निपात्य पार्थान्कान्तारे निःसपत्रत्वमीयुषाम् ।

कण्ठेगह्वयसे वत्स ! कौरवाणां त्वमेककः ॥ ६५ ॥

निपात्येति । पार्थान् युधिष्ठिरादीन् कान्तारे वने निपात्य प्रेष्य धूतद्वारावनवासं
प्राप्य निःसपत्रत्वं शत्रुराहित्यम् ईयुषाम् प्राप्तवताम् कौरवाणां हे वत्स, पुत्र,
त्वम् एककः एक एव कण्ठे गह्वयसे गलविवररोधिकिण इवाचरसि, पार्थान् वने
प्राप्य शत्रुशून्यत्वमनुभवतां कौरवाणां त्वं केवलमतिभीषणः शत्रुर्जात इति भावः ॥

युधिष्ठिरप्रभृति कुन्तीपुत्रोंको वनमें भेजकर (धूत द्वारा वनवास प्रदानकर)
निःसपत्रताको—शत्रुशून्यत्वको प्राप्त करनेवाले कौरवोंके तुम एक मात्र कण्ठका काँट,
रह गये हो, तुमही उनके एक मात्र प्रबल दुश्मन रह गये हो ॥ ६५ ॥

तदा नुनोद स्मितपाण्डुरिम्णा तपःसुतोऽक्षक्षतिहेतुमुग्रम् ।

महेन्द्रसूनोर्दृशि शोणिमानं मात्स्यस्य चित्तेऽपि च नीलिमानम् ॥७१॥

तदानुनोदेति । तदा विराटे चरणप्रणते सति तपःसुतो धर्मराजः स्मितपाण्डुरि-
म्णा हासस्य धवलतया अक्षक्षतिहेतुम् पाशप्रहारकृतव्रणहेतुकम् । (युधिष्ठिरस्य
मस्तके विराटेन पाशद्वाराप्रहारः कृतस्तत्कृतम्) महेन्द्रसूनोः अर्जुनस्य दृशिनेत्रे
शोणिमानं रक्तत्वम्, मात्स्यस्य विराटस्य चित्ते हृदये नीलिमानं भयान्धत्वरूपं
मालिन्यं नुनोद दूरमपसारयामास । विराटे चरणप्रणते सति हसन् धर्मराजः
स्वमनो नीरागत्वम्यञ्जेनार्जुनस्यकोपं विराटस्य भीतिकृतं मनोमालिन्यं च दूरी-
चकारेत्यर्थः ॥ अत्रार्जुनविराटाभ्यां धर्मराजस्मितधावत्येन तदन्तःप्रसादानुमा-
नादनुमानाऽलङ्कारः । पाण्डुरिम्णाऽर्जुननेत्ररक्तत्वविराटचित्तनीलिमनोर्धावत्युप्राप-
णोवत्यातद्वगुणश्चतयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्करः ॥ ७१ ॥

विराटके चरणान्त होनेपर हासकी धवलता फैलाकर युधिष्ठिरन अर्जुननेत्रोंमें
वर्तमान विराट द्वारा युधिष्ठिरके मस्तकपर पाशके द्वारा किये गये प्रहारसे उत्पन्न
बोपजन्य लाली तथा विराटके हृदयमें अवस्थित भीतिजन्य कालिमाको दूर कर दिया ।
युधिष्ठिरकी ईर्ष्यासे उनके हृदयकी प्रसन्नताका अनुमान करके अर्जुनने अपना कोप तथा
विराटने भय त्याग कर दिया ॥ ७१ ॥

मात्स्यस्ततः प्रमुदितो महितेऽह्नि कन्यां शौरौ समेयुपि सहाखिलबन्धुवर्गैः ।
मृद्धीं शिरीषकुसुमादपि पार्थसूनोः सीमाशिलामतनुत प्रथमाश्रमस्य ॥७२॥

मात्स्य इति । ततः तदनन्तरं प्रमुदितो युधिष्ठिरप्रसादज्ञानेन हृष्टः मात्स्यो
मात्स्यदेशाधिपतिर्विराटः महिते चन्द्रतारादिगुणसम्पदुपेतोऽह्नि क्वचनवासरे अखि-
लबन्धुवर्गैः समस्तबान्धवैः सह शौरौ श्रीकृष्णे समेयुपि समायाते सति शिरीषकुसु-
मात् शिरीषपुष्पापेक्षयापि मृद्धीं सुकुमारीं कन्यां स्वां दुहीतरसुत्तराम् । पार्थसूनोः
अभिमन्युनाम्नोऽर्जुनसुतस्य प्रथमाश्रमस्य ब्रह्मचर्यस्य सीमाशिलाम् अवसानसूच-
कद्वयदम् अतनुत, विवाहावधितया ब्रह्मचर्यस्याभिमन्यवे विराटेन कन्यादानं क्रिय-
माणं ब्रह्मचर्याश्रमसमापनशिलाभावेन वर्ण्यते, अभिमन्यवे पत्नीरूपेण विराटः स्वां
कन्यां दत्तवानिति भावः । अत्र पत्नीत्वस्य ब्रह्मचर्याश्रमसमाप्तिशिलात्वेन निवेद-
नात् पर्यायोक्तमलङ्कारः ॥ ७२ ॥

इसके बाद शुभ समयमें बन्धुबान्धवोंके साथ श्रीकृष्णके आ जानेपर योग्य के लाभसे
प्रसन्न राजा विराटने शिरीष पुष्पसे भी अधिक सुकुमारी अपनी कन्या उत्तराको अर्जुनके
पुत्र अभिमन्युकी ब्रह्मचर्यावस्थाकी अवसान सीमा-शिला बनाया, अभिमन्युकी स्त्रीरूपमें
उत्तरा नामक अपनी सुकुमारी कन्या दी ॥ ७२ ॥

तथोपचारं विदधे सुदेष्णाजानिः स पार्थेयु समाधवेयु ।

तमेव गान्धारपतिं यथा ते जानीयुरत्यन्तकृतोपकारम् ॥ ७३ ॥

तथोपचारमिति । सः सुदेष्णा जाया यस्य स सुदेष्णाजानिः विराटः समाधवेषु कृष्णसहितेषु पार्थेषु युधिष्ठिरादिषु तथा तादृशम् उपचारं स्वागतसंभारं चक्रे, यथा ते पार्थाः गान्धारपतिं शकुनिम् अत्यन्तकृतोपकारम् वनवासप्रदापनविधयात्यन्तमुपकर्तारम् (वनवासे जात एवं विराटेन संबन्धः स्थापितोमी उपचारा-श्च प्राप्ताः, तेन शकुनिरुपकारमेव कृतवानिति) एव जानीयुः अवगच्छेयुः । शकुन्यपकारस्य गुणत्वेन वर्णनाहलेदो नामाऽलङ्कारः ॥ ७३ ॥

सुदेष्णापति राजा विराटेन माधवके साथ पाण्डवोंका ऐसा स्वागत-सत्कार किया कि पाण्डवगण शकुनिको अत्यन्त उपकारकर्ता मानने लगे, यदि शकुनिने जुएमें हराकर राज्यच्युत नहीं किया होता तो आज ऐसा सत्कार कैसे मिलता ? ऐसा सोचकर पाण्डवों ने शकुनिको उपकर्ता ही स्थिर किया ॥ ७३ ॥

अथोल्लास्य कुरुनेतान्हरिर्मात्स्यपुराद्ययौ ।

मन्दारप्रमुखान्कल्पान्वसन्त इव नन्दनात् ॥ ७४ ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते सप्तमः स्तवकः ।

अथोल्लास्येति । अथ विराटकृतस्वागतसत्कारग्रहणानन्तरं हरिः श्रीकृष्णः एतान् पाण्डवान् उल्लास्य पुत्रविवाहे सम्मिलनेन बान्धवत्वज्ञापनात्संतोष्य मन्दारप्रमुखान् मन्दारप्रभृतीन् कल्पान् सुरदुमान् उल्लास्य विकास्य वसन्तः मधुमालो नन्दनात् हृन्द्रकाननात् इव मात्स्यपुरात् विराटनगरात् ययौ प्रस्थितः । यथा सुरतरुन् विकास्य वसन्तो नन्दनवनात् प्रतिप्रेत तथा श्रीकृष्णः पाण्डवांस्तोषयित्वा मात्स्यपुरास्थितवानित्युपमाऽलङ्कारः ॥ ७४ ॥

इस प्रकार विराट के स्वागतको स्वीकार करके श्रीकृष्ण विराट नगरसे चले गये, जेसे मन्दार आदि देववृक्षोंको विकासित करके वसन्त नन्दन वनसे चला जाता है ॥ ७४ ॥

इति मैथिलपण्डितश्रीरामचन्द्रमिश्रप्रणीते चम्पूभारते 'प्रकाशे'

सप्तमस्तवक'प्रकाशः' ॥

अष्टमः स्तवकः

तावत्प्राप्नुतेन कौतुकवता कर्तुं प्रकोष्ठद्वये
ज्यानेकां युधि नर्वकीं मुञ्चन्तु विस्थासुं चिरस्यापराम् ।
आहूताः शिविपा विराटनगरी सैन्यद्विपैरुन्मदैः

प्रावृद्धास्तरसंचया इव धनैः प्राप्नुन्द्वात्रेस्तदीम् ॥ १ ॥

भावयेति । तावत् तस्मिन्मनस्य प्रकोष्ठद्वये हस्ताग्रनागविदेरे पक्षां ज्यां धनुषः
अन्यथां युधि नर्वकीं मुञ्चन्ते नमनपागमोदादिक्लेमा वपलां कर्तुं तथा अपरां
द्विर्वायां ज्यां युधिर्वां मुञ्चन्तु विस्थासुं चिरस्य बहोः कालस्य हृते स्थासुं
स्थिरां च कर्तुं कौतुकवता उच्छ्वासशालिना प्राप्नुतेन धर्मराजेन आहूताः दूताः
दिद्वारा आकारिताः शिविपाः ते ते राजानः उन्मदैः नदस्तात्रिभिः सैन्यद्विपैः सेना-
गणैः प्रावृद्धास्तरसञ्चयाः वर्षर्षुदिवससमुद्रयाः धनैः नैवैः अत्रेस्तदीम् पर्वतमुवन
इव प्राप्नुः प्राप्तवन्तः । यथा नैवदिवसा नैवैः सह पर्वतमुवनागच्छन्ति तथैव युद्धेन
मुवनवर्तनां कर्तुं युधिद्विरेणहृता राजानः नैवैर्गणैः सह विराटनगरीनागममिति
भावः । 'प्रकोष्ठः कूर्पाद्वय' इति दाहवयवपर्यायेष्वनारः 'ज्या नैर्वानाहृन्मिधु'
इति विश्वः उपनाञ्जल्यारः शाङ्खलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १ ॥

एतत्तन्मयं कर्तुं हाथके काले धनुषकीं नस्तथात्रे युद्धेन नवानेको वय इत्यने
दृष्ट्या स्थासुं निवास करानेके त्रिपे उच्छ्निष्ट युधिद्विरे द्वारा इत्यने गदे राक्षस
मन्त्रके हाथिको नर चक्षुर विराट्कीं नगरीने उपरि वैद्ये वरसदके दिन नैवैके साद
पर्वतपर उपरते है ॥ १ ॥

सेनानां यावतीः पार्यो युद्धायार्क्षौहिणीर्द्वौ ।

वार्षाष्टवृत्तमिस्त्वावतीरविकाः पुनः ॥ २ ॥

हेतुनामिति । पार्यो युधिद्विरेः युद्धाय युद्धं कर्तुं यावतीः पञ्चल्ल्याकाः सेनानां
प्रादातरप्यादीनां सैनिकानाम् अर्क्षौहिणीः द्वौ संगृहीतवान् धारैराष्ट्रं दुर्पोषतः
पुनः चतस्रिभिः अविकाः तावतीः अर्क्षौहिणीः द्वौ । युधिद्विरेः सत्तार्क्षौहिणीस्तथा
दुर्पोषत एकादक्षार्क्षौहिणीः सेनाः संगृहीतवानिति परमार्थः ॥ २ ॥

युधिद्विरे युद्धे त्रिपे त्रिपला सेनायां अर्क्षौहिणीः इत्यो को, दुर्पोषतने चतसे
चार अर्क्षौहिणी अष्टिक सेना इत्यो को, युधिद्विरे सेनायां संख्या साद अर्क्षौहिणी
तथा दुर्पोषतको सेनायां संख्या चतसे चार अर्क्षौहिणी अष्टिक—अपादं न्दारद अर्क्षौहिणी
यो ॥ २ ॥

उत्ताप्यवृत्तान्मुवाच शत्र्यं पार्यस्त्वतो मातुसुवस्य युद्धे ।

लाक्षेपवाचा हृद्यं विवक्षन्त्यवामाचर मातुलेति ॥ ३ ॥

उक्ताध्ववृत्तान्तमिति । ततः उभयोः सेनासंग्रहानन्तरम् पार्थः धर्मराजः उक्ता-
ध्ववृत्तान्तम् मार्गवृत्तं कथितवन्तम् शल्यं नाम माद्रीभ्रातरं युद्धे भाविनि रणे—
मातुल, आक्षेपवाचा धिक्कारवचसा भानुसुतस्य कर्णस्य हृदय मर्मं वितघ्नन् भिन्दन्
अन्वर्थतां अर्थानुसारिनामत्वम् आचर इति उवाच, युद्धाय निमग्न्यमाणः पथ्या-
गच्छन् शल्यो नाम माद्रीभ्राता दुर्योधनेन सङ्कृतः सन् दुर्योधनस्य सहायतां
कर्तुं प्रतिज्ञातवानिति मार्गवृत्तं कथितवते शल्याय युधिष्ठिर उक्तवान् यत् हे
मातुल, त्वम् यथाप्रतिज्ञं दुर्योधनस्य सहायतां कुरुष्व मम न तत्र किञ्चित् कथनीयं
परं कर्णस्य हृदयं कटुवाग्भिर्विभिन्दन् सन् त्वं शल्यं प्रमापय, शल्यं भेदनाय
भवति, त्वमपि कटुवाचा कर्णस्य मर्मं भित्त्वा निजं नाम सार्यकीकुरुष्वेति भावः ।
'वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना' इति अमरः ॥ ३ ॥

जब दोनोंने सेनाएँ एकट्ठी कर लीं तब युद्धमें दुर्योधन की सहायता करनेकी प्रतिज्ञा
करनेवाले माद्रीभ्राता शल्यसे धर्मराजने कहा कि मामा ! आप युद्धके समय निन्दावाचक
शङ्कुसे कर्णका हृदय विक्षत करते हुए अपने नामकी अन्वर्थ करें । शल्य—एक आनुष-
विशेष—का कार्य होता है किसी स्थानको क्षत विक्षत करना ॥ ३ ॥

अथ भागिनेयेषु वत्सलतया सत्यसंगरस्तथेति प्रतिश्रुत्य—

अथेति । अथ युधिष्ठिरे तथा कथयति सति भागिनेयेषु भगिनीपुत्रेषु युधिष्ठिरा-
दिषु वत्सलतया प्रेम्णा सत्यसंगरः अवितयव्याहारी शल्यः तथा—दुर्योधनपक्ष-
गतोऽप्यहं कर्णस्य हृदयं कटुवाग्भिर्मत्स्यामि इति प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय दुर्योधना-
न्तिकं यथाविति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ।

युधिष्ठिरके वत्स तरह कहनेपर भागिनेयोंपर प्रेम रखनेवाले शल्यने कटुवचनों
द्वारा कर्णके हृदयका भेदन करना स्वीकार कर लिया, फिर वह दुर्योधनके समीप गया ॥

भद्राय तव मां विद्धि निद्रामुचमिति ब्रुवन् ।

मद्राधिपो ययौ पार्थात्स द्रागदुर्योधनान्तिकम् ॥ ४ ॥

मद्रायेति । हे पार्थ युधिष्ठिर त्वं तव भद्राय त्वत्कल्याणाय मां शल्यं निद्रामुचं
मद्रा जागरूकम् विद्धि जानीहि इति एवं ब्रुवन् अभिदधानः मद्राधिपः शल्यः द्राक्
शीघ्रं पार्थात् युधिष्ठिरसमीपात् दुर्योधनान्तिकं दुर्योधनसमीपं ययौ गतवान् ।
लाटानुप्रासः स्फुटः ॥ ४ ॥

हे धर्मराज, आप मुझे सदा अपनी भलाई करनेके लिये जागरूक समझियेगा, ऐसा
कहकर मद्राधिप शल्य युधिष्ठिरके पाससे चलकर दुर्योधनके पास गया ॥ ४ ॥

तदनन्तरम्,—

साध्याय युद्धे सरसीरुहाक्षं वरीतुकौमस्य वलारिसूनुः ।

१. 'भागिनेयवत्सलतया' । २. 'ततः' । ३. 'कामो बलवैरिसूनुः' । इति पा० ।

अजातशत्रोर्वतंसयन्तां तुङ्गध्वजां द्वारवतीमयासीत् ॥ ५ ॥

साक्षायेति । तदनन्तरं शल्ये कृतकर्णकटुनापणप्रतिज्ञे गते सति यत्नारिचतुः
इन्द्रपुत्रोऽर्जुनः सरसीरुहाक्षं कमलनयनं श्रीकृष्णं युद्धे साक्षात् सहायतायै वरीतु-
कामस्य स्वपक्षगतं चिकीर्षोः अजातशत्रोः युधिष्ठिरस्य गाम् वाचम् आज्ञाम्
अवतंसयन् शिरसो भूयन्तां प्रापयन् शिरसा विभ्राणः सन् तुङ्गध्वजां प्रोन्नत-
पताकां द्वारवतीं नाम कृष्णपुरमयासीत् । कृष्णं युद्धे सहायकतया वरीतुं युधि-
ष्ठिरैणाज्ञप्तोऽर्जुनो द्वारकां प्रतस्थे इति भावः ॥ ५ ॥

इत्युक्ते चले जानेपर युधिष्ठिरने अर्जुनसे कहा कि वे द्वारका वाचर श्रीकृष्णको
युद्धमें सहायक बनने को कहें, उनकी इस आज्ञाको मस्तकालङ्कार बनाकर सिरपर रखकर
अर्जुनने ऊँची पताकासे युद्ध द्वारकापुरीके लिये प्रस्थान किया ॥ ५ ॥

तत्र चिरदृष्टस्य कुरुकुञ्जरस्य कुञ्जरकुमारकोमलचक्रमविलासस्य
तस्य विलोकनाय वीथीषु जनाः संधीवमूढुः ।

नवेति । तत्र द्वारकापुर्यान् चिरदृष्टस्य बहोः कालाद्बोधितस्य कुरुकुञ्जरस्य
कुलप्रेष्ठस्यार्जुनस्य कुञ्जरकुमारो गजयुवा तस्येव कोमलः अनुद्भिन्नः चक्रमविलासो
गतिढीला यस्य तयोक्तस्य गजकुमारमन्दगतेः तस्यार्जुनस्य विलोकनाय दर्शनाय
जनाः द्वारकापुरवासिलोकाः वीथीषु नगरमार्गेषु सङ्घीवमूढुः समवेता यमूढुः ॥

द्वारकापुरीमें बहुत दिनोंके बाद देखे गये, कुरुवंशप्रदीप तथा गजकुमारकी तरह
मन्दगतिसे चङ्गेवाले वृक्ष अर्जुनको देखनेके लिये गलियोंमें लौग इकट्ठे हो गये ॥

हेतुं सुभद्राहरणे तदीयां यतित्वशुद्धिं हृदि कुर्वतीनाम् ।

गवाक्षमार्गैः कृतवीक्षणानां स्त्रीणां मुखेन्दोः स्मितचन्द्रिकाभूत् ॥ ६ ॥

हेतुमिति । सुभद्राहरणे हेतुं कारणतया गृहीतां तदीयात् अर्जुनसम्बन्धिनीं
यतित्वशुद्धिं परिव्राजकनैर्मल्यं (विपरीतलङ्घनया) कपटयतितां हृदि कुर्वतीनां
विभावयताम् गवाक्षमार्गैः गवाक्षजालैः कृतवीक्षणानां पार्थं पर्यन्तीनां स्त्रीणां
द्वारकापुरवनितानां मुखेन्दोः चन्द्रसदृशात् मुखात् स्मितचन्द्रिका हासरूपा कौमुदी
अभूत् प्रकटीवभूव, अयमेवार्जुनोऽस्मीत्यः कपटयतित्वमास्थाय सुनद्रामहरण इति
मनसि विभावयन्त्यः गवाक्षमार्गादुर्जुनं पर्यन्त्यश्च द्वारकापुरनार्यः सहासमुखा
अजायन्तेति भावः । अत्रार्जुनसन्त्यासस्मरणतदवलोकनयोः स्मितहेतुतयोपादानात्
काव्यलिङ्गमलङ्कारः, 'स्मितचन्द्रिका' 'मुखेन्दो'रिति परस्परितरूपकेण सङ्कीर्यते ॥

कपटसंन्यासी बनकर अर्जुनने सुभद्राका हरण किया था, अर्जुनका कपटसंन्यास

१. 'चिरदृष्टस्य कुञ्जरकुमार' ।

२. 'वीथीवीथीषु'; 'वीथीषु वीथीषु' ।

३. 'इदम्' । इति पा० ।

कुम्भद्राके हरगङ्गा कारण बना था, इस बातको याद करनेवाली तथा खिड़कियोंसे अर्जुनको देखती हुई द्वारकापुरवासिनी रमणियोंके मुखरूप चन्द्रमासे हासरूप चन्द्रिका प्रकट होने लगी—सनी लियीं मुन्दुराने लगीं ॥ ६ ॥

दौवारिकैस्तत्र स दत्तमार्गो निद्रायमाणस्य निकेतमध्ये ।

शौरैरुपायाचरणोपधानं तत्स्यन्दिस्निधुच्युतकूर्मशोभम् ॥ ७ ॥

दौवारिकैरिति । तत्र तस्मिन्समये दौवारिकैः द्वारपालैः दत्तमार्गः अन्तःप्रवेष्टु-
मनुमतः सः अर्जुन निकेतमध्ये शयनकक्षमध्यभागे निद्रायमाणस्य स्वपतः शौरैः
श्रीकृष्णस्य चरणोपधानं पादस्थाने स्थायिनमुपवहं तत्स्यन्दी भगवत्पादप्रवाही
स्निधुर्नदी गङ्गा ततः च्युतस्य निर्गत्यागतस्य कूर्मस्य कमठस्य शोभेव शोभा यस्य
तत् तथोक्तं गङ्गाप्रवाहनिर्गतकूर्मसदृशं भगवच्चरणोपधानम् उपायात् उपगतः,
अर्जुनः शयानस्य भगवतः पाददेशे गत्वोपविष्टः भगवतः पादयोरधोवर्त्तमान-
मुपधानं गङ्गानिर्गतकूर्मसदृशं स्वच्छवर्त्तुलं प्रतीयते स्मेति भावः । उपेक्षाऽल-
ङ्कारः ॥ ७ ॥

दौवारिकों द्वारा मार्ग दिखलाये जानेपर अर्जुन उस शयनकक्षके भीतर पहुँचे जहाँपर
भगवान् सोये हुए थे, उनके पैरोंके नीचे रखे हुए तक्रियेके पास जाकर अर्जुन बैठ गये,
वह गोल तथा स्वच्छ तक्रिया ऐसा लगता था मानो भगवान्के चरणोंसे निकली गङ्गा-
नदीका एक कलुआ चिकलकर यहाँ आ गया हो, 'विष्णोः पादप्रसूतास्ति' के अनुसार
गङ्गा भगवान्के चरणसे निकली नदी कहाँ जाती है ॥ ७ ॥

यस्याधिमौलिसविधे प्रथमं समेत्य तिष्ठन्कुरुद्वहसुतो युधि साह्यमर्थी ।

रेजे परीक्षितुमिवोत्सुकतां दधानस्तत्कुन्तले निजमनस्यपि वक्रिमाणम् ॥ ८ ॥

यत्वेति । युधि भाविति संग्रामे साह्यं साहायकम् अर्थी याचिष्यमाणः (अतश्च)
प्रथमम् अर्जुनागमनात् पूर्वम् एव समेत्य यस्य श्रीकृष्णस्य अधिमौलिसविधम्
शिरोदेशसमीपे तिष्ठन् उपविष्टः कुरुद्वहसुतः कुरुराजपुत्रो दुर्योधनः निजे मनसि
हृदये तस्य श्रीकृष्णस्य कुन्तले कचेऽपि (द्वयोः) वक्रिमाणं कौटिल्यं परीक्षितुं
कतमदधिकमिति ज्ञातुम् उत्सुकताम् औत्कण्ठ्यं दधान इव रेजे वभौ । अयमे-
तद्वाक्यः—अर्जुनागमनात्पूर्वमेव दुर्योधनः कृष्णं युद्धे साहायकं याचितुमागत्य
तच्छिरोभागे स्थितः, तत्र स्थितोऽर्जुनं भगवत्कचकौटिल्यस्वमनःकौटिल्ययो-
स्तारतम्यं परीक्षितुकाम इव प्रतीयतेस्मेति । उपेक्षाऽलङ्कारः । 'साह्यम्' इत्यत्र
कृद्योगे प्राप्ता पृष्टी 'अकेनोर्मविष्यदाधमर्षयोः' इति निषिद्धा ॥ ८ ॥

अर्जुनके आनेसे पहिले ही दुर्योधन युद्धमें सहायता मांगनेके लिये श्रीकृष्णके पास

गया, और वह भगवान्‌के गिरके पास जाकर बैठ गया, वहाँपर बैठा हुआ दुर्योधन देता लगा था मानो वह भगवान्‌के केशमें और अपने हृदयमें वर्त्तमान कुटिलताके तारतम्य की परीक्षा करनेके लिये उत्सुक हो ॥ ८ ॥

निमीलनालिङ्गितनेत्रयुग्मो निष्पन्ददेहो नितरां बभौ यः ।

स्वध्यानशैलीसुखमास्थितानां तपस्विनां सङ्गमिवानुकुर्वन् ॥ ९ ॥

निमीलनेति । निमीलनेन मुद्रणेन आलिङ्गितं युक्तं नेत्रयुग्मं लोचनयुगलं यस्य स तथोक्तः मुद्रितनयनद्वयः, नितरां सातिशयं निष्पन्ददेहो निश्चलकायः यः भगवान् स्वध्यानशैलीसुखम् भगवदध्यानपरम्पराप्रभवम् (विगलितवेद्यान्तरं विश्वविलक्षणं) सुखम् ब्रह्मानन्दम् आस्थितानां प्राप्तानां तपस्विनां योगरतानाम् सङ्गम् समुदायम् अनुकुर्वन् अनुहरन् इव बभौ । मुद्रितलोचनो निश्चलकायश्च यो भगवान् स्वध्यानजन्यं ब्रह्मानन्दमागतानां योगिनां वृन्दमनुहरन्निव प्रतीयते, योगिनो ध्यानमग्नतादशायां निमीलितनयना निश्चलवपुषश्च भवन्तीति भावः । अनुकुर्वन्निवेत्युपेक्षाऽलङ्कारः ॥ ९ ॥

दोनों आँखें मूढ़े तथा निश्चलदेह भगवान् उत्त शयनावस्थामें ऐसे प्रतीत होते थे मानो वे भगवान्‌की ध्यानपरम्परामें लब्ध ब्रह्मानन्द सुखको प्राप्त करनेवाले योगियोंका अनुकरण कर रहे हों । योगी लोगोंको भी जब ध्यानमें ब्रह्मास्वाद होने लगता है तब उनकी आँखें मुँदी तथा देह निश्चल रहती है, भगवान्‌ तो रहे थे अतः उनकी आँखें मुँदी तथा देह स्थिर थी ॥ ९ ॥

देवीकुचाद्विरुचं घुसृणेन क्लृप्तः सक्तः कपोलफलके मकरो यदीये ।

स्वाङ्गध्वजारिजयिने विजयाय सिद्धिं विश्राणयेति निगदन्निव कर्णमूले ॥१०॥

देवीकुचादिनि । घुसृणेन काममीरजेन कुङ्कुमेन क्लृप्तः रचितः देव्याः रुक्मिण्याः कुचात् स्तनात् यदीये यस्य कृष्णस्य कपोलफलके कपोलदेशे सक्तः लग्नः मकरः मकराकृतिलेखः—स्वाङ्गध्वजः मकरचिह्नितध्वजः कामः तत्सारिः शिवः तस्य जयिने विजेत्रे विजयाय सिद्धिं मनोरथसाफल्यं विश्राणय देहि इति कर्णमूले कर्णप्रान्ते निगदन् इव विरुचं रेजे । रुक्मिणी स्वस्तनयोः कुङ्कुमेन मकराकृतिं रेखां लिखितवती, स्तनौ मुग्धतः कृष्णस्य कपोले सा मकराकृतिरेखा लग्ना, सा रेखा मकरः, स च कन्दर्पस्य शत्रोः शिवस्य जयिनेऽर्जुनाय सिद्धिं देहीति भगवतः कर्णे कथयन्निव रुचं इत्यर्थः । उपेक्षाऽलङ्कारः ॥ १० ॥

देवी रुक्मिणीने अपने स्तनोंपर मकराकृति रेखा लिखी थी, श्रीकृष्णने जब रुक्मिणी के स्तन चूँसे, तब वह मकराकृति रेखा उनके कपोलमें जा लगी, वह मकराकृति रेखा—

मकर देसा लगता था, मानो भगवान् के कानमें कह रहा हो कि कृपा करके आप मकर ध्वजके शत्रु शिवके विजेता अर्जुनको उसके मनोरथका साफल्य प्रदान करें, मकर मकरध्वजका अङ्ग है, वह अपने मालिक कामदेवके शत्रु शिवके विषयमें द्वेष रखता है, अतः उसके विजयी अर्जुनके लिये उसके हृदयमें पक्षपात है ॥ १० ॥

पाश्चात्यपाथोनिधिपार्श्वभागे सम्पूर्णं कुक्षिं सलिलस्य पूरैः ।

सजातियूयाच्च्युतिमाश्रितस्य क्रमं दधौ यो घनशावकस्य ॥ ११ ॥

पाश्चात्येति । यः श्रीकृष्णः पाश्चात्यपाथोनिधिपार्श्वभागे पश्चिमसागरैकदेशे सलिलस्य पूरैः जलराशिभिः कुक्षिं सम्पूर्णं उदरं पूरयित्वा सजातियूयात् स्वसमान-जानीयमेववृन्दात् च्युतिमाश्रित्य पश्चाद्भूत्वा स्थितस्य घनशावकस्य मेघवालस्य (स्वल्पकायस्य मेघस्य) क्रमं सादृश्यं दधौ धारयामास । पश्चिमसमुद्रे जलमादातु-मापातेषु मेघेषु कश्चन मेघवालकः पीतप्रचुरपानीयतया धावितुमशक्तः पश्चात्स्थितः, स हव श्यामतनुः श्रीकृष्णः प्रतीयतेस्मित्यर्थः, द्वारकायाः पश्चिमसागरतटस्थतया पाश्चात्येति विशेषणम्, अत्राप्युच्येत्ता स्फुटा ॥ ११ ॥

जो भगवान् पश्चिमसमुद्रके किनारे पयोरशिसे अपना पेट भरकर अपने सजातीय मेघवृन्दसे अलग छूटे हुए बालमेघकी तरह प्रतीत होते थे, वे श्यामलशरीर भगवान् श्रीकृष्ण ऐसे लगते थे, मानो बहुतसे मेघ पानी पीने समुद्रके किनारे आये, उनमेंसे एक बच्चा मेघ भरपेट पानी पीनेके कारण जाते समय अन्य मेघोंके साथ नहीं दौड़ सका, पीछे छूट गया वही बालमेघ हो ॥ ११ ॥

ततः प्रबुद्धेन तेन देवेन तयोः क्रमेण प्रथमाभ्यागमनदर्शनाभ्यां कृत्यसाम्यं हृदि कृत्य रणाङ्गणे गृहीतहेतीनां नवकोटिसंख्यावतां गोपकुमाराणां कदम्येन केनचिदंशेन केवलसंनिधानेन स्वेनापि केनचिदंशेन परिपूरितं घनमनोरथौ सुयोधनघनजयौ स्वावासकटकभुवमासेदतुः ॥

इति । ततः उभयोरभ्यागमनानन्तरं प्रबुद्धेन त्यक्तनिद्रेण तेन देवेन भगवता श्रीकृष्णेन तयोः सुयोधनार्जुनयोः प्रथमाभ्यागमनदर्शनाभ्याम् सुयोधनस्य प्रथमाभ्यागमनं, पाददेशे स्थित्या अर्जुनस्य प्रथमं दर्शनं च ताभ्याम्, कृत्यसाम्यं सहाय्यता-रूपे कर्त्तव्ये तुल्यतां हृदि कृत्य विभाव्य—रणाङ्गणे गृहीतहेतीनां एतायुधानां नवकोटिसंख्यावतां गोपकुमाराणां कदम्येन राशिना 'नारायणी सेना' इति प्रथितेन केनचिदंशेन, केवलसंनिधानेन विनैवास्त्रग्रहणं स्वोपस्थानेन केनचिदंशेन, (सुयोधनाय एतद्वारा नारायणी सेना, अर्जुनाय च केवल स्वसाहचर्यम्) इत्येवं परि-

१. 'स्वजति' । २. 'तयोः प्रथमाभ्यागमन' । ३. 'प्रथमाभ्यागमन' ।

४. 'रणाङ्गणे' । ५. 'पूरितमनोरथौ' । इति पा० ।

पूरितमनोरथौ लब्धेष्टसिद्धौ सुयोधनघनञ्जयौ स्वावासकटकसुवम् स्वावासदेश-
भृतं सेनासन्निवेशस्थलम् आसेदतुः आगतवन्तौ ॥

सुयोधन तथा अर्जुन दोनोंके आ जानेपर भगवान् जगे, उन्होंने देखा कि दोनों ही आये हैं, पढ़े सुयोधन आये हैं, और अर्जुन पढ़े दीखे हैं, दोनोंकी ही सहायता करनी चाहिये, अतः उन्होंने एक ओर अपनी नारायणी सेना जिसमें युद्धमें शस्त्र धारण करनेवाले नव करोड़ गोपकुमार थे—इसे दुर्योधनकी सहायताके लिये दिया, और अर्जुनकी सहायताके लिये बिना अलके अपनी उपस्थिति स्वीकार की, इस प्रकार पूर्ण-मनोरथ होकर दुर्योधन तथा अर्जुन दोनों अपने रहनेकी जगह सेनासन्निवेशमें चले आये ॥

सेनागजेन्द्रमदसौरमवीचिवेगनिर्घृतगोप्रहणसंयुगपूतिगन्धम् ।

संवीक्ष्य मत्स्यवसुधेन्द्रपुरोपकण्ठं शौरिश्च शक्रतनयश्च ननन्दतुस्तौ ॥१२॥

सेनेति । तौ शौरिश्च कृष्णः शक्रतनयश्चार्जुनश्च तौ सेनागजेन्द्राणां युद्धोद्यतवा-
हिनीगजराजानां मदसौरमस्य दानवारिसुगन्धस्य वीचीवेगेन लहरीतरङ्गेण निर्धूतः
शान्तिं नीतः गोप्रहणयोः दक्षिणोत्तरगोप्रहणयोः यौ संयुगौ संग्रामौ तयोः पूतिगन्धो
मृतगजतुरगमनुष्यादिमांसासृगादिजनितो दुर्गन्धो यस्य तादृशं मत्स्यवसुधेन्द्रपुरो-
पकण्ठं विराटनगरपादं संवीक्ष्य विलोक्य ननन्दतुः प्रसादमनुभवमूवतुः । द्वारकातः
परावर्तमानौ कृष्णार्जुनौ विराटनगरसमीपे युद्धायोद्यतानां सेनागजानां दानवारिप्र-
वाहेणापसारितमागृत्तगोप्रहणयुद्धकृतपूतिगन्धं विराटपुरसमीपदेशमासाद्य युद्धो-
द्यतसेनादर्शनेन महान्तमानन्दमनुभवमूवतुरित्यर्थः । अत्र युद्धोद्यतसेनादर्शनस्यानन्द-
हेतुतयोपनिबन्धनात् कान्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १२ ॥

युद्धके लिये सज्जद सेनामें अवस्थित गजेन्द्रोंके दानवारिप्रवाहसे शान्त हो गई है
मूवपूर्व गोप्रहणमें मरनेवाले गजान्वादिके मांसरक्तादिकी गन्ध जहाँपर ऐसी ठस विराट
नगरकी सीमाभूमिमें आनेपर अब श्रीकृष्ण तथा अर्जुनने युद्धोद्यत सेना देखी तब उनको
बड़ा आनन्द हुआ ॥ १२ ॥

दृष्ट्वा निवृत्त्य वदतो युधि पाण्डवानामुत्साहमुग्रमथ संजयतो निशम्य ।

वातैर्विनापि मणिसौधतले निवासं कुर्वन्नकम्पत भृशं कुरुवंशकेतुः ॥१३॥

दृष्टेति । अथ कृष्णे द्वारकातः समायाते दृष्ट्वा पाण्डवान् विलोक्य निवृत्त्य पुनः
समागत्य वदतः कथयतः संजयतः संजयात् युधि युद्धविषये पाण्डवानां युधिष्ठिरा-
दीनाम् उग्रम् अदमनीयम् उत्साहम् उद्यमम् निशम्य श्रुत्वा कुरुवंशकेतुः कौरव-
वंशश्रेष्ठो धृतराष्ट्रः मणिमयसौधतले रत्ननिर्मिते प्रासादे निवासं कुर्वन् अपि वातै-
र्विना विनैव वायुसम्पर्कं मृदाम् अत्यर्थम् अकम्पत वेपतेस्म । मणिमयसौधस्यः
कौरवध्वजश्च विनैव घातमकम्पतेति चार्थः, धृतराष्ट्रस्य पुत्रविपत्तिभयकृतः कम्पः
पताकादण्डस्य चौत्पातिकः कम्पोऽत्र श्लेषकृतो द्योत्यः ॥ १३ ॥

हृत्पञ्च दारकाते विराट्पुरं वा गये तव धृतराष्ट्रने संजयको पाण्डवोक्तौ स्थिति
देवनेको मेवा, संजयने चौदकर दुदने पाण्डवोक्तौ कदम्ब चत्ताइको वात कही, एते
इतनेपर नागिनय सौषमे रहनेपर नौ कुस्वंधश्रेष्ठ धृतराष्ट्र कौन चटे, नागिनय सौषमे
एपर कइरानेवाला कौरवोक्ता ध्वज नौ कौन चटा ॥ १३ ॥

पाण्डोः सुताय वसुधां प्रविभज्य दित्तोः

प्रज्ञादशो रहसि सान्त्वययोपदिष्टम् ।

दुर्योधनस्तु वचनं न चकार कर्णे

कर्णे स्वमेव वचनं सधुरं चकार ॥ १४ ॥

पाण्डोरिति । पाण्डोः सुताय युधिष्ठिराय वसुधां भूमिं प्रविभज्य सनविभागं
हन्ता दातुमिच्छोः दित्तोः प्रज्ञादशः धृतराष्ट्रस्य रहसि युक्तान्ते सान्त्वययेन साम-
नार्गेण उपदिष्टं वीचितं वचनं तु दुर्योधनः श्रोत्रे कर्णे न चकार न श्रुतवान्, स्वं
मधुरं वचनम् एव कर्णे राधेये चकार, कर्णेनैव स्वं दुर्मन्त्रिणं व्याजहारति यावत् ।
दुर्योधनो युधिष्ठिराय विभज्य घरां दित्तोर्धृतराष्ट्रस्य स शान्तिवचनं हितोपदेशं
कर्णे न चकार, तद्वागपि दुर्योधनः कर्णेन सह दुर्मन्त्रनमेव विदधे इत्याशयः 'परेत-
कत्वा हि गतायुषो नरा हितं न गृह्णन्ति सुहृत्क्षीरिचितम्' इत्यभियुक्ता साहुः ॥ १४ ॥

धृष्टोक्ता विभाग करके युधिष्ठिरको देनेकी इच्छा रखनेवाटे धृतराष्ट्रका सान्त्वयण-
पूर्वक वचन दुर्योधनने कानोने नहीं लिया, उस समय नौ उसने कर्णको अपना आपात-
मधुर दुर्मन्त्रवाक्य ही कहा ॥ १४ ॥

तदनु दिने दिने समुपचीयमानानां विधानरपतिकुलचतुरङ्गचलकल-
कलानप्यभिमवद्भिः कङ्ककाकिसालावृकजन्तुकरदितैः कट्टकृतनिकटयोः
कुरुविराट्पुटभेदनयोः कतिपयदिनैरेव पञ्च खलु वीराः कौरवसाम्राज्य-
लक्ष्मीमभिदीक्ष्य स्यादुत्तमवशिष्टयेरन्निवि विवर्द्धन्त्यां क्षितिपतिः क्षीणधैर्यो
दीनार्शरेण सहोदरसमर्शं सैरसीदृशालमेवमाचचचे, —

तदन्विति । तदनु ततः पश्चात् दिने दिने प्रत्यहं समुपचीयमानान् वर्षमा-
नान् नानाविधानां भिक्षाभिन्नदेशजात्याद्युत्पद्यमानानां नरपतिकुलानां राजबृन्दा-
नां चतुरङ्गचलकलकलान् हस्त्यश्वरथपदातितैल्यकोलाहलान् अपि अभिमवद्भिः
न्यूनतां प्रापयद्भिः कङ्काः गृध्राः काकाः सालावृकाः श्वानः जन्तुकाः शृगालाश्च तेषां
रदितैः दुर्योधनैः कुरुविराट्पुटभेदनयोः हस्तिनापुरमन्त्यपुरयोः कट्टकृतनिकटयोः कट्ट-
तां प्रापितसर्मापदेशयोः सतोः, (युद्धे सङ्गन्तुमागतानां तेषां राज्ञां सेनाकलकल-
-

१. 'बन्धुकदम्बकरदितैः' । २. 'कतिपयैः' । ३. 'पौरव' । ४. 'क्षिवर्द्धन्त्यां
प्रवर्द्धन्त्यां सत्पान्' । ५. 'दीनाशरः' । ६. 'सरोदृशज्ञानेव व्याचचचे' । इति पा० ।

वृमपि तिरयन्निर्गुणकाकश्चशृगालशब्दैः द्वयोरपि सेनासन्निवेशदेशयोः कट्टमृतयोः सतोः) कतिपयदिनैः स्वरूपैः एवं वासरैः पञ्च खलु वीरा युधिष्ठिरादयः पञ्चभ्रातरः कौरवसाम्राज्यलक्ष्मीम् हुरुवंशसम्पदम् अभिवीक्ष्य हृष्टा स्यातुं जीवितुम् अवशिष्ये-
रन् इति किंवदन्त्यां जनश्रुतौ क्षीणधैर्यः नष्टधैर्यः क्षितिपतिः राजा युधिष्ठिरः दीना-
क्षरेण दुःखगद्गदवचनेन सहोदरसमक्षं भीमादीनां पुरतः सरसीरुहात्तं कमलनयनं
श्रीकृष्णं प्रति एवम् वक्ष्यमाणप्रकारेण आचचचे उक्तवान् ॥

इसके बाद दिनानुदिन बढ़नेवाले नानादेश जातिके नरपतियोंकी चतुरङ्गिणी सेनाके
कलकलवो भी तिरोहित करनेवाले गृध्र, काक, कुत्ते और शृगालोंके दुःसन्धों द्वारा जब
हस्तिनापुर तथा मत्स्यपुरका समीपदेश कड़ हो गया, तब एक किंवदन्ती फैली कि 'लुब्ध
हो दिनोंमें कौरवलक्ष्मीको देखनेके लिये पाँच ही वीर पाण्डव बच जायेंगे,' इस किंवदन्ती
को सुनकर युधिष्ठिरका धैर्य जागा रहा, उन्होंने गद्गद स्वरमें भीम आदि अपने माश्योंके
सामने कमलनयन भगवान्से इस प्रकारके वचन कहे— ॥

एतावतो बन्धुजनान्निहत्य किं लब्धया कृष्ण ! भुवानंया मे ।

सकन्दमूलानि सनिर्हराणि न किं ममाद्यापि वनानि तानि ॥ १५ ॥

एतावत् इति । हे कृष्ण, एतावतः ह्यस्सहस्रयकान् बन्धुजनान् भ्रातृसुहृत्सम्य-
न्विप्रमृतीनात्मीयान् निहत्य घातयित्वा लब्धया प्राप्तया अनया भुवा पृथिव्या
मे मन किम् ? नास्ति किमपि फलमित्यर्थः, नन्वेवं सति कुत्र त्वया जीवनं याप-
नीयमिति चेत्तत्राह—सकन्दमूलानीति । सकन्दमूलानि भोजनोपयोगिलतामूलो-
पेतानि पानार्हजलयुक्तानि सनिर्हराणि जलप्रपातपूर्णानि तानि मयाऽनुभूतपूर्वाणि
किमद्यापि सम्प्रत्यपि न सन्ति, सत्यां जीवननिर्वाहोपयुक्तायां सामग्र्यामलं बन्धु-
संहारमूलकराज्यलाभेनेति वक्ष्यसारः ॥ १५ ॥

हे कृष्ण, इतने बन्धुबान्धवोंको मारकरके मिलनेवाली इस पृथ्वीसे मुझे जौन लाभ
हीगा, क्या कन्द-मूलों तथा निर्झरप्रवाहोंसे युक्त वन मेरे लिये आज भी खुले नहीं हैं ?
उन वनोंमें रहना अच्छा है, परन्तु बान्धवोंको मारकर मिलनेवाला राज्य नहीं अच्छा है ॥

सन्तापकाले सति सर्वमम्भः पतत्यधस्तादिति हि प्रसिद्धिः ।

जिह्वां विहायाद्य जलं मुहुर्मे दृष्टिं समारोहति चित्रमेतत् ॥ १६ ॥

सन्तापेति । सन्तापकाले ग्रीष्मसमये सति समायाते सर्वम् अम्भः पानीय-
मधस्तात् पतति अथो गच्छति इति हि प्रसिद्धिः ख्यातिः, अस्तीति शेषः, अथ
अधुना सन्तापकाले दुःखसमये जलं पानीयं जिह्वां तालु विहाय त्यक्त्वा मुहुः
वारं वारं दृष्टिं नेत्रं समारोहति तालुशोषपूर्वांशुधारा प्रवर्तते एतच्चित्रम् आश्चर्य-

करन् । सन्तापसमये जलमयः भवतीति प्रसिद्धावपि सन्प्रति दुःखसमये मन
जिह्वागतं पयो नेत्रनार्गमुपरितनमारोहतीति चित्रम् , अस्वानाविक्रवात् इत्यर्थः ।
ममात्र दुःखसमये तालुतोयो जायते, अश्रुवारा च प्रवर्तत इत्याशयः ॥ १६ ॥

सन्तापकाण्ड-ग्रोमसमय कानेन नव पानी ऊपर से नीचेकी ओर बहता है यही
प्रसिद्धि है, परन्तु आश्चर्य की बात है कि नेरी जीन का सारा जल नेरी आँखों में-
ऊपर की ओर उड़ जा रहा है । नेरी जीन सूख रही है और नेरी आँखोंसे अश्रुवारा बह
रही है ॥ १६ ॥

गतत्सर्नरैर्गजकर्णतालैर्नटपटेभ्यो नगरध्वजेभ्यः ।

वनूरिदानीं मन तान्तकान्तिराकम्पनाश्रयमसाववीते ॥ १७ ॥

गजविनि । इदानीम् सन्प्रति तान्तकान्तिः संतापातिशयात् ग्लानप्रभा मन
जसां वनूः शरीरम् गलत्सर्नरैः निस्सरद्वातैः गजकर्णतालैः करिकर्णपुटैः करणै-
र्नटपटेभ्यः नृत्यदृष्वजपटेभ्यः नगरध्वजेभ्यः पृथक् पुरपवाकान्यो गुह्यः आक-
म्पनाश्रयम् कम्पनं वेदन् अधीते शिवते । यया कोऽपि कुतोऽपि गुरोः सकाशात्
वेदमवाते तथैव करिकर्णतालैश्चलन्त्यो नगरध्वजपटेभ्यः सन्तापकद्वयिता मन
तनुः कम्पं शिवत इत्याशयः । दुःखदग्धा मन वनूः कम्पत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

इस समय मादो बन्धुविनाशकी चिन्तासे झुलसा हुआ वह मेरा शरीर काँप
रहा है, ऐसा लगता है मानो वह मेरा शरीर हाथियोंके कानोंके चबनेसे निकलने-
वाली बाहुसे चबते हुए नगरवासी पताकाबलोंसे काँपनेकी विधाका यथावत् अध्ययन
कर रहा हो ॥ १७ ॥

आनन्दयित्रीमखिलस्य जन्तोरन्तःक्षमां स्वामपहाय मोहान् ।

बन्धुप्रणाराद्रुदुःखदोग्ध्रै बहिःक्षमायै स्पृहयामि विद्वान् ॥ १८ ॥

आनन्दयित्रीमिति । अखिलस्य जन्तोः प्राणवृन्नात्रस्य आनन्दयित्रीं प्रमोदजन-
नीम् स्वान् आत्मनीनां अन्तःक्षमान् आन्तरिकीं तितिक्षान् अपहाय त्यक्त्वा अहम्
बन्धुप्रणाशात् द्रान्धवसंहारात् रुदुःखदोग्ध्रै नानाविषकष्टदाग्रै बहूनां कष्टस्यो-
त्पादयित्रीं वा बहिःक्षमायै प्रियस्यै स्पृहयामि लुब्धो भवानि, नां विद्म् । सकल-
जानानन्दजननीं तितिक्षां विहाय धरा-बन्धुप्रणाशद्वारा सर्वेषां कष्टस्य दात्रीमपि
कामयमानं नां विगलिवति भावः ॥ १८ ॥

उसी प्राणियोंको आनन्द देनेवाली आनन्दनरक्षमा-तितिक्षाको छोड़कर बन्धु-संशरके
द्वारा नाना प्रकारके कष्टोंको पैदा करनेवाली इस पृथ्वीको चाहनेवाले दुःखी विद्वान् हैं ॥

गतिर्न मेऽन्या गल्लब्धज ! त्वय्य विनाशुनास्या विपदो विधूतये ।

वनानलपार्ष्णिर्बलयावृत्तस्मितेर्वेलाहकालि शरणं मृगीशिशोः ॥ १९ ॥

गतिर्नति । हे गल्लब्धज, अस्याः तिरसि समापतिवायाः विपदः बन्धुद्वयरूपा-

या विपत्तेः विधूतये अपनयनाय दूरीकरणाय त्वया विना त्वदभिज्ञा गतिः उपायः
न अस्ति इति शेषः । तत्र दृष्टान्तमाह—वनानलेति । वनानलो द्वावाग्निः तद-
चिर्वलयेन तज्ज्वालामण्डलेन आवृता वेष्टिता स्थितिः आश्रयस्थानं यस्य तथाभू-
स्य नृगिशिशोः हरिणशावस्य बलाहकात् मेघात् (अन्यत्) किं शरणं रक्षकम् ? न
किमपीत्यर्थः । यथा वनाग्निज्वालपरीताश्रयस्थानस्य हरिणस्य मेघादन्यच्छरणं
न भवति तथैव बन्धुविनाशविपदो रक्षार्थं त्वदतिरिक्तं कमपि निजजनं समर्थमह-
ज्ञावैमि इत्याशयः । अत्रोपमानोपमेयवाक्यार्थयोरनस्ति त्वत्स्वरूपैकसामान्याप्रति-
वस्तूपमाजलङ्कारः ॥ १९ ॥

हे गरुडध्वज, इस उपस्थित बन्धुविनाशविपत्तिसे आग दिलानेमें—इस विपत्तिसे दूर
करनेमें आपकी अतिरिक्त कोई गति-उपाय नहीं है, जैसे दावाग्निही लपटोंसे आवृत
आश्रयस्थानमें रहनेवाले नृगशिशुको नेवके सिवा दूसरा रक्षक नहीं होता है ॥ १९ ॥

बहुभिः किमिहापरैः प्रलापैर्वहिरन्तश्च वदामि तुल्यभावम् ।

कुङ्कुराधिप ! बन्धुभिर्मम स्वैः कुरु संधिं कुत्वंशभूतये त्वम् ॥ २० ॥

बहुभिरिति । कुङ्कुराः यादवविशेषास्तेषामधिप, हे यदुनाय, बहुभिः अपरैः
अन्यैः प्रलापैः निरर्थकवचनैः इह इदानीं किम् ? नास्ति बहुकेन किमपि साधनीय-
मित्यर्थः, वहिः अन्तर्नसि च तुल्यभावं समानाशयं वचनं वदामि, सत्यं
वदामीत्यर्थः, त्वं मम युधिष्ठिरस्य स्वैः चाराम्यैः बन्धुभिः आशुभिः दुर्योधनादिभिः
कुत्वंशविभूतये कौरवकुलकल्याणाय सन्धिम् कुरु सम्पादय । हे यदुनाय, व्यर्थः
प्रपञ्चवचनैः किमपि फलं नास्ति, अहं सत्यं वदामि, यदि त्वं कुत्वंशहितं काम-
यसे तदा मम आज्ञादिनिरापत्तिमिमं विरोधं शमयित्वा सन्धिं सम्पादयेति
भावः ॥ २० ॥

हे यादववंशभूषण ! बहुत निरर्थक बातोंसे क्या काम, मैं नीतर-बाहर एक-ही सत्य
बात कह रहा हूँ, यदि आप कुत्वंशका कल्याण चाहते हैं, तो कृपया हमारे भाइयोंके
साथ हमारी सन्धि करा दें ॥ २० ॥

इति ब्रुवन्तं यदुनायकोऽन्नवीशुधिष्ठिरं योगिविचिन्त्यवैभवः ।

महीपते ! यद्भवता समीरितं महात्मनां युक्तमिदं भवादृशम् ॥ २१ ॥

इति ब्रुवन्तमिति । इति उक्तीत्या ब्रुवन्तं कथयन्तं युधिष्ठिरं योगिविचिन्त्य-
वैभवः तपस्यापरायणजनघ्यातव्यमाहात्म्यः यदुनायकः श्रीकृष्णः अन्नवीशु
उक्तवान्, यत् हे महीपते, राजन्युधिष्ठिर, भवता यत् उक्तं कथितं सन्धिविवा-
नत्यावश्यकत्वम् तत् इदं महात्मनां विशालहृदयानां भवादृशम् त्वत्सदृशानां

कृते युद्धम् उपपन्नम्, महात्मानो हि कुलविनाशं कस्यांचिदपि स्थितौ नाभि-
प्रयन्तीति भावः ॥ २१ ॥

इस प्रकार कहनेवाले सुधिछिरते योगियों द्वारा व्येय माहात्म्यवाले यदुर्वंशविभूषणने
कहा कि राजन्, आपका ऐसा कहना-संघिके लिये निवेदन-आग्रह करना आपके
समान महात्माओंके लिये युक्त-ठोका ही है ॥ २१ ॥

सरिदात्मजशासितोऽपि सन्तः दुरव्यं न जहाति कौरवः ।

इति चिन्तयतो समाधुना हृदि सिद्धिः खलु संशयेशया ॥ २२ ॥

सरिदिति । सरितः सद्याः गङ्गायाः आत्मजेन पुत्रेण भीष्मेण शासितः सद्रवर्त्मना
चलितुमादिष्टः अपि सन् सः कौरवो दुर्योधनः दुरध्वं दुर्यं पन्थानं न जहाति न त्यज-
ति, भीष्मवचनमपि स नृणाय मन्यते, इति चिन्तयतो विभावयतः मम हृदि चित्ते
बहुना सम्प्रति सिद्धिः सन्निविषयकं च्छापूर्तिः संशयेशया सन्दिग्धा भवतीति
शेषः । यो दुर्मतिः भीष्मस्यापि वचनं पर्य्यं नाद्रियत, स मम कथनासंघये सन्नद्धो
भवितेति नम विश्वासो नास्तीति भावः ॥ २२ ॥

दुर्योधनने भीष्मद्वारा न्याय्य परपर चरनेके लिए आशापित होकर-कहे जानेपर
भी-दुष्ट मार्गका त्याग नहीं किया, इस बातको सोचता हूँ तो मुझे इस समय सन्धिके
विषयमें सिद्धिकी आशा कम होती है, मुझे सिद्धिमें सन्देह भाव्यमान पड़ता है ॥ २२ ॥

प्रयते तथापि नृप ! संवित्तद्वये

प्रयतेन्द्रियैर्भुवि पणायितस्य ते ।

फलति क्वचिन्न फलति क्वचित्क्रिया

प्रविधातुरेय नहि दोषशीकरः ॥ २३ ॥

प्रयत इति । तथापि यद्यपि सिद्धिः संशयिता तथापि हे नृप युधिष्ठिर भुवि
संसारे प्रयतेन्द्रियैः जितेन्द्रियैः पणायितस्य संस्तुतस्य ते तव संवित्तद्वये दुर्योधना-
दिभिः सन्निवि कारयितुं प्रयते यत्नं करोमि, वर्त्तमानसामीप्ये लट्, तेन करिष्यामी-
त्यर्थः फलितः । क्वचित् क्रिया उद्योगः फलति सिध्यति क्वचित् न फलति व्यर्थ-
भवति, पुनः कथं प्रविधातुः उद्योगशीलस्य व्यवस्यतः दोषशीकरः अपराधविन्दुर्न ।
'यत्ने कृते यदि न सिद्ध्यति कोऽत्र दोषः' इति ग्राहुरभियुक्ताः । 'ईडितशस्तपणा-
यितपनायितप्रणुतपनितपणितानि' इति स्तुतिपर्यायेष्वमरः ॥ २३ ॥

यद्यपि सकलवाक्ये विषयमें मुझे सन्देह है फिर भी जितेन्द्रियों द्वारा स्तुत आपको
कौरवोंसे नेत्र करा देनेके संरन्ध्रमें मैं प्रयत्न करूँगा, प्रयत्न करनेपर सकलवाक्ये निटे या
न निटे, इसमें प्रयत्न करनेवालेका कुछ भी दोष नहीं होता ॥ २३ ॥

इत्थं निगद्य मधुरस्मितसीक्षमाणो
भीमस्य वक्त्रमपि दासकनीतमग्रे ।

आरुह्य रत्नरथमाश्रितरक्षलीला-

कूलंकपो हरिरगात्कुरु राजधानीम् ॥ २४ ॥

इत्यनिति । आश्रितानां शरणागतानां रत्नः रत्ना एवं लीला विलासः तस्याः
कूलद्वयः पारदर्शी भगवान् हरिः श्रीकृष्णः इत्यन् पूर्वोक्तप्रकारेण निगद्य अभिधाय
मधुरस्मितं किञ्चिद्वासयुतं सन्धिप्रयासस्यानर्थकत्वं दुर्य्यक्तत्वं चाभिप्रेत्य स्मयमानं
भीमस्य वक्त्रम् मुखम् ईक्षमाणः पश्यन् सन् अपि दासकनीतम् स्वसूतेन दासकेणो-
पस्थापितं रत्नरथम् मणिमयं यानम् आरुह्य अधिरुह्य कुरु राजधानीं हस्तिनापुर-
मगात् गतः । एवमभिधाय भगवान् भीमे हस्त्यपि सन्धिं विधापयितुं रथमात्स्य
गत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

आश्रित जनोकी रक्षा करनेमें तत्पर भगवान् श्रीकृष्णने इत प्रकार कहकर सन्धिके
विषयमें अतद्भवत भीमके हैंसते हुए मुखकी ओर देखकर भी दासक द्वारा लाये गये रत्न-
निर्मित रथपर आरुह्य होकर कौरवोंकी राजधानी हस्तिनापुरके लिये प्रयाण किया ॥ २४ ॥

अवलोकयन्नय पुरप्रतोलिकामनिमेषपौरजनतानिरन्तराम् ।

मृदुरानतेषु स दुरासदः परैर्यदुराज एष विदुरालयं ययौ ॥ २५ ॥

अवलोकयन्निति । अथ हस्तिनापुरप्राप्त्यनन्तरम् आनतेषु आश्रितेषु जनेषु मृदुः
कृपाप्रवणः अथ च परैः जनानतैः द्विषद्भिः दुरासदः वजेयः एषः यदुराजः श्रीकृष्णः
अनिमेषाभिः निर्निमेषाभिः पौरजनताभिः निरन्तराम् आवृतां व्याप्तां पुरप्रतोलिकां
हस्तिनापुरनगरव्याप्त्यन् अवलोकयन् पश्यन् विदुरालयं विदुरस्य गृहं ययौ । प्रणत-
जनेषु दयालुः परजनदुरापक्ष श्रीकृष्णः स्वदर्शनागतजनसंकुलां हस्तिनापुरप्रतोलीं
पश्यन् विदुरभवनं गतवानित्याशयः । लाटानुप्राप्तोऽलङ्कारः ॥ २५ ॥

आश्रित जनपर दया करनेवाले तथा शत्रुजनके दुर्धर्ष यदुराज भगवान् श्रीकृष्ण
जपते दर्शनके लिये आये हुए निर्निमेष नयनवाले पौरजनोत्ते नरी हुई गलीको देखते
हुए क्रमशः विदुरके घरपर पहुँचे ॥ २५ ॥

तमसां कुलानि सकलानि दर्शने सति सद्य एव शमयन्महामहाः ।

स विवेश तत्र विदुरस्य मन्दिरं चरमाद्रिकन्दरमभीषुमानिव ॥ २६ ॥

तमतामिति । महत् लोकोत्तरं महस्तेजो यस्य स महामहाः कृष्णः तमसां
पापानां ध्वान्तानां च सकलानि समस्तानि कुलानि राशीन् दर्शने अवलोके सति
सद्यः तत्काल एव शमयन् नाशयन् तत्र हस्तिनापुरे विदुरस्य मन्दिरं भवनं गृहम्

अर्धगुह्यम् क्षिण्णमासी सूर्यः चरमाद्रिकन्दरम् पश्चिमाचलगुह्यम् इव विवेश,
यथा महामहाः सूर्यः समस्तमन्वकारानरं नारायणं सायं पश्चिमाचलगुह्यं विवेश
तथैव महामहाः कृष्णः स्वदर्शनमात्रेण समस्तं पापजातमपहरणं विदुरस्य भवनं
प्रविष्ट इत्यर्थः । कृष्णसूर्ययोः प्रकृतयोः प्रवेशरूपैकक्रियान्वयात्तुल्ययोगिताऽल-
ङ्कारः ॥ २६ ॥

लोकोत्तरतेजस्वी होनेके कारण अपने दर्शनमात्रसे समस्त पापोंको दूर करते हुए
मगवान् श्रीकृष्णने वत् इस्तिनापुरमें विदुरके गृहमें प्रवेश किया, जैसे लोकोत्तरतेजस्वी
होनेके कारण समस्त मन्वकारको दूर भगानेवाले सूर्यने पश्चिमाचलकी गुह्यमें प्रवेश
किया जिस समय मगवान् विदुरके पास पहुँचे वत् समय सूर्यास्त भी हुआ, वही
प्रतिपादनीय है ॥ २६ ॥

कंसवैरिणि सनेयुषि गेहं क्षत्तुरातिशयिकं मदनृत्तम् ।

संक्षिपां गमयति स्म पुरारेः सांख्यताण्डवविवेखलेपम् ॥ २७ ॥

कंसवैरिणादि । कंसवैरिणि श्रीकृष्णे गेहं नमुपेयुषि गृहागते सति वृत्तुः विदु-
रस्य आतिशयिकं सर्वोत्कर्षमवन् (सर्वान् विहाय भगवान् मन गृहमेवागत इति
स्वस्तिन् गौरवगतीतिवृत्तम्) मदनृत्तम् प्रमोदवृत्तं नर्तनम् पुरारेः शिवस्य सान्ख्य-
ताण्डवविवेः सान्ख्यात्मनयागुह्ययानताण्डवस्य अवलेपं गर्भम् संक्षिपां संक्षिप्तत्वां
स्वर्वचम् गमयति स्म प्रापयति स्म । भगवति गृहागते सति स्वस्तिन्सर्वोत्कर्ष-
प्रतीत्या जनितं विदुरस्यानन्दवृत्तं सान्ध्याकाले क्रियमागत्य शिवताण्डवस्य गर्भं
नर्तनकरोदिति, सत्यानन्दमग्नौ विदुरो ममोदृतं ननर्त्तन्यर्थः । उपनालङ्कारः,
'तस्य मुष्माति सौभाग्यम्' इत्यादौ दण्डिनोपमायाः स्वीकारादत्रापि तथेति बो-
ध्यम् । स्वागतावृत्तम्, लङ्गं प्रागुक्तम् ॥ २७ ॥

विदुरने जब देखा कि इस्तिनापुरमें रहनेवाले सभी लोगोंको छोड़कर भगवान् हमारे
ही घर पुरारे हैं तब उसे अपने विनयमें उत्कर्ष-श्रेष्ठत्वा का ज्ञान हुआ, वह आनन्दविनोर
होकर नाचने लगा, वसुदेव वत् नृत्यने महादेव द्वारा दिये जानेवाले सान्ध्याकालिक ताण्डव
नृत्यके गर्भको भी सर्व कर दिया ॥ २७ ॥

विरतेरचितं विशुद्धमहो विविमावाय पितृष्वसुः सकाशे ।

वसतोऽस्य निशैव सा सैमात्रा वसुदेवात्मसुवः कथान तास्ताः ॥ २८ ॥

विरतेरिति । बहो दिनस्य विरतेः समाप्तेः उचितमुपयुक्तम् सान्ध्याकालयोग्यं
विशुद्धं पावनं विधिं सान्ध्यावन्दनादिकर्म बावाय विधाय पितृष्वसुः पितृर्गन्त्याः

कुन्त्याः सकाशे समीपे वसतः तिष्ठतोऽस्य वसुदेवात्मसुखः वासुदेवस्य श्रीकृष्णस्य सा निशा रात्रिः एव समाप्ता, ताः ताः बहोः कालात् कथयितुं श्रोतुं च सञ्चिताः कथाः वार्त्ताः न समाप्ता इति शेषः । सायंकालिकं सन्ध्यावन्दनादिकर्म कृत्वा विर-
तस्य कुन्त्याः पार्वे उपविश्य तास्ताः कथाः कुर्वतोऽस्य श्रीकृष्णस्य सा रात्रिरेव समाप्ता, तदीयाः कथाः पुनरसमाप्ता एव तत्स्थुरित्यर्थः । द्रव्यतां तुलनार्थं भवन्तूतः पद्यम्—‘अविदितगतयाना रात्रिरेवं त्वरंसां’ इति ॥ २८ ॥

दिनकीं समाप्तिं हो जानेपर तत्कालोचित तथा पावनत्वकर-सन्ध्यावन्दनादिकार्यं करके भगवाद् अर्चनां निरूपयता-इत्या कुन्तीके पाद बैठे और बातें करने लगे, बातें करते-करते वह रात्रि ही खत्म हो गई, उन दोनोंको वे बातें नहीं समाप्त हुई । देर हो जाती वदने-चुननेके लिये सञ्चित वन दोनोंकी रानस्थाने सारी रात्रि लेकर भी समाप्ति नहीं पारं ॥ २८ ॥

अथ विरतायां निशीथिन्यामिव पृथाकथायां दीनद्युतिषु तारकाक-
लापेष्विव प्रदीपेषु विजृम्भितेषु शकुन्तिभिरिव चन्द्रिभिः कलकलेषु
विकसितेषु नलितेष्विव नयनेषु चञ्चरीकेष्विव पौरजनेषु उत्पलादिव
राजमन्दिरान्महोत्सलं प्रतीव विदुरमन्दिरमागतेषु विरोचन इव कमल-
लोचनः प्राचीनगिर्यङ्कादिव पर्यङ्कादुत्तस्यौ ।

अथेति । अथ चिरकथानन्तरम् निशीथिन्यां रात्रौ इव पृथाकथायां कुन्त्या
वार्त्तायां विरतायां समाप्तयान्, द्वयोरपि समाप्तयोः सत्योरित्यर्थः, तारकाक-
लापेषु नक्षत्रसमुदयेष्विव प्रदीपेषु दीनद्युतिषु हीगप्रभेषु (तारासु प्रदीपावलिषु
च म्लायमानासु) चन्द्रिभिः स्तुतिपाठकैः इव शकुन्तिभिः पद्मिभिः कलकलेषु स्तेषु
विजृम्भितेषु उत्चारितेषु, नलितेषु कमलेषु इव विकसितेषु उत्कृष्टेषु निद्रां वदन्तुः,
चञ्चरीकेषु अनरेषु इव पौरजनेषु उत्पलात् कुवल्यात् इव राजमन्दिरात् महोत्सलं
कमलम् इव विदुरमन्दिरम् आगतेषु विरोचनः सूर्य इव कमललोचनः श्रीकृष्णः
प्राचीनगिर्यङ्कात् उदयाचलशिखरात् इव पर्यङ्गात् क्षयनीयात् उत्तस्यौ उदस्थात् ।
पृथाकथा समाप्ता रजनिरपि, प्रभाते जाते प्रदीपाः हीगप्रभा जाताः, तारकागानपि
दीप्तिः क्षीयते स्म, चन्द्रिभः पद्मिगश्च कलकलनारमन्त, नलिनानि इव लोकोलोच-
नानि विकसितानि, यथा प्रभाते अनराः कुवलयकुलनपहाय कमलमागच्छन्ति
तथैव लोकाः पुरवासिनो राजमन्दिरमपहाय भगवद्दिदृक्षुः विदुरमन्दिरमागताः,

१. ‘विगतायां रचन्यामिव पृथाकथायां’ । २. ‘दृम्भितेषु’ ।

३. ‘उत्पलादिव नदीतटं रावनगरादिविदुरमन्दिरमागतेषु चञ्चरीकेष्विव सारिके
विप्रेचन इव कमलविप्रेचनः प्राचीनगिरिरेव पर्यङ्कात्’ । इति पाठः ।

येण विदुरेण वितीर्यमाणहस्तावलम्ब्यो गुरुकृपंप्रमुखैर्ब्रह्मसंघैः प्रतिपाद्य-
मानां जयाशिपं शिरसा प्रतिगृह्णानः कुशलप्रभकोरकितमोदाभ्यां कुरुराज-
देवव्रताभ्यां सद्नाभिगमनाय संप्राथ्म्यमानैश्चिरतरावसरं प्रतिपालय-
तामश्रौहिणीपतीनामञ्जलिकमलवनालिमवलोकनेन संभावयमानो मुकु-
न्दो वन्दिवृन्दपरिपठ्यमानकंसादिविजयविरुदावलिप्रबन्धवन्धुरेण म-
ङ्गलकुसुमगन्धसंपदन्धीकृतपुष्पंधयभङ्गकारसहचरवादित्रघोषेण मेघवर्ज-
मुन्मिषन्तीभिः सौदामिनीभिरिव कनकवेत्रलताभिरौकुलीकृतेन महता
राजपथेन सुयोधनादिभिश्चतुर्भिर्ध्यासितपूर्वं सभामण्डपं शनैः शनैरव-
जगाहे ॥

तदन्विति । तदनु तरपश्चात् निखिलं समस्तम् अहरारम्भकृत्यम् प्रातः-
कालिकं कार्यजातम् अवसाय्य समाप्य बालातपेन प्रातःकालिकसूर्यकरेण चर्चित-
कलेवरः भूषितदेहः बलाहको मेघ इव घुसृणमसृणितेन कुङ्कुममिलितेन पटीर-
पङ्केन चन्दनद्रवेण चर्चितकलेवरः लिप्तगात्रः पङ्केरुहशङ्किनीभिः कृष्णप्रपदपङ्खवं
कमलं सम्भावयन्तीभिः अञ्जलिलिखितराजहंसराजिभिः वस्त्रप्रान्तचित्रितहंस-
पङ्क्तिभिः अवकृष्यमाणेन अधःसार्यमाणेन इव पीताम्बरभागेन पट्टाम्बरभागेन
परिचुम्बितप्रपदपङ्खवः स्पष्टचरणाङ्गुष्ठः, निजोदरान्तरानवकाशतया स्वोदरे स्थाना-
लामेन वहिर्निर्गतैः वहिरागतैः जगदण्डशिशुभिः ब्रह्माण्डबालकैः (सूक्ष्मावस्थायां
वर्त्तमानैः संसारैः) इव मुक्ताफलैः मौक्तिकैः (भगवदुरसि स्थिते माल्ये गुम्फिता
वर्त्तुलाकृतयो मुक्ताः शिशुभावे स्थितानि ब्रह्माण्डानि इव भगवदन्तरेऽवकाशम-
लङ्घ्वा वहिःस्थितानीवेति उपमेया) प्रत्युसमेखलामुखभागः खचितमेखलाग्रदेशः
वर्षाहेमन्तसमययोः वर्षर्तुहेमन्तस्वोरपि अविनश्वरम् अविनाशि लक्ष्मीलीलाकम-
लम् उपश्लोकितुं स्तोतुं समाजयितुम् आगतेन आयातेन दिनमणिधियेन सूर्य-
बिम्बेन इव तद्ब्रह्मास्वरेण कौस्तुभेन तदाख्यमणिभेदेन देदीप्यमानभुजान्तरः
प्रकाश्यमानभुजद्वयमध्यमभागः दनुजपरिपदः राक्षसकुलस्य उत्पातः दुर्निमित्तम्
तथामूतेन इव रक्तपरिवेषेण इव स्थितेन पद्मरागकेयूरेण पद्मरागमणिनिर्मिताङ्गदेन
परिमण्डितभुजदण्डः भूषितबाहुः, (भगवान्) निर्गत्य सुयोधनदुर्वासितायाः
दुर्योधनेन वासानर्हीकृतायाः नगरभुवः हस्तिनापुरमद्याः स्पर्शनं परिहर्तुं वारयि-
तुम् इव द्वारि समुपागतेन दारुकेण सयोजितमणिपादुकः परिधापितमणिचरण-
पादुकः, किञ्चिदवनमितपूर्वकायेण नतगात्रेण विदुरेण वितीर्यमाणहस्तावलम्ब्यः

१. 'मुखैः' । २. 'त्राहणैः' । ३. 'चिरमवसरं' । ४. 'वनजावलम्' ।
५. 'वद' । ६. 'प्रबन्धनम्' । ७. 'आकुलितेन । इति पा० ।

दीयमानहस्तसाहाय्यः गुरुकृपप्रमुखैः द्रोणाचार्यकृपाचार्यप्रधानैः ब्रह्मसङ्घैर्ब्राह्मण-
गणैः प्रतिपाद्यमानाम् उच्चार्यमाणाम् जयाशिषं जयजीवेत्येवंप्रकारामाशीर्वाद्गि-
रम् शिरसा नतमस्तकेन प्रतिगृह्णानः आदरपूर्वकं स्वीकुर्वन् कुशलप्रश्नकोरकित-
मोदाभ्याम् भगवता कृतेन कुशल्यसीतिप्रश्नेन जायमानहर्षाभ्याम् कुरुराजदेव-
वताभ्याम् धृतराष्ट्रभीष्माभ्याम् सद्गताभिगमनाय गृहान् उपैतुम् सम्प्रार्थ्यमानः
आगृह्यमाणः चिरतरावसरं बहोः कालात् प्रगामसमयं प्रतिपालयताम् प्रतीक्षमा-
णानाम् अक्षौहिणीपतीनाम् सेनाप्रधानानाम् अञ्जलिकमलवनालिम् प्रणामाञ्जलि-
रूपं कमलकुलम् अवलोकनेन दृक्पातेन संभावयमानः आद्रियमाणः मुकुन्दः
वन्दिवृन्दैः स्तुतिपाठकैः परिपठ्यमानः उच्चार्यमाणः कंसादीनां दैत्यानां विजय-
विरुद्धावलिप्रबन्धो विजयावदानप्रबन्धः तेन वन्दुरेण युक्तेन, मङ्गलकुसुमगन्ध-
सम्पदा मङ्गलार्यविकीर्णकुसुमसुगन्धभारेण अन्धीकृतानां पुष्पन्धयानां भ्रमराणाम्
शङ्कारस्य शब्दस्य सहचरः सङ्गी वादित्रयोपो वीणामुरजादिवाद्यशब्दो यत्र तथो-
क्तेन, मेघवर्जम् अन्तरैव मेघम् उन्मियन्तीभिः प्रकाशमानाभिः सौदामिनीभिः
विद्युत्प्रताभिः इव कनकवेत्रलताभिः स्वर्णखचितवेत्रयष्टिभिः आकुलीकृतेन व्याप्तेन
महता आयतेन राजपथेन राजमार्गेण सुयोधनादिभिः चतुर्भिः सुयोधनदुःशासन-
कर्णशकुनिभिः अध्यासितपूर्वम् पूर्वत एवाध्युष्यमाणम् सभामण्डपम् सभामव-
नम् शनैः शनैः मन्दं मन्दम् अवजगाहे प्रविष्टवान् ॥

इसके बाद भगवान्ने समस्त प्रातःकृत्य समाप्त किये, फिर कुङ्कुम युक्त चन्दनसे
अपने शरीरको लिप्त किया, वह चन्दन उनके शरीरपर ऐसा लग रहा था वैसे
वालसूर्यका प्रकाश मेघपर पड़ रहा हो, उनके पीतान्बरका अंगला हिस्सा उनके
चरणपल्लवपर पड़ रहा था, ऐसा लगता था मानो पीतान्बरके छोरपर चित्रित किये
गये राजहंस चरणोंको कमल समझकर वहाँ जानेको उत्कण्ठित हो रहे हों, अतएव
उस पीतान्बरको खींच रहे हों, उनकी मेखलाके बीचमें मुक़ायें लगी थीं वे देखी
लगती थी मानों भगवान्के उदरमें स्थान नहीं पानेसे बाहर निकले हुए छोटे छोटे
ब्रज्जाण्डशिशु हों, उनके दोनों बाहुओंके अन्तरभाग-छातीपर कौस्तुभमणि प्रकाशित
हो रही थी, ऐसा लगता था कि वह सूर्यविन्व हैं, जो वर्षा तथा हेमन्तमें भी नहीं
नष्ट होनेवाले लक्ष्मीलीलाकमलको अभिनन्दन देने आया हो, भगवान्के बाहुदण्डमें
क्षेयूरनामक पद्मरागमणिते बना हुआ अलङ्कार ऐस छाता था मानो राक्षससमु-
दायके लिये उत्पात-दुर्निमित्त प्रकट हुआ हो, दारुके सविनय दस्वाजे पर आकर
भगवान्के चरणोंमें मणिमय पादुका पड़ना दां, ऐसा लगा मानो दुर्योधनके द्वारा न रक्षने
योग्य बना दी गई इत्तिनापुरी के स्पर्शसे भगवान्को वह बचाना चाहते हों, शरीर
ऊपरी भागको थोड़ा झुकाये हुए विदुर भगवान्को इस्तावल्मन दिये हुए थे, भगवान्
द्रोण, कृपप्रमुख ब्राह्मण वर्ग द्वारा दिये गये जयाशीर्वाद वचनको सिर झुकाकर स्वीकार

करते थे, कुशलप्रदानसे हर्षित धृतराष्ट्र तथा भीष्म भगवान्‌को नीतर भवनमें चलनेके लिये आग्रह कर रहे थे, बहुत देरसे प्रणाम करनेकी प्रतीक्षामें सिरसे हाथ सटाकर खड़े हुए सेनानायकोंको भगवान्‌ने दर्शनमात्रसे कृतार्थ कर दिया, जिस राजमार्गमें बन्दिगण भगवान्‌को कंसादिवधवाली विरुदावलि-कविता-का उच्चारण कर रहे थे, मङ्गलार्थ बिखेरे गये पुष्पसमुदायकी सुगन्धसे अन्धीकृत भ्रमरोंके शब्द वीणानृदन्नादिबाधोंके शब्दसे मिल रहे थे- बिना मेवके प्रकाशित होनेवाली विजलीकी तरह दीखनेवाली वेङ्ग-लताओंसे जो व्याप्त हो रहा था, ऐसे विशाल राजमार्गसे भगवान् धीरे धीरे उस समा भवनमें पहुँचे जहाँ सुयोधन, दुःशासन, कर्ण तथा शकुनि पहलेसे ही बैठे थे ॥

द्वारं समेयुपि हरावथ तत्र गोष्ठ्याः

सर्वैः समं नरपतिः सहस्रोदतिष्ठत् ।

पूर्वाचलाश्रयिणि पूषणि पद्मपङ्केः

सौरभ्यपूर इव षट्चरणैरनेकैः ॥ ३० ॥

द्वारमिति । अथ हरौ श्रीकृष्णे द्वारं समेयुपि द्वारदेशं समागते सति तत्र समायाम् नरपतिः दुर्योधनः सहसा भ्रमर इति गोष्ठ्याः सदसः सर्वैः सभ्यैः कर्णादिभिः समम् पूषणि सूर्ये पूर्वाचलाश्रयिणि उदयाचलमारूढे सति पद्मपङ्केः कमलराशेः सकाशात् अनेकैः षट्चरणैः सह सौरभ्यपूरः सुगन्धभर इव उदतिष्ठत् उच्यते । अयमाशयः—श्रीकृष्णे द्वारदेशमागते सति दुर्योधनः सर्वे सभ्यैः सहोदतिष्ठत्, यथा सूर्ये उदयाचलारूढे सति कमलात् भ्रमरसहचरः सौरभ्यपूरः समुत्तिष्ठति । उपमाऽलङ्कारः ॥ ३० ॥

भगवान् श्रीकृष्ण जब द्वारपर पहुँच गये तब दुर्योधन अपने सामाजिकगणके साथ गोष्ठीमें बैठते वहाँ जैसे सूर्य जब उदयाचलपर आ जाते हैं तब कमलसमुदायमें से भ्रमरोंके साथ सुगन्धकी राशि निकलने लगती है ॥ ३० ॥

तत्रातितुङ्गे तरसोपनीते रत्नासनेऽयं रचितोपवेशः ।

पुरोहितैरभ्युवि प्रदिष्टां पूजामुपादत्त पुमान्पुराणः ॥ ३१ ॥

तत्रेति । तत्र सभामण्डपे तरसा वेगेन उपनीते शीघ्रतयाऽऽसीते अतितुङ्गे अत्युन्नते रत्नमये मणिनिर्मिते आसने सिंहासने रचितोपवेशः कृताधिष्ठानः अयं श्रीकृष्णः पुराणः पुमान् पुराणपुरुषः अभ्युवि प्रथमं कृतां पुरोहितैः कुरूकुलपुरोहितैः सम्पादिताम् पूजाम् अर्घ्यपाद्यादिसत्कारम् उपादत्त स्वीकृतवान् । अयमर्थः—भगवति समागते दुर्योधनः शीघ्रं रत्नमयमासनमानीय तमुपवेशितवान् पुरोहितद्वाराऽर्घ्यपाद्यादिनिवेदनेन तं सत्कृतवान् इति ॥ ३१ ॥

मगवान् जब समाने पहुँच गये तब दुर्योधनने शीघ्रतासे रत्नमय आसन मँगवाकर उन्हें उसपर बैठाया तथा पुरोहितके द्वारा अर्घ्यपाद्यादि पूजा उपहृत करके उनका आरम्भिक सत्कार किया ॥ ३१ ॥

समान्तरे तत्र समग्रकान्ति संवीक्ष्य संवीक्ष्य सरोरुहाश्रम् ।

नरेन्द्रवर्जं नगरीजनेषु न कस्य वामूत्रयनप्रमोदः ॥ ३२ ॥

समान्तरे इति । तत्र तस्मिन् समये समान्तरे समान्तरे समग्रकान्ति सन्त्यु-
क्तोऽसौ सरसीरुहाश्रं कमलउदयवं श्रीकृष्णं संवीक्ष्य संवीक्ष्य दृष्ट्वा दृष्ट्वा नरेन्द्रवर्जं
दुर्योधनं विना नगरजनेषु हस्तिनापुरवासिनोंकेषु कस्य वा नयनप्रमोदः नेत्र-
वृत्तिर्नामूद नाजनि, समायामवस्थितं सातिशयशोभं च श्रीकृष्णमादरातिशयेन
पुनः पुनः पर्यतां सर्वेषामेव पुरवासिनां नयनानि मुदं लेभिरे केवलं दुर्योधनस्य
नयने नानन्ददुर्यतोऽसौ मगवन्तं पाण्डवद्वयपञ्चपातमुदनावयन् मगवति द्वेषवृत्ति-
मवसेति मात्रः ॥ ३२ ॥

उक्त समय समानन्दपने समग्रकान्तिने विराजमान मगवान् श्रीकृष्णको देख देखकर
पुरवासिनों सबकी आँखोंने नेत्रका लाल-आनन्द प्राप्त कर लिया, केवल दुर्योधनकी
आँखोंको आनन्द नहीं हुआ क्योंकि वह मगवान्को पाण्डवपक्षपाती समझकर उनपर
द्वेषवृत्ति रखा करता था । 'नरेन्द्रवर्जन्' इस पदका-वृत्तराद्वृत्त अर्थ लेना ठीक नहीं है,
क्योंकि वह तो देखता ही नहीं था उसके आनन्दकी बात ही नहीं है, जो लोग देख लेंगे
उनने सभी दृष्ट हुए, केवल दुर्योधन देखकर भी आनन्द नहीं पा सका क्योंकि उसकी द्वेष-
वृत्ति थी ॥ ३२ ॥

महासनादुपगतं पदपल्लवाग्रं संवाह्यत्युपगते विदुरे दयार्द्रः ।

सामाजिके बुबजने सति दत्तकर्णे प्रज्ञादृशं नृपमभाषत पद्मनाभः ॥ ३३ ॥

मद्राननादिनि । महासनात् रत्नमयसिंहासनात् उपगतम् लघ्वश्रुत्सारितं पद-
पल्लवाग्रं पल्लवकोमलचरणमगमगं संवाहयति नृदु नृदु मर्दयति उपगते समीपस्थे
विदुरे दयानुः कृपायुल्लङ्घयः (तदीयदास्यदर्शनेन तस्मिन् घृतालुक्कनः) सरसी-
रुहाश्रः श्रीकृष्णः सामाजिके सनास्ये बुबजने विश्लोके भीष्मद्रोणादौ दत्तकर्णे
सादरं सावधानतया स्थिते सति प्रज्ञादृशं ज्ञात्वा नृपं राजानं घृतराष्ट्रम् अभा-
षत वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तवान् । सनास्थिते मगवति सिंहासनादबोलम्बमानं तदीयं
पादाग्रं सादरं संवाहयति दास्येन स्वं निवेदयति विदुरे दयमानमनाः श्रीकृष्णः
श्रुत्वन्तु भीष्मादिषु विश्वजनेषु घृतराष्ट्रं सम्बोध्य वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तवान् इत्या-
दयः ॥ ३३ ॥

मगवान् सिंहासनपर बैठे थे, उनके कोमल चरण नीचे लटक रहे थे, विदुर उन्हें

धारे धीरे दवा रहे थे, विदुरका इस प्रकार दास्यभाव देखकर उनपर दयामात्र रखनेवाले कमलनयन भगवान् श्रीकृष्णने सभामें वर्त्तमान विशजन भीष्म, द्रोण आदिको सावधान-तया सुननेके लिये तत्पर देखकर जन्मान्ध राजा धृतराष्ट्रसे इस प्रकार वचन कहे ॥ ३३ ॥

अल्पैरहोभिरधियुद्धमवेक्ष्य नङ्क्षय-

चान्द्रं कुलं तव सुतैः सह पाण्डवानाम् ।

संधिं विधातुमधुना समये विधेयं

प्राप्तोऽहमस्मि भरतर्षभ ! ते सकाशम् ॥ ३४ ॥

अल्पैरिति । हे भरतर्षभ, भरतकुलश्रेष्ठ, धृतराष्ट्र, अल्पैः कतिपयैः एव अहो-भिः दिवसैः अधियुद्ध युद्धे चान्द्रं कुलं समस्तं चन्द्रवंशं नङ्क्षयत् विनाशं गमिष्यत अवेक्ष्य ज्ञानदृशा दृष्ट्वा (उपेक्ष्य) अधुना समये उपयुक्ते काले विधेयम् कर्तुं योग्यं तव सुतैः दुर्योधनादिभिः सह पाण्डवानां युधिष्ठिरादीनां सन्धिम् परस्पराभिरुद्धम् मैत्रीम् विधातुं सम्पादयितुं ते तव कुलश्रेष्ठस्य सकाशं समीपम् अहम् प्राप्तः आगतोऽस्मि । हे धृतराष्ट्र, कियद्भिरैव वासरैः (न तु पक्षमासवर्षैः) युद्धे भाविनं समग्रचन्द्रवंशनाशं संभाव्य तव पुत्रैः सह पाण्डवानां सन्धि (सम्प्रति प्राप्तकालं पश्चात्तस्मिन् कृतेऽपि फलाभावेन वैयर्थ्यात्) सम्पादयितुं तव समीपमहमायात इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

कुछ ही दिनोंमें युद्धमें समस्त चन्द्रवंशका नाश होते देखकर—समस्त चन्द्रवंश कुछ ही दिनोंमें युद्धमें समाप्त हो जायगा ऐसा अन्दाज करके आपके पुत्र दुर्योधनादिका पाण्डवों के साथ मेल कराने—मुलह कराकर समस्त चन्द्रवंशको समाप्त होनेसे बचानेके लिये जो इस समय करना ही चाहिये—मैं आपके पास आया हूँ, आप भरतवंशके भूषण हैं, आपका काम है कि आप इस वंशनाशको बचाये ॥ ३४ ॥

शतेन संधत्स्व तनूभवानां कुन्तीकुमारान्कुशलोदयाय ।

कल्लोलजालेन कलिन्दजाया गङ्गातरङ्गानिव गेयकीर्ते ! ॥ ३५ ॥

शतेनेति । हे गेयकीर्ते, स्तोतव्ययशः सम्पन्नयशस्विन् धृतराष्ट्र, कुशलोदयाय समस्तकुलकल्याणाय तनूभवानां स्वपुत्राणां शतेन शतसंख्यकैर्दुर्योधनादिभिः स्वतनयैः सह कुन्तीकुमारान् युधिष्ठिरादिपाण्डवान्—कलिन्दजायाः यमुनायाः कल्लोलजालेन तरङ्गनिकरेण गङ्गातरङ्गान् भागीरथीप्रवाहान् इव सन्धत्स्व मेलय । यथा गङ्गायमुनयोः सङ्गमो लोकानां कल्याणाय जायते, तथैव तव पुत्रैः पाण्डवानां सन्धिः समस्तचन्द्रवंशस्य जीवनरक्षायै स्यादतस्तदर्थं यतस्वेति भावः । अत्र यमुनाकल्लोलैस्सह दुर्योधनादीनामुपमा, तेन तेषां मलिनता, गङ्गाप्रवाहेण सह च पाण्डवानां तेन च तेषां नैर्मल्यं व्यञ्जितं, ताभ्यामुभयोः पक्षयोरग्रहाना-ग्रहौ व्यक्तौ ॥ ३५ ॥

हे परस्विन् धृतराष्ट्र, विभक्तकार यमुनाकी कल्योत्तमाया तथा गङ्गातरङ्गिणी सन्धि
हो जानेसे सकलजनका कल्याण-पापनाश होता है, वही तरह आपके सौ पुत्रों दुर्योधनादि
के साथ कुन्दिके पुत्र पाण्डवोंकी सन्धिके हो जानेसे समस्त चन्द्रवंशका कल्याण, अन्तमय
चतुष्टये प्राग हो जायगा, अतः आप अपने पुत्रों तथा पाण्डवोंके बीचमें सन्धि-मुलह
अवश्य करा दें ॥ ३५ ॥

पादारविन्दे प्रणतीः शिरोभिः शतं शतं सादरमर्पयन्तः ।

पाण्डोः कुमारश्च भवन्तमेवं विज्ञापयन्ति स्म विनीतिपूर्वम् ॥ ३६ ॥

पादारविन्दे इति । पाण्डोः कुमारः पुत्राः युधिष्ठिरादयः पादारविन्दे त्वदीये
पादकमले शिरोभिः स्वेः नृर्धभिः सादरं सचहुमानं शतं शतं प्रणतीः शतसङ्ख्या-
कान् प्रणानान् अर्पयन्तो निवेदयन्तः सन्तः विनीतिपूर्वम् सविनयम् भवन्तम्
एवम् वक्ष्यमाणप्रकारेण विज्ञापयन्ति स्म मन्मुखेन निवेदितवन्तः । युधिष्ठिरादयो
भवदीये पादकमले शतधा प्रणम्य सविनयमेवं भवते विज्ञापयन्ति स्मेति भावः ॥

पाण्डुके पुत्र युधिष्ठिर आदिने आपके चरणकमलमें सादर शतशः प्रणाम निवेदन
करके नम्रतापूर्वक आपसे इस प्रकार निवेदन किया है ॥ ३६ ॥

जाता वने वयममी भवदङ्कभूमौ

वृद्धिज्ञताः शिरसि शासनमादधानाः ।

निस्तीर्णसंगरपयोनिवयस्त्वयाश्च

स्थाप्या ययांशमवनेरवने वने वा ॥ ३७ ॥

जाता इति । वने कानने जाताः उत्पन्नाः भवतः तव अङ्कभूमौ उत्सङ्गदेशे वृद्धि-
गताः पाटिताः, शासनं भवदीयामाज्ञां शिरसि मूर्धनि आदधानाः धारयन्तः सदैव
भवदाज्ञापरतन्त्राः, निस्तीर्णाः उत्तीर्णाः अतिक्रान्ताः सङ्गराः प्रतिज्ञाः वनवासा-
ज्ञातवासादिरूपाः पयोनिधयः नागराः यैस्तयोक्ताः अमी वयम् पाण्डुपुत्राः त्वया
अद्य ययांशं ययाऽस्मदीयभागम् अवनेः पृथ्व्याः अवने पालने वने कानने वा
स्थाप्याः-नियोजयितव्याः । वयं वने उत्पन्ना, भवान् बाल्ये एव मृतपितृकान-
म्मानपालयत्, वयमपि सर्वदैव भवदाज्ञां शिरसा धृतवन्तः सग्नति वयं वन-
वासाज्ञानवासादिरूपं दुस्तरं प्रतिज्ञासागरं लङ्घयित्वा स्थिताः स्मः, तदिदानीनिदं
भवतानेव कर्तव्यं भवति यद् भवन्तोऽस्मभ्यं ययांशं पृथ्वीं विभज्य दत्त्वा तत्पाल-
नेऽधिकुर्युः वने वास्मान् विसृजेयुस्ति ॥ ३७ ॥

इस लोग वनमें पैदा हुए, लड़कपनमें ही पिताके मर जानेपर आपने ही हमारा
पालन किया, हम आपकी ही गोदमें बचाने हुए, तदा आपकी आज्ञाकी निरपर रखा,

इस समय हम वनवास, अशातवास आदि दुस्तर प्रतिज्ञासागरको पार करके अवस्थित हैं, आप चाहें तो हमें अपना भाग पृथ्वीका अंश-आधा राज्य दिलाकर उसकी रक्षामें नियुक्त करें या वनमें रहनेको कह दें ॥ ३७ ॥

बाल्ये वनान्तजनुषां मम पाण्डवाना-

मेकापि रक्षणविधौ न बभूव धात्री ।

इत्येव शोकमनिशं हृदये दधान-

स्तस्यास्तु नार्धमपि संप्रति दिक्ससि त्वम् ॥ ३८ ॥

बाल्य इति । वनान्ते अरण्यप्रान्ते जनुः जन्म येषां तेषां वने जातानाम् मम पाण्डवानाम् मदभ्रातृपुत्राणां युधिष्ठिरादीनाम् रक्षणविधौ पालनादिकर्मणि एकापि धात्री उपमाता न बभूव नातिष्ठत् इति एवं प्रकारकम् उपमातुरभावकृतं शोकं मनःखेदम् अनिशं सदा हृदये दधानः त्वम् तस्याः धात्र्याः अर्धम् अपि सम्प्रति न दिक्ससि दातुमिच्छसि । यो भवान् अस्माकं वने जातानां बाल्ये परि-
रक्षणार्थमुपमाता धात्री नासीदित्येतदर्थं मनःखेदमनुभवति स्म, स एव भवान् अधुना धात्र्यर्धमपि दातुमिच्छां न करिष्यतीति न संभवतीति भावः, यदर्थधात्र्य-
भावे यस्य खेदः स तस्मै धात्र्यर्धमपि दातुं नेच्छेदिति न संभवतीति, अत्यन्तस्ने-
हेनास्मासु व्यवहृतवता स्वयाऽवश्यं राज्यार्धमस्मभ्यं दीयेतेति तात्पर्यम् ॥ ३८ ॥

आपक हृदयमें बराबर इस बातका दुःख बना रहा है कि हमारे इन पाण्डुपुत्रोंको बाल्यावस्थामें पालनपोषण करनेके लिये एक भी धात्री-उपमाता (दाई) नहीं रही, इस समय वही आप धात्रीका आधा पृथ्वीका अर्धांश भी नहीं देना चाहेंगे ? अवश्य देंगे, जिसे इतनी ममता हो कि धात्रीके न होनेका दुःख बराबर खला करे, मला वह आधी धात्री (उचित राज्यार्ध) भी न दे यह कब संभव है ॥ ३८ ॥

इत्थं त्रुषाणं यदुवीरमेनं निःश्वस्य दीर्घं नृपतिर्बभापे ।

व्यरंसिपं व्यध्वममुं विमुञ्च विमुञ्च वत्सेत्यनुशास्य शौरे ! ॥ ३९ ॥

इत्थं इति । इत्थं त्रुषाणमिति त्रुषाणम् पाण्डवोक्तं निवेदयन्तम् एवं यदुवीरम् यदुनाथं श्रीकृष्णम् दीर्घं निःश्वस्य दुःखव्यञ्जकं दीर्घश्वासं कृत्वा नृपतिः धृतराष्ट्रः बभापे उक्तवान्, हे वत्स, पुत्र दुर्योधन, व्यध्वं कुमार्गं पाण्डवैः सह वैरं मुञ्च मुञ्च त्यज त्यज इति एवं प्रकारेण अमुं दुर्योधनमनुशास्य उपदिश्य व्यरंसिपम् विर-
तोऽस्मि, नायम्मदुदित पाण्डवैरविरोधं कर्णं करोति । हे शौरे, हे श्रीकृष्ण, दुष्टोऽयं दुर्योधनो नेच्छति सन्निभमहं तु शतस्रः सन्धयेऽनुशिष्यश्चान्तोऽस्मीति पाण्डवोक्तं कथयते भगवते धृतराष्ट्रः सनिःश्वासमुवाचेति भावः ॥ ३९ ॥

इस प्रकार पाण्डवोंके वक्तव्यको दुष्टराते हुए श्रीकृष्णको धृतराष्ट्रने दुःखघोतक दीर्घ निःश्वास लेकर कहा कि हे कृष्ण मैंने इस दुर्भाग्यगामी दुर्योधनको अनेक बार समझाया

वि हे देव ! पण्डितोंके साथ विरोध रूप कुनगोंको छोड़ दे पर यह सुनना ही नहीं है ॥ ३९ ॥

मधुमयन ! निर्माणिता सुर्वाग्ने

मम जननी खलु पुत्रवत्सला सा ।

सुखमहममवेक्ष्य मूर्त्तसूतो

मुदन्मविक्रमधुना यथा द्वाप्ति ॥ ४० ॥

मधुमयने । हे मधुमयन मनुमानकदेववधकारिन्, श्रीकृष्ण, सा प्रसिद्धा मम जननी अन्विता पुत्रवत्सला माविनि सुते मयि दयालु सत्येव व्याप्ते सुर्वाग्ने निर्माणिता निर्माणिताही खलु जातेति शेषम् (व्याप्ते निमोगेन पुत्रोत्पादनाय सङ्गच्छमाने सति मम मत्प्राप्त्यन्विता यन्निष्ठ मैत्रममोत्पत्तत्वं मयि माविनि पुत्रे दयानस्वभा सत्येव) यथा यतः अहम् अहम् मूर्त्तसूतोः अकार्यस्य पुत्रस्यास्य दुर्धर्षस्य सुत्रम् जनवेक्ष्य अहम् अहम् माविनि साविभ्यां मुदं प्रीतिं धारयामि । मम माता व्याप्तेन संगतिताते यद्वि मीलितवती, तन्मनोपकाराय दयया, तान्मेन हेतुना, तद्दयया एव संगति (जन्मान्वयया) मूर्त्तस्य सुप्तस्य सुखदर्शनात् माविनेऽन्मविक्रमस्य दहामि, यदि माविनि मीलितवत्यन्विन्यत्ता मम चक्षुष्यया मूर्त्तसुप्तसुखवीक्षणकथनस्य सुखवनीयमेवापत्यमेति नावः । वाक्यार्थ- हेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४० ॥

हे मधुमयन, इनका माता अन्विकाने व्याप्तेव सुर्वाग्नेके साथ सम्मेलनाने जो जननी अन्वि सुते ही थी, वह निश्चय ही होनेकाते पुत्र-सुप्त इत्यादि पर दया करके देना किया था, क्योंकि इस समय व्योमे अग्निनिर्माजन्त मनुमयने कारण मैं अन्मान्म पैदा हुआ जिसने मुझे इस समय मूर्त्त पुत्रका सुख देलगा, नहीं पड़ता है, जिसके कारण मूर्त्तसुप्तसुखवीक्षणरूप अन्मज्जते मुक्त रहकर सम्मेलनका अनुभव करता हूँ ॥ ४० ॥

स्वयमपि न विदुष्यते सुतोऽयं सुमतिजनस्य शृणोति नापि वाचम् ।

कुक्कुलकुप्राणाङ्गुलिमिदृश्यै गुणगणवारिनिवे ! गतिस्त्वनेव ॥ ४१ ॥

स्वयमपीति । अयं सुतः मम पुत्रो दुर्धर्षतः स्वयम् अपि न विदुष्यते हितमवधारयति, नापि न च सुमतिजनस्य विदुष्यतस्य मीम्विदुरादेः वाचं शृणोति, पुरुषमपि वचनम् आकर्णयति, (तदस्यां विमनायां परित्यक्ता) हे गुणगणवारिनिवे समस्तगुणमन्तर श्रीकृष्ण, त्वमेव केवळं त्वम् एव कुक्कुलस्य वा कुम्भकाङ्कुरो जैनवैद्यस्य अग्निबुद्धयै वर्धनाय पल्लवनाय गतिः उपायम् केवळं त्वमेवैकः कौरववंसनस्तन्महाविदासाद्विद्वं जनते नान्य इति नावः । अङ्गुरानिबुद्धयै पर्याप्तोऽग्निरेव केवळइत्या जनते इत्याद्योऽन्मनिर्गुणो दोषः ॥ ४१ ॥

यह इनका मूर्त्त पुत्र सुद ही कुक्कुल नहीं समझता है, और बुद्धिमान् जन मीम्व, विदु आदिका करता भी नहीं सुनता है, अतः इस स्थितिमें, हे गुणगणके सागर कनारी कुनवस

के कुशलरूप अङ्कुरकी अभिवृद्धि कर सकते हैं, आपकी ही चेष्टासे कुरुवंशका कुशल पनप सकता है। सागरकी बूँदोंसे हो कदाचिद् कुशलका अङ्कुर पल्लवित हो जाय तो हो सकता है, दूसरा कुछ रास्ता नहीं है ॥ ४१ ॥

इति 'सिद्धान्तितवति' बद्धाञ्जली राजनि निजासनार्धनिवेशितकर-
तलतया किञ्चिदुन्नमितवामभुजशिखरेण गण्डमण्डले निमज्जितमकर-
कुण्डलं कटिचलनकन्दलितकाञ्चनपटमर्मरारवभीषत्कंधरां विनिवर्त्य,—

इतीति । बद्धाञ्जली नम्रतां द्योतयितुं कृतकरयुगवन्धे राजनि घतराष्ट्रे इति प्रोक्तप्रकारेण सिद्धान्तितवति—प्रकटीकृतनिश्चये निर्णीतार्थं कथितवति सति निजासनार्धे स्वासनैकभागे निवेशितकरतलतया स्थापितबाहुतया किञ्चिदुन्नमितवामभुजशिखरेण ऊर्ध्वमुखगतवामहस्ताग्रभागेन (दक्षिणं हस्तमासने आरोपयति सति कृष्णे तस्य वामबाहुशिखरस्योन्नतिर्जाता) गण्डमण्डले कपोलमध्ये निमज्जितं तिरोहितं मकरकुण्डलं मकराकृतिकर्णभूषणं यत्र कर्मणि तथा, (उन्नमितेन वामहस्ताग्रेण कुण्डलमाच्छादयन्) कटिचलनेन कन्दलितः वलिमान् यः काञ्चनपटः सुवर्णतन्तुप्रचुरः पीतपटस्तस्य मर्मरारवः मर्मरध्वनिर्यत्र कर्मणि तथा, ईषत् स्वल्पं कंधरां विनिवर्त्य परावर्त्य—दुर्योधनाभिमुखं द्रष्टुं तदभिमुखीभूयेत्यर्थः । कंसवैरी आहेति वक्ष्यमाणक्रिययाऽन्वयः ।

राजा धृतराष्ट्रने जब हाथ जोड़कर अपना सिद्धान्त प्रकाशित कर दिया तब श्रीकृष्णने—अपने आसनके एक भागपर हाथ रोप दिया, बायें हाथके अग्रभागकी ठठाकर अपने कानमें वत्तमान् कुण्डलको अन्तर्हित कर दिया. कटिप्रदेशके सञ्चलित होनेसे कपड़ेमें सिकुड़न पैदा हुई जिससे भगवान्‌के जरीदार पीतवस्त्रने मर्मर ध्वनि की, भगवान्‌ने गर्दनको थोड़ा घुमाया, (फिर दुर्योधनसे कहा) ॥

क्लृप्तस्मितं रविभुवा कृतहस्ततालं

दुःशासनेन धुरि दूषितसन्धिपक्षम् ।

कर्णोपकण्ठचलिताधरमातुलास्यं

कौख्यमाह कुरुसंसदि कंसवैरी ॥ ४२ ॥

क्लृप्तस्मितमिति । रविभुवा सूर्यपुत्रेण कर्णेन कृतहस्ततालं कृतहस्तध्वनिः यथा स्यात्तथा क्लृप्तस्मितं कृतहासम् कर्णस्य हस्ते स्वहस्ताघातं कृत्वा हसन्तमित्यर्थः, धुरि अग्रदुःशासनेन आत्रा दूषितः अनभिमतः सन्धिपक्षः सन्धिसिद्धान्तो यत्र कर्मणि तत्तथा, कर्णोपकण्ठे श्रोत्रसमीपे चलिताधरं मन्दं मन्दं किमपि कथयन्

१. 'सिद्धान्तवति' ।

२. 'विनिवेशित' ।

३. 'गण्डमण्डल' ।

४. 'कटितटचलन' ।

५. 'मर्मरमीपट' । इति पा० ।

मातुलास्यं शकुनिमुखं यस्य तं कौरव्यं दुर्योधनं कुत्संसदि कौरवगणपरिपदि एवं
वक्ष्यमाणप्रकारेण आह कथयति स्म । धृतराष्ट्रे कथयति तदीयं कथनमनादरेण-
बोधेयमाणं सहासं कर्णस्य हस्ते स्वहस्तमारोप्य कृततालं दृषितसन्वेर्दुःशासनस्य
वचनमाकर्ण्य शकुनिकृतकर्णोपजापमाकर्णयन्तं दुर्योधनं भगवानेवं सर्वजनसमक्ष-
मुक्त्वानिति भावः ॥ ४२ ॥

धृतराष्ट्र जब भगवान्ते अपना मन्त्रव्य कह रहे थे तब दुर्योधन कर्णके हाथपर ताली
मारकर हँस रहा था, दुःशासनने पहले ही सन्धिही बातको दूषित कर दिया था, और
दुर्योधनके कानके पास मामा शकुनि कुछ कह रहे थे, कुछ मन्त्रणा दे रहे थे जिससे
उनका ओठ हिल रहा था, इस स्थितिमें भगवान्ने सभी क्रूरजनके सामने दुर्योधनको
कहा— ॥ ४२ ॥

पृथासुतेभ्यः पृथिवीं तदीयां पुनर्दिशेति ब्रुवतो गुरोर्गाम् ।

अशृण्वतः पौरव ! ते कथं वा संभूतिरेषा शशिनोऽन्ववाये ॥ ४३ ॥

पृथासुतेभ्य इति । हे पौरव पुरुवंशोत्पन्न दुर्योधन, पृथासुतेभ्यः कुन्तीपुत्रेभ्यो
धर्मराजादिभ्यः तदीयां वस्तुतस्तत्सम्बन्धिनीं पृथिवीं भुवं पुनः दिश प्रत्यर्पय इति
ब्रुवतः कथयतः गुरोः पितुर्गाम् वाचम् अशृण्वतः अनाद्रियमाणस्य ते तव पृथा
वर्त्तमाना शशिनोऽन्ववाये चन्द्रवंशे संभूतिः उत्पत्तिः कथम् केन वा प्रकारेण
जाता ? तव पिता कथयति, पार्थिव्यस्तदीया पृथिवी दीयताम् इति तदप्युपेक्षया-
शृण्वतस्तव जन्म कथं चन्द्रवंशेऽभूदिति नावैमि, नहि विमले चन्द्रकुले स्वादृशां
पितुरुचितमप्यादेशमपालयतां जन्मोचितमासीत्कथमजायतेति हेतुं न पश्या-
मीति भावः ॥ ४३ ॥

हे पौरव दुर्योधन, पिता कह रहे हैं कि पाण्डवोंकी पृथ्वी-राज्य-उन्हें फिरसे लौटा
दो, और तुम उनका यह अत्यन्त युक्त आदेश भी नहीं सुन रहे हो, इस तरहके पि-
तृवचनलक्ष्मी तुम्हारा जन्म कैसे इस चन्द्रवंशमें हो गया, मैं नहीं समझ रहा हूँ । तुम्हारे
समान जनका जन्म तो इस वंशमें नहीं होना चाहिये, न जाने वह कैसे हो गया ॥ ४३ ॥

तत्तादृशं शृणु महत्तव वंशवृत्तं

पूरुर्ददौ नववयः पितुरात्तजीर्णः ।

त्यक्त्वाश्रमं पितृमुदे दृणवद्वितीयं

देवव्रतोऽयमिह तिष्ठति धीरधीरः ॥ ४४ ॥

तत्तादृशमिति । हे कौरव, तव प्रसिद्धं तादृशम् असाधारणम् तव वंशवृत्तं
वंशानुचरितं शृणु आकर्ण्य, पूरुः नाम पुत्रः पितुर्ययातेः आत्तजीर्णः वार्धक्यं गृहीत्वा

नववयः नवीनामवस्थाम् यौवनं ददौ दत्तवात् । पूरुनांम पित्राज्ञापालकः तत्रैव
 वंशे जातो यो निजपितुर्न्यातावर्धकं गृहीत्वा स्वं तारूप्यं पित्रे दत्तवानित्यर्थः ।
 ननु पुराणमिदं वृत्तं न मदुपदेशार्हमिति चेत्तत्राह— (तिष्ठतु पुराणवाक्ता) घोर-
 घोरः अतिगम्भीरः अयं देवव्रतः भीष्मः पितृमुदे शन्तनुनाम्नः पितुः सन्तोषाय
 द्वितीयम् गार्हस्थ्यरूपमाश्रमं तृणवत् त्यक्त्वा अनायासं गार्हस्थ्यसुखं विहाय
 इह तव पुर एव तिष्ठति । इमं प्रत्यङ्निर्दर्शनमूर्तं भीष्ममालोक्यापि स्वया पितु-
 राज्ञाश्वधीर्यते हृति न युक्तं तव पूरुवंश्यस्येति तात्पर्यम् ॥ ४४ ॥

हे कौरव दुर्योधन, तुम अपने वंशके अनुगम चरित्रोको सुनो—तुम्हारे ही वंशमें
 पूरु नामक राजा थे जिन्होंने अपने पिता यदाविकी वृद्धावस्था सुदृढ़ ले ली, और अपनी
 अवानी पिताको दे दी, (जाने दो पुरानी बातको) अपने पिता शन्तनुको प्रसन्न रखनेके
 लिये अपने गार्हस्थाश्रमको अनायास छोड़ देनेवाले अतिगम्भीर देवव्रत को तुम्हारे
 सामने ही बैठे हैं । ऐसे ऐसे पितृवचनवर्त्तों लोगोंके वंशमें जन्म लेकर भी तुम ऐसे ही
 कि पिताके अत्यन्त उपयुक्त आदेश की मो उपेक्षा कर रहे हो ? ॥ ४४ ॥

कितवोक्तिभिः किसलितः स कर्णयोः

सफलो भवेत्तत्र तदा मनोरथः ।

हरिनन्दनेन युधि पातितं घनु-

हर्मस्तकान्न पुनरुन्ममञ्च चेत् ॥ ४५ ॥

कितवोक्तिमिति । कर्णयोः श्रोत्रयोः कितवोक्तिभिः धूर्तशकुन्यादिमन्त्रगाभिः
 किसलितः सञ्जातपह्लवः सः प्रसिद्धो राज्यापहरणरूपः तव दुर्योधनस्य मनोरथः
 दुरभिलाषः तदा सफलो भवेत् पूर्णः स्यात् चेत् यदि हरिनन्दनेन अर्जुनेन युधि
 किरातार्जुनीययुद्धकाले पातितं हर्मस्तके प्रहृतं घनुः गाण्डीवम् हर्मस्तकात्
 शिवशिरसः पुनः न उन्ममञ्च बहिर्वन्मूव शकुन्यादिधूर्तजनोक्तीः कर्णे कृत्वा स्वया
 कृतो राज्यापहरणमनोरथस्तदासिद्धोऽभविष्यद्यदि महादेवेन सह युद्धयमानेन पार्थेन
 शिवशिरसि प्रहृतं गाण्डीवं घनुस्ततो न बहिरभविष्यत्, परं तथा न जातं,
 प्रसन्नः शिवोऽर्जुनाय तद्वचं पुनरदादत्तस्तस्मिन् हरप्रसादलक्ष्ये दुर्जये गाण्डीवे
 घनुषि विद्यमाने तत्रायं मनोरथो न फलिता, अतो वृथा कलङ्कमर्जयसीति भावः ॥ ४५ ॥

वद्वक्त धूर्त शकुनि आदिही रत्नयोसे जो दुम्हारा परराज्यापहरणरूप मनोरथ पड़वित्त
 हो रहा था वह उमी सफल हो सकता था जबकि किरातार्जुनयुद्धमें अर्जुन द्वारा शिवजीके
 शिरपर प्रहृत होनेवाला गाण्डीव बहोति बाहर नहीं चला आया होता, यदि महादेव अर्जुन
 के घनुषको लौटा नहीं देते, जिस प्रकार अइस्य कर दिया था अगर वह उसी तरह अइस्य

रह गया होता तब तुम अपना वह कपटमनोरथ सिद्ध कर लेते, परन्तु वैसा नहीं हुआ, अर्जुनके पराक्रमसे प्रसन्न होकर शिवजीने गाण्डीव धनुष वापस कर दिया है उसके रहते तुम्हारी यह वैश्यानी सफल नहीं होगी, फिर क्यों कलङ्क लेते हो ? ॥ ४५ ॥

वंशः कुरूणां महितोऽयमस्मिन्वर्तु कलङ्कं चतुरौ खलु द्वौ ।

एकत्र कोटौ रजनेरधीशः परत्र मन्ये परुषो भवांश्च ॥ ४६ ॥

वंशः कुरूणामिति । अयं कुरूणां वंशः कुलम् महितः प्रसिद्धः, अस्मिन् कुरूणां वंशे कलङ्कं चिह्नम् अपवादं च घत्तुं धारयितुम्—एकत्र कोटौ प्रारम्भभागे रजनेः निशायाः अधीशः चन्द्रः परत्रकोटौ परुषः निर्दयः भवांश्च द्वौ पुतौ चतुरौ निपुणौ मन्ये खलु । अहं मन्येऽतिसूयाते कुरूकुले प्रथमभागे चन्द्रः कलङ्कभाजनमजनि चरमभागे च भवान् कलङ्की उत्पन्न इति द्वावेव कलङ्किनौ जातौ, भविष्यति कलङ्कीति तु नैव संभाष्यते सम्प्रत्येव युद्धे कुरुवंशविनाशस्यावश्यंभावित्वात्, द्विन्ने मूले नैव शास्त्रा न पत्रम् इति प्रसिद्धेरिति । तुलनार्थं दृश्यताम्—‘इन्दुरादिरजनिष्ठकलङ्कीकष्टमत्र स भवानपि सा भूव’ इति नैपथीयचरिते पञ्चमसर्गे इन्द्रनलसंवादे ॥ ४६ ॥

कुरुवंश बढ़ा प्रशंसनीय है, मैं समझता हूँ इसमें आदिभागमें चन्द्रमाने अङ्क चिह्न कलङ्क धारण किया, और अन्तभागमें निर्दयद्वय होकर तुम कलङ्क धारण करोगे, वस यही दो इस वंशमें कलङ्की कहलायेंगे, भविष्यमें भी इसमें तीसरे कलङ्कीके पैदा होनेका भय नहीं है क्योंकि यह वंश जो इसी युद्धमें समाप्त होगा, फिर कलङ्की पैदा होगा कहाँ ? इसलिये तुम तथा चन्द्रमा यही दो कलङ्क इस वंशमें कहलायेंगे ॥ ४६ ॥

वन्धूपदिष्टं न शृणोषि वत्स ! संधानमस्मिन्न तवाद्य दोषः ।

गन्धर्वराजेन कृतं वनान्ते वन्धुं पुनर्मुक्तवता हि तेषाम् ॥ ४७ ॥

वन्धूपदिष्टमिति । हे वत्स, त्वं वन्धुभिः आत्मीयैर्जनैः सादृशैः उपदिष्टं कथितं सन्धानं पाण्डवैः सह सन्धिं न शृणोषि नाङ्गीकरोषि (यत्) अस्मिन् सन्धेः प्रस्तावस्य त्वयाऽनङ्गीकारे अद्य सम्प्रति तव दोषः अपराधः नास्ति, किन्तु वनान्ते द्वैतवनमध्ये गन्धर्वराजेन चित्रसेनेन कृतम् वन्धम् तव संयमनं पुनर्मुक्तवताम् मोचितवताम् तेषां हि पाण्डवानाम् (दोषः) । अयमाशयः—सम्प्रति निजजनैः प्रस्तूयमानं सन्धिं त्वं नाङ्गीकरोषि, नेदं तव दूषणं किन्तु चित्रसेनेन बद्धं त्वां बन्धनान्मोचितवतां पाण्डवानामेव दूषणमिति, ‘पयः पानं भुजङ्गानां केवलं विप-वर्धन’मिति प्राचीनोक्तिमनाहत्य पाण्डवास्त्वां तादृग्वन्धविपदोऽरुचन्त एव त्वं सम्प्रतीत्यं विकारयसे, यदि ते तथा न कृतवन्तः स्युस्तदा कुत्रास्यास्य इति भावः । अत्रोपकारस्यापकारफलदत्वेन वर्णनाल्लेशालङ्कारः ॥ ४७ ॥

वत्स, इस समय वो तुम आत्मीयजनों द्वारा प्रस्तावित सन्धिके लिये तैयार नहीं हो रहे हो, इसमें तुम्हारा कुछ दोष नहीं है, यह तो पाण्डवोंका दोष है कि उन लोगों ने दूतवनमें जब तुम्हें गन्धर्वराज चित्रसेन बांधकर लिये जा रहे थे तब बन्धनमुक्त कर दिया, अगर उन लोगोंने वैसा न किया होता तब यह सन्धिप्रस्ताव नहीं करना पड़ता, तब तो तुम कहीं बँधे पड़े होते ॥ ४७ ॥

इति निर्गदितवति भगवति क्रोधनः सुयोधनोऽपि गिरमिमांशुजगार, अये नन्दनन्दन ! केवलं विराटतनयाश्रयलाभेन कृतकृत्यमन्यमानानां कुन्तीभुवां च बहुभिरैक्षौहिणीपतिभिरनुक्षणमावेद्यमानाञ्जलिधोरणीमवलोकयितुमप्यलब्धावसराणामस्माकं च किं वा संधानं किं वा तव दूतकृत्यं किं वा मया देयमीदृग्विधं मुधायासमवधूय रथागतं गन्तव्यमिति ।

इतीति । इति एवं निगदितवति कथितवति भगवति श्रीकृष्णे क्रोधनः कोपन-
न्वभावः सुयोधनः दुर्योधनोऽपि इमां वक्ष्यमाणलक्षणां गिरं वाचम् उज्जगार
व्याजहार । अये नन्दनन्दन, नन्दसूनो, केवलं विराटतनयाश्रयलाभेन विराटपुत्र-
स्याश्रयं प्राप्य कृतकृत्यं मन्यमानानाम् आत्मानं धन्यं समर्थयताम् कुन्तीभुवां
पार्यानाम् च बहुभिः अनल्पसंख्यैः अक्षौहिणीपतिभिः महासेनानायकैः अनुक्षणम्
सदा आवेद्यमानाञ्जलिधोरणीम् क्रियमाणान् नमस्कारान् अवलोकयितुं द्रष्टुमप्य-
लब्धावसराणाम् अप्राप्तसमयानाम् (सेनापतीन्मस्कुर्वतो दृष्ट्वापि साक्षात् कर्तुम्
अलब्धकालानाम्) अस्माकं कौरवाणां च किं वा सन्धानम् सन्धिः ? (सन्धिर्हि
समानबलयोः शोभते, न दुर्बलप्रचलयोरिति हृदयेऽभिप्रायः) किं वा कीदृशं वा
तव दूतकृत्यम् दूत्यम् ? (असंभववस्तुनिवेदनं दूतस्योपहासायैव जायते) किं
वा मया देयम् ? प्रत्यर्पणीयं राज्यम् ? (राज्यस्य वीरभोग्यत्वात्) ईदृग्विधम्
पुतादृशरूपं मुधाऽऽयासम् ध्यर्थप्रयासम् अवधूय यथागतं गन्तव्यम् येन वर्त्म-
नाऽऽगतं तेनैव वर्त्मना परावर्त्तनीयमित्यर्थः ॥

भगवान्ने जब इस प्रकारसे कहा तब क्रुपित होकर दुर्योधनने भी यह बात कही—
नन्दलाल, पाण्डव केवल विराटपुत्रका आश्रय पाकर अपनेको कृतकृत्य समझ रहे हैं,
और हम लोगोंको इसके लिये भी समय नहीं मिल रहा है कि प्रतिष्ठा नमस्कार करनेके
लिये हाथ जोड़नेवाले अक्षौहिणीसेनासद्वालकोंको एकबार देखकर भी उन्हें संभावित

१. 'प्रगदित'; 'गदित' । २. 'उज्जहार' । ३. 'अरे' । ४. 'मन्यनाम्' ।
५. 'अक्षौहिणीभिः' । ६. 'अञ्जली' । ७. 'अवलोकितुम्' । ८. 'मवता
यया' । इति पा० ।

कर सकें, इस स्थितिमें पाण्डवोंकी और हमारा सन्धि कैसी ? और इसमें आपकी दूतता क्या काम करेगी ? मैं दे क्या सकूँगा ? इसलिये इस व्यर्थ परिश्रमको छोड़कर आप जैसे आये हैं, वैसे ही वापस चले जाइये ॥

आकर्ण्य तच्चकितचेतसि नम्रवक्त्रे

कर्णौ पिधाय नृपतौ करसंपुटाभ्याम् ।

मत्वा तृणाय मधुवैरिणमप्यलङ्घयं

गोष्ठ्या जवेन निरगात्कुराजसूनुः ॥ ४८ ॥

आकर्ण्य तदिति । तत् दुर्योधनदुर्वचनम् आकर्ण्य श्रुत्वा चकितचेतसि भीतमानसे करसंपुटाभ्याम् संपुटाकारतां नीताभ्यां कराभ्यां कर्णौ पिधाय मुद्रयित्वा नृपतौ धृतराष्ट्रे नम्रवक्त्रे नतमुखे सति अलङ्घयम् अनतिक्रमणीयवचनम् मधुवैरिणं हरिम् अपि तृणाय मत्वा अनादृत्य कुराजसूनुः धृतराष्ट्रसुतः सुयोधनः जवेन वेगेन गोष्ठ्याः सभाया निरगात् बहिर्गतवान् । तादृशं दुर्वचनं कथयति सुयोधने धृतराष्ट्रे भीतमनाः कर्णौ पिधाय स्थितः, सुयोधनस्तु तथा व्याहृत्य भगवति तत्रस्थेऽपि कृतानास्थो वेगेन सभाभवनाद्बहिरयासीदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

दुर्योधनके दुर्वचनोंको सुनकर धृतराष्ट्र मन ही मन खरे कि अब अनर्थ होकर ही रहेगा, उन्होंने अपने हाथोंसे कान मूढ़ लिये, उस समय दुर्योधन अनतिक्रमणीयआदेश-वाले भगवान्की भी उपेक्षा करके वेगके साथ सभासे बाहर चला गया ॥ ४८ ॥

तदनु दनुजारातिरेष रोपस्मितलेशरूपिताधरस्तादृशेन तस्यावलेप-
वचनेन भिया विहस्तान्मुदा निरस्तान्समस्तानपि संभास्तारान्पुरस्ता-
न्निरीक्ष्य पुनरपि वाचमेवं जगाद,—

तदन्विति । तदनु दुर्योधने सभामण्डपाद्बहिर्गते सति रोपस्मितलेशेन कोप-
व्यञ्जकेष्वङ्गासेन रूपितः युक्तः अधरो यस्य तथोक्तः एषः दनुजारातिः दैत्यारिः
श्रीकृष्णः तादृशेन तयामूतेन तस्य दुर्योधनस्य अवलेपवचनेन गर्वीकृत्या भिया
भयेन विहस्तान् व्याकुलान् (दुर्योधनगर्ववाक्येन कुपितो हरिः कमनर्थमुपस्था-
पयिष्यतीति भीतहृदयान्) मुदा निरस्तान् समासहर्षान् समस्तान् सकलान्
अपि सभास्तारान् समासदः पुरस्तात् पूर्वं पुरतो वा निरीक्ष्य दृष्ट्वा पुनरपि एवं
वक्ष्यमाणां वाचं जगाद उक्तवान् ॥

दुर्योधन जब सभासे बाहर चला गया तब कोपव्यञ्जकहाससे युक्त अधरवाले भगवान्
दैत्यारि श्रीकृष्णने उस प्रकारकी दुर्योधनकी गर्वीकृति सुनकर भगवान् अनर्थ उपस्थित
कर देंगे इस भयसे त्रस्त, गतहर्ष समी समासदोंको आगे देखकर फिर इस प्रकारके
वचन कहे ।

घरामुजा किं तटिनोमुवा किं मयाधुना किं वसतापि दूत्ये ।

पार्थाय दातुं प्रभवेद्भरित्रीं गदैव सा गन्धवहस्य सूनोः ॥ ४६ ॥

घरामुजेति । अधुना घरामुजा राज्ञा धृतराष्ट्रेण किम् ? न किमपि कर्तुं शक्य-
मिति सर्वत्र योज्यम् तटिनोमुवा गात्रेयेन भीष्मेण किम् ? दूत्ये वसता दूतभावेना-
गतेन मयाऽपि वा किम् ? दुर्योधने एवं सन्धिपराङ्मुखे न धृतराष्ट्रः किमपि कर्तुमीदृशो
न भीष्मः, नवाहं किमपि कर्तुं क्षमः, सम्प्रति-पार्थाय युधिष्ठिराय गन्धवहस्य
चायोः सूनोः पुत्रस्य भीमस्य गदा एव केवलं धरित्रीं दातुं पृथ्वीं प्रत्यर्पयितुं प्रभवेत्
इमेत, युद्धादन्यन्तास्ति साधनमिति भावः ॥ ४९ ॥

अत्र दुर्योधन इतः तरहेत सन्धि नहीं करनेको कटिबद्ध है तब राजा धृतराष्ट्र क्या
करेगा, भीष्मका क्या अख्तियार है, और दूत बनकर आया हुआ मैं भी क्या कर सकता
हूँ, अब तो केवल भीमको गदा ही युधिष्ठिरको पृथ्वी दिलानेमें समर्थ हो सकता है,
अर्थात् अब हम दोनोंके हाथको बान नहीं है, अब युद्ध अवश्यंभावी है ॥ ४९ ॥

शौरैस्तां वाचमाकर्ण्य साध्वसाक्रान्तचेतसः ।

जोषंभावं सभास्तारा युगपदधुरुत्तरम् ॥ ५० ॥

शौरैरिति । ताम् पूर्वोक्तरूपां शौरैः श्रीकृष्णस्य वाचम् गिरम् आकर्ण्य श्रुत्वा
साध्वसाक्रान्तचेतसः भयाविष्टहृदयाः सभास्ताराः सर्वे सभासदः जोषंभावं मूक-
भावेनावस्थानम् युगपदधुरम् सामूहिकं प्रतिवचनम् दधुः आश्रयन्ति स्म, तादृशीं
भगवदुक्तिं निशम्य भीताः सभासदो मूकीभूय स्थिताः, तेषां मूकभावेनावस्थान-
मेव भगवदुक्तेः सामूहिकं प्रत्युत्तरमजायतेति भावः । 'तूष्णीं जोषं भवेन्मौने' इति
वेजयन्ती ॥ ५० ॥

भगवान् कृष्णजी वैसी रक्ति चुनकर सभी सभासदगण चुप लगा गये, यह सभासदों
की चुप्पी ही भगवान्के कथनका सामूहिक प्रत्युत्तर हुआ, भयके नारे सभासदोंने कुछ
भी न कहा ॥ ५० ॥

बहिः स संमन्त्र्य बलावलिप्तैस्त्रिभिः सहायैर्वृत्तराष्ट्रसूनुः ।

गन्धर्वराजेन कृतां दशां स्वां गदाप्रजन्मानमियेष नेतुम् ॥ ५१ ॥

बहिरिति । सः गोष्ठ्या बहिर्गतः धृतराष्ट्रसूनुः दुर्योधनः बलावलिप्तैः शौर्यगर्वितैः
त्रिभिः कर्णशकुनिदुःशाननरूपैः सहायैः पृष्टपोषकैः संमन्त्र्य परामर्शं कृत्वा
गदाप्रजन्मानम् श्रीकृष्णं गन्धर्वराजेन चित्रसेनेन कृतां दशां बन्धनारिमकां
म्यिति नेतुं प्रापयितुम् इत्येव चक्रे । सभानिर्गतो दुर्योधनो बलाभिमानशालिभिः
स्वमहायुक्तैः कर्णशकुनिदुःशासनैः सह त्रिचार्यं भगवन्तं बन्धनं प्रापयितुमिष्टवा-
निति भावः ॥ ५१ ॥

समाप्ते बाहर निकलकर धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधनने दलभिमानी अपने तीनों सहायकों के—कर्ण, शकुनि, दुःशासनके साथ परामर्श करके चाहा कि भगवान्‌की वही हालत की जाय जो हालत गन्धर्वराज चित्रसेनने दुर्योधनकी की थी, अर्थात् जैसे चित्रसेनने दुर्योधनको बाँध लिया था उसी तरह दुर्योधनने भी भगवान्‌की बाँध लेना चाहा ॥ ५१ ॥

श्रुत्वा तत्कुपितो हरिः स्वयमसावेकोऽपि सर्वात्मकः
स्ताराभिर्नवभिर्ग्रहेर्निविडितां शैलैर्यनैः सागरैः ।

पेट्यां भूषणमञ्जरीमिव धृतां कुक्षौ जगन्मण्डलीं

जङ्गलामतनोत्समाजिरजुषां दृक्पङ्क्तिघण्टापथे ॥ ५२ ॥

श्रुत्वा तदिदि । स्वयम् एकः सन्नपि सर्वात्मकः सर्वस्वरूपः सर्वान्तर्यामी अर्थात् हरिः भगवान् तत् दुर्योधनादिकृतं दुर्मन्त्रणं बन्धनविषयकं श्रुत्वा प्रभावातिशयात् आकर्ष्य कुपितः क्षुद्रस्य तस्येदृशेन घाटय्येन संजातकोपः सन् ताराभिः अश्विन्या-दिनक्षत्रैः नवभिर्ग्रहैः सूर्यादिनवग्रहैः शैलैः सुमेरुप्रभृतिपर्वतैः वनैस्तैस्तैररण्यैः सागरैः क्षीरसमुद्रादिभिः निविडितां व्याप्तां जगन्मण्डलीं लोकमालाम् पेट्याम् मञ्जूपायाम् भूषणमञ्जरीम् अलङ्कारजातम् इव कुक्षौ भगवदुदरे धृताम् समाजिरजुषाम् समाह्वये स्थितानाम् दृक्पङ्क्तिघण्टापथे नयनसमुदायरूपराजमार्गे जङ्गलाम् मपदि महता वेगेन सञ्चरन्तीं सद्यः समुपस्थिताम् अतनोत् कृत्वान् । अयमाशयः—दुर्योधनस्य तादृशीं मन्त्रणां प्रभावेण विज्ञाय श्रीकृष्णः कुपितः सन् एकः सन् अपि सर्वगतोऽसौ मञ्जूपायां स्थितां भूषणावलिमिव स्वोदरे स्थितां सनक्षत्रग्रहमण्डलां सगैलकाननसागरां धारां समासदां दृशोरग्रे समुपस्थापितवान् विश्वरूपं निजं विराट्स्वरूपं प्रकटीचकानेत्याशयः । पेट्यां भूषणमञ्जरीमिवेत्युपमा ॥ ५२ ॥

एक होकर भी सर्वात्मक सर्वस्वरूप सर्वान्तर्यामी भगवान्‌ने जब सुना कि दुर्योधन मुझे बन्धनमें डालना चाहता है, तब उन्हें बड़ा क्रोध हुआ, उन्होंने—तारे, ग्रहों, पर्वतों, वनों और समुद्रोंके व्याप्त पृथ्वीमण्डलको—जो उनके उदरमें पेटमें भूषणोंकी तरह रखी थी समासदजनोंकी आँखोंके सामने ला दिया, अर्थात् विश्वरूप धारणकर अपना विराटरूप प्रकट किया, जो रूप उदरमें सारे प्रपञ्चकी वस्तुमें गहनोंकी तरह सजावट रूप था ॥ ५२ ॥

तस्मिन्नङ्गुष्ठमात्रे नव इव मुहुरे वीक्ष्य सर्वं प्रपञ्चं
विस्मेराः सिद्धविद्यावरसुरनिकैराः पुष्पवृष्टीर्व्यमुञ्चन् ।

१. 'पेटिभूषण' । २. 'विस्मेराः' । ३. 'सदसः पुष्पवृष्टिम्'; 'सदसः पुष्पवर्षम्' । इति पा० ।

३२ च० भा०

सान्द्रं मोहान्वकारं सकलमुनिजनः संमदाश्रुणि नीम्नः

अचादपोः पद्मकल्पं कुक्षुरजनता प्रेम दुर्योधनेऽपि ॥५३॥

तन्निरिति । 'अहुष्टमात्रः पुरुषः' इत्यादि रवेतारवतरश्रुत्या अहुष्टमात्रे अहुष्ट-
मात्रपरिमिते तस्मिन् सर्वात्मके भगवति नवे सर्वप्राचीनतज्जातीयापेक्षया विल-
क्षणज्ञानार्थोपेतो मुहुरे दर्पणे इव सर्वम् उद्भावं प्रपञ्चं जगत्सिधेर्वाच्य दृष्ट्वा
विल्लेखः आक्षर्पयुक्ताः सिद्धाः, विद्याधराः, सुरादिकराः देवसङ्घाश्च पुष्पवृष्टीः
कुमुदनिकरवृष्टीः स्यमुञ्चन् विमुक्त्वन्तः सकलमुनिजनः सर्वो मुनितमुदायः
सान्द्रम् अनादिवासनाप्रलब्धतया बन्धनं मोहान्वकारम् अज्ञानं तमः, (स्यमुञ्चत्)
नीम्नः गाह्येयः संमदाश्रुणि प्रमोदप्रवृत्ताः नयनवारिधाराः (व्यमुञ्चत्) चक्षा
विदुरः अङ्गोः नेत्रयोः पद्मकल्पम् पद्मपात्रम् निनेयम् (अमुञ्चत्) कुक्षुरजनता
हस्तिनापुरवासिजनः अपि दुर्योधने (तादृक्प्रभावं भगवन्तमपि बन्धुनीहमाने)
प्रेम स्नेहं स्यमुञ्चत् इति सर्वत्र वचनविपरिणामेन विमुञ्चति क्रियाश्रवयः ।
नवीनदर्शनोपमे तत्राहुष्टपरिमाणे भगवति श्रीकृष्णे समस्तं जगदवस्थं विल्लिखः ।
सिद्धा विद्याधरा देवगणाश्च पुष्पाग्न्यवर्षन्, सुतयः स्वमज्ञानं तप्यन्तः, नीम्नः
प्रमोदाश्रु त्यक्त्वान्, विदुरो निर्निनेयभावेन परपन्नविष्टः, कुक्षुरवासिलोकश्च
दुर्योधनात् अपरकी वन्वेति भावः । समुच्चयाञ्जकारः ॥ ५३ ॥

अहुष्टपरिमाणं च अनादि पुष्पमे-नवीन दर्शनमे-समस्तं प्रपञ्चमे-देवसङ्घः, नगवाद्
के विपुलरुक्ता अद्वयोजनं करके आश्रयमे-पदे दुर सिद्ध, विद्याधर तथा, देवगणे पुष्प-
वर्षां धीः, मुनिवर्तमाने भरता वता अज्ञानान्वार दूर छिदाः, नीम्नते अतदाहुष्ट प्रकाशित
छिदे, तथा विदुरने आर्षोका पञ्च गिराना छोदाः, निर्निनेय नयनोद्वे नगवान्को
देहः, एवं इस्तिनापुर बी बतता दुर्योधनके तादृक् अनुचित वयोगे देवसङ्घं वचने विरक्त
हो वतो ॥ ५३ ॥

अस्याहृहासध्वनिरादिपुंसो विशृङ्खलं व्योम्नि विजृम्भमाणः ।

दिक्पालसौधावल्लिजालकानामव्यापकत्वं विमरावमूव ॥ ५४ ॥

अयेति । अह्य विरवरूपमास्थितस्य आदिपुंसः पुराणपुरुरस्य भगवतः विशृ-
ङ्खलम् निर्वाधं व्योम्नि मनोदेगे विजृम्भमाणः प्रसरन् अहृहासध्वनिः उर्ध्वैः क्लि-
कितारव्यः दिक्पालानां शक्रादीनां च सौधावल्लिः प्राकारमाला तस्या बालकानां
गवाधानाम् अव्यापकत्वम् अव्ययताचार्यभाव विमरावमूव धारयामास, दिक्पा-
लमासादबालकानि प्रतिध्वनिक्रियामधिपयत्, विरवल्लिधरस्य भगवतो महा-
न्हासो दिशामु व्यापः सन् दिक्पालगृहाणि प्रत्यध्वनयदित्याक्षयः ॥ ५४ ॥

विश्वरूप धारण करनेवाले आदिपुरुष भगवान्‌के उस अति विशाल अट्टहासध्वनिने—
जो बिना रुके आकाशमें व्याप्त हो रही था—दिवपालोंके भवनमें वर्त्तमान गवाक्षोंको प्रति-
ध्वनित करनेकी शिक्षा देनेमें अध्यापकत्व धारण किया, भगवान्‌के अट्टहासने आकाशमें
फैलकर दिवपालप्रासादोंको भी प्रतिध्वनित कर दिया ॥ ५४ ॥

संस्तूयमानचरितस्य जनैस्त्रिलोकी-
साधारणीकृतकृपस्य हरेः प्रसादात् ।

चक्षुष्मतां समधिरुह्य धुरं मुहूर्तं

भूयस्ततोऽप्यवततार स भूमिपालः ॥ ५५ ॥

संस्तूयमानेति । जनैः लोकत्रयवासिलोकैः संस्तूयमानचरितस्य कीर्त्यमानदुष्ट-
निग्रहशिष्टानुग्रहरूपचरित्रस्य त्रिलोकीसाधारणीकृतकृपस्य लोकत्रयं प्रति समान-
भावेन दयाशालिनः हरेः श्रीकृष्णस्य प्रसादात् अनुग्रहात् सः भूमिपालो जन्मान्धो
धृतराष्ट्रः मुहूर्तं चक्षुष्मतां धुरम् नेत्रशालिनां प्राधान्यं दर्शनसामर्थ्यम् समधिरुह्य
(कियन्तं कालं यावद् भगवदनुग्रहेण दृक्शक्तिसम्पन्नतां प्रपद्य भगवतो विश्वरूपं
विलोक्य च) भूयः पुनरपि ततः चक्षुष्मतां धुरः दृक्शक्तियुक्तत्वात् अवततार
पृथग् बभूव । पुनरप्यन्धो बभूवेति भावः । जन्मान्धोऽपि धृतराष्ट्रो विश्वरूप-
धरस्य भगवतः कृपया दर्शनसामर्थ्यं कियतः कालस्य कृते प्राप्य भगवद्विश्वरूप-
स्वरूपदर्शनेनात्मानं पावयित्वा च पुनरप्यन्धभावं प्रपन्न इति भावः ॥ ५५ ॥

लोगों द्वारा गीयमानचरित्र, सकल-ताधारणपर दया रखनेवाले भगवान्‌के अनुग्रहसे
जन्मान्ध धृतराष्ट्र ने थोड़ी देरके लिये दर्शनसामर्थ्य प्राप्त करके भगवान्‌का विश्वरूप देख
लिया, अपनेको कृतार्थ कर लिया, फिर पड़लेकी ही तरह जन्मान्ध हो गये ॥ ५५ ॥

ओजस्तवेदमुपसंहर माधवेति

घुष्यत्सु सत्सु गुरुभीष्मपुरोगमेषु ।

घोरं विहाय निमिषेण कुशेशयाक्षो

गोपीदृशां कुतुकहेतुमवाप रूपम् ॥ ५६ ॥

ओजस्तवेति । हे माधव श्रीकृष्ण, तव त्वदीयम् इदं विश्वरूपतात्त्वरूपम् ओजः
रूपम् उपसंहर संवृणु, इति एवं गुरुभीष्मपुरोगमेषु द्रोणभीष्मप्रभृतिषु घुष्यत्सु
उच्चैरुच्चारयत्सु सत्सु कुशेशयाक्षः कमलनयनः श्रीकृष्णः निमिषेण क्षणमात्रेण घोरं
भयजननं तद्विशालं रूपं विहाय त्यक्त्वा पुनरपि गोपीदृशाम् गोपाङ्गनाजननय-
नानाम् कुतुकहेतुम् उत्कण्ठाजनकं प्रेमवर्धकं स्वाभाविकं रूपं पीताम्बरपरिधान-
वनमालाभूषणं वपुः अवाप धारयामास, भगवतो विश्वरूपं दृष्ट्वा भयेन द्रोणभीष्म-
प्रभृतिषु, हे माधव, निजमिदं भयङ्करं स्वरूपं विस्मजेति कथयत्सु सरसु भगवान्

घोरं तद्रूपं विहाय मनोरमं गोपीदृगाकर्षणकार्मणश्च रूपं प्रपन्न इति भावः ॥ ५६ ॥

भगवान्के उस विशाल रूपको देखकर भयभीत द्रोण भीष्म आदि भगवान्से कहने लगे कि हे माधव, आप अपना यह घोररूप संवृत कीजिये, जोरते उच्चारित इस प्रार्थनाको सुनकर भगवान्ने क्षणभरमें अपना वह भीषण स्वरूप त्यागकरके गोपियोंको लुभातेवाला अपना दही पीताम्बर, वनमाला, मुरली आदिवाला मोहन स्वरूप धारण कर लिया ॥ ५६ ॥

ततस्तादृशं निरूपमानं तस्य महिमानमनुभूय चरितार्थो मुनिसार्थः
शान्तमूर्तिं तमेवमस्तौपीत्,—

तत इति । ततः भगवति स्वरूपं संहतवति सति तादृशं निरूपमानं तुलना-
रहितम् विलक्षणम् तस्य भगवतः महिसानं प्रभावातिशयम् अनुभूय साक्षात्कृत्य
चरितार्थः कृतार्थः मुनिसार्थः मुनिगणः शान्तमूर्तिं सौम्यस्वरूपं तम् भगवन्तम्
एवं वदयमाणप्रकारेण अस्तौपीत् स्तोतुं प्रवृत्तः ।

इसके बाद भगवान्के सर्वातिशायी महत्त्वकी ओंखों देखनेके कारण कृतार्थ हुए
मुनियोंके समुदायने सौम्यस्वरूप भगवान्की इस प्रकार स्तुति की ।

भगवन् ! महात्मभिरपि योगिभिरविदितप्रभावाय तस्मै भवते नमः ।

भगवन् अखिलसामर्थ्यशालिन्, महात्मभिः उन्नमितात्मिकशक्तिभिः अपि
योगिभिः तपस्विभिः अविदितप्रभावाय अविदितसामर्थ्यातिशयाय तस्मै असा-
धारणपुरुषाय तुभ्यं हरये नमः प्रणताः स्मः ॥

भगवन्, आपके प्रभावकी महात्मा तपस्वी जन भी नहीं जान पाते हैं, आप असा-
धारण पुरुष हैं, हम आपको नमस्कार करते हैं ॥

दुग्धाम्बुराशितनयानयनद्वयेन

तुल्याकृतित्वमहिमानमिवोपगन्तुम् ।

मत्स्यत्वमेत्य भुवि यः सुरवैरिनीता

मध्येसमुद्रमनवीनगवीर्विचिक्रये ॥ ५७ ॥

दुग्धाम्बुराशीनि । यः भगवान् दुग्धाम्बुराशेः क्षीरसागरस्य तनया लक्ष्मीः
तस्याः नयनद्वयेन नेत्रद्वितयेन तुल्याकृतित्वं समानरूपता तेन यः महिमा प्रकर्षः
लक्ष्मीनयनसादृश्यकृतं महत्त्वम् तम् उपगन्तुम् लब्धुमिव भुवि संसारे मत्स्य-
त्वम् मत्स्यस्वरूपताम् एव प्राप्य मध्येसमुद्रे सागरमध्ये सुरवैरिणा राक्षसेन
शङ्खासुरनाम्ना नीताः अनवीनगवीः पुराणवाचः वेदान् विचिक्रये अन्विष्यतिस्म ।

१. 'तस्य निरूपमानं' ।
३. 'भवते भवते भग-
वते' । इति पा० ।

२. 'सार्थः समुपसृत्य' ।

३. 'भवते भवते भग-

मत्स्यरूपधरो हरिः शङ्खासुरेण सागरमध्यं नीतान् वेदानन्विष्यति स्म, तस्य मत्स्यरूपधारणे कारणं तु लक्ष्मीनयनसदृशाकारताप्राप्त्या स्वस्मिन्नुत्कर्षज्ञानमेवेति भावः । हेदृष्येच्चान्नाऽलङ्कारः ॥ ५७ ॥

जित् भगवान्ने क्षीरसागरत्वा कन्या—लक्ष्मीके नयनके समान आकार प्राप्त कर सकनेके गौरवको पानेके लिये मत्स्यरूप धारण करके देववैरी शङ्खासुर द्वारा समुद्र मध्य ले जाई गई अनादिवाणी वेदका अन्वेषण किया । भगवान्ने मछलीका रूप धारण किया, मानो वह चाहने हो कि मैं लक्ष्मीके नेत्रके समान रूप धारण करके महत्त्वानिश्चय को प्राप्त हो जाऊँ ॥ ५७ ॥

मन्यानशैलमपि मार्गरुवं हिमांशो-

वीचीकणैः सदृशमङ्गविषक्तिभाग्भिः ।

काये वभार चरमे कमठाकृतियौ

जीवातुमुद्रमयितुं जलधेः सुराणाम् ॥ ५८ ॥

मन्यानशैलमिति । यः कमठाकृतिः कूर्मरूपधरो भगवान् हिमांशोः चन्द्रस्य मार्गरुवं सञ्चारमार्गावरोधकम् अपि मन्यानशैलम् समुद्रमन्यने साधनभूतं मन्दराचलम् अङ्गविषक्तिभाग्भिः शरीरसंसक्तैः वीचीकणैः तरङ्गागतजलविन्दुभिः सदृशं तथाऽऽनायासवार्यम् चरमे काये स्वष्ट्रभागे जलधेः समुद्रात् सुराणां देवानां जीवातुं प्राणप्रदम् अमृतम् उद्रमयितुं प्रादुर्भावयितुं वभार धारयामास । यदि भगवान् कूर्मः स्वष्ट्रे मन्दरं नाघास्यत्तदा समुद्रः कथमभविष्यत्, तदभावे च देवानां जीवनौषधिकममृतं कुतोऽल्पस्यतातो दयापरवशोऽमौ विशालतया चन्द्रसञ्चारमार्गमप्यवरुध्यावस्थितं मन्दरं जलविन्दुनिवानायासं वभारेति भावः ॥ ५८ ॥

जित् भगवान् न समुद्रस्ते देवताओंके लिए प्राणप्रद अमृत निकालनेके लिए कछुवा बनकर समुद्रमन्यनेमें सावनमृत, चन्द्रके भी मार्गको रोकनेवाले अर्थात् अत्युच्च शिखर वाले भी मन्दराचलको शरीरमें लगे समुद्रके तरङ्गकणोंकी मूर्ति अर्थात् अनायास ही पाँट पर ठठा लिया था ॥ ५८ ॥

दंष्ट्राप्रवर्ति किटिवेपथरस्य यस्य

दमामण्डलं कुवलयङ्कुरकोमलाम् ।

ऊर्ध्वप्रसृत्तरवकावलिवालीढ-

प्रावृट्पयोदवलस्य वभार लीलाम् ॥ ५९ ॥

दंष्ट्राप्रवर्तीति । किटिवेपथरस्य घृतवराहरूपस्य यस्य दंष्ट्राप्रवर्ति दन्ताग्रलम्बनं

कुवलयानुरकोमलाभम् नीलकमलदलममानकान्ति क्षमामण्डलम् धरावलयं ऊर्ध्व-
प्रसूतवरी उपर्यारुटा या वकावलिका वक्रपङ्क्तिः तया अवलीढस्य सक्तस्य प्राकृष्ट-
योदवलयस्य वर्षाकालिकमेघमण्डलस्य लीलाम सादृश्यं बभार धारयामास । यस्य
वराहमूर्तेर्भगवतो दंष्ट्राप्रलग्ना कुवलयदलाकृतिर्धरा ऊर्ध्वप्रसारिवक्रमालामिलिता
मेवावलीव प्रतीयतेस्मेति भावः । अत्रोपमया वराहस्य विशालता ध्वनिता ॥ ५९ ॥

असि वराहमूर्तिधारी भगवान्की दंष्ट्राके आगे लगी तथा कुवलयपत्रसमानकान्ति
परणी देसी लगनी थी मानो ऊपर फैली हुई बगडोंकी पोंतसे मिलित वर्षाकालिक इयामल
घनमाला हो ॥ ५९ ॥

इन्द्रद्विपो मदगजस्य हिरण्यनाम्नो

भेदं रसस्य पिशितस्तबकावलीनाम् ।

जिज्ञासमान इव यो धृतसिंहभावः

स्तम्भादुदेत्य नखरैस्तमुरस्यमाह्वीत् ॥ ६० ॥

इन्द्रद्विप इति । धृतसिंहभावो गृहीतसिंहरूपो यो भगवान् इन्द्रद्विपः शक्ररिपोः
हिरण्यनाम्नः हिरण्यकशिपुसंज्ञस्य मदगजस्य मत्तकरिणः पिशितस्तबकावलीनां
मांसगोलकसमूहानाम् रसस्य स्वादस्य भेदं विशेषं जिज्ञासमानः ज्ञातुमिच्छ-
न्निव स्तम्भात् उदेत्य प्रकटीभूय नखरैः स्वीयैः नखैः तं हिरण्यकशिपुनामानं
मत्तगजम् उरसि वक्षोदेशावच्छेदेन अभाङ्गीव व्यदारयत् । सिंहरूपधरो यो
भगवान् इन्द्राय द्रुह्यतो हिरण्यकशिपुनाम्नो मत्तगजस्य मांसस्य स्वादं जिज्ञासु-
रिव स्तम्भाग्नित्य तं हिरण्यकशिपुं नाम करिणमुरसि व्यदारयदित्यर्थः । जिज्ञा-
सुरिवेति हेतुष्वेवाऽलङ्कारः ॥ ६० ॥

असि वृत्तिरूपधारी भगवान्ने स्तम्भसे निकलकर इन्द्रके शत्रु हिरण्यकशिपुके
वक्षोदेशको अपने ताँखे नखोंसे चीर डाला, मानो वह उस हिरण्यकशिपु नामक मत्तगजके
मांसगोलक समुदायके रसकी विशेष-स्वादविशेषकी-ज्ञानकारी हातिल करना चाह रहे
हों ॥ ६० ॥

याच्याप्रतारणवशादधियज्ञशौलं

यो वामनत्वमवलम्ब्य बलिं निगृह्णन् ।

दुःखं सतां स्वमिव खर्वतमं सुखं च

स्वीयं पदक्रममिवोन्नतमाततान ॥ ६१ ॥

याच्याप्रतारणेति । यः भगवान् वामनत्वमवलम्ब्य वामनरूपं कृत्वा याच्याप्र-

तारणवशात् त्रिपदमात्रभूमिभिर्ज्ञाद्वारावत्जनं कृत्वा अधियज्ञशालम् यज्ञमण्डपे
वलिं नाम दानशीलं दानवभेदं निगृह्यन् पराभवन् सतां दुःखम् स्वम् आत्मनो
वपुः इव सर्वतमम् अतिस्वल्पपरिमाणं तथा सतां सुखमानन्दश्च स्वीयं पदक्रमम्
चरणन्यासम् इव उन्नतं विशालम् आततान कृतवान् । वामनरूपो यो भगवान्
यज्ञमण्डपे त्रिपदभूमिभिर्ज्ञा वलिं वागवदं कृत्वा वञ्चनाद्वारा निगृह्य च सतां सुखं
वर्धयामास दुःखं च क्षपयामासेति भावः । अत्र प्रकृतयोर्मगवच्छरीरसज्जनदुःखयो-
रतिस्वर्गीकरणेन भगवत्पदक्रमसज्जनसुखयोश्चोन्नतीकरणेन चौपम्यस्य गम्यत्वात्के-
वलप्रकृतगोचरतुल्ययोगितालद्वारौ ॥ ६१ ॥

जित भगवान् ने वामनअवतारमें मोगनेके बहाने से ठगनेके लिए वामनरूप-छोटा-
रूप-धारणकर यज्ञशालामें दैत्यराज वलिको पराभूत करते हुए सज्जनोंके दुःखको अपने
समान छोटा किया तथा उनके दुःखको अपने पदक्रमके समान बढ़ा दिया ॥ ६१ ॥

सृष्टौ पुरा मुखभुजोरुपदे मुरारे-

रङ्गं द्वितीयमभजत्किमु वन्ध्यभावम् ।

इत्येव संशयमशेषजनस्य चक्रे

यस्याह्वेषु करताण्डवितः कुठारः ॥ ६२ ॥

सृष्टौ इति । यस्य परशुरामरूपधरस्य भगवतः आह्वेषु युद्धेषु करे हस्ते ताण्ड-
वितः प्रवृत्ततुतः कुठारः परशुर्नामास्त्रभेदः पुरा प्रथमायां सृष्टौ मुरारेः विष्णोः मुख-
भुजोरुपदे मुखे, भुजे, ऊरौ, पदे च, द्वितीयमङ्गं भुजः वन्ध्यत्वम् अजनकत्वम् अभ-
जत् अलभत किमु ? इत्येव एवंप्रकारकं संशयं सन्देहमशेषजनस्य सर्वस्य लोकस्य
चक्रे । यस्य परशुरामस्य करस्थो युद्धे कृतनृत्तश्च कुठारः सकलक्षत्रियसारणेन धरां
क्षत्रियशून्यां कृत्वा किं भगवतो विष्णोर्भुजो वन्ध्यो जातो यश्चक्षत्रियशून्या धरणीति
संशयं सर्वस्य जनयतीत्यर्थः । येन सर्वे क्षत्रियाः क्षयं नीता इति भावः । 'ब्राह्म-
णोऽस्य सुव्रमासीद् बाहु राजन्यः कृतः । ऊरु तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजा-
यत' इति श्रुत्या क्षत्रियाणां भुजजन्यता । क्षत्रियसामान्यक्षयेन विष्णुभुजस्य वन्ध्य-
तायामर्यापत्तिः प्रमापयति ॥ ६२ ॥

परशुरामरूपधारी जित भगवान्के हाथमें का परशु युद्धमें नृत्य करके सभी लोगोंके
हृदयमें यह सन्देह उत्पन्न कर देता है कि क्या पुण्यसृष्टिमें भगवान्का भुजरूप अङ्ग
वन्ध्य हो गया था ? अर्थात् परशुरामके कुठारने जब सारे क्षत्रियोंका संहार कर दिया,
एक भी क्षत्रिय शेष नहीं रहा, तब लोगोंको यह सन्देह होता था कि क्या भगवान्का
बाहु वन्ध्य हो गया, यदि भगवान्का भुज जननक्षम होता तो अवश्य स्वजन्य क्षत्रियोंकी
सृष्टि करता और क्षत्रिय दीखते । वे दीखते नहीं हैं, इससे अन्दाज होता है कि क्या
भगवान्का हाथ वन्ध्य हो गया है इस प्रकार सभीको सन्देह होता था ॥ ६२ ॥

श्वश्रुर्मुनेरजनि यस्य पदाब्जधूलि-

र्यत्कृष्टमीशधनुराप शरव्यकृत्यम् ।

यस्माद्वियाद्विरपि कम्पमकम्पमागा-

यत्पत्रिणां विधस एव विभीषणोऽभूत् ॥ ६३ ॥

श्वश्रुरिति । यस्य रामरूपधरस्य भगवतः पदाब्जधूलिः कमलोपमचरणरजः मुनेः गोतमस्य श्वश्रुः पत्नीजननी अभूत् (अहल्या मनुष्यभावं प्राप्य-पुनर्जनयित्वा श्वश्रुकृत्यं चक्रे) यत् कृष्टं येन नमितं सत् ईशधनुः हरचापम् शरव्यकृत्यम् लक्ष्य-धर्मं भङ्गम् आप प्राप, यस्मात् यतो भगवतो रामात् भिया आग्नेयास्त्रप्रयोगभीत्या अद्विधः कम्पम् वेपथुम्, अकम्पम् उपायचिन्तनकाले हस्तेङ्कितमनुरुष्य स्थिरताम् अपि आप लेभे, विभीषणो यत्पत्रिणां यदीयवाणानां विधसः मुक्तावांशष्टः एवाभूत् । यस्य रामस्य पदधूलिः अहल्यायाः पुनर्जन्मेव कृत्वा गोतमरवश्रुकृत्यं निरवहत्, यन्नामितमीशधनुरभज्यत, यतो भीतः सागरो यथासमयं कम्पमकम्पं चाधत्त, यद्वाणाश्च विभीषणं हित्वा सर्वानपि राक्षसानवधीदित्याशयः । पर्यायोक्त-त्रयं विरोधाभासश्च तृतीयेपादेऽलङ्काराः ॥ ६३ ॥

जिस रामरूपवारी भगवान्की चरणधूलि गौतम मुनिकी सास वन गई, अहल्याकी पत्थरसे आदमी वनाकर मुनिके पास पहुँचा दिया, अतः सासका काम किया, जिसके द्वारा आकृष्ट होकर शिवके धनुषने लक्ष्यका धर्म-भङ्ग प्राप्त किया, जिसके भयसे आग्नेयास्त्रप्रयोगके डरसे सागर काँपने लगा, और उपायचिन्तनके समय रामके इशारेपर कलकल त्याग करके अकम्प-स्तम्भ भी हो उठा, और जिसके वाणोंने विभीषणको पत्रशेष जूठनके रूपमें छोड़ दिया, सभी राक्षस तो वाणोंने चटकर लिये पत्रशेषके रूपमें विभीषण बँच गया ॥ ६३ ॥

हन्यामहं युधि रिपूनहमेव हन्या-

मित्येव यन्मुसललाङ्गलयोर्विवादः ।

यस्यान्वरं निजरुचिप्रतिमह्लवर्णं

यत्पट्टसंस्करणमासवपानमाहुः ॥ ६४ ॥

हन्यामहमिति । यस्य बलरामरूपस्य भगवतः मुसललाङ्गलयोः तत्तन्नामकयो-रस्त्रयोः युधि युद्धे रिपून् अहम् मुसल एव हन्याम् मारयेयम्, अहं लाङ्गल एव हन्याम् इति एवंविध एव विवादः प्रतिस्पर्धाकलहः अभूत् यस्य बलरामस्यास्त्रे मुसललाङ्गलौ परस्परस्पर्द्धयेव शत्रून्विपादयत इति भावः । यस्य अन्वरं वस्त्रम् निजरुचिप्रतिमह्लवर्णम् स्वकान्तिविरोधिरूपम्-स्वयं बलरामो धवलतनुर्वसनं च

नीलनिति वसनस्य स्वचिप्रतिबृलवर्णत्वमुक्तम् । वासवपानम् सुरापानं यत्
पृष्ठसंस्करणम् यदीयं पृष्ठं संस्कारमज्ञप्राशनमाहुः, जन्मतो यो नद्यसेवी जात
इत्यर्थः । गर्भाधानसीमन्तोन्नयनपुंसवनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनानीत्येवंक-
मेण गगने पृष्ठः संस्कारोऽज्ञप्राशनं मन्यते ॥ ६४ ॥

वक्त्ररान्-रूपधारी जित मगवान्के मुसलन्वाइल नानके अखोंमें सदा ही इतका विवाद
रहा करता था कि युद्धमें शत्रुओंको मैं मारूँगा मैं मारूँगा, इस प्रकारकी प्रतिस्पर्धा बराबर
वनी रहती थी, और जिनका वस्त्र शरीरकी कान्तिके विपरीत रंगका था, अर्थात् शरीर
धवल तथा वस्त्र नील था, और जिनका अन्नवपान ही अन्नप्राशन नामक छठा संस्कार
था, अर्थात् नद्यपान जिनका स्वामाविक भोजन सा था ॥ ६४ ॥

यः स्तन्यपानसमये वर्त पूतनायाः

प्राणानपि प्रविद्धे परमोपदंशम् ।

नाकाधिपस्य वनभूरपि येन सद्यो

नारीमुदे कृतनखेन्पचधूलिरासीत् ॥ ६५ ॥

यः स्तन्यपानेति । यः कृष्णरूपधरो भगवान् पूतनायाः तद्वत्प्राण-
हरणाय विपलिसकुचीकृत्य कंमेन प्रेषिताया असुर्याः स्तन्यस्य चौरस्य पानसमये
(पूतनायाः) प्राणान् अपि परमोपदंशम् अतिरिक्तव्यञ्जनरूपं विद्धे चक्रे । वते-
त्याश्चर्यं । यथाऽन्नं भुज्जानो मूलकाद्युपदंशं मुङ्क्ते तथैव पूतनायाः पयः पिवस्त-
त्यानानप्यपासीदित्यर्थः । नाकाधिपस्य स्वर्गाधिपस्य इन्द्रस्यापि वनभूः नन्दनवन-
भूमिः, नार्याः सत्यनामायाः मुदे प्रसादाय कृतनखपंचधूलिः अतिसन्तप्तहरजाः
आसीत् । सत्यनामानुरोधेन श्रीकृष्णो नन्दनस्थं पारिजाततत्त्वमहरत् तस्मिन्हते
सति सूर्यकरपातेन नन्दनधूलित्पणीभवतिस्म, प्राक्तु तच्छायया सूर्यकरप्रवेशाना-
वेन धूलैर्लोष्णत्वसंभव इति ॥ ६५ ॥

जित कृष्णरूपधारी भगवान्ने दूध पीते समय पूतनाके प्राणोंको भी व्यञ्जनके रूपमें
चब कर लिया, अर्थात् दूध पीते पीते प्राण भी हर लिये, और जितने, सत्यनामास्वरूप
नन्दनी लोको प्रसन्न करनेके लिये इन्द्रके वनकी भूमिको भी नखंचधूलि-स्तन्यभूमि-कर
दिया (पारिजातवृक्षके हर लिये जानेपर वहाँ अन्वाहन धूप पड़ने लगी, जितसे धूल खूब
गरन रहा करने लगी । नरकासुरकी मारकरके भगवान् जब अदितिकी वस्तेके कुण्डल
लौटाने गये थे, तब सत्यनामा भी उनके साथ स्वर्ग गई थी, वस्तेने वहाँ पारिजात वृक्ष
देखा तो लटका गई, वस्तीके अनुरोधसे भगवान्ने स्वर्गोद्यानसे पारिजातका हरण
किया था ॥ ६५ ॥

वार्यस्तपोधनवरेण्यमनःखलीनै-

स्तृण्यां मुहुः कवलयञ्जगदार्तिरूपाम् ।

नीचान्विधातुमसुरान्निजशृङ्गतुल्या-

न्कोपादुदेष्यति च यः कुहनातुरंगः ॥ ६६ ॥

वचनं ३८ । तपोधनवरेण्यानां तपस्विमुख्यानां मनांसि हृदयानि खलीनानि
अश्वमुखबन्धनायसयन्त्राणि तैः ग्राह्यः नियन्त्रणीयः (अश्वसंयमनार्थमयोमयं
खलीनं तन्मुखे दीयते, भगवानपि तपस्विहृदयेषु स्थिरस्तिष्ठति, तेन मनसां खलीन-
भावः प्रोक्तः) जगदार्तिरूपाम् संसारस्य कष्टरूपां तृण्यां तृणसंहतिं मुहुः कवल-
यन् मुञ्जानो नाशयैष, (अश्वो हि तृणं चरति, तदयमश्वरूपो भगवान् लोकपी-
डामेव तृण्यामभ्यवहरति) नीचान् खलान् असुरान् म्लेच्छान् निजशृङ्गतुल्यान्
अश्वशृङ्गवदसद्गतान् विनष्टान् विधातुं यः कुहनातुरङ्गः मायाघोटकरूपः कल्की
कोपात् उदेष्यति कस्यान्ते प्रकटिष्यति । अत्राश्वारोहापेक्षयाऽश्वस्यैव प्रागुप्यं वर्णितं
बोध्यम् ॥ ६६ ॥

कल्की अवतारमें दुष्ट म्लेच्छादि असुरोंको खतम करनेके लिये अपने शृङ्गोंकी तरह
असद्भूत बनानेके लिये (जैसे घोड़ेकी सींग नहीं होती उसी तरह अश्वोंका सर्वात्मना
अभाव करनेके लिये) जो भगवान् मायातुरंगका रूप धारण कर कौपसे प्रकट होगा, जिसको
तपस्वियोंके हृदयरूप लगाम दी रोक सकेंगे, जो केवल तपस्विहृदयोंमें वास करेगा, और
जो संसारस्थलोकका पीडारूप तुरगशिको चरा करेगा, समाप्त किया करेगा ॥ ६६ ॥

एतैः स्तवैर्हृष्टमना यथार्थैर्मन्दस्मितश्रीमधुराधरोष्टः ।

पीठादुदस्थादथ पीतवासा मेरोर्नितम्बादिव मेघशावः ॥ ६७ ॥

एतैरिति । अथ एतैः उक्तप्रकारकैः यथार्थैः सत्यैः वस्तुगत्या सद्भिः स्तवैः स्तुति-
वचनैः हृष्टमनाः प्रसन्नहृदयः मन्दस्मितश्रीः मन्दहासशोभा तथा मधुरः सुन्दरः
अधरोष्टः अधरो यस्य तथोक्तः पीतवासाः पीताम्बरो हरिः मेरोर्नितम्बात् कटक-
देशात् मेघशावः तरुणमेघः इव पीठात् स्वासनात् उदस्थात् उत्थितः । एभिर्वस्तुतः
सत्यैः स्तवैः प्रसन्नो हासच्छविलिप्ताधरश्च भगवान् नववारिदो मेरोः कटकादिव
स्वासनादुत्थित इत्याशयः । उपमाञ्जल्यारः ॥ ६७ ॥

इन स्तुतिवचनोंसे सन्तुष्टहृदय, मन्द हासकी छविले रजिताधर होकर पीताम्बर
भगवान् हमेशके नितम्बदेशसे उठनेवाले नववारिदकी तरह अपने आसनसे उठ गये ॥ ६७ ॥

आस्थानाद्बहिरेत्य कैटभरिपुर्गाङ्गेयमालिङ्गय तं

पञ्चार्धे परिमृश्य भूपमितरानापृच्छय सर्वान्कुरून् ।

आत्रायातिचिरेण मूर्ध्नि विदुरं युक्तं शताङ्गं हयै-

रारूढोऽभिययौ विराटनगरीमन्तः स्मरन्पाण्डवान् ॥ ६८ ॥

आत्मानादिति । आत्मानात् सभामण्डपात् वहिः पुन्य निर्गत्य कैटभरिपुः
कैटभहन्ता भगवान् तं प्रसिद्धपराक्रमं भगवद्भक्तं च गात्रेयं भीष्मन् आलिङ्ग्य
जाशिल्य भूपं राजानं दृतराष्ट्रपक्षार्थं पृष्ठदेशे परितूरय स्पृष्ट्वा इतरान् सर्वान्
तत्रोपस्थितान् कुरुन् सोमदत्तादीन् आगृह्य गन्तुमाज्ञां याचित्वा अतिचिरेण बहु-
कालपर्यन्तं विदुरं मूर्च्छि शिरोदेशावच्छेदेन आघ्राय, अन्तः हृदये पाण्डुसुतान्
युधिष्ठिरादीन् स्मरन् ध्यायन् हर्यैयुक्तम् योजिताश्वं शताङ्गं रथम् आरुढः अवि-
रुदः सन् विराटनगरीम् नस्यपुरम् अभिषद्यौ प्रस्थितः । सभामवनान्निर्गतो
भगवान् कृष्णः परमभागवतं भीष्मनाल्लिङ्गः दृतराष्ट्रस्य पृष्ठदेशनाममर्शः इत-
रान्सोमदत्तादीन् सभागतान् कुरुन् गन्तुमनुमतिं ययाचे, विदुरस्य शिरश्चिरमा-
घ्रातवान्, ततः पाण्डवानुध्यायन् भगवान् नस्यपुरीं प्रतिरथेन प्रतस्थ इति
भावः ॥ ६८ ॥

कैटभके इत्या भगवान्ने समानवनसे बाहर आकर परमभागवत भीष्मको गले
लगाया, राजा दृतराष्ट्रको पीठ धन्यपार्श्व, अन्य कुरुवंशीय सोमदत्त आदिके जानेको
बहुश नौगी, बड़ी देर तक विदुरका शिर सूँवने रहे, इस प्रकार सबका यथायोग्य
सन्मान करनेके बाद बीडोंसे सम्बित रथ पर आरुढ़ होकर पाण्डवोंको याद करते हुए
भगवान् विराटके पुरकी ओर प्रस्थित हो गये ॥ ६८ ॥

श्रुत्वा ततः परमतं पुरुषोत्तमात्ते
फेनायमानरणसंनहनाविपूराः ।

आराधयन्विविधदत्तगणं रमशाने

पीतां वमन्तमिव कान्तिमिपेण धूम्याम् ॥ ६९ ॥

श्रुतेति । ततः तदनन्तरं पुरुषोत्तमात् हस्तिनापुरं सन्धये गत्वा परावृत्तात्
पुरागप्रख्यात् कृष्णात् परमतं सन्धिविषयकं दुर्योधनाद्यभिप्रायं श्रुत्वा निशम्य
फेनायमानः समेषमानः रणसंनहनस्य युद्धोद्योगस्य अविपूरः सागरप्रवाहो येषां
ते तथोक्ताः अतिचिरेण युद्धार्थं समुद्युज्जानास्ते पाण्डवाः रमशाने विराटनगरोपा-
न्तरनशाननूमौ वासकाले पीतां धूम्यां धूमसंहतिं कान्तिमिपेण स्वप्रभाच्छ-
लेन वमन्तम् इव अखगणं तद्वद्वाद्यत्रजातम् कराधयन् शागतादिक्रियया
पूजयामासुः । हस्तिनापुरत आयाताद् भगवतः कृष्णालसन्धयेऽनिच्छतां दुर्योध-
नादीनामभिप्रायं विज्ञाय वर्धनारणोद्योगाः पाण्डवाः स्वमखगणं समाराधयन्
समाराधनदीप्तानि च तानि पूर्वमज्ञातवासकाले नस्यपुरनशानवाससमये पीतां
रमशानधूमसंहतिं वमन्तीव प्रतिभासन्तेस्तेत्याशयः । उल्लेखालङ्कारः ॥ ६९ ॥

रन्ध्र करानेके प्रयासने कसकल होकर जब भगवान् हस्तिनापुरसे लौटे तब वनके
मुल्लेके दुर्योधनादिका अभिप्राय सुनकर पाण्डवोंका रणोत्साहरूप सागर फेनायित होने

नगा, उसकी वृद्धि होने लगी और वह पाण्डव अपने कर्त्तव्योद्देशादि द्वारा सत्कृत करने लगे, उनके चमकते हुए कर्त्तव्य देखे जाते थे जैसे कष्टान्वातसम्पत्तये श्मशानमें रहकर पीर गये धूमका समन कर रहे हों ॥ ६९ ॥

तत्रान्तरे—

तत्रान्तरे इति । तत्रान्तरे युद्धाय सङ्गृह्यन्तु पञ्चद्वयशूरेषु ।

जब दोनों पक्षोंके वीरगण अपने कर्त्तव्य पर पानी बड़ा रहे थे, उन्हें साफ करके ठीक ठिकाने कर रहे थे, उसी बीचमें—(कुन्ती कर्णके यहाँ गई) ॥

ततः परं जह्नुकुमारिकायास्तदीवने कृत्यविदां पुरोगा ।

पृथ्वा तपस्यन्तमवाप कर्णं कर्णं प्रवृत्तिस्तु न किञ्चिदस्याः ॥ ७० ॥

ततः अनन्तरि । ततः परं कृत्यविदां कर्त्तव्यार्थज्ञानवतां पुरोगा धुर्या पृथ्वा कुन्ती जह्नुकुमारिकायाः गङ्गायास्तदीवने तदवस्थितिं क्वचनकालेन तपस्यन्तं तपश्चरन्तं कर्णम् अववाप उपगता, अस्याः कुन्त्याः प्रवृत्तिः आगमनवार्त्ता तु किञ्चित् ईषत् अपि (कर्णस्य) कर्णं श्रोत्रम् न अववाप, कुन्त्यामागततायामपि तदागमनसमाचारं कर्णो नाज्ञासीत्, तपस्यासमाहितचेतसस्तस्य चाक्षार्थज्ञानाभावादिति भावः ॥ ७० ॥

इतके बाद कर्त्तव्य कार्यके जाननेवालोंमें कृष्णगन्ता कुन्ती गङ्गाके तटवर्ती बनमें तपस्या करने हुए कर्णके पास पहुँची, परन्तु कर्ण तपस्यामें इत प्रचार समादिबध्दि था कि कुन्तीके आनेकी खबर उसके कानों तक नहीं पहुँची, एकाग्रचित्त होकर तपस्यारतयन करने कुन्तीका वहाँ जाना नहीं जाना ॥ ७० ॥

कमनीययशोभरे तनूजे कवचोत्कर्तनकर्कशाङ्गकेऽपि ।

नलिनान्मृदुलं नरेन्द्रपत्न्या नयनं तत्र चिरेण संचचार ॥ ७१ ॥

उन्मोयेति । कवचस्य जन्मनहजातस्य कवचस्य वर्मणः उत्कर्तनेन द्वित्वा याचनाया शस्त्राय दानावसरे कर्कशाङ्गि व्रगद्विगयुतत्वादिन्नोद्यतानि सङ्गानि अवयवाः यस्य तादृशे अपि कमनीययशोभरे नर्बस्तुत्यकीर्तिराशौ तत्र तस्मिन् तनूजे पुत्रे कर्णे नलिनात् मृदुलं कमलादपि सुकुमारं नरेन्द्रपत्न्याः कुन्त्या नयनं चिरेण संचचार । चिह्ने चिरेण गम्यते पदस्त्वलनमयात्, कर्कशे तु सुखं गम्यते त्वग्निं च, अत्र तु कर्णशरीरे जनन्याः कुन्त्या दृष्टिः चिरदृष्टे तनये चिरेण प्रेमप्रमा-
वाद् अर्धं विलम्ब्य सञ्चारेति भावः । अत्र तादृशमृदुलनयनतादृष्टिलान्द्र्योः सङ्ग-
दनाया वैरूप्याद्विरूपसंघटनाया विषमप्रमेदोऽट्टकारः ॥ ७१ ॥

१. 'तत्रान्तरे' । २. 'कुन्ती' । ३. 'जर्जरतटके' ; 'कर्मतटके' ।

४. 'कुन्त्याः' । इति पा० ।

कर्णने याचना करने पर अपने अङ्गसे काटकर सङ्ग कवच दे दिया था, उस कवच-
कृन्तनसे कर्णका अङ्ग खुरदुरा हो गया था, उस खुरदुरे अङ्ग पर भी कुन्तीका कमलकौमल
नयन पुत्रस्नेहवश बड़ी स्थिरतासे चलता था, अर्थात् कर्कश कर्णशरीर पर भी उसकी
माताकी आँख बड़ी स्थिरतासे सञ्चरण कर रही थी । यद्यपि रंखड़े स्थानमें शीघ्र चल
सकना संभव होता है । तथापि पुत्रप्रेमवश कुन्ती बड़ी स्थिरतासे कर्णको देखती रही,
उसकी आँखोंने रुद्ध स्थान पाकर शीघ्र नहीं देखना समाप्त किया ॥ ७१ ॥

स तत्र पूतः परमाभिपेकैस्तपोवसाने तपनस्य सूनुः ।

श्रोत्रे वितेने शुचिमक्षमालां नेत्रे च राज्ञी निकटं प्रपन्नाम् ॥ ७२ ॥

स तत्रेति । परमाभिपेकैः बहुकन्याजले पावनैः स्नानैः पूतः निर्मलीकृतः सः तत्र
तपस्यापरायणः तपनस्य सूनुः सूर्यसुतः कर्णः तपोऽवसाने तपस्यापूर्त्तौ शुचिं पवि-
त्राम् अक्षमालां जपमालिकां श्रोत्रे कर्णे वितेने स्थापितवान्, निकटं स्वसमीपं
प्रपन्नान् आयातां राज्ञी राजपत्नीं कुन्तीं च नेत्रे वितेने चक्षुर्विषयीकृतवान् । तप-
स्यावसाने भग्नध्यानावस्थोऽसौ कर्णो जपमालां कर्णे न्यस्य कुन्तीमपश्यदित्या-
शयः ॥ ७२ ॥

गङ्गाके जन्में पावन स्नानसे निर्मल अन्तःकरणवाले उस कर्णने तपस्याके अवसित
होनेपर अपनी जपमालाको कान पर लटका लिया और समीप आई हुई राजपत्नीको
देखा ॥ ७२ ॥

विनतेः पदयोरनन्तरं विहिताशीः परिरभ्य तं सुतम् ।

परिहर्तुमुवाच पञ्चतामुभयीं धर्मसुतादिसूनुषु ॥ ७३ ॥

विनतेति । (राज्ञी कुन्ती) पदयोः विनतेः चरणप्रणतेः अनन्तरम् विहि-
ताशीः दत्ताशीर्वादा तं सुतं कर्णं परिरभ्य आलिङ्ग्य, (चरणयोः प्रणमन्तं कर्णं
शुभाशिपाऽभिनन्द्य गाढमालिङ्ग्य च) धर्मसुतादिसूनुषु युधिष्ठिरप्रभृतिषु स्व-
पुत्रेषु उभयीं द्विप्रकाराम् अपि पञ्चतान् पञ्चसंख्यकत्वं मृत्युं च परिहर्तुं दूरीकर्तुम्
उवाच अनुरोधं कृतवती । कुन्ती कर्णमनुत्तोष यत्त्वं युधिष्ठिरेण सन्धत्स्व एवं
सति ते पञ्चत्वं विहाय पद्भ्यातरो भविष्यन्ति, (एवमेका पञ्चता परिहृता) कर्णं
सपत्ने सति तेषां कुत्रापि पराजयाभावेन (द्वितीया पञ्चता) मृत्युरपि परिहृता
भविष्यतीति । एवमुभयीं पञ्चतां वारयितुमनुरोधं कृतवतीति भावः ॥ ७३ ॥

कुन्तीको देखकर कर्णने उसके चरणोंमें प्रणाम किया, कुन्तीने भी आशीर्वाद देकर
कर्णको गले लगा लिया, और अनुरोध किया कि वह धर्मराजप्रभृति कुन्तीके पुत्रोंकी दोनों
प्रकारकी पञ्चता पञ्चसंख्यत्व तथा मृत्यु दूर कर दे, अर्थात् कर्ण जब युधिष्ठिरपक्षमें चला

जायेगा तब वे पाँच नहीं हः कहलायेंगे, इस प्रकार (एक पञ्चता) पञ्चसङ्ख्यकत्व दूर होगा, और जब कर्ण मिल जायेगा तब वे अजेय हो जायेंगे, उनकी मृत्यु भी (दूसरी पञ्चता भी) दूर हो जायेगी ॥ ७३ ॥

अयि वत्स ! रवेरनुग्रहादजनिष्टा मयि भाग्यमर्थिनाम् ।

तनुरक्षणमात्रकारिणौ तव राधातिरथौ न जन्मभूः ॥ ७४ ॥

अयीति । अयि वत्स, हे पुत्र कर्ण, अर्थिनां याचकानां भाग्यं सौभाग्यस्वरूपः त्वम् रवेः सूर्यस्य अनुग्रहात् प्रसादात् मयि पृथायाम् अजनिष्टाः जन्माग्रहीः । राधातिरथौ राधानाग्नौ सूतपत्नी अतिरथो नाम सूतश्चेति द्वौ त्वन्मातृत्वपितृत्वाभ्यां प्रथितौ सूतौ तव तनुरक्षणमात्रकारिणौ तनुपोषणमात्रहेतु जन्मभूः उत्पत्तिस्थानं न । त्वं मम पुत्रोऽसि सूर्याज्जातो, राधातिरथौ तु केवलं तव पोषकौ नतु जनकाविति ॥ ७४ ॥

हे पुत्र कर्ण, तुमने सूर्यके प्रसादसे मेरे गर्भसे जन्म लिया है, तुम्हारी माता मैं हूँ तथा सूर्य तुम्हारे पिता हैं, राधा और अतिरथ, जिन्हें तुम माता-पिता समझते हो, वे तो केवल तुम्हारे शरीरकी रक्षा करनेवाले हैं, वे तुम्हारे जन्मदाता नहीं हैं ॥ ७४ ॥

जहीहि राधातनयत्वबुद्धिं सहैव दुर्योधनसौहृदेन ।

गृहाण चाण्या सह धर्म्यया मे सहोदरान्धर्मतनूजमुख्यान् ॥ ७५ ॥

जहीहीति । त्वं कर्णः दुर्योधनसौहृदेन तत्सख्येन तत्पक्षगामितया सहैव राधातनयत्वबुद्धिं राधापुत्रोऽहमिति प्रतीतिं जहीहि त्यज, (राधातनयत्वं विस्मर, दुर्योधनपक्षं च त्यजेत्यर्थः) धर्म्यया धर्मादनपेतया मे मम मातुः चाण्या युधिष्ठिरपक्षगामित्वस्वीकृतिप्रार्थनारूपया सह सहोदरान् समानगर्भोद्भवान् धर्मतनूजमुख्यान् युधिष्ठिरादीन् गृहाण अङ्गीकुरु । मम वाक्यमङ्गीकृत्य तानात्मसोदरभावेन गणय, तेषां पक्षं चावलम्ब्यस्वेति भावः ॥ ७५ ॥

बेटा कर्ण, दुर्योधनकी मैत्रीके साथ ही साथ अपनेको राधाका पुत्र समझना छोड़ दो और धर्मयुक्त मेरी वाणी ही के साथ-साथ युधिष्ठिरादि अपने सहोदर भाइयोंकी भी स्वीकार करो ॥ ७५ ॥

यस्मैकस्मैचन त्वं सहजकवचदः प्रार्थनातुल्यकालं

मातुः साक्षान्निदेशे मम सुकरतमे मा कृथा मन्दभावम् ।

पाराङ्मुख्यं विधत्ते गुरुजनवचनानुष्ठिते यस्य चेतो

धिकशब्दस्याभिधेयं जगदिदमखिलं दोग्धि तस्मै सुखेन ॥ ७६ ॥

यस्मै इति यस्मैकस्मैचन अज्ञातपरिचयाय ब्राह्मणसामान्याय (इन्द्राय)
प्रार्थनातुल्यकालं प्रार्थनायां कृतमात्रायामविलम्बेन सहजकवचदः शरीरसंसक्त-
वर्मदाता त्वं साक्षात् जननेनोपकृतवत्या मातुः मम कुन्त्याः निदेशे अनुरोधे
(दुर्योधनपत्न्यागपूर्वकयुधिष्ठिरपत्नस्वांकारविषये) मन्दभावम् आलस्यं विलम्बं
मा कृथाः न विधेहि । यस्य जनस्य चेतः हृदयं गुरुजनवचनानुष्ठिते मातुः पितु-
रन्यस्य वा गुरुजनस्यादेशपालने पराङ्मुख्यं पराङ्मुखत्वं विधत्ते करोति तस्मै
निदेशपराङ्मुखाय पुत्राय सुखेन अनायासम् अखिलं निखिलमिदं जगत् धिक्श-
ब्दस्याभिधेयं निन्दाम् दोग्धि व्याहरति । यः कोऽपि साधारणो जनो यदि गुर्वा-
देशपालनात् पराङ्मुखो भवति, तदा लोकास्तं निन्दन्ति, भवादृशो दानवीरो
यो यस्मैकस्मैचन याचकाय शरीरसंसक्तं दिव्यं कवचमपि दत्ते, स यदि मातु-
स्साक्षान्निदेशे विलम्बते तदा कियतो धिक्करान् प्राप्नुयादिति विभाष्य शीघ्रं
मदादेशमनुसरेति भावः ॥ ७६ ॥

देव कर्ण, तुमने सामान्य याचकको दिव्य कवच माँगने पर अविलम्ब दे दिया, मैं
नाता बनकर खुद आदेश दे रही हूँ, अब हमारी आज्ञाके पालनमें आलस्य-विलम्ब
मत करो । जो लोग गुरुजनोंके आदेशके पालनमें पराङ्मुखत्व करते हैं, यह संसार
अनायास ही उनका धिक्कार किया करता है ॥ ८६ ॥

इति दशनकिरणव्याजादन्तश्चिररक्षितं तदंशं स्तन्यं प्रकाशयन्त्या इव
कुन्त्या निदेशं कर्णः कर्णदेशाध्वनीनं विधाय साकमञ्जलिना समुचित-
मुत्तरं ववन्ध,—

इतीति । इति प्रोक्तरूपं दशनकिरणव्याजात् दन्तप्रभामिपात् अन्तः स्तनाभ्य-
न्तरद्वाराहृदये चिररक्षितं ब्रह्मः कालादुद्धृतं तदंशं पुत्रकर्णभागभूतं स्तन्यं प्रकाश-
यन्त्याः प्रकटीकुर्वत्याः कुन्त्याः निदेशम् आदेशम् कर्णदेशाध्वनीनं विधाय श्रुति-
पथातिथीकृत्य कर्णः अञ्जलिना साकं प्रणाममुद्रया सह उत्तरं ववन्ध प्रणम्योत्तरं
ब्रभापे इत्यर्थः । कुन्ती कर्णं प्रतिहासमिषेण चिररक्षितं स्तन्यमिव प्रकाशयामासे-
त्युपेक्षा सापह्वा ॥

इस प्रकार दन्तप्रभाके व्याजसे भीतरमें चिरकालसे सुरक्षित कर्णके हिस्सेके दूधको
प्रकाशित करनेवाली कुन्तीके आदेशोंको कानसे सुनकर कर्णने प्रणामाञ्जलि समर्पण करनेके
साथ ही इस प्रकार उत्तर दिया ॥

भोजान्ववायो भुवने प्रतीतः कुलं कुरुणां च तथा द्वयेऽस्मिन् ।

तवाम्ब ! जन्मोपयमश्च चेद्वद्वौ त्वय्येव जागर्त्युचितज्ञभावः ॥ ७७ ॥

१. 'चिरकालरक्षित' । २. 'तदंशस्तन्यं' । ३. 'अध्वनीनं' । ४. 'आववन्ध' ।

५. 'भोजान्वयो यो भुवनप्रतीतः' ६. 'जन्मोपयमोत्तमौ चेत्' । इति पा० ।

भोजान्वहाय इति । भोजानां यादवविशेषानाम् अन्ववायो वंशः सुवने संसारे प्रतीतः प्रसिद्धः, कुरुणां कुलं च तथा प्रतीतम् प्रसिद्धम्, अस्मिन् द्वये भोजवंशे कुरुकुले च क्रमेण तव जन्म उपयमो विवाहश्च द्वौ द्वौ चेत् (निष्पन्नौ) तर्हि उचितज्ञभावः कर्त्तव्यज्ञता जागर्ति एव । स्याते भोजवंशे गृहीतजनुपः प्रसिद्धे कुरुकुले च विवाहितायास्तव कर्त्तव्यज्ञानमन्वज्ञताऽवरयं भवेदेवेति भावः ॥ ७३ ॥

यादवविशेष भोज्या वंश संज्ञानं प्रत्यात ई और कुरुओंका वंश भी वैसा ही है । इन दोनों वंशोंमें जनमः पुन्हरा जन्म तथा विवाह हुआ है । अतः तुझमें उचितज्ञता होना अवश्यभावी है ॥ ७३ ॥

अङ्गद्वयं मे परिपालनीयमङ्ग ! त्वया शूरजनाग्रगेण ।

एवं वशे मे विततान यस्तत्तस्यापि सख्यं किमुपेक्षणीयम् ॥ ७४ ॥

अङ्गद्वयमिति । अङ्ग हे कर्ण, शूरजनाग्रगेण वीरलोकमुख्येन त्वया मे मम दुर्योधनस्य अङ्गद्वयं तस्मान्नको देशः, शरीरावयवश्च परिपालनीयं रक्षणीयम्, हे कर्ण, त्वम् अङ्गं नाम देशं शाधि मां च रक्ष, एवमङ्गद्वयं पालय, एवम् विश्वस्तभावेन यः दुर्योधनः तव अङ्गद्वयम् (देशं स्वं शरीरं च) मम वशे लब्धीनस्त्वे विततान चकार मद्यं समर्पयामास, तस्य तथा राज्यार्पणेनोपकृतवतः तथा विश्वामनिर्भरस्य च दुर्योधनस्य सख्यं सौहृदं किमुपेक्षणीयम् अनादरणीयम् ? नैवं युक्तमित्यर्थः ॥ ७४ ॥

हे बीरमूर्खन्. कर्ण, तूने हमारे अधिकारवर्ती इस अङ्गदेशकी रक्षा करना और हमारे देहकी भी रक्षा करना, इस प्रकार जिसने अङ्गदेशकी तथा अपनी जानकी हमें सौंप दिया है, क्या उन तरहके अन्यायी तथा विद्वत्त दुर्योधनका सख्य अनादरक ज्ञ है ? ॥ ७४ ॥

परस्य लोकस्य गतेर्हि विघ्नं कृतव्रतानेव वदन्ति सन्तः ।

सा न स्पृशेन्मामधुना यया त्वं तथा प्रसीदाम्भ ! कृपार्द्रचित्तौ ॥ ७५ ॥

परस्येति । सन्तः सज्जनाः पण्डिताश्च परस्य लोकस्य गतेः परलोकप्राप्तेः विघ्नं प्रतिबन्धं कृतव्रतान् अनुपकारज्ञानम् एव वदन्ति कथयन्ति, अकृतज्ञता हि परमपदप्राप्तिप्रतिबन्धकेति सन्मतम् । एवं यया सा कृतव्रता (उपकर्तुं विश्वस्तस्य च दुर्योधनस्य पक्षत्यागी कृतव्रताभाविनी) मां न स्पृशेत् न कृपयेत्, हे अन्व. मातः. कृपार्द्रचित्ता दयाद्रुतहृदया त्वं तथा तेन प्रकारेण प्रसीद प्रसन्ना भव । कृपया कृतव्रताया मां रक्षेति भावः ॥ ७५ ॥

सज्जनों का कहना है कि कृतव्रता परलोकप्राप्तिका विघ्न है, जो कृतव्रता करेगा, वह परम पद नहीं पावेगा, अतः हे अन्व, कृपाकरके तूने कुछ ऐसा बनाव करो कि मुझे

इतमना न हू सके, अर्थात् दुर्योधनाका पक्ष छोड़ना मेरे लिये इतमना है, अतः कृपा करके तुम मुझे वैसा करनेको मत कहो ॥ ९७ ॥

इतिवादिनो रविसुतस्य मानसं न निवर्तते स्म धृतराष्ट्रनन्दनात् ।

अपि तु स्वकीयतनयान्महामुजादनवाप्य काममिवमेव केवलम् ॥ ९८ ॥

इत्यनन्तमट्टकविकृतौ चम्पूभारतेऽष्टमः स्तवकः ।

इति वादिन इति । इति उक्तप्रकारेण वादिनः कथयतः रविसुतस्य सूर्यपुत्रस्य कर्णस्य मानसं धृतराष्ट्रनन्दनात् दुर्योधनात् न निवर्तते स्म, अपितु महामुजात् प्रसिद्धबाहुपराक्रमात् स्वकीयतनयात् वारमपुत्रात् कर्णात् कामम् अनिलयितं युविष्ठिरपुत्रप्रद्वेगरूपम् जनवाप्य अप्राप्य केवलम् इयम् कुन्ती एवं निवर्तते स्म । एवं द्रुवानस्य कर्णस्य मनो दुर्योधनान्न निवृत्तं किन्तु विफलमनोरथा कुन्त्येव स्व-पुत्रकर्णसमीपाद्विदृतेति भावः ॥ ९८ ॥

इम प्रकारसे कहते हुए मूर्खपुत्र कर्णका हृदय दुर्योधन की ओर से नहीं फिर, नहीं लौटा. कर्णने दुर्योधनके पक्षसे विमुख होना नहीं स्वीकार किया, किन्तु अपने पुत्र कर्णसे मनोनिवृत्ति अर्थ—युविष्ठिर-पक्ष-प्रश्न-स्वीकृति—नहीं पाकर कुन्ती लौट गई ॥ ९८ ॥

इति नैयिलगण्डितश्रीरामचन्द्रनियनगीते चम्पूरामायणप्रकाशे

अष्टमस्तवकप्रकाशः ॥

नवमः स्तवकः

अयोमये ते कुरवो रणाय स्वनामवेयोर्पपदप्रसिद्धम् ।

क्षेत्रं व्यगाहन्त निरुद्धपार्थाः शताङ्गमातङ्गतुरंगयोधैः ॥ १ ॥

अयेनि । अय कर्गसमीपतः कुन्त्याः परावर्त्तनानन्तरम् ते प्रसिद्धबलवीर्याः
उभये युधिष्ठिरादयः दुर्योधनादयश्च कुरवः कुरुवंश्याः रणाय युद्धं कर्तुम् शताङ्ग-
मातङ्गतुरङ्गयोधैः रथगजश्वपदातिभिः निरुद्धपार्थाः आवृत्तचक्रैः सन्तः स्वना-
मवेयोपपदप्रसिद्धम् स्वनाम 'कुरु' इतिमंज्ञा नदुपपदं पूर्वपदं यस्य तादृशं क्षेत्रं
कुरुक्षेत्रं व्यगाहन्त आगताः । अथ पञ्चद्वयगताः कुरवश्चनुरङ्गसैन्यव्याप्तचक्रास्सन्तो
रणाय कुरुक्षेत्रं नाम प्रसिद्धं स्थानमागतवन्त इत्याशयः । 'रणाय' इत्यत्र 'क्रिया-
योपपदस्य च' इत्यादिना चतुर्थी ॥ १ ॥

कर्णके पाससे कुन्तीके लौट जानेके बाद युधिष्ठिर तथा दुर्योधन दोनों दलोंके कौरवगण
कुरुक्षेत्र नामक युद्धके मैदानमें आकर टट गये, जिस मैदानके दोनों नागीश्वर उनके रथ,
हाथी, घोड़े तथा सैनिकोंने आवृत कर रखा था ॥ १ ॥

हिरण्वत्यास्तत्र त्रिदशविनुतायास्तदह-

प्रसूनानां गन्धैर्मथितपथिस्त्रेदाः करिषटाः ।

कृतज्ञत्वेनेव स्वयमपि मदान्मोघिलहरी-

र्ददुस्त्वस्यै बह्वीरतिमुगभिगन्धीः प्रियसखीः

हिरण्वत्या इति । तत्र कुरुक्षेत्रे त्रिदशविनुतायाः देववन्दितायाः

गद्याः तदहप्रसूनानां पुलिनप्ररुदपुष्पसादपुष्पाणां गन्धैः न्तः ।

पथिस्त्रेदाः दूरीकृतमार्गचलनश्रमाः करिषटाः करिसमूहाः कृत्वा कृपाद्रिचित्ता ॥ ७६ ॥

इव स्वयम् अपि तस्यै हिरण्वत्यै ततिमुगभिगन्धीः सारंगतेः परलोकप्राप्तेः विघ्नं
मदान्मोघिलहरीः मदप्रवाहरूपसागरवीचीः प्रियसखीः वक्ष्यन्ति, अकृतज्ञता हि
वर्त्तिकुसुमगन्धेन दूरीकृतमार्गश्रमतयोपकृताः करिसमूहाः कृता (उपकर्तुर्विघ्नस्तस्य
मदवारारूपाः प्रियसखीर्वह्नीरविभक्तप्रत्युपकारविधित्सवेव नैव न दूषयेत्, हे अम्ब,
वृत्तम् ॥ २ ॥

उस कुरुक्षेत्रमें देववन्दिता पवित्र नदी हिरण्वतीके तटवर्त्त-
नितया मार्गचलन-श्रम निट गया है ऐसे करिगन्ते कृतज्ञता है, जो कृतज्ञता करेगा, वह
श्रद्धासे तुम भी हिरण्वतीको दानवारि-प्रवादकर दुःख देता बनाद करो कि मुझे

हिरण्वीने जगन्ध द्वारा हाथियोंका मार्ग—चलनध्रुम दूर किया उसके बदले में हाथियोंने जो अपनी दानवारिधारारूप बहुत सी जगन्धितप्रवाहा नदियाँ हिरण्वीको सौंप दीं ॥२॥

अस्मज्जन्मभुवः समानभिधया सप्तापि सिन्धूनिमा-

न्नेष्यामो वयमद्य शोपणमिति स्फीताभ्यसूया इव ।

सेनासैन्धवपङ्क्तयः खुरपुटैर्दीप्रक्षुरप्रोपमै-

र्भूमेरुल्लिखितात्तल्लादजनयन्भूयो रजोमण्डलम् ॥ ३ ॥

अस्मज्जन्मभुव इति । सेनासैन्धवपङ्क्तयः सेनागता अश्वसमूहाः अस्मज्जन्मभुवः अस्माकमुत्पत्तिस्थानस्य देशस्य सिन्धोः अभिधया समान् तुल्यसंज्ञान् इमान् सप्तापि सिन्धून् सागरान् अद्य सम्प्रति वयम् शोपणं नेष्यामः शुष्कतां प्रापयिष्यामः इति स्फीताभ्यसूयाः उत्पन्नेष्याः इव भूयः पुनः पुनः दीप्रक्षुरप्रोपमैः प्रकाशमानक्षुरप्रसमानैः खुरपुटैः शंफाग्रैः उल्लिखितात् खातात् भूमेस्तलात् भूतलात् रजोमण्डलम् धूलीमण्डलम् अजनयन् उदपादयन्, यदि कोपि कस्यापि जनकस्य नाम विमर्शि तदा तस्मै स द्रुह्यति, अश्वानां जनकस्य देशस्य सिन्धुरिति संज्ञा, तथा युक्तेभ्यः सिन्धुभ्यो घृतेष्वर्षां जमी अश्वस्तान् शोपयितुमिव स्वैः खुरै रजोमण्डलमुत्पापयन्ति, येन ते सिन्धवो मृताः शुष्कत्वमापद्याश्वजनकनामरक्षणापराधस्य दण्डमाप्नुयुरिति भावः । उपेक्षाञ्जलङ्कारः, 'देशे नदविशेषेऽर्ध्वं सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियान्' इति विश्वः । शादूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

ये सिन्धुगण हमारे जनकदेश सिन्धुका नाम धारण कर रहे हैं, हमारे पिताके नानकी नकल कर रहे हैं, इस ईर्ष्यासे सेनानेके घोड़े चाहते हैं कि इन सिन्धुओंको हम मर दें, सुखा दें, इसलिये वे घोड़े खुरपे सदृश अपने खुरोंसे धरातलको खोदकर धूली-मण्डल पैदा कर रहे हैं जिससे वह सागर सूख जा सके ॥ ३ ॥

तेषां कुरुणां कलहोदयात्प्राप्रथस्वनानां करिवृंहितानाम् ।

आशामशेषां स्ववशे विधातुमन्योन्यमासीत्कलहो महीयान् ॥ ४ ॥

नेमानिनि । तेषां युध्यमानानां कुरुणां पाण्डवानां धार्तराष्ट्राणां च कलहोदयात् युद्धप्रारम्भात् प्राक् पूर्वम् रथस्वनानाम् करिवृंहितानाम् हस्तिगर्जितानाञ्च अशेषान् आशाम् सकलां दिशम् स्ववशे विधातुम् आत्मना व्यापयितुम् अन्योन्यम् परस्परम् महीयान् दीर्घः कलहो विवाद आसीत् यावद्युद्धं न प्रारब्धं तावदेव रथध्वनयो गजवृंहितानि च दिशो व्याप्तुमन्योन्यं कलहमारभन्त, परस्परस्पर्धयेव रथध्वनयो गजगर्जितानि च दिशो व्याप्तुवन्निति भावः । अतिशयोक्तिरलङ्कारः, रथध्वनिगजगर्जितयोः कलहासम्बन्धेऽपि तत्संबन्धाभिधानात् ॥ ४ ॥

पाण्डवों तथा धार्तराष्ट्रोंमें अभी युद्ध नहीं छिड़ा है उससे पहले ही रथके अन्दर तथा हाथियोंका चिंगाड़ना सारी दिशाओं व्याप्त करनेके लिये आपसमें झगड़ने लगे । जब तक लड़ाई प्रारम्भ नहीं हुई थी, तभी तक रथोंकी घड़घड़ाहट तथा हाथियोंके गरजनेसे दिशाएँ व्याप्त हो गई ॥ ४ ॥

नाम्ना वो^१ नवमग्रहस्य समतां सोढास्महे^२ हे ! वयं

तुङ्गत्वं न सहेमहीत्यतिरुपा संनाहधुर्या^३ इव ।

उदण्डा अपि केतवो ददृशिर^४े स्थानं ग्रहाणामति-

क्रम्य स्यन्दनवृन्दमौलिकलिता मध्येनमस्वर्त्यथम् ॥ ५ ॥

नान्नेति । स्यन्दनवृन्दमौलिकलिताः रथसमूहोपरिस्थापिताः उदण्डाः असह्य-
स्वभावाः उद्यतदण्डाश्च केतवः, हे ग्रहाः, वयं रथकेतुवृन्दाः यः युष्माकं ग्रहाणां
नवमग्रहस्य केतोः नाम्ना समतान् वभिषासादृश्यं सोढास्महे मर्षयिष्यामः, तुङ्ग-
त्वम् ऊर्ध्वदेशवर्चित्वं तु न सोढास्महे न मर्षयिष्यामः इति इत्थम् अतिरुपा साति-
शयकोपेन संनाहधुर्याः रणोद्युक्ता इव ग्रहाणां सूर्यादीनां नवग्रहाणां मण्डलं स्थानम्
अतिक्रम्य अतीत्य मध्येनमस्वर्त्यथम् वायुमार्गे विद्यति ददृशिर^४े इत्यन्ते स्म । रथ-
केतवो ग्रहान्यतमस्य केतोर्नाममात्रसादृश्यं कथञ्चित्सोढुमीक्षा अपि तेषामुच्चस्थान-
वर्चित्वं सोढुमशक्नुवन्त इव ग्रहमण्डलमतिक्रम्य ततोऽप्युपरि गत्वा स्थिता लोकै-
र्वायुमार्गे इत्यन्ते स्मेति भावः । उल्लेखानुप्राणितातिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ५ ॥

रथके शिखरपर लगाये गये ध्वजदण्ड-केतुओंने ग्रहोंको ललकारकर कहा कि—हे
सूर्यादिग्रहगण, हम आपमेंसे नवें ग्रह केतुका नामसाम्य तो किसी तरह सहन कर सकते
हैं, परन्तु तुङ्गता—ऊपर रहना नहीं सहन कर सकते, इस प्रकार कहकर दोपसे लड़नेको
सत्रदसे होकर वे रथकेतुगण रविचन्द्रादिग्रहमण्डलको पारकर ऊपर, वायुमार्गमें लहराते
हुए देखे गये ॥ ५ ॥

महीपतीनां पटमन्दिराणि मार्गं सुराणां लिलिहुः शिरोभिः ।

वयं हि द्रूप्याणि शुचीभवेमेत्यभ्रापगावारिमिमङ्क्षुयेव ॥ ६ ॥

महीपतीनामिति । महीपतीनां युद्धाय समवेतानां नृपाणां पटमन्दिराणि वस्त्र-
रचितसदृशानि वयं हि द्रूप्याणि द्रूप्यपदप्रतिपाद्यानि सदोषाणि च सन्ति शुची-
भवेम पवित्राणि जायेमहि इति हेतो अभ्रापगावारिमिमङ्क्षुया गङ्गाजलस्नाने-
च्छया इव सुराणां मार्गं व्योमदेशम् शिरोभिः स्वोपरितनभार्गैः लिलिहुः पस्पृशुः ।
युद्धागतानां नृपाणां पटमयगृहाणि स्वशिरोभिराकाशं स्पृशन्ति स्म, मन्ये तानि
द्रूप्याणीति हेतोर्गङ्गापयसि स्नानमिव चिकीर्षन्ति, अन्योऽपि द्रूप्यः पावने गङ्गाप-

यसि स्नात्वा शुचित्वं विन्दति, तद्वदिमान्यपि दूष्याणि सदोषाणि दूष्यपदप्रति-
पाद्यानि च शुचीभवितुमिच्छन्तीति तात्पर्यम् । अतिशयोक्तिरलङ्कारः । 'दूष्याद्यं
वस्त्रवेशमनि' इत्यमरः ॥ ६ ॥

शुद्धके लिये एकत्रीभूत नृपोंके लिये बनाये गये पटमय वस्त्रसदन हम दूष्य—दूष्यपदा-
मिषेय तथा सदोष हैं, हम पवित्र हो जाँय इसलिये गङ्गाजलमें स्नान करनेके लिये अपने
ऊपरी भागोंसे आकाशको छू रहे थे, वस्त्रमय गृह आकाशगङ्गामें स्नान करके शुद्धिलाम
करनेके लिये आकाशको चूम रहे थे, वे दूष्य पदसे पुकारे जाते हैं अतः उनको अपनेमें
दूष्यत्व निन्दनीयत्व सदोषत्वका संशय है, अतः गङ्गामें नहाकर अपना दोष छुड़ा लेना
चाहते हैं ॥ ६ ॥

ततः क्षणादेव विशालविनिर्मितवीथीसहस्रविराजमानविशङ्कटविपै-
णिविविधपण्याहरणविमर्दसहक्रयिकलोकं विटकुलानुसार्यमाणवारविला-
सिनीजननिविडवेशवाटं विशिखकृपाणकुन्तशक्तिप्रमुखविविधायुधसंस्का-
रपरवशयोधसंवाधं तत्कुरुक्षेत्रं कुरुनगरमित्रं बभूव ॥

नत इति । ततः राज्ञां पटगृहेषु निर्मितेषु क्षणात् अल्पतमसमयात् एव विशालं
विस्तृतभावेन विनिर्मितानां रचितानां वीथीनां संक्षिप्तमार्गाणां सहस्रैः विराजमानं
शोभाशालि, विशङ्कटासु विशालासु विपणिषु पण्यशालासु विविधानां नानाप्रका-
राणां पण्यानां क्रय्यपदार्थानाम् आहरणे ग्रहणे विमर्दसहाः परस्परसंमर्दभाजः
क्रयिकलोकाः क्षेत्रारो यत्र तत्तादृशम्, विटकुलेन भुजङ्गसमुदयेन अनुसार्यमाणो
नीयमानो यः वारविलासिनीजनः वेश्यालोकस्तेन निविडाः व्याप्ताः वेशवाटाः
वेश्यानिवासा यत्र तत्तादृशम्, विशिखाः वाणाः, कृपाणाः, खड्गाः, शक्तयः प्रासाः
प्रमुखाः प्रधाना येषां तादृशानाम् विविधायुधानां बहुप्रकारकशस्त्राणाम् संस्कारे
घर्षणशाणनादौ परवशाः आसक्ताः योधाः भटास्तैः संवाधं युक्तम् तत् कुरुक्षेत्रम्
कुरुनगरमित्रम् हस्तिनापुरम् इव बभूव । यथाहि हस्तिनापुरे नानावीथयस्तथाऽत्र-
कुरुक्षेत्रस्थे सेनासन्निवेशेऽपि, यथा तत्र क्षेत्रारः क्रय्यवस्तुग्रहणे व्यासक्तास्तथा-
त्रापि, यथा तत्र वेश्या विटैर्नीयमाना व्याप्नुवन्निवेशं तथैवान्नापि, यथा च तत्र
शस्त्रपरिष्कारस्तथात्रापि तिल्यं हस्तिनापुरस्य तत् कुरुक्षेत्रम् इत्यर्थः ।

इसके बाद क्षणमरमें विस्तृतरूपमें बनाई गई गलियोंसे शोभित, विशाल दूकानोंसे
नानाप्रकारक वस्तु लेनेके लिये व्याकुल क्रेताजनसे सचाखच भरा हुआ, विटों द्वारा अपने
विचारानुसार चलाई जानेवाली वेश्याओंसे व्याप्त वेश्या-स्थानवाला तथा बाण, तलवार,

१. 'विराजमानं' । २. 'विपणिविस्तारितविविध' । ३. 'माणविलासिनी' ।
४. 'निविडित' । ५. 'प्रासतोमरप्रमुख' । इति पा० ।

प्राप्त वगैरह नाना प्रकारके अन्धोंको तेज करनेमें लगे हुए थोड़ाधोसे व्याप्त वह कुक्षेत्र
हस्तिनापुरके समान बन गया ।

तत्र तावद्दुःशासनाग्रजः 'भगवन् ! अस्मिन्नुपतस्थुषि वीरभुजवि-
नोदकाले त्वं विवाहविमुखोऽपि मर्दर्थं प्रत्यर्थिपार्थिवान्निहन्तुं पृतना-
धिपत्यलक्ष्मीमुपयच्छस्व' इति विज्ञाप्य पितामहस्य चरणयोः प्रणि-
पपात ॥

तत्र कुरुक्षेत्रे तावत् युद्धोद्यमसमये दुःशासनाग्रजो दुर्योधनः—'भगवन् सामर्थ्य-
शालिन् पितामह, अस्मिन् उपतस्थुषि उपस्थिते वीरभुजविनोदकाले शूरजनपरा-
क्रमप्रदर्शनावसरे युद्धे त्वं भीष्मः विवाहविमुखोऽपि परिणयविधेः पराङ्मुखः
सन्नपि मर्दर्थं मदनुरोधेन प्रत्यर्थिपार्थिवान् निहन्तुम् विरोधिना राज्ञो हन्तुम् पृत-
नाधिपत्यलक्ष्मीम् सेनापतित्वश्रियम् उपयच्छ परिणय, सेनापतित्वम् अङ्गीकुरु'
इति विज्ञाप्य निवेद्य पितामहस्य भीष्मस्य चरणयोः प्रणिपपात प्रणतवान् ॥

उसी समय दुर्योधनने भीष्मके चरणोंपर गिरकर कहा कि—भगवन् पितामह, यद्यपि
आपने विवाह नहीं करनेका व्रत ले रखा है, तथापि हमारे लिये विरोधी नृपोंको मारनेके
लिये सेनापतित्वलक्ष्मीको अङ्गीकार कर लें, सेनापतित्व स्वीकार करें ॥

दुर्योधने विशति मौलिभुवा पदं स्वं शूराग्रणीष्वचरमः सुरसिन्धुसूनुः ।

अर्धक्षणादरिभटांस्त्रिदिवे विधास्यन्नध्यक्षतापदमविक्षदनीकिनीनाम् ॥ ७ ॥

दुर्योधन इति । शूराग्रणीषु वीरसुरवेषु अचरमः प्रथमः सुरसिन्धुसूनुः गाङ्गेयो
भीष्मः दुर्योधने मौलिभुवा शिरोदेशेन स्व पदं भीष्मस्य चरणं विशति स्पृशति
सति अरिभटान् शत्रुयोधान् अर्धक्षणात् क्षणार्धमध्ये त्रिदिवे विधास्यन् स्वर्गं प्राप-
यिष्यन् अनीकिनीनाम् सेनानाम् अध्यक्षतापदम् सेनापतित्वम् अविज्ञत् प्राप्तः ।
दुर्योधने पादप्रणतिपुरस्सर तथा प्रार्थयमाने प्रसिद्धः शूरो गाङ्गेयः क्षणेन शत्रु-
भटान्मारयितुं सेनापतित्वमङ्गीकृतवानिति भावः ॥ ७ ॥

दुर्योधनने जब अपने मस्तकको भीष्मके चरणोंपर रख दिया तब दोरोंमें अग्रगण्य
भीष्मने शत्रुभटोंको क्षणभरमें मारकरके स्वर्ग भेजनेके लिये सेनापति-पद स्वीकार कर
लिया ॥ ७ ॥

पार्थाश्र्वं ते द्रुपदनन्दनमाशु चक्रुः सेनान्यमुद्धतविरोधिवनानि दग्धुम् ।

वह्निं प्रतापकपटान्निजजन्मकाले सक्तं भुजे बहति यः सततं ज्वलन्तम् ॥ ८ ॥

१. 'दुःशासनाग्रजः' । २. 'विनोदन' । ३. 'विहितविवाह' । ४. 'विनिहन्तुं' ।
५. 'उपयत्स्व' । ६. 'विज्ञापित्य' । ७. 'चरणनलिनयोः' । ८. 'रिपुभटान्' ।
९. 'तु' । इति पा० ।

पार्थाश्चेति । ते प्रसिद्धाः पार्थाः युधिष्ठिरादयश्च आशु शीघ्रं द्रुपदनन्दनं धृष्टद्युम्नं नाम द्रुपदसुतं मेनान्यं सेनापतिं चक्रुः विदधुः, यो धृष्टद्युम्नः निजजन्मकाले स्वभ्य वह्निःकुण्डाद्भुवसमये सक्तं लम्बं वह्निम् उद्धतविरोधिवनानि गर्वितशत्रुसमूह-
रूपवनानि दग्धुं भरमसात् कर्तुम् प्रतापकपटात् प्रतापव्याजात् सततं सर्वदा भुजे स्वकरे वहति । यः धृष्टद्युम्नः होमकुण्डात् जन्मग्रहणकाले सक्तं वह्निम् सदैव प्रताप-
कपटेन भुजे रक्षति येन शत्रवो दहन्त इत्यर्थः । तं तथा प्रतापिनं धृष्टद्युम्नं पाण्डवा अपि सेनापतिमकार्षुरित्याशयः । अपहृतिरलङ्कारः ॥ ८ ॥

पाण्डवोंने मां धृष्टद्युम्न नामक द्रुपदपुत्रको अपना सेनापति बनाया जो धृष्टद्युम्न होमकुण्डसे जन्म लेनेके समय सक्त-संटे हुए-वह्निरो प्रतापके व्याजसे सदा हाथमें धारण किये रहता है, जिस वह्निके द्वारा शत्रुसैन्यरूप वन भरमसात् हुआ करते हैं ॥ ८ ॥

अथ सदसि महारथपरिगणनकथायामर्धरथोऽयमिति जाह्नवीयेन नि-
हृतपौरुषतया रोपचिह्नितवदनरोचिरह्नांपतिसूनुरहाय तस्यावधिमेव नि-
जहेतेरधारणस्यापि साधारणं प्रतिजज्ञे ॥

इदं प्रतिपद्य खिद्यमानं मानधनं सुयोधनम् 'वत्स ! मा भैषीः; महा-
भुजानपि रिपुमहीभुजः संख्ये खरतरविशिखमुखेन खादयामि' इति पिता-
मह आश्वासयामास ॥

अथेति । अथ सेनापतिवरणानन्तरम् सदसि मभायाम् महारथपरिगणनकथा-
याम् को महारथीति सन्याससमये धर्धन्थः अयम् कर्णः इति एव निहृतपौरुषतया
अपलपितवीर्यतया (निन्दितपराक्रमत्वेन) रोपचिह्नितवदनरोचिः कोपलाञ्छि-
तमुन्मद्युतिः सन् अह्नांपतिमूनुः सूर्यसुतः अह्नाय ह्रदिति तस्यावधिम् भीष्मस्य
जीवनकालम् एव निजहेतः स्वास्त्रन्य आधारणस्य अस्वीकरणस्य अपि साधारणम्
तुल्यम् अवधिं मर्यादां प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञातवान् । अर्धरथोऽयमिति भीष्मेण निन्दित-
पराक्रमः कर्णः यावद्भीष्मजीवनमहमस्त्रं न धारयिष्यामीति प्रतिज्ञां कृतवानि-
त्याशयः ।

इदं कर्णप्रतिज्ञातं प्रतिपद्य ज्ञात्वा खिद्यमानं व्यथमानं मानधनं स्वामिमानि-
नम् सुयोधनम्—वत्स, मा भैषीः भयं न कुरु, महाभुजान् विशालबाहुवीर्यान् अपि
रिपुमहीभुजः विरोधिनृपान् संग्ये युद्धे खरतरविशिखमुखेन घाणमुखेन खादयि-
ष्यामि भक्षयिष्यामि, घाणग्रासान् करिष्यामि इति एवं पितामहो भीष्म आश्वा-
सयामास धैर्यं दापयामास ॥

१. 'जाह्नवीयेन' । २. 'कुमारोऽहाय' । ३. 'युधिन्त्य' । ४. 'खादि' यामि' ।

५. 'प्रसादयामास' इति पा० ।

सेनापतिका चुनाव हो जानेपर समामें महारथियोंकी गिनतीके समय भीष्मने कह दिया कि कर्ण अर्धरथ है, इस प्रकार भीष्म द्वारा अपने पराक्रमके अस्वीकृत किये जानेपर कोपचिन्हित चेहरावाले सूर्यपुत्र कर्णने प्रतिज्ञा कर ली कि जब तक भीष्म जीते रहेंगे मैं अस्त्र धारण नहीं करूँगा, इनके जीनेकी और हमारे अस्त्र नहीं धारण करनेकी एक ही अवधि होगी ।

इस बातको जानकर दुर्योधनको बड़ा खेद हुआ, तब भीष्मने अमिमानी दुर्योधनको इस प्रकार आश्वासन दिया कि बेटा, हरो मत, शत्रुपक्षमें लड़नेवाले महापराक्रमशाली राजाओंकी भी बागका घास अवश्य बना देगा ॥

तदनन्तरम्,—

अभ्रापगातनयपार्षतनन्दनाभ्या-

र्मप्रावनौ तिलकिता धृतकार्मुकाम्याम् ।

उच्चावचं निजनिजं विरुदं वहन्ती

युद्धाय तस्थुरुभयेऽपि कुरुप्रवीराः ॥ ६ ॥

अभ्रापनेति । धृतकार्मुकाम्याम् धनुर्घराम्यां ताम्याम् अभ्रापगातनयः गात्रेभ्यो भीष्मः पार्षतनन्दनः द्रुपदसुतो धृष्टद्युम्नश्च ताम्याम् अभ्रावनौ अग्रदेशे तिलकिताः युक्ता अलङ्कृताः, उच्चावचं बहुविधं निजनिजं स्वं स्वं विरुदं जयचिह्नं ध्वजादि वहन्ती धारयन्तः उभयेऽपि कुरुप्रवीराः कौरवाः पाण्डवाश्च युद्धाय तस्थुः युद्धं कर्तुं सन्नद्धा बभूवुः ॥ ९ ॥

धनुष धारण किये हुए भीष्म तथा धृष्टद्युम्नसे आगेमें युक्त दोनों पक्षोंके योद्धागण कौरव तथा पाण्डव नाना प्रकारके विजयचिह्न ध्वजादि धारण किये हुए लटनेके लिये युद्धभूमिमें आकर खड़े हो गये ॥ ९ ॥

जेता पुरामिव तदा जलजातयोनि

पञ्चीश्वराग्रजमिव प्रथमो ब्रह्माणाम् ।

अग्रे विधाय यदुनायकमात्ततोत्रं

पार्थो रथी प्रधनभूमिमवाप वीरः ॥ १० ॥

जेतेति । तदा युद्धारम्भसमये वीरः पार्थः अर्जुनः आत्ततोत्रं गृहीतकशं यदुनायकं श्रीकृष्णं पुरां जेता त्रिपुरारिः शिवो जलजातयोनि कमलयोनि ब्रह्माणम् इव, ब्रह्माणं प्रथमः आद्यः सूर्यः पञ्चीश्वराग्रजम् पक्षिगणनायकस्य गरुडस्य ज्येष्ठ-
आतरम् अरुणम् इव रथस्य अग्रे सुखभागे विधाय कृत्वा सारथिभावेनावस्थाप्य रथी रथमारूढः सन् प्रधनभूमिम् युद्धस्थलम् अवाप प्राप्तः । यथा त्रिपुरविजयकाले

शिवो ब्रह्माणं सारथिनमकृत, यया वा सूर्योऽर्जुनं सारथ्ये नियुक्ते तथा गृहीताश्व-
दमनकशं भगवन्तं श्रीकृष्णं सारथ्ये नियुज्य रथमास्थ च वीरोऽर्जुनः समरमुचमा-
जगत पति भावः । शिवेन ब्रह्मा सारथितां नीत इत्यत्र प्रमाणं शिवमहिम्नः स्तोत्र
यया—‘रथः क्षीणीयन्ता शतघृतिरगेन्द्रो धनुरयो रथाङ्गं चन्द्राकौ रथचरणपाणिः
शर इति’ इत्यादि ॥ १० ॥

युद्धके प्रारम्भमें चातुक लिये हुए यदुनाथको आगेमें बैठाकर-सारथी बनाकर-एथारुढ़
हो वीर अर्जुन युद्धक्षेत्रमें आये, भगवान्‌का सारथिके पदपर होना ऐसा लगता था जैसे
त्रिपुरविजयमें शिवने ब्रह्माको सारथि बनाया था, या सूर्य अनूरु नाम गरुटाग्रजको सारथी
बनाते हैं ॥ १० ॥

संचिन्त्य भीष्ममुखबन्धुजनस्य हानिं

सन्तापिनः समरसीमनि शक्तुनोः ।

वाष्पास्तु चक्षुरधिकं श्वसितं मुखेन्दु

धैर्यं मनः करतलं च मुमोच चापम् ॥ ११ ॥

सञ्चिन्त्येति । समरसीमनि युद्धक्षेत्रे भीष्ममुखबन्धुजनस्य भीष्मप्रभृतिनिजा-
लीयवर्गस्य हानिम् विनाशम् संचिन्त्य विभाव्य सन्तापिनः खिद्यमानमनसः शक्त-
नोः अर्जुनस्य चक्षुः नेत्रम् अधिकं वाष्पास्तु अश्रु मुमोच, मुखेन्दुः चन्द्राकृति-
मुखम् अधिकं श्वसितं निःश्वास मुमोच, मनः धैर्यं मुमोच, करतलं च चापं मुमोच
तत्पाज । युद्धे भीष्मादिवधसुदीप्यार्जुनो तदन् श्वास त्यजन्नर्ध्वरश्च संश्रापं विस-
सर्जति तात्पर्यम् । अत्रानेकेषामेकक्रियान्वयात्समुच्चयाऽलङ्कारः ॥ ११ ॥

युद्धक्षेत्रमें आकर जब अर्जुनने विचारा कि भीष्म आदि बन्धुजनोंको युद्धमें मारना
हीना तब खिन्न होकर अर्जुनके नेत्रसे आँसू गिरने लगे, उनके मुखसे दीर्घ श्वास निकलने
लगे, वे अधीर हो बैठे तथा उनके हाथने धनुष बाण रख दिया ॥ ११ ॥

वलारिसूनुं वसुदेवसूनुर्वचोभिराश्वास्य चिरेण तैस्तैः ।

असासहि पावकजाठराग्नेरग्राह्यतत्र पुनः शरासम् ॥ १२ ॥

वलारिन्नुभिति । तत्र अर्जुनव्यामोहकाले वसुदेवसूनुः श्रीकृष्णः तैस्तैः वचोभिः
‘मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्’, ‘वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि । तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि
देही’, ‘धर्म्याद्रि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते’ इत्यादिभिः कर्मयोगोपदेश-
वाक्यैः वलारिसूनुम् अर्जुनम् चिरेण बहुकालेनाश्वास्य गतमोहं कृत्वा पावक-
जाठराग्नेः अग्निबुसुन्नायाः असासहिम् असोढारम् खाण्डववनसमर्पणद्वारावह्निबुसु-
न्नानिवारकम् तद्वनदाहकरम् शरासं गाण्डीवचापम् पुनः अग्राह्यत् धारयामास ।
भगवतोपदिष्टोऽर्जुनः पुनरपि गाण्डीवसमग्राहीदित्यर्थः ॥ १२ ॥

जब अर्जुनको मोह हो गया तब वासुदेवने गीतोक्त कर्मयोगप्रतिपादक वचनोंसे बड़ी देरमें इन्द्रपुत्र अर्जुनको गतमोह करके खाण्डववनदाह कराकर अग्निकी इमुखा मिटाने वाला गाण्डीव धनुष फिरसे पकड़वाया, भगवान्‌की वचनोंसे मोह मिट जानेपर अर्जुनने फिरसे गाण्डीव उठा लिया ॥ १२ ॥

देवव्रतस्य जयकेतनचिह्नताल-

श्यामप्रभावतिरहश्यत दूरदीर्घा ।

सख्याः सुतस्य समरे भुजवीर्यलक्ष्मीं

संवीक्षितुं रविसुतेव नभोऽधिरूढा ॥ १३ ॥

देवव्रतस्येति । देवव्रतस्य भीष्मस्य दूरदीर्घा आयता जयकेतने विजयध्वजे चिह्न-
तालस्य तालाकृतिचिह्नस्य श्यामप्रभावलिः श्यामलवर्णा प्रभापङ्क्तिः सख्याः
गङ्गायाः सुतस्य भीष्मस्य समरे युद्धे भुजवीर्यलक्ष्मीम् पराक्रमसम्पदम् संवीक्षितुम्
द्रष्टुम् नभोऽधिरूढा आकाशदेशमागता रविसुता यमुना इव अदृश्यत लोकैर्दृष्टा ।
भीष्मस्य जयपताक्रायाम् श्यामप्रभातालचिह्नच्छविः यमुनेव प्रतीयते, सा हि
यमुना स्वसख्या गङ्गायाः सुतस्य समरे पराक्रमे द्रष्टुं वियदारूढेति ॥ १३ ॥

भीष्मके ध्वजमें तालके चिह्न थे, आकाशमें फैली हुई उसकी श्यामप्रभा ऐसी प्रतीत
होती थी मानो यमुना अपनी सखी गङ्गाके पुत्र भीष्मका युद्धमें पराक्रम देखनेके लिये
आकाशमें चढ़ आई हो ॥ १३ ॥

युद्धारम्भभटाभटीपिशुनतामुद्ग्रामयन्तस्तदः

निःसाणादिमजैत्रवाद्यनिनदा निर्यतशब्दान्तराः ।

श्रान्तिं क्षेत्रमिवातिदूरपदवीसंपादितामस्युधे-

वैलाशैलमहागुहासु विविशुर्व्याप्तासु धाराधरैः ॥ १४ ॥

युद्धारम्भेति । तदा तस्मिन्समये युद्धारम्भे रणोद्यमे भटानाम् वीराणाम् आरम्भ-
टयाः सिंहनादादिशौर्यप्रकटनलीलायाः पिशुनतां सूचकत्वम् उद्ग्रामयन्तः प्रकटी-
कुर्वन्तः (वीराणां युद्धारम्भकालिकवीरसिंहनादादिवर्णितां प्रकाशयन्तः) निर्यत-
शब्दान्तराः तिरोहितान्यशब्दाः, निःसाणादिमजैत्रवाद्यनिनदाः जयमेरीप्रधानवि-
जयवाद्यध्वनयः अतिदूरपदवीसम्पादिताम् सुदूरमार्गचलनजनिताम् श्रान्तिम्
आप्तिं क्षेत्रम् परिहर्तुम् इव धाराधरैः मेघैः व्याप्तासु आवृतासु वैलाशैलमहागुहासु
चक्रवालादिसागरतटस्थपर्वतविशालकन्दरासु विविशुः प्रवेशमकुर्वत । युद्धारम्भे
शूरैः कृतानां सिंहनादादिशौर्यप्रकाशनन्यापाराणां सूचका शब्दान्तरतिरोधायकाश्च
मेर्यादिविजयवाद्यध्वनयः सुदूरपथधावनश्रमम् अपनेतुमिव सागरतटस्थपर्वतगु-
हासु प्राविशन्, तत्र विशश्रमुः, अन्योपि सुदूरधावनश्रान्तः क्वचन निमृतेज्वकाशे

विश्राम्यति तद्वदित्यर्थः । उद्येशानुप्राणिता असम्यन्धे सम्यन्धरूपातिशयोक्तिर-
लङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १४ ॥

उस समय वीरोंकी युद्धप्रारम्भकालिक सिंहनादादि सीलाओंको प्रकाशित करने
वाले, अन्धान्ध ध्वनियोंको अपनी विशालतामें विलीन करनेवाले मेरी आदि विजयवाद्यके
शब्द सागरतटवर्ती चक्रवालादि पर्वतोंकी मेघावृष्टि कन्दराओंमें प्रवेश कर रहे थे, ऐसा
लगाता था मानो वे दूरमार्ग धावनजनित थमको मिटाना चाहते हों । जो थकता है वह
किसी निवृत्त स्थानमें जाकर विश्राम करता है ॥ १४ ॥

संप्रामदुन्दुभिरवश्रवणेन देवाः सर्वे कंवाटघटितानि गृहाणि कृत्वा ।

आदाय नन्दनवनादभिपेक्षुमाजौ वीरान्प्रसूनचयमप्यभजन्विहायः ॥ १५ ॥

संमानेति । सर्वे देवा इन्द्रादयः संप्रामदुन्दुभिरवश्रवणेन युद्धमेरीनिनदाकर्णनेन
गृहाणि निजभवनानि कवाटघटितानि पिहितद्वाराणि कृत्वा वीरान् अभिपेक्षुम् वीरा-
णामुपरि वर्षयितुं प्रसूनचयम् पुष्पनिकरं नन्दनवनात् इन्द्रोद्यानात् आदाय गृहीत्वा
अपि विहायः आकाशम् अभजन् आयाताः । युद्धवाद्यध्वनिमाकर्ण्य देवाः पिहित-
गृहद्वारा वीरान् पूजयितुं गृहीतनन्दनवनकुसुमाः शीघ्रमाकाशमुपजग्मुरिति भावः ॥

युद्ध-दुन्दुभिने शब्दको सुनकर सभी देवोंने अपने घरोंमें किवाड़ें बन्द कर दीं, वीरों
पर बरसानेके लिये नन्दनवनके फूल ले लिये और आकाशमें चले आये ॥ १५ ॥

सति घर्मजले मिथोविमर्दात्सकलं तद्व्यपनेतुमङ्गकेभ्यः ।

मघवत्प्रमुखाः सुरा बभूवुर्मस्तोऽपि स्वयमात्ततालवृन्ताः ॥ १६ ॥

सतीति । मघवत्प्रमुखाः शक्रप्रभृतयः सुराः मिथोविमर्दात् परस्परसङ्घर्षात्
घर्मजले स्वेदे सति सकलं समस्तं तत् घर्मजलम् व्यपनेतुं शमयितुं स्वयम् मरुतो
देवाः वायवश्च सन्तोऽपि आत्ततालवृन्ताः गृहीतव्यजनाः बभूवुः । युद्धदर्शनार्थ-
माकाशे समवेता देवा यदा परस्परसम्मर्देन स्वेदपूरितवपुषोऽजायन्त, तदा स्वयं
मरुतो (देवाः वायवश्च) भूत्वाऽपि ते स्वेदजलशमनाय तालवृन्तानि चालया-
मासुः । देवानामपि स्वेदजननोक्त्या संमर्दस्याधिक्यं तेन च युद्धस्य विस्मयावहत्वं
ध्वनितम् ॥ १६ ॥

युद्ध देखनेके लिये जब इन्द्रादि देवगण आकाशमें आ गये तब वहाँ इतना जनसंमर्द
हुआ, इतनी भीड़ हुई कि सभी देवगण पत्तीनेसे तर हो गये, उस समय-स्वयं मरुत
(देवता-बासु) होकर भी देवोंने पड़ा झलना प्रारम्भ कर दिया ॥ १६ ॥

तत्र तार्वरिगणो शनैः शनैः संगता सधनुषौ सगर्जितौ ।

पूर्वपश्चिममरुत्प्रचोदितौ पुष्करे घनघनाघनाविव ॥ १७ ॥

तत्र ताविति । तत्र युद्धक्षेत्रे सधनुषौ धृतराष्ट्रौ सगर्जितौ ससिंहनादौ च तौ पाण्डवकौरवपक्षगतौ धरिणौ शत्रुसङ्घौ युष्करे आकाशे सधनुषौ सेन्द्रचापौ सगर्जितौ सस्तनितशब्दौ पूर्वपश्चिममरुत्प्रचोदितौ पूर्वमरुता पश्चिममरुता च प्रेरितौ धनौ भीषणौ घनाघनौ मेघाविव सङ्गतौ परस्परं मिलितवन्तौ । यथा विभिन्नबाधु-
प्रेरितौ महाघनौ सेन्द्रचापौ सङ्गृहीतौ च सन्तौ वियति परस्परं मिलतस्तथा-पाण्ड-
वकौरवयोधौ धृतराष्ट्रौ सगर्जितौ च युद्धक्षेत्रे सङ्गतौ बभ्रुवतुरित्याशयः । उपमा-
लङ्कारः ॥ १७ ॥

एतत् युद्धक्षेत्रं धनुष धारण करनेवाले तथा गरजते हुए दोनों दलोंके सैनिक आकर
एक दूसरेसे मिल गये जैसे आकाशमें इन्द्रधनुषसे युक्त गरजते हुए महामेघ विभिन्न
दिशाओंसे आनेवाली वायुओंसे प्रेरित होकर एक दूसरेसे मिलते हैं ॥ १७ ॥

धावत्स्यन्दनकेतनांशुकमत्स्याधूतमन्दाकिनी-

विन्दूनामपि सैन्यकुञ्जरघटाशुण्डासमुत्थायिनाम् ।

दानाम्भःपृपतामपि स्फुटशरत्ताराकृतिस्पर्धिनां

भेदं ग्राहयितुं शशाक गगने भृङ्गानुरोधक्रमः ॥ १८ ॥

धावदिति । स्फुटशरत्ताराकृतिस्पर्धिनां विमलशरदनक्षत्रवद्वर्तुलधवलस्वरू-
पाणाम् धावतां वेगेन चलतां स्यन्दनानां रथानां यानि केतनांशुकानि ध्वजपटाः
तन्मरुता तत्प्रभववायुना व्याधूता ये मन्दाकिनीविन्दवः आकृष्टा आकाश-
गङ्गाजलकणास्तेषाम् अपि, सैन्यकुञ्जरघटायाः सेनाकरिसन्ततेः शुण्डाम्यः कर-
रेभ्यः समुत्थायिनाम् उत्पततां दानाम्भः पृपताममदजलविन्दूनाम् अपि गगने
वियति भेदं पार्थक्यं ग्राहयितुं भृङ्गानुरोधक्रमः भ्रमरानुवृत्तिः शशाक समर्थाभूत् ।
नक्षत्रवदतिवर्तुलस्वच्छाः ध्वजपटपवनाकृष्यमाणाः आकाशगङ्गाजलविन्दवः के ?
के च तादृशा एव मदांशुविन्दव इति भेदं भ्रमरानुवृत्तिरेव बोधयितुं क्षमते स्म,
यत्र भ्रमरानुवृत्तिस्ते दानाम्भुविन्दवो ये च भ्रमरानुवृत्तिरहितास्ते वियद्गङ्गाविन्दव
इति भेदो ज्ञायते स्मेत्यर्थः । अत्र 'ताराकृतिस्पर्धिनाम्' इत्युपमा । दानाम्भसः
श्यामतायामपि तद् विन्दूनां ध्वजपटवायुना वियति विक्षेपे धावत्स्यं, यमुनाजला-
नामिव, तदुक्तं मुक्तावल्यां—'वियति विक्षेपे धवललिमोपलब्धेः' इति ॥ १८ ॥

शरद्वस्तुके नक्षत्रोंकी तरह ध्वज तथा गोल दीखनेवाले—दीढ़ते हुए रथोंपर लहराते
हुए ध्वजपटोंसे वायुद्वारा आकृष्यमाण आकाशगङ्गाजल-विन्दुओं तथा हाथीके शुण्डादण्डसे
आकृष्यमाण दानजल-विन्दुओंके बीचमें पार्थक्य केवल भ्रमरानुवृत्तिमात्रसे ज्ञात होता है ।
जिन विन्दुओंके पीछे भ्रमर गुणन्धलोभसे चलते रहते हैं उन्हें लोग दानजल-विन्दु समझ
लेते हैं, और जिन विन्दुओंके पीछे भ्रमर नहीं चलते उन्हें गङ्गाजल-विन्दु मानते हैं ॥ १८ ॥

१. 'सिन्धुर' । इति पा० ।

आसाद्य द्विपमाहवे रदपथेनारुह्य तीक्ष्णासिना

यन्तारं विनिपात्य सादृहसितं स्कन्धे विधाय स्थितिम् ।

कुम्भास्फालनकारिणं रिपुमटं दृष्ट्वा दिवौकःस्त्रियाः

कस्याश्चित्कुचकुम्भयोः कठिनयोः कण्डूरखण्डाऽभवत् ॥ १६ ॥

आज्ञादेति आहवे युद्धे द्विपं शत्रुहस्तिनम् आसाद्य उपस्थाय रदपथेन दन्त-
मार्गेण आरुह्य आक्रम्य सादृहसितं सादृहासं तीक्ष्णासिना खरतरकरवालेन यन्तारं
सादिनं विनिपात्य हत्वा स्कन्धे गजस्य स्कन्धदेशे स्थितिं विधाय स्थित्वा कुम्भा-
स्फालनकारिण गजकुम्भमावृशन्तं रिपुमटं शत्रुवीरं दृष्ट्वा साक्षात्कृत्य कस्याश्चित्
दिवौकःस्त्रियाः देववालायाः कठिनयोः कर्कशयोः कुचकुम्भयोः अखण्डा अवि-
च्छिन्ना प्रचला कण्डूः खर्जूः अमूत प्रववृते । परगजमुपेत्य सादिनं हत्वा तदीयं
गजमारुह्य तत्कुम्भमावृशन्तं कञ्चन घोषमालोकयन्त्या देवान्ननायाः कस्याश्चित्
हृदये यद्यय मृत्वा स्वर्गमागच्छेत्तदीनं मृत्वा तदीयेन कर्कशेन हस्तेनाहं निजकुच-
मर्दनं कारयिष्यामीत्युत्कण्ठा जागरिता, तदा तत्कुचयोस्तादृगुत्कण्ठाहता कण्डूर-
विरतं प्रववृते स्मेत्यर्थः ॥ १९ ॥

एक यांश्च शत्रुके हाथीके पात पहुँचा, दाँतके रास्ते हाथीपर चढ़ा, अपनी तीक्ष्ण
तलवारसे हस्तिपकको काटकर गिरा दिया, खुद हाथीपर बैठकर हाथीका कुम्भ सहलाने
लगा, ऐसे वीरको जब आकाशवर्त्तिनी किसी देववालाने देखा तब उसके स्तनोंमें अवि-
च्छिन्न लुजली पैदा होने लगी—उत्ते इच्छा होने लगी कि अगर यह नरकरके स्वर्ग आवे
और इसका वरण करके मैं अपने कुर्चों का मर्दन इसके हाथोंसे करा सकूँ तो बड़ा आनन्द
मिले, इसी इच्छासे उसके स्तन लुजलाने लगे ॥ १९ ॥

कश्चिद्गजः प्रतिभटेन करे विल्लेः

ऽप्यामूलभागमसिना नमिताप्रकायः ।

क्षिप्रं प्रगृह्य रदनेन निषादिहस्ता-

त्सस्तं सृणिं पुनरदात्कुशलाय तस्मै ॥ २० ॥

कश्चिदिति । कश्चिद् गजः हस्ती प्रतिभटेन विपक्षयोधेन असिना खड्गद्वारा
करे शुष्मादन्धे धामूलम् मूलमवधीकृत्य लले छिन्नेऽपि नमिताप्रकायः अवनमित-
शरीरपूर्वमागः सन् निषादिहस्तात् सस्तं हस्तिपकपाणितलात् पतितं सृणिम्
अङ्कुशम् रदनेन दन्तेन क्षिप्रं शीघ्रम् प्रगृह्य आदाय कुशलाय कल्याणाय कुशलाय
चतुराय वा तस्मै निषादिने पुनः अदात् दत्तवान् । कस्यचिद् गजस्य परेण योधेन
शुष्मादन्धो मूलतरिष्ठयते स्म, तथापि चतुरोऽसौ हस्ती हस्तिपकहस्ततरिष्ठयत-

मङ्गशं स्वदन्तेनोत्थाप्य चतुराय हन्तिपकाय सनर्पयति स्मेत्यर्थः । तद्यज्ञि दशाया-
मङ्गशदानासन्यन्वेऽपि तदभिधानादतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ २० ॥

किञ्चि योद्धाने एक परमैकगत्का मृदु अग्नी नन्वारके द्वारा ज्दुसे काटकर गिरा
दिया था, फिर भी वक्त हाथीने हन्तिपक के हाथसे गिरे हुए अङ्गुष्ठको अपने दाँतोंसे उठाकर
हस्तिपक्यो दे दिया, जिससे क्याग हो ॥ २० ॥

भस्मितलेपसितौ करिणानुभौ युधि परस्परदत्तरदौ मुखे ।

हरिरिवेक्ष्य बहस्यपि बाहने सरभसं निदधे सकला दृशः ॥ २१ ॥

भस्मिनेति । भस्मितलेपसितौ भस्मोदधूलनधवलौ युधि युद्धे मुखे परस्परं दत्त-
रदौ प्रवेशितदन्तौ उभौ करिणौ गजौ अवेक्ष्य हरिः इन्द्रः बहति इन्द्रम् स्वोपरि-
दधानेऽपि बाहने स्वीये ऐरावते सरभसं भयचकितं सकलाः दृशः निदधे स्थापित-
वान् । भस्मधवलौ द्वौ गजौ युद्धेऽन्योन्यस्य मुखे दन्तान्प्रवेशयस्थितौ, तस्मिन्नेवा-
वसरे गच्छन्तौ निरीक्ष्य किमयं मनैरावनस्तत्र गत इति मनसि सन्दिहानस्तयो-
रुपरि पतन्तीर्दृशः परावृत्त्य म्बेनास्तेऽप्येरावते चकितचकिताः स्वा दृशः स्थापय-
तीति भावः । ऐरावतश्चतुर्दन्तौ धवलश्च प्रसिद्धयति, युद्धेऽवसरवशात्तथामूर्तौ गजौ
द्वौ गच्छन्त्यापि विस्मयोऽजनिद्वेति तात्पर्यम् । भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ २१ ॥

मस्मलेपसे धवल तथा परस्पर मुखमें दन्त टालनेसे चतुर्दन्तसे प्रवीत होनेवाले
हाथियोंको युद्धमें देखकर इन्द्रे अपने बाहनमें वर्चमान ऐरावत पर भी भयचकित अपनी
नारी इष्टियों एक ही बार टाल दीं, इन्द्रको भ्रम हो गया कि वह मेरा ऐरावत तो नहीं है,
इसलिये उन्होंने हहबहाकर अपने ऐरावतको देखा ॥ २१ ॥

भिन्नैकदन्तमुसलः प्रतिदन्तिघाता-

कुम्भाग्रलज्यकुटिलाङ्कुशचन्द्ररेखः ।

कश्चिद्गिरीशममतां कलयन्करीन्द्रः

सारूप्यभागिव गणाधिपतेविरजे ॥ २२ ॥

भिन्नैवेति । प्रतिदन्तिघातात् युद्धागतगव्रगजप्रहारात् भिन्नैकदन्तमुसलः
वृद्धितमुसलममानैकदन्तः, कुम्भाग्रे मस्तकाग्रमाने लज्या स्तुटधरया कुटिला वक्रा
अङ्गुगचन्द्ररेखा चन्द्ररेखाममाङ्गुशरेखा यस्य तयोक्तश्च कश्चित् करीन्द्रः गजराजः,
गिरीशममतां कलयन् शिवस्य सादृश्यं (भालस्थितचन्द्ररेखत्वेन) प्राप्नुवन्
गणाधिपतेः सारूप्यभागिव गणेश इव विरजे । गिरीशममता औन्नत्येन पर्वत-
ममता वा । अयमाशयः—वृद्धितैकदन्ततया कुम्भवर्तिनाङ्गुशेन भालचन्द्रतया च
पर्वतविशालः कोऽपि करी एकरदं भालचन्द्रं च गणाधिपमनुचकारेति । गिरीश-
ममतां कलयन् गणाधिपमनुचकारेति विरोधस्य पर्वततुल्यार्थकतया परिहारः ।

गणेशस्यैकदन्तत्वं भालचन्द्रत्वं चागमप्रसिद्धम् । श्लेषोत्थापितोपमाऽलङ्कारः ॥२२॥

विरोधेपक्षश्च गजद्वारा किये गये प्रहारसे जिसका एक मुसलसम दन्तका भङ्ग हो गया कुम्भपर लटकता हुआ अङ्कुश चन्द्रलेखा समान चमकता है, ऐसा एक हाथी गिरीश शिव भी समता या उन्नत होनेके कारण पर्वतराजकी तुलना करता हुआ गणेशकी तुलनाको प्राप्त हो गया, गणेश भी एकदन्त भालचन्द्र, वह भी एकदन्त तथा कुम्भवर्ती अङ्कुश द्वारा भालचन्द्र ॥ २२ ॥

कश्चिन्निर्गत्य वेगादरिनुपतिर्बलेऽपातयत्स्वामिनं स्वं

तत्र स्कन्धाधिरूढं विमतमपि तथाधत्त नीत्वा स्वसैन्यम् ।

इत्थं दुःसाधरोधो युधि करिकलभो दूरधूताङ्कुशः सन्

विज्जमन्यं निपादिद्वयमपि विदधे हासपात्रं जनानाम् ॥ २३ ॥

कश्चिदिति । दुःसाधरोधः अतिकठिनसाध्यवारणः अतएव धूताङ्कुशः अगणिताङ्कुशप्रहारः सन् कश्चित् करिकलमः तरुणगजः युधि युद्धे वेगात् निर्गत्य स्वसैन्याद् वहिर्गत्य अरिनुपतिबले शत्रुसैन्यमध्ये स्वं स्वामिनं स्वकीयं यन्तारम् अपातयत् तत्र अरिनुपतिबले च स्कन्धाधिरूढं साहससैन्यपुण्यद्वारा झटिति स्कन्धमारूढं विमतं शत्रुपक्षगतं कञ्चन वीरम् अपि स्वसैन्यं नीत्वा स्वबलमध्ये आनीय तथा आधत्त तथैव भूमौ अपातयत् । इत्थम् अनेन प्रकारेण विज्जमन्यं पण्डितमानि निपादिद्वयम् द्वावपि यन्तारौ जनानां लोकानाम् हासपात्रम् उपहासास्पदं विदधे चक्रे । अतिदुष्करो निरोधो यस्य तादृशोऽवमताङ्कुशप्रहारश्च कश्चित्तरुगजः स्वसैन्यमध्याग्निःसूत्य परसैन्यमध्यं प्रविश्य स्वं यन्तारं तत्रापातयत् तथा रिक्तपृष्ठं तं गजं दृष्ट्वा कश्चन शत्रुः साहसी वीरस्तं वशयितुं तदीयं पृष्ठमारूढस्तमपि स्वसैन्यमध्यमानीयापातयत्, इत्थमुभावपि विज्जताभिमानिनौ यन्तारौ लोकैरहासयदित्याशयः । अत्र काव्यलिङ्गत्रयम्, दुःसाधरोधत्वेन धूताङ्कुशत्वेन च यन्तृपातनात् द्वितयम्, यन्तृपातनेन लोकहासे चैकम्, तेषां परस्परम्, अतिशयोक्त्या च सङ्करो बोध्यः ॥ २३ ॥

दुर्निवार तथा अङ्कुश प्रहारको नहीं गिननेवाला एक जवान हाथी वेगसे अपने सैन्यसे भागकर शत्रुओंके सैन्यमें पहुँच गया और अपने यन्ताको वहाँ पर गिरा दिया, तत्काल ही वहाँ पर वर्तमान एक शत्रुपक्षीय वीर साहस तथा निपुणतासे उसके कन्धोंपर आ बठा, उसको भी वहाँ से लाकर उस हाथीने अपने सैन्यके बीचमें गिरा दिया, इस तरह योग्यताका दावा रखनेवाले दोनों यन्ताओंको उस हाथीने लोकहासभाजन बना दिया, लोगोंने दोनों यन्ताओंकी मूर्खतापर कहकहे लगाये ॥ २३ ॥

हस्तेन हस्तमय दन्तयुगेन दन्तौ

कर्णौ च कर्णयुगलेन पदे च पद्मयाम् ।

वालेन वालमभिहत्य च वारणौ द्वौ

तुल्याङ्गयुद्धमतिशिक्षितमादधाताम् ॥ २४ ॥

हस्तेनोति । हस्तेन शुण्डादण्डेन हस्तं शुण्डादण्डम्, दन्तयुगेन दन्तद्वयेन दन्तौ, कर्णयुगेन कर्णौ, पद्मयाम् अग्रपादाम्याम् पदे चरणौ, वालेन लाङ्गूलकेशेन चालं लाङ्गूलकेशं च अभिहत्य निपीड्य द्वौ वारणौ गजौ अतिशिक्षितं स्वम्यस्तं तुल्याङ्गयुद्धं समानाङ्गयुद्धं येन चरणादिनाऽवयवेन परः प्रहस्तेनैव प्रतिहर्तव्यमित्येवं रूपम् समानरणम् आदधाताम् अकुरुताम् ॥ २४ ॥

दो हाथियोने हाथ-सूँइसे छँडपर. दाँतोसे दाँतोपर, कानोंसे कानोंपर, चरणोंसे चरणोंपर और पुच्छकेशसे पुच्छकेशपर प्रहार करके सुशिक्षित तुल्याङ्गयुद्ध करना प्रारम्भ किया ॥ २४ ॥

निपादिनो दन्तिशिरस्यधोमुखं निपातिताङ्गा लगुडस्य ताडनैः ।

व्यथापनोदाय मदस्य सौरभं विनम्य जिघ्रन्त इवालुलोकिरे ॥ २५ ॥

निपादिन इति । निपादिनः गजारूढाः लगुडस्य प्रतिपद्योधाधिष्ठितगजकरस्थितदण्डस्य ताडनैः प्रहारैः दन्तिशिरसि गजकुम्भोपरि अधोमुखं निपातिताङ्गाः नमितोत्तरकायाः सन्तः व्यथापनोदाय दण्डताडनजन्यकष्टशमनाय विनम्य नम्रीभूय मदस्य सौरभं दानवारिसुगन्धम् जिघ्रन्तः इव आलुलोकिरे अदृश्यन्त । अयमाशयः प्रतिभटयोधगजेन दण्डद्वारा ताडिता निपादिनो मुखं नमयित्वा पतिताः स्वकष्टशमनाय नम्रीभूय हस्तिमदगन्धमाजिघ्रन्त इव प्रतिभासन्त इति । स्फुटोच्चेष्टा ॥ २५ ॥

प्रतिपक्ष योधाधिष्ठित गजकरस्थ दण्डसे प्रहार पाकर हाथीके सिरपर औंघें मुँह पडे हुए बोधा सेते लगते थे भानो वे अपनी प्रहारजनित पीड़ासे शान्त करनेके लिये झुककर हाथीके दानवारिको सूँघ रहे हों, जब जोरोंकी चोट लग जाती है तब कुछ बेहोशी-सी आने लगती है, उसे दूर करनेके लिये लोग कुछ तीव्र गन्धका आवागण करते हैं ॥ २५ ॥

तीक्ष्णैः प्रत्यर्थिभल्लैरपहतशिरसां हस्तिपानां शरीरा-

दुत्क्रान्ताः प्राणवाताः करिमदपयसां सौरभीमुद्वहन्तः ।

पायं पायं कपोलस्थलकुचकलशस्वेदवारिप्रवाहं

चक्रुःसंमर्दभाजं दिविं सुरसुदृशां बालवृन्तस्य कृत्यम् ॥ २६ ॥

तीक्ष्णैरिति । तीक्ष्णैः अतिशितमुखैः प्रत्यर्थिभल्लैः शत्रुबाणैः अपहतशिरसां

द्विधमस्तकानां हस्तिपानां निपादिनां शरीरात् शवभूताद्देहात् उत्क्रान्ताः निर्गताः
करिमदपयसां दन्तिदानजलानां सौरभीं सुगन्धम् उद्वहन्तो धारयन्तः प्राणवाताः
मृतनिपादिप्राणवायवः दिवि व्योमनि संमर्दभाजां परस्परमहमहमिकया परापत-
न्तीनां सुरसुदृशां देववालानां कपोलस्थलकुचकलशस्वेदवारिप्रवाहम् गण्डदेशे
कुचप्रान्ते च प्रकटितं घर्मजलम् पायम्पायम् शोषयित्वा तालवृन्तग्न्य कृत्यं व्यजन-
कार्यम् चक्रुः । अयमाशयः—प्रत्यर्थिवाणाच्छिन्नशिरसां निपादिनां प्राणवायवः
स्वभावाद्बुक्कामन्ति, वायुस्वाभाव्यादेव ते गजमदसौरममपि कर्षन्ति, वियति
गताश्च ते सुगन्धिहरा वायवो नववल्लभवरणागतसुरवालाजनानां जनसम्मर्दं
गण्डेषु कुचस्थलेषु चाविर्भवद्घर्मजलमपनयन्तो व्यजनभावं भजन्त इति । अस-
म्यन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिरलङ्कारः । स्रग्धरावृत्तम् ॥ २६ ॥

शत्रुद्वारा प्रयुक्त तीक्ष्ण बाणोंसे छिन्नशिरवाले हस्तिपर्कोंकी देहसे निकलकर ऊपरकी
ओर उड़ती तथा गजमद-सौरमका वहन करती हुई हस्तिपर्कोंकी प्राणवायुएँ—आकाशमें
बढ़ी मीड़ हो जानेके कारण देववालाओंके कपोलप्रदेश तथा कुचस्थलों पर प्रकट होनेवाले
स्वेदजलको दूरकरके व्यजनका कार्य कर रही थीं । व्यजनसे भी सुगन्धि वायुका संचार
तथा स्वेदशोषण किया जाता है, प्राणवातोंने भी वे ही कार्य किये ॥ २६ ॥

अश्वानुभौ तस्थतुरग्रपाद।वुत्क्षिप्य युद्धाभिमुखीभवन्तौ ।

परस्परस्योपरि हेतिपातात्स्वसादिनौ त्रातुमिवोर्ध्वकार्यौ ॥ २७ ॥

अश्वानुभाविति । उभौ अश्वौ अग्रपादौ पादाग्रौ उत्क्षिप्य उत्थाप्य युद्धाभिमु-
खीभवन्तौ स्वसादिनौ स्वोपर्यारूढौ तौ रङ्गिकौ परस्परस्योपरि अन्योन्यम् हेति-
पातात् अश्वनिपतनात् त्रातुम् रक्षितुम् ऊर्ध्वकार्यौ लब्धमानवपुर्णौ तस्थतुः स्थितौ ।
उभयोरपि पक्षयोः पङ्क्तिवद्धेषु स्थितेष्वश्वेषु परस्पराभिमुखौ पूर्वकायमुत्तमयन्तौ
चोभावश्वौ स्वस्ववाहौ शस्त्राद्रक्षितुमिवोत्थितौ प्रतीयेतस्मेत्यर्थः । उन्नेच्छा-
लङ्कारः ॥ २७ ॥

दो घोड़े आमने सामने शरीरका अगला भाग उठाये युद्धाभिमुख रहें हैं, वे ऐसे लगते
हैं मानों अपने अपने अश्वारोहियोंको शस्त्रप्रहारसे बचानेके लिये अपने सिर उठाये हुये
हों ॥ २७ ॥

एकैव वैरिभटस्त्रङ्गवरस्य धारा

धारासु पञ्चसु सतीष्वपि कंचिदश्वम् ।

स्कन्धे विमिष्य तदसूनितरैर्दुरौपां

जग्राह नाल्पमपि तत्क्षतजाम्बुलेशम् ॥ २८ ॥

एकैवेति । वैरिभक्षद्वगवरस्य परिपन्थिर्वीरकरवालस्य एका एव धारा पञ्चसु आस्कन्दितादिनामिकासु अश्वे विद्यमानासु धारासु गतिविधासु सतीष्वपिकंचिद् अश्वे स्कन्धे विभिद्य द्धित्वा इतरैः दुरापान् अलम्प्यान् तस्य तीव्रगामिनोऽश्वस्याः सृन् प्राणान् जप्राह, अल्पम् अपि नस्याश्वस्य क्षतजान्बुनः रक्तोदकस्य लेहां सम्बन्धं न जप्राह न पस्पर्श । पञ्चधारायुतनप्यश्वं द्धित्वा खरत्तरकरवालधारारक्तान्बु न पस्पर्श, खद्वगधाराया अतितीक्ष्णतया द्विदिक्रियां कृत्वा रक्तप्रवृत्तेः प्रागेव बहिर्निर्गमाद्रक्तस्पर्शो न जातः इत्यर्थः । पञ्चधारायुताश्वसंसर्गोऽपि धारास्पर्शः वित्त्याचटः, पञ्चधाराशालिनोऽप्यश्वस्यंकधाराशालिना खद्वगेन वध इति च आश्चर्यजनकं बोध्यम् । 'आस्कन्दितां धौरितिकं रेचितं वगितं प्लुतम् । गतयोऽमूः पञ्चधाराः' इति हयविद्याविदः । अश्वस्येच्छया समागतिः, पूर्वाधिका चतुरा गतिः, मण्डलीक्षिपया गतिः, वेगेन गतिः, खरया कम्पेन गतिः, इति क्रमेणास्कन्दितानां पञ्चानां धाराणामर्थाः ॥ २८ ॥

पाँच धाराओं-गतिप्रकारोंसे चलनेवाले अश्वको भी काटकर हटते बाहर निकल जाने वाली तलवार तेजीके कारण एक धारावाली होनेपर भी अदक्के रक्तसे भिगी नहीं, तलवार की एकही धारा थी, अश्वको पाँच धारायें थीं फिर भी तलवार इतनी तेजसे चली कि अश्वका गला छतारकर विलकुल बेदाग निकल गई, एक धारावाली होकर भी तलवारने पाँच धारा वाले घोड़ेका वध कर दिया । घोड़ोंकी गनियोंके नामनेदते पाँच धारायें हैं, जो ऊपर संस्कृत टीकाने दी गई हैं ॥ २८ ॥

समरभुवि वभासे सादिनो भूषणानां

मरकतमणिभासां मध्यगः कश्चिदश्वः ।

सकलमटविमर्दैश्चञ्चलाद्रिर्नवाहा-

त्रिपतित इव रथ्या नेतुरह्नां शताङ्गान् ॥ २९ ॥

समरभुवि । समरभुवि युद्धवेत्रे सादिनः अश्वारोहिणो भटस्य भूषणानाम् कटककुण्डलाद्यलङ्कारजातानां मरकतमणिभासां गारुमतरत्नकान्तीनां मध्यगः अन्तरालवर्ती कश्चिदश्वः सकलमटविमर्दैः युद्धे शतानां सूर्यमण्डलं भित्त्वा स्वर्गान्मुद्यतानां बहूनां योधानां सम्मर्दैः चञ्चलात् चलितात् भिद्यवाहात् मुक्तबन्धनीमूलाश्वगणात् अह्नां नेतुर्दिनाधिपस्य शताङ्गात् रथात् निपतितः द्युतो रथ्य इव वभासे दिदीये । केनचिद् भटेन घटकटककुण्डलादिभूषणजातेनाधिष्ठितोऽश्वस्तदीयभूषण-सञ्चितगारुमदमणिभासा हरितवर्गतां प्रापितः सन् सूर्यमण्डलभेदनायागच्छतां मृतवीराणां सम्मर्दात् चलितात् मुक्तबन्धनतामुपगतादवसमूहात् सूर्यरथाच्च्युतोऽश्व इव प्रतीयते स्म । सूर्यारवानां हरितवर्गत्वादियमुपेक्षा । मालिनीवृत्तम् ॥ २९ ॥

सुदृक्क्षेत्रमें अश्वारोही घोड़ाके अमृषणमें लगे नीलम की कान्तिसे लिपटा हुआ एक घोड़ा ऐसा लग रहा था, मानो बुद्धमें भरकर सूर्यमण्डलभेदन करके स्वर्ग जानेके लिये उत्प्रेरित वीरजनोंकी भीड़ हो जानेसे चञ्चल तथा खुल गये हैं घोड़े जिसके ऐसे सूर्यके रूपसे गिरा हुआ सूर्यका एक घोड़ा हो । नीलमकी कान्तिसे लिपटा घोड़ा सूर्यके घोड़ेके समान दीप्त रहा था, क्योंकि सूर्यके घोड़े हरे हैं ॥ २९ ॥

आयोधनाङ्गणजुषामसृगापगानामावर्तनैर्भपतिताः कुणपा ह्यानाम् ।

संचभ्रमुर्विहितपूर्वमुपाददानाः शिक्षाविशेषमिव मण्डलचङ्क्रमेयुः ॥ ३० ॥

आयोधनेति । आयोधनाङ्गणजुषाम् समरक्षेत्रप्रवाहिणीनाम् असृगापगानां शो-
णितनदीनाम् आवर्तनैर्भपतिताः जलभ्रमिमध्यगताः ह्यानां कुणपाः सरवानां
शवदेहाः मण्डलचङ्क्रमेयु मण्डलाकारभ्रमणेषु विहितपूर्वम् अम्यस्तपूर्वम् शिक्षावि-
शेषम् उपाददानाः स्वीकुर्वन्त इव संचभ्रमुः भ्रान्त्यन्ति स्म । युद्धभूमौ वहन्तीनां
शोणितनदीनां प्रवाहपतिताः ह्यदेहा मण्डलीक्रियाशिक्षायां स्वम्यस्तं गतिभेद-
मादवाना इव प्रतीयन्तेस्मेत्यर्थः । उल्लेखाऽलङ्कारः ॥ ३० ॥

समराङ्गणमें प्रवाहित होनेवाली शोणितनदियोंके जलवर्तनमें पड़े हुए घोड़ोंके शव
ऐसे लगते थे मानो मण्डलीकरणकालमें साँझी गई मण्डलाकार—भ्रमणकलाकी शिक्षाको
जानमें ला रहे हों, मण्डलाकार भ्रमणके पाठको दुहराते हों ॥ ३० ॥

धन्वी धानुष्कर्मारादसिभृतमसिमान् कुन्तिनं कुन्तधारी

चक्राखं चक्रेतिर्गदिनमपि गदापाणिरन्योन्यमेत्य ।

स्वस्वास्त्राणां प्रयोगे दृढपरिचितयो हन्तृवध्यत्वशैली-

साधारण्ये प्रतिष्ठामभिविदधुरमी द्वन्द्वयोधाग्रगण्याः ॥ ३१ ॥

धन्वीति । स्वस्वास्त्राणां प्रयोगे धनुरादिस्वायुधसञ्चालने दृढपरिचितयः प्राष्ठ-
प्रक्रामान्यासाः अमी युद्धगताः द्वन्द्वयोधाग्रगण्याः समानयुद्धकुशलाः भटाः—धन्वी
धनुर्धरः धानुष्कम् धृतवतुषम्, असिमान् खड्गधरः असिभृतम् खड्गधरम्, कुन्त-
धारी कुन्तधरम्, चक्रहेतिः चक्रप्रहरणः चक्राखम् चक्रेण युध्यमानम्, गदापाणिः
गदिनम् अन्योन्यम् परस्परम् एव उपेत्य हन्तृवध्यत्वशैलीसाधारण्ये हन्तृत्वयुक्त-
वध्यभावे प्रतिष्ठामभिविदधुः, समानभावेन भ्रन्ति स्म हन्यन्तेस्म चेति यावत् ।
अयमर्थः—निजान्ध्रप्रयोगकुशलाः परस्परसमानयुद्धव्यसनिनश्च भटाः स्वसमानैर्यो-
धैर्युध्यमाना यथैव हन्यन्ते स्म तथैव च भ्रन्ति स्मेति । अत्रैकस्मिन् योधे हन्तृत्वव-
ध्यत्वरूपानेकधर्मसमुच्चयात्समुच्चयालङ्कारः । सङ्घरावृत्तं, लक्षणं प्रागुक्तम् ॥ ३१ ॥

अग्ने अपने अश्वोंके प्रयोगमें निपुण, द्वन्द्वयुद्धमें अग्रगण्य भटगण—धनुषवाले धनु-

धरोको, तलवारवाले तलवारवालोंको, कुन्तवाले कुन्तवालोंको, चक्रवाले चक्रवालोंको एवं गदावाले गदावालोंको पाकर समानरूपसे हन्ता तथा वध्य होनेकी प्रतिष्ठा पा रहे थे. विस तरह मारते थे उसी तरह मरते भी थे ॥ ३१ ॥

ततः,—

घृष्टद्युन्नोत्कृत्तर्ममाणमग्रे दृष्ट्वा हाहाशब्ददीनां स्वसेनाम् ।

कोदण्डज्यामौमृशन्धोरघोषां कोपाद्भीष्मः प्राविशत्पार्यसैन्यम् ॥ ३२ ॥

घृष्टद्युन्नेति । (ततः) घृष्टद्युम्नेन तदाद्यपाण्डवसेनापतिना उत्कृत्तर्ममाणं छिन्नभिन्नोरोमुख्यदेशाम् स्वसेनाम् कौरववाहिनीम् हाहाशब्ददीनाम् दीनभावेन हाहाशब्दं कुर्वतीम् अग्रे पुरतो दृष्ट्वा घोरघोषां भीषणदृष्ट्वा कोदण्डज्यां धनुप्रत्य-
ञ्जाम् आमृशन् टंकारयन् भीष्मः कोपात् कोपं दृत्वा पार्यसैन्यम् युधिष्ठिरसेनाम् प्राविशत् प्रविष्टः । घृष्टद्युम्नेन भिन्नर्ममाणं कौरववाहिनीं हाहाशब्दं कुर्वतीं दृष्ट्वा भीष्मः पार्यसेनां हन्तुं प्रविष्टस्तन्मध्यमित्यर्थः । काव्यलिङ्गम् ॥ ३२ ॥

इसके बाद जब भीष्मने देखा कि हमारी सेनाको घृष्टद्युन्न छिन्न-भिन्न कर रहा है. यह हाहा शब्द करके दैन्य प्रदर्शित कर रही है, तब वह अपने धनुषकी प्रत्यञ्जाका भीषण टंकार करते हुए कोपसे पाण्डव-सैन्यके बीच पैठे ॥ ३२ ॥

ससिंहनादे सरितः कुमारे चापं समाकृष्य शरैर्विमुक्तैः ।

परान्वरीतुं प्रथमं प्रवृत्ते वरान्वरीतुं ववलेऽप्सरोग्भिः ॥ ३३ ॥

ससिंहनाद इति । ससिंहनादे कृतभीषणत्वादे सरितो गङ्गायाः कुमारे पुत्रे भीष्मे चापं समाकृष्य निजं धनुर्ममयित्वा विमुक्तैः विमुक्तैः शरैः बाणैः परान् शत्रून् वरीतुं वारयितुम् प्रथमं प्रवृत्ते तत्परे सति अप्सरोभिः देवबालाभिः वरान् नव-
वहमान् वरीतुं स्वीकर्तुं ववले चलितम् । भीष्मः शत्रून्बाणैर्हन्तुं प्रवृत्तः, तद्दृष्ट्वा शत्रूणां वधमवर्यं भाविनं मत्वा नववह्मभागमनं प्रतीक्षमाणा अप्सरसो वरान् वरीतुं चलन्ति स्मेत्यर्थः । भीष्मेण शत्रवो वारिताः, तेन हतान्स्वर्गार्ताश्चाप्सरसो वसुरित्याशयः ॥ ३३ ॥

भीष्मने सिंहनादके साथ धनुष तानकर छोड़े गये बाणोंसे जब शत्रुओंको पहले पहल रोकना प्रारम्भ किया, तभी नववह्मवरणार्थ उत्कण्ठित अप्सरायें चल पड़ीं, उन्हें विदवात हो गया कि अब भीष्म द्वारा हत वीरगन आवेंगे ही, उनका वरण करके हम कृतार्थ हो जायेंगे ॥ ३३ ॥

पृथ्यासुतानां पृतनान्तराले पृथक्पृथक्स्थ पृथक्वर्षाः ।

द्विपान्सहस्रं तुरगान्सहस्रं भटान्सहस्रं पतितानकार्युः ॥ ३४ ॥

पृथेति । तस्य भीष्मस्य पृषत्कवयाः बाणश्रेष्ठाः पृथक् पृथक् एकैकदाः पृथासु-
तानां पाण्डवानां पृतनान्तराले सेनामध्ये सहस्रं द्विपान् गजारुढयोधान्, सहस्रं
तुरगान् अश्वारोहिणः, सहस्रं भटान् पदातींश्च पतितान् हतान् अकार्षुः कृतवन्तः ।
भीष्मेण प्रयुक्ता बाणाः प्रत्येकं सहस्रं गर्जास्तावतोऽर्धस्तावत एव च पदातीन्
न्यपातयन्निति ॥ ३३ ॥

पाण्डव सैन्यके दीवर्मे वर्त्तमान भीष्म द्वारा चलादे गवे भीष्म बाणोंमेंसे हर एक
बाणने हजार हाथी, हजार घोड़े तथा हजार पदानितैस्य मारकर गिरा दिये ॥ ३४ ॥

सिन्धोः सुतस्य विशिखैर्जसदग्निस्त्रुनोः

प्राणान्विलिह्य विगिति प्रविमुक्तवद्भिः ।

कृत्तान्यमुश्चत विरोधिकुलानि कश्चि-

त्कश्चिज्जवेन जगृहे युधि भूतवर्गः ॥ ३५ ॥

सिन्धोगिनि । जमदग्निस्त्रुनोः परशुरामस्य प्राणान् अपि विलिह्य आस्वाद्य धिक्
अस्वाद इमे मुनेः प्राणा इति चिन्दिता प्रविमुक्तवद्भिः (परशुराममपि मर्मणि
विद्वद्वद्भिः, तस्यापि मरणमिव संपादितवद्भिः) सिन्धोः सुतस्य भीष्मस्य विशिखैः
बाणैः कृत्तानि लण्डितानि विरोधिकुलानि प्रतिपन्ननृपजातानि युधि समरे कश्चित्
भूतवर्गः प्रागवायुः जवेन शीघ्रम् अमुश्चत तत्प्राज, कश्चिच्च भूतवर्गः पिशाचगणो
जगृहे भक्षितुं स्वीचकार । भूतानां वर्गो न जगृहे, कश्चिद् भूतवर्गो जगृहे इति
विरोधप्रतिभासः, तत्र महाभूतान्यतमो वायुर्न गृहीतवान् पिशाचगणश्च भक्षणाय
गृहीतवानिति परिहारः । 'भूतं स्नादौ पिशाचादौ न्याय्ये सत्त्वोपमानयोः' इति
वैजयन्ती ॥ ३५ ॥

जमदग्निस्त्रुत परशुरामके प्राणोंको भी चखकर जिन्होंने फोका समझकर त्याग दिया,
इस तरहके, परशुरामकी भी मरणान्तिक दशा कर देनेवाले गङ्गापुत्र भीष्मके बाणोंने
जिन्हें लण्डित कर दिया था, वैसे कटे हुए शत्रुसमुदायको एकभूतवर्ग-प्रागवायु छोड़ रहा
था, और इसका भूतवर्ग-पिशाच खानेके लिये पकट रहा था ॥ ३५ ॥

देवव्रते दलितवैरिणि दृष्टमात्रे सारथ्यमात्रकरणे कृतसंगरोऽपि ।

'मूले न केवलमहो मुंरभिद्रयस्य मध्येऽपि' चक्रमतिसंभ्रमयांचकार ॥ ३६ ॥

देवव्रत इति । दलितवैरिणि कृतशत्रुसंहारे देवव्रते भीष्मे दृष्टमात्रे नेत्रपात्रता-
मात्रभाजने सति सारथ्यमात्रकरणे अर्जुनसूतकार्यमात्रनिर्वाहे कृतसंगरः कृतप्रति-
ज्ञोऽपि नाहमस्त्रं धारयिष्यामि केवलमर्जुनस्य सारथ्यं करिष्यामीत्येवं कृतप्रति-

शोऽपि मुरमित् श्रीकृष्णः अहो आश्चर्यम् न केवलं रथस्य मूले स्यन्दनाभोभागो चक्रं रथचक्रम् अतिसम्भ्रमयाश्चकार नर्त्तयामास, किन्तु रथस्य मध्येऽपि चक्रं स्वमन्त्रं सुदर्शनं संभ्रमयाश्चकार चालयामास । अर्जुनस्य रक्षायै भगवान् रथं चालयन्नेव चक्रमप्यग्रहीदित्यर्थः ॥ ३६ ॥

यद्यपि भगवान्ने प्रतिष्ठा कर रथो धी कि महामारुतमें मैं शस्त्र ब्रह्मण नहीं कलंगा, केवल अर्जुनका सारथिद्वय-भर निमा दूंगा, तथापि उन्होंने जब शत्रुसंहारक भीष्मको देखा, तभी उन्होंने रथके मूलमें ही केवट चक्र-पहिया नहीं चलाया, केवल रथ हाँका भगवान् ही नहीं, रथके मध्यमें-बीचमें भी अर्जुनको भीष्मके बाणोंसे बचानेके लिये अपना सुदर्शन चक्र नचाया, बुभाया ॥ ३६ ॥

अरिमण्डलखण्डनैः पृषत्कैरवदीर्णा रुधिरापगावलीनाम् ।

अवनीपतयो रुपा निजानामधिविभ्रां जननीममुष्य चक्रुः ॥ ३७ ॥

अरिमण्डलेति । अमुष्य भीष्मस्य अरिमण्डलखण्डनैः शत्रुगणसंहारकरैः पृषत्कैः बाणैः अवदीर्णाः क्षिप्तमर्माणः अवनीपतयः प्रतिपन्नभून्मृतः रुपा कोपेन अमुष्य भीष्मस्य जननीं गङ्गां निजानां रुधिरापगानां स्वरक्तनदीपरम्पराणाम् अधिविभ्रां सपत्नीं चक्रुः । भीष्मेण हतानां वीराणां पतितानि रक्तानि नद्यो भूत्वा प्रवहन्ति सन्ति महानदीरूपमापद्य गङ्गासपत्न्यो जाताः इत्यर्थः । शत्रवो हन्यमाना भीष्म-मपकर्तुमपारयन्तस्तन्मातरमेव सपत्नीसमुपस्थानविधया बलेशयामासुः, अन्योऽपि वैरी शत्रुमपकर्तुमशक्नोऽन्य तत्सम्बन्धिजनं पीडयति तद्वदिति भावः । प्रत्यनीकं नामालङ्कारः । 'प्रत्यनीकं बलवतः शत्रोः पक्षे पराक्रमः' इति च तत्त्वज्ञम् ॥ ३७ ॥

शत्रुमण्डलको क्षिप्त भिन्न कर देनेवाले भीष्मके बाणोंसे मारे गये शत्रुओंने जब भीष्मकी कोई क्षति करनेका सामर्थ्य अपनेमें नहीं देखा, जब इन लोगोंने अपने रक्तबीज नदियाँ प्रवाहित करके भीष्मकी माता गङ्गाकी सपत्नियाँ महानदियाँ पैदा करके उसे तललीफ पहुँचानेकी चेष्टा की । भीष्म द्वारा मारे गये शत्रुओंकी रक्तधारायें गङ्गाकी तीर्थे बन गई ॥ ३७ ॥

तदनु समरसंमुखीनवैरिभटप्राणपरिमोक्षणोन्मुखशिलीमुखप्रस्थान-समयसमापृच्छनपात्रीकृतकर्णपुटैर्बलवैरिनगरवास्तव्यवारवितासिनीजन-पाणिपट्टेरुद्धपरिगलितपारिजातप्रसवसहपैतितचञ्चरीकपुष्पमञ्जुगुञ्जितव्य-ञ्जितभेदचिकुरवन्धैर्वैर्गोपतितविशिखविघटनविपर्यस्तमुकुटविप्रकीर्णविक्रि-

१. 'खण्डकैः' । २. 'मोषगोन्मुख' । ३. 'सनाप्रच्छन' । ४. 'वारवनिताजनता' ।

५. 'आपतित' । ६. 'कूजित' । ७. 'विगादापतित' । ८. 'विपर्यस्तविकटमुकुट-विघट्ट' ('विट्ट') विप्रकीर्णमुकुट' । इति पा० ।

धमुक्ताफलशङ्कावदान्यरणश्रमवारिशीकरनिकरकोरकितनिटिलभागै रोषा-
तिरेकव्यतिकरितर्दशनावलिर्दशानपुनरुत्तरक्तिमाधरैरयुतेन राज्ञां शिरोभिः
कल्पान्तरुद्रबन्धुः सुरसिन्धुसूनुवर्यं वसुंधरां वन्धुरयांचकार ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तरम् कल्पान्तरुद्रबन्धुः प्रलयकालिकरुद्रसमः अयं
सुरसिन्धुसूनुः देवापगापुत्रः गाङ्गेयो भीष्मः समरे युद्धे सम्मुत्तीनानाम् अभिसुखा-
गतानाम् वैरिभटानां वीरयोधानाम् प्राणानां परिमोक्षणे देहपरित्याजने उन्मु-
खानां तत्पराणाम् शिखीमुखानां बाणानां प्रस्थानसमये प्रयाणकाले समापृच्छनस्य
गन्तुमनुज्ञाप्रश्नस्य पात्रीकृतानि कर्मीकृतानि कर्णपुटानि श्रोत्राणि येषां तैस्तादृशैः,
(युद्धोद्यतशत्रुप्राणहरणार्थं बाणप्रस्थानस्यानुमतिमिव याच्यमानैः) बलवैरिनगरे
स्वर्गे वास्तव्यानां निवासिनां वारविलासिनीजनानां वेश्यालोकानां पाणिपङ्केरुहे
करकमले ताभ्यां पाणिकमलाभ्यां परिगलितैः च्युतैः पारिजातप्रसवैः कल्पवृक्षप्रसूनैः
सह पतितानां समागतानां चञ्चरीकंपुञ्जानां भ्रमरसमूहानां मञ्जुना हृदयहारिणा
गुञ्जितेन शङ्करेण व्यञ्जितः प्रकटीकृतः भेदः परस्परपार्थक्यं येषां तादृशाश्चिह्नर-
त्नधाः धम्मिह्वा येषां तैस्तथोक्तैः (स्वर्गता अप्सरसो वीराणामुपरि पारिजाततरु-
प्रसूनानि वर्षन्ति, तैः पुष्पैः सह भ्रमरा अपि पतन्ति, ते भ्रमरा वीरजनोपरि-
पतितास्तरुकेषु सह संसृज्यन्ते, तेषां तुल्यवर्णतया पार्थक्यं केवलं भ्रमराणां
शङ्कर एव बोधयति, एवंभूतैः शिरोभिरिति वक्ष्यमाणेन विशेष्येणान्वयः) वेगा-
पतितैः शीघ्रतयाऽऽगतैः विशिखैः बाणैः विघटनेन आघातेन विपर्यस्तेभ्यः क्षिप्तेभ्यः
(चालितेभ्यः) मुकुटेभ्यः किरीटेभ्यः विप्रकीर्णानां च्युतानां विविधमुक्ताफलानां
शङ्कावदान्यानि सन्देहदायीनि श्रमवारीणि युद्धायासप्रसृतस्वेदजलानि तेषां शीकर-
निकरैः विन्दुनिचयैः कोरकितः सञ्ज्ञातकोरकत्वमिव गमितः निटिलभागो भाल-
देशो येषां तादृशैः, (वीराणां मुखानि ध्रुमविन्दुपूर्णानि ते ध्रुमविन्दवो वेगायात-
बाणचालितमुकुटविपर्यस्तमौक्तिकानीव भासन्ते) रोषातिरेकेण कीपातिशयेन व्य-
तिकरितायाः सङ्घटितायाः दशनावलेर्दन्तपङ्क्तेः दंशनेन पुनरुक्तः रक्तिमा आरुण्यं
यस्य तादृशः अधरः ओष्ठो येषां तैस्तथोक्तैः, (कोपवशादन्तदंशनेन द्विगुणरक्ती-
भूताधरैः) अयुतेन दशसहस्रेण राज्ञां शिरोभिः क्षिन्नैर्मूर्धभिः वसुन्धरां रणमुवं
वन्धुरयाञ्चकार पाटयामास । दशसहस्रं शत्रून्वधोदित्यर्थः ।

इसके बाद प्रलयप्रवृत्त रुद्रके समान भयानकावृति गङ्गापुत्र भीष्मने दश हजार
शत्रुसिरोसे युद्धभूमि पाट दी, वे सिर समरागत शत्रुदोषोंके प्राणहरणमें सज्जद बाणों द्वारा
प्रस्थानकी अनुमति माँगी गई है जिनसे ऐसे कर्णपुटोंसे युक्त थे, उन सिरोपर स्वर्गस्थित
अप्सरसों द्वारा पारिजातके फूल गिराये गये थे, उन फूलोंके साथ आये भ्रमरगण सिरके

बालोंसे लिपट गये, उनमें नेत्र नहीं नाचूँ होना यदि नरि शब्द नहीं करते, उन सिरों पर ललाट-भागमें सुझायासन्नित पक्षीनेकी दूँ ऐसी लगती थीं मानो बेगागत् वाग प्रहार से हिलाये गये सुदृढसे चुन मुक्ताफल हों, जो उनके कारण अथर-दशन करनेसे उन मुत्तोंके अथर दुगुने लाल हो रहे थे ॥

नद्याः सुतेन जनितर्नवदेववर्गैः

सान्धे स्वयान्नि सति संकुचितस्थित्यतीनाम् ।

स्वर्गोक्तसामजनि सा स्वयमेव कान्या

कूलकपा कुशिकनन्दनकोपमुद्रा ॥ ३८ ॥

नद्याः सुतेनेति । नद्याः सुतेन भीष्मेण जनितैः उत्पादितैः नवदेववर्गैः नद्यानि सृज्या सद्य एव देवत्वं प्राप्तैः नूतनसुरगणैः स्वयान्नि स्वस्याने स्वर्गे सान्धे निविदिते ग्याहे सति संकुचितस्थित्यतीनाम् स्वस्वीभूतनिवासस्थानानाम् स्वर्गोक्तसाम देवानाम् सा कूलकपा दुर्बारा कुशिकनन्दनकोपमुद्रा विश्वामित्रस्य कोपदशा स्वयम् एव कान्या इष्टा अजनि जाता, देवा विश्वामित्रस्य कोपमुद्रामकामयन्त, यदि विश्वामित्रः कुपितः सत् स्वर्गान्तरं जनयेत्तदा भूयः स्थानलाभेन लब्धावकाशा जायेमहीति देवा ऐच्छन्तिपर्यः । भीष्मे शतशो वीरासिपात्य देवत्वं प्रापस्य च स्वर्गमावृण्वति सति देवाः पुनरपि दुर्निवारं विश्वामित्रस्य कोपमुद्रामकामयन्तेति भावः । अत्र वसन्तदन्वे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ३८ ॥

भीष्मके द्वारा पैदा किये गये, युद्धमें मारकर देवत्वको प्राप्त कराये गये-नवतव देववर्गोंसे स्वर्गके मर जानेपर रहनेकी जगहकी कमीका अनुभव करनेवाले स्वर्गके वासी देवगण विश्वामित्रकी दुर्निवार कोपमुद्राको खुद चाहने लगे । स्वर्गवासियोंको इच्छा होने लगी कि अच्छा होता यदि विश्वामित्र फिरसे कुपित होकर एक नया स्वर्ग दत्ता देवे, तब इस तरह स्थानकी कमीका अनुभव नहीं करना पड़ेगा ॥ ३८ ॥

भीष्मस्य कन्याजनपाणिपीडां पितुर्मुद्रे त्यक्त्वतोऽपि तस्य ।

संधात्सुराणां सति पुष्पवर्षे संतानलामोऽजनि तद्विचित्रम् ॥ ३९ ॥

भीष्मस्येति । पितुः शन्तनोः मुद्रे सत्यवतीप्राप्तिद्वारकसन्तोषाय कन्याजनपाणि-पीडाम् विवाहम् त्यक्त्वतः सर्वदाकृते वर्जितवतः अपि बालग्रहचारिणः अपि भीष्मस्य सुराणां सङ्घात् देवगणात् अद्भुतयुद्धकौशलप्रसङ्गात् पुष्पवर्षे सति पुष्पवृष्टौ सत्वाम् सन्तानलाभः पारिजातकुसुमप्राप्तिः पुत्रप्राप्तिश्च अजनि जायते स्म, तत् विचित्रं विस्मयावहम्, विवाहरहितोऽपि सन्तानमलभतेति विरोधः, पारिजातकुसुमप्राप्त्या च तदपरिहारः । 'सन्तानः कल्पवृक्षश्चेत्यमरः । अत्र सन्तान-कारणद्वारपरिग्रहमात्रेऽपि तत्कलामवर्णनात् रत्नेप्रतिभोत्थापितो विभावनाश्ल-कारः ॥ ३९ ॥

यद्यपि पिताके सन्तोषार्थं भीष्मने किसी भी कन्यासे विवाह नहीं करनेका व्रत ले रखा था, आबाल ब्रह्मचारी बन गये थे, फिर भी जब देवोंने भीष्मका अद्भुत रणकौशल देखकर कल्पवृक्षके फूलकी वर्षा की, तब भीष्मको सन्तान-लाम-देवकुसुमकी प्राप्ति तथा पुत्र लाभ-हो गया, यह दिना विवाह सन्तान लाभ होना आश्चर्यजनक हुआ, सन्तान, कल्पवृक्ष-पुष्प अर्धने कुछ भी विरोध नहीं है ॥ ३९ ॥

इत्थं विधाय दिनमेकमसौ समीकं पाश्चात्यभूधरमुपेयुपि पद्मवन्धौ ।
प्रत्यर्थिनामिव चकार बलापहारं स्वस्यापि चापशिखरादवरोपितज्यः ॥४०॥
इत्थमिति । असौ भीष्मः इत्यम् पूर्वोक्तप्रकारेण एकं दिनम् पूर्णमेकं वासरं व्याप्य समीकं युद्धं विधाय कृत्वा पद्मवन्धौ कमलकुलमित्रं सूर्यं पाश्चात्यभूधरम् अस्ताचलम् उपेयुपि प्राप्ते सति चापशिखरात् धनुष्कोटेः अवरोपितज्यः अवतारितप्रत्यङ्गः सन् प्रत्यर्थिनाम् शत्रूणाम् बलस्य युद्धसामर्थ्यस्य अपहारं क्षयमिव स्वस्यात्मनोऽपि बलस्य सैन्यस्य अपहारं शिविरप्रवेशम् चकार कृतवान् । इत्थं भीष्मः सकलमहो युद्ध्वा सूर्यस्तमनप्रवणे सति शत्रुबलक्षयेण सहैव स्वं सैन्यं शिविरगतं चकारेत्यर्थः । 'बलं शक्तिर्यत् सैन्यम्' इत्यभिधानरत्नावलिः । तुल्य-योगिताऽलङ्कारः, स्वबलापहारशत्रुबलापहारयोः श्लेषेण तु तुल्यताप्रतीतिरेकक्रियान्वयात् ॥ ४० ॥

इस प्रकारसे दिनभर युद्ध करके—जब कमलकुलमित्र सूर्य अस्ताचलपर चले गये तब भीष्मने शत्रुओंके सान्त्व्यका क्षय करके अपनी सेनाको शिविरगामिनी बनाया, शत्रुओंके बलापहारकी तरह—शक्तिक्षयकी भाँति अपना बलापहार-सैन्यका शिविरपरावर्तन किया ॥ ४० ॥

इति नवदिनानि नवनवानि भुजघ्निलसितानि प्रकाश्य दर्शमेऽहि पुनरसौ निजध्वजचिह्नमात्रं वियदौरोहति भगवति विवस्वति समरवर्षा-समयशिखण्डिना गौण्डीयधन्वना पुरस्कृतं शिखण्डिनं हँष्ट्वा 'स्त्रीपूर्वोऽयम्, अमुना सह न योद्धव्यम्' इति निषिष्य हस्ततलनिरस्तधनुर्लस्तकः प्रथमं स्वदूरापसरणकूपितयेव सिञ्चिन्या पश्चादतिदूरनिष्कासितैर्विजयविपाठै-रादिवसावसानं विदारितकलेवरतया निशान्ततान्तः शान्तमनाः शान्त-नवोऽसौ स्वान्तनिहितरमाकान्तः सुभदलोकसमुचितां शरशय्यां क्रमाद-विशिश्ये ॥

१. 'भुजघ्नता' । २. 'मेऽहिनि पुनरप्यसौ निजध्वज' । ३. 'आरोहति सति' ।
४. 'गौण्डीविना' । ५. 'समीक्ष्य' ; 'विश्लेष्य' । ६. 'अपसार' । ७. 'दूरनिष्कासितै' ।
८. 'सान्त्वयद्वारित' । ९. 'शान्तनवैः शान्तमनाः स्वान्त' । इति पा० ।

इति नवेति । इति एवं प्रकारेण नवदिनानि नवदिवसपर्यन्तम् नवनवानि
 निरयनूतनप्रकाराणि विलक्षणानि भुजविलसितानि युद्धे प्रकटितान् स्वभुजविक्र-
 मान् प्रकाश्य दर्शयित्वा पुनः असौ भीष्मः निजध्वजचिह्नमात्रम् भीष्मध्वजचिह्न-
 भूततालप्रमाणं वियत् आकाशम् आरोहति मति भगवति विवस्वति सूर्ये समरं
 युद्धमेव वर्षासमयस्तस्य शिखण्डिनां मयूरेण युद्धे समुपस्थिते प्रसादं प्राप्नुवता
 गाण्डीवधन्वना अर्जुनेन पुरस्कृतं स्वाग्रे स्थापितं शिखण्डिनं नाम द्रुपदपुत्रं दृष्ट्वा,
 अयं शिखण्डी स्त्रीपूर्वः पूर्वजन्मनि स्त्रीभावं गतः, अमुना स्त्रीपूर्वेण शिखण्डिना सह
 न योद्धव्यं न युद्धं कर्त्तव्यम् इति निषिध्य युद्धं विहाय हस्ततलनिरस्तधनुर्लस्तकः
 हस्तत्यक्तधनुर्मध्यभागः सन् प्रथमं पूर्वं बाणत्यागात्पूर्वमाकर्षणसमये स्वदूरापसर-
 णकुपितया सिञ्जिन्या आकर्षणपसारणेन दूरापसारणजनितत्वमानेन कुपितया
 लब्धक्रोधया पश्चात् अतिदूरनिष्कासितैः सुदूराक्षितैरर्जुनबाणगणैः आदिवसाव-
 सानं सन्ध्याकालपर्यन्तम् विदारितकलेवरतया क्षिप्तदेहतया नितान्ततान्तः अति-
 क्रान्तः शान्तमना निर्विकारहृदयोऽसौ शान्तनवः शान्तनुतनयः भीष्मः स्वान्त-
 निहितरमाकान्तः भगवन्तं लक्ष्मीनारायणं मनसा ध्यायन् सुमटलोकसमुचितां
 वीरभटयोग्यां शरशय्याम् बाणमयीं शय्याम् क्रमात् शनैः शनैः अधिशिरये शेतेस्म ।

इस प्रकार नव दिनों तक नवीन नवीन बाहुविक्रमका प्रदर्शन करके फिर दशवें दिन
 एक ताड़के बराबर सूर्यके आकाशमें आ जानेपर भीष्म जब युद्धक्षेत्रमें पहुँचे तो उन्होंने
 देखा कि युद्धरूप वर्षासमयकी पाकर मयूरकी तरह नाँच उठनेवाले-अतियुद्धरत्नेही
 अर्जुनने अपने बागे शिखण्डीको बैठ लाया है, उसे देखते ही भीष्मने कहा कि शिखण्डी
 पूर्वजन्ममें स्त्री था, स्त्रीके साथ लड़ना उचित नहीं है, अतः मैं इसके साथ नहीं लड़ूँगा,
 ऐसा कहकर भीष्मने अपन हाथसे धनुष रख दिया, इसके बाद धनुषपर बाण चढ़ाकर
 प्रत्यक्षाको बहुत दूर कानसे अलग कर दिया गया था, इसी दूरापसारणजन्य वी से कुपित
 होकर सिञ्जिनाने भी जिन बाणोंको बहुत दूर फेंक दिया ऐसे अर्जुनक्षिप्त बाणोंसे संध्याकाल
 तक भिन्नगात्र होकर नितान्त थके हुए से भीष्मने निर्विकार हृदयसे भगवान् लक्ष्मीनारा-
 यणको याद करके धीरे धीरे वीरजनके योग्य शरशय्यापर शयन किया ॥

पार्थेन क्षितिविनिखातपुङ्खकानां बाणानामुपरि पितामहः शयानः ।

वैभ्राज व्रणविलवान्तरक्तविन्दुधाराणां घन इव शक्रगोपैवर्षी ॥ ४१ ॥

पार्थनेति । पार्थेन अर्जुनेन क्षितिविनिखातपुङ्खकानाम् भूतलविनिखातमूल-
 भागानां बाणानां शराणामुपरि ऊर्ध्वभागे शयानः शयनं कुर्वन् पितामहः भीष्मः
 व्रणविलवान्तरक्तविन्दुः अस्त्रप्रहारजनितबहुच्छिद्रनिपतच्छोणितशीकरः सन् शक्र-
 गोपवर्षी रक्तकीटवृष्टिकरः धाराणां घनः वर्षाप्रवृत्तो घनो मेघ इव वैभ्राज । पार्थ-

स्नातमूलानां बाणानां शय्यायां सुप्तो रक्तबिन्दुवर्षिदेहश्च भीष्मः रक्ताभशक्रगोपना-
मकवर्षासमयभाविकीटवर्षणपरो धाराधर इव दृश्यते स्मेति भावः । उपमालङ्कारः,
प्रहर्षिणी वृत्तम्—स्तौ जौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम् ॥ ४१ ॥

अर्जुन द्वारा रोपितमूल बाणोक्ती शय्यापर सोए हुए तथा रक्तबिन्दुवर्षी देहसे युक्त भीष्म
देहे लगते थे मानो शक्रगोप नामक बरसाती रक्तवर्ण कीटोंकी वर्षा करनेवाला मेघ हो ॥ ४१ ॥

संवीक्ष्य तत्र शयितं तमिमं शरेषु

सांक्रामिकं गुणमिव प्रतिपद्यमानः ।

भास्वानपि स्वयमुपात्तकरोष्मशान्तिः ।

पाश्चात्त्यसागरशरेषु शयालुरासीत् ॥ ४२ ॥

संवीक्ष्येति । तत्र युद्धक्षेत्रे शरेषु बाणेषु शयितं शरशय्यागतं तमिमं भीष्मं संवी-
क्ष्य दृष्ट्वा संक्रमात् देहादेहान्तरप्राप्तेः भवतीति तं तथोक्तं सांक्रामिकं गुणं प्रतिपद्य-
मानः आश्रयन्निव स्वयमपि उपात्ता स्वीकृता करोष्मणः भुजप्रतापस्य शान्तिः
उपरमः किरणोष्मणश्च उपरमो यस्य तथोक्तः भास्वानपि सूर्योऽपि पाश्चात्य-
सागरशरेषु पश्चिमोदधिजलेषु शयालुः शयनशीलः आसीत् । भीष्मः शान्तभुज-
प्रतापः शरशय्यामधिश्रितः, तं दृष्ट्वा साङ्क्रामिकं गुणमाप्येव भास्करः शान्तकिर-
णौष्ण्यः सन् पश्चिमोदधिजले क्षीते स्मेत्यर्थः । साङ्क्रामिकं गुणं प्रपद्यमान इवेत्यु-
च्येत् । 'शरो दर्भान्तरे बाणे शरं दक्षि जलेऽपि च' इति विश्वः ॥ ४२ ॥

युद्धक्षेत्रमें शरशय्यापर सोए हुए भीष्म पितामहको देखकर सूर्य भी भुजप्रतापकी
उष्णता या किरणकी उष्णताका त्याग करके सांक्रामिक गुणको प्राप्त सा करते हुए पश्चिम
समुद्रके जलमें सोने चले गये, सूर्य अस्त हुए ॥ ४२ ॥

जगति विनुतकीर्त्तौ जामदग्न्यस्य शिष्ये

कवलितरिपुवर्गे कालधर्मं वियासौ ।

बहुसुरवरलाभाद्बद्धकामोत्सवानां

श्वशुरमरणदुःखं स्वर्वधूनां बभूव ॥ ४३ ॥

जगतीति । जगति संसारे विनुतकीर्त्तौ स्तुत्यशक्ति कवलितरिपुवर्गे क्षपितश-
त्रुगणे जामदग्न्यस्य परशुरामस्य शिष्ये भीष्मे कालधर्मं मरणं वियासौ जिगमिषौ
सुमूर्षौ सति बहुसुरवरलाभात् नवनवदेवगणरूपपतिप्राप्त्या बद्धकामोत्सवानां प्रार-
ब्धवर्तिमहोत्सवानां स्वर्वधूनां देवबालानां श्वशुरमरणदुःखं बभूव । भीष्मे युध्य-
माने सति तेन हता भटादेवत्वं प्राप्य स्वर्वधूनां काममापूरयन्ति स्म, सन्प्रति भीष्मे
मृते कस्तथा वीरान् मारयित्वा तामां पतौनुत्पादयिष्यतीति देवबालाः भीष्मस्य

मरणं श्वशुरमरणसमदुःखदं मन्यन्ते स्मेत्याशयः । अत्राप्सरसां तादृशदुःखामग्न्यधे-
ऽपि तदभिधानादतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ४३ ॥

ससारमें गीयमानकीर्ति, शत्रुवर्गसंहारक, परशुरामके शिष्य भीष्मके मरने पर—
आसन्नमरण हो जानेपर उनके द्वारा युद्धमें निहत होकर देवत्वको पानेवाले वीरोंको पति
भावमें वरण करके कामसुख पानेवाली अप्सराओंको श्वशुरमरण समान दुःखका अनुभव
हुआ, क्योंकि उनको पति देनेवाले भीष्म ही थे ॥ ४३ ॥

पतिते युधि वाहिनीसुते पतदश्रुर्द्विविधापि वाहिनी ।

प्रथमं परितापमुच्छ्रितं पटवेश्मानि ययौ तत परम् ॥ ४४ ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते नवमः स्तवकः ।

पतिन इति । वाहिन्या नद्या गङ्गायाः सुते भीष्मे युधि पतिते शरशय्यां गते
सति द्विविधा पाण्डवकौरवोभयपक्षगताऽपि वाहिनी सेना पतदश्रुः रुदती नती
प्रथमम् आदौ उच्छ्रितं महान्तं परितापम् ययौ प्राप ततः परम् पटवेश्मानि निज-
निजदूष्याणि ययौ, तद्दिनयुद्ध विररामेत्यर्थः । वाहिनीसुतमृत्युना वाहिनीशोकः
स्वाभाविक एव । वैतालीयं वृत्तम् ॥ ४४ ॥

वाहिनी-नदी गङ्गाके पुत्र भीष्मके युद्धमें निहत हो जानेपर दोनों पक्षोंकी सेना हुई
सेनाओंने पहले अतिमहान् परिताप पाया, उसके बाद अपने अपने शिविरोंमें गई ॥ ४४ ॥

इति मैथिलपण्डितश्रीरामचन्द्रमिश्रप्रणीते चम्पूभारत'प्रकाशे'

नवमस्तवक'प्रकाशः' ॥

दशमः स्तवकः

अपरेऽहनि कौरवश्चमूनामधिपत्वे परिकल्प्य कुम्भयोनिम् ।

पुरतो निजगाद् भीष्मपाताद्भुवितोच्छूनदृशां नराधिपानाम् ॥ १ ॥

अपरेऽहनीति । अपरं अहनि भीष्मशरशय्याऽधिरोहात् परस्मिन् दिवसे कौरवः दुर्योधनः कुम्भयोनिं द्रोणाचार्यस्य चमूनामधिपत्वे सेनापतिव्यं परिकल्प्य नियुज्य भीष्मपातात् भीष्मस्यावसानात् रुदितेन रोदनेन उच्छूनदृशाम् स्थूलीभूतनेत्राणाम् नराधिपानां स्वपक्ष्यभूयस्तीनाम् पुरतो निजगाद् उवाच, द्रोणमिति शेषः । औप-
च्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ १ ॥

भीष्मके शरशय्याधिरोहणके दूसरे दिन कुरुराज दुर्योधनने द्रोणाचार्यको सेनापति पदपर नियुक्त करके भीष्मके निधनसे रोते रहनेके कारण मूक गई हैं आखिं जिनकी भेते तृणोंके सामन इत प्रकाशसे कहा— ॥ १ ॥

कुम्भोत्पत्त्या प्रसिद्धो मुनिवृषभ इव द्वाधरं विन्व्यसंज्ञं

लोके तादृग्विधस्त्वं युधि निजमहसा भूभृतः स्तम्भयित्वा ।

जीवप्राहं गृहीत्वा विनमितवदनं लज्जया धर्मसूनुं

पद्मग्रामेव प्रचारं विदधतमधुना लीलया मेऽर्पयेति ॥ २ ॥

कुम्भोत्पत्त्येति । कुम्भोत्पत्त्या बटोद्भवत्वेन प्रसिद्धः क्वातः मुनिवृषभः मुनि-
श्रेष्ठः अगस्त्यः निजमहसा स्वतेजसा विन्व्यसंज्ञं द्वाधरं पर्वतमिव लोके तादृग्वि-
विधः कुम्भोद्भवत्वेन क्वातः त्वम् युधि युद्धे निजमहसा स्वपराक्रमेण भूभृतः
शैलान् नृपांश्च स्तम्भयित्वा निवार्य, जीवप्राहं गृहीत्वा जीवन्तमेव बन्धनादिना
वशीकृत्य लज्जया पराभवजनितया त्रपया विनमितवदनम् अधोऽनितमुखम्
पद्मग्राम एव प्रचारं विदधतम् पादचारिणम् धर्मसूनुं युधिष्ठिरम् अधुना सम्प्रति
स्वसेनापतित्वसमये लीलयाऽनायासेन मे मह्यं दुर्योधनाय अर्पय समर्पय, इति
जगादेति पूर्वोक्तनान्वयः । यथा कुम्भोद्भवोऽगस्त्यो निजतेजसा विन्व्यपर्वतं स्त-
म्भितवोत्तया त्वमपि कुम्भोद्भवो द्रोणः स्वभुजवीर्येण तत्पक्षगान् राज्ञो निवार्य
जीवन्तमेव युधिष्ठिरं वशीकृत्य लज्जानतमुखं पादचारिणं च तं मह्यमर्पयेति दुर्यो-
धनो द्रोणमुवाचेति भावः । 'जीवप्राह'मित्यत्र 'समूलाकृतिजीवेषु हनृकृत्प्रहः'
इति णमुल् ॥ २ ॥

जिस प्रकार कुम्भोद्भव मुनिवर अगस्त्यने अपने तेजसे विन्ध्यनामक पर्वतको स्तम्भित
कर दिया था, आगे बढ़नेसे रोक लिया था, वसी प्रकार आप भी कुम्भोद्भव हैं ही,

२. 'उद्वितो' । २. 'रूपम्' । ३. 'भूभृतम्' । इति पा० ।

आप भी अपने पराक्रमते युधिष्ठिरको ओरसे लड़नेवाले राजगणको रोककर युधिष्ठिरको जीवित पकड़ लें, और लज्जासे सिर झुकाकर पैदल चलते हुए युधिष्ठिरको आप अनायास लाकर मुझे सौंप दें ॥ २ ॥

उदितं तदिदं निशम्य गोष्ठ्यामुचिततज्ञः करमुन्नमय्य किञ्चित् ।

गुहसन्निभविक्रमस्तदानीं गुरुंरपोऽपि कुरुद्वहं वभाषे ॥ ३ ॥

उदितमिति । गुहसन्निभविक्रमः स्कन्दसमानपराक्रमशाली, उचिततज्ञः कर्तव्यको-
विदः पयः गुरुः द्रोणाचार्यः अपि तदानीं तस्मिन्समये गोष्ठ्यां नृपमण्डलयुक्तसमा-
याम् तदिदं पूर्वोक्तरूपं (दुर्योधनस्य) उदितं वचनं निशम्य श्रुत्वा करं स्वीयं
भुजं किञ्चिदुत्तमय्य ईषदुरयाप्य कुरुद्वहं दुर्योधनं वभाषे उवाच । दुर्योधनानुरोधं
श्रुत्वा कार्तिकेयपराक्रमो यथोचितज्ञानवोश्च द्रोणाचार्यो वीरमुद्रया बाहुमुत्थाप्य
दुर्योधनं प्रति वक्ष्यमाणं वचनमुक्तवानिति भावः ॥ ३ ॥

कार्तिकेयके सदृश भुजबलशाली तथा उचितज्ञाना गुरु द्रोणने उस समय मरी समान
कही गई दुर्योधनकी बातें सुनकर थोड़ा हाथ ऊपर उठा करके दुर्योधनसे इस प्रकार
कहा ॥ ३ ॥

कर्तुं हि शक्यमखिलं नृप ! काङ्क्षितं ते

धर्मात्मजे परिवृत्तेऽपि धराधिनायैः ।

शौरिप्रणुन्नह्यहेपितशब्दमिश्रो

न श्रूयते यदि नरस्य शरासघोषः ॥ ४ ॥

कर्तुमिति । हे नृप दुर्योधन, धर्मात्मजे युधिष्ठिरे धराधिनायैः पृथ्वीपतिभिर्वि-
राटादिभिः परिवृत्ते रक्षार्यं सर्वतो वेष्टिते सत्यपि, शौरिणा कृष्णेन प्रणुन्नानां चालि-
तानां प्रेरितानां हयानाम् अर्जुनरथाश्वानां हेपितशब्देन मिश्रः मिलितः नरस्यार्जु-
नस्य शरासघोषः धनुष्टहारः चेत् यदि न श्रूयते न कर्णयोः पतति तदा अखिलं
समस्तं नृपवारणयुधिष्ठिरसमर्पणादि ते काङ्क्षितम् अभीष्टं कर्तुं शक्यम् साध्यम् ।
यद्युपेन्द्रसारथिरर्जुनो नोपेय तदा युधिष्ठिरं सकलनृपपरिवृत्तमपि यथा त्वदुत्तरूपे-
णाहं ते समर्पयितुं शक्नुयां परन्तु सत्यर्जुने युधिष्ठिरपरिभवाय न कोऽपि शक्त
इत्याशयः ॥ ४ ॥

हे राजन्, यदि मनवान् कृष्ण द्वारा प्रेरित घोड़ोंकी डिनदिनाइटसे मिला हुआ अर्जुन
का धनुषकार न सुन पड़े, यदि अर्जुन सामने न चला आवे, तब तो राजवर्गोंसे घिरे रहने
पर भी युधिष्ठिरको लाकर यथोक्तरूपमें आपकी सौंप सकता हूँ, परन्तु अर्जुनकी उप-
स्थितिमें यह असंभव है ॥ ४ ॥

सर्वास्त्रविद्यासहवाससौख्यसंकेतभूमेरपि तस्य वाचम् ।

प्रत्युद्ययौ तां परिषद्गतानां तिर्यक्प्रचारः शिरसो नृपाणाम् ॥ ५ ॥

सर्वांश्चेति । सर्वासाम् सर्वप्रकाराणाम् अस्त्रविद्यानाम् धनुरादिविविधास्त्रप्रयोगकौशलानाम् सहवाससौख्यम् एकत्रवासानन्दः तस्य संकेतभूमेः निश्चितस्थानस्य सर्वाभिरस्माभिरस्त्रविद्याभिरिह द्रोणे सहवासेन सुखं स्थातव्यमिति पूर्वमवधार्य तामिराधितस्य अपि तस्य द्रोणस्य तां पूर्वोक्तरूपां वाचं परिषद्गतानां तत्र गोष्ठ्यां स्थितानां राज्ञां शिरसः मस्तकस्य तिर्यक्प्रचारः स्वीकृत्यनुमोदनादिसूचकचेष्टाविशेषः प्रत्युद्ययौ स्वागतार्थमिव च्चाल । द्रोणे सर्वास्त्रविद्यानिकेतनभूतेऽपि तथाऽभिदधाने तत्रस्थिताः सर्वेऽपि राजानस्तदुक्तिसमर्थने स्वस्वशिरांस्यकम्पयन्नित्यर्थः ॥ ५ ॥

सभी प्रकारकी विद्याओं द्वारा एक साथ सुखपूर्वक वासके लिये निश्चित स्थानके रूपमें चुने गये—सर्वास्त्र विद्यानिकेतन द्रोणके द्वारा पूर्वोक्त वचनके कहे जानेपर उस गोष्ठीमें उपस्थित सभी नृपोंने समर्थनके रूपमें अपने सिर दिखाये ॥ ५ ॥

अथ द्रुपदजद्रोणौ रथाश्वगजसंवृतौ ।

बद्धायतसमुत्साहौ युद्धाय निरगच्छताम् ॥ ६ ॥

अथेति । अथ द्रुपदजो धृष्टद्युम्नो द्रोणश्च तौ पाण्डवकौरवसेनानायकौ बद्धः घृतः आयतः विशालः समुत्साहो युद्धोद्यमो याम्भ्यां तयोक्तौ सन्तौ रथाश्वगजसंवृतौ स्यन्दनतुरगकरिसैन्यसमेतौ भूत्वा युद्धाय निरगच्छतां स्वशिविराम्भ्यां निर्गतचन्तौ ॥ ६ ॥

इसके बाद युद्धके विषयमें विशाल उत्साह रखनेवाले एवं रथ, घोड़े तथा हाथियोंसे घिरे हुए धृष्टद्युम्न तथा द्रोणाचार्य—दोनों पक्षोंके सेनापति युद्धके लिये अपने अपने शिविरोंसे निकल पड़े ॥ ६ ॥

नामाक्षराङ्कितनदीसुतवार्णपूर्णै

रङ्गेऽवतेरतुरुभावपि राजवर्गौ ।

सच्चैलितौ सविरदौ समहाट्टहासौ

सांस्कालितां सशिखरी सहवल्गनौ तौ ॥ ७ ॥

नामाक्षरेति । उभौ पाण्डवकौरवोभयपक्षगतौ राजवर्गौ नृपसमूहौ सच्चैलितौ ससिंहनादौ सविरदौ ध्वजचामरादिराजचिह्नयुतौ, समहाट्टहासौ महताऽट्टहासेन

१. 'सौख्यं' । २. 'रथदिपहयावृत्तौ' । ३. 'महोत्साहौ' । ४. 'कीर्णौ' ।

'सच्चैलितौ' । ६. 'सनदाट्टहासौ' । ७. 'संस्कालितां', 'संतकालितां' । इति पा० ।

युक्तौ, सास्फालितांसशित्तरी सशब्दपरामृष्टमुजाग्रभागौ सहवल्गनौ उत्प्लुत्य
गत्या युतौ च सन्तौ नामाक्षरैः भीष्मेति वर्णैः अक्षितैः नदीसुतवाणैः भीष्मशरैः पूर्णं
कीर्णं रह्ये युद्धक्षेत्रे अवतेरतुः आगतौ ॥ ७ ॥

सिंहनाद करते हुए, ध्वजचाक्रादिराजविरुद्ध धारण किये, जोरोंसे अट्टहास करने
वाले, मुझमूलमें हाथसे तालियों पीटते हुए, क्रुद्ध क्रुद्धकर चलनेवाले कौरव पाण्डव दोनों
ढलोंके राजागण भीष्मके नामाक्षराद्धित बानोंसे पटे हुए युद्धक्षेत्रमें आकर कामने सामने
टट गये ॥ ७ ॥

अक्षौहिणीरवनिवह्नमवाहिनीना-

मेकत्र गाढमिलिताः सुतराम्सोढ्वा ।

सा युद्धमूमिरुपरीव समुत्पतन्ती

सान्द्रा रजःपटलिका समदृश्यताभ्रे ॥ ८ ॥

अक्षौहिणीरिति । एकत्र एकस्मिन् स्थाने युद्धक्षेत्ररूपे गाढमिलिताः परस्परसमा-
सृज्जाः अवनिवह्नमवाहिनीनाम् नृपसेनानाम् अक्षौहिणीः बहुभिरक्षौहिणीभिर्मिताः
राजसेनाः सुतराम् आत्यर्थम् असोढ्वा सोढुं न शक्नुवती उपरि समुत्पतन्ती ऊर्ध्वम्
गच्छन्ती युद्धमूमिः रणस्थलपृथ्वी इव सा सान्द्रा घना रजःपटलिका घृलीमण्डली
अग्रे सेनानां पुरोदेशे समदृश्यत अलोक्ष्यत । सेनाभिरुद्धता रजःपटली बहुसंख्यको-
भयपक्षीयसैन्यसम्भवं सोढुमशारयित्वोपरि पलायमाना युद्धमूमिरिव दृश्यते स्मे-
त्यर्थः । उच्छेदाऽलङ्कारः ॥ ८ ॥

युद्धक्षेत्रमें एक जगह आकर जुड़ते हुए, उभयपक्षगत, बहुत अक्षौहिणी सेनाओंके
सम्भवंको नहीं बरदाश्त करके ऊपर उड़ती हुई युद्धमूमिकी तरह सेना द्वारा उछाई गई
धूल ऐसी नाखन पड़ती थी, मानो सेनासम्भवंकी बरदाश्त नहीं कर सकनेके कारण युद्ध
मूमि ही ऊपर उड़ती जा रही हो ॥ ८ ॥

मेरीरवे गगनवाहिनि बाहुलीलां

द्रोणस्य वीक्षितुमनोभिरदृष्टपूर्वाम् ।

मध्ये विमृज्य दिवि जन्मभिदोऽवकाशं

तस्येऽभितविदर्शकिन्नरयक्षसिद्धैः ॥ ९ ॥

मेरीरव इति । मेरीरवे विलयहुन्दुभिध्वनीं गगनवाहिनि आकाशव्यापके सति
अदृष्टपूर्वाम् कदापि पूर्वम् अवीक्षिताम् द्रोणस्य बाहुलीलाम् मुजपराक्रमम् वीक्षितुम्
द्रष्टुम् मनो येषां तैः वीक्षितुमनोभिः द्रष्टुकामैः त्रिदशकिन्नरयक्षसिद्धैः देवैः किन्न-
रैर्यज्ञैः सिद्धैश्च देवयोनिविशेषैः जन्मभिदः इन्द्रस्य अवकाशं सुखावस्थानसमुचितं

स्थानं सत्ये विस्मयं द्विवि आकाशे अभितः सर्वतः स्थितम् । युद्धवाद्यध्वनिमा-
कर्ण्यकाशे समुपस्थिता दंश्यन्नकिञ्चरसिद्धाः शक्राय मध्ये स्थानं विस्मयं तदभितो
व्योमनि तत्स्थुरित्याशयः ॥ ९ ॥

विजय-दुन्दुभिः वज्रैः ईशं द्रोणाचार्यकी अमृतपूर्व युद्ध-छांलाकी देखनेकी इच्छा रखने
वाले देव, किन्नर, यक्ष, सिद्ध आदि दीवने इन्द्रके रहनेकी जगह बनाकर उनके चारों ओर
आकाशमें आकर लड़े हो गये ॥ ९ ॥

ततस्ते नरेन्द्राः सर्वेऽपि वसुधातलनिहितवामजानुभागाः क्ष्वेलित-
मन्त्रमुदीर्य तूणीरपेटिकं समुत्थापितास्त्रीवाकर्षणसमुपजातत्वरान्पशुभी-
षणविषदिग्धान्विनतातनयनिवद्धस्पर्धास्तक्षकमुखान्वाणपन्नगान्नभोभुवि
चिराय नर्तयन्तः परस्परपरिपन्थिनां प्राणपवमानमपीप्यन् ॥

ततस्त इति । ततः सेनासमारोहानन्तरम् ते उभयपक्षगताः नरेन्द्राः राजान
एव नरेन्द्राः विषवैद्याः वसुधातलनिहितवामजानुभागाः क्ष्वेलितलस्थापितवाम-
जानवः क्ष्वेलितं सिंहनादं मन्त्रम् सर्पनर्तनसाधनं शब्दमेदम् उदीर्य उच्चार्य तूणीरा
एव पेटिकाः मञ्जूपास्ताम्यः समुत्थापितान् बहिरानीतान्, जीवाकर्षणसमुपजात-
त्वरान् प्रत्यङ्माकर्षणकृतवेगान् परुषेण कटिनेन भीषणेन भयानकेन च विषेण
दिग्धान् युक्तान् विनतातनयनिवद्धस्पर्धान् वेगेन गरुडस्पर्धिनः तक्षकमुखान् तक्षक-
प्रभृतिनामधेयान् बाणा एव पन्नगाः सर्पास्तान् नभोभुवि आकाशदेशे चिराय नर्त-
यन्तः प्रचारयन्तः परस्परपरिपन्थिनां मिथो विरोधिनां प्राणपवमानं प्राणवायुमपी-
प्यन् पायितवन्तः । यथा विषवैद्या भूतले जानु रोपयित्वा मन्त्रमुच्चार्य सर्पपेटिकातः
सर्पानुपरि नीत्वा जीवाकर्षणविद्यया तानुत्तेजितान् विधाय भीषणविषान् गरुड-
स्पर्धिनस्तक्षकप्रभृतिनसर्पान् मूनी नर्तयन्ति, वायुं च पाययन्ति तद्दिने पक्षद्वय-
गता राजानः क्ष्वेलितले वीरासनोपविष्टा आरोपितवामजानवः सन्तः सिंहनादं
कृत्वा तूणीरेभ्यो बाणान् आकृष्य विषदिग्धान्स्वान् बाणान् प्रत्यङ्माकर्षणेन तीव्र-
वेगतया गरुडस्पर्धिनो विधाय तक्षकप्रभृतिनसर्पान् बाणान् आकाशे अमयित्वा
विरोधिनां प्राणान् अहरन्निति भावः । 'नरेन्द्रो विषवैद्येऽपि भूपालेऽप्य च' इत्यभि-
धानरत्नमाला । 'जीवा जीवन्तिकामौर्व्योः' इत्यमरश्च ।

जैसे विषवैद्य जमीनपर बायाँ जङ्घा रोपकर मन्त्र पढ़ते हुए पेटिवॉले निकालकर जीवा-
कर्षण विद्यासे उल्लेखित करके कठोर भीषण विषसे भरे हुए तथा गरुडके साथ वैर रखनेवाले
तक्षक बगैरह सर्पोंको भूमिपर नचाते तथा हवा खिजाते हैं वसी तरह उस समय कौरव
पाण्डव उभयपक्षके राजाजगने वीरामनसे बैठनेके कारण जमीनपर बायाँ जानु रोपकर

१. 'सर्वेऽपि नरेन्द्राः' । २. 'पेटक' । ३. 'स्पर्धामारांस्तक्षक' । ४. 'चिरं' ।
५. 'परस्पर' । इति पा० ।

सिंहनाद करके तूणीरोंसे बाणोंको बाहर करके प्रत्यक्षाकर्षणद्वारा बाणोंमें वेग पैदा करके विषबुद्धे तथा वेगमें गरुड़के साथ होड़ रखनेवाले तक्षकादिसंशक बाणोंको आकाशमें प्रचारित करके शत्रुओंके प्राणोंको अपने बाणोंका ग्राम बनाया ॥

कलशीतनयेऽथ कार्मुकं स्वं वलयीकुर्वति वैरिधन्वियूनाम् ।

युधि केवलमेव चापदण्डा धृतजीवा जनद्वक्पथेर्ष्वतिष्ठन् ॥ १० ॥

कलशीति । अथ युद्धप्रारम्भानन्तरं कलशीतनये कुम्भोद्भवो द्रोणाचार्ये स्वं निजं कार्मुकं धनुः वलयीकुर्वति संहितशरगुणाकर्षणद्वारा मण्डलीकुर्वति सति वैरिधन्वियूनां प्रतिपक्षधानुष्कयुवकानां चापदण्डाः धनुर्दण्डाः एव युधि युद्धक्षेत्रे घृतजीवाः आरोपितप्रत्यक्षाः प्राणवन्तश्च जनद्वक्पथेषु प्रेक्षकजनदृष्टिवर्त्मसु केवलं प्राधान्येनातिष्ठन् वर्तन्ते स्म । लोकास्तथा युद्धाभिमुखे द्रोणाचार्ये दर्शकाः सर्वतः सञ्चद्रजोवान् वीरयुवकान् दृष्टवन्त इत्यर्थः । 'चापदण्डा एव घृतजीवाः' इति परिसंख्ययाऽतिशयोक्तिः सङ्कीर्यते ॥ १० ॥

द्रोणाचार्यने जब अपने धनुषको वलयाकार-प्रत्यक्षाकर्षणद्वारा गोल बनाया तब लोगोंने युद्धक्षेत्रमें वीरयोधा युवकोंके चापदण्डोंको ही केवल धृतजीवा प्रत्यक्षापर आरुढ़ देखा, उन्हें चारों ओर धनुष ताने वीर योधा ही देखने थे ॥ १० ॥

विधातृसृष्टिं विपरीतरूपां विधातुमुद्युक्त इवैव वीरः ।

शराभिवर्षेण चकार राज्ञामूर्ध्वं कबन्धानि शिरांस्यधस्तात् ॥ ११ ॥

विधातृसृष्टिमिति । एषः वीरः असामान्यपराक्रमशाली द्रोणः विधातुर्ब्रह्मणः सृष्टिं (उपरि शिरस्तिष्ठेदधश्च कबन्ध इति प्रतिनियमस्वरूपाम्) विपरीतरूपाम् भिन्नरूपाम् (अधःशिर उपरि कबन्धः) तथाभूतां विधातुं कर्तुम् उद्युक्त इव कृतप्रयास इव शराभिवर्षेण निरन्तरबाणप्रहारेण राज्ञां प्रतिमदभूपालानां कबन्धानि अपमूर्धकलेवरान् ऊर्ध्वम् शिरांसि अधस्तात् निम्नगतानि चकार कृतवान् । विधातृसृष्टिं विपरीतरूपां विधातुमुद्युक्त इवेत्युल्लेखा ॥ ११ ॥

इस वीर द्रोणाचार्यने निरन्तर शरवर्षा करके युद्धमें लड़नेके लिये विपक्षी बनकर आये हुए नृपोंके शिर नीचे तथा धड़ ऊपर कर दिये, मानों वह ब्रह्माद्वारा की गई सृष्टिका क्रम बदल देना चाहते हों, ब्रह्माकी सृष्टिमें शिर ऊपर और धड़ नीचे होना व्यवस्थित है, द्रोणने शिर नीचे और धड़ ऊपर कर दिया, मानो द्रोण ब्रह्माकी सृष्टिका रूप बदल देना चाहते हों ॥ ११ ॥

तावद्वोटैर्वलक्षैर्वलयितसविधे तस्थिवांसं शताब्दे

भारद्वाजो जिघृक्षुर्नृपतिमभिययौ भल्लैर्वृष्टीर्विमुञ्चन् ।

दंष्ट्रारोचिःशलाकास्तुमुलमवकिरन्दिक्षु सर्वासु घोरः ।

शीतांशुं मध्यसीन्नि स्थितमिव परिधेः सिंहिकायाः कुमारः ॥१२॥

तावदिति । (यावत्सेनाविनाशः प्रवर्तते) तावत् बलचैः घोटेः श्वेतवर्णैरश्वैः चलयितसन्निधे वेष्टितसमीपे युक्ते शताङ्गे रथे तस्थिवांसं स्थितं धर्मराजं युधिष्ठिरं जिघृक्षुः ग्रहीतुमिच्छुः भारद्वाजः द्रोणः भल्लवृष्टीः भल्लाख्यबाणप्रहारान् विमुञ्चन् कुर्वन् सन् परिधेः परिवेषस्य मध्यसीम्नि मध्यदेशे स्थितं शीतांशुं चन्द्रं जिघृक्षुः घोरः भीषणः सिंहिकायाः कुमारः राहुः दंष्ट्रारोचिःशलाकाः सूक्ष्मदीर्घाणि दंत-ज्योतींषि तुमुलं भीषणं यथास्यात्तथा सर्वासु दिक्षु अवकिरन् प्रसारयन्निव अभि-ययौ समीपमायातः । यथा तीक्ष्णदन्तप्रभाशलाकाः प्रसारयन् राहुः परिधिमध्ये-स्थितं शशाङ्कुमुपयाति तथा श्वेताश्वयुक्तरथारूढं धर्मराजं ग्रहीतुं बाणवृष्टीः कुर्वन् द्रोणस्तत्समीपं गत इत्यर्थः । पूर्णोपमाञ्जलहारः, स्रग्धरावृत्तम् ॥ १२ ॥

जैसे तीक्ष्ण तथा भयानक दंतज्योत्स्नारूप शलाकाका प्रसार करता हुआ सिंहिका-कुमार राहु परिधिमध्येस्थ चन्द्रमाको ग्रहण करनेके लिये उसके पास पहुँचता है उसी तरह उजले घोड़ोंसे वेष्टित रथ पर बैठे हुए धर्मराज युधिष्ठिरको पकड़नेके लिये अविरल शरवृष्टि करते हुए द्रोण युधिष्ठिरके पास पहुँच गये । उजले घोड़ोंसे युक्त रथ—परिधि, धर्मराज—चन्द्रमा, राहु—द्रोण, भल्लवृष्टि—दंष्ट्राप्रभाप्रसार इनकी तुलना की गई है, उपमा पूरी है ॥ १२ ॥

तदनु तदीयमार्गणगणाभिघातनिवर्तितमुखैर्निजशिलीमुखैः सह दूर-मपयातान्मातरिश्वत्रैश्चानराश्विनेयतनयप्रभृतीन्क्षितिपतिरक्षिणः प्रवीरान-भिवीक्ष्य क्षणेन माधवधान्यमानतुरङ्गेण शताङ्गेन प्लवङ्गकेतनो नगेन्द्रो नदीप्रवाहमिव निर्निवाररथचर्यं तमाचार्यमुपलरोध ॥

तदन्विति । तदनु तत्पश्चात् तदीयानां द्रोणसम्बन्धिनां मार्गणानां बाणानाम् अभिघातेन प्रहारेण निवर्तितमुखैः प्रत्यावृत्ताप्रदेशैः निजशिलीमुखैः स्वीयैर्वाणैः सह दूरमपयातान् सुदूरपलायितान् मातरिश्वतनयो भीमः, वैश्वानरतनयो दृष्ट-द्युम्नः आश्विनेयतनयो नकुलसहदेवौ तत्प्रभृतीन् तदाद्यान् क्षितिपतिरक्षिणः युधि-ष्ठिररक्षानियुक्तान् अभिवीक्ष्य क्षणेन शीघ्रम् माधवधान्यमानतुरङ्गेण कृष्णसारथिना शताङ्गेन रथेन प्लवङ्गकेतनः कपिध्वजोऽर्जुनः, नगेन्द्रः पर्वतश्रेष्ठः नदीप्रवाहं धारा-प्रवाहमिव निर्निवाररथचर्यं निर्वाधरथगतिं तम् आचार्यं द्रोणम् उपलरोध निरुद्ध-वान् । अर्जुनो यदा युधिष्ठिररक्षार्थमवस्थापितान् भीमदृष्टद्युम्ननकुलसहदेवादीन्

१. 'ततः' । २. 'मुपयातान्' । ३. 'रथरक्षिणः' । ४. 'वीक्षमाणेन माधवेन' ।
५. 'तुरङ्गे प्लवङ्ग' । ६. 'निर्निरोधरथचर्यमाचार्य' । इति पा० ।

द्रोणाचार्यसितवाणनिवर्त्तितान्मीमादिवाणानिव विमुखीभूयापसृतान्प्रशयति स्म, तथा सति युधिष्ठिरबन्धं सम्मान्य कृष्णचाल्यमानारवेन स्वेन रथेन द्रुतमुपेत्य पर्वतो नदीप्रवाहमिव द्रोणाचार्यं निरुद्धवानिति भावः । उपमाञ्छङ्कारः ॥

इसके बाद जब अर्जुनने देखा कि युधिष्ठिरको रक्षामें निष्कृत भीम, धृष्टद्युम्न, नकुल, सहदेव आदि आचार्य द्रोणके वागाधातसे परावर्त्तित अपने-अपने बाणोंके साथ हो दूर भागकर खड़े हो रहे हैं, तब उस कपिध्वज अर्जुनने नाभय-द्वारा चलाये गये घोड़ोंवाले अपने रथके द्रोणको घेर लिया, जैसे पर्वत नदी-प्रवाहको घेर लेता है ॥

शिवयुद्धकृतस्तस्य द्रोणयुद्धेऽप्यभून्मनः ।

सर्वापि जनता श्रेयः कौटुते ह्युत्तरोत्तरम् ॥ १३ ॥

शिवयुद्धेति । शिवेन शम्भुना मानभेदेन च युद्धकृतो युद्धवतस्तस्य अर्जुनेन द्रोणयुद्धेऽपि द्रोणेन द्रोणाचार्येण परिमाणभेदेन च युद्धेऽपि मनः अभूत्, शिवेन सह युद्धवतोऽर्जुनस्य द्रोणाचार्येण सह युद्धेऽपि प्रवृत्तिरजायतेत्यर्थः, शिवाख्यलघुमानेन युद्धवतो द्रोणाख्यबृहन्मानेनापि युद्धेऽप्यजायतेति च । तत्रायान्तरन्यासमुपन्यस्यति—हि यतः सर्वाऽपि जनता सर्वाऽपि लोकः उत्तरोत्तरं श्रेयः स्वहितं काङ्क्षति इच्छति ॥ १३ ॥

शिवजीके साथ लड़नेवाले अर्जुनको द्रोणाचार्यके साथ लड़नेकी भी इच्छा हुई, शिव नामक छोटे परिमाणके साथ लड़नेवालेको इच्छा द्रोण नामक बड़े परिमाणके साथ लड़नेकी भी हुई क्योंकि सभी आदमी उत्तरोत्तर श्रेयकी इच्छा रक्खा करते हैं ॥ १३ ॥

दाता प्रहीता च धनञ्जयो वेत्युद्दामशब्दो भुवनेऽस्ति यस्य ।

विस्फारघोषो धनुषोऽस्य भूयान्विजृम्भते स्म द्विपतामसह्यः ॥ १४ ॥

दानेति । यस्य गाण्डीवस्य दाता समर्पकः धनञ्जयः वह्निः (खाण्डववनदाहेऽर्जुनाय वह्निना गाण्डीवं दत्तमिति प्राग्वर्णितम्), प्रतिप्रहीता आदाता वा धनञ्जयः कुत्रेवविजयी पार्यं पुत्र, इति उद्दामशब्दः यदाञ्जलोकः भुवने अस्ति प्रयते, अस्यैतादृशकीर्त्तोगाण्डीवस्य धनुषः भूयान् बृहत्तमः विस्फारघोषः टंकारध्वनिः द्विपताम् सशृणुगाम् असह्यः असहनीयः विजृम्भते स्म व्यापकत्वं प्राप्य प्रवर्त्तते स्म । अर्जुनस्तदा गाण्डीवस्य तादृशं टंकारं कृतवाद्, यं श्रुत्वा सशत्रवो भीता अजायन्तेति भावः ॥ १४ ॥

जिस गाण्डीव धनुषको धनञ्जय-वह्नि-ने दिया और धनञ्जय-अर्जुन-ने प्राप्त किया, यह कीर्त्तिगाथा जिस धनुषकी प्रचलित है, संसारमें दयालु है, उस गाण्डीव धनुषका जब टंकारघोष हुआ, तब वह घोष अर्जुनके शत्रुओंके लिये असहनीय हो उठा । शत्रुगण उस टंकारध्वनिको सुनकर डर गये ॥ १४ ॥

नामैषां मे ज्ञायसः पुण्यकीर्तिरासीद्विष्टं मात्स्यपुर्यामितीव ।

गाण्डीवोत्थैरेष वाणैर्हतानां कङ्कान्क्रव्यैर्विद्विषां पर्यताप्सीत् ॥ १२ ॥

नामैषानिति । एषां कङ्कानां गृध्राणां नाम संज्ञा 'कङ्कः' इति संज्ञा मे मम अर्जुनस्य ज्ञायसो ज्येष्ठभ्रातुः पुण्यकीर्त्तः पुण्यरलोकस्य मात्स्यपुर्यां विराटनगरे वसीव इष्टं प्रियम् आसीत् (मात्स्यपुरेऽज्ञातवासकाले मम ज्येष्ठोऽतिपुण्यात्मा च भ्राताऽतिप्रियतया स्वं नाम कङ्क इति प्रययामास, तेन तस्य कङ्केषु प्रीत्यन्ति-
शयप्रतीत्या) एषोऽर्जुनः गाण्डीवोत्थैः गाण्डीवात्स्यधनुर्विद्यैः वाणैः (हतानां) विद्विषां शत्रूणां क्रव्यैः मांसैः कङ्कान् गृध्रान् पर्यताप्सीत् तर्पयामास । स्वभ्रातुः कङ्कपदे प्रेम दृष्ट्वाऽर्जुनः कङ्कान् शत्रुमांसैरतर्पयदित्यर्थः ॥ १२ ॥

जब इनारे बड़े मांस पुण्यरलोक बुद्धिधर अज्ञातवासके समय मात्स्यपुरमें रहते थे तब उनको इन कङ्कोंके नाम-गृध्रपद-से बड़ा प्रेम था (यहाँ तक कि उन्होंने अपना नाम भी कङ्क रखा था), इसी बादका ध्यान करके अर्जुनने गाण्डीवबिन्दु वाणों द्वारा शत्रुओंको नारनारकर उनके नांनोंसे कङ्कों-गृध्रोंको परिवृत्त कर दिया ॥ १२ ॥

तदनु सव्यसाचिशरवीचीनीचीकृतमुजदग्मविजृम्भः कुम्भसंभवः
समराय परिगृहीतेषु संविधानेषु तूणीरमात्रमेव प्रतिमटोन्मुखं विदधानै-
र्योधैः साकं चण्डभानुश्चरमगिरेरिव स्वयमपि कटकसीमानमासीदत् ॥

तदन्विति । तदनु बहुषु सैन्येष्वर्जुनेन हतेषु सखसु सव्यसाचिनः अर्जुनस्य शर-
चीञ्चिभिः वाणपरम्परामिः नीचीकृता चीणतां गमिता मुजयोः दग्मविजृम्भा दर्प-
चेष्टितं यस्य तयोक्तः अर्जुनवागवृष्टिचपितमुजवीर्यदर्पः कुम्भसंभवः द्रोणः समराय
युद्धाय परिगृहीतेषु आत्तेषु संविधानेषु साधनेषु मध्ये तूणीरमात्रम् पृष्ठस्यमिषुधि-
मेव केवलं प्रतिमटोन्मुखं शत्रुयोधसमच्चं विदधानैः (भयवशात्परावर्तितमुखतया
तूणीरमात्रमेव शत्रुयोधनत्रपातपात्रतामानयद्भिः, दत्तपृष्ठैः पलायमानैः) योधैः
साकं सह कटकसीमानम् शिविरप्रदेशम्, चण्डभानुः सूर्यः चरमगिरिः अस्ताचल-
स्य कटकसीमानम् नितम्बदेशमिव आसीदत् प्राप्तवान् ॥

इसके बाद अर्जुनके वाग-वर्णनसे क्षीण हो गया है मुजप्रतापदग्म बिनका ऐसे द्रोणा-
चार्य, युद्धके लिये लाये गये साधनोंमेंसे पृष्ठस्य तूणीरमात्रको शत्रुयोधओंके सामने करनेवाले
भयवश दत्तपृष्ठ होकर पलायनपरायण होनेके कारण जो अपने तूणीरमात्रको शत्रुओंके
सामने करते हैं, ऐसे योधओंके साथ द्रोणाचार्य अपने शिविरमें आये और प्रसरकरिण-
सूर्य पश्चिमाचलके नितम्ब-प्रदेशमें आये, सूर्यास्त हुआ ॥

अन्येद्युर्द्रोणसंचोदितनृपवचने तस्थिवद्भिस्त्रिगते-
राहूतेऽन्यत्र योद्धं गतवति विजये कृष्णकृतप्रशंसे ।

प्रातस्ते धार्तराष्ट्राः परवलमभजन्वीतभीकैरनीकै-

र्दावज्जालेन शून्यं वनमिव चमरा वल्गावद्भिः स्वयूथैः ॥ १६ ॥

अन्येपुरिति । अन्येद्युः ततः परदिवसे द्रोणसंचोदितनृपवचने यदि विजयो नाम्यत्र याति, तदा युधिष्ठिरपरामर्शो नशक्यक्रियः, तत्केनाप्युपायेन तमन्यत्र नयेत्येवंविधेन द्रोणाचार्यवचसा प्रेरितस्य दुर्योधनस्य कथने तस्थिवद्भिः स्थितैस्तदनुसरद्भिस्त्रिगतेः त्रिगतास्त्रिजनपदोद्भवै राजभिः आहूते युद्धाय निमन्त्रिते कृष्णकृतप्रशंसे 'आहूतो न निवर्त्तत' इत्यादिप्रशसावचनैः कृष्णेनोत्तेजिते विजयेऽर्जुने-ज्यत्र कुरुक्षेत्रात्परव्रस्थाने त्रिगतेः सुशर्मादिभिः सह योद्धुं गते सति प्रातः प्रभात एव ते धृतराष्ट्रसुताः धार्तराष्ट्राः दुर्योधनादयः वीतभीकैः अर्जुनानुपस्थितौ गतभयैः अनीकैः सैन्यैः सह परेषां पाण्डवानाम् वलं सैन्यम् चमराः मृगभेदाः दावज्जालेन वनाग्निना शून्यं वनं वल्गाभिः प्लुतिगतिशालिभिः स्वयूथैरिव अभजन् प्राप्ताः । यथा वनाग्निशून्ये वनोद्देशे स्वयूथेन सह चमरा गच्छन्ति, तथैवार्जुनानुपस्थितौ निर्भीकैः सैन्यैः सह दुर्योधनादयः पाण्डववलमुपगता इत्युपमार्थः । 'द्वयोर्ज्वालकीलौ' इति ज्वालस्य पुंस्त्वम् । स्रग्धरावृत्तम् ॥ १६ ॥

दूसरे दिन सबेरे द्रोण द्वारा प्रेरित दुर्योधनकी आज्ञा माननेवाले द्रुपमा आदि त्रिगत्तों द्वारा युद्धके लिये निमन्त्रित तथा कृष्ण द्वारा रणनिमन्त्रणकी अत्याज्यतासे आगृहीत होकर जब अर्जुन दूसरी जगह त्रिगत्तोंके साथ लड़ने चले गये तब अर्जुनकी अनुपस्थितिके कारण निर्भीक सैनिकोंकी साथ करके दुर्योधनादि धार्तराष्ट्रगण पाण्डवोंकी सेनामें आ गये जैसे दावानलसे रहित वनमें कूदते हुए अपने यूथके साथ चमर मृग आते हैं ॥ १६ ॥

भारद्वाजोऽपि तस्मिन्नहनि कुरुपतेर्वाञ्छितार्थं विधास्य-

त्रन्ध्रान्वेषैकतानो रथमधिनिक्वा स्थापिते धर्मसूनोः ।

कृष्णाभ्यां रक्षणाय प्रथितभुजमदे सत्यजित्युत्सुकुलिङ्गं

दृष्टयोर्युगमं निर्धाय प्रतिभटपृतनाकुक्षिमाविश्वदेकः ॥ १७ ॥

भारद्वाजोऽपीति । तस्मिन् अहनि दिवसे कुरुपतेः दुर्योधनस्य वाञ्छितार्थं धर्म-राजप्रहरणरूपमभिमतं विधास्यन् करिष्यन् (अत एव) रन्ध्रान्वेषैकतानः युधि-ष्ठिरसैन्ये कुत्र दौर्बल्यमस्तीति गवेषणमात्रस्यापारः भारद्वाजः द्रोणः अपि धर्मसूनोः युधिष्ठिरस्य रक्षणाय रक्षां विधातुम् रथम् अधिनिक्वा तद्व्यपारखे कृष्णाभ्यां श्रीकृष्णार्जुनाभ्यां स्थापिते नियुक्ते प्रथितभुजमदे प्रसिद्धबाहुबलदर्पे सत्यजिति

तन्नामके पाञ्चाले राजनि उत्स्फुल्लं क्रोधाग्निक्वणवर्षिहृद्योर्युग्मं स्वीयं नयन-
युगलं विधाय निक्षिप्य एकः सहायान्तरनिरपेक्षः सन् प्रतिभटपृतनाकुक्षिम् शत्रु-
सेनामध्यम् । आविष्टत् प्रविष्टवान् । तस्मिन्दिवसे दुर्योधनानुरोधरचार्यं युधिष्ठिरं
ग्रहीतुकामतया रन्ध्रमन्विष्यन् द्रोणाचार्यो युधिष्ठिररथपार्श्वे तद्रक्षाधिकृते सत्य-
जिति कोपपूर्णं नयने निक्षिप्य अर्जुनाभावाग्निनिरोधतयाऽसहाय एव पाण्डवसैन्य-
मध्ये प्रविष्टवानिति भावः ॥ १७ ॥

जब अर्जुन त्रिगर्तोसे लड़ने कहीं और चले गये थे उस दिन द्रोणने चाहा कि आज
युधिष्ठिरको पकड़कर दुर्योधनका अभिमत सिद्ध कर दें, अतः वे छिद्र खोजने लगे, उन्होंने
देखा कि युधिष्ठिरके रथके पास प्रसिद्धपराक्रम सत्यजितको श्रीकृष्ण तथा अर्जुनने युधि-
ष्ठिरकी रक्षाके लिये नियुक्त कर रखा है, अतः द्रोण सत्यजितपर कोपाग्निकी चिनगारियों
को बरसानेवाले नयन डालकर (वे) अकेले पाण्डवकी सेनाके मध्यमें पैठ गये ॥ १७ ॥

युद्ध्वा चिरेण युगमात्रमपास्य रथ्या-

निर्धूनितेन सरुपा गुरुणा निकृत्तम् ।

तस्याथ रङ्गभुवि सत्यजितोर्वराङ्गं

वाष्पाम्बुभिः सह पपात युधिष्ठिरस्य ॥ १८ ॥

युद्ध्वेति । अथ चिरेण बहुकालपर्यन्तं युद्ध्वा द्रोणेन सह युद्धं कृत्वा रथ्यान्
द्रोणरथबहान् अश्वान् युगमात्रम् हस्तचतुष्टयप्रमाणम् अपास्य पश्चाच्चालयित्वा
निर्धूनितेन स्वद्वारा तिरस्कृतेन अत एव सरुपा कुपितेन गुरुणा द्रोणाचार्येण निकृ-
त्तम् खण्डितम् सत्यजितो वराङ्गं शिरः युधिष्ठिरस्य वाष्पाम्बुभिः अश्वभिः सह
रङ्गभुवि युद्धभूमौ पपात । यावद्द्रोणः पाण्डवसैन्यं प्रविशति तावद् बलीयसा
संरम्भेण सत्यजितेन सह योद्धुं प्रवृत्तश्चिरं युद्धं कृत्वा च सत्यजिद् द्रोणस्य रथ्यान्
हस्तचतुष्टयमात्रं पश्चाच्चालयामास, तेनात्मापमानेन कुपितो द्रोणः सत्यजितः
शिरोऽच्छिन्नत्वेन छिन्नेन शिरसा भुवं पतता संहव युधिष्ठिरस्याशु भुवि पपातेति
भावः ॥ १८ ॥

बड़ी देर तक लड़नेके बाद जब सत्यजितने द्रोणके रथमें जुते अश्वोंको चार हाथ
प्रमाण पीछे चला दिया, तब अपमानित होकर क्रोधसे भरे हुए द्रोणने सत्यजितका सिर
काट दिया, उसका वह कटा हुआ सिर उस युद्धक्षेत्रमें युधिष्ठिरके अश्वके साथ ही गिरा,
उसके मरते ही युधिष्ठिर रो पड़े ॥ १८ ॥

उच्चया त्वरया तस्मिन्नुपकण्ठं समागते ।

पार्थस्य पश्यतोऽग्रे तं प्राणा अपि तथाचरन् ॥ १९ ॥

उच्येति । तस्मिन् हतसत्यजिति द्रोणे उच्यया महत्या त्वरया शीघ्रतया उप-
कण्ठं समीपदेशम् समागते प्राप्ते सति अग्रे स्वपुरोदेशे तं द्रोणं पश्यतः पार्थस्य
युधिष्ठिरस्य प्राणाः अपि तथा आचरन् कण्ठं समायाताः, द्रोणं पुरतो दृष्ट्वा युधिष्ठिरो
भीत्या कण्ठगतप्राणो जात इत्यर्थः । तुल्ययोगिताऽलङ्कारः ॥ १९ ॥

तत्त्वजितके निहन्ता द्रोणाचार्य जव बढी तेजीके साथ समीपमें चले आये तब उन्हें
समीपमें आया देखकर युधिष्ठिरके प्राणमी कण्ठके समीपमें चले आये, उपकण्ठसमागत
द्रोणको देखकर युधिष्ठिरभी भयसे कण्ठगतप्राण हो गये ॥ १९ ॥

तस्याय द्वेपिसेनाजलधिकवलनाकुम्भयोनित्वकीर्तिं

स्पष्टीकर्तुं स्वकीयामिव कुतुकवतः पार्श्वमभ्येत्य वेगात् ।

भीमो रथ्यानमध्नाद्द्रुपदतनुभवः सूदयामास सूतं

कोदण्डं केतुदण्डं द्वयमपि शकलीचक्रतुर्दक्षपुत्रौ ॥ २० ॥

तस्यायेति । अथ समीपागमनानन्तरम् द्वेपिसेनाजलधिकवलनात् परिपन्थि-
सैन्यसागरक्षपणात् स्वकीयां निजां कुम्भयोनित्वकीर्तिम् घटयोनित्वप्रभवं यदाः
(कुम्भयोनिरिहं सागरक्षपणान् प्रथत इति द्रोणोऽपि स्वस्य कुम्भसम्भवत्वमगास्त्यत्वं
घटयोनित्वं च) स्पष्टीकर्तुं प्रकाशयितुं कुतुकवतः उल्कण्ठितवतः परसैन्यसागरं
क्षपयितुं प्रवृत्तस्येत्यर्थः । तस्य द्रोणस्य पार्श्वम् समीपम् वेगात् पुन्य आगत्य
भीमः रथ्यान रथवाहान् अश्वान् अश्वध्नात् मारयामास, द्रुपदतनुभवः दृष्टद्युम्नः
सूतं मारयि सूदयामास जघान, दस्युपुत्रौ अश्विनोस्तनयौ नकुलसहदेवौ कोदण्डं
चापं केतुदण्डं ध्वजपाटिं चेति द्वयम् अपि शकलीचक्रतुः खण्डं खण्डं कृतवन्तौ ।
स्वीयं कुम्भभवत्वं प्रकटीकर्तुमुत्सुक हव द्रोणो यावत् परसैन्यसागरं चुलुकयति
तावदेव भीमादयस्तद्रथपार्श्वमुपेत्य तदीयरथ्यसूतादीन् हतवन्त इत्यर्थः ॥ २० ॥

समीप आ जानेपर शत्रुसैन्यसागरको समाप्त करके अपने कुम्भोद्भवत्व-अगस्त्यत्व
तथा घटजातत्वको प्रकाशित करनेको इच्छा रखनेवाले-शत्रुसैन्यसागरको समाप्त करके
अपने कुम्भोद्भवत्वको प्रमाणित करनेकी चेष्टा करनेवाले द्रोणाचार्यके समीप आकर भीमने
उनके रथार्योंको मार डाला, दृष्टद्युम्नने उनके सारथीका संहार किया और अभिनी
कुमारके पुत्रों—नकुल-सहदेवने द्रोणके धनुष तथा ध्वजदण्डको खण्डशः काटकर गिरा
दिया ॥ २० ॥

ततस्तादृशं कुम्भसंभवस्याभिषङ्गममिवीक्ष्य क्रोधनतया कर्णतालस-
मीरणसमृद्धिपरिणतचक्रवातगर्भपरिभ्रमद्रथकेतुपताकापटसहस्रसंपादित-
समरसागरावर्तवशंवदफेनकूटशोभानि सकलदिङ्मुखघण्टापथजाङ्घ्रिक-

घण्टाभरणरणितवधिराकृताष्टलोकपालपुरजनानि 'निविद्धितसुरसमाजस-
माक्रान्तगगनमण्डपसंधिवन्धस्थिरीकरणाय दत्तायतेन्द्रनीलस्तम्भानिव
शुण्डादण्डानूर्वमुञ्जमयमानानि समस्तानि हास्तिकानि पुरस्ताद्विस्तार्य
रणमतो भगदत्तः सुप्रतीकमधिरुढो हठाक्रीममभिदुद्राव ॥

तव इति । तत्तत्तदनन्तरं तादृशम् अरवसारथिकोदण्डध्वजदण्डविनाशरूपं कुम्भ-
सम्भवस्य द्रोणस्य अभिपन्नं परामवम् अभिवीक्ष्य इष्टा क्रोधनतया क्रोपेन रणमतः
युद्धे प्रकटमदः भगदत्तः नाम राजा सुप्रतीकं नाम औपवाह्यम् गजम् अधिरुढः
समारुहः सन् कर्णो तालौ व्यजने इव तयोः समोरणसन्नुद्धा वायुसमूहेन परिण-
तानां समुत्पन्नानां चक्रवातानां मण्डलाकारवायूनां गर्भेषु मध्यभागेषु परिभ्रमद्भिः
वेगेन चलद्भिः रथकेनृपताक्रापदसहस्रैः रथध्वजदण्डावस्थितवज्रखण्डैः सम्पादिता
जनिता समरसागरस्य युद्धोदधेः आवर्तानां भ्रमिपरम्पराणाम् वशंवदानाम्
मर्ग्यकिंणो फेनकूटशोभाहिण्डीरपिण्डकान्तियेषां तानि तथोक्तानीत्येकं हास्तिक-
विशेषणम् ; (हस्तिनः कर्णतालैः वायुं सृजन्तश्चक्रवायुमुत्पादयन्ति, तेन स्वगर्भं
नर्व्यमानाः ध्वजदण्डपटाः सैन्यसागरोत्थितावर्तफेनरागैः श्रियं पुप्यन्तीति तदर्थः)
सकलदिङ्मुखानि सर्वे दिशावकाशा एव घण्टापथाः राजमार्गाः तेषु जाद्विकैः
वेगेन समुपसर्पद्भिः घण्टाभरणरणितैः घण्टारवैः वधिरिताः अष्टलोकपालपुरजनाः
इन्द्राद्यष्टलोकपालनगरवासिलोका यैस्तथोक्तानि, इदमपरं हास्तिकविशेषणम् (सर्वेषु
दिशावकाशेषु प्रसरद्भिर्वर्ण्टारवैः सर्वदिक्पालपुरजनान् वधिरयन्तीति तदर्थः)
निविद्धितैः धनीभूय स्थितैः सुरसमाजैः देवगणैः समाक्रान्तस्य गगनमण्डपस्य
आकाशरूपमण्डपस्य सन्धिवन्धानाम् योजनस्थलानां स्थिरीकरणाय अमहूर्त्त-
सम्पादनाय दत्तान् उपस्थापितान् आयतान् दीवान् इन्द्रनीलस्तम्भान् इन्द्रनील-
भगिनिर्मितान् स्तम्भान् इव शुण्डादण्डान् निजकरान् उन्नमयमानानि उत्थाप्य
स्थितानि, इदं तृतीयं हास्तिकविशेषणम् , (युद्धदर्शनाय देवैराकाशे समागतै-
राकाशमण्डपस्य सर्वतो व्याप्तिः कृता, सम्भवति कदाचिद्देवगणमरेणाकाशमण्ड-
पस्य सन्धिवन्धनशैथिल्यम् , तदपाकर्तुमिव हस्तिनः इन्द्रनीलमगिरिचितस्तम्भा-
निव स्वान् करानुन्नमय्य स्थिताः, अन्योपि भङ्गशङ्कया मण्डपेषु स्तम्भान् प्रयो-
जयति तद्वदित्यर्थः) समस्तानि सकलानि हास्तिकानि हस्तिकुलानि पुरस्तात्
जग्रे विस्तार्य प्रसार्य हठात् सरमसं भीमम् अभिदुद्राव आचक्राम ।

इसके बाद जब भगदत्तने देखा कि द्रोणका अपमान हो रहा है उनके रथाधनारथि,
चाप तथा ध्वजदण्डोंके फटनेसे उनका तिरस्कार हो रहा है तब भगदत्तने आगे उन
हाथियोंको खड़ा कर दिया जिन हाथियोंके व्यजनसमान कानोंसे पैदा हुई वायुके इकट्ठे

होनेसे चक्राकार वात उत्पन्न हो गया, उसके बीचमें ध्वजपट नाँच रहे हैं, वे ऐसे लगते हैं मानो सैन्यसागरमें उत्पन्न भ्रमिके बीचमें फैन-राशियाँ हों, जिन हाथियोंने अपने दिगन्त रूप राजमार्ग पर सञ्चरण करनेवाले दिगन्तव्यापी घण्टारवाँसे अष्टलोकपाल पुरवासीजनों को बहरा बना दिया था, ऐसे तथा आकाशमें युद्ध देखनेके लिये शकटों हुए देवमण्डलते व्याप्त गगनमण्डपकी सन्धियोंको दृढ़ करनेके लिये लगाये गये इन्द्रनीलमणि-स्तम्भोपम गुण्डादण्टोंको ठाठये हुए हाथियोंको आगेके भागमें फैलाकरके रणनदनत्त भगदत्तने सुप्रतीक नामक शार्पापर चढ़करके मोनका पीछा किया, मोनपर आक्रमण किया ॥

घोरेऽभियाते सति सुप्रतीके दूरेऽपसस्रुद्विपतां बलानि ।

परश्वधास्त्रे पतिते जलानि पत्युर्नदीनामिव पश्चिमस्य ॥ २१ ॥

घोरे इति । घोरे भयङ्करे सुप्रतीके नाम भगदत्तस्वामिके गजे अभियाते सम्मुख-मागते सति द्विपतां शत्रूणां बलानि सैन्यानि परश्वधास्त्रे परशुरामबाणे पतिते सति पश्चिमस्य नदीनां पत्युः सागरस्य जलानि इव दूरे अपसस्रुः स्तानि । पुरा परशुरामेण विप्राय दत्तायां भुवि स्ववासनमुचितं मन्यमानेन समुद्रे बाणं निक्षिप्य नतोऽपचूते समुद्रजले लब्धायां भूमौ कोङ्कणपदप्रसिद्धायामुवासेति पुराणकथा, तेन यथा परशुरामास्त्रे पतिते पश्चिमसागरस्य जलं सर्वतोऽपसरति स्म, तथैव सुप्रतीकं समीपमुपसर्पति सति शत्रुसैन्यानि दूरे पलायिष्येति भावः । उपमाश्ल-ङ्कारः ॥ २१ ॥

भयङ्कर सुप्रतीक नामक गजके सामने आ जाने पर विरोधियोंकी सेनायें भयसे भागने लगीं, जैसे परशुरामद्वारा हित अस्त्रके आगेसे पश्चिमसागरके जल भाग गये थे । परशुराम ने जब जित पृथ्वी आरुगोंकी सीख दी, तब अपने लिये वासस्थलकी खोजमें उन्होंने समुद्र में अस्त्र फेंका, पानी इधर उधर हट गया, बीचमें जो जगह निकल आई उसी पर परशुराम ने आवास बनाया, इसी कथाके आधारपर यह उपमा प्रस्तुत की गई है ॥ २१ ॥

केतून्पातयतो रथान् श्लथयतो दन्तावलान् कृन्ततो

घोटान् पाटयतो विभिद्य गदया भीमो द्विपान्विद्विपाम् ।

संप्रामाङ्गणरक्तवारिलहरीसंलक्ष्यमाणस्वक-

च्छायामात्रसहायमेव विद्वे तं सुप्रतीकं क्षणान् ॥ २२ ॥

केतून् इति । केतून् रथध्वजान् पातयतः भूमौ निपातयतः, रथान् श्लथयतः त्रोटयतः, दन्तावलान् विरोधिगजान् कृन्ततः छिन्दतः, घोटान् अश्वान् पाटयतः विद्वलयतः, विद्विषां शत्रूणां द्विपान् (भगदत्तेन पुरः स्थापितान्) गदया विभिद्य चूर्णयित्वा भीम-क्षणात् अक्षीयसा एव समयेन तं भगदत्ताचिह्नितं सुप्रतीकं नाम

गजम् संग्रामाङ्गणे युद्धक्षेत्रे या रक्तवारिलहरी शोणितप्रवाहस्तत्र संलक्ष्यमाणा
दृश्यमाना स्वच्छाया निजप्रतिविम्बनेव सहायो यस्य तथाभूतं सर्वकरिमारणेन
सहायान्तरामावास्वच्छायाद्वितीयं विदधे चक्रे । अत्र सुप्रतीकातिरिक्तसकलगज-
वधस्य स्वच्छायामाव्रतस्तहायकत्वरूपेण वर्णनात् पर्यायोक्तिनामालङ्कारः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ २२ ॥

रक्तके बाद भौमने ध्वजदण्डोंको उखाड़ फेंकनेवाले रथोंको विदलित करनेवाले,
हाथियोंको चौर ढालनेवाले, और घोड़ोंका विनाश करनेवाले सारे अन्य हाथियोंको
अपनी गदा द्वारा मौतके घाट उतारकर भौमने तत्क्षणमें उस सुप्रतीक नामक गजको
युद्धक्षेत्रमें बहनेवाली रक्तधारामें दृश्यमान निजच्छायामात्र-सहाय बना डाला, सभी
बाधों मारे गये, दूसरा कोई सहाय तो रहा नहीं, केवल युद्धक्षेत्रमें बहनेवाली रक्तधारामें
ढालनेवाला अपना प्रतिविम्ब ही सुप्रतीकका सहाय-साथी-बच गया ॥ २२ ॥

पादाग्रहस्तरदनप्रतिधातलीलाभभारिरक्तमसृणो भगदत्तदन्ती ।

आलक्ष्यत क्षितिभृतस्तटवप्रकर्मण्यालिप्तगात्र इव गैरिककर्दमेन ॥ २३ ॥

पादाग्रैति । पादाग्रेण चरणपुरोदेशेन, हस्तेन शुण्डादण्डेन रदनाभ्यां दन्ताभ्यां
च या प्रतिधातलीला आघातरूपक्रीडा तथा भगनानां विदारितानां विभिक्षाङ्ग-
नाम् क्षरीणां शत्रूणां रक्तेन शोणितेन मसृणः लिप्तगात्रः भगदत्तहस्ती सुप्रतीको
नाम भगदत्तस्य गजः क्षितिभृतः पर्वतस्य तटवप्रकर्मणि तटदेशे दन्ताद्यैस्तत्वात-
केलौ गैरिककर्दमेन रक्तवर्णघातुभेदपद्धतेन आलिप्तगात्रः लिप्तशरीर इवालक्ष्यत
दृश्यते स्म । दन्तादिभिः परप्रहारे तदीयरक्तलिप्तशरीरः सुप्रतीकः पर्वततटे वप्रक्रि-
यायां परिणततया गैरिकलिप्ताङ्ग इव प्रतिभासते स्मेत्यर्थः । उपेक्षाऽलङ्कारः ॥ २३ ॥

अपने पैरोंके आगेके हिस्सेसे, शुण्डादण्डों तथा दांतोंसे शत्रुओंपर प्रहार करते
सनय उनके रक्तसे रंगा हुआ वह सुप्रतीक नामक गज पेसा लगता था, मानो वह पर्वतके
तटमें दाँत आदिसे उखातकेली-जमीन उकेरनारूप क्रीड़ामें संसक्त होकर पर्वतीय गैरि-
कादि पद्धतिसे लिप्त हो रहा हो ॥ २३ ॥

तदनु करटिमल्लं तत्र वीद्यापतन्तं

दलितपरवलं तं दन्तकुन्तं वहन्तम् ।

चकितहृदयवृत्तेः 'संगरे वायुसुनो-

र्जनकगुणसमृद्धिर्जङ्घन्योराविरसीत् ॥ २४ ॥

तदन्विति । तदनु ततः तत्र युद्धक्षेत्रे दन्तकुन्तम् दन्तरूपं तीक्ष्णाग्रभागमायु-

धविशेषं वहन्तं धारयन्तं दलितपरबलं विनाशितशत्रुसेनं तं करटिमल्लं गजश्रेष्ठं सुप्रतीकमापतन्तम् स्वाभिमुखमागच्छन्तं वीक्ष्य दृष्ट्वा संगरे युद्धे चलितहृदयवृत्तेः कम्पमानमनसः वायुसूनोः पवमानपुत्रस्य भीमस्य जङ्घयोर्जघनयोः जनकस्य वायोर्गुणसमृद्धिः वेगवत्ता आसीत् प्रादुरभूत् । सम्मुखमायान्तं सुप्रतीकं दृष्ट्वा कम्पमानमनसो भीमस्य जङ्घयोस्तत्तातगुणप्रकर्षो वेगवत्त्वं प्रकटीकभूत्, भीमः पलायामासेत्यर्थः । सम्मुखापतत्सुप्रतीकदर्शनस्य पलायनकारणतयोपनिबन्धनात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ २४ ॥

इसके बाद दौतरूप कुन्ताओंको धारण करके शत्रुसैन्यको विदलित करनेवाले सुप्रतीक नामक गजश्रेष्ठको सामने युद्धमें आते देखकर भीमका हृदय दहल उठा, और उनकी जङ्घाओंमें उनकी पिता वायुका गुणप्रकर्ष वेगवत्त्व पैदा हो गया । सुप्रतीकको आते देखकर भीम विचलित होकर जोरोंसे भाग खड़े हुए ॥ २४ ॥

इति सुप्रतीकसंक्षुभितनिजध्वजिनीकोलाहलसमाकर्णनान्कुलमानसो वासवसूनुर्महेषुनिपूदितावशेषसंशक्तगणदूरनिरासप्रयुज्यमानवायव्यास्त्रवेगार्थं विभज्य निजरथाय वितीर्णवानिव तूर्णमासाद्य निर्वेलभुजगर्वदुर्विलसितौ तौ कुम्भजातकिरातराजौ निरुध्य चिरेण योधयामास ॥

इतीति इति पदप्रकारेण सुप्रतीकेन तदाख्यभगदत्तगजेन संक्षुभितायाः मथिताया निजध्वजिन्याः स्वसेनायाः कोलाहलस्य कलकलस्य समाकर्णनेन श्रवणेन आकुलमानसः व्यग्रहृदयः वासवसूनुरिन्द्रात्मजोऽर्जुनः महेषुभिर्दीर्घैर्वाणैः निपूदितावशेषाणाम् हनशेषाणां संशक्तानां नाम त्रिगर्त्तानाम् निरासे दूरापसारणे प्रयुज्यमानस्य क्षिप्यमाणस्य वायव्यास्त्रस्य यो वेगः शीघ्रगामित्वं तदर्थं तदर्थभागं विभज्य निजरथाय वितीर्णवान् दत्तवानिव वायुवेगेन रथेन तूर्णमासाद्य युद्धक्षेत्रमागत्य निर्वेलभुजगर्वदुर्विलसितौ अपारभुजपराक्रमगर्वितौ तौ युद्धे सेना दलयन्तौ कुम्भजातः द्रोणः किरातराजो भगदत्तश्च तौ निरुध्य अग्रतोऽवरुध्य चिरेण योधयामास युद्धमकारयत् । निजसेनाकोलाहलं श्रुत्वा हतशेषाणां त्रिगर्त्तसेनानां निरासाय प्रयुज्यमानस्य वायव्यास्त्रस्य वेगार्थं स्वरथाय दत्तवानिवाऽर्जुनः तूर्णं रणस्थलमागत्यापारभुजवीर्यगर्वितौ द्रोणभगदत्तौ निरुध्य चिरकालपर्यन्तं युद्धं कारयामासेति भावः ।

इस प्रकार सुप्रतीक नामक हाथी द्वारा दलित की गई अपनी सेनाके कोलाहलको सुनकर आकुलहृदय अर्जुनने हतशेष संशक्तनामक त्रिगर्त्तसैन्यको दूर भगानेके लिये प्रयुज्यमान वायव्यास्त्रके वेगका आधा भाग बाँटकर अपने रथको दे दिया, इस प्रकार

वायुवेगते चलनेवाले रथके सहारे शीघ्र आकर अपारसुजपराक्रमगर्हित द्रोग तथा भगदत्त की आगते रोककर बड़ी देर तक लड़ाया ॥

ततः,—

मनश्च पार्थस्य रथं च भङ्क्तुं मदावलेन्द्रस्य करे प्रवृत्ते ।

सारथ्यचातुर्यवशेन शौरैर्भग्नः स तस्यैव मनोरथोऽभूत् ॥ २५ ॥

मनश्चेति । पार्थस्य अर्जुनस्य मनः हृदयं भङ्क्तुम् उदासयितुम् रथं च भङ्क्तुम् त्रोटयितुं मदावलेन्द्रस्य करिष्रेष्ठस्य सुप्रतीकस्य करे शुण्ढादण्डं प्रवृत्ते तत्परं मति (सुप्रतीकेऽर्जुनस्य रथं विदलय्य तदीयसुत्साहं हसयितुं प्रवृत्ते सति) शौरैः श्रीकृष्णस्य सारथ्यचातुर्यवशेन रथचालननैपुण्येन तस्य सुप्रतीकस्य सः पार्थ-रथभञ्जनविषयकः मनोरथ एव भग्नः विफलोऽभूत्, कृष्णस्तथा तन्मार्गादन्यतो रथं गमयामास यथाऽर्जुनरथः सुरक्षितोऽतिष्ठदेवं तस्य करिणस्तादृशो मनोरथ एव भग्नो जात इत्यर्थः । रथं भङ्क्तुमप्यवसितस्य गजस्य मनोरथभङ्गवर्णनाद् विषमालङ्कारः ॥ २५ ॥

अर्जुनके रथ तथा सुद्योत्साहयुक्त मनको भग्न करनेके लिये अर्जुनके रथको तोड़कर उनके उत्साहको कम करनेके लिये तत्पर सुप्रतीकका मनोरथ-पार्थरथभजन विषयाम्बि-लाप ही भग्न हुआ, पार्थका रथ नहीं भग्न हुआ क्योंकि रथचालनकुशल भगवान् ने रथको दूसरी ओर मोड़ लिया, जिधरते वह हाथी आ रहा था उधरसे हटाकर दूसरी ओर कर लिया ॥ २५ ॥

पार्थस्य तस्य तदनु प्रहिता वधाय

भङ्गं ययौ पथि शरैर्भगदत्तशक्तिः ।

प्रस्थानकर्मसमये भयदायि तस्या

नागस्य दर्शनमजायत यत्समीपे ॥ २६ ॥

पार्थत्येति । तदनु तत्पश्चात् तस्य पार्थस्य अर्जुनस्य वधाय प्रहिता प्रेरिता भगदत्तशक्तिः आयुधविशेषः पथि मार्गे शरैः अर्जुनस्य वाणैः भङ्गं ययौ विनाशं प्राप, यत् यतः तस्याः भगदत्तशक्तेः प्रस्थानकर्मसमये अर्जुनवधाय यात्राकाले भयदायि विपद्जनक नागस्य सर्पस्य करिणश्च दर्शनम् अजायत । यात्रासमये येन नागः दृश्यते तस्य यात्रा विपदावहा जायते, सा हि भगदत्तशक्तिर्यात्राकाले नाग-मपश्यदतः सा पथ्येव पार्थशरैर्निर्मथ्यते स्मेति तात्पर्यम् । काव्यलिङ्गमलङ्कारः, 'शशसर्पवृकादीनां दर्शनाद्भयमाप्नुया'दिति ज्यौतिषशास्त्रम् ॥ २६ ॥

अर्जुनके वधार्थ चलाई गई भगदत्तकी शक्ति (नामक-अस्त्र) आनेके समय मार्गमें

ही अर्जुनके बाणोंसे नष्ट हो गई, क्योंकि प्रत्यान करनेके समय उसे नाग-सर्प-शार्पके दर्शन हुए थे । शङ्खनशास्त्रके अनुसार 'मयसर्पश्चादि' बन्तुओंके दर्शनसे यात्रामें विपत्तिका आना संभव रहता है ॥ २६ ॥

अथ तेन हरेः सुताय मुक्तं हृदि कृत्वा स्वयमात्मदैवमखम् ।

तदिदं वनमालया मुकुन्दः सहवास्तव्यकुटुम्बितामनैषीत् ॥ २७ ॥

अथ तेनेति । अथ भगदत्तशक्तिमहानन्तरं मुकुन्दः श्रीकृष्णः हरेः इन्द्रस्य सुताय अर्जुनं लक्ष्मीकृत्य तेन भगदत्तेन मुक्तं ग्रहणम् आत्मा स्वयं विष्णुर्दैवमधिष्ठाता यस्य तादृशम् आत्मदैवम् वैष्णवम् अखम् स्वयम् हृदि कृत्वा हृदयेन प्रतीक्य हृद्देशेन गृहीत्वा तदिदं हृदयगृहीतं वैष्णवमखम् वनमालया स्वकण्ठस्थवनमालया सहवास्तव्यः सहनिवासकर्त्ता कुटुम्बी गृही तस्य भावस्ताम् स्वहृदयवासिवनमालासहनिवासित्वम् अनैषीत् प्रापितवान् । अयमाशयः-सत्त्वो भगवायां भगदत्तोऽर्जुनवधाय वैष्णवमखमुद्धत, तच्चाखं भगवानात्महृदयेन प्रतीष्टवान् स्वहृदयस्थवनमालासहवासित्वं चानैषीत् । कृष्ण उत्थाय तद्वैष्णवाखं वनमालावद्वृक्षे स्थापितवानिति भावः । 'आपादलम्बिनी माला वनमाला प्रकीर्तिता' इति ॥ २७ ॥

शक्तिमद् हो जानेपर मुकुन्दने इन्द्रके पुत्र अर्जुनके वपार्य भगदत्तद्वारा प्रवृत्त त्वदे-वताक-वैष्णव-अखको अपने हृदयपर रखकर वत्त अखको वनमालाका सहवासि कुटुम्बत्व प्राप्त करा दिया, भगवान्ने वैष्णव अखको अपनी छातीपर सदाके लिये बसा लिया, अर्जुनकी रक्षाके लिये भगवान्ने वत्त अखको अपनी छातीपर रख लिया ॥ २७ ॥

स फल्गुनस्तत्र चकार बाणैश्चिकीर्षुमन्त्याक्षरवर्जितं स्वम् ।

कुलाचलात्पीवरमप्यरातेः करेणुमाद्याक्षरयोगशून्यम् ॥ २८ ॥

स फल्गुन इति । तत्र युद्धे सः प्रसिद्धपराक्रमः फल्गुनः अर्जुनः स्वम् आत्मानमर्जुनम् अन्त्याक्षरवर्जितम् फल्गुनशब्दस्यान्त्येनाक्षरेण नकारेण वर्जितं फल्गुम् असारं तुच्छं चिकीर्षुम् (रथभजनद्वारालघूकर्तुम्) कर्तुमिच्छन्तम् कुलाचलात् पर्वतादपि पीवरं विशालं तम् सुप्रतीकं नाम अरातेः शत्रोर्भगदत्तस्य करेणुं गजम् बाणैः स्वशरैः आद्याक्षरस्य ककारस्य योगेन संबन्धेन शून्यं रहितम् रेणुं चकार । अर्जुनरथं विनियतं तुच्छतां नेतुमिच्छन्तं तं शत्रुकरिणमर्जुनः स्वबाणैर्लवदारिद्र्यवानिति तात्पर्यम् । अन्त्याक्षररहितं स्वं चिकीर्षुमर्जुन आद्याक्षररहितमकृतेति वस-त्कारोक्तिः । 'वाच्यवत्फलवसारं चे'ति यादवः । अत्र फल्गुनकरेणुशब्दयोस्तदर्थयो-श्चामेदारोपः ॥ २८ ॥

फल्गुनने अब देखा कि यह युद्ध ही अन्त्याक्षररहित, फल्गुन शब्दमें अन्त्य अक्षर

निकालकर वचा फल्यु-असार-करना चाहता है, यह हाथी सुझे रथमञ्जनद्वारा बेकार बनाना चाह रहा है, तब बाण द्वारा उस पर्वतापेक्षया भी विशाल शङ्खगज सुप्रतीकको-करेणुको-अपने बाणोंसे खण्ड-खण्ड काट करके अन्त्याक्षरशून्य रेणु बना दिया । जो हाथी फल्युनको अन्त्याक्षरशून्य फल्यु बनाना चाहता था, उसे अर्जुनने करेणुसे रेणु बना दिया । अन्त्याक्षरशून्य बनानेकी इच्छा रखनेवालेको आधाक्षरशून्य बना दिया, यही उक्ति चमत्कारिणी है ॥ २८ ॥

मदपङ्कललामगन्धिफालं मधवत्सूनुररेर्निपात्य शीर्षम् ।

पृथुलां मुदमोदधे ततोऽसौ पृथिवी गन्धवतीति गौतमोक्तेः ॥ २९ ॥

मदपङ्कतेति । ततः सुप्रतीकवधात् परतः असौ मधवतः सूनुः इन्द्रसुतोऽर्जुनः मदपङ्केन कस्तूर्या यत् ललामतिलकं तस्य गन्धोऽस्यास्ति तादृशं फालं ललाट-देशो यस्य तादृशम् कस्तूरीतिलकसुगन्धयुतललाटम् अरेः भगदत्तस्य शीर्षम् शिरः निपात्य भुवि पातयित्वा पृथिवी गन्धवती इति गौतमोक्तेः पृथुलां महतीं मुदम् प्रीतिं (प्रसापणभवमानन्दम्) आदधे जनयामास । तादृशीं गौतमीं प्रत्यक्षप्रमाण-सिद्धां विधाय सन्तोषयामासेत्यर्थः । कस्तूरिकातिलकलान्धितमालदेशं शत्रोः शिरः पतितमाप्यधरा तदानीम् । गन्धान्विता धरणिरीत्युपलक्ष्यगन्धप्रत्यक्षतो मुदम-धात्रनु गौतमोक्तेः । इति भावः । अत्र भगदत्तशीर्षपातने गन्धबोधकगौतमोक्तेः प्रोत्थुपादासंबन्धेऽपि तत्सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ २९ ॥

उक्त समय कस्तूरिकातिलकाङ्कितमाल भगदत्तके सिरको पृथ्वीपर गिरा करके इन्द्र-पुत्र अर्जुनने 'पृथ्वी गन्धवती होती है' इस तरहको गौतमोक्तिको सन्तुष्ट कर दिया, प्रत्यक्ष प्रमाण सिद्ध करके उक्त उक्तिको कृतार्थ कर दिया ॥ २९ ॥

भगदत्ते वधं याते सह मत्तेन दन्तिना ।

सत्यजिन्नाशशोकार्तिमत्यजन्पाण्डुनन्दनाः ॥ ३० ॥

भगदत्त इति । मत्तेन मदच्युता दन्तिना सुप्रतीकनाम्ना गजेन सह भगदत्ते नाम शत्रौ वधं याते प्राप्ते सति पाण्डुनन्दनाः युधिष्ठिरादयः पाण्डवा सत्यजितो नाशेन मरणेन वा शोकार्तिः शोकव्यथा तां व्यथाम् अत्यजन् त्यक्तवन्तः । भगदत्ते स्वदृष्टिना सह मृते सति पाण्डवाः सत्यजितो मृत्युनोत्पादितां व्यथां न्यूनीभूता-मन्यन्तेत्यर्थः ॥ ३० ॥

मदमत्त हाथी सुप्रतीकके साथ भगदत्तके मारे जानेपर पाण्डुके पुत्र युधिष्ठिर आदिने सत्यजितके मरनेसे उत्पन्न मनोव्यथाको मुला दिया ॥ ३० ॥

तदनु नात्राऽरुणो तेजसि संध्ययापि तादृशे कलशयोनिः स्वयं नात्रा

गुरुरपि व्यथयापि तादृग्विधस्त्रिभिरेवाङ्गैर्विरलितेन बलेनानुगम्यमानस्ता-
दात्त्विकं स्वमनोरथमिव दूष्यतामुपगतमावासं शनैः शनैराववृते ॥

तदन्विनि । तदनु तत्पश्चात् नाम्ना अरुणे अरुणसंज्ञके तेजसि सूर्ये सन्ध्ययाऽपि
संध्यारागेणापि तादृशे अरुणे सति आरक्ते जायमाने, कलशयोनिः द्रोणः स्वयम्
आत्मना नाम्ना गुरुः गुरुपदयोध्यः अपि व्यथया युद्धेऽसाफल्यजन्यया पीडयाऽपि
गुरुः गुरुव्यथः सन्, त्रिभिः एव रथाश्वपदातिभिः (गजानां भीमेन संहतत्वात्रि-
भिरङ्गैरित्युक्तम्) विरलितेन स्वरूपीभूतेन बलेन सैन्येनानुगम्यमानः अनुत्थिमाणाः
सन्, तादात्त्विकं तात्कालिकं मनोरथम् युधिष्ठिरग्रहणरूपम् इव दूष्यताम् असफल-
तया निन्दापात्रत्वम् उपगतम् दूष्यतामुपगतं दूष्यत्वेन प्रसिद्धम् पटमण्डपात्मकम्
आवासं शिविरं शनैः शनैः आववृते परावृत्तः । 'अरुणो भास्करेऽपि स्याद् वर्णभेदे
स तु त्रिषु' इति ॥

इसके नामसे अरुणतेज सूर्यके सन्ध्यारागसे भी अरुण रक्ताम हो जाने पर द्रोणने-
जो नामसे भी गुरु कहते हैं और उस समय युद्धमें सफलता नहीं पा सकनेकी व्यथासे भी
गुरु-मारी हो रहे थे, तीन ही अङ्गों—अश्व, रथ, पदातियोंके रह जानेके कारण स्वल्पीभूत
सैन्यके साथ दूष्यता असफलत्वेन निन्द्यताको प्राप्त युधिष्ठिरग्रहणमनोरथके सदृश दूष्यता
प्राप्त-दूष्यशब्दसे प्रथित-अपने आवेशमें शिविरमें प्रवेश किया । तीन ही अंग बच रहे
थे, इतका अभिप्राय यह है एक अंग, गज तो भीन द्वारा नुहल हो चुका था ॥

शिविरमेत्य तदैव सुयोधनः शितशरव्रणमोचितकञ्चुकम् ।

मृदुलमङ्गगतं कलशोद्भवं विरचिताञ्जलिरेवमभापत ॥ ३१ ॥

शिविरमिति । तदैव द्रोणागमनसमय एव सुयोधनः दुर्योधनः शिविरम् द्रोणा-
वासम् एव आगत्य विरचिताञ्जलिः बद्धकरपुटः सन् शितानां तीक्ष्णानां शराणां
वाणानां ये व्रणाः क्षतानि तेभ्यः मोक्षितः प्रयत्नेन पृथक्कृतः कञ्चुकः कवचं येन तं
तथोक्तम् मृदुलमङ्गगतं कोमलशयनशयितं कलशोद्भवं द्रोणम् एवं वक्ष्यमाणदिशा
अभापत । युद्धादागत्य घणितेभ्यो गात्रेभ्यो महता कष्टेन कवचमपनीय व्रणयुत-
गात्रतया कठोरे आसने उपवेष्टुमशक्यतया कोमलशयनशयितं द्रोणमुपगम्य कृता-
ञ्जलिर्दुर्योधन एवमभापतेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

जमी द्रोण अपने शिविरमें आये कि दुर्योधन वहाँ आया, द्रोणने बाणव्रणयुक्त शरीर
परसे किसी प्रकार कवच उतार कर रखा और कोमल शय्या पर लेट गये, तब हाथ
जोड़कर दुर्योधनने द्रोणचार्यसे इस प्रकार कहा—॥ ३१ ॥

महारथ ! त्वं मम वाञ्छितद्रुं फलेप्रहिं न प्रतनोपि यस्मात् ।

कृपेति शब्दोऽपि अभूव नूनं ह्रस्वस्त्वयि श्यात् इव त्वदीये ॥ ३२ ॥

महारेति । हे महारथ, वीरवर आचार्य द्रोण, त्वं यद् यस्मात् कारणात् मम दुर्योधनस्य वाञ्छितद्रं युधिष्ठिरग्रहणरूपमनोरथवृत्तं फलेग्रहिं सफलं न करोषि, युधिष्ठिरं जीवग्राहं गृहीत्वा नमोऽर्पयसि (तत् तस्मात्) कृपा इति शब्दः स्वदीये श्याले कृपाचार्यं शारद्वते इव त्वयि अपि 'कृपा' इतिशब्दस्तदर्थो दयारूपः ह्रस्वः, अदीर्घाक्षरः खर्वश्च वमूव किम् ? अयमाशयः—यत्त्वं मम मनोरथं न सफल्यसि तेन तव कृपा मयि ह्रस्वा कल्पा जातेति सम्भावयामि, यया तव श्याले 'कृप' इति प्रयिते कृपाशब्दो ह्रस्वो जातस्तथैव महिष्येऽपि तव कृपा ह्रस्वतां स्वल्पतां गता किम् ? इति ॥ ३२ ॥

हे महारथ आचार्य, यदि आप हमारे मनोरथ युधिष्ठिरका ग्रहणरूप वृक्षको सफल नहीं बनाते हैं, तो मुझे मान्य पड़ता है कि आपकी कृपा मुझपर ह्रस्व-थोड़ी हो गई है, जैसे आपके साते 'कृप' के नाममें कृपा शब्द ह्रस्व, हो गया है ॥ ३२ ॥

भगवन् ! त्वमिदं सावधानेन चेतसा स्मरणपथमधिरोपय ।

भगवन्निति । हे भगवन् पूज्य आचार्य, त्वम् इदं वक्ष्यमाणं वस्तु सावधानेन अवहितेन चेतसा स्मरणपथमधिरोपय स्मरणपथं प्रापय स्मर इत्यर्थः ।

भगवन् गुरुदेव, आप उस बातको इस समय सावधानीसे स्मरण करें— ॥

पितामहः सोऽपि पृषत्कतल्पे वपुर्निजं माधवमन्तरङ्गे ।

तवैव हस्ते मम कार्यसिद्धिं कृत्वा हि धाम स्वमियेष गन्तुम् ॥ ३३ ॥

पितामह इति । सः लोकैकवीरः पितामहः भीष्मः अपि निजं वपुः स्वशरीरं पृषत्कतल्पे शरशय्यायाम्, अन्तरङ्गे हृदयं माधवम् लक्ष्मीकान्तम्, मम कार्यसिद्धिं जयरूपां सफलतां तवैव त्वन्मात्रस्य हस्ते कृत्वा निधाय स्वं धाम परमं धाम ब्रह्म गन्तुमियेष मोक्षं प्राप्तुमिच्छति स्म । भीष्मः शरशय्यायां शयानो मनसा च धृतिं ध्यायन्मम भारं भवत्येवारीप्य निर्वृतिं गतस्तत्पुत्रस्य भवतावर्यं यतनीयं, 'समा-
वितस्य चाकीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते' इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

भीष्मपितामहने मरनेके समय अपने शरीरको शरशय्यापर रखा, भगवान् रमा-
कान्तको अपने मनमें रखा और हमारे कार्यकी सिद्धिका भार आपको सौंपा, तब अपने परम धाम ब्रह्मको पानेकी इच्छा की ॥ ३३ ॥

तमेतं दयमानेन समेतं शोकसंपदा ।

अत्रेऽथ गुरुणा तेन नीचेतरगुणान्विना ॥ ३४ ॥

तमेतमिति । शोकसम्पदा अतिशोकेन समेतम् युक्तम् तम् तथा प्रार्थयमानम् पुत्रं दुर्योधनम् नीचेतरे महान्तो ये गुणाः दयादाक्षिण्यगाभीषादयस्तेषामविघना

१. भगवान्निदमिदानीं स्मरणपथमधिरोपय चेतसा सावधानेन । २. 'व' । इति पा० ।

३६ च० भा०

सागरेण आश्रयभूतेन दयमानेन दयाशीलेन गुरुणा द्रोणाचार्येण एवं वक्ष्यमाण-
रूपम् ऊचे उच्यते स्म । अतिशोकयुक्तं तथा प्रार्थयमानश्च सुयोधनं गुणसागरो
दयालुश्च द्रोण एवमुवाचेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

शोकसमृद्धिसे युक्त तथा उक्तरूपसे प्रार्थना करनेवाले सुयोधनके प्रति महान् गुण,
शौर्य, दाक्षिण्य आदिके सागर तथा दयालु द्रोणाचार्यने इस प्रकार कहा ॥ ३४ ॥

वाष्पातिवृष्टावपि पाण्डवानां पाथोरुहव्यूहवितीर्णमोदान् ।

प्रातः श्व एवाखिलधार्तराष्ट्रान् संचारयेयं युधि बाहिनीषु ॥ ३५ ॥

वाष्पातिवृष्टावपीति । पाण्डवानां युधिष्ठिरादिपाण्डुपुत्राणां वाष्पस्य दुःखाश्रुणः
अतिवृष्टौ अतिशयितवर्षणे सस्याम् जायमानायाम् अपि (पाण्डवेषु सैन्यसंख्या-
त्वप्रभावस्याकिञ्चित्करत्वादुदत्स्वपि) पाथोरुहव्यूहवितीर्णमोदान् पञ्चव्यूहना-
मकसेनासन्निवेशविरचनेन दत्तानन्दान् कमलकुलदर्शनेनानन्दमग्नांश्च अखिलान्
सर्वान् धार्तराष्ट्रान् धृतराष्ट्रपुत्रान्भवतो दुर्योधनादीन् हसमेदाश्च श्वः आगामिनि
दिवसे प्रातः प्रभाते एव युधि समरे बाहिनीषु सेनासु नदीषु च सञ्चारयेयम्
प्रचारयुतान् कुर्याम् । अतिवृष्टौ नदीषु कमलानां निपातो धार्तराष्ट्रानामसञ्चारश्च
जायते, तद्विपरीतं करिष्यामि, रुदत्स्वपि पाण्डवेषु निर्भयान्भवतः सर्वतः सेनायां
चारयिष्यामीति च । 'धार्तराष्ट्रोऽसिते हंसे धृतराष्ट्रसुतेऽपि च', 'सेनानद्योस्तु बाहि-
नी', 'व्यूहस्तु बलविन्यासे निर्वाणे वृन्दतर्कयोः' इति क्रमशो विश्वामरौ । श्लेषो-
त्थापितो विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ३५ ॥

पाण्डवोंके वाष्प-रुदनकी अतिवृष्टिके होते रहनेपर भी पञ्चव्यूहकी रचनासे
आनन्दित होनेवाले धृतराष्ट्र-पुत्र दुर्योधनादिकोंको कल प्रातःकाल युद्धमें सारी सेनामें
धुमा दूंगा, अति वृष्टि होते रहनेपर भी कमलकुल देखकर आनन्दमग्न हंसोंको कल
प्रातःकाल सारी नदियोंमें सञ्चारयुक्त बना दूंगा । कल मैं पञ्चव्यूहकी रचना करूंगा,
जिसे देखकर सभी पाण्डव रो उठेंगे, क्योंकि उसे तोढ़ना उन्हें नहीं आवेगा, आप लोग
प्रसन्न होकर सारी सेनामें धूमें ॥ ३५ ॥

इति गिरा तमाश्वस्य राजानं सदनाय विस्तृष्टवतो मुहुर्मुहूर्जुनस्य
सव्यसाचित्वशैलीर्भनुचिन्त्य हृदि रणरणिकामनणीयसीं बिभ्राणस्य द्रोण-
स्य सकाशाद्विनिर्गतां निद्रासखीं विचेतुमिव सा निशापि तरसा निर-
गात् ॥

इति गिरेति । इति गिरा प्रागुक्तप्रकारेण वचसा तं राजानं दुर्योधनम् आश्वस्य
धैर्यवन्तं कृत्वा सदनाय गृहं गन्तुं विस्तृष्टवतः अनुमतिं दत्तवतः (द्रोणस्य) मुहुः

सुदुः पुनः पुनः अर्जुनस्य सव्यसाचित्वशैलीम् हस्तद्वयेनापि बाणप्रयोगप्रार्थन्यम् अनुचिन्त्य स्मृत्वा हृदि स्वचित्ते अनणीयसीं महतीम् रणरणिकां सन्तापं विभ्राणस्य धारयतः द्रोणस्य सकाशाद् समीपात् विनिर्गतां दूरीभूतां निद्राशाम स्वसस्त्रीम् विचंतुम् अन्वेपयितुं इव सा निशा अपि तरसा वेगेन निरगात् निरयासीत् निर्गता । दुर्योधनमेवं समाश्वास्य गृहं प्रति प्रेषितवतो द्रोणस्य हृदये पार्थस्य सव्यसाचित्वस्मरणेन प्रवृद्धया चिन्तया दूरं गता निद्रा, स्वसस्त्रीं तामन्वेष्टुमिव निशाप्ययासीत्, अक्षगोरेव तस्य प्रयाता रजनीति भावः ॥

इस प्रकारके वचनसे दुर्योधनको आश्वासन देकर द्रोणने उसे घर भेज दिया, उसके बाद जब उन्होंने अर्जुनका सव्यसाचित्व-दोनो हाथोंसे बाण चलानेकी क्षमता-का स्मरण किया तब उनको बड़ा सन्ताप हुआ और उनकी आँखोंकी नींद दूर भाग गई, उसी निद्रा-रूप अपनी सस्त्रीको खोजने रात भी वेगसे निकल गई ॥

अपरेद्युरसौ वृत्तो बलौघैरथ भेरीनिनदैर्नभां विभिन्दन् ।

कवची विशिखी रथी शरासी कलशीमृनुरवाप युद्धभूमिम् ॥ ३६ ॥

अपरेद्युरिति । अपरेद्युः तत्परवर्त्तिनि दिवसे असौ कलशीसूनुः द्रोणाचार्यः कवची घृतकवचः, विशिखी बाणधारी, रथी रथारूढः, शरासी धनुर्धरश्च भूत्वा बलौघैः सैन्यसमूहैः वृत्तः वेष्टितः, भेरीनिनदैः जयदुन्दुभिध्वानैः नभः आकाशं विभिन्दन् द्विधा विपाटयन् युद्धभूमिम् रणक्षेत्रम् अवाप । कृतसर्वसप्ताहः पञ्चद्यूह-रचनायै युद्धभूमिं गत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

दूसरे दिन कवच धारण किये, बाणोंको सँभाले, रथारूढ एवं धनुषधारी द्रोणाचार्य सैन्य समुदायसे वेष्टित होकर विजयदुन्दुभिनादसे आकाशका भेदन करते हुए युद्धक्षेत्रमें पहुँचे ॥ ३६ ॥

द्रोणस्य सेनाचलधूलिपाली क्षोणेस्तु नग्नं करणी बभूव ।

घटाथ तस्याः कटदानपूरैः पटं पुनः संघटयांचकार ॥ ३७ ॥

द्रोणस्येति । द्रोणस्य द्रोणाचार्यस्य सेनाभ्यः चलति उत्तिष्ठतीति सेनाचला धूलिपाली रजःपटली सेनासमुत्थापितरजोराशिः तदा तस्मिन् समये तु क्षोणेः पृथिव्याः नग्नं करणी चित्रछतासम्पादनी आसीत् । तस्मिन्समये द्रोणसेनोत्थापिता रजःपटली समुद्रक्षोपणद्वारा पृथिव्या नग्नतां जनयतिस्म, समुद्रदसना हि धरणी, समुद्रेषु शुष्यत्सु नग्ना भवतीति भावः । अथ अनन्तरं तस्याः द्रोणसेनायाः घटा गजपट्टिः कटदानपूरः कुम्भदानवारिप्रवाहैः (पृथ्व्याः) पटं समुद्रं पुनः भूयः सङ्घटयांचकार वर्धयामास, सेनागजततिभिर्मुक्ताभिर्दानवारिधाराभिः पुनरपि पृथ्वी-पटरूपः सागरः समंघतेति तात्पर्यम् । पूर्वरूपातिशयोक्त्योः सङ्करोऽलङ्कारः ॥ ३७ ॥

द्रोणाचार्यकी सेनासे लड़ी हुई घूली-पटलीने उस समय पृथ्वीकी नम्रता उत्पन्न कर दी; समुद्र ही पृथ्वीका बल होता है, सेनोरियत धूलने समुद्रको शुष्क कर दिया, पृथ्वी विवर्ण हो गई, फिर तुरन्त उस सेनाके गर्जोंकी पट्टिके कुम्भस्थलसे प्रवाहित होनेवाली दानवारि-धाराने पृथ्वीके बलसागरको सहृदित कर दिया, यथावस्थित सागर बनाकर पृथ्वीकी नम्रता दूर करके उसकी आज रख ली ॥ ३७ ॥

आश्चर्यस्थूललक्षं तदनु दिविपदामन्तरिक्षस्थितानां

क्षोणीन्द्राणां रिपूणामसृगहरणे कृत्यन्त्रायमाणम् ।

गन्धर्वैः केसराद्यैर्मदमधुभिरिमैः केतुपत्रैः शताङ्गैः

पद्मव्यूहं व्यतानीत्प्रघनमुवि गुरुः सांयुगीनाप्रगण्यः ॥ ३८ ॥

आश्चर्येति । तदनु युद्धस्थलप्राप्तघनन्तरम् सांयुगीनेषु युद्धप्रवीणेषु अप्रगण्यः प्रथमो मुख्यो गुरुः द्रोणाचार्यः प्रघनमुवि रणाङ्गणे अन्तरिक्षस्थितानां युद्धदर्शन-लालमतयाऽऽकाशेऽवतिष्ठमानानां दिविपदां देवानाम् आश्चर्यस्य विस्मयस्य सू-ललक्षम् मुख्यं प्रदातारम् अतिविस्मयजनकम्, रिपूणां शत्रुपक्षगतानां क्षोणी-न्द्राणां पृथ्वीपतीनाम् अस्रवः प्रागा एव मृगाः तेषां हरणे अपनयने कृत्यन्त्राय-माणम् बागुरायन्त्रव्यतीयमानम्, केसराद्यैः ग्रीवागतकेशयुतैः गन्धर्वैः अश्वैः, मदो दानवारि मधुमकरन्दो येषु तैः इमैः गजैः, केतुपत्रैः पताकापटरूपपत्रयुतैः शताङ्गैः रथैश्च पद्मव्यूहं कमलाकृतिसेनाविन्यासम् व्यतानीत् कृतवान् । कमले केसरमधुपत्राणि भवन्ति, अत्र सेनाव्यूहे केसरस्थाने केसरयुताश्वाः, मकरन्दस्थाने मदयुतकरिणः, पत्रस्थाने च ध्वजयुता रथाः क्षिपन्तेस्मि । तदेवं पद्मव्यूहरचना द्रो-णेन कृता या देवानां विस्मयं प्राधान्येन जनयन्ती शत्रुनृपतीनां प्राणमृगहरणे बालकार्यमकृतेति तात्पर्यम् ॥ 'केसरोऽङ्गी स्कन्धलोम्नि किञ्जल्के वकुलेऽपि च' इति वैजयन्ती । 'वाजिवाहार्चगन्धर्वाः' इति यादवश्च ॥ ३८ ॥

युद्धस्थलमें पहुँचनेके बाद वीराग्रगण्य द्रोणाचार्यने युद्ध देखनेकी इच्छासे आकाशमें उड़ते हुए देवोंके दिवि मुख्यवक्ता विस्मयावह, शत्रुपक्षगत नृपोंके प्राणरूप हरिणोंकी खींच निकटनेमें लालच कान करनेवाला, बोझेल केसर, मदमकरन्द मकरन्द तथा ध्वजमद-युत रथरूप पत्रोंके युक्त पद्मव्यूह बनाया । सेनाकी पद्माकारमें सन्निवेशित किया, पद्ममें केसर, मकरन्द और पत्र होते हैं, सेनामें बोड़े केसरकी, हाथी मकरन्दकी तथा रथगत पत्र की मकरन्द सन्निवेशित किये गये थे ॥ ३८ ॥

समयेऽत्र निशान्य वैरिवृत्तं तपसः सूनुरभाषतामिमन्युम् ।

अयि बल ! पिताऽन्यतोऽधुना ते तव भारोऽजनि सर्वसैन्यरक्षा ॥ ३९ ॥

समयेऽत्रेति । अत्र अस्मिन् समये तपसः धर्मस्य सूनुः पुत्रो युधिष्ठिरः वैरिणां शत्रूणां कृत्तं पद्मव्यूहविरचनश्रुतान्तं निशम्य श्रुत्वा अभिमन्युं नामार्जुनपुत्रम् अमाधत वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तवान्, अयि वत्स, हे पुत्र, अधुना सम्प्रति ते तव पिताऽर्जुनः अन्यतः अन्यत्र गतः, संशप्तकयुद्धे गतः, अतस्तदनुपस्थितौ सर्वसैन्य-रक्षा सकलपाण्डवसेनापरित्राणम् ते तव भारः कार्यम् अजनि जातः, पितरनुप-स्थितौ पुत्रेण त्वया सर्वा सेना रक्षणीयेति भावः ॥ ३९ ॥

इस समय जब धर्मराजकी शत्रुओं द्वारा पद्मव्यूह बनाये जानेकी खबर मिली तब उन्होंने अभिमन्युसे इस प्रकार कहा—हे पुत्र अभिमन्यु, तुम्हारे पिता अर्जुन संशप्तकोंसे लड़ने दूसरी जगह चले गये हैं, इस समय सारी सेनाकी रक्षाकी जवाबदेही तुम्हारे ऊपर आ पड़ी है ॥ ३९ ॥

कवचं प्रतिमुञ्च धत्स्व चापं मज धैर्यं परितो विधेहि योधान् ।

अधिरोह शताङ्गमाविश त्वं कमलव्यूहमरीन्निपूदयस्व ॥ ४० ॥

कवचमिति । कवचं वर्म प्रतिमुञ्च धारय, चापं धनुः धत्स्व को स्थापय, धैर्यं गभीरभावं मज गृहाण, योधान् भटान् परितो विधेहि यथोपयुक्ते स्थाने नियती-कुरु, शताङ्गम् रथम् अधिरोह आरुढो भव, (इत्थं सन्नद्धः) त्वम् कमलव्यूहं पद्माकारं शत्रुसैन्यविन्यासम् आविश प्रविश, अरीन् शत्रून् निपूदयस्व घातय ॥ ४० ॥

कवच पहन लो, धनुष हाथमें लो, धीरज धारण करो, अपनी रक्षाके लिये चारो ओर सेनाओंकी यथोचितरूपमें सन्निवेशित कर दो, रथपर चढ़कर पद्मव्यूहमें पैदो और शत्रुओं का संहार करो ॥ ४० ॥

इति राज्ञो निदेशं मौलिदेशे निवेश्य योद्धुं प्रतिष्ठमाने जयनिःसाण-भेरीपटहर्पणवाद्यैर्वाद्यैर्गगनशायिने गुणाय सौखशायनिकायमाने लीलया कमलव्यूहमवगाह्य बालेऽपि स्वयमेकाकिनि निजकोदण्डचण्डिमसंपदा कौरवचमूं क्षोभयमाणे तस्मिन्सौभद्रे सिन्धुपतिर्व्यूहमुखं पिघाय स्मर-हरवरलाभदर्पण तदनुधाविनीं पाण्डववाहिनीं क्रुधा रुरुधे ॥

इति राज्ञ इति । इति पूर्वोक्तरूपम् राज्ञो युधिष्ठिरस्य निदेशम् आज्ञाम् मौलि-देशे निवेश्य शिरसि स्थापयित्वा सादरं स्वीकृत्य योद्धुं युद्धं कर्तुं प्रतिष्ठमाने चलति (अभिमन्यौ) जयनिःसाणभेरीपटहर्पणवाद्यैः विजयवाद्यभूतदुन्दुभिपटह-पणवादिभिः वाद्यैः गगनशायिने आकाशवर्त्तिने गुणाय शब्दाय सौखशायनिकाय-माने सुखशयनप्रशन्नं कुर्वति तानुद्बोधयति आकाशगुणं शब्दं स्वविजयदुन्दुभिर-

वेण प्रबोधयति—कमलव्यूहम् पद्माकारावस्थितं सेनासन्निवेशम् छीलया अवगाह्य
 अनायासं प्रविश्य वाले अपूर्णपोडशवर्षेऽपि स्वयम् आत्मना एकाकिनी सहाया-
 न्तरनिरपेक्षे निजकोदण्डवण्डिमसम्पदा स्वचापगतोभ्रतासमृद्धया स्वधनुषः परा-
 क्रमेण कौरवचमूं कौरवसैन्यं क्षोभयमाणे व्याकुलीकुर्वति सति तस्मिन् प्रकटपरा-
 क्रमे सुभद्रातनये सौभद्रेऽभिमन्यौ सिन्धुपतिः जयद्रथः व्यूहमुखं व्यूहप्रवेशमार्गम्
 पिधाय अवरुध्य स्मरहरवरलाभदर्पेण महादेवसकाशाखलब्धस्य वरस्य गर्वेण तद्व-
 धाविनीं सौभद्रपृष्ठचरीं पाण्डववाहिनीं पाण्डवसेनां ध्रुवा हरुधे निवारितवान् ।
 समुद्रो वाहिनीं रुणद्धीति प्रसिद्धम् ॥

इस प्रकारकी युधिष्ठिराशक्तो सादर स्वीकार करके अभिमन्यु युद्ध करने चला, उस
 समय विजयवाद्य भेरी, पटह, पणव आदि वजने लगे, उन वाजोंके शब्दोंने आकाशमें
 अवस्थित गुण शब्दको सुखशयनिका पूछी, सोतेसे जगाया, आकाशमें शब्दोंकी प्रोत्तोधित
 किया, अभिमन्युने एकाकी गलक होकर भी गद्गव्यूहमें प्रवेश करके अपने धनुषके उग्र-
 तातिशयसे कौरव-सेनाको व्याकुल कर दिया, तब सिन्धुपति जयद्रथने व्यूहके मुख-प्रवेश
 मार्गको रोक लिया, और महादेव द्वारा दिये गये वरदानके गर्वसे जयद्रथने अभिमन्युके
 साथ आनेवाली पाण्डव-सेनाको कोषपूर्वक रोक लिया । भेरी-गजवाद्य, पटह-अश्ववाद्य
 और पणव-नरवाद्य वाद्य होते हैं ॥

उद्यद्भिर्युद्धरङ्गादपि सुरवनितापुष्पवर्षात्पतद्भि-

र्वेगाल्लग्नैः परागैर्दृढतरघटिते चक्षुषां पद्मयुग्मे ।

स्थित्वा मध्येन्तरिक्षं विजयसुतभुजागर्वलीलायितानि

द्रष्टृणां खेचराणां भृशमनिमिषतातत्क्षणं भङ्गुरासीत् ॥४१॥

उद्यद्भिरिति । मध्येऽन्तरिक्षम् आकाशमध्ये स्थित्वा अवस्थाय विजयसुतस्य
 अर्जुनपुत्रस्याभिमन्योः भुजागर्वलीलायितानि बाहुबलगर्वविक्रीडितानि द्रष्टृणां
 पश्यताम् खेचराणां देवानां चक्षुषां नेत्राणां पद्मयुग्मे पलकयुगले युद्धरङ्गात् रण-
 क्षेत्रात् उद्यद्भिः ऊर्ध्वमुत्पतद्भिः सुरवनितापुष्पवर्षात् देवाङ्गनाकृतकुसुमगृष्टः पतद्भिः
 अधो गच्छद्भिः वेगात् लग्नैः संसक्तैः परागैः भूरजोभिः कौसुमैश्च रजोभिः दृढतर-
 घटिते परस्परं मिलिते सति तत्क्षणं तत्र समये अनिमिषता निनिमेषता भृशं
 भङ्गुरा नष्टा आसीत् अजायत । यद्यपि देवा अनिमिषनयना तथापि तस्मिन् समये
 सेनाभिरुद्धतानि भृग्जांसि उत्पतितानि सन्ति तेषामधःपद्म निबिडीचक्र, देव-
 बालावृष्टकुसुमपतद्भजांसि चोर्ध्वपद्म निबिडयामासुः, तदेवमुभयोः पद्मणोः परा-
 गनिबिडतया परस्परसंमक्तयोः सतोः आकाशेऽवस्थितानां युद्धद्रष्टृणां देवानां
 नेत्राणि सनिमेषाण्यजनिपतेति भावः । देवानामनिमिषत्वभङ्गासम्बन्धेऽपि तत्सम्ब-

न्धामिधानादतिशयोक्तिः, परागसङ्गपद्मयुगघटनयोर्हेतुहेतुमतोरुक्त्यात्मको हेतु-
लङ्कारश्च, तयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । स्रग्धरावृत्तम् ॥ ४१ ॥

आकाशमें अवस्थित होकर देवगण अभिमन्युकी वहादुरी देख रहे हैं, उनकी आँखोंकी नीचेवाली पलकें सुदृष्टेयनेत्रों की ओर उड़नेवाली धूलिसे भर गईं और ऊपरवाली पलकें देवबालावर्षित कुसुमपरागोंसे भर गईं, भर जानेके कारण दोनों पलकें एक दूसरेमें सट गईं, फलतः उस समय देवगणकी अनिमित्तनेत्रता मिट गई, उनकी पलकें झिप गईं ।

शरशायितैर्द्विरदशौलमण्डलैर्विपुलैर्विधाय विषमां वसुंधराम् ।

पृथुचक्रवर्तिपृथुयन्त्रैर्भवं वितथीचक्रार विजयस्य नन्दनः ॥ ४२ ॥

शरशायिनैरिति । विजयस्य अर्जुनस्य नन्दनः पुत्रोऽभिमन्युः शरशायितैः बाण-
निपातितैः विपुलैः बहुभिर्विशालैश्च द्विरदशौलमण्डलैः गजरूपपर्वतसमूहैः वसुंधरां
धरणीं विषमां नतोन्नतां विधाय पृथुनाग्नश्चक्रवर्तिनो राज्ञः पृथु यन्त्रैर्भवं महान्तं
धरणीसमीकरणप्रयासं वितथीचक्रार व्यर्थयामास । विष्ण्वंशभूतेन राज्ञा पृथुः
वैन्त्येन पृथिवीं पर्वतैर्नतोन्नतां दृष्ट्वा प्रजानिवासार्यभियमसमीचीनंति भत्त्वा धनुष्को-
दया पर्वतान्दूरीकृत्य धरा समीकृता, अयं पुनर्युद्धे हस्तिनः शैलसमाकारान् पान-
यित्वा धरणीं विषमां विधाय पृथोः प्रयासं व्यर्थमकृतेति तात्पर्यम् । मञ्जुभाषिणी
वृत्तम् ॥ ४२ ॥

अर्जुनपुत्र अभिमन्युने बाणद्वारा पृथ्वीपर झुला दिये गये हाथीरूप विशाल पर्वतोंसे
पृथ्वीको फिरसे निम्नोन्नत बनाकर पृथुनामक राजाके धरणीसमीकरण-विषयक महाप्र-
यासको व्यर्थ कर दिया, पृथुने बड़े बलसे पृथ्वीको सम बनाया था, अभिमन्युने पर्व-
समान हाथियोंको मार-मारकर उनसे जमीनको नतोन्नत-विषम-बनाकर पृथुके प्रयास
बेकार कर दिये ॥ ४२ ॥

पार्थात्मजो भानुसुतस्य सामि भित्त्वा शताङ्गं शितभल्लवृष्ट्या ।

पितामहोक्तं कुँस्त्वरीगोष्ठ्यां तथ्यं चकारार्धरथत्वमस्य ॥ ४३ ॥

पार्थात्मज इति । पार्थात्मजः अर्जुनसुतोऽभिमन्युः शितभल्लवृष्ट्या तीक्ष्णानां
बाणभेदानामनारतप्रहारेण भानुसुतस्य सूर्यपुत्रस्य कर्णस्य रथं सामि अर्धं भित्त्वा
छित्त्वा कुँस्त्वरीगोष्ठ्याम् दुर्योधनस्य समायाम् अस्य कर्णस्य पितामहोक्तं भीष्म-
प्रतिपादितम् अर्धरथत्वम् अर्धरथोऽयं कर्ण इति भीष्मकथनं तथ्यं यथार्थं चकार ।
भीष्मेण दुर्योधनगोष्ठ्यां निन्दाप्रसङ्गे कर्णस्यार्धरथत्वमुक्तं, सम्प्रति छिन्नेऽर्धं रथस्य
कर्णो यथार्थं एवार्धरथोऽज्जनि तन्मन्ये पितामहोक्तं सत्यं विधातुमेवाभिमन्युस्तथा-
ञ्चेष्टतेति भावः ॥ ४३ ॥

अर्जुनके पुत्र अभिमन्युने तीखे बाणोंकी इष्टि करके सूर्यपुत्र कर्णके रथका आधा हिस्सा खण्डित करके कुरुराजकी समामें भीष्म पितामहद्वारा कहे गये कर्णके अर्धरथत्वको यथार्थ सिद्ध कर दिया । उन्होंने जो कर्णको निन्दामें अर्धरथका कलङ्क लगाया था उसे साबित कर दिखलाया ॥ ४३ ॥

‘अथाभिमन्युर्धृतभूरिमन्युद्रौणिं तं दीर्घ्यास्मितकान्तिलक्ष्यात् ।
बाल्ये निपीतानपि पिष्टसारानुग्रैः शरैरुद्धमयांचकार ॥ ४४ ॥

अथेति । अथ कर्णरथार्धच्छेदनारपरतः धृतभीममन्युः आश्रितभयानकक्रोधः अभिमन्युः उग्रैः दारुणैः शरैः स्वबाणैः द्रौणिम् द्रोणपुत्रम् अश्वत्थामानम् तस्य अश्वत्थाम्नः ईर्ष्यास्मितस्य अभिमन्युविक्रमासहनजनितहासस्य कान्तेः धवलताया लक्ष्यात् मिपात् बाल्ये स्वशिशुत्वे पीतान् अपि पिष्टसारान् जलमिश्रीकृततण्डुल-चूर्णानि उद्धमयाञ्चकार उद्गारयामास । अभिमन्युशरप्रयोगेण यदश्वत्थामा ईर्ष्यास्मितमकुर्वत, तत्कान्तिष्याजादभिमन्युरश्वत्थाम्ना बाल्ये निपीतान् दुग्धाभावे तत्प्रतिवृत्तीन् पिष्टसारान् वान्तिद्वारा बहिष्कर्तुं तं वाघ्यं चक्रे इत्यर्थः । अपह्नुतिर-लङ्कारः ॥ ४४ ॥

कर्णके रथके आधे भागका छेदन करनेके बाद भयानक कोप धारण करके अभिमन्युने द्रोणपुत्र अश्वत्थामापर दारुण बाणइष्टि की, उन बाणोंके लगनेसे अश्वत्थामाने ईर्ष्याहास किया, उसकी कान्तिके छलसे अभिमन्युने लड़कपनमें अश्वत्थामा द्वारा पिये गये पिष्टसारका वमन सा करवा दिया, अश्वत्थामाको छठीके दूधकी याद करा दी ॥ ४४ ॥

सुतस्य शौर्यात्सुरराजसूनोरुदीर्णदिग्भ्रान्तिरुदारभीतिः ।
कृपस्वसुर्मङ्गलतन्तुनैव साकं चकम्पे स गुरुमुहूर्तम् ॥ ४५ ॥

सुतस्येति । सुरराजसूनोः इन्द्रपुत्रस्यार्जुनस्य सुतस्य पुत्रस्याभिमन्योः शौर्यात् वीरत्वातिशयात् उदीर्णदिग्भ्रान्तिः उत्पन्नदिग्भ्रमः उदारभीतिः सातिशयभय-युक्तः सः चापाचार्यतया प्रथितो गुरुः द्रोणः कृपस्वसुः कृपाचार्यमगिन्याः द्रोण-स्त्रियः कृप्याः मङ्गलतन्तुना माङ्गलिकसूत्रेण साकं सहैव मुहूर्तं क्षणं चकम्पे कम्प-माप । द्रोणाचार्यस्तादृशमभिमन्युपराक्रमं परयन् दिङ्मूढो भयभीतश्च सन् स्व-स्त्रीवद्वाविपत्तिकरसूत्रं करे धारयन्नपि कम्पमनुभवतिस्मेति भावः । सहोक्तिर-लङ्कारः ॥ ४५ ॥

अर्जुनके पुत्र अभिमन्युकी बहादुरी देखकर चापाचार्य द्रोण दिग्भ्रममें पड़ गये, उन्हें बड़ा भय होने लगा कि न जानें क्या होनेवाला है, और इन्हीं चिन्ताओंके कारण कृपी द्वारा बाँधे गये मङ्गलसूत्रके साथही द्रोणाचार्य खुद भी कुछ देरके लिये काँप उठे ॥ ४५ ॥

विशिखं सुमुखमय गौतमात्मजे
विबुधेन्द्रपौत्रमभिवीक्ष्य भीषणम् ।
जनने विपद्यपि जना रणाङ्गणे
शर एव हेतुरिति तस्य मेनिरे ॥ ४६ ॥

विशिखमिति । अथ गौतमात्मजे कृपाचार्ये भीषणं भयङ्करं विशिखं बाणं सुमुखं प्रयोक्तुमिच्छन्तं विबुधेन्द्रपौत्रम् इन्द्रपुत्रस्य पुत्रम् अभिमन्युम् अभिवीक्ष्य इष्ट्वा तस्य कृपाचार्यस्य जनने उत्पत्तौ विपदि मरणे अपि शरः शरकाण्डतृणभेदः बाणश्च हेतुः इति एवं जनाः मेनिरे निश्चिक्तुः । यथाऽयं शरादजायत, तथैवायं शरेण विपद्यत इति लोकानां संभावनामूढिति भावः । 'गौतमर्यः रेतः शरस्तन्ये पपात, तरमात्कृपी कृपश्चेति युग्ममुत्पन्नमिति महाभारते कथा वर्ण्यते ॥ ४६ ॥

इसके बाद जब अभिमन्युने कृपाचार्यके ऊपर भयङ्कर बाण छोड़ना चाहा तब उसे देखकर लोगोंने तय कर लिया कि यह कृपाचार्य जैसे शरसे पैदा हुए हैं वसी तरह आज शरसे मरेंगे, लोगोंको निश्चय हो गया कि इस शरसे उनका प्राण नहीं है ॥ ४६ ॥

आश्चर्यकर्मसु कृतेष्वपि हर्षभारा-
न्मोक्तुं सुहर्षुर्हुरमुष्य शिरोजवन्धे ।
दृष्टास्तदा सुमनसो दिवि कर्तृभूता
नाकेन्द्रनन्दनवने न तु कर्मभूताः ॥ ४७ ॥

आश्चर्यकर्मसु इति । तदा तस्मिन्नाभिमन्युयुद्धे (तेनाभिमन्युना) आश्चर्यकर्मसु द्रोणकम्पनकर्णरयश्छेदनाद्भुतकार्येषु कृतेषु अपि हर्षभारात् प्रसादातिशयात् अमुष्य अभिमन्योः शिरोजवन्धे केशे सुहर्षुर्हुः मोक्तुम् वर्पितुम् पुष्पवृष्टिं कर्तुम् दिवि आकाशे कर्तृभूताः वर्पणक्रियाकत्तत्वं गताः सुमनसो देवाः दृष्टाः, कर्मभूताः वर्पणक्रियाकर्मत्वभाजो वर्पणकर्माणि सुमनसः पुष्पाणि तु नाकेन्द्रनन्दनवने इन्द्रस्य नन्दननामके उद्याने न दृष्टाः, सर्वासां सुमनसां पूर्वमेवाभिमन्योरुपरि वृष्टत्वेन नन्दनवने सर्वथा पुष्पराहित्यमजायत, केवलं पुष्पवर्षका देवा दिव्यदृश्यन्त । वर्पणकर्तारः सुमनसो हस्यन्ते स्म, वर्पणकर्माणि सुमनसस्तु नन्दने न दृश्यन्तेस्मेत्युक्तिमङ्गी चमत्कारजननी । 'सुमनाः पुष्पमालत्योस्त्रि देशे कोविदेष्वपि च' इति विश्वः । अतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ४७ ॥

अभिमन्युने युद्धमें द्रोण-कम्पन-पावन, कर्ण-रथभञ्जन आदि बहुतसे आश्चर्यजनक कार्य किये, उसके सिरपर पुष्पवृष्टि करनेके लिये भव नन्दन वनमें वृष्टिमें कर्म बननेवाले सुमन नहीं बच रहे थे, सभी फूल इससे पहले ही उसके ऊपर बरसाये जा चुके थे, हाँ पुष्पवृष्टिके कर्ता सुमन-देवगण-अवश्य आकाशमें मौजूद थे ॥ ४७ ॥

अमुष्य कोदण्डमखण्डयद्रवेः सुतो रथान्वाप्रममाथ कुम्भजः ।

कृपः कृणन्ति स्म जवेन सारथि व्यपाटयत्केतुपटं गुरोः सुतः ॥४८॥

अमुष्येति । अथ रवेः सुतः कर्णः अमुष्य अभिमन्योः कोदण्डं चापम् अखण्ड-
यत् चिच्छेद, कुम्भजः द्रोणाचार्यः रथान्वा प्रममाथ नाशयाञ्चकार,
कृपः कृपाचार्यः जवेन त्वरया सारथि सुतं कृणन्ति छिनन्ति स्म, गुरोः सुतः द्रोण-
पुत्रोऽश्वत्थामा केतुपटं रथध्वजवस्त्रं व्यपाटयत् विदलितवान् । एवं सर्वे सहभूय
तमाचक्रमुः एतेनाभिमन्योरैकैकाजेयता ध्वनिता ॥ ४८ ॥

इसके बाद जब कौरव-पक्षके योद्धाओंने देखा कि एक एक कर लङ्घनेपर यह हाथ
नहीं आवेगा तब सभी मिलकर अन्याययुद्ध पर उतर आये, और तब कर्णने अभिमन्यु
का चाप काट डाला, द्रोणने रथाश्वोंको मार गिराया, कृपाचार्यने अस्त्रोत्ते सारथिका नाश
कर दिया और द्रोणके पुत्र अश्वत्थामाने ध्वजपटको नष्ट कर दिया ॥ ४८ ॥

एकाकिनः परिभवाय बहून्प्रवृत्ता-

नेतानवेक्ष्य निखिलोऽपि निलिम्पवर्गः ।

मन्दारशाखिकुसुमानि यथाभिमन्यौ

निन्दारवान् रिपुषु तस्य तथाभ्यवर्षत् ॥ ४९ ॥

एकाकिन इति । एकाकिनः सहायान्तररहितस्याभिमन्योः परिभवाय अन्याय-
युद्धद्वाराऽभिमन्त्राय प्रवृत्तान् उद्युक्तान् एतान् बहून् नानासंख्यान् द्रोणकर्णादीन्
अवेक्ष्य दृष्ट्वा निखिलोऽपि निलिम्पवर्गः देवगणः यथा अभिमन्यौ मन्दारशाखिकु-
सुमानि कल्पवृक्षप्रसूनानि अभ्यवर्षत् अपातयत् तथा तस्याभिमन्योः रिपुषु
द्रोणादिषु निन्दारवान् धिक्कारशब्दान् अपातयत् । एकेन सह युध्यमानान् द्रोणा-
दीन् दृष्ट्वा देवा अभिमन्युं पुष्पकृष्टया समाजयामासुः द्रोणादींश्च धिक्कारैरन्तर्लय-
क्षित्याशयः । समुच्चयस्तुल्ययोतिता चालङ्कारौ ॥ ४९ ॥

एकाकी लङ्घनेवाले अभिमन्युको अभिभूत करनेकी चेष्टामें तत्पर बहुतते वीरों द्रोणा-
दिकोंको देखकर देवोंने जिस तरह अभिमन्युपर कल्पवृक्ष-प्रसूनकी वर्षा की, उसी तरह
द्रोणादिपर निन्दाशब्द-धिक्कार-की भी वर्षा की ॥ ४९ ॥

रथादवप्लुत्य गदासखस्तदा विदार्य बालो विजयात्मसंभवः ।

चकार मन्दाक्षभृतो न केवलं रथानमीषां युधि तानपि क्षणात् ॥५०॥

रथादिति तदा तस्मिन्समये विजयात्मसंभवः अर्जुनात्मजः बालः अप्रौढवयाः
अभिमन्युः गदासखः गदापाणिः सन् रथात् भग्नाश्वसूतादकार्यकात् स्वस्यन्दनात्
अवप्लुत्य वेगेनावरुह्य युधि युद्धे अमीषां द्रोणादीनाम् रथान् विदार्य त्रोटयित्वा

केवलं रयान् मन्दाश्च नृतः गिरिलीभूतचक्रान् न चकार, किन्तु हणात् कल्पका-
लात् तान् द्रोगादीन् अपि मन्दाश्च नृतः कयमसहायोऽयं बाटः सर्वेषामस्माकं रया-
नमिनदिति लज्जायुतान् चकार । सर्वेषां तेषां रयान्विदार्य रयैः सह तान् अपि
मन्दाश्च नृतश्चकारेति भावः । 'अहमिन्द्रियचक्रयोः' इति विश्वः । तुल्ययोगि-
ताऽलङ्कारः ॥ ५० ॥

एकाही वाचक अभिमन्यु अपने मृताश्वसारथि रथसे कूटकर नीचे चला आया, गदा
नर लज्जे पात थी, किन्तु जो इतने सभी विगोषी वीरोंके रथको तोड़कर केवल उनके
रथोंको ही मन्दाश्च नृत-गिरिली चक्रयुत नहीं बनाया, उन वीरोंको भी मन्दाश्च नृत-लज्जा-
युत बना दिया, उनकी वांछना तथा अपनी लुब्धताके ज्ञानसे वे सभी लज्जित हो उठे ॥५०॥

बालौ ततः कृतरणौ धृतराष्ट्रपौत्रौ
भीरु प्रथगगमनकर्मणि मन्यमानः ।

पार्थात्मजः स तु परस्परसाह्यवन्तौ
चक्रे कृतान्तपुरवर्त्मनि गन्तुमुप्रे ॥ ५१ ॥

बालविनि । ततः तदनन्तरं सः पार्यपुत्रः अभिमन्युः कृतरणौ अभिमन्युना
सह कृतयुद्धौ बालौ धृतराष्ट्रपौत्रौ दुर्योधनदुःशासनसुतौ द्वौ पृथक् प्रत्येकम् गमन-
कर्मणि कृतान्तपुरगमने भीरु मयभाजौ मन्यमान इव उप्रे मयङ्करे कृतान्तपुर-
वर्त्मनि यमनगरमार्गे गन्तुं परस्परसाह्यवन्तौ अन्योन्यसहायौ चक्रे । बालाविमौ
पृथक् पृथक् कृतान्तपुरस्य मयङ्करे मार्गे गन्तुं मयभाजौ स्यातामिति मत्वेवाभि-
मन्युस्तौ सहैव हत्वा परस्परसहायौ विवाय निर्भयं यमपुरवर्त्मनि गन्तुमनुदिदेशेति
भावः । लघ्वेलाऽलङ्कारः ॥ ५१ ॥

इन्के वाट अपने साथ लड़नेके लिये आये धृतराष्ट्रके दोनों पौत्रोंको अलग अलग
मयङ्कर यमपुर मार्गे चलनेमें मयनीत ता समझकर अभिमन्युने उन दोनोंका एकही
साथ वध कर दिया, जिससे वे दोनों एकही साथ यमपुर चले जायें, मार्गमें एकाकी जानेसे
उन्हें मर न लगे ॥ ५१ ॥

अथ कर्णमुखा महारथास्ते मिलिताः कैतवमेन्य यौगपद्यात् ।
सुरनायकपौत्रमेनमत्रैः स्वयशोभिः सह पातयांबभूवुः ॥ ५२ ॥

अथेति । अथः कर्णमुखाः कर्णयवानास्ते महारथाः कर्णद्रौणजयद्रथक्रपाश्रत्या-
मानः कैतवन् दुर्नीतिन् एकेन निरखेण समं सरथास्त्राणामनेकेषां सन्परायरूपं
छलम् पत्य अज्ञाकृत्य यौगपद्यात् तुल्यकालम् मिलिताः परस्परसंहताः सन्तः
पुनम् सुरनायकपौत्रम् इन्द्रपुत्रस्यार्जुनस्य पुत्रम् अभिमन्युं स्वयशोभिः स्वकी-

तिभिः समं पातयांश्मूषुः निपातयामासुः । कर्णाद्वयो मिश्रिताः सन्धोऽभिमन्युं
न्यपातयन्, बहुमिरेकस्य निपातनात्तेषामप्यसौऽपि जातमिति भावः । सहोक्ति-
रलङ्कारः, औपच्छन्दसिकं कृतम् ॥ ५२ ॥

इसके बाद कर्ण आदि सभी महारथगगने छलका आश्रय लेकर एक ही साथ लड़कर
उत्त शन्द्रपौत्र अभिमन्युको धराशायी बना दिया, साथ ही उन्होंने अपनी कीर्ति भी
खो दी । एक निश्चये वीर पर सभी लोगोंने जो अन्याययुद्ध किया इससे वन योद्धाओंको
कीर्ति निन्दामें मिल गई ॥ ५२ ॥

तदनु सेनयोस्तयोः स्वेलितरुदिते अपि स्पर्धाजनितया परस्परवि-
जिगीपुतयेव व्योमसीमानमुदलङ्घयताम् ॥

तदानीं नियमवृद्धपरिषदूर्ध्वविक्षिप्तकरपुटजलाञ्जलिक्षलनादिव व्यप-
यातमहोष्मणि पूषणि तौ द्वावपि बलौषौ निजनिजस्कन्धावाराणुसंघा-
नाय निरगच्छताम् ॥

तदन्विति । तदनु अभिमन्युमरणानन्तरं तयोः सेनयोः पाण्डवकौरवसैन्ययोः
कौरवसैन्यस्याभिमन्युमरणजन्यना प्रसारेण स्वेच्छितं सिंहनादः, पाण्डवसैन्यस्य
तदुत्थेन विवादेन रुदितञ्च ते स्वेच्छितरुदिने अपि स्पर्धाजनितया स्वोत्कर्षप्रकाशने-
च्छया जनितया परस्परविजिगीपुतयाऽऽधोन्मज्जयामित्वाकेन इव व्योमसीमानम्
आकाशमर्षादाम् उदलङ्घयताम् उलङ्घयामासुः । पाण्डवसैन्येर्षाद्वयुदितं तावदेव
कौरवसैन्यैरानम्यगर्जितं कृतमिति भावः ॥

तदानीं तस्मिन्समये पूषणि सूर्ये निजमङ्गुलानाम् उपस्थितान् परिक्षा समूहेन
ऊर्ध्वविक्षिप्तकरपुटाञ्जलिभिः उपरिनिक्षिप्तकरपुटजलार्घ्यैः बाळनात् स्वपनादिव व्य-
पयातमहोष्मणि दूरीभूतत्वापि निरस्तसंतापे सति द्वावपि बलौषौ कौरवपाण्डव-
सैन्यसमूहौ निजनिजस्कन्धावाराणुसंघानाय स्वस्वशिविरगवेषणाय निरगच्छ-
ताम् निर्गतौ । सूर्ये मुक्तसंतापतयास्तप्राये सैन्ये शिबिरं गते इत्यर्थः ॥

इसके बाद कौरवसैन्यका सिंहनाद कौर पाण्डवसैन्यका रौद्रन एक दूसरेसे स्वर्षा
रखकर परस्पर अपेक्षा-सौ धारण करके आकाशको श्यत्ताको लावने लगे ।

उत्त समय तपस्विजनमण्डली द्वारा शिबे गये अर्घ्याञ्जलि-जलसे क्षालित होनेके कारण
सूर्यको रक्षा कम हो गई, सूर्य मन्दतेज पड़ गये, तब दोनों दलोंकी सेनायें अपने अपने
शिबिरोको खोजमें लगी ॥

अथ त्रिगर्तानपि तान्त्रुप्रैः सहस्रगर्तान्विरचय्य गात्रे ।

१. 'तदनु तत्र तयोः सेनयोः स्वेच्छित' । २. 'विजिगीपुतयेव' । ३. 'तदानीं खड्ग-
जगति नियम' । ४. 'व्यपेत महोमहो' । ५. 'बलौषौ निजस्कन्धा' । इति पा० ।

विनैव हेतुं व्यथमानचेता विद्वौजसोऽपि न्यवृतकुमारः ॥ ५३ ॥

अथेति । अथ विद्वौजसः इन्द्रस्य कुमारः पुत्रोऽर्जुनोऽपि त्रिगर्तान् त्रिगर्तनाम्नः रणजन्यरन्ध्रप्रथसहितौश्च तान् युद्धागतान् क्षुरप्रैर्नामास्त्रमेदैः सहस्रगर्तान् व्रणजन्य-
च्छिद्रसहस्रयुक्तान् विरचय्य विधाय त्रिगर्तान् जर्जरीकृततनून् विधाय अपि
विनैव हेतुं कारणं किमपि विनैव व्यथमानचेताः त्रिगर्तनाम्नाः न्यवृतत्वं संशतकयुद्धात्
परावृत्तः । त्रिगर्तान् अपि सहस्रगर्तान् इति विरोधः, त्रिगर्तसंज्ञान् व्रणच्छिद्रयु-
क्तान् चेति तत्परिहृतः । त्रिगर्तविज्ञये जातेऽपि कुरुक्षेत्रयुद्धेऽभिमन्युनरणेन तद्-
हृदयस्याप्रसन्नतया दुःखितोऽर्जुनः स्वशिविरनायातः, वज्ञातमपि खेदकारणं हृदय-
मुदासयतीति तात्पर्यम् ॥ ५३ ॥

इसके बाद त्रिगर्त देशवासी लोमदत्त आदिकी सानने सुद्धमें अपने क्षुरप्र नामक
बाणोंके प्रहारसे सहस्रगर्त-हजार व्रणच्छिद्रयुक्त-शरीर बनाकर भी बिना किसी प्रत्यक्ष
कारणके वदालदिल इन्द्रपुत्र अर्जुन अपने शिविरमें आये ॥ ५३ ॥

वाष्पायते दृष्टियुगं कराम्राचापो गलत्यन्तरुदेति तापः ।

फलं किमेतस्य भविष्यतीति विचिन्तयन्धाम विवेश राज्ञः ॥ ५४ ॥

वाष्पायते इति । दृष्टियुगम् अर्जुनस्य नेत्रद्वयं वाष्पायते अथ मुञ्चति, कराम्राव
चापो गलति पतति, अन्तः हृदये तापः उदेति सन्तापो वर्धते, एतस्य सर्वस्याशु-
पातवागस्त्रलनतापोव्यानामुद्भवस्य समुदितस्याशुभलिङ्गस्य फलं किं भविष्य-
तीति विचिन्तयन् अर्जुनः राज्ञो युधिष्ठिरस्य धाम भवनं शिविरं विवेश प्रविष्टवान् ।
अत्रानेकक्रियायौगपद्यात्समुच्चालङ्कारः ॥ ५४ ॥

आँहोते आँनु गिर रहा है, हाथसे धनुष छूट जाता है, हृदयमें सन्ताप उदित हो
रहा है, इन अनिष्ट लिङ्गोंका फल क्या होगा ? यह सोचता हुआ अर्जुन राजा युधिष्ठिरके
शिविरमें आया ॥ ५४ ॥

तत्राश्रु नेत्रानथ सर्वबन्धून्निशान्य पुत्रस्य निशान्य वार्ताम् ।

तापापदेशेन धनञ्जयस्य चित्तं चुचुन्व स्वसनामतेजः ॥ ५५ ॥

तत्रेति । अथ तत्र युधिष्ठिरशिविरे सर्वबन्धून् सर्वानात्मीयजनान् अश्रुनेत्रान्
रुदतः निशान्य दृष्ट्वा, पुत्रस्य अभिमन्योः वार्ताम् कर्णादिनिरनुचितयुद्धेन हत्या-
रूपां प्रवृत्तिं निशान्य श्रुत्वा च धनञ्जयस्य अर्जुनस्य चित्तम् हृदयम् तापापदेशेन
सन्तापव्याजेन स्वसनाम् स्वनाम समाननामकं धनञ्जयनामकं तेजः वह्निः चुचुन्व
प्रविवेश । रुदतो बान्धवान् दृष्ट्वा पुत्रमरणवृत्तान्तं च श्रुत्वा धनञ्जयस्य हृदयं
सन्तापाग्निना स्पृश्यते स्मेति भावः । 'निशान्य', 'निशान्य' इत्युभयं 'शमोऽर्जुने

इति मिष्वविकल्पकृतम् , दर्शनेऽर्थे मिष्वभावाद् ह्रस्वत्वाभावेन निशाम्येति रूपं,
अबभे मिष्वद्दहस्वत्वेन निशाम्येति रूपं बोध्यम् ॥ ५५ ॥

अर्जुनने युधिष्ठिरके शिर्विरमे जाकर सभी आत्मीयजनोको रोते देखा, और
अभिमन्युके अन्याययुद्धमें मारे जानेकी बात सुनी, इससे उनका हृदय धनजय
समान नामक तेज-बद्धि-सन्तापसे स्पष्ट हो गया, अर्जुनके हृदयमें सन्ताप की आग-सी
लग गई ॥ ५५ ॥

वीरं तनूजमनुचिन्त्य विलापभाजं

धारालहृष्टियुगलं धरणौ लुठन्तम् ।

वाग्भिश्चिरेण वसुधाधिपसंयुतस्तं

विश्वम्भरोऽर्जुनमपि व्यदधादशोकम् ॥ ५६ ॥

वीरमिति । वीरम् ऐकाक्येऽपि बहुभिः कृतयुद्धतयाऽसाधारणशूरं तनूजं पुत्रम-
भिमन्युम् अनुचिन्त्य शोचित्वा विलापभाजं विलपन्तम् , धारालहृष्टियुगलम्
नेत्राभ्यां द्वाभ्यामपि वाष्पधारां विसृजन्तम् , धरणौ लुठन्तम् पृथिव्यां विवर्त्तमानं
तम् अर्जुनम् वसुधाधिपसंयुतः युधिष्ठिरेण सहितः विश्वम्भरः कृष्णः वाग्भिः उप-
देशैः चिरेण अशोकम् वीतसन्तापम् व्यदधात् कृतवान् । युधिष्ठिरसहितः श्रीकृष्णो
वीरस्य पुत्रस्य विरहे विलपन्तं रुदन्तं धरणौ लुठन्तं चार्जुनं बहुभिरुपदेशवचनैः
सान्त्वयामासेति भावः । अर्जुनमपि अशोकं कृतवानिति विरोधः, परिहारस्तूक
एव विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ५६ ॥

वहादुर पुत्र अभिमन्युकं शोकने विलाप करनेवाले, दोनों नेत्रोंसे अध्याग वेरसाने
वाले तथा जमीन पर लोटते हुए अर्जुनको युधिष्ठिरसहित भगवान् ने बहुत देर तक
समझा-बुझाकर अशोक-सन्ताप-रहित कर दिया । भगवान् तथा युधिष्ठिरके बहुत
समझानेसे अर्जुन कुछ कुछ प्रहृतिस्थ हुए ॥ ५६ ॥

इन्द्रात्मजस्तदनु बाहुमुदस्य कोपा-

त्सिन्धूद्रहस्य समरे द्विपतां समक्षम् ।

हेत्यां श्व एव यदि तस्य शिरो न कुर्यां

तस्यां विशेषमहमित्यकरोत्प्रतिज्ञाम् ॥ ५७ ॥

इन्द्रात्मज इति । तदनु कृष्णयुधिष्ठिरकृताश्वासनात्परतः इन्द्रात्मजः अर्जुनः
बाहुम् भुजम् उदस्य उरधाप्य 'श्वः आगामिनि दिने तस्य मत्पुत्रद्रुहः सिन्धूद्रहस्य
सिन्धुराजस्य जयद्रथस्य शिरः मस्तकं द्विपतां दुर्योधनादीनां समक्षं पुरतः हेत्यां
निजायुधे यदि न कुर्याम् न निदध्यां द्धित्वा स्वास्त्रे नारोपयेयं तदा तस्यां हेत्याम्
अग्निज्वालायाम् विशेषं प्रविश्यात्मानं दहेयम्' इति पुरंरूपां प्रतिज्ञाम् अक-

रोव, यद्यहं श्वः पुत्रद्रुहो जयद्रथस्य सिरो न द्विण्यां तदा वह्नीं प्रविश्या-
त्मानं व्यापादयेयमिति भावः । 'इतिः स्यादायुधे वह्निकीले तरुणतेजसि' इति
विश्वः ॥ ५३ ॥

इसके बाद आश्वस्त होकर इन्द्रपुत्र अर्जुनने हाथ ठाकर प्रतिज्ञा की कि 'यदि मैं
कल अपने पुत्रके द्रोहा जयद्रथका दुर्योधन आदि शत्रुओंके सामने सिर काटकर अपने
अस्त्र पर न रख दूँ तो अग्निपवेश करूँ, यदि जयद्रथको सबके सामने नहीं मार सकूँ
नव अग्निज्वालामें प्रवेश करके अपनी जान दे दूँ ॥ ५४ ॥

अथ वृत्तमेतदवकर्ण्य भीरवे विततान सिन्धुपतये प्रतिश्रुतम् ।

तव गुप्तियुग्ममपि मे भरोऽर्जुनात्सर्मरे श्व इत्यतिगभीरधीर्गुरुः ॥ ५५ ॥

अथेति । अथ अर्जुनप्रतिज्ञानन्तरम् एतद्वृत्तम् अर्जुनप्रतिज्ञाविधानरूपं समा-
चारम् अवगत्य ज्ञात्वा भीरवे भयभीताय सिन्धुपतये सिन्धुराजाय अतिगभीरधीः
अतिगम्भीरबुद्धिः गुरुः द्रोणः—'श्वः परदिने तव समरेऽर्जुनात् गुप्तियुग्मम्—गुप्तिः
गोपनं, गुप्तिः रक्षणं च इति द्वयमपि मे मम भरः कार्यम्' इति प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञां
विततान । एवंविधां पार्थप्रतिज्ञां समाकर्ण्य भीतमानसाय जयद्रथाय द्रोणः प्रतिज्ञां
दत्तवान् यत् श्वः समरेऽहम् त्वां पार्थादुत्तररूपेण अलक्ष्यभावेन स्थापयितुं रक्षितुं च
भारमाददामि इति । गुप्तिः—गुप्तभावेन स्थापना रक्षा च, तदिदं गुप्तियुग्ममहं तवा-
वरयं विधास्यामि, मामात्तरक्षादक्षमवेत्य मा भैषीरिति भावः ॥ ५६ ॥

जयद्रथने जब अर्जुनदारा की गई प्रतिज्ञा की बात सुनी तब वह बहुत डर गया,
तब गंभीरबुद्धि द्रोणाचार्यने उससे प्रतिज्ञापूर्वक कहा कि कल युद्धमें अर्जुनसे तुमको
द्विपाना और सुरक्षित रखना दोनों प्रकारकी गुप्तिका मार मैं लेता हूँ, कल न तो अर्जुन
तुमको देख सकेंगे, न बाल बाँका कर सकेंगे इसकी जिम्मेदारी मैं लेता हूँ ॥ ५६ ॥

अन्येद्युरवलम्बितप्रथमशिखरिसानौ भानौ स्कन्धावारयुगवसुंधरा-
धिपतियुद्धसन्नाहपैशुन्यलम्पटपटहध्वानतरले सिन्धुराजयुगले शरणागत-
भरणालंकीर्माणेन पद्मनेत्रेण सौभद्रवधशोकातिरेकपरिगलितबाष्पपूरपट्टि-
ले द्वारदेशे समानीतं सौवीरनायकगोपनस्थलदिदृक्ष्येव तुङ्गतरकेतुशृङ्ग-
मधिरूढेन कपिपरिवृढेन परिमण्डितं मानसगरुडगन्धवहवान्धवैः सैन्ध-
वैराहितवन्धनं स्यन्दनमधिरूढं संक्रन्दननन्दनः समरोचितवेपसंपदवि-
कलेन निजबलेन सह प्रतिप्रमानो निर्द्वयवियत्पथै रथैर्मदवन्धुरैः सिन्धु-

१. 'प्रतिश्रुतम्' । २. 'समरेऽर्जुनरिति गम्भीर' । ३. 'भगवता पाणिभिरतोत्रेण
पद्म' । ४. 'शूरजनबाष्प' । ५. 'द्वारतले' । ६. 'मान समार्गगरुड' ।
७. 'दान्धवैराहितवन्धनम्' । ८. 'रुद्ध' । इति पा० ।

रैर्विविधगतिनाटकैर्योऽटकैः कृतरणासत्तिभिः पत्तिभिर्विरचितपरिपन्थिजनमोहस्य व्यूहस्य पृष्ठभागे जयद्रथ प्रतिष्ठाप्य स्वयमपि पुरोभागं परिष्कुर्वाणस्य द्रोणस्य चरणयोर्बाणाभ्यां प्रणीतप्रणिपातस्तेन दीयमानमार्गावकाशश्चण्डमारुत इव घनमण्डलं तमेव व्यूहं क्षणादेव क्षोभयामास ॥

अन्येदुरिति अन्येषुः परदिवसे भानौ सूर्ये अवलम्बितप्रथमशिशिरसि नौ आश्रितपूर्वाचलशिखरे सति सूर्योदये जाते सति, सिन्धुराजौ सागरो जयद्रथश्च तयोः युगले द्वये (द्वयोरपि सागरजयद्रथयोः) स्कन्धावारयोः शिविरयोः युगे द्वितये कौरवशिविरे पाण्डवशिविरे च वसुन्धराधिपतीनां युद्धार्थमागतानां राजन्वानां युद्धसन्वाहस्य युद्धोद्यमस्य पैशुन्यं सूचना तत्र लम्पटेन रसिकेन तत्परेण पटहध्वानेन विजयवाद्यरवेण तरले चञ्चले सति, (द्वयोरपि शिविरयो राज्ञां युद्धोद्यमसूचकपटहशब्दैः सागरे चलायमाने जयद्रथेऽप्यात्मविपत्तिशङ्कया चलचित्ते जायमाने सति इत्यर्थः) शरणागतभरणालङ्कर्मिणेन शरणागतजनरक्षादक्षेण पद्मनेत्रेण राजीवनयनेन श्रीकृष्णेन सौमद्रवधेन अभिमन्युमृगयुना यः शोकातिरेकः शोकातिशयस्तेन परिगलितेन क्षुतेन बाष्पपूरेण अश्रुधारया पङ्क्तिं पिच्छिले द्वारदेरे द्वारमुखौ सौवीरनायकगोपनस्यलदिदृष्ट्या क्व जयद्रथो गोप्यते इति द्रष्टुमिच्छया इव तुङ्गतरङ्गमुल्लङ्घ्य उच्चतरं ध्वजदण्डशिखरम् अधिरूढेन कपिपरिवृढेन हनुमता परिमण्डितम् शोभितम् मानसगुरुदग्धवहानां मनोवैनतेयवायूनां बान्धवैः बन्धुभिः तत्समशीघ्रगतिभिः सैन्धवैः अश्वैः आहितबन्धनं युष्मत् स्पन्दनं रथम् अधिल्ल्या आरुह्य संक्रन्दननन्दनः इन्द्रतनयोऽर्जुनः समरोचितवेषसम्पदविकलेन युद्धोपयुक्तवेषभूषापूर्णेन निम्नबलेन स्वसैन्येन सह प्रतिष्ठमानः युद्धाय चलन्, निरुद्धवियत्पयैः व्यास्रभ्योममार्गैर्विशालैः रथैः, मदबन्धुरैः दानवारिसुभगैः सिन्धुरैः गर्जैः, विविधगतिनाटकैः नानाविधान्गतिप्रकारान् प्रदर्शयद्भिः घोटकैः अश्वैः, कृतरणासत्तिभिः युद्धसन्निहितैः पत्तिभिः पादचारिभिः विरचितपरिपन्थिजनमोहस्य विरोधिजनान्मोहयतः व्यूहस्य सेनास्थापनप्रकारस्य पृष्ठभागे पश्चात् जयद्रथं प्रतिष्ठाप्य रक्षित्वा स्वयमपि आत्मना पुरोभागम् अग्रदेशं परिष्कुर्वाणस्य सेनाग्रदेशं भूषयतः द्रोणस्य चरणयोः बाणाभ्यां प्रणीतप्रणिपातः कृतप्रणामः, तेन द्रोणेन दीयमानमार्गावकाशः दत्तवर्त्मा अर्जुनः चण्डमारुतः प्रचण्डवायुः घनमण्डलं मेघपटलम् इव तमेव व्यूहं व्यूहाकारेण स्थितं द्रोणरक्षितं च सैन्धवम् क्षणात् स्वरूपकालादेव क्षोभयामान व्यस्तं चकार ॥

दूसरे दिन जब सूर्य पूर्वाचल (वदयाचल) शिखर पर आ गये, दोनों शिविरोंमें राजगणके युद्धोद्यमकी सूचना देनेवाले विजयवाद्योंके बजनेसे समुद्र तथा जयद्रथ दोनों

सिन्धुराज तरल हो उठे (सागर भावाजसे तरल हो गया और जयद्रथ अर्जुनप्रतिशक्ते मयसे), तब शरणागतसकृद् धौर्ज्यद्वारा अर्जुनका रथ दरवाजे पर लाया गया, दरवाजा अभिनन्द्युकी मृत्यु पर उमड़े हुए शोकातिरेकसे गिरी अश्रुधारासे पङ्क्ति हो रहा था, अर्जुनके रथकी ध्वजापर ऊपर चढ़कर हनुमान्जी बैठे हुए थे, ऐसा लगता था मानों वे जयद्रथके छिपाये जानेकी जगह देखना चाहते हों, उस रथके घोड़े तीव्र गतिमें मन, गरुड़ तथा हवाकां तुलना करते थे, उस पर आरुढ़ होकर इन्द्रपुत्र अर्जुन युद्धोपयुक्त वेषभूषासे सज्जित सैन्यके साथ चले, (उन्होंने देखा कि) आकाशचुम्बी रथों, मतवाले हाथियों, नानाविध चाटवाले घोड़ों और युद्धस्थलमें पहुँचे पदातियों से बना हुआ व्यूह शत्रुओंको मोहमें डाले देता है, उस व्यूहमें जयद्रथको छिपाकर द्रोणाचार्य स्वयं उस व्यूहके अग्र-भागको भूषित कर रहे हैं, उन्हें देखकर अर्जुनने दो बाणों द्वारा उनके चरणोंमें प्रणाम स्थापित किया, द्रोणाचार्य ने अर्जुनकी मार्ग प्रदान किया, अर्जुनने व्यूह की सेनाको उसीतरह धुब्ध-सञ्चलित-कर दिया जैसे प्रचण्ड वात मेघमालाको सञ्चलित कर देता है ॥

तदनन्तरम्,—

संशप्तकासुरपलायनवेगभङ्गी

तत्तादृशीमभिनयन्निव शौरिनुन्नः ।

वेगेन विस्मयकरेण विरोधिसैन्ये

विष्वक्चचार विजयस्य शताङ्गवर्यः ॥ ५६ ॥

संशप्तकेति । शौरिनुन्नः कृष्णप्रेरितः संशप्तकासुराणां त्रिगर्त्तयुद्धेऽर्जुनेन सह युद्धवतां तदाख्यानाम् पलायनेऽर्जुनघाणघातासहनतया घावतां या वेगभङ्गी द्रुत-पलायनकला तां तत्तादृशीम् अद्वितीयाम् अनन्योपमेयां तां भङ्गीम् अभिनयन् अनुकुर्वन् इव विजयस्यार्जुनस्य शताङ्गवर्यः रथश्रेष्ठः विरोधिसैन्ये शत्रुबले विस्मय-करेण आश्चर्यजनकेन वेगेन शीघ्रगत्या विष्वक्समन्ततः विचचार सञ्चरितवान् । भगवता प्रेरयागोऽर्जुनरथोऽरिसैन्ये समन्ततो वेगेन विचचार, मन्ये सः संशप्तका-सुराणां वेगपलायनभङ्गीमनुकुर्वन्निद्रावर्त्ततेति भावः । अभिनयन्निवेद्युच्छ्रा ॥ ५९ ॥

भगवान्के द्वारा चलाया गया अर्जुनका रथ वेगसे शत्रुकी सेनामें जागे और चक्कर लगा रहा था, ऐसा लगता था मानों वह त्रिगर्त्तयुद्धमें संशप्तकासुरों द्वारा लिखलाई गई अद्वितीय पलायनवेग-कलाका अभिनय कर रहा था । जिस वेगसे संशप्तकाोंने रणस्थलसे पलायन किया था उसी वेगसे अर्जुनका रथ शत्रुसैन्यमें चक्कर लगा रहा था ॥ ५९ ॥

तत्र निहतदिनेश्वरदीप्तौ जृम्भिते तमसि धूलिमिपेण ।

खिद्यते स्म युधि पाण्डवसेना हृष्यति स्म सहसा कुरुसेना ॥ ६० ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन् काळे युधि युद्धे निहृतविनेश्वरदीप्तौ आवृतसूर्यप्रभा-
मण्डले सूर्यप्रकाशावरके तमसि अन्धकारधूलिमिषेण सेनोरथापितरजोव्याजेन जृ-
म्भिते प्रसृते सति सहस्रा पाण्डवसेना विद्यते स्म, कुलसेना सहस्रा हन्यति स्म ।
यदा यदा सेनोत्थितं रजो विधि व्याप्नुवत् सत् सूर्यमावृणोति, तदा तदा सूर्योऽ-
स्तंगतः सग्नति स्वप्रतिज्ञापूर्त्यै बद्धिं प्रवेक्ष्यति पार्थ इति जानती पाण्डवसेना
क्षिप्ते कौरवसेना च हन्यतीति तात्पर्यम् ॥ ६० ॥

उक्त समय युद्धमें सूर्यकी निरलोकी आवृत करनेवाली सेनोत्थापित घूल जब आकाशमें
फैल जाती थी, तब (सूर्यास्त हुआ जानकर) सहस्रा पाण्डवोंकी सेना क्षिप्र तथा कौरवों
की सेना नानन्दित होने लगती थी । उन्हें लगता था जब प्रतिज्ञापूर्तिके लिये पार्थ आगमें
प्रवेश करेंगे, तब: उन्हें छेद तथा हर्ष होता था ॥ ६० ॥

गाण्डीवमेतेन मुहूर्धिकृष्टं ह्रस्वं च दीर्घं च बभूव युद्धे ।

तुलामिवर्णेन तेषां विरोहं स्वनामधेयस्थितिशालिनेव ॥ ६१ ॥

गाण्डीवमिति । तदा तस्मिन् युद्धसमये एतेनार्जुनेन मुहुः वारं वारं विकृष्ट नमितं
गाण्डीवं नाम तदीयं धनुः स्वनामधेयस्थितिशालिना स्ववाचकगाण्डीवपदवर्त्तिना
इवर्णेन तुलाम् समताम् अधिरोद्धुम् प्राप्तुम् इव ह्रस्वं दीर्घं च अल्पं दीर्घपरिणाहं
च बभूव, यदा क्षमयति तदा कुण्डलाकारतां प्रपद्य ह्रस्वपरिणाहं जायते, यदा
च बलं विध्वजति तदा दीर्घोभूतं भवति, तन्मन्ये स्ववाचकगाण्डीवपदनिष्कार-
साधर्यं लज्जुमिहोदते इत्यर्थः । गाण्डीवशब्दे दीर्घकारो ह्रस्वकारश्च द्वयमपि कोश-
प्रमाणितं तथा चामरः—‘कविष्यजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुंनपुंसके’ । गाण्डीवरूपा-
र्चतद्वाचकपदयोर्ह्रस्वत्वदीर्घत्वयो रलेपमूलकामेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः, उल्लेखा
च तन्मूलेति द्वयोः सङ्करः ॥ ६१ ॥

उक्त समय उक्त युद्धमें अर्जुनका धनुष गाण्डीव-धनुष जब नवाया जाता तो ह्रस्व
छोटा तथा जब बल छोटा जाता तब बड़ा दीर्घ परिमाण उन्हा हो जाता था, ऐसा
लगता था मानो वह स्ववाचक गाण्डीव पदके मध्यमें वर्त्तमान इकाररूप वर्णकी
गुटना प्राप्त कर रहा हो । गाण्डीव शब्दका इकार भी ह्रस्व दीर्घ दोनों प्रकारका
होता है ॥ ६१ ॥

अस्तं गतश्चेदरविन्दबन्धुर्वन्ध्या भवेत्सापि मदीयसंधा ।

इतीव संक्रन्दननन्दनोऽसौ तदीयमार्गं रुरुवे शरौघैः ॥ ६२ ॥

अस्त्विति । अरविन्दबन्धुः सूर्यश्चेत् अस्तंगतः अस्तः, तदा सा प्रसिद्धा जय-
त्रयवधरूपा मदीया सन्ध्या प्रतिज्ञा अपि बन्ध्या निष्फला जाता, इति इव अस्मा-

देव हेतोः असौ संक्रन्दननन्दन इन्द्रपुत्रोऽर्जुनः शरौघैर्बाणराशिभिः तदीयमार्गम्
सूर्यसञ्चारपथमाकाशम् रूढे आबृणोति स्म । यदि सूर्योऽस्तं यायात्तदा मम
प्रतिज्ञा हांचत इति मनसि कृत्स्वेव पार्यः स्वीर्यैः शरैः सूर्यपथं रूढे, मार्गेऽवरुद्धे
सति नास्तगामी भवेदयं स्यान्नमे प्रतिज्ञायाश्च भङ्ग इति भावः ॥ ६२ ॥

कमलिनीकुलवत्तम सूर्यं यदि अस्ताचलपर पहुँच गये तब तो हमारा प्रतिज्ञा झूठी
हो जायेगी, ऐसा सीचकर ही अर्जुनने अपने बाणों द्वारा सूर्यका संचारमार्ग आकाश
रुद्ध कर लिया था । इनका मार्ग ही रोक दें तब यह अस्ताचल तक जायेंगे कैसे ? फिर मुझे
अपनी प्रतिज्ञा पूरी करनेका मौका मिल जायगा, यही अर्जुनकी इच्छा थी, इसी इच्छासे
उन्होंने अपने बाणों द्वारा आकाशको घेर रखा था ॥ ६२ ॥

मृतसंगतेनौष्ठपुटेन भूभुक्संवन्धितां स्पष्टमिव ब्रुवाणैः ।

घनंजयोऽसौ शितभल्लकृत्तैः शिरोभिराच्छादयति स्म धात्रीम् ॥ ६३ ॥

वृत्तद्गतेनेति । असौ घनञ्जयः अर्जुनः शितभल्लकृत्तैः तीक्ष्णधारभल्लास्यबाण-
च्छिन्नैः मृतसंगतेन मृत्तिकात्पशिना ओष्ठपुटेन ओष्ठयुगलेन भूभुक्संवन्धितां नृप-
तिसम्बन्धशालितां स्पष्टं स्फुटं ब्रुवाणैः कथयद्भिः शिरोभिः इव राज्ञां मूर्धभिः धात्रीम्
पृथ्वीम् आच्छादयति स्म आबृणोति स्म । अयमाशयः—अर्जुनो राज्ञां शिरांसि ती-
क्ष्णधारैः स्वीर्यैर्भल्लाख्यैर्बाणैश्छित्त्वा भूमौ पातितवान्, तानि च शिरांसि स्वांशभूतौ-
ष्ठयुगलेन मृत्तिकां स्पृशन्ति स्फुटं राजसम्बन्धितां कथयन्ति स्म, राजानो हि भूभु-
जः, अमी ओष्ठा अपि तत्सम्बन्धिनोऽस्त एव च भूभुज इति स्वयमेव स्वीयराजसम्ब-
न्धितामवोपयन्ममी ओष्ठा इत्यर्थः । भुवं भुञ्जते पालयन्ति, भुवं भुञ्जन्ति भक्ष-
यन्ति ते च भूभुजः, तत्सम्बन्धितयैवैषामपि भूभुक्त्वमिति तात्पर्यम् ॥ ६३ ॥

अर्जुनने अपने तीखे भल्लनामक बाणों द्वारा राजाओंके सिर काटकर पृथ्वीको पाट
दिया, राजाओंके कटे हुए सिर जमीन पर गिरे थे और उनके ओष्ठ जमीनमें सटे हुए थे,
जमीनमें सटे ओष्ठ कह रहे थे कि इन क्षितिभुक्-राजाओंके सम्बन्धी हैं, अर्थात् हम
राजाओंके सिरके ओष्ठ हैं, इसीलिये तो मिट्टी खा रहे हैं, क्षितिभुक्-पृथ्वीका पालक या
भोक्ता । क्षितिभोक्ता राजाका सिर भी क्षितिभुक् होगा, इसीलिये वह अथर मिट्टीमें
लगावे है ॥ ६३ ॥

वैङ्गं कङ्ककुलामिषं घृतविपल्लिङ्गं कलिङ्गं पुन-

मोजं भाजनमापदां यमपुरीसीमारुहं मागधम् ।

चोलं दुःखनिचोलचित्तमिषुभिः कुर्वन्सुपर्वाधिभू-

पुत्रस्तत्र दिनावसानसमये रुन्धे स्म सिन्धूद्वहम् ॥ ६४ ॥

वद्धमिति । सुपर्वणाम् देवानाम् अधिभूः स्वामी इन्द्रस्तस्य पुत्रोऽर्जुनः इषुभि-

बाणैः वङ्गं तद्देशाधिपं कङ्ककुलस्थाभिर्गृध्राणां भक्ष्यम् , कलिङ्गं तदाख्यजनपद-
 स्वाभितं विपत्तिलङ्गम् मरणविह्वधारिणम् , पुनः भोजम् भोजदेशशासकं नृपवि-
 शेषम् आपदां भाजनम् पात्रम् , मागध मगधाधीशम् यमपुरीसीमारुघम् यमपुर-
 सीमनि स्थितम् यमपुरगतम् , चोलं नृपभेदम् दुःखनिचोलचित्तम् कष्टवेष्टितहृदयं
 कुर्वन् सन् तत्र रणे दिनावसानसमये सायङ्काले सिन्धूद्वहं जयद्रथं रुन्धेस्म निरुद्ध-
 वान् । सर्वास्तांस्तान् नृपान् मारयित्वाऽर्जुनो दिनावसानकाले जयद्रथं पुरतोऽरुण-
 दिति भावः । अत्र वङ्गादयो देशवाचकशब्दा लक्षणया तदीशवाचका बोध्याः ॥६४॥

देवराजके पुत्र अजुनन अपने बाणों द्वारा वङ्गदेशाधिपको गृध्रकुलका मध्य, कलिङ्गा
 धीशको मरणविह्वोपेत, भोजराजको आपत्तिपात्र, मगधाधीशको यमपुरगामी, चोलाधिप
 को दुःखावृत्तचित्त बनाकर उस रणस्थलमे साय समयके आनेपर जयद्रथको आगेसे धेर
 लिया ॥ ६४ ॥

तत्रान्तरे,—

भूपस्तुत्तपमानधीर्भयभराजिज्ञासुरिन्द्रात्मभू-

वार्ता सात्यकिमारुती रिपुचमूव्यूहं प्रति प्राहिणोत् ।

तौ जित्वा गुरुमात्तसिंहनिनदौ संवीक्ष्य भूरिश्रवा

राधेयश्च हठात्तौ रुरुधतुः संक्षोभयन्तौ कुरुन् ॥ ६५ ॥

भू' इति । भयभरात् अर्जुनानिष्टशङ्काजन्यभीत्यतिशयात् उत्तपमानधीः सन्त-
 सहृदयो भूपो युधिष्ठिरः इन्द्रात्मभुवः शक्रसुतस्यार्जुनस्य वार्तां वृत्तान्तं जिज्ञासुः
 सन् सात्यकिं मारुतिं भीमं च तौ रिपुचमूव्यूहं शत्रुसैन्यसमूहं प्रति प्राहिणोत्
 प्रेषितवान् । तौ सात्यकिभीमौ गुरुं द्रोणं व्यूहमुखस्थितं जित्वा विजित्य आत्तसिंह-
 निनदौ कृतसिंहनादौ कुरुन् संक्षोभयन्तौ नाशयन्तौ संवीक्ष्य दृष्ट्वा ततः राधेयः
 कर्णः भूरिश्रवाश्च हठात् बलात् रुरुधतुः मार्गे उपस्थाय युद्धे व्यापार्य चाप्रेगमना-
 न्निवारयामासतुः । ततोऽर्जुनविषयानिष्टशङ्कया व्यथमानमानसस्तद्वृत्तज्ञानोरको
 युधिष्ठिरः सात्यकिमारुती शत्रुसैन्यं प्रति प्रहितवान्, तत्रागतौ च तौ व्यूहमुखस्थं
 द्रोणं विजित्य कुरुसैन्यानि मर्दयितुं प्रवृत्तौ, तथामृतौ सिंहनादं मुखन्तौ च सात्य-
 किभीमौ विलोक्य कर्णभूरिश्रवसौ तौ निरुद्धवन्ताविति भावः ॥ ६५ ॥

युधिष्ठिरको अर्जुनके लिये बड़ी चिन्ता हो रही थी, जिससे उनका हृदय संतप्त हो रहा
 था, अर्जुनकी खबर लानेके लिये उन्होंने सात्यकि तथा भीमको भेजा, वे दोनों व्यूहके
 मुँहपर अवस्थित द्रोणाचार्यको जीतकर भीतर पहुँचे, सिंहनाद करना प्रारम्भ किया और
 कौरव-सैन्यको नष्ट करना प्रारम्भ किया, उन दोनोंको बैसा करते देखकर कर्ण तथा भूरि-
 श्रवाने उन्हें एकाम्पक धेर लिया ॥ ६५ ॥

अथ सोमदत्ततनुजो रमापतेरनुजोऽपि भ्रमरथसूतकार्मुकौ ।

परिगृह्य पट्टसलतां परस्परं प्रघनं भयंकरमुभौ वितेनतुः ॥ ६६ ॥

अथेति । अथ एतदनन्तरम् सोमदत्ततनुजो भूरिश्रवाः, रमापतेः कृष्णस्य अनुजः सात्यकिः अपि च भ्रमरथसूतकार्मुकौ परस्परखण्डितस्यन्दनसारथिचापौ सन्तौ पट्टसलताम् अस्त्रविशेषं परिगृह्य आदाय उभौ तौ परस्परं भयङ्करम् अन्योन्यभीषणम् प्रघनम् युद्धं वितेनतुः चक्रुः । भूरिश्रवःसात्यकी भगने रथे मृते सारथौ छिन्ने च चापे धृतपट्टसास्त्रौ भयङ्करं द्वन्द्वयुद्धमारब्धवन्तावित्यर्थः । मञ्जु-
भाषिणीवृत्तम् ॥ ६६ ॥

इसके बाद सोमदत्तनामक राजाका पुत्र भूरिश्रवा तथा श्रीकृष्णका भाई सात्यकि दोनोंने दोनोंके रथ तोड़ दिये, सारथि मार दिये और चाप काट दिये, पीछे वे दोनों ही पट्टस नाम अस्त्र लेकर भयङ्कर द्वन्द्वयुद्ध करने लगे ॥ ६६ ॥

अथ शिनितनयं निपात्य भूम्यामुरसि घृतासिरसौ तु सौमदत्तिः ।

गलयितुमिव गर्वसारमन्तनिजचरणेन निपीडयांचकार ॥ ६७ ॥

अथ शिनितनयमिति । अथ प्रवृत्ते द्वन्द्वयुद्धे शिनितनयं सात्यकिं भूम्यां नि-
पात्य भूमौ पातयित्वा उरसि घृतासिः घृतकरवालः असौ सौमदत्तिः भूरिश्रवाः
अन्तः हृदयस्थितं गर्वसारम् बलदर्पम् गलयितुं वमयितुम् इव निजचरणेन निपी-
डयाञ्चकार आस्कन्धितवान् । भूरिश्रवाः सात्यकिं भूमौ पातयित्वा स्वचरणेन तस्य
हृदयमपीडयन्मन्ये स तद्घृदि स्थितं दर्पम् अपि बभनवर्त्मना बहिष्कर्तुमैच्छदि-
त्याशयः ॥ ६७ ॥

शिनितनय सात्यकिको पृथ्वीपर गिरा करके भूरिश्रवा उसकी छाती पर तलवार लिये
खड़ा होकर उसे दबा रहा था, ऐसा लगता था मानों भूरिश्रवा सात्यकिके हृदयमें वर्त्तमान
बलदर्पको उगलवा देना चाहता हो ॥ ६७ ॥

तदा हरिर्दूरगतोऽपि नाश्वं व्यापारयामास रथेऽर्जुनस्य ।

निजानुजातोरसि दत्तपादे भूरिश्रवस्येव महारथेऽस्मिन् ॥ ६८ ॥

तदा हरिरिति । तदा सात्यकिवधसमये, दूरगतोऽपि हरिः कृष्णः अर्जुनस्य रथे
अश्वं चक्रमप्यदण्डं न व्यापारयामास रथं न चालयामास, किन्तु निजानुजातस्य
स्वानुजन्मनः सात्यकेः उरसि हृदये दत्तपादे न्यस्तचरणे महारथे वीरे अस्मिन्
भूरिश्रवस्येव अश्वं चक्रमप्यारयामास चिक्षेप । तस्मिन्सात्यकिवधकाले दूरगतो
भगवान् स्वयमागन्तुमशक्त्वाऽर्जुनरथचालनमपि हित्वा तत्रैव दत्तद्विरासीदि-
त्यर्थः ॥ ६८ ॥

जब भूरिश्रवा सात्यकिके हृदयपर छाव रहे हुए खड़ा था, तब भगवान् दूर थे, वहीं से उन्होंने उसकी स्थिति देखी, तत्काट उन्होंने अर्जुनके रथको चलाना छोड़ दिया, केवल अपने छोटे भाई सात्यकिके सानेपर पैर रखकर खड़े हुए महात्थ भूरिश्रवाको ही देखते रहे ॥ ६८ ॥

चोदितस्य हरिणा किरीटिनो मार्गणेन हृतहस्तपल्लवः ।

सोमदत्ततनयो न केवलं कौरवा अपि विहस्ततां ययुः ॥ ६९ ॥

चोदिनस्येति । हरिणा श्रीकृष्णेन चोदितस्य—यस्य तवायं सखा शिष्यश्च सात्यकिर्विपद्यते इति प्रेरितस्य किरीटिनोऽर्जुनस्य मार्गणेन बाणेन हृतहस्तपल्लवः खण्डितकरः सोमदत्ततनयः भूरिश्रवाः एव केवलं न (विहस्ततां न ययौ हस्तशून्यतां न प्राप्तः), कौरवा अपि विहस्ततां विह्वलतां ययुः प्राप्तवन्तः । द्विषहस्ते भूरिश्रवसि स्षहस्त्वमिव चिद्दध्ने मन्यमानाः कौरवा विह्वलतां प्राप्पुरित्याशयः ॥ 'विहस्तो भ्याकुलः समौ' इत्यमरः ॥ अत्रैकस्य हस्तच्छेदेन सर्वेषां विहस्तत्वकथनादुपसङ्गतिर्नामालङ्कारः ॥ ६९ ॥

भगवान्ने अर्जुनको प्रेरित किया कि देखो, तुम्हारा शिष्य सात्यकि मर रहा है, इस पर अर्जुनने बाणसे भूरिश्रवाका हाथ काटकर गिरा दिया, भूरिश्रवाके हाथके कट जानेसे केवल भूरिश्रवाही विहस्त-हस्तरहित नहीं हुआ, सभी कौरव विहस्त-व्याकुल हो पड़े ॥

भूरिश्रवास्तदनु पुत्रममुं बलारे-

भूयो विगर्ह्य पुरुषोत्तमसंनिधाने ।

आचम्य पावनमसौ कुशमेकमन्य-

मास्तीर्य युद्धमुवि तत्र शयालुरासीत् ॥ ७० ॥

भूरिश्रवा इति । तदनु हस्तच्छेदनानन्तरम् भूरिश्रवाः अमुं बलारेन्द्रस्य पुत्रमर्जुनम् पुरुषोत्तमसंनिधाने भगवतः समक्षं भूयः पुनः पुनः विगर्ह्य 'भिक्ष्वाम्, यो ममान्येन युध्यमानस्य हस्तमन्यायेनाच्छिन्नः' इत्येवं निन्दया तिरस्कृत्य एकं पावनं पवित्रं कुशं जलम् आचम्य प्रारभ्य अन्यं कुशं दर्शं तत्र युद्धमुवि आस्तीर्य समाशुः आसीत् । युद्धस्थान एव प्रायोपवेशमस्मिन्नित्यर्थः । 'कुशो रामसुते इमे बीक्ष्णे द्वीपे कुशं जलम्' इत्यमरः ॥ ७० ॥

हाथके कट जानेपर भूरिश्रवाने बलारि-इन्द्रके पुत्रको भगवान्के सामनेनें ही खूब फटकारा—'भिक्ष्वार है तुमको, तुमने दूसरेके साथ छुटते समय हमारा हाथ काटकर अच्छा काम नहीं किया है', इत्यादि निन्दा करके-पवित्र जलसे आचमन किया और कुश बिछाकर वहीं युद्धक्षेत्रमें प्रायोपवेशन करके सो रहा ॥ ७० ॥

तदनु हिडिम्बवैरी दिननायकतनयसाहाय्यकेन भयानकसायकनिकायवर्षिणाममर्षिणां दर्पेण गरीयसां दुःशासनयवीर्यसां विसरमुज्जासयितुं विदलितविमतमदां निजगदामष्टाभिः काष्ठाभिः सह भ्रमयांचकार ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तरं हिडिम्बवैरी हिडिम्बासुरघाती भीमः दिननायकतनयसाहाय्यकेन कर्णकृतसहायतया भयानकसायकनिकायवर्षिणाम् भीषणबाणगणघृष्टिपराणाम् अमर्षिणाम् कुपितानाम् दर्पेण गरीयसाम् अभिमानशालिनाम् दुःशासनयवीर्यसाम् दुःशासनानुजानाम् विसरं समूहम् उज्जासयितुं हन्तुम् विदलितविमतमदां खण्डितशत्रुजनदर्पाम् निजगदां स्वीयां गदाम् अष्टाभिः काष्ठाभिः दिशाभिः सह भ्रमयाञ्चकार भ्रमितवान् । अनन्तरं भीमः कर्णसहायतया बाणघृष्टि कुर्वतां कुपितानां संभृतगर्वाणां च दुर्योधनानुजानां वधाय स्वां गदां भ्रमयामास, यस्यां भ्रमन्त्यां दिशोपि भ्रामन्त्य इदं प्रतीयन्ते स्मेति भावः ॥

इतके बाद भीमने कर्णकी सहायतासे भीषण बाण बरसानेवाले, अमर्षपूरित तथा धृतगर्व दुर्योधनानुजोंके समूहका वध करनेके लिये अपनी गदा धुमाना प्रारम्भ किया, भीमकी गदाके घूमनेसे साथ-साथ आठों दिशायें घूमती-सी प्रतीत होने लगीं ॥

गान्धारजाजठरसीन्नि पुराश्मदत्तां

दत्त्वा दशां युधि गदा पवमानसूनोः ।

दुःशासनानुजकुलाय हि यौगपथा-

चक्रे मिथोऽष्टनवति त्रिदशीस्तु यातृः ॥ ७१ ॥

गान्धारजेति । पवमानसूनोः वायुसुतस्य भीमस्य गदा गान्धारजायाः गान्धार्याः जठरसीन्नि गर्भदेशे पुरा गर्भावस्थायां चिरेणापि प्रसवामावे अश्मना पापाणेन दत्ताम् कृतां दशाम् अवस्थाम् युधि युद्धे दुःशासनानुजकुलाय दत्त्वा दुःशासनानुजसमूहाय वितोर्य अष्टनवति त्रिदशीः अष्टाधिकनवतिसंख्या अप्सरसः मिथः परस्परं यातृः आतृभार्याः चक्रे विहितवान् । पुरा गान्धारी, धृतगर्भा चिरादप्यप्रसवेऽश्मना गर्भं समायेति कथा, तदनुसारेण गर्भस्था दुःशासनानुजास्तदश्मनाथ-समये यां वेदनां प्राप्तवन्तो भीमस्य गदायुद्धे तेभ्यस्तामेव वेदनां दत्तवती, तान्मयितवती, मयनान्मृतेषु स्वर्गतेषु च तेषु अष्टनवतिमपसरसो युगपदेव परस्परं यातृश्चक्रे च । भीमेन सहैव गदया निष्पिप्यानवतिर्दुःशासनानुजा व्यापाद्यन्ते स्म, तेषां च वरणात्तावत्योऽपसरसो युगपदेव यातृत्वं च प्राप्यन्ते स्मेति भावः ॥ 'भार्यास्तु आतृवर्गस्या यातरः स्युः परस्परम्' इत्यमरः ॥ ७१ ॥

दुःशासनके अनुजोंको—गान्धारीके गर्भमें बहुत दिनों तक प्रसव नहीं होनेके कारण पत्थरसे मथित होनेसे जो वेदना भोगनी पड़ी थी, उस समय युद्धमें भीमने वही वेदना अपनी गदाके प्रहारसे उन्हें दी, जिस प्रकार वे गर्भावस्थामें पत्थरसे मथित किये गये थे, भीमकी गदाने युद्धमें उन्हें उसी प्रकार मथ दिया, और उनके मरकर स्वर्ग जानेपर उनका वरण करनेवाली अठानवे अप्सराओंको एक साथ याता-देवरानों-जेठानी-सगे भार्गवी बहुएँ बना दिया ॥ ७१ ॥

विहयं विरथं विसारथिं विशरासं विपताकिकापटम् ।

विशिखेन विवस्वतः सुतं विदधाति स्म वृकोदरः क्षणात् ॥ ७२ ॥

विहयमिति । वृकोदरः भीमः विशिखेन बाणेन (जातावेकवचनम्, बाणैरित्यर्थः) क्षणात् स्वल्पेन समयेन विवस्वतः सूर्यस्य सुत पुत्रं कर्णम् विहयम् गताश्वम्, विरथम् खण्डितस्यन्दनं, विसारथिम् मृतसूतम्, विशरासम् क्रुद्धितधनुषम्, विपताकिकापटम् नष्टध्वजञ्च विदधाति स्म कृतवान् । अथ भीमो बाणैः कर्णस्याश्वान् अवधीत्, रथमभनक्, सारथिमवधीत्, चापं बभञ्ज, ध्वजपटं चाध्वंसयदित्यर्थः ॥ ७२ ॥

भीमने बाणोंसे क्षणभरमें सूर्यके पुत्र वर्णके घोड़ोंको मार गिराया, रथ तोड़ दिया, सारथिको निहत्त कर दिया, धनुष काट डाला और ध्वजपटको धूलिसात् कर दिया ॥ ७२ ॥

अथान्यमास्थाय रथं क्षणेन कर्णः कुरुणां धुरि कार्मुकस्य ।

पूर्वं गुणेनाशुगजातमेकं पश्चादटन्याप्यपरं निरास्थत् ॥ ७३ ॥

अथान्यमिति । अथ कर्णः क्षणेन शीघ्रम् अन्य रथं यानमास्थाय आरुह्य कुरुणां कौरवाणां धुरि समस्रम् पूर्वं प्रथमं कार्मुकस्य गुणेन मौढ्या एकम् आशुराजातं बाणसमूहम् निरास्थत् क्षितवान्, पश्चात् अटन्या धनुषः कोट्या अपरम् अन्यम् आशुगस्य वायोर्जातं पुत्रं भीमं निरास्थत् निर्धूतवान् । बाणान् विसृज्य भीमं व्यथितवान्, न तु हतवान्, अर्जुनान्यकुन्तीपुत्राणामभयस्य दत्तपूर्वत्वात् इति भावः ॥ 'आशुगौ वायुविशिलौ' इत्यमरः ॥ ७३ ॥

इसके बाद दूसरे रथपर झटके आरुढ़ होकर कर्णने कौरवोंके सामने ही पहले धनुष की प्रत्यङ्गासे बाण बरसाये, पीछे धनुषकी कोटिसे भीमको पाकरके छोड़ दिया, धनुषकी कोटिसे ढकेल ही भर दिया, उसका वध नहीं किया, क्योंकि अर्जुनके पाण्डवोंको बचाने अमयदान दे दिया था ॥ ७३ ॥

मारुतिस्तदनु सोमदत्तभूपादपांसुपरिधूसरोरसा ।

कंसमर्दनकनीयसा समं शक्रनन्दनसमीपमाप सः ॥ ७४ ॥

मालतिरिति । तदनु कर्णेन निर्धूय त्यागान्तरं सः मारुतिर्वायुसुतो भीमः सोम-
दत्तमुषः सोमदत्तसुतस्य भूरिश्रवसः पादपांसुभिः आक्रमणकाले लग्नैः चरणर-
जोभिः परिधूसरं मलिनमुरो हृदयदेशो यस्य तथाभूतेन कंसमर्दनस्य कृष्णस्य
कनीयसा अनुजेन सात्यकिना समम् साकम् शक्रनन्दनस्यार्जुनस्य समीपम्
सन्निविष्टम् आप । कर्णेन त्यक्तो भीमो भूरिश्रवश्चरणघृलिलिप्तवक्षसा सात्यकिना
सहार्जुनसमीपं गत इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

कर्ण द्वारा छोड़ दिये गये भीम भूरिश्रवाके द्वारा किये गये पादाक्रमणके समय लगी
भूरिश्रवाकी घृल्लिसे व्याप्त हृदयवाले सात्यकिके साथ ही इन्द्रके पुत्र अर्जुनके पास पहुँचे ॥

तदनु दनुजपरिपन्थिनि श्रीकृष्णो निजशरपुञ्जेन कुरुकुञ्जरान् भञ्ज-
यन्तं वनंजयं तं सुतवधेन कृतमन्तुं रिपुं निहन्तुमादिश्य दलितदैत्यचक्रेण
निजचक्रेण चण्डकरमण्डलमपिदधाने गमस्तिमान्स्तमहास्तेति सम-
स्तनिजबलकोलाहलमाकर्ण्य दुःशलाजानिर्मुदा निजवदनमुदासयत् ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तरम् निजशरपुञ्जेन स्ववाणनिकरेण कुरुकुञ्जरान् कौर-
वमुत्थान् भञ्जयन्तं पीडयन्तं तं प्रसिद्धपराक्रमं धनञ्जयमर्जुनं दनुजपरिपन्थिनि
दानवारी श्रीकृष्णे सुतवधेन अभिमन्युनिपातेन कृतमन्तुं विहितापराधं रिपुं जयद्रथं
हन्तुमादिश्य आज्ञाप्य दलितदैत्यचक्रेण विनाशितराक्षससमुदयेन निजचक्रेण
स्वीयेन चक्राख्येण चण्डकरमण्डलम् सूर्यविम्बम् आपिदधाने आच्छादयति सति
गमस्तिमान् किरणमाली सूर्यः अस्तम् अहास्त गतवानिति हेतोः समस्तस्य निजब-
लस्य स्वसैन्यस्य कोलाहलं कलकलम् (सूर्योऽस्तंगते जीवति जयद्रथेऽर्जुनस्याग्नि-
प्रवेशप्रतिज्ञयाऽऽनन्देन शब्दायमानेषु स्वसैन्येषु) दुःशलाजानिः जयद्रथः मुदा
आनन्देन (स्वमृत्युसंभावनाऽपगमशुचयसंभावनादयाम्याम्) निजवदनम्
स्वमुखम् उदासयत् उन्नमितवान् ।

इसके बाद अपने बाणों द्वारा कुरुमुख्यगणको मारते हुए अर्जुनको पुत्रवध द्वारा
अपराध करनेवाले शत्रुओंको मारनेके लिये आदेश देकर दानववैरी श्राङ्गधने राक्षसोंका
संहार करनेवाले अपने चक्रसे सूर्यविम्बको आवृण कर दिया, उस समय अपनी सारी
सेनाका कलकल सुनकर जयद्रथने समझा कि सूर्यास्त हो गया, तब उसने आनन्दसे
अपना मुँह उठाया ॥

तदा प्रकाशस्य दिवाकरस्य तिरोहितस्यापि जयद्रथस्य ।

अदर्शनायापि च दर्शनाय सुदर्शनं हेतुरभून्मुखारोः ॥ ७५ ॥

१. 'पन्थिनि निज'; 'पन्थिनि शर' । २. 'आदिश्य निहन्तु' । ३. 'विदधाने',
'विधाने' । ४. 'आस्त' । ५. 'सह निजवदनमुदास' । इति पा० ।

तदेति । तदा तस्मिन् जयद्रथमुखोद्भवमनसमये प्रकाशस्य प्रकटस्य दिवाकरस्य तिरोहितस्य समस्तसैन्यव्यूहगुप्तस्य अप्रकटस्य जयद्रथस्य अपि क्रमेण अदर्शनाय अप्रकटत्वाय दर्शनाय स्फुटावलोकाय च सुरारेः सुदर्शनं नाम चक्रं हेतुः कारणम् अभूत् भजायत । तस्मिन्समये प्रकटमपि सूर्यं प्रच्छाद्य इक्ष्वाकुपत्नेः, व्यूहमध्य-
स्थतयाऽप्रकटमपि जयद्रथं बहिरानीय दर्शयितुं च श्रीकृष्णस्य चक्रं कारणत्वमवाप । चक्रेणाच्छन्ने सूर्यविम्बे समस्तगतं प्रतीत्य त्वयं बह्वीं प्रविशन्तं तदाजुनं तं द्रष्टुं समागतं जयद्रथं पाथो दृष्टवानिति भावः ॥ ७५ ॥

उक्त समय प्रकाशमान सूर्यको अपने चक्रसे भगवान्ने छिपाकर दर्शन-पथसे दूर कर दिया, और व्यूहके मध्यमें छिपे रहने वाले जयद्रथको दिखला देनेमें भगवान्का चक्र कारण बना । यह भगवान्के चक्रका ही प्रभाव था कि प्रकाशमान सूर्य छिप गया और छिपा हुआ जयद्रथ प्रकाशमें आ गया । भगवान्ने चक्र आच्छादित करके सूर्यको अदृश्य बना दिया, और सूर्यको अस्तगत समझकर जयद्रथ व्यूहसे निकटकर अर्जुनके सामने आ गया । नशाभारतमें लिखा है कि भगवान्ने माया द्वारा अन्धकार उत्पन्न करके सूर्यको तिरोहित कर दिया, यहाँ जो चक्रसे सूर्यका आवृण होना लिखा है वह पुराणान्तरकी कथा के आधार पर ॥ ७५ ॥

सकलमपि जगन्ति चक्रव्यूहं सवितुरदर्शनतः सखेदमाहुः ।

समरभुवि कथं नु शौरिचक्रं तपनतिरोभवन् तदाचकाह्वे ॥ ७६ ॥

सकलमपीति । जगन्ति लोकाः सकलम् निखिलम् अपि चक्रव्यूह चक्रवाक-
मण्डलं चक्रसमूहं च सवितुः सूर्यस्य अदर्शनतः अनालोकनतः सखेद् घृतकष्टम्
आहुः कथयन्ति, जगत्पापामरप्रसिद्धमिदं यच्चक्रमण्डलं (चक्रवाकसमूहश्चक्रकुलं च)
सूर्यस्यादर्शने लिखत इति, (परम्) तदा तस्मिन्समये समरभुवि युद्धक्षेत्रे शौरि-
चक्रं कृष्णस्य चक्रम् तपनतिरोभयनं सूर्यस्यादर्शनं कथं नु आचकाह्वे कामयते
स्म । यदि सर्वस्य चक्रकुलस्य सूर्योदर्शनं खेदावहं भवति, तदा शौरिचक्रस्य तद्-
दर्शनं कथमभिलषितमजनीत्याश्चर्यम् । एकस्य चक्रपदस्य चक्रवाकपक्षिपरत्वे विरो-
धपरिहारो बोध्यः । श्लेषोत्थापितो विरोधानासोऽलङ्कारः । पुष्पिताप्रावृत्तम् ॥ ७६ ॥

तत्तार कहता है कि सकल चक्रवाकमण्डल या चक्रमण्डल सूर्यके अदर्शनसे खेदका अनुभव करता है, परन्तु आश्चर्य की बात है उस समय युद्धके क्षेत्रमें भगवान्के चक्रसे सूर्यका अदर्शन-छिपना-ही पसन्द किया ॥ ७६ ॥

तावत्किरीटी तरुणेन्दुमौलेर्वदान्यताकीर्तिवदावदेन ।

शरेण शत्रोरलुनीत शीर्षं साकं प्रमोदेन स कौरबाणाम् ॥ ७७ ॥

तावदिति । तावत् जयद्रथदर्शनक्षणे एव सः प्रसिद्धपराक्रमः किरीटी बर्जुनः
तण्डुमौलेः बालेन्दुशेखरस्य शिवस्य वदान्यतायाः दानशीलतायाः या कीर्तिः
प्रशस्तिः तस्याः वदावदेन अभिवायिना शिवस्य दानशक्तिप्रभवयशःख्यापकेन
शिवदत्तेन शरेण पाशुपतास्त्रेण कौरवाणां दुर्योधनादीनां प्रमोदेन साकं हर्षेण सह
शत्रोः पुत्रवातिनो जयद्रथस्य शीर्षम् नस्तकम् अलुनीत छिन्नवान् । यावज्जयद्रथः
सूर्यस्यास्नमनं प्रतीत्यार्जुनप्रणाशं द्रष्टुमायाति तावदेवार्जुनस्तस्य शिरः पाशुपता-
स्त्रेण च्छिन्नवान्, तच्छेदेन कौरवाणां हर्षोऽप्यच्छिद्यत, भगिनीपतेर्मरणजन्यं दुःखं
कौरवाणां मनांस्यव्यथयदित्याशयः । सहोक्तिरलङ्कारः ॥ ७७ ॥

जनो जयद्रथ अर्जुनको देखनेके लिये बाहर निकला, तभी अर्जुनने शिवप्रदत्त, शिव
को वदान्यताको प्रख्यापित करनेवाले पाशुपतास्त्रे पुत्रवाती शत्रु जयद्रथका शिर काट
गिराया, उसके मरनेके साथ ही साथ कौरवोंका आनन्द भी समाप्त हो गया । अर्जुनके
मरनेको संग्रहवाने उत्पन्न हर्ष भी कौरवोंका जाना रहा, साथ-साथ बहनोंके नारे जाने
से उन्हें बड़ा मागे कष्ट भी हुआ ॥ ७७ ॥

वृद्धश्चाञ्जलौ सायं नालमर्घ्याय कं धृतम् ।

इतीव कं सिन्धुमर्तुजिष्णुस्तस्मिन्नर्पातयत् ॥ ७८ ॥

वृद्धश्चाञ्जलौ सायं सन्ध्याकाले वृद्धश्चत्रस्य वृद्धस्य चत्रियस्य जयद्रथ-
जनकस्य अञ्जलौ मंफुटीकृतकरद्वये घृतम् अवस्थापितं कं जलम् अर्घ्याय सूर्याव्य-
दानाय न अलम् न पर्याप्तम्, इतीव अस्मादेव कारणात् जिष्णुः अर्जुनः तस्मिन्
वृद्धश्चाञ्जलौ सिन्धुमर्तुः सागरस्य कं जलम् सिन्धुमर्तुः जयद्रथस्य कं शीर्षं च
अर्पयत् । अर्जुनः पाशुपतास्त्रेण जयद्रथस्य शिरः सिन्धुतीरे तपस्यतस्तत्पितुः
कोऽर्पातयत्, यत्र करे स वृद्धः सूर्यायार्थं दातुं जलं निहितवानासीत्, मन्ये
सूर्याव्यायापर्याप्तं तदञ्जलित्वं पूरयितुमिवार्जुनस्तदञ्जलौ सिन्धुमर्तुः कम्पानीय-
मिव जयद्रथस्य शिरो न्यस्तवानिति भावः ॥ ७८ ॥

जयद्रथके पिता बृद्ध क्षत्रिय उस समय सन्ध्याकालमें सूर्यको अर्घ्य देनेके लिये अपनी
अञ्जलिमें जल लिये थे, (अर्जुनन सोचा कि उनके हाथका जल सूर्यायर्घ्यके लिये पर्याप्त
नहीं है देता मोचकर) अर्जुनने उनकी अञ्जलिमें सागरका जल-सिन्धुराजका शिर डाल
दिया ॥ ७८ ॥

एतत्किमित्ययमपास्य सुतस्य शीर्षं

शीर्यन्स्वमूर्धनि वरेण शशाङ्कमौलेः ।

क्षोण्यामवाङ्मुखतया निपपात वेगा-

दात्रातुकाम इव तत्सुतवत्सलत्वात् ॥ ७९ ॥

एतत्किन् इति । अयं वृद्धक्षत्रियो जयद्रथस्य पिता-एतत् शिरः किम् ? कुत आपतितम् ? इति शङ्कितः सन् सुतस्य शीर्षम् जयद्रथस्य शिरः अपास्य भूमौ निपात्य शशाङ्कमौलेः शिवस्य वरेण—‘यस्तव पुत्रस्य शिरो भूमौ पातयिष्यति तस्यात्मनोऽपि शिरस्तत्क्षणमेव भूमौ पतिष्यति’ एवंरूपेण हरदत्तवरदानप्रभावेण स्वमूर्धनि शीर्यन् भिन्नशिरस्कः सन् सुतवत्सलत्वाद् पुत्रप्रेमवशात् तत् सुतशीर्षम् आघ्रातुकामः आजिघ्रासन् हव अवाङ्मुखतया निम्नमुखीभूय वेगात् क्षोण्यां धरण्यां निपपात । यदा तपस्यतो भास्करार्ध्यदानायोद्युज्जानस्य च वृद्धस्य जयद्रथपितुः करे जयद्रथस्य शिरः पतितं तदा किमिदमापतितमिति जुगुप्समान इवासी वृद्धस्तच्छिरो भूमावपातयत्ततश्च पूर्वोक्तरूपेण शिववरेण तस्य वृद्धस्यावाङ्मुखं शिरो भूमौ पपात, तदेत्थं प्रतीयते स्म यदसौ वृद्धो निजपुत्रस्य शिर आघ्रातुं चात्सल्येनेव भूमौ नतमुखो भवतीति भावः ॥ ७९ ॥

उक्त वृद्ध क्षत्रियको हाथों पर जब जयद्रथका शिर गिरा तब उसने ‘यह क्या है ? कहाँसे आ पड़ा है ?’ ऐसा सोचकर घबराहटके साथ उस जयद्रथ-शीर्षको जमीन पर गिरा दिया, ऐसा करनेसे शिवप्रदत्त वरके प्रभावसे उस बूढ़े क्षत्रियका शिरभी जमीनपर अधोमुख गिर गया, ऐसा लगता था मानो वह बूढ़ा बाप अपने पुत्र पर प्रेम होनेके कारण उस शिरको-जयद्रथके शिरको सूँघना चाह रहा हो ॥ ७९ ॥

अथ तस्मिन्वासवसूनौ वासरविरामे शिबिरमेत्य यथावृत्तं रणकथां विज्ञाप्य हृषितरोमाणं राजानमुपतिष्ठमाने सुयोधनस्तु क्रोधनतया भगिनीजानि^१हानिनिदानया सर्वामपि शर्वरीं नियोद्धुकामः सन्गम्भीरयुद्धारम्भभेरीनिध्वानमुज्जृम्भयामास ॥

एते तदा तं समाकर्ण्य सैमरवैज्ञानिकाः स्मरणमात्रकृतसंनिधानं निशि दशगुणिनभुजबलावलम्बं हिडिम्बभागिनेयं पृथक्प्रस्थाप्य स्वयमपि सकलान्यपि निजबलानि संनाह्य संयुगाय युगायतबाहवः शक्रसुतादयो निश्चक्रमुः ॥

अथ तस्मिन्निनि । अथ तस्मिन् जयद्रथहन्तरि वासवसूनौ अर्जुनसुते वासरविरामे दिनान्ते शिबिरम् सेनारण्यविवेशदेशम् पश्य आगत्य यथावृत्तम् यथाभूतं रणकथां युद्धवृत्तान्तं विज्ञाप्य निवेद्य हृषितरोमाणं जायमानरोमाञ्च प्रसन्नम् राजानम् युधिष्ठिरम् उपतिष्ठमाने मेवमाने सति सुयोधनः भगिनीजानेर्भगिन्याः दुःशलायाः पश्युर्जयद्रथस्य हानिः मरणं निदानं यस्यास्तथाविधया क्रोधनतया

१. ‘हृष्ट’ । २. ‘निधननिदानतया’ । ३. ‘गम्भीर’ । ४. ‘एते तदाकर्ण्य’ । ५. ‘सैमरवैज्ञानिक’ । ६. ‘स्वयमपि निजबलानि’ । ७. ‘संयुगायत’ । इति पा० ।

क्रुषा सर्वांश्च अपि समस्ताम् रजनीं रात्रिम् (अत्यन्तसंयोगे द्वितीया) नियोद्धु-
कामः युद्धं कर्त्तुमीहमानः सन् गम्भीरयुद्धारम्भमेरीम् भयानकयुद्धप्रारम्भवाद्यम्
उज्जृम्भयामास प्रवर्तितवान् ।

तदा तस्मिन् समये तं मेरीशब्दं समाकर्ण्य श्रुत्वा समरवैज्ञानिकाः युद्धवि-
शारदाः एते पाण्डवाः स्मरणमात्रकृतसन्निधानं ध्यानमात्रोपस्थितं निशि रात्रौ दश-
गुणितभुजबलावलम्बं दशगुणीभूतबाहुवीर्यशालिनम् रात्रौ विशिष्य प्रभवन्तं हि-
डिम्बभागिनेयं हिडिम्बासुरभगिन्यां हिडिम्बायां जातं घटोत्कचं नाम भीमसुतं
पृथक् स्वतः प्रधान्येन प्रस्थाप्य युद्धार्थं प्रेष्य स्वयम् अपि सकलानि बलानि
सैन्यानि संयुगाय अचिरभाविने निशासंगराय मनाह्य उद्युक्तानि कृत्वा युगायत-
बाहवः कृषमस्कन्धधार्योदाहनिर्मितः शक्रटाडविशेषो युगं तद्वदायतौ दीर्घपीनौ
बाहू येषां ते तथोक्ताः शक्रसुतादयः अर्जुनप्रभृतयः निश्चक्रमुः युद्धार्थं शिविरेभ्यो
निर्गता जाताः ॥

जयद्रथका वध करके सूर्यास्त होनेपर इन्द्रपुत्र अर्जुन शिविरमें आ गये, और युद्धका
समाचार सुनाकर युधिष्ठिरको रोमाञ्चित तथा सेविन कर रहे थे, इसी समय दुर्योधनने
बहनोंई जयद्रथके वधसे उत्पन्न कोपके कारण सारी रातमर लड़ते रहनेकी इच्छासे गम्भीर
युद्धारम्भकी सूचना देनेवाले रणवाद्य बजवा दिये ।

उस समय उस रणवाद्य ध्वनकी सुनकर युद्धके रहस्यको जाननेवाले पाण्डवोंने
याद मर करनेसे उपस्थित, रात्रिमें दशगुण होनेवाले बाहुपराक्रमसे युक्त हिडिम्बाके गर्भसे
भीम द्वारा बनिन घटोत्कचको पृथक् लड़नेके लिये भेज दिया, और खुद भी सारी सेनाको
युद्धके लिये सन्नद्ध करके युग-गाढीका जुआ-के समान दीर्घ विशाल बाहु रखनेवाले अर्जुन
प्रभृति पाण्डव शिविरोत्ते निकल पड़े ॥

या तारका मे सतत विरुद्धा तां विभ्रतीमा इति बद्धरोषम् ।

सर्वेन्द्रिये सत्यपि सैनिकानां मार्गं दृशामेव तमो रुरोध ॥ ८० ॥

या तारकेति । या तारका नक्षत्रं तारका कनीनिका च सततं मे मम तमसः
विरुद्धा समूलनाशकतया विरोधिनी तां तारकाम् इमाः सैनिकदृशः विभ्रति धार-
यन्ति, इति हेतोरस्मात् बद्धरोषं घृतकोपं तमः सर्वेन्द्रिये अन्येन्द्रियगणे सत्यपि
इतरेषु ओत्रादिषु विद्यमानेष्वपि सैनिकानां दृशां चक्षुषाम् एव मार्गं रुरोध अव-
ल्लवत् । अन्योऽपि स्वविरोधिन आश्रयदातारं पीडयति तद्वदिदं तमोऽपि स्ववि-
रोधिन्यास्तारकाया नक्षत्रस्य तत्पदप्रतिपाद्यत्वेन तदभिन्नत्वेनाध्यवसिताया नेत्र-
कनीनिकाया आश्रयदानानात्कुपितमिव सत् चक्षुष एव मार्गं रुरोध, नान्येषामि-
न्द्रबाणाम् इत्यर्थः । उल्लेखाव्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्याल्लङ्कारः ॥ ८० ॥

अन्धकारने देखा कि जिस तारका-नक्षत्र या नेत्रकनीनिका-से मेरा शाश्वतिक विरोध

है, उसे ये आँखें धारण करती हैं, इसीलिये कुण्ठित होकर अन्धकारके नाक, कान आदि अङ्गोंको छोड़कर सेनाकी आँखोंके मार्गकी रोक लिया । अन्धकारके विरोधी कनीनकाओंको आश्रय देनेवाले नेत्रोंपर कोप करके अन्धकारने और इन्द्रियोंको छोड़कर आँखोंके मार्गको घेरा । अन्धकारसे सैनिकोंके नेत्रको मार्ग नहीं सुझ रहा था ॥ ८० ॥

शर्वर्याश्चिकुरे मनोजशिखिनो धूमे नभोरण्यभू-

जम्बूशाखिनि पेचकाण्डजट्टशामालोकसिद्धाञ्जने ।

चेले कालहलायुधस्य तमसामुज्ज्वलमणौ तादृशे

ऽप्यहीवाहवशिल्पमद्भुततर्मं चक्रुर्द्वये सैनिकाः ॥ ८१ ॥

शर्वर्या इति । शर्वर्याः रात्रिरूपायाः स्त्रियः चिकुरे केशपाशे, तत्पुरुष इश्वर्याः, मनोजशिखिनः मदनाग्नेः धूमे धूमसमे, नभः आकाश एव अरण्यभूः वनभूमिः तस्या जम्बूशाखिनि जम्बूवृक्षे, पेचका नाम येऽण्डजाः उल्लूकपक्षिणस्तेषाम् आच्छे-
काय इक्षुशक्तिसम्पत्तये सिद्धाञ्जने दिव्यौषधिरूपे (यस्या ओषधेः प्रभावेण लोकानां इक्षुशक्तिः प्रसरायते तत्सिद्धाञ्जनपदेनोच्यते, तमस्युल्लूकाः सम्पत्तिकां इक्षुशक्ति-
मासादयन्तीति तमसस्तेषां कृते सिद्धाञ्जनत्वमुक्तम्) कालः यमराज एव हला-
युधो बलरामस्तस्य चेले वस्त्रे, तादृशे वनन्योपमे तमसां उज्ज्वलमणे प्रागण्यमे
सत्यपि विद्यमानेऽपि घोरं तमसि सर्वत्र व्याप्तेऽपि अहनि दिन इव द्वये उभये
सैनिकाः कौरवपाण्डवोभयपक्षगता भटाः अद्भुततरम् अत्याश्चर्यजनकम् आहव-
शिल्पं युद्धकौशलं चक्रुः प्रकटीकृतवन्तः । रात्रेः केशपाशोपमे कामवद्देधूमाग्ने
आकाशारण्यभूमेर्जम्बूवृक्षसदृशे उल्लूकानामालोकाय सिद्धाञ्जनसमाने यमरूपबल-
रामस्य वस्त्रतुल्येऽतिघोरे तमसि सर्वतो व्याप्तेऽपि कौरवपाण्डवोभयपक्षभटा दिव-
स इवातिविस्मयावहं युद्धनैपुण्यं प्रकाशयन्तिस्मेत्यर्थः ॥ ८१ ॥

निशारूप नायिकाके केशपाशस्वरूप, कामरूप अग्निके धूमस्वरूप, आकाशरूप
अरण्यभूमिके जम्बूवृक्ष-समान, बलक पक्षीकी दर्शनानिर्दिष्टं सिद्धाञ्जनतुल्य तथा यमरूप
बलरामके वस्त्र-समान तादृश भोषण अन्धकारके व्याप्त रहनेपर भी दिनकी तरह दोनों
पक्षोंके बार सन्यगगने भोषण युद्धकौशल प्रदर्शित किया ॥ ८१ ॥

प्रथमेऽद्भुतेऽपि निशि नारददृष्टेः प्रथमेतरा ज्वलसदीतिरुदग्रा ।

वनिता अपि त्रिदशनायनेर्गर्गा वरणस्रजं चिकुर एव बबन्धुः ॥ ८२ ॥

प्रथमेऽद्भुतेऽपि । निशि रात्रौ अद्भुते विस्मयावहेऽपि प्रथमे युद्धे जायमाने
नारददृष्टेः उदग्रा अतिमहती प्रथमेतरा द्वितीया इतिः अनावृष्टिः ज्वलसद् अजा-
यत, रात्रौ योगिनां समाधिभग्नतया तद्युद्धदर्शनादानन्दाश्रुवृष्टिर्न जाता, यदि दिन-

ममविष्यत्तदाऽसौ तद्युद्धं दृष्ट्वा सनधिकमानन्दमध्यगमिष्यदित्यर्थः । त्रिदशनाथ-
नगर्याः इन्द्रपुर्याः स्वर्गस्य वनिताः स्त्रियः अपि अप्सरसोऽपि वरणस्रजं युद्धे मृत्वा
देवत्वं प्रपद्य स्वर्गमागतानां वीराणां वरणाय रक्षितं मात्स्यं चिकुरे स्वकेशपाशे
एव बधन्तुः अधारयन् । रात्रेस्तासां भोक्कालतया ता अपि स्वां वरणस्रजं स्वीय-
केशपाशालङ्कारभावेनोपयुक्तवस्य इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

रात्रिके समय अदभुत युद्ध होते रहने पर भी नारदकी आँखोंमें आनन्दाशुकी
अनावृष्टि ही बनी रहो, क्योंकि रात्रि योगिनोंके लिये समाधि-समय होता है उस समय
वह युद्ध देखने नहीं आये, फलतः उनकी आँखोंसे आनन्दाशुधारा नहीं प्रवाहित हो सकी
और स्वर्गकी अप्सराओंने भी अपने वरणस्रजोंको अपने केशपाशका ही अलङ्करण बनाया,
उस समय उनका भोग-सुनय था, अतः सन-धजकर वे विलासोंमें लग गईं, युद्ध देखने
या वरण करने गईं ही नहीं ॥ ८२ ॥

अमीषु युद्धदिवसेष्वयमेव हि कामुकः ।

रणोत्सवे विभज्यार्थं रात्रयेऽसौ^१ ददौ यतः ॥ ८३ ॥

अमीष्विति । अमीषु एतेषु चतुर्दशसु युद्धदिवसेषु अयम् रात्रियुद्धयुक्तो युद्ध-
दिवसः एव कामुकः स्त्रीपरायणः रसिकः, यतः कारणात् असौ युद्धदिवसः रणो-
त्सवे युद्धकृतोत्सवे अर्थ समांशं विभज्य रात्रये ददौ दत्तवान् । यो हि स्त्रीप्रियो
भवति स किमपि सुन्दर वस्तु प्राप्य तदर्थं प्रियायै समर्पयति, अयमपि युद्धदिवसो
रणोत्सवार्थं रात्रये दत्तवानतोऽयमेव स्त्रीपरः, अन्ये दिवसास्तु नीरसास्तेषु निशायां
रणनिवृत्ते निशायै रणोत्सवार्थप्रदानानामावादिति भावः ॥ ८३ ॥

इन सभी युद्ध-दिवसोंमें यह चौदहवाँ युद्ध-दिवस ही कामुक स्त्रीप्रिय रहा, क्योंकि
इसने स्वप्राप्तरणोत्सवमें से आधा विभाग करके रात्रिको भी दिया, जो स्त्रीपरायण-कामुक
होता है वह उत्तम चीज नाकर अपना प्रियाको दिया करता है, दूसरे दिनोंने वैसा नहीं
किया था, इसने वैसा किया, अतः यही युद्धदिवस कामुक सिद्ध हुआ ॥

ततः क्षणादेव घटोत्कचोऽसौ सङ्ग्रामसीमोपरि जृम्भमाणः ।

तमोमिमां सान्द्रतमां तमोभिर्दंष्ट्राप्रभामिर्दिवसं वितेने ॥ ८४ ॥

ततः क्षणादेवेति । ततः असौ पाण्डवपक्षेण प्रहितो घटोत्कचो नाम हिडिम्बा-
पुत्रः क्षणात् स्वल्पकालात् एव संग्रामसीमोपरि युद्धक्षेत्रोपरितनभागे जृम्भमाणः
धावन् युद्धक्षेत्रोपरि उड्डीयमान इत्यर्थः, इमां तमोभिः सान्द्रतमाम् अतिशया-
मलां तमो निशां दंष्ट्राप्रभाभिः दशनकान्तिभिः दिवसं दिनवध्प्रकाशपूर्णं वितेने
कृतवान् । युद्धक्षेत्रोपरि चङ्क्रममाणो घटोत्कचः तमोमलिनामपि तां युद्धरात्रिं
दिवसवध्प्रकाशपूर्णमिहृतेति वात्पर्यम् ॥ ८४ ॥

इसके बाद पाण्डवों द्वारा भेजे गये तथा आकाशमें युद्धक्षेत्र के ऊपर मँहराते हुए उस घटोत्कचने अपने दाँतोंकी किरणों द्वारा उस अंधकारपूर्ण रात्रिको दिन बना दिया ॥

तिष्ठ द्रोण ! सुयोधन ! द्रुततरं धावस्व दुःशासन !

त्वां मुञ्चामि किर्मद्य भोः कृप ! कृपालेशोऽपि न त्वत्कृते ।

गान्धाराधिप ! का कथा तव रणे दुर्मेघसामग्रणीः

कर्णः केति घटोत्कचः कटुरवो व्यभ्राम्यदभ्रान्तरे ॥ ८५ ॥

तिष्ठेति । हे द्रोण, तिष्ठ एवं युद्धाय स्थिरो भव, सुयोधन, एवं द्रुततरं शीघ्रं धावस्व पलायस्व, दुःशासन, अद्य त्वां मुञ्चामि त्यजामि किम् ? न त्यजामीत्यर्थः, भोः कृप कृपाचार्य, स्वरुक्ते तव विषये कृपालेशो दयालवोऽपि न अस्तीति शेषः, हे गान्धाराधिप, शकुने, रणे तव का कथा ? एवं तु द्यूतकुशलो युद्धं किं ज्ञातवान् ? दुर्मेघसाम् दुर्षदीनाम् वज्रणीः अग्रगण्यः कर्णः कः ? कुत्र विद्यते ? इति एवं कटुरवः कठोरवचनः घटोत्कचः अभ्रान्तरे आकाशमप्ये व्यभ्राम्यत् अभ्रम्यति स्म ॥ ८५ ॥

द्रोण, आप लड़नेके लिए तैयार रहें, दुर्योधन, तुम शीघ्र युद्धक्षेत्रसे भागो नहीं तो मारे जाओगे, दुःशासन, मैं तुमको आज कहाँ छोड़ता हूँ ? हे कृप, तुम्हारे लिये हमारे हृदयमें तनिक भी दया नहीं है । हे शकुने, तुम लड़नेका हाल क्या जानो, तुम तो जूबा खेलना जानते हो, वह दुर्बुद्धि कर्ण कहाँ है ? इस प्रकार कड़वी बात बोलता हुआ घटोत्कच आकाश में घूमता रहा ॥ ८५ ॥

१ हैडिम्बेयममुं निजाद्रहसितैः क्षुभ्यद्दशाशामुखं

इष्ट्राङ्कूरकरालमात्तपरशुं दृष्ट्वैव केचिद्भटाः ।

२ बिभ्युश्चक्रुश्चुरामिमीलुरवनौ पेतुर्ममूर्च्छुर्जहुः

प्राणानारुहुर्विमानममरीरापुः प्रमोदं दधुः ॥ ८६ ॥

हैडिम्बेयमिति । निजाद्रहसितैः स्वीयैरदृष्टासैः क्षुभ्यद्दशाशामुखम् व्याप्तदशदिगन्तरालम् इष्ट्राङ्कूरकरालम् दन्तप्ररोहभीषणम् आत्तपरशुम् गृहीतकुठारम् अमुं हैडिम्बेयं घटोत्कचं दृष्ट्वा एव केचिद् भटाः योधाः बिभ्युः भीता बभूवुः, चुक्रुशुः रुरुहुः, आमिमीलुः नेत्राणि प्यदधुः, अवनौ पृथिव्यां पेतुः पतिताः, ममूर्च्छुः, प्राणान् जहुः मृतवन्तः, विमानं देवयानम् आरुहुः आरुढाः, अमरीः देवबालाः आपुः प्राप्तवन्तः, प्रमोदं दधुः तामिः सह रममाणाः प्रसादमापुः ॥ ८६ ॥

अपने भीषण अदृष्टासै दश दिशाओंको व्याप्त करनेवाले, दाँतके अङ्कुरसे भयानक दोखनेवाले, कुठारधारी उस घटोत्कचको देखनेभरसे कुछ योद्धागण डर गये, रोने लगे,

१. 'आर्य' ।

२. 'हैडिम्बेय' ।

३. 'हस्तिनक्षुभ्यत्' ।

४. 'बिभ्युश्चक्रुश्चुरमी' ।

५. 'प्रापुः' । इति पा० ।

आखें नूँद लीं, जमीन पर गिर गये, मूर्च्छित हो गये, प्राण छोड़ दिये, विमानपर चढ़कर स्वर्ग चले गये, अप्सराओंको पा लिया और आनन्द करने लगे ॥ ८६ ॥

नभसि तमभिदीक्ष्य घोररूपं दिशि दिशि तत्र पलायिते नृपौघे ।

मरणसमयमुष्टिलभशस्त्रस्तदभिमुखः प्रययौ कबन्ध एकः ॥ ८७ ॥

नमनोति घोरं भयङ्करं रूपमाकृत्यैतस्य तं तथोक्तं घटोत्कचं नभसि आकाशे अभिदीक्ष्य आलोक्य नृपौघे कौरवपङ्क्तगतराजवर्गे तत्र युद्धे दिशि दिशि नाना-दिशासु पलायिते द्रुते सति मरणसमये नृत्युकाले मुष्टौ लग्नम् स्थितं शस्त्रं यस्य तादृशः (मरणोत्तरं मुष्टेरनुन्मोच्यतया संप्रति अपि घटशस्त्रकरः) एकः कबन्धः शिरोरहितः कायः तदभिमुखः घटोत्कचाभिमुखः प्रययौ गतः । युद्धागता राजा-नस्तु भयादितस्तोऽपसस्तः, केवलमेकः कबन्धः स्वनरणकाले मुष्टौ गृहीतशस्त्रतया संप्रत्यपि घटशस्त्रस्तं प्रययाविति भावः । परिसंख्यालङ्कारः, अभिमुखलग्नस्य कबन्धे नियमनात् ॥ ८७ ॥

भयानक रूपधारी उस घटोत्कचको आकाशमें उड़ते देखकर राजालोग इधर-उधर नाना दिशाओंमें भाग गये, केवल एक कबन्ध सिरकटा-जित्तके हाथकी मुठ्ठीमें मरनेके समयमें पकड़ा गया शस्त्र था, (क्योंकि मरनेपर मुट्ठी खुलती नहीं है) वही उसकी ओर गया, उसका पीछा किया ॥ ८७ ॥

पितुश्च पुत्रस्य च वेदवाक्यैर्यदुक्तमैकाल्पमिदं हि दृष्टम् ।

भीमात्मजोऽपि स्वयमेव युद्धे भीमो यदासीदरिसैनिकानाम् ॥ ८८ ॥

पितुश्चेति । पितुः जनकस्य पुत्रस्य च ऐकाल्प्यम् अभिन्नरूपत्वम् यत् वेदवाक्यैः 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इत्यादिभिः उक्तं तत् इदं दृष्टं तत्र युद्धे प्रत्यक्षीकृतम् । वेदैरुद्धोपित पितुः पुत्रस्य चैकाल्प्यं तत्र युद्धे प्रत्यक्षमवेक्षितमित्यर्थः । यत् यतः भीमात्मजोऽप्यसौ घटोत्कचः युद्धे स्वयमेव अरिसैनिकानाम् शत्रुसैन्यानाम् भीमः भयजनकः आसीत् अजायत, भीमजन्यस्यापि तस्य भीमत्वेन तत्र दृश्यतया जन्मजनकैकाल्प्यं प्रमापितमिति भावः । काल्पलङ्कं श्लेषसमुत्पलङ्कारः ॥ ८८ ॥

वेदोंमें कहा गया है कि जनक और पुत्रमें कोई भेद नहीं होता है, 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इत्यादि वेदवचनोंने जो पुत्र और पिताकी एकात्मता अभिन्नरूपता बताई है, वह उस समय युद्धमें प्रत्यक्ष देखी गई, क्योंकि भीमात्मज-भीम-पुत्र होकर भी वह घटोत्कच शत्रुसैनिकोंके लिये भीम भयङ्कर हो रहा था, भीमात्मज खुद भीम बन रहा था, इससे साबित हो गया कि पुत्र और पितामें एकरूपता वेदोक्त प्रत्यक्ष समर्थित भी है ॥ ८८ ॥

भिन्दीपालैस्तोमरैः शूलजालैर्वर्षैरुग्रैश्चोभयेषां नगानाम् ।

दृष्टः कापि काप्यदृष्टोऽरिसैन्यं व्योम्नि स्थित्वा नाग्नि शेषं स चक्रे ॥८६॥

मिन्दीपालैरिति । स घटोत्कचः व्योम्नि स्थित्वा आकाशे अवस्थाय कापि कुत्र-
चिद्देशे दृष्टः कापि अदृष्टः गुप्तः सन् मिन्दीपालैः रज्जुमयपाषाणक्षेपिभिरक्षैः, तोमरैः
अक्षपकुन्ताकारवृहत्फालैरायुधभेदैः, शूलजालैः शूलास्पास्त्रविशेषैः, उभयेषां नगानां
वृक्षाणां पर्वतानां च लग्नैः भीषणैः वर्षैः वृष्टिभिः अरिसैन्यं क्षत्रुबलं नाग्नि शेषं
नामावशेषं चक्रे कृतवान् । मिन्दीपालतोमरशूलास्त्रप्रहारैर्वृक्षाणां पर्वताणां भीषणैर्व-
र्षैश्च घटोत्कचः सर्वमरिबलमपातयत्, केवलं तन्नाम सिध्यते स्मेत्यर्थः ॥ ८६ ॥

मिन्दीपाल, तोमर, शूल आदि अस्त्रोंका प्रहार करके और दोनों प्रकारके नग-पर्वत
और वृक्षकी उग्रवृष्टि करके, आकाशमें रहकर कभी वृष्टिपथमें आकर और कभी छिपकर
उस घटोत्कचने समस्त शत्रुसैन्यको नामावशेष कर दिया ॥ ८६ ॥

स्वं स्वं क्षयं नागमदद्य रात्रौ दुर्योधनस्य ध्वजिनीति मत्वा ।

पितृव्यभक्त्येव स भीमसूनुस्तत्रैव तस्याः क्षयमाततान ॥ ८७ ॥

स्वं स्वमिति । दुर्योधनस्य ध्वजिनी सेना अद्य रात्रौ अस्यां रात्रौ (अन्यरात्रि-
ष्विव) स्वं स्वं क्षयं शिविरं न अगमत् न गतवती, इति मत्वा ज्ञात्वा स भीम
सूनुः घटोत्कचः पितृव्ये पितृभ्रातरि दुर्योधने भक्त्या अद्वया इव तत्र युद्धक्षेत्रे
एवं तस्याः दुर्योधनध्वजिन्याः क्षयं नाशमाततान कृतवान् । अस्यां रात्रौ सेनेयं
शिविरं न गतेति मत्वेव घटोत्कचः पितृव्यभक्त्येव तत्सेनायास्तत्रैव क्षयं कृतवान्
शिविरं ध्वजादिति च । 'प्रलयावाप्तयोः क्षयः' इति विश्वः ॥ ९० ॥

और रातोंकी भाँति आजकी रात दुर्योधनकी सेना अपने क्षय-आवाप्तको न जा सकी,
वह जानकर भीमके पुत्र घटोत्कचने दुर्योधनकी सेनाका उस युद्धक्षेत्रमें ही क्षय बना
जाण, क्षय कर दिया, मानो वह अपने पिता के भाई दुर्योधनपर बड़ी भक्ति रखता हो,
उसी भक्तिसे प्रेरित होकर उसने दुर्योधनकी सेनाका क्षय-निवास, निर्माण-नाश कर
दिया हो ॥ ९० ॥

तत्रान्तरे,—

वाहिन्या एव मे नार्धं मेदिन्या अपि नङ्क्ष्यति ।

क्षणं युद्धयेत चेदेव इति मेने सुयोधनः ॥ ८८ ॥

वाहिन्या इति । एषः घटोत्कचः क्षणं किञ्चित् कालं यावत् युध्येत चेत् संग्रामं
प्रवर्त्तयेद्यदि, तदा मे मम वाहिन्याः सेनाया एव न, मेदिन्या अपि अर्धं नङ्क्ष्यति
बिनाशं गमिष्यति, यद्यप्यं कियत्कालपर्यन्तं युद्धं चालयेत्तदा न केवलमर्धं सेनायाः,
समाधिकारस्थाया सुबोऽप्यर्धं विनश्येत्, इति सुयोधनः मेने निर्णयं ज्ञातवान् ॥

अगर यह घटोत्कच कुछ देर तक और लड़ता रहेगा तब केवल हमारी आधी सेना ही नहीं, आधी हमारी अधिकृत भूमि भी नष्ट हो जायेगी, ध्वस्त हो जायेगी, द्रुयोधनने यह तय कर लिया । द्रुयोधनको इदं विश्वास हो गया कि अगर यह कुछ देर लड़ता रहे जायेगा, तब हमारी आधी सेनाके साथ-साथ हमारी आधी पृथ्वी भी धूलमें मिल जायेगी ॥ ९१ ॥

इत्थं नितान्तचिन्तासंतानादितस्य चार्त्तराष्ट्रस्य संप्रार्थनागुणनिकया संभृतसर्वाभिसारो मिहिरकुमारो वज्रधारया महेन्द्रो महीध्रमिव तेन दत्तया वलक्ष्माश्चक्षपणदक्षेयमिति चिररक्षितया महत्या शक्त्या वक्षसि निर्मिद्य क्षणेन तं क्षणदाचरं क्षितौ निपातयामास ॥

इत्यमिति । इत्थम् अनेन प्रकारेण नितान्तम् अत्ययम् चिन्तासन्तानेन चिन्ता-प्रवाहेण अर्दितस्य पीडितस्य चार्त्तराष्ट्रस्य संप्रार्थनागुणनिकया प्रार्थनापौनःपुन्येन भूयोभूयोऽभ्यर्थनया संभृतसर्वाभिसारः (घटोत्कचमारणाय) विहितसर्वोद्योगः सर्वात्मना सद्भद्रः मिहिरकुमारः कर्णः महेन्द्रः शक्रः वज्रधारया महीध्रम् पर्वतमिव तेन महेन्द्रेण दत्तया वलक्ष्माश्चक्षपणदक्षेयमिति चिररक्षितया महत्या शक्त्या तदा-ख्याद्यभेदेन तं क्षणदाचरं निशाचरं राक्षसं घटोत्कचं वक्षसि हृदयदेशे निर्मिद्य विदार्य क्षणेन अविलम्बेन क्षितौ पृथिव्यां पातयामास अपातयत् । कर्णेनेन्द्रदत्तया शक्त्या वक्षसि मिथो घटोत्कचो मृत इत्यर्थः । वज्रधारया महेन्द्रो महीध्रमिवेत्युपमा ॥

इस प्रकार नितान्त चिन्तासमूहसे पीडित द्रुयोधनकी बार-बार की गई प्रार्थनासे घटोत्कचको मारनेके लिये सभी प्रकारका उद्योग करनेवाले सूर्यपुत्र कर्णने जैसे वज्रकी धारसे इन्द्र पर्वतको भिन्न कर देते हैं वसीतरह इन्द्रद्वारा दी गई तथा 'इससे अर्जुनका वध करूँगा' इसलिये बहुत दिनोंसे सुरक्षित रखी गई शक्तिसे घटोत्कच नामक उस निशाचरका कलेजा फाड़ दिया, और वह घटोत्कच तुरत जमीन पर गिर गया ॥

पौत्रस्य तस्य प्रबलस्य शक्तेः प्रहारपीडां प्रतियोधिदत्ताम् ।

अपारयन्द्रष्टुमिवातिघोरासन्तः स्थितो वायुरगार्द्धहिष्ठात् ॥ ६२ ॥

पौत्रत्येति । प्रबलस्य प्रकृष्टबलयुक्तस्य पौत्रस्य पुत्ररूपभीमजनितस्य तस्य घटोत्कचस्य अन्तःस्थितः हृदयवर्त्ती वायुः प्राणानिलः प्रतियोधिना प्रतिभेदेन शत्रुणा दत्ताम् उत्पादिताम् अतिघोरां शक्तेः प्रहारपीडाम् शक्त्याख्यशस्त्राघातजन्यां व्ययां द्रष्टुम् अपारयन्निव असहमान इव वायुः बहिष्ठात् हृदयात् बहिः निर-

१. 'संतानादावित्य संप्रार्थनागुण' । २. 'निर्मिद्य' । ३. 'न्यक्षिपत्'; 'पातयामास' ।

४. 'प्रबलप्रसिद्धे' । ५. 'योव' । ६. 'बहिष्ठात्' । इति पा० ।

गात् निर्गतः । कर्णप्रहृतशक्तिययां सोढुमसमर्थ इव घटोत्कचप्राणवायुस्तद्बद्धयाव
निरयासीदिति उच्येष्टा । बहिष्ठाव इत्यत्र स्वार्थे तातिः ॥ ९२ ॥

कर्णद्वारा प्रहृत शक्तिको घोर व्यथासे होनेवाले अपने पौत्रके कष्टको नहीं देख सकनेके
कारण वायुदेव घटोत्कचके हृदयसे बाहर निकल गये, कर्णेन जो शक्ति चलाई उससे
घटोत्कचको जो पीड़ा हुई, उसे वायुदेव नहीं देख सके, अपने पौत्रके कष्टको वह नहीं
देख सके, इच्छीलिये वह उसके हृदय देशसे बाहर निकल गये, जिससे उसकी छटपटाहट
न देखनी पड़े ॥ ९२ ॥

सापि शक्तिरभिहत्य नराशं सांयुगीनजनसंनुतशौर्यम् ।

वायुसूनुपरिधादिव भीता वासवस्य सविधं प्रतिपेदे ॥ ९३ ॥

सापि शक्तिरिति । सा इन्द्रेण कर्णाय दत्ता, कर्णेन च घटोत्कचे प्रहृता शक्तिर्ना-
माद्यम् सांयुगीनजनसंनुतशौर्यम् शूरजनप्रशंसितपराक्रमम् नराशं राक्षसं घटो-
त्कचम् अभिहत्य मारयित्वा वायुसूनुपरिधाव भीमकरस्यायाः गदायाः भीता इव
अस्ता इव वासवस्य सविधम् इन्द्रसमीपदेशं प्रतिपेदे गतवती । घटोत्कचनाम्ना-
त्परतः सा शक्तिः पुनरपि इन्द्रस्य समीपं गता, मन्ये सा पुत्रमारणजनितकोपात्
भीमपरिधात् विभेति स्म इव ॥ ९३ ॥

इन्द्रद्वारा कर्णको दो गई वह शक्ति शूरजनद्वारा प्रशंसितपराक्रम उस राक्षस घटो-
त्कचका वध करके फिर इन्द्रके पास चली गई, ऐसा मालूम पड़ता था, मानो वह वायुपुत्र
भीमके परिध-गदासे डर रही हो । शक्तिको मय मालूम पड़ा कि मैंने भीमके पुत्रकी इत्या
की है, कहीं भीमकी गदा उसका बदला न लेने लगे, अतः वह शक्ति अपने शरभ्य इन्द्रके
पास चली गई ॥ ९३ ॥

तदानीं तत्र तेषां कौरवकौन्तेयसैन्यानां बाष्पलहरीं निष्पादयितुं
मोदविषादयोरहमहमिकया रूपधां समवर्धत ॥

अथ जयद्रथघटोत्कचनिघनशोकातिशयगुरुन्द्वयानपि कुरूनाम्बास-
यितुमिव कुल्लूकटस्थे कुमुदवान्वये कुलिशायुधदिशोमेत्य काशनिकाशैर-
भीषुभिर्काशं सदिशोवकाशं विकाशयमाने सति कोपकुटिलीकृतचापौ
विराटद्रुपदभूपौ द्रुतमनीचैर्नाराचैराचार्यं शललैः शल्यमृगमिव निबद्ध-
तनुमातेनतुः ॥

१. 'तदानीं नेपान' । २. 'उत्पादयितुं' । ३. 'अतिरेक' । ४. 'कुरु' ।
५. 'दिशामेत्यकाशनीकाश' । ६. 'आकाशदिशया' । ७. 'दशदिशा' । ८. 'व्याकोच-
नाने' । ९. 'कोपेन' । १०. 'द्रुपदविराट' । ११. 'शलल' । इति पा० ।

तदानीमिति । तदानीं तस्मिन् काले तत्र युद्धक्षेत्रे तेषां कौरवकौन्तेयसैन्यानाम् कौरवपक्षसेनानां पाण्डवपक्षसेनानां च वाष्पलहरीम् एकत्रपक्षे आनन्दाशुधाराम् अपरत्रपक्षे शोकाशुधारां निष्पादयितुं प्रवर्त्तयितुम् मोदविषादयोर्हर्षशोकयोः अहमहमिकया अहं पूर्वमहंपूर्वमित्येवंरूपेण स्पर्धा विवादः समवर्धत अजायत । तदा कौरवसेना मुदा आनन्दाशु वर्णयितुम् पाण्डवसेनाश्च विषादेनाशु मोक्तुं परस्परस्पर्धामिवाकृतेति भावः ।

अथ अनन्तरम् जयद्रथस्य घटोत्कचस्य च निघनेन मृत्युना यः शोकातिशयः समधिको विषादस्तेन गुरुन् पीडापूर्णान् द्वयान् उभयपक्षगान् अपि कुरुन् पाण्डवान् धार्तराष्ट्राश्च आश्वासयितुं धैर्यं धारयितुम् इव कुलकृतस्ये चन्द्रवंशस्याद्यपुरुषे लुमुदधान्धवे चन्द्रे कुलिशायुधस्य वज्रिण इन्द्रस्य दिशम् प्राचीम्-एत्य आसाद्य काशनिकाशैः शरपुष्पधवलैः अभीषुभिः किरणैः-सदिशावकाशं दिगन्तरालसहितम् आकाशम् नमः विकाशयमाने प्रकाशयति सति, कोपकुटिलीकृतचापौ क्रोधनमितधनुषौ विराटद्रुपदभूपौ विराटद्रुपदनामानौ भूपौ द्रुतम् शीघ्रम् अनीचैः विशालैर्नाराचैः वाणविशेषैः आचार्यं द्रोणम् शललैः तल्लोमभिः शल्यमृगम् इव निबद्धतनुम् आचितवपुषम् आतेनतुः चक्राते । अतः परं जयद्रथस्य मरणेन व्यथितान् कौरवान् घटोत्कचस्य मरणेन व्यथितान् पाण्डवौश्च धैर्यं धारयितुमिव चन्द्रवंशस्यादिपुंसि चन्द्रे प्राचीमुपेत्य धवलैर्शुभिर्दिगन्तरालमाकाशं च व्यश्नुवाते सति चक्रीकृतचापौ विराटद्रुपदौ द्रोणाचार्यस्य वपुः स्ववाणैर्व्याप्तमकुर्वतां यथा शल्यमृगस्य शरीरं शललैर्व्याप्तं तिष्ठतीत्याशयः । 'श्वयिचतु शल्यस्तहोग्नि शलली शल्लं शल्लम्' इत्यमरः ॥

युद्धस्थलमेतत् समय कौरव-सैन्य और पाण्डव-सैन्यकी क्रमशः आनन्दाशुधारा तथा शोकाशुधारा को प्रवर्त्तित करनेके विषयमें आनन्द और विषाद परस्पर स्पर्धा कर रहे थे ।

इसके बाद जयद्रथ तथा घटोत्कचके निघनशोकसे पूर्ण कौरव और पाण्डवोंको आश्वासित करनेके लिये चन्द्रवंशके आदिपुरुष चन्द्रमा जब प्राची दिशामें आकर काशपुष्पधवल अपनी किरणोंसे दिशावकाशके साथ-साथ आकाशको भी धवल बनाने लगे, तब कोपसे धनुषको वज्र-नमित करके विराट तथा द्रुपदने द्रोणाचार्यके शरीरको अपने विशाल बाणोंसे वही तरह व्याप्त कर दिया, जैसे शाहीका शरीर उसके शल्ल केश या काटोंसे व्याप्त रहता है ॥

तस्यार्धमग्रा नाराचास्तन्वां तद्विक्रमश्रियः ।

रोचन्ते स्म प्रहृष्यन्त्यां रोमाञ्चानामिवाङ्कुराः ॥ ६४ ॥

तस्येति । तस्य द्रोणस्य तन्वां वपुषि अर्धमग्राः अर्धप्रविष्टाः, नाराचाः विशाल-बाणाः द्रुपदेन विराटेन च प्रयुक्ताः, प्रहृष्यन्त्याः युद्धावसरलामेन मोदमानायाः

तस्य द्रोणस्य विक्रमश्रियः पराक्रमलक्ष्म्याः रोमाञ्जानाम् पुलकात्मम् अङ्कुराः
प्ररोहा इव रोचन्ते स्म भान्ति स्म । द्रोणशरीरमगमा द्रुपदविराडाभ्यां प्रयुक्ताः
नाराचा द्रोणस्य पराक्रमश्रियो रोमाञ्जा इव शोभन्ते स्म । उपेक्षालङ्कारः ॥ ९३ ॥

द्रुपद तथा विराटद्वारा प्रवृत्त शोकर द्रोणाचार्यके शरीरमें आये चुभे हुए वे नाराच-
बाण पैसे लग रहे थे, जैसे युद्धावसरलामते लुप्त होने वाले द्रोणकी पराक्रमलक्ष्मीके रोमा-
ञ्जाङ्कुर हैं ॥ ९४ ॥

‘अग्निदेश्येन निक्षिप्तमथोमौ द्रोणपार्थतौ ।

कोदण्डविद्यासर्वस्वं तन्वाते स्म प्रकाशितम् ॥ ९५ ॥

अग्निदेश्येनेति । अथ द्रोणः पार्थतः द्रुपदश्च तौ उभौ अग्निदेश्येन तन्नामकेन
द्रोणद्रुपदयोरस्त्रविद्यागुरुणा निक्षिप्तं न्वासीकृतं सिद्धितम् कोदण्डविद्यासर्वस्वम्
अस्त्रविद्यारहस्यं प्रकाशितं तन्वातेस्म चक्रयुः । उभापि सतीर्थौ द्रोणद्रुपदौ याव-
त्तयोर्गुण्णाग्निदेश्यनामकमुनिना सिद्धितं तावत्सर्वमस्त्रविद्यानैपुण्यं प्रकाशया-
मास्तदुरिति भावः ॥ ९५ ॥

इसके बाद द्रुपद तथा द्रोणको उनके अस्त्रविद्यागुरु अग्निदेश्यने जो कुछ अस्त्रविद्या-
कौशल उपदेश द्वारा धार्तृके रूपमें दिया था, उन लोगोंने उस समस्त अस्त्रविद्या-कौशलको
प्रकाशित कर दिया ॥ ९५ ॥

ततः शरसंभवमग्निनीजानेऽपचतुर्मुखो वृद्धत्वविश्राणितविकृतवेष-
योरपि विशिखविमोचनसृष्टिशिल्पेन विलोमनीयविग्रहीकृतयोर्विराटपञ्चा-
लयोर्वरणोत्सवयौगपथे सति विबुधपुरविलासिनीनां बिडौजैः कुटुम्बि-
न्या अपि दुःसर्मावेद्यं विवादमापादयामास ॥

अथ तत्र शर्वरीचरभुजगर्वनिर्वापितपर्वतशृङ्गशिलाभङ्गविपाटितश-
रीरा^१ संध्यारागमिपेण रुधिरधारामुत्सृजन्ती सा निशापि विनाशदशा-
माशु विवेश^२ ॥

तदनु कोककुटुम्बिनीनां नग्नकरणे महसि समारूढविहायसि क्रो-
ध^३ निद्रारोधसाधारणीभवदरुणिमहक्प्रतिफलनैरायोधनधरणीरुधिरधुनीपु

१. 'अग्निदेश्येन' । २. 'कुर्वते' । ३. 'अतिवृद्धत्व'; 'समृद्ध' । ४. 'पांचाल-
योरहंपूर्विकया' । ५. 'यौगपथे विबुध' । ६. 'वारविलासिनीनां' । ७. 'बिडौजः
कुटुम्बिन्या' । ८. 'दुःसर्माधन' । ९. 'निर्वान्त' । १०. 'विमङ्गपाटित' । ११. 'शरीरेव' ।
१२. 'नाशदशान्' । १३. 'समाविवेश' । १४. 'निरोध' । इति पा० ।

पङ्केदहाण्यकुर्यन्तो घटोत्कचविराटपाञ्चालपञ्चताप्रपञ्चितवैरभारतया
'गुरोरायुर्हेतुमलीकाक्षरं परिमार्ष्टुर्मलीकवचनमेकं प्रयुज्यतां भवता' इति
धर्मजातमनुकूलयन्तो वसुदेववासवकुमारादयः प्रथमसंनिकृष्टस्य घृष्टशु-
भ्रस्य वरूथिनीविमाथिनीं वारणघोरणीं प्रचेतसमिव पयोधरपरम्परां
पुरोधाय भृशं खस्य गुणं शङ्खस्य परिपूरणेन दुर्वहं कुर्वन्तं कौरवसेना-
पतिमभिजग्मुः ॥

तत इति । ततः तदनन्तरं शरसंभवस्य कृपाचार्यस्य भगिनी कृपी जाया स्त्री
यस्य तस्य द्रोणाचार्यस्य चापचतुर्मुखः धनुरात्मको ब्रह्मा बुद्धत्वेन वार्धकेन वि-
श्राणितो दत्तः विकृतः कुत्सितः पलितादिना वनिताजननिन्दनीयो वेषो रूपं
याम्यां तयोस्तयामूतभोरपि विशिष्यबिमोचनं बाणप्रहार एव सृष्टिः सर्गस्तदेव
शिल्पं चातुर्यं तेन विलोभनीयविग्रहीकृतयोः सुन्दरं वपुः प्रापितयोः (यद्यपि
वलीपलितादिवार्धककृतयोर्विराटद्रुपदौ दूषिततनु आस्तां तथापि द्रोणस्य चापो
ब्रह्मा बाणप्रहाररूपसृष्टिर्नैषुष्येन मरणं प्राप्य नूतनदेवभूमे समारोप्य रमणीय-
तनुतां गमितौ, तयोरित्यर्थः) वरणोत्सवयौगपथे युगपत्पतित्वेन वरणरूपे उत्सवे
सति विबुधपुरविलासिनीनां स्वर्गस्थानामप्सरसाम् बिहौजसः इन्द्रस्य कुटुम्बिण्या
भार्यया शक्याऽपि दुःसमाधेयम् समाधातुमशक्यं शमयितुमयोग्यं विवादम् कलहं
आपादयामास उपस्थापितवान् । यद्यपि द्रुपदविराटौ बृद्धौ तथापि द्रोणबाधो
मारणेन तौ देवौ कृत्वा सुन्दरतां प्राप्य तौ वरीतुमहमहमिकया स्पर्धमानानाम-
प्सरसां तं कलहमुपस्थापयामास यस्य समाधानं शक्यापि मध्यस्थया कर्तुं नापा-
र्यतेति भावः ॥

अथेति । अथ अनन्तरं तत्र युद्धक्षेत्रे शर्वरीचरस्य राजसस्य घटोत्कचस्य भुज-
गर्वेण बलदर्पेण निर्वापितानाम् उत्पाटय पातितानां पर्वतशृङ्गाणां शिलामङ्गैः दाह-
स्वप्नैः विपाटितशरीरा विदीर्णदेहा संच्यारागमिषेण सायकालसमुच्चितरक्तमाब-
व्याजेन रुधिरधाराम् शोणितप्रवाहम् उत्सृजन्ती कुर्वती सा निशा रात्रिः अपि
आशु शीघ्रं विनाशदशाम् अवसानम् विवेश प्राप्ता । घटोत्कचकृतपर्वतशिलाप्रवाहै-
श्रृण्विता संच्यारागव्याजेन रक्तमिव प्रवाहयन्ती रात्रिरपि प्रभातेत्यर्थः । तदनु
तत्पश्चात् क्रोडकुटुम्बिनीनां चक्रवाकवधूनां नमस्कृते विवस्त्रतासंपादके रतोत्सव-
जनके महसि तेजसि सूर्ये समारूढविहायसि आकाशमागते सति क्रोधस्य इह-

१. 'प्रपञ्चद' । २. 'अलीकम्' । ३. 'प्रयुज्यतामिति' । ४. 'वायुवासव' ।
५. 'प्रथमं संनिकृष्ट' ; 'प्रथमसंनिकृष्टघृष्टयुग्मवरूथिनी' । ६. 'प्रचेता इव' ।
७. 'कुरुसेनाधिपतिम्' । इति पा० ।

जनविनाशमवस्य कोपस्य निद्रानिरोधस्य रात्रिजागरणस्य च साधारणीभक्त्युत्तररूपेणोत्पाद्योऽरुणिमा रक्ततायासु तासां रक्षां प्रतिफलमैः प्रतिबिम्बनैः आघोघनघरणीषु युद्धभूमिषु याः रुधिरयुन्यो रक्तनद्यस्तासु पङ्केरुहाणि कमलान्यङ्कुरयन्तः जनयन्तः (कोपेन-जागरणेन च रक्तादयो युद्धस्थलप्रवाहिणीषु रुधिरधारासु निपात्यतासु कमलानीव जनयन्तः) घटोत्कचविराटपाञ्चालानां पञ्चतया नृत्युना प्रपञ्चितवैरभारतया समेधितवैरतया—‘गुरोर्द्रोणस्य आयुर्हेतुम् जीवनादष्टरूपम् अलीकाक्षरं ललाटलिपिं प्रमाप्युम् एकम् अलीकवचनं मिथ्या वचः प्रयुज्यतां व्याह्रियतां भवता इति एवं धर्मेजातं दुषिष्ठिरम् अनुकूलयन्तः स्वीकर्तुं प्रैर्यन्तः, वसु-देववामवल्हमारादयः श्रीकृष्णार्जुनप्रभृतयः प्रथमसन्निकृष्टस्य आदिमाने स्थितस्य घृष्टपुन्यस्य वरूथिनीविमाथिनीं सैन्यसंहर्त्रीम् वारणधोरणीम् गजसेनां पुरोधाय (पयोधरपरम्परां पुरोधाय अग्रे कृत्वा स्थितं प्रचेतसं वरूणमिव) खस्याकाशस्य गुणं शब्दं शङ्खस्य स्वीयशङ्खस्य परिपूर्णणेन आध्मानेन नृशं दुर्वहं भारयुतं वीर्यं कुर्वन्तम् (हस्तिधूर्यं पुरस्कृत्य शङ्खमाधमन्तम्) कौरवसेनापतिं द्रोणम् अभिजग्मुः सम्मुखं प्रापुः ॥

—इसके बाद कृपाचार्यके बहनोई द्रोणाचार्यके चापलक्ष्य ब्रह्माने विराट तथा द्रुपदके बुढ़ापेके कारण कुलूप कर दिये नाने पर भी अपने बाणप्रहाररूप सृष्टिलक्षणद्वारा, रमणीयकलेवर बनाकर उनके चरणार्थ एक साथ आई हुई अम्पराओंके बीच सजीदारा भी नहीं सुलझाने लायक कलह पैदा कर दिया। यद्यपि विराट् तथा द्रुपद बूढ़े हो अनेके-कारण विरूप हो गये थे, तथापि द्रोणके चाप रूप विधाताने अपने बाणप्रयोगरूप सृष्टिचातुर्यसे उन बूढ़ोंको शतना सुन्दर तन दे दिया कि वे अब मरणोत्तर तर्ग गये। अब उनके चरणार्थ अम्पराओंमें आपसमें शतना झगड़ा पैदा हुआ जिसे शची भी नहीं सुलझा सकती थीं।

अनन्तर युद्धक्षेत्रमें राक्षस घटोत्कचके बलदर्पसे गिराये गये पर्वतशृङ्ग-शिखारण्डोंसे चूमित देहवाली रात प्रातःसन्ध्याकालिक लाठीरूप-रुधिरधारा बहाती हुई नाशदशाको प्राप्त हुई, रात दांत गई ॥

इसके बाद कौककुलम्बिनी-चक्रवाकीको नग्न करनेवाले-रतिप्रवृत्त बनानेवाले तेज सूर्य जब आकाशमें आ गये तब जोष और निद्राअज्ञाव द्रोनों द्वारा समानभावसे उत्तम लाने शुक्र आँखोंके प्रतिबिम्बोंद्वारा युद्धक्षेत्रमें प्रवाहित होनेवाली रुधिरका नदियोंमें कमलको उत्पन्न करनेवाले घटोत्कच, विराट तथा पाञ्चालके मारनेसे बड़े हुए बँरके कारण ‘द्रोणाचार्यके मालमें लिखी आयुरेम्माकी निदानेके लिये एकबार आप मिथ्या वचनका प्रयोग करें’ इस प्रकार दुषिष्ठिरको मनाते हुए श्रीकृष्ण अर्जुन वगैरह सबसे आगे रहनेवाले घृष्टपुन्यकी सेनाको नपित करनेवाली हस्तिपङ्क्ति—जैसे वरूण भेवनालाकी आगेमें रहे हों, उस तरह आगेमें रखकर आकाशके गुण शब्दको अपने शङ्खके शब्दसे आकाशको अति दुर्वह बनाते हुए द्रोणाचार्यके सामने आ गये ॥

कोपेन तावत्कुटिलः स भीमः कुम्भानभाह्वोद्गया गजानाम् ।

नामैकदेशोऽपि च कुम्भयोनेरैतैर्वृतोऽभूदिति मत्सरीव ॥ ६६ ॥

कोपेनेति । तावत् तस्मिन् काले कोपेन घटोत्कचादिमरणभवेन क्रोधेन कुटिलः भयङ्करः स भीमः एतैः गजकुम्भैः कुम्भयोनेः द्रोणस्य नामैकदेशः कुम्भशब्दः अपि घृतः स्वाचक्रतयाऽवलम्बितोऽभूत् इति मत्सरी घृतेर्ष्य इव गदया गजानाम् कुम्भान् मत्सकदेशान् अभाह्वीत् व्यदलयत् । भजेः कर्त्तरि लुङ् । इमे गजकुम्भाः कुम्भयो-
ने द्रोणस्य नाम्नः कुम्भयोनिशब्दस्यैकदेशं कुम्भशब्दं धारयन्ति स्वाचक्रतयोपाद-
हते इति कुप्यद्विव भीमो गजकुम्भानां विपादनं कृतवान् इत्यर्थः ॥ ९६ ॥

यद् गजकुम्भं कुम्भयोनि द्रोणके नाम कुम्भयोनि पदके एकदेशं कुम्भशब्दका धारण
करते हँ इति कुम्भोपर कोप रखनेवाले भीमने अपने गदासे गजकुम्भोंको मग्न कर
कर दिया ॥ ९६ ॥

इति तत्र तां करिषदां पाटयता घटोत्कचजनकेन द्रोणसुतस्य
सनान्नि हस्तिनि पातिते सति 'प्रचुरतरमदः स्ववशानुवर्त्ती शुभतरमणि-
देदीप्यमानमस्तकोऽयमश्वत्थामा हतः' इति धर्मतनयगदितं कर्णास्तुदं-
मभ्यर्णमाकर्ण्य वैवर्ण्यभरितवदनं सुतनाशशोकमोहेन परित्यक्चापशयं
स्थण्डिलेशयं भारद्वाजमालोक्य हृष्टतरधीर्धृष्टद्युम्नो निजपितृवन्दनं स्मृ-
तिजनुषा रथा सत्वरमेत्य "हन्तुमुदयुक्ता ॥

इति तत्रेति । इति एवंप्रकारेण तत्र युद्धस्थले करिषदां गजपङ्क्तिं पाटयता दल-
यता घटोत्कचजनकेन भीमेन द्रोणसुतस्य अश्वत्थाम्नः सनान्नि तुल्याभिधाने अश्व-
त्थामनामनि हस्तिनि गजे पातिते हते सति 'प्रचुरतरमदः अतिमत्तः स्ववशानुवर्त्ती
स्वकरिणीमनुसरन् शुभतरमणिभिः सुक्तामणिभिः देदीप्यमानमस्तकः धवलशिराः
अयमश्वत्थामा (गजो) हतः' इति धर्मतनयगदितं युधिष्ठिरोच्चारितं कर्णास्तुदं
कर्णकष्टप्रदम् (द्रोणस्य बुद्धौ युधिष्ठिरोक्तेयमर्थं आपतितो यत् 'प्रचुरतरमदः साति-
शयमुजदर्पः स्ववशानुवर्त्ती स्वाधीनगतिः हन्तुर्वशंगत इति वा शुभतरमणिना
दीप्तललाटोश्वत्थमा मम पुत्रो हतः') आकर्ण्य श्रुत्वा वैवर्ण्यभरितवदनम् भिन्न-
कान्तिमुखं सुतनाशशोकमोहेन पुत्रविपत्तिहृतत्वेदमवया मूर्च्छया परित्यक्चापशयं
घनुस्तयागिकरम् स्थण्डिलेशयम् दर्मास्तरणे शयानं भारद्वाजं द्रोणमालोक्य दृष्ट्वा
हृष्टतरधीः अतिप्रसन्नबुद्धिः दृष्टद्युम्नः निजस्य पितुः द्रुपदस्य द्रोणेन अर्जुनद्वारा

१. 'दिपानाम्' । २. 'तत्र करिषदान्' । ३. 'पाटयता' । ४. 'निपातिते' ।
५. 'निगदितम्' । ६. 'इतशोकमोहेन' । ७. 'अवलोक्य' । ८. 'हृष्टधीः' ।
९. 'द्युम्नोऽपि' । १०. 'वधस्तुति' । ११. 'अनिहन्तुम्' । इति पा० ।

कारितस्य बन्धनस्य स्मृत्या अनुर्यस्यास्तथा रुषा कोपेन सत्वरं क्षीघ्रम् एव समी-
पमागत्य हन्तुम् द्रोणं खण्डयितुमुद्युक्त उद्यमं कृतवान् ॥

इस प्रकार सुदृष्टेयने हाथियोंको मारनेवाले भीमने जब अश्वत्थामा नामक हाथीको
मार गिराया तब युधिष्ठिरने कहा कि—‘मदमत्त, अपनी इथिनीका अनुसरण करनेवाला,
मुक्तामणि-धवलमस्तक यह अश्वत्थामा नामक गज मारा गया’ (द्रोणने समझा कि—‘बुज-
बलद्वस्त, स्वाधीन, मणिशोभितललाट अश्वत्थामा मेरा पुत्र मारा गया’) युधिष्ठिरकी ऐसी
कष्टप्रद उक्तिकी सुनकर द्रोणका चेहरा उतर गया, उन्होंने धनुष हाथसे गिरा दिया, वे
जमीनपर कुछ बिछाकर सो गये, इस प्रकार उन्हें सोता देख धृष्टद्युम्न की बड़ी खुशी हुई,
उसे—द्रोणने अर्जुनद्वारा उसके पिता द्रुपदको बँधवाया था, यह बात याद आ गई, इस
बातके स्मरणसे क्रुपित होकर वह द्रोणके पास जाकर उन्हें मारनेकी उद्यत हो गया ॥

एकेन खड्गं द्रुपदस्य सूनुः करेण चान्येन कचं गृहीत्वा ।

विलूय शीघ्रं गुरुमप्यमुं द्रागन्तेवसन्तं कलयाञ्चकार ॥ ६७ ॥

एकेनेति । द्रुपदस्य सूनुः द्रुपदपुत्रो दृष्टद्युम्नः एकेन करेण दक्षिणेन बाहुना खड्गं
गृहीत्वा अन्येन करेण वामेन कचं द्रोणस्य शिरःस्थं केशं गृहीत्वा च शीघ्रं द्रोण-
मिहो विलूय छित्त्वा गुरुम् चापाचार्यम् अपि अमुम् द्रोणम् अन्तेवसन्तं क्षिप्यं
समीपे अवस्थितं च कलयाञ्चकार कृतवान् । तथा तस्य शिररिङ्गत्वा त स्वसमीपे
स्थापयामासेत्यर्थः ॥ ९७ ॥

द्रुपदके पुत्र धृष्टद्युम्नने एक हाथसे तलवार तथा दूसरे हाथसे द्रोणकी चोटी एकट्ठकर
चनका सिर काटकर गुरुकी भी अन्तेवसत् शिष्य—तथा समीपस्थ बना दिया, जो गुरु
ये वह शिष्य हो गये इसमें विरोध आभासित होता है; जो गुरु ये वह उसके समीप सो
गये इसमें उसका परिहार हो जाना है । यहाँ विरोधाभास अलङ्कार है ॥ ९७ ॥

तत्तादृशं तदनु तातवधं निशम्य
कोपातिरेककलुषः कृपभागिनेयः ।

आग्नेयमखममुचत्परसैनिकाना-

मशौहिणी शलभतां लभते स्म तस्मिन् ॥ ६८ ॥

तत्तादृशमिति । तदनु तत्तादृशम् लोकनिन्दनीयं तातस्य पितुः वधं हत्वाम्
(अखत्यागदृशयां मार्गणम्) निशम्य श्रुत्वा कोपातिरेककलुषः कोपाधिक्यं पुत्रः
कृपभागिनेयः कृपस्य भगिन्याः कृप्याः पुत्रः अश्वत्थामा आग्नेयम् अग्निदेवताकम्
अखम् अमुचत् प्रायुक्त, यस्मिन्नाग्नेयाऽऽग्नेयाऽश्वत्थामप्रयुक्ते परसैनिकानां शत्रुसेना-
नाम् अशौहिणी परिमाणमेदः शलभतां लभतेस्म दृष्टव्यमवजत । शलभी नाम
अशौ पतयालुः कीटभेदः ॥ ९८ ॥

इसके बाद अपने पिताका-द्रोणका इस प्रकार निन्दनीय बध-अश्रुत्यागावस्थामें मारा जाना सुनकर अत्यन्त कोपके कारण क्षुभित होकर अश्रुत्यामाने आग्नेय अश्रुका प्रयोग कर दिया, जिस आग्नेय अश्रुमें शत्रुसेनाको अक्षौहिणी शलभत्वको प्राप्त हुई, जल मरी ॥

ततः सुराधीश्वरसूनुमुक्तब्रह्मास्त्रभासा भृशधिकृतेन ।

अस्त्रेण सार्धं गुरुनन्दनस्य मन्दायमानद्युतिरास भानुः ॥ ९९ ॥

तत इति । ततः अश्वत्थामप्रयुक्ताग्नेयास्त्रेण स्वसेनाया दाहनानन्तरम् सुराधीश्वरसूनुना देवनायकपुत्रेण अर्जुनेन मुक्तस्य प्रयुक्तस्य ब्रह्मास्त्रस्य भासा दीप्तया भृशधिकृतेन तिरस्कृतेन गुरुनन्दनस्य अश्वत्थाम्नः अस्त्रेण आग्नेयास्त्रेण सार्धं सह भानुः सूर्यः मन्दायमानद्युतिः मन्दीभूततेजस्कः आस बभूव । अश्वत्थाम्ना प्रयुक्तमाग्नेयमस्त्रं शमयितुं पार्थो ब्रह्मास्त्रं प्रयुक्तवान्, तेन तदीयमाग्नेयास्त्रं धिकृतमिव मन्दायमानद्युतिकमभूत्, तेनैव सह सूर्योऽपि मन्दायमानद्युतिरजायत । सूर्योऽस्तं गत इति परमार्थः । अत्र सूर्यास्तयमने आग्नेयास्त्रसाहित्योक्तेः सहोक्तिरलङ्कारः ॥ ९९ ॥

इसके बाद अश्वत्थामप्रयुक्त आग्नेयास्त्रको शमित करनेके लिये देवाधीश इन्द्रके पुत्र अर्जुनने ब्रह्मास्त्रका प्रयोग कर दिया, उस ब्रह्मास्त्रसे अति तिरस्कृत होकर अश्रुत्यामाद्वारा प्रयुक्त वह आग्नेयास्त्र मन्दप्रम हो गया और उसीके साथ सूर्य भी मन्दप्रम हो गये ॥९९॥

धृतराष्ट्रसुतोऽपि गेहमागाद्दिनदीपाङ्कुरदीनदीनदीप्तिः ।

शकलीकृतबाहुकर्णनासैः सह योधैः स घटोत्कचाश्मवर्षात् ॥ १०० ॥

इत्यन्तमट्टकविकृतौ चम्पूभरते दशमः स्तवकः ।

धृतराष्ट्रसुतोऽपि इति । सः धृतराष्ट्रसुतः दुर्योधनः अपि दिनदीपाङ्कुरदीनदीनदीप्तिः अहनि दीपस्येव दीनदीना अतिक्षीणा द्रोणजयद्रथादिवधेन मन्दीभूता दीप्तिः कान्तिः यस्य तथाभूतः स्वपक्षवीराणां मरणेनातिमन्दतेजाः सन् घटोत्कचाश्मवर्षात् घटोत्कचकृतशिलाप्रहारजन्यादाघातात् शकलीकृतबाहुकर्णनासैः खण्डिततत्तदङ्गैः योधैः सह अवशिष्टैः स्वपक्षभटैः सह गेहम् आवासदेशम् आगात् आयातः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ १०० ॥

द्रोण, जयद्रथ आदि वीरोंके मारे जानेसे उदास, दिनमें जलाये गये दीपकी तरह मन्दतेज वह दुर्योधन भी घटोत्कच द्वारा किये गये शिलाप्रहारसे खण्डित हो गये हैं हाथ, कान तथा नाक आदि अङ्ग जिनके ऐसे वचे हुए भटोंके साथ अपने आवासस्थानको आ गया ॥

इति मैथिलपण्डितयोरामचन्द्रमिश्रप्रणीते चम्पूभारत'प्रकाशे'

दशमस्तवक'प्रकाशः' ॥

एकादशः स्तवकः

अन्येषुरन्धिमिलितैरस्तृगापगानां
 पूरैरिवोदयति पूषणि शोणिताङ्गे ।

सेनाधिपत्यसरणौ धृतराष्ट्रसूनुः

कर्णं सुवर्णघटवारिभिरभ्यपिञ्चत् ॥ १ ॥

अन्येषुरिति । अन्येषुः द्रोणवधात्परवासरे अन्धिमिलितैः सागरसंगतैः अस्तृगा-
 पगानां रक्तनदीनां पूरैः प्रवाहैः इव शोणिताङ्गे रक्ततनौ पूषणि सूर्ये उदयति सति
 धृतराष्ट्रसूनुः कर्णं नाम सेनाधिपत्यसरणौ सेनापतिपदे सुवर्णघटवारिभिः कनक-
 कलशजलैः अभ्यपिञ्चत् अभिपिक्त्वान् । द्रोणवधानन्तरम् परदिने युद्धप्रवाहिणीनां
 रक्तधाराणां प्रवाहैस्सागरसंगतैरिव शोणितरञ्जिततनौ रक्तामे सूर्ये प्राच्यां प्रकटी-
 भूते सति दुर्योधनः कर्णं कनककलशाहृतैर्जलैः सेनापतिपदेऽभिपिक्त्वान्, सेना-
 पतिं हृतवान् ॥ १ ॥

द्रोणके मारे जानेपर दूसरे दिन सागरसंगत शोणित प्रवाहमें अवगाहन करनेके
 कारण रक्तवर्णशरीर सूर्य जब प्राची दिशामें उदित हुए तब दुर्योधनने कर्णको कनक-
 कलशजलसे सेनापति पदपर अभिपिक्क किया ॥ १ ॥

आभामतानीदभिवेककाले तस्योपरिष्ठात्तपनीयकुम्भः ।

आघ्रातुमात्मप्रभेवोत्तमाङ्गं समीपयातस्य सरोजबन्धोः ॥ २ ॥

आमामिति । तस्य कर्णस्य अभिवेककाले उपरिष्ठात् उपरिभागे तपनीयकुम्भः
 कनककलशः आत्मप्रभवस्य स्वपुत्रस्योत्तमाङ्गं शिरः आघ्रातुम् समीपयातस्य सवि-
 धसुपगतस्य सरोजबन्धोः सूर्यस्य आभाम् शोभाम् अतानीत् कृतवान् । अभिवेक-
 काले कर्णस्योपरिदेशेऽवस्थितः स्वर्णघटः कर्णस्य पितुः सूर्यस्य तच्छिर आघ्रातु-
 मागतस्य शोभामघृतं कर्णशिरोग्रातुमायातः सूर्य इव प्रतीयतेस्मेत्यर्थः । अत्र
 सुवर्णकलशः कर्णाघ्राणागतसूर्यनयोऽपेक्षितो बोध्यः । उपजातिवृत्तम् ॥ २ ॥

अभिवेककालमें कर्णके ऊपरि दशनमें वर्त्तमान स्वर्णकलश देसा लगना था मानो अपने
 पुत्र कर्णके शिरको सूँघनेके लिये समीप आया हुआ सूर्य हो । कनककलशको सूर्यरूपमें
 अपेक्षित किया गया है ॥ २ ॥

दिङ्मूलशैलकुहरेशयकेसरीन्दसौखप्रसुप्तिकमहापटहारवेण ।

कर्णो दलेन करनर्वितकालप्रुष्टो जन्यस्थलीमयं रथेन जवाजगाहे ॥ ३ ॥

१. 'आमात्तदानोन्' । २. 'समीपयातो हि सरोजबन्धुः' । ३. 'नमि
 येन' । इति पा० ।

दिङ्मूलेति । अथ सेनापतिपदेऽभिषेकानन्तरम् दिङ्मूलशैलानां दिशामादि-
भागे स्थितानां चक्रवालादिपर्वतानां कुहरेशयाः गुहास्थिताः ये केसरीन्द्राः महा-
सिंहास्तेषां सौख्यप्रसूतिकः सुखदायनप्रदन्कर्ता तन्निद्रामञ्जकः यः महापट्टहारवः
महान् यस्य भेरीशब्दस्तेन दिगन्तस्थितपर्वतगुहासुसंसिद्धप्रबोधकारिणा दिगन्त-
भ्यापकेन विजयवाद्यध्वनिनेत्यर्थः, बलेन सैन्येन (सह) करनर्तितकालपृष्ठः शर-
सन्धानमोक्षाम्नां करकम्पितकालपृष्ठारव्यस्वचापः कर्णः रयेन जवात् वेगपूर्वकम्
जन्यस्यलीम् युद्धभूमिम् जगाहे प्रविष्टः । सेनापतिपदेऽभिषिक्तः कर्णो महाध्वनिना
विजयवाद्येन दिगन्तपर्वतगुहाशयान् सिंहान् जागरयन् बलेन सह कालपृष्ठं नाम
स्वं धनुर्नर्तयन् कर्णो वेगेन समरभूमिमाससादेत्यर्थः ॥ ३ ॥

दिगन्तमे वत्तमान चक्रवालादि पर्वतोको गुहाओंमें सोये हुए सिंहोंको जगा देनेवाले
वाद्य शब्दोंसे युक्त सेनाको साथ लेकर रथारूढ़ कर्णेने अपने हाथमें कालपृष्ठ नामक अपने
धनुषको नचाते हुए युद्धभूमिमें वेगपूर्वक प्रवेश किया ॥ ३ ॥

तावत्परेषां ध्वजिनीश्वरोऽपि पदं न्यधत्त प्रधनप्रदेशे ।

परिस्फुरत्पट्टसशक्तियष्टिशरासतूणीरशरैर्वलौघैः ॥ ४ ॥

तावदिति । (यावत्कर्णो युद्धभूमिं प्रविशति) तावत् परेषां पाण्डवानां ध्वजि-
न्याः सेनायाः ईश्वरः अधिपतिः धृष्टद्युम्नः अपि परिस्फुरन्तः देदीप्यमानाः पट्टसाः,
शक्तयः, यष्टयः, शरासाः चापाः, तूणीराः ह्युधयः, शराः चाणाश्च येषां तैः तथोक्तै-
स्तत्तद्वस्त्रसज्जितैः बलौघैः सैन्यसमुदयैः (सह) प्रधनप्रदेशे युद्धस्थले पदं न्यधत्त
समाजगाम । यावत्कर्णो रणस्थलीं गाहते तावद्धृष्टद्युम्नोऽपि तत्तद्वस्त्रयुतान्सैनिका-
नादाय युद्धभूमिं गत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

जवतक कर्णेने युद्धभूमिमें प्रवेश किया तवतक पाण्डवोंके सेनापति धृष्टद्युम्नने भी
चमकते हुए पट्टिश, शक्ति, यष्टि, धनुष, तरकस, बाण आदि अस्त्र-शस्त्रोंसे सज्जित स्वसैन्य
के साथ युद्धक्षेत्रमें पदार्पण किया ॥ ४ ॥

चमूद्वयी सा तदनु प्रगल्भा विसृत्वैरैव्योमनि पांसुपुञ्जैः ।

प्रागेव शुद्धामपि सिद्धसिन्धुं विचित्रमेतद्व्यतनोदपापाम् ॥ ५ ॥

चमूद्वयीति । तदनु कौरवपाण्डवसेनाद्वयसमागमानन्तरम् प्रगल्भा युद्धकला
निपुणा सा चमूद्वयी सेनाद्वितयी व्योमनि आकाशे विसृत्वैरैः प्रसरणशीलैः पांसु-
पुञ्जैः सैन्यपदक्षेपोरथापितैर्धूलीपटलैः प्राक् स्वसम्पर्कात् पूर्वम् एव शुद्धाम अपगत-
पापाम् अपि सिद्धसिन्धुं देवापगाम् अपापाम् अपगतपापाम् अपगता आपो
यस्यास्तां तथोक्ताञ्च अतनोत् एतत् विचित्रम् आश्चर्यकरम् । सेनोत्थापितो धूलीभरो
व्योमनि प्रसरणपगतमलाया अपि देवापगाया अपापताम् अतनोत् इति मह-

दाश्वर्यम्, कुक्ष्याः वाक्पान्नेदुर्गं वैषम्योऽप्यङ्करम् अपापाम् इत्यस्य अपाग-
तापाम् अपगतजलाम् शुष्काम् अतनोदिति विवक्षितार्थः । अत्र विरोधाभासोऽ-
लङ्कारः ॥ ५ ॥

इसके बाद रणकलाप्रवीण दोनों पक्षोंकी सेनाओंने अपने द्वारा उड़ाई गई तथा
आकाशमें फैलनेवाली धूलसे पहले ही निष्पाप आकाशगङ्गाको अपाप निष्पाप बनाया, यह
आश्चर्यकी बात हुई, जो पहले ही से निष्पाप हो उसे क्या अपाप बनाया जायगा ? अप-
गता आपः जलानि यस्याः, इस विग्रहसे अपाप शब्दका अर्थ शुष्क भी होता है, अपाप
बनाया माने सुखा ढाला, यही मुख्य अर्थ है, जिसमें विरोध छूट जाता है ॥ ५ ॥

पादातं पादातं रथ्या रथ्यां च होस्तिकं गजता ।

आश्वीयं चाश्वीयं द्रागभिदुद्राव कम्पितमहीकम् ॥ ६ ॥

पादातमिति । पदातीनां पादचारिसैनिकानां समूहः पादातं तथाविधम् रथ्या
रथसमूहो रथ्याम्, गजता करिसमुदायः हास्तिकम् गजयूथम्, आश्वीयम् अश्व-
गणः च आश्वीयम् स्वसमानजातीयम् (परबलम्) द्राक् शीघ्रम् कम्पिता मही
यस्मिन् कर्मणि तत्तथा अभिदुद्राव आचक्राम । इन्द्रयुद्धं प्रावर्त्ततेति भावः ॥ ६ ॥

पदानि-सैन्यसमूह पदातियोंसे, रथगण रथोंसे, गजयूथ गजयूथसे तथा अश्वसमूह अश्व-
समूहसे, इस प्रकार सब सैन्य दूसरे पक्षके सजातीय सैन्यसे इन्द्रयुद्ध करने लगे, जिससे
वहाँकी पृथ्वी काँप उठी ॥ ६ ॥

विरोधिसेनामभिवीक्ष्य कोपाद्विस्फारिताद्भानुसुतेन चापात् ।

विजृम्भमाणं तरसा गुणं स्वं वियत्समस्तं न शशाक वोढुम् ॥ ७ ॥

विरोधितेनामिति । भानुसुतेन कर्णेन विरोधिसेनाम् शत्रुसैन्यम् अभिवीक्ष्य
दृष्ट्वा कोपाद् विस्फारितात् सक्क्रोधं नमितात् चापात् कालपृष्ठाख्यास्त्वधनुषः
तस्या धेगेन विजृम्भमाणं प्रकटीभवन्तम् स्वं गुणम् शब्दाख्यं गुणम् वोढुम् समस्तं
वियत् आकाशं न शशाक । शत्रुसैन्यसागरदर्शनजनितकोपेन कर्णेन सद्यो नम्य-
मानाद्भनुषः प्रादुर्भवन्नाकाशस्य गुणः शब्दस्तत्राकाशे न मातिस्म, अतिमहान्ध्वनि-
रभवदित्यर्थः ॥ ७ ॥

शत्रुसैन्यसागरको देखकर कर्णने कोपसे अपने धनुष कालपृष्ठको टंकारित किया, उससे
जो आकाशका गुण-शब्द तेजीसे निकला, उस शब्दको देनेमें पूरा आकाश असमर्थ हो
गया, आकाशमें वह शब्द नहीं अट सका ॥ ७ ॥

कुरुचमूपतित्राणविदारितादुदपतन्मणयः करिमस्तकात् ।

सुतवितीर्णनिजास्पददुर्दशां शुभणये त्रिनिवेदयितुं किल ॥ ८ ॥

कुरुचनूपतीति । कुरुचनूपतिना कौरवसेनापतिना कर्णेन बाणैः स्वशरैः विदारिताद् विपाटिताद् करिमुन्मोक्तं पाण्डवसैन्यगजशिरसा मणयः मुक्ताफलानि—
शुभमये सूर्याय सुतेन तत्पुत्रेण कर्णेन वितीर्णा दक्षाम् उत्पादितां निजास्पदानां
करिकुम्भानां दुर्दशाम् विपाटनात्मिकां विनिवेदयितुं किल कथयितुम् इव उदप-
तन् उददीयन्त । बाणैः करिमुन्मोक्तानि कर्णोऽभिनत्, ततो मुक्ताफलान्युदपतन्,
मन्ये मणयः कर्णेन कृतं स्वाश्रयविदारणरूपमपकारं तत्पित्रे सूर्याय निवेदयितु-
मिवाकाशस्थितसूर्यमुद्दिश्योददीयन्त, अन्योऽपि पुत्रकृतमपकारं तत्पित्रे निवेदयि-
तुमागच्छति तद्वदिति भावः । फलोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ॥ ८ ॥

कौरवसेनापति कर्णद्वारा विदारित करिकुम्भोंसे मणियों आकाशको ओर उड़ा, ऐसा
लगता था मानो सूर्यके पुत्र कर्ण द्वारा की गई अपने निवासस्थान गजकुम्भोंको दुर्दशा
को सूर्यसे निवेदित करनेके लिये जा रही हों ॥ ८ ॥

अनेकधा दत्तविलास्यबाणैररातिखेदावलि रात्रभासे ।

भीम्रीडखेदावकराद्ग्रहीतुं पृथक्त्वयाऽसून्यमर्चालिनीव ॥ ९ ॥

अनेकधेति । अस्य कौरवसेनानायकस्य कर्णस्य बाणैः शरैः अनेकधा बहुशो द-
त्तविला कृतच्छिद्रा अरातिखेदावलिः शत्रुगणकरस्या फलकततिः भीः भयं, लज्जा
त्रपा, खेदो दुःखम्, एतन्नयमेव भवकरः तुषधूल्यादिसमूहः तस्मात् पृथक्त्वया
मिद्वत्वेन असून् प्राणान् ग्रहीतुं यमचालिनी यमसन्धन्विनी चालिनी सानेकर-
न्ध्रयन्त्रनेदः इव आवभासे शुशुमे । अयमाशयः—कर्णो बाणान्मुञ्चति, तैः विपा-
टिततया बहुच्छिद्रीभूता शत्रुगणस्य बाणवारणाय घृता फलकततिः—शत्रूणाम्
मरणकाले मिया लज्जया खेदेन च सङ्कीर्णान्प्राणान् पृथक्कृत्य ग्रहीतुमात्ता यम-
चालिनी इव प्रतीयतेस्म, अन्योऽपि रूपकादिः तुषादिमिश्रितमन्त्राणं पृथक्कर्तुं
चलिनीं प्रयुङ्क्ते, तद्वद्यमोऽपि लज्जाभयखेदमिलितान्मृतशूरगणप्राणान् पृथक्कर्तुं
चालिनीमाददे, तथैव त्रियमाणशूरगणकरस्या खेदावलिः प्रतीयते स्मेति । अत्र
रूपकोट्याणितोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ॥ ९ ॥

सूर्यपुत्र कर्ण द्वारा बहुत छिद्रोंसे युक्त बनाई गई शत्रुओंकी ढालें उस समय ऐसी
मालूम पड़ती थीं मानो लज्जा, भय, दुःख आदिते सङ्कीर्ण शत्रुगणके प्राणोंको साफ करके
अलग करनेके लिये लाई गई यमकी चालनी हो । जैसे अन्नके साथ मूला, मिट्टी आदिके
मिल जानेपर लोग चालनीके द्वारा उसे साफ कर लेते हैं, वही तरह मरनेके समयमें
शरीरके प्राण लज्जाभयदुःखादि विविध भावोंसे सङ्कीर्ण हो जाते हैं उन्हें प्राणसे अलग
करके केवल प्राण भर ले जानेके लिये यमने ढालकी चालनी लाई हो ॥ ९ ॥

तदनु बाणगणैर्धूमरोः सुतो घृतविपत्ति स पत्तिकदम्बकम् ।

अतिविषादि निषादिकुलं व्यधाद्यमपुरीपयिकान्धिकानपि ॥ १० ॥

तदन्विति । तदनु अनेकयोधसंहारानन्तरम् सः प्रमिद्वपराक्रमो घृमणेः सूर्यस्य सुतः कर्णः बाणगणैः स्वप्रयुक्तबाणराशिभिः पत्तिकदम्बकम् पादचारिसैन्यसमूहम् घृतविपत्तिं विपन्नम्, (मरणरूपविपश्चिन्मग्नम्) निषादिकुलं हस्तिपकमण्डलम् अतिविषादि सातिशयदुःखोपेतम्, रथिकान् रथाखण्डान् अपि यमपुरीपयिकान् यमपुरगतान् व्यधात् । त्रिविधमपि सैन्यं कर्णेन स्वबाणैर्घ्यापाद्यते स्मेति तात्पर्यम् । द्रुतदिलम्बितं वृत्तम् ॥ १० ॥

इसको बाद सूर्यपुत्र-कर्णेने अपने बाणों द्वारा पादचारिसैन्यको मरणरूप विपत्तिमें डाल दिया, हस्तिपक-समुदायको विषादपूर्ण कर दिया और रथारोहियोंको भी यमपुर मार्गका पथिक बना दिया ॥ १० ॥

अग्रेसरः कर्णहतेषु कश्चिद्भटः प्रविष्टो रविरन्ध्रमार्गम् ।

निलिम्पचाद्रुश्रुतिपुष्टदेहो निर्गन्तुमीष्टे स्म न किञ्चिदुच्चैः ॥ ११ ॥

अग्रेसर इति । कर्णहतेषु कर्णेन हतानां भटानां मध्ये अग्रेसरः पुरोगामी कश्चिद् भटः रविरन्ध्रमार्गम् सूर्यमण्डलरूपं वर्त्म प्रविष्टः प्रविष्टमात्रः सन्नेव निलिम्पानां देवानां चाटुनः तत्प्रशंसापरकवाक्यस्तोमस्य श्रुत्या आकर्षणेन पुष्टदेहः स्वीलीभूत-शरीरः (भूत्वा) किञ्चित् अल्पम् अपि उच्चैः ऊर्ध्वम् निर्गन्तुम् नेष्टेस्म, न समर्थो भवतिस्म । कर्णमारितेषु भटेषु कोऽपि भटः प्रथमं सूर्यबिम्बरन्ध्रमार्गं प्रविष्ट एव देवैः कृतया प्रशंसयोच्छृणगात्रः सन् ततो वर्त्मनो बहिर्भूयितुं नाशकत्, तत्रैव तथैववातस्थ इत्याशयः । असम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ११ ॥

कर्ण द्वारा मारे गये शत्रुओंमेंसे एक बहादुर शूर पहले ही सूर्यबिम्बभेदन करके स्वर्ग पहुँचने के लिये सूर्यरन्ध्रमार्गमें पहुँचा, मार्ग सङ्कीर्ण था ही, देवोंने जो उस वीरकी शूरताकी प्रशंसा की, तो उसकी देह फूल उठी, वस वहाँ वह अटक गया, आगे जानेमें समर्थ नहीं हुआ ॥

पुष्पप्रदानेन सुरद्वुवर्गे श्रान्तेऽमराणां प्रथमं वृत्तानाम् ।

हठेन कण्ठादपहत्य मालामवृण्वताभ्यग्रसुरानमर्यः ॥ १२ ॥

पुष्पप्रदानेति । पुष्पाणां नूतनागतसुरवरणमात्म्यानां प्रदानेन वितरणेन सुर-द्वुवर्गे कल्पवृक्षसमूहे श्रान्ते एतायासहेदे सन्ति प्रथमं वृत्तानाम् अग्रे वरणमालया सङ्कृतानाम् अमराणां देवभावं प्राप्तवतां शूराणां कण्ठात् हठात् अकस्मात् बल-पूर्वकं वा मालाम् स्वदत्तामेव वरणस्रजम् अपहत्य आदाय अमर्यः देवाङ्गनाः अभ्यग्रसुरान् नवागतान् वीरान् देवभूयंगतान् अवृण्वत वृण्वतेस्म, अनुचरणं युद्धे मृत्वा देवत्वमासाद्य स्वर्गमागच्छतां वरणार्थं स्रजोऽर्पयन्तो देवदुमाः श्रान्ताः

सन्तो भूयो मात्स्यं नार्पयन्ति, तदापि देवानां वरणं मां प्रतिबन्धीतिभावयन्त्योऽ-
प्सरसः पूर्वं वृत्तानां देवानामेव कण्ठेभ्यो हठान्मात्स्यान्यादाय नवान् सुरान्वृण्व-
तेस्मेति तात्पर्यम् । अत्राप्यतिशयोक्तिः तथा चासङ्ख्यभटवधरूपवस्तुध्वनिः ॥ १२ ॥

अर्द्धिंश युद्धमे मरकर स्वर्ग आनेवाले नवीन देवोंके वरणार्थं मात्स्य समर्पण करने
वाले देववृक्षगण जब थकते गये, माला देनेमें असमर्थ हो गये, तब अप्सराओंने पहले
वरण किये गये देवोंके गलेसे हठात मालायें उतारकर नवागत देवोंका वरण करना प्रारम्भ
किया ॥ १२ ॥

तत्तादृशं तरणिभूभुजचण्डिमानं

संवीक्ष्य सर्वरिपुदृष्टु च भीतिमाक्षु ।

आसीत्प्रमोदपरिमेदुरमेकमेव

वामेतरं रणतले वनमालिनेत्रम् ॥ १३ ॥

तत्तादृशमिति । तत्तादृशम् अनितरसाधारणं तरणिभुवः सूर्यसुतस्य कर्णस्य
भुजयोः बाह्योः चण्डिमानम् उग्रत्वम् प्रतापातिशयं संवीक्ष्य दृष्ट्वा रणतले युद्धक्षेत्रे
सर्वरिपुदृष्टु सकलशत्रुनयनेषु भीतिमाक्षु भयत्रस्तेषु सत्सु च एक वामेतरं दक्षिणं
वनमालिनेत्रं कृष्णनयनमेव (सूर्यात्मकतया) प्रमोदपरिमेदुरम् आनन्दपूर्णम् आ-
सीत् । यद्यपि युद्धे कर्णस्य प्रतापमालोक्य सर्वाणि शत्रुनेत्राणि भयममजन्त,
अद्यापि कृष्णस्य दक्षिणं सूर्यात्मकं नेत्रं स्वपुत्रपराक्रमदर्शनेन लब्धहर्षमजायतेति
भावः ॥ १३ ॥

सूर्यसुत कर्णका असाधारण प्रताप देखकर युद्धक्षेत्रमें वर्त्तमान सभी शत्रुओंके नयन
भयसे भर गये, भीत हो उठे, केवल एकमात्र वनमाली कृष्णका वामेतर-दक्षिण नेत्र
आनन्दसे परिपूरित हो रहा था । 'सूर्याचन्द्रमसौ दृष्टौ' इस तरह शास्त्रों भगवान्के नयन
सूर्यचन्द्ररूप कहे गये हैं, तदनुसार भगवान्का सूर्यात्मक दक्षिण नयन अपने पुत्रकी वीरता
देखकर आनन्दपूर्ण हो रहा था ॥ १३ ॥

रिक्ते पुष्पैः सिद्धगन्धर्ववर्गो मुक्त्वा मुक्त्वा मूर्ध्नि वीरस्य तस्य ।

द्वावेवाश्रे द्योसदां गोष्ठिमध्ये पूषाचन्द्रौ पुष्पवन्तावभूताम् ॥ १४ ॥

रिक्त इति । सिद्धानां गन्धर्वाणां च देवयोनिभेदानां वर्गो समूहे (इदमुपलक्षणं
देवानामपि—तथा च सिद्धगन्धर्वदेवगणे इत्यर्थः) तस्य तथा पराक्राम्यतः
वीरस्य कर्णस्य मूर्ध्नि शिरसि मुक्त्वा मुक्त्वा अभिवृष्य पुनः पुनः पुष्पवृष्टीर्विधाय
पुष्पैः रिक्तेऽन्ये सति अश्रे आकाशे द्योसदां देवानां गोष्ठिमध्ये सभायां द्वौ पूषा-
चन्द्रौ सूर्याचन्द्रमसौ पुष्पवन्तौ धृतपुष्पौ पुष्पवत्पदप्रतिपाद्यौ चाभूताम् स्थित-

वन्तौ । कर्णस्य शिरसि पुष्पवर्षणं कृत्वा रिक्ततामुपगतेषु देवेषु केवलं सूर्याचन्द्र-
मसावेव पुष्पवन्तौ सपुष्पौ पुष्पवत्पदप्रतिपाद्यौ चातिष्ठतामिति भावः । 'पृषा-
चन्द्रौ' इत्यत्र 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ् । 'एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशा-
करो' इत्यमरः । अत्राप्यतिशयोक्तिरलङ्कारः देवानां रिक्तत्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्ब-
न्धामिधानात् । शालिनीवृत्तम् , लघुणं पूर्वमुक्तम् ॥ १४ ॥

बहादुर कर्णके शिरपर बारबार पुष्पवृष्टि करके जब सभी देवगण फूलसे शून्य (रिक्त-
खाली) हो गये तब आकाशचारी देवोंमें केवल सूर्य तथा चन्द्रमा दो ही (केवल) पुष्प
वन्त फूलवाले बन गये, पुष्पवत् शब्दके अभिधेय रह गये ॥ १४ ॥

वियत्प्रदेशाद्विशिखैः कठोरैर्दुद्राव दूरं ध्रुवमवज्जबन्धुः ।

अमुष्य नो चेदचिराद्भजेरन्पादाः कथं पाटलिमानमेव ॥ १५ ॥

वियत्प्रदेशादिति । अमुष्य कर्णस्य कठोरैः भीषणैः विशिखैः (कठोरविशिख-
प्रहारभीत्या) अवज्जबन्धुः कमलकुलमित्रं सूर्यः वियत्प्रदेशात् आकाशात् दूरं बहु-
दूरं दुद्राव पलायितः ध्रुवम् असशयं, सूर्यः कर्णकठोरबाणप्रहारभीतः सन् रथा-
श्वान्मन्दगतीन् विहाय पादचारेणैव वियत्प्रदेशात् सुदूरं पलायितवानिति प्रथम-
पादद्वयार्थः । तत्रोपपत्तिमाह—नोचेदिति । नोचेत् यदीदं न स्यात्तदा अस्य सूर्यस्य
पादाः चरणाः किरणाश्च पाटलिमानम् रक्तत्वम् अचिरादेव तत्क्षणादेव कथं भजे-
रन् प्राप्नुयुः, यदि सूर्यः पादचारेण सुदूरं पलायितवान् नाभविष्यत्तदा तदीयाः
पादा रक्तत्वं गता नाभविष्यन्, सन्ति तु तथाभूता अतस्तथाभावः प्रतीयत इत्या-
शयः । अन्यस्यापि दूरदेशधावनेन पादयोररुणिमोत्पद्यते । अस्तोन्मुखोऽभूदर्क इति
भावः । अर्थापत्तिरतिशयोक्तिश्चालङ्कारौ ॥ १५ ॥

कर्णके कठोर-बाण-प्रहारके मयसे कमलकुल-मित्र सूर्य आकाशसे बहुत दूर भाग गये,
यह बात अवश्य ही हुई, अन्यथा उतने समयमें ही उनके पाद-चरण या किरण लाल
कैसे हो जाते । उस समय अस्तोन्मुख सूर्यकी किरणें लाल हो रही थीं, ऐसा लगता था
मानो आकाशमें कर्ण-बाणवृष्टि होते देखकर सूर्य भगवान् आकाशसे दूर भाग खड़े हुए
हैं, इसलिये द्रुतगमनके कारण उनके पाद लाल हो रहे हैं । जो पैदल चलता है उसके
पैरोंका लाल हो जाना स्वभाविक है, सूर्य रथपर चढ़कर नहीं भागे, क्योंकि रथाश्व उतनी
तेजीसे नहीं भागते, दिनभर चलते रहनेसे घोंड़े थक गये थे ॥ १५ ॥

तरणैः किरणैस्तदारुणानां पटलं व्योम्नि पयोमुचां बभासे ।

चिरकालैर्बुधमुक्षया पिशाचैरधिकं सांसमिवाह्वाद्दुपात्तम् ॥ १६ ॥

तरणैरिति । तदा सूर्यास्तकाले तरणैः सूर्यस्य किरणैः अरुणानां रक्षीकृतानाम्

पयोमुचां मेघानां पटलं समूहः ज्योत्स्नि आकाशे पिशाचैः भूतविशेषैः चिरकालबु-
भुक्त्या बहुदिनपर्यन्तमाहाराय आहवात् रणस्थलादुपात्तं संगृह्य रक्षितमधिकं
मांसम् इव वभासे रुरुचे । अस्तकालेऽरुणवर्णैः सूर्यकिरणैः रक्षिता मेघमाला पिशा-
चैश्चिरकालपर्यन्तमहाराय सञ्चितो मांसराशिर्विव दृश्यते स्म । उपमाऽलङ्कारः ॥१६॥

उस समय सूर्यास्तकालमें अरुणवर्ण सूर्य-किरणोंसे रक्षित मेघमाला ऐसी प्रतीत हो
रही थी मानो पिशाचोंने बहुत दिनों तक खाते रहनेके लिये युद्धस्थलसे बहुत-सा मांस
इकट्ठा करके रख लिया हो । ७॥ मेघमाला आकाशमें पिशाचों द्वारा सञ्चित करके रखी
गई मांसराशिके समान प्रतीत हो रही थी ॥ १६ ॥

अवरोपितज्यमथ कर्णकार्मुकं

विरतौ दिनस्य विजहौ विनम्रताम् ।

अवलोकनाय हरिदन्तरे भया-

द्रवतामरातिधरणीभुजामिव ॥ १७ ॥

अवरोपितज्यमिति । अथ दिनस्य विरतौ सन्ध्यासमये अवरोपितज्यं शिथिली-
कृतप्रत्यञ्चं कर्णस्य कार्मुकं धनुः हरिदन्तरे दिगन्तरालमध्ये भयात् कर्णशरक्षति-
भीतेः द्रवतां पलायमानानाम् अरातिधरणीभुजाम् शत्रुराजन्यानाम् अवलोकनाय
दर्शनाय इव विनम्रताम् खर्वतां विजहौ तत्याज, उन्नतमभवत्, अन्योपि सुदूर-
धावज्जनदर्शनायोद्यतगात्रो भवति, तद्द्रवतारितप्रत्यञ्चं तद्धनुर्लतं सद् भया-
त्पलायमानान्परपन्नृपतीन् द्रष्टुमिवेहतेस्मेत्युत्प्रेक्षा । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ॥ १७ ॥

सन्ध्या समय प्रत्यञ्चाके उतार दिये जानेपर कर्णका धनुष नम्रता-खर्वताको छोड़कर
लत हो गया—उठ गया, ऐसा प्रतीत हो रहा था, मानो वह दिगन्तरमें बाण-पातमयसे
नागनेवाले शत्रुपक्षीय नृपतियोंको देखना चाहता हो । जो दूरमें जानेवालोंको देखना
चाहता है वह थोड़ा ऊँचा उठ जाता है, उसी तरह उस समय कर्णधनुषने देढ़ापन छोड़कर
सीधापन ग्रहण कर लिया ॥ १७ ॥

अप्राप्तनूतनशरक्षतिभिः स्वसैन्यै-

रस्पन्ददृष्टिभिरनुक्षणमीक्ष्यमाणः ।

दुर्योधनाग्रकरसंवलितान्जुलीकः

प्राविक्षदात्मकटकं स तु भानुसूनुः ॥ १८ ॥

अप्राप्तेति । सः भानुसूनुः सूर्यसुतः कर्णः अप्राप्ता न लग्नाः नूतनाः नवाः
भीष्मद्रोणसेनापतित्वसमये प्राप्ताभ्यः शरक्षतिभ्योऽधिकाः शरक्षतयो बाणप्रहारा
यैस्तेस्तयोक्तैः स्वसैन्यैः स्वीयसैनिकैः अस्पन्ददृष्टिभिः निर्निमेषैः नयनैः अनुक्षणं
क्षणे क्षणे ईक्ष्यमाणः विलोक्यमाणः (धन्योऽयं महारथः कर्णो यत्सैन्यापत्ये वयं न
चाणैर्मियामहे, ता एव बाणक्षतयोऽस्मदङ्गे सन्ति या भीष्मद्रोणसैनापत्यकाले प्राप्ताः,

नवानोज्जवन्ति, इति स्नेहादराभ्यां सैनिकैरनिमेषदृष्टिभिरवलोक्यमानः) दुर्योधनस्य अप्रकरेण हस्ताग्रेण संवलिता मिलन्ती अद्भुलिः यस्य तथोक्तम् (दुर्योधनस्य हस्ताग्रे स्वं हस्ताग्रमवस्थापयन्) आत्मकटकं स्वीयं शिथिरं प्राविशत् प्रविष्टः । अत्र नूतनशरचित्राहित्यस्य विशेषणगत्या अनुत्तणनिःस्पन्ददृष्टिरीक्षणकारणतयोपनिबन्धात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १८ ॥

नहीं लगे हैं नये बाण-प्रहार जिनको ऐसी अपनी सेनाओं द्वारा निनिमेष नयनों से सतत दृश्यमान एवं दुर्योधनके हाथमें अपनी अद्भुली डाले सूर्यपुत्र कर्णने अपने शिविरमें प्रवेश किया । कर्णको सेनायें अपलक नेत्रोंसे इसलिये देख रही थीं, उस दिन कर्णने अपनी बहादुरीसे उन्हें चोट नहीं आने दी थी, जो घाव पहले लगे थे उनको नवीन-बाण प्रहारजन्य घाव नहीं लगने दिया था । दुर्योधन उत्तका नित्र था अतः वह प्रसन्नतासे उसके हाथमें अपनी अद्भुली रखे हुए था । इस प्रकार वह युद्धस्थले लौटा ॥ १८ ॥

परेशुः परिस्फुरितकमलचक्रव्यूहे प्रकाशमानपत्रिकुलसंचारे प्रकटितधनजयतेजोवर्धने भाविनि प्रधन इव प्रभातसमये प्रादुर्भवति सति मधुमयनसारथेर्मधवत्कुमारस्य वधकृते शल्यमत्सारथ्यमेव परं साधनमवधारयता राधेयेन कृतबोधनः सुयोधनः सवहुमानं मानधनभाजं मद्राजमुपगम्य स्वागमननिदानपरिज्ञानेन विमनायमानमपि तं तैस्तैर्मधुररचनैर्वचनैः कोपगिरेरधित्यकाप्रदेशात्कथंचिद्वरोप्य कर्णरथनैर्षध्यं सारथ्यमधिरोपयामास ॥

परेशुरिनि । परेशुः परस्मिन् दिने परिस्फुरितकमलचक्रव्यूहे प्रकाशमानपद्मव्यूहचक्रव्यूहनामकसैन्यविन्यासप्रकारे, अपरत्र—विकसत्कमलचक्रवाककुले, प्रकाशमानपत्रिकुलसञ्चारे प्रकटीभवत्बाणगणगतागतौ, परत्र पञ्चिकुलप्रचारयुक्ते, प्रकटितधनजयतेजोवर्धने स्फुटीभूतार्जुनपराक्रमसमृद्धौ परत्र स्फुटोदित्ताग्नितेजोवर्धकसूर्ये प्रधने युद्धे इव प्रभातसमये प्रादुर्भवति जायमाने सति मधुमयनसारथेः कृष्णसूतस्य मववत्कुमारस्य अर्जुनस्य वधकृते हननाय शल्यसत्सारथ्यम् समीचीनं शल्यकृतं सारथिकृत्यम् एव साधनं सिद्धिदायकम् अवधारयता निश्चिन्वता राधेयेन कर्णेन कृतबोधनः बोधित आगृहीतः सुयोधनः सवहुमानं सादरं मानधनभाजं स्वामिमानधनिक मद्राजं शल्यम् उपगम्य स्वागमननिदानपरिज्ञानेन स्वस्य दुर्योधनस्य आगमननिदानस्य आगमनकारणस्य कर्णसारथ्याग्रहरूपस्य परिज्ञानेन अवगत्या विमनायमानं विद्यमानम् अपि तं शल्यं तैस्तैरनेकविधैर्म-

१. 'अद्यपरे' । २. 'विपरिस्फुरत्' । ३. 'शल्यसारथ्यमेव साधन' । ४. 'राधात्मन-
येन' । ५. 'बुधोधनो मानधनभाजन्' । ६. 'निषध्यन्' । इति पा० ।

धुररचनैः श्रुतिप्रीतिकरगुम्फनैः वचनैः वाक्यैः कोपगिरेः क्रोधपर्वतस्य अधित्यका-
भूमेः उपरितनप्रदेशात् (महतः कोपात्) कथञ्चित् प्रचुरप्रयासेन अवरोप्य अव-
तार्य कर्णरथनैपथ्यम् कर्णरथालङ्कारभूतं सारथ्यं सूतभावम् अधिरोपयामास स्वी-
कारयामास । 'अद्रेभूमिरूर्ध्वमधित्यका' इत्यमरः ॥

दूसरे दिन सेनामें पञ्चव्यूह, चक्रव्यूह आदि सेनासन्निवेश-प्रकार बन गये, और इधर कमल तथा चक्रवाक के समुदाय प्रसन्न हो उठे, सेनामें बाणोंका यातायात होने लगा, इधर पक्षिकुल उड़ने लग गये, सेनामें अर्जुनके पराक्रमकी वृद्धि होने लगी, इधर आगकी दीप्तिको बढ़ानेवाले सूर्य प्रकट हो गये, इस प्रकार भावी युद्धकी तरफ़ जब प्रमात समय हो गया, तब कृष्णसारथि इन्द्रपुत्र अर्जुनके वधका एकमात्र उपाय यही है कि हमारे रथका सञ्चालन शल्य करें, इस प्रकार निर्धारित करके कर्णने दुर्योधनको यह बात समझा दी, अनन्तर दुर्योधन सादर मद्राज तथा महामिमानी शल्यके पास पहुँचा, दुर्योधनके आनेका कारण-कर्णके सारथिके रूपमें शल्यका आमन्त्रण-सुनकर शल्यको बड़ा दुःख हुआ, फिर भी दुर्योधनने प्रियवचनों द्वारा शल्यको कोपगिरिके शिखरपरसे नीचे उतारकर किसी प्रकारसे कर्णके रथको अलङ्कृत करके सारथिपदपर आरूढ़ होना स्वीकार करवाया ॥

अथ मद्रनायकनिबद्धसैन्यं

रथमारोह रविभूः पराक्रमी ।

प्रमदश्च कौरवचमूचरान्क्षणा-

दतिसाध्वसं च परयोधमण्डलम् ॥ १६ ॥

अथेति । अथ शल्येन कर्णसारथ्ये स्वीकृते पराक्रमी प्रशंसनीयभुजविक्रमः
रविभूः सूर्यसुतः कर्णः मद्रनायकेन शल्येन निबद्धाः नियन्त्रिताः सैन्यवा अश्वा
यस्य तं तादृशं रथम् आरूढ आरूढवान्, प्रमदः आनन्दः कौरवचमूचरान् कुरु-
पक्षीयसैनिकान् आरूढ अतिसाध्वसं समधिकं भयं तु परयोधमण्डलं पाण्डव-
सैन्यगणम् आरूढ, अयमर्थः सारथ्यं स्वीकृत्य शल्येन योजिताश्वं रथमारोहति
महापराक्रमे कर्णे कौरवसेना विजयाशया महान्तमानन्दम्, पाण्डवसैन्यं च परा-
जयभयमविन्दतेति । काव्यलिङ्गसङ्कीर्णं दीपकमलङ्कारः ॥ १९ ॥

सेनापति-पद स्वीकार करके शल्यने जब रथके घोड़ोंका नियन्त्रण करना प्रारम्भ किया तब कर्ण रथपर आरूढ़ हुए, उनके रथारूढ़ होते ही कौरवसेना आनन्दित हो उठी, और पाण्डवोंके पक्षकी सेना भयभीत हो उठी ॥ १९ ॥

ततः क्षणादेव रथेन तेन संग्रामसीमानमुपेत्य वीरः ।

शङ्खं तदन्त्याक्षरवाच्यमेतद्द्वयं निनादैरपुपूरद्रेपः ॥ २० ॥

तत इति । ततः शल्यसारथिकस्वरथारोहणानन्तरम् पुपुः वीरः कर्णः तेन शल्य-
कृतसारथ्येन रथेन क्षणात् अल्पकालात् एवं संग्रामसीमानम् युद्धसमीपदेशम्

उपेक्षासाध शब्दं तद्वन्माहुरस्य सस्य वाच्यम् आकाशम् एतद्वन् शब्दनाका-
शस्य निनादः शब्दः अपुपूरत् पूरयामास । रयाल्लः कर्णो युद्धेप्रमागत्य शब्द-
शब्देनाकाशं पूरितवान् , शब्दं ध्मातवानिति भावः ॥ २० ॥

इत्थे वाद शब्द-ज्ञानि दुल्ल रयन वैठ्ठर वड नहायोडा कर्णे सुगमरमे लुद्ध-केवने
आहुर शब्द उपा वत्थे कन्तिन वरं 'हु' का अभियेय आकाश—इत दोनोको कथसे पूर्ण
कर दावा, इत वया आकाश दोनो की मुँहा दिया ॥ २० ॥

तदनु चण्डतरदोर्दण्डश्चण्डकरसूनुर्निजयन्तारं मद्रनेतारं प्रति वचन-
मित्यनुत्यापयामास —

इदानीमपि शल्य ! तव सारथ्यैकौशल्यं निर्शान्य विजयसारथेर्वद-
नमधिलज्जापयोषि सहमज्जनकृते नामिकमलवास्त्वव्यस्य नयनायुयसा-
रथेश्चत्वार्यपि मुखानि समाहातुमिव मृगमवनतमास्ते ॥

तद्वन्ति । तदनु शब्दवादिनात् परतः चण्डतरदोर्दण्डः शत्रुमयङ्करसुजः चण्ड-
करसूनुः सूर्यपुत्रः कर्णः निजयन्तारं स्वसारथि मद्रनेतारं शल्यं प्रति इत्थं वचन-
मागमकारकं वचनम् उत्यापयामास कथयितुनारमे ।

अपि शल्य, इदानीं सम्रति तव शल्यस्य सारथ्यैकौशल्यम् अश्वनिग्रमन-
प्रावीण्यम् निगम्य साक्षात्कृत्य विजयसारथेः अर्जुनसुतस्य कृष्णस्य वदनं सुगमम्
अधिलज्जापयोषि त्रपासागरे सहमज्जनकृते सहैव मज्जितुन् नामिकमलवास्त्व-
व्यस्य कृष्णनामिसरोजनिवासिनः नयनायुषः शिवः (तेन नयनाग्निना कामो
हृतस्तेन तस्य तथावन्) तत्सारथिः ब्रह्मा (त्रिपुरदाहे शिवसारथ्यं ब्रह्मणा
कृतं तद्वृक्षं महिम्नस्तदे-‘रयः क्षीणी यन्ता शतघतिरगेन्द्रो घनुरयो’ इत्यादिलोके)
तस्य ब्रह्मणः चत्वार्यपि मुखानि समाहातुम् आकारयितुन् इव मृगमवनतम्
अधोलुखनास्ते तिष्ठति । त्वकृतं सारथ्यं वीक्ष्य कृष्णोऽपि लज्जते, स हि लज्ज-
याऽवीमुनस्तिष्ठति, मन्ये तदीयं सुखं लज्जापयोषी नद्धुं सस्तिवाय ब्रह्मणोऽपि
चत्वार्यपि मुखकमलाणि समाहातुमिवावनतं स्यादिति ॥

इत्थे वाद शत्रुमयङ्करसुवदण्डदार्ढ्यं सूर्यपुत्र कर्णे अने सारथि शल्यके प्रति इत
प्रहारके वचन कहना प्रारम्भ किया—

अर्जुन शल्य, इत समय तुम्हारा सारथिदार्ढ्य-कौशल्य देखकर अर्जुनके सारथि श्रीकृष्ण
को लज्जावनतमुन्मत्त हो रहे हैं, ऐसा मानते पढ़ता है कि वनवा सुख लज्जाकर
जागरने पछ साध मज्जन करनेके लिये नामिकमलवासी तथा शिवसारथी ब्रह्मके चारों
मुखोंको मुँहनेके लिये लज्जाकृत अवनति-आवृत्ते नामिके पास पहुँच गया हो ॥

अपि च,—

मरुत्कदम्बैरुपलाल्यमानं^१ मन्त्रेन्द्र दीप्राखिलहेतिजालम् ।

शराभिवर्षेण घनजयं तमिङ्गालयेदेष भुजः क्षणेन ॥ २१ ॥

मरुदिति । हे मन्त्रेन्द्र शल्य, मरुत्कदम्बः देवगणैः उपलाल्यमानम् शल्य-
मानम् दीप्राखिलहेतिजालम् जाज्वल्यमानसमस्तशस्त्रचयम् तं विजयेन दृष्यन्तं
घनजयं पार्थम् एष मानको भुजः क्षणेन त्वरितम् शराभिवर्षेण बाणवृष्ट्या इङ्गाल-
येत् योजयेत्, यथा वायुना संवर्ष्यमानं दीप्तज्वालायुतं च घनजयम् (मेघः)
शरवर्षेण वारिवृष्ट्या योजयति । यथा मेघेनाग्निः शम्यते तथाऽहमपि बाणवृष्ट्याऽ-
र्जुनं स्थगयेयमित्याशयः । शिल्पपरम्परितं रूपक्रमलङ्कारः । उपजातिर्नूतनम् ॥ २१ ॥

हे मन्त्रराज शल्य, देवगण से श्लाघित चमकते हुए सारे अस्त्रोंसे युक्त अर्जुनको हमारा
यह बाहु शीघ्र ही बाणवृष्टिसे ढँक देगा, जैसे बाहु द्वारा संवर्द्धित तथा चमकती हुई ज्वालासे
पूर्ण घनजय-अग्निको (मेघ) जलवृष्टिसे ढँक देता है ॥ २१ ॥

ततस्तच्छ्रवणपुटक्कचं^२ कर्णवचनमाकर्ण्य^३ पार्थेन पुरा प्रार्थितमर्थं^४
हृदिकृत्य स मद्रभूपतिरर्ष्यार्थार्थसूर्यतनयधैर्यं गगनकुसुमसोदर्यं विधा-
तुमेवमुत्तरमुत्तरङ्गयामास,—

तत इति । ततः तदनन्तरं तत् पूर्वोक्तरूपम् श्रवणपुटक्कचं कर्णवचनं कर्णवच-
नम् आकर्ण्य श्रुत्वा पार्थेन पुरा प्रार्थितं दुर्योधनपक्षस्वीकारेऽपि कर्णवचनकरणरूपम्
कर्जुनानुरोधे हृदिकृत्य स्मृत्वा सः मद्रभूपतिः मद्रदेशाधिपः शल्यः अपवार्य कर्ण-
वचनं प्रतिपिब्य अत्रार्थं दुर्निवारम् अतिमहत् सूर्यतनयधैर्यम् कर्णगभीरभावं गग-
नकुसुमसोदर्यं स्वपुण्यायमाणं नितान्तमिव्याभूतं विधातुं (कर्णं लोभयितुम्) एवं
वच्यमाणप्रकारम् उत्तरम् प्रतिवचनम् उत्तरङ्गयामास व्याहृतवान् ।

इत्तके बाद काननो करिको तरह लगनेवाले—कानको चीरनेवाले—कर्णकडु कर्णके
वचनको सुनकर और पार्थके द्वारा पहले किये गये अनुरोधका स्मरण करके मन्त्रराज शल्य
ने कर्णको रोककर-कहनेसे निषिद्ध करके-दुर्वार धैर्यशाली कर्णके धैर्यको आकाशकुसुम
रूप अत्यन्तालीक बगानेके लिये इत प्रकारका उत्तर दिया ॥

पुरा विराटस्य पुरोपकण्ठे रणाङ्गणे सारथिनार्जुनस्य ।

उत्पात्यमानेऽपि रथेण नेत्रे निद्रा कथं ते हृदयंगमासीत् ॥ २२ ॥

पुरेति । हे कर्ण, पुरा पूर्वमुत्तरगोग्रहणवेलायाम् विराटस्य राज्ञः पुरोपकण्ठे
नगरपार्श्वे रणाङ्गणे युद्धनेत्रे अर्जुनस्य सारथिना तदानीमर्जुनरथचालकेनोत्तरेण

ते तव कर्णस्य नेत्रे नयने वस्त्रे च रयिण वेगेन उत्पाटयमाने अपहियमाणेऽपि निद्रा गान्धर्वास्त्रकृता हृदयंगमा प्रिया कथमासीत् ? उत्तरगोब्रह्मणसमयेऽर्जुनः प्रस्वापनास्त्रं प्रयुज्य भवतां वस्त्राणि स्वसारथ्युत्तरद्वाराऽपहतवान्, तदा भवान् कथं न जागर्तस्मिन्, सम्प्रति विकल्पमानस्य भवतस्तदा वस्त्रापहरणसमये जागरणमुचितमासीदित्यर्थः ॥ २२ ॥

हे कर्ण, पूर्वकाल में उत्तर गोब्रह्मणसमयमें विराट् नगरके पास अर्जुनका सारथि उत्तर जब आपका नेत्र-वस्त्र उतार रहा था, अथवा आपकी आँखें निकाल रहा था, उस समय आपको निद्रा क्यों प्यारी लग रही थी, उस समय तो प्रस्वापनास्त्रके प्रभावसे आप सो रहे थे, इस समय बहादुरीकी बातें करने चले हैं ? ॥ २२ ॥

आयासलेशरहितं वनसीग्निं पूर्वं
संदानिते सुहृदि ते सुरवैणिकेन ।

कुत्रापि गूढवसतिस्त्वमहो निकुञ्जे

किं नाविभेः सविधकीचकरन्ध्रगानात् ॥ २३ ॥

आयासेति । पूर्वम् दुर्योधनस्य घोषयात्राकाले वनसीग्निं द्वैतवनमध्ये ते तव भुजशालिनः सुहृदि दुर्योधने सुरवैणिकेन देवगायकेन गन्धर्वेण आयासलेशरहितं विनैवाल्पमप्यायासम् सन्दानिते रज्जुभिर्वद्धे सति, अहो इति सहासलेद्वयञ्जकम् त्वं कुत्रापि निकुञ्जे लतादिपिहितस्थाने गूढवसतिः आत्मानं गोपयित्वा स्थितः सन् सविधकीचकरन्ध्रगानात् समीपस्थितवेणुगीतेः न अविभेः भीतो जातः किम् ? शब्दानुसारिणो गन्धर्वा मामत्र स्थितं ज्ञात्वा वघ्नीयुरिति किं त्वं भयं नाध्यगच्छः, अवश्यमेव भीतोऽभवः ? तदा तवेयं वीरता ब्रवासीदित्युपहासः ॥ २३ ॥

घोषयात्राकालमें द्वैतवनमें जब गन्धर्व चित्रसेनने आपको मित्र दुर्योधनको बिना किसी आयासके बन्धनमें डाल रखा था, उस समय आप किसी निकुञ्जमें जा छिपे थे, क्या वहाँ वंशके छिद्रसे होनेवाले गीतसे आपको भय नहीं लगता था, शब्द झुनकार गन्धर्व वहाँ पहुँचकर कहीं मुझको भी न बन्धनमें डाल दें इस आशङ्कसे आपको भय अवश्य होता रहा होगा, वहाँ छिपकर जान बचाने वाले आप इस समय डींग हॉक रहे हैं ॥ २३ ॥

पाञ्चालिकायाः परिणीतिकाले संधीभवद्भिः सह धार्तराष्ट्रैः ।

भवानभूत्पार्यशरप्रयोगात्कर्णोऽपि भूत्वा कथमात्तगन्धः ॥ २४ ॥

पाञ्चालिकाया इति । पाञ्चालिकायाः द्रौपद्याः परिणीतिकाले विवाहसमये सङ्गी-भवद्भिः एकत्रीभूतैः तस्याः (पाञ्चाल्याः अपहरणाय मिलद्भिः) धार्तराष्ट्रैः दुर्योधनादिभिः सह भवान् कर्णः पार्यशरप्रयोगात् अर्जुनशस्त्रप्रहारात् आत्तगन्धः

गृहीतगर्वः अभिभूतः भूत्वापि (इदानीम्) आत्तगन्धः सगर्वः कथम् अभूत् ? तदाऽभिभूतस्य तत्वाधुना गर्वो न शोभते इत्यर्थः । कर्णस्य शब्दग्रहणोचितता न गन्धग्रहणोचितता इत्यपि ध्वन्यते । 'आत्तगन्धोऽभिभूतः स्यात्' इति । 'गन्धो गन्धक आमोदे लेगे सम्बन्धगर्वयोः' इति चासरः । उपजातिवृत्तम् ॥ २४ ॥

द्रौपदीस्वयंवरकालमें द्रौपदीके अपहरणार्थ इकट्ठे दोनेवाले दुर्योधनादिके साथ जब पार्थ-भाग-प्रहारसे आप-कर्ण अभिभूत हो गये तब फिर इस समय आपका यह गर्व कहाँसे आ गया है ? जब उस समय आपने कुछ भी नहीं किया जब इस समय क्यों गर्व प्रकट कर रहे हैं ? ॥ २४ ॥

इन्द्रात्मजातेन स तेन गन्तुमीष्टे तुलामीश्वर एक एव ।

तृणाय कृत्वा निजजीवनेन यो युद्धाय येन स्पृहयन्नुदस्थात् ॥ २५ ॥

इन्द्रात्मजातेनेति । एक एव सः ईश्वरः महादेवः इन्द्रात्मजातेन इन्द्रपुत्रेणार्जुनेन सह तृणं समतां गन्तुं छन्दुस् इष्टे शक्नोति, (यतः) यः अर्जुनः येन शिवेन सह युद्धाय मरुमुत्संश्रमाय निजजीवितं तृणाय मत्वा प्राणमोहं त्यक्त्वा उदस्थात् सन्न-द्रोऽभवत् । येन शिवेन सह (किरातार्जुनयुद्धावसरे) युद्धाय स्वप्राणांस्तृणवत्तुच्छा-न्मत्वाार्जुनः सन्नद्धो जातस्सः शिव एवार्जुनसमो नान्यस्त्वमन्यो वा कश्चन तत्तुल्य इति भावः । शूरमाधारणमभाष्यस्यार्जुनमादरयत्य शिवमात्रे नियमनात्परिसंख्या-शालद्वारः ॥ २५ ॥

जिम शिवजीके साथ युद्धके लिये जी अर्जुन अपने प्राणोंको तृण मानकर सन्नद्ध हो गया था, अपने प्राणोंका मोह छोड़कर लड़नेकी व्रत हो गया था, उस अर्जुनके साथ वह शिवजी हो समता का दावा कर सकते हैं, दूसरा कोई भी वीर शिवके साथ युद्ध करनेवाले अर्जुनकी समता नहीं प्राप्त कर सकता है ॥ २५ ॥

इति तस्य मद्राध्यक्षस्य तादृक्षमृमुद्गणः कुमारं पक्षपातं समीक्ष्य कर्म-साक्षिनन्दनोऽपि रौद्र्यवर्जितं पदविभागचमत्कृतिमुभयं भावुकं वचनमे-वमेवादीत्—

इति नयेति । इति एवम् प्रागुक्तरूपम् तस्य कर्णसारथ्यग्राहिणः मद्राध्यक्षस्य मद्राजस्य राज्यस्य ऋमुद्गणः इन्द्रस्य कुमारं पुत्रेऽर्जुने तादृक्षम् आतिशयशालिनं पक्षपानम् अभिनिवेद्य आदरातिशयम् समीक्ष्य आलोच्य कर्मसाक्षिनन्दनः मृत्यु-पुत्रः कर्णः अपि रौद्र्यवर्जितम् अकटोरम् पदविभागेन पदच्छेदेन वा चमत्कृतिः शोभा तया मुभयं भावुकं रमणीयम् वचनम् एवं वच्यमाणदिशा अवादीत् उक्तवान् ।

कर्णेन जव उक्तरूप शल्यका अर्जुनपर पक्षपात मुना तब उस कर्मसाक्षिनन्दन-मातु-
पुत्रने (कर्णे) रौक्ष्य-कठोरतासे रहित तथा पदच्छेदकृत चमत्कारयुक्त वचन इस प्रकार
से कहा ॥

अयि ! भागिनेयशसां सुभगं करणस्त्वमद्य भुवि मद्रपते ! ।

मम मातुलेति बहुधा वदता विजयेन शंभुमपि मा तुलय ॥ २६ ॥

अयीति । अयि मद्रपते मद्रराज शल्य, अद्य सम्प्रति भागिनेयशसां सुभ-
गं करणः स्वभगिनीपुत्राणां पाण्डवानां कीर्त्तः प्रशंसनपरायणः त्वम् मम अर्जुनस्य
मातुल, इति वदता मन्मातुल, इति पदेन त्वां सम्बोधयता, अथवा मम अर्जुनस्य
तुला केनापि वीरान्तरेण सादृश्यं मां नास्ति इति वदता आत्मानं श्लाघमानेन
विजयेन सह शम्भुम् शिवम् अपि मा तुलय न सदृशं कुरु, आरमप्रशंसिनस्त्वां
मातुलशब्देन सम्बोधयतश्चार्जुनस्य त्वया कृता तुलना नोचितेति तात्पर्यम् ।
यतोऽस्तौ त्वां मातुलपदेन सम्बोधयत्यतस्त्वं तं शम्भुना तुलयसीति नोचितं तव
कार्यमिति भावः ॥ २६ ॥

हे मद्रराज, शल्य, आप अपने भागिनेय पाण्डव की कीर्तिको उत्तम बताते हैं,
आपको अर्जुन 'मेरे मामा' कहकर पुकारता है, इसलिये आप उसे महादेवकी तुलना दे
रहे हैं क्या यह ठीक है, अथवा अर्जुन आपसे कहता है कि मेरी बराबरी कोई नहीं कर
सकता, इसीपर आप उसे शिवतुल्य कहते हैं, क्या यह उचित बात है ? ॥ २६ ॥

इत्युक्त्वत एतस्य सौरेर्दन्तपुंदाविव ।

जवालुभावनीकौ तौ जैघटेते परस्परम् ॥ २७ ॥

इतीति । इति एवम् उक्तवतः कथितवतः एतस्य सौरेः सूर्यपुत्रस्य कर्णस्य
दन्तपुटौ ओष्ठौ इव तौ उभौ अनीकौ सैन्यपक्षौ जवात् वेगात् परस्परम् अन्योन्यम्
जवटेते मिलितौ । यावदेवमभिधाय कर्णः स्वोष्ठौ योजयति विरमति, तावदेवोभौ
सैन्यपक्षौ परस्परं युयुजाते, द्वन्द्वयुद्धमारब्धवन्तौ इत्यर्थः ॥

इस प्रकार कहकर कर्णेने जमी अपने ओठ बन्द किये, चुप हुए, तभी दोनों पक्षोंकी
सेनायें एक दूसरेसे भिड़ गईं, द्वन्द्वयुद्ध शिद्ध गया ॥ २७ ॥

सर्वतोऽपि भुवि सैन्यपरागैः शोपितेषु सजलेषु सरःसु ।

केवलं गगन एव तदानीमप्सरःकुलमलोक्यैत लोकैः ॥ २८ ॥

सर्वतोऽपीति । तदानीं तस्मिन्नेनायुगलसङ्घटनसमये भुवि संसारे सर्वतः सर्व-
त्रापि सजलेषु जलपूर्णेषु सरस्सु सरोवरेषु सैन्ययोः कौरवपाण्डवसेनयोः परागैः
धूलिभिः शोपितेषु शुष्कतां प्रापितेषु सन्सु लोकैः अप्सरःकुलम् जलपूर्णसरोवर-

सहः अप्सरसां देववनितानां कुलं च गगने एव केवलम् आकाशमात्रे अलोक्यत
दृश्यते स्म । सैन्योत्थापितधूलिभिः सरस्तु शुष्कतामापादितेषु अप्सरःकुलं केवल-
माकाश एव दृश्यतेस्म, अन्यत्र नेति भावः । अप्सरः जलपूर्णं सरः, अप्सरसो
देव्यरव । अत्र सर्वत्र प्रासत्याप्सरोवत्त्वस्याकाशमात्रे नियमनापरिसंख्यालङ्कारः ।
स्वगतावृत्तम् ॥ २८ ॥

दोनों सैन्यार्थोंके परस्पर निदृ जानेपर पृथ्वीपर वर्तमान सारे जवालय तो
सेनाद्वारा उड़ाई गई धूलसे शुष्क हो गये, अप्सरः-जलपूर्ण सरोवर पृथ्वीपर कहीं भी नहीं
रह गया केवल आकाशमें ही अप्सरःकुल-जलपूर्ण सरोवर तथा अप्सरीगण लोगोंको
देखनेको मिलता था । आकाशमें सुदृढदर्शनार्थ आई हुई अप्सरायें दीख पड़ती थीं ॥ २८ ॥

तदनु तत्र परस्परवद्वनजनितस्फुलिङ्गव्याजेन निपीतपूर्वान् रुधिर-
शोकरानजीर्णशङ्क्या वमन्तीभिः पट्टसवल्लीभिश्च, कवन्वोत्पादनसृष्टिपा-
द्वमेव संग्रामदेशदेशिकसदेशाद्भ्यसितुमवनीतलमवतीर्णैः पयोधरपटलै-
रिव खेदकर्मण्डलैश्च, युगपदेव बहुविधवीरयोधजनप्रवेशसौकर्याय तरणि-
रन्ध्रसरणिं विशालयितुमिव विद्यतले दूरमुच्चलिताभिः शक्तिभिश्च, प्रति-
क्षणक्षपितविपक्षकुलवृत्तान्तं मुहुर्मुहुरदनीमुखेन कथयितुमिव धानुष्कक-
र्णाभ्याशं प्रत्यागतैः कोदण्डदण्डैश्च, युद्धविलोकनवद्वक्रौतुकसिद्धयौवतकु-
चमण्डलनिजकुम्भतारतम्यं परिचिचीपयेव दूरं नभसि करान्ध्रसारयद्भिः
शुण्डालमण्डलैश्च, विचित्रतरचक्रचक्रमणमिषेण पदात्पदमपि न गन्त-
व्यमिति विमदतिरोवकुण्डलनामिव कुर्वद्भिरर्वद्भिश्च, शोणितपङ्क्तं शोणितैः
वेगसंभ्रमविदार्यमाणवरणीरन्ध्रनिर्गतवरफणीन्द्रफणासहस्रमणिकिरणयो-
रणीमसृणितैरिव चक्रैः संक्रीडद्भिः शताङ्गैश्च, भयानके सकलसुरजनतनु-
रहसौखशायनिके समीके ॥

१. 'उत्र दयोः सैन्योत्थनवोरपि परस्पर' । २. 'शोकरानिकरान्' । ३. 'वमन्त-
निरिव पट्टिका' । ४. 'उत्पादनः', 'उत्पत्तनः' । ५. 'पादव संग्रामः', 'पादवमपि
संग्रामदेशिकः' । ६. 'वलद्वैः' । ७. 'अतिविशालयितुम्' । ८. 'दूरं दूरम्' ।
९. 'क्रान्त्यर्धमन्यागतैः' । १०. 'दण्डैश्च विचित्रतरचक्रचक्रमणमिषेण पदात्पदमपि
न गन्तव्यमिति विमदतिरोवकुण्डलनामिव कुर्वद्भिरर्वद्भिश्च युद्धविलोकन' । ११. 'पति-
चिश्चिदा' । १२. 'दूरं दूरम्' । १३. 'प्रवितारयद्भिः' । १४. 'मण्डलैश्च
वेगसंभ्रम' । १५. 'शोणैः' । १६. 'संविदार्य' । १७. 'नयानकम्' । १८. 'शाय-
निकम् सनीकमभूत्' । इति पा० ।

तदन्विति । तदनु सैन्यद्वयसंघटनानन्तरम् तत्र युद्धस्थले परस्परघटनजनितरफु-
लिङ्गव्याजेन अन्योन्यसङ्घर्षप्रकटिताग्निकणच्छलेन निपीतपूर्वान् पूर्वं पीतान् रुधिर-
शीकरान् शोणितविन्दून् अजीर्णशङ्कया अध्यशनजनितापरिपाकभयेन वमन्तीभिः
उद्गिरन्तीभिः इव पट्टसवल्लरीभिः पट्टिशारूपास्त्रलताभिः, (परस्परसङ्घट्टेनाग्निकण-
वमनच्छलेन पीतपूर्वान् शोणितविन्दून् पट्टिश आजीर्णा शङ्कयेवोद्गिरन्ति, अन्येऽपि
मुक्तमजीर्णशङ्कया वमनद्वारा निर्गमयन्ति तद्वदित्यर्थः) कवन्धानाम् उदकानाम्
अपमूर्धकलेवराणाञ्च उरपाटनस्य ऊर्ध्वप्रसारणकर्मणः सृष्टिः जननव्यापारस्तस्यां
पाटवं नैपुण्यम् एव संग्रामदेशदेशिकसदेशात् युद्धस्थलरूपाचार्यसकाशात् अभ्यसि-
तम् शिचित्तम् अवनितलम् भूतलम् अवतीर्णं आयातैः पयोधरपटलैः मेघमण्डलै-
रिव खेटकमण्डलैः फलकनिकरैश्च, ('टाल' शब्देन कथ्यमानाः फलकाः मेघा इव, ते
हि युद्धस्थलरूपाचार्यसकाशात्कवन्धानां पयसां छिन्नशिरसां वपुषां चोर्ध्वनयनकलां
शिचित्तुमिव भुवमायाता इत्यर्थः) युगपत् तुल्यकालम् बहुविधवीरयोधजनानां ना-
नाभटानां प्रवेगसौकर्याय सुखं प्रवेशाय तरणिरन्ध्रसरणिं सूर्यरन्ध्रपथं विशालयितुं
विस्तारयितुम् इव वियत्तले व्योमनि दूरमुच्चलिताभिः सुदूरं गताभिः शक्तिभिः
तदाख्यान्त्रविशेषैश्च, (शक्तयः सुदूराकाशे चलन्ति, मन्ये तास्मद्भुचितं सूर्यरन्ध्र-
वर्त्म बहुवीरजनप्रवेशसौकर्याय विस्तारयितुमिवोर्ध्वं प्रचरन्तीत्यर्थः) प्रतिक्षणं क्षणे
क्षणे क्षपितानां हतानां विपक्षकुलानां वृत्तान्तं ममाचारम् सुहुर्मुहुः पुनः पुनः
अटनीमुखेन धनुष्कोटिरूपाननद्वारा कथयितुं सूचयितुमिव धानुष्ककर्णाभ्यांशं
धनुर्धरवीरजनश्रुतिसमीपम् प्रत्यागतैः उपसृतैः कोदण्डदण्डैश्च धनुर्दण्डैश्च, (कोद-
ण्डानमनत्राणमोक्षाभ्यां भूयोभूयः प्रयोक्तुः श्रुतिसमीपमायान्ति, मन्ये ते प्रतिक्षण-
निहतशत्रुकुलवृत्तं स्वप्रयोक्त्रे सूचयितुमिव तथा कुर्वन्ति इत्याशयः) युद्धविलोकने
संग्रामदर्शने निवद्धकौतुकम् एतौत्कण्ठं यत् सिद्धयौवतम् देवर्षीसमूहस्तस्य कुच-
मण्डलेन सह निजकुम्भस्य चत्वारतम्यं तुलनम् तस्य परिचिचीपया जिज्ञासया
इव दूरं नभसि सुदूराकाशे करान् प्रसारयद्भिः शुण्डादण्डान् प्रसारयद्भिः शुण्डाल-
मण्डलैः हस्तिसमुदयैश्च, (हस्तिनो व्योमनि शुण्डादण्डान् प्रसारयन्ति, मन्ये ते
युद्धदर्शनाय विपदाश्रितानां मिद्वनितानां कुचमण्डलैस्सह स्वकुम्भानां तारतम्य-
मिव स्पृष्ट्वा जिज्ञासन्ते इत्याशयः) विचित्रतरचक्रचङ्क्रमणमिषेण अद्भुतचक्राका-
रभ्रमणव्याजेन पदापदम् एकमपि पदम् न गन्तव्यं न पुरस्सरणीयम् इति विमत-
निरोधकृण्डलनाम् शत्रुनिपेधकराजज्ञावर्तुलरेखाम् इव कुर्वद्भिः अर्बद्भिः अर्ब्वैश्च
(अथा विचित्रं चक्राकारभ्रमणं कुर्वते मन्ये ते शत्रून् पुरस्सर्तुं वारयितुं राज्ञामादेश-
रूपां वर्तुलां रेखामिव कुर्वते इत्याशयः) शोणितपङ्कशोणितै रक्तकर्दमरञ्जितैः वेग-
संभ्रमेण अतिवेगसञ्चारेण विदार्यमाणानां भिद्यमानानां धरणीनां पृथ्वीनाम् रन्ध्रे-
भ्यरिद्धदेभ्यो निर्गत्वराः वहिर्भवन्तो ये फणीन्द्राः सर्पास्तेषां फणासहस्रस्य या मणि-

किरणधोरणी रत्नप्रभाक्षरी तथा मयूषितैः मिलितैरिव चक्रेः सङ्क्रीडद्भिः संचर-
माणैः शतान्नैः रथैश्च, (रथचक्राणि रक्ताक्तानि सञ्चरन्ति, मन्ये वेगवशविदीर्णपर्वत-
रन्ध्रनिर्गतफणिफणामणिकिरणजालमिलितानीव स्युस्तानीत्यर्थः) भयानके पूर्वो-
क्तपट्टसखेटकशक्तिकरिशुण्डादण्डाश्चरयचक्रेः भीषणे सकलसुरजनतनूरुहसौखशाय-
निके समस्तदेवजनरोमाणि सुखशयनप्रशनद्वारा जागरयति समस्तदेवरोमाञ्चक्रे
समीके युद्धे ॥

इसके बाद परस्पर टकरानेसे निकलते हुए स्फुलिङ्गोंके बहाने पहले पीये गए रुधिर-
कर्गोंको अजीर्ण-शङ्कासे टगलनेवाली पट्टिशलताओंसे, कवन्ध-पानी तथा अपमस्तक कले-
वरको ऊपर उढ़ानेकी कलमें संग्रामरूप व्याचर्यते शिक्षा ग्रहण करनेके लिये पृथ्वीपर
आये हुए मेवोंकी तरह दीखनेवाली ढालोंसे, एकही साथ बहुत से मटोंको आसानीके
साथ प्रवेशकी सुकरता उत्पन्न करनेके लिये सूर्यरन्ध्रमार्गको चौड़ा करनेके लिये आकाशमें
दूर तक फैली हुई शक्तियोंसे अनुक्षण मरनेवाले शत्रुकुलके समाचारोंकी सुनानेके लिए
धनुर्धरगणके कानोंके पास तक पहुँचनेवाले धनुर्दण्डोंसे, युद्धदर्शनार्थ आये हुए देव-
बालागणके कुचमण्डलके साथ अपने कुम्भमण्डलोंकी तुलनाका अभ्यास करनेके लिये
आकाशमें शुण्टादण्ड फैलानेवाले हाथियोंसे, अद्भुतप्रकारक चक्राकार चङ्क्रमणके
व्याजसे 'एक पग भी आगे मत बढ़ना' इस प्रकारकी निषेधाज्ञासे शत्रुकुलकी रोकनेवाले
अश्वोंसे, शीघ्रतपङ्कसे लाल होनेके कारण वेगमग्नविदीर्ण पृथ्वीके गर्भसे निकलनेवाली
सर्पफणामणिप्रभाओंसे मिले हुएसे लगनेवाले चक्कोंसे हृदय-उधर घूमनेवाले रथोंसे जब
वह युद्धक्षेत्र भीषण हो उठा और समस्त देवगणको रोमाश्रित करने लगा तब—

दुःशासनो नयनजृम्भितकोपवह्नि-

भीत्येव फालतलमूर्ध्वमुपाश्रिताभ्याम् ।

भ्रूभ्यां भयानकमुखो रिपुभूमिपान-

ऽप्यारब्ध योऽधयितुमेतदतीव चित्रम् ॥ २६ ॥

दुःशासन इति । नयनयोः नेत्रयोः जृम्भितः प्रवृद्धः यः कोपवह्निः क्रोधाग्निस्ततो
भीत्या भयेन ह्य ऊर्ध्वम् उपरितनं फालतलम् ललाटतटम् उपाश्रिताभ्यां गता-
भ्यां भ्रूभ्यां भयानकमुखो भीषणवदनो दुःशासनः रिपुभूमिपान् शत्रुमृतान् राज्ञः
अपि योधयितुम् संग्रामप्रवृत्तान् कर्तुम् आरब्ध प्रारब्धवान्, एतदतीव चित्रम्
आश्चर्यम्, भूमिं पिबन्तीति भूमिपास्तान् अधयितुम् अधोमुखान् कर्तुमारब्धः,
भूमिपानायाधोमुखानामपि तथाविधानमाश्चर्यकरम् । राज्ञो भ्रूभङ्गमात्रेणाधश्च-
कारेत्याश्चर्यकरमजनीति भावः ॥ २९ ॥

आँखोंमें लवण होनेवाले कोषवहिकी ज्वालाके भयसे ऊपर कपारकी ओर चढ़ी हुई अग्ने भयानक दीप्तनेवाले दुःशासनने रिपुभूपालोंको लड़ाना प्रारम्भ किया, भूमिपर अधोमुखपतित रिपुओंको तिरस्कृत करना प्रारम्भ किया यह आश्चर्यकी बात हुई । जो स्वयं भूमिपर ही-भूमिका पान कर रहा हो-उसे क्या अधः किया जायगा ॥ २९ ॥

स कुन्तलाल्यम्बरधूतिधुर्यः स्वसिंहनादैर्विदधे दुरापः ।

पराभवं सोमकलास्यहेतौ पाञ्चालिकायागिव पार्थचम्बाम् ॥ ३० ॥

स कुन्तेति । दुरापः परैर्दुर्धर्षः कुन्तं नामास्त्रमेदं लालयति सादरं गृह्णाति यः स कुन्तलाली, स्वसिंहनादैः गर्जितैः अम्बरधूतिधुर्यः आकाशकम्पनधुरन्धरः सः दुःशासनः सोमकेषु पृष्ठधुम्नसैनिकेषु लास्यं स्वच्छन्दनृत्तं यासां तास्तथोक्ता हेतयः शस्त्राणि यस्यां तस्यां पार्थचम्बाम् युधिष्ठिरसेनायाम् पाञ्चालिकायां द्रौपद्यामिव पराभवम् अनादरं विदधे कृनवान्, पाञ्चालिकापक्षे कुन्तलालयः केशपाशाः अम्बराणि वस्त्राणि च, तेषां धृतौ आकर्षणे द्रौपदीकेशाम्बराकर्षणे धुर्यः प्रवीणः, सोमस्य चन्द्रस्य कला आस्ये मुखे हेतुः जनको यस्यास्तथाभूतायाम् चन्द्रकला-सुपादाय निर्मितवदनायाम् इति विशेषणयोरर्थः, शेषं पूर्ववत् । श्लिष्टविशेषणा पूर्णोपमाश्लक्षारः ॥ ३० ॥

कुन्त नामक अस्त्रको सरनेह धारण करनेवाला एवं अपने सिंहनादसे आकाशको कम्पित करनेमें प्रवीण उस दुःशासनने सोमक-पृष्ठधुम्नके सैनिकोंके त्वच्छन्द नृत्यकारी अलोंसे युक्त पाण्डव-सैन्यमें उत्ती प्रकारका पराभव करना प्रारम्भ किया, जैसा कुन्तल-केशपाश तथा अम्बर-वस्त्रका आकर्षण करनेमें निपुण होकर चन्द्रमाकी कलाओंसे बने हुए मुख रखनेवालों द्रौपदीका पराभव किया था ॥ ३० ॥

ततो याज्ञसेनीकटितटपटापहारसमयचक्रचङ्क्रमणवासनानुवृत्तिव-
शादिव विविधानि रेचकमण्डलानि वितन्वन्निजास्पदभेदको भीमः क
वा समागच्छतीति वीक्षितुमुन्नतप्रदेशमधिरूढाभ्यां हृदन्तररुधिरबुद्बुद-
मुकुलाभ्यामिव रोषलोहिताभ्यां लोचनाभ्यां साध्वसदानशौण्डः करत-
लवभ्रम्यमाणपैरिधपातनपाटितभटघोटककरद्विषटाक्षतजप्रवाहैः समी-
कसीमानं कण्ठद्वयसीं विदधानः सुयोधनानुजो वियदध्वनि विजृम्भित-
ध्वनिर्वृकोदरद्वगध्वनीनोऽभूत् ॥

तत इति । ततः तदनन्तरं याज्ञसेन्याः द्रौपद्याः कटितटात् नितम्बात् पटापहार-
समये दुःशासनकृतवस्त्राकर्षणकाले या चक्रचङ्क्रमणवासना चक्राकारभ्रमणाभ्या-

१. 'ध्रुवैः' ।

२. 'दुरापम्' ।

३. 'बुद्बुदाभ्यामिव' ।

४. 'कलित' ।

५. 'धनतरन्परिविवद्वनविपाटित' ।

६. 'समरसीमां' ।

७. 'युक्त' । इति पा० ।

सस्तस्या अनुवृत्तिवशात् सम्पर्कादिव विविधानि रेचकमण्डलानि चक्राकारभ्रमणानि वितन्वन् कुर्वन् निजास्पदभेदकः स्वरस्थलविपाटकः भीमः क्व वा कुत्र देशे समागच्छति आयाति ? इति वीक्षितुम् अवलोकयितुम् उन्नतप्रदेशम् मुखरूपमुच्चस्थानम् अधिरुढाभ्यां हृदन्तरे यदुधिरं शोणितं तस्य बुद्बुदमुकुलाभ्याम् कोर-
काम्याम् इव रोपलोहिताभ्यां कोपरक्ताभ्यां लोचनाभ्यां साध्वसदानशौण्डः भयदान-
नदङ्गः करतले वंभ्रम्यमाणा वारं वारं भ्राम्यन्ती गदापरिवस्तस्य पातनेन प्रहारेण
पाटिताः हताः भटाः योधवीराः घोटकाः अश्वः करटिनो गजाश्च तेषां वटायाः समू-
हस्य क्षतजप्रवाहैः शोणितधाराभिः सर्माकसीमानं युद्धस्थलप्रान्तदेशं कण्ठद्वयसीं
कण्ठदेशमितरक्तजलाविलां विदधानः कुर्वाणः सुयोधनानुजो दुःशासनः वियदध्वनि
आकाशमार्गे विजृम्भितध्वनिः व्याप्तशब्दः वृकोदरस्य भीमस्य दृशोः नयनयोः
अध्वनीनः विषयः अभवत् भीमेनादृश्यतेत्यर्थः ।

इसके बाद द्रोपदीके वस्त्रापहारकालमें किये गये चक्राकार भ्रमणके संस्कारकी अनु-
वृत्तिके कारण नानाप्रकारक चक्रगतिका करनेवाला, अपनी छातीको फाड़नेवाला भीम
कहाँ आया है इसको देखनेके लिये मुखरु। ऊँची जगहपर बैठे हुए तथा हृदयमें वर्तमान
रुधिरकी कड़ीके समान रोपरक्त नयनोंसे भय देनेमें दक्ष हाथमें धूमती हुई गदा द्वारा
मारे गये भट, अश्व, गजवटाके शोणित-प्रवाहसे युद्धभूमिको कण्ठप्रमाण शोणितजलसे
पूर्ण बनानेवाला एवं आकाशमें अपनी गर्जनाको व्याप्त करनेवाला दुःशासन भीमकी आँखों
के सामने आया ॥

वद्वकच्छावपि द्वौ तावभीकौ भीर्मकौरवौ ।

गदागदि रणं घोरं कुर्वते स्म परस्परम् ॥ ३१ ॥

वद्वकच्छाविति । वद्वः कच्छः मध्यपटवन्धः याभ्यां तौ तयोक्तौ (कौपीनवन्तौ
च अभीकौ कामुकाविति विरोधः) अभीकौ निर्भयौ च तौ द्वौ भीमकौरवौ वृको-
दरदुःशासनौ परस्परम् घोरं सर्वजनभयङ्करं गदया च गदया प्रवृत्तं गदागदि
रणं युद्धं कुर्वते स्म कृतवन्तौ ॥ ३१ ॥

वद्वकच्छ कौपीनधारी होकर भी अभीक-कामुक इस अर्थमें विरोध प्रतिभासित होता
है, वद्वकच्छ कमरमें कपड़ा लपेटकर बाँधे हुए तथा निर्भय (इसमें परिहार हो जाता है)
वे दोनों भीम और दुःशासन आपसमें गदा-प्रहारद्वारा अनुष्ठित भीषण युद्ध कर रहे थे ॥

निपातितस्य द्विपतः स भूमौ समक्षमक्ष्णां कुरुभूपतीनाम् ।

गण्डे कराभ्यामुदरे पदाभ्यां संताडनं साधु समाचचार ॥ ३२ ॥

निपात्येति । सः प्रसिद्धस्वप्रतिज्ञावद्वः भीमः कुरुभूपतीनां दुर्योधनादिनृपाणां

अचर्गां समक्षम् तेषु पश्यत्सु भूमौ युद्धमुवि निपातितस्य बलपूर्वकं शायितस्य द्वि-
पतः शत्रोः दुःशासनस्य गण्डे कपोले कराभ्यामुमाभ्यां स्वहस्ताभ्याम् उदरे कुक्षौ
पदाभ्यां चरणाभ्यां च माधु यथाप्रतिज्ञं सन्ताडनं प्रहारं समाचचार कृतवान् ॥३२॥

उक्त इदमिति भीमेन कौरववृषणि दुर्योधनादिकी आन्तर्के समने उक्त अपराधी-
दुःशासनके गालेपर अपने दोनों हाथों तथा पेटपर चरणोंसे खूब प्रहार किया, इच्छा
भर पीटा ॥ ३२ ॥

निजप्रियाकैश्यकृपोऽस्य शत्रोर्निभिद्य वक्षः पिबतोऽसृगम्भः ।

समीरसूनोश्च पिशाचिकानां सपीतिकेल्यां कलहो बभूव ॥ ३३ ॥

निजप्रियेति निजप्रियायाः स्वस्त्रियाः कैश्यकृपः केशाकर्षिणः अस्य शत्रोः
द्विपतो दुःशासनस्य वक्षः हृदयं निभिद्य विदार्य असृगम्भः शोणितरूपं पयः पिबतः
आचामतः अस्य समीरसूनोः वायुसुतस्य भीमस्य पिशाचिकानां पिशाचाङ्गनानां
च सपीतिकेल्यां सहस्ररक्तपानक्रीडायां कलहः अहमधिकं रक्तं पिबेयम्, अहमधिकं
रक्तं पिबेयमिति विवादः अभूत् । भीमेनोप्यां पातयित्वा वक्षो विदार्य च दुःशा-
सनस्य रक्ते पीयमाने पिशाचिका अपि तद्रक्तं पातुं प्रावर्त्तन्त तदा समधिकरक्तपा-
नाय भीमेन सह पिशाचिका विवाद चक्रुरिति भावः ॥ ३३ ॥

भीमेन द्रौपदीकेशकर्षी दुःशासनको जमीनपर गिराकर उसकी छाती फाड़ दी, और
उसका शोणित पीना प्रारम्भ कर दिया, पिशाचाङ्गनार्ये भी श्वर उधरसे आकर दुःशासन
का रक्त पीने लगीं, भीम तथा पिशाचियोंके बीच उस रक्तपान-प्रसङ्गमें छीना-झपटी होने
लगी ॥ ३३ ॥

एणीदृशः स्वकीयाया वेणीं तैरेव शोणितैः ।

क्षोणीभृतां द्विपामेपः शोणीचक्रे सहाक्षिभिः ॥ ३४ ॥

एणीदृश इति । स्वकीयायाः निजप्रियतमायाः एणीदृशो मृगीनेत्रसदृशनेत्रायाः
द्रौपद्याः वेणीम् केशपाशम् तैरेव दुःशासनहृदयनिर्गतैः शोणितैः एपः भीमः क्षोणी-
भृतां दुर्योधनादीनां प्रतिपक्षनृपाणां सहाक्षिभिः अक्षिभिः नेत्रैः सह शोणीचक्रे
रञ्जयामास । वेणी रक्तस्नपनेन शोणीकृता, तत्पश्यतां राज्ञामक्षीणि च कोपेन
रञ्जितानीति भावः । सहोक्तिरलङ्कारः ॥ ३४ ॥

अपना प्रिया द्रौपदीके बालोंको दुःशासनके शोणितसे भीमेने लाल बनाया, साथ ही
नृपोंके नेत्रोंको भी कोप-रहित कर दिया ॥ ३४ ॥

तदनन्तरम्,—

रिपून्कुरुक्षेत्रतले चरन्तं वृणाय मत्वा वृषसेनमुग्रम् ।

किरीटिगोपः परधेनुकान्तं निनाय काण्डैर्यमलोकगोष्ठम् ॥ ३५ ॥

गिपिनि । रिपुं सत्परजकान् स्वकार्यसत्यभङ्गविरोधिनः शत्रुंश्च नृणाम्
मत्वा नृणवदनादस्य कुरुक्षेत्रेनले युद्धदेशे कुरुसंवन्धिनि केंदारमानो व चरन्तं सत्या-
नि भव्यन्तं परवेनुनां कान्तं वृषसेनं परया धेनुकया असिधेनुकानामकात्रेण रम-
णीयं च उग्रं भयद्वरं वृषसेनं वृषसेनं नाम कर्णपुत्रं वृषसेनं च किरीटी अर्जुन
पुत्रं गोपः दण्डैः लघुर्दः वार्गैश्च असलोककल्पं गोष्ठं निनाय प्रापितवान् । यथा
कश्चन कृपकगोपः केंदाररजकाननादस्य क्षेत्रे चरन्तं धेनुभिः काम्यमानं वृषराजं
स्वदण्डप्रहारेण गोष्ठं प्रापयति, तद्वदर्जुनः कर्णदुर्योधनादीन् अनादृत्य एतासिधेनु-
कान्त्रिमुयं च वृषसेनं नाम कर्णपुत्रं स्ववार्गैर्यमलोकमनेपीदित्याशयः । समस्तवस्तु-
विषयं सावयववृषकमलङ्कारः ॥ ३५ ॥

जैसे श्वरक्षकोंकी परवाह नदी करके सेव करनेवाले, गादोंके प्रिय मौखन वृषराजको
गोन अपने लघुदण्डप्रहारेण गोष्ठमें पहुँचा देता है, उसी तरह युद्धमें वर्तमान शत्रुओंका
अनादर करके अर्जुनने अपने वार्गसे कुरुक्षेत्रमें घूमते हुए एवम् असिधेनुका नामक अकते
शोभिन् भयद्वर वृषसेन नामक कर्णपुत्रको दमनोक भेज दिया ॥ ३५ ॥

अत्रकर्ण्य किरीटिभग्नमाजावभिमन्योरधिकं सुतं स कर्णः ।

रिपुर्द्धुतरक्षुरष्टदिक्षु ज्वलयन्त्रक्षुरभूदरीन्दिबलुः ॥ ३६ ॥

अत्रकर्ण्येति । अभिमन्योः तदास्यात् स्वमारितात् पार्यपुत्रादधिकं किरीटिनाऽ-
र्जुनेन भग्नं निहतं सुतं स्वपुत्रं वृषसेनम् अवकर्ण्य श्रुत्वा आजौ संप्रामे चक्षुः
ज्वलयन् कौपशोणं विदधानः सः कर्णः रिपवः एव रद्धवो हरिणाः तेषां तरक्षुः
नृगादनो नृगसनातीयः पशुभेदः (शत्रुसृगेषु तरक्षुरिव प्रतीयमानः, यथा तर-
क्षुदर्शनेन नृगाणां प्राणाः शिथिलयन्ते तथा शत्रुप्राणान् शिथिलयन्) अष्टदिक्षु
सर्वासु दिशासु अरीन् दिधक्षुः ज्वलयितुमिच्छुः अमूत् । वृषसेनं नाम स्वसुतम-
भिमन्युवधप्रतीकारमिच्छताऽर्जुनेन निहतं श्रुत्वा कर्णः कोपरक्तनेत्रो भूत्वा शत्रु-
सैन्यनृगान् तरक्षुरिव प्रसिद्धिपन्सर्वतः सेना दिधक्षुरिव प्रतीयते स्मेत्याशयः । अत्र
पुत्रवधवृत्तान्ताकिर्गनस्य विशेषगगत्या शत्रुदिधक्षुहेतुत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥

कर्णने जब दुना कि उक्तका पुत्र वृषसेन अभिमन्युवध-प्रतीकारके इच्छुक अर्जुनद्वारा
मारा गया, तब दमनकी आँखें कोरसे जलने लगीं, रक्त हो गयीं, वह शत्रुरूप नृगोंके लिये
तरक्षु-नृगादन (जिसे देखते ही नृगोंके प्राण निकलने लगते हैं) बन गया, और सभी
और शत्रुओंको नारने लगा ॥ ३६ ॥

कुण्डलीकृतकोदण्डश्चण्डभानुतनूमुखः ।

ताण्डव्यं विदधे पाणिः पाण्डवानां बलान्तरे ॥ ३७ ॥

कुण्डलीकृतेति । चण्डभानुतनूमुखः सूर्यपुत्रस्य कर्णस्य पाणिः करः कुण्डलीकृत-
कोदण्डः कुण्डलाकारीकृतबभ्रुः (आकृष्टचापः) सन् पाण्डवानां बलान्तरे सैन्यमध्ये

ताण्डवं नृत्यं विदधे, गुणाकर्षणवाणमोक्षाम्यां सततप्रवृत्ताभ्यां नृत्यद्विव प्रतीयते
स्मेत्याशयः । अनुप्रासभेदः शब्दालङ्कारः ॥ ३७ ॥

चण्डनानु सूर्यके पुत्र कर्णका हाय धनुषको कुण्डलाकार बनाकर धारण किये हुए-
नमित धनुष स्थिे हुए वहाँपर युद्धमें ताण्डव सा कर रहा था, नाच सा रहा था ॥ ३७ ॥

युद्धे हतो योधसमूह एष विन्ध्यं पितुर्मे वत भेत्स्यतीति ।

मत्वेव पत्युर्महसां कुमारः संछादयामास दिव्यं शरौघैः ॥ ३८ ॥

युद्धे हत इति । एषः योधसमूहः मरगणः युद्धे हतः संग्रामनिपातितः सन् नृमे
नमः पितुः सूर्यस्य विन्ध्यं मण्डलं भेत्स्यति युगपद्विर्गमने संवद्रवशात् विदलपिष्य-
तीति इति मत्वा इव इति मनसि कृत्वा इव महसां पत्युः सूर्यस्य कुमारः पुत्रः
कर्णः शरौघैः बाणैः दिवम् आकाशं संछादयामास आवृणोतिस्म, इमे निहता
भटा मघाकाशमार्गेण युगपत्स्वर्गाय प्रस्थास्यन्ते तदा सूर्यविन्ध्यं भेत्स्यत इति मत्त्वेव
कर्णस्तथावागवर्त्म व्योम बाणैरावृणोतिस्मेति भावः ॥ ३८ ॥

यह योधागण युद्धमें मारे जानेपर हमारे पिता सूर्यका मण्डल भेदन कर देगा, बहुतसे
मर दक साथ मरकर स्वर्ग जाने लगेगे तब उनकी मोहले सूर्यमण्डल भिन्न हो जायेगा,
देखा सीचकर कर्णने अपने बाणोंसे आकाशको ही आवृत कर दिया, जिससे कोई निहत
योधा स्वर्ग तक पहुँच ही न सके ॥ ३८ ॥

करीन्द्रमण्डले पेतुः कर्णमुक्ताः शरव्रजाः ।

सदानाम्बुकरं यान्ति स्थूललक्ष्यं हि मार्गणाः ॥ ३९ ॥

करीन्द्रेति । कर्णमुक्ताः कर्णेन प्रहृताः शरव्रजाः बाणगणाः करीन्द्रमण्डले गज-
समूहे पेतुः निपतन्ति स्म, (तथाहि) मार्गणाः बाणा याचकाश्च सदानाम्बुकरं
दानवारियुतशुण्डादण्डं दानार्यजलपूर्णकरं च स्थूललक्ष्यं पृथुलक्ष्यं बहुदातारं च
कमपि परं पुमांसं यान्ति । कर्णमुक्ता बाणाः करिणां समूहमगच्छन्, यतो बाणाः
स्थूललक्ष्यं दानवारियुतशुण्डादण्डशालिनं च गच्छन्ति, यथा याचकाः दानाय
घृतजलहस्तं कमपि बहुदातारं व्रजन्ति । अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्-
तरन्यासः ॥ ३९ ॥

कर्ण द्वारा चलाये गये बाण गजसमूहके ऊपर गिरे, क्योंकि बाण स्थूललक्ष्य तथा
दानवारिपूर्ण शुण्डाशालियोंपर ही जाता है, और याचक अधिक देनेवाले सङ्कल्पार्थ गृहीत-
जल-पात्रियोंके पास ही जाता है ॥ ३९ ॥

प्रकाश्य कर्णे युधि कालपृष्ठं मयंकरामे चलति प्रवीरे ।

तदीयमल्लैर्दलिताः परेऽपि प्रकाश्य चेलुर्ध्वं रक्तपृष्ठम् ॥ ४० ॥

प्रकाशयेति । मयङ्करा मयजननी आमा तेजो यस्य तादृशे स्वतेजसा मयजनको
तस्मिन् प्रसिद्धे प्रवीरे शूरे कर्णे कालपृष्ठं नाम त्वं यशुः प्रकाश्य प्रकटीकृत्य युधि

युद्धे चलति हतस्त्वतो व्रजति सति तदीयमल्लैः कर्णबाणैः दलिताः हताः प्रताडिता
वा परे शत्रवोऽपि रक्तपृष्ठं स्वीयं रुधिररक्तं पृष्ठदेशं प्रकाश्य चेलुः पलायाश्चक्रिरे ।
कर्णबाणहता रुधिररक्तपृष्ठाश्च शत्रवः पलायितुमारभन्तेत्याशयः ॥ ४० ॥

कर्ण जब अपना कालपृष्ठ नामक धनुष सामने करके युद्धमें चलने लगा तब शत्रुगण भी
अपनी रक्तस्थित पीठ दिखावाते हुए शत्रु ऊपर चलने लगे । कर्णके बाणोंको आते देखकर
उन लोगोंने पीठ दिखा दी, पीठ शींगिनसे भीग गई, और वे वही तरह भागने लगे ॥ ४० ॥

तत्र तत्र युधि संचरमाणः शल्यसारथिमता स रथेन ।

चूपितारिमद्वारितयाऽसौ सूर्यसूनुरपि चण्डकरोऽभूत् ॥ ४१ ॥

तत्र तत्रेति । युधि रणमूकौ शल्यसारथिमता शल्यकृतसारथ्येन रथेन निजस्य-
न्दनेन सञ्चरमाणः सः प्रसिद्धपराक्रमः असौ सूर्यसूनुः कर्णः अपि चूपितारिमद्वारि-
तया निःशेषपीतशत्रुगर्वजलतया चण्डकरः सूर्यः भयङ्करपाणिश्च अभूत्, पुत्रोऽपि
पितरमनुचकारेति भावः । 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति धृत्यनुसारेण पुत्रः पितृ-
त्वेनावभासे इति तात्पर्यम् ॥ ४१ ॥

शल्यकृत सारथ्यसे तीव्रगामी रथपर आलङ्घ्य होकर जब सूर्यपुत्र कर्णने युद्धस्थलमें
भयङ्कर आत्मा धारण करके, युद्धमें भ्रमण करना प्रारम्भ करके शत्रुओंका गर्वरूप जल पीना
प्रारम्भ कर दिया, तब वह अतिदीप्त कर्ण चण्डकर-सूर्य सा दीखने लगा । पिताके समान
प्रवीत होने लगा ॥ ४१ ॥

रथैः कुमारस्य रथं समीक्ष्य रमाप्रियस्यापि तदा समीके ।

धैर्यं हृदः स्वेदजलं शरीराज्जगाल तोत्रं च जवेन हस्तात् ॥ ४२ ॥

वेति । तदा समीके युद्धक्षेत्रे रथैः कुमारस्य सूर्यपुत्रस्य कर्णस्य रथं तदद्भुत-
गतिस्त्यन्दनं समीक्ष्य विलोक्य रमाप्रियस्य लक्ष्मीनाथस्य कृष्णस्य अपि हृदः हृद-
यात् धैर्यम्, शरीरात् स्वेदजलं, हस्तात् च तोत्रम् अश्वताहनम् च जवेन वेगेन
जगाल पतति स्म । 'जगाल' क्रियायाः सर्वत्रान्वयः । शल्येन चाख्यमानं कर्णरथं
पर्यन्तगवान् कृष्णोऽपि त्यक्तप्रतिः स्वेदपूर्णवपुः स्खलिततोत्रश्चाजायतेति भावः ॥

शल्यक द्वारा सज्जालिन होनेवाले कर्णरथको देखकर श्रीकृष्णका भी धैर्य जाता रहा,
वह पसीनेसे तर हो गये, और उनके हाथसे अश्वताहन-चाबुक गिर गया, भगवान् भी
व्यग्र हो पड़े ॥ ४२ ॥

तदनन्तरममर्त्यचक्रवर्तिविकर्तनतनयौ परस्परं प्रैधनं प्रैवर्तयितुमार-
भेताम् ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तरम् तत्पश्चात् अमर्त्यचक्रवर्त्ती इन्द्रस्त्वत्तनयोऽर्जुनः

विकर्त्तनस्य तनयः कर्णश्च तौ परस्परम् अन्योन्यम् प्रथमम् युद्धं प्रवर्त्तयितुं कर्तुम्
आरभेताम् प्रारब्धवन्तौ ॥

इसके बाद अमर्त्यचक्रवर्ती देवराजके पुत्र अर्जुन तथा विकर्त्तन-सूर्यके पुत्र कर्ण-दोनो
ने परस्पर युद्ध करना प्रारम्भ किया ॥

राधाकुन्तीपुत्रयोः शौर्यभाजोश्चक्रीभूतौ चापदण्डौ ज्वलन्तौ ।

मध्यस्थाया रङ्गभूदेवतायास्ताटङ्काभामादधाते स्म तत्र ॥ ४३ ॥

राधाकुन्तीति । शौर्यभाजोः असाधारणशौर्यशालिनोः राधाकुन्तीपुत्रयोः कर्णार्जु-
नयोः चक्रोभूतौ अवनततया चक्राकारतां गतौ ज्वलन्तौ देदीप्यमानौ च चापदण्डौ
धनुर्दण्डौ तत्र समये परस्परयुद्धकाले मध्यस्थायाः कर्णार्जुनमध्यदेशं गताया रङ्ग-
भूदेवतायाः युद्धस्थलाधिष्ठातृदेवतायाः ताटङ्कौ कर्णभूषणे तयोराभाम् सादृश्यम्
आदधाते स्म अधारयताम् । तदानीमन्योन्ययुद्धकाले चक्रीकृतौ कर्णार्जुनचापौ
मध्ये स्थिताया युद्धस्थलाधिष्ठातृदेवतायाः ताटङ्कवत् प्रतीयेते स्मेत्याशयः । उप-
मालङ्कारः ॥ ४३ ॥

उक्त समय असाधारण कर्ण तथा अर्जुनके चक्राकार तथा देदीप्यमान चापदण्ड ऐसे
प्रतीत हो रहे थे, मानो वे दोनों बीचमें अवस्थित युद्धस्थलकी अधिष्ठात्री देवताके गोल-
गोल चमत्कारी ताटङ्क-कर्णभूषण हों ॥ ४३ ॥

अवकर्ण्य शरासर्वस्त्रघोषं सुतयोस्तत्र सहस्रदृष्टिघृष्टयोः ।

दिवि वैणिकतापसस्य चित्रं महती प्रीतिरभूच्च नैव चाभूत् ॥ ४४ ॥

अवकर्ण्येति । तत्र तस्मिन्मन्त्रयुद्धसमये सहस्रं दृष्टयो नयनानि यस्य सः सह-
स्रदृष्टिरिन्द्रः, सहस्रं घृष्टयः किरणा यस्य सः सहस्रघृष्टिः सूर्यः तयोस्सहस्रदृष्टि-
घृष्टयोः शक्रसूर्ययोः सुतयोः पुत्रयोः कर्णार्जुनयोः शरासर्वस्त्रघोषं चापशब्दम् अव-
कर्ण्य श्रुत्वा दिवि आकाशे वैणिकतापसस्य वीणावादनरसिकस्य मुनेर्नारदस्य
महती प्रीतिः आनन्दः अभूत् न चाभूत्, एतच्चित्रम् । नारदस्तयोश्चापघोषं-
निश्चाम्य प्रसादं गतः, तच्चापघोषस्य स्ववीणारवतिरोधायकतया नापि प्रसादं गत
इत्याशयः । प्रीत्युत्पत्त्यनुत्पत्त्योर्वैणिकत्वस्य कारणतया परिकरालङ्कारः ॥ ४४ ॥

सहस्रदृष्टि इन्द्रके पुत्र अर्जुन तथा सहस्रघृष्टि सूर्यके पुत्र कर्ण, इनके द्वारा किये गये
धनुर्दण्डकारको सुनकर आकाशमें रहकर युद्ध देखनेवाले वीणाप्रिय नारदको प्रसन्नता हुई
और न भी हुई, प्रसन्नता इसलिये हुई कि वैसा युद्ध देखा, नहीं इसलिये हुई कि उस
धनुर्दण्डकारशब्दने शब्दमात्रको अपनेमें लीन कर दिया, उनका वीणारव भी उसीमें
अन्तर्भूत हो जानेके कारण उनको सुननेको नहीं मिला ॥ ४४ ॥

उल्लोलकल्लोलितदोर्विलासावुपेन्द्रमद्रेष्वरसारथी तौ ।

परस्परं मल्लकुलैरभूतां रूपावलीढावरूपावलीढौ ॥ ४५ ॥

उल्लङ्घिति । उल्लोलश्चञ्चलाः ये कल्लोलाः महोर्मयः ते सञ्जाता येषु ते उल्लोल-
कल्लोलिताः अतिवृद्धि गताः दोर्विलासाः बाहुविक्रमाः ययोस्तौ तयोक्तौ उपेन्द्र-
सारथिः अर्जुनो मद्भस्वरसारथिः शल्यसुतः कर्णश्च तौ द्वौ कर्णाजुनौ परस्परम्
अन्योन्यं रूपा कोपेन अवलीढौ युक्ता अपि मल्लकुलैः वागगणप्रहारैः अरूपा व्रणेन
अपि अवलीढौ व्यासदेहौ अभूताम् ज्ञातौ । रूपावलीढावप्यरूपावलीढादिति विरोध-
प्रतिभासः, रूपा कोपेन अरूपा व्रणेनेत्यथे च तत्परिहारः । 'व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः'
इत्यमरः । अत्र विरोधाभासयमकयोः संसृष्टिः ॥ ४५ ॥

अतिप्रवृद्धं युजप्रतापशाली कृष्णसारथि अर्जुनं तथा शैल्यसारथि कर्णं, दोनों ही
एक दूसरेपर कोपते बाग बरसाते हुए घायल हो गये, रूपावलीढ होकर भी अरूपावलीढ हो
गये, ऐसा कहनेपर आपाततः विरोध प्रतीत होता है परन्तु रूपा-कोपेन अवलीढ-युक्त होकर
भी अरूपा-व्रणसे युक्त हो गये हस्त प्रकार अर्थ करनेपर विरोधका परिहार हो जाता है ॥ ४५ ॥

कर्णामरेन्द्रसुतकार्मुकवह्निवान्तै-

नीरन्ध्रितेऽम्बरतले निविडैः प्रपत्कः ।

अभ्यागतानमरैर्भावमुपेत्य वीरैः-

न्यप्रच्छ वैणिकमुनिः प्रधनप्रकारान् ॥ ४६ ॥

कर्णामरेन्द्रेति । कर्णस्य अमरेन्द्रसुतस्य देवनायकपुत्रस्यार्जुनस्य च कार्मुकवह्नि-
भ्यां धनुर्लताभ्यां वान्तैः क्षिप्तैः निविडैः घनैः प्रपत्कैः वाणैः शरैः अम्बरतले आकाशे
नीरन्ध्रिते समन्ततो व्याप्ते सति वैणिकमुनिः नारदः अमरभावम् देवत्वम् उपेत्य
प्राप्य अभ्यागतान् उपगतान् वीरान् प्रधनप्रकारान् युद्धसमाचारान् अपृच्छत्,
वाणैराकाशे व्याप्यमाने स्वयं युद्धस्थिते दर्शनेऽशक्तो नारदस्तत्र युद्धे मृत्वा सथो
देवत्वमासाद्यागतान् वीरान्युद्धसमाचारविषये पृच्छति स्म । अत्र नारदस्य तादृक्प्र-
श्नासम्बन्धेऽपि तत्संबन्धामिधानादतिशयोक्तिरलङ्कारस्तेन च युद्धस्यातिगहनत्वं
व्यज्यते । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४६ ॥

कर्णं तथा अर्जुनं द्वारा प्रयुक्त क्रिये गये घने वाणोंसे आकाशके पट जानेपर नारद
स्वयं युद्ध नहीं देख सके, तब जो उस युद्धमें नरकर देवत्व प्राप्त करके स्वर्ग जाते थे,
उन्हींसे युद्धके समाचार पूछ पृच्छकर युद्धकी स्थितिका अन्दाज करने लगे ॥ ४६ ॥

पाणिना तदनु भानुनन्दने पन्नगास्त्रमचिरेण गृह्णति ।

पूर्वमेव निखिलाप्सरःकुलात्सा दधौ वरणमाल्यमुर्वशी ॥ ४७ ॥

१. 'अपि लोढावरूपापि लीढौ' । २. 'नीरन्ध्रमुम्बरतले निविड' । ३. 'मागन्' ।

४. 'योधान्' । इति पा० ।

पाणिनेति तदनु तदनन्तरं भानुनन्दने सूर्यसुते कर्णे पाणिना स्वकरेण पञ्च-
गात्रं नागास्त्रं नाम शस्त्रमेदम् अचिरेण द्रुतं गृह्णति आददाने सति सा अर्जुनेन
सह रन्तुमिच्छया तत्पार्श्वमागत्य तेन तिरस्कृता उर्वशीनामाप्सराः निखिलाप्सरः-
कुलात् सकलाप्सरोगणापेक्षया पूर्वम् प्रागेव वरणमाख्यं स्वयंवरणस्रजं दधौ करे
हृतवती, सम्प्रति नागाश्च हतमर्जुनमायातं बृत्वा चिरपोषितमर्जुनसङ्गमाभिलाषं
पूरयितुकामा सोर्वशी सर्वप्रथमं वरणमाख्यमादाय सञ्जातिष्ठद्विषयः ॥ ४७ ॥

कर्णे जभां अपने हाथमें अर्जुनपर चलानेके लिये नागाख लिया, तमी सभी अप्स-
राओंसे पहले उर्वशीने अपने हाथोंमें वरणमाख्य धारण कर लिया, उर्वशीको अर्जुनको
पतिरूपमें पानेकी बड़ी उत्कण्ठा थी, एकबार जब अर्जुन इन्द्रके पास स्वर्गमें ये तब उसने
अर्जुनसे रति-याचना की भी थी, परंतु अर्जुनने उसका प्रत्याख्यान कर दिया था, अबकी
उसने देखा कि कर्ण जब नागाख चलाने जा रहे हैं, तब अर्जुन अवश्य मरकर देवत्व
प्राप्तिपूर्वक स्वर्ग पधारेंगे, अतः उनके वरणार्थ उसने पहले ही माला ठठा ली कि कहीं दूसरी
अप्सरा अर्जुनका वरण न कर ले ॥ ४७ ॥

सव्यसाचिहननाय शरासे संहिते रविमुवा भुजगाखे ।

नन्दनद्वितयवत्त्वममस्त स्वस्य कल्पकवनेन सहेन्द्रः ॥ ४८ ॥

सव्यसाचीति । रविमुवा कर्णेन सव्यसाचिहननाय अर्जुनवधार्थं शरासे काल-
पृष्ठे नाम स्वधनुषि भुजगाखे नागाखे संहिते आरोपिते सति इन्द्रः स्वस्य आत्मनः
कल्पकवनेन नन्दनाख्यकाननेन सहेव नन्दनद्वितयवरवम् नन्दनद्वयशालिखम्
अमस्त मनुते स्म । अयमाशयः—इन्द्रो हि जयन्तार्जुनाभ्यां नन्दनद्वितयवान्
प्रसिद्धः, सम्प्रति कर्णे नागाखं संदधाने सति अर्जुनमरणमवश्यम्भावि मत्वेन्द्रः
स्वस्य नन्दनद्वितयवरवं न जयन्तार्जुनाभ्यां किन्तु जयन्तनन्दनकाननाभ्यां मनु-
तेस्मेति तात्पर्यम् ॥ ४८ ॥

कर्णे जब अपने धनुष पर नागाखसन्धान किया, तब इन्द्रको विश्वास हो गया कि
अर्जुन इस बाणसे त्राण नहीं पा सकते हैं, और ऐसा समझकर उन्होंने अपने नन्दन-
द्वयमें जयन्त और नन्दनवनकी गिनती की, पहले वह अपनेको जयन्त तथा अर्जुन
से नन्दनद्वयशाली मानते थे, अब तो अर्जुनका नाश अवश्यम्भावी देखकर जयन्त तथा
नन्दनवनसे ही अपनेको नन्दनद्वयवाला मानने लगे ॥ ४८ ॥

रवितनयविमुक्तमस्त्रमेतद्विवि रसनायुगलं बहिर्वितन्वत् ।

अहमरिमधुना द्विधा करोमीत्यभिनयकेलिमिवादधद्भासे ॥ ४९ ॥

रवितनयेति । रवितनयेन कर्णेन विमुक्तं महतम् एतद्वखं नागाखम् विवि
आकारो रसनयोः जिह्वयोः युगलं द्वयं बहिर्वितन्वत् प्रकाशयत् अहम् अरि शत्रु-
मर्जुनम् द्विधा करोमि खम्बयामीति अभिनयकेलिम् स्वप्रौढप्रकाशनाम प्रीतिवि-

शेषम् आदधत् धारयत् ह्यव आयमासे प्रचकाशे । स्वाण्डवदाहकाले मुखे पुद्गमा-
दाय गच्छन्ती तच्चकपत्नी पार्येन हता, तदा मुखस्यशिशोरश्वसेनस्य पुच्छच्छेदो
जातः, ततः कुपितोऽसौ पार्यवधाय कर्णवृणे स्थितः, तमेव शरं कर्णः सन्दधे स च
मातृहन्त्ववधाय जिह्वां चपलयन्नावभास इत्याशयः ॥ ४९ ॥

रवितनय कर्ण द्वारा चलाया गया वह नागाक आकाशमें अपनी जीम फैलाये हुए
ऐसा लगा था मानो वह बमिनयक्रीड़ा द्वारा लोगोंसे अभिमान प्रदर्शित कर रहा हो-
नै अभी इस शत्रुकी श्रीवाकी दो खण्ड कर दूंगा ॥ ४९ ॥

द्विधा विधातुं विजयं शिरोधावधायतन्तं स सरीसृपं तम् ।

निरीक्ष्य पादेन निजेन शार्ङ्गी निमज्जयामास शताङ्गमुर्व्याम् ॥ ५० ॥

द्विधेति । जय विजयम् अर्जुनम् शिरोधौ श्रीवायाम् द्विधा विधातुं खण्डयितुम्
धापयितुम् उमापान्तं तं सरीसृपम् कर्णास्त्रभावं गतं नागमन्त्रसेनम् निरीक्ष्य सः
प्रसिद्धोऽर्जुनवत्सलः शार्ङ्गी कृष्णः निजेन पादेन निजचरणमरेण शताङ्गम् अर्जुन-
विहितं रथम् उर्व्यां धरण्यां निमज्जयामास निमग्नप्रकार्योत्, तथाकरणेन च
तस्मागच्छतो नागास्त्रस्य लक्ष्यच्युतिरजायत, नागास्त्रलक्ष्यतोऽर्जुनः क्षत्त इत्यर्थः
उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ५० ॥

इसके बाद जमी भगवान्ने देखा कि कर्णप्रयुक्त वह बाणरूपधारी सर्प अश्वत्तेन
अर्जुनका गला काटने आ रहा है कि भगवान्ने अपने चरणके मारते अर्जुनके रथको
जमीनमें धँसा दिया, जिससे उस नागात्रका निशाना चूक गया, अर्जुन लक्ष्यस्थलसे क्षितक
कर बच गये ॥ ५० ॥

आनेमिममस्य हरेरुनायात्तदा शताङ्गस्य किरीटिनोऽस्य ।

गर्भेऽवकाशं किल बान्धवेन शंभोः शताङ्गो धरणी व्यतानीत् ॥ ५१ ॥

आनेमीति । तदा तस्मिन्समये हरेः श्रीकृष्णस्य उपायात् पादनिष्पीडनरूपात्
आनेमि चञ्चलायःपट्टिकापर्यन्तम् मग्नस्य पृथिव्यां गतस्य किरीटिनोऽर्जुनस्य
शताङ्गस्य बान्धवेन भ्रातृभावेन साजात्येन रथत्वकृतेन शम्भोः शताङ्गो रथो
धरणीरूपः गर्भे स्वान्तर्भागे अवकाशम् स्थानम् व्यतानीत् । भगवान् कृष्णो
यदाऽर्जुनरक्षार्थं तदर्थं पदा निष्पीडयामास, तदाऽऽनेमिमगनायाऽर्जुनरथाय शिवस्य
रथो धरणी रथत्वसाजात्यकृतबन्धुप्रेम्णा स्वान्तःस्थानमकल्पयत् इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

उक्त समय भगवान्के व्यापार-पादनिष्पीडनरूप उपायसे जब अर्जुनका रथ धुरीतक
जमीनमें धँस गया तब महादेवके रथ पृथ्वीने अर्जुनके रथको रथत्वसाजात्यसे अपना
बान्धव समझकर अपने भीतर स्थान दे दिया ॥ ५१ ॥

ततः कुरुणामिव पुष्करान्ते च्वेलाभर्तौ जम्भयतात्मनश्च ।

उग्राहिना तस्य किरीटशृङ्गमग्राहि नाकेन्द्रभयेन साकम् ॥ ५२ ॥

तत इति । ततः तदनन्तरं कुरुणाम् दुर्योधनादौनाम् च्वेलाभर्तौ सिंहनादौ-
द्वत्यम् (अयमर्जुनो नागास्त्रेण निहन्यत इति प्रसादकृतमौद्वत्यम्) इव आत्मनः
स्वस्य च्वेलाभर्तौ विषोमत्वेन पुष्करान्ते आकाशे जम्भयता प्रकटयता उग्राहिना
भीषणसर्पेण तरय अर्जुनस्य किरीटशृङ्गम् इन्द्रदत्तं किरीटम् नाकेन्द्रभयेन अर्जुनो
विपद्यत इत्येवंरूपेण शक्रस्य भयेन सह अग्राहि अपहतम् । स हि कर्णास्त्रभूतो
नागाः पृथ्वीनिमग्नतरयस्यार्जुनस्य लब्धस्थानविन्नतया केवलं किरीटमेवाहरत् , न
प्राणान् , तेन किरीटेन सहैव शक्रस्य भयमप्यर्जुनमरणविषयमहरदिति सहोक्तिर-
लङ्कारः ॥ ५२ ॥

इसके बाद कौरवोंने सिंहनादकी उद्घनता प्रकट करना प्रारम्भ किया कि अर्जुन
मारे गये, और कर्णके नागास्त्रने अपने विपकी उग्रता आकाशमें प्रकटित की, और
अनन्तर उस नागास्त्रने अर्जुनके किरीट नादका हरण कर लिया, साथ ही इन्द्रके हृदयके
भयका भी हरण कर लिया, किरीटमात्रके हरणसे प्राण बच गये, इससे इन्द्र गतचिन्त हो
गये ॥ ५२ ॥

ततः स्नेहसार्द्रस्त्वं पक्षपाती भुजंगमम् ।

तक्षकः किल पार्थस्य वर्धयामास सायकः ॥ ५३ ॥

ततः स्नेहेति । ततः पार्थकिरीटहरणानन्तरम् स्नेहेन तैलरसेन प्रेम्णा च आर्द्रः
सरसः, पक्षैः पाती पतनशीलः पुत्रवत्सलश्च पार्थस्य वाणः तक्षकः कत्तनदक्षो
वाश्यादिः तक्षकः अश्वसेननागपिता च तं नागास्त्ररूपं भुजङ्गं वर्धयामास खण्ड-
शस्त्रकार वर्धयामास च । यथा तक्षको नाम नागाश्वसेनपिता स्निग्ध पक्षपाती
च भूत्वा तं वर्धयामास तथैव तैलाद्रः पक्षैः पतनशीलश्च चिद्धदिकर्मा वाश्यादिरूपः
पार्थवाणस्तैः कर्णप्रयुक्तं नागास्त्रं खण्डशस्त्रकारेति भावः । सायकत्वं रूपकम् ॥ ५३ ॥

जिस प्रकार स्नेहाधीन पक्षपाती पिता तक्षकने नागसेनको बड़ा किया था, उसी प्रकार
तैलाद्र तथा पक्षोंके सहारे उड़नेवाले तक्षककर्मा पार्थवापने उस नागास्त्रभूत अश्वसेनको
खण्डशः काट दिया ॥ ५३ ॥

दन्तीन्द्रपादातरयाश्वभेदी कुन्तीकुमारः स हरेर्निदेशात् ।

राघेयकाये विविधात्रजालमाघेयमेव व्यथित क्षणेन ॥ ५४ ॥

दन्तीन्द्रेति । दन्तीन्द्राः गजमुत्थाः, पादाताः पादचारिणः, रथाः, अश्वाश्च तान्
भिनन्ति मारयतीति तथोक्तः सः कुन्तीकुमारोऽर्जुनः हरेर्निदेशात् 'अघैव कर्णो जेतव्य'

इत्येवं रूपं भगवदादेशं प्राप्य क्षणेनैव अल्पकालेनैव राधेयकाये कर्णशरीरे विवि-
धास्त्रजालम् नानाप्रकारकं स्वमच्छजातम् आधेयम् आश्रितम् अवस्थापितम् प्रहृतम्
व्यधित कृतवान् । भगवदादेशेनार्जुनः कर्णस्य वपुषि क्षणेनैव बहून्प्रहारान् विदधे
इत्याशयः ॥ ५४ ॥

हार्था, पादचारी सैन्य, रथ तथा अश्वका भेदन करनेवाले कुन्तीपुत्र पार्थने 'आज
हैं कर्णको जीतना चाहिये' इस प्रकारका भगवदादेश पा करके क्षणभर अपने नानाप्रकारके
कर्मोंको कर्णके शरीरमें आश्रित कर दिया, कर्णके शरीरको अपने बाणरूप आधेयका
अधिकरण बना दिया ॥ ५४ ॥

सर्वेषु मार्गणगणेषु बहुप्रदत्वा-

त्खर्वतराहतिरयं स्वमणेः कुमारः ।

पार्थस्य मार्गणमणं पतितं शरीरे

सार्थं व्यधादभिमतं स वितीर्य जीवम् ॥ ५५ ॥

सर्वेधिति । बहुप्रदत्वात् अतिदानशीलत्वात् सर्वेषु अनयुसंहितविशेषेषु सकल-
साधारणेषु मार्गणगणेषु वाणगणेषु याचकेषु च खर्वतरा अतुच्छा महती आहतिः आदरो
यस्य तथाभूतोऽसौ अयम् स्वमणेः सूर्यस्य कुमारः पुत्रः कर्णः शरीरे स्वकाये पतितं
लभ्य पार्थस्यार्जुनस्य मार्गणगणं याचकवर्गम् वाणसमूहं च अभिमतं वाञ्छितं (स्वस्य)
जीवम् जीवनम् वितीर्य दत्त्वा सार्थम् पूर्णमनोरथम् व्यधात् कृतवान् । याचक-
सामान्यादरकर्त्तासौ कर्णः स्वप्राणयाचनागताय पार्थमार्गणगणरूपाय याचकाय
स्वप्राणान्द्रत्वा तदभिलाषं पूरयित्वा स्वं वदान्यत्वं पालयामासेति भावः ॥ ५५ ॥

समो मार्गणो-वाणो तथा याचकोका आदर करनेवाले उस सूर्यपुत्र कर्णने पार्थके वाण-
रूप याचकोको-जो उसके अङ्गमें लगे थे-अपनी जीवनरूप अभिमत वस्तु प्रदान करके
उन्हें कृतार्थ कर दिया, पार्थके वाणोंने कर्णके प्राण ले लिये ॥ ५५ ॥

कर्णेऽथ कर्णेन्द्रियमात्रपात्रे दुर्योधनः शोकरसे ममज्ज ।

अभ्यासभूमानमिवाधिरौदुमनागतस्य हृदमज्जनस्य ॥ ५६ ॥

कर्णेऽपेति । अथ कर्णं कर्णेन्द्रियमात्रपात्रे श्रवणमात्रशेषे श्रोतव्यमात्रे मृते सति,
दुर्योधनः शोकरसे दुःखसागरे-अनागतस्य भाविनः हर्दनिमज्जनस्य युद्धान्ते
हृदमज्जनस्य अभ्यासभूमानम् परिचयदाढ्यम् अधिरौदुम् अधिगन्तुम् इव
ममज्ज । अयमाशयः-कर्णं मृते सति दुर्योधनः शोकरसागरे मनो वमूव, मन्ये सः
पश्चात्करिष्यमाणस्य हृदनिमज्जनस्याभ्यासं कर्त्तुमिव तथा कृतवानिति, हेतु-
व्येक्षाऽलङ्कारः ॥ ५६ ॥

कर्ण जब केवल कानोंसे सुनने भरके लायक हो गये-नाममात्र शेष रह गये, तब इयोधन शोकसागरमें डूब गया, ऐसा लगता था कि वह आगे किये जानेवाले हृदयनिमज्जन के लिये सम्प्राप्त-प्राचुर्य कर रहा हो ॥ ५६ ॥

ततः स्वकीयस्य तनूभवस्य वधाज्जले स्नातुमना इव द्राक् ।

मन्दायमानद्युतिमालंभारी मरीचिमाली च ममज्ज सिन्धौ ॥ ५७ ॥

इत्यनन्तमदृकविकृतौ चम्पूभारते एकादशः स्तवकः ।

तत्र शति । ततः कर्णवधानन्तरम् मरीचिमाली सूर्यः अपि स्वकीयस्य निजस्य तनूभवस्य पुत्रस्य कर्णस्य वधाद् मृत्योः द्राक् स्वरितम् जले स्नातुमनाः स्नातु-
मिच्छन्निव (सद्योन्मत्तपुत्रस्य तिलाञ्जलिदानाय स्नानमावश्यकमिति कृत्वेव) मन्दा-
यमाना शोकेन ग्लपिता या द्युतिमाला किरणततिस्तां विमर्त्तति तयोक्तः सन्
सिन्धौ सागरे ममज्ज । सूर्योऽस्तं गत इत्यर्थः । मालमारीशब्दे 'इष्टकेषीकामा-
लानां चित्तूल्मारीयु' इति मालाऽऽकारस्य ह्रस्वत्वम् ॥ ५७ ॥

कर्णके नारे जानेके बाद मन्दायमान किरणधारी सूर्य समुद्रमें डूब गये, ऐसा लगता है कि वह सूर्य अपने पुत्र कर्णके मरनेपर उसके निमित्त दिलोवाङ्गलि-श्रदान करनेके लिये शीघ्र जलमें स्नान करना चाह रहे हैं ॥ ५७ ॥

शति नैषिलिगण्डितश्रीरामचन्द्रनिश्रमणीते चम्पूभारत'प्रकाशे'

एकादशस्तवक'प्रकाशः' ॥

द्वादशः स्तवकः

शल्यं ततः परमरातिकुलस्य चित्ते

शल्यं दिशन्तमनिशं रमणः कुरुणाम् ।

कल्यं रणेधु पृतनाधिपतिं विधाय

तुल्यं त्रिविष्टपपतेः स्वममन्यतासौ ॥ १ ॥

शल्यमिति । ततः परं कर्णात्परतोऽसौ कुरुणां रमणः स्वामी दुर्योधनः रणेषु विविधप्रकारकयुद्धेषु कल्यं समर्थम्, अरातिकुलस्य शत्रुवर्गस्य चित्ते अनिशं सततं शल्यम् कीलकं दिशन्तं शल्यनिपाननमिव कष्टं समर्पयन्तं तं शल्यं नाम मद्रपतिं पृतनाधिपतिं सेनानायकं विधाय कृत्वा सेनापत्येऽभिषिच्य स्वम् आत्मानम् त्रिविष्टपपतेः शत्रुस्य तुल्यम् अमन्यत मन्यते स्म । कर्णात्परतः समरनिपुणमत एव शत्रुहृदयव्यथकं शल्यं सेनापतिपदेऽभिषिच्यतासौ दुर्योधनः स्वमिन्द्रमिव दुर्जयममन्यतेति भावः । कान्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १ ॥

इसके बाद कर्णके मारे जानेपर कौरवाधिपति दुर्योधनने शत्रुसमुदायके हृदयमें काँटा बिछानेवाले युद्धनिपुण मदरानको सेनापतिपदपर अभिषिक्त करके अपनेको स्वर्गके स्वामी इन्द्रके तुल्य समझ लिया ॥ १ ॥

तत्तादृशं तदनु बाहुबलेन शत्रू-

नाकम्पयन्तममरावलिमस्तकेन ।

शक्त्या निहत्य युधि शल्यमजातशत्रोः

पाणिर्दधौ प्रथमतः परहिसकत्वम् ॥ २ ॥

तत्तादृशमिति । तदनु बाहुबलेन भुजवीर्येण शत्रून् प्रतिपद्भिर्नाशः अमरावलिमस्तकेन देवगणशिरसा सह आकम्पयन्तम् घालयन्तम् (शत्रवो भीताश्चलन्ति, देवानां मस्तकानि च तवद्भुजवीर्यश्लाघया चलन्ति) तत्तादृशम् अनुपमभुजप्रतापम् शल्यं मद्राधिपतिं युधि युद्धे शक्त्या स्वपराक्रमेण शक्त्याख्यास्त्रेण वा निहत्य अजातशत्रोः युधिष्ठिरस्य पाणिः प्रथमतः इदं प्रथमम् परहिसकत्वं शत्रुमारणम् दधौ धारयामास । अजातशत्रुरपि शल्यमारणेन परहिसकत्वमिदं प्रथममधारयदित्यर्थः ॥ २ ॥

इसके बाद अपने भुजप्रतापके द्वारा शत्रुओंके साथ साथ देवगणके मस्तकोंको भी सञ्चालित करनेवाले अतुलनीयपराक्रम शल्यको युद्धमें निहत करके अजातशत्रुके बाहुने पहली बार परहिंसा धारण की । शत्रु मयसे चल पड़े और देवगणके सिर उसके पराक्रम-

इलाषामें चले । इतने पहले युधिष्ठिरने परपीडा नहीं की थी, पहले पहल यह शल्यवध उनके द्वारा सम्पन्न हुआ ॥ २ ॥

अथ तं सुवलात्मजं क्षणार्दवगत्य प्रियपाशकं मृधे ।

यमदापितपाशकं व्यधाद्यमयोः प्राथमिकः पराक्रमी ॥ ३ ॥

अथ तमिति । अथ पराक्रमी भुजवीर्यशाली यमयोः युग्मजातयोः प्राथमिकः आद्यः नकुलः तं प्रसिद्धवज्रनघ्यापारम् सुवलात्मजं शकुनिम् प्रियपाशकं द्यूत-प्रियम् अवगत्य यमदापितपाशकम् यमेन सहदेवेन वा स्वपाशेन वद्धम् क्षणात् शीघ्रम् मृधे युद्धे यमदापितपाशकम् यमपाशवद्धम् व्यधात्, नकुलः सहदेवपाश-वद्धं शकुनिमाशु मृधे हतवानिति भावः । प्रियपाशकाय पाशदापनात्समालङ्कारः ॥ ३ ॥

इसके बाद युग्मजात भाइयोंमें बड़े नकुलने सहदेव द्वारा द्यूतप्रिय जानकर-प्रियपाशक समझकर जिस शकुनिके गलेमें फन्दा टाल दिया गया था, उसके पास जाकर युद्धमें तुरन्त उसको यमराजके द्यूतपाशमें बद्ध करवा दिया ॥ ३ ॥

अथ युद्धतपर्तुदुःसहश्रीर्हरिदभ्यन्तरथावदात्मघोषम् ।

सहते स्म न किञ्चिदप्युल्लङ्कं सहदेवस्य भुजप्रतापभानुः ॥ ४ ॥

अथेति । अथ शकुनौ हते सति युद्धतपर्तुना समररूपग्रीष्मसमयेन दुःसहा श्रीः प्रकाशो यस्य स तद्योक्तः सहदेवस्य भुजप्रतापभानुः बाहुवीर्यरूपसूर्यः हरिदन्तरे दिशाभ्यन्तरे धावन्त आत्मघोषाः सिंहनादा यस्य त तथा दिगन्तरे पलायमानाः आत्मघोषाः काका यस्मात्तथाविधं च तम् उल्लङ्कं नाम पक्षिमेदं शकुनिसुतं च किञ्चिदपि न सहते स्म द्रुतमेव न्यवधीत् । यथा ग्रीष्मे प्रखरप्रकाशः सूर्यः काकान् दिशासु विद्रावयन्तं कमप्युल्लङ्कं न सहते तथैव युद्धे प्रकटपराक्रमोऽस्य सहदेवस्य प्रतापः दिगन्तरे व्याप्तात्मसिंहनादं शकुनिपुत्रमुल्लङ्कं क्षणमपि नासहतेत्यर्थः । साङ्गं रूपकमलङ्कारः ॥ ४ ॥

जिस प्रकार ग्रीष्म ऋतुका प्रकाशनान सूर्य, दिशामें भाग रहे हैं ताकगण जिससे पक्षी उल्लङ्कको नहीं सहता है, उनी तरह युद्धमें प्रकट होनेवाले सहदेवके प्रतापने, जो दिगन्तरमें व्याप्त कर रहा है अपने सिंहनादको ऐसे उल्लङ्क नामक शकुनिपुत्रको युद्धमें क्षणभर भी नहीं टिकने दिया । सहदेवने उल्लङ्क नामक शकुनिपुत्रका वध कर दिया ॥ ४ ॥

ज्वालं विषैकमिव दानविधौ कृशानोः

शोणं दधञ्चमरवालमुदस्य चापम् ।

पार्थे निहन्तरि रिपूनथ कांदिशीका

द्रोणात्मभूकृपमुखाः सहसा बभूवुः ॥ ५ ॥

ज्वालमिति । अथ पार्थ अर्जुने दानविधौ बह्निर्जुनाय संप्रदानीकरणे विपक्षम्
लघ्नम् ज्वालम् बह्निप्रभामिव शोणं रक्तं चमरवालम् चमरमृगपुच्छकेशजालं
दधत् धारयत् चापन् गाण्डीवम् उदस्य उत्थाप्य रिपून् हतशेषान् शत्रून् निहन्तरि
हन्तु प्रवृत्ते सति द्रोणात्मनः अश्वत्थामा कृपस्तन्मातुलश्च तत्प्रमुखास्तदाद्याः अश्व-
त्थामकृपादयः सहसा हठात् कान्दिशीकाः भयदुताः बभूवुः भयभीता सन्तः
पलायन्तेत्यर्थः । अर्जुनचापलघ्नो मृगवालभरः बह्निर्जुनाय खाण्डवदहनावसरे
गाण्डीवे संसक्ता बह्निप्रभवै प्रतीयते स्मेत्युपेक्षा ॥ ५ ॥

अर्जुनके धनुष गाण्डीवमे लगे हुए चमरमृगपुच्छकेश ऐसे लगते थे मानो खाण्डव-
दाह समयमें अग्नि जब अर्जुनको गाण्डीव धनुष दे रहे थे, उस समय अग्निकी लपट
उस धनुषमें लग गई हो, उस तरहके रक्तम धनुषको उठाकर अर्जुनने जब हतशेष
शत्रुओंका संशार करना प्रारम्भ किया, तब अश्वत्थामा कृप वगैरह भयभीत होकर भाग
खड़े हुए ॥ ५ ॥

इत्थं सोदरदायाद्वह्निनीनां रणक्षितौ परिक्षयमभिवीक्ष्य महीयसा
साध्वसेन मनसि विरचितप्रथमप्रवेशः क्वचन दुर्ज्ञेयदेशे गूढावस्थितिरेव
महती ममायुष्टोमेष्टिरित्यालोच्य भाटिति घटितकवचावगुण्ठनः पन्नगके-
तनः समन्तपञ्चकसामन्तं सागरगम्भीरं त्वरितनामानं कंचन महाहृद-
मासाद्य 'मद्भुजेन चिरधार्यमाणां क्षोणीं त्वय्येव समर्पयिष्यामि' इति
पातालवासिनः पन्नगाधिपतेर्द्विसहस्रलोचनेषु रहसि वाचा निवेदयितुमिव
दूरं दूरं निमज्ज्य स्वविद्याया सर्वमप्यन्भः स्तम्भयामास ॥

इत्थमिति । इत्थम् अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण सोदराणां भ्रातॄणां दायादानां सपिण्डा-
नां भोष्मसोमदत्तादीनां भ्रातृपुत्रादीनां च वह्निनीनाम् तावतीनां सेनानां च रण-
क्षितौ युद्धक्षेत्रे कथं विनाशम् अभिविच्य दृष्ट्वा महीयसा भूयिष्ठेन साध्वसेन मनसि
हृदये विरचितप्रथमप्रवेशः इदम्पूर्वतया प्रथमप्रथमं भयभीतः क्वचन दुर्ज्ञेयदेशे गुप्त-
स्थाने गूढावस्थितिः प्रच्छन्नावस्थानम् एव महती श्लाघ्या मम दुर्योधनस्य आयुष्टो-
मेष्टिः जानन्नसमयव्यतिगमनोपायः (क्वचिद्गुप्तस्थाने प्रच्छन्नभावेन स्थित्वा जीवितं
गमयामीत्येव साप्रतं पन्थाः) इति आलोच्य विचार्य हृदिति त्वरया घटितकव-
चावगुण्ठनः घृतकवचः पन्नगकेतनः सर्पध्वजो दुर्योधनः समन्तपञ्चक-सामन्तम्
समन्तपञ्चकालयलुरुहैत्रस्यतीर्थविशेषसमीपस्थम् सागरगम्भीरं त्वरितनामानं त्व-
रिताभिधानं कञ्चन महाहृदम् विशालं जलाशयम् आसाद्य उपसृत्य 'मद्भुजेन

१. 'क्वचन गूढावस्थिति' ।

२. 'समन्तपञ्चकसामन्तम्' ।

३. 'त्वरित' ।

४. 'वचनानि' । इति पा० ।

दुर्योधनस्य मम बाहुना चिरघार्यमाणां सुबहुकालं पालितां क्षीर्णां पृथिवीं त्वयि पद्मगाधिपे एवं समर्पयिष्यामि स्थापयिष्यामि' इति एवं पातालवासिनः भरातल-निवासिनः पद्मगाधिपतेः शेषनागस्य द्विसहस्रलोचनेषु दृष्टयात्मकेषु तावत्संख्यकेषु च श्रोत्रेषु निवेदयितुं वक्तुम् इव दूरं दूरम् सुदूरं निमज्ज्य मग्नो भूत्वा स्वविधया स्वाम्यस्तया जलस्तम्भनकलया सर्वमपि जम्भः स्तम्भयामास, स्वतो दूरे स्तम्भ-यित्वा स्थापयामास ॥

इतः प्रकार दुदक्षेत्रमें अपने भार, दायाद तथा सेनाबोंका सर्वनाश देखकर दुर्योधन के हृदयमें पहली बार बड़े मारी मयने प्रवेश किया, तब उसने सोचा कि किसी अशक्त स्थानमें छिपकर रहना ही अब मेरे आयुशेषकी समाप्तिका उपाय है, ऐसा सोचकर उसने सबसे कबच धारण कर लिया, और समन्तपञ्चक नामक कुण्डलेश्वरकी तीर्थविशेषके समी-पस्थ त्वरित नामक समुद्रतटस्थ गम्भीर महाछदमें बैठ गया, उसमें बैठकर वह बहुत नीचे चला गया, ऐसा नालूम पड़ा जैसे वह पातालवासी शेषके दो हजार संख्यक नेत्ररूप श्रोत्रोंमें एकान्तमें यह कहने गया हो कि जिस पृथ्वीका मैंने इतने दिनों तक पालन किया, उस पृथ्वीको आज तुझे समर्पित करूँगा, इतः प्रकार उस हृदके भीतर प्रवेश काके दुर्योधनने जलस्तम्भनविधासे सारे जलको स्तम्भित कर दिया ॥

चक्रहन्ता पुराद्यासौ धार्तराष्ट्रघोद्यतः ।

इति भीतस्य राज्ञोऽस्य युक्तं कासारमज्जनम् ॥ ६ ॥

चक्रहन्तेति । असौ भीमः पुरा पूर्वमेकचक्रपुरवासकाले चक्रहन्ता वक्रासुरमारकः चक्रनामक पक्षिहन्ता च अथ अयुना धार्तराष्ट्राणां धृतराष्ट्रसुतानां दुर्योधनादीनां नीलपक्षहंसभेदानां च घ्नोद्यतः वधाय कृतोद्यमः, इति भीतस्य मयप्रस्तस्य अस्य राज्ञो दुर्योधनस्य कासारमज्जनं सरसि प्रवेशनम् युक्तम् उचितमेव । कासारवासि-नानेकस्य हन्तर्युपस्थिते शेषाणामपि पलायनं जलप्रवेशो वा लोकसिद्धतयोचितो-पायेषु गण्यते । अनुरूपसदृष्टनात्मकः समालङ्कारः, स च श्लेषानुप्राणितः ॥ ६ ॥

जितने पहले एकचक्रपुरवासकालमें वक्र नामक दत्यका सशर किया था, वक्रपक्षीको मारा था, वही इतः समय धृतराष्ट्रपुत्रों या हंसोंको मारनेके लिये उद्यत हो गया है, इसीसे ढेरकर यह राजा दुर्योधन सरोवरमें डूब गया, यह ठीक ही किया ॥ ६ ॥

दरीषु वा शिखरितदीप्करीषु वा पुरीषु वा घनवनवह्नरीषु वा ।

तिरो भवेद्यमिति तं स मार्गितुं रणस्थलात्पवनसुतोऽथ निर्ययौ ॥७॥

दरीषु वेति । अथ दुर्योधने हृदमग्ने सति सः दुर्योधनः दरीषु पर्वतगुहासु वा, शिखरितदीप्करीषु पर्वतप्रपातनिर्गरेषु वा, पुरीषु कामुचिद् नगरीषु, घनवनवह्नरीषु सान्द्रकाननलतासु वा तिरोभवेद् अन्तर्हितः स्यादिति हेतोः तं दुर्योधनं मार्गितुम्

अन्वेष्टुन् पवनसुतः वायुपुत्रो भीमः रणस्पलात् युद्धवेवात् निर्ययौ निर्गतः ।
अवर्यं स्वमावरोधायं दुर्योधनः क्वचन प्रच्छन्ने नृमागे स्वं गोपयेदिति विमाष्य
भीमस्त्वन्वेपनाय रणस्पलाच्चलित इत्याशयः । रुचिराष्टुत्तम्, 'चतुर्गुहैरिह रुचि-
रात्रनस्तगैः' इति तत्तद्वचनाद् ॥ ७ ॥

यद् दुर्गोवनं किञ्चि पर्वतको कन्दगर्भे, शैलशिखरसे गिरनेवाले निर्झरने या काननकी
बनी झाड़ोने कहींसे जाकर छिप जायेगा, पेडा से लेकर जले हुए देनेके लिये भीन युद्धस्थल
हे निकल पड़े ॥ ७ ॥

अपरैरपि सोदरैस्तदानीमनुयातस्य जयार्थसिद्धयेऽस्य ।

शतमन्युसुवः परेव दिष्टया शवरः कश्चन सन्मयाद्वनान्ते ॥ ८ ॥

अपरैरपीति । अथ तदानीम् दुर्योधनान्वेषणसमये अपरैः स्वमित्रैः सोदरैर्भ्रा-
तृभिः बर्माजादिभिः अनुयातस्य अनुसृतस्य अस्य भीमस्य जयार्थसिद्धये विजय-
रूपप्रयोजननिमित्तये पुरा तपश्चर्याकाले शतमन्युसुवः इन्द्रपुत्रस्यार्जुनस्य इव
कश्चन पुरुः शवरः किरातः दिष्टया नात्यवशात् वनान्ते काननपार्श्वे सन्मयात्
सर्पिषागतः, यथा तपःसिद्धये वनं गतस्यार्जुनस्य सिद्धये कश्चन कुहनाकिरातः
सर्पिषायावस्तयैव भीमस्यापि विजयसिद्धये कश्चन किरातः सन्निधौ इत्याशयः ।
उपमाउतिशयोक्तिमिलिता ॥ ८ ॥

अस्य सोदर बर्माजादिके माय विजयसिद्धिके त्रिदे प्रस्थित भीनकी मार्गमे जलद-
वनी वनान्तर्गमे पृष्ठ किरातसे प्रेड हो गई, जैसे तपश्चर्याकालमे सिद्धिप्राप्तिके चेडा करते
दूर कुहुन्को दिनालये वनमे दक किरात मिला था ॥ ८ ॥

अथ तेन कृताञ्जलिना सविनयं निवेदितायां सार्वभौमलक्ष्मणोपेतायां
पद्मपङ्क्तौ लक्ष्यमाणैः सलिलमाहर्तुं वनदेवताभिराहितैरिव कलशैरैङ्गिताः
वतारपथात्संगररङ्गप्रयुक्तविवायुवसविर्योभ्यस्ततैरुप्यानीव मोक्षतिव-
चनानि निशान्य विशालैः क्रोधनिःश्वासैरुपरिकोरकितयुद्धयुद्धकलकलोद-
यात्तस्माज्जलाशयादुत्तीर्य नानिनामग्रणोः सुयोधनो धीरवीरमनास्ता-
दृशेन भीमेन सह भयानकं गदागदिकलहं सरससमुपचक्रमे ॥

अथेति । अथ शवरसङ्गमानन्तरम् तेन सविनयं नम्रभावेन कृताञ्जलिना
हवनमस्कारेण शवरेण निवेदितायाम् सूचितायाम् सार्वभौमलक्ष्मणोपेतायाम् ।
पद्मपङ्क्तिविह्वलकलसखवादिरेतायुक्तायाम् पद्मपङ्क्तौ चरणविक्षिपरम्परायाम् लक्ष्य-
माणैः स्फुटं इदमनामैः सलिलमाहर्तुम् जलाहरणाय वनदेवतानिराहितैः स्यापितैः

१. 'कलस्य' । २. 'अनोदित' । ३. 'अङ्गिता' । ४. 'अधीरतैरुप्यानीव' । ५. 'पद्म-
पङ्क्ति' । ६. 'वीरमनास्तादृशेन' । ७. 'कलशयितुम्' । इति पा० ।

इव कलशैः घटैः अङ्कितावतारपथात् युक्ताञ्जलावतारमार्गात्, (जलावतारमार्गे दुर्यो-
धनपादगतकलशरेखाः स्फुटमदृश्यन्त, ता वनदेवता जलाहरणाय स्थापिताः कलशा
इव प्रतीयन्ते स्म) सङ्गररङ्गे युद्धक्षेत्रे प्रयुक्तेभ्यः व्यवहृतेभ्यः विविधायुधसंविधेभ्य
नानास्त्रसकाशदेशेभ्यः अभ्यस्ततैषण्यानि अधीतप्रखरभावानि इव मारुतिवचनानि
भीमवाक्यानि निशम्य श्रुत्वा विशालैः दीर्घैः क्रोधनिःश्वासैः कोपप्रवृत्तैः श्वासैः उपरि
जलोर्ध्वभागे क्रोरकिताः संवर्धिताः बुद्बुदानां कलकलोदया कोलाहलध्वनयः
यस्मिंस्तादृशात् तस्मात् त्वरितनामकाञ्जलाशयात् उत्तीर्य वह्निर्निर्गत्य मानिनाम्
अभिमानशालिनाम् अग्रणीः अग्रगण्यः धीरधीरमनाः अतिगभीरहृदयः सुयोधनः
भीमेन सह भयानकं भीषणं गदागदिकलहं गदायुद्धं सरभसं वेगेन उपचक्रमे
प्रारब्धवान् । दुर्योधनमन्वेष्टुं प्रस्थितो भीमो मध्येमार्गमेकेन शबरेण मिलितः, स हि
शबरोऽनेन पथा दुर्योधनो गतवान्, पश्य चक्रवर्त्तिचिह्नैर्ध्वजकलशाकाररेखाभिरियं
सरणिष्यांसेति भीममुक्त्वान्, तद्रेखासुसारेण भीमो जलहृत्पाश्वर्धमागत्य तीक्ष्णै-
र्वचनैर्दुर्योधनमाह्वयते स्म, तच्छ्रवणारकुपितो दुर्योधनः श्वासं मुञ्चन् हृदाद्वहिरागत्य
भीमेन सह गदायुद्धमारब्धवानिति भावः ॥

उस शबरने नम्रतापूर्वक नमस्कार करके बनाया कि इसी मार्गसे दुर्योधन गया है,
चक्रवर्त्तिचिह्न ध्वजकलशादि रेखा इस मार्गमें बनी हुई हैं, उसी रेखाके आधारपर—जो
रेखायें ऐसी प्रतीत होती थीं जैसे वनदेवताओंने पानी लानेके लिये अपने घड़े रखे हों—
भीम जलाशयके घाटपर पहुँचे, और वहाँसे भीमने दुर्योधनको अपने तीक्ष्ण वचनोंसे
लटकारा, उनके वचन ऐसे तीक्ष्ण लगने थे जैसे उन्होंने युद्धस्थलमें प्रयुक्त अस्त्रोंसे नीक्षगता
का अभ्यास किया हो । भीमके तीक्ष्ण वचन सुनकर अभिमानियोंमें अग्रगण्य एवं गंभीर-
बुद्धि दुर्योधनने जलाशयसे बाहर आकर अभिमानी भीमके साथ वेगसे गदायुद्ध करना
प्रारम्भ कर दिया ॥

आजगाम स सरस्वतीतटादाजिसीन्नि बलवान्बलस्तदा ।

जायते सह यदाख्यया खलु भद्रदेवपदयोः समागमः ॥ ६ ॥

आजगामेति । तदा भीमदुर्योधनयोर्गदायुद्धकाले बलवान् शौर्यशाली सः बलः
बलरामः सरस्वतीतटात् तन्नामकनदीतीरात् आजिसीन्नि युद्धक्षेत्रे आजगाम
आयातः यदाख्यया यन्नाम्ना भद्रदेवपदयोः समागमः संबन्धो जायते, यो हि
'बलम्भद्रो बलदेवश्च' इत्युभयभ्यामपि नामभ्यामभिधीयते ॥ ९ ॥

एव ममय भीम और दुर्योधनका गदायुद्ध देखनेके लिये प्रसिद्ध वीर बलदेव सरस्वती-
तटसे उस युद्धक्षेत्रमें आये, जिनके नामके साथ भद्रपद देवपद जुड़ा हुआ है, जिन्हें बल
भद्र या बलदेव दोनों नामोंसे पुकारते हैं ॥ ९ ॥

तत्र विस्मयकरं गदाह्वं पश्यतोऽस्य सह संमंदाश्रुभिः ।

पुष्पवृष्टिरुभयोरुपान्तयोः पुष्करात्सुरभिगन्विरापतत् ॥ १० ॥

तत्रेति । तत्र युद्धक्षेत्रे विस्मयकरं महाश्चर्यजनकं भीमदुर्योधनयोगदाह्वं गदायुद्धं पश्यतो विलोकयतः अस्य बलरामस्य संमंदाश्रुभिः कानन्दाश्रुधाराभिः सह पुष्करात् आकाशात् सुरभिगन्धिः सुगन्धपूर्णः पुष्पवृष्टिः उभयोः उपान्तयोः पार्श्वयोः आपतत् पततिस्म । तयोर्युद्धे दृष्टे प्रसन्ना देवास्सुरभीणि पुष्पाणि ववृषुर्वलरामस्य कानन्दाश्रु प्रवृत्तमिति भावः ॥ १० ॥

भीम तथा दुर्योधनका गदायुद्ध देखकर बलरामके नेत्रसे कानन्दाश्रु प्रवाहित होने लगा, और उसके साथ साथ आकाशसे सुगन्धित पुष्पकी वर्षा भी दोनों भागोंमें होने लगी ॥ १० ॥

प्रविवेद कुलालचक्रवद्भ्रमतोस्तत्र तयोर्द्वयोर्मिदाम् ।

न बलो न हरिर्न पाण्डवा न सुरा नाश्वमुखा न चारणाः ॥ ११ ॥

प्रविवेदेति । तत्र प्रवृत्ते गदायुद्धे कुलालचक्रवत् कुम्भकारचक्राकारेण भ्रमतोः वृत्तवर्त्मना धावतो तयोर्भीमदुर्योधनयोः द्वयोः मिदाम् भेदम् पार्थक्यम् न बलः बलरामः प्रविवेद, न हरिः कृष्णः प्रविवेद, न पाण्डवा युधिष्ठिरादयो विविदुः, न सुराः देवाः विविदुः, न अश्वमुखाः गन्धर्वाः विविदुः, न चारणाः वावदुः । बल-कृष्णपाण्डवसुरगन्धर्वचारणेषु तदानीं तयोर्भेदं ज्ञातुं कोऽपि न प्राभूदित्याशयः ॥ ११ ॥

उक्त गदायुद्ध-कालमें चक्राकार भ्रमण करनेवाले भीम और दुर्योधन में भेदका ज्ञान न बलरामको, न भगवान्को, न पाण्डवोंको, न देवोंको, न गन्धर्वोंको, न चारणोंको, किसीको नहीं हुआ, उन दोनोंमें पार्थक्यज्ञान किसीको भी नहीं हुआ ॥ ११ ॥

मन्नामधारि मृदुलं वसनं विमथ्ना-

त्येतत्सदेत्यतिरुपेव यदूद्ग्रहस्य ।

नेत्रेण सूचितमरेरथ सक्थियुगमं

चूर्णीचकार गदया श्वसनस्य सूनुः ॥ १२ ॥

मन्नामेति । अथ चिरगदायुद्धानन्तरम् एतत् दुर्योधनस्य सक्थियुगमम् जह्वा-युगलम् सदा मन्नामधारि मत्समाननामकम् ('नेत्रं वाससि लोचने' इति कौशस्वा-रस्येन मन्नाचक्रपदसमानपदामिधेयम्) मृदुलं कोमलं वस्त्रम् विमथ्नाति मर्दयति परिधाय कलुषीकरोति, इति हेतोरस्मात् अतिरुपा कोपातिशयेन हरेः नेत्रेण सूचि-तम् इङ्गितेन बोधितम् अरेः दुर्योधनस्य सक्थियुगमम् जह्वाद्वयम् श्वसनस्य वायोः सूनुः पुत्रो भीमः गदया चूर्णीचकार दलितवान् । भगवतो नेत्रे स्वसमाननाममृदुल-

वस्त्रमर्दनकोपादिव भीमाय सक्थनोः प्रहारायेद्वितं कृतवान्, तद्विद्वितमवगत्य भीमो गदया दुर्योधनोरु चूर्णाकृतवानिति भावः । उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ॥ १२ ॥

नेत्र तथा वस्त्र इन दोनों अर्थोंमें नेत्र शब्दका प्रयोग होता है, यह दुर्योधनका जह्वा-
दय हमारे नामधारी कोमल वस्त्रको पहनकर मसला करना है इसीलिये कुपित होकर
भगवान्‌के नेत्रने भीमको इशारा किया कि दुर्योधनको जह्वापर प्रहार करो, और भगवान्
के इशारेको समझकर भीमने गदासे दुर्योधनके जह्वायुगलको चूर्ण कर दिया ॥ १२ ॥

तत्राय तारकमिवाद्रिसुताकुमारो

जित्वा सुयोधनमसौ शिविरं दिनान्ते ।

वर्गः पृथातनुमुवां मधुभिस्समेतः

षड्भिर्मुखैर्जनितशङ्करवी जगाहे ॥ १३ ॥

तत्रायेति । अथ तत्र हृदपार्श्वे अद्रिसुताकुमारः पार्वतीपुत्रः कार्तिकेयः पण्मुखः
तारकं नामासुरमिव तं दुर्योधनं जित्वा विजित्य हत्वा मधुभिस्समेतः कृष्णसहितः
असौ पृथातनुमुवां कुन्तीपुत्राणां वर्गः युधिष्ठिरादिगणः षड्भिर्मुखैः जनितशङ्करवः
कृतशङ्खध्वनिः दिनान्ते सायंकाले शिविरम् सेनासन्निवेशदेशं जगाहे आयातः ।
कार्तिको स्वयं पण्मुखः, पाण्डवानां पञ्चानां कृष्णसाहित्यात् पण्मुखत्वं बोध्यं तत्
उपमाऽलङ्कारः ॥ १३ ॥

वस समय कृष्णके साथ मिले हुए पार्थपञ्चकने दुर्योधनको जीतकर शङ्ख बजाया, जैसे
कार्तिकेयने तारकासुरको जीतकर शङ्ख बजाया था, इन पार्थोंने भी छः मुखोंसे शङ्खध्वनि
की (क्योंकि षट् कृष्णको मिलाकर छः थे) कार्तिकेयने भी अपने छः मुखोंसे शङ्खध्वनि
की, अनन्तर पार्थगण तथा श्रीकृष्ण सन्ध्या-समयमें शिविरको लौटे ॥ १३ ॥

भूयोऽपि सायमनलाय महःप्रदाने

भासां प्रभोरिव कराद्विशि विप्रकीर्णैः ।

धूमैरिवाक्षिपथरोधिभिरन्धकारैः

प्रापे कुरुक्षितिभृतां पटमण्डपौघः ॥ १४ ॥

भूयोऽपीति । सायं दिनान्तसमये अनलाय वह्नये महसः प्रदाने स्वतेजसो
वितरणकाले भासां प्रभोः सूर्यस्य करात् किरणात् हस्तादिव दिशि सर्वदिशासु
विप्रकीर्णैः व्याप्तैः धूमैः इव (प्रतीयमानैः) अक्षिपथरोधिभिः नेत्रमार्गावरोधिभिः
समोभिः अन्धकारैः कुरुक्षितिभृतां कौरववंशानां राज्ञां पटमण्डपौघः पटनिर्मित-
गृहावलिः प्रापे आग्नियतेस्म । सायमन्धकारो वस्त्रमण्डपराशिषु व्याप्तोऽभूत् स हि
अन्धकारः सूर्येण वह्नये स्थितेऽप्रदानकाले तत्करस्तलितो धूम इव प्रतीयते स्म ।
सायंकालेऽस्तंगच्छन्सूर्यः स्वतेजोमयौ निदधातीति प्रसिद्धिः ॥ १४ ॥

सन्ध्याकालमें मूर्ख जब अपना तेज अग्निको प्रदान कर रहे थे, तब उनके हाथसे निकलकर दिशाओंमें व्याप्त हुए धूमके समान प्रतीत होने वाले अन्धकारने कौरव राजगणके शिबिरोंको व्याप्त कर लिया ॥ १४ ॥

तस्मिन्काले विचित्य क्षितिपतिमसुभिर्युक्तमासाद्य रक्षे
तैस्तैराश्वास्य लापैर्निजमपि समरे भावि कृत्यं निवेद्य ।

मुक्तस्तेनार्धमार्गे हरवरमुदितो द्रोणभूश्चापमौर्व्या

धृष्टद्युम्नं निकृत्य स्वसुरपि तनयानस्य चिच्छेद शूरान् ॥ १५ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्नन्धकारव्याप्तदिगन्तरे काले द्रोणभूः अश्वत्थामा रक्षे युद्ध-
क्षेत्रे विचित्य समन्ततोऽन्विष्य असुभिः प्राणैः युक्तं जीवन्तं क्षितिपतिं दुर्योधनं
नाम आसाद्य उपगम्य तैस्तैः समयोचितैः लापैः कथनैः आश्वास्य धैर्यं लम्भयित्वा
समरे रात्रियुद्धे भावि भविष्यत् निजं कृत्यम् सर्वापाण्डववधरूपं निवेद्य विज्ञाप्य
तेन दुर्योधनेन मुक्तः गन्तुमनुज्ञातः सन् अर्धमार्गे वर्त्मनि हरस्य शम्भोर्वरेण सर्व-
विजेयवरूपेण मुदितो द्रुपः सन् चापमौर्व्या धृष्टद्युम्नं नाम पाण्डवसेनापतिं निकृत्य
द्वित्वा अस्य धृष्टद्युम्नस्य स्वसुः भगिन्या द्रौपद्याः शूरान् तनयान् पुत्रान् लघु-
पक्षपाण्डवान् अपि चिच्छेद । युद्धे सुचिरमन्विष्य जीवन्तमासाद्य च दुर्योधनमश्व-
त्थामा तत्कालोचितवचनैस्तमाश्वासितवान्, स्वं कर्त्तव्यं रात्रौ पाण्डववधमपि
ज्ञापितवान्, ततश्च तेनानुमतो मध्ये मार्गे धृष्टद्युम्नं निहत्य पञ्चापि स्वपतः
पाण्डवपुत्रान् हतवानिति भावः ॥ १५ ॥

उस समय अश्वत्थामाने दुर्योधनको युद्धक्षेत्रमें ढूँढ़ा और उसे जीता पाकरके रात्रि-
युद्धमें वह पाण्डवोंका संहार करने जा रहा है यह कह्वा, और तत्कालोपयुक्त उक्तियों द्वारा
उसे आश्वासित भी किया, दुर्योधनकी अनुमति प्राप्त करके अश्वत्थामा वहाँसे चला, आधी
राहमें ही अश्वत्थामा शिवद्वारा दिये गये सर्वाजित्वरूप वरदानसे द्रुप होकर धृष्टद्युम्नका
वध करके रातमें सोये हुए पाँच पाण्डव पुत्रों-द्रौपदीके लालोंको काट डाला ॥ १५ ॥

इत्थं निशीथे भयानकनिजसायकशतधर्षाशकलीकृतद्विषदनेकानीका-
त्कुरुनायकपटनिकेतनात्स्वभुजाभ्यामिव प्रविष्टकटकाभ्यां कृपकृतवर्मभ्यां
सह पुनरपि सरस्तीरमागत्य दुष्करं स्ववृत्तान्तं कथयन्तमश्वत्थामानं प्रति
'अयि सखे ! संप्रति मम प्रीतिरेतावती' इत्यभिनेतुमिव तिर्यक्प्रसारितेन
बाहुयुगलेन यन्नादाश्लिष्य 'त्वमेव खलु मम प्राणो भवसि' इत्यौपचारिकं
वचनं प्रयुज्जानं राजानं कोपादिव तदीयाः प्राणास्तदानीमत्याक्षुः ॥

१. 'शकलितद्विषदनीकाद' ।

२. 'मश्वत्थामानम् अयि' ।

३. 'चारिक' ।

४. 'तं राजानम्' । इति पा० ।

इत्यमिति । इत्यम् अनेन प्रकारेण निशीथे अर्धरात्रौ भयानकैः भीषणैः निज-
सायकैः स्ववाणैः शतधा शकलीकृताः खण्डं खण्डं कृताः द्विपतां शत्रूणामनेके बहवः
अनीकाः सैन्यानि यत्र तस्मात् हतबहुसैन्यगणात् कुरुनायकपटनिक्षेपनात् पाण्ड-
वानां पटभवनात् प्रविष्टकटकाभ्यां घृताङ्गदाभ्यां स्वभुजाभ्याम् इव प्रविष्टकट-
काभ्यां सैन्यशिविरे प्रविष्टवद्भ्यां कृपकृतघर्त्मभ्यां तन्नामकाभ्यामात्मनः सहाय-
काभ्याम् सह पुनः भूयः अपि सरस्तीरम् दुर्योधनाध्युषितं सरोवरतटभागस्य
दुष्करं कठोरं स्वदृष्टान्तं निजकृत्यम् शिशुपाण्डवपञ्चकहत्यारूपम् कथयन्तं द्रुवाण-
मश्वत्थामानं प्रति-अयि सखे, सम्प्रति मम प्रीतिः स्नेहः पृतावती इयन्मात्रा,
समाप्ता मम प्रीतिः, नातः परमहं जीवितास्मि, इत्यभिनेतुमिव तिर्यक् प्रसारितेन
मण्डलीकृतेन बाहुयुगलेन करद्वयेन यत्नात् प्रयासाद् आश्लिष्य आलिङ्ग्य 'त्वमेव
खलु मम प्राणो भवसि' इत्यौपचारिकं मिथ्यावञ्चनरूपं वचनं प्रयुज्जानं कथयन्तं
राजानं दुर्योधनं कोपात् क्रोधात् इव तदीयाः दुर्योधनसंयन्धिनः प्राणास्तदानीं
तदा तम् अत्याहुः त्यक्तवन्तः दुर्योधनोऽयमन्यं प्राणमिहाहेति कोपादिव तदा
तत्प्राणास्तं राजानं त्यक्तवन्तः, दुर्योधनो मृत इत्याशयः ॥

इतके बाद इस प्रकार अपने भयङ्कर वाणों द्वारा खण्ड-खण्ड कर दिये हैं अनेक
सैनिकों को जहाँपर ऐसे पाण्डव-शिविरसे निकलकर अश्वत्थामा, कटकधारी अपने बाहु-
द्वयके तुल्य शिविरमें गये हुए रूप तथा कृतवर्माके साथ, दुर्योधन जहाँ पर पड़ा था, उस
हृदके तटपर आया, वहाँ आकर उसने क्रूर निजकृत्य पाण्डवशिशुवधका वर्णन किया,
सुनकर दुर्योधनने कहा—कि 'हे मित्र, मेरी प्रीति इतनी है' इसी बातका अभिनय करनेके
लिये दुर्योधनने अपने हाथ फैलाकर कहा कि माई अश्वत्थामा, तुम ही मेरे प्राण हो,
दुर्योधनके इस औपचारिक वचन को सुनकर कुपित होनेवाले दुर्योधनके प्राणोंने तत्काल
उसका त्याग कर दिया ॥

कृपस्ततः कुरुपुरीं कृतवर्मा कुशस्थलीम् ।

प्रययौ द्रोणसूनुश्च पाराशर्यतपोवनीम् ॥ १६ ॥

रूप इति । ततो दुर्योधनमरणानन्तरं रूपः कुरुपुरीं हस्तिनापुरं ययौ, कृत-
वर्मा कुशस्थलीं द्वारकां ययौ, द्रोणसूनुः अश्वत्थामा च पाराशर्यस्य व्यासस्य तपो-
वनीम् तत्तपस्याश्रमं प्रययौ, सर्वेऽपि शुद्धं विहाय यथास्थानं गताः ॥ १६ ॥

इसके बाद दुर्योधनके मर जानेपर रूपाचार्य हस्तिनापुरको, कृतवर्मा द्वारकापुरीको
और द्रोणपुत्र अश्वत्थामा व्यासके तपोवनको चले गये ॥ १६ ॥

अथ दीप्तिभिरात्मनो विजेतुर्विमतद्रौणिशिरोमणेर्भवित्रीम् ।

सहजास्पदमङ्गमानहानिं स्वमणिर्द्रुमिवोदयाद्रिमाणात् ॥ १७ ॥

१. 'सविता' । इति पा० ।

अधेनि । अथ स्वमणिः सूर्यः दीप्तिभिः स्वप्रभाभिः आत्मनः सूर्यस्य विजेतुः परामवितुः सूर्यादधिकतेजसः विमतस्य तेजसा स्वजेतृतया शशुभूतस्य द्रौणिशिरो-
मगेः अश्वत्यामशिरोवर्त्तिरत्नस्य भवित्रीम् भीमेन करिष्यमाणां सहजं स्वामाविकं
यद् आस्यद् स्थानमश्वत्यामशिरोरूपं ततो भङ्गः अपसारणं पातनं निष्कासनञ्च
सैव मानहानिः अप्रतिष्ठा तान् द्रष्टुम् इव उदयादिन्म उदयाचलम् आगात् आया-
तः । अन्योऽपि स्वजेतुरप्रतिष्ठां द्रष्टुमिच्छति, तद्वत्सूर्योऽपि स्वतेजसा सूर्यमभिभव-
तोऽश्वत्यामशिरोवर्त्तिरत्नस्य भीमकृतां स्वस्यानादपसारणस्वरूपां मानहानिं द्रष्टु-
मिवोदयाचलरूपमुच्चस्थानं गतः, सूर्योदयो जात इत्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रकाशं अपनेको विजित करनेवाले अतएव स्वशशुस्वरूप अश्वत्थाम-शिरोवर्त्ती
रत्नको भीमद्वारा की जानेवाली मानहानिको देखनेके लिये उदयाचलपर आ गये, अश्व-
त्थामाके शिरपर एक रत्न था, उसने प्रभानें सूर्यका अधिकमग्न कर लिया था, जिससे
सूर्य उस रत्नसे बड़ा रहते थे, जब सूर्यने तुना कि भीम अश्वत्यामाके शिरोवर्त्ती रत्नको
उसके स्वामाविक आदेश-निवासस्थानसे दूर हटाकर अपमानित करने का रहा है, तब
सूर्यको बड़ी प्रसन्नता हुई, और वह अपने शशुभूत उस मगिका स्वस्यानच्युतिरूप
अपमान देखनेके लिये उदयाचलपर चढ़ गये ॥ १७ ॥

तदनन्तरमात्मसोदरसूतमुखाच्छ्रवणकालकूटमपत्यात्ययमधिगम्य
त्रिषीदन्त्या याज्ञसेन्या मूर्च्छान्विकारं रत्नदीपालोकेन दूरमुत्सारयितुम्
त्सुक इव गुरुसुताहरणाय शताङ्गमधिरुह्य मौर्वी विस्फारयद्भिर्मधवल्लुमा-
रादिभिर्मांसलितपार्श्वभागो मारुतिस्तपस्यतस्तस्यैवाश्रमपदभागं प्रतस्ये ॥

तदनन्तरम् इति । तदनन्तरम् सूर्योदयात् परतः आत्मसोदरसूतमुखात् स्वसो-
दरस्य घृष्टधूमन्तस्य यः सुतः सारथिः तन्मुखात् तत्कथनात् श्रवणकालकूटम् कर्ण-
व्ययकम् अपत्यात्ययम् स्वपुत्रपञ्चकविनाशम् अश्वत्यामकृतम् अधिगम्य विदित्वा
विषीदन्त्याः त्रिघ्नानायाः याज्ञसेन्याः द्रौपद्याः मूर्च्छान्विकारं मोहतमः रत्नदीपा-
लोकेन रत्नप्रकाशेन दूरम् अपसारयितुं दूरीकर्तुं उत्सुकः इव उत्कण्ठित इव
शताङ्गम् रथमधिरुह्य मौर्वी धनुषः प्रत्यक्षां विस्फारयद्भिः आकृष्य नमयद्भिः मध-
वल्लुमारादिभिः अर्जुनादिभिः मांसलितपार्श्वभागः पूणसनीपदेशः युक्तः मारुतिः
भीमः गुरुसुताहरणाय-अश्वत्यामानमानेतुम् तस्यैव अश्वत्याम्न एव आश्रमपदभागं
तपस्यास्थानं प्रतस्ये चलितः, द्रौपद्या आश्वासनायाश्वत्यामानमातीयोपस्थापयितुं
तच्छिरोरत्नं निष्कासयितुं अर्जुनादिभिरनुगतो भीमोऽश्वत्यामाधिष्ठितं तपोवनं
प्रतस्य इत्याशयः ॥

इसके बाद अपने सोदर धृष्टद्युम्नके कहनेसे कानोंको दुःख पहुँचानेवाले पुत्रमरणका पता पाकर द्रौपदी विलाप करने लगी, उसके मोहान्धकारको रत्नदीपकी प्रभासे दूर करने के लिये व्यग्र-सा होकर भीम अश्वत्थामाको पकड़कर लानेके उद्देश्यसे अश्वत्थामाके तपोवनकी ओर चले, भीमके साथ-साथ रथारुढ़ होकर धनुष ताने हुए अर्जुनादि भी चले ॥

तत्रागतेषु युधि तेषु तपोधनोऽय-

मेकोऽपि धीरतरधीरिषुर्वर्षुकेषु ।

निष्पाण्डवास्तु वसुधेति निजव्रतेन

साकं व्यमुञ्चदभिमन्य जवादिपीकाम् ॥ १८ ॥

तत्रागतेष्विति । तत्र तपोवने आगतेषु द्रुपदयुक्तेषु बाणवर्षणपरायणेषु तेषु पाण्डवेषु भीमादिषु ससु एकः असहायः अपि युधि संग्रामे धीरतरधीः अत्यन्त-गम्भीरबुद्धिः अयम् अश्वत्थामा नामा तपोधनः तपस्वी वसुधा इयं पृथ्वी निष्पाण्डवा समस्तपाण्डवरहिता अस्तु जायन्ताम् (इत्यभिमन्य) इपीकाम् नामाश्र-भेदम् जवात् वेगात् निजव्रतेन स्वतपसा साकं सह व्यमुञ्चत् व्यसृजत् । सर्वेषु प्रतिपक्षेषु सहागत्य बाणं वर्षत्स्वपि स्वयमसहायोऽपि तपस्व्यसौ अश्वत्थामा निर्भयचित्त एवास्त, इपीकाम् आदाय निष्पाण्डवा घरणिरस्त्विति चाभिमन्यताम् स्वतपसा सहामुञ्चत्, परदापकाले तपः श्रयात्तपसा सहामुञ्चदित्युक्तम् । सहोक्ति-रलङ्कारः काव्यलिङ्गश्च ॥ १८ ॥

आश्रममें आकर भीम आदि बाणवर्षा करने लगे, अश्वत्थामा एकाकी ही थे, फिर भी वे तपस्वी विचलित नहीं हुए. वे युद्धमें गंभीरतापूर्वक टटे रहे, और अपने तपोबल के साथ एक शर्पाकाको अभिमन्त्रित करके इस अभिप्रायसे चलाया कि यह पृथ्वी पाण्डव-रहित हो जाय ॥ १८ ॥

अथ ब्रह्मशिरोस्त्रस्य प्रहितस्य किरीटिना ।

योगात्तूलपदस्येव ह्रस्वभावं जगाम सा ॥ १९ ॥

अर्धेति । अथ अश्वत्थाम्ना इपीकास्त्रप्रयोगानन्तरम् किरीटिना अर्जुनेन प्रहितस्य प्रेषितस्य अश्वत्थामप्रयुक्तेपीकास्त्रप्रतिकारधिया प्रयुक्तस्य ब्रह्मशिरोस्त्रस्य तूलपदस्य इव योगात् उत्तरपदभावेन संबन्धात् सा इपीका ह्रस्वभावं ह्रस्वत्वं क्षीणप्रभावतां च जगाम, यथा इपीकापदं तूलपदयोगे 'इष्टकेपीकामालानां चित्ततूलमारिषु' इत्यनुशासनबलाद् ह्रस्वत्वं याति तथैव पार्यब्रह्मास्त्रप्रयोगेणाश्वत्थामप्रयुक्तमिपीकास्त्रं शान्तमजायतेत्यर्थः ॥ १९ ॥

वैसे तृपदयोगसे श्मीका शब्द हस्व हो जाता है, वसी तरह अर्जुनप्रयुक्त ब्रह्मास्त्र-
प्रभावसे अश्वत्थामाकी श्मीका हस्व हो गई, दब गई ॥ १९ ॥

अथाहृतो मारुतिना हृटेन भग्नस्य शीर्षाद्गुरुनन्दनस्य ।

दत्तो मणिः पार्यतनन्दनायाः शोकाग्निदाहप्रतिबन्धकोऽभूत् ॥ २० ॥

अथाहृत इति । अथ भग्नस्य पराजितस्य गुरुनन्दनस्य द्रोणपुत्रस्याश्वत्थाम्नः
शीर्षात् मस्तकात् मारुतिना भीमेन हृटेन बलप्रयोगेण आहृतः छित्त्वा नीतः दत्तः
द्रौपद्यै समर्पितश्च मणिः अश्वत्थामचूडारत्नम् पार्यतनन्दनायाः द्रौपद्याः शोकाग्नि-
दाहस्य पुत्रविद्योगजनितशोकाग्निना प्रज्वलनस्य प्रतिबन्धकः निरोधकः अभूत् ।
अयमाशयः—यथा सत्यपि बह्वीन्धनसंयोगे चन्द्रकान्तमणिसमवधाने दाहो न
जायते, तथैवाश्वत्थामानं पराजित्य तच्छिरो भित्त्वा नीतं मणिं दृष्ट्वा शोकेन द्रौप-
द्या दाहः प्रतिवर्ष्यते स्म, द्रौपदी स्वं खेदं लघूचकार, अपकृतृदण्डनस्य अपकार-
विस्मरणफलत्वादिति ॥ २० ॥

इसके बाद अश्वत्थामाके पराजित हो जानेपर भीमेने उसका मस्तक चीरकर मणि ले
ली, और लाकर द्रौपदीको दिया, उस मणिको देखकर द्रौपदीका शोकाग्निमें जलना बन्द
हो गया, उसे कुछ आश्वासन प्राप्त हुआ, आग और इन्धन एक जगह रहे फिर भी यदि
वहाँपर चन्द्रकान्तमणि लाकर रख दी जाती है तो दाहका होना रुक जाता है, वसी तरह
उस मणिने द्रौपदीके अग्निदाहको रोक दिया, अपराधीको दण्ड मिल गया ऐसा समझकर
द्रौपदीने शोक थोड़ा कम मान लिया ॥ २० ॥

ततः संवर्तसमयसच्छात्रे तादृशि कुरुणामुभयेषामपि संप्रहारे कृष्णा-
वेणीबन्धायुषा सह परिसमाप्ते,—

तत इति । ततः अश्वत्थाममणिग्रहणानन्तरम् संवर्तसमयसच्छात्रे प्रलयकाल-
सहपादिनि तत्तुल्ये तादृशि भीषणे कुरुणाम् उभयेषाम् कौरववंश्यानां पाण्डवानां
दुर्योधनादीनाञ्च संप्रहारे युद्धे कृष्णावेणीबन्धायुषा कृष्णावेणीजीवितकालेन सह
परिसमाप्तेऽवसिते सति । दुःशासनरक्तस्ताता द्रौपदी वेणीममुच्च, युद्धमपि तद-
हरेव समाप्यतेति तयोः साहित्यमुक्तम् ।

अश्वत्थामाकी मणि छीन लेनेके बाद वह प्रलयकालतुल्य कौरवद्वय-पाण्डव तथा
धृतराष्ट्रपुत्रोंका युद्ध द्रौपदीकी वेणीबन्धकी आयुके साथ ही समाप्त हो गया ॥

स्वं दुःशलाशेषमपत्यवर्गं पाण्डोश्च विज्ञाय समस्तशेषम् ।

दृशा सदान्धो जरठो महीपश्चिरं तदा चेतनर्यापि जज्ञे ॥ २१ ॥

स्वमिति । स्वम् स्वीयम् अपत्यवर्गम् सन्ततिसमुदयम् दुःशलाशेषम् दुःशला-

मात्राचशेषम्, पाण्डोश्च अपत्यवर्गम् समस्तशेषम् पञ्चापि शिष्यमाणा इति क्षण-
तम् विज्ञाय ज्ञात्वा जरठो वृद्धो महीपो राजा घृतराष्ट्रः सदा चिरान् जन्मकालात्
दशाब्धः द्व्यशक्तिशून्यः तदा स्वसर्वापत्यधिनाशवार्ताश्रवणसमये चेतनयाऽपि
अब्धः रहितः जज्ञे अजनिष्ट । स्वमपत्यगणं दुःशलानामक्रकन्यामात्रशेषमवगत्य घृत-
राष्ट्रो मूर्च्छां प्रापेति भावः ॥ २१ ॥

घृतराष्ट्रको जब माख्म हुआ कि हमारे अपत्योंमें केवल दुःशला बची है, और पांडु के
पाँच पुत्र ज्योंके त्यों बचे हुए हैं तब जोखते सदासे अन्धा बड़ बूढ़ा राजा चेतनासे भी
अन्धा-रहित-हो गया, मूर्च्छित हो गया ॥ २१ ॥

तदानीं विदुरसंजयाभ्यां व्यजनादिभिरुपचारैर्विश्राणितसंज्ञः कुरुभू-
पतिः 'हा सुयोधन ! हा दुःशासन !' इति बहुधा विलपन्तुत्वाय रणनि-
हतस्वजनमुखेन्दुस्मरणमात्रादुल्लोलकल्लोलितशोकसिन्धुभिर्वन्धुभिः सह
नगरान्निर्गतः 'हे प्राणाः ! भवत्समेपु गतेष्वपि यूयमद्यापि न निर्गताः ?'
इति रोपेण प्राणान्वहिरुत्सारयितुमिव हृदि पुनः पुनर्विरचितकरास्फाल-
नाभिः सविधमागत्य मज्जन्मभूसौन्दर्यप्रातिभट्ट्यमियमार्चरतीत्यसहिष्णु-
तयेव कपोलमकरिकामुन्मूलयन्तं वाष्पप्रवाहं नयनैरुत्सृजन्तीभिरनवर-
तमस्मान्कुसुमैरामोदभरितान्विदधानाः सुयोधनादयः 'क पतिता इति
गवेपयितुमिव भुवि दूरविकीर्णैश्चिकुरहस्तैरुपलक्षिताभिः पवनमुत परिघो-
पालम्भनपरिपूरितार्यैः विलोपैर्दिगन्तरं निरन्तरयन्तीभिः स्नुपाभिः परि-
वार्यमाणया गान्धारसुतया शनैः शनैरनुगम्यमानः संग्राममुवमवगाह्य
पङ्क्तिशः परिशीलितदीर्घनिद्रेषु पाकशासनमुक्तं पारिजातं प्रसवपरिमलि-
तकचबन्धेषु प्रवीरेषु तनयेषु निपत्य परितो विलुण्ठन्कुरुभूपतिश्चिर-
मरोदीत् ॥

नदानीमिति । तदानीं तस्मिन् मूर्च्छावसरे विदुरसंजयाभ्याम् व्यजनादिभिः
तालन्यजनजलसेकादिभिः शीतलोपचारैः विश्राणितसंज्ञः दत्तप्रबोधः कुरुभूपतिः
घृतराष्ट्रः, हा सुयोधन, हा दुःशासन, इति एवं बहुधा वारं वारम् विलपन् विलापं

१. 'संज्ञः हा सुयोधन' ! २. 'उल्लोलित' । ३. 'निर्गतः भवत्समेपु' ।
४. 'आगम्य' । ५. 'आचरति' । ६. 'वेति गवेपयितुमिव दूरमवतीर्णः', 'तूर्णम-
वतीर्ण' । ७. 'पूरितार्यै' । ८. 'परिदेवनरवैः' । ९. 'अभिगम्यमानः' ।
१०. 'पङ्क्तिभिः निपतितेषु परि' । ११. 'परिमुक्त' । १२. 'कुसुम' । १३. 'वीरेषु' ।
१४. 'अपि विलुण्ठन्स कुरुभूपः' । इति पा० ।

कुर्वन् उत्याच रणे निहतानां मृतानां स्वजनानाम् पुत्रादिनिजास्मीयवर्गणाम् मुखे-
न्दूनाम् चन्द्रोपममुखानां स्मरणमात्रात् ध्यानात् उत्तोलकलोलितशोकसिन्धुः
अतिमात्रप्रवृद्धद्वेदसागरः (चन्द्रोदये सागरवृद्धेः स्वाभाविकतयैवमुक्तम्) यन्बुभिः
विदुरादिभिः स्वजनैः सह नगरात् हस्तिनापुरात् निर्गतः बहिर्भूतः, हे प्राणाः,
भवन्ममेव प्राणतुल्येषु स्वजनेषु पतिपुत्रादिषु गतेषु मृतेष्वपि यूयम् अद्यापि अधु-
नावधि न निर्गताः ? इति एवम् रोपेण कोपेन प्राणान् स्वजीवान् बहिरुत्सारयि-
तुम् निस्सारयितुम् इव हृदि उरसि पुनः पुनः विगचितकरास्फालनाभिः कृतहस्त-
ताडनाभिः, सविधमागत्य शवसमीपमागत्य, कपोलदेशमाप्येति वा, मम अश्रु-
प्रवाहस्य जन्मभूः नेत्रं तस्य यत्सौन्दर्यं श्यामत्वरूपम्, तस्य प्रातिमव्यम् प्रति-
स्पर्धिवम् इयम् कपोलमकरिका करोति इति असहिष्णुतया कोपेन इव कपोलम-
करिकाम् गण्डोपरि निर्मितां कस्तूरिकादिभिर्मकराद्याकृतिं शृङ्गारप्रसाधनम् उन्मूल-
यन्तं जालयन्तं वाष्पप्रवाहम् अश्रुधाराम् नयनैर्लोचनैः उत्सृजन्तीभिः, अनवरतम्
सर्वदा अस्मान् चिकुरान् कुसुमैः मालतीमल्लिकादिपुष्पैरामोदमरितान् सुगन्ध-
पूर्णान् तुष्टांश्च विदधानाः कुर्वन्तः सुयोधनादयः क्व कुत्र ? इति गवेपयितुम् बन्धे-
ष्टुम् इव दूरविकीर्णैः चिकुरहस्तैः केशपादारूपैः करैरुपलक्षिताभिः युक्ताभिः,
पवनसुतस्य भीमस्य यः परिधो गदा तदुपालम्भने कठोरत्वादिना निन्दने पुरि-
तायैः सार्थक्यं लभमानैः तत्परकैः विलापैः परिदेवितैः दिगन्तरं दिशावकाशं निर-
न्तरयन्तीभिः पूरयन्तीभिः स्तुपाभिः पुत्रबधूभिः परिवार्यमाणया वेष्टितया गान्धार-
सुतया गान्धार्या शनैः शनैः मन्दं मन्दमनुगम्यमानः घृतराष्ट्रः संग्राममुवम् रण-
स्थलम् अवगाह्य आगम्य पङ्क्तिशः परिशीलितदीर्घनिद्रेषु प्रासचिरनिद्रेषु मृतेषु
पाकशामनमुक्तैः इन्द्रेणाभिवृष्टैः पारिजातप्रसवैः कल्पतरुप्रसूनैः परिमलिनः सुग-
न्धि प्रापितः कचबन्धः केशपाशो येषां तादृशेषु प्रवीरेषु श्रेषु तनयेषु स्वपुत्रेषु
दुर्योधनादिषु परितो विलुण्टन् समन्तत आवर्त्तमानः कुरुभूपतिः कौरवराजः चिरम्
अरोदीत् रोदिनिस्स ॥

उक्त समय नृच्छित हो जानेपर विदुर तथा संजयने पद्मा आदि उपचारोंसे धृतराष्ट्रको
होश कराया, हा दुर्योधन, हा दुःशासन, इस प्रकार विलाप करते हुए वे बैठे, रणमें
मारे गये आत्मीयजनोंके मुखरूप चन्द्रके ध्यानसे तरङ्गित हो रहा है-दुःखसागर जिनका
पेसे बन्धुओंके साथ नगरसे बाहर निकले, उनके पीछे धीरे-धीरे गान्धारी चल रही थी
जो-है प्राण, जब प्राणसमान प्रिय वे प्यारे चले गये तब तुम भी क्यों न चले गये इसी
कोपसे प्राणके स्थान छातीपर बार बार हाथसे प्रहार करती हुई, समीप आकर यह कपोल-
निमित्त कस्तूरीमकरिका अश्रुके जन्मस्थान नेत्रकी शोभा श्यामलताकी प्रतिस्पर्धा करती है
इसीलिये अश्रुप्रवाह मकरिकाको धो बहाना चाहते हैं, इस प्रकारके अश्रुप्रवाहको गिराती
हुई सदा जिन्होंने हमें झूठोंसे सुवासित किया वे दुर्योधनादि कहां चले गये, इस प्रकार

दुर्योधनादिकी अन्वेषणार्थं दूर तक फैले हुए केशोंवाली, तथा भीमकी गदाकी निन्दार्थं पर्यवसित होनेवाले विलाप-वचनोंसे आकाशकी पूरित करनेवाली पुत्रवधुओंसे घिरी थी, इस प्रकारसे धृतराष्ट्र युद्धस्थलमें आये, वहाँ आकर धृतराष्ट्र एक पक्षिसे चिर निद्रालीन तथा इन्द्रवर्षित-कल्पद्रुम कुसुमोंसे सुगन्धित केशशाली अपने पुत्रोंके शवोंपर लोट लोटकर बड़ी देर तक रोते रहे ॥

रुष्टं पितृव्यममुमागतमाजिभूमौ ।

द्रष्टुं भयाकुलधियाथ युधिष्ठिरेण ।

अभ्यर्थितौ हरिपराशरनन्दनौ द्रा-

गाजग्मतुस्तमपनीतरुपं विधातुम् ॥ २२ ॥

रुष्टमिति । अथ अनन्तरम् आजि भूमौ युद्धक्षेत्रे आगतं रुष्ट सकलपुत्रवधपृष्ट-
कोपं पितृव्यं पितृभ्रातरं धृतराष्ट्रं द्रष्टुं साक्षात् कर्तुम् भयाकुलधिया भीतबुद्धिना
युधिष्ठिरेण अभ्यर्थितौ प्रार्थितौ हरिपराशरनन्दनौ कृष्णव्यासौ तम् धृतराष्ट्रम्
अपनीतरुपम् विगतकोपम् विधातुम् कर्तुम् द्राक् शीघ्रम् आजग्मतुः आगतौ ।
युधिष्ठिरो युद्धक्षेत्रागतस्य कुपितस्य धृतराष्ट्रस्य पुरो गन्तुं भीतः सन् तत्कोपशम-
नाय कृष्णव्यासौ प्रार्थितवांस्तौ च तत्प्रार्थनामनुरुध्य धृतराष्ट्रं सान्त्वयितुमचिरे-
णागतवन्तावित्याशयः ॥ २२ ॥

युद्धक्षेत्रमें आये हुए कुपित चाचा धृतराष्ट्रके सामने जानेमें युधिष्ठिरकी बुद्धि भयभीत
हो उठा, उन्होंने हरि तथा व्याससे प्रार्थना की कि आकर धृतराष्ट्रको समझा-सुझाकर
शान्त करें, तदनुसार श्रीकृष्ण तथा व्यास शीघ्र ही वहाँ आ गये ॥ २२ ॥

तं व्यासकृष्णार्वाभितप्यमानं शोकेन शान्तं सुतरां व्यधत्ताम् ।

नभोनभस्याविव दाववृक्षं दन्दह्यमानं दवपावकेन ॥ २३ ॥

तं व्यासेति । व्यासकृष्णौ शोकेन पुत्रशतमरणव्यथया अभितप्यमानं सातिशय-
सन्तप्तं तं धृतराष्ट्रम्, नभोनभस्यौ श्रावणभाद्रमासौ दवपावकेन वनवह्निना दन्द-
ह्यमानं दाववृक्षम् वनतरुमिव सुतरां शान्तं व्यधत्ताम् कृतवन्तौ । यथा श्रावण-
भाद्रपदमासौ दावाग्निना दह्यमानं वनतरुं शान्तसन्तापं कुरुतस्तथा पुत्रशोकेन
सन्तप्यमानं धृतराष्ट्रं कृष्णव्यासौ सुतरां शान्तं कृतवन्तावित्युपमा ॥ २३ ॥

जिस प्रकार श्रावणभाद्रमास वनाग्निते सन्तप्त वनवृक्षको शान्तताप करते हैं उसी
प्रकार पुत्रशोकमें झुलसते हुए धृतराष्ट्रको कृष्ण तथा व्यासने समझा-सुझाकर शान्तताप
कर दिया ॥ २३ ॥

अथ सहजैः सह महाहवभुवमासाद्य 'स्वामिन् ! अनेकविधापराध-

करणेन तव शापपात्रं जनोऽयमागतः' इति चरणयोः प्रणमन्तं मात्मानं प्रथमतो मृदुलमालिङ्गितवन्तं पश्चाद्भावज्ञेन मुकुन्देन पुरःस्थापितेन लोहभीमसेनेन सह निजवैरमपि चूर्णीकृतवन्तं प्रज्ञादृशं पुरस्कृत्य स्मृत-
वहुलकरणीयजातो युधिष्ठिरः पुरा भगीरथ इव प्रेतभूयंगताय सर्वस्मै
ज्ञातिजनाय निर्मलैर्निलिम्पनिम्नगासलिलैर्निवापाञ्जलिनिर्वापणं निधिवदेव
निर्वर्तयामास ॥

अथेति । अथ धृतराष्ट्रकोपशमनानन्तरम् सहजैः सोदरैः भीमादिभिर्भ्रातृभिः
सह महाहवमुचम् महायुद्धक्षेत्रम् आसाद्य प्राप्य, स्वामिन् महाराज, अनेकविधा-
पराधकरणेन नानाप्रकारकापकारविधानेन तव शापपात्रम् अनुक्रोशयोग्यः जनोऽयं
मल्लक्षणः आगत इति एवमुक्त्वा चरणयोः प्रणमन्तम् कृतप्रणामम् 'आत्मानं प्रथ-
मम् पूर्वम् मृदुलम् कोमलतया आलिङ्गितवन्तम् आश्लिष्टवन्तम्, पश्चात् भावज्ञेन
धृतराष्ट्रहृदयभावज्ञेन मुकुन्देन श्राकृष्णेन पुरःस्थापितेन धृतराष्ट्रप्रे न्यस्तेन लोह-
भीमसेनेन लोहनिर्मितभीमप्रतिकृत्या सह निजवैरम् अपि चूर्णीकृतवन्तम् मर्दि-
तवन्तम् प्रज्ञादृशं जन्मान्ध्रं धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य संमान्य स्मृतवहुलकरणीयजातः
ध्यानोपनीतनानाविधकर्त्तव्यो युधिष्ठिरः पुरा पूर्वकाले भगीरथ इव प्रेतभूयंगताय
मृताय सर्वस्मै ज्ञातिजनाय स्वसम्बन्धिवर्गाय निर्मलैः पवित्रैः निलिम्पनिम्नगा-
सलिलैः गङ्गापयोभिः निवापाञ्जलिनिर्वापणं तर्पणादिप्रेतकृत्यं विधिवत् यथाशास्त्रं
निर्वर्तयामास चकार ॥

इसके बाद अपने भाद्योंके साथ युद्धक्षेत्रमें आकर युधिष्ठिरने धृतराष्ट्रके पास जाकर
कहा कि महाराज, नानाविध अपराध करनेके कारण आपके शापका पात्र यह जन आ
गया है, ऐसा कहकर युधिष्ठिर धृतराष्ट्रके चरणोंमें गिर गये, युधिष्ठिरको धृतराष्ट्रने हल्के
से गले लगा लिया, भगवान् जानते थे कि धृतराष्ट्रके भाव भीमके प्रति भले नहीं हैं, अतः
उन्होंने लोहेका भीम धृतराष्ट्रके आगे कर दिया जिसे धृतराष्ट्रने अपने वैरके साथ
साथ चूर्ण कर दिया, इसके बाद युधिष्ठिरने धृतराष्ट्रका सम्मान करके कर्त्तव्यका स्मरण
किया, अपने सभी आत्मीयोंका, जो मारे गये थे, पवित्र गङ्गाजलसे तर्पणादि प्रेतकृत्य
सम्पादित किया, जैसे पूर्वकालमें भगीरथने सम्पादित किया था ॥

शुभान्धिवीचीरिव तोरणाव्रलीस्ततो वहन्ती ततवाद्यनिस्वनाम् ।

हरिं पुरोधाय समं सहोदरैर्विक्षदात्मीयपुंरौ युधिष्ठिरः ॥ २४ ॥

शुभान्धिवीचीरिवेति । ततः स्वर्गतानां प्रेतकृत्यस्य सम्पादनात्परतः युधिष्ठिरः

१. 'अयं जनः' । २. 'पतन्तम्' । ३. 'धमात्मज' । ४. 'निर्वर्तयामास' ।

५. 'सुधान्वि' । ६. 'पुर' । इति पा० ।

शुभानि कल्याणानि अन्वयः सागरास्तेषां वीचीः तरङ्गान् इव कल्याणसागरतर-
ङ्गमसम्बन्धाः तोरणावलीः पुष्पपल्लवादिनिर्मितगृहवेष्टनीः वहन्तीम् धारयन्तीम्
वत्तवाद्यनिस्त्वनाम् व्याप्तमङ्गलवाद्यध्वनिम् आत्मीयपुरीम् कुलक्रमाध्युषितां नग-
रीम् हरिं श्रीकृष्णं पुरोधाय अग्रे कृत्वा सहोदरैः भ्रातृभिः समम् अविद्यन् प्रविष्ट ।
तोरणालङ्कृतां मङ्गलवाद्योपेतां च तां नगरीं भगवता भ्रातृमिश्र सहितो युधिष्ठिरः
प्रविष्टवानिति भावः ॥ २४ ॥

वृत्त बान्धवोंकी प्रवृत्तिया कर लेनेके बाद कल्याणसागरकी तरङ्गपरम्पराके समान
प्रवात होनेवाली तोरणावलियोंसे सुमन्जित तथा मङ्गलवाद्यध्वनिसे पूर्ण उस पैत्रिक पुरीमें
युधिष्ठिरने भगवान् कृष्णको आगे करके अपने भाइयोंके साथ प्रवेश किया ॥ २४ ॥

वल्लभसूतैर्द्रुपदात्मजाया वितानिते धाम्नि स तत्र चेलैः ।

स्थित्वा पितृव्यस्य दिनं तदेकं परेऽहि पार्थः प्रययौ स्वगेहम् ॥ २५ ॥

वल्लभेति । तत्र पुरे सः पार्थः युधिष्ठिरः द्रुपदात्मजायाः द्रौपद्याः वल्लभसूतैः
मध्यदेशप्रसूतैः (दुःशासनाकृष्टैः) चेलैः वस्त्रैः वितानिते सज्जातवित्ताने आच्छा-
दिते पितृव्यस्य धृतराष्ट्रस्य धाम्नि तत् प्रवेशोपलक्षितं दिवमेकं स्थित्वा व्यति-
याप्य परेऽहि स्वगेहम् आत्मनो भवनम् प्रययौ गतवान् । पुरं प्रविष्टो युधिष्ठिरः
पूर्वं दुःशासनाकृष्टैर्वस्त्रैः सज्जातवित्तानं धृतराष्ट्रभवनमध्युष्य दिनमेकं परेऽहनि
स्वीयं भवनं प्रविष्टः, स्वाधिकारज्ञापनाय शशुजयलङ्घय वस्तुनः समधिकाकर्ष-
कत्वप्रत्यायनाय वा धृतराष्ट्रगृहे वासो वर्णितो बोध्यः ॥ २५ ॥

द्रौपदी-वस्त्राकर्षणकालमें दुःशासन द्वारा खींचे गये द्रौपदीकी कमरसे निकले हुए
वस्त्रोंसे बनायी गई हैं चौदनी जिसमें ऐसे धृतराष्ट्र भवनमें प्रवेशवाले एक दिनको वित्तकर
दूसरे दिन युधिष्ठिर ने अपने भवन में प्रवेश किया ॥ २५ ॥

ततः—

राज्याभिषेकसलिलादिव संगतं द्रा-

गावर्तमुद्वहति मूर्धनि धर्मसूनोः ।

कृष्णादयः शुभगुरो कृतिनो मुहूर्ते

हेर्म न्यर्धुर्मुकुटमुज्ज्वलरत्नजालम् ॥ २६ ॥

राज्याभिषेकेति । ततः स्वभवनप्रवेशानन्तरम् कृतिनः तत्कालकर्त्तव्यज्ञानकु-
शलाः कृष्णप्रभृतयः द्राक् सत्वरम् राज्याभिषेकसलिलात् पट्टाभिषेकचारिसकाशात्
इव सङ्गतं मिलितं आवर्त्तम् जलभ्रमिं चक्रवर्त्तिचिह्नभूतं सव्यगतिचक्रावर्त्तचिह्नम्
उद्वहति धारयति धर्मसूनोर्युधिष्ठिरस्य मूर्धनि भस्तके उज्ज्वलरत्नजालम् प्रकाश-

मानमग्नियणं हैमं स्वर्णनिमित्तं मुकुटं किरीटं शुभगुणे चन्द्रतारादिसादगुण्ययुते
मुहुर्त्तं न्यधुः स्थापयामासुः, युधिष्ठिरराज्याभिषेकं कृतवन्त इत्यर्थः ॥ २६ ॥

अपने भवनमें आ जानेके बाद उस समयके कर्त्तव्यमें निपुण कृष्णादिने राज्याभिषेक-
वारिते समागत आवर्त्त-जलभ्रमि-की तरह प्रतीत होने वाले वामावर्त्त केशभ्रमिके धारण
करनेवाले युधिष्ठिरके मस्तक पर रत्नकिरणोंसे प्रकाशमान स्वर्णमुकुट शुभमुहुर्त्तमें रख
दिया, वनका राज्याभिषेक करके रत्नजटित स्वर्णमुकुट पहना दिया ॥ २६ ॥

द्विजप्रणामेषु नृपस्य लग्ना भूरेणुराजिर्भुजसीन्नि रेजे ।

एकाधिकद्वादशाहयनेषु क्षितिः कृशाङ्गी विरहादिवास्य ॥ २७ ॥

द्विजप्रणामेष्विति । द्विजान् तत्रोपस्थितान् ब्रह्मणान् उद्दिश्य प्रणामेषु साष्टाङ्ग-
नमस्कारेषु नृपस्य युधिष्ठिरस्य भुजसीम्नि बाहुदेशे लग्ना संसक्ता भूरेणुः पृथ्वीप-
रागः एकाधिकद्वादशाहवत्सरेषु त्रयोदशसु वर्षेषु वनवासाज्ञातवाससमयेषु अस्य
युधिष्ठिराहोः विरहात् वियोगात् इव कृशाङ्गी दुर्बलतां गता क्षितिः धरणी आव-
भासे रेजे । रजो हि पृथ्वी कृशेव प्रतीयतेस्मेति भावः, विरहादिव कृशेति हेतु-
ल्लेखा ॥ २७ ॥

उपस्थित व्यासदि ब्राह्मणोंको साष्टाङ्ग प्रणाम करनेसे राजा युधिष्ठिरके बाहुओंसे लगी
हुई घुल ऐसी प्रतीत हो रही थी मानो तेरह वर्षों तक युधिष्ठिरसे वियुक्त रहनेके कारण
उबली पृथ्वी आज युधिष्ठिरके बाहुओंसे लिपट गई हो ॥ २७ ॥

तदानीमेव पराशरसुतविदुरसंजयैः सह संभाषमाणं रमारमणमग्रतो
निवार्य सविनयं युयुत्सुना दीयमानहस्तावलम्ब्यो भूभारलघुकरैरेण प्रीय-
माणैर्दिग्वारणैः प्रेषितमिव महान्तं^१ कंचिदौपवाह्यमधिरूढः शशिमण्डलेन
शर्वरीप्रथमयाम इव धवलातपत्रेण परिष्कियमाणोपरिभागो लालनवशेन
पार्श्वयोरौगत्स्य प्रमोदतरलपक्षपुटाभ्यां मरालदंपतीभ्यां चतुर्थस्य इव चाम-
राभ्यामुपवीज्यमानो हर्म्यशिखरावलम्बिनीनां^२ पुरनितम्बिनीनां^३ कपोल-
फलकस्खलनदूरविप्रकीर्णैरानन्दवाष्पविन्दुमुकुलैरिव लाजाक्षलिभिस्वकी-
र्यमाणः पुरःसरविधिवच्चगुरुजनशिष्यायमाणगवाक्षपरम्परां तां^४ नगरीं
प्रदक्षिणीकृत्य द्वारभुवमवतीर्णो निजमणितिलकप्रतिविम्बानीव दीपाङ्कु-
राणि कनकपात्रमध्ये वहन्तीभिर्वारसीमन्तिनीभिर्विरचिता^५ रार्त्तिकमङ्गलः

१. 'विषाद्य' । २. 'बीमल्लुना' । ३. 'करणोपकारेण' । ४. 'कंचिद्विप्रनौप' ।

५. 'सरद्राकाशर्वरी' । ६. 'आगम्य' । ७. 'लंबिनीनां नितम्बिनीनां' । ८. 'कपोल-
स्खलन' । ९. 'मङ्गलवाद्य' । १०. 'पुरीन्' । ११. 'आर्त्तिक' । इति पा० ।

पाण्डुसूनुनिविडवितानमात्यधूपपरिमलसुरभिते मण्डपे कुरुकुलकमागतं
सर्वतोभद्रं नाम सिंहासनमध्यवात्सीत् ॥

तदानीं मेति । तदानीम् अभिषेकानन्तरकाले पराशरसुतोः व्यासः विदुरः संज-
यश्च तैः सह संभाषमाणम् आलपन्तम् रमारमणं कृष्णम् अग्रतो विधाय पुरस्कृत्य
सविनयं नम्रभावेन युयुत्सना वेश्यागर्भोद्भवेन धृतराष्ट्रसुतेन तन्नाम्ना दीयमान-
हस्तावलम्बः वितीर्णकरावलम्बनः भूभारलघूकरणेन भूमिभारापहारहेतुना प्रीय-
माणैः सन्तुष्यद्भिः दिग्धारणैः दिग्गजैः प्रेषितम् इव कञ्चित् महान्तम् विशालम्
औषवाक्षम् राजवाहनयोग्यम् मदगजम् अधिरूढः शशिमण्डलेन चन्द्रबिम्बेन
(परिष्क्रियमाणः) शर्वरीप्रथमयामः निशाप्रथमप्रहरः इव धवलातपत्रेण श्वेत-
च्छत्रेण परिष्क्रियमाणोपरिभागः धवलीकृतोर्ध्वदेशः, लालनवशेन वात्सल्यप्रका-
शनेन पार्श्वयोरागत्य उभयोर्भागयोः आगत्य उपसृत्य प्रमोदतरलपत्तपुटाम्बां
कम्पमानेन पक्षद्वयेनानन्दं व्यञ्जयद्भ्यां मरालदम्पतीभ्यां हंसमिथुनाभ्याम् चतु-
र्मुखो ब्रह्मा इव चामराभ्याम् उपवीज्यमानः, हर्षशिवरावलम्बिनीनां प्रासाद-
शिखरस्थानां पुरनितम्बिनीनां पुरस्त्रीणाम् कपोलफलके गण्डतले स्तलनेन निपा-
तेन दूरविप्रकीर्णः सुदूरोच्छलितैः आनन्दयाष्पत्रिन्दुमुकुलैः इव लाजाञ्जलिभिः
आचारलजैः अवकीर्यमाणः, पुरस्सराणि यानि विवधवाद्यानि वीणामृदङ्गादीनि
तान्येव गुरुजनाः ध्वनिशिक्तकाः तच्छिष्यायमाणा तदुच्चारितशब्दावर्तनपरायणा
गवाक्षपरम्परा वातायनसमूहो यस्यां तां तथोक्तां नगरीं प्रदक्षिणीकृत्य प्रदक्षिणं
भ्रान्त्वा द्वारमुच्यम् द्वारदेशम् अवतीर्णः आगतः सन् निजमणितिलकप्रतिविम्बानि
स्वशिरोवर्त्तिरत्नभूषणप्रतिरूपाणीव दीपाङ्कुराणि प्रदीपान् कनकपात्रे स्वर्णभाजने
वहन्तीभिः धारयन्तीभिः वारसीमन्तिनीभिः वेश्याजनैः विरचितारार्त्तिकमङ्गलः
कृतशुभनीराजनः पाण्डुसूनुः युधिष्ठिरः निविडवितानेषु सर्वतो विस्तृतेषु वितानेषु
मात्यानां स्रजां धूपानां गृहसंस्कारधूपानाम् परिमलसुरभिते सुगन्धपूर्णं मण्डपे
सभाभवने कुलक्रमागतं वंशपरम्पराऽऽयातं सर्वतोभद्रं नाम सिंहासनम् अध्यवा-
त्सीत् अध्यरुचत् ॥

उसके बाद युधिष्ठिरने व्यास, विदुर तथा संजयके साथ बातें करते हुए, श्रोकृष्णको
आगे करके युयुत्सु नामक धृतराष्ट्रके वेश्यापुत्रका हाथ पकड़े, भूभारहरणसे प्रसन्न दिग्गजों
द्वारा उपहारमें भेजे गये विशाल तथा राजवाहन योग्य हाथीपर आरूढ़ होकर, ऊपर
श्वेतातपत्र धारण किया, वह श्वेतातपत्र उनके ऊपरी भागको चमका रहा था, जैसे चन्द्र-
मण्डल रात्रिके प्रथम यामको चमकाता है, उनके दोनों ओर चामर चल रहे थे, वे
चामर ऐसे लगते थे जैसे दुलारके कारण बच्चाके हाँस्युगल बच्चाके दोनों ओर आ गये

मम सख्यः तिष्ठन्ति इति समवेक्षितुकामया द्रष्टुमिच्छन्त्या इव प्रसस्ये गतम् ।
भगवतः पादयोः समीपमुपसरन्ती यमुनाऽत्र भगवत्पादे (गङ्गाप्रादुर्भावमूले-
विष्णोः पादप्रसृतासि' इत्यादिवचसोक्ते) कतिमम सख्यः सन्तीति जिज्ञासुमा-
नेव वभासे इत्यर्थः । प्रसस्ये इति भावे लिट् । हेतूष्मेत्ताऽलङ्कारः ॥ ९० ॥

भगवान्के चरणोंके पास आता हुई यमुनाकी तरङ्गावली ऐसी लगती थी, मानो वह
देखना चाह रही हो कि इस भगवच्छरणमें और कितनी संसारको पवित्र करनेवाली
हमारी सखियाँ वास करती हैं । गङ्गा भगवत्पादप्रसृता है, इससे यमुनाको आशा है कि
गङ्गासरीखी सुवनपाविनि और नदियाँ भगवान्के चरणोंमें हैं, इसीलिये भगवान्के
चरणोंके पास आकर वह देखना चाहती है कि और कितनी हमारी वहनें इन चरणोंमें
छिपी हैं, उन्हें देख तो लूँ ॥ ९० ॥

तस्या जलेषु तरुणाम्बुदजातिवैरिष्वावर्तजालमनयोरुभयोर्द्यतानीत् ।

वीचीकराग्रविनिवारितरामसीरव्यावलानोपजनितव्रणगर्तशङ्काम् ॥ ९१ ॥

तस्या इति । तस्याः यमुनायाः तरुणाम्बुदानां प्रौढश्यामलमेघानां जातिवैरिषु
श्यामतया तत्पराजेतृषु—ततोऽपि श्यामलेषु वारिषु आवर्तजालम् जलभ्रमिः
वीच्यः तरङ्गा एव कराग्राणि तैर्निवारितस्य प्रतीष्टस्य रामसीरस्य वलरामस्य हलस्य
व्यावलानैः प्रहारैः जनितानां व्रणानां सम्बन्धिनो ये गर्ताः खातानि तेषां शङ्कां
सन्देहं सादृश्यकृतम् अनयोः श्रीकृष्णार्जुनयोः व्यतानीत् कृतवत् । प्रौढमेघापेक्ष-
याऽप्यधिकश्यामलेषु यमुनायाजलेष्वावर्त्ता दृश्यमानौ भगवद्वर्जुनयोर्मनसि वल-
रामप्रहृतहलकृतव्रणगर्तसन्देहं जनयामास, भगवद्वर्जुनौ जलभ्रमं दृष्ट्वा समभाव-
यतां यद्यं वलरामप्रहृतहलकृतगर्तसमुद्यो भवेदित्याशयः । वलरामो यमुनां पुरा-
हलेनाचर्पेत्तिकयाप्रसिद्धा ॥ ९१ ॥

प्रौढ मेघोंकी श्यामलनाको जीतनेवाले यमुनाके जलमें उठनेवाले जलभ्रम आवर्त्त
(जिसे भँवरी, चकोह आदि नानोंसे पुकारते हैं) भगवान् और अर्जुनके हृदयोंमें तरङ्ग
रूप द्वापके अग्रभागसे निवारित तथा वलराम द्वारा चलाये गये हलके आघातसे उत्पन्न
व्रणके गंदेका सन्देह उत्पन्न करता था । भगवान् तथा अर्जुनने जब यमुना जलमें पैदा
होनेवाले आवर्त्त—जलभ्रमिको देखा तो ऐसी शङ्का उनके हृदयोंमें हुई कि यह वलराम
द्वारा चलाये गये हलके आघातसे उत्पन्न व्रणकी खाई (गर्त, गढ़ा) तो नहीं है ॥ ९१ ॥

मुरारिनारीमुखपद्मपङ्क्तिर्जवेन योद्धुं जलदुर्गपद्मैः ।

तीरेऽवतस्ये तिलकापदशात्कृत्वा पुरः खेटकमण्डलानि ॥ ९२ ॥

नृगतीति । मुरारिः श्रीकृष्णस्य या नार्यः स्त्रियस्तासां मुखान्येव पद्मानि तेषां
पङ्क्तिः जवेन वेगेन जलदुर्गपद्मैः पानीयदुर्गस्थितैः कमलैः योद्धुं तिलकापदेशात्

ललाटावस्थितविशेषकम्याजात् खेटकानाम् पराघातवारकाणां चर्मणां मण्डलानि समूहान् पुरःकृत्वाऽग्नेऽवस्थाप्य इव तीरे यमुनातटेऽवतस्थे स्थिता । भगवतो वनितानां मुखानि विशेषरूपं चर्मादाय जलदुर्गस्थितकमलैः सह योदुकामानीव यमुनातीरेऽतिष्ठित्यर्थः । तुलनार्थं दृश्यताम्—‘कृतावरोहस्य हयादुपानहौ ततः पदे रेजतुरस्यविभ्रती । तयोः प्रवालैर्धनयोस्तथाम्बुजैर्निर्योदुकामे किल चद्वर्मणी’ ॥

भगवान् श्रीकृष्णकी स्त्रियोंके मुखरूप पद्मका समुदाय यमुनातटपर खड़ा ऐसा लगता था मानो जलदुर्गमें वर्तमान कमलोंसे लड़नेके लिये तिलकरूप डाल (चमड़ेका बना अस्त्र प्रहारावरोधक) लेकर आये हों ॥ ९२ ॥

तांसां विलासगमनं समवेक्ष्य तत्र

लाल्यत्वहेतुरपि लज्जितचेतनायाः ।

वेगात्तिरोभवन्विघ्नतया मराल्या

गर्ह्या बभूव नितरां गतिमन्दिमश्रीः ॥ ९३ ॥

तासामिति । तत्र यमुनाजले तासां कृष्णवनितानां विलासगमनं सविलासां गतिं समवेक्ष्य आलोक्य लज्जितचेतनायाः त्रपितमनसः मराल्याः हंसास्त्रियः लाल्यत्वहेतुः प्रशंसाकारणम् अपि गतिमन्दिमश्रीः मन्दगतिकलसमृद्धिः वेगात् तिरोभवने निलीयावस्थाने विघ्नतया प्रतिबन्धरूपतया नितराम् अत्यर्थं गर्ह्या निन्दनीया बभूव । अयमाशयः—मरालीनां मन्दागतिः प्रशंसाहेतुतयाऽस्तीवाद्दरणीया भवति, परं यदा यमुनाजलस्थामराल्यो भगवदङ्गनानां सविलासं गमनमालोक्य स्वगत्यपेक्षया तद्गताद्युत्कर्षं ज्ञात्वा हीनगतित्वेनात्मानं निन्दन्त्यास्तिरोभवितुमैच्छन्, तदा तत्र तिरोभवनकर्मणि ता एव मन्दगतयो विघ्नमाचरन्ततो मराल्यस्तादृशीं गतिमतितरामनिन्दन्ति । अवसरवशेन निन्दास्तुती व्यवस्थाप्येते इति हृदयम् । अयं श्लोकरङ्गायामनुहरति निम्नोद्धृतस्य भाष्यश्लोकस्य—‘सलीलयातानि न भर्तुरभ्रमोर्नचित्रमुच्चैः श्रवसः पदक्रमम् । अनुद्भुतः संयति तेन केवलं बलस्य दानुः प्रशशंस शीघ्रताम्’ इति ॥ ९३ ॥

श्रीकृष्णकी स्त्रियोंका सविलासगमन देख कर लज्जित बुद्धि यमुनाजलस्थित मरालीने वेगसे छिपकर अपनी लाज छिपाना चाहा, परन्तु उक्तका मन्दगमन विघ्नकर हुआ अतः जिस मन्दगतिका वह बहुत आदर करती रही, वही मन्दगति उस समय उसके लिये निन्दनीय हो गया । मरालीको अपनी मन्दगति पर बड़ी नमता रहा करती है, परन्तु जब यमुना-मरालीने भगवान्की स्त्रियोंका सविलासगमन देखा तब उसे अपना गतिकी मन्दताके विषयमें बहुत हीनताका ज्ञान हुआ, जिससे लज्जित होकर उसने कहीं छिप

वाना चाह, परन्तु वेगसे कहीं जाकर छिप जानेमें उनकी मन्दगतिने विघ्नकृत् दिया, वनः मराटोंने उस पूर्वस्नेह भाजन मन्दगतिकी बड़ी निन्दाकी. उसने कहा होगा कि कहींसे यह अनागिनी मन्दगति मेरे पीछे लग गई ? अगर यह नहीं होना तो जलीमें कहीं छिपकर मैं अपनी लज्जा बचा लेता ॥ १३ ॥

शनैः शनैस्तासु सरितन्मवगाहमानासु ॥

कासांविदीर्घ्ययेवं नितम्बविन्म्रानि निजावकाशदानावलम्बितोन्नति-
भिरन्धुभिः पुलिनानि निचोलयांचक्रुः ॥

अपरासामसूययेव नामिहुहराणि जलचूषणादावर्तजवायलेपमवा-
लुप्यन् ॥

इतरासां कुवेच कुचकलशाः क्षोभैणात्कनकोकनदकोशान्विदलयां-
चक्रुः ॥

शनैः शनैरिति । तासु श्रीकृष्णवनितासु शनैः शनैः क्रमशो मन्दमन्दम् सरितम् नदीं यमुनाम् अवगाहमानासु अवशिर्ताषु सतीषु-कासाञ्चित् तत्स्त्रीणाम् नितम्ब-विन्म्रानि श्रोणीमण्डलानि ईर्ष्या पुलिनेन सह स्वसाम्यकृतयेर्ष्या इव निजाव-काशदानावलम्बितोन्नतिभिः नितम्बविन्म्रैरन्योऽवकाशं स्थानंदातुं स्वीकृतोन्नतिभिः उपरि प्रसरद्भिः अन्धुभिः जलैः निचोलयामासुः आच्छादयामासुः । इदमवबोध्यम्-भगवतः कापि स्त्री पयस्यवतरति तदीया श्रोणी जले मज्जति, तन्मज्जनायावकाशं ददञ्चलं पुलिनमावृणोति, मन्ये नितम्बविन्म्रम्—इदं पुलिनं विशालतायां मयाऽ-स्पर्शतातोस्तु जलेनाच्छादितमिति पुलिनमाच्छादयतीत्यर्थः । इतरासाम् अन्धासां भगवद्वनितानाम् नामिहुहराणि नामिरन्ध्राणि असूयया स्वसाम्यकृतकोपेन इव आवर्तजवायलेपं जलप्रभगतं वेगवर्त्म जलचूषणात् शनीयराशिपानात् अवालु-प्यन् लुप्तवत्यः । नामयो रानीरा आवर्त्तनोपनीयन्ते आवर्त्तैः साम्येनासूयावत्यो नामयो जलं नीत्वाऽऽवर्त्तानां वेगवत्तां निरस्य तदीयं वेगवत्तादयं समापय-न्तित्यर्थः । इतरासाम् अन्धासां भगवद्वनितानां कुचकलशाः स्तनद्वन्द्वानि कुधा सादृश्यप्राप्तिचेष्टाकृतकोपेन इव क्षोभगात् सञ्चालनजन्यावातात् कनककोकनद-कोशान् स्वर्गकमलसुकुलानि विदलयाञ्चक्रुः विभिदुः सुकुलितानि कमलानि स्तन-सादृश्यमानुवन्ति, मन्ये तदुच्यितकोपादिव काश्चित् स्त्रियः कमलसुकुलानि शोभ-यित्वा विदलयामासुरिति तात्पर्यम् ॥

धौरे धौरे जव भगवाद्की लियो यमुनाने वगी नव कुछ औरतोंके नितम्बने पुलिन-

१. 'दव' । २. 'विन्म्रा' । ३. 'आवर्तकुलजवा' । ४. 'अवलुप्यन्' ।
५. 'कुचसुकुलानि' । ६. 'क्षोभगात्कोकनद' । ७. 'विदलयामासुः' । इति पाठः ।

तट पर विशालतामान् कृत ईर्ष्या होनेके कारण नितम्बकी जलमें स्नान देकर ऊपरकी ओर फैलनेवाले जलमें डंक दिया। (पानीमें विशाल नितम्ब आया, पानीने उसे अवकाश देकर ऊपरकी ओर बढ़ना प्रारम्भ किया, क्रमशः पुलिन जलाच्छादित होते गये, नानी नितम्बने पुलिनकी इसलिये जलाच्छादित कर दिया कि पुलिन विशालतामें नितम्बकी बराबरी करते रहे। दूसरी औरतोंकी नारीरूप विलोने पानी चूसकर यमुना जलमें वर्त्तमान आवर्त्तके वेगको ही समाप्त कर दिया, क्योंकि पानी कम ही बाने पर वेग रहे कहीं से ? नारीरूप विलोने ऐसा इसलिये किया कि उन्हें आवर्त्तमें बिड़ धी क्योंकि यह आवर्त्त नामिके साथ सनातनाका दावा जो किया करते थे। अन्य स्त्रियोंके स्तनरूप कलशने पानी चलाकर कनककनलमुकुटोंको विदलित करवा दिया क्योंकि कनलमुकुट पर स्तनोंको क्रोध था क्योंकि वह स्तनकी तुलनाका दावा रखते थे ॥

वक्षोजकुम्भनिवहाद्वनिताजनानां

ग्रीष्मर्तुना विनिहितं ग्रहराजपुत्री ।

तापं पितुः स्वमहरत्तरलोर्मिहस्तै-

रन्यं न याति हि विमूर्तिरपत्यमाजाम् ॥ ६४ ॥

वक्षोजेति । ग्रहराजस्य सूर्यस्य पुत्री यमुना ग्रीष्मर्तुना विनिहितं न्यातभावेन रक्षितम् पितुः सूर्यस्य तापम् ऊष्माणमेव त्वं घनं वनिताजनानां भगवतः स्त्रीणाम् वक्षोजकुम्भनिवहात् स्तनकलशसमुदयात् तरलोर्मिहस्तैः चञ्चलैस्तरङ्गरूपैः करैः अहरत् प्रापत् तत्रायान्तरन्यासमाह—हि यतः अपत्यमाजां सन्तानशालिनां जनानां विमूर्तिः सम्पत्तिः अन्यं सन्तानातिरिक्तं जनं न याति न प्राप्नोति । सूर्यस्य करतापरूपं घनं ग्रीष्मर्तुना तरुणीस्तनेषु निहितमार्सीज्जले स्नातीनां तरुणीनां स्तनेभ्यस्तं तापरूपं पैतृकं घनमियं यमुनासूर्यसुतातरङ्गरूपैः स्वरैरादात्, यतः सापत्यानां घनं तदपत्यानि विहाय नान्यं याति, तेन तनया रूपया सन्तत्या सूर्यसन्निवहनं गृहीतमित्युचितमेवेति । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ ६४ ॥

ग्रहराज सूर्यकी पुत्री यमुनाने अपने पिता सूर्यकी तापरूप सम्पत्ति, वित्ते ग्रीष्मऋतुने स्त्रियोंके स्तनकलशोंमें अमानदके रूपमें रख छोड़ा था, (कियों जब यमुनामें पैठी, घनके स्तन ठंडे हुए तब) तरङ्गरूप हाथोंसे ले ली, क्योंकि सन्तानवालोंका घन दूसरोंको नहीं मिलता है, अतः सूर्यका तापरूप घन यमुनाको मिला । स्त्रियोंके स्तनमें जो ग्रीष्मऋतु ताप था वह यमुना जलमें आने लगा, यह तात्पर्य है ॥ ६४ ॥

सुरनायकानुजमनोवशीकृतौ सुदृशो मुखैर्निपुणतां यथा क्युः ।

सरसीरहैर्न नलिनीलतास्तथा सकचान्यमृनि विकचानि तानि यत् ॥ ६५ ॥

सुरनायकेति । सुदृशः सुन्दर्यः सुरनायकस्य देवाविपत्येन्द्रस्य अनुजः कनीयात्

आता कृष्णः तन्मनसो तदीयहृदयस्य वशीकृतौ स्वाधीनीकरणे मुखैः स्वीयैरा-
ननैर्यथा चादृशीं निपुणतां दत्ततां ययुः प्रापुस्तथा तादृशीं निपुणतां नलिनीलताः
कमलिन्यः सरसील्लैः कमलैः कृष्णमनोवशीकृतौ न ययुः, यतः मुखानि सकचा-
निकेशयुक्तानि सरसील्लहाणि पुनः विकचानि केशरहितानि विकसितानि चासन्
इति । भगवतो हृदयस्य हरणे तद्वधो यथा स्वैर्मुखैरक्षमन्त कमलिन्यस्तथा
कमलैर्नाक्षमन्त, यतो मुखानि सकचानि कमलानि पुनर्विकचानि (विकासमाज्ञि)
आसन्निति शेषः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः, मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ॥ ९५ ॥

भगवान्कुचे मनको आकृष्ट करनेमें वनकी अवलम्बने अपने मुखोंसे जितनी सफलता
पाई, उतनी सफलता कमलिनीकी कमलोंसे भगवान्कुचे मनको आकृष्ट करनेमें नहीं मिली,
क्योंकि मुख सकच-केशयुक्त थे, और कमल विकच (केशरहित-विकसित) थे ॥ ९५ ॥

यमस्त्वसुः संनिविमेत्य रात्रौ स्वकान्तिचोरं सुदृशामुरोजः ।

नालाग्रशूले नलिनं निवेश्य ववल्ग हर्षादिव वारिमध्ये ॥ ९६ ॥

यमस्त्वरिति । सुदृशाम् सुन्दरीणां भगवदङ्गनानाम् उरोजः कुचः रात्रौ निशि
स्वकान्तिचोरम् स्वसादृश्यप्राप्तिकर्तारं स्वीयतुलाघरम् नलिनं कमलम् (कमलस्य
रात्रौ मुकुलितत्वेन कुचकान्तिचौरता, रात्रावेव चौर्यस्य संभवाच्च) यमस्त्वसुः
यमुनायाः सन्निविम् समीपदेशम् एत्य प्राप्य नालाग्रशूले कमलदण्डरूपे शूले
निवेश्य स्थापयित्वा वारिमध्ये पयसि ननर्त्त इव । अयमाशयः—यथा कश्चन
कमपि स्वविज्ञापहरं घृत्वा तं कस्यचिद्व्यवस्थापयितुः समीपं प्रापय्य दण्डयित्वा
च प्रतीकारसमर्थताप्राप्त्यासन्नुन्यति, तथैव निशिमुकुलितत्वेन स्वकान्तिचौरं
नलिनं युवत्याः कुचोऽयं यमुनायाः समीपे नालाग्रं शूलमारोप्य पयसि प्रमोदादिव
नृत्यतीति ॥ ९६ ॥

रातमें मुकुलित होनेवाले कमल ने भगवान्की छाँके कुचकी कान्ति सुराली थी,
कुचने यमुनाके पास आकर उस कमलकी नालाग्रभाग रूप शूली पर चढ़ा दिया और
अपराधीको उचित दण्ड देनेकी खुशीमें यानीं नृत्यसा करने लगा । कमल रातमें मुकुलित
होने पर कुचकी कान्ति ग्रहण करते हैं, और चोरी भी रातमें ही संभव है ॥ ९६ ॥

व्यात्युक्षिकायां विपुलेक्षणासु वर्षन्नखद्योतवलक्षमम्भः ।

सखीमुदारां सरितस्तु तस्याः करोऽप्यसावीदिव कंसहन्तुः ॥ ९७ ॥

व्यात्युक्षिकायानिति । कंसहन्तुः श्रीकृष्णस्य करः हस्तः अपि व्यात्युक्षिकायाम्
हस्तेनान्योन्यं जलक्षेपक्रीडायाम् विपुलेक्षणासु विशालनयनासु स्नसहचरीषु सुन्द-
रीषु नखद्योतवलक्षं नखप्रमामासुरं (यामुनम्) अम्भः वर्षन् क्षिपन् सन् पुनः
तस्याः यमुनायाः सखीं सुहृद्भूतां उदाराम् महतीं सरितम् भागीरथीम् असा-

वीत् प्रादुर्भावयामास किम् ? पूर्वं भगवतः पादो भागीरथीं प्रादुरभावयदिदं प्रसिद्ध-
मेव, अधुना जलप्रक्षेपक्रीडाकाले स्त्रीणामुपरि नखप्रभया घबलं वारिविकिरन् भग-
वतो हस्तोऽपि किमपरां यमुनायाः सखीं गङ्गां प्रादुर्भावयतोत्युत्प्रेक्षितं बोध्यम् ॥९७॥

हाथसे एक दूसरेके ऊपर जलका उछालना रूप क्रीडामें ('अन्योन्यो परि-
हस्तान्यां व्यात्युक्षिर्जलक्षेचनम्') विशालाक्षी सुन्दरियोंके ऊपर नखकी कान्तिसे
स्वच्छाभूत यमुना जल उछालता हुआ कंसघाती भगवान्का हाथ ऐसा लगता था मानो
हाथने भी (पैरकी ही तरह) यमुनाकी अन्तरङ्ग सखी भागीरथीको जन्म दिया हो ।
भगवान्के हाथसे छूटता हुआ स्वच्छ जल ऐसा लगता था मानो वह हाथ दूसरी गङ्गाको
उत्पन्न कर रहा हो । पैरने तो गङ्गाको उत्पन्न किया ही है, हाथ भी गङ्गाको उत्पन्न कर
रहा हो, यही इस उत्प्रेक्षाका सार है ॥ ९७ ॥

उल्लासभाजा हरिणा प्रियायाः कङ्कारमाल्ये कलिते कवर्याम् ।

अस्त्रैरसूयाहसितैश्च चित्रमुत्तंसितं वक्त्रमभूत्सपत्न्याः ॥ ९८ ॥

उल्लासेति । उल्लासभाजा आह्लादयुक्तेन हरिणा भगवता कृष्णेन प्रियायाः
स्वप्रेयस्याः कस्याश्चिन्नायिकायाः कवर्याम् केशपाशे कङ्कारमाल्ये रक्ताम्बुजमाल्ये
कलिते परिधापिते सति सपत्न्याः अन्यस्याः स्त्रियः वक्त्रम् मुखम् अस्त्रैः उच्चं
क्लिन्नम् असूयाहसितैः ईर्ष्याहासैश्च सितम् श्वेतम् अभूत्, उच्चं सितं भूषितम-
भूदिति च चित्रम् आश्चर्यम् । केशोऽलङ्कृतोऽन्यस्या मुत्तंचामूप्यतपरस्या इति
चित्रमजनि, परमार्थस्तु-भगवतैकस्याः प्रियायाः केशपाशे रक्तकमलमालया भूषिते
सति परस्याः सपत्न्या मुखम् (भस्त्रैः उच्चं) साधु, असूयाहसितैश्च सितमजाय-
तेति । 'उन्दी'कलेदने घातोक्तप्रत्यये 'नुदविदोन्वन्नाह्रीम्योऽन्यतरस्याम्' इति
वैकल्पिकनिष्ठानत्वाभावे उच्चम् इति पदम् । 'आद्रं साद्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं
समुद्रमुत्तं च' इत्यमरः ॥ इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ९८ ॥

जलविहारमें सन्तुष्ट होकर भगवान्ने किसी प्रियसीके केशपाशमें रक्तकमलकी माला
पहना दी, उसे देखकर दूसरी सपत्नीका मुख आंतू तथा ईर्ष्याहाससे अलङ्कृत (उत्तंसित)
हो गया, वह आश्चर्यजनक बात हुई, वस्तुतः अर्थ यह है कि सपत्नीका चेहरा आँसूसे
भीग गया तथा ईर्ष्याहाससे श्वेत पड़ गया ॥ ९८ ॥

ग्लहं निमग्नग्रहणेषु कल्पयन्स्वयंग्रहं श्लेष सुखं यदूद्बुधः ।

सवर्णवर्ष्मा सलिले तडित्तनूः सुखादगृह्णात्सुदृशस्तु ता न तम् ॥ ९९ ॥

ग्लहमिति । सवर्णं यमुनाजलतुल्यकान्तिवर्ष्मशरीरं यस्य सः सवर्णवर्ष्मा यदू-
द्बुधः यादवप्रेष्ठः स कृष्णः निमग्नस्य जलान्तर्लनस्य जनस्य ग्रहणेषु स्वयं ग्रह-
श्लेषसुखं स्वयं ग्रहणपूर्वकालिङ्गनम् ग्लहं पणं कल्पयन् आरोपयन् तडित्तनू-

यासां तास्तद्विचित्रः विद्युदुपमशरीराः सुन्दरीः सलिले जलान्तः सुखाद् अनाया-
सम् अगृह्णाद् धारयामास, ताः सुरशः तु तं नागृह्णन् । अयमाशयः—जलक्रीडा-
काले भगवाञ्छ्रियम् स्थापितवान् यत् जले भग्नं जनो गृह्णाति तस्मै गृह्यमाणोजनः
स्वयं ग्रहाश्लेषसुखं दद्यात्, एवं नियमे व्यवस्थापिते भगवान् सलिले निमग्नः
सुन्दरीरगृह्णात्तेन च नियमानुसारं स्वयं ग्रहाश्लेषं तास्तस्मैन्यतरन्, भगवन्तं तु
सुन्दर्यो नागृह्णन्, यतस्तथा सति भगवानेव ताः स्वयमारिलप्येतया च निर्दया-
श्लेषकृतं कष्टं ता अनुभवयुरिति । किञ्च स्त्रियो गौर्यस्तेन ताः सुखमगृह्णन्त, भग-
वोस्तु श्यामलतनुतया जलमिलित कान्तिस्ताभिः सुखं नागृह्यतेति बोध्यम् । परि-
करालङ्कारः ॥ ९९ ॥

जलक्रीडाकालम् भगवान्ने नियम बांध दिया, बाजी लगा दी कि जो पानीमें डूबा
हुआ जन पकड़ लिया जायगा उसको खुद गले लगाकर पकड़नेवालेको आनन्दित करना
पड़ेगा, इस नियमके बन जानेपर भगवान् विजलीके सदृश वर्णवाली सुन्दरियोंको अना-
यास पकड़ लेते थे, परन्तु वह सुन्दरियों भगवान्को पकड़ नहीं पाती थीं, क्योंकि वह
यमुना जल समानवर्ण थे, पानीमें उनका वर्ण मिल जाता था ॥ ९९ ॥

फूत्कृतैः कचिदधःस्थितिचिह्नं बुद्बुदं हरिरुदस्य निमग्नः ।

वञ्चयन्प्रतिवधूं कचिदूरस्तम्भमम्बुषु चुचुम्ब वराङ्गयाः ॥ १०० ॥

फूत्कृतैरिति । अम्बुषु जलेषु निमग्नः लीनो हरिः फूत्कृतैः मुखमारुतैः अधः
स्थिति चिह्नम् जलान्तरवस्थानसूचकं बुद्बुदम् जलविन्दुमेदम् क्वचिदेकत्र उद्गता
उद्भास्य प्रकटीकृत्य प्रतिवधूं प्रियतमायाः सपत्नीं वञ्चयन् छलयन् छिदित्यत्र
वराङ्गयाः सुन्दर्याः ऊरुस्तम्भ चुचुम्ब चुम्बितवात् । भगवतो बहुषु स्त्रीषु कचि-
दति प्रेयसी, जलविहारसकास्तु परा अपि, तत्र जले निलीनो हरिरिकस्याः प्रिय-
तमाभिधायः स्त्रियो निकटे बुद्बुदमुद्भास्याहमत्रैव वर्त्ते न प्रियतमात्वेनमतायाः
समीपंगत इति तां वञ्चयित्वा प्रच्छन्न एव प्रियतमापार्ष्वं गत्वा वराङ्गयाः प्रियत-
मायाः रुदशं चुम्बतिस्मेत्यर्थः ॥ १०० ॥

जलक्रीडामें सत्तस्त्रियोंमें कोई स्त्री भगवान्को अधिक प्यारी थी, भगवान् उसे चूमना
चाहते थे, अतः उन्होंने पानीमें डुबकी लगाकर किसी दूसरी स्त्रीके पास डुलबुटे छोड़कर
उसे ठग लिया कि वह उसीके पास पानीमें हूँ और भीतर ही भीतर अपनी प्यारी
वराङ्गी-सुन्दरीके पास पहुँचकर उसकी जंवा चूमली ॥ १०० ॥

क्रीडती मण्डलीभूय कृष्णयोरप्सु यौवते ।

तटिन्यास्तटयोः प्रान्ते ताटङ्के श्व रेजतुः ॥ १०१ ॥

क्रीडती इति । तटिन्याः तटयोः यमुनाया उभयोः कूलयोः मण्डलीभूय मण्डला-

कारेण स्थित्वा क्रीडती विहारपरायणे कृष्णयोः ह्यर्जुनयोः यौवते युवतिमण्डले
प्रान्ते यमुनातीरे ताटङ्के इव रेजतुः शुशुभाते । तटिन्या यमुनाया उभयोस्तटयो-
रवस्थिते युवतीनां कृष्णार्जुनसम्बन्धिनीनां द्वेमण्डले मण्डलीभूयस्थिते क्रीडति च
तटिदाभकायकान्तिशालितया वर्तुलाकारावस्थानेन च यमुनायाः कुण्डले इव
प्रतीयते स्मेत्यर्थः ॥ १०१ ॥

जलक्रीडाकालम्- यमुनाके दोनों तटोंपर मण्डलाकार खड़ी हुई तथा ब्रीड़ा परायण
युवतियोंके दोनों दल, एक दल भगवान्की स्त्रियोंका, तथा दूसरा अर्जुनकी स्त्रियोंका, ऐसे
रूप रहे थे मानो दोनों कानमें लगे हुए यमुनाके दो ताटङ्क हों ॥ १०१ ॥

इति चिरं विहृत्य प्रतीरमुत्तीर्णाभिर्जलमेलनव्रीडादिव संकुचिता-
त्मभिः कुचैरानमिताभिस्तदङ्गसङ्गसंगतशर्माणि मर्मरगिरा संस्तुत्य पव-
नचञ्चलैरञ्चलैः श्लाघमानानीव वसनानि निर्वसितवतीभिः कायकान्ति-
लताकौरकाणि कनकाभरणानि कामनीयकपुनरुक्तिमात्रस्य पात्रयन्ती-
भिर्वधूटीभिः सह तटाटवीं पर्यटतोस्तयोरग्रे दिशि दिशि कृशितशिशिरे-
तरामीषुप्रकाशो जनदृशां कोशीकर्णदेशिकः कोऽपि महसां राशिरावि-
रासीत् ।

इति चिरमिति । इति एवं प्रकारेण चिरं बहुकालपर्यन्तं विहृत्य जलविहारमनु-
भूय प्रतीरम् तटं प्रति उत्तीर्णाभिः, जलमेलनव्रीडात् जडस्य सङ्गेन जातादपत्रपाभ-
रात् इव (जलसंगेन) सङ्कुचितात्मभिः लघूभुतैः कुचैः स्तनमण्डलैः आनमिताभिः,
नतगात्रीभिः, तासां वनितानामङ्गैः स्तनादिभिः सङ्गेन सम्पर्केण सङ्गतानि जातानि
शर्माणि सुखानि मर्मरगिरा स्वकीयमर्मरध्वनिना संस्तुत्य प्रशस्य पवनचलैः वायु-
वशाञ्चलितैः अञ्चलैः वस्त्रप्रान्तैः श्लाघमानानि अभिनन्दयन्तीव वसनानि वस्त्राणि
निवसितवतीभिः धारितवतीभिः, कायकान्तिः शरीरसौन्दर्यमेव लता वस्त्ररी
तत्कौरकाणि तन्मुकुलरूपाणि कनकाभरणानि सुवर्णभूषणानि कामनीयकपुनरुक्ति-
मात्रस्य पात्रयन्तीभिः सौन्दर्यपुनरुक्तिपात्रतामानयन्तीभिः, वधूटीभिः युवतिभिः
सहतटाटवीन् यमुनातटभुवि पर्यटतोः भ्रमतोस्तयोः कृष्णार्जुनयोरग्रे पुरतः
दिशि दिशि सर्वासु दिग्घु कृशितः कृशतां गमितः क्षीणीकृतः शिशिरेतरामीषोः
उष्णकरस्य सूर्यस्य प्रकाशो येन तादृशः सूर्यप्रकाशमपि मलिनीकुर्वाण इत्यर्थः,
जनदृशां लोकलोचनानां कोशीकरणमुकुलितत्वसम्पादने देशिकः आचार्यः (स्व-
तेजोभरेण लोकनेत्राणि मुकुलीकुर्वन्) कोऽपि अनिर्वचनीयः महसां राशिः प्रकाश-

१. 'संगमशर्माणि' । २. 'वसित' । ३. 'कनकलता' । ४. 'कौरकाणीव' ।

५. 'कशित' । ६. 'कोशीकार' । इति पा० ।

पुङ्गवः आविरासीत् प्रकटीभूयस्थितः । अयमाशयः—चिरं जले विहृत्य तदमुपेताभिः जलरूपजडसङ्गजनितलजयेव लघुपरिणाहतां गतैः स्तनैर्नग्रीभूताभिः, तदङ्गसङ्गजातानि सुखानि मर्मरध्वनिना स्तुत्वा पवनचलैः शिरोभिरिवाञ्चलैः तदङ्गसङ्गसुखोपकारेण तदङ्गानि बन्दमानानीव वसनानि धारितवतीभिः शरीरकान्तिरूपलताकोरकाणीव स्वर्णाभरणानि शोभा पुनरुक्तिमात्रपात्रतां गमयन्तीभिर्युवतिभिः सहयमुनातीरभूमौ पर्यटतोस्तयोः कृष्णार्जुनयोः पुरतः कोपि लघूकृतसूर्यकिरणप्रकाशो लोकनयनानि स्वप्रभयामुकुलीकुर्वन् तेजस्वीपुरुषः प्रादुरासीदित्यर्थः ॥

बहुत देर तक पूर्वोक्त प्रकारसे जलविहार करके तीरभूमिमें आई हुई, जड़-जलके सङ्गसे उत्पन्न लज्जासे मानो सङ्कुचित होगये हों ऐसे लघुभूत स्नानोंसे झुकी हुई, उनके अङ्गोंके स्पर्शसे उत्पन्न सुखोंको मर्मरध्वनि द्वारा स्तुतिकरके पवनचलित अञ्चलरूप शिरसे उन्हें प्रणामसे करते हुए वस्त्रोंको धारण किये हुई, शरीरको कान्तिरूपलताकी कोरकावलीके समान स्वर्णाभरणोंको सौन्दर्य पुनरुक्तिमात्रका पात्र बनाती हुई युवतियोंके साथ यमुनाके तटमें भ्रमण करते हुए कृष्ण तथा अर्जुनके आगे एक तेजोराशि प्रकट हुई जो सूर्यके प्रकाशको भी मन्द कर रही थी और जो लोगोंकी आंखोंको मुकुलित होना सिखला रही थी, अर्थात् जिसे देखतेही लोगोंकी आंखें क्षिप्त जाती थीं ॥

उन्मिष्योन्मिष्य यन्नात्परिचलितयथापूर्वशक्त्याथ दृष्ट्या

तन्मध्ये वीक्ष्य कंचित्पुरुषमनुदितच्छायाहस्तातपत्रम् ।

अक्ष्णा ज्ञातेयमोतोर्विदधतमनयोः प्रश्रयाश्चर्यलब्धा-

द्वैराज्यादाकुलाम्बुदुकुरुवरयोस्तत्क्षणं चित्तसीमा ॥ १०२ ॥

उन्मिष्येति । तत्क्षणं तस्मिन्समये यत्नात् कष्टेन उन्मिष्य उन्मिष्य नेत्रे उन्मील्य (पूर्वं तेजोऽभिघातेन लुप्ताऽपि चिरनेत्रनिमीलनेन लब्धत्वात्) परिचलित यथापूर्वशक्त्या आगतत्वाभाविकसामर्थ्या दृष्ट्या तन्मध्ये तेजोराशिमध्ये अनुदितच्छायाहस्तातपत्रम् छाया रहितमातपत्रं करेण धारयन्तम् (उपरि सूर्यप्रभयाऽधश्च धारयितुं प्रभयाद्भ्रमस्य तस्य छाया राहित्यम्) अक्ष्णा स्वीयनेत्रेण ओतोः विडालस्य ज्ञातेयम् विदधतं कुटुम्बिनम् विडालससाननेत्रम्, कश्चित् अप्राप्तपरिचयं पुरुषं वीक्ष्य दृष्ट्वा अनयोः कृष्णार्जुनयोः चित्तसीमा मनोदेशः प्रश्रयेण नम्रतया आश्चर्येण विस्मयेन च लब्धात् प्राप्तात् द्वैराज्यात् द्वैराजानौ यत्र तस्य भावो द्वैराज्यं तस्मात् आकुला अभूत् । कृष्णोर्जुनश्च तं तेजोराशिं पुमांसं प्रति प्रश्रयभाजौ साश्चर्यौ चाभूतामित्यर्थः । स्रग्धरावृत्तम् ॥ १०२ ॥

प्रयत्न करके पहलेकी सी शक्ति जुटाकर बारबार उन्मेष करके स्वस्थ बनी हुई आंखों

से कृष्ण तथा अर्जुनने उस आगन्तुक पुरुषकी ओर देखा, वह एक छत्ता लिये हुए था, जिसके नीचे तथा ऊपर कहीं भी छाया नहीं थी, क्योंकि ऊपरमें सूर्यका प्रकाश था, और नीचे उस पुरुषकी प्रभा फैल रही थी। उस तेजस्वी पुरुषकी आँखें बिड़ालकी आँखोंसे समानता करती थीं, उस पुरुषको देखकर अर्जुन तथा कृष्णके हृदयोंमें प्रश्न तथा आश्चर्य दोनों एक साथ उदित हुआ, उस दिव्य पुरुषके देखनेसे अर्जुन तथा कृष्णके हृदयोंमें नम्रता तथा आश्चर्य दोनों भावोंके द्वैराज्यका उदय हो आया ॥ १०२ ॥

मुखे तिरोवेपथुभिर्वयःकृतैर्मुकुन्दवध्वः कृतसूचना इव ।

द्विजातिवृद्धस्य पथोऽस्य पार्श्वयोर्द्विधापससुः सहसातिभीरवः ॥ १०३ ॥

मुख इति । मुकुन्दस्य कृष्णस्य वध्वः स्त्रियः अस्य समागच्छतस्तेजस्विवृद्धस्य मुखे वयः कृतैः वार्धक्यजनितैः तिरोवेपथुभिः तिरश्चीनकन्पैः कृतसूचनाः पथोऽप-ससुःकृतप्रेरणा इव अतिभीरवः अतिभीताः सत्यः पथः मार्गात् द्विधा द्वयोर्भागयोः अपससुः अगच्छन् । कम्पमानवदनं वृद्धं तेजस्विनं पुरुषमायान्तं विलोक्य तदीय-मुखकम्पमुद्रया मार्गादपससुं प्रेर्यमाणा इव मुकुन्दवध्वोऽमार्गादपसृतवत्य इत्या-शयः ॥ १०३ ॥

उस आते हुए तेजस्वी वृद्धपुरुषके मुखके कांपनेसे मानों मुकुन्दकी स्त्रियोंकी प्रेरणा मिली कि यह हमें रास्तेसे अलग हट जानेका इशारा कर रहे हैं, और उसकी तेजस्वितासे सहम कर मुकुन्दकी स्त्रियाँ सहसा रास्तेसे हटकर दोनों भागोंमें खड़ी हो गई ॥ १०३ ॥

ताभ्यां ततस्तस्य पदोः पुरस्तादपङ्कमात्मानमहो विधातुम् ।

स्पृष्टान्युदश्चद्बहुधर्मतोयैरष्टाभिरङ्गैरवनीरजांसि ॥ १०४ ॥

ताभ्याम् इति । ततः तस्य वृद्धतेजस्विनः समीपागमने सति ताभ्यां कृष्णार्जु-नाभ्याम् आत्मानम् स्वम् अपङ्कम् विगतपापम् नीरजस्कम् च विधातुम् कर्तुम्, अहो आश्चर्यम्, तस्य वृद्धतेजस्विनः पदोः चरणयोः पुरस्तात् अग्रे उदश्चद्बहुधर्म-तोयैः चलत्स्वेदवारिमिः अष्टाभिः अङ्गैः करचरणादिशरीराद्यवयवैः अवनीरजांसि महीधूलयः स्पृष्टानि अस्पृश्यन्त । आत्मनः पापमपनोदयितुं तौ तच्चरणयोः साष्टाङ्गं प्रणमनतुरित्यर्थः । पङ्कं प्रक्षालयितुं विलम्बैर्गात्रैरवनीरजांसि स्पृष्टवन्त इत्याश्चर्यमिति ध्वनिः । विचित्रालङ्कारः, तल्लक्षणं यथा—‘विचित्रं तत्पयत्नमे-द्विपरीतः फलेच्छया’ ॥ १०४ ॥

उस तेजस्वी वृद्धपुरुषके समीप आ जाने पर वे दोनों कृष्ण और अर्जुन अपने पापोंकी दूर करनेकी इच्छासे (अपने शरीरको निष्पङ्क बनानेकी इच्छासे) चल रहा है स्वेद जल जिनसे ऐसे अपने आँखों अङ्गों द्वारा जमीनकी धूलको छू लिया । उस तेजस्वी पुरुषके चरणोंमें साष्टाङ्ग प्रणाम किया । अपने शरीरको निष्पङ्क बनानेके लिये जमीन की धूलमें

लेटने लगे यह आश्चर्यकी बात हुई, अपने पापोंको धो देनेके लिये उनके वरपोंने गिर
यह वास्तविक अर्थ है ॥ १०४ ॥

परस्परसङ्गफलप्रदित्सया स्वजन्मतारैन्द्ववासरवित्र ।

उपस्थितौ तावुपसृत्य संभ्रमात्स आशिषोऽनन्तरमेवमब्रवीत् ॥१०५॥

परस्परं । सः वृद्धब्राह्मणरूपधरोऽग्निः परस्परम् अन्योन्यम् जासङ्गो मिलनं
तस्य फलं भोजनम् तद्यदित्सया तदानसमीहया उपस्थितौ स्वजन्मतारैन्द्व वासरौ
जन्मनक्षत्रचन्द्रवासरौ इव (जन्मनक्षत्रेणसह चन्द्रवासरस्य योगे भोजनप्राप्तिरिति
ज्यौतिषसिद्धान्तेनेदम्) उपस्थितौ तौ कृष्णार्जुनौ उपसृत्य समीपं गत्वा अनन्त-
रम् तत्पश्चात् आशिषोऽनन्तरम् इति वा, संभ्रमात् जल्पन्तसंभ्रमेण (भयबुद्धादि-
पीडिते हि संभ्रमः स्वाभाविकः) एवम् वक्ष्यमाणप्रकारेण अब्रवीत् उक्तवान् ।
'अध्वा भोजनमालस्यम्' इत्यादिरीत्या भातुवारादेर्जन्मनक्षत्रयोगे मार्गभोजनादि-
प्रदत्वमुक्तम्, इमौ कृष्णार्जुनौ समारनेर्जन्मनक्षत्रचन्द्रवासरारवित्र परस्परमिलित-
तया मह्यमनये भोजनं प्रदातुमुपस्थितावितौ वृद्ध्वा वृद्धब्राह्मणवयोऽसावग्नि-
स्तयोः समीपं जगाम, आशिष उवाच, तदनन्तरं चार्ततया संभ्रमेण वक्ष्यमाणदि-
शोवाचेति भावः ॥ १०५ ॥

वह वृद्धब्राह्मणवेषधारी अग्नि परस्पर तन्मिलनद्वारा भोजनरूप फल देनेके लिये
आये हुए जन्म नक्षत्र और चन्द्रवारके समान कृष्ण और अर्जुनके पास आकर आशीर्वाद
दिया और उनके पश्चात् वृद्धाये हुए के समान निम्नलिखित प्रकारसे कहा । 'अध्वा
भोजनमालस्यम्' इत्यादि फलकथन परायण ज्यौतिष वचनके अनुसार जब जन्मकालिक
नक्षत्र और चन्द्रवारका योग होता है तब भोजन मिलता है, अग्निको मालूम हुआ
कि इनारे जन्म नक्षत्र और चन्द्र वार दोनों मिलाकर मुझे पूरा भोजन प्रदान करनेके
लिये आये हैं, वही यह दोनों हैं, ऐसा समझकर ही वह उन दोनों कृष्ण और अर्जुनके
पास आया, आशीर्वाद दिया और वक्ष्यमाण रीतिसे कहा ॥ १०५ ॥

क्षुत्प्रपीडयति मामयि वीरौ ! कुक्षिमेत्य चकितेव युवाभ्याम् ।

याच्यते तदशनं बहु भोक्तुं यस्य तृप्यति पुरातिथिरेषः ॥ १०६ ॥

इदिति । अपि वीरौ, युवान्यां दृश्यमानान्याम् चकिता मयाक्रान्ता इव
कुक्षिम् उदरम् एत्यङ्गुलं बुभुक्षा माम् अग्निम् पीडयति व्यययति, (यथा कोऽपि
कमपि भाषणं पदार्थं दृष्ट्वा चकितो भूत्वा कापि निवृत्ते स्थाने निर्लीयते, तथैव
भवन्तं दृष्ट्वा चकिता क्षुन्ममोदरे गत्वा स्थिता सती मां पीडयतीति भावः) एषः
महर्षिः अतिथिः यस्य अन्नस्य भक्ष्यमाणस्य तृप्यतिसन्तुष्टो भवति तत् खाण्डव-
वनरूपम् अशनम् भोजनं बहुभोक्तुं यावत्तृप्तिं भक्षयितुं याच्यते प्राप्यते, खाण्डव-

रूपं वनं मह्यं भक्ष्यत्वेन प्रदाय मां तर्पयेति प्रार्थनां करोमीति यावत् । खाण्डवं नाम वनं दिग्धामि तत्र मम साहायकं कुरुतमिति तात्पर्यम् । स्वागतावृत्तम् ॥१०६॥

आप दोनों वीरोंको देखकर भयभीत हो पेटमें पैठ कर यह भूख मुझे सता रही है, मैं भूखते पीड़ित हूँ, ऐसा लगता है, मानों आपको देखकर डरी हुई भूख मेरे पेटमें पैठ गई हो, इसलिये—जितमें मैं अतिथि वृत्त हो जाऊँ ऐसा खाण्डववनरूप भोजन मर पेट खानेके लिये मांग रहा हूँ । अर्थात् मैं खाण्डववनका दाह करना चाहता हूँ, बहादुरो, आप उस कार्यमें हमारी सहायता करें, यहाँ मेरी प्रार्थना है ॥ १०६ ॥

इत्थं स्वदक्षिणकरं पुरतः प्रसार्य

तस्यार्द्रतो वचनपाण्यनुधाविवेगा ।

ताभ्यां तथेति फणितिस्तु समाललम्बे

सत्स्वर्थना फलमदौहृदमेव सूते ॥ १०७ ॥

इत्थमिति । इत्थम् उक्तप्रकारेण स्वदक्षिणकरं स्वीयं सन्ध्येतरं बाहुं पुरतः प्रसार्य अग्रे कृत्वा अर्द्रतः भोजनम् अर्धयमानस्य तस्याग्नेः वचनपाण्यनुधाविवेगा तदीयवचनानुसारिवेगशालिनी, (येन वर्त्मना प्रार्थयितुरग्नेर्वचनं गतं तेनैव वर्त्मना वेगेन गच्छन्ती, तदीयोक्तिमनुसरन्ती) तथा त्वदर्थितं भोजनं ते दास्यामीत्येवं रूपा फणिति उक्तिः ताभ्यां कृष्णार्जुनाभ्यां समाललम्बे आश्रिता, तौ तथाभोजनमर्धयमानस्याग्नेर्वचनस्य त्वरया स्वीकारं चक्रुरित्यर्थः, तत्रार्थान्तरन्यासमाह—तत्त्विति । अर्थना प्रार्थना सत्सु महापुरुषेषु विषये क्रियमाणा अदौहृदं गर्भधारणं विनैव फलं सूते जनयति, अर्थना स्त्री सङ्गः सङ्गे सति त्वरितमेव फलमपत्यं जनयतीत्यर्थः । सन्तो विलम्बमकृत्वैवार्थिनोऽनुगृह्णन्तीति परमार्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ १०७ ॥

इस प्रकार हाथ पसार करके याचना करनेवाले अग्निदेवके वचनके पीछे द्रुतगतिसे कृष्ण तथा अर्जुन द्वारा दिया गया—स्वीकार वचन चला, अर्थात् ज्योंही उसकी प्रार्थना समाप्त हुई कि इन दोनोंने तथा कहकर अपनी स्वीकृति दे दी, क्योंकि सज्जनोंसे की गई प्रार्थना विना कालविलम्ब गर्भधारणके ही कलप्रद होती है ॥ १०७ ॥

अथ मुदा कथितात्मयथातयाभावो भगवान्वृहद्भानुर्दन्तपटीयर्वनिकान्तर्नटस्मिन्तयोर्देवकीपृथासुतयोर्धुरि गिरिदरीवसतिधुरीणविभावरीचरसरीसृपदिविषदरीशमेदुरीकृतदुरीहितताण्डवस्य खाण्डवस्य जगत्कण्ठेगडुत्वं तत्परिरक्षणदक्षस्य ऋमुक्षस्तक्षके पक्षपातं च विनिवेद्य युव-

१. 'भणितिः' । २. 'जवनिका' । ३. 'नटीभवत्' । ४. 'ताण्डवस्य जगत्कण्ठे' । ५. 'गडुत्वं च' । ६. 'निवेद्य' । इति पा० ।

योः कटाक्षबलेन क्षणादिघक्षामीति स्वमपेक्षितविशेषमाचचक्षे ॥

अथेति । अथ श्रीकृष्णार्जुनाभ्यां खाण्डववनदाहे सहायतायाः करिष्यमाणतया स्वीकृतेरनन्तरम् मुदा हर्षेण कथितात्मयथातथाभावः उक्तस्वीयाग्निभावः भगवान् सामर्थ्यापपन्नः बृहद्भानुः वह्निः दन्तपटी एवं यवनिका तिरस्कारिणी तस्याः अन्तः अभ्यन्तरभागे नटत् प्रसरत् स्मितं मन्दहसितं ययोस्तयोरीपद्मासशालिमुखयोः देवकीपृथालुतयोः कृष्णार्जुनयोः धुरि पुरतः—गिरिद्रीषु पर्वतकन्दरासु वसतिधुरीणैर्निवासिभिः विभावरीचरैः राक्षसैः, सरीसृपैः सपैः, दिविषदरीशैः असुरश्रेष्ठैश्च मेदुरीकृतं व्याप्तं दुरीहितानां दुष्टचेष्टितानां लोकोपद्रवाणां ताण्डवं प्रकाशीभावो यत्र तस्य खाण्डववनस्य कण्ठेगह्वत्वं महागुलिकारूपरोगविशेषत्वं यथासौ रोगो गलग्रहणद्वारानाशकरस्तथैवं खाण्डवमपि जगन्नाशकम् इत्याशयः, तस्य खाण्डवस्य परिरक्षणेदक्षस्य समर्थस्य ऋभुक्षः शक्रस्य तक्षके तद्वनवर्त्तिनि महासर्पभेदे पक्षपातम् च विनिवेद्य अभिप्राय युवयोः कृष्णार्जुनयोः कटाक्षबलेन साहाय्यप्रदानकृपया क्षणात् त्वरया (तत् खाण्डवम्) दिघक्षामीति स्वम्=निजम् अपेक्षितविशेषं कामितार्थमाचचक्षे उक्तवान् । अयमर्थः—यदा कृष्णार्जुनौ खाण्डवदाहे साहाय्यकं स्वीकृतवन्तौ तदाऽग्निः स्वंपरिचयमदात्, स्मयमानमुखयोः कृष्णार्जुनयोः पुरतश्च पर्वतकन्दरावासिनां नक्तञ्चराणां, सर्पाणां, राक्षसविशेषाणाञ्च दुश्चेष्टितानां ताण्डवभूमिरिदं खाण्डवं जगदहितकरमिति शक्रश्चैतत्खाण्डववनवर्त्तिनस्तक्षकस्य स्नेहेनास्य खाण्डवस्य दाहं न सहिष्यत् इत्यथापि भवतोरनुकम्पया घट्यामि वनमिदमहमितिचाभ्यधात् इति ।

इतके वाद कृष्ण तथा अर्जुन द्वारा सहायता करना स्वीकार करने पर अग्निदेवने अपना यथावत् परिचय दिया, कृष्ण तथा अर्जुनके ओठके भीतर मुस्सुराइट खेलने लगी, फिर अग्निने बताया कि पर्वत कन्दराओंमें रहनेवाले निशाचर, सर्प, तथा-देवगणके शत्रु श्रेष्ठ-राक्षस मुखोंके दुश्चेष्टितोंकी ताण्डव लीलाका रङ्गमञ्च रूप यह खाण्डव संसारके लिये विनाशक है, इस खाण्डववनकी रक्षामें समर्थ इन्द्रवनमें रहनेवाले तक्षकनागके बड़े भारी पक्षपाती हैं, फिर भी आप दोनोंकी कृपासे हम खाण्डवको एक क्षणमें जलाकर खाक कर देंगे, इस प्रकार अग्निदेवने अपना अभिप्राय कह सुनाया ॥

भ्रूसंज्ञया यदुपतेः पुरुहूतसूनुः

संतुष्यतोऽथ जगृहे स तनूनपातः ।

तूणौ च गाण्डिवसखौ तुरगांश्च शुभ्रा-

न्कान्तं रथं च नटता कपिकेतनेन ॥ १०८ ॥

भ्रूसंज्ञेति । अथ अग्निवाक्यश्रवणानन्तरम्, स पुरुहूतसूनुः इन्द्रपुत्रोऽर्जुनः

यदुपतेः श्रीकृष्णस्य भ्रूसंज्ञया भ्रुवाकृतेनेद्वितेन सन्तुष्यतः साहायकस्वीकृतिप्रस-
न्नात् तनूनपातः बह्वेः सकाशात् गाण्डिवसखौ गाण्डीवनामकधनुपासहितौ तूणीं
तूणीरद्वयं शुभ्रान् धवलवर्णान् तुरगान् अश्वान् नटता नृत्यता कपिकेतनेन कपियुक्त-
ध्वजेन कान्तं रमणीयं रथं च जगृहे प्राप्तवान् । असाधारणैरेवोपकरणैस्तादृशस्य
महतः कार्यस्य सम्पाद्यतया गाण्डीवारुण्यं धनुस्तूणीरद्वयं शुभ्रांश्चतुरोऽश्वान् हनृ-
मता ध्वजस्थितेन सनाथं रथं चाग्निस्तस्मैदत्तवान्स च तानि सा धनानि कृष्णा-
निप्रायानुसारेण स्वीचकारित्याशयः ॥ १०८ ॥

इस्के बाद इन्द्रके पुत्र अर्जुनने भगवान् द्वारा भूका इक्षित पाकर खुश होते हुए
अग्निदेवसे दिये गये—गाण्डीवधनुषके साथ दो तूणीर, उजले बोड़े और कपिवर हनूमान्के
ध्वजापर विराजमान रहनेके कारण सुन्दर रथ—स्वीकार किया । अर्थात् अग्निदेवने अर्जुन
को कही गई चीजें दीं और अर्जुनने उन्हें स्वीकार किया ॥ १०८ ॥

मरुन्मनोमार्गणवैनतेचपृथ्वंजयात्तैरिव कीर्तिशवैः ।

चतुर्भिरश्वैः समुपास्यमानं स फाल्गुनस्तं रथमारोह ॥ १०९ ॥

मरुदिति । सः फाल्गुनः अर्जुनः मरुतः वायोः, मनसः, मार्गणस्य वाणस्य,
वैनतेयस्य गरुडस्य च एषां चतुर्णां पृथक् प्रत्येकं ये जयाः पराभवास्तेभ्यः वातैः
प्राप्तैः कीर्तिशवैः यशःशिशुभिः इव स्थितैश्चतुर्भिरश्वैः समुपास्यमानं सेवितं तं
वेगवत्तया प्रसिद्धं रथम् आरोह । रथे चत्वारोऽश्वास्ते मरुतं मनोवाणं गरुडं च
जित्वा प्राप्ताः कीर्तिशवका इव प्रतीयन्ते, तादृशैरश्वैः सनाथमश्वं धनञ्जय आरु-
हदित्यर्थः । उल्लेखाऽलङ्कारः ॥ १०९ ॥

वह अर्जुन हवा, मन, वाग, एवं गरुडकी अलग-अलग जीतकर प्राप्तकीर्ति शिशुके
समान प्रतीत होनेवाले अश्वोंसे युक्त रथ पर आरोह हो गये । अर्जुनने रथ गंधपर
आरोहण किया जिसमें अति वेगशाली चार बोड़े जुने थे, वे बोड़े ऐसे लग रहे थे, मानो
हवा, मन, वाग, एवं गरुडकी विजय करनेसे प्राप्त चार कीर्तिशवक हों ॥ १०९ ॥

दशमुखनगरे पुरानुभूतं दहनहठात्करणं पुनर्दिदृशुः ।

उपगत इव मारुतिः स साक्षादुदलसदस्य रथाप्रकेतनाङ्कः ॥ ११० ॥

दशमुखेति । अस्य खाण्डवदाहप्रवृत्तस्यार्जुनस्य रथाप्रकेतनाङ्कः रथोपरिस्थित-
ध्वजचिह्नभूतः कपिः दशमुखनगरे लङ्कायां पुरा लङ्कादाहसमयेऽनुभूतं साक्षात्कृ-
तम्, दहनहणत्करणम् अग्नेर्बलात्कारं दिदृशुः द्रष्टुकामयमानः अतएव साक्षा-
दुपगतः मारुतिः हनूमान् इव उदलसत् अशोभत । अर्जुनस्य ध्वजाप्रकपिचिह्न-
भवत्तत्, तच्चिह्नभूतः कपिलङ्कायां यथाऽग्निः प्रागुदजृम्भत, तादृशमेव तदीयं

चुम्भगं द्रष्टुमिच्छुरागतः साक्षादनुमान् इव प्रतीयतेस्मेति तात्पर्यम् । उल्लंघना-
लङ्कारः । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ ११० ॥

अर्जुनके रथके ऊपर ध्वजा पर चित्रित कपि मूर्ति ऐसी लगती थी, मानों पुराने
तनयमें लड़कानें साक्षात्कृत अग्निकी दृष्टपूर्वक ध्वंस लीला पुनः देखनेकी इच्छासे आये
हुए साक्षात् इन्मानजी विराजमान हों ॥ ११० ॥

तदनुजावनुधावन्त्याः संग्रामेषु जयत्रियः ।

जह्वाद्यधियं तूण्यौ जनयामासतुस्तदा ॥ १११ ॥

तदनुजाविति । संग्रामेषु युद्धेषु तूणौ अर्जुनाय वह्निनादत्तावज्ञया तूणीरौ तस्य
अर्जुनस्य मुजौ बाहू अनुधावन्त्याः अनुगच्छन्त्याः जयत्रियः विजयलक्ष्म्याः
जह्वाद्यधियं जह्वायुगलबुद्धिं तदा खाण्डववनदाहावसरे जनयामासतुः । अर्जुनस्य
तूणीरौ विलोक्य लोकानां हृदये संशयो जायते यत्किमिदं युद्धे अर्जुनस्य बाहू
अनुसरन्त्या विजयत्रियो जह्वाद्यमस्तीति । स्फुटोत्प्रेक्षा ॥ १११ ॥

युद्धमें अर्जुनके बाहुओंको अनुसरण करनेवाली विजयलक्ष्मीकी जह्वाद्यीके समान वे
दोनों तूणीर उस खाण्डव वनके दाहकालमें लगते थे । अर्जुनने अपने पृष्ठके दोनों तरफ
दोनों तूणीर बांध रखे थे, वे ऐसे प्रतीत होरहे थे मानों विजयलक्ष्मी युद्धमें अर्जुनके
बाहुओंके पीछे चला करती हैं, यह वसीकी दोनों जह्वाएँ हों ॥ १११ ॥

पवनसखदृशोर्मुदं वितन्वन्पटुतरटंकृतिकम्पिताटवीकः ।

कुटिलमतनुर्तार्जुनः कराम्यां गुणमिव दण्डमध्यास्य गारिडवस्य ॥

पवनसखदृशोरिति । अथ अर्जुनः पवनसखस्यानेदृशोर्नयनयोर्मुदं हर्षं वितन्वन्
जनयन् सन् पटुतरया गभीरया दड्कृत्या धनुष्टङ्गारेण कम्पिताटवीकः कम्पित-
खाण्डववनः कराम्यां हस्ताभ्याम् अस्य स्वहस्तयुतस्य गारिडवस्य गुणमिव रज्जु-
मिव दण्डमपि कुटिलं वक्रमकुल्लत । यथार्जुनो धनुषो गुणप्रत्यञ्चामाकृष्टवर्ततया
तथा तदण्डोपि नतोजातः, एतेन बलवदाकर्षणं व्यञ्जितम् ॥ ११२ ॥

इसके बाद बायुके सखा अग्निदेवकी आँखोंको सन्तुष्ट करनेवाले अर्जुनने गम्भीर
धनुष टंकारसे वनको कँपाकर गारिडवके गुण-प्रत्यञ्चाकी तरह उसके दण्डवो भी टेढ़ा कर
दिया, अर्थात् जोरोंसे खींचकर झुका दिया ॥ ११२ ॥

अथ गरुडवलीमुखध्वजाभ्यामनुमतिमेत्य स संननाह हर्षात् ।

वलरिपुमणिनीलमुत्प्रवालं वनमशितुं बडवास्यभूरिवाग्निः ॥ ११३ ॥

अथेति । अथ अर्जुनेन धनुषि टंकारिते सति गरुडध्वजः कृष्णः वलीमुखध्वजः
कपिध्वजोऽर्जुनश्च तयोः अनुमतिम् अनुज्ञामेत्य प्राप्य सः अग्निः वलरिपुमणि-

नीलम् इन्द्रनीलमणिरयामम् उत्पवालम् उद्रतनूतनपल्लवं वनम् अशितुं भक्षितुं दाहयितुं हर्षात् प्रसादमादाय सन्ननाह उद्यतोऽभूत्, बडवास्यमूः बडवानलः इव इन्द्रनीलमणितुल्यश्यामम् उदगतविद्रुमं च वनं जलम् अशितुमिव, अयमाशयः—अर्जुनेन धनुषि टंकारिते कृष्णार्जुनानुमतिमादायाग्निः वनम् दग्धुं प्रवृत्तः, कीदृशं वनम् ? इत्याह—चलरिपुमणिनीलम् इन्द्रनीलमणिरयामलम्, उत्पवालम् उदितनूतनपल्लवं च । यथा बडवानलो वनम् जलम् अशितुं प्रवर्त्तते, वनं जलं तत्रापि—इन्द्रनीलमणिरयाममिति उत्पवालमिति च विशेषणं बोध्यम्, तत्रान्यविशेषणस्य सम्मुद्रजलपक्षे—प्रकटविद्रुमम् इत्यर्थः । श्लिष्टविशेषणोपमालङ्कारः ॥११३॥

इसके बाद गरुडध्वज—कृष्ण और कपिध्वज—अर्जुनकी अनुशा प्राप्त करके अग्निदेवने इन्द्र नीलमणि की तरह श्यामवर्ण एवं नूतन पत्रोंसे युक्त उस खाण्डवनकी दग्ध करनेकी सहर्ष तैयारी की, जैसे बडवानल—इन्द्रनीलमणि श्यामल तथा विद्रुमोंसे युक्त समुद्र जलको शोषित करनेकी तैयारी करता है ॥ ११३ ॥

शोणरुचा शिखयातिमहत्या बाणपुरावृतिवासनयेव ।

चण्डतरोऽस्य वनस्य समन्तात्कुण्डलनां कलयन्ववृधेऽग्निः ॥११४॥

शोणरुचेति । अथ चण्डतरः अतिभीषणः अग्निः बाणपुरस्य शोणितपुरसंज्ञयाख्यातस्य बाणासुरनगरस्य आवृतिवासनया प्राकाररूपतयाऽवस्थानस्य संस्कारेण इव अतिमहत्या विशालया शोणरुचा रक्ताभया शिखया निजज्वालाया अस्य खाण्डववनस्य कुण्डलनां कुण्डलाकारेण समन्ततो वेष्टनम् कलयन् कुर्वन् ववृधे समृद्धिमाप । पुरा बाणासुरस्य नगरं शोणितपुराख्यं वह्निना प्रकारभावं गतेनावेष्टयत, तत्संस्कारेणवाग्निरिदं खाण्डवं वनमपि स्वीयया रक्ताभया ज्वालाया समन्ताद् वेष्टयित्वाऽवर्धतेत्यर्थः । तोटकं वृत्तम्, तल्लक्षणं यथा, तोटकवृत्तमिदं 'भम-भागौ' इति ॥ ११४ ॥

अतिमयानक वह अग्नि अपनी लाल ज्वालासे उस खाण्डव वनको चारो ओरसे कुण्डलाकारसे वेष्टित करके बढ़ने लगा, उसका वह वेष्टित करना ऐसा लगता था मानो पुराने समयमें आग ने बाणासुरकी राजधानी शोणितपुरको प्राकार वनकर घेरा था, उसी वासना—संस्कारके वश इस समय वह खाण्डव वनको समन्ततः वेष्टित कर रही हो ॥

प्रथमं पावकपिङ्गे परिरभ्य गृहीतपल्लवोष्टपुटे ।

उपकण्ठे वनराजेरुदगादाकुलकपोतनादततिः ॥ ११५ ॥

प्रथममिति । पावको वह्निरेव पिङ्गः विटः तस्मिन् प्रथमं परिरभ्य समन्ततो वेष्टयित्वा आलिङ्ग्य च गृहीतः शुम्भितः दग्धुं दृतश्च पल्लव एव ओष्टपुटे येन तादृशो सति वनराजेः वनपङ्क्तेः प्रियायाः उपकण्ठे समीपदेशे गलदेशे च आकुलानां भव-

अस्तानाम् कपोतानां पारावतानां नादततिः आकृन्वशब्दः (कपोतनादतुल्यः सुरतसुखशब्दश्च) उदगात् आविरासीत् । विटेन प्रियाया आलिङ्गनेन ओष्ठं पातुं प्रवृत्त्या च प्रियाया रसावेशवशात् कपोतशब्दोपमः शब्दः प्रकटीभवति, तथैव वह्ने वनराजि समन्ततो वेष्टयित्वा तदीयपल्लवान्दग्धुं प्रवृत्ते सति भीतानां कपोतानां संभ्रमध्वनिराविरासीदित्यर्थः ॥ समासोक्तिरलङ्कारः, 'समासोक्तिः परिसफूर्तिः प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य चेत्' इति तल्लक्षणात् । संभोगस्यालिङ्गनपूर्वकत्वं रतिकृजितानां कपोतनादसाम्यं चोक्तं रतिरहस्ये यथा—'आदौ रतं घाह्यमिह प्रयोज्यं तत्रापि चालिङ्गनमेव पूर्वम्' । तत्र भावुककपोतवारिदेत्यादिना रत्यायासजनितो हुंकारो मणितमिति च ॥ ११५ ॥

विट जब आलिङ्गन करके प्रियाका अधर ग्रहण करता है तब उस प्रियाके कण्ठसे कबूतरके शब्दके समान रतिकालिक शब्द निकलता है, पावक रूप विटने प्रिया रूप अटवीका वेष्टन करके ओष्ठ रूप पल्लव पकड़ा है, कबूतर आर्त्तनाद करते हैं, मानो अटवी मणित कर रही हो ॥ ११५ ॥

क्रमेण प्रवलीभवतो भगवतः पवमानसखस्य तमालादिषु केषुचित्तरुपु पर्णोच्चयायमानैर्धूमैः किंशुकादिषु केषुचिद्द्रुमेषु स्तवकायमानैर्ज्वालाकंदलैस्तिलकादिषु केषुचित् पचेलिमफलबीजायमानैः स्फुलिङ्गैर्हरिचन्दनादिषु केषुचिद्विटपिषु वल्कलायमानैरालोकैर्नोडवत्सु केषुचित्परस्परपक्षिपक्षताडनरटनायमानैः प्लोषच्चटचटत्कारैश्च परितः परीतमपि तद्वनं मुहूर्तं यथापुरमवतस्ये ॥

क्रमेणेति । क्रमेण शनैः शनैः प्रवलीभवतो वर्धमानस्य भगवतः सर्वसामर्थ्यशालिनः पवमानसखस्य वायुसखस्याग्नेः तमालादिषु केषुचित्तरुपु कतिपयद्रुमेषु पर्णोच्चयायमानैः पत्रराशिवदाचरद्भिः धूमैः (वर्धमानस्य वह्नेर्धूमराशिः केषुचित् तमालादिषु तरुषु तत्पत्रराशिरिव प्रतीयतेस्मेत्यर्थः) किंशुकादिषु रक्तकुसुमेषु केषुचिद्द्रुमेषु स्तवकायमानैः पुष्पगुच्छशोभाभावहद्भिः ज्वालाकन्दलैः ज्वालाजालैः (वहेज्ज्वाला किंशुकादितरुपुष्पस्तवकतया प्रत्यभासतेत्यर्थः) तिलकादिषु केषुचित् रक्तबीजेषु तरुषु पचेलिमफलबीजायमानैः पक्षफलबीजवत्प्रेष्यमाणैः स्फुलिङ्गैः (तिलकादिरक्तबीजतरुषु वह्निस्फुलिङ्गाः पक्षतद्बीजवद्विमकृपतेत्याशयः) हरिचन्दनादिषु केषुचित् रक्तवष्टु विटपिषु वृक्षेषु वल्कलायमानैः तत्तद्वल्कलतुलामधिरोहद्भिः आलोकैः वह्निप्रकाशैः, (वहेरालोकाः रक्तवष्टां हरिचन्दनादितरूणां

१. 'दद्रुद्रुमेषु' । २. 'पत्रोच्चयाय' । ३. 'केषुचित्तरुपु' ।

४. 'पक्षिणम्' । ५. 'केषुचिद्वल्कलायमानैः' । ६. 'प्रोषच्चटचटत्कारैः' ।

७. 'सर्वतः' । ८. 'तद्वनं यथापुरम्' । इति पा० ।

निकटे तदीयत्वञ्चक्षुर्दिशुवपादयन्निति भावः) नीडवत्सु पक्षिद्वीरशालिषु केतु-
 च्छिदादितरुषु परस्परम् जम्बोन्मं पक्षिणां पक्षाम्नां ताडनेन प्रहारेण यद्गदनं तद्-
 दाहचरद्भिः रटनायमानैः प्लोचचटचटकारैः दाहजन्यचटचटाशब्दैः (अग्नेश्चटचटा-
 क्षब्धो नीडवत्सु बटादितरुषु पक्षिणां पक्षताडनानीव प्रतीयन्तेस्मेति) परितः
 परीतं व्याप्तमपि तद्वनम् यथापुरम् पूर्ववत् अवतस्ये । दाहपूर्वम् अपि तत्र वने
 तमालादिपत्राण्यासन्नेव, किंशुकस्तवका अभवन्, तिलकबीजानि रक्षाम्यासन्, हरि-
 चन्दनवल्कलानि चालोकवर्जान्यासन्, पक्षिणोऽज्योन्मं पक्षाम्नां प्राहरंश्च नीडेषु
 सम्प्रति दाहे प्रवर्तमाने धूमस्तमालपत्रात्मना, ज्वालाजालः किंशुकस्तवकरूपतया,
 अग्निस्फुलित्कारकमतिलकबीजत्वेन आलोका हरिचन्दनवल्कलतया, दाहचटचटा-
 क्षब्दाश्च पक्षिपक्षाघातत्वेन सभाम्यमानाः किमपि नूतनत्वमभावयन्तो वनस्य यथा-
 पूर्णत्वं द्योतयन्तीति बोध्यम् ॥

क्रमशः जड आगकी वृद्धिं दुर्गं तव तमालादि वृक्षों पर आया हुआ धूम तमालका
 पत्रा सा खाता था, जाल पुष्पवाले किशुकादि वृक्षों पर आई हुई वहिकी ज्वाला पुष्पगुच्छ
 सी प्रतीत होती थी, तिलकादि वृक्ष पर फैले हुए वहिस्फुल्लिज वन वृक्षोंके रक्तवर्ण
 बीजके समान मालूम पड़ते थे, हरिचन्दनादि वृक्षों पर पड़ता हुआ वहमाल्येक वन वृक्षोंके
 वल्कलकी समता पा रहे थे, और घोंसलावाले वृक्षों पर दाहकी चटचटध्वनि ऐसी
 मालूम पड़ रही थी मानो पक्षिगण आपसमें पक्षप्रहार कर रहे हों, इस तरह आगसे
 वेष्टित होने पर भी वह वन यथापूर्वकी स्थितिमें प्रतीत होता था ॥

हुताशनपरित्रासादुच्चलन्त्या वनश्रियः ।

कबरीव श्रद्धा वेगात्कापि धूम्या स्वमानशे ॥ ११६ ॥

हुताशनेति : हुताशनपरित्रासात् अग्निमयात् उच्चलन्त्याः वनं विहायोर्ध्वं
 गच्छन्त्याः वनश्रियः काननलक्ष्म्याः वेगात् संभ्रमवशात् शल्या मुक्तवन्धा कबरी-
 केसमार इव धूम्या धूमराशिः खन् आकाशम् गानशे व्याप्तवती । अग्निमयात्
 खाण्डववने हित्वा गच्छन्त्या वनश्रियो वेगेन शल्यायाः कबरीः सदृशी धूमराशि-
 र्दिवि वितायतेस्मेति भावः ॥ ११६ ॥

अग्निके भयसे खाण्डववनको छोड़कर कपरकी ओर भागती हुई वनलक्ष्मीके वेगवश
 खुले हुए केशमारके समान प्रतीत होनेवाली धूमराशि आकाशमें फैल गई ॥ ११६ ॥

बल्यं धूमरेखाय बल्यनि द्योसर्वां बभौ ।

माविनः शरकूटस्य परितो मानसूत्रवत् ॥ ११७ ॥

बल्यमिति । धूमरेखायाः धूममालायाः बल्यं मण्डलम् द्योसर्वां देवानां बल्यमि
 मार्ग आकाशे माविनः अविप्यतः शरकूटस्य बाणनिर्मितशालायाः परितः यावत्

मानसूत्रवद् मानसूत्रमिव बभौ । गृहं निर्मित्सुः पूर्वं यावत्तिदेशे गृहं निर्मेयं तावन्तं देशं मानसूत्रेण मीमते, आकाशे व्याप्तं धूमरेखावलयं भाविनो वाणगृहस्य मानसूत्रमिव प्रतीयते स्म आकाशे वाणा व्याप्स्यन्ति, वाणैर्गृहमिव निर्मितं भविष्यति तस्य निर्मान्य मानस्य गृहस्य मानसूत्रमिव धूमरेखावलयं दिवि प्रतीयते-स्मेति भावः ॥ ११७ ॥

आकाशमें फैला हुआ धूमरेखामण्डल ऐसा लग रहा था मानो अर्जुन द्वारा छोड़े गये बाणोंसे बननेवाले आकाशस्थायी वाणनिर्मित गृहका मानसूत्र (नक्शा) बनाया जा रहा हो ॥ ११७ ॥

अस्यैव गाण्डिवभृतो भुवि भो जर्न ! त्वं
मल्लं तृणाय मरुतामपि मन्यमानम् ।

बाहोर्वलं पठ पठेति वदन्निवाग्निः

स्फोटारवं स भटिति स्फुटयांचकार ॥ ११८ ॥

अस्यैवेति । भोः जन हे संसारस्थलोक, त्वं मरुतां देवानां मल्लं प्रधानयोध-
मिन्द्रमपि तृणाय मन्यमानम् अनाद्रियमाणम् अस्य पुरो विक्राम्यतः गाण्डिवभृतः
गाण्डिवाख्यघनुर्धरस्यार्जुनस्य बाहोः भुजयोर्वलं सामर्थ्यं पठ पठ भूयोभूय उच्चा-
रय इति वदन् इव कथयन्निव सोऽग्निः क्षतितित्वरया स्फोटेन वंशादीनामग्नि-
संयोगजेन दलनेन य आरवः पटपटाशब्दस्तं स्फुटयांचकार प्रकटयामास । अग्नौ
प्रसरति वंशादयः पटपटाशब्दं कुर्वते मन्ये तेः शब्दैरग्निः संसारवासिनो बोधयति
यद्ययं शस्त्रमप्यनाद्रियमाणमर्जुनस्य पराक्रममेव स्तुतेति । उच्चेष्टालङ्कारः ॥ ११८ ॥

आगके फैलने पर वंशादिके विदलित होनेसे पट पट शब्द होने लगें, मानो आग
उस पटपटा शब्दके द्वारा लोंगोंसे कह रही थी कि अरे ओ संसारके वासिन्धो, देवताओंके
प्रधान इन्द्रको भी जिसने तृणवत् समझा, अर्जुनके उस बाहुबलकी ही तुम स्तुति
करो ॥ ११८ ॥

स्वपार्श्वयुग्मज्वलदभिकन्दला वनान्तभाजोऽजगरा महत्तराः ।

निशातवज्रक्षतनिःस्रुतासृजां दशामयत्राज्जगृह्महीभृताम् ॥ ११९ ॥

स्वपार्श्वेति । स्वपार्श्वयुग्मे आत्मनो द्वयोर्भागयोः ज्वलन्तः दीप्यमानाः अग्नि-
कान्दलाः वह्निःसमूहा येषां ते तयोक्ताः, वनान्तभाजः खाण्डववनमध्यवर्त्तिनः मह-
त्तरा अजगराः सर्पमेदाः, निशातं तीक्ष्णं यद्बज्रम् कुलिशं तत्क्षतेन तत्प्रहारेण
निःस्रुतासृजाम् निर्गतशोणितानाम् महीभृताम् पर्वतानाम् दशां तुलाम् अयत्नात्

१. 'हे जन' । २. 'मन्यमानः' । ३. 'बाहोः' । ४. 'स्फुटयान्वभूव' ।
५. 'क्षतिनिःस्रुतासृजाम्' । इति पा० ।

प्रयासं विनैव जगृहः अवापुः । अजगराणां पार्श्वयोर्दीप्ता अग्रयः स्थितैस्त्वरिभि-
स्तेज्जगरा इन्द्रचक्रप्रहारनिर्गतासृजं पर्वतानां तुलनामवापुरिति भावः । अजगराः
पर्वता इव तत्पार्श्वस्या बह्वयश्च चक्रप्रहारस्रुतशोणितोपमाः प्रत्यभासन्तेति पर-
मार्थः ॥ ११९ ॥

उभय भागमें जिनके अग्निवी ढेर लग रही हैं ऐसे खाण्डववनवर्ती बड़े बड़े अजगर
इन्द्र द्वारा किये गये वज्रप्रहारने निकले हुए रुधिरसे युक्त पर्वतोंकी समताको बिना
किसी प्रयासके प्राप्त कर रहे थे ॥ ११९ ॥

तत्र निकुरन्म्याणि स्तम्बेरमाणामामूलमनलार्चिरवलम्बितदन्तमुसला-
नि प्रेमपरवशतया वशासु वितरितुं स्वसृक्कभागविन्यस्तजग्धार्धसल्ल-
कीपल्लवकवलानीव क्षणमलक्ष्यन्ते ॥

तत्रेति । तत्र दह्यमाने खाण्डववने आमूलं मूलपर्यन्तम् अनलार्चिभिः अग्निशि-
खाभिः अवलम्बितानि घृतानि दन्तमुसलानि येषां तानि तयोक्तानि स्तम्बेरमाणं
गजानां निकुरन्म्याणि समूहाः प्रेमपरवशतया स्नेहवशंवदतया वशासु करिणीषु
वितरितुं प्रदातुम् स्वेषाम् सृक्कभागेषु विन्यस्ताः स्थापिता जग्धार्धाः भक्षितार्धाः
सल्लकीपल्लवानां कवला आसा येषां तानीव क्षणम् कियत्कालपर्यन्तम् अलक्ष्यन्ते
प्रतीयन्ते स्म । अग्निना मूलपर्यन्तं दह्यमानदन्ता गजाः स्वप्रियाभ्यो दातुं सृक्क-
स्थापितसल्लकीपल्लवा इव प्रतीयन्ते स्मेत्यर्थः । सल्लकीपल्लवानामतिरक्ततया तत्प-
ल्लवानां करिमिराद्रियमाणतया च सृक्कभागेष्ववस्थापनस्य स्वभावसिद्धतया
चेयमुपेक्षा ॥

उस वनमें कुछ हाथियोंका समुदाय था, उनके लम्बे लम्बे दाँतोंकी जड़तक आग
फैल गई थी, लाल लपटें उनके सृक्कभागसे ऐसी लग रही थी, नाना वे हाथी अपनी
प्रियतमा हथिनियोंको प्रेमोपहारके रूपमें देनेके लिये अपने सृक्कभागोंमें अर्धभक्षित सल्ल-
कीके पल्लव दबाकर रखे हों । सल्लकीके पल्लव लाल होते हैं, अत एव उन्हें अग्निज्वालाका
उपमान बनाया गया है । सल्लकीपल्लव हाथियोंका प्रिय आहार है । देखिये—‘जग्धार्ध-
नवसल्लकीकिसल्लवैस्तत्याः स्थितिं कल्पयन्नन्दोवन्यमतद्गुहः परिचयप्रागल्भ्यमभ्यस्यति’
मालतीमाधव ॥

सविधञ्ज्वलनोष्मवीचिभिः सपदि न्लानकपित्त्यशाखिनाम् ।

परिपाकसिताः फलव्रजाः प्रबभुः स्फोटकबुद्बुदा इव ॥ १२० ॥

नविधेति । सविधे समीपदेशे ज्वलनस्य अग्नेः ऊष्मणां ज्वालानां वीचिभिस्त-
रुहैस्तत्काले सद्यः न्लानानाम् शुष्यताम् कपित्त्यशाखिनाम् तदाक्षयया प्रसिद्धानां

तत्पान्म परिवाकसिताः समन्ततः पाकेन शुभ्रतां गताः फलज्वाः फलानि स्फोटक-
बुद्बुदा इव दाहयन्त्याः विस्फोटका इव प्रवसुः भासन्ते स्म । कपित्थतरोरबोदो
ज्वलता वह्निना ग्लानस्य तत्तरोः फलानि दाहकृतविस्फोटकमुलं दधुरित्यर्थः ॥ १२० ॥

कपित्थतरोरबोदो नीचे फलतो हुई अग्निनी ज्वालासे तत्काल मुलसे हुए कपित्थ वृक्षके
फल ओर कपित्थपाकसे शुभ्र हो गये, वे फले लगते थे नानो दाहसे वत वृक्षके शरीरपर
बुद्बुदके समान बुद्बुदसे छाये निकल आये हों ॥ १२० ॥

निशि केवल तमसि दीप्रतनुं निजजातिमोषयितरुं निखिलम् ।

इतरे विजेतुमिव ते तरवो दिवसेऽपि जज्वलुरतीवतराम् ॥ १२१ ॥

निशीति । निशि रात्रौ तमसि अन्धकारे केवलम् एव दीप्रा भासुरा तनुः देह-
तना यस्यास्तां निजजातिं स्वजातिम् निखिलम् निशाप्रकाशिनं समस्तम् औषधि-
तरुं विजेतुम् परान्वितुम् इव इतरे निशाप्रकाशशीलतरुनिशास्तमालादयस्तरवः
दिवसेऽपि वर्तवितरां निवराम् जज्वलुः दिदीपिरे । 'न बन्धुमस्ये धनहीनजीव-
नम्' इति नीतेरिव तमालादयो वृक्षा निशाप्रकाशिन औषधितरुं स्वर्द्धया जेतु-
मिव दिवसेऽपि (स्वाण्डवदाहे दह्यमानतया) वर्तव जज्वलुरिति भावः ॥ १२१ ॥

कुछ औषधिवृक्ष रातमें अन्धकारमें ही केवल चमकते हैं, ऐसी अपनी जातिको
उत्तर कहके समस्त औषधिवृक्षोंको जीतनेके लिये उनके वर्गसे अतिरिक्त वर्गमें पड़नेवाले
यह पलायनमालादिवृक्ष (स्वाण्डवदाहके समान) दिनमें भी खूब प्रज्वलित हुए ।
जैसे कोई अपने सजातीयकी प्रतिस्पर्द्धामें उनके द्वारा किये गये कार्यको और बढ़ा चढ़ा
करके उसे पराजित करना चाहता है, वही तरह केवल रात्रिमें अन्धकारमें चमकनेवाले
इन सारे औषधिवृक्षोंको परास्त करनेके लिये यह पलायनमालादि वृक्ष दिनमें भी
प्रज्वलित हो उठे ॥ १२१ ॥

इतदानवनिशाचरवर्गस्तत्र गाण्डिवमृता निहतोऽपि ।

तन्निषङ्गयुगवाणगणानां संख्यया प्रतिमदत्तमकार्षीत् ॥ १२२ ॥

इत्येति । तत्र स्वाण्डववनदाहकाले गाण्डिवमृता अर्जुनेन निहतः पलायनकाले
खण्डितः अपि इतदानवनिशाचरवर्गः सगर्वदैत्यराक्षसगणः तन्निषङ्गयुगवाणगणानां
तत्तूर्णारद्वयवर्षिहारसमुद्ययानां सङ्ख्यया प्रतिमदत्तं स्वर्गम् अकार्षीत् । अर्जुनः
सततः खण्ड्यमानास्ते तद्वाणसंख्यया तुलानयुः, यथा तव तूर्णारयुगले कोटि-
वाणानां तथा त्वया खण्डितानामस्माकमपि वयुषां कोटिरिति स्वर्गमिवारयन्निति
भावः । प्रत्यनीकमलङ्कारः । स्वागता वृत्तम् ॥ १२२ ॥

स्वाण्डववनदाहके समयमें गाण्डीवधारी अर्जुन द्वारा मारते हुए राक्षस दैत्य आदि
खण्ड खण्ड कर दिये गये—मर गये, फिर भी उन्होंने अर्जुनके तूर्णारयुगले गूँथनेवाले

बाणोंकी सङ्ख्यासे स्पर्द्धा करना नहीं छोड़ा । अर्जुनसे नहीं उनके बाणोंसे संख्यामें स्पर्द्धातो की । उन्होंने यहाँ स्पर्द्धाकी कि जिस प्रकार तुम्हारे बाणोंकी सङ्ख्या कोटि है, उसी तरह हमारी देह भी कट कर कोटि हो रही है, फिर हम क्या कम हैं ॥ १२२ ॥

ज्वालतापभरकुण्डलिताङ्गीः द्ध्वेडसारघृतसेचनमृद्धीः ।

सर्पपुंगवततीरतिहृष्टः शङ्कुलीरिव चचर्व कृशानुः ॥ १२३ ॥

ज्वालनापेति । कृशानुः अग्निः ज्वालानां निर्जाशखानां तापभरेण तापातिशयेन कुण्डलिताङ्गीः वक्त्रीभूतावयवाः ध्वेडसारो विपरसस्तदेवधृतं तस्य सेचनेन उष्णेन मृद्धीः कोमलाः, शङ्कुलीः चक्राकृतिभक्ष्यविशेषान् (‘जलेबी’ इति भाषायां ख्यातान्) इव सर्पततीः सर्पसमुदायान् अतिहृष्टः अतिप्रसन्नः सन् चचर्व अभ्यङ्ग-जहार । यथा कोपि तापवक्त्राः घृताफाशः शङ्कुलीरतिप्रसन्नतया चर्वयति तथाऽग्निज्वालाया वक्त्रीभूतसर्वावयवा विपरसरूपेण घृतेनासिक्ततया मृद्धीः सर्पततीः शङ्कुलीरतिप्रसादेन चर्वयामासेति भावः । समस्तवस्तुविषयं रूपकमलङ्कारः ॥ १२३ ॥

अग्निज्वालाके अतिशय तापसे कुण्डलाकार हो गये हैं अङ्ग जिनके ऐसी, एवं विष-रसस्वरूप धीके सेचनसे कोमल गलेबीके समान सर्पसमुदायको अग्निदेवने अति हृष्ट होकर चबाया ॥ १२३ ॥

तावत्तक्षकरक्षणाय सहसा शक्रोऽधिरूढ द्विपं

वज्रं न्यस्य तदीयमूर्ध्नि मरुता संनाहयन्वाहिनीम् ।

ब्रह्माण्डप्रतिरोधनेन विमुखैर्धूमैरिवारण्यजै-

रातस्तार नभस्तलं जलधरैरारब्धघोरारवैः ॥ १२४ ॥

तावदिति । तावत् यावदर्जुनेन खाण्डवे दह्यमाने सर्पा अदहन्त तस्मिन् काले शक्रः इन्द्रः तक्षकस्य तदाख्यस्य सर्पराजस्य रक्षणाय दाहाभाणाय सहसा इदिति द्विपम् हस्तिनमैरावतम् अधिरूढ तदीये मूर्ध्नि ऐरावतशिरसि वज्रं नाम स्वमायुधं न्यस्य निधाय मरुतां वाहिनीम् देवसेनां सन्नाहयन् युद्धांयोत्साहयन् ब्रह्माण्ड-प्रतिरोधनेन ब्रह्माण्डभित्तौ प्रत्याघातेन विमुखैः पराङ्मुखीभूतैः प्रत्यावृत्तैः आर-ण्यजैः वन्यैः (खाण्डवदाहोत्थैः) धूमैरिव स्थितैः आरब्धघोरारवैः आरब्धभीषण-नादैः जलधरैः मेघैः नभस्तलम् आकाशदेशम् आतस्तार आच्छादयामास । याव-खाण्डवे सर्पा द्रुधुमारब्धास्तावदिन्द्रः स्वप्रियस्य तक्षकनागस्य रक्षार्थं द्विपमधि-रूढ देवसेनां युद्धांयोद्योजयन्सन् मेघैरम्बरतलमाच्छादयन्ते च मेघा ब्रह्माण्डप्रति-घातपरावृत्ता धूमा इव प्रतीयन्ते स्मेति भावः ॥ १२४ ॥

जब खाण्डववनमें सर्प जलने लगें तब इन्द्रने तक्षककी रक्षाके लिये अपने हाथी ऐरावत पर चढ़कर उसके मत्तक पर वज्र रखा, देवसेनाको युद्धके लिये तैयार किया, और

मृगण्डमिक्षिते प्रतिहत होकर प्रत्याग्न धूमके समान प्रतीत होनेवाले मेघोंसे आकाशको आच्छादित कर दिया ॥ १२४ ॥

ततस्तेरेनेकैर्नाकैकसामनीकैर्मत्सरेण तदुपरि निपात्यमानदिग्भित्ति-
शिखराणामिव वेगादापततां वारिधौ वाडवह्व्यवाडपि कवलितोऽयमस्मा-
भिरितीव विद्युतः प्रकाश्य गर्जितेन तर्जयतामिव पर्जन्यानामासारसर्वा-
भिसारेण निर्वापिते वनाग्नौ मनाक्श्यामायमाने सति शोणायमानलो-
चनेन कपिकेतनेन तत्प्रतिचिकीर्षया शरकदम्बैरम्बरे निखलन्ब्रमाकलितां
शालां छत्रीकृत्य पुनरपि समुन्नीयमाननिजकेतुर्धूमो भगवानुद्दिपी ॥

तत इति । ततः तद्वक्त्रकार्यमिन्द्रस्य संरम्भं दृष्ट्वा तैः प्रसिद्धैः नाकैकसाम्
देवानाम् धनीकैः सैन्यैः मत्सरेण द्वेषेण तेषाम् कृष्णपार्श्वपावकानाम् उपरि निपा-
त्यमानानाम् दिशामेव भित्तीनाम् इव (ये मेवा देवसैन्यैरर्जुनाद्युपरिपात्यमाना-
दिग्भित्तय इव प्रतीयन्ते स्म तेषाम् इत्येकं मेघविशेषणम्) वेगादापतताम् जवे-
नागच्छताम्, वारिधौ सागरे अयम् वाडवह्व्यवाट् वडवानलः अपि कवलितः
भक्षितः इति इव एतत् बोधयितुमिव विद्युतः चपलाः प्रकाश्य द्योतयित्वा गर्जि-
तेन स्तनितेन तर्जयताम् भीषयताम् इव (इदं द्वितीयं मेघविशेषणम्, समुद्रे
जलेन सह वाडवाग्निरपि भक्षित इति स्वमुत्कर्षं बोधयितुकामा इव मेघा विद्युतः
प्रकाशयन्तीति तदर्थः) पर्जन्यानाम् मेघानाम् आसारस्य धारासम्पातस्य सर्वा-
भिसारेण सर्वोद्योगेन अविरलबुद्ध्येत्यर्थः निर्वापिते शमिते वनाग्नौ स्वाण्डववनवद्भौ
मनाक् स्वल्पं श्यामायमाने धूमाग्नारादिभावेन मन्दीभूते सति, शोणायमान-
लोचनेन कोपरस्त्रीभूतचन्द्रया कपिकेतनेन अर्जुनेन तत्प्रतिचिकीर्षया इन्द्रकृतबुद्धि-
द्वारा स्वाण्डववनदाहे जायमानस्य विघ्नस्य निवारणाय अम्बरे आकाशे निख-
लन् ब्रुहस्पतस्तम्भाद्याधारवर्जम् शरकदम्बैः बाणगणैः आकलिताम् रचिताम्
शालाम् बाणमयं भवनम् छत्रीकृत्य छत्रभावेनादाय पुनः अपि समुन्नीयमान
ऊर्ध्वं प्रसार्यमाणो निजस्य वह्नेः केतुर्धूमो येन तथाविधः भगवान् उपबुधः वह्निः
उद्दिपी प्रजज्वाल । 'धारासम्पात आसारः' 'सर्वाभिसारः सर्वोद्यः सर्वसंहन-
नार्यकः' 'शोचिक्लेश उपबुधः—आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः'
इति च सर्वत्रामरः ॥

इमके बाद वे अनेक स्वर्गवासियोंके सैन्य-कृष्ण अर्जुन तथा पावकके ऊपर द्वेषसे
दिशा रूप दीवारें डाल रहे हों इस तरह प्रतीत होनेवाले एवं वेगसे आते हुए, समुद्रमें
इन मेघोंने केवल जल ही नहीं बडवानल भी पी लिया है इस बातको जाहिर करनेके

लिये विजलियाँ चमकाकर अपने भयङ्कर गर्जनसे लोगोंको डरवाते हुए, मेघोंके वर्षापात रूप सर्वात्मक उद्योगसे बुझकर जब खाण्टवाग्नि कुछ कम पड़कर श्यामसा लगने लगा तब कोपसे लाल हो रही हैं आखें जिसकी ऐसे कपिध्वज-अर्जुन द्वारा आकाशमें बिना किसी अवलम्बनके बाणों द्वारा बनाए गए शालाभवनको दत्ता बनाकर फिरसे ऊपर उठाया है अपने ध्वजरूप धूमको जिसने ऐसे भगवान् अग्निदेव पुनः उद्दीपित हो उठे ॥

तत्रान्तरे प्रोषितवल्लभतया प्रेम्णा कुमारमश्वसेनं निगीर्य दहनार्चि-
रुष्णासहिष्णुतया पुनरपि निर्वृत्य दिवं प्रयान्तीभिर्घनधाराभिरिव पन्नग-
कन्यकाभिः सह वनादुत्पतन्तीं तक्षककुटुम्बिनीमविलम्बितमेव श्वेतवाहनः
शितमुखेन शिलीमुखेन रसनागमिव ग्रीवायामपि द्विधा विद्वेक्ष्यांचक्रे ॥

तत्रान्तरे इति । तत्रान्तरे तस्मिन्समये प्रोषितवल्लभतया तक्षकस्य पत्युः कुरु-
क्षेत्रगतत्वेन पतिवियुक्तया (तक्षकपत्न्या) प्रेम्णा पुत्रवान्सत्येन कुमारम् बालम्
अश्वसेनं नाम निगीर्य सुरक्षार्थं कण्ठे निधाय दहनस्याग्नेरर्चिषां ज्वालानाम् उष्ण-
स्य उष्णस्पर्शस्य असहिष्णुतया सोढुमशक्ततया पुनरपि निर्वृत्य परावृत्य दिवं
प्रयान्तीभिः आकाशं प्रति निवर्त्तमानाभिः घनधाराभिः मेघवृष्टिभिः इव पन्नग-
कन्यकाभिः नागकन्याभिः सह वनात् दह्यमानात् खाण्डववनात् उत्पतन्तीम्
उड्डीय गच्छन्तीम् तक्षककुटुम्बिनीम् तक्षकस्त्रियम् श्वेतवाहनः अग्निदत्तश्वेताश्व-
युक्तरथारूढः अर्जुनः अविलम्बितम् शीघ्रम् एव शितमुखेन तीक्ष्णाग्रभागेन शिली-
मुखेन घाणेन रसनायाम् जिह्वादेशे ग्रीवायाम् कण्ठदेशेऽपि च द्विधा द्वयोः स्था-
नयोः खण्डद्वयं वा विद्वेक्ष्यां चक्रे अच्युत्सीत् । अयमर्थः—यदा वृष्ट्याशम्यमा-
नोऽप्यग्निरर्जुनरचितशरमयशालाच्छत्रमादाय पुनरदीप्यत तदा वियुक्तपतिका
तक्षकस्त्री प्राणरक्षार्थं कतिभिः नागकन्याभिस्तसह ततो वनादुत्पत्ता, वियत्युत्प-
तन्त्यश्च ता बह्विज्वालां सोढुमशक्ततया—पुनर्दिवं परावर्त्तमाना जलधारा इव प्रती-
यन्ते स्म, एवमुत्पतन्तीं तां तक्षकवधूमर्जुनो निशिताग्रेण स्वशरेण जिह्वायां शिरसि
च द्विधाऽच्छिन्नदिति ॥

उक्त समयमें तक्षक कुरुक्षेत्र गया था, अतः अकेली तक्षक की स्त्री पुत्रके प्रति वात्सल्यसे
उठे निगल गई, (सुरक्षित स्थान कण्ठमें रख लिया) और नागकन्याओंके साथ उस
वनसे ऊपर की ओर उड़ी, उड़ती हुई नागकन्याएँ ऐसी लग रही थीं मानो आगको बुताने
के लिये इन्द्र द्वारा छोड़ी गई जलधाराएँ आगकी गर्मीको नहीं सह सकनेके कारण पुनः
आकाशकी ओर लौटी जा रही हों, ऊपरकी ओर जाती हुई तक्षक पत्नीको देखकर शीघ्र ही
श्वेतवाहन अर्जुनने तीक्ष्ण मुखवाले अपने बाणसे जीमकी तरह गर्दनके भी दो खण्ड कर

१. 'निवृत्य' । २. 'शतमुखेन' । ३. 'ग्रीवायां द्विधा' । ४. 'विद्वेलिनां
चक्रे' । इति पाठः ।

दिये । जीम तो नागिनिओंकी पहलसे ही दिवा रहती है, अर्जुनने अपने तीक्ष्ण बाणसे उस तक्षकका गला भी देखा कर टाला ।

नमसि कृते शरकूटे न पपाताशुगविनुन्नमम्बुमुचाम् ।

तस्मिन्खाण्डववह्नौ तक्षकपत्न्याः कवन्धमेव परम् ॥ १२५ ॥

नमसीति । नमसि आकाशे (अर्जुनेन) शरकूटे वाणमये गृहे कृते सति आशु-
गविनुन्नम् वायुचलितम् अम्बुमुचाम् मेघानाम् कवन्धम् एव उदकमेव तस्मिन्
खाण्डववह्नौ न पपात न पतितम् , परम् आशुगविनुन्नम् अर्जुनशरच्छिन्नम् तक्षक-
पत्न्याः कवन्धम् अपमूर्धकलेवरम् तस्मिन् खाण्डववह्नौ पतितम् । अर्जुनेन वाण-
मयशालानिर्माणद्वारा निलम्ब्यमानाः पयोदजलधारास्तु तत्र खाण्डववह्नौ न पेतुः
परं तक्षकपत्न्या वाणच्छिन्नं शिरः पतितम् । अत्र कवन्धद्वयपाते प्रसक्ते पातस्य
तक्षकपत्नीकवन्ध एव नियमनात् परिसंख्यालङ्कारः ॥ 'आशुगौ वायुविशिखौ'
इत्यमरः । 'कवन्धमुदकेन स्त्रीगतमूर्धकलेवरे' इति वैजयन्ती । गीतिरद्वन्द्वः ॥१२५॥

जब अर्जुनने आकाशमें बाणोंका धर बना दिया, बाणोंसे अच्छिद्ररूपमें आकाशको
आवृत कर दिया तब वायुद्वारा चालित मेघका पानी खाण्डववह्निमें नहीं गिरा, परन्तु
बाणसे छिन्न तक्षकका धड़-शिरसे शून्य गात्र खाण्डववह्निमें आकर गिरा ॥ १२५ ॥

अथ स कुपितः स्वयं कौशिकोऽपि चकितचकितं वियति विहितो-
पसरणं नवजननीशोकदयनीयं हृतवालं तमहिवालं परिगृह्य लालनया परि-
तोषमनैषीत् ॥

अथेति । अथ तक्षकवधूशिरश्छेदानन्तरम् कुपितः स कौशिक इन्द्रः स्वयं व्या-
लग्राही च वियति आकाशे चकितचकितं सभयं विहितोपसरणं कृतसञ्चारम् नवेन
सद्यः समुपस्थितेन जननीशोकेन मातृवधविपत्त्या दयनीयं शोच्यां दशां गतम्
हृतवालम् मातृमुखस्थितया मातुः शिरसिच्छिद्यमाने छिन्नपुच्छं तम् अश्वसेनं नाम
अहिवालं तक्षकपुत्रम् परिगृह्य गृहीत्वा लालनया आश्वासनेन परितोषम् सन्तो-
षम् अनैषीत् प्रापयामास । सर्पग्रहणसामर्थ्यद्योतनायैवेन्द्रस्य कौशिकपदेनोपादानं
बोध्यम् । 'महेन्द्रगुग्गुलुदकच्यालग्राहिषु कौशिकः' इत्यमरः ॥

तक्षकका स्त्रीके मारे जानपर कुपित होकर कौशिक इन्द्रने आकाशमें मयसे उलनेवाले
अश्वसेन नामक तक्षक पुत्रको—जितकी पूँछ मातृशिरश्छेद कालमें मातृमुखस्थ होनेके
कारण काट दी गई थी और जो तत्काल मरी माताके शोकसे दयनीय स्थितिको प्राप्त था
पकड़कर आश्वासन प्रदान करके सन्तोषित किया ॥

सुतं तमभ्येत्य सुरैरशेषैः कुप्यन्नयायुष्यत घोरमिन्द्रः ।

चक्रे स दावस्य च तक्षकस्य यदग्निमत्तां यदग्निमत्ताम् ॥ १२६ ॥

सुतमिति । अथ अश्वसेनाश्वसनानन्तरम् क्रुध्यन् कुपित इन्द्रः सुतम् पुत्रम् अपि तम् अर्जुनम् अश्वैः सुरैः सह अभ्येत्य उपेत्य घोरं यथास्यात्तया अनुच्यत युद्धं कृतवान् । यत् यस्मात् सः अर्जुनो नामेन्द्रपुत्रः दावस्य खाण्डववनस्य अग्निमत्तां अग्नियुक्तत्वम् चक्रे, तद्वक्तस्य च अनग्निमत्ताम् (अग्निं मप्तातीत्यग्निमत्, तस्य भावोऽग्निमत्ता न अग्निमत्ता अनग्निमत्ता ताम्) यज्ञेऽग्निमन्थनानर्हत्वम्, सपत्नीकस्यैव यज्ञेऽधिकारात्परनीवधेन यज्ञानर्हत्वम् चक्रे इत्यर्थः । यतोऽर्जुनः खाण्डववने वह्निं ज्वालितवोस्तद्वक्तवधूं चावधीदत इन्द्रो देवसेनयोपेतस्तत्समीपमागत्योत्कटं युद्धमारब्धवानिति भावः । वाक्यार्थहेतुकं काम्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १२६ ॥

तद्वक्तवधूके मारे जाने पर कुपित होकर इन्द्र समस्त देवसैन्य लेकर अर्जुनके समीप आकर घोर युद्ध करने लगे, क्योंकि अर्जुनने खाण्डववनको अग्निमान् प्रज्वलित कर दिया था, और तद्वक्तको अनग्निमत्—अर्थात् अपत्नीक होनेके कारण याज्ञिक कर्मानर्ह बना दिया था ॥ १२६ ॥

वनस्य तस्योपरि केवलं तदा सहस्रनेत्रस्य च सव्यसाचिनः ।

निषङ्गनीडोत्पतितानि पत्रिणा कुलानि कोलाहलकेलिमादधुः ॥ १२७ ॥

वनस्येति । तदा इन्द्रार्जुनयुद्धसमये वनस्य खाण्डववनस्य उपरि ऊर्ध्वभागे केवलम् सहस्रनेत्रस्य इन्द्रस्य सव्यसाचिनोऽर्जुनस्य निषङ्गाः वृक्षीरा एव नीडानि वासस्थानानि तेभ्य उत्पतितानि बहिर्गतानि पत्रिणां बाणानां (पक्षिणामिति च) कुलानि समूहाः कोलाहलकेलिम् कलकलध्वनिक्रीडाम् आदधुः चक्रुः । तस्मिन्वसरे केवलं तयोर्बाणा एव निषङ्गेभ्यो निर्गत्य निपत्य जृम्भन्त, शकुनयस्तु पूर्वमेव दग्धा अभूवन्निति भावः ॥ १२७ ॥

उत्त इन्द्रार्जुनयुद्धके समयमें खाण्डववनके ऊपर इन्द्र तथा अर्जुनके वृक्षीररूप नीड-बोत्तलोंसे निकले पत्री-बाणरूप पक्षियोंके समुदाय ही कोलाहल करते रहे, पक्षी तो खाण्डववनके दाहमें ही जल चुके थे ॥ १२७ ॥

शरान्विपाठानपि पारदृश्वनः श्रुतेर्विधायशु विमुञ्चतस्ततः ।

कुरुद्वहात्साध्वसरोगिणो हरेरभूद्भिषगदूरतरप्रसर्पणम् ॥ १२८ ॥

शरानिति । विपाठान् स्थूलान् विपाठसंज्ञकान् वा शरान् श्रुतिपारदृश्वनः कर्णसंगतान् कृत्वा आशु त्वरया विमुञ्चतः विस्जतः ततः कुरुद्वहात् कुरुवंशभवात् अर्जुनात् साध्वसरोगिणः भयरूपरोगग्रस्तस्य भीतस्य हरेः इन्द्रस्य दूरतरप्रसर्पणं दूरदेशगमनम् पलायनम् भिषक् वैद्यः रक्षकोऽभूत् । विपाठान् श्रुतिपाठान् श्रुतेः शरान् दोषान् विधाय पारदृश्वनः वेदपारंगतस्य ततोऽर्जुनात् साध्वसरोगिणो लज्जितस्य हरेः पलायनमेव रक्षकमभूदिति च ध्वन्यते । यथा कश्चन वेदाध्यायी कश्चन वेदपारास्य पुरतो वेदस्य श्रुतितं पाठं कृत्वा शरान्नामदोषान् विधाय

लघ्नमानो विदुषा निगृहीतस्तन् वादात्पलायते तथेन्द्रोऽर्जुनेन स्थूलात् विपाठ-
संज्ञाद् बाणान् कर्णपर्यन्तमाकुञ्च्यत्य व्यमानान् सोढुमपारयन् भीत्या पलायनमेव
ततो भयाद्रङ्गकं रोगाश्चातारं वैधमिव शरणीकृतवानिति भावः ॥ अयार्जुनेन्द्रवृत्ता-
न्ताभ्यां विद्वद्विद्वद्बुतान्तप्रतीतिः समाप्तोक्तिरलङ्कारः ॥ १२८ ॥

अर्जुनने जब विपाठनामक स्थूल बाणोंको कान तक लींचकर शीघ्रतासे छोड़ना प्रारम्भ
किया तब भौत होकर इन्द्रने उस मयरूप रोगसे बचनेके लिये भाग जाना दूर हट जाना
ही वैध चुना । भागनेसे ही रक्षा मानकर इन्द्र भाग लड़े हुए । वेदपारदर्शी विद्वान्के
बाण यदि कोई गलत पाठ विपाठ करके शरनामक वेददोष करनेके कारण वह पाठ
छोड़नेके लिये आग्रहांत होता है तो उसे संकोचरूप रोगसे पिण्ड छुड़ानेके लिये अणु-
सत्परूप वैधकी शरणमें ही जाना होता है, यह अर्थ भी ध्वनि होता है ॥ १२८ ॥

जयन्तमेकं युधि सोढुमक्षमे जयन्तमन्यं सुतमीक्षितुं गते ।

पुरीं बलद्वेषिणि घोषकैतवाञ्जहास शङ्खद्वितयं च कृष्णयोः ॥ १२९ ॥

जयन्तमिति । युधि युद्धे जयन्तम् परामवन्तम् एकम् सुतम् पुत्रमर्जुनम् सो-
ढुम् शङ्खादिना प्रतियोद्धुम् अक्षमे असमर्थे बलद्वेषिणि इन्द्रे अन्यं जयन्तं नाम
सुतम् इक्षितुं द्रष्टुम् पुरीम् स्वनगरीम् स्वर्गं गते सति कृष्णयोः कृष्णार्जुनयोः
शङ्खद्वितयम् घोषकैतवाद् विजयध्वनिच्छ्लाघा जहास इव । युद्धादिन्द्रे पलायिते
जयलामाकृष्णार्जुनौ स्वं स्वं शङ्खं दध्मत्तुरित्यर्थः । न्यञ्जकाप्रयोगादगम्योत्प्रेक्षा ॥ १२९ ॥

इन्द्र जब युद्धमें परामव प्रदान करनेवाले एक पुत्र अर्जुनको लड़ने करनेमें प्रतियोधित
करनेमें असमर्थ होकर जयन्त नामक दूसरे पुत्रको देखने अपनी पुरी स्वर्ग चले गये तब
विजयध्वनिके छलने कृष्ण तथा अर्जुनके दोनों शङ्ख हंसने लगे । विजय होनेसे कृष्ण तथा
अर्जुन दोनोंने अपने-अपने शङ्ख धूँके ॥ १२९ ॥

ततः कृशानोर्विपरीतवर्णस्वनामवाच्यादिव भीतभीतम् ।

मयं वने दैत्यमयं ररक्ष स चक्रपाणोरिव शक्रसूनुः ॥ १३० ॥

तत इति । अयं स्वः प्रसिद्धपराक्रमः शक्रसूनुः अर्जुनः विपरीतवर्णस्वनामवा-
च्याद् 'मय' इति नाम्नोऽश्चरयोर्विपरीतत्वेन यम इति संज्ञा जायते तद्वाच्याद् यमात्
इव कृशानोः वङ्गे भीतभीतम् अतिभयभीतम् मयं नाम दैत्यं वने चक्रपाणेः कृष्णा-
दिव ररक्ष । कदाचिन्मयं हन्तुमुद्यताद् भगवतो यया तयाऽधुना बहोरपि तमर्जुनोऽर-
चादित्याशयः ॥ १३० ॥

अपने नाम मय शब्दके अक्षरोंको उलट देनेसे जो संज्ञा बनती है उससे प्रतिपाद—
अर्थात् यमके समान उस आगते उस वनमें अर्जुनने भयभीत मय नामक दैत्यकी रक्षा की,
जैसे मयकी एक बार भगवान् मारने लगे थे तो उसने बनाया था ॥ १३० ॥

क्षेत्रमर्प्यधिपतिं कुरुपूर्वं संप्रितौ सपदि दैवबलेन ।

चर्वितुः सकलत्वाण्डवमग्नेस्तक्षकावभजतां विधसत्त्वम् ॥ १३१ ॥

क्षेत्रनिनि । कुरुपूर्वम् क्षेत्रं स्थानं कुरुक्षेत्रनाम, कुरुपूर्वमधिपतिं कुरुधिपतिं कुरु-
राजमर्जुनश्च नपदि खाण्डववनदाहसमये दैवबलेन भाग्यवशात् संश्रितौ गतौ
(तक्षको नाम नागराजो भाग्यवशात्तस्मिन्समये कुरुक्षेत्रं गत आसीत्तत्रा शिल्पी
एव तक्षको मयो नाम भाग्योदयादर्जुनं शरणं गत इति च) तक्षकौ नागमयौ
सकलखाण्डवं समस्तं खाण्डववनं चर्चितुः मच्चयितुर्दग्धुरग्नेर्विवसताम् भोजनशेष-
त्वम् अभजतां प्राप्तवन्तौ । वह्निना सकलं वनं दहतापि तक्षको नागराजः कुरुक्षेत्र-
गतत्वेन देवशिल्पी तत्रा एव तक्षको मयश्चार्जुनशरणगतत्वेन न दग्धाविति भावः ।
'अमृतं वेवसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः' इत्यमरः । स्वागता वृत्तम् ॥ १३१ ॥

यद्यपि अग्निदेवने समस्त खाण्डववनं जला दिया, तथापि खाण्डववनदाहकालेन
भाग्यवशं तक्षकं नामकं नागं कुरुक्षेत्रं चला गया था, और तत्रादेवशिल्पी मय भाग्यवश
अर्जुनको शरणमें आगया, अतः यह दोनों तक्षक समस्त खाण्डववदाही अग्निदेवके भोजन-
शेष वनकर जलनेसे बच गये ॥ १३१ ॥

अथ स्मित्वा तुन्दं परिमृशति मन्दायितगतौ

समापृच्छय प्रीत्या त्रिदिवमुपयाते हुतवहे ।

रथाभ्यां मौनिभ्यां घनसलिलसेकेन महता

विजेत्रौ तौ कृष्णौ विविशतुरुपान्तं नरपतेः ॥ १३२ ॥

इत्यनन्तमट्टकविकृतौ चम्पूभारते तृतीयः स्तवकः ।

अथ स्मित्वेति । अथ खाण्डवदाहानन्तरम् स्मित्वा ईषद्वस्मिन्ना तुन्दमुदरं परि-
मृशति स्पृशति, मन्दायिता आहाराधिक्यान् मन्दीभूता गतिः सञ्चारो यस्य
तस्मिन् हुतवहे वहाँ प्रीत्या सस्नेहं समापृच्छय अनुज्ञां याचित्वा त्रिदिवम् स्वर्गं
प्रति उपयाते गते सति महता सातिशयेन घनसलिलसेकेन जलद्वृत्तजलवृष्ट्या
मौनिभ्यान् निःशब्दाभ्यां रथाभ्यां स्पन्दनाभ्यां विजेत्रौ जयलक्ष्मीसमेतौ तौ कृष्णौ
कृष्णार्जुनौ नरपतेर्युधिष्ठिरस्य उपान्तं समीपं विविशतुः गतवन्तौ । खाण्डवे दग्धे
वृष्टतयाऽऽनन्दातिरेकवशतस्तुन्दं स्पृशति भोजनाधिक्यान्मन्दगतौ च वहाँ सस्नेहं
गमनानुज्ञामर्थयित्वा स्वयांते सति प्रचुरजलवृष्ट्या पयः कर्दमिततया निःशब्दाभ्यां
रथाभ्यां कृष्णार्जुनौ युधिष्ठिरसमीपमाजग्मतुरित्यर्थः । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ १३२ ॥

इसके बाद मुस्तुङ्गा कण्ठके पेट पर हाथ फेरते हुए एवम् आहाराधिक्यसे मन्दगतिवाले
अग्निदेव जब स्नेहपूर्वक जानिकी अनुमति लेकर स्वर्ग चले गये तब प्रचुर वृष्टि होनेके
कारण पड़िले मार्गमें निःशब्दभावसे चलनेवाले रथों पर आरुढ़ होकर विजयलक्ष्मीसे युक्त
श्रीकृष्ण तथा अर्जुन राजा युधिष्ठिरके पास आये ॥ १३२ ॥

इति नैपिलपण्डितश्रीरानचन्द्रमित्रप्रणीते चम्पूभारत 'प्रकाशे' तृतीयस्तवक 'प्रकाशः' ॥

चतुर्थः स्तवकः

याते ततो निजपुरीं यदुवंशकेतौ गङ्गे मयो मणिसभां रचयांवभूव ।

यस्या रुचं समवलोक्य शुचाधुनापि जीवं गतागतजुषं वहते सुधर्मा ॥१॥

वान इति । ततः युधिष्ठिरसमीपमागतयोः कृष्णार्जुनयोः यदुवंशकेतौ ध्वजवच-
दुवंशप्रख्यापके कृष्णे निजपुरीं त्वां नगरीं द्वारकां याते गते सति मयो नाम शिल्पी
(योऽर्जुनेन रचितः) राज्ञे युधिष्ठिराय मणिसभां मणिनिर्मितमास्थाननिकेतनं
रचयांवभूव निरमात्, यस्या युधिष्ठिरसभाया रुचं कान्तिं समवलोक्य सुधर्मा
देवसभा अधुना सम्प्रति अपि जीवं निजान् प्राणान् बृहस्पतिं च गतागतजुषं गमना-
गमनशीलं धारयति वहते । देवसभायां बृहस्पतेर्गमनागमनं स्वाभाविकम्, अन्यस्या
अपि परोक्षप्राप्तहिष्णोः शोकेन प्राणा गतागतामेव कुर्वते, तदेवात्र जीवपददलेपेण
विचित्रितम् । 'जीवः प्राणिनिर्गाप्यत्तौ' इत्यमरः । अत्र सुधर्मायास्तादृशदुःखासम्ब-
न्धेऽपि तत्संबन्धाभिधानरूपातिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ १ ॥

यदुवंशके प्रतिष्ठा बढानेवाले भगवान् कृष्ण जब अपनी नगरी द्वारकाको चले गये
तब मयनामक शिल्पिने युधिष्ठिरके लिये एक मणिका समानवन बनाया, जिस समाद्वी
देखकर सुधर्मा नामक देवसभाको इतना दुःख होता है कि उसका जीव-प्राण (बृहस्पति)
गतागत करने लगता है, प्राण निकलने लगते हैं ॥ १ ॥

तामधिष्ठाक्षुर्मभ्येत्य तं मखं कर्तुमन्वशात् ।

विपश्चीरवसारज्ञो नृपं चीरवसांवरः ॥ २ ॥

नानधिष्ठात्सुमिति । ताम् मयनिर्मिताम् सभाम् आस्थानशालाम् अधिष्ठास्तुम्
अधिष्ठितम् नृपम् युधिष्ठिरम् अभ्येत्य उपेत्य विपश्चीरवसारज्ञः बीणानादरहस्यज्ञाता
चीरवसां वल्कलधारिणां मुनीनां वरः नारदमुनिः मखं कर्तुं अश्वमेधेन यष्टुम्
अन्वशात् आदिदेश । एकदा नारदो युधिष्ठिरमासाद्य तमश्वमेधं कर्तुमन्वर्णदि-
त्यादायः ॥ २ ॥

मयनिर्मित सभाम् आसीन राजा युधिष्ठिरके पास आकर वीणावादनविद्याके
रहस्यको जानने वाले वल्कलधारियों-मुनियोंमें अग्रगण्य नारदने युधिष्ठिरसे अश्वमेध यज्ञ
करनेको कहा ॥ २ ॥

ततो दूताहूतः पुरुहूतानुजो निरन्तरायमेव महान्तं सप्ततन्तुमुपहर्तु-
मनसः कौन्तेयस्योपान्ते रहसि मुहूर्तं संमन्थ्य साक्षादुत्साहप्रभावाभ्यां

१. 'भागवत्' ।

२. 'आहर्तुमनसः' ।

३. 'संमन्थ्योत्साहप्रभावान्यां' ।

४. 'प्रसवान्भान्' । इति पा० ।

मूर्तो मन्त्र इव तत्प्रहिताभ्यां गन्धवहसुधान्धोधिपनन्दनाभ्यामनुसंधीय-
मानगमनो नदीतटाकैर्द्विमातृकतया स्वपालयितारमनुकुर्वतो विविधान्य-
दुर्लभवसुधान्यसमेधितवसुधान्मगधानैवगाह्य विशृङ्खलामोदितगिरिव्रज-
मपि शृङ्खलाखेदितमहीभृत्कुलं जराघटितदेहमपि देदीप्यमानबलसंपन्न-
माशाजितारमपि परार्थोपहारजागरितारं मागधमपि विगीतन्यापारं द्वैमा-
तुरं महारथं जैरासंधं पृथिवीनायमेत्य प्रधनं ननाय ॥

तत इति । ततो नारदे तथोक्तवति सति महान्तम् प्रयत्नविशेषसम्पाद्यम् सस-
तन्तुं यज्ञम् राजसूयम् निरन्तरायम् अन्तरापातिविज्जपरिहारेण निर्विघ्नम् उप-
हर्तुमनसः चिकीर्षतः कौन्तेयस्य युधिष्ठिरस्य उपान्ते समीपे रहसि एकान्ते दूता-
हृतः युधिष्ठिरप्रेषितदूताकारितः पुरुहूतानुजः उपेन्द्रः सुहृत् किञ्चित्कालपर्यन्तं
सम्मान्य विचारविनिमयं कृत्वा (सर्वान् राज्ञो वशीकृत्यैव राजसूयः कर्त्तव्यः
जरासन्धश्चाखिलराजजेता, जिते तस्मिन्नेकस्मिन्सर्वजिताः, अतः स एव पूर्व जेतव्य
इत्थं विचार्येत्यर्थः) तेन धर्मराजेन प्रहिताभ्याम् प्रेषिताभ्याम् सह गन्तुमादिष्टा-
भ्याम् गन्धवहनन्दनो वायुपुत्रो भीमः, सुधान्वसोऽमृतमुजो देवास्तेषामधिपस्ये-
न्द्रस्य नन्दनः पुत्रोऽर्जुनश्च ताभ्यां भीमार्जुनाभ्याम् अनुसन्धीयमानम् अनुगम्य-
मानम् अनुक्रियमाणं गमनं प्रस्थानं यस्य तथोक्तः, (अतएव च) साक्षात् मूर्त्ति-
मदभ्याम् उत्साहप्रभावाम्भ्याम् उत्साहशक्तिप्रभावशक्तिभ्याम् अनुसन्धीयमान-
गमनः युक्तः मन्त्र इव, (यद्योत्साहशक्तिप्रभावशक्तिभ्यामुपपन्नो मन्त्रो दुर्वारप्रस-
रस्तथैव कृष्णोऽपि भीमार्जुनाभ्यामुपेतो दुर्वार इत्यर्थः) नदीभिः तटाकैः खातैश्च
द्विमातृकतया द्विविधसस्योत्पादकसाधनसामग्रीसम्पन्नतया (द्विमातृकतया द्वाभ्यां
मातृभ्यां जनितम्) स्वपालयितान् स्वरक्षकम् अनुकुर्वतः अनुहरतः (इदमेकं मगधा-
नित्यस्य विशेषणम्, मगधा अपि नद्या खातैश्च युक्ततया द्विमातृकाः सन्तो द्वाभ्यां
मातृभ्यां जनितं जरासन्धं नाम स्वशासकमनुकरोति) विविधानि नानाप्रकाराणि
अन्यदुर्लभानि यानि वस्त्राणि धनानि धान्यानि व्रीहिमेदाश्च तैः समेधिता समृद्धि ग-
मिता वसुधा पृथ्वीयेपांस्तथोक्तान्, मगधान् नाम भूभागविशेषान् अवगाह्य प्रविश्य,
विशृङ्खलम् निष्प्रतिबन्धम् आनोदितः सन्तोषितः गिरिव्रजः पर्वतमरः गिरिव्रजना-
भाराजधानी च येन तथोक्तमपि शृङ्खलाखेदितम् निगदबन्धेन क्लेशितम् महीभृत्कुलम्
राजवर्गो येन तं तथोक्तम् । शृङ्खलामोदितगिरिव्रजस्यापि शृङ्खलाखेदितमहीभृत्कु-
लत्रोक्त्याऽऽपाततो विरोधप्रतिभासः, परिहारस्तूष्ण एव । जराघटितदेहम् जरया
नाम राजस्या योजितदेहम् अपि देदीप्यमानेन प्रकाशमानेन बलेन सैन्येन साम-

१ 'स्वपालयितारमिव' । २. 'नागधान्' । ३ 'अधिगम्य' । ४. 'हर्षित' ।

५. 'दिहबलसंपदम्' । ६. 'महारथं पृथिवीनार्य' । ७. 'पृथ्वीनायमुपेत्य' । इति पा० ।

ध्वेन च सम्पन्नम् युक्तम्, जरायुक्ततनोरपि बलवत्त्वमिति विरोधप्रतिभासः परिहारकोर्यस्तूष्णैव । आशाजेतारम् दिशां विजयितम् अपि परार्थापहारे परकीय-सम्पत्तिहरणे जागरितारम् जागरूकम्, आशाविजेतानिरस्ताभिलाषः परार्थापहरणजागरूक इति विरोधः, परिहारस्तूष्णविधया मागधम् मगधाख्यदेशोत्पन्नम् अपि विगीतस्यापारम् निन्दिताचारम् मागधस्य स्तुतिपाठकस्य गानव्यापारवैमुख्यमिति विरोधः । द्वैमातुरम् द्वयोर्मातृशोरपत्यम् महारयम् 'आत्मानं सारथिं धाम्बान् रक्षन् युज्यति यो भटः, स महारयसंज्ञः स्यात्' इति परिभाषितस्वरूपम् जरासन्धं नाम पृथिवीनायम् राजानम् एव आसाद्य प्रधनं युद्धं ननाथ याचितवान् । कृष्णो भीमार्जुनभ्यां सह मगधाधिपं जरासन्धमुपेत्य तं युद्धायाहूतवानिति भावः । पुरा किल केनचिन्सुनिता वृत्तं सन्तानप्रदं फलं द्विधा खण्डयित्वा एकैकं खण्डं भुक्त्वतीन्यां मातृभ्यां खण्डशः प्रसूतं शरीरभागद्वयं त्यक्तम्, तच्च त्यक्तं मगधस्थं निक्षिप्य सञ्चरन्ती काचिज्जरानामपिशाची सन्ध्वे, स एव जरासन्धोऽभूदिति पुराणसम्प्रदायानुसन्धेयम् ॥

इसके बाद यहको निविष्ट समाप्त करनेकी इच्छा रखनेवाले युधिष्ठिरने दूतके द्वारा इन्द्राग्निके जुला देवा, वह आकर एकान्तमें युधिष्ठिरके साथ विचार करने लगे कि जयके बाद ही राजसूय किया जाता है, अब तक जरासन्धने सब लोगों पर विजय पाई है, उसी पर विजय प्राप्त कर लेनेसे सबकी जीत मान ली जानी चाहिये, अतः उसे जीतनेके लिये उत्साहशक्ति तथा प्रभावशक्तिके समान वायुपुत्र भीम तथा अमृतमोजी देवोंके अधिपति इन्द्रके पुत्र अर्जुन उनके साथ हो लिये, वह मूर्तिमान् मन्त्रकी तरह चले । (जैसे उत्साहशक्ति तथा मन्त्रशक्तिके सम्पन्न मन्त्र कार्यकर होता ही है, उसी तरह मगवान् भी भीम तथा अर्जुनके साथ होनेसे अवश्य जरासंधवध रूप कार्यमें सफल होगा, यह वस्तु उपमालङ्कारसे व्यङ्ग्य होती है) नदी तथा तालाबोंके कारण मगधकी भूमि दिमावुक थी, (दोनों तरह सस्य जननी थी) वह दिमावुक मगध अपने स्वामी जरासन्ध का अनुकरण कर रहा था क्योंकि जरासन्ध भी दिमावुक था । मगध देश दूसरे स्थानोंके लिये दुर्लभ धनधान्यसे सम्पन्न था । उस मगध देशमें आकर उन्होंने जरासन्धसे युद्धकी याचना की, जो जरासन्ध—अप्रतिबन्धरूपसे गिरिब्रज नामक अपनी राजधानीको खुश करके अन्य राजगणको बेहियों से जकड़कर कष्ट देता था, (इसमें विश्वद्वलामोदित गिरिब्रज और शृङ्खलासेदित महीमृत्कुलमें विरोधाभास है) जरासन्ध जरा नामक राक्षसी द्वारा योजित देह होकर भी दौंसिशाली सैन्यसे युक्त था, (इसमें जराका बुढ़ापा अर्थ करनेपर विरोध प्रतीत होता है) जरासन्ध सभी दिशाओं पर विजय प्राप्त करके भी दूसरोंकी सम्पत्ति अपनायनेमें सदा तत्पर रहता था; जिसने सारी आशा-अभिलाषा वशमें कर ली है वह दूसरोंकी सम्पत्ति क्यों लेगा, यही विरोध है) जरासन्ध मगध देशमें पैदा होकर भी निन्दिताचार था, (मागधबन्दी होकर गानव्यापारशून्य होना विरुद्ध

हैं) जरासन्ध दो माताओंसे खण्डशः उत्पन्न हुआ, बड़ा वीर था, सभी राजाओंको अधीन करके सारी पृथ्वीपर अधिकार रखता था ॥

तत्क्षणमतिरिति क्षया 'त्वमष्टादशकृत्वो दृष्टापजयोऽसि, अयं पुनरितरः किशोरः' इति कृष्णावुभावप्यवधीर्य हिडिम्बवर्ककुटुम्बशोकोदयादारभ्य प्रवीरजनकर्णिकामौक्तिकायमानकीर्तेरात्मनः संमुखीनं दृढतरपरिकरबन्धं जरासंधं गन्धवहनन्दनः पञ्चदशदिनानि नियुध्य तेषां तृतीयभागपरिसंख्यानपदाभिधेयेन सह योजयामास ॥

तत्क्षणगणिते । तत्क्षणम् कृष्णकृतयुद्धप्रार्थनाकाले अतिरिति क्षया महत्यासमया त्वम् कृष्णः अष्टादशकृत्वः अष्टादशधा दृष्टापजयः प्रत्यक्षीकृतपराजयः असि, अयं पुनः इतरः अर्जुनः किशोरः बालः, इत्येवमुभौ अपि कृष्णार्जुनौ अवधीर्य युद्धानहंतोक्त्वा अपमत्य, हिडिम्बवर्कयोस्तस्मात्कयोः राक्षसयोः कुटुम्बस्य स्त्रीकन्यादेः शोकोदयात् खेदप्रादुर्भावात् (तद्भावसरादित्यर्थः) आरभ्य प्रभृति प्रवीरजनस्य शूरलोकस्य कर्णिका श्रोत्रभूषणमेदस्तन्मौक्तिकायमाना तद्गतमौक्तिकवदाचरन्ती कीर्त्तिर्यस्य तस्य हिडिम्बादिराक्षसमारणात् प्रभृति वीरजनाकर्ण्यमानयशसो वीरत्वेन गण्यमानस्य आत्मनः स्वस्य भीमस्य संमुखीनं पुरःस्थितं दृढतरपरिकरबन्धं दृढ अतिगाढः परिकरबन्धः युद्धसज्जोपयुक्तो मध्यबन्धो यस्य तं तथोक्तम्, जरासन्धं नाम गन्धवहनन्दनः वायुसुतो भीमः पञ्चदशदिनानि नियुध्य युद्धं कृत्वा तेषां युद्धदिनानां पञ्चदशानां तृतीयभागस्य दिवसपञ्चकस्य परिसंख्यानं अपगमकं पदं पञ्चतेति पदं तदभिधेयेन तद्वाच्यार्थेन योजयामास संवटयामास । पञ्चदशदिनानि युध्यमानोजरासन्धो भीमेन हत इत्याशयः ॥

जब कृष्णने जरासन्धसे युद्ध की प्रार्थना की तब जरासन्धने बड़ी शान्तिके साथ—तुम तो अठारह बार मेरे साथ युद्धमें हार चुके हो, और यह अर्जुन लड़का है, इस प्रकार दोनोंका—कृष्ण तथा अर्जुनका अपमान करके जरासन्ध भीमके सम्मुख दृढ़ परिकर बांध कर खड़ा हो गया, क्योंकि भीम ने जब हिडिम्बासुर तथा बकासुरका वध करके उनके कुटुम्बको शोकान्वित किया था तबसे भीमकी कीर्त्ति वीरजनोंके कानोंको भूषित करनेमें मौक्तिकाका आचरण कर रही थी, जब भीमके साथ जरासन्धकी लड़ाई हुई तब भीमने पन्द्रह दिनों तक युद्ध करके युद्धके दिन पन्द्रह उनका तीसरा भाग हुआ पांच, उस शब्दसे अर्थात् पञ्चत्व शब्दसे कहे जानेवाले अर्थ पञ्चत्व—मृत्युसे जरासन्धको युक्त किया, नार दिया ॥

१. 'अतिरिति क्षुत्तया' । २. 'हिडिम्बकुटुम्ब' । ३. 'मुजकीर्ते' ४. 'बन्धं समीरकुमारः पञ्च' । ५. 'पपात्' । ६. 'भागसंख्यान' । ७. 'घटयावभूव' । इति पा० ।

हते तस्मिन् जरासन्धे दीप्रा हरिप्रस्थमुपाययुः ।

आगामिनि मत्स्ये हव्यमादित्सव इवाग्रयः ॥ ३ ॥

‘कृत इति । तस्मिन् जरासन्धे हते मीनेन भारिते सति दीप्राः जरासन्धवधेन
मासुरकान्तयः त्रयः कृष्णमीमांसुनाः आगामिनि पुरःसम्पाद्ये मत्स्ये राजसूये हव्यम्
होमद्रव्यम् आदित्सवः युनुक्चवः (तत्रोपस्थातृनीहमानाः) त्रयोऽनयः बाह्वनी-
यगार्हपत्यदाक्षिणात्यनामका इव हरिप्रस्थमिन्द्रप्रस्थं नाम पुरम् उपाययुः आल-
स्युः ॥ युधिष्ठिरयज्ञसम्पत्तयेऽपेक्षितस्य जरासन्धवधस्य सम्पत्त्या त्रयाणां दीप्तत्वं
युक्तम् ॥ ३ ॥

जरासन्धके नरं जानेते दीक्षिणाली तीर्त्तौ जन—कृष्ण, मीन एवं मत्स्य इन्द्रप्रस्थ
या गये, नानो होनेवाले यज्ञमें हव्य-मदार्थ-भक्षणकी इच्छा रखनेवाले तीनों अग्निर्षी—
आश्वनीय, गार्हपत्य, दाक्षिण—हो ॥ ३ ॥

कृष्णे गते यदुपुरीं क्षितिपानुजानां

जित्वा दिशः प्रतिनिवृत्तवतां चतुर्णाम् ।

कोशे मनुः परमसिध्वरा गृहीता

दोष्णोर्वलेन महता न तु हेममुज्जाः ॥ ४ ॥

कृष्णे गते इति । कृष्णे यदुपुरीं गते द्वारकां गतवति सति षतस्रो दिशः प्राच्या-
दिक्काः जित्वा प्रतिनिवृत्तवतां परावृत्तानां चतुर्णाम् क्षितिपस्य धर्मराजस्य अनुजानां
मीमांसुननकुलसहदेवामिधानां आतृणाम् दोष्णोः बाह्योः महता यदुना वलेन सारेण
गृहीताः करे कृताः असिध्वरा खड्गश्रेष्ठा एवं कोशे खड्गपिधाने नावरके मनुः
मान्तिस्म (दिशां जितत्वेन खड्गाः कोशमाश्रयन्तिस्म) दोष्णोर्महता वलेन करे
राजदेयनागे गृहीताः करदीकृतमूपार्लेर्दत्ताः तैरासादिवाश्च हेममुज्जाः स्वर्णराशयः
परम् परन्तु कोशे घनाधारगृहे न मनुः न मान्तिस्म । दिष्टु जितानु युद्धं व्यरम-
स्परं घनागमो न व्यरमदित्यर्थः ॥ ‘कोशोऽस्ती हृदमले खड्गपिधाने घनवेशनवि’
इति विश्वः । यत्र हेममुज्जानां खड्गानां च प्राप्तस्य कोशे मानस्य खड्गमात्रे निय-
न्तात् परिसङ्ख्याश्लक्षारः, यस्यन्ततिलकं युक्तम् ॥ ४ ॥

नगवान्के द्वारका चले जानेपर प्राच्यादि चारों दिशाओंकी जीतकर इन्द्रप्रस्थकी
लौहे हुए युधिष्ठिरके छोटे नई मीम आदिके बलशाली बाहुओं द्वारा जीतते पकड़ी गई
तलवारों तो कोश-न्यायनें जा गई, किन्तु उनके बाहुओंसे करारमें गृहीत स्वर्णराशिओं
कोश-खजानेमें नहीं रखा सकी । श्वना घन करमें जावे कि वह खजानेमें रखा नहीं
जा सका ॥ ४ ॥

उपायनत्वेन नृपाय सर्वैर्दत्तेषु विच्छेज्वलितेषु भूपैः ।

पार्थस्य पुर्याः क्षितिरेव भेजे वसुंधरावाचकमाच्यमावम् ॥ ५ ॥

उपायनत्वेनेति । सर्वैः नागादेशसमुत्पन्नैः भूयैः रालभिः अत्रिलेपु समस्तेषु
वित्तेषु स्वसम्पन्निषु धनेषु नृपाय युधिष्ठिराय उपायनीकृतेषु उपहृतेषु सत्सु
(अन्यासां राजपुरीणां धनराहित्येन) केवला पार्थस्य पुयाः इन्द्रप्रस्थनगर्याः स्थितिः
एव वसुन्धरावाचकवाच्यभावम् वसुन्धरापदप्रतिपाद्यत्वम् मेजे प्राप । अन्यासां
पुरीणां वसुना शून्यतयाऽस्याश्च धनपूर्णतया वसुन्धरेत्यन्वयां संज्ञा केवलमिन्द्र-
प्रस्थस्यैवावर्ततान्यासां तु सा रुडा संज्ञैवेति बोध्यम् । अतिशयोक्तिः स्फुटैव ॥ ५ ॥

समी राज्ञेने जव सारा धन धर्मराजको उपहृत कर दिया तब केवल पार्थकी नगरी
इन्द्रप्रस्थ ही वसुन्धरा शब्दका प्रतिपाद्य रह गई, समी नगर धनशून्य होनेके कारण—
'वसु धरतीति' व्युत्पत्तिसे बने वसुन्धरा शब्दसे कहे जाने योग्य नहीं रहे, केवल इन्द्रप्रस्थ
ही बैसा रहा, क्योंकि उसमें तो सारी सम्पत्ति थी ॥ ५ ॥

नरदेवमगाज्ये प्रतीच्या नकुलेनैव वसूनि विस्तृतानि ।

दधदानकदुन्दुभिस्त्रनैर्घा दलयन्नानकदुन्दुभेः कुमारः ॥ ६ ॥

नरदेवमिति । विस्तृतानि बहूनि वसूनि धनानि दधत् धारयन् आनकदुन्दुभेः
वसुदेवस्य कुमारः श्रीकृष्णः आनकानां पटहानां भेरीणां च स्वनैः गच्छैः चाम्
आकाशं दलयन् मिन्दन् (आचालयन्) प्रतीच्याः पश्चिमाया दिशः जये सति
नकुलेन सहैव नरदेवं युधिष्ठिरम् अगात् पुनरायातः । जरासन्धवधानन्तरं द्वारकां
गतौ भगवान् पश्चिमामाशां जित्वा बहूनि धनानि सहानयता विजयवाद्येनाकाशं
च पूरयता नकुलेनैव सह पुनर्युधिष्ठिरसमीपमागतवानित्याशयः । औपच्छन्दसिकं
वृत्तम् ॥ ६ ॥

वित्तुत धनराशि लिये भगवान् श्रीकृष्ण नाना प्रकारके विजयवाद्योंसे आकाशको मुख-
रित करते हुए पश्चिमदिशाको जोतकर लौटनेवाले नकुलके साथ ही पुनः युधिष्ठिरके
समीप आ गये ॥ ६ ॥

हरिणा स ततः कृताभ्यनुज्ञो हविरादातुमिवागतेन साक्षात् ।

क्रमवेदिपुरोधसां समूहैः क्रतुमाहर्तुमुपक्रमं प्रचक्रे ॥ ७ ॥

हरिणेति । ततः कृष्णागमनानन्तरं स धर्मराजः साक्षात् प्रत्यक्षीभूय हविरादातुं
हृयमानं द्रव्यजातं ग्रहीतुम् इव आगतेन आयातेन हरिणा श्रीकृष्णेन कृताभ्यनुज्ञः
यज्ञं प्रारब्धुं लब्धानुमतिः सः धर्मराजः क्रमवेदिनाम् कर्त्तव्यकर्मपौर्वापर्यज्ञान-
शालिनाम् पुरोधसां याज्ञिकक्रियावेदिनामृत्विजां समूहैः सह कृतं राजसूयं
नाम यज्ञम् आहर्तुम् कर्तुम् उपक्रमम् प्रारम्भं प्रचक्रे कृतवात् । हरिणा स्वं यज्ञ-
भागमादातुमिव साक्षादुपस्थितेनादिष्टो धर्मराजो याज्ञिककर्मानुष्ठानक्रमज्ञानवतां

पुरोबलां समूहैः सह राजसूयं यागमारब्धवानिति भावः । वैतालीयं हृत्तम् ॥ ७ ॥

अपना यगभाग लेनेके लिये साक्षात् शरीर धारण करके आये हुए भगवान् श्रीकृष्णसे अनुमति लेकर धर्मराजने याशिककर्मकलापके पीर्वापर्यको जाननेवाले ऋत्विजोंके साथ राजसूय यज्ञ करनेका उपक्रम किया ॥ ७ ॥

प्राग्वंशेऽप्युत्तमे तिष्ठन् प्राग्वंशं पुनराविशत् ।

कुरीरशिरसा पत्न्या कुलदीराः स दीक्षितः ॥ ८ ॥

प्राग्वंश इति । उत्तमे रमणीये प्राग्वंशे एविर्गहे तिष्ठन्पि कुरीरं जालं शिरसि यत्वास्तथा द्रौपद्या नाम पत्न्या दीक्षितः यज्ञदीक्षावान् सः कुलवीरः पुनः प्राग्वंशं हविर्गृहम् आविशत् आगतः । प्राग्वंशे तिष्ठतः प्राग्वंशागमनं विवृद्धमिव भासते, प्राग्वंशे प्राचां कुवययात्यादीनां वंशे कुले इत्यर्थेन च तत्परिहारः । कुरीरं जालं तद्ग्रहणं च यज्ञदीक्षितपत्न्या विहितम् । कुरीरं साक्षालिकमन्यद्वस्ति चेच्चिद् ॥ ८ ॥

अपने पूर्वके पुरुष कुरु यवादि आदिके वंशमें वर्तमान तथा यज्ञदीक्षित कुलव्येष्ट धर्मराज शिरपर कुरीर-जाल या मञ्जल वस्तु धारण करनेवाली धर्मपत्नी द्रौपदीके साथ पुनः प्राग्वंश हविर्गृहमें आये । प्राग्वंशमें अवस्थितका प्राग्वंशमें आना विरोधकी प्रतिमा उत्पन्न करता है, प्राग्वंशका अर्थ प्राचीनोक्ता वंश-कुल करनेपर उसका परिहार हो जाता है ॥ ८ ॥

१आप्तातुमिच्छुरनलो हविरत्र रुच्य-

मानीलधूमकुलनिर्गमनापदेशात् ।

जग्धान्पुरा जतुनिकेतनभित्तिखण्डान्

कुक्षिस्थितानिव ववाम गुरुनजीर्णान् ॥ ९ ॥

आप्तातुमिति । अनलः वह्निः अत्र युधिष्ठिरसम्पाद्ये राजसूये रुच्यं स्वादु हविः होमलक्षं द्रव्यजातम् आप्तातुम् भक्षितुम् इच्छुः पुरा लाक्षागृहदाहावसरे जग्धान् भक्षितान् गुरुन् बहुकालपाच्यान् अत एव अजीर्णान् कुक्षिस्थितान् उदरवर्तिनः जतुनिकेतनभित्तिखण्डान् लाक्षामवनभित्तिशकलान् आनीलस्य श्यामस्य धूम-कुलस्य धूमरात्रेर्निर्गमनस्य दहिर्मावस्पापदेनात् छलात् इव ववाम वाञ्छवान् । यथा कश्चन मुक्तपूर्वं किमप्यजीर्णमुदरे वर्तमानं दमति, वमनजामृतधुमुत्तञ्च रुच्यं भोजयान्तस्मश्नाति, तथैवायं पुरा लाक्षागृहभित्तिखण्डानि भक्षयित्वा तानि गुरुणि पाचयितुमन्वमो वह्निः सम्प्रति क्षीलपूनराशिव्याजेन वान्त्वा राजसूये रुच्यं हवि-रादातुमात्मानं सज्जीकरोतीत्यर्थः । अपहृतिगर्भोच्छ्राष्टलङ्कारः । वसन्ततिलकं हृत्तम् ॥ ९ ॥

सुषिष्ठिरके राजन्सूय दहनं स्वादिष्ट हवनीय पदार्थोक्तो खानेको इच्छा रक्तेनेवाटे अग्नि-
देव काटे धूनस्तोनके निर्गमनके बहाने आकाशगृहदाहके समयमें खाये हुए एवं अभी तक
नहीं पचे हुए आकाशगृहभित्तिके टुकड़ोंको वमनके द्वारा नानो निकाल रहे थे। आगसे
काटा धुआँ क्या निकल रहा था, आग अजोर्गभावमें अवस्थित पुराकाळमें खाये गये
आकाशगृहकी दीवारके टुकड़ोंको वमन द्वारा पेटसे निकाल रही थी ॥ ९ ॥

तत्र प्रवर्ग्यजनितं दिवि धूमचक्र-

मालक्ष्यते स्म विबुधान्प्रति पावकेन ।

आनाकृदुर्वहहविर्द्रविशेन वेगा-

दाहानपत्रवलयं किल नीयमानम् ॥ १० ॥

तत्रेति । तत्र यज्ञे प्रवर्ग्येण राजसूयशाश्वत्कर्मविशेषेण अग्नित्वा उत्सादितम्
धूमचक्रम् धूमराशिः दिवि आकाशे आनाकृत् स्वर्गपर्यन्तं दुर्वहम् बोहुनक्षत्पम्
हविः हव्यद्रव्यमेव द्रविणं घनं यस्य तेन तथोक्तेन पावकेन अग्निना विबुधान्
देवान् प्रति वेगात् तीव्रतया नीयमानम् उद्यमानम् आहानपत्रवलयम् निमन्त्रण-
पत्रमण्डलम् इव आलक्ष्यते स्म । प्रवर्ग्यजनितो धूममरो दिदि विततो देवान् प्रति-
नीयमानं निमन्त्रणपत्रमिव प्रतीयते स्म, शीघ्रं च तद्य प्राप्नोते, यतो दाहकोऽग्निर्हव्य-
द्रव्यमारेण मन्दरातिः सम्पन्नोऽस्तीति भावः । स्फुटोद्येष्टा ॥ १० ॥

प्रवर्ग्यं नानक यद्विचार्यते उत्पन्न धूमराशि देवां लगती थी, नानो स्वर्ग पर्यन्त दुर्वह
हविर्द्रव्यसे माराक्रान्त अतएव मन्दराति अग्निदेव द्वारा नीयमान देवोंका निमन्त्रण-पत्र
हो । देवता लोगोंका यदनं आहान होता है, अग्निर्को प्रथम पूजा द्वारा निर्गत धूम
ही नानो देवोंका निमन्त्रण-पत्र होता है ॥ १० ॥

मेदस्त्विनं विपुलखाण्डवभक्षणेन

देहं निजं चलयितुं शिखिनोऽक्षसस्य ।

लङ्घन्य संज्वलितुमुत्तरवेदिकाया-

मालम्बनाय किल यूपवरोऽन्तिकेऽभूत् ॥ ११ ॥

मेदस्त्विनमिति । विपुलस्य अतिविकृतस्य खाण्डवस्य तत्संज्ञया ख्यातस्य वनस्य
मक्षणेन मेदस्त्विनम् स्थूलम् अतिमांसलम् निजं देहं स्वां तनुम् चलयितुम् सञ्चार-
यितुम् अक्षमस्य अशक्तस्य शिखिनः पावकस्य, उद्गम्य उत्थाय गत्वा उत्तरवेदि-
कायाम् संज्वलितुम् सम्यक् ज्वलनकार्यं सम्पादयितुम् आलम्बनाय अवलम्बन-
दानाय यूपपत्रः यज्ञियस्तन्मविशेषः अन्तिके समीपेऽभूत् । अन्योऽपि बहुमद्ययेन
संज्ञातस्थूलभावः क्वचिदन्यत्र किमपि कर्मानुष्ठातुं यियासुस्तन् दण्डमदलम्ब्य
गच्छति, तथाऽयमग्निर्मांसितखाण्डववनतयाऽतिनेदस्वीभूत्वोत्तरवेदिकां गत्वा जि-
ज्वलिषुर्यूपमवलम्बत इति भावः ॥ ११ ॥

अतिवितृप्त खाण्डववनके खानेसे मोटे हुए अग्निदेव अपनी देहको चलनेमें अमनर्थ होकर उत्थान द्वारा उत्तर वेदीमें पहुँचकर चलनेके लिए घूपका अवलम्बन करने लगे । जैसे अधिक खाकर मोटा बना हुआ कोई आदमी चलनेमें अशक्त होकर लाठीके सहारे चलता है वही दशा अग्निको हुई ॥ ११ ॥

विम्बेन सङ्गं विसृज्य वन्द्योर्नाथः कलानां न यथा विदध्यात् ।

तथैव देवास्तत्पुस्तदानीमत्यद्भुतानां हविषां विशेषैः ॥ १२ ॥

विम्बेनेति । कलानां नाथः चन्द्रः विसृज्य वन्द्योः कमलकुलप्रेयसः सूर्यस्य विम्बेन मण्डलेन सह सङ्गम् एकत्रवासम् यथा न विदध्यात् न कुर्यात्, तदानीं राजसूयानुष्ठानसमये अत्यद्भुतानाम् अतिस्वादूनां हविषां हव्यद्रवाणां विशेषैः प्राप्नुयैः देवाः तथैव तदपुः वृक्षाः अभवन् । इदमत्र बोध्यम्, यदा देवाश्चन्द्रमसोऽमृतमयीः कलाः पिबन्ति तदा क्षीणश्चन्द्रः अमावास्यायां सूर्येण सह सङ्गच्छते, युधिष्ठिरयागे स्वादुभिर्हव्यद्रव्यैस्तृप्ता देवा अमृताय अस्पृहयन्तश्चान्द्रीः कला नापिबन्ति चन्द्रस्य क्षीणत्वाभावेन सूर्यविम्बेन सह सङ्गस्यावसरो नाजनीति भावः । अत्र देवानां तादृशतृप्त्यसम्बन्धे तत्सम्बन्धोच्चेरतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ १२ ॥

उक्त राजसूय यज्ञमें देवोंने स्वादिष्ट हव्यद्रव्योंसे इतनी वृत्ति लाभ की कि उनको चन्द्रमाकी कलाके पानकी जरूरत नहीं रही, फलतः चन्द्रमाको सूर्य-विम्बके साथ सङ्गकी आवश्यकता नहीं हुई । देवों द्वारा कलारूप अमृतके पिबे जानेपर क्षीण चन्द्रमा अमामें सूर्यमण्डलके साथ रहता है, देवोंको यज्ञने इतना वृत्त कर दिया कि वे अमृत नहीं पीते. चन्द्रमा क्षीण नहीं होता, फलतः चन्द्रमा सूर्यविम्बके सङ्गको अनावश्यक समझकर छोड़ देता है ॥ १२ ॥

सर्वेषु वर्णेष्वपि दातुरस्मात्संप्राप्तवत्स्वर्थमजातशत्रोः ।

नवर्ण एकस्तु कदापि लेभे नार्थं क्रतूनामिह सार्वभौमे ॥ १३ ॥

सर्वेष्विति । इह अस्मिन् क्रतूनां यज्ञानां सार्वभौमे प्रधाने राजसूये सर्वेषु वर्णेषु ब्राह्मणादिषु जातिषु (अकाराद्यक्षरेषु च) दातुरस्मादजातशत्रोः सकाशात् स्वम् अर्थजातम् धनम् (वाच्यम् च) संप्राप्तवत्सु अधिगतवत्सु, एकः नवर्णः नकारः तु कदापि स्वम् अर्थम् निपेक्षरूपम् (जातु कदाचिदपि) नहि लेभे । अयमर्थः—युधिष्ठिरेऽर्थं वितरति सति सर्वे वर्णाः स्वाभिमतमर्थं लेभिरे, (सर्वाण्यक्षराणि च स्ववाच्यमर्थं प्राप्तवन्ति, परन्तु) एको 'न' वर्णः स्ववाच्यं निपेक्षं नाधिगतवान्, तत्र यज्ञे कस्यापि याचितुर्निपेक्षेन तिरस्कारो नाकारीति । तुलनायां दृश्यताम्—'नाक्षराणि पठता किमपाठि, प्रस्मृतः किमथवा पठितोऽपि । इत्यमर्षिजनसंज्ञय-द्वोलाखेलन खलु चकार नकारः' ॥ १३ ॥

उस यशराज राजसूय यज्ञमें अजातशत्रु युधिष्ठिरके हाथसे सभी वर्णोंको यथामित धन मिल रहा था (सभी अक्षर अपना अभिषेय पा रहे थे) परन्तु एक न वर्णको कभी भी अपना अभिषेय-अर्थ प्रतिषेध नहीं प्राप्त हुआ । अर्थात् उस यज्ञमें युधिष्ठिरने किसी प्राथीमे निषेध-वचन नहीं कहा, केवल नकारको अपने अर्थसे वञ्चित रह जाना पड़ा ॥१३॥

तत्र नानाजनपदमेदिनीवल्लभमल्लमुकुटमणिकिरणपल्लविते यज्ञवादे त्रिपथगापृथातनूजाभ्यां नियुक्तो, वैमात्रेयैर्भ्रातृभिर्जतुभवन्वनसचनेषु पृथक्पृथगाराधिततया स्वेनाप्यातिथ्यार्यामन्यमाणेन वीतिहोत्रेणैव ज्वलता हेमपात्रेण परिष्कियमाणपाणितलः सहदेवो निखिलभक्तजनकृत्यनिर्वहणभारेणैव निमृतावयत्रं सभ्यलोकलोचनपद्मयुगलपङ्क्तिपरस्परवैमुख्यवदान्यरूपकोमलिमानं महर्षिजनवल्लभमध्यमहेन्द्रनीलरत्नं चिरन्तनं पुमांसं सैमासाद्य प्रथममर्घ्येण परिपूजयांचक्रे ॥

तत्रेति । नानाजनपदानां भिन्नभिन्नदेशानां ये मेदिनीवल्लभमल्लाः राजश्रेष्ठाः तेषां मुकुटेषु अस्तकालङ्कारेषु (स्थितानां) मणीनां किरणैः कान्तिभिः पल्लविते सजातपल्लवे (रक्तामृतकान्तिभीरजिते) तत्र तस्मिन् यज्ञवादे राजसूयशालायाम् त्रिपथगातनूजेन भीष्मेण पृथातनूजेन च युधिष्ठिरेण साभ्यां द्वाभ्यां नियुक्तः कृष्णमर्चयितुमादिष्टः, वैमात्रेयभ्रातृभिः भीमार्जुनयुधिष्ठिरैः क्रमेण जतुभवने लाक्षागृहे वने खाण्डवे सचने राजसूये च पृथक् पृथक् आराधिततया संतोषितत्वेन (लाक्षागृहे भीमेनाग्निस्सन्तोषितः खाण्डववनेऽर्जुनेन तर्पितः राजसूये च युधिष्ठिरेण सन्तर्पित इति स्पर्धया वैमात्रेयकृतकर्मानुष्ठानेनात्मनोन्यूनत्वं चिरसितुकामः सहदेवो वह्निमातिथ्याय निमन्य स्वकरोद्योतवान्, यत्तस्य हस्ते हेमपात्रं तिष्ठति स्म, तद्देमपात्रं वह्निरिव प्रतीयते स्मेति हृदयम्) स्वेन आत्मना सहदेवेनापि आतिथ्याय आतिथ्यसत्कारमाचरितुम् आमन्यमाणेन निमन्याहूतेन ज्वलता देवीप्यमानेन वीतिहोत्रेण वह्निवा इव हेमपात्रेण स्वर्णभाजनेन परिष्कियमाणपाणितलः भूष्यमाणवाहुः सहदेवो नाम कनिष्ठपाण्डवः निखिलभक्तजनकृत्यनिर्वहणभारेण इव समस्तस्वभक्तलोककार्यसम्पादनजन्मनाऽऽयासेन इव निमृतावयत्रं शान्तसकलगात्रम्, सम्यलोकानां सभास्थजनानां लोचनानां पद्मयुगलपङ्क्तिभ्यः पद्मसमूहेभ्यः परस्परवैमुख्यवदान्यः परस्परमङ्गराहित्यदाता रूपकोमलिमा सौन्दर्यमाधुर्यं यस्य तं तथोक्तम्, यदीयं सौन्दर्यं पर्यन्तः सभ्या निर्निमेषमासते तं तथामृतमिति यावत्, महर्षिजनवल्लभे ऋषिसमुदाये वल्लभे इव मध्यमहेन्द्रनीलरत्नं

१. 'त्रिपथा' । २. 'निमन्यमाणेन' । ३. 'निर्वाहमारेण निमृता' । ४. 'युग्म' । ५. 'चिरन्तन' । ६. 'आसाद्य' : इति पा० ।

मध्यगतेन्द्रनीलमणिमिव प्रतीयमानम् चिरन्तनं पुमांसं पुराणपुरुषं सयासाद्य
उपसृत्य जस्येण प्रथमं सर्वतः प्राक् पूजयामास । समायां सर्वेषूपविष्टेषु भीष्म-
सुविष्टिराभ्यामाज्ञतः सहदेवो भगवन्तं शान्तभावेनावस्थितं मुनिरप्यभ्यगतं
वासुदेवं सर्वतः प्राज्ञो दयोचितार्घ्यादिना सत्कृतवानिति ॥

नाना देशके राजश्रेष्ठोंके मुकुटोंमें लखित मणियोंकी किरणोंसे रचित उस राजसूय
यज्ञशालामें त्रिपयगातनूज—भीष्म तथा पृथातनूज—सुविष्टिरसे आदिष्ट होकर सहदेवने—
जिनके हाथका सुवर्णपात्र ऐसा लग रहा था—मानों उनके वैभाष्य माहयों—भीष्म,
वर्जुन—सुविष्टिरसे लाक्षागृह—लाण्डव—सया राजसूयमें अलग-अलग आराधित बहिनो
सहदेव भी आतिथ्य सत्कारके लिये निमन्त्रित किया हो, ऐसे हेमपात्रसे उनका हाथ
अलंकृत था, भगवान्‌के पास पहुँचकर सभसे पहले अर्घ्य द्वारा उनकी पूजा की, भगवान्‌ उस
समय समामें शान्तभावसे बैठे बैठे थे, मानों समस्त भक्तबन्धुओंके कार्यको करते करते उनके
अङ्ग थक गये हों, उनके सौन्दर्यकी मधुरता सभी वर्शक्योंकी आँखोंकी पद्मपद्मियोंकी परस्पर
वैमुख्यप्रदान कर रही थी, अर्थात् उनकी मुन्दरताको लीन निर्निमेष भावसे देख रहे थे, वह
भगवान्‌ मुनियोंके समुदायमें (बलयमें) इन्द्रनीलमणिकी तरह दीख रहे थे, तथा वह आदि
पुरुष थे ॥

तावत्प्रकोपात्तरलाघरस्य प्रतिक्षिप्तीशानमयानकस्य ।

वेदीभुवं तत्र विहाय वह्निश्चेदीशितुश्चित्तमिवाविवेश ॥ १४ ॥

तावदिति । तावत् यावत्सहदेवो भगवन्तमर्चयति तत्काले प्रकोपात् कृष्णस्याग्र-
पूजादर्शनप्रभवक्रोधात् तरलो चलो ओष्ठौ यस्य तस्य तथोक्तस्य वतपुत्र प्रति-
क्षिप्तीशानमयानकस्य प्रत्यर्घिराजगणमयद्वरस्य वेदीशितुः शिशुपालस्य चित्तं
हृदयम् वह्निः यज्ञाहितोऽग्निः तत्र यज्ञशालायाम् वेदीभुवं वेदीरूपं स्वं स्थानम्
विहाय आविवेश प्रविष्ट इव । कृष्णस्याग्रपूजां विलोक्य शिशुपालस्य मनः क्रोपेन
जज्वाल, मन्ये वेदीगतो वह्निः स्वं स्थानं विहाय तद्हृदयं प्रविष्ट इत्याशयः ॥१४॥

जब तक सहदेवने श्रीकृष्णका सत्कार किया तब तक शिशुपालके ओठ कोपसे चले
लगे, और सभी प्रत्यर्घ्यमूपालोंको उससे देखकर मय होने लगा, ऐसा मादम हुआ मानों
वेदीको छोड़कर वह आग शिशुपालके हृदयमें प्रवेश कर गयी हो, उसका हृदय कोपसे
जल उठा ॥ १४ ॥

सदसि न विकृतो यदच्युतोऽमूत्स तु परुषाक्षरमण्डलेन शत्रोः ।

बहिरवसदुपेत्य तच्छ्रवोभ्यां बहुतरकुण्डसनीत्तरन्नलक्ष्यात् ॥ १५ ॥

सदसीति । सः अच्युतः श्रीकृष्णः तु सदसि समायां शत्रोः निरोधिनः शिशु-
पालस्य परुषाक्षरमण्डलेन कटुवाक्यसमूहेन यत् विकृतः कोपादिविकारयुक्तः

नाम्न, तत् बहुतराणि भूयस्ति यानि कुण्डलीलरत्नानि कुण्डलोत्ता नीलमणय-
स्तल्लभ्यात् तद्वभाजात् तत्प्रबोभ्या अगवतः कणाभ्यां बहिः उपेत्य गद्या (सद-
नुचितवचोनिचयः) भवत्यत् । अयमाशयः—भगवान् शिशुपालस्य वचांसि
नाकर्णितवानिव, यतस्तद्वाचो भगवत्कर्णलम्बितकुण्डलीलरत्नप्रभाष्यानाद्बहि-
रेवावसन्नतोऽश्रुवतहचनलया भगवतो मनसि विकारो नाजायतेति ॥ १५ ॥

विरोधी शिशुपालकी कठोर बातोंसे समामें अच्युत धीकृष्ण तनिक भी विचलित
नहीं हुए क्योंकि उसकी कटु बातें भगवान्‌के कुण्डलीमें खचित बहुतसे नीलरत्नोंकी कान्तिके
बहाने कानोंके बाहर ही वैठी रहीं, वे बातें कानों तक पहुँची ही नहीं, फिर भगवान्‌के
विचलित होनेका प्रश्न ही कहाँ उठता है ॥ १५ ॥

अश्लीलवागिति सँमाप्तिमती न वेति

संद्रष्टुकाममिव दानववैरिचक्रम् ।

कल्पान्ततिग्मकरकल्पमनल्पवेगं

कण्ठे विभेद रणकर्मणि दामघोषम् ॥ १६ ॥

अश्लीलवागिति । ततः कुपित चेदिकटुवाक् प्रयोगानन्तरम् कल्पान्ततिग्मकर-
कल्पं प्रलयाकर्तुम्यम् अतिआलिप्त्यु अल्पवेगम् अतिवेगवत् च दानववैरिचक्रम्
श्रीकृष्णस्य सुदर्शनं नाम चक्रम् इह शिशुपालकण्ठे अश्लीलवाक् अनुचितशब्द-
शशिः समाप्तिमती समाप्ता न वा ? इति सन्द्रष्टुकामम् वीक्षितुमिच्छन् इव
रणकर्मणि तत्र चाशुद्धपूर्वके युद्धे दामघोषम् दमघोषस्यापत्यम् शिशुपालं नाम
कण्ठे कण्ठदेशावच्छेदेन विभेदं छिन्नवत् । यथा कुत्रापि पिहितमुखे वस्तुनि
किमपि वस्त्वन्तरमस्ति न वेति द्रष्टुमिच्छंस्तद्वस्तु भिनत्ति तथा भगवत्शब्दं शिशु-
पालकण्ठेऽवशिष्यतेऽश्लीलवचनराशिरयवा समाप्त इति वीक्षितुमिव तत्कण्ठमभि-
नदित्यर्थः । 'दामघोषम्' दमघोषजम्, यथाह माघः—'चिरस्य मित्रव्यसनी सुद-
मोदमघोषजः' ॥ १६ ॥

शिशुपालके कण्ठमें कटवी बातें समाप्त हो चुकी हैं या वच रहीं हैं, इस बातको मानो
देखना चाह रहा हो ऐसा, और प्रलयकालिक सूर्यकी तरह चमकदार तथा अति वेगशाली
भगवान्‌के सुदर्शन नामक चक्र ने युद्धमें शिशुपालको कण्ठदेशमें भिन्न कर दिया । किसी
बन्द पात्रमें वर्तमान कोई वस्तु है या समाप्त हो गई इस बातका पता लगानेके लिये
जैसे उस पात्रका भेदन करके देखा जाता है उसी तरह भगवान्‌ने शिशुपालके कण्ठमें
गालियों बची हैं या समाप्त हो गई इस बातका पता लगानेके लिये उसका गन्ध
काट दिया ॥ १६ ॥

इति तस्य दुर्मतेरायुषा सह समापिते सवनकर्मणि निर्मितावमृद्याह्वनमुपदात्वेन दत्तपूर्वाणि वित्तान्युत्तमर्णानिव पुनर्द्विगुणमेव ग्राहितान्स्वर्वाणुर्वीपतीन् प्रस्थापितवन्तं पौरवं तमनुज्ञाप्य चैद्यनिधनोत्सवेन सुदर्शनस्येव स्वर्गपुरजनलोचनस्यापि नवास्त्रकणिकार्द्रतामनुभवितुमना इव सनातनः पुमान्पुरीं पुरानुभूतकुशस्थलीनान्त्रौ प्रतस्थे ॥

इति तस्येति । इति एवं प्रकारेण दुर्मतेः भगवन्तं प्रतीप्याकलुपतया दुष्टदुष्टेः तस्य शिशुपालस्य आयुषा जीवितसमयेन सह सवनकर्मणि राजसूययज्ञरूपकार्ये समापिते अवसानं गमिते सति निर्मितावमृद्याह्वनम् कृतयज्ञान्तस्नानं (पूर्वम्) उपदात्वेन उपहाररूपेण दत्तपूर्वाणि पूर्वं दत्तानि वित्तानि उत्तमर्णान् इव पुनः यज्ञान्ते द्विगुणं ग्राहितान् स्वीकारितान् (ये राजानो यावद्विजितमुपहाररूपेण दत्तवन्तस्तान् दत्तद्वैगुण्येन प्रत्यावर्तितवन्तम्) सर्वानुर्वीपतीन् राज्ञः प्रस्थापितवन्तम् विस्मृतवन्तम् पौरवं युधिष्ठिरम् अनुज्ञाप्य गृहगमनायामन्य सनातनः पुमान् पुराणपुरुषः कृष्णः चैद्यनिधनोत्सवेन शिशुपालमरणजन्मना हर्षेण सुदर्शनस्य तन्नामकस्य स्वचक्रस्येव स्वर्गपुरजनलोचनस्यापि स्वनगरवासिलोकनयनसमूहस्यापि नवास्त्रकणिकाभिः अचिरोद्गतहर्षाश्रुन्विदुभिः आर्द्रताम् सेकम् अनुभवितुमनाः द्रष्टुमिच्छन्, (यया शिशुपालवधेन जातेन सुदर्शनं नवरुधिरकणेनार्द्रं जनि तथा तन्निधनवार्त्ताश्रवणेन मत्पुरवासिजनलोचननिवहोऽपि प्रत्यगोद्गतान्न्दाश्रुकणिकाभिः सिक्कमस्त्विति कामयमानः सन्तित्यर्थः) पुरा कृष्णवासात् पूर्वम् अनुभूतकुशस्थलीनान्नीम् कुशस्थलीतिसंज्ञया प्रथितामधुना द्वारकासंज्ञां पुरीम् प्रतस्थे प्रचलितवान् ॥

इत प्रकार उस दुबुद्धि शिशुपालकी आयुके साथ ही राजसूय यज्ञके समाप्त हो जाने पर यज्ञान्त स्नान करके राजा युधिष्ठिरने जब उपहारमें पहले दिये गये धनको डुगुना करके राजाओंको लौटा दिया मानों वह ऋणदाता रहे हों, और सब भूपालोंको अपनी अपनी राजधानीके प्रति बिद्रा कर दिया, तब भगवान्ने युधिष्ठिरसे जानेकी अनुमती ली और चैद्यके निधनरूप उत्सवसे जिस प्रकार सुदर्शन गरम खूनकी बूंदोंसे अपनेको सींचा है; उसी तरह पुरवासि जनके नयन में नवीद्गत आनन्दाश्रुबिन्दुओंसे सींचे जाँय, यह कामना रखनेवाले पुराणपुरुष श्रीकृष्ण अपनी नगरी द्वारकापुरीको चले, जिस नगरी का प्राचीन नाम कुशस्थली था ॥

अन्धभूपतनयोऽपि बलौघैर्होस्तिनं पुरमवाप्य विलक्षः ।

सौवर्णि गिरमसौ बलवन्तं दुर्विचाररचनासु चचक्षे ॥ १७ ॥

अन्यनृपेति । जसौ अन्वमूपतनयः एतराद्भुतः दुर्योधनोऽपि दलैर्यैः सैन्य-
 क्षत्रदयैः सह हास्तिनं पुरम् धर्मराजराजधानीम् अवाप्य प्राप्य विलचः धर्मराज-
 धर्मदर्शनविस्मितः सन् दुर्विचाररचनासु कुटिलमन्त्रशास्त्रविषु बलवन्तं सौमित्रं
 सुबलस्य नाम्नो राज्ञोऽपत्यं शकुनिम् प्रति गिरं वक्ष्यमाणलक्षणां वाचं चक्षते उक्त-
 वान् । हस्तिनापुरागतो दुर्योधनो धर्मराजविभवावलोकनेन विस्मितः सन् कुटिलं
 शकुनिं प्रति वक्ष्यमाणलक्षनमुवाचेत्यर्थः । स्वागतादृष्टम् ॥ १७ ॥

अन्धे राजा घृतराष्ट्रका पुत्र दुर्योधन ससैन्य हस्तिनापुर आया, वहाँ पर दुर्मिष्टिरका
 विभव देखकर वह विस्मित हो गया और विस्मित होकर उसने कुछ विचारकी रचनाने
 नियुक्त-दुरमितसन्धिदम्ब-कुटिल शकुनिसे इस प्रकारके वचन कहे ॥ १७ ॥

अग्नेरपत्यमिति हेम यदाहुरेत-

निमध्या न मातुल ! विरोधिमखेऽनुमूतम् ।

तत्स्मर्यमाणमखिलक्षितिपोपनीतं

नक्तंदिवं दहति चित्तमिदं यतो मे ॥ १८ ॥

अग्नेरपत्यमिति । हे मातुल, मातृभ्रातः, शकुने । हेम सुवर्णम् अग्नेरपत्यम्
 अग्निजन्यम् इति यद्वाक्यमाहुः, एतत् हेन्नः अग्निजन्यत्वम्, मया विरोधिमखे
 विरोधिना ज्ञातेर्युधिष्ठिरस्य मखे राजसूयेऽनुमूतम् साक्षात्कृतम् । अखिलैः क्षितिपैः
 राजभिः उपनीतमुपहृतं करत्वेन समर्पितं वा इदं सुवर्णं स्मर्यमाणम् अपि
 भावनोपनीतम् अपि यतो यत्मात् मे मम दुर्योधनस्य चित्तं नक्तंदिवम् अह-
 निंशं दहति ज्वल्यति । यदि हेमसुवर्णजन्यं न स्यात्तदा स्मर्यमाणतया हृदयगतं
 सन्मम हृदयं कथं दहेत्, दहति तु स्मर्यमाणमतो निश्चीयते वह्निजन्यत्वं तस्य,
 तथात्वे सत्येव दाहकरवोपपत्तेरिति भावः ॥ १८ ॥

ममा, लोग सोनेकी आगकी सन्तान कहते हैं यह बात भिन्न नहीं है, मैंने अपने
 विरोधी भ्राति धर्मराजके यशमें इसका अनुभव किया था, वस्तु यशमें सनस्त राजवर्ग द्वारा
 वक्शर या कर रूपमें दिया गया सोना इस समय दाह जाने पर भी हमारे हृदयमें
 सन्तापकी स्थिति कर रहा है, यदि सोना अग्निजन्य नहीं होता तो स्मर्यमाण होकर हृदयमें
 जानेपर हृदयमें जलन क्यों पैदा करता, इससे सिद्ध होता है कि सोना अग्निजन्य है ॥ १८ ॥

बलात्कुचं परिजहास सभावलोके

मां द्रौपदी मणिभुवि स्खलितं यदुच्चैः ।

तत्साधु जातमिति वक्तुमिष क्षुषां स्वां

मत्प्राणवायुरयमुत्कमरोच्छुरास्ते ॥ १९ ॥

बलादिति । सभायाः मणिमयसनामण्डपस्य अवलोक्य दर्शनसमये नगिसुवि
दमेष्टवकुट्टिमे स्तञ्जितम् जले स्थलम् स्थले च जलम् इति विपरीतज्ञानघनं माय
द्रौपदी बलात्कुचं हासयौमाय चलत्तनमारं यत् उच्चैः परिजहास परिहास्यकरोष,
तत् परिहसनं साधु उपयुक्तं जातम् इति त्वां निजं स्तुवां पुत्रवधूं वक्षुमिव अयं
मम प्राणवायुः उत्क्रमणेच्छुः ग्रहिर्भविषुकामः जास्ते । समायां पश्यतो मत्तं जाते
जले स्थलत्वप्रकारके स्थले च जलत्वप्रकारके ज्ञाने द्रौपदीकम्पमानकुचं यथा तथा
पद्मसितवती, तत्तदीयं हसितमुचितमजायतेति वक्षुमिव द्रौपदीं नाम त्वां स्तुवा-
मुपेतुमयं मम प्राणवायुर्निर्गन्तुमिवेच्छतीति भावः । अत्र वायोर्भीमपितृत्वेन द्रौपद्या
वायुस्तुपात्वं कल्पितम् ॥ १९ ॥

मणिमय सभा देखनेके समय हमने जब जलको स्थल तथा स्थलको जल समझनेकी
गल्ती की थी, द्रौपदीने उस समय जोरोंका ठहाका लगाया जिससे उसके स्तन हिलने
लगे, उसका वह हँसना उचित था इसी बातको अपनी पुत्रवधू द्रौपदीसे बतानेके लिये
हमारे यह प्राण निकलनेकी इच्छा कर रहे हैं । मैं उस अपमानके कारण मर जाना
चाहता हूँ ॥ १९ ॥

अधुना युधि सेनाभिर्विधुन्वानो धरातलम् ।

विधाय निधनं तेषां निगृहीत्यामिसां शुचम् ॥ २० ॥

अधुनेति । जहम् एवमपमतोऽहम् अधुना सम्प्रति सेनाभिः सैन्यैः धरातलं
भूतलं युधि युद्धे विधुन्वानः कम्पयन् तेषां युधिष्ठिरादीनां निधनं प्राणापहारं
विधाय कृत्वा ह्रस्वाम् तदपमानजनितां शुचं खेदं निगृहीत्याम् शमयेयम् । अनु-
ज्ञायां लोट् ॥ २० ॥

मेरा बड़ा अपमान हुआ है अतः अब मैं चाहता हूँ कि सेनासे समस्त भूमण्डलको
जंपाकर युद्धमें युधिष्ठिरादिके प्राणहरण द्वारा अपने इस खेदका शमन करूँ ॥ २० ॥

इति निगद्य ब्रीहान्वयानद्योः संगमे निमग्नेतसमयकैतवर्धन्युः
गान्धारपतिरुत्तारयितुमेवमुत्तरमादत्त ।

इतीति । इति उक्तप्रकारेण निगद्य उक्त्वा ब्रीहान्वयानद्योः लज्जादुःखरूपयोः
सरितोः सङ्गमे एकत्रमिलनस्थाने निमग्नम् मुडितम् एतन् दुर्योधनम् अभग्नकैत-
वस्य अप्रतिहतकपटविद्यायाः (अक्षविद्यायाः) बन्धुः (तत्र कुशलः) गान्धारपतिः
गान्धारदेशाधीशः शकुनिः उत्तारयितुं लज्जादुःखनद्योः परम् पारं लम्पयितुम् उत्तरं
प्लवम् प्रतिवचनं च आदत्त गृहीतवान् । श्लिष्टपरम्परितरूपकमलङ्कारः ॥

इस प्रकारकी बात कहकर उज्ज्वा तथा खेदरूप नदियोंके सङ्गममें डूबते हुए दुर्योधनको पार पहुँचानेके लिये अप्रतिहत धून विधाका पारदर्शी पण्डित ऋति नामक उस गान्धार-धीशने निम्नप्रकारक उत्तररूप प्लव-तरणसाधन अपनाया ।

जय्यतां कथमुपैति तेऽर्जुनो वत्स ! यद्युधि भयात्पलायिताः ।

केवलं हरिमुखा न नामतो वेगतोऽपि मरुतोऽभवन्पुराः ॥ २१ ॥

जय्यतामिति । हे वत्स दुर्योधन, अर्जुनः तृतीयपाण्डवस्तव जय्यतां जेतुं शक्यत्वं कथं केन प्रकारेण उपैति, अर्जुनस्त्वया कथमपि जेतुं न शक्य इत्यर्थः, यद्युधि यस्यार्जुनस्य युद्धे भयात् पलायिताः विद्रुताः हरिमुखाः इन्द्रप्रमृतयः पुराः केवलं नामतः संज्ञामात्रेण मरुतो न, अपितु वेगतः अपि मरुतो वायवः अन्नदत् यद्युद्धे इन्द्रादयो देवा वायुवेगेन पलायिष्यत, तमर्जुनं त्वं कथं जेयसि, एतो युद्धेन खेदविनोदनमशक्यसम्पादनम् इत्यर्थः ॥ २१ ॥

वत्स दुर्योधन, तुम उस अर्जुनको किस प्रकार जीत सकोगे ? जिसके साथ युद्धमें मयसे भागते हुए इन्द्रादि देवगण केवल संज्ञानात्रसे ही मरव नहीं रहे, वेगसे भी मरव-वायु बन गये । अर्जुनके साथ लड़नेमें डरकर इन्द्रादि जब वायुवेगसे भागते हैं तब तुम उस अर्जुनको किस प्रकार जीत सकोगे ॥ २१ ॥

अपि च,—

तं वीक्षितुं जगति शक्रयुरत्र के वा भीमं प्रकोपधृतभीमगदाद्बाहुम् ।

एकैकमुष्टिहतये स्म भवन्ति नालं यस्याहवे वकवृहद्रथभूहिडिम्बाः ॥ २२ ॥

तं वीक्षितुमिति । अपि च किञ्च प्रकोपात् क्रोधादेतोः घृता भीमा भयजननी गदा सैव अङ्गः चिह्नम् यस्य तादृशो गदायुक्तो बाहुर्यस्य तं तथोक्तं भीमं वीक्षितुं प्रष्टुम् अत्र जगति के वा शक्रयुः के समर्थाः स्युः । कोपेन घृतया गदया युक्तं बाहुं विभ्रतं भीमं लोके कोऽपि वीक्षितुमपि न क्षमते किमुत जेतमिति सामान्यतो जेतुनिषेधेन स्वयाप्यसौ न जेतव्य इति विशेषो व्यज्यते । तस्य अजेयत्वे उपोद्बल-कनाह—एकैकेति । यस्य भीमस्य आहवे युद्धे वको वकासुरः वृहद्रथभूः जरासन्धः हिडिम्बो नाम हिडिम्बाम्नाता च एते सर्वेऽपि ख्यातिभाजो वीरा एकैकमुष्टि-हतये एकैकमुष्टिप्रहाराय अपि अल योग्या न भवन्ति, यस्यैकमुष्टिप्रहारमपीमे वीरा न सोढुमपारयस्तज्जयस्य नितान्तमसम्मान्यत्वमिति भावः । काव्यलिङ्गमल-ङ्कारः ॥ २२ ॥

वो उसे धारण की गई गदारूप चिह्ने युक्त मुजशाली भीम की ओर देखनेवाला भी इस दुनियामें कोई नहीं है, जिसके युद्धमें वकासुर, जरासन्ध तथा हिडिम्बनामक दैत्य एक एक मुक्केके योग्य भी नहीं हो सके । जिसके मुष्टिप्रहारको बेसे बेसे बहादुर नहीं सह सके उसे तुम क्या, इस संसारमें कोई भी नहीं जीत सकता है ॥ २२ ॥

ताभ्यामुपास्यमानस्य तपस्तनुजन्मनः ।

न्यापादेऽपि प्रसक्तिः का विशेषार्त्तादृशां रणे ॥ २३ ॥

ताभ्यामिति । ताभ्यां पूर्वोदितसान्ध्याभ्याम् अर्जुनभीलाभ्याम् उपास्यमानस्य सागृह्ये स्थित्वाऽऽराध्यमानस्य तपसो धर्मस्य तनुजन्मनः पुत्रस्य धर्मात्मजस्य युधिष्ठिरस्य व्यापादे द्रोहचिन्तनेऽपि काः प्रसक्तिः शक्तिः अस्माकमिति शेषः विशेषात् तादृशाम् भीमार्जुनादितेवासौभाग्यशालिनां युधिष्ठिरादीनाम् रणे (नः) का प्रसक्तिः, नैवास्ति सामर्थ्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

उन भीम तथा अर्जुनसे सेवित धर्मपुत्र युधिष्ठिरके द्रोहकी चिन्ता करनेकी शक्ति हम लोगोंको नहीं है, खास करके उनके ऐसे शूरोंके साथ रणकी शक्ति तो हम लोगोंको नहीं ही है ॥ २३ ॥

तथान्यहं तु तव च तेषां च परस्परं विभवे परिपणनपदाधिरोहिणि खणादक्षममाणेन जगत्सामान्यतामक्षसंप्रदायेन तं पराजयघण्टापथे संचा-
दयिष्यामि ॥

तथापीति । तथापि—यद्यपि युद्धेनासौ युधिष्ठिरो न पराभवितुं शक्यस्तथाप्यु-
पायेन तमहं पराभवितुं क्षम इत्यवतारयति तथापीति । अहम् शङ्कनिः तव दुर्यो-
धनस्य तेषां पाण्डवानां च परस्परम् अन्योन्यम् विभवे समस्तायां सन्पदि परि-
पणनपदाधिरोहिणि पणत्वेन स्याप्यमाने सति—यदाक्षत्रीढायां त्वया तैश्च निजः
तर्वाँऽपि विभवः पणात्वेन स्यापयिष्यते तदेत्यर्थः जगत्सामान्यत्वाम् सर्वसाधारण-
ताम् सचममाणेन असहमानेन सर्वविलक्षणेन असामान्येन अक्षसंप्रदायेन धूत-
पादयेन घनात् सटिति तम् युधिष्ठिरम् पराजयघण्टापथे पराजयराजमार्गे संचार-
यिष्यामि भ्रमयिष्यामि पराजये इत्यर्थः । ‘घण्टापथो राजमार्ग’ इत्यमरः ॥

(यद्यपि युद्धने युधिष्ठिरको कौई नहीं परास्त कर सकता है) फिर भी जब तुम्हारा
तपा पाण्डवोंका सारा विभव परस्पर बाजी लगा दिया जायगा, अर्थात् जुझें जब तुम
दोनों अपनी अपनी सारी सन्पत्ति दाँवपर रख दोगे तब, सर्वातिशायी अपने धूतकौशलके
द्वारा मैं तुरत उनको पराजयवत् पराजयमार्ग पर चला दूंगा, अर्थात् हरा दूंगा ॥

वित्ते हृते दरिद्रास्ते विसृष्टा वन्धुभिः स्वयम् ।

विनाशं वा शुचा यायुर्विदेशं वाथ लज्जया ॥ २४ ॥

वित्तेहन शते । वित्ते सर्वस्वे हृते धूतकपटेन अपहृते सति दरिद्राः निःस्वास्ते
पाण्डवाः वन्धुभिः आपुत्रादिभिरपि स्वयम् विसृष्टाः त्यक्ताः सन्तः शुचा घन-

१. ‘तपस्यातनु’ । २. ‘न्नादृशान्’ । ३. ‘तेषां च परस्पर’ । ४. ‘परस्परस्य’ ।

५. ‘परिपणनपथा’ । ६. ‘इति’ । इति पाठः ।

परिजनत्यागमूलकेन खेदेन दिनाप्तं मरणं यायुर्गच्छेत्तुः अथवा लज्जया निःस्वताऽ-
वासिजनितत्रयया विदेशम् देशान्तरं वा यायुः गच्छेत्तुः, 'सर्वा माने स्थाने मरणम-
थवा दूरगमन'मिति मर्त्युहर्षुत्तेरित्यमुक्तम् ॥ २४ ॥

इस तरह जुपमें जड़ वनकी सारी सम्पत्ति हर लो जायेगी तब दरिद्र हो जानेपर
उनके भाई पुत्र आदि वन्धु उन्हें स्वयं छोड़ देंगे और शोकसे वे या तो मर जायेंगे,
अथवा लज्जाके कारण कहीं परदेशमें जाकर छिपेंगे ॥ २४ ॥

त्वं ततस्तु सुखमात्मसंयुतैः सोदरैः सदृशसंख्यकाः समाः ।

नीरराशिहरिनीलमेखलां निःसपन्नमनुभुङ्क्ष्व मेदिनीम् ॥ २५ ॥

त्वं ततस्त्विति । ततः पाण्डवेषु शृणामृतेषु लज्जया परदेशं वा प्रयातेषु त्वम्
दुर्योधनः नीरराशिः सागर एव हरिनीलमेखला इन्द्रनीलमणिरचिता काष्ठी य-
स्यास्तां तयोक्त्याम् मेदिनीम् पृथ्वीम् आत्मसंयुतैः स्वोपेतैः सोदरैः आत्मुभिः सदृशी
शतदरूपा संख्या येषां ताः शतसंख्याः समाः संवत्सरान् सुखं विना प्रयासम्
निःसपन्नम् अकण्टकं च अनुभुङ्क्ष्व पालय अनुशाधि ॥ २५ ॥

इस तरह पाण्डवोंके मर जाने या परदेशमें जाकर छिप जाने पर तुम इस सागर-
वेष्टिता पृथ्वीको अनुजोसे युक्त अपनी संख्याके संवत्सर तक एकसौ वर्ष तक सुखसे तथा
अकण्टक रूपमें भोग करो ॥ २५ ॥

इत्यंकारं रहसि कल्पिते कैतवदुरध्वे तावुभावप्यनुधाविनुं दिव्यच-
क्षुषा तेनान्वेन वसुंधराधिपतिना नवमणिमण्डपिकाप्रवेशोत्सवव्याजा-
दाहृतः सानुजो धर्मजः कुरुपत्तनमुपेत्य वन्धुतया प्रत्युद्रम्यमानो दुस्तरं
भाविबनवासवर्षमैकैकमेकैकेन प्रणिपातपुण्येन सुप्रतरं करिष्यन्निव पितृ-
व्यं द्वादशकृत्वः पदयोः प्राणंसीत् ॥

इत्यंकारमिति । इत्यंकारम् अनेन प्रकारेण विचार्य रहसि एकान्ते कल्पिते
व्ययत्यापिते कैतवदुरध्वे धृतरूपच्छल्मार्गे सति, शकुनिदुर्योधनाभ्यां द्यूतं कर्तुं
स्थिरीकृते सतीत्यर्थः, सौ उभौ शकुनिदुर्योधनौ अनुधावितुम् अनुगन्तुम् तदीयं
मतं समर्थयितुमित्यर्थः, दिव्यचक्षुषा दूरदृष्टिना तेन अन्वेन वसुंधराधिपतिना
राज्ञा दृतराष्ट्रेण नवायाम् प्रत्यग्रनिर्मापितायाम् मणिमण्डपिकायां मणिमयसमायां
प्रवेशोत्सवस्य व्याजात् कपटात् आहृतः आकारितः सानुजः आत्मुभिर्युक्तो धर्मजः
धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः, वन्धुतया वन्धुगणेन प्रत्युद्रम्यमानः प्रत्युत्थानादिसत्कारेणा-
द्विषमाणः सन् दुस्तरम् कठिननिस्तारम् भाविबनवासवर्षम् एकैकम् एकैकेन
प्रणिपातपुण्येन प्रणामजन्मना सदहृष्टेन सुप्रतरम् अनयासव्यतियाप्यं करिष्यन्

इमं पिष्टुष्यं दृष्ट्वा द्वेदशहो द्वेदशधा पदयोः सत्वरणयोः प्राणंतीत् प्रगत-
चात् । एवं शकुनिदुर्योधनाभ्यां स्थिरीकृते कपटघृतप्रयोगे तयोर्विचयमनुमोदयत्वा
धृतराष्ट्रेण मणिमयनवसमानवतप्रवेशोत्सवध्यानात्समाहृतो युधिष्ठिरः सानुक्तः
समागत्य दुर्योधनादिभिः सत्क्रियमाणो धृतराष्ट्रस्य चरणयोर्द्वादशधा प्रणतवान्,
सन्त्ये द्वादशवर्षाणि वने द्यतियाप्यानि भविष्यन्ति, तानि वर्षाणि दुस्तराणि बहु-
विधावाचेषां सुखयाप्यता पुण्योदयादेव संभवति, अतएवैकस्य वर्षस्य सुयाप्य-
स्वार्थैकप्रणामजं पुण्यं कल्पेतेति स धृतराष्ट्रचरणयोर्द्वादशहोः प्रणतवानिति भावः ॥

इस प्रकार जब शकुनि और दुर्योधनने छलघृत करनेका विचार कर लिया तब
धृतराष्ट्रने भी उनके अनुसरणने दिव्यचक्षुका कार्य किया, अर्थात् धृतराष्ट्रने भी समर्थन
किया, और उस अन्वे राजा धृतराष्ट्रने नवनिर्मित मणिसभाप्रवेशोत्सवके छलसे
युधिष्ठिरको बुला भेजा, भाद्योंके साप युधिष्ठिर कुरक्षी राजधानीमें थाये, दुर्योधनादि
बन्धुओंने उनका उत्कार किया, उन्होंने धृतराष्ट्रके चरणोंमें बारह बार प्रणाम किये मानों
बोझेवाले कमवासके दारह वर्ष षडे दुस्तर होंगे, उनसे प्रत्येक वर्षसे प्रत्येक प्रणामके
पुण्यसे दुस्तर-आसान-बना रहे हों ॥

अवभृथाम्नुकणैरिव नूतनैरधिगतामथ जालकमौक्तिकैः ।

स्वक्वरीं द्रुपदस्य सुतापि सा सुवलजापदयोः समनीयत् ॥ २६ ॥

अवभृथेति । अथ सा द्रुपदस्य सुता द्रौपद्यपि नूतनैः नवीनैः अवभृथाम्नुकणैः
अवभृथनामज्यज्ञान्त्वस्नानसंबन्धिमिरिव स्थितैः जाटके नाम शिरोनूपणे मौक्तिकैः
मुक्ताभिः अधिगताम् उपेताम् स्वक्वरीम् निजं केशपाशं सुवलजापदयोः गान्धा-
र्याश्चरणयोः समनीयत् प्राप्तवती । यावद्युधिष्ठिरो धृतराष्ट्रं प्रणमति तावद्द्रौप-
यपि गान्धारीं प्रणतवती, प्रणामकाले तत्क्वरी गान्धारीचरणौ पस्पर्श, तस्यां
क्वरीं भूषणभावेन स्थापिता मुक्ता अवभृथस्नानसङ्गजलदिन्दव इवाभासन्ते-
त्याशयः ॥ २६ ॥

अभी अभी किये गये यज्ञान्त्वस्नानकी जड़विन्दुओंके समान लगने वाले भूषणके
नौवियोंसे जगनगाते हुए अपने केशपाशसे द्रौपदीने भी गान्धारीके चरणोंपर रखा,
अर्थात् जबतक युधिष्ठिर धृतराष्ट्रसे प्रणाम कर रहे थे, तब तक द्रौपदीने भी गान्धारीको
प्रणाम किया ॥ २६ ॥

अनुजाभिरनामयानुमुक्तेरभिनन्द्य क्रुलामलालनाभिः ।

सदनाय ससर्ज तं विनीतं स धृताकारनिगूहो महीपः ॥ २७ ॥

अनुजाभिरिति । धृताकारनिगूहनः अवलम्बिताकारगुप्तिः स्वं मतोगतं दुरभि-
सन्धिं न प्रकाशयन् इत्यर्थः सः महीपः धृतराष्ट्रः सनात्पयानुमुक्तेः कुशलप्रश्नस्य

पल्लुगामिः पल्लुचरीभिः पञ्चालजाताभिः ऋतुलामलालनाभिः राजसूययज्ञसम्पादन-
प्रशंसाभिः अभिनन्द्य प्रशस्य तं धर्मराजं सदानाय विश्रामनिकेताय ससर्जं प्रेषित-
वान् । पूर्वं कुशलं पृष्ट्वा तदनन्तरं राजसूययज्ञानुष्ठानं प्रशस्य च छतराष्ट्रो युधिष्ठिरं
सदानं प्रेषितवानिति भावः ॥ २७ ॥

यपने मनकी दुरभिसन्धिकी छिपाते हुय धृतराष्ट्रने युधिष्ठिरके आनेपर कुशल प्रश्न
करके पीछे राजसूय यज्ञकी सराहना की और तब युधिष्ठिरको सदान-विश्रामस्थानमें
भेज दिया ॥ २७ ॥

तावन्मदीयतनुमेदिमदान्तहेतु-

वैरं मिथः प्रभविता कुरुभूभुजां श्वः ।

इत्यन्तराहितशुचेव दिशि प्रतीच्यां

मन्दायमानमहसा रविणा निपेते ॥ २८ ॥

गावदिति । तावत् तस्मिन् काले श्वः प्रभाते मदीयतनुमेदिनीम् मृत्वा भूमि-
मण्डलं भित्त्वा स्वर्गच्छताम् युद्धे मरिष्यताम् भदानाम् वीराणाम् अन्तहेतुः सरणव्य-
रणम् कुरुभूभुजाम् कौरववंशोद्भवानां राज्ञाम् मिथः परस्परं वैरं विरोधः (भूतकृता-
प्रभानजन्म) प्रभविता सम्पत्स्यते इत्यन्तराहितशुचा इव एवंप्रकारकान्तःस्थित-
रेवेन इव मन्दायमानमहसा मन्दीभूततेजसा रविणा प्रतीच्यां दिशि पश्चिमा-
भायां निपेते पतितम् । श्वः कुरुवंश्यानां राज्ञां तद्वैरं जन्म ग्रहीष्यति यत् घट्टनां
कृतानां मरणं कारयिष्यति, म्रियमाणाश्च ते स्वर्गागामिनः सूर्यमण्डलं भित्त्वा स्वर्गं
गमिष्यन्ति, इति स्वमण्डलभेदसम्भावनाजनितशुचेव मन्दीभूततेजाः पश्चिमदि-
शि पपातेत्यर्थः ॥ २८ ॥

कल कुरुवंशियोंका आपत्तमें वह विरोध जन्म लेगा जो सूर्यमण्डलभेदन करनेवाले
वीरोंकी मृत्युका कारण बनेगा, इसी खेदको अन्तःकरणमें रखे रहनेके कारण मन्द तेज
सूर्य पश्चिम दिशामें गिर पड़े ॥ २८ ॥

दिग्धे संतमसैः सान्द्रैर्दिशापदिशचत्वरैः ।

सर्वाः प्रजास्तदा राज्ञा समारुक्षन्तश्चा तुलाम् ॥ २९ ॥

दिग्धे इति । ततः सूर्ये पश्चिमायां पतिते अस्ते सति सान्द्रैः गाढैः सन्तमसैः
तमोनिः दिशापदिशचत्वरैः प्राच्यादिदिशासु ईशान्यादिष्वपदिशेषु चत्वरैः चङ्गणे
च दिग्धे व्याप्ते सति (सर्वतः तमसि प्रसृते सति) सर्वाः प्रजाः लोकाः दशा
उपहतया राज्ञा छतराष्ट्रेण तुलाम् साद्वयम् समारुक्षन् प्राप्ताः । यथा राजाज्ज-
ल्लया प्रजा अपि तमसा लुप्तदृक्शक्तयो जाता हृत्यर्थः ॥ २९ ॥

गाढ़े अन्धकारने जब सभी दिशा विविधरूप चत्वरको व्याप्त कर लिया तब किसीको कुछ दीक्षता नहीं था, ऐसा मालूम होता था मानो सारी प्रजाने (अन्धकारसे अन्धी होकर) अपने अन्धे राजाकी आँखोंके अंशमें समानता प्राप्त कर ली हो ॥ २० ॥

मनुजावलीनयनवर्मने पुनर्मघवादिदेवममभावगोचराः ।

ककुभो विभेजुरमृतांशुमानवः क्षणमेव तं प्रथमशैलरोहिणः ॥ २० ॥

मनुजावलीने । तं क्षणम् एव तरिस्मन्नेव क्षणे समये प्रथमशैलरोहिणः उदयाद्रेः प्रकटीभवन्तः अमृतांशुमानवः चन्द्रकिरणाः मनुजावल्याः मनुष्यसमुदायस्य नयनवर्मने नयनानां मार्गाय मानवनेत्रप्रचाराय (मनुष्यैः द्रष्टुम्) पुनः भूयः मघवादीनाम् इन्द्रादीनाम् देवानाम् ममभावगोचराः समत्ववर्तिनीः इन्द्रादिदेव-सम्बन्धिनीः प्राच्यादिकाः ककुभो दिशः विभेजुः विभक्ताः कृतवन्तः । कियतेव-कालेन जाते चन्द्रोदये पूर्वशैलात्प्रकटीभवन्तश्चन्द्रकरा लोकचक्षुःप्रसाराय यथा-पूर्वं प्राच्यादिदिशो व्यभजन्वित्याशयः ॥ २० ॥

उसी समय उदयशैलसे प्रकट होनेवाले चन्द्रमाके करोंमें मनुष्योंको दृष्टियोंके प्रसारके लिये किसे इन्द्रादि देवोंके समत्वका स्थान-इन्द्रादिदेवोंके अधिकार में रहनेवालों इन्द्रा आदि दिशाओंको यथापूर्वरूपमें विभक्त कर दिया ॥ २० ॥

अथोपकार्यामधितिष्ठतोऽस्य संदर्शनायानिश्मापतद्भिः ।

अशेषपौरैरतिवाल्त्यमित्रैरशेषि किञ्चिन्न तथा रजन्या ॥ ३१ ॥

अथोपकार्यामिति अथ उपकार्याम् उपवेशगृहम् अधितिष्ठतः भूययतः अस्य युधिष्ठिरस्य सन्दर्शनाय विलोकनाय अनिशम् सततम् आपतद्भिः आगच्छद्भिः अनिवाल्त्यमित्रैः युधिष्ठिरस्य वाल्यकालसुहृद्भिः अशेषपौरैः सर्वैः नगरवासिभिः अशेषि अवशिष्टम्, तथा रजन्या रात्र्या तु किञ्चित् अल्पम् अपि नाशेषि न अवशिष्टम् । उपकार्यायां वर्तमानस्य तस्य दर्शनाय समागच्छतां पौराणां समवायो यावदापान्येव, तेषामागमनं यावन्न समाप्तं तावद्वाग्विरेव समाप्ता जातेति भावः । परितंल्यालङ्कारः, उभयत्र प्राप्तस्य शेषीभावस्य रात्रेर्व्यवच्छिद्य पौरमात्रे नियमनात् ॥ ३१ ॥

उसके बाद चन्द्रोदय हो जानेपर उपवेशशाला-बैठकमें बैठे हुए युधिष्ठिरसे मिलनेके लिये सर्वदा आते हुए उनके वाल्यसुहृद् सकल पुरवासिजनके कारण कुछ मिलनेवाले ही मिलनेसे बच गये, उस रात्रिका शेष नहीं रहा, रात्रि शेष हो गई, मिलनेवालोंके आगमन का नाश नहीं हुआ ॥ ३१ ॥

धर्मजन्मा ततः कर्म निर्मायाहर्मुखोचितम् ।

सभां स भासुरां पौरैर्भूपैश्चापाश्ववेदिभिः ॥ ३२ ॥

नमस्करोति । ततः प्रभातकाले धर्मजन्मा धर्मात्मजो युधिष्ठिरः बहर्भुक्षोचितम् प्रातःकालयोग्यं कर्म सन्ध्यावन्दनादि निर्माय कृत्वा अश्ववेदिभिः घृतविषाकुशालैः पौरैः ग्रामवासिभिः भूपैः राजभिश्च भासुरां दीप्यमानां सभां घृतशालाम् आप आयातः ॥ ३२ ॥

इसके बाद प्रातःकालमें धर्मपुत्र युधिष्ठिर प्रातःकालीययुक्त सन्ध्यावन्दनादि कार्य नमस्कृत करके घृतविषाविशारद नगरवातिजन तथा वृत्तगते वृद्धोमित घृतशालामें पधारे ॥

तत्र चित्रीयमाणेष्वनल्पचतुरिमजल्पाकेषु सभाशिल्पेषु दशं परिकल्पयतः प्रज्ञादृशं निकृष्टं मूर्ते तृतीयगुण इव दिविषद्वपमनीलदपदासने निर्पीद्वतोऽमुष्य कुलकुलप्रदीपस्य प्रतीपं निविशमानः शकुनिः स्यानाद्भ्रंशयितुं साक्षात्कृतं सन्निवी रिक्तमध्यमवर्णया तदीयामिहयया वाच्यो ग्रहविशेष इव प्रासङ्गिकेन यथा दुरोदरविहारेऽवतारमचिरमभिरोचयाम्मस ॥

तत्रेति । तत्र घृतसभायाम् चित्रीयमाणेषु चित्रीयमाणेषु आश्चर्यजनकेषु अनल्पस्य महतः चतुरिण्याः चानुर्यस्य जल्पाकेषु अभियायिषु अनल्पचानुर्यद्योतकेषु सभाशिल्पेषु सभामवननिर्माणपाटवेषु दशं त्वं नयनं परिकल्पयतः स्वापारयतः प्रज्ञादृशं घनराष्ट्रं निरुपा समीपे मूर्ते शरीरधारिणि तृतीयगुणे तमसि इव दिविषद्वपम इन्द्रस्तस्य नीलद्वप नीलारम तदासने इन्द्रनीलमग्निनिर्मितासने निर्पीद्वतः उपविष्टस्य अमुष्य एतस्य कुलकुलप्रदीपस्य कुल्वंशप्रकाशकस्य प्रतीपम् अमिमुक्तम् निविशमानः स्थितः शकुनिः स्यानाद् राज्यपदाद् भ्रंशयितुं पातयितुं साक्षात् प्रत्यक्षभावेन कृतज्ञविधिः समीपमुपगतः रिक्तमध्यवर्णया दूरीकृत'कु'ल्पमध्यमात्रया तदीयामिहयया शकुनिरूपतत्संज्ञया (शकुनिसंज्ञे मध्यमवर्णलोपे शनीतिनया संज्ञया) वाच्यः शनिपदवाच्यो ग्रह इव प्रासङ्गिकेन कथाप्रस्तावागतेन यथा मागेन दुरोदरविहारे घृतक्रीडायाम् अवतारम् भागग्रहणम् अचिरम् दीप्नम् अमिरोचयामास तद्विविधकारयामास । तत्र सभायामिन्द्रमग्निनिर्मित आसने उपविष्टः सभामवनसौन्दर्यं परयन् युधिष्ठिरः पुरत उपविष्टेन शनिनेव शकुनिना कथाप्रसङ्गेन घृतक्रीडायां भागं ग्रहीतुमनुसूयानुकूलित इत्याशयः ॥

उक्त समय आश्चर्यजनक एवं असाधारण चतुराक्री कहेनेवाले सभामवनशिल्पको देखने हुए एवं घनराष्ट्रको समीपमें तमोगुणको तरह नीलवर्ण इन्द्रनीलमग्निनिर्मित आसन पर बैठे कुलकुलमूषण महाराज युधिष्ठिरको सामने बैठा हुआ शकुनि ऐसा प्रतीत होता

१. 'भूयः प्राशक्तवेदिभिः' । २. 'चारिम' । ३. 'दृशः' । ४. 'तुन इव तृतीये' ।
५. 'सन्निधिरन्यम' । ६. 'वाच्य इव ग्रहविशेषः' । ७. 'अचिरात्' । इति पा० ।

था मानो युधिष्ठिरको राज्यपदस्ते नीचे उतारनेके लिए आया हुआ शनिग्रह हो, (शकुनि शब्दमे मव्यमाक्षरके हटा देने पर बननेवाली संज्ञाका अभिधेय शनि होता है, उसीकी तरह ग्रीखनेवाले उस शकुनिने) प्रासङ्गिक वार्त्तालापके द्वारा द्यूतक्रीड़ाके लिये महाराज युधिष्ठिरको तैयार कर लिया ॥

अथ सदसि महत्यार्माज्ञयासौ नियत्याः

सुमतिमपि विमुह्य द्यूतमार्गे प्रवृत्तम् ।

बहुषु जनपदेषु प्राप्तुं वत्सु ग्लहत्वं

सपदि सुवलसूनुर्वमसूनुं विजिग्ये ॥ ३३ ॥

अथ सदसीति । अथ युधिष्ठिरेण द्यूतक्रीडास्वीकारे सति महत्यां विशालायां सदसि सभायाम् नियत्या भाग्यलेखायां आज्ञया सुमतिमपि कर्त्तव्याकर्त्तव्यज्ञान-
वन्तम् अपि विमुह्य मूढभावं प्रपद्य द्यूतमार्गेऽन्तक्रीडायां प्रवृत्तम् धर्मगुरुं युधि-
ष्ठिरम् बहुषु कतिपयेषु जनपदेषु विभिन्नदेशेषु ग्लहत्वं प्राप्तवत्सु पणत्वेन स्थापि-
त्वे सुवलसूनुः शकुनिः विजिग्ये जितवान् । यद्यपि युधिष्ठिरः कर्त्तव्यविदासी-
त्तथापि भाग्यवशान्मूढो भूत्वा तस्यां सभायां द्यूतं कर्त्तुं प्रावर्त्तत, अथ च स्वीया-
ज्ञानादेशान्पणीचकार, तदा कैतवपटुः शकुनिस्तं जितवानितिभावः 'स्त्री नपुं-
कयोः सदः' इति वचनात् सदसः स्त्रीलिङ्गत्वम् । मालिनीवृत्तम् ॥ ३३ ॥

यद्यपि युधिष्ठिर सुमति अर्थात् कार्याकार्यं ज्ञानवान् थे, तथापि भाग्यकी आज्ञासे मूढ़ होकर उन्होंने उस भरी सभामें द्यूत खेलना स्वीकार कर लिया, और अपने नाना देशों को दाँवपर रख दिया, फिर द्यूतपटु शकुनिने उन्हें हरा दिया ॥ ३३ ॥

एकेन यत्सुवलभूर्युगपदग्रहीतु-

मन्त्रेण सर्वविषयान् नृपतेरशक्नोत् ।

अस्मात्परं जगति वाच्यतयाभ्युपेत्य

तिष्ठेत् किं नु परमाद्भुतवाचकाय ॥ ३४ ॥

एकेनेति । सुवलभूः शकुनिः एकेन अन्त्रेण द्यूतपाशेन इन्द्रियेण च नृपतेः युधि-
ष्ठिरस्य सर्वविषयान् सर्वान् देशान् सकलान्प्रास्थान् शब्दस्पर्शादीन् च युगपत् एक-
समयेन ग्रहीतुम् जित्वा स्वायत्तीकर्त्तुम् ज्ञातुम् च अशक्नोत् शक्यते स्म, अस्मात्
एकेन पाशेन सर्वेषां देशानां जयात्, एकेनेन्द्रियेण एककालावच्छेदेन सर्वपदार्थ-
ज्ञानाच्च परम् अधिकम् अद्भुतवाचकाय आश्चर्यद्योतकाय शब्दाय वाच्यतया अर्थ-
तया अभ्युपेत्य तत्समीपे गत्वा किं नु तिष्ठेत् किमितोऽद्भुतमधिकं स्यात् ? न किम-
पीतोऽद्भुतमधिकं कोऽपि अद्भुतवाचकः शब्दः प्रतिपादयितुं क्षमो यत् शकुनि-

रुकेन पाशेन युधिष्ठिरेण पणीकृतान् सर्वान् देशान् जितवान्, एकेनेन्द्रियेण तुल्य-
कालं सर्वानेव शब्दस्पर्शादीन् विषयांश्च जग्राहेति । 'अयौगपद्याज्ज्ञाननां प्रतिनिय-
तविषयग्राहकत्वाच्चेन्द्रियाणामेकेनेन्द्रियेण सहैव सकलवस्तुज्ञानं यथाऽस्याश्चर्याय
जायते, तथैव युधिष्ठिरस्य सर्वदेशानामेकदैव पणीकरणं तेषां जयश्च लोकानाम-
त्याश्चर्यमजनयदिति भावः ॥ ३४ ॥

शकुनिने एक ही पासेसे एक ही बारमें राजा युधिष्ठिरके समस्त विषयों देशोंको जीत
कर ले लिया- एक ही इन्द्रियसे एक ही साथ सकल शब्दस्पर्शादि विषयोंका ज्ञान किया
यह बात बड़े आश्चर्यकी हुई- इससे बढ़कर आश्चर्यजनक क्या हो सकता है, आश्चर्यवाचक
शब्दके अर्थरूपमें क्या उपस्थित हो सकता है ? 'परमादभुतवाचकस्य वाच्यतया अभ्युपेत्य
किं तु तिष्ठेत् ?' परमादभुतवाचकशब्दके अर्थके रूपमें क्या हो सकता है ? कुछ भी इससे
बढ़कर आश्चर्य नहीं हो सकता है ॥ ३४ ॥

प्रतिदेवनमेवमेव भूषाः प्रचुरान्नचयांश्च हेमराशीन् ।

सहजान्सह जाययास्य जित्वा स तु गान्धारपतिर्जगर्ज हर्षात् ॥ ३५ ॥

प्रतिदेवनम् इति । सः गान्धारपतिः शकुनिः तु प्रतिदेवनम् सर्वेषु देवनेषु अह-
परिवर्त्तनेषु एवम् उक्तप्रकारेण अस्य युधिष्ठिरस्य भूषाः भूषणानि प्रचुरान् नाना-
विधान् बहून् रत्नचयान् मणिराशीन् स्वर्णनिचयांश्च, जायया द्रौपद्या सह सहजान्
भ्रातृन् भीमादींश्च जित्वा द्यूने विजित्य हर्षात् प्रसन्नतावशात् जगर्ज गर्जितवान् ।
क्रमशो युधिष्ठिरेण पणीकृतान् अलङ्कारान् बहून्मणीन् स्वर्णराशीन् द्रौपद्या नाम
भार्यया सह सहजान् भ्रातृन्भीमादींश्च जित्वा स्ववशीकृत्य शकुनिरानन्देन गर्जित-
वानिति भावः ॥ ३५ ॥

हर दौवपर जब राजा युधिष्ठिर भूषण, नानाप्रकारके रत्न, सोनेकी राशि एवं स्त्रीके
साथ मादर्योंकी भी हर गये तब गान्धारदेशाधीश्वर शकुनि बहुत जोरसे हर्षके कारण
गन्जने लगा ॥ ३५ ॥

तत्रान्तरे,—

घटीचेटी नोऽमृद्बहुपनिवधूटी द्रुपदजा

वराकीं तामत्रानय परिपदीत्यप्रजगिरम् ।

हरन्द्वैतीयिकः सुव्रततनयासुनुषु जवा-

त्समुत्तस्थौ साक्षाद्वनिमवतीर्णो यम इव ॥ ३६ ॥

घटीचेटीति । तत्रान्तरे तस्मिन्समये युधिष्ठिरसर्वस्वविजयवेलायाम्, बहूनां
युधिष्ठिरादीनां पञ्चानां भ्रातृणां पत्नीनां वधूटी भार्या इयं द्रुपदजा द्रौपदी नः

अस्माकम् घटीचेटी कुम्भदासी जलाहरणकर्त्री मृत्याऽभूत्, वराकीं घटीदासीत्वेन तुच्छां तां द्रौपदीम् अत्र परिपदि आनय प्रापय हठादाहर इति एवं प्रकाराम् अग्रजगिरम् दुर्योधनवाचं हरन् अनुसरन् सुबलन्तनयासूनुषु गान्धारीपुत्रेषु द्वैतीयिकः द्वितीयः दुःशासनः साक्षात् प्रत्यक्षीभूय अवनिम् पृथ्वीतलम् अवतीर्णः आयातः यमः यमराज इव अवात् वेगात्समुत्तस्यौ द्रौपदीं सभायामानेतुं चलित इत्यर्थः ॥ शिखरिणीवृत्तम्, 'रसैरीशैश्छिन्ना यमनसमलागः शिखरिणी' इति तल्लक्षणात् ॥ ३६ ॥

इसी समय दुर्योधनने आशा दी कि यह बहुत पतियोंकी खाँ द्रौपदी (धनमें जाती गई होनेके कारण) हमारी कुम्भदासी पनमरनी हो गई, उसे समामें हाजिर करो, उसकी आशाको मानकर गान्धारीके पुत्रोंमें द्वितीय दुःशासन साक्षात् पृथ्वीपर उतरते हुए यम-राजके समान अपनी जगहसे वेगपूर्वक उठा ॥ ३६ ॥

दृष्ट्वा भिया सदसि धावनमाचरन्त्याः

कैश्ये चकार स कराङ्गुलिमानताङ्गथाः ।

वक्षोरुहेषु च महीपपुरंध्रिर्वर्गा

नासाग्रसीम्नि सुधियश्च नदीसुताद्याः ॥ ३७ ॥

दृष्टेति । सः द्रौपदीं बलाद् आकृष्य नेतुमायातो दुःशासनः दृष्ट्वा बलान्नेतुमायातं यमोपमं दुःशासनमालोक्य भिया भीत्या सदसि सभायाम् धावनम् इतस्ततः पलायनम् आचरन्त्याः आनताङ्गथाः कुचादिभारेण नतावयवाया द्रौपद्याः कैश्ये कचभारे कराङ्गुलिं हस्ताङ्गुलिविनिवेशनं चकार, बलादाकृष्य नेतुं तस्याः केशानग्रहीदित्यर्थः महीपपुरंध्रिर्वर्गाः राजस्त्रीसमुदयाः वक्षोरुहेषु स्वस्वस्तनेषु (हृदयेषु) 'कराङ्गुलिम् हस्तविनिवेशेन दुःखप्रकाशनं चक्रुः, तथा सुधियः बुद्धिमन्तो नदीसुताद्याः भीष्मादयः नासाग्रसीम्नि नासाग्रदेशे अङ्गुलिं चक्रुः कोयं दैवसंयोगः ? नेदमुचितं जातमिति चिन्तामिव प्रकाशयामासुः । अत्रैकस्यैव कराङ्गुलिं चकुरित्यस्य द्रौपद्याः कचेषु पुरन्ध्रीगणेषु भीष्मादिषु चान्वयाच्चमत्कारो दीपनकृतः ॥ ३७ ॥

जब दुःशासन बलपूर्वक घसीटकर सभामें ले जानेके लिये द्रौपदीके पास आया, तब द्रौपदी सभामें इधर-उधर भागने लगी, क्योंकि वह उस दुष्ट दुःशासनसे दूर होती, उस समय उस दुष्टने नताङ्गी द्रौपदीके बालोंमें अपने हाथकी अङ्गुलियाँ लगा दीं, अर्थात् केश पकड़कर द्रौपदीको सभामें ले जाना चाहा, उसकी इस अनुचित चेष्टासे दुःखी होकर अन्तःपुरकी राजललाओंने अपने स्तनों-हृदयों पर अंगुलियाँ रख लीं, छानी पर हाथ रखकर खेद प्रकट किया, और बुद्धिमान् भीष्म आदिने अपनी नासिकाके अग्रभागमें अंगुलियाँ रख लीं, अर्थात् उन लोगोंने आश्चर्य प्रकट किया कि न जाने क्या दैवयोग है कि ऐसी अनुचित बात घट रही है ॥ ३७ ॥

तत्र स दुर्मेधा बलवदौर्कर्षणोद्भिदुराणि स्वेदपृपन्तीव भूपाजालकमु-
काफलानि धारयन्त्याश्चिकुरभारात्करतलनिष्पीडननिर्गलितां कालिमधा-
रामिव निर्भरकुवलयगर्भकमाल्यरसभरीमश्रुभिः सह वर्पन्त्यास्तस्याः पा-
तिव्रत्यलक्ष्मीनयासरत्नदिकप्राकारमिव दुकूलमर्प्याहर्तुं प्रावर्तत ॥

नन्वेति । तत्र सभायाम् दुर्मेधाः अष्टबुद्धिः सः दुःशासनः बलवत् दृढम् आकर्ष-
णं उद्भिदुराणि उद्भेदभाजिप्रकट्रीभूतानि स्वेदपृपन्ति स्वेदविन्दून् इव भूपाजालक-
मुक्ताफलानि भूषणवचित्तमौक्तिकानि धारयन्त्याः, (द्रौपद्याः भूषणेषु बहूनि मुक्ता-
फलान्यासंस्तानि तद्वपुषि दृढाकर्षणोद्भूतस्वेदजलपृपन्तीव प्रतीयन्तेस्मेत्येद्विशीष-
णार्थः) चिकुरभारात् केशसमूहात् करतलनिष्पीडननिर्गलिताम् हस्तनिष्पीडित-
चरिताम् कालिमधाराम् नैल्यप्रवाहमिव निर्भराणि सान्द्राणि बहूनि कुवलयानि
नीलकमला गर्भे अभ्यन्तरे यस्य तादृशस्य माल्यस्य शिरोमाल्यस्य रसभरीम् रस-
प्रवाहमिव अश्रुभिः नयनवारिभिः सह वर्पन्त्याः विसृजन्त्याः (द्रौपद्याः केशपाशे
स्थितानां कुवलयगर्भमाल्यानां रसा बलवत्पीडनेन चरिताः सन्तः केशच्युताः नैल्य-
धारा इव प्रतीयन्ते स्म, तान् रसप्रवाहांश्च साऽश्रुभिः सहामुच्चदिति विशेषणस्या-
न्यार्थः । तस्याः द्रौपद्याः पातिव्रत्यं पतिमात्रसंयोगित्वं तदेवव्रतं नियमस्तद्वचन्याः
निवासाय वसतये स्फटिकप्राकारम् श्वेतप्रस्तरनिर्मितवरणमिव दुकूलम् वस्त्रम्
अपि आहर्तुम् आकण्टुम् प्रावर्तत प्रयुक्तः । दुःशासनस्तद्वासांस्यपि हर्तुं प्रावर्त्त-
तेति भावः ॥

उक्त सभामें दुष्टबुद्धि दुःशासनने—जोरसे बर्तावकर लार्द जनके कारण निकले
पमानेकी बूझके समान भूषणमें सजाये गये मोतियोंको धारण करनेवाली, हाथसे नसले
जनिके ज्ञातन केशसे बहती हुई नील धाराके समान प्रतीत होनेवाली कुवलययुक्त माल्य-
निर्गत मग्न्य प्रदग्धभाग्यो आनुश्रुतिके साथ बरसती हुई उन द्रौपदीके बलको भी खींचना
प्रारम्भ कर दिया, जो उक्त उसकी पातिव्रत्यलक्ष्मीके निवृत्तप्राप्तादका स्फटिकनिर्मित
प्राकारके समान लगता था ॥

तादृचे समुपस्थिते परिभवे सभ्येषु वाचंयमे-

प्याध्यायत्सु विधेर्वलं स्वदयितेन्येष्वशक्तेष्वपि ।

निश्चित्यातिमतां गतिं यदुपतिं नीव्यां करो कुर्यती

सा चक्रन्द तैन्दोच्चकैरिह हरे ! त्रायस्य हा मामिति ॥ ३८ ॥

तादृशे इति । सा द्रौपदी तादृचे तथाविधेऽनुभवैकवंचे परिभवे अपमाने वस्त्रा-

१. 'आकर्षणोद्भिदुः' । २. 'भूपाजालकफलाति' । ३. 'भारात्' । ४. 'अपहर्तुम्' ।

५. 'समुच्चकैः' । ६. 'यदुपति' । इति ता०

पहारप्रवृत्तिजनिते समुपस्थिते प्राप्ते सति, सभ्येषु भीष्मादिषु सभाजनेषु वाच्य-
मेषु धर्मसौख्यनिर्धारणाशक्त्या मूकभावं भजत्सु, स्वदयितेषु स्वपतिषु युधिष्ठि-
रादिषु विधेर्नियत्याः बलं सामर्थ्यं निध्यायत्सु चिन्तयत्सु सत्सु, अन्येषु दासीन-
जनेषु अशक्त्ये ततः परिभवात् त्राणुमहममाणेषु सत्सु आर्त्तिमतां पीडितानां गतिं
परायणं रक्षकं यदुपतिं श्रीकृष्णं निश्चित्य अवधार्य नीच्यां स्ववस्त्रग्रन्थीं ह्यपि
करो हर्ता कुर्वती (द्वाभ्यामपि स्वहस्ताभ्यां नीवीग्रन्थि धारयन्ती सती) इह
सभायाम् हे हरे, मां विपद्यमानां त्रायस्व अस्मादपमानाद्रक्ष इति एवम् उच्चैः
उच्चैः शब्दपूर्वकम् चक्रन्द विललाप । सर्वेषु तत्रत्येषु रक्षाविमुखेषु सत्सु भगवन्त-
मेव त्रातारमवधार्य सा तमेवाहूय रक्षां प्रार्थितवतीति भावः ॥ ३८ ॥

इस तरहके महान् वस्त्रापहरणरूप अपमानके उपस्थित हो जाने पर भी जब भीष्मादि
सभासद धर्मरक्षताके निश्चयमें लगकर चुप रहे, उसके पनि युधिष्ठिरादि मान्यके सामर्थ्य
की चिन्तामें लगे रहे, और तदन्तर्जन भी उसके उदारमें अशक्त हो गये, तब द्रौपदीने
निश्चय कर लिया कि पीटिनीकी रक्षामें भगवान् ही समर्थ हो सकते हैं, और ऐसा
निश्चय कर लेनेके बाद उसने जोगते पुकारा—‘हे हरे, मुझे इस कष्टमें डालो’ ॥ ३८ ॥

तस्याः सभायां ह्रियमाणवस्त्रात्तन्व्या नितम्बात्सहसाविरासीत् ।

कंसारिकारुण्यपयःपयोधेः कल्लोलमालेव दुकूलपङ्क्तिः ॥ ३९ ॥

तस्या इति । सभायां संसदि सर्वजनसमक्षम् ह्रियमाणवस्त्रान् दुःशासनेना-
कृत्यमागवासमः तस्याः तन्व्याः कृशाङ्ग्याः द्रौपद्याः नितम्बात् श्रोणीभागात्
कंसारः कृष्णस्य कारुण्यं द्रव्यैव पयः पानीयं तत्पयोधेः तत्सागरस्य कल्लोलमाला
तरङ्गपरम्परा इव दुकूलपङ्क्तिः वस्त्रराशिः सहसा हठात् आविरासीत् प्रकटीकभूत् ।
दुःशासने वस्त्रमाकर्षति भगवन्त त्रातारमाक्रन्दन्त्यास्तस्या द्रौपद्या नितम्बदेशात्
कृष्णदयामागरतरङ्गमालेव वस्त्रपरम्परा झटिति प्रादुर्बभूवेति भावः । कृष्णस्य
कृपया मा नग्ना नाज्ञायत, तस्या वस्त्रमजत्रं ववृधे इत्याशयः ॥ ३९ ॥

मैं सभामें खींचा जा रहा हूँ बस जिसका ऐसी द्रौपदीके नितम्बभाग परसे वस्त्रकी
टें निकलने लगी, वह ऐसी लगती थी मानो भगवान्की दयाके सागरमें तरङ्गमालाएँ
उठ रही हों ॥ ३९ ॥

हते हते वाससि हृद्यरूपं वासोऽन्तरं यद्ववृधे वराङ्ग्याः ।

नरस्य तेनैव न कस्य तत्र चित्तस्य नान्योऽजनि चित्रपूरः ॥ ४० ॥

हते हते इति । यत् यस्मात् वराङ्ग्याः सुन्दर्याः तस्याः द्रौपद्याः (एकैकस्मिन्)
वाससि वस्त्रे हते हते सति हृद्यरूपं सुन्दरं वासोऽन्तरम् अन्यद्वस्त्रम् ववृधे,

(एकस्मिन्वाससि हृतेऽन्यत्प्रकटितं पुनस्तस्मिन् हृतेऽन्यत्पुनरेवम्) प्रकटयन्मूत्रं, तेन प्रतिवस्त्रापहारमन्यवस्त्राविर्भावेण एव चित्रपूरः आश्चर्यप्रवाहः कस्य जनस्य चित्तस्य मनसः (कतृभूतस्य) नाव्यः नावा तार्यः न अजनि । सर्वस्यापि चित्तेषु अगाधो विस्मयरसः प्रकटीवभूव, सर्वेषामपि मानसान्यगाधे विस्मये मग्नानीवा-
जायन्तेति भावः ॥ ४० ॥

उस सुन्दरी द्रापदाके वखोंके हरे जानेपर दूसरे सुन्दर वस्त्र प्रकट होने लगे, इससे मग्न हो गई। मनुष्योंके हृदय अगाध-नावते पार करने योग्य आश्चर्यप्रवाहमें डूब गये, मन लोगोंके हृदयमें असौम विस्मय हुआ कि एक वस्त्र खींचनेपर दूसरा सुन्दर वस्त्र प्रकट होने लगा ॥ ४० ॥

अदृश्यस्यापहारेऽपि वर्धितानेकवाससः ।

अम्बरप्रायता तस्या मध्यम्योभयथाप्यभूत् ॥ ४१ ॥

अदृश्यत्वेति । अदृश्यस्य अतिसूक्ष्मतया द्रष्टुमयोग्यस्य अपहारे वस्त्राणां दुःशासनद्वारा कर्पणेऽपि वर्धितानेकवाससः वृद्धिप्राप्तबहुवसनस्य (भगवदनुकम्पया सम्पद्यमाननवनवानेकवस्त्रस्य) तस्याः द्रौपद्या मध्यस्य मध्यभागस्य उभयथा प्रकारद्वयेन अपि अम्बरप्रायता-अदृश्यतामूलकेन आकाशसाम्येन अम्बरप्रायता आकाशसमता, नानावस्त्राविर्भावस्थानतया च अम्बरप्रायता बहुलवस्त्रता वस्त्र-
मयता अभूत् । बहुवस्त्रोत्पत्ते वस्त्ररूपता अम्बरप्रायता, सूक्ष्मत्वादाकाशसाद-
र्यादम्बरप्रायतेति प्रकारद्वयेनापि तन्मध्यस्याम्बरप्रायताऽजायतेति बोध्यम् । 'प्रायो वयसि बाहुल्ये साम्ये निरशनव्रते' इत्यमरः । अयं श्लोको निम्नलिखित शिशुपाल-
वर्णनश्लोकस्य न्यायां, गृह्णाति—'आकाशसाम्यं द्युरम्बराणि न नामतः केवलमर्थ-
नोऽपि' इति ॥ ४१ ॥

नूतन होनेमें अदृश्य होनेके कारण, तथा दुःशासन द्वारा वस्त्रोंके खींचे जाने पर भी अनेक वस्त्रोंके बढ़ने जानेके कारण द्रौपदीका मध्यभाग दोनों प्रकारके अम्बरप्रायता—
(आकाशसाम्यं द्युरम्बरवत्) का स्थान हो गया ॥ ४१ ॥

चेलानि कर्पश्चिरमन्धमृनुस्तस्यास्तु नग्नंकरणः स नाभूत् ।

श्रमात्स्खलित्वा धरणी पतन्सन्दन्तावलेरेव जनव्रजानाम् ॥ ४२ ॥

चेलानिति । सः अन्धमृनुः धनराष्ट्रपुत्रो दुःशामनः चेलानि द्रौपद्याः वस्त्राणि चिरं कर्पन् बहुकालं यावदपहरन्नपि तस्याः द्रौपद्याः नग्नंकरणः शिवस्त्रवत्सम्पादकः
नाभूत् नाजायत, तु किन्तु श्रमात् चिरकालपर्यन्तं वस्त्रकर्पणजन्यस्वेदात् धरणी
भूमौ स्खलित्वा पतन् सन् जनव्रजानाम् पश्यतां लोकानां दन्तावलेः दन्तपङ्क्तेः

एव नगनङ्गरणः अनावृतत्वसम्पादक अभूत् । वस्त्रं विरमपकर्षन्नपि दुःशासनो भगवत्कृपया वद्वितानेकवाससो द्रौपद्या नम्रतां कर्तुं नाचमत, परं श्रमाद्भूमौ पतन् सन् लोकानां दन्तानेव नग्नानकृत, लोकानहासयदित्याशयः । अत्र द्रौपदोदन्ता-
वस्थोः प्रसक्तस्य नग्नत्वस्य जनदन्तावस्थामेव नियमनात् परिसंख्यालङ्कारः ॥४२॥

वद्यपि दुःशासन देर तक द्रौपदीका वस्त्र खींचता रहा, परन्तु वह उसको नग्न-
विवरु-नहीं बना सका, (क्योंकि भगवान्की कृपासे वस्त्र बढ़ना ही जाता रहा) हाँ,
यकत्तर-वस्त्र खींचते खींचते वेहोश होकर जब वह जमीन पर गिर पड़ा तब जनसमुदायकी
दन्तावलि-दन्तपङ्क्तिकी वह जरूर नग्न-अनावृत बना सका, उसका उस प्रकार गिरना
देखकर सभी हंसने लगे, उनके दाँत नग्न हो गये ॥ ४२ ॥

अथ तथाभूतपरूपयोपाभिपङ्क्तरोपकलुपेण पृषदश्वजनुपा परिपदि
भीषणमेवं वभाषे ॥

अथेति । अथ तथाभूतेन तादृशेन (वचसाऽप्रकाश्येन) परूपेण कठोरेण निर्म-
मेण योपायाः स्त्रियो द्रौपद्या अभिपङ्क्तेन पराभवदुःखेन यो रोपः दुःशासनविषयः
कोपः तेन कलुपेण विकृतचित्तेन अधीरेण पृषदश्वो वायुः ततो जनुर्यस्य तेन पृष-
दश्वजनुपा वायुसुतेन भीमेन परिपदि सभायां भीषणं भयजनकभावेन एवं वच्य-
माणप्रकारं वचनं वभाषे उच्यते स्म । 'पृषदश्वो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगाः'
इत्यमरः ॥

इसके बाद दुःशासन द्वारा किये गये द्रौपदीकी निर्मम अपमानजनित कोपसे अधीर
होकर वायुपुत्र भीमने मरी सगामें भीषण रूपसे इस प्रकारके वचन कहे ॥

उरसि स्वल्नदुष्मलं मृगाद्याः समितावस्त्रमिदं यथाहमक्षणा ।

द्विपतः कचकर्षिणोऽप्यमुष्या रसनेनानुभव्रेयमेवमेव ॥ ४३ ॥

उरसीति । समितौ भीष्मादियुक्तायां सभायां मृगाद्याः द्रौपद्याः उरसि वस्त्र-
सि स्वल्न निपतत् ऊष्मलम् सन्तापाधिक्यवशाद्दुष्णम् अक्षम् अशु अहम् अक्षणा
स्वदृष्टया यथा येन प्रकारेण अन्वभवम् दृष्टवान्, एवमेव अमुष्या द्रौपद्याः कच-
कर्षिणः केशकर्षणप्रवृत्तस्य द्विपतो दुःशासनस्य उरसि वस्त्रोदशे (हृदयार्थित्व
अक्षम् शोणितम्) रसनेन जिह्वया अनुभवेयम् पिबेयम् । अहमधुना यथा रुदत्या
द्रौपद्या वक्षसि प्रस्मरमशु स्वदृष्टया पश्यामि, तथैव दुःशासनं व्यापाद्य तदीयहृदयं
विदुर्यं च ततो निर्यदुष्णं शोणितं पास्यामीति प्रतिज्ञा वाक्यार्थः । अक्षपदे
श्लेषः, अनुभवतिपदेऽपि ॥ औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ४३ ॥

जिस तरह मैंने इस सभामें द्रौपदीको छाती पर गिरते हुए उसके ऊष्ण अशु अपनी

आंखसे देखे हैं उसी तरह द्रौपदीके केशको खींचने वाले इस शत्रुभूत दुःशासनकी छाती पर (हृदयसे) निकलने हुए उसके उष्ण रक्तकी अपनी जीनसे जो लंगा ॥ ४३ ॥

किं च सरसीत्र चैतत्कवन्धवन्धुरे समराजिरे तामरसच्छद्दानिव शतमपि विमतानेतान्हेमन्त इवाहं धार्तराष्ट्रशब्दशेषां महागदापत्तिं गमयिष्यामीति ॥

किं च सरसावेति । किञ्च अपिच चलद्भिः इतस्ततः सञ्चरद्भिः कवन्धैः अपमूर्धक-
लेवरैः वन्धुरे विपमे कवन्धेन जलेन च वन्धुरे रमणीये सरसि सरोवरे इव समरा-
जिरे युद्धाङ्गणे विमतान् शत्रून् पुतान् गतसङ्ख्यकान् दुर्योधनादीन् तामरसच्छद्दान्
कमलपत्राणि इव हेमन्तः शीतर्तुः धार्तराष्ट्रशब्दशेषान् हंसनादमात्रशेषान् धार्तराष्ट्र-
संज्ञामात्रावशेषाञ्च महागदस्य शीतपातरूपस्य आपत्तिं महत्या गदयाऽऽपत्तिं च
शमयिष्यामि प्रापयिष्यामि । यथा हेमन्तः सरसि जलपूर्णं कमलपत्राणि महतो
विनाशरूपगदस्य पात्रीकरोति केवलं हंसनाद् शेषयति च, तथाहमपि युद्धाङ्गणे
कवन्धव्याप्ते सर्वानपीमान् दुर्योधनादीन् शत्रून् महत्या गदया निपातयिष्यामि,
केवलं 'धार्तराष्ट्र' पदप्रतिपाद्यतामात्रं संज्ञामात्रं तेषां स्थास्यतीति भावः । 'धार्त्त-
राष्ट्रोऽसिते हंसे घृतराष्ट्रसुतेऽपिच' इति विश्वः ॥

जैसे हेमन्त ऋतु जलपूर्ण सरोवरमें कमलके पत्तोंको पालेके द्वारा विनष्ट कर देता है,
केवल हंसोंको बोलभर शेष छोड़ देता है, उसी तरह विना शिकके घटोंसे पदी रगभूजिनें
मैं इन सौ संख्यावाले दुर्योधनादि शत्रुओंको अपनी गदासे मौतके घाट उतारकर केवल
उनका 'घृतराष्ट्रपुत्र' रूप नानहीं शेष छोड़ दूंगा ।

तत्र सुत्राग्नः पुत्रोऽप्येवं प्रतिजज्ञे,—

तत्रेति । तत्र सभायाम् सुत्राग्नः इन्द्रस्य पुत्रोऽर्जुनोऽपि एवं वच्यमाणरूपेण
प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञातवान् ।

उक्त समाने इन्द्रके पुत्र अर्जुनने भी इस प्रकारकी प्रतिज्ञाकी ॥

उत्सेकात्कृतहस्ततालममुना गान्धारपुत्रीभुवा

राधानुनुरत्नौ जहास सदसि ग्राम्यं त्रुर्वन्यन्ततः ।

यस्यां जात्वपि देहिनोऽभ्युदितता नैवाभिनिर्मुक्तता

स्यातां द्वे अपि गाण्डिवो मम तु तां निद्राममुं नेष्यति ॥४४॥

उत्सेवादिति । असौ राधानुनुरत्नौ कर्णः सदसि तस्यां द्यूतसभायाम् उत्सेकात्
गवांस् ग्राम्यम् अरलीलम् वचनम् त्रुवन् भाषमाणः अमुना गान्धारपुत्रीभुवा
गान्धारीपुत्रेण दुर्योधनेन कृतहस्तनालम् तडस्तोपरि स्वीयं हस्नं निपात्य ध्वनि-

विशेषमुद्गावयन् यत् जहास हासं कृतवान्, ततः तेन तदीयेनापकर्मणा तु मम गाण्डीवो धनुः अमुं कर्णं कृततादृशापराधं यस्यां निद्रायां जात्वपि कदाचिदपि अभ्युदितता अभिनिर्मुक्ता (चेति दोषद्वयं) न स्यातां तां दीर्घनिद्रां मरणं नेष्यति प्रापयिष्यति । अमुमपकारिणं कर्णं रणेऽहं हनिष्यामीति प्रतिज्ञा बोध्या । सुप्ते सूर्योदये अभ्युदितता दोषः, सुप्ते सूर्यास्ते च सति अभिनिर्मुक्ता दोषः, ताभ्यां यस्यां निद्रायां न सम्बन्ध इति सा दीर्घनिद्रामृत्युः । एतद्दोषद्वयस्वरूपमुक्तममरे-‘सुप्ते यस्मिन्नस्तेमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च । अंशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ च ययाक्रमम्’ इति अत्र पर्यायोक्तमलङ्कारः, पर्यायोक्तं यदा भङ्ग्या गम्यमेवाभिधीयते’ इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४४ ॥

दुर्योधनको हाथ पर हाथ मारकर तालियाँ देकर इस सभामें अवाच्य बोलता हुआ यह कर्ण जो मेरा उपहास कर रहा है, उसके बदलेमें मेरा यह गाण्डीव धनुष कर्णको उस सीढ़ीमें सुला देगा, जिस सीढ़ीमें सो जानेपर अभिनिर्मुक्ता तथा अभ्युदितता नामक दोष लगते ही नहीं हैं, सोते रहने पर यदि सूर्य उदय नै तब अभ्युदितता और यदि उल्टी तरह सोते रहने पर सूर्य अस्त हों तब अभिनिर्मुक्ता नामक दोष मनुस्मृतिमें कहा गया है, परन्तु जो अनन्तनिद्रामें सो जाता है उसे यह दोष नहीं लगते हैं, अतः मैं कर्णको अनन्तनिद्रामें सुला दूँगा, मार दूँगा ॥ ४४ ॥

इति तयोस्तादृशेन वीरवादेन ‘अयि ! सुखमिहास्त्व’ इति करास्फाल-ननिर्दिशति सक्थन्येव तव मृत्युः स्यादिति सुयोधनं प्रति याज्ञसेन्याः शौपेन च भयात्तगन्धाभ्यामन्धदंपतिभ्यां यथापुरं राज्यं प्रत्यर्प्य हरिप्रस्थं प्रति प्रस्थापितो युधिष्ठिरः पुनरपि कृतमन्त्रैर्मित्रैरैयमाहूतमात्रोऽर्धपथा-द्विधिना गलहस्तिकया विनिर्वर्तित इव तामेव सभां प्रत्यावर्तत ॥

इति तयोरिति । इति उक्तप्रकारेण तयोः भीमार्जुनयोः तादृशेन उक्तरूपेण वीर-वादेन प्रतिज्ञावाक्येन, ‘अयि द्रौपदि, इह मम जङ्घायां सुखमास्व उपविश’ इति एवं प्रकारेण करास्फालितदर्शिते करास्फालनपूर्वकं प्रदर्शिते सक्थनि जङ्घाप्रदेशे एव तव दुर्योधनस्य मृत्युः स्यात्—यत्र जङ्घाभागे मासुपवेष्टुं श्रूषे तस्यैव जङ्घा-भागस्य भङ्गेन तव मरणं भावि, इति एवं सुयोधनं प्रति दुर्योधनं लक्ष्यीकृत्य याज्ञ-सेन्याः द्रौपद्याः शापेन आक्रोशेन च भयात्तगन्धाभ्याम् भीतिपरामृताभ्यां (कदा-चिदेषां विलक्ष्यमानानां वचांसि सत्यानि स्युरिति संभाव्य भयभीताभ्याम्) ता-भ्याम् अन्धदंपतिभ्याम् घृतराष्ट्रगान्धारीभ्याम् यथापुरं पूर्वतननिर्विशेषं राज्यं हग्नितनापुराधिपत्यं प्रत्यर्प्य परावृत्य हरिप्रस्थं प्रति प्रस्थापितो विमृष्टः युधिष्ठिरः

१. ‘वीरवादेन सुखं’ ।

२. करास्फालितदर्शिते ।

३. ‘निजसंविद्य-देव’ ।

४. ‘शापेन भयात्’ ।

५. ‘आहूतमात्रोऽर्धमर्धः’ ।

६. ‘निवर्तित’ । इति पाः

पुनरपि कृतमन्त्रैः कृतविचारैः 'अपमता इमे क्षमां न करिष्यन्ति, अतः पुनर्बुतेनेमान् वनं प्रेषयामस्ततो न संभवति भयम्' इत्यभिसंधधानैर्दुर्योधनशकुनिकर्णोदिभिः अमित्रैः शत्रुभिः आहूतमात्रः आकारितः सन्नेव अर्धपथात् मध्यमार्गात् विधिना दैवेन गलहस्तिकया कण्ठे हस्तं दत्त्वा विनिवर्त्तितः प्रत्यावर्त्तितः इव अयम् युधिष्ठिरः ताम् एव सभां प्रत्यावृत्तः पुनरागतः, 'आतगन्धोऽभिभूतः स्यात्' इत्यमरः ॥

इत प्रकार भीम और अर्जुनके प्रतिश्रावचन और—'भरी, आओ मेरी इस जह्वा पर मौजसे बैठो' इस तरह हाथको तालीसे इशारा देकर जिस जह्वापर मुझे बैठनेको कह रहा था उसी जह्वा पर आघात पाकर तू मरेगा' इस तरहका द्रौपदीका शाप सुनकर भयभीत होकर धृतराष्ट्र तथा गान्धारीने युधिष्ठिरका घूतमें हारा राज्य पूर्ववत् वापस कर दिया, और उन्हें इन्द्रप्रस्थके लिये विदा भी कर दिया । फिर उनके शत्रु दुर्योधन, शकुनि और कर्णने विचार-विमर्श किया कि—'इन लोगोंका हमने बड़ा अपमान किया है, यह यदि राज्यारूढ़ रहेंगे तब हम लोगोंको चैनसे नहीं रहने देंगे, अतः फिरसे जुआमें हराकर इन्हें वन भेज दिया जाय, जिससे कोई सन्देह नहीं रहे' इस प्रकार विचार करके उन लोगोंने युधिष्ठिरको फिरसे जुआ खेलनेको बुलाया, और वह बुलाने पर तुरत उसी सभामें फिर लौट आये, ऐसा मान्द्रूप हुआ मानो मान्य उन्हें गरदनिया देकर आधी राहसे लौटा लाया हो ॥

भूताभिविष्ट इव बोधवतां वरोऽपि

भूयोऽपि धर्मतनयः सह सौवलेन ।

आद्यत्त देवनविहारमनार्यजुष्ट-

माद्यक्षरं विजहदेव पणोऽपि योऽभूत् ॥ ४५ ॥

भूताभिविष्ट इति । बोधवतां कर्त्तव्याकर्त्तव्यज्ञानवतां वरः श्रेष्ठोऽपि धर्मतनयः युधिष्ठिरः भूताभिविष्टः पिशाचाविष्ट इव (उन्मत्त इव) भूयः पुनरपि सौवलेन शकुनिना सह अनार्यजुष्टम् अभद्रजनसेवितम् देवनविहारम् अचक्रीडाम् आद्यत्त प्रारब्धवान् । यः देवनविहारः एव आद्यक्षरं प्रथमं वर्णम् 'दे' रूपं विजहत् त्वजन् पणोऽभूत् तत्र द्यूते 'वनवासः' एव पणत्वेन स्थिरीकृत इत्यर्थः । ज्ञानवानपि युधिष्ठिरः पुनः शकुनिना सह द्यूतक्रीडामारभत, तत्र च द्यूतक्रीडायाम् वनविहारः वनवास एव पणः कृतः, यो जीयेत् स वनं गच्छेदिति पणबन्धं कृतवानिति भावः ॥

कर्त्तव्याकर्त्तव्य ज्ञान रखनेवालोंमें अग्रगण्य होकर भी धर्मपुत्र युधिष्ठिर भूताभिविष्टकी तरह उन्मत्त होकर उस दुष्ट शकुनिके साथ द्यूत खेलने लगे और बाजी यही लगाई गई कि जो हारेगा वह वनमें जायगा । 'देवनविहार' द्यूतक्रीडा' इसका प्रथम अक्षर 'दे' उसे हटा देनेपर बचा 'वनविहार' वही पण-बाजी रखा गया । वनविहार-वनवास ॥ ४५ ॥

क्रितवे शकुनौ वशंवदान्क्रिरति स्वेन करेण पाशकान् ।

विजयेन सदा पुरस्कृतोऽप्यभवत्तेन स पृष्ठतः कृतः ॥ ४६ ॥

कितव शक्ति । कितवे घूर्ते अक्षकलाविदग्धे शकुनौ दुर्योधनमातुले वशंवदान् स्ववशगान् पाशकान् वशान् स्वेन करेण निजहस्तेन विक्रिरति चालयति सति विजयेन कर्जुनेन जयेन च सदा सर्वदा पुरस्कृतः अप्रतः कृतः युक्तः अपि सः धर्म-
राजः तेन विजयेन द्यूतक्रीडाविषयकविजयेन पृष्ठतः कृतः अप्रमत्तः, यद्यपि युधि-
ष्ठिरः सर्वत्र जयेन युज्यते स्म (विजयेनार्जुनेन चानुगम्यते स्म) परं तत्र क्रीडायां
विजयस्त्वं पृष्ठतश्चक्रे, तं नानुजगान्, स विजयी नानूत, पराजितो जात इत्यर्थः ।
विजयेन पुरस्कृतोऽपि पृष्ठतः कृत इति विरोधः, अर्जुनेनाह्नोऽपि जयेन रहित इति
च तत्परिहारः । विरोधाभासः स्फुटोऽलङ्कारः ॥ ४६ ॥

वत् घूर्तं शकुनानेन जब अपने वशमें रहनेवाले पक्षियों अपने हाथसे फोकना प्रारम्भ
क्रिया तब विजय-वीर से सदायुक्त पुरस्कृत होनेवाले युधिष्ठिर भी विजयसे रहित पृष्ठतः
कृत हो गये, विजय अर्जुनसे लेवित होकर भी वत् द्यूतविधाने पराजित हो गये ॥ ४६ ॥

उत्थायाथ सिंतीन्द्रः क्षणमपि धरणौ स्थातुमर्थाभ्युक्तं

प्रत्यर्थिस्वीकृतायामिति सह सहजैः सत्यसंधः सजानिः ।

पाणौ क्षैत्तुर्निधाय प्रसुवमवितरामन्तरुत्तप्यमानां

पद्भ्यां प्रापद्वनानि व्यथितहृदमुचत्पौरलोकस्तु दृग्भ्याम् ॥ ४७ ॥

उत्थायेति । अथ पराजयानन्तरम् सत्यसन्धः सत्यप्रतिज्ञः धर्मराजः युधिष्ठिरः
प्रत्यर्थिस्वीकृतायाम् शत्रुवशंगतायाम् अस्यां धरणौ राज्ये क्षणम् अल्पकालम्
अपि स्थातुम् अयुक्तम् नोचितम् इति (विचार्य) उत्थाय ततः स्थानाद्गन्तुमु-
त्थाय अन्तः स्वहृदये अतितराम् अत्यर्थम् उत्तप्यमानां पुत्राणामुपरीदृशविषदुप-
निपातेन सिद्धमानां प्रसुवन् मातरं इत्तुः विदुरस्य पाणौ हस्ते निधाय (कुन्त्या
रत्नविंशगादिभारं विदुरोपरि निधाय) सजानिः सखीकः सहजैः आवृभिः सह
पद्भ्याम् पादचारेण वनानि काननानि प्रापत् गतवान् पौरलोकः नगरवासिजन-
समूहस्तु व्यथितहृदः सखेदहृदयः सन् दृग्भ्याम् नयनाभ्याम् वनानि जलानि
अश्रूणि अमुचत् स्रोद । सम्भराकृतम् ॥ ४७ ॥

इस बानेके बाद धर्मराजके पुत्र युधिष्ठिरने सोचा कि वह पृथ्वी सब हमारे शत्रुओंके
अधिकारमें हो गई, इस पर एक मिनट भी रहना ठीक नहीं, देता सोचकर वह उठ खड़े
हुए, पुत्रोंपर विपत्तिके आ जानेसे रोती हुई माता कुन्तीको विदुरके हाथोंमें सौंप दिया
और खुद अपनी स्त्री द्रौपदी तथा माइयोंके साथ बिना किसी सवारीके पैदल ही जंगलोंमें

चले गये, और नगरवासी लोग उनकी विपत्तिसे कष्ट प्राप्त करके आँखोंसे आँतू गिराने लगे, रोने लगे ॥ ४७ ॥

कान्तारवर्त्मनिमृगाः पुरतो निपण्णाः

शान्ताकृतेः सधनुषोऽपि निपङ्गिणोऽपि ।

उत्थाय तस्य पटुमर्मरचारु चीरं

रोमन्यलोलचिबुकेन मुखेन जघ्नुः ॥ ४८ ॥

कान्तारवर्त्मनीति । कान्तारवर्त्मनि वनमार्गे पुरतः अग्रे निपण्णाः उपविष्टाः मृगाः हरिणाः उत्थाय सधनुषः धनुर्धारिणः अपि निपङ्गिणः तूणीरयुतस्यापि शान्ताकृतेः सौम्यवपुषः तस्य धर्मराजस्य चीरं वल्कलम् रोमन्यलोलचिबुकेन रोमन्यक्रियाचपलमुखाग्रभागेन मुखेन पटुमर्मरचारु मधुरध्वनिसुन्दरं यथा तथा जघ्नुः आस्वादयन् । यद्यपि युधिष्ठिरो धनुषा तूणीरेण च युक्त आसीदपि शान्ताकृतेस्तस्य समीपमागत्य निर्विकारमनसो हरिणास्तदीयं वल्कलं रोमन्यचलितेन सुखाग्रेण भञ्जितुमारेभिरे, यत्र स्पृश्यमानेभ्यो वल्कलेभ्यो मर्मरध्वनिर्निर्गता इत्याशयः । 'अथ मर्मरः, स्वनिते वस्त्रपर्णानाम्' इत्यमरः । अत्र शान्ताकृतित्वस्य पदार्थगत्या मृगकत्तकवल्कलचुम्बनकारणत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४८ ॥

वनमार्गके ऊपर बैठे हुए हरिण धनुर्धर तथा तरङ्गसयुक्त गद्दनेपर भी शान्त आकृति वाले युधिष्ठिरके पास आकर रोमन्यक्रियाके लिये चलते हुए सुखाग्रसे उनके वल्कलकी चूम लेते थे, उस समय उन वल्कलोंसे मधुर मर्मर ध्वनि निकल रहा थी ॥ ४८ ॥

परागपूर्णं पथि तस्य पादरेखा घटस्य प्रतिमा मनोज्ञाः ।

भक्त्योपनीता वनदेवताभिः पाद्योदकुम्भा इव जाग्रति स्म ॥ ४९ ॥

परागेति । परागपूर्णं कोमलरजोयुते पथि वनमार्गे घटस्य प्रतिमाः घटाकृतयः मनोज्ञाः रमणीयाः तस्य युधिष्ठिरस्य पादयोः चरणयोः रेखाः कलशाकृतिचिह्नानि वनदेवताभिः काननाधिष्ठातृदेवताभिः भक्त्योपनीताः सादरमुपहृताः पाद्योदकुम्भाः पाद्योदकवटा इव जाग्रतिस्म प्रतीयन्ते स्म । परागपूर्णं पथि चलतो युधिष्ठिरस्य चरणपातेन जातानि तच्चरणवर्त्तिकलशरेखाचिह्नानि वनदेवताभिर्युधिष्ठिरसत्कारायोपहृताः पाद्योदकवटा इव प्रतीयन्ते स्मेत्याशयः । उल्लेखालङ्कारः ॥ ४९ ॥

कोमल घूलसे भरे हुए वनमार्गमें चलते हुए युधिष्ठिरके चरण पड़नेसे उनके चरण में वर्त्तमान कलश रेखासे सुन्दर-सुन्दर बटनी प्रतिमायें बन जातों थीं, वह ऐसी प्रतीति होती थीं, मानो युधिष्ठिरके स्वागतार्थ वनदेवताओं द्वारा लाये गये पाद्योदक कुम्भ हों ॥ ४९ ॥

क्रमेण ते सजानयो विलङ्घ्य विविधानि विपिनानि जह्मुनिर्कणश-
ङ्कुलीपथवशेन शिशितैर्गतिविशेषैरिव गर्भरैरावतैर्हनासिक जनताहृतानि
संसारचक्राणीव दर्शयन्तीं कोकनद्वदनोदितैरिव कोककुटुम्बकृजितैः कु-
मारस्य देवव्रतस्य कुशलं पृच्छन्तीमिव भागीरथीं पुरस्कृत्य तत्र तां
निशीथिनीं पश्चाच्चक्रुः ।

अपरेद्युरतिमात्रमुमुक्षितानुयात्रिकसत्रिजनपरित्राणाय पवित्रैः स्तोत्रैः
सेदुषा चित्रभानुना दत्तमक्षयमन्नपात्रमादाय ते कलत्रे निदधुः ।

क्रमेणेति । सजानयः समानस्त्रोकाः स्त्रीका वा ते पाण्डवाः विविधानि नाना-
प्रकारकाणि विपिनानि वनानि विलङ्घ्य जह्मुनेः जह्नुनामकस्य ऋपेः कर्णशङ्कुल्यां
शङ्कुल्याकृतौ कर्णे यः पन्था सञ्चारमार्गः तद्वशेन तत्र यातायातवशेन शिशितैः
अभ्यस्तैः गतिविशेषैः गमनप्रकारैरिव गर्भरैः आवतैः जलभ्रमिभिः उपासकजना-
हृतानि सेवकजनेभ्यो गृहीतानि संसारचक्राणि इव दर्शयन्तीं प्रकटयन्तीं कोकनद-
वदनोदितैः कमलरूपमुखनिर्गतैः कोककुटुम्बकृजितैः चक्रवाकपरिवारशब्दैः कुमा-
रस्य पुत्रस्य देवव्रतस्य भीष्मस्य कुशलम् अनामयं पृच्छन्तीम् इव भागीरथीं
गङ्गां पुरस्कृत्य पुरः प्राप्य तत्र गङ्गातीरे निशीथिनीं रात्रिं पश्चाच्चक्रुः व्यतियापया-
मानुः । अपरेद्युः अन्यस्मिन् दिवसे ते पाण्डवाः अतिमात्रम् अत्यन्तं बुभुक्षितानां
बुधितानाम् अनुयात्रिकाणाम् सहगच्छताम् सत्रिजनानां यज्वनां लोकानां परि-
त्राणाय बुभुक्षाशमनद्वारा रक्षाय पवित्रैः स्तोत्रैः आदित्यहृदयादिभिः प्रसेदुषा
प्रसन्नेन चित्रभानुना सूर्येण दत्तम् समर्पितम् अक्षय्यम् अरिख्यमानम् अन्नपात्रम्
भोजनभाण्डम् आदाय स्वीकृत्य ते पाण्डवास्तत् पात्रं कलत्रे द्रौपद्यां निदधुः सम-
र्पितवन्तः । क्रमशः स्त्रीकास्तस्मान्स्त्रीकाश्च ते पाण्डवा नानाकाननानि व्यतियाप्य
गङ्गातटं गताः, तत्र गङ्गायां बहवो जलभ्रमयः अभवन्, मन्ये कुटिले जह्मुनेः
कर्णे वासेन तथा कुटिला गतयोऽगिद्यन्त, तथैव शिशितया गङ्गा कुटिलया गत्या
अमति, उपासकास्तत्र गङ्गायां स्नात्वा स्वं मुक्तं कृत्वा स्वीयं संसारचक्रं तत्र
गङ्गायां विसृजन्ति, तानि चक्राणीव जलभ्रमयो नासन्ते, तत्र गङ्गायां कमलवनेषु
चक्रवाकाः कूजन्ति, मन्ये गङ्गा स्वीयेन कमलमुखेन चक्रवाकशब्दद्वारा चिरविसृ-
क्तस्य स्वपुत्रस्य भीष्मस्य कुशलमिव पृच्छति, तदेतादृशीं गङ्गामुपेत्य ते तां रात्रिं

१. 'ते विलङ्घ्य' । २. 'वनानि' । ३. 'शङ्कुलिङ्गाभ्येन' । ४. 'गम्भीरैः' ।
५. 'वनातकजनादाहृतानि' । ६. 'जनादाहृतानि' । ७. 'उदीरितैः' । ८. 'कुटुम्बिनो' ।
९. 'कुशलमिव' । १०. 'पृच्छन्ती भागीरथी' । ११. 'पुरस्कृत्य तां' । १२. 'मादाय
कलत्रे' । इति पा० ।

तत्रैव गमयामासुः, प्रातश्च अतिबुभुक्षिताननुगच्छता मुनीन् सन्तर्पयितुं सूर्यं स्तवैः प्रसाद्य लब्धमक्षय्यं भोजनपाकपात्रमासाद्य तद्द्रौपद्यै समर्पितवन्त इत्याशयः ।

कमलः अपनी स्त्रीसे युक्त वे पाण्डव नानाप्रकारके वनोंको पार करके गङ्गाके किनारे आये, गङ्गामें जलभ्रमि-आवर्त्त उठ रहे थे, वे आवर्त्त ऐसे लगते थे, मानों जह्नु मुनिके कानमें वासुकी द्वारा सीखे गये वक्र गमनसे गङ्गा चल रही हो, और गङ्गामें जो श्रद्धालु जन स्नान द्वारा मुक्त होकर अपना संसारचक्र वहीं छोड़ जाते हैं, जलभ्रम द्वारा गङ्गा लन्हों चक्रोंको दिखा रही हो, कमलरूप गङ्गाके मुखसे प्रकट होनेवाले चक्रवाकके शब्दोंसे मानों वह अपने पुत्र देवव्रत-भीष्मका कुशल समाचार पूछ रही हो, ऐसी गङ्गाको आगे पाकर वे पाण्डवगण उत्त रात्रिमें वहीं ठहर गये । प्रातःकाल अति क्षुधित साथ चलने वाले यज्ञवग्यको वृष करनेके लिये पवित्र आदित्य हृदयादिस्तोत्र द्वारा सूर्यको प्रसन्न करके उनसे दिये गये अक्षय्य-कमी भी खाली नहीं होनेवाली हण्डो (भोजनपाक पात्र) प्राप्त करके उसे द्रौपदीके जिन्मे लगा दिया ॥

वनं ततः काम्यकमेत्य तेषु वसत्सु भीमस्तु नियोदधुकामम् ।

किर्मीरमुग्रं कुणपाशनेन्द्रं क्षिप्रं तदाहारदशामनैषीत् ॥ ५० ॥

वनमिति । ततः सूर्यादक्षय्यपात्रप्राप्यनन्तरं तेषु पाण्डवेषु काम्यकं नाम वनम् अरण्यम् एवम प्राप्य वसत्सु तिष्ठत्सु सत्सु भीमो नाम द्वितीयपाण्डवः नियोदधुकामम् वाहुयुद्ध कर्तुम् इच्छन्तम् उग्रम् भयङ्करम् कुणपाशनेन्द्रम् शवभक्षिराक्षस-प्रधानम् किर्मीरनाम क्षिप्रम् आशु तदाहारदशाम् तदीयभोजनसाम्यम् शवभोजि-नाम् भक्ष्यस्य शवस्य स्थितिम् निष्प्राणत्वमित्यर्थः अनैषीत् प्रापयमास । किर्मीरमवधीदित्यर्थः ॥ ५० ॥

सूर्यसे अक्षय्यपात्र प्राप्त करनेके बाद पाण्डव काम्यकवनमें पहुँचकर वहीं पर रहने लगे, किर्मीरनामक एक शवभोजियोंमें प्रधान तथा भयङ्कर राक्षस भीमसे वाहुयुद्ध करने आया, भीमने इत उते उसके आहार-शव-को दशानें पहुँचा दिया, अर्थात् भीमने उसका वध कर दिया ॥ ५० ॥

ततश्चरन्द्वाैतवने स सार्धं वध्वा कदध्वालसतामबुध्वा ।

मूलानि सर्वस्य शुभस्य भूपो मूलानि जग्राह मुनीन्द्रसंघात् ॥ ५१ ॥

ततश्चरन्निति । सः भूयो धर्मराजः कदध्वनि कुशकण्टकादिसङ्कुलतया कुत्सिते वर्त्मनि अलसतां श्रमकृतं शैथिल्यम् अबुध्वा अविगणय्य, कुत्सितेऽपि पथि श्रम-मविभावयन्नित्यर्थः, वध्वा स्त्रिया द्रौपद्या सह ततः काम्यकवनात् चरन् निर्गच्छन् मन् द्वैतवने द्वे रागमात्सर्ये इते गते यस्मात् तद्द्वीतम्, द्वीतमेव द्वैतं तच्च वनं

अन्धकृतप्रशस्तिः

दत्कीर्तिरनन्तकविकुखरः ।

नैषीञ्चस्पुभारजम् ॥ ७ ॥